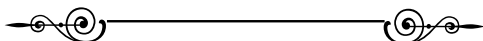

НИЁЗ МУҲАММАД ХЎҚАНДИЙ

ИБРАТУЛ ХАВОҚИН

(Тарихи Шахрухий)

ШОҲРУХБЕК УМАРОВ

ХУДОЁРХОН АВЛОДЛАРИ ТАРИХИ

Тошкент
«Turon zamin ziyo»
2014

УЎК: 726.82
КБК 63.3(5Ў)
Ҳ-87

Ибратул хавокин / Ниёз Муҳаммад Хўқандий; (Та’рихи Шаҳрухий):
Худоёрхон авлодлари тарихи / Шоҳрухбек Умаров. – Т.: «Turon zamin ziyo»,
2014. – 700 б.
ISBN 978-9943-335-56-1

Мазкур китоб Қўқон хонлиги тархнавислик мактабида салмоқли ўрин эгаллаган “Ибратул хавокин” (Хоқонларга ибрат), бироқ “Тарихи Шаҳрухий” номи билан шуҳрат топган манбанинг таржимасидан иборат. Мазкур асар Қўқон хонларининг ҳаёти ва фаолиятлари билан боғлиқ бўлгани учун унда хонликнинг охириги ҳукмдорлари Худоёрхон ва Насриддинхоннинг авлодлари ҳақида ҳам генеалогик (шажаравий) маълумотлар келтирилади. Ушбу маълумотлар шажаравий тарихшунослиқда муҳим илмий йўналиш ҳисобланади.

Асар Ўзбекистон тарихи ва маданияти, манбашунослиги ва тарихшунослиги, ўзбек халқининг давлатчилиги тарихи, уч хонлик тарихи ва маданияти билан кизиқаётган мутахассислар, тарихчилар, филологлар ҳамда кенг илмий жамоага мўлжалланган.

УЎК: 726.82
КБК 63.3(5Ў)

**Тоҷик тилидан таржимон, ўзбек тилидан таъдил,
кириш ва изоҳлар муаллифи**
тарих фанлари доктори, профессор Ш.Воҳидов

Худоёрхон авлодларига оид маълумотлар муаллифи
Шоҳрухбек Умаров

Расмларни
Ш.Воҳидов ва Ш.Умаров танлаган.

Масъул муҳаррирлар:
Хондамир Қодирӣ, Шодмон Воҳидов

Тақризчилар:
Р.Э. Холиқова, *тарих фанлари доктори, профессор*
Б.Ж. Эшов, *тарих фанлари доктори, профессор*

ISBN 978-9943-335-56-1

© Шодмон Воҳидов, Шоҳрухбек Умаров 2014.
© «Turon zamin ziyo», Тошкент, 2014.

СЎЗ БОШИ:

Шохрухбийдан Шохрухбеккача бўлган тарих (1709–2014 йиллар)

*(Ниёз Муҳаммад Хўқандий ва унинг «Ибратул-хавоқин»
(Тарихи Шохрухий) асари ҳамда Худоёрхон ва унинг авлодлари
тарихи ҳақида китоб)*

Кўқон хонлиги Марказий Осиёда шаклланган ва узоқ муддат минтақанинг сиёсий, иқтисодий-ижтимоий ва маданий ҳаётида муҳим ўрин тутган учта хонликлардан биридир. Бу хонликга 1709 йили минг сулоласининг пешвоси Шохрухбий асос солган. Шохрухбийнинг ворислари Қўқон хонлигида 1876 йилнинг феврал ойигача ҳукмронлик қилганлар. Айни шу вақтда хонлик Россия империяси кўшинлари томонидан бутунлай босиб олиниб, унга барҳам берилди.

Қўқон хонлигининг ўтмиши ва тарихига оид маҳаллий муаллифларнинг асарлари анчагина. Улар ўзбек ҳамда тожик тилида ёзилган. Бу тарихий манбаларда хонлик тарихининг турли жиҳатлари кенг ёритилган бўлиб, улар асосан мустақиллик йилларида ўрганилиб, илмий муомалага киритилмоқда.

Илмда энг кўп ўрганилган, бироқ ўзбек тилига таржима этилмаган асарлардан бири “Тарихи Шохрухий” ҳисобланади. Мазкур асарнинг муаллиф қўлёзмаси нусхаси топилиши биланоқ уни ўзбек тилига таржима этишга киришдик.

Мазкур асарнинг қўлёзмасини 1876 йили рус олими Н.Н. Пантусов Қўқонда топган ва унинг икки нусхасини генерал Г.А. Колпаковский сотиб олган. Унинг бир нусхаси тўлиқ эмас, иккинчиси эса, муаллиф қўлёзмасининг биринчи варианты экани маълум бўлди. Тадқиқот шуни кўрсатдики, бу асарнинг асл номини муаллифи тошбосма нашридан кейин “Ибратул-хавоқин” (“Хонларга ибрат”) деб атаган. Бироқ, у ҳозиргача “Тарихи Шохрухий” номи билан аталиб келган ва шу ном билан 1886 йили Қозон шаҳрида Н.Н. Пантусов тарафидан тошбосма шаклида ҳам чоп этилган. Барча олимлар ва тадқиқотчилар орасида мазкур “Ибратул-хавоқин” асари “Тарихи Шохрухий” номи билан (асарнинг биринчи фасли номидан олинган ҳолда) шуҳрат топган.

Асар муаллифи. “Ибратул-хавоқин” асарининг муаллифи Мулло Ниёз Муҳаммад Хўқандий (тахаллуси Ниёзий ва Икромий) мулло Ашур Муҳаммад оиласида, барча олимларнинг тахминича, 1804-1805 йили таваллуд топган. Унинг бобоси Ғарибдўст Қаротегин тожикларидан бўлиб, Норбўтаҳон (1770–1798 йил) кўшинида хизмат қилган. Ниёз Муҳаммаднинг отаси, амакиси ва акалари ҳам Қўқон хонларининг кўшинларида ҳарбий хизматда бўлганлар. Тарихчи Ниёз Муҳаммаднинг бобоси Ғарибдўст ясовул 1821 йилнинг бошларида Жиззах юришида иштирок этиб, ҳалок бўлади.

Ниёз Муҳаммад ҳам ҳарбий хизматга ўтишидан олдин Қўқондаги Ҳаммом мадрасасида таълим олади. У домулло Ориф Пискагийнинг ўғли Махдуми Ҳаммомнинг шогирди бўлган. «Тарихи Шоҳрухий» маълумотларига қараганда, Ниёз Муҳаммад нақшбандия тариқати-га кирган солиқ бўлиб, домулло Махдумнинг муридларидан бўлган. Домулло Махдум эса домулло қози Бобойи аъламнинг отаси бўлган. Домулло Махдум ўша вақтларда Фарғонанинг энг машхур муршид ҳазрати Соҳибзоданинг (ваф. 1869) муридларидан бири эди.

Ниёз Муҳаммад Қўқон ҳукмдорларининг кўп ҳарбий юришларида қатнашиб, 1860 йилларнинг ўрталарида ҳарбий хизматдан четлашади ва атторлик билан шуғулланади¹. Қозоғистонлик олим Т.К. Бейсембиев жамлаган маълумотларига таяниб, Ниёз Муҳаммад тахминан 1877 йили оламдан ўтган, деб кўрсатган. Бироқ, қўлимизда бўлган муаллиф нусхасида Ниёз Муҳаммад 1889 йили ҳам тирик экани маълум бўлади.

«Ибратул-хавоқин» маълумотлари орқали биламизки, Ниёз Муҳаммад фозил ва донишманд киши саналиб, замонасининг илму маданиятидан баҳраманд бўлган олим ва шоир эди. У ёзиб кетган тарихий асарлар Қўқон тарихнавислик мактаби аҳамиятини баҳолашда муайян аҳамиятга эга.

«Ибратул-хавоқин» ҳижрий 1288–1307, милодий 1871–72/1889–1890 йили тожик ва ўзбек тилларида Худоёрхон фармони билан ёзилгани маълум бўлди. Н.Н.Пантусовнинг тахминича, Ниёз Муҳаммад ўз асарининг биринчи нусхасини Худоёрхон буйруғи билан қайтадан таҳрир қилиб, иккинчи нусхасини ҳам тузган. Н.Н.Пантусов таъбирича, асарнинг биринчи нусхаси анча объектив ёзилган асар бўл-

---

¹ Аваз Муҳаммад Аттор Хўқандий. Тарихи жаҳоннамой, II жилд // ЎзРФАШИ фонди. – №9455. 76^в варак.; Бейсембиев Т. К. Тарих-и Шаҳрухи – как исторический источник. – Алма-Ата, 1987. – С. 29.

ган¹. «Тарихи Шоҳрухий» тадқиқотчиси Т.К.Бейсембиев хулосасига қараганда, Ниёз Муҳаммад асарни хон руҳи ва талабига мослаб ёзишда моддий рағбатлантиришни ҳам кутган бўлиши мумкин. Қўлимиздаги асар нусхасидан маълум бўладики, Мулло Ниёз Муҳаммад ўз асарининг учинчи вариантини ҳам тузган.

Асар нусхалари. “Тарихи Шоҳрухий” ёки “Тарихи Шоҳрухия” номи билан илмда шуҳрат топган “Ибратул-хавоқин” асарининг тошбосма нусхасидан ташқари 12 та нусхаси мавжуд. Улар Санкт-Петербург, Қозон, Тошкент, Душанбе, Париж кутубхоналарида ҳамда шахсий фондларда сақланади. Мазкур нусхаларнинг тавсифини Т.К. Бейсембиев ўз тадқиқот ишларида ва китобида берган (С.34–39). Бироқ, қўлимиздаги нусха бирор-бир каталог ва илмий тадқиқотларда қайд қилинмагани боис, унинг тавсифини куйида берамиз.

“Ибратул-хавоқин” асарининг мазкур нусхасини 2006 йили, мен–Шодмон Воҳидов, Наманган шаҳрида тарих фанлари доктори, профессор Зоир Чориев таклифига кўра сотиб олганман. Ҳозир ҳам мазкур нусха марҳум олимнинг кутубхонасида сақланади.

“Ибратул-хавоқин” асарининг мазкур янги нусхаси, муаллифи дастхати бўлиши мумкин. Асар кўлёзма китобнинг ўрталаридан бошлаб кўчирилган. Китоб бошларидаги 85 варақда турли ёзув ва қайдлар, баёзга менгзаган турли шоирларнинг шеърлари ва латифалар кўчирилган. Хати настаълиқ, темир қалам билан рус фабрика қоғозида (Успенская фабрика, №7), қора сиёҳда кўчирилган. Баъзи ажратилган сўз ва жумлалар қизил рангда. Саҳифада 19 сатр. Матн 16x11,5. Қоғози 22x17,5. Пайгирлари мавжуд. Муқоваси мағзий (картон)дан. Қорамтир абрий қоғоз билан рўқач қилинган. Жами 128 варақ. Ўртада бир варақ тушиб қолган. Мазкур нусхада мавжуд бўлган муқаддима бошқа бирор-бир нусха ёки тошбосма нусхасида йўқ. Айни шу нусхада асарнинг “Ибратул-хавоқин” деб номланишини муаллиф алоҳида кўрсатган. Бундан ташқари, мазкур нусхада муаллиф хижрий 1307/1889–1890 йилгача ҳаёт эканини билиш мумкин. Муқаддимада муаллиф: “... бу қиска идрокли ноқис ... банда бу фаррухобод Тўрон мулки султонлари аҳволлари ва ахборлари ва улар замонида рўй берган ҳодисаларни ва, айниқса, Норбўтахон замонидан то ушбу хижрий бир минг уч юз еттинчи йилгача, камина зоҳир кўзи ва ҳозир қулоғи билан кўриб-эшитган нарсаларини ва уларнинг қиссаларини варақлар саҳифаларига битиб, китобат тизимига терди”, деган эътирофидаёқ асар

¹ Пантусов Н.Н. Теварихи-Шаҳрухия // Туркестанские ведомости, 1876. – 30. – С.

тошбосма нашридан сўнг ҳам қайта-қайта таҳрир қилинганини фахмлаймиз. Бироқ, ушбу нусхада ҳам воқеалар баёни 1871 йил воқеалари, Ўрмонбекнинг тўйи васфи билан тугаган. Айни шу маълумот асар муаллифининг туғилган йили анча кейин эканинига далолат қилади.

2012 йили узоқ бир қариндошимиз бобосидан қолган бир ўрам эски қўлёзма ва тошбосма китобларни сотиш учун менга олиб келди. Уларнинг ичида “Тарихи Шоҳрухий” асарининг 1878 йили нашрга тайёрланган ва китоб шаклига келтирилган корректура нусхаси ҳам бор эди. Асарни таҳрир қилган шахснинг имзоси асосида, унинг номи ва исми шарифидан фақат И. Готвальдлиги маълум¹. Асарни таҳрир қилган киши (цензор) жуда ҳам саводли ва таҳрир иши юкори даражада бажарилгани асарнинг саҳифаларидан кўзга ташланади. Хатолар ва кўзга ташланган камчиликлар хошияда кўрсатилган ва “тўғрилансин ва чоп этилсин” деган ёзув ва имзода вақт-вақти билан таъкидланган. 320 бетдан иборат асарнинг охириги бетлари йўқолган. Мазкур нусханинг титул varaғида “800 нусхада босилсин” ҳамда “Бу китоб босмасина рухсат берилди ағуст 21 кунида 1878 йил” деган ёзув ҳам бор. Бироқ, ушбу матнни ким нашрга тайёрлагани маълум эмас. 1878 йилдаги матнни Н.Н. Пантусов нашри билан солиштирилганда нашр билан ушбу матн бир хил экани маълум бўлди. Худди шундай босмага тайёрланган нусха Қозон университети кутубхонасида “Готвальд, 39” шифри билан сақлангани маълум². Шуниси ҳам маълумки, Н.Н. Пантусов нашрида хатолар жуда кўп. Таҳрирда кўрсатилган кўп хатоликлар такрор келган.

Бироқ, қўлимиздаги Зоир Чориев кутубхонасидаги “Ибратул-хавокин” (Тарихи Шоҳрухий) нусхаси тошбосма вариантдан анча фарқ қилади. Тошбосма ва қўлёзма нусхалари асосида мазкур асарнинг илмий-танқидий матнини тайёрлаш зарурлиги долзарб бўлиб қолмоқда.

Ўрганилиши. Қўқон тарихнавислик мактаби асарлари ичида бироз чуқурроқ илмий муомалага киритилган асар «Ибратул-хавокин» бўлади. Бу асарнинг тадқиқотчилар орасида кенг шуҳрат топишига асосий сабаб, Қўқон тарихчиларининг кўп асарлари илмий муома-

---

¹ Готвальд И.Ф. рус шарқшуноси, Қозон университетининг профессори (1813–1897). У Қозон университетининг босмахонасида араб ёзувидаги китобларга муҳаррир-цензор ҳам бўлгани маълум бўлади.

² Қаранг: Бейсембиев Т. К. Тарих-и Шаҳрухи как исторический источник. – Алма-Ата: Наука, 1987. – С.35.

лага киритилмасдан 120 йилча олдин, яъни 1886 йили Н.Н.Пантусов Қозонда тошбосма усулида нашр қилганидадир. Шунинг учун ҳам аксар олимлар айни шу нашрдан фойдаланганлари маълум бўлади. Асарнинг шу нашри ва бошқа кўлэзма нусхаларидан олимлар – Н.Н.Пантусов¹, Д.Ч. Боулжер (D.C.Boulger)², В.В.Бартольд³, Н.Г.Малицкий⁴, М.А. Терентьев⁵, В.Наливкин⁶, Н. Веселовский⁷, Л.А. Зимин⁸, А.З.Валидов⁹, П. Солиев¹⁰, П.П. Иванов¹¹, Н.А. Кисляков¹²,

¹ Пантусов Н. О податях и повинностях существовавших в бившем Кокандском ханстве в последнее время правления Худаярхана. // Туркестанские Ведомости. – № 13. 1876.; Шу муаллиф. Податные сборы в Коканде. // ТВ, 1876. – №13.; Шу муаллиф. Сборы и пошлины в бывшем Кокандском ханстве. // ТВ, 1876. – № 17; Тарихи Шахрухие. // Туркестанские ведомости, 1879. – 50 (Известия и заметки). Таарих Шахрохи. История владетелей Ферганы. Сочинение Моллы Ниязи Мухаммед бен Ашур Мухаммед, хокандца, изданная Н.Н. Пантусовым. – Казань, 1885.

² Boulger D.C. Central Asian portraits: the celebrities of the khanates and the neighbouring states. – London, 1880. P.168-178.

³ Бартольд В.В. Туземец о русском завоевании / Сочинение. Т. II. Ч.2. – Москва: Наука, 1964. – С. 333-349. Шу муаллиф. Извлечение из Та`рих-и Шахрухи / Сочинение. Т. II. Ч.2. – Москва: Наука, 1964. – С. 351.; Шу муаллиф. Иран: исторический обзор / Сочинение. Т. I. – Москва: Наука, 1971. – С.308.

⁴ Малицкий Н. Несколько страниц из истории Ташкента за последнее столетие // ПТКЛА. Год третий. 1898. – С.160-164, 176.

⁵ Терентьев М.А. Загадочный таарих // ПТКЛА. Год IV. 1899. – С.85.

⁶ Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. – Казан. 1885. – С. 79.

⁷ Веселовский Н. Рец. Краткая история Кокандского ханства. Составил В. Наливкин. Казань, 1886, VI+215 с. // ЗВОРАО. – СПб., 1886. Т.I. Вып. III. – С.227-228.; Шу муаллиф. Новые материалы для истории Кокандского ханства // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1886. Ноябрь. Ч.248. – С.175-176.

⁸ Зимин Л. А. Первые шаги Алимхана на государственном поприще // Протоколы Туркестанского кружка любителей археологии. Год. 18-й. – Петроград, 1915. – С.106-108.

⁹ Валидов А.З. Некоторые данные по истории Ферганы столетия // ПТКЛА. Год двадцатый. 1916. Вып.2. – С.84-85, 111.

¹⁰ Səliyif Polət. Özbekistan tarǵı (XV-XIX-inci əsrlər). – Samarqand-Taskent, 1929. – С.107.

¹¹ Иванов П.П. Казахи и Кокандское ханство (К истории их взаимоотношений в начале XIX в.) // Записки ИВ АН СССР. Т. VII. – Москва-Ленинград, 1939. – С. 94, 103, 107, 110.; Шу муаллиф. . Очерки по истории Средней Азии.(XVI – середина XIX в.в.). – Москва, 1958. – С. 231.

¹² Кисляков Н.А. Очерки по истории Каратегина: К истории Таджикистана. – Сталинабад-Ленинград, 1941. – С. 88, 90-91.; Шу муаллиф. Очерки по истории Каратегина: К истории Таджикистана. – Сталинабад, 1954. – С.51-53.

Б.Ф.Гафуров¹, А.Р.Муҳаммаджонов ва Т.Неъматов², С. Жалилов³, Е.Б.Бекмаханов⁴, А.М. Мухторов⁵, В.М. Плоских⁶, А.Л. Троицкая⁷, Р.Н. Набиев⁸, А. Жувонмардиев⁹, В.А.Ромодин¹⁰, М.К. Кутлугов¹¹, А. Тоҳиржонов¹²,

---

¹ Гафуров Б.Ф. история таджикского народа в кратком изложении. Т.1. – Москва, 1952. – С. 490.; Шу муаллиф. История таджикского народа в кратком изложении. – Москва, 3-е изд. 1955. – С.533.; Шу муаллиф. Таджики. – Москва: Наука, 1972. – 607.

² Муҳаммаджонов А.Р. ва Неъматов Т. Бухоро ва Хеванинг Россия билан муносабатлари тарихига доир баъзи манбалар. – Тошкент, 1957. – С.214.

³ Жалилов С. Из истории освоения земель восточных районов Ферганской долины (– начало XX века). Автореферат дисс. канд. ист. наук. – Ташкент: ИИ АН РУз. 1965. – С. 9.

⁴ Бекмаханов Р. К. К истории взаимоотношений казахов со среднеазиатскими ханствами // Большевик Казахстана. 1947. № 5. – С. 5; Шу муаллиф. Казахстан в 20-40 годы XIX века. – Алмаата: Госиздат, 1947. – С.16, 156-158; Шу муаллиф. Очерки истории Казахстана XIX в. – Алмаата: Мектеп. 1966. – 191 С.Шу муаллиф. Присоединение Казахстана к России. – Москва, 1957. – С. 99.

⁵ Мухтаров А. Дильшод и ее место в истории общественной мысли таджикского народа в XIX – начала XX в. – Душанбе: Ирфон, 1969. – С.73.; Шу муаллиф. Очерк истории Ура-Тюбинского владения в XIX веке. – Душанбе: Изд-во АН Тадж.ССР, 1964. – С. 43-44.

⁶ Плоских В. М. Киргизы и Кокандское ханство. – Фрунзе:Илим, 1977. – С. 26-59.

⁷ Троицкая А.Л. Несколько документов по военному делу из архива кокандских ханов века / Восточный сборник. – Москва, 1972. Вып.3. – С.139.

⁸ Набиев Р.Н. уникальный источник по истории Кокандского ханства // Известия АН Уз ССР, 1947. – №4. – С.34.; Шу муаллиф. Ташкентское восстание 1847 года и её социально-экономическое предпосылки. Ташкент: Фан, 1966, – С.14, 19, 29, 31, 55, 56, 71, 77, 78.; Шу муаллиф. Из истории Кокандского ханства (Феодальное хозяйство Худаярхана). – Ташкент: Фан, 1973. – С. 9, 32, 55-56, 58, 76, 106, 168, 199-200.

⁹ Жувонмардиев А. Ҳарфлар рақамларга айлаганда. – Тошкент, 1966. – С. 26, 35, 36, 57.

¹⁰ Ромодин В.А. и Контратьев А.А. Опыт сопоставления сведений из китайских, кокандских и русских источников по истории Киргизии // Советское востоковедение, 1958. – №4. – С.131. Мазкур асарни рус тилига В.А. Ромодин таржима қилгани ҳақида маълумот мавжуд. Қаранг: Плоских В.М. Киргизы и Кокандское ханство. – Фрунзе, 1977. – С.59.

¹¹ Кутлугов М. Взаимоотношения Цинского Китая с Кокандским ханством. / Китай соседи. – Москва:Наука, 1982. – С.203.

¹² Тагирджанов А. Описание таджикских и персидских рукописей восточного отдела библиотеки ЛГУ. Т. 1. История, биография, география. – Л.: Изд-во Ленинградского Университета. 1962. – С. 143-144.

А.П. Қаюмов¹, Н.Д. Миклухо-Маклай², Ч.А. Стори³, Б.А. Ахмедов⁴, А. Набиев⁵, Б.В. Лунин⁶ ва бошқалар⁷ фойдаланган ёки уни тилга олганлар. Қозоғистон олими эса Т.К. Бейсембиев “Ибратул-хавоқин” устида махсус изланишлар олиб борган.

Бутун XX аср давомида Қўқон хонлиги тарихи билан машғул бўлган тадқиқотчилар, кўпинча шу асарнинг тошбосмасидан фойдаланганлар ёки унинг маълумотларини бошқа олимлар ишларидан олганлар. Т.К. Бейсембиев эса, ўзининг тадқиқотларида мазкур асарга биров ортиқча баҳо берган бўлса-да, уни таржима қилмаган. Асарнинг умумий мазмунини баён қилиш билан чекланган. Айтиш лозимки, “Ибратул-хавоқин” асарининг катта аҳамияти ва юқори мавқеини ўз вақтида В.В. Бартольд, Н.Маллицкий, Л.А. Зимин, Э.Хуршут ҳам шубҳа остига олган эдилар. Тадқиқотларнинг таҳлили, асарнинг таржимаси ва унинг маълумотларининг қиёсий ўрганилиши қисман бу шубҳалар асосли эканини кўрсатди.

Таъкидланганидек, Қўқон тарихнавислик мактабига мансуб бўлган бу асарнинг тошбосма нашри боис, у олимлар доирасида анча кенг тарқалишига сабаб бўлган. Бироқ, бугунги кунда Қўқон тарихнавислик мактабига доир бир қанча асарларнинг нашри, таржималари ва уларнинг устида олиб борилган тадқиқотлар “Тарихи Шохрухий”(Ибратул-хавоқин) асарининг қийматини анча пасайти-

¹ Қаюмов А.П. Қўқон адабий мухити (XVIII – XIX асрлар). – Тошкент, 1961. – Б.312-313.

² Миклухо-Маклай Н. Д. Описание таджикских и персидских рукописей Института востоковедения. Вып. III. Исторические сочинения. – Москва-Ленинград, 1975. – С.331-332.

³ Стори Ч. А. Персидская литература. Био-библиографический обзор. В трех частях. / Перевод, дополнения, указатели Ю.Брегеля. – часть 2. – Москва: Наука, 1972. – С.1197-1198.

⁴ Ахмедов Б. Историко-географическая литература Средней Азии XVI – XVIII вв (Письменные памятники). – Ташкент: Фан, 1985. – С. 127-129.

⁵ Набиев А. Тарихий ўлкашунослик (ўлкани ўрганишнинг асосий манбалари). – Тошкент, 1979. – Б.12.

⁶ Лунин Б. В. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении. – Ташкент: Фан, 1965. – С. 135-136, 233-234; Шу муаллиф. Жизнь и деятельность В. В. Бартольда / Средняя Азия в отечественном востоковедении. – Ташкент. 1981. – С. 45-46.

⁷ Асарнинг ўрганилиши тарихи Т.К. Бейсембиевнинг кўрсатилган асари (34-39 бетлар) ҳамда Ш.Воҳидовнинг “Қўқон хонлигида тарихнавислик” (Тошкент: Akademnashr, 2010. – Б.127-130) номи монографиясида янада кенгрок берилган.

риб қўйиши табиий. Бугунги кунгача Қўқон тарихнавислик мактаби вакилларидан бўлмиш Муҳаммад Ҳакимхоннинг “Мунтахабут-тавориҳ” асари, Аваз Муҳаммад Атторнинг “Тарихи жаҳоннамой” асари, Мирзо Олим ибн Мирзо Раҳим Тошкандийнинг “Ансобус-салотин ва таворихул-хавоқин” китоби (рус тилида ҳамда мухтасар табдили), Муҳаммад Юнусжон Шиғовулнинг асарлари, Муҳаммад Умар Умидийнинг “Тарихчаи Туроний” асари, Мулло Олим Махдум Ҳожийнинг “Тарихи Туркистон”и, Муҳаммад Азиз Фарғонийнинг “Тарихи Азизий” асари, Ибратнинг “Тарихи Фарғона”, Худоёрхонзоданинг “Анжумат-тавориҳ” китоби таржима ёки табдил шаклида чоп этилган. Натижада, Ниёз Муҳаммаднинг мазкур “Ибратул-хавоқин” асарининг камчилик ва ижобий жиҳатлари ҳам яққол кўзга ташланмоғи табиий. Бу ҳолни Қўқон тарихи билан машғул бўлганлар асар таржимасидан билиб олишлари мумкин.

Асарнинг айна 1307/1889–1890 ҳижрий йилида қайта ишланган нусхаси асар номи “Ибратул-хавоқин” эканини, муаллиф 1889 йилдан кейин ҳам тирик эканини исботлайди. Худоёрхон буйруғи билан ёзилган мазкур асарнинг биринчи нусхаси 1871–1872 йилларда хонга топширган, лекин муаллиф яна узоқ йиллар ўз асари устида ишлаган, уни кўп жойларини тўлдиргани. Худоёрхонга бағишланган кўп мадҳиялари ҳам бу нусхада йўқ. Мазкур нусхада муаллиф хонликдаги ички низо ва жанжаллар боис, хонлик қўлдан кетганини танқид қилади, бошбошдоқликдан жирканади, ғафлатда қолган Туркистон халқларини ўз келажакларига бефарқ қараганликлари учун қоралайди. Барча хонлик ҳукмдорларини иттифоксизлик ва тарқоқликка айблаб, бир бўлишиб душманга қарши чикмаганларидан афсусланади. Уруғ-аймоқчилик, маҳаллийчиликни танқид қилади.

Умумий мазмуни. «Ибратул-хавоқин» Қўқон хонлиги тарихини ташкил топишидан бошлаб XIX асрнинг 70-йиллари бошларигача баён қилади. Хонлик тарихининг асосий даврлари баъзан қисқа, баъзан муфассал баён этилган. Асарнинг матни комплятив (XIX асрнинг 40 йилларигача) ва оригинал (муаллиф даври) қисмларга (XIX асрнинг 40-70 йилларигача) бўлинади.

Дебочадан кейин асарда Олтин бешик қиссаси келтирилади. Сўнг дастлабки Қўқон хонлиги биринчи ҳукмдорларининг даврлари Норбўтаҳонгача баён этилган. Кейинги боблар қуйидаги мавзуларни ўз ичига олган.

Олимхон даври. Олимхоннинг тахтга ўтириши, унинг Ўратепа, Жиззах, Тошкент ва Дашти қипчоққа уюштирилган юришлари, Девона Сўфининг жаҳр вақтида Олимхонга қилган суиқасди, Олимхоннинг ўлими;

- Умархон даври;
- Муҳаммадалихон даври;
- Шералихон ҳукумати;
- Худоёрхоннинг биринчи хонлиги;
- Маллахон ҳукумати.

1862–1865 йиллар воқеаларининг тафсилотларида Ниёз Муҳаммад Худоёрхоннинг қирғиз-қипчоқ қабилалари билан олиб борган урушлари, Бухоро амирининг Фарғона ўлкасини забт этиши, Алимқули амир лашкарнинг ҳукмдорлиги, хонликни Русия томонидан босиб олиниши, Чимкент мудофааси, Тошкент ҳимояси ва руслар томонидан босиб олиниши воқеалари баён этилган. Шу бобда Худоёрхоннинг 1865 йили, учинчи мартаба Кўқонда хон кўтарилиши ҳам ўрин олган.

Асарнинг охириги қисмлари маддоҳона ва мактов руҳда ёзилган бўлиб, 1871 йилгача бўлган баъзи ижтимоий-сиёсий воқеаларга бағишланган.

«Ибратул-хавоқин» асарининг қиммати шундаки, Кўқон тарихи, унда юз берган баъзи ижтимоий-сиёсий воқеалар, жанглар ўрта табақага мансуб бўлган киши томонидан, кўп тарихий воқеаларнинг иштирокчиси ва гувоҳи томонидан ёзилган ва таҳлил этилган.

«Ибратул-хавоқин» кейинги даврларда ёзилган тарихий асарлар: Отабекнинг «Муфассали тарихи Фарғона» унинг ўғли Муҳаммад Фозилбек томонидан битилган «Мукаммали тарихи Фарғона», Мулло Олим ибн Мирзо Раҳим Тошкандийнинг «Ансобус-салотин ва таворихи ал-хавоқин» асари, Муҳаммад Солиххўжанинг «Тарихи жадидаи Тошканд», Мулло Олим Маҳдум Ҳожий тузган «Тарихи Туркистон», Мулло Мусо Сайрабийнинг «Тарихи аминия», Исҳоқхоннинг «Тарихи Фарғона» асари, Маҳмуд Ҳаким Сайфони-Яйпонийнинг «Хулосатут-таворих», «Тарихчаи Туроний» асарлари учун манба сифатида хизмат қилган.

«Ибратул-хавоқин» ўзининг катта ҳажми, мазмунининг ранг-баранглиги, расмий руҳ ва кўп нусхада бўлиши билан ўртача ва майда бошқа кўп майда асарлардан устун бўлиб, Кўқон тарихшунослиги-

да чуқур из қолдирди, деб хулоса қилади Т.К.Бейсембиев¹. Шунга қарамасдан, бу асар ҳалигача тўлиқ ўзбек тилига ўгирилмаган ва унинг бой маълумоти том маънода илмий муомалага киритилмаган. Мазкур кириш қисмида “Ибратул-хавоқин” асарини ўрганган Т.К. Бейсембиев кўп хатоликларга йўл қўйган бўлса-да, ишни энг аввало таржимасидан бошлаш кераклигини ўзи ҳам таъкидлаган эди.

2005 йили Олмаотада Темур ака билан учрашганимда, у мени ушбу асар таржимасига даъват қилди. Натижада, бу асар таржимасига ундаганлардан бири айна шу Т. Бейсембиев бўлади. Ўз даврида унинг китобига тақриз ҳам ёзган эдим. Бироқ, у вақтда “Тарихи Шоҳрухий” асарининг матнидан беҳабар ҳолда ижобий тақриз ёзган эдим. Ҳозир эса Қўқон хонлигида ёзилган манбалар доирасида “Тарихи Шоҳрухий” (Ибратул-хавоқин) асарининг аҳамиятини аниқлаш унча мушқил иш эмас².

«Ибратул-хавоқин» асарининг таржимаси марҳум тарихчи олим, тарих фанлари доктори, профессор Зоир Чориев кутубхонасидаги нусхаси асосида амалга оширилди. Асардаги шеърӣ парчалар асл форс-тожик тилида берилмоқда.

«Ибратул-хавоқин» асарининг таржимасини амалга ошириш учун яқиндан ёрдам бериб, асар нусхасидан фойдаланиш ва унинг факсимиле нашрига розилик берган тарих фанлари доктори, профессор Р.Э. Холикова (Чориева)га алоҳида миннатдорчилик изҳор этаман.

Таъкидлаш лозимки, “Ибратул-хавоқин” Худоёрхон ҳомийлигида юзага келган бўлса, “Тарихи жадидаи Тошканд” асарининг ёзилишига Насриддинхон ва Муҳаммадаминбек мадад берганлар. “Тарихчаи Туронӣ” асари Назирхон ва Сайӣид Умарбек ёрдамлари асосида вужудга келган. Худоёрхонзода номи билан маълум бўлган “Анжумут-таворих” асари муаллифи хонзода Муҳаммад Амин бўлиши тахмин қилинмоқда. Бугунги кунда ҳам Худоёрхон авлодла-

¹ Воҳидов Ш. (Рец.) Бейсембиев Т. К. Тарих-и шаҳрухи – как исторический источник. – Алма-Ата, 1987 // ОНУ, 1988. №1. – С. 43.

² Т.К.Бейсембиевнинг китобига Э.Хуршут тақриз ёзиб, уни таҳлил қилганини куйидаги мажмуада келтирилган. Бироқ, тақриз шахсий хусумат, армон ва ғаразлар билан ёзилганини таъкидлашим лозим. Қаранг: Проблемы истории Кокандского ханства. Научные дискуссии по некоторым вопросам истории, источниковедения и историографии Кокандского ханства / Редактор: Шамсиддин Камалиддин. Verlag / Издатель: LAP LAMBERT Academic Publishing, Saarbrücken 2013. – С. 217-231.

рининг вакиллари Ўзбекистон иқтисодиёти, хўжалиги, илм-фани ва маданиятининг турли соҳаларида фаолият олиб бориб, мустақил Ўзбекистоннинг ривожига ҳисса қўшмоқдалар.

Шу авлод вакиллари ёрдами билан “Тарихчаи Туроний” чоп этилди. Энди эса уларнинг мадади билан қўлингиздаги асар чоп этилмоқда. Келажакда Муҳаммад Солиххўжанинг “Тарихи жадидаи Тошканд” асари ҳам ўзбек тилида чоп этилажак.

Муҳаммад Умар Умидийнинг “Тарихчаи Туроний” асарини нашрга тайёрлаш жараёнида Худоёрхоннинг абираларидан бири бўлган Шоҳрух ака Умаровдан ўз шажараларини тузиб беришларини илтимос қилган эдим. Улар боболари Саййид Умарбек Худоёрхон ўғлидан тарқалган авлод ҳақида яхшигина маълумот ёзиб бердилар. “Ибратул-хавоқин” таржимаси тамом бўлгач, Шоҳрух ака яна менинг илтимосим билан Худоёрхоннинг олти нафар ўғиллари авлодлари ҳақида катта тадқиқот олиб бориб, баъзи қариндошлари иштирокида сулола тарихини шажаравий тарзда ёзиб бердилар. Бу маълумотларда Худоёрхон авлодларининг чоризм даври ҳамда шўролар замонидаги тақдирлари ёритилган. Бундай тарихнавислик усули, яъни ўтмишни бир сулола тарихи орқали ёритиш жаҳонда тан олинган усуллардан бири бўлиб, охириги вақтларда ундан кўп олимлар фойдаланмоқда.

2013 йилининг 26 ва 30 сентябр кунлари Шоҳрух ака билан хон ва хонзодалар дафн этилган қабристонларни, Тошкентдаги “Тешик қопқоқ” қабристонини, кейин Темурбек ва Башируллохонлар билан “Минор” қабристонидagi хонзодалар қабрларини, сўнг “Жўрабек додхоҳ” қабристонига эса Саидаброрхон иштирокида бориб, уларни ҳам зиёрат қилдик.

“Тешик қопқоқ” қабристони бир вақтлар эски Тошкентнинг шимолий дарвозаларидан бири бўлган Тешик қопқоқ дарвозаси яқинида бўлиб, Себзор маҳалла аҳолиси бу ерда дафн этилган. Худоёрхон авлодлари кўмилган қабристон қисмида шўролар даврида йўл қурилган ва кўпгина қабрлар ҳозир йўқ. Бу қабристонда Назирхон Сўфибек ўғли ва унинг авлодлари, Комронбек ва унинг авлодларининг қабрлари мавжуд.

“Минор” қабристонидa Худоёрхоннинг ўғил ва қизларидан баъзилари, уларнинг авлодлари, Насриддинхоннинг авлодлари кўмилган экан. Бирок, шуни айтиш керакки, малика ва хонзодаларнинг

қабрлари баъзи қабрларнинг олдига бориш учун қурилган йўллар остида қолиб кетибди. Афсуски, ному насаблари номаълум баъзи бойваччалар қабристонларни ҳам ўз бойлик ва давлатларини кўз-кўз қиладиган мусобақа майдонига айлантирибдилар. Маҳобат ва ҳашамат билан барпо қилинган баъзи мақбара ва ёдгорликлар олдида шоҳ Исмоил Сомонийнинг мақбараси ҳам ҳеч бўлиб кўринади. Баъзи ёдгорликларнинг савлати ва ҳайбати кўрганларни кўрқитади ва уларнинг остида ётганларга кишининг раҳми келади ва бехос: “Аллоҳ ўзи уларга мадад берсин”, деб ният қилишга сабаб бўлади.

Шу дабдаба муносабати билан Саъдий Шерозийнинг “Гулистон” асаридан ибратли бир ҳикояни келтириш зарур кўринади. Саъдий ёзади: “Бир бойбачани кўрдум, отасининг гўри бошида ўлтурмиш ва бир камбағалбача билан мунозарага тушмишки, отамнинг гўрининг сандуқи тошдандур ва рангли ёзув билан мунаққашдур ва мрамар тошини фарш қилмишдурлар, феруза ғиштлар била ул қабр босилмишдур. Санинг отанг қабри нимага ўхшар: бир-икки ғишт тўпламишлар ва бир-икки ҳовуч туфроқ анинг устига сочилмишлардур?!”

Камбағалнинг ўғли муни эшитти ва деди: Сукут айлағилки, то санинг отанг бу оғир тошлар остидин қимирлаганга қадар манинг отам жаннатга дохил бўлур”.

Мазкур асарнинг ҳошиясида шарҳ берилганки, уламолар айтганки, ўлим тўрт хилдир. Амирнинг, олимнинг, бойнинг ва фақирнинг ўлими. Амирнинг ўлими фитнага (зеро, тожу тахт учун кураш бошланиб кетади—Ш.В.), олимнинг ўлими зулматга, бойнинг ўлими ҳасратга, фақирнинг ўлими роҳатга олиб келади”. Бу ерда фақир—Аллоҳ йўлида хоксорлик, такво, молу бойликка ружуъ қўймаган кишига нисбат берилган, деб асар шарҳида ёзибдилар. Қани эди, ўлим ва ўлганлардан тириклар ибрат олсалар.

“Минор” қабристониде ётган барча Худоёрхон авлодларининг, кўпгина оддий инсонларнинг қабрлари тоза ва озода, ободдир. Уларни кўриб инсон бу дунё фонийлигига яна бир марта ишонади. Яхшилик ва хайрли иш, эзгу амаллар қилишга шошади. Саришта ва файзлигидан айни шу марҳум ва марҳумалардан қабристон нур билан тўлганига амин бўлади, киши.

“Жўрабек додхоҳ” қабристониде ҳам Насриддинбек, Фансурруллоҳбек ва Худоёрхоннинг бошқа авлодлари дафн этилган. Шу

ерда мустақиллик даврида қайта барпо этилган “Жўрабек” масжиди саҳнида Жўрабекнинг собиқ мақбараси бўлган. Ҳозир Жўрабек ва унинг ёнига кўмилган хонзолаларнинг хоклари бошқа жойга кўчирилган. Қабристон эса ўзининг оддийлиги, кам ҳашаматлилиги билан ажралиб турибди. Зиёрат чоғида хонзолалар хилхонасидан Худоёрхон ўғли Фансуруллоҳбекнинг фарзанди Хусравхонга мансуб қабртош борлиги аниқланди.

30 сентябр куни Шоҳрух ака, уларнинг ўғиллари Ойбек, наби-ралари Хумоюнхон ва Саййид Умарбеклар ҳамда Башируллоҳхон, Журъат ака ва Башируллоҳхоннинг ўғли Хуршид билан Кўкон шаҳри зиёратига бордик.

Зиёрат чоғида Президентимиз Ислон Каримов ташаббуси билан қайта таъмирланган Худоёрхоннинг Ўрдасида бўлди. Узоқ ва яқин ўтмишда рус маъмурлари ҳамда шўролар даврида анча харобага айлаган бу меъморий ва тарихий обида таъмир ва қайта қуришдан сўнг янги бир кўрк ва маҳобатга эга бўлган. Шоҳрух ака дуо ва фотиҳалардан сўнг мустақиллик абадийлигини тилаб, Президентни мактади. Бобоси кўлидан бой берган юрт Ислон Каримовнинг жасорати ва шижоати билан озод бўлганидан барча Худоёрхон авлодлари мамнун ва бахтиёр эканларини билдириб, Худоёрхоннинг мусофир юртда вафот этганини эслаб, армон кўз ёшларини тўқди.

Минг сулоласидан бўлган хонлар, жумладан Худоёрхоннинг барча авлодлари, Дахмайи Олийда ва Катта қабристондаги “Дахмайи шохон” да дафн этилган. Минг сулоласига мансуб бўлмаганлар, жумладан хонлар хотинлари ва хонзода қизлар дахмадан ташқари ерда кўмилган. Мазкур дахмадаги катта гумбаз ва масжид амир Умархон дафн этилгандан кейин хотини Моҳларойим (Нодири) тарафидан барпо этилган. Айни шу малика даврида мақбара ёнидаги қорихона қурилган ва Умархон шарафига мадраса бино этилган. Бу дахмада минг сулоласидан хон бўлганлардан аввал Норбўтахоннинг катта ўғли Муҳаммадаминхон (1184/1770–1212/1797–98) дафн этилгани маълум бўлади. Бу ҳақда Муҳаммад Аминхон қабри устидаги қабртош ҳам далолат беради.

Кўқонда яшаётган ўлкашунос олим Яҳёхон Дадабоевнинг берган маълумотларига қараганда, Умархон қабри Дахмага қирадиган дарвоза остида бўлган. Дахма ичида иккита гунбазли мақбарада, юқорида айтилганидек, Норбўтахоннинг катта ўғли Муҳаммада-

минбек, ундан кейингисида Норбўтахон, Олимхон, унинг ўгли Шохруххон кўмилган. Шералихон даврида Муҳаммадалихон, унинг ўгли Муҳаммадаминбек, укаси Султон Маҳмудхон жасадлари олиб келиниб, дафн этилган. Дахманинг жанубий қисмида Эрдонахон авлодларидан Хонхўжа, Юсуфалибий, Юнусалибий, хонзолалар Довудкулибек, Бекбўтабек, Бойбўтабек, Умархоннинг қайнағалари дафн этилган. Дахмайи Олий бузилганда, у ердан Шохрухбий, Ҳожибий, Абдулкаримбий, Эрдонабий, Сулаймонбек хоклари кўчириб келиб кўмилган (Саримсоқбек қабри Балиқчида, Шохмуродхонники Андижонда, Султон Саййидхон қабри Бухорода бўлган).

Мазкур “Дахмаи шоҳон” 1971 йили таъмир қилинганини гунбаз дарвозасининг ичкари тарафида ёзилган тарих орқали билиш мумкин. Таассуф билан таъқидлаш лозимки, бу тарихий обида ва мақбара ўрни бир гуруҳ маккор тадбиркор, сохта табиблар ва чала муллалар учун даромад масканига айланган. Бу ерда кўрилган хурофот ва бидъатлардан кишининг кўнгли хира бўлади.

Мазкур қабристонда жойлашган максура ва қорихоналар, Ҳоким ойим мақбараси ҳам таъмир қилинмоқда. Дуо ва фотиҳа ўқишлар жараёнида мазкур тадбирларни олиб борадиганларга дуойи хайр қилинди.

Ўрда ва “Дахмаи шоҳон” зиёратидан кейин Шералихоннинг отаси Ҳожибек барпо этган мадраса ва масжидни, Норбўтабий мадрасасини, амир Умарбек даврида қурилган Жоме масжиди, Худоёрхоннинг ёзги қароргоҳи бўлган “Афғон боғ Ўрдаси”ни (бу Ўрда ўрнида ҳозир масжид барпо этилгани ҳам Худоёрхон авлодларини хушнуд этди), ариқ ва каналларни зиёрат қилдик.

Кейин Мўйи Муборак (собиқ Қоратепа) мавзеига ҳам зиёратга борилди. Ривоятларга қараганда, бу ерда Олтин Бешик авлодларига мансуб авлод дафн қилинган. Мўйи Муборак ва шу мавзе билан боғлиқ воқеаларни Кўқон тарихчилари, жумладан амир Умархоннинг жияни Муҳаммад Ҳакимхон ўз асари “Мунтахабут-таворих” асарида ҳамда Худоёрхонзода “Анжумат-таворих”да кенг келтиргани маълум.

Риштон туманидаги Тўда қишлоғида Худоёрхоннинг ўгли Саййид Умарбек дафн этилган. 1927 йили шу қишлоққа келган Саййид Умарбек тўсатдан вафот этган ва мустақиллик даврида Абдуллоҳ Ансорий қабристонига унинг қабрини ўгли Шохрух ака қайта

тиклаб, қабртош кўйган. Шоҳрух ака ва уларнинг ҳамроҳлари билан Зоҳидон/Зодиён, Тўда қишлоғи, Тўраобод мавзеини ҳам айланиб чиқдик. Сафар чоғида олинган суратлар кўлингиздаги китобга илова қилинган.

Тўда қишлоғида бўлган чоғимизда Абдуллоҳ Ансорий қабристониди ҳам катта таъмир ва ободончилик ишлари олиб борилаётганини кўрдик. Бизга ҳамроҳлик қилган зоҳидонлик Тоҳиржон ва Тўраободлик Саййид Аброрхон ва Саййид Акбархонларнинг сўзларига қараганда, бу қабристонни оддий фермер–Раҳматжон деган йигит ҳажга аталган маблағи ҳисобидан обод қилаётган экан. Буни эшитиб ўрناق бўладиган ўша йигитнинг саховати ва ҳимматига офаринлар айтдик.

“Ибратул-хавоқин” асари нашрининг иккинчи қисмида, юкорида айтилганидек, Худоёрхон ва унинг авлодларига оид генеалогик (шажаравий) маълумотлар илова қилинадики, у Худоёрхоннинг ўғли Саййид Умарбекнинг набираси Шоҳрухбек Умаров қаламига мансуб. “Хотира мангу қадриятдир”, деганлари рост экан. Айни хотиралар орқали авлоддан авлодга тарихий қадриятлар маънавий ва тарихий мерос тариқасида етиб келади. “Тарихий хотира – келажак пойдевори”, “Тарихий хотирасиз келажак йўқ”, деб таъкидлайди Ислоҳ Каримов.

Мен Шоҳрухбек акага, уларнинг оила аъзолари ва қариндошларига оилавий архивларидан фойдаланиш учун берган турли маълумотлар, суратлар учун алоҳида миннатдорчилик билдираман. Бу сурат ва маълумотларда ҳам айни сулола вакилларининг ҳаётлари ўз аксини топганини кўраемиз. Суратларнинг баъзилари жуда нодир бўлиб, улар биринчи марта чоп этилмоқда.

Изоҳларда курсивда келтириган Шоҳрухбийдан Муҳаммадалихонгача бўлган маълумот (1709–1822 йй.) Худоёрхонзода қаламига мансуб “Анжумут-таворих” асаридан берилмоқда. Унинг шу даврга оид маълумотларини қиёсий ўрганиш ва таҳлил қилиш жуда муҳим. Мазкур асарнинг муаллифи асарининг бирор-бир жойида тўлиқ тилга олинмаган бўлса ҳам баъзи тадқиқотчилар асарларида ва қўлёманинг ўзида келтирилган билвосита маълумотларга кўра, асар муаллифи Худоёрхоннинг ўғилларидан Муҳаммадамин ёки Ибн Ямин бўлиши тахмин қилинади. Улардан Ибн Ямин руслар томонидан ташкил этилган Тошкентдаги гимназияда таҳсил олган ва

унинг баъзи хотиралари ўша давр матбуотида чоп этилган. Архив маълумотларига қараганда, Ибн Яминбек (рус тилидаги архив ҳужжатда Ибн Аминбек деб ёзилган. Онаси Мабишим Худоёрхоннинг учинчи хотини бўлган. Қаранг: Военно-исторический архив РФ. Ф.400, оп.1, ед.хр. 718, л. 30.) 1881 йили 12 ёшда бўлган, китоб эса 1900–1901 йилларда ёзила бошланган бўлиши мумкин. Демак, Ибн Яминбек китоб ёзилиши вақтида тахминан 32 ёшда бўлган.

Агарда Муҳаммадаминбек (онаси Пошшабегим, Худоёрхоннинг биринчи хотини бўлган. Қаранг: ўша ҳужжат) ҳам Қўқон хонлари ҳақида мақола эълон қилганини эътиборга олсак, у ҳам китобни ёзган бўлиши мумкин, у 1881 йили 26 ёшда эди, 1901 йили эса у 46 ёшга кирган бўлади.

Шундай қилиб, қўлёзмининг асл муаллифи кимлигини аниқ айтиш учун, Муҳаммадаминбек ва Ибн Яминларнинг дастхатидан намуна топилиши керак ва уларни “Анжумут-таворих”нинг матнига солиштириб кўриш лозим.

“Анжумут-таворих” (“Тарих юлдузлари”) ҳақида қисқа маълумотни собиқ Ўзбекистон ССР ФА муҳбир аъзоси Р. Н. Набиев ўзининг “Из истории Кокандского ханства (Феодалное хозяйство Худаярхана)” номли асарида (Ташкент, 1973. – С. 13–15) берган. Рашид Набиевич Набиев ушбу асарининг манбалари қаторида ўз кутубхонасида бўлган “Анжум Ат-таворих” асари нусхасини тавсиф қилар экан, уни Қўқон тарихнавислик мактабида катта аҳамияти борлигини таъкидлаган.

Муаллиф қаламига мансуб нусха тожик тилида, рус контора дафтарида олинган варақларда, оддий қалам ва бинафшаранг сиёҳ билан ёзилган. Бизнингча, бу муаллифнинг қораламаси бўлган. Унинг турли жойларида иловалар, хошияларидаги қайдлар, ўчириб қайта ёзилган жойлари, матн устидан баъзи жойларда бутунлай хат чизиб, ёзилган матнни бекор қилиб ташланган жойлари ҳам мавжуд. Қалам билан ёзилган жойларни ўқиш жуда мушкул. Жами 235 саҳифадан иборат. Илова тарзида ёзилган бир неча саҳифалар ҳам бор. Асар муқовасиз. Уни яна бир фотонусхаси билан бирга Рашид Набиев бошқа қўлёзма китоблари ва архиви билан шогирди Ҳ. Н. Бобобековга берган ва улар ҳозирги кунларда унинг шахсий кутубхонасида сақланади. Асар устидан олиб борилган барча илмий ишлар ва таржима айни шу фотонусха асосида олиб борилди.

“Анжумат-таворих” асарининг ягона муаллиф нусхаси Р. Набиев шахсий кутубхонасига ўтган асрнинг 40-йилларида келиб тушган. Уни собиқ Ўзбекистон халқлари тарихи музейининг ходими Турди Мирғиёзов Р. Набиевга берган экан. 1958 йилнинг Р. Набиев илтимоси билан шу автограф нусхадан Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти катта илмий ходими, тарих фанлари номзоди, хаттот Абдулқодир Муродов жуда гўзал настаълиқ хати билан “Анжумат-таворих”дан бир нусха кўчирган. А. Муродовнинг айни заҳматлари натижасида бугунги кунда бизгача шундай бир ёдгорлик етиб келганини алоҳида миннатдорчилик билан таъкидлаш жоиз. Мазкур нусха 1958 йил 30 мартда кўчириб тугатилган (хозир у ЎзФА ШИ хазинасида, 11366 рақам остида сақланади). Асарнинг муқоваси оддий картондан, устига сарик абрий қоғози ёпиштирилган. Ўлчами 29x19,5 см. Матн фабрика қоғозига кўчирилган ва ўлчами 23,5x13 см. Асарнинг 27^а варағидан 75^а гача бўлган саҳифалари асл нусхада қандай бўлса шундай бўш қолдирилган. 75^б дан 153^б гача бўлган саҳифаларда асар матни яна давом этган.

Шуни тан олиш керакки, Абдулқодир Муродов муаллиф нусхасини кўчириш жараёнида жиддий тадқиқот ишларни олиб борган ва муаллиф режасига биноан асар матнини тартибга солган, унинг боб ва қисмларини жой-жойида кўчириб, оғир матншунослик ишларини ҳам амалга оширган. Жумладан, мазкур олим асар бобларига ном ҳам қўйиб чиққан.

Асар муаллифи Худоёрхонзода икки қисм (дафтар)да Қўқон хонлари тарихини тўлиқ бермоқчи бўлган. Унинг режасига кўра, биринчи қисмда “Худоёрхонни тахтга келгунга қадар Фарғона ва Мовароуннаҳр хонларининг аждодлари зикри”ни бериб, иккинчи жилдида “Худоёрхонни тахтга чиққанидан бошлаб, Фарғона тарихини то 1318/1900–1901 йилгача бўлган воқеаларини Туркистон миллатига ёдгорлик ёзиш” мақсад қилинган. А. Муродов ўзи кўчирган асарнинг охирида афеус билан “Анжумат-таворих”нинг иккинчи жилди топилмаганини ёзган. Қўлимиздаги иккала нусхада муаллифнинг режалаштирилган асарнинг фақатгина биринчи қисми баён қилинган. Унда Муҳаммад Заҳириддин Бобур даври, у ва воқисларининг Ҳиндистондаги ҳукуматлари, Олтин Бешик авлодидан Элик–Тангриёр султон даври (боши) баён қилинади ва ўртадаги давр ёзилмаган (ёки кўчирилмаган). Унинг жойи бўш қолдирилган.

Воқеаларнинг кейинги баёни Шоҳрухбийнинг отаси Ашурмуҳаммадхоннинг давридан бошланади (75⁶).

“Анжумут-таворих” асарининг биринчи дафтарининг боблари куйидагича:

Асар катта бир муқаддима билан бошланади. Шу муқаддимда (3^a) муаллиф асари номини “Анжуми таворих”, деб берган. Асар 3⁶ варақда “Фарғона ва Мовароуннаҳр подшоларининг насаблари ва улар аждодларининг зикри” деган боб билан бошланади. Кейин “Бобурхоннинг Самарқанд шахрига азимат қилғони” (8^a–13^a), “Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг зикри” (13^a–27^a), “Султон Элик, мулакқаб ба Тангриёр султон жулусининг зикри” деган боблар келади. Шу учинчи боб бошланиши билан саҳифалар бўш қолган. Муаллиф қўлёзмасида ҳам бу давр ёзилмаган ёки улар йўқотилган.

Муаллиф минг сулоласи намояндаси бўлганидан ўз насабини Чингизийлар ва Амир Темурга боғлашга манфаатдор бўла туриб, сулола насабини Бобурга боғланиши учун анча ҳаракат қилган. Бирок, у тузган насабномада ҳам бўш ҳалқалар ва чалкашликлар мавжуд. Худоёрхонзоданинг таҳририда минг сулоласининг вакиллари Бобурга куйидаги тартибда уланган: Олтун Бешик ибн Муҳаммадмуқим ибн Муҳаммадҳақим ибн Ҳумоюн подшоҳ ибн Бобур ибн Умар Шайх. Олтун Бешикнинг онаси Шарафнисо бегим бинт Валимуҳаммадхон. Муҳаммадмуқим Имомқулихондан чекиниб Таргова мавзеига келганда янги туғилган ўғлини, онаси туғиш вақтида вафот этгандан сўнг қолдириб кетади. Бу воқеа 1020/1611–1612 йилда содир бўлган экан. Муҳаммадмуқим олган захмлардан ўшда ҳалок бўлади. Олтун Бешик улғайиб минг қабиласидан бўлган Қутлуғнигор хонимга уйланади. Улардан Тангриёр, ёки Худоёрхон [Биринчи] оламга келган. Тангриёрхон Имомқулихоннинг қизи Фотима Султонга уйланган. Бу никоҳдан Султон Элик ва Муҳаммадамин номли ўғиллар оламга келган. Муҳаммадамин Хоразмни бобоси Имомқулихон ёрдами билан эгаллаб, икки йиллик хонликдан сўнг у ерда вафот этади. Ундан Фарғонада Абулқосим исмли фарзанд қолган экан. Олтун Бешик 1066/1655–1656 йилда 46 ёшда вафот этганда, ўрнига Султон Эликхон тахтга чиқарилганмиш.

Нуханинг 75⁶ варағидан “Ашурмуҳаммадхон ва унинг ўғли Шоҳрухбекнинг зикри”, “Абдурахимхон салтанати ва аҳволининг кайфияти зикри” (76^a), “Абдукаримхон ибн Шоҳруххоннинг бахт-

ли жулусининг зикри” (79^б-84^б), “Эрдонахон номи билан машхур бўлган Абдулқаюмхон ибн Абдурахмонхон жаҳонбонлигининг зикри” (84^б), “Сулаймонхон ибн Шодихон ибн Шохруххон зикри” (87^б), “Нарботир номи билан шухрат топган Абдулхамид ибн Абдурахмонхон зикри” (88^а), “Олимхон ибн Абдулхамидхон хукмронлиги зикри” (95^а), “Умархон ибн Абдулхамидхон салтанати зикри” (113^б), “Муҳаммадалихон ибн Умархони жаннатмаконнинг зикри” (127^а-153^б).

Асарнинг мазмунидан шу нарса аён бўладики, асардаги тарихий воқеаларнинг баёни 1842 йилда хонликда содир бўлган фожиавий ходисалар билан тугаган. Жумладан, 1842 йил май ойида хонлик пойтахтини амир Насруллоҳ томонидан босиб олиниши, хон оиласининг қатли (шунда Муҳаммадалихон, ўғли Муҳаммадаминхон, Муҳаммадалихоннинг укаси Султон Маҳмудхон, оналари Моҳларойим-шоира Нодира ва бошқалар ўлдирилган), хонликнинг амирлик таркибига киритилиши, манғитлар хукмронлигига қарши кўконликларнинг кўзғолони, қирғиз-қипчоқлар ёрдами билан Шералихонни тахт устига келиши каби воқеалар баён қилинади. Шу воқеалар баёни, мантиқан, асарнинг биринчи жилдини ниҳоясига етганини кўрсатади.

Маълумки, Шералихон 2 шаъбон 1260/16 август 1844 йили Муродхон томонидан қатл қилинган. Шунда у 55 ёшда бўлган, икки йил ва бир ойу 25 кун хонлик қилган. Муродхон тўққиз кунлик хонликдан кейин 9 шаъбон 1260/23 август 1844 йили қипчоқлар кўлида Мусулмонқули ва Муҳаммадназарбек раҳбарлигида ўлдирилган. Муаллифнинг отаси Худоёрхон эса 24 августда тахтга кўтарилди. Худоёрхон уч маротаба Кўкон тахтига кўтарилган. Унинг хукмронлик даври содир бўлган турли воқеалар билан жуда ҳам бой. Мана шу даврни хон авлодига мансуб, хонзода томонидан ёритилиши тарихшунослик ва манбашунослик жиҳатдан ҳам жуда қизиқ ва мароқли ишдир.

Юқориде айтганимиздек, Худоёрхоннинг ўғиларидан Ибн Яминбек анча олдин “Туркистон вилояти газети” (1893. 22–28 сонлари)да ҳам ўз эсдаликларини ёзиб нашр этганида маҳаллий зиёлилар орасида катта хурматга сазовор бўлган. Унинг эсдаликлари кейинчалик рус тилида ҳам чоп этилган. Агарда Худоёрхоннинг шу ўғли асар муаллифи бўлса, унда унинг тарихнавислик соҳасидаги маҳорати

ва тажрибаси, тарихий билимларга эга бўлгани, жиддий тадқиқотчи экани унинг асарининг биринчи жилди ва олдин ёзган ўша эсдаликлари мазмунидан маълум бўлади. “Анжумат-таворих” асарининг аҳамиятини куйидаги натижалар билан изоҳлаш мумкин:

– Мазкур манба Фарғона водийси ва Қўқон хонлигида ҳукм сурган минг сулоласи вакилларининг бири томонидан ёзилган;

– Асарда Қўқон хонлигининг энг муҳим ва мураккаб даврларига доир, унинг шаклланиши, ривож ва инкирозли даврларига оид жуда қимматли маълумотлар ва ахборот мавжуд;

– Худоёрхонзода ўз асарини ёзишда ёзма тарихий асарлар билан бир қаторда (“Бобурнома”, Абулғозий Баҳодирхоннинг асарлари, “Тарихи жаҳоннамои”, “Шоҳномаи Абдуллоҳхоний”, “Тарихи Муқимхоний”, “Гулшанут-таворих”, “Мунтахабут-таворих”, “Афзалут-таворих”, “Мустафод ал-ахбор фи аҳвол ал-Қазон ва-л-Булғор” асарларини муаллиф тилга олган), ўз сўзига қараганда турли ҳужжатлар, фармон ва васиқалар, вақфномалар, хат ва мактублар, нумизматик маълумотларидан фойдаланган (4^а);

– Асарда минг сулоласининг генеалогиясига оид янги талқинлар мавжуд. Айти шу Худоёрхонзода ўз аجدодларини Чингизий ва Темурийларга Бобур орқали бориб тақалишига манфаатдор бўлгани ва Олтун Бешик ривоятига алоҳида урғу бериши табиий кўринади;

– “Анжумут-таворих” асарида минг сулоласи вакиллари ўртасидаги оилавий муносабатлар, қон-қариндошлик масаласига ойдинлик киритадиган жуда кўп маълумотлар мавжуд;

– Асарда марказий ҳокимиятни қўлга олиш учун сулола вакиллари ўртасида олиб борилган курашлар, уларнинг асосий иштирокчилари, шу даъвогарларни қўллаб-қувватлаган, ёки қарши чиққан куч ва гуруҳлар, турли ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги муносабатларни ёритувчи аниқ маълумотлар ва қайдлар бор;

– Хонликда мавжуд бўлган амал ва унвонлар, эгаларининг вазифалари, ижтимоий иерархияга доир, ўтроқ ва кўчманчи аҳолининг турмуш тарзи, ўзаро муносабатларини ёритувчи маълумотларни ҳам асарда ўқиш мумкин;

– Асар муаллифи ўз аجدодларининг меъморчилик, ободончилик, суғориш ишларига қўшган ҳиссаларини алоҳида ажратиб ёзган.

– Асар кенг илмий муомалага жалб қилинмаган ва ҳалигача манбашунослик ва тарихшунослик жиҳатлардан ўрганилмаган.

Юқоридагилардан хулоса қилиб айтиш мумкинки, Ибн Яминбек (ёки Муҳаммадаминбек) ибн Худоёр қаламига мансуб “Анжумат-таворих” асари Қўқон хонлиги, Бухоро амирлиги ва Шарқий Туркистон тарихи ва маданиятига оид жуда муҳим тарихий манба ҳисобланади. “Анжумат-таворих” асари ўзбек тилига таржима қилинди, изоҳ ва кўрсаткичлар билан нашрга тайёрланган ва чоп этиш арафасидадир (таржимон Ш.Воҳидов; Кириш, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифлари: Ш.Воҳидов ва Ҳ.Бобобеков).

Ушбу хотиралар орқали Туркистон халқлари давлатларидан бири бўлган Қўқон ҳукмдорларига нисбатан ҳурмат кўрсатилмоқда. Зеро улар ҳам бир вақтлар давлат рамзи сифатида тахт устига кўтарилган. Бир муддат ўзбек халқи номидан халқаро майдонда сиёсат олиб боришган. Тарих саҳифаларида уларнинг номлари муҳрланган. Тарих эса, айни тарихий сиймолар орқали ҳақиқий тарих бўлади.

Тарих тафаккури кишиларга истиқлолнинг аҳамиятини идрок этиш, мустақилликни мустаҳкамлашда ёшларнинг фаол иштирокини таъминлаш, уларда фуқароликни шакллантиришга хизмат қилади. Ҳар бир инсон Ватанининг содиқ фуқароси бўлиб етишиши учун тарихдан сабоқ олиши ва мустақил фикрлайдиган, ечимга муҳтож масалаларни масъулият билан ҳал қила оладиган, изланувчан, истиқлол ғояларига садоқатли комил инсон бўлиб етишишга интилиши лозим. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримов Ватан, халқ тақдири учун курашувчи инсонларни тарбиялашда тарихий хотиранинг ўрнига юксак баҳо бериб: *«Тарихга мурожаат қилар эканмиз, бу халқ хотираси эканлигини назарда тутишимиз керак. Хотирасиз баркамол киши бўлмаганидек, ўз тарихини билмаган халқнинг келажаги ҳам бўлмайди»¹*, – деб таъкидлайди.

Мазкур нашр, айтиб ўтганимиздек, Худоёрхон авлодларининг ҳар томонлама мададлари, айниқса, Шоҳрухбек ака, Башируллоҳхон, Темучинбек, Журъатхон, Талъатали, Ғайратбек, Қудратбек, Аълохон ва бошқаларнинг маънавий ва моддий қўллаб-қувватлашлари асосида амалга оширилмоқда.

¹ Каримов И. А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. // Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Асарлар, 1-том. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – Б. 80; Каримов И. А. Юксак маънавият – энгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – Б. 4.

Илмий, педагогик ва таржимонлик фаолиятим давомида сабр, қаноат ва шукр билан умргузаронлик қилиб, ҳар жиҳатдан мени қўллаб-қувватлаётган оила аъзоларим ва яқинларимга ҳам миннатдорчилигимни баён қиламан. Асарни нашрга тайёрлаш жараёнида кўрсатилган ёрдам ва маслаҳатлари учун Хондамир Қодирий, муҳаррир, тақризчилар ва нашриёт ходимларига ҳам ташаккур изҳор этаман.

Мазкур асарлар нашридан ҳосил бўладиган хайрни шу муқаддас Ватанда ўтган азиз ва авлиёлар, уламо ва улуғ зотлар ҳамда акам Намозбой Воҳидов ва дўстим Зоир Чориевларнинг хотираларига бағишлайман.

Шодмон Воҳидов,

тарих фанлари доктори, профессор

НИЁЗ МУҲАММАД ХЎҚАНДИЙ

ИБРАТУЛ ХАВОҚИН

(Тарихи Шахрухий)

// 1⁶ БИСМИЛЛОҲИР-РАҲМОНИР-РАҲИМ

Икки оламда ёлғиз Вожиб ул-вужуд¹ зот саналмиш ҳазрат ва тенгсиз Топинғувчининг пок номига чексиз ҳамду санолар муносибким, тўғри рақамли қалам анинг пок номи ҳайбагидан боши эгик ва бўйни қирқилган, илми китобхонаси лавҳидан бир бўлакдирким, ибтидо ва охир илми ундан бекитиқча эмас. Ул зот осмон ва ер юзи манзаралари табақаларини ўзининг комила қудрат ва улуғвор камоли тарбияти билан муаллақ ва устма-уст тутиб, аршдан то фаршгача яратилиш бўстонида гулдек бир неча варақларда ранг-баранг очилтирган, самовот табақаларини малоиклар манзилгоҳи қилиб, арш ва курсини қудсийлар ва жабарутлар қароргоҳига айлантирган ва бу бахти уйғоқ тупроқ юзини Одамнинг маскан ва маъвосига дўндирган ва Сафиуллоҳ гавдаси гавҳарини ўшал пок хок садафидан яратиб “ва лақад карамно бани Одама”²нинг қимматли пурмоя либосига мушарраф қилди. Унинг гўзал тийнатли пок вужудига сарафрозлик бағишлаб, малоикни унга сажда қилдирди ва “аллама Одама-л-асмоа куллахо”³ ташрифига мушарраф қилиб, энг чиройли сурат ва дилни ўғирловчи қомат билан намоён қилиб, тартиб билан уни безар экан, барча яратилган киёмат аҳлининг энг чиройлиси ва мукаммали қилиб, саодатли қоматини ўта кўркам суратда зийнатлади ва нурли юзини энг яхши маромда безади. Ҳазрат аҳсанул-холиқин ва раббил-оламин ўз шак-шуҳбасиз ва гумондан холи каломида ғайбдан хабар берганким “биз инсонни хушбичим ва хушсурат (шаклда) яратдик”⁴. Инсонга чиройли юз ва сийрат поклиги ундан мерос қолди. Муборак салбидан субҳоний лутф булутини найсоний томчилари ва файзлари инсоният онаси бўлмиш Ҳавонинг раҳмига томиб, рисолат паноҳлар ва нубувватдастгоҳларни қимматли гавҳар ва осмон пояли юлдузлар чиқариб, оламда намоён этди. //2^a Борлиқ тизимига уланиб, анбиё, мурсалин, авлиё ва мўъминлар ва олий шонли тож эгалари ва мулкларнинг баланд маконли моликлари, хосу авомнинг то Исрофил сурнайи чалингунига қадар бўлгувчиларнинг бошидан охиригача барчаси унинг баракатли наслидан тарқагандирлар. Барчаларига Аллоҳнинг пок ва соф саломлари бўлсин.

Ҳамд назми:

Бар ҳазрати ту на ҳад, ки ҳамдат гўем,
 Аз ожизи ва заифи аз раҳат дурем.
 Кўрем, надида роҳ раҳ мепўем.
 Гунгему надониста суҳан мегўем.
 Узри суҳан роҳи хато межўем,
 Мо сифлаи хокем чун мўри заиф,
 Бо ин ҳама ожизи гунаҳкори наҳиф.
 Ташрифи санои ту ба аҳволи касиф,
 Дар ёфтан осон набувад роҳи шариф.
 Лутфе кун ва раҳ намо, ки мо маъмурем,
 Дар роҳи талабат шикаста, ожизу мўрем.
 Эй ҳазрати вожиби якто,
 Ваҳдонияти туро набошад ҳамто.
 Дори ҳамаро нигоҳ аз роҳи хато,
 Бахши ҳамаро гуноҳу лутфе кун ато.
 Дар роҳи талаб ба ажз бо қомати ҳам,
 Бо зардии рухсорое бо дидаи нам,
 Гум карда раҳонем, ту аз рўи карам,
 Лутф кун, ту раҳон аз раҳи ғалатем.
 Ҳодий шав, раҳ намо зи роҳат дурем.

Ҳайи вадуд ҳамди ва ҳазрати маъбуднинг сон-саноксиз саноси ва чексиз дурудидан сўнг башар аҳлининг энг аълоси, қиёмат куни ҳомийси, Аллоҳ расуллари ва пайғамбарларининг подшоси, мустаҳкам шариат соҳиби, аввалгилар пешвоси, охиргилар раҳнамоси, “биз Сизни (бутун) оламларга айни раҳмат қилиб юборганмиз”⁵, шарафномаси соҳиби ва мавжудот яралиши сабабчиси ва махлуқот яратилиши боиси, соясиз вужуди воситаси билан ва Унинг (*с.а.в.*) сармоясӣ кўриниши билан яралиш вақтида ва яралиш шарафига муяссар бўлиб “лав лока ламо халақту ал-афлок” (“Агар сен бўлмаганингда фалақларни яратмас эдим”), деган ҳадис), шу маънини тасдиқловчидирким, анбиё ва мурсалин (*а.с.*)нинг энг баланд ва энг шарафли мақомлари бўлмиш меърож пояси мартабасини ул ҳазрати ҳақиға бағишлаб, муаллонинг энг чўққиси ва юқори олам тепасига ёнида Жабраили амин ва сидранишин хабарчиси билан бир неча муқарриб малоиклар ҳамроҳлигида хушхиром Бурокда кўтарилиб, ўша бахтли кеча-ю, оқибати хайрли вақтдаёқ Умму Ҳоний⁶ уйидаки, ул сарварнинг аммасидир, Ҳазра-

ти Расули акрам ва бани Одам пешрави ўша ерда эди, тушиб, бедор қоидали уйкусидан неча бир одоб ва тавозеъ билан хушуъ ва хузуъ тариқи билан уйғотди. Такрим ишорати ва таъзим иборатлари билан нурга тўла ёғдули қалби ва зиё таратувчи ойдин кўнглини илитиб, //2⁶ меърож ва ул сохиби тож билан учрашиш яқинлашгани хабарини етказди. Ўша ёруғ тунда шахарлар шарафидан Рухул-амин ва муқарриб малойикалар ҳамроҳлигида ул саодат безакли манзилдан чиқиб, одам юзли буроқ ва фаришта қилиқли хушхиромга минди ва юмуқ киприк очилгунча вақт ичида мунаввара қуёш нури сингари Байтул-муқаддасга келиб тушди. Ўтган барча анбиё руҳлари – аларнинг ҳаммасига Аллоҳнинг саломлари бўлсин – билан учрашиб, табрик ва қутлов адосидан сўнг эҳтиёжсиз даргоҳдан хожатмандлик тилаш учун икки рақаат намозни рисолат осмонининг ул қуёшини ўзларига имом қилиб адо этдилар. Намоз ўқилгач, ул барча раббоний танлаганлар ва тоҳира пок руҳлар кўлларини дуога очиб, олам сарвари ва пайғамбарлар сўнггиси ҳақиқа дуолар қилиб, фотиҳа ўқидилар. Дуо адосидан сўнг ва анбиё руҳлари рухсатидан кейин ул шарофат қоидали ва саодатга ёр манзилдан улуввий оламга кўтарилиб, бахт аломатли қадами ғубори билан меърож поясини мунаввар қилиб, фахр бошини ул арш поясига етказди.

Расул наъти:

Он шаҳи тождори парда нишин,
Жоҳаш буд пайки сидра нишин.
Чун алаф кард уруж аз дили хок,
Кард боло суъуд он шаҳи пок.
Аз аносир гузашт ҳамчу назар,
Кард жавлон Буроқи чарх қайсар.
Шуд ба хоки раҳаш Қамар банда,
То рухаш шуд ба авж тобанда.
Малакон дар қудуми маркаби ў,
Суда бар хоки роҳ жабҳаю рў.
Кард бар осмони соний суъуд,
Кард Аторуд салом гуфта дуруд.
Қатъи роҳи самои севвум кард,
Зухра аз наҳий сози худ гум кард.
Маркабаш дар меҳр наёфт,
Меҳри тобанда кафи зиндаги ёфт.

Сайр бар боми Миррих он шах низ,
Кард чун тир бо Буроқ тез.
Монеъон кӯси наҳий адл бизад,
Ханжари тези худ зи қафт гум кард.
Нақл аз осмони панжум кард,
Чатри шоҳи ба боми шашум кард.
Муштариро саодати шарафаш,
Аз ғубори шарофати қадамаш.
Шаҳ инонаш ба тоқи ҳафтум тохт,
Зухал зи тақи ёр бандаги ёфт.
Ҳама афлок кард доман паҳн,
Пой андоз карда дар он сахн.
Ба умиди ғубори наълайнаш,
То кунанд жумла сурмаи айнаш.
Малакон дар раҳи шаҳи кавнайн,
Суда дар пойи маркабаш айнайн.
На чунин ихтишом нашу намо
Чун назар кард Буроқ сайри само.
Жабрайилро ба Сидра буд макон,
То бад-ин жо бикард рафоқат он.
Рухсат аз ҳазрати шаҳи лавлок,
Ёфта монд дар он манзили пок.
То ба Сидра Буроқ сайр намуд,
Монд аз пӯя, узр гуфт ва дуруд.
Рокиби Рафраф, он шаҳи чолок,
//3^a Шуда, бигузашт ба як дам аз афлок.
Ҳамаи афлокиёни қуддусий,
Дар раҳаш мунтазир ба побӯсий.
Рафт дар курси шоҳи курси нишин,
Шуд аз инжо гузашта арш гузин.
То ба тоқи равоқ арши мажид,
Манзилу мақсадаш, ки буд расид.
Шуд берун аз даруни кавни макон,
Шуда манзилаш бад ун макон.
Ломакон аз шарофат шаҳи дин,
Шуда манзилгаҳи расули ойин.
Мизбону меҳмон Аҳаду Аҳмад,

Жўши эҳсон уруж кард аз ҳад.
Баҳри ваҳдат чунон ба жўш омад,
Кўси озодий дар хуруш омад.
Ончи сире дар он замон ки гузашт,
Кас надонист ки дар миён чи гузашт.
Хос шуд дар даруни хилвати роз,
Матлаби худ расонд ба ажзу ниёз.
Матлабашро бидод ва кард икром,
Инчунин бар Набий алайҳиссалом.
Кас надонист чи кард дар он шаби кадр,
Лутфҳое ки Ҳақ ба он маҳи бадр.
Қоби қавсайн ки буд манзилгаҳ,
Зада онжо ба манзилаш хиргаҳ.
Рухсат аз Ҳақ ба сарафрозий ёфт,
Ғайри Ҳақ ҳар чи буд рўй битофт.
Боргоҳе ки бор он жо нест,
Ғайри маҳбубу ёр он жо нест.
Уммати худ талаб намуд аз Ҳақ,
Матлабаш дод он шаҳи мутлақ.
Гашт аз боми арш шаҳи лавлок,
Рўй овард сўйи сафҳаи хок.
Шуд ба кошонаи моҳ ду ҳафта,
Гармии хобгоҳ норафта.
Субҳгоҳе шаҳи саодатманд,
Рафт баҳри намоз бо дили хурсанд.
Кард адои намоз бо одоб,
Рўйи худ кард жониби асҳоб.
Ҳақ ато кард давлати меъроҷ,
Бар уружи малак бидод ривож.
Гуфт имшаб маро ба қурбати худ,
Ҳақ талаб карда лутфҳо бинмуд,
Ончи диду шунид гуфт расул,
Баҳри уммат, ки Ҳақ бикард қабул.
Зи хулафо гашт аз ин хабар масрур,
Таҳниятҳо расонд, кард сурур.
Оли асҳоби ў ки бишниданд,
Шуда масрур сидқ варзиданд.

Аҳли ислом жумла уммат,
 Бишниданд сурӯши ин давлат.
 Бо чунин давлати баланд поя,
 Ҳақ расонда зи лутфи беғоя.
 Ҳақ ато кард зи лутф ин рутбат,
 Нарасад анбиё ба ин қурбат.
 Ваъдаҳои ки Ҳақ шаби васлат,
 Бар расул карда бад ин уммат.
 Гуфтани он на ҳадди имкон нест,
 Суфтан дар он на осон нест.
 Ҳадди кас нест васфи он шаҳи бадр,
 Кардан аз ажзи ман низ он шаби кадр.
 Чи тавон гуфт аз олами улво,
 Он ки бошад зи олами суфло.
 //3⁶ Мадҳи алқоби чаҳор ёри ў,
 Ту бигў, бош дўстдори ў.
 Буд Абу Бакр аниси пайғамбар,
 Баъди ў шуд ба умматаш раҳбар.
 Баъди ў Садиқ амиру аъм ў буд,
 Салтанату жабҳа бар дари ҳар ду суд.
 Жонишини халифаи дуввум буд,
 Усмон халифаи севвум буд.
 Чаҳорўмин буд Ҳайдари ҳиядар,
 Ин амми расул, шаҳи сафдар.
 Бар хилофат нишаст баъди падар,
 Шоҳ Ҳасан ибн бинти пайғамбар.
 Баъди у шоҳ Ҳусайн ибн Али,
 Шуд ба тахти бародараш, ки вале,
 Буд аъмайин Ҳамза-ю Аббос,
 Ёфта шаръи дин аз ин ду асос.
 Ровиён аз Оли асҳобаш,
 Гўйи сабқат рабуд аз арш то фарш.
 Он имомоне, ки буд Оли набий,
 Бар сипехри дин ҳамчу Муштарий.
 Тобеъине ки зи баъд аз асҳоб,
 Роҳ гум кардари шаб маҳтоб.
 Он имомон ки соҳиби мазҳаб,

Буд Нўъмони Шофеъи матлаб.
Низ Молик ва Аҳмаду Ҳанбал.
Чаҳор шамъанд уммати мурсал.
Уламоён зи баъди мужтахидин,
Ҳодии роҳи шаръ, машъали дин.
Ҳама дар роҳи шаръ пўйданд,
Ба тариқи салоҳ кўшиданд.
Маъдалат пешағони тахтнишин,
Тождорони салтанат ойин.
Фақирпарварони оламжў,
Дўстдорони мардуми ҳақгў.
Шаръ равнақ зи ҳиками онҳо ёфт,
Зулму бидъат зи мулк рўй битофт.
Фарз, вожибу суннат ва истиҳбоб,
Дар амал жорий ҳамчу жўйи пуроб.
Ҳакамро на ба асри худ жорий,
Инчунин карда поси диндорий.
Бигузаштанд ҳама раво аз фано,
Дар роҳи бандагий ба дори бако.
Эй Худоё, ба ҳақи зоти худ,
Номи поки ту ва сифоти худ.
Жумла пайғамбарон ки дар раҳи ту,
карда жонҳо фидо ба амри ту.
Ба хусус он, ки буд маҳбубат,
Хондаи ту ба лутфи маъшукат.
Рутбаеро ки ту ато карди,
На ба хосони анбиё карди.
Талабиди зи лутфи ҳазрати худ,
Шоҳид ба шурби ваҳдати худ.
Ба рўйи он жо, ки жо намеғунжид,
Жо чи бошад, дунё намеғунжид.
Ҳар чи ў аз ту хост карди қабул,
Ин фазилат надида ҳеч расул.
Ҳурмати Оли муқаррибони малак,
Малакони самову ба исмак.
Ҳурмати он, ки баргузидаи ту,
Ғайри ў пеши худ бизадаи ту.

Хурмати он, ки буд ёронаш,
 Олу асҳобу дўстдоронаш.
 Хурмати тобеъин ки бо рўйи ў,
 Баъди асҳоб буд бас рўйи ў.
 Хурмати жумла соҳиби мазҳаб,
 Ишқи ёрони беҳуди машраб.
 Аҳли иймон ва хурмати ислом,
 Онки мақбули ту шудааст тамом.
 Хурмати худ ба ҳақи ин хосон,
 Як саломат ба сокинон чунон.
 Шаръро поймоли куфр макун,
 Илмро зери дасти жаҳл макун.
 Тождорони хиттаи ислом,
 Жумла мўъминон – хосу ом.
 Ту ниғаҳдор дар ҳимояти худ,
 //4^a Ту диҳи нусрат аз инояти худ.
 Сояи куфр дур аз ин амлок,
 Ҳамчу хуршед кун зулмат пок.

Шундан кейин:

Ёруғ таъбилларнинг нурли қалблари ва маъно эгаларининг ёғдуга тўла кўнгилларига маълум ва равшан бўлсинким, қадим замонларда ўтган ва кейинги даврларда ҳукм сурган давр султонлари ҳар бир асрда маконларнинг энг шарафлиси ҳисобланган ва ўлкаларнинг энг афзали саналган шаҳарларни ўз юртлари учун пойтахт қилиб, ўша ерда давлат ноғорасини чалишган ва салтанат келинчагини безатишган. Таъбларига мос равишда давлатхона ва ҳукумат идораси иморатларини қурдирганлар, шоҳона чодир ва сарой тиклатиб, бу ўткинчи қуйи оламда ўз пойдевори ва дабдабасини кўк осмонга ўхшатиб ва ўз кавкабасини юксак чарх каби зийнатлаб, безаганлар. Ўткинчи давру давронларини муалло чарх айланаси сингари маҳкам ва мустаҳкам қилиб, адолат пешали султонлар ва оқибат ўйли хонларнинг путурдан кетиш жойи бўлмиш давлатнинг ғурур домида ва ғафлат кувончи кўрпа-тўшагида ўзларининг қимматли умр ва сармоя замонини зое қилиб, кеккайиш билан ўтказганлар. Неча минг тождор, соҳиби афсар ва кулоҳдор куёвларни дилфиреб оройиш, ажойиб намоийишлар билан бу кекса ялмоғиз кампир, яъни айёра дунё алдаб, давлат сурури, ҳашамат, салтанат ва жоҳу жалол ғурурларини бир эснаш ва бир миж-

жа қоқиши билан шахду шакардек лаззатли бўлган комронлик маззаларни ажал шарбати ила заҳарли қилади. Уларни ўзи билан ётиш ва бирга бўлишдан маҳрум этиб, янги куёвга келин бўлиш пайига тушди. Бу ажуза кампир бўлган дунёнинг дилфиреб жамоли ва кўп зарар етказадиган васлига махлиё бўлганлар билмадиларким, бу бокира қари ва фартут кампир, завол келтирадиган, зиёнли ва фойдасиз, имонини қўлдан бой берган ажуза садоқат қилмай этагини ҳасрат ва надомат кўлига беради, ғурбат билан уни тўлдиради, бевафолик шеваси ва дилраболик нағмаси билан барчани сафдан чақаради ва кўлларини бўм-бўш қилиб кузатиб юборади. Қитъа:

Фиреби ғамзаи ин пир кас набояд хўрд,
Ки оқибат ҳамаро рў бар ҳалок хоҳад бурд.
Касе ба шоҳиди зулфи бақо агар дил баст,
Ки дил зи васваси пиразол пок бурд.

Билмоғ лозимки, бу қари ажуза кампир ва соқолу мўйлови бўлмаган бу золи қадима билан муомала қилишда шундай йўл тутиш ҳам бўлган. Олийшон подшоҳлар ва баландмакон ҳукмдорлар, адолатни касб этган ва ахлоқлари яхши бўлган, саодатли ва ҳислатли кишилар бу келинга ўхшаган зол ва беҳудагап кампир //4⁶ билан биринчи никоҳ кечаси унга уч талок бериб, уни ўзларига ҳаром этганлар. Қадимий моликул-мулк ризоси ила сиротал-мустақим йўлида мустақим туриб, шариат шоҳ йўлидан чиқмаганлар, тождорлик салтанати ва ҳукмронлик ишларида хоксорликни касб этиб, ўз вақтида мустаҳиқларнинг ҳақларини бериб, “Исрофгарчилик қилманглар” ⁷ деганига амал қилиб, кундалик ҳисоб-китобларин қилиб, ғофилликка йўл бермаганлар. Адолат вақтида етимлар ва фукарога оталик ва биродарлик кўзи билан қараб, раҳм этган, уларнинг аҳволидан хабардор бўлган. Адолат билан ҳукм суриб, барча ҳукмдорлик ишлари ва султонлик муомалани дин асосида ва адолат юзасидан давом этдирган. Улар адолатли султон Аллоҳнинг сояси деган шарафга мушараф бўлдилар. Улар лаёқатли қоматлари ва зарофатли ҳайбатларини адолат либоси билан ораста қилиб, дастурхонларини: “бир соатлик адолат минг соатлик ибодатдан яхшироқдир”, деган эҳсонидан тўлдирдилар. Бундай кишилар фоний бу дунёдан ўтган бўлсалар-да ҳам ўзларидан кейин яхши ном қолдирдилар.

Назм:

Шаҳонро бувад зер бошу нўш,
 Шаҳиро адолат буда асту бўс.
 Ба ҳар мулк инон гар кунад мунъатиф,
 Зафар пешрав мешавад чоплус.
 Зи шоди зананд аз уруж суруш,
 Ба номи накўяш дар афлок кўс.
 Чунин навжавон шоҳи адл интизом,
 Сазовори домодии ин арус.
 Зи адл аст ободии ин саро,
 Ки кафҳо пур аз симу зар чун фулус.
 Чу анко гадо домани нести,
 Гирифт ва шуда бар адам дастбўс.
 Ба адл он жаҳондор Руме гирифт.
 Зи Эрону Ҳинду Хито то ба Рус.
 Алам дар жаҳон номи Кисро ба адл,
 Шуд арчи варо буд дини мажус
 Навозе хуш аст дар садо кўси адл,
 Вагарна ба шом ҳамчу бонги хурўс.
 Чунин аст гиру дори давлат ҳаме,
 Асоси бе эътибори олам гў тихи.

Насиҳат:

Бувад шоҳро беҳтар аз тожу тахт,
 Пас аз ў бимонад ўро нек бахт.
 Шавад бо сари зиндаги ном нек,
 Аз ин дори фони кашад ў чу рахт.
 Шавад номи неки варо дастгир,
 Дар он вақти пурхайбат рўзи сахт.
 Ба фардо шавад неқномии шох,
 Ба фарқи сараш ҳамчу Туби дарахт.
 Набойист баъд аз шаҳон номи нек,
 Мегардад хароб ҳамчунин кўху тахт.
 Эй шаҳ хуш аст неқномии даҳр,
 Ба бадноми мурдан беҳ аст хўрда захр.

Шундан сўнг: Фарғона мулки хоконлари ишлари баёни ва салтанат уйи Хўқанд⁸ шаҳрининг бино қилиниши ҳамда бу хонларнинг салтанат даври муддати ва ҳукм юргизиш тартиб-низомлари санала-

ри қисқача равишда “**Ибратул-хавоқин**” китоби силкига киритилиб, мадҳлар ва қасидалар билан бирга ёзув тизимига терилди.

Эндиликда қаламнинг тахт пояли қимматбаҳо жиловини Фарғона мулкининг хоқонлари воқеалари майдони ва бу осмон остонали юрт хонлари амирлиги ҳикоялари сари буриб, улар салтанати ва ҳукмронлиги муддатини //5⁶ маржондек тарихлар тизими билан назм ва наср силкига тортиб, улар баёнини қисқача тарзда адо этажак. Бунинг сабаби шуким, ҳеч нарса билмас ушбу нодоннинг ота-боболари қадим замонлардан бери бу даргоҳнинг давлатхоҳ ва бўсаға ўпувчилари, бу саройнинг товоқ яловчиларидан бири бўлиб келиб, Эрдонахон замонидан то жаннатмакон Умархон⁹ замонигача ота-бобом ва амакиларим ва бу каминанинг ака-укалари султонлик номуси ва туз-намак таниш ҳақи сабабидан бу баланд маконли хонадон душманларини тор-мор келтириш ишида жонбозликлар қилиб, ўз бошларини фидо қилиб, хизматкорлик ва жон беришлик майдонида мусобақа коптогини олиб қочиб юрганлар. Бу камина қадимги давлатхоҳлик жиҳатидан ўзимча ўйладимки, ер юзининг барча султонлари қиссаларини китобат силкига териб, муболаға ноғораси саси овозасини оламга ёйиб, уларнинг воқеалари васфларини чиройли иборалар ва малиҳ забонлик билан борлик юзасига чиқариб, қиссалар боғлаганлар ва уларнинг мақтовли васфларини ширин забонлик билан адо қилганлар. Уларнинг кўпчилиги мажусий динида бўлиши ва ботил дин ноғорасини олам аро янгротганига қарамай, Фирдавсий *алайхурраҳма* уларнинг васфларини муболаға тариқи билан адо этиб, “Шохнома”ни тартиб билан такмилга етказиб, Ажам шохлари овозасини олам аро ёйди. Шунингдек, етти иқлим шохларини аҳволига яраша тарихлар боғлаб, уларнинг қиссаларини китоблар варақларига битганлар. Бу дуогўй бошнинг эски ғайрат томири ҳаракатга келиб, ўзича ўйладик, ер юзи шохлари барчасининг номлари абадий қолишига сабабчи бўлиб, улар салтанати ишлари воқеаларини қиссалар ичра аён этганлар ва уларнинг яхшилик номлари овозасини олам аро ёйганлар. Нега сен туркий халқлар хонларининг энг муаззами бўлмиш Фарғона мулки хоқонларининг салтанат ва фармонраволик ишлари қиссаси ва бу бошқарув паноҳлилар амирлиги-ю, юрт олишлик афсонасини мадҳ, қасида, тарих ва қисса шаклида китобат тизимига киритиб, гўзал ахлоқи даракчиси бўлмай келдингки, бу олий манзиллик тождорлар ва салтанат майдони суворийларининг яхши номлари ёйилиши ва мангулик касб

этишига сабаб бўларди. Шунга биноан, бу қисқа идрокли, нокис банд бу фаррухобод Турон мулки султонлари аҳволлари ва ахборлари ва улар замонида рўй берган ходисаларни ва, айниқса Норбўтахон замонидан то ушбу ҳижрий бир минг уч юз еттинчи (1889) йилгача бу камина зоҳир кўзи ва ҳозир қулоғи билан кўриб-эшитган нарсаларини ва улар қиссаларини варақлар саҳифаларига битиб, китобат тизимига терди.

//6^a Келишмовчилик ёки бирдамлик замони аро нифокнинг шум оқибати мулкни душманлар саманди туёғи остига ташлаб, мамлакатнинг бир неча йиллик обрўсини қора тупроқ билан тенг қилишига оид нимани кўрган ва мушоҳада қилиб, тажрибалар орттирган бўлсам, уни келажак замонлар авлодига ибрат дарси бўлиши учун ўтган ва ҳозирги султонлар мақолоти сифатида китобат ипига териб, жилд қайдига жойладим, токим ҳар бир мажлис ва маҳфилда ўша жилд қайдини очиб, бу мулк хоқонлари васфини, хусусан, бу мамлакатнинг зийнати ва оройиши, хотиржамлик ва осойиши сабабчиси бўлмиш олий сифатли Худоёрхоннинг васфини ўқувчи ва эшитувчи дуо билан эсга олса, Аллоҳ олдида азим савоб ҳосил бўларди. *Аллоҳ билгувчидир.*

ШОҲРУХХОН¹⁰ САЛТАНАТИ БОШЛАНИШИ АВВАЛИДАГИ ВОҚЕАЛАР

Бу хоқоннинг ушбу ўлкада шоҳлик тожи зийнат топиши сабабчиси ва мулк бирлиги-ю, эл-юрт ободлиги, шаҳриёрлик асъасаси-ю, дабдабасининг юзага келиши боиси, Хўқанд шаҳри бино этилиши лойиҳачиси ва олий қаср яратилиши асосчиси ҳамда насабининг Бобурхон¹¹ ибн Умар Шайх Баҳодирхонга бориб уланиши ҳикояси қуйидагичадир.

Бобурхон Самарқанддан қочиб, йўли бу мулк узра тушган вақтда зотидаги туғма фаросат орқасида, бу ўлканинг сероблик ва хушхаволиги юзасидан обод бўлажани англаб, унда катта ва кенг бир шаҳар яралиши мумкинлигини кўз олдига келтирди.

Бобур Мирзо Хўқанд сойидан кечиш маҳали, қараса, сув бўйининг анча нарироғидаги у томон қирғоғида тумонот одам йиғилган.

Шунингдек, сойнинг нариги бетида, яъни ўзи турган ерининг нақ рўпарасида эса, қимматбаҳо ипақдан тўқилган аглас ёпинғичли олтин бешик ва унга йўргакланган бир чақалоқ кўзга ташланмоқда.

Шунда Бобурхон дарҳол сойдан кечиб ўтиб, чақалокни ўша қимматбаҳо йўргакли бешик билан бирга ўтарлик жойга келтириб қўйди ва ҳушёр бир мулозимини чақалокқа қараб туриш учун тайин қилиб, унга: – Чақалокни шу диёр одамларидан биттаси тарбиялаш учун ўз бағрига олгунига қадар пана жойда аҳволдан хабардор бўлиб тур. Гўдакни олишгач, кетимиздан йўлга чиқиб, бизга етиб ол, – деди-ю, ўта тезлик билан йўлида давом этди.

Ўша вақтларда бу ерларда хозиргидек иморатдан ҳеч бир асар ва аҳолидан ҳеч бир жонзот йўқ эди. Фақат сойнинг икки қирғоғи бўйлаб то охиригача Чинкат, Пиллахон, Сарой ва Тарғова ва Тўролғир каби беш-олтита деҳа (қишлоқ) бор эди, холос. Бу жамоа ҳам уч гуруҳ эди. Улардан бир тўпи Найманча¹² сойига қарашли эди. Икки тўпи эса, Калон сойдан сув ичишарди.

Бир куни уч гуруҳ кишилари биргаликда даштга ариқ қазिश учун чиқиб, сойнинг икки тарафида айланиб юришаркан, шунда ўзларидан сал олдинроқ, қибла томондан анчагина жамоа келиб, сойдан ўтиб, сўнг шарқ тарафга кетганини кўриб қолишди. Бу ўзбеклар жамоаси бу аломатларни кўриб, воқеани аниқлаш пайига тушдилар ва улар кетидан юрдилар. Шунда йўл устида қимматбаҳо гавҳарлар билан безатилган ёпинғичли бир олтин бешикни кўриб қолдилар. //6⁶ Унга йўргакланган чақалок ҳам қимматбаҳо жавоҳирга кўмиб қўйилган эди.

Ул учта гуруҳ бешикни чақалок билан бирга жуда эъзозлаб кўтарганча, орқага қайтиб кетишди.

Бешикни четроқда кузатиб турган қоровул йигит бу аҳволни кўриб, хотиржамлик билан йўлга тушди ва Бобурхоннинг орқасидан кетди.

Чақалок ва бешикни қўлга киритган ўзбеклар ўз йиғинини тарқатмасдан, бир ерга бориб ўтиришда ва маслаҳат қуриб, “бизлар уч гуруҳмиз, бола ва бешик ва бойликни уч қисмга бўлиб, чек ташлаймиз, қайси гуруҳнинг чекига тақсим қилинган нарсадан қай бири тушса, ўшани олаверади” деган тақлифни ўртага ташлашди. Бу тақлиф барчага бирдек маъқул келиб, бир оғиздан шунга қарор қилинди ва тақсимотда бола, бешик, ашё ва жавоҳирлар уч қисмга бўлиниб, шундан сўнг чек ташланди. Чақалок Тарғова гуруҳи чекига тушди, буюм ва ашёлар сарой мавзеси қавмига тегди, бешик чинкантликлар қўлига ўтди.

Алкисса, ҳар учала гуруҳ ўз тақсимотларидан рози бўлиб, жуда хурсандчилик билан ўз улушларини олиб, ўз даҳаларига равона бўлдилар.

Шундан сўнг Тарғова ўзбеклари жамоаси бола тарбиясига киришиб, гўдакни бир тақводор ва покиза аёлга топширдилар. Ул оқила аёл бола тарбиясига бирор сония ҳам ғафлат ва пайсални раво кўрмади. Чунки ўзбеклар бу боланинг насаби ҳақиқатини текшириб, унинг асилзода эканини аниқлаган эдилар ва, шу сабабли ул шоҳзода исмини “Олтин Бешик” деб қўйдилар.

Бир неча йил ўтгач, бола балоғат ёшига етиб, уни уйлантириш учун чиройли бир келин излаб топиб, никоҳига киритдилар. Бу никоҳдан бир ўғил вужудга келди ва унга “Султон Илик” деб от қўйдилар.

Султон Илик улғайгач, уни ҳам уйлаб, Султон Иликдан ҳам бир ўғил туғилди. Унинг исмини “Султон Худоёр” деб атадилар.

Султон Худоёр ҳам бўй етиб, уни ҳам уйлантирдилар. Ундан бир ўғил дунёга келиб, “Абулқосим” деб номланди. Абулқосим ҳам ўсиб-улғайиб, у ҳам куёв бўлди ва “Шаҳмастбий” исмли ўғил кўрди. Ҳозирда бу исм “Чамашбий” шаклида талаффуз қилинади.

Чамашбий бўй етиб уйлангач, ундан туғилган ўғилга “Шоҳрухбий” деб от қўйдилар.

Шоҳрухбийдан “Рустамбий” исмли ўғил дунёга келди.

Рустамбийдан “Ҳожибий” отлиг ўғил вужуд оламида жамол кўрсатди.

Ҳожибийнинг ўғил зурриёти “Ашурбий” деб ном олди.

Ашурбий белидан эса “Шоҳрухбий” дунёга келди.

Олтин Бешик билан бу Шоҳруххон орасида шу зайл ўн пушт аждод ўтиб, бу муддат икки юз йилни ташкил қилди¹³.

//7^a Мазкур Шоҳруххон вужуд оламига келаркан, у ҳам шу диёрда униб-ўсиб, балоғат ёшига етди. Унинг манглайдан давлат шукухи чарақлаб ва вужуду симматидан шижоат аломати кўриниб турарди. Йигит ҳамиша ҳайвонларни овлашга машғул бўлиб, отдан тушмас, ўқ-ёй каби қуролларини ёнидан сира айирмасди.

Қадимий ўзбеклардан баъзисининг гаплари ва айрим эски доноларнинг сўзига қараганда, кунлардан бир кун шикор йўсини билан чиққан бир подшоҳнинг йўли шу диёрдан тушиб қолган. Бу пайтда Шоҳруххон ўн саккиз ёшда эди. У ҳам ана шу овда қатнашиб, қизгин

ов чоғи бир арслонни найза захми билан мажруҳ қилди ва ўз овини подшоҳ назарига етказиб, подшоҳдан кўп марҳамат кўриб, тўла эъзоз ва шафқату илтифот топди. Шунингдек, подшоҳ унинг ғайрат ва шижоатини кўриб, бағоят лутфлар ва бениҳоят эъзозлар билан сийлаб, бу шаҳар ҳокимлигини унга топширди.

Шу зайл хонлиги бошланишидан то ўлгунига қадар Тарғова ва Чамашбий туманида турғун ҳаёт кечирди.

Оламдан ўтганида ундан уч ўғил фарзанд колди: Абдурахимбий, Абдукаримбий ва Шодибий; Шохруххон вафот этгач, тўнғич ўғли Абдурахимбий хонлик тахтига ўтирди.

Шохруххон Эски кўрғон қалъаси ва аркини қурдирди. Айрим ўзбекларнинг айтишича, у пайтларда Хўқанд шаҳри хали барпо қилинмаган эди.

Энди яна гап бошига қайтайлик. Хуллас, ўша замонларда Чодак мавзесида ерлик хожалар истиқомат қилиб, шу яқин атрофдаги Таргова, Чамишбий, Хажкант, Паллахон, Тўқайтепа, Парток, Тепакўрғон, Қайнар сингари айрим туманлар ва шунга ўхшаш яна бир неча мавзелар ҳукумати тизгинини ўз қўлларида ушлаб ўтирар эдилар.

Ўша кезларда мазкур туманлар ўзбекларининг бир тўйлик иши чиқиб, бариси ана шу давлатмандлик тўйига тўпландилар. Ўша йиғинда ўзбекларнинг оқил кишилари маслаҳат қуриб, бир-бирига “кўрғон қалъасининг бир нечта сув ичувчи туманлари бўлатуриб, ўзимизга бир тахт эгасини сайлаб, унинг бошини тож билан безаб, ўзимизга йўлбошчи қила олишга лаёқатимиз йўқми, ахир?” дедилар.

Бу маслаҳат халқ олқишига сазовор бўлиб, барча ўзбеклар бирдамликда бу ишни маъқул топдилар ва: “Олтин бешик наслидан Чамишбий авлодидан Шохруххон ибн Ашурбек бизнинг орамизда мулкка эга шохзодалар сингари бизлар ҳақимизда ўзининг эҳсон саховати ва турли-туман неъматини дариғ тутмай, хамиша чиройли ахлоқи ва мушфиқона муомаласи билан бу юрт равнақи йўлида қўлидан келганини аямай келмоқда. Умид қиламизки, салтанат сажжодаси устига ўтирса, бу янглиғ инъом ва икромни яна ҳам юксак бўлажак”, деган сўзларни ўртага солдилар. Шу зайл унинг амирлиги юзасидан бир нечта ёғли ва ширин сўзларни ўша йиғилганлар тўпи орасида баён этиб “дастлаб Шохруххонни амирлик тахтига ўтказамиз, шундан сўнг хожалар устига ёпириламиз” деган фикрни билдирдилар. Йиғилганлар бу маслаҳатга таҳсин айтиб, //7^б олқишга кўмдилар. Ўзбекларнинг

барча оқсоқол¹⁴лари бир ерга йиғилиб, Шоҳруххонни Тарғовада хон кўтардилар.

Шундан кейин ўзбек кизларидан биттасини Чодак ҳокими бўлиб ўтирган хожага унаштириб, ўзларига куёв қилмоқчи эканини билдирдилар.

Хожалар бу кўнгилсиз ишнинг маълум бир ғараз йўлида амалга ошаётганидан беҳабар ҳолда жуда хурсанд бўлдилар ва тўйга яроқли асбоб, тухфа ва совғаларни саранжомлаб, дарёдан ўтдилар.

Бу томондан ўзбеклар кутиб олиш учун чиқиб, беҳад иззат-икром ва ҳурмат-эҳтиром билан хожаларни келтириб, кўнгил очар уй ва қувонч орттирар мақомга етказдилар. Уларнинг қирқ нафар мулозимларини ҳам ўзбекларнинг уйларига қўноқ сифатида бўлак-бўлак қилиб тарқок ҳолда жойлаштирдилар ва ҳар бирига бир нечта девқалла, қалпоғи кенг ўзбекни мезбонлик хизмати учун тайинладилар.

Еб-ичиш ва меҳмондорлик ишларидан фориғ бўлишга, ўзбеклар бир овлоқ ерга тўпланиб, қуйидагича қарор қабул қилдилар: – Куёв чимилдикқа киргач, битта қуруқ таёқни қатта бир дарахтнинг икки шохаси орасига қаттиқ жойлаб, бор куч билан синдирамиз. Таёқ сингани овози эшитилгандан сўнг куёвни чимилдик ичида, унинг мулозимларини эса ўтирган уйларида босиб, ўлдирамиз.

Ана шу қарордан сўнг бу мудҳиш ишни амалга оширишга киришиб, дастлаб куёвни куёвлик расми бўйича чимилдик ичига киритиб юбордилар. Бироздан сўнг эса, келишилган маслаҳатга амал қилиб, таёқни синдирдилар. Таёқ сингани овози эшитилгани заҳоти куёвни чимилдик ичида ётган ҳолда ўлдирдилар.

Унинг мулозим ва аскарларини ҳам қай бир уйда ётишган бўлса, ўша ерда қатлга етказдилар. Ўлганларнинг от ва асбобларини олиб, Шоҳруххонга туғ ва байроқ ясаб, эртаси куни тонгда отларга миниб, ўта тезлик билан йўлга тушиб, Сирдарёдан кечиб ўтдилар. Дарёдан ўтгандан сўнг қўшинни бир ерга жамлаб, қамонларга ўқларни жойлаб, кейин тез суръатлар билан йўл юрдилар ва Чодакни босиб, у ерни ўз тасарруфига киритдилар. Аскарлик аслаҳаси, ҳазинадаги-ю, ҳазинадан ташқари нима бойлик бўлса барини қўлга олдилар.

Дарёнинг у тарафидаги туманлардан то Наманган чегарасигача бўлган барча ерларнинг аён ва оқсоқолларининг ҳаммаси Шоҳруххон ҳузурига келиб, хон назаридан лойиқ тортиқ ва муносиб пешкашлар ўтказдилар. Шоҳруххон ҳам уларнинг ҳар бирини ўз обрўла-

рига яраша подшоҳлик қоида ва русуми бўйича сийларкан, ҳеч қайси-сидан шафқат ва марҳаматини аямай, ҳар бирининг бошини қиммат-баҳо тўнлар билан баланд этди. Сўнг кетишлари учун рухсат берди.

Шоҳруххон томонидан хонлик муомаласи ва султонлик қонун-қоидалари шартлари чиройли бир тарзда дарёнинг у томони ва //8^a Наманган сарҳадидан то Шаҳидон ва ҳозирда “Понғоз” деб аталадиган Понсод Ғози чегарасигача бўлган ҳудудлардаги барча туманлар халқлари устида амалга ошиб, қабих расмларга барҳам берилди.

Хон бир неча кун Чодақда туриб, мазкур туманларга волий ва ҳоким тайинлаб қайтаркан, кўп мол-мулк ва чексиз ғалаба билан ўзбекия даҳаларининг энг фозили ва сартия¹⁵ туманларининг энг шарафлиси бўлмиш Тарғова ва Чамишга келиб тушди. Сўнг ёнидаги йиғинни тарқатиб юбормасдан, хонлик ишлари ва султонлик юмушлари маслаҳатига киришди. (Шоҳруххон) анча гап-сўздан кейин: “Душманларнинг ғафлат уйкусида ётганлари уйғонмасдан бурун ва ҳосидларнинг ғофилпеша кишилари огоҳлик топмасдан илгарирок, ана шу ғанимлар қонини тўкиш учун, қинсиз шамшир ва ғилофсиз қиличларимизни мустаҳкам жой топиб, давлат ва салтанатни мустаҳкамлаш ва ҳашамат-шавкатни анжомлаш учун мазбут ва мустаҳкам янги қалъа ва темир қўрғонлар барпо қиламан. Зеро, салтанат ишларини бажариш қалъа ва арксиз муяссар бўлмайди.

Китъа:

Салтанат боғест бе девор ҳифзаш мушкил аст,
Бар сари он бе синони хор ҳифзаш мушкил аст.
Чор сони сидқи дил мебояду бедор чашм,
Шоҳро бе сидку бе тимор ҳифзаш мушкил аст”.

Қалъани қуриш учун, тажрибали, иссиқ-совуқда чиникқан ва иш кўзини билувчи кишиларга салтанат таянчи бўла оладиган қалъа барпо этишга ярқкли бир маҳкам жой ва мустаҳкам бир макон топишларини буюрди. Бу иш юзасидан топшириқ олган масъул кишилар ана шундай муносиб ерни ахтариб топиш учун, хизмат камарини белига боғлаб, хондан рухсат олган заҳоти ишга тушиб кетдилар. Анча излаш ва ахтаришдан сўнг ҳозир Кўктўнлик Ото¹⁶ деб аталадиган ва иккита сойнинг қўшилиш жойи бўлмиш Эски Қўрғон заминини қалъа қуришга ярқкли билиб, давлат масъуллари қулоғига етказдилар. Давлат устунлари ва салтанат аъёнларининг барчаси олий мақомли хон топшириғи билан ўша шарофатли, саодатли за-

мин устига келиб, икки сойнинг қўшилиб оқиш жойи икки денгизга ўхшаш ва икки тоғ гавдали икки аждаҳо мисоли момоқалдиروق товуши гулдираши билан бир-бири билан чирмашиб, бутун оламни ўз остига олганини кўрдилар ва шу ерни қалъага яроқли билиб, барчаси биргаликда ҳозир “Боғбонлар маҳалласи” деб аталувчи Шарқий сойда шаҳар тартиб бердилар. Кўктўнлик азизлар бўлмиш икки сой оралиғида жар устида маҳкам қалъа ва мустаҳкам арк барпо қилдилар. Давлат устунлари ва салтанат аъёнларининг барчаси қалъа ва аркка яқин ерда уй-жой қурдилар ва ўзларига манзил-маъво қилдилар. Қисқа вақт қалъа ва Арк қурилиши ниҳоясига етиб, давлат гиламлари ва салтанат палослари билан безадилар. Бахтли бир куни ва оқибати мактовли бир соатда кўплаб судур¹⁷лар ва чексиз сонли аскарлар //8⁶ ҳамда вилоят аъёнлари ва бутун мамлакат аҳолисининг авом ва хослари билан биргаликда тўла салтанат билан юксак бахтли ва кучли давлатли хонни шоҳлик либоси ва шаҳаншоҳлик асоси билан безаб, ўта карру фарр билан султонлик тахти ва хоқонлик кўрпачасига чиқариб ўтказдилар.

Ўзбекларнинг авом ва хос кишилари шукрона йўлида бисотларида нима кимматбаҳо нарсалари бўлса, хоқоннинг бошидан сочиб, йўлига тасаддуқ ва нисор қилишди. Хурсандлик овозлари ва кулгу қаҳқаси ложувард осмон гунбазига кўтарилди.

Кутлов ва табрикдан сўнг тахтга чиқиш муносабати билан кутлаш учун, барча авому хосга аркка киришга рухсат берилиб, обу таом тортилди.

Шундан кейин шаҳар ва ён-атрофдан келган олимлару шайхлар, саййид ва хожа каби улуғларнинг барчаси Шоҳруххонни қайтадан тўла рағбат билан подшоҳлик кигизига ўтказиб, табаррук йўсинида кигизга қўл текизиб, хон кўтардилар. Ул фароғат анжомли хузур ва саранжомли саловот сурурига эришиб, катта эъзоз-икромлар ва қимматбаҳо тўнлар билан сийлаган ҳолда мамлакат катталарига қайтиш учун рухсат берди. Сўнгра, давлатнинг ҳар бир амири ва салтанатнинг барча улуғларини қаср ичида ўзларига атаб қурилган ҳовлилар таништириб, улар учун вазифа тайинладилар.

Шоҳруххоннинг тахтга чиқиш санасини ушбу китоб иморати бинокори ва мана шу ҳарфлар роқими куйидагича назм ипига териб, мусамман байтларини яратганди:

Таърих:

Даври салтанатро то кунун аз шаҳи туркон гў,
Гузашти умри онҳоро ба суръат тезпаррон гў.
Асоси салтанати Шохрух бидод аввал ба Фарғона,
Ба аслу дар насаб обову аждодаш Кўрагон гў.
Аввал Арку давлатхона ў карда ба Кўктўнлик,
Дар онжо фатҳу нусрат ёфта аз лутфи Яздон ў.
Бигуфт соли жулуси шоҳ Шохрух хирад бар ман,
Агар жуйи ту таърихи жулуси ў “зи Шохрух жў”.

Билим арбоблари қалби ва кўрар кўз аҳллари кўнгилларидан яширин ва махфий қолмасинким, таърих асли “зи Шохрух жў” сўзларидан ҳосил бўлиб, “зо” биринчи ҳарф, “жў” охириги ҳарфлар бўлгани учун “шоҳрух” ичига киритилиб ҳисобланса, таърих ҳосил бўлади – сана 1121/1709–1710 йил.

Шохрухнинг салтанати даврида шайх домла Бозор Намангоний унга замондош бўлган эди.

Салтанати замони тўла ўн икки йил бўлиб, ўн учинчи йили вафот қилди¹⁸.

Шохруххондан уч ўғил дунёга келди: биринчиси Абдураҳимбек, ўртанчиси Абдукаримбек, учинчиси Шодибек.

Шохрухбек салтанат тахтига чиқиш шарафини топмаган бўлса-да, хонлик расмларини ва ҳукмронлик муомалаларини маслаҳат қоидаси билан ижро қиларкан, ана шу каби оз фурсатда //9^a унинг салтанати муддати нуқсон топди ва бу икки йўллик келди-кетди саройидан хиром айлаб, ер ости уйида узлатга чекинди. Унинг вафоти таърихини китоб битгувчи ушбу йўсинда топиб, назм ипига териб, қасида йўли билан адо этди:

Ёфт тахту салтанат зеб аз жулус ибтидо,
Кўси шоҳиро ба номи ў бизад лутфи Худо.
Зи тожи шоҳи сарбаланди ёфт аз фарқи сараш,
Дар фалак андохт ғулғули кўс аз жўши садо.
Шоҳидони мулку қасру тахт аз ў зебандаги ёфт,
Мустағний шуда аз хусну эҳсонаш гадо.
Чархи гардун бар муродаш чарх зад даҳу ду сол,
Бевафойро бар худ лозим бикарду ба аъдо.
Шоҳи фаррух бар нахўрд охир зи боғи зиндаги,
Тарки тожу тахт карду карда аз олам зиво.

Расми шоҳий сарафроз бар або-авлодаш гузашт,
 Рафт аз олам шунида “иржаи” гуён нидо.
 Эй Ниёзий, соли фавташро бижў ту аз хирад,
 Токи аз ойинаи таърих кард ў занг зидо.
 Инчунин гуфт пири хирад таърихи султони турк,
 Вақти рихлат “хон Шоҳрух” шуд аз “атрокон” жудо.

Бу ўринда ўқувчига яна маълум ва равшан бўлсинким, “атроқ” сўз-
 зини “хон Шоҳрух”дан исқот қилинса, туғилиши санаси 1134/1721–
 1722 чиқади.

Шунингдек, Шоҳрухнинг вафоти таърихини ўша замоннинг за-
 риф-шоирларидан бири девона Машрабнинг пири бўлмиш, домла
 Бозорнинг сўфийларидан бирининг тилидан айтилган қабиҳа-ярамас
 бир сўзни эшитиб, ўша сўзларнинг ҳарфларини абжад ҳисоби билан
 топган ва ўша қабиҳа сўзини таърих қилган. Сўфининг қабиҳа сўзни
 айтгани сабаби шунда эканки, Шоҳруххон вафот этган кунлари маз-
 кур сўфи бир шоир “Шоҳрух ўлди” деган сўзни эшитиб, жоҳил сўфи
 жаҳолат ва нодонлиги зўридан: “Хирс кай мурд?” (айиқ қачон ўлди?)
 деган. Ўша шоир шу ерда турган бўлиб, бу қабиҳ (ярамас) сўзни сў-
 фининг оғзидан чиққанини кўргач, кароматдан холи билмай, мулоҳа-
 за қилиб кўрса, сўфининг бу қабиҳ сўзи таърих фани бўйича Шоҳрух
 вафоти санасига тўғри келмоқда. Ниҳоят, ул шоир мазкур ярамас сўз-
 ларни таърих қилиб, бир байт билан ана шуни адо этибди:

Ман таърихи фавти Шоҳрух пурсидам,
 Сўфи аз жаҳл гуфт: Хирс мурд.

(Мазмуни:

Мен Шоҳрух вафоти санасини сўрасам,
 Сўфи жаҳолат зўридан деди: Айиқ ўлди.)

Мазкур сўфининг бу ярамас сўзини айтгани тафсилоти ва воқеа-
 си баёнини ушбу сатрлар муаллифи назмда куйидагича адо этди.

Шайх Бозор ходийи машраб,
 Дар Намангон ки гўйи сабқат бурд.
 Ба даври Шоҳрухбек муриди ў,
 Шахсе омад ба мардикори бурд.
 Шайх аз баҳри махласи ў,
 Роҳи Хўқанд гирифт, тасдиъ бурд.
 Ба мақаргоҳи салтанат омад,
 Илтимосаш бикард ва рўй намуд.

Шоҳ рад кард илтимоси шайх,
Шайх аз ғусса дарун хун хўрд.
Бар гашта ба мавзеи Тўқайтепа,
Омаду даст ба тиру чўб бурд.
Сурати Шоҳрухий ба хок кашид,
Мезбонро бигуфт: Шоҳрух мурд!
Тир андохт сўйи сурати он,
Тир рафту ба китфи сурат хўрд.
Явми пайшанба лайли одина,
Маҳалли ў дар Намангон бурд.
Рўзи жума зи китфи Шоҳруххон,
Сар бар овард доии жон супурд.
Баъди чанде яке аз сўфии шайх,
Ў ҳам омаду ба мизбон вохўрд.
Мизбон гуфт ба сўфии жоҳил,
Шайх аз инжо бизад, Шоҳрух мурд.
Ин мақолог шунид аз он дарҳол,
Сўфи аз жаҳл гуфт: Хирс кай мурд?
Шахси равшан замир, таъб зариф,
Ин шунид рў ба ҳарфи ҳижо бурд.
Дид таърихи фавти Шоҳруххон,
Он ки гуфт сўфий, ки “Хирс кай мурд?”

(Мазмуни:

Машраб пир – ўшал шайх Бозор,
Наманганда човгон тўпини олиб қочар эрди.
Шоҳрухбек даврида унинг бир муридани,
Амалдор шахс мардикорликка олиб кетди.
Шайх уни қутқариш илинжида йўлга тушди,
Хонга шикоят этгали Хўқанд шаҳрига етишди.
Салтанат қароргоҳига кириб, арзини айтди,
Илтимосини дегач, мўлтираб жавоб кутди.
Шоҳ шайх илтимосини буткул рад этди,
Шоҳнинг бу ишидан шайх ич-ичдан қон ютди.
Шайх қайтиб, Тўқайтепа мавзесига қўнди,
Келибок, қўлига ўқ-камон ҳамда таёқ олди.
Сўнг тупроққа Шоҳруххон суратини солди,
Мезбонга: Шоҳруххон ўлди! – дея сўз қотди.

Шохрух суратига қарата камондан ўқ отди,
Ўқ суратдаги Шохрухнинг елкасига тегди.
Якшанба куни, яъни жума оқшоми шайх,
Бориб етишгач ўз шаҳри Наманган сари.
Жума куни Шохруххоннинг елкаси узра,
Азроил бош кўтариб, хоннинг жонини олди.
Анчадан сўнг шайхнинг бир мурид сўфиси,
Ҳалиги жойга келиб, мезбонни учратди.
Мезбон бу жоҳил сўфийга деди: Шайх,
Мана шу ердан ўқ отди, Шохрух ўлди.
Бу сўзларни эшитгани заҳоти мезбондан,
Сўфи жаҳолатдан деди: Айиқ қачон ўлди?!
Равшан қалб, шўх табиат бир шахс буни,
Эшитиб, дарров абжад ҳарфи сари юзланди.
Шохруххон вафоти санасини таърих юзидан,
Сўфи сўзлари бўйича деди: Айиқ қачон ўлди?)

Сўфининг оғзидан чиққан бу ҳақорат сўзли таърих охирги бир байтда жойлашган бўлиб, унинг биринчи жумласидаги “Шохруххон” сўзи ҳам шу таърихда қатнашса-да, ўзи аслида сўфи тилга олган иккинчи жумла таърих саналиб, бу камина ибрат учун шайхнинг каромати воқеасини батафсил адо этди.

Аллоҳ авлиёси дилини ранжитмоқ давлат ва умрининг тугаши аломатидир. Уларнинг ташқи либоси жандалигига эмас, балки ички дунёсининг орасталлигига боқиш лозим бўлади. Зеро, зоҳирнинг чангу ғубори уларнинг дил оинасида ёмон бўлиб кўринмас. Бу муқаддиманинг баёнидан мақсад шулким, Шохрух наслидан бу оламда мавжуд бўлган подшоҳлар салтанатнинг катта ноғорасини чалиб, мулк бошқарувида ўзларининг яхши ва ёмон тажрибаларини келажак авлоднинг ибрати учун эшиттирмоқдир. Маълумки, одамлар еттинчи иқлим ҳукмдорларининг қиссаларини Каюмарсдан бошлаб, бу дамгача китобларда кўрган ва ўқиган. “Ҳар хона”, яъни Фарғона подшоҳлари қиссасини эса биров айтмаган ва ҳеч ким эшитмаган. Олийжаноб подшоҳларнинг номлари боқий қолсин деб, бул фақир ҳам абадият номи учун иморат барпо этмоқни мақсад қилди. Умидим шулки, вақту замон ўтиши билан бу китобни ўқиш учун рағбат билдириб, йиғилган мажлис аҳли, албатта, ўтган подшоҳларнинг руҳи покларига фотиҳа ўқирлар ва ўшанда уларнинг номлари қаторида фақирнинг

ҳам номини яхшилик билан тилга олиниб, бу фоний дунёнинг охир-ги қиёмат кунигача сақларлар. Пишиқ ғиштлар ва мрамар тошлардан бино этилган иморатлар андак фурсатда хароб бўлади ва уларнинг савоби ҳам тугайди, бироқ инсоннинг номи сўз ила варақ саҳифаларида боқий ва абадий қолажак.

Шеър:

Суханро ҳаст дар олам бақое,
Дар ин олам намонад ғайри мақоле.
Кужо он тоқи Кисро Хаварнақ,
Шуда бар бод хокаш дар ҳаволе.
Нақўйиро ту дар олам иморат,
Бикун аз ту бимонад ном боки.
Гарчанде нақўиро вафо нест,
Дар авроқи сухан ўро // 10^a вафое.
Сиёҳи гарчи нест ҳамчун зулумот,
Дар он Хизри суханро раҳнамое.
Бимонад дар рукъаҳо номи некў,
Чу Кисро ў кунад подшоҳи.
Ниёзи гуфта мадҳи хони одил,
Ҳамеша дар ҳақи ў кун дуое.

Шу боис, Шохрухия подшоҳларининг авлодларини тахтга чиқиб, салтанат юргизганларидан бошлаб, то вафотларигача назм ва наср ипига торгдим ва уларнинг боқий номлари овозасини оламда ёйдим. Уларнинг тантаналари садосини кўк гумбаздан ўтқариб, етти иқлим бўйлаб тарқатдим. Шохрухдан сўнг салтанат ва сардорлик ҳашамати тахтига ўтирган ва бахтиёрлик тожини бошларига кийган, шохлик ноғорасига қилич ушлайдиган қўллари билан зарба уриб овозини баланд кўтарганлар аксар бу олиймақом подшоҳлар унинг авлодидан бўладилар. Бинобарин, китобнинг ибтидоси Шохрух таърихи билан безатилиб, маржондек баён ипига тортилди.

Шохруххоннинг катта ўғли бўлмиш Абдурахимхони Қироннинг воқеалари баёнида

Унинг лақаби Қирон эди¹⁹. Кўп шаҳарларни, жумладан Самарқандни фатҳ этган эди. Шаҳрисабз волииси Олимбек валинеъмани кизини никоҳига олган эди. Қирон лақабига эга бўлган Абдурахимхон отаси вафотидан сўнг салтанат унга қарор топди. У алп

коматли полвон эди. Узокни ўйлайдиган, маслаҳатга кулоқ соладиган бир амир эди. Ўшал замонда Бухоро амири заиф ва нотавон бўлиб, давлат бошқаруви ва ҳукумат ишларидан узоклашган эди. Абдурахимхон вақтни ғанимат ва фурсатни муҳим деб билиб, ўзбекия диловарларидан ва сартия номдорларидан йигирма уч мингга яқин кишидан иборат шикаст кўрмаган ва зарару кулфат етмаган қўшин йиғиб, Хўжанд сари ҳаракат қилди. Бир кеча-кундузда илғор тарзда Хўжандга етиб келиб, тонгда ул вилоятни босдилар. Вилоятнинг волийси Оқбўтабийни қўлга олиб, Хўжандни эгалладилар. Шаҳарнинг ашроф ва аъёнлари султонлик карам ва ҳурматидан баҳраманд бўлдилар, вилоятда ҳукм сурган эски бидъатни йўқотиб, аҳолини хурсанд ва фараҳманд этдилар.

Фатҳ ва нусрат билан қайтган хон катта давлат ва шавкат билан ўз қароргоҳига қайтиб келиб тушди. Келаси йили яна қўшин йиғиб тез суръат билан Ўратепа²⁰ устига бориб, уни ҳам ўз тасарруфига олди. Ўшал вақтда Ўратепа ҳокими Қулика авлодидан эди. Уни ҳам қўлга олиб вилоятини қўшиб олди ва катта ғалаба билан қайтиб келиб давлат қароргоҳига кўнди.

Бир неча йил ўтиб, мамлакат тинчлиги ва тараққиётидан (кучайган хон) тамаъ кўзини Самарқандни босиб олмоққа қаратди// 10⁶ ва сон-саноксиз қўшин жамлаб Самарқанд устига юриш қилди. Тез суръат ва хосу омнинг мадади ила Самарқандга етиб келиб, шаҳар яқинида кўнди. Шаҳар ташқарисида бир-икки кун туриб, ҳар хил йўл ва воситалар ёрдами билан сулҳ тузиб, шаҳарни қўлга олишди. Шаҳар ичкарасига кириб, шаҳарнинг умаро ва фузалосини лашқари билан бирга хон хайру эҳсони билан ўзига банда қилиб, хосу омни сарафроз этди.

Бир неча кун ўтиб-ўтмас хон бир доно элчи ва тавоно миёнжи (ўртакаш)ни Шаҳрисабз волийси бўлмиш Олимбек валинеъма ҳузурига юборди ва унинг қизини ўзига сўради. Элчилар етиб келишлари билан Валинеъма уларни азиз тутиб, энг яхши ахлоқ ва энг писанд иштиёқ билан кутиб олди, уларни қалби тўрига ва беғаш манзилга жойлаштирди. Меҳмон кутиш қоидаси ва куёв танлаш одатларини қоиммақом қилиб бажариб, тўй асбооб-анжомин ҳозирлаб, қизига энг яхши ва муҳим нарсалар ҳамда садоқатли хос мулозимлари ва ишбилармон надимларини қўшиб юборди. Ҳақшунос вазирлар ва қадрдон заифалар, билағон янгалар кўп тажаммул ва бисёр таҳаммул билан келдилар.

Бу хайриятли хабар ва нек юлдузли келиннинг келиши овозаси карамли хон ва нусратли султон қулоғига етиб келиши билан, ул хослар жамоаси ва барча тарбиячиларини саодатасар меҳмонлару яхши сийратли донишмандларни кутиб олиш учун юборди. Ўзи эса давлат устунлари ва салтанат аъёнлари билан бирга интизорлик кўзини дилфириб шоҳ йўли ва салатанатга зеб берувчи келин сари қаратиб мунтазир турди. Бир соатдан сўнг келинчак хаймасини ўраб олган ой юзликлар ва гул сочувчи қизлар икки-икки, уч-уч нафардан, ўлан ва ёр-ёр айтгувчилар хушнаво булбуллардек, мусиқачилар дилрабо куй ва оҳанглари билан жонни куйдурадиган наволари билан бутун оламини босиб олиб келдилар. Карру фар билан бу катта издиҳом амирлик қасрига кириб келди. Ўшал қадр кечада ва бахтли тунда Самарқанднинг барча уламози ва аржуманд улуғлари султон тарафидан қабул қилинди ва хоннинг эҳсони ва карамидан баҳраманд бўлишди.

Шундан сўнг балоғатосор хатиб ва фасоҳатшиорли никоҳ ўқувчи олим хутба ўқиб, висол ақдини шариат устига мустаҳкам қилди. Мажлис қатнашчилари султонни қуллуқ қилиб мажлисини тарк этдилар. Сарой ҳарамининг маҳрамлари шоҳни катта иззат билан малика арус хузурига олиб кирдилар.

Меҳмонларнинг ҳар бирига шоҳона расм ва русум билан хусравона таъзим кўрсатилди, иззат ва икром етарли даражада бўлди. Меҳмонлар неча кун турган бўлсалар шунча кун давомида уларга иззат ва ҳурмат кўрсатилди. Валинийма хотири учун куёвлик бурчидан келиб чиқиб хон тарафидан барча меҳмонларга ҳурмат ва иззат кўрсатилди, қимматбаҳо ҳадялар ва чексиз тухфалар улашилди. Кейин уларга руҳсат берилди. Эҳтиром эгалари бўлмиш надимларни барча меҳмонларни кузатиш учун тайинлаб, меҳмонларни ўзидан рози ва хушнуд этди. Ризожўй надимлар ва юмшоқ феълли давлат хизматчилари тўрт фарсангача меҳмонларни тавозе билан кузатиб қайтдилар.

Меҳмонлар қайтишидан бир кун ўтиб, Раҳимхон ҳам Самарқандни бир камсуқум ишонган ва яқин кишисига бериб ўзи қайтиш жилловини Хўқанд дорус-салтанати сари бурди. Бир неча кун ўтиб дорул-аморатга фатҳ ва нусрат билан кириб келиб давлати қароргоҳида қўним топти.

Шеър:

Ба ғайр аз суҳан салтанатро нумў,
Намонад ба олам ба жуз гуфтугў.

Гирифтанд олам ба шамшери тез,
 Диҳанд мулкро боз бе жустужў.
 Сикандар ба олам гирифт барру баҳр,
 Дар охир бирафт ҳамчу гул ранг бў.
 Набошад касеро вафо дар жаҳон,
 Ба ғайри фано ҳосил ҳаргиз мажў.
 Сари пучмағзон пур аз молу суд,
 Раванд оқибат ҳамчу холи каду.
 Ниёзий, насихат бу худ худ куни,
 Мағў дигареро ва бо худ биғў.

Раҳимхон ўз қароргоҳи бўлмиш саройга келиб тушганидан анча вақт ўтиб, Бухоро амири ўз ишлари саранжомин топиб келиб Самарқандни қайта ўз тасарруфига киргизди. Хон бу хабарни эшитиб, мулк бошқаруви обрўси ва ориятини ўйлаб Хўжандга келди. Мабо-до амир Самарқанддан бу тарафга азм қилгудек бўлса, хон шу ердан туриб унга қарши чиқмоқчи бўлди. Валекин Бухоро амири бу томонга азм қилмади ва Самарқандда истиқомат қилди. Раҳимхон ҳам Хўжандни истиқомати учун танлаб, шу ерда қарор топди. Бир неча муддат ўтгач у “ер юзида барча жонли нарса ўлади” деган ояти каримани эшитиб, унга амал қилган ҳолда оламни видо айлаб тарк этди. Унинг хайру саховат билан тўла вужудини Хўжандда дафн этдилар.

Давлат арконлари у (Шохрух) нинг ўртанча фарзанди бўлмиш Абдулкаримхонни // 11⁶ хон кўтардилар.

Раҳимхон вафоти таъриҳини зарифлардан бири шундай топиб назм ипига тортган:

Чун Раҳимхон ба мулки Фарғона,
 Соҳиби тахт ва тожу афсар шуд.
 Баъд аз шоҳии даҳу ду сол,
 Мулки фони бар ў муқарар шуд.
 Рафт ў аз олам ба дасти тихи,
 Золи фаргут аруси дигар шуд.
 Гуфт хирад таъриҳи ў ҳамчунин,
 “Дилу жонаш” қарини “мазҳар” шуд.

Маънони дарк этгувчи ёғдули ва равшан қалблилар эгаларига маълум бўлсинки, “жон”нинг дили алиф бўлиб, уни “мазҳар” сўзига қўшилса таърих санаси 1146/1733–1734 ҳосил бўлур²¹.

Унинг салтанати воқиоти баёнидан сўнг Шохруххоннинг ўртанча ўғли Абдулкаримхон Раҳимхон ўрнига қарор топди. Раҳимхонни дафн этиши билан давлат арконлари Хўжанддан қайтиб келиб, Хўқанд дорул-аморатида тушиб Абдулкаримхонни биродари ўрнига салтанат тахтига ўтказдилар ва шохлик тожини тождор бошига кўйдилар. “Муборак бўлсин” овози кўку гумбаз узра тарқалиб кетиб, ундан сўнг омма қабули бошланди.

Шеър:

Ин пиразол шояд (аруси) чандин ҳазор домод аст,
Аз бевафоияш ҳама аз нола зору фарёд аст.
Гаҳ мекунад бараҳна шохро зи тож,
Гаҳ мекунад ба тожу мағу ки Кубод аст.
Гаҳ сабзавор мекунад ва гаҳ мекунад ба бод,
Озоди мажўй аз ин панж рўза бар бод аст.

Абдулкаримхоннинг шохлик ва шаҳаншоҳлик даври етганида меросий макон унга торлик қила бошлади ва мулкни обод қилишга тушди. Эски ўрда, ҳозир у бозорчилар ва сарой аҳли маконлари бўлиб, дўконлар жойлашган, бир олий қалъа ва баланд Ўрда бино қилиб атрофини баланд қалъа (девори) билан ўради. Бир неча дарвозалар ўрнатди. Булар: Исфара дарвозаси, Қатагон дарвозаси, Марғинон дарвозаси, Тошкандиён дарвозаси, Ҳайдарбек дарвозаси. Ҳозир ҳам бу дарвозалар шу ном билан мавжуд. Шу Эски ўрда биноти таърихни ўша замонадаги аҳли зарифлардан бири “Мазҳаробод” деб айтган экан. Камина, ушбу китобнинг муаллифи, шеър либосида бу таърихни безатиб, Фарғона шохлари таърихи ипида бир дуру маржон каби назм риштасига тортдим.

Байт:

Чунон донам, ки он шоҳи малакзод,
Бикард ин мулкро хуррам обод.
Ба таъмири бинои Эски Ўрда,
Сабаб ў буд аз ободи рў дод.
Ба гирди ў арки оли манзари хуб,
Ба даври шаҳр ў кард қалъа бунёд.
Яке аз ҳушмандони заки таъб,
Таърихи ў // 12^б инчунин посухаш дод,
Кунун соли таърихи Эски Ўрда,
Гар пурси бигўям “Мазҳаробод”.

Янги Ўрдани кургандан сўнг Эски Кўрғондан салтанат тахти янги қаср, яъни (ҳозирги) Эски Ўрда деган жойга кўчирилди. Амирлик тахти, ҳукмронлик ва мулкни идора этиш шу ерда давом этди. (Абдулкаримхон) ўн саккиз йил салтанат тахти ва амирлик жойида ўтирди. Умри ўз ниҳоясига етгач, тотсиз ажал шарбатини қазо ва қадар даврон соқийси қўлидан олиб ичди. Ҳамма давлат арконлари, мамлакат аъёнлари, уламо ва фузало, барча халойиқ унинг жанозасида ҳозир бўлдилар. Уни тийра тупроқ чуқурлигига топшириб қайтдилар. Шоҳруххоннинг ўрганча ўғли бўлган Абулкаримхон вафоти таъриhini ушбу китоб рокими шундай топган:

Чу он Абдулкаримхон ибн Шоҳрух,
 Чунон буд яке ў мири худодод.
 Ба соли ҳаждахум аз мулкдори,
 Нидои “аржаи”²² аз ғайб дар дод.
 Қазо қисса ба сайри он шаҳи фаррух,
 Бикарду шаҳ ба сидқи дил ризо дод.
 Зи тарихи вафоташ гар ту дони,
 Худ ҳамчун бигуфт “сар бо қазо дод”.

Агарда “сар” сўзини “қазо” сўзига қўшилса таърих 1164/1750–1751 ҳосил бўлади.

Марсия:

Ин ажаб даҳр золи пурмакр аст,
 Ҳар замон гирифт жавони нав ба бағал.
 Он ки донист макри ин фартут,
 Ки супорад ўро ба дасти ажал.
 Он ки ғофил зи макри ин бошад,
 Мефиребад ба макр ин пири дағал.
 Боз бар талх ягон-ягон ҳамаро,
 Мекунад талхком нахуст дода асал²³.

Абдулкаримдан кейин ўғли **Абдурахмонхон**ни бевосита отаси ўрнига тахтга ўтқаздилар. Яна 9 ой ўтиши билан уни Ёрмозорга чиқартириб Марғионга ҳоким этдилар. Бир кун кейин Эрдонахон Раҳимхон ўғлини салтанат тахтига кўтардилар. Бир йилдан сўнгра Бобобек Раҳимхоннинг катта ўғликим, Абдулкаримхонга салтанат тахти қарор топганида қалмоқ²⁴ кўшини Қайнар мавзеидан бостириб келиб Кўқанд қалъасини қамалга олганида, қалъа ҳимоясида ожиз бўлиб мазкур Бобобекни оқ уйлук²⁵ сифатида берган эди. Абдулка-

римхон вафотидан кейин қалмоқ буни эшитиб Бобобекни “будир Раҳимхоннинг катта ўғли, мулк эгалламоққа сазовори”, деб Хўқандга юборди. Шу муносабат билан бу амрни қабул айлаб, // 12⁶ уни бир йил муддат давомида шохлик тахтига кўтардилар. Бир йилдан сўнг кўшин устунлари маслаҳати билан Бешарикқа келиб тушиб, у ерда Бобобекни қатлга етказдилар. Шу ерда Эрдонахонни яна хон кўтариб, қайтиб пойтахтга кириб тушдилар. Кейин барча уламо ва машойихни йиғиб олиб, қайтадан байъат қилиб Эрдонахонни олдинги шохларга ўхшаш отаси тахтига кўтариб жаҳонбонлик ва мулкдорликни унга топширдилар.

Эрдонахон ҳукумат бошқаруви бобида, султонликнинг “ол” ва “тут” ишларида дониш ва кўриш асҳоблари маслаҳатисиз иш қилмасди. Олимларга таъзим, аҳли фатвога эҳтиром ва оқилларга ҳурмат одобини бажо келтирарди. Унинг саодатли замонида мулк янада ободликка юз тутиб, ҳолати яхши ва вилоятлар фароғатли бўлди. Ота ва аждодлардан қолган шаҳарларда шафқат ва марҳамат тариқаси билан ҳукмронлик қиларди. Сиёсатида гуноҳларни кечиришни устун кўярди, унинг марҳамати барча фуқароларга бир хил бўлиб, унинг васфи халойиқ тилида жорий эди. Дўсту душман, мувофиқ ва мухолифни у ўзига банд ва тобе қилди. Шу зайл билан у ўн икки йил ҳукмронлик ва жаҳондорлик тахтига қарор топди. Унинг замонида душманлари бойўғлига ўхшаб гумдонлик тешиқларига кириб, йўқ бўлдилар. Чунки бу мамлакат аҳолисининг барчаси унинг мақбул ахлоқи ва маъқул атворидан хурсанд ва мамнун эдилар. Бинобарин, душманлар бу мулкдан тама кўзларини ёпиб, кўнгилларидан адоватни олиб ташладилар. Душманлик ва адоватнинг сабаби, аслида, фуқаронинг норозилигидан келиб чиқади. Фуқаронинг тинчилиги улуғларнинг маслаҳати ила бўлади. Хон фуқаронинг аҳволидан ҳар доим хабардор эди. У барча омилларни каттиқ назоратда ушлар, ҳосил (ва солиқлар) ўз вақтида ундириб олиниб, шариат асосида мураса ва мурувват билан иш тутишларини талаб қиларди.

Шундай яшаб ва ҳукмронлик қилиб, бу оқ-қора рангли коинот ва беравнақ чорсудан бўм-бўш қўл ва сомонсиз бир тарзда йўқлик оламига дирҳам ва молсиз тижоратни ихтиёр этиб, умид кўлини Ҳақ фазли қумошига урди ва йўқлик савдо хонасига кириб яширин ва пинҳон бўлди. Дорус-салтанатнинг барча давлатхоҳлари ва давлатнинг ҳамма ҳавохоҳлари минг фарёд ва нола-ю фиғон билан зори айлаб, унинг

озода жасадини тор ва зулматли тупроқ остига қўйиб, лой ва ғиштан барпо этилган хонага қўйдилар. Барча хослар ва ҳамма парасторлар, жумла халойиқ надомат бармоқларини ҳасрат тишлари билан тишлаб, //13^a “Барча нарса ҳалок бўлажак”²⁶ деган оятнинг қуёшдек равшан нури қалбларида порлади ва тақдирга тан бериб, рози бўлдилар. Хон вафотига таърих:

Буд хони замона Эрдона,
 Кард реҳлат аз ин фанохона.
 Ҳама дар пеши марг яксон аст,
 Саййиду хўжа ва шоҳу девона.
 Дар таги хок мешавад пинҳон,
 Оқибат жумла хона вайрона.
 Таърихи фавти Эрдонахон,
 Оқибат зери хок жойи ҳама.
 Шаш жиҳати хок агар ту ори рўй.
 Ҳосилат ғайри хок дигар нест,
 Жуфти хок шави ту бе зану шўй.
 Мешавад оқибат гадову шох,
 Ихтилоташ ба хок чун гулу бўй.
 Қадри шоҳу гадо гар ту жўй,
 Ҳар дуи он баробар зи хок бижўй.
 Дар ин пандҳо ки ту суфти,
 Нашнаванд панди ту, ту панд мағўй.
 Ту кунун гўй зи ҳоли Эрдона,
 Эй, Ниёзий, ту аз шаҳи хушхўй.
 Таърихи фавти хони фарзона,
 Ба хирад гуфташ ки бар ман гўй.
 Гуфт агар аз вафоти хон пурси,
 Ҳамчунон “аз вафоти хон бигўй”.

Маъно эшиттувчиларнинг шарафли кулоқларига етсинки, “аз вафоти хон бигўй” сўзлари таърих моддаси бўлиб, 1176/1762–1763 сонни беради²⁷.

Дафн маросими ва қийинчиликлардан сўнг, Сулаймон ибн Шодихонким, Шохруҳхоннинг кенжа ўғли эди, Эрдонахон ибни Раҳимхон вафотидан кейин жами ўзбеклар ва сартлар маслаҳат қилиб, бир қарорга келиб дедиларким, Абдурахимхон ва Абдулқаримхон навбат билан тахтга ўтирдилар. Энди навбат Сулаймон ибн Шодихонга

етди. Шодихон Шоҳруххоннинг кенжа ўғлидир. Келинлар, инсоф юзасидан уни салтанат тахтига кўтарайлик. Барча рози бўлиб, унинг бошини салтанат тожи ила, вужудини ҳукмронлик либоси била оро бердилар. Уни амирлик тахтига ва валийлик маснадига ўтказдилар. Бирок унда шундай улуғ ишларни бажариш учун қобилият ва салоҳият йўқ эди. Ваҳоланки, уни инсофга чақириш учун доно вазирлар ва яхшилик тилайдиган надимлар кўп ҳаракат қилдилар, бироқ фойда бермади. У эса, жуда пасткаш бўлиб, доим разил кишилар ва беҳуда одамлар билан ҳамсуҳбат бўлиб, ақл ва хираддан узоқ эди.

Қитъа:

Ноқобиле, ки сифла таъб дар ҳавои тахт,
Бози кунад ба боз чу гунжишк дар балои сахт.
Бе ҳимматон тира кунад дар ҳаво уруж,
Бо боз ҳампари накунад зоғи тирабахт.

Давлат устунлари ва салтанат посбонлари олти ойни ўтказиб, ночор уни ўртадан кўтариб, ундан қутулдилар. Мазкур хон вафоти таърихини инчунин топибдилар: // 13⁶

Шаҳ Сулаймон ибн Шодихон,
Шоҳиди салтанат ба садр кашид.
Муддати давру давлаташ шаш маҳ,
Буд охир аз майи ажал бичашид.
Муҳри хомуши зада бар забон,
Нутқ аз ҳукму зистанаш бурид.
Гуфт ақл аз вафоти таърихаш,
Ў зи “Фарғона” “нутқ”ро бикашид.

Маълум бўлсинким, “Фарғона” сўзидан “нутқ”ни исқот қилганда хоннинг таърихи чиқади ва у 1177/1763–1764 дир²⁸.

Норбўтахон ибн Абдурахимхон ибн Абдулкаримхон салтанати навбати ҳақидаким, у ўн тўрт ёшида салтанат тожиги зеб берган эди.

Сулаймонхонни орадан кўтаргач, барча давлат хослари ва хурмат соҳиблари иттифоқ бирла Норбўтахон²⁹ ибн Абдурахимхон ибн Абдулкаримхон ибн Шоҳруххонни ўн тўрт ёшида хозир Мўйи муборак³⁰ деб аталмиш Қаротепадан олиб келиб, давлат тахтига иззат ва ҳурмат билан ўтказдилар ва салтанатни унинг вужуди бирла зийнат бердилар. У эса бу таклифни қабул қилмай, рад этганда ҳам фой-

да бермасди. Зеро, Норбўтахоннинг асл биродари бўлмиш Ҳожихон билан тахтни эгаллаш масаласида бироз тортишув бўлди. Ҳожихон ёшроқ бўлган Норбўтахонни аморат тахтига маъқул ва мақбул деб билиб, ҳукмронликни унга мусаллам тутди. Норбўтахоннинг айби унинг ёшлигида бўлгани билан, мазкур мирнинг саодатли пешонасидан қобилият ва салоҳият зоҳир ва ҳувайдо эди. Давлат арконлари ва салтанат аъёнлари ҳаёт ишлари ва ҳукмронлик лавозимларини мақбул ахлоқ ва маъқул иттифоқ била жорий этардилар. Шундай қилиб, бир неча йил муноқаша ва нифоқсиз ўтди. Оқибатда, у ҳукмронликни салоҳиятли фикр ва яхши ахлоқи билан суғорди. Унинг замонида фуқаро ва раият, шаҳар ва қишлоқ аҳолиси фориғбол ва хушхол яшардилар. Унинг замонида оғирлик, қаҳатчилик ва қимматчилик бу мулкка йўл топмади. У қора фулус пулини жорий қилди. Бир фулусга битта қўй берарди. Ғалланинг арзонлиги ва эминлик шу даражада эдики, бою камбағалга бир хил, эҳсон ва хайрот дарёдек равон эди. Ҳар бир хона ғалла омборига айланиб, ғалла кумдек уйлардан оқиб уй эгаларини уйларидан сиқиб чиқарди. Одамлар мунча ғаллани нима қилишни билмай, уни фақат эҳсон қилардилар. Ғалла арзонлигидан уни сотиб ҳам бўлмасди. Эгалари уни фақат бахшиш қилишдан бошқа чора топмасдилар. // 14^а Бу мамлакатдаги арзончилик ва ахиллик овозаси барча вилоятлар ва дунёнинг тўрт томонига тарқалиб, бу вилоятнинг ободончилиги ва аҳолисининг ошиб боришига сабаб бўлди.

Норбўтахонни тахтга ўтириш таърихини зариф кишилардан бири бундай топиб тахрир ипига тортган:

Ки буд вориси авранги нажот Шохруххон,
Амир Норбўта, ки гирифт мулкро ба забт.
Нишаст соати масъуд ў ба тахти шаҳи,
Мадад ба толеи ў кард ба ситора ҳар ҳафт.
Хирад бар жулусаш чунинг гуфт таърих,
“Ҳазору як саду ҳафтоду ҳафт” зи хижрат рафт.

Ўттиз олти йил у салтанат ва амирлик тахтига ўтириб ҳукмронлик қилди. Умрининг охирларида унинг акаси Ҳожибек муҳолифатни бошлади. Ўратепага у кириб бориб, Қулика авлодлари билан бамаслаҳат қаршилик ноғораси овозини кўтарди. Бир неча кун Ўратепада яшади. Қулика авлоди ва ул вилоятнинг эли сиёсатшиор ва паҳлавоносор хондан ваҳимага тушиб бамаслаҳат Кировчи³¹ ҳудудларига боришни азм қилдилар. Улар шундай дедилар: Курама³² вилоятини босиб олиб,

аҳолисини эҳсон ила тобе этиб, Тўрақўрғон³³га ўтасиз. Бу ер аҳолисини ҳам тамаллук ва эҳсонлар ёрдамида ўзингизга эл қилиб, Андижонга ўтасиз. Бу вилоят эли билан яқдил ва ахил бўлиб кейингина хуруж қиласиз. Бутун халқ барча атроф ва жонибдан қўзғалгандан сўнгра, биз ҳам бу тарафдан қўшинни омода қилиб, Хўжандни босиб оламиз ва ундан ўтиб Бешариғ устига чопамиз.

Шундай муомалага келишиб олиб, белингизни ғайрат камари билан маҳкам бойланг, бизлар ҳам бу тарафдан мустаҳкам бўламиз токим, иш дилларимиз муродига етсун. Шу маслаҳатдан бошқа тadbирнинг иложи йўқ, зеро Хўқанд мулки жуда кенгдир ва уни қўшин кучи билан тасарруф этмоқ жуда маҳолдир. Иттифоқ бирла уни атроф ва жонибдан қамал қилишимизда шоядки, Фатҳ эгаси ғалаба ва нусратни бизга марҳамат этса. Акс ҳолда бир асрга тенг давр ичида, Норбўтахон халқ розилиги йўлида ҳукмронлик қилиб, барчани ўзига банд ва асир қилган. Унинг ададсиз давлатхоҳларию тузини тутган кўпгина ишончли кишилари бор. Бу шафқат шиорли ва карами кенг хондан мулкни тортиб олиш мушқил иш ва амри маҳол истакдир.

Бу маслаҳат тилга олган мир (Ҳожибек)га маъқул тушди ва у зудлик билан Қурама сари ошиқди. Бир неча кун // 14⁶ у ерда қолиб, Кулика авлодлари берган маслаҳатни амалга оширишга интилди ва Қурамага келиб, бу ернинг бошлиқларини ўз режасига таблиғ қилди. Бу мулк ўша вақтда Хўқанд хонлари тасарруфида эмасди. Қурама катталари ҳам бу таклифни қабул қилиб, иттифоқ била уларни кузатиб қўйдилар. Мазкур мир Қурамадан чиқиб суръат ила Тўрақўрғонга кириб келди. Бу ернинг улуғларига ҳам муродини арз этиб, муддаосини ўртага ташлади. Улар ҳам иттифоқ бошларини мувофиқат ёқасидан чиқариб, мазкур мир даъватини қабул қилдилар ва катта иззат кўрсатиб, кетишга рухсат бериб кузатиб қўйдилар. Мири далир ва филни ов қилувчи шер қўрқиш ва ваҳимани дилига йўл бермай хотиржам Андижонга ҳам етиб келди. Андижон саркардаси катта иззат ва чексиз эҳтиром билан мирни Андижон қасрида қабул қилди. Бир-икки кун ўтиши билан Андижон улуғлари уни муҳолифат кўрсатаётганини билдилар. Андижоннинг барча машхур катталари вилоят ҳокими хузурида йиғилиб маслаҳат қилдилар. Улар бир-бирларига дедиларким, Фарғона мулки вилоятларида ҳеч ким Норбўтахондан бирор зулм ёки жабр кўрмаган. Сабабсиз муҳолифат кўрсатмоқ бу айни қўзғолоннинг аломатидир. Бул эса вилоятларда бесаранжомликни келтириб чиқара-

ди. Кейин, саранжомли ва сариштали хонни бу беанжом ва бебош, саранжомсиз одамлар иккинчи Рум бўлган шаҳардан чиқаришлари, унинг устига бостириб боришлари, йўқ қилишлари амри маҳолдир. Боз устига хон хизматида жанговар ва ишбилармон кишилар мавжуд. Уларга қаршилик кўрсатиш хавфли.

Охир-оқибат шу қарорга келдиларки, бир кишини махфий тарзда хон ҳузурига юборайлик. У бориб бу ажойиб воқеани Норбўтахонга маълум этсин. Биз эса мазкур мир хизматини қилиб, муҳолифат ноғорасини чалган ҳолда Андижон қўшинини жамлаб, мирнинг олишувларига аралашиб, иш сулҳ билан тугашигача унинг хонлик иззатини жойига қўямиз.

Шу маслаҳат билан узокни кўра биладиган ва андишали бир мулозимни Норбўтахон хизматига яширинча юбордилар. Оқибатли элчи ва эзгу иш қилувчи қосид (чопар) Норбўтахон олдига бориб, қабулига кирди-да, унинг ҳуמוюн қулоғига барча воқеаларни етказди. Салимдил хон ва ақлли султонни биродарлик шафқати ва раҳмдиллик марҳамати жўш уриб, ўз давлатхоҳларидан бири орқали илтифотнома юбориб, // 15^а шахзода ака-укалар орасида бундай воқеалар бўлиб туришини таъкидлади.

Назм:

Хурдсолон ба бародар бикунанд бе адаби,
 Журм пўшида, ба бародар медахандаш адабе.
 Зиллат омад сабаб лозим бахшидани ҳақ,
 Мағфиратро сабаб омад кунҳ бе адаби.

“Кичиклардан гуноҳ, улуғлардан ато, ёшлардан бебошлик ва қарилардан кечириш” деганларидек, элчи султоннинг шафқатномасини хоқоннинг хомаси нақши билан Андижон амирлари ва надимларига етазди. Улар султоннинг бағоят лутфи ва хоқоннинг бениҳоят шафқатидан сарафроз бўлиб, унинг тоғдек улкан қалби ва Нил дарёсидек кенг юрагига офарин дердилар. Биродарлик шафқат ва марҳаматини қалби соф хон ва гинаси йўқ хоқон мазкур мирга дариг тутмаслигини улар билдилар. Мураса-ю мадора юзасидан Ҳожибекка хон(зода)лик ҳурмат ва иззатини жойига қўйиб, унга эҳтиром ва иззат-икром кўрсатардилар. Кўп ўтмай Норбўтахон кўп қўшин ва саноксиз лашқари билан балойи ногаҳонийдек Андижон устига етиб келиб қўнди. Орага балоғатшиор сулҳ тарафдорлари ва фасоҳатосор доно элчиларни қўйиб, энг яхши муомала ва энг малоҳатли мақолот бирла жасур мирни

инсоф ва ислоҳга келтирдилар. Уни иззат ва хурмат ила Норбўтахон ҳузурига олиб келдилар. Ака ва ука бир-бирларини шафқат бағирларига босиб, йиғи ва сиғи куйини наво пардасидан дилхарошлик мақомига кўтардилар. Фарёд ва фиғон дардмандлар ва ҳамнишин вазиру надимлар дилидан чиқиб, уй шиптини кўтариб кўк фалак устига кўйдилар. Бири, “Кошқийди, султонлик камаридан онам раҳмига ўтмасам эди”, – деса, бошқаси: “эй вой, онамдан оламга келмасам эди”, дерди. Азалдан ҳозирги давргача ука акани, ака эса укасини йиқитиб, хонлар ва хоқонларнинг номаъқул ишларини касб этган. Бу қандай қоида ва расмдирки, бир олам тўнтарилади, кўзғолонлар келтирилади, беҳиммат золимлар ва бешафқат жабр етказувчилар ака-укалар ва жигаргўшаларга нисбатан раҳмсизлик ва шафқатсизликни раво кўрадилар. Бу беш кунлик орийтли ва бемуруввату бефутувват давлатга кўнги қўядилар. Бу подшоҳлик эмас, балки йўлтўсарликдир. Силайи раҳм эса барча динлар ва миллатларнинг энг улуғ амрларидандир. //15⁶ Инсоният кашф этган энг яхши иш ҳам шудир.

Бундай шафқатойин сўзларни назокатли тилларидан бир-бирларига айтиб, гина қилардилар ва диллари ойинасидан ғубор ва кудуратни тозалаб, оқибат иккала тараф ҳам адоват ва хусуматни кўнгилларида олиб ташладилар. Тарқалган сув қатралари яна бирлашди.

Назм:

Хашмгири нармхўёнро хатост,
Об гар сад пора гардад боз бо ҳам ошност.

Шундан сўнг Андиджонга кириб, бу ернинг улуғларига тўнлар бериб, бу вилоятнинг бирор бир улуғи ва кичигини қаршилиққа гумон қилмадилар. Хурсандчилик билан қайтиб, Кубо, аслида Кубод бўлган вилоятга ташриф буюрдилар. Султон қадамнинг гарди ва оти нағалининг ғубори бу диёр тупроғи қадрини шарофат авжига ва буюклик мақомига кўтарди. Мезбонларнинг ором ва осойишталик ёстиғида таянганида унинг ҳузурига турли таом ва ичимликлар киргизиб, подшоҳлик расми ва одоби билан шоҳ хизматини қилдилар. Саодатмакон хон Ҳожихонни хизматга олиб, қабулда ўз ёнига ўтказди. Иккаларини бир одамдек бўлиб, ҳамтабақ бўлдилар. Йўл азобидан ҳорикқан замон султонининг таъби суяқ ошга мойил бўлди. Шунда қошукни у мурувват одобидан Ҳожибекка ҳавола этди. Ҳожибек эса Норбўтахон тарафига итарар эди. Шулар тариқа ўзаро хурмат ва таъзимни кўрсатиш учун қошукқа қўл узатмай, бир-бирларига мурувват қилардилар.

Оқибат Ҳожибек арз қилдики, ака, сиздан олдин бу қошукқа қўл уза-тиш беадаблар ва шумқадамлар қоида ва расмларига тўғри келади, ақл кўзи бўлган сийрат эгалари ойинига тўғри келмайди. Шафқат шиорли ва марҳамат осорли хон жигарбандининг хижолат тортаётганини кўриб, оталиқ ва акалик шафқату марҳаматини дариг тутмай, тамаллуқ кўплигидан деди: Эй нури дийдам, қалбимнинг сурури ва отамдан қолган ёдгори! Шунча фаросатинг бор экан, бир қошукқа қўл узайтиришни ўзингга эб кўрмай қандай қилиб ҳукмронликка қўл чўздинг?! Сабрли бўл! Агарда Аллоҳнинг лутфи санга мувофиқат ва мусоидат қилса, санга ҳам салтанат навбати етар. Бу давлат сен ва менга ўхшаганларнинг неча минг-мингини кўрган!

Назм:

Мағрур шуда мағў, ки ин мулк аз мост,
 Ҳар қас, ки дар ин мулк биёмад бархост.
 Онҳо ки ба дил захмии мардум чун тир,
 Нанишаста ба хонае камон рафт рў(й) рост.

Шундан кейин фориғ бўлгач, хушвақтлик билан мазкур мир ҳам ўз қароргоҳига қайтиб ором бўлди. Шу кеча бу фараҳафзо жойда ётиб, эртаси у ердан кўчиб Ёрмозорга келиб тушди. Бу манзил фахрини ҳам хон зафаржиловли отининг ғубори ва ҳашаматли яқинлари билан Сомон йўлигача кўтарди, шону шуҳратини юксалтирди. Икки-уч кунни шу ерда хурсандчилик билан ўтказиб, шод ва хуррам тез ва енгил юрадиган уловига миниб, масофаларни босгунча дарбори олийга етиб келдилар. Арқони давлат ва хосони салтанат билан бирга қасрул-амора (Хўқанд)га келиб қўнди. Еб-ичишлардан сўнг амирлар ва улуғларга ҳам рухсат берди ва улар ўз қароргоҳларига қайтиб жойлашдилар.

Бу воқелардан бир-икки йил ўтар-ўтмас Норбўтахон бандалиқни адо этиб, хожасининг даъвати ила ҳузурига шошди ва “Рабинг ҳузурига рози бўлиб қайт” деган ишорага амал қилиб, бу ғурурли ва пуршарру шўр, файзи беҳузур оламдан кўчиб, нариги дунёни ихтиёр этди. Салтанатнинг жумла давлатхоҳлари ва аморатнинг барча намакхўрлари, вазирлару надимлар, маҳрамлар, хосу авом, саройнинг ичкари ва ташқарисидагиларни нола ва зорийларининг ғулғуласи ложувардий осмонга етди. Ўттиз олти йиллик салтанатни ажалнинг бир эснаши билан фано бодига бериб, мусибат нарвони поясини Ҳулқар юлдузига етказдилар.

Назм:

Сию шаш сола салтанат он рўз,
Кард барбод як дами дилсўз,
Шодкоми, ки ҳамчу барқ гузашт,
Тиғи алмос гашту шуд дилдўз.

Қора либослиларнинг кўплигидан олам қора тунга айланди. Унинг роҳатпарвар жасадини қора тупроққа топширдилар. Унинг қабри жуволини оғир тупроқ билан тўлдирдилар. Маҳрам ва ходимсиз тийра тупроққа ёлғиз қолдириб қайтдилар. Мазкур хон вафотини топиб шундай назм ипига тортганлар:

Жаҳон на жойи қарор аст ва на макони сурур,
Ба гирияҳои жигарсўз жумла домани тар рафт.
Раҳе ки шоҳу гадо дар убур яксон аст,
Хуш он касе, ки сабуктар ва сабукбортар рафт.
Диҳи хабар зи убури амир Норбўтахон,
Мисоли тир бижасту аз камон бе пар рафт.
Мурури айёми давлати ў сию шаш сол,
Бирафт аз пайи онҳо ки пеш аз ин дар рафт.
Хирад бигуфт таърихи фавти Норбўтахон,
“Бақои Норбўтахон зи фавқи афсар рафт”.

Маъно арбоблари ва парҳезкорлар қалбига аниқ ва равшан маълум бўлсинким, // 16⁶ “афсар фавқи” алиф ҳарфидир ва уни “Норбўтахон”га қўшсак, “бақо” сўзини эса исқот қилсак таърих 1213/1798–1799 юзага келади³⁴.

Норбўтахон бу фано оламидан хайрлашганда дорул-хилофат (Хўқанд)да ихтилофлар қўзғалди. Бунинг сабаби шу эдики, хони марҳумдан учта ўғил ва бир укаси қолган эди³⁵. Барча ўзбақия қабилалари гуруҳларга бўлиниб, шу тўрт нафардан биттадан танладилар. Бу тўрт нафарнинг номлари қуйидагича эди: Олимхон, Умархон бир онадан оламга келган ва у аёл минг қабиласидан бўлиб оти Мингойим эди. Учинчи ўғилни исми Рустамбек бўлиб, у бошқа аёлдан таваллуд топган эди. Тўртинчи Ҳожибек Норбўтахоннинг укаси эди ва унинг аҳволи юқорида зикр қилинди. Тилга олинган юқоридагиларнинг ҳар бирини бир жамоа қўлларди.

Назм:

Дар пайи ин обу шўр афтодаанд мустаскиён,
Нест суде бар касе аз хўрданаиш ёбад зиён.

Оташе пеши назарҳо жилва кард дар ранги об,
 Қатрааш дар синаҳо чун оташи Намрудиён.
 Ташнаи ин оби оташнок нўшад журъае,
 Оташи ин ташнаги сўзад забонро дар дахон.
 Ҳамчу оби шўр ин дунёи дун, балки сароб,
 Баъди нўш аз ташнаги дорад суроғи новадон.

Оқибат минглар³⁶ жамоаси ғолиб келиб, Олимхонни салтанат тахтига, волийлик маснадига кўтардилар. Тахтга қарор топиб байъат қилгандан сўнгра барча ўзбакия ва саргия халқи Норбўтахондан қолиб, унинг суюкли ўғли Рустамбекни хон кўтармоқчи эдилар. Улар кўркмасдан ва ваҳимага тушмасдан муҳолиф сўзлар ва шўр солувчи мақолларни уч ва тўрт нафарга бўлишиб, баланд димоғлик ва ёмон сўзлик билан айтардилар. Бу ваҳимали сўзлар ғаюр Олимхон қулоғига бориб етди. Унинг кўнглига ваҳм ва кўркув тушди. Норбўтахон давлатхоҳлари ва саркардаларидан Пирмуҳаммад ясовул³⁷, унинг ўғли Тошмуҳаммад мирзо, Бузургхўжа, Хонхўжа, Ҳожибек ва Рустамбекларни қатл қилди.

Баъзи саркарда ва саркардабаччалар Ражаб кўшбеги³⁸ тожик, унинг ўғиллари Мирзо Раҳим ва Бобо Раҳим, Қобил Мирзо тожикнинг ўғиллари Қурбон Муҳаммад Мирзо ва Мўминжон Мирзо, Ғариб Дўст ясовул ўғли, домла Ашур Муҳаммад, Худойкули баҳодир³⁹ тожик қочиб барчалари Бухорога кетдилар.

Вилоят биров саранжом ва тинч бўлгач, бошқа давлат устунлари ва амирлар ҳам // 17^a Бухорога қочиб кетдилар.

(Олимхон) мамлакатни тартибга келтириш, уни кўриклаш ва жаҳонбонлик ишларга машғул бўлиш учун бел боғлади. Ҳар бир ер ва ҳар бир шаҳарда ул замонлари ишбилармон ва майдон муборизлари бор бўлиб, уларни саройга чақириб Хўқандда йиғдилар. Бир куни уларни кўриқдан ўтказиб, янги дафтарга рўйхат қилди ва уларга “ғала баҳодирлар” деб ном қўйди. Унинг замонида кўп шаҳарлар унга қарши муҳолифат ноғорасини чалдилар. Подшоҳлик кучи ва шаҳаншоҳлик зўри билан барча вилоятларни фатҳ этиб, ундан кейин душманлари вилоятларига ғайрат кўзи билан қаради. Бир-икки марта лашкар йиғиб душмани вилоятлари ва ғаними қалъалари устига от чоптириб, ғалаба билан ўз қароргоҳига келиб қарор топди.

(Олимхон) табиатида соҳибқиронлик бўлгани боис, кам сонли оломондан ташкил топган бесару сомон кўшинни унинг алпдек юра-

ги қабул қилмади. (У) кўҳистонлик ва бадахшон⁴⁰ликларни дўст тутар эди. Унинг бир-икки нафар бадахши ва дарвозлик⁴¹ халқидан давлатхоҳлари, бир неча киши эса Қоратегин⁴², Ҳисор⁴³ ва Кўлоб⁴⁴ ахлидан яқинлари бўлган. У аксар кечалар улар билан бирга бўлиб, ҳамсухбат эди. Бир кеча шафқат ва мусофирпарварлик юзаси, чексиз хоқонлик лутфидан уларни сарафроз этган ҳолда соҳибкиронлик маслаҳати учун ораларидан жой олди. (Кўҳистонликлар ҳам) бандалик тариқаси ва бош эгиклик йўли билан арз қилдиларки, жаҳонпаноҳо! Бу ўзбек халқи жуда ёмон ва ёмон тадбирли халқдир. Уларнинг тадбирлари ва ёмон қутқуларидан биз мусофирларни сенинг ғарибнавоз лутфинг ва марҳаматпардоз шафқатингдан узоқлаштириб, бизни ҳижронда қолдирадilar. Салим юракли хонни юмшоқ сўзлар ва ширин калималар билан ром этиб, шундай қарорга келдиларки, биз мусофирларнинг хатоларидан биров келиб ҳумоюн қулоғига хабар берса, асло унга аҳамият бермасин, чора кўрмасин. Шундай қарорга рози бўлиб, келишилди. Иккинчидан, ҳумоюн қулоғига етказдиларки, кўшинни икки тоифа тожиклардан ташкил қиламиз ва уларни нусрат асар лашкарнинг муқаддимасига айлантирамиз. Қоратегиний ва ваҳёйилардан бир гуруҳ тузамиз, бадахший, кўлобий, ҳисорий, шуғноний ва чатрорийлардан иккинчи гуруҳни тузамиз. Ҳар иккала гуруҳни қалбалар қамалларида икки тарафдан соламиз. Улар ному номус талашиб //17⁶ бир-бирлари билан жўшу хурўш қиладилар (ва шунда ўзбеклар) айтадиларки, “бу қандай беномусликки, беболу пар тожиклар ва бепою сар мусофирлар бу вилоят анҳоридан бир коса сув ичмай туруб, бу амирлик эҳсон дастурхонидан бир лукма нон емасдан шунча жонсупорлик ва фармонбардорликни ўзларига лозим деб билиб, мусобақа тўпини хизматкорлик ва давлатхоҳлик майдонидан ютиб олибдилар?!

Бизнинг томиримиз шу хонадондан. Қадимул-айёмдан ота боболаримиз бу вилоят эҳсонлари ва шу саодатли давлатхонанинг шоҳона лутфу марҳаматларидан баҳраманд бўлиб, озикланиб сарафроз бўлганмиз. Бу ҳаммаси бизларнинг қобилиятсизлигимиз, аёлларга ўхшаб уй анжомларни эр билан киморга бой берганга ўхшаймиз”. Охир оқибат бир-бирлари билан олишиб-талашиб, хизматга журъат қилишлари мумкин.

Сўзга учадиган хон бу гапларни қабул қилди ва дарвозликлар ва бадахшийларга қаердан ва қайси маконда бўлмасин ваҳёйи, дарвозий, бадахший, шуғний ва рўшоний, чатрорийларни топиб, йигинглар, деб

амр қилди. Қоратегинликларга сизлар вахёйи ва Қоратегинликларни тўпланг деб буюрди. Қисқа муддатда Қоратегин ва Вахё халқидан уч минг, тожиклардан етти юз киши тўпланди. Валекин, дарвозий, бадахший, шуғний ва рўшаний элидан ўз оёғи билан келганлар сони беш юз нафарга етди, холос.

Шунча тожик халқини хон назаридан ўтказиб, уларга сарпо бериб, курол-аслаҳа билан мукаммал жиҳозлантириб, от ҳам бердилар. Дарвозликлар ва бадахшийлар жаноби хумоюнний арзига етказдиларки, жаҳонпаноҳо бу элдан беш юздан ортиқ одам топмадик. Агар ижозат берсангиз ва биз ғуломларга бағоят марҳамат ва бениҳоят карамингизни сочсангиз хоҳ рўшаний, хоҳ шуғноний, хоҳ чатрорий ва хоҳ эроний бўлсин, ҳар қандай тоифага мансублигидан қатъи назар, хоҳ бандий ва хоҳ озод бўлсин олиб Хўқандда йиғамиз. Соҳибқирон амир уларнинг арзини қабул қулоғи билан эшитиб розилик берди. Бу рухсатни олиб хоҳ ғулом, хоҳ озодни кўча-кўй ва уйлардан, жувозхоналардан ушлаб олиб, олий саройда жамладилар. Андак фурсат ва оз муддатда бир минг икки юз кишини тарқоқ хизматкорлардан йиғиб, салтанат паноҳи бўлган жаноби хумоюннийга манзур ва соҳибқироний назаридан ўткардилар. Уларнинг барчаларини //18^а хоқонлик дафтарига киритиб, уларга ҳам сарпо, яроқ ва аслаҳа, от бердилар. Уларнинг вазифалари саройни кўриқлаш этиб тайинланди. Бинобарин, (Олим) “золим” ном олиб, бир йил муддат ичида аскарлик ишларини тартибга солиш билан машғул бўлди.

Бир йилдан кейин барча тожиклар ва ғуломлардан ташкил топган кўшини билан Ўратепа устига лашкар тортди. Сон-саноксиз лашкар йиғгандан сўнг қатта ҳашамат ва кўп лашкар билан Хўқанддан чиқиб, уч кун ичида дабдаба билан Хўжандга кирди. Бир-икки кун бу ерда ором олди. Шу муддат ичида барча саркардалар бир-бирларига шикоят юзасидан “қайси қоида асосида бу амир иш тутяпди? Бу саргардон ва беҳудақор жувозкаш тожиклар, нишонсиз ва ахлат ташувчи бу ғуломлар қўлидан нима келарди?” деб айтдилар. Воқеанавислар ва жосуслар зудлик билан бу сўзлар хабарини битта қолдирмай султон қулоғи ва хоқон диққатига етказдилар. Хони далир ва султони абжир ёмонлар ва ҳаромнамакларнинг бу сўзларини эшитгач, ғазабланди ва жаҳл юзасидан зафаржиловли отига миниб, Хўжанддан чиқиб Оқсувга қўнди. Саркардалардан Ирискулибек, Мўминбек ва бошқалар ҳам келиб тушдилар. Улардан биринчи бўлиб Ирискулибек амир

хизматига кириб, куллардек одоб сақлаб, тамаллуқ ила бош эгиб, арз қилдики, Зафарпаноҳо! Давлатхоҳлигим ва жонсипорлигимдан бу тожик ва бекбаччалар кўшинини бу ғуломингизга марҳамат қилиб топширсангиз. Эртага улар билан душман устига бориб хизматингизда жонбозлигим кўрсатайин!

Амири фархундарў ва султони фасихгў табассум ва мулоим сўзлик билан деди: Эй тағои! Бу жувозкаш ва ахлат ташувчилар қайси ишни уддалайдики сиз буларга мутасадди бўлмоқчисиз?! Кейин, бу мусофирларнинг отаси ва мураббийси, бу бе болу пар ғарибларнинг таянчи ўзимиз бўламиз. Биздан бошқа таянчлари ҳам йўқ. Бизнинг фармонимиздан ташқари бировнинг хизматини қилмайдилар. Улар мени таниган ва бошқани танимайдилар. Бошқаларнинг хизмати ва фармонига бош эгмайдилар.

Оқибат Ирискулибек ноумид бўлган ҳолда амири пуртадбир хизматидан хижолат бўлиб чиқиб келди. Барча саракардалар амир хузурига кириб тожиклар кўшинини талаб қилардилар. Сиёсатли хон ва фаросатли султондан // 18^б Ирискулибек эшитган сўзларни эшитиб чиқардилар. Саркардалар охири амир хизматидан бир-бир ноумид бўлиб, чиқдилар ва билдиларки, бирор саркарданинг хизмати қабул қилинмайди.

Эртаси бомдод намозини адо этгач, отга миниб чошт вақти қалъадан бир ўқ тегадиган масофада Калла минорага яқин жойда кўшу палтар⁴⁵ини уриб қарор топдилар. Амири диловар ва паҳлавони зўрвар қонхўр тожиклар ва фатҳанжом ғуломларни олдига суриб, саркардаларига “Ўратепа қалъасига тожиклар ёпишганда сизлар ҳам қалъага хужум қиласизлар”, дея фармон берди. Соҳибқирон амир буюрган қоидага биноан лашкар қалъанинг ҳамма тарафига маъмур бўлди. Шундан сўнг амир галабаходирлар туғи остидан чиқиб тожиклар туғи остига кирди. Қалъа ичидаги камон ва жазоир ўқи уларнинг бошларидан учарди. Амир тожиклар ичига бориб қарор топти ва тожик (аскарлари) либосини кийиб, тоғликлар ҳайбати билан ораста бўлди.

Бағри кенг ва кинасиз бўлган амирни тожиклар ичига кириб фидойилик кўрсатишини кўрганлар дод-фарёд солиб ўзларини унинг оёқлари остига ташлаб: “эй шоҳлар тахтининг зеби, эй тождорлар байроғининг авжи! биз сенинг пойингга садқа бўлайлик, бош-оёғимиз сенинг гарди пойингга фидо бўлсун. Нега бу ерга келдинг? Охи, бу ер хатарли ва хавфли жойдир. Душман ўқи бошимизга ёғаётир.

Душман милтиғи ўқи мабодо сенинг ҳумоюн зотингга тегса, бирор зарар ва ҳалал яна тегмасун. Сен бизнинг тирик ва ўлиқларимизни соҳибсан. Акс ҳолда девор тагида бизларни итлар еб, чўлларда бўрилар тилка пора қилиши мумкин⁷⁴⁶, деб айтдилар.

Амир ширин тил ва мулойим сўзлик билан деди: “Менинг жоним сиз мусофирларникидан ёмон ёки яхши эмас. Тирик ва ўлигимни сизлар орангизга солдим. Номусимни сизларнинг ор-номусларинг бирла бирга тикдим. Аллоҳга таваккулни қалбим тилига олдим. Умримни сизларнинг жонларингиз билан боғладим. Менимча, сизларни ҳалокатли ишга солиб, ўзимни эсон-омонликда тутишим яхши эмас”. Шохнинг дур сочувчи тилидан бу сўзларни эшитгач катта ва кичик қалбидан фарёд то Сомон йўли буржи⁴⁷гача етди. Улар дедилар: шундай ғарибнавоз ва чорасоз шохга жонимизни фидо қилиб, мардоналик ва мардлик ҳайбатидан ерга қулаган бўлсак ҳам, сарбозлик қиламиз.

Улар ҳаммалари бир иттифоқ бўлиб, қиличларини қинларидан суғуриб олиб, // 19^a Ўратепа қалъаси сари югурдилар. Қалъага ғулғула тушди. “Мўмин ҳам, ака ва она, эгалари ва болалар ҳам қочишди”⁴⁸ деган оят мазмуни гўё зухурга келди. Қалъанинг ичкари ва ташқарисидан дод ва фарёд бу ферузаранг гунбаз сари кўтарилди. Чорак соат ўтмасдан қалъани ерга яқсон ва иморатларни чордеворга айлантирдилар. Амири далир ва пурдили шергирни минг нафар тожик ўраб олиб, унинг атрофини темир қалъадек қуршаб, жибба ва дубулға кийдирган ҳолда кўриқлаб, хон атрофида қалқондек туриб, тўпу тўфанг билан Ўратепа қалъасига кирдилар. Ҳасан девонбеги масжидига келиб тушдилар. Амир атрофини амирий камон ва филта (милтиқ) билан қуролланган минг нафар бекбачча ўраб олиб, оташ тушган қалъадек уни кўриқлаб асрардилар.

Бошқа саркардалар тожиклар амири музаффар асарни олиб, ғалаба билан уруш вақтида қалъага кирганларини кўриб, бетоқат ва беором бўлдилар ва улар ҳам қалъага дарвозалар орқали бостириб кирдилар. Бу шаҳарнинг турли кўча-кўйларидан туғ-туғ (даста-даста) лашкар кириб келиб, хоннинг ҳумоюнӣ назаридан ўтардилар. Бир вақт нусратасар хон қулоғига Муғ қалъаси⁴⁹ ичидан омонлик тиллаш овозлари эшитилди. Беназир хон тожиклар ва бекбаччалар Муғ қалъаси ҳолини оғир ҳолатга қўйганликларини билди. Одам юбориб, дод-фарёд сабабини сўради. “Бу қалъанинг аркида қолиб кетган манғитлар илгор қисмининг доду фиғони”, деб арзига етказдилар.

Мулозим юбориб, уларнинг талаби сулҳ эканини билдилар. Мулло Эрназар номли бир ишончли саркардани, манғит⁵⁰ саркардаларини яна бир неча бошқа кишилар билан бирга Хўқандга юборди. Қолган илғор қисмининг кўнгилларини тинчитиб, навозиш ва қарам кўрсатиб, Муғ қальасидан чиқариб, омон-эсон Зомин орқали кузатиб қўйдилар. Шундан сўнг ярадор ва ўлганларни рўйхат қилдилар. Захмий ва ўликларнинг жами 444 нафарга етди. Ўлганларни кафанга ўраб, амирнинг шафқат юзасидан берган фармонига кўра тўпбошийлар жаноза ўқиб дафн этишди. Шунда уйланган ва бола-чаққаси борларни Хўқандга олиб бориб қўмишди. Мужаррад(бўйдоқ)ларни эса шу жойда дафн қилишди.

Яраланганларни даволашга буюрди. Уларга кўп инъом ва икром кўрсатиб, кетишларига рухсат берди. Шундан кейин тожиклар ва бекбаччаларга Ўратепани талон-тарож қилишга ижозат берилди. Бу вилоятнинг тош ва тупроғидан ташқари барча нарсалар торож этилди. Ўратепа халқи эркак ва аёл яп-яланғоч ҳолатда кўшин ичида нола ва зорлик билан тиланчиликни бошлаб, аҳволларини баён қилиб, егулик ва кийим-кечак //19⁶ сўрардилар.

Салим қалбли ўзбеклар ва раҳимдил аскарлар уларга тараҳхум айлаб либос ва таом берардилар. Тожик ва сартия халқи шу гадойлик билан ўз шароитларини бироз бўлса ҳам ўнглаб олдилар.

Ўратепани Хўқанд амири келиб, тожиклар ва девсурат бекбаччалар билан босиб олгани ва қатли ом хабарини Бухоро амирига етказдилар. Бу ваҳшатли хабар амири зафарасар ва душманкушдан етиб келганини Бухоро амири эшитиб, дуога қўл кўтариб ҳазрати Мужибуд-даъво ва Қози ул-ҳожотдан амири соҳибқиронни инсофга келтиришини сўради. У яқинларидан бирини Самарқандга юбориб, шаҳар дарвозаларини тупроқ тўкиб ёпиб қўйишларини буюрди, чунки (Олимхон) замона Хулокуси ва иккинчи Темурига ўхшарди.

(Олимхон) охирул-амр Ём ва Зомингача⁵¹ ерларни ўз тасарруфига киритиб олиб, ўз амирларидан бири – Раҳматуллоҳ деганни оксоқол тайинлаб, мирбаччаларидан бўлмиш Қадам иноқ⁵² тожикни бу вилоят сипоҳсолори ва ҳокими этиб тайинлади. Ўзи музаффар ва мансур ҳолда қайтиб, суръат билан йўл босиб кўкгумбаз остонали Хўқанд дорул-аморатига етиб қарор топди.

Амири далир ва қалъа олувчи шерни қайтганидан кейин Бухоро амири ўз давлат устунлари билан маслаҳатлашиб шундай қарор-

га келди: айни ҳолда бу вилоят аҳлининг қалби алам ва ҳасратдан қайналмоқда, зеро, қатлу талон-тарожнинг зарби ва қасрати ҳаётни, уларнинг манглайида аччиқ ва захарга айлантирган. Эҳтимол, зафаранжом отларимиз тақаларининг гарду ғубори у ерга етиши билан қатлу талон-тарожда аламзада бўлганлар, ул қавм зулмини тортганлар ичкаридан бош кўтариб, қалъа дарвозаларини шарофат асар лашкаримизга очсалар. Бу маслаҳат барчага маъқул бўлди. Фатҳу зафар умидида амир ўз лашкарини йиғиб, отланиб суръат ила йўл босиб Ўратепа устига тушди. Тошдек қотган бахилларнинг қалби сингари қалъани айланасига қамал қилди. Тўп ва милтиқ овози ичкари ва ташқарида, чўл ва саҳрода бирор бир жонзотни юриш-туриши, учиши ва ўрмалашини кўймади. Бу садолар ичкари ва ташқарида бўлганларнинг қулоқларини қар қилди. Бу диёрнинг ҳавоси икки тараф тўпу тўфанг ўқларидан қоронғилашиб, тунга ўхшаб кетди. Кечалари аросат ваҳимасини, кун эса нажотдан маҳрум бўлган кунларни эслатарди. Ҳамма бесаранжом бўлди. Қалъанинг ичкари ва ташқарисида оғир кунлар воқе бўлди. Ўттиз кун ва тун қамалдагилар ғизо ва еб-ичишдан фаромуш бўлидлар. //20^а Қалъа ичидаги аламзадаларнинг заботи, қалъа ташқарисида душман дафъига машғул бўлиш тожиклар ва ўзбекларнинг илғор қисми зиммасига тушган эди. Ҳамчунин, манғития лашқари яраланганларининг кўплиги ва уларнинг азобидан еб-ичиш ва ухлашдан маҳрум бўлиб, қалъа тарафига қараш учун тоқатлари қолмади.

Назм:

Зафар лоиқи жонсупорон шуда,
 Иноят ба мардон зи Яздон шуда.
 Ҳар одаме, ки зи поси намак,
 Қунад хизмат аз неқномон шуда.

Охир-оқибат, Бухоро амирининг лашқари маъюс ва ноумид бўлиб, минг азоб ва машаққат ила қалъа таги ва буржлар остидан чекиниб, қўшларига келиб, ўқ зарбидан халос бўлдилар. Амир ўз қўшини аҳволини бундай музтар ва мағлуб ҳолда кўриб, зафар лочини кўлдан қочиб осмонга учишни ихтиёр этганини кўрди. Далир шерлари кўп бўлган бу ов қилиш жойида сайд қилишни имкони йўқлигини кўриб, амир қалъани мудофаа қилганлар ва қалъа ташқарисидаги яқдил нарқалла шерларга офарин деди. Аламзада ва зулм кўрган ўн минг фуқарони ўзи билан олиб, Мовароуннаҳрнинг 92 фирқасини тўп ва тўфанг

Ўқи зарбидан қутқариб бадар кетди. Агарда бу подшоҳнинг энг камтарин ишчилари, жонсипор ғуломлари, фармонбардор бандалари шулар бўлса, соҳибқиронлик лашкари қандай экан!? Бу вилоятда ортиқча қолиш подшоҳлик ҳикмати ва мулкдорлик қондасидан узоқдир.

Амир зудлик билан қайтиб, ихтиёр тизгинини Бухоро дорул-мулки сари бурди. Боз устига Бухоро амирининг жосуслари Фарғона амири, баланд ин курган бургутни яна Хўқанддан чиқиши хабарини бердилар. Шу сабабдан ҳам қолишга тоқати етмай қайтишни ўзига лозим деб билиб, Ўратепа устидан кўчиб, тез суръат билан илғор сифатида Жиззахга⁵³ етиб келди. Шу мавзеда подшоҳлик ор-номусидан икки-уч кун қолиб, қалъани ғалла ва асбоб-анжом билан таъминлаш ишига аҳамият бериб, кўп аскар, тўпу жазоир ва қуроли аслаҳаларни қолдириб, ўзи Самарқанд сари равона бўлди. У ерда бир муддат қолишни лозим топиб, беш-олти кунлик истиқоматдан сўнг Хўқанд амирини Ўратепага келиб тушганини эшитди. Амир Самарқанддан шошилини равишда Бухоро сари йўл олди. Амири соҳибқирон ва турклар тождори илғор тарзида Ўратепага ташриф буюрди. Ўратепа сардорлари Раҳматуллоҳ ва Қадам иноқни султонлик лутфи ва хоқонлик шафқати // 20⁶ ила сийлаб, ҳар иккала нарасер мартабаларини юқори мақомга ва баланд даражага кўтарди.

(Олимхон) хизмат кўрсатган аскарлар ва мақбул бўлган лашкарларни яқинлик ва хизматларига лойиқ хусравона саховат ва хоқонга хос илтифотлар билан муносиб сарафроз этди. Мукаррам ёрлиғ билан уларни барчадан мумтоз ва сарбаланд этди. Қамалда қолиб нарсалари тожиклар ва мирбачалар томонидан талон-тарож бўлиб, талофот кўрган фуқароларга нарсаларини қийматини марҳамат ва қарамликдан тўлаб, уларни хурсанд ва мамнун этди. Қамал вақтида маъқул бўлган хизматлар кўрсатиб, душман тўп ва тўфанги ўқидан оламдан ўтган йигитларнинг барчасини рўйхатга олиб, уларнинг фарзандларига шафқат ва марҳамат кўрсатди. Уларнинг болаларини дафтарга ёзиб, ёшига қарамасдан оталари ўрнига амалларга тайинлади.

Бу ишлар анжом топиши билан Ўратепадан Жиззахгача чўзилган ҳудуд аҳолисига “қил қуйруқ⁵⁴” буюрди. Ўзи зафар осорли лашкари билан Жиззах сари отланди. Шошмасдан икки кун деганда бу ўлкага келиб, хайма ва қўш уриб, даргоҳ саропардасини қурдилар. Жиззах қалъасини тор ва тошдек қаттиқ бахиллар қалбидек айланаси билан қуршовга олиб қамал қилдилар. Ўра ва гўр қазувчиларга қалъанинг

атрофида лаҳим қовлашларини буюрди. Дурадгор ва ёғоч усталарига устунлардан хандакқа яқин чорпоя қуришларига амр этди. Қил куй-рукқа келганларнинг барчасига боғлардаги барча дарахт шохларини кесиб олиб, бир жойга жамлашни буюрди. Ҳар бир жамоа қалъани олиш ишига саъй-ҳаракатлари юзасидан жалб этилди. Бирор одамни ўз қўши ва сипоҳини ташлаб кетишга ҳадди ва қудрати бўлмасди. Ҳар қуни жосуслар ўз қўшларини ташлаб қочганлардан бир-икки нафарни тутиб олиб қатл қилардилар. Сипоҳигарчилик ва далирлик ишларида бир дақиқа қолиб, дангасалик қилишга ҳеч ким журъат қилмасди. Сарқарда ва тўпчибоши⁵⁵, вазиру надим, саййид ва хўжа, хос ва омий, сипоҳий ва мулозимлар, ҳатто мулозим бўлмаганлар эрталабдан то шомгача ором топмай қалъани босиб олиш учун жасурлик юзасидан ишлаб, танбаллик ва касалликка йўл бермасдилар. Оломон жамлаган шохларни тожиклар ва бекбаччалар олиб, ўр олдида чимдан тўғаноқ босардилар. Кейин чорпоялар устига жонидан тўйган тожиклар чиқиб, ўққа мўлжал бўлсалар ҳам ёқиб юборардилар. Буларнинг ўқлари зарбидан қалъа ичида ва ташқарисидаги эркак ва аёл, ҳовлида ёки уйда бўлса ҳам // 21^a кутқара олмасди. Ундан халос бўлиш имкони йўқ эди. Улар ўзларини кутқариш учун ҳовлилари саҳнида гўрдек чуқур қовлаб, тожикларнинг тўпу тўфанги ўқидан қутулмоқчи бўлардилар. Тожиклар чуқур ва лаҳим ичида уларни ўққа тутиб, гуноҳқорларга ўхшаб қабр азобига гирифтор қилдилар. Аскарнинг зарбидан тириклайин гўрга кириб олганлар, Мункар ва Накирни кўрганга ўхшаб гўрларидан отилиб чикардилар.

Қалъа ичидаги аҳоли қалъанинг олти тарафи балойи ногаҳоний каби ўраб олинганини кўрдилар. Эркак ва аёл ҳаёт улар учун чумоли қалбидек тор бўлиб қолганини билиб, бирор жойда осойишталикни топмадилар. Шундай қилиб қалъа ичида қолганларнинг ҳоли танг бўлиб, эртаси тонгда қалъанинг бир тарафини бузиб, нусратпаноҳ амир остонаси хокига ўзларини ташламоқчи бўлдилар. Худди шу кеча зафар паноҳли қўшин ичидан Абдурахмон деган бир тожики девона, гож ва беҳудагў тарафидан беҳуда сўзлар тарқалгани боис, шу қилмиши учун ўз гуруҳи ичидан ҳайдалди.

Унинг қилмишлари ҳақидаги маълумотни айғоқчилар ҳумоюн қулоғига етказдилар. Амир ҳам унга сиёсат қилмоқчи бўлди. Ул бе пару бол, кўрнамак ва мудаббиров оғзи ёмон Абдурахмон дегани, амир амридан хабардор бўлиб, қўшиндан чиқиб қалъага кириб кетди.

У ерда камалда қолганларга далда бериб, айтдики, метин турунлар, амир кўшинида очарчилик. Яқинда очликка чидамаганлар очлик шиддатидан амирни ташлаб қочиш йўлини қидирмоқдалар. Инчунин турли ёлғон ва бемаъни сўзларини қамалдагиларга айтди. Бу қочоқ ва беҳуда сўзловчи одамдан шундай сўзларни эшитган қалъа фуқароси чиқишдан воз кечди.

Абдурахмонни шу кеча қочиб кетиши хабарини амирга етказдилар. Амир ҳикмат юзасидан дарров ўз жойини алмашди. Бирок, аскарлар амирни ўз жойида кўрмаганларидан кўркув ва ваҳимага тушдилар. Шу кеча кўркув ҳайбатидан қочоқ ўзбеклар қўш ва палтарларига қарамай, от ва қамчи билан қочиш йўлига кириб кетдилар Ота ўғилга, ўғил отага қарамасди, ака укадан, ука акадан безор бўлди. Заиф тийнатлилар назарида ҳамма томон бало тиғи билан ўраб олинган, ажал панжаси ва мушти кўзларига намоён бўлгандек туюлди. Улар қочишни ихтиёр этиб, шу кеча лашкарлар орасида қатта шов-шув ва гулгула пайдо бўлди. Амир: “бу нима ғавғо?” деб сўради. “Қўшин ғавғоси”, деб жавоб бердилар. “Нима сабадан бу ғавғо пайдо бўлди”, деб яна сўради амир (Олимхон). Хаймада бўлган хизматчилар айтдиларки, султон ётоғи жойи алмаштирилганидан //22^б кўшинга ваҳима тушган. “Хуמוюн вужудига бирор-бир зарар етганмики, у ўз қароргоҳида йўк”, дея ҳамма қочиш йўлига қадам қўйибдилар. Шердил амир бу хабарни эшитиб, Ҳофиз Қувват ва Муҳаммадшариф сурнайчига эрталабгача хуш хониш айлаб, нағмасаройлик қилишларини буюрди. Улар икковлон эрта сахаргача жигарни ёндирувчи хонишлари билан тунни кунга айлантирдилар. Қўшин аҳли уларнинг нағмалари овозини эшитиб, соҳиби қирон амирни соғ-саломат ўз қароргоҳида туриши, давлати барқарор, салтанат хаймаси ва юртаси устувор эканини билдилар. Ор ва номусга лойиқ бўлганлар ўз қўшларига қайтиб келдилар. Беномус, беғайрат, нокас ва жаръатсиз кишилар шу кеча кўчиб Нов мавзеига етиб бордилар.

Эртасига амир аксар ўзбеки ва элотия халқининг қочиб кетганларини кўриб, атрофидагиларга: “Бу кўчманчи беномуслар охир-оқибат бу мамлакатни душманлар оти туёғи остида зеру забар қиладилар”, деб айтди. Бомдод намозидан олдин у қалъа қамалига маъмур бўлган тожиклар ва мирбачаларга маҳрам юбориб, уларга қамални тўхтатишни ва секин, шошмасдан чимли тўғаноқлардан чиқиб, кўкка боши етадиган даргоҳга етиб қилишларини буюрди. Маҳрам амир-

нинг меҳрибонлигини тожикларга етказди. Фармони олий ва султон рамзларини идрок этган барча қон тўқувчи тожиклар ва жаҳилдор мирбаччалар маҳрамга дедилар: Эй маҳрам! Бир неча кундан бери соҳибқирон ҳимояти ва султон карами билан бу қалъа ишини қарийб тугатмоқдамиз. Амир ўз ғуломларининг ғалабаларини барбод бериб, тожиклар номусини қўлдан бой бермоқдалар. Бу қалъани ари уяси ва сичқон иникига ўхшатиб, нақб қазиб, унга дори қўйдик ва портлашга тайёрлаганмиз. Қалъа ҳалокатга яқин келган. Яна бир-икки кун таваққуф лозим. Банданавозлик қилиб истиқомат қилиб турсалар, иншо-оллох, соҳибқиронлик номуси султонлик қўлига тушади. Бу аҳволни соҳибқиронига арз қилиш учун маҳрамни қайтардилар. Маҳрам диловар амир хузурига келиб тожиклар сўзларини бир-бир етказди.

Амир (Олимхон) соҳибқиронлик саховати ва ҳукмронлик карами билан тожиклар ва мирбаччаларга бағоят ва бениҳоят лутфлар кўрсатиб, яширинча уларга барча лашкар қочиб кетганини, унинг даргоҳида озгина аскар қолганини маълум қилди. “Шундай вақт танглигида султоннинг мирохур⁵⁶лари ва туя боқадиган сорбонларининг уйларига ўхшаш уч-тўртта хонада қолиб кетдим. Ваҳоланки, бу шаҳар (Хўқанд) дорул-аморатининг энг кичиги //22^a, Фарғонанинг, ҳатто майда қишлоқларининг бирига тенг келмайдиган хархонадек жойда қолиб кетишим давлатдорлик ишлари ва фармондорлик аломатларига тўғри келмайди. Мавлонинг ҳалокати ва моликул-улво фавтидан сўнг бу мулкни олишда не суд ва не фойда? Тезроқ соғ ва саломат келиб, бизнинг саховатимиздан тўла вужудимиз мулкни қўлга олсинлар. Ўзларини ҳам бу қуллаган фалак ва буқаламун чарх ходисаларидан қутқарсинлар”, деб айтди.

Маҳрам иккинчи марта бориб, бу ачинарли хабарни тожикларга етказди. Ваҳшат солувчи бу хабарни эшитиб, тожикларнинг ақлу хуш лочини манглай инидан учиб кетди. Улар беҳуд бошларини ерга уриб, соч ва соқолларини юлиб “Бизни Худо урдимики, амири жаҳонгиримиздан айрилиб, ўлим ва йўқлик саҳросига кирдик? Одам суратига ўхшаган ҳайвонсийрат ўзбеклар, золим ва кўрнамак душманлар ит галаси каби амири жаҳонгирни қарийб йўқ қилибдилар, мусофирлар меҳнатларини қора тупроққа яқсон қилмоқчилар. Бениёз ҳазрати Худованддан умид қилиб, бу хўжайинимизни шу сафар давомида Кўк тош тахтига ўтқазиб, Самарқандда ҳоким қилмоқчи эдик. Соқолли бу хотинлар қўлидан дод, нобакор бу ҳезалақлар қилмишларидан

фарёд! Агарда бу зоти ҳумоюнӣ ва ул дарёдил наҳангга, саодагдалил фарҳангга бирор-бир захм ва зарар етказган бўлсалар, тирикликни ўзимизга ўлим деб биламиз ва қотилларини шундай йўқ қилайликки, бу ҳудуд чўлларидан Фарғона ўзбеклари ўлиқларининг ҳиди бу ўлка жўрчилари ва йўловчилари димоғидан асло кетмасин”, деб айтдилар. Шу сўзларни айтиб тожиклар зудлик билан чимдан қилинган ғовдан туриб, тонг эрталаб жимгина чиқиб, оч бўрилардек қўшин ичига кириб ўз қўшларига кирдилар. Улар амир жисмини соғ-саломат устувор, давлат тахтига барқарор ҳолатда кўриб, пок Парвардигорга шукроналар тилларидан жорий бўлди. Ҳар бирлари остона ўпиш давлати ва ҳол сўраш саодати, шарофатасар суҳбатига мушарраф бўлдилар. Сурайё манзилли ва дарё карамли амир бағоят латофат ва беҳад шафқати билан уларнинг бошини осмонга кўтариб, қочганларнинг қўшу палтарлари, нарса ва палосларини саранжомлик билан бир дона игна ва ипини ҳам қолдирмасдан, юклашни буюрди. Ҳеч ким ва бирор-бир нарса қолмасдан барча аробаларга миниб, аста-секин қўшу //22⁶ палтарларини лашкар олдига солиб йўлга тушдилар.

Жонбоз тожиклар барча қўшларни саранжом этиб, нусрат асар лашкарнинг муқаддимасида байроқ кўтариб секин юра бошладилар. Галаба келтирувчи ва эзгу номли амир шоҳона салтанат ҳамда ноғора ва куй билан елдек учадиган маркабга миниб, мирбаччаларни орқасига солиб қайтди. Йўл давомида қочган лашкарнинг ташлаб кетган лашқария асбоб-анжомлари, чекинганларнинг қолдирган қурол-аслаҳаларини тожиклар ўзлаштириб кетардилар.

Жиззахдан Бухорогача, манғитиянинг бутун тобеотида соҳибкирон (Олимхон)ни қайтиб кетиш хабари тарқалиб, хурсандчилик ва шодлик бошланди. Хушу хурсандчилик овози ва сурнаю карнай садоси кўк гумбазга етиб, осмондагилар кўнглини беҳузур қилди. Оқибат бағри кенг ва шерпайкар амир ўз лашқари билан тантанали равишда мулки пойтахтига келиб тушди.

Назм:

Шаҳон зулм варзанд на дар қасди зулм,
Кунанд душманонро аз раҳи мулк гум.
Ҳар он шоҳ мардони корозмоҳо,
Ба даргоҳаш орад зи ҳар марзбум.
Чи зулме, ки дар олам омад паид,
Бувад воқеъ зулм дар афъоли шум.

Тахта кўниб (хон) барча саркардаларга шундай буйрук берди. Сипоҳигарчилик ишларидан бир соат ҳам ғофил қолмай, кеча ва кундуз аслаха ва асбоб-анжом қидириб топишга машғул бўлинглар; сипоҳ аҳволидан хабардор бўлинглар; уларни оч ва яланғоч қолдирманг, зеро мамлакат ободонлиги уларнинг ҳолатидандир. Бундан ташқари вилоятлар забтига кўшиш қилинг, кўшин таъминотига беписанд бўлманг. Бир ойдан кейин кўшинни кўриқдан ўтказаман. Шундай фармойиш билан саркардалар ва аскарларни вилоятларга кетишлари учун рухсат берди.

Бир муддат, мумкин икки йил барча вилоятларидан хотиржам бўлиб, тинчгина ҳукм суларди. Атроф ва жонибдаги берў шайхлар ва хурдў (сохта) сўфийларни тафтиш ва текширишдан ўтказиб, ўз пирларига одоб юзасидан хизмат қилиб, сулук сайрини тамоман бажо келтирганларга, сарпо бериб султонлик карами ва хоқонлик шафқати билан сарафроз этди. Катта иззат ва кўз кўрмаган ҳурмат билан уларга ижозат берарди. Қоидасизлик ва одамларни йўлдан оздириш, залолат ва бидъат, тамагарлик билан раҳбарлик қилувчиларни ҳукмронлик сиёсати ва қаҳрамонлик таъзири билан жазо берарди.

Бу зоти ҳумоюннинг ўзи жаҳрия сулукига кириб, уни ниҳоясига етказган эди. Ҳафтада бир кун унинг дорус-салтанатдаги саройида барча машойих иштирокида жаҳрия ҳалқасини тузарди. Устози шайх Носир алайҳир-раҳма // 23^а эди ва унинг ёрдамида камол топган эди. Жаҳрия ҳалқасини тузиб, ўзи ҳақпараст кўлига даррани олиб, доира атрофида юриб, зикр коидасини ўргатарди. Амири мажзуб ва муҳаббат услуб ҳалқанинг ўртасига тушиб, садри самога машғул бўларди, ҳалқани бошқарарди. Жазаба оташининг баланд ёниши ҳалқа файзи шуъласи шуосини оламга тарқатарди. Амирлик ва фақирлик бу ҳалқада сиғмас, шохлик ва гадолик бу ерда бир хил эди. Зикр этувчиларнинг оҳ ва нолалари, солиқлар доду фарёдларининг шўру ғавғоси осмонда яшовчи (фаришта)лар оламига ҳам безовталиқ оташини урарди, юракни ёндирувчи муҳаббатни эритиб ташларди. Ҳар замонда йиртиқ кийим кийган сариқ юзликларни кинасиз бағри оловхонасига босиб, яланғоч тождор бошини ерга урарди ва сидки дилдан нола қилиб, дердики, эй муҳаббат майдонининг ишқбозлари, эй ваҳдат саҳросида тўп сураётган отчопарлар! Бу мубталого раҳм қилинлар ва қалбларингиз бурчагидан ҳайдаманг, хотирдан йўқ қилманг! Ўғрилар либосларидан кам бўлмаган бу ориятли (шоҳона) кийимлар-

га кимёасар назар билан бокманг, оғир ва кулфат келтирадиган тожим тошининг дарди сардан бошқа қадри йўқдир ва буни ҳам эсдан чиқарманг! Амирликнинг оғир юкини кўтарган ва саргардонликдан надоматда қолганга раҳм этинглар, хотир таважжуҳи билан манзури назар этиб, валоятасар назаридан маҳрум этмангиз. Шу сўзларни ҳар бир мажзубга айтиб, нола ва зорий қиларди. Унинг дардли сўзларидан жаҳрия ҳалқаси янада баланд ёнар, зокирлар қалбидан нола кўк гумбазга кўтарилиб, буржларга етиб борар эди.

Кўрганлар йиғи-сиғи кўплигидан беҳудлик тупроғига йиқилиб, ерга тушардилар. Доду фарёд ва жўшу шовқиндан шаҳарга ғулғула тушиб, шаҳар аҳли саройга қараб Худога дуо қилиб, зокирлар истакларини ижобат бўлишини сўрардилар. Дуо вақтида ўзлари ҳам файзли бу мажлисга кириб, қалбларидаги истакларини Ҳақ таолодан сўрардилар. Зеро, баъзи шайхлардан эшитган эдики, қайси бир ҳалқай жаҳрда мажзуб подшоҳ зикр айтса, фуқаропарвар бир шаҳаншоҳ ваҳдат талабида бўлса, унда дуо мустажоб бўлади. Бу хислатларни одамлар мазкур амирда кўриб, мажлис маҳалида у билан ҳамсуҳбат бўлиш учун ҳаракат қилардилар.

Бир марта зикр тушиш ҳалқасининг мажлисида, шавк ва жазаба жўш урган замон тасодифан бир ҳаромзода, таррор ва қиморбози айёр ўзини мажзуб девоналарга, талабда бўлган ҳақиқат зокирларга // 23⁶ ўхшаб ораста этиб, зикри жаҳр даврасига кириб амирни кутар эди. Бепарво девоналар ва ғулғулали зокирлар завк кўплиги ва шавк бисёрлигидан амирни ўртага олиб, жўш ва хурўшда бўлган пайтда ул таррор ва маккор ҳаромзода қулай фурсат топиб, девонаваш ва фарзона амир вужудига пичок урди. Шу вақт хонишидан олов чиқувчи, ноласидан жигар ёнувчи, ваҳдат ошиқлари қалбини муҳаббатдан тўлдириб, борлиқ фано ғуборини барбод берувчи, дилхарош ва оташин овози билан муштоклар жигарини симобдек эритувчи Ҳофиз Қувват деган бир ҳофиз амир атрофида, булбулдек нола этиб, парвона каби шамъ атрофида айланиб ашула айтаётганида, ул маккор амирга пичок уриб уни яраланганини кўрди. Ўзини амир устига ташлаб, иккинчи зарбадан қутқарди. Ҳеч кимга билдирмай, секингина амирни даврдан ташқарига олиб чиққанида бирор-бир киши хабар топмади.

Амирни истироҳат бистарига ётқизиб, давлат масканига тинч барқарор қўйганларида оғир жароҳатдан хабардор бўлдилар. Табиблар даволаш учун малҳамлар тайёрлаб, даволашга киришдилар.

Амирга пичоқ урган ул девонаи козиб ва ўғрини қўлга олдилар ва амири салим хузурига кириб: “Бу ярамас ўғрини тутиб олиб келдик. Нима буюрасиз? Сиёсат қийноғига олиб қаттиқ азоб берсак унинг сиридан вокиф ва огоҳ бўлардик, бу ҳолат ҳақиқатини меҳрдек нурли диққатингизга маълум қилардик. Яна ихтиёр султоннинг ўзида, хоконнинг хайрли оқибат келтирадиган маслаҳатида. Нима буюрсалар шу бўлади”. Хатоларни кечирувчи, гуноҳларни бахшида этгувчи яраланган амир шафқатли жавоби ва маслаҳат ойин хитоб ила ишорат қилдики, сабр ва оғирлик фатҳ ва фараҳнинг асбобидир. Айб ва хатоларни кўриш эса фасод ва кинани келтириб чиқаради, текшириш ҳам оламни куйдиради ва қон тўкишга олиб келади. Оммани қутқариш учун бир хосни қўлдан бой бериш исломий султонлар ва машхур хонларнинг ишидир. Шаръан ва зоҳиран, шу ишни қилган, гуноҳкор ва жинояткор фақат шу девонадир. Хатокорларга танбех бериш учун девонани қатл қилдилар.

(Олимхон) ҳукмронлиги ва мулкдорлиги даврига оид ҳикоялардан яна бири шу эдики, алдамчи сохта гадолар (ёрдамга муҳтож бўлмаганлар)ни ҳукмронлик текшириши ва султонлик сиёсати билан кўриб чиқиб, адаб ва жазоларини берарди. Девонага ўхшаш маддоҳлар, лўлисураат ва шаддод алдамчиларнинг ҳар бирига уч-тўрт ададдан тоғдек, маст //24^a филдек кўриниши бўлган туяларни бериб, уларни султонлик ишлари ва девон ғалласини ташишга маъмур этди. Уларнинг тирикчилигини шу аҳвол ва йўсинда берар эди. Зоҳиран валийлик забтини ботиний сиёсат ва шафқат билан безаб ораста қиларди.

Шундай бир тинч ва ором, хурсандчилик даврда айғоқчилар нодон ва худписанд Тошканд волийси бўлган Юнусхўжани нодонлик ва тадбирсизликдан Хўқандни босиб олиш орзусида хомтамаъ бўлиб юрганлиги хабарини хонга етказдилар. Андийлар ва бедин қозоқ⁵⁷лар лашкари билан Чодак йўли орқали Хўқанд сари юриб Хуррамсарой⁵⁸, ҳозирги Гурумсарой деган жойга келиб тушмоқчи бўлди. Бу ажиб воқеа ва ғариб ҳодисадан ғайратли ва далир, ҳукумати зўр бўлган амир хабардор бўлиб, Хўжанд ҳокими Ражаб қўшбеги тожикка мулозим юбориб, унга буюрдикки, Юнусхўжа бангий хари хангийдек бир гала қозоқ авбошларини йиғиб, бу мулкимиз умидида Чодак йўлидан ўтиб, Хуррамсарой устига келиб қўнмоқчи. Хўжанд қўшинини олиб, дарёдан ўтиб шу кечаси юриш қилиб унинг устига етиб келиб, урушга кирасизлар ва уни чалғитиб турасизлар. Биз ҳам ўша куни бу та-

рафдан чиқиб сизларга бориб қўшиламиз. Биз боргунга қадар муҳораба ва муқоталага киришмасинлар. Зафар асарли лашкар ва жангари ёшлар билан етиб келиб, индин дарё бўйида қўнаमиз.

Китъа:

Шахи жангжў гарчи зулме кунад,
Ба ободии мулк жон меканад.
Шавад мулк обод аз тиғи ў,
Адуру бувад зарби тиғаш санад.

Шундан кейин мулозим йигит амир ҳузуридан чиқиб тез суръат билан Ражаб қўшбеги хизматига етиб келиб, барча олий амру фармонларни унга етказди. Бундан хабардор бўлган, душман келишини билган (қўшбеги) қўшинни дарё лабига жамлашни буюрди. Лашкар йиғилгач, тун бошида қўшбеги қуролланиб арқдан чиқди ва Хўжанднинг барча қўшини билан таваққуф қилмай дарёдан ўтди. Суръат билан равона бўлиб, ярим кечаси юриб, эрталаб тонгда Самғарда қўнди. Пешингача шу ерда истиқомат қилиб, пешиндан кейин у ердан кўчиб Қамиш қўрғон⁵⁹га етиб келдилар. Шу ерда беназир амирдан хабар келдики, эртаси чошгтоҳ вақтида Ғурумсаройга яқин дарё бўйига етиб келамиз. // 24⁶ Булар ҳам “Иншооллоҳи таоло, агарда бениёз ҳазрати бизга мададкор бўлса бизлар ҳам шу вақтда етиб боражакмиз ва душманга бақамти бўлиб, муқотала ва муҳорабага киришамиз”, деб огоҳлантирдилар.

Қўшбеги шу кунни Хўжанд қўшини билан Қамиш қўрғонда тинч ва осойишта, фароғат билан ўтказди. Аср вақтидан кейин отларга ем ва ўт бериб, сипоҳгарчилик асбоб-анжомларини дурустлаб, отларни эгарладилар-да миниб елдек равон бўлдилар. Эртаси куни тонгда Ғурумсаройга етиб бордилар. Дарё лабидаги бир пастликда жойлашиб, отларга дам бердилар. Тонг отиши билан таҳорат қилиб, бомдод намазини ўқидилар ва ундан кейин қарасалар дарёнинг нариги тарафига амири далир лашкарининг муқаддимаси етиб келиб, қўш урибди. Ражаб қўшбеги дарёдил амирнинг нусратасар лашкари муқаддимасини кўриб, жойидан туриб отга минди. Бутун лашкар ҳам шу ерда камонларини ўқ билан тўлдириб, найза ва байроқларини кўтариб душман устига бостириб бордилар. Туғ кўтарган суворий оти оёғига ишқал боғлаб, эллик нафар тожик мерганларни туғ остига қолдириб, уларга “қачон биз жангга киришсак, сизлар шу ерда устивор ва барқарор туринг. Бизнинг олди ва орқамизга ишлари бўлмасин, зеро

жангтоҳда гоҳ биз суриб олдинга кетамиз, гоҳ улар бизни чекинишга мажбур қиладилар. Бироқ, агарда душман сизларга ва туғга қасд қилсалар, давра бўлиб милтиқлардан отинглар. Агарда сизларга ғолиб келмоқчи бўлсалар, сизларга зарар етказишларига йўл бермаймиз”. Шу сўзларни айтиб, сафларини ростлаб жанг талаб бўлиб турдилар.

Дашти кипчоқ⁶⁰ кўшини устига оқ яловли илғор етиб келиб жанг талабида турганини Юнусхўжага хабар бердилар. Юнусхўжа козоқларнинг санчикли⁶¹ жамоасини буюрди улар Ражаб қўшбеги лашкарига қарши саф уриб, жангга кирдилар. Шу вақт козоқия лашкарининг назоратчилари дарёнинг нари тарафидан келадиған тўп овозларини эшитиб, чўлни тўла лашкар босиб олаётганини кўрдилар. Яна лашкар орқасидан уч томонидан қора тунга ўхшаб чексиз туманот кўшин келаёттир. Ул нокас кўчманчи ва чўлда яшовчилар кўшини орасига зилзила тушди. Улар бир-бирларига “Бу нашаванд банги хўжа банг кайфидан биз козоқларни алдов ва фириб йўли билан: – Хўқанддан хатлар келиб, фуқаро ва сипоҳ амирдан юз ўгуриб, бизни талаб қилмоқдалар, ўғилларим // 25^а тўйини у ерда қиларман, дея олиб келди. Энди бизларни бу бало дарёси ва бу офат тўфонига мубтало қилди”, дея ваҳимали калималар ва кўркув соладиган сўзларни айттардилар.

Қозоқ элатининг номуси, кигиз колпокли туркларнинг обрўси, гож козоқларнинг ноиложлиги боисидан, ўзларига беҳуда сўзлар билан тасалли бериб жангга киришдилар. Ражаб қўшбегининг кўшини учар юлдуз каби ул самовий саҳрода чарақлаб, ул даштда жам бўлиб, бирдан нифоқли козоқлар сафларига ўзларини урдилар. Қозоқлар сафини иккига ажратиб ўтиб, қайтишда милтиқларини ўқдан тўлдириб, найзаларини ўкталиб яна хужумга ўтдилар. Қозоқларнинг ўлганлари отлар туёғи остида қолиб, жанг майдонининг жой-жойида ўтин боғлами каби ётардилар.

Қозоқлар ҳам от суриб қўшбеги кўшинини туғидан бир ўқ отиш масофагача узоклаштирдилар. Қўшбеги ҳам қайта отланиб душманларни орқага сурарди. Бироқ қўшбегининг туғи жанг маъракаси ўртасида тоғдек турарди, зеро туғбегининг от оёғига кишан солинган эди. Туғ ҳам ўртада бир қаттиқ тошдек қотган, барқарор ва устувор турарди. Душман лашкари бу туғ осмон балоси ва Худо қаҳру ғазабидек бўлганини билдилар. Ўзимизни капалак шамга ўзини урганидек урсак ҳам тўфанг отиб тутун кўтаришдан бошқа иш қилолмаймиз. Баланд тоғ ва қаттиқ балодек ўртада туриб қолган у. Душман лашка-

ри гирдбоддек ҳар тарафдан лочин сингари қанот қоқиб, учиб бизга ташланмоқда ва бизни тарқатмоқда. Кўз ҳам очиб бўлмаётир. Ҳали бу қонхўр дарёнинг бир томчиси оташ сочувчи хуршиднинг бир заррасидир. Яқинда бу томчи катта анҳор ва қонхўр Қулзум денгизига айланар. Дарёнинг нари тарафидаги чўлни саноксиз лашкар босиб олган. Агар у дарёдан ўтса, бизни буюк денгизга ўхшаб қамал ва қуршовга олади, бало ғарқоби ва офат тўфонига мубтало бўламиз-ов!

Бундай ваҳимали сўзлар ва шўр солувчи гапларни бир-бирларига айтиб, қўрқув олови барча авбош бунёди ва аблаҳ бебошларнинг жасадига урди. Ваҳима кўплигидан қозоқларнинг туғ ва байроқлари беқарор ва ноором бўлди. Кўзғолон ва шўру ғавғо Дашти қипчоқ ва кўчманчи нифоқ солувчилар қўшини ичига тушди. Бирдан улар ҳамма нарсани ташлаб, қочиш йўлига кирдилар. Ота ўғилга парво қилмас, ўғил отага бокмас ва оталиқ, фарзандлик ва биродарлик иплари узилиб кетиб, меҳру оқибат йўқ бўлди. “Қочиш куни...”⁶² содир бўлди. Ҳар андий ва қозоқ // 25^б, ўз жонларини сақлашдан бошқа насага кўзлари етмасди. Чўл ва сахрода “қочдик”, деб кетардилар. Юнусхўжа қўшин аҳволи ҳароб бўлганини кўриб, ўзи ҳам қочишни ихтиёр этди. Ҳазина ва бойликларини ташлаб қочди.

Назм:

Чи хуш гуфт карда пароканда аён,
Ки он Фирдавсии Тўси дар жаҳон.
Фароканда (!) лашкар наояд ба қор,
Ду сад марди жанги беҳ аз сад ҳазор.

Охир ул-амр, (Юнусхўжа) қўшу палтар, чодир ва хиргоҳ, аслаҳаю ашё, хаймалар, озик-овқатни тамоман ташлаб, ўн-ўн беш нафар яқинлари билан отни қамчилаб, Чодак йўлига кириб кетди. Чегарадаги халқ қочоқ қозоқлар ва фирорий андийларнинг йўлини тўсиб, от-улов ва кийимларини талон-тарож қилиб, ғорат қилдилар, уларни яёв ва яланғоч қолдирдилар. Улардан баъзиларини асир қилиб, амир хизматига олиб келиб, манзури назар қилардилар. Ражаб қўшбеги Юнусхўжа қўшинидан қолган барча ашё, хайма ва хиргоҳ, палосу қурол-аслаҳаларни рўйхатга олиб амир хизматига келтириб, унинг кимиёасар назарига манзур қилди.

Хусравоний марҳамат ва шоҳона лутф ила хон унинг бошини кўкка кўтариб, унинг ҳумоюнӣ назарига манзур этган барча нарсаларни қўшбегига қайтариб, ҳадя қилди. Уларни аскар йигитларига буюриб,

таксимлаб беришди. Шундан кейин барча йигитларни амир хузурига олиб кириб, таъзим одобини бажариб дуо қилдилар. Хизмат ва лаёқатларига мос мансаб ва ёрлиғлар билан сарафроз қилиб, кетишга рухсат бердилар. Амир кўшбегини ўзи билан олиб, дорул-аморатга қайтди. Асир ва бандийларни бош-оёқ яланғоч ҳолда суруб пойтахтга кириб келдилар ва тамошабин халойиқ назаридан ўтказиб, маҳбусларга айлантирдилар.

Амири далир ва шер гавдали арслон катта нусрат билан келиб давлати пойтахтида қарор топти. Ражаб кўшбегини чексиз лутф ва бениҳоя эҳсонлар билан сарафроз қилиб, уни шоҳона кийимлар билан бошқа амирлар ва улуғлардан ҳам мумтозроқ этди.

Анча ором топгач, уч-тўрт кундан сўнг амир барча саркардаларни ўзининг хос мажлисига чакириб, Қурама устига лашкар тортиш ва уни тасарруф этиш маслаҳатини ўртага солди. Давлат устунлари ва салтанат аъёнлари амирнинг куёш нуриддек равшан ва зиё тарқатувчи замирига арз қилдиларки, салтанатпаноҳнинг бошида нурга монанд фикр пайдо бўлиб, хуршид каби жило этса, у энг тўғри маслаҳат ва энг ноёб фикр бўлади. Валекин “Барча ишларда маслаҳат қилинглар”⁶³ деган амр воқе бўлса, ҳар бир султонга маслаҳатдан бошқа чора қолмайди. Давлатхоҳларнинг маслаҳатлари // 26^а жаҳонни безатгучи хидев(хукмдор)нинг ёғдули фикрига мос келса, қабул қулоғига мушарраф бўлғай. Ўлкаларни босиб олишда зудлик билан мағлуб бўлган душман устига лашкар тортмоқ, энг улуғ ва тўғри маслаҳатлардандир. Бунда икки ҳолат сабабчи. Бири шулким, ҳозир барча киши ҳалок бўлганларнинг ишлари билан банд, яраланганлар давоси ва уруш натижалари билан машғулдир. Иккинчидан, урушнинг барча асбобу олатлари, чунончи дору (порох) ва қўрғошин, жангга зарур нарсалар талаф бўлган. Шу заҳоти душман устига бориш сипоҳгарчиликнинг энг зарур услубидир. Бу маслаҳат барчага маъқул тушди. Амири соҳибхуруж бир қисм лашкарни ўзи билан олиб қолиб, барча саркардаларга сарпо бериб, кўшинларини жамлашга маъмур этди. Ҳар бир саркарда амир хизматидан чиқишга рухсат олиб, кўшинларни жамлашга мулозимларини юбордилар.

Қисқа муддат ичида барча саркардалар вилоятлардаги кўшинларни пойтахтда йиғдилар. Кейин амир эшон домла Муҳаммадьякуб устозни уламолар билан бирга ўзининг шаҳаншоҳлик мажлисига даъват қилди. Кўшин воқеалари, душман аҳволи, уларни Фарғона мулки-

дан дафъ этиш, фуқаро тинчлиги ва уларни оёқ-ости бўлмаслиги, вилоятларни душман отлари туёғи остида қолиб кетмаслиги учун тамаллук тарикасида мажлисдаги уламнинг нурли аҳлига арз қилди. Барча уламо ва фузало сидқидилдан таъзим ва одобни сақлаб, ҳазрати эшон сўзларини ўзларига лозим деб билиб, сукут сақлаган ҳолда жим турдилар. Бир соат ўтиб барча фатво китобларидаги билимлар эшоннинг чўккан юраги ва мусаффо қалбида пайдо бўлиб, эшоннинг муборак оғзидан оят ва ҳадислардан тўла дуру гавҳарлар сочила бошлади. “Эй амири равшанзамир, – деди у. – Бу қиёматнинг муқаддимасидир. Қиёмат эса ҳисоб-китоб жойи. Бу дунёда ҳар ким ўз қилмишларини ҳисоб-китоб қилса эзгуликдан умид қилиши табиий. Эй амири одил, бу мажлис ўша қиёматдан хабар беради. Зеро, ҳазрати додрас ва адолатни ўрнатувчи сени ва бу мажлисдаги олимларни ўз хузурида ҳисоб-китоб учун чақиради. Бу уламони ўзининг ҳайбатли мажлисида бошларини эгик ва шарманда қилади. Бу ваъзхонликдан ғараз шулким, бу дунёдаги умр, аслида, шоҳ ва гадо учун беш кундан ортиқ эмасдир. Сен бохабар бўлгин! Энг улуғ ишлар ва энг қийин муомалаларни анбиё алайҳис-саломларга юклатилган. Анбиёлардан кейин адолатпеша султонларга ҳавола этилган. Эртага ҳукумат аҳволи ва мамлакат муомаласини сендан сўрайдилар. Дил эса, Аллоҳ кўриниши жойидир. Унинг назари ҳамиша қалбларга, муомаласи ҳам қалб биландир.

Агарда дилингда аҳли ислом ва фуқаросини душман ёмонлигидан қутқариш нияти //26⁶ ва санинг мулк ва вилоятингга зулм қиладиган золимни йўқ қилиш мақсади бўлса бизлар ҳам бунга қўшиламыз”.

Ҳазрати устоз алайҳиррахманинг маърифат билан суғорилган бу ваъзлари ва кўнглини юмшатувчи калималари таважжуҳидан амири мажзубнинг жазаваси қайнаб, ўзидан кетиб, ерга йиқилди. Ундан ташқари мажлисдаги бошқа кишилар ҳам маърифатга ғарқ бўлдилар. Амирни ўзига келтириб, тождор бошини аҳли мажлисдан бири тиззасига олиши билан, бир-икки дақиқадан сўнг у жойидан туриб, устоз, унинг умри бардавом бўлсин деб бошига тилло ва тангаларни сочди. Бир неча қават турли фохира либослар унга кийдирди. Ҳар бир олимга ҳам шундай қимматбаҳо кийимлар берди. Амири музаффар нусрати ва лашкарининг фатху зафари учун дуо қилишни илтимос қилди. Барча олимлар дуойи хайр қилиб кетдилар. Беназир амир ҳам дарвозагача ҳазрати устодни кузатиб қўйиб, яна фотиҳа олиб, дарвоза олдидан қайтди.

Эртаси нусрат асарли байроқни кўтариб, зафар жиловли отга миниб, амир ғалаба келтирувчи тизгинни Қурама сари бурди. Жаҳондор (хон) Оқжар мавзеига келиб дарё бўйида тушди. Эртаси ҳам шу ерда туриб, лашкари билан дарёдан ўтди ва у ердан секингина ҳаракат қилиб, Қамиш кўрғон мавзеига келиб отдан тушди. Шу ерда бир-икки саркардани Кандир давони орқали жўнатиб, ўзи эса эртаси куни катта давлат билан Самғар тарафига азм қилди. Яна бир-икки саркардани Ўн икки буйноқ йўли билан сафарбар қилди. Эртаси ўзи Уч йўли билан отланиб, суръат билан юриб, Булоқ деган жойда отдан тушди. Бу ерда барча саркардаларини бирин-кетин ўзидан олдин юришларига фармон берди. Улар амирдан олдин йўлга чиқиб Қурама вилоятини босиб, остин-устун қилдилар. Қураманинг барча шаҳар ва қалъаларини тошдан ҳам қаттиқ ва чумолининг юрагидан ҳам торроқ, қаттиқ қуршаб олдилар. Эртаси куни нусрат асарли лашкарни гуруҳ-гуруҳ ва даста-даста, санчиқ-санчиқ карнай ва сурнай, ноғоралар овози билан юбора бошлади. Ўзи қўшин орқасидан чиқиб келаверди. Охир-оқибат, Кориз мавзеига келиб тушди. Шу куни Қураманинг барча қалъалари ва ундан ташкари жойлардан ҳам тортиқ ва тухфалар олиб келиб, амирни кўрардилар. Амир ҳам шафқат юзасидан лашкар чаповулини улардан узоклаштирди. Қишлоқ оқсоқоллари ва бийлари қўлига иноятномалар бериб, лашкарни қишлоқлардан чақириб олди. Лашкарни Кировчи сари юбориб, Кировчи қалъаларини қамал қилишга буюрди. Шу вақтда ҳар бир дара ва тоғдан бу вилоят худудига нусратасар лашкар қутилмаган балодек ёға бошлади. Қиёмат куни бошлагандек бўлди. Ваҳимадан Қурама эли бошдан оёқ келиб, тортиқ ва ҳадяларини сарой остонасига тўкардилар ва олий иноят хатини олиб, // 27^a ўзларини лашкар зулми ва отлар туёғи зарбидан қутқарардилар. Халос бўлганлар амири далир дуоси билан машғул бўлдилар. Қўшин Кировчига бостириб кириб, унинг қамалида катта ғайрат кўрсатди. Амир ҳам Кориздан кўчиб, Кировчи устига келиб тушди.

Назм:

Зи кўҳи баландпоя ва шерони нар,
 Фирузон ба даст найза ва теғу табар.
 Бидиданд чунин ҳашмати шоҳро,
 Ба маҳқумаш ҳама шаҳр бастанд камар.

Қураманинг барча бийлари ва оқсоқолларини Кировчи устида йиғиб, уларни ҳар бирини ўз тобе жойларида қил-қуйруққа буюрди.

Улар кетишга рухсат олиб, ўзларига мулозим беришни илтимос қилдилар. Амир уларнинг илтимосларини қабул қилиб мулозимлар берди. Кейин амир шимолга, Кировчи дарвозасининг олдинги жойидан бир ўқ отиш масофасигача яқинроқ келиб тушишни буюрди. Кўниш вақтида тез, ҳатто отдан тушмасдан амирнинг тоғаси Ирискулибек чопиб бориб, найзасини дарвозанинг ёнида бўлган жибахонанинг тиркаши (ўкотар) тешигига тикиб барқарор турди. Бундай пахлавонликни Жумабой Қайтоқи кўриб, у ҳам ор-номуси келиб, найзасини қўлга олиб, от суриб жибахонанинг бу тарафидаги тиркаши тешигига тикди ва у ҳам мустаҳкам тик турди. Дарвозанинг икки тарафидаги тўпхонасидан тўп ва тўфанг ўқи бу иккала ботир саркардаларнинг бошларига ёмғирдек ёғарди. Ул икки нафар шерюрак диловар жонларини хавфга солиб, ор-номусдан қўркмасдан турдилар.

Қалъа ичидагилар бу икки шер юракли саркардани кўриб, мушоҳада қилиб, ҳайрат бармоқларини тафаккур тишлари билан тишлардилар ва бу икки сардорларнинг ботирликларига таслим бошларини эгиб офарин дердилар.

Бу ажойиб воқеани амир қулоғига етказдилар. Ҳар иккала диловар номдорлар дарвоза панасидаги жойдан тиру тўфангга қарши қалқондек туриб, найзалари учини тўпхона тешикларига тикиб, мустаҳкам турардилар. Бу ажаб воқеадан амир хабардор бўлиб, ўз саропардасидан ул иккала дарёдилни мушоҳада қиларди. Дарҳол киши юбориб номус дарёсининг тимсоҳлари ва душман маъракаси безакларини қайтармоқчи бўлди. Улар бир-бирларининг номуси деб, найзалари учини тўпхона тешикларига тикиб, ундан олмасдилар. Буни ишбилармон амир кўрдик, ҳар иккала арслон номус шери қўлига асир тушганлар. Мулозим юбориб уларга дедик, бу вақт маслаҳат вақтидир. Сизларга ўхшаган кордон ва маслаҳатчи одамларга //27⁶ шундай бир олишув ва жон олиб, жон бермоқ вақтида вужудингизга бирор-бир ходиса ёки кор-хол бўлса, фақат шохона корхонамизга эмас, балки Фарғона мулкида ҳам зарар тегади. Сизлардан содир бўлган бундай иш мулуки Ажам давридаги пахлавонлар Сухробу Барзу ва Исфандиёрда ҳам содир бўлмаган эди. Найзаларингни суғуриб олиб чекининг ва отларингни орқага буриб, келинглар!

Амири кордон амрига мувофиқ ул иккала жонсипор аста-секин отларини орқага буриб, секинлик билан қадам босардилар. Қалъа тешикларидан камон ўқлари қанот чиқариб, шу иккала диловар боши-

дан учиб ўтар эди. Ҳофизул-атлоқ бўлган Аллоҳ уларни ҳимоясига олиб, муҳофизат совутини уларга кийдиргандек уларни ҳифз қилар эди. Шу йўсинда улар қалъа олдидаги маърака саҳнасини тарк этиб, кўкка етадиган олий саройга соғ-саломат кириб келдилар ва фалакка кўтарилган даргоҳ остонасини ўпишга мувофиқ бўлдилар.

Назири йўқ амир шу икки нафар далир саркардаларнинг ботирликлари ҳақида сўзлаб турганида, (қахрамонлик) маъракасининг иккала ҳунарманди душман билагини буклаганлар сарой эшигидан кириб, ғулумларга хос тарзда бош эгиб, тавозе ва таъзим билан келиб тиз чўкдилар. Ҳашамат эгаси ва карам маъдани бўлган амир шафқат ва карам кўрсатиб, султонлик таважжуҳи ва хоконлик кўнгли билан уларни ҳузурига талаб қилиб, тахти яқинига ўтказди. Давлатнинг пояси бўлган бу иккисига панд ва насиҳат оғоз этиб, деди: Эй давлатнинг тоғаси! Сизлардан воқе бўлган иш Каюмарс замонидан бугунги кунгача бирор-бир шермард ёки саркарда томонидан содир бўлмаган эди. Бирок, бу бизнинг Дашти қипчоқ этагини босиб олиш учун қилган биринчи сафаримиздир. Каёний подшоҳлар бу даштда номус ва тождорликни қўлдан бой берганлар. Давлат устунларига давлат соҳиби билан барча ишларда маслаҳат қилмоғи лозим. Маслаҳат доирасидан ташқарига қадам қўйиш фармонни бажариш ва итоаткорлик қондасидан узокдир. Шундай дилпазир сўзлар ул икки нафар довьюрак қулоғига тўкилди.

Назм:

Далирони пурхош дар рўзи жанг,
 Зи жон бигзаранд баҳри номусу нанг.
 Кунад жонбоз жонбози ба жон,
 Ба жон бахшияш кай кунад шах диранг.
 Ва дар баҳри бахшойиш макрамати султон ғарк,
 Ва бар тўфон мултафити хокони мустағрак.

Ул икки нафар жанг маъракасининг тимсоҳлари ва сарой мажлисида чордана ўтирган сардорлар амир хизматидан бошлари осмонга этиб, кетишга руҳсат олдилар. Ўз қўшларига қайтиб тинчландилар.

Шу кечаси эрталабгача ерларга қозиклар қоқиб, //28^a уларнинг устида, қалъанинг атрофида тўрт бурчак қилиб (Бухородаги) Қизил Арслон минорасидан ҳам баланд қилиб саҳн курдилар. Уларнинг устига чиқиб тўп, жазоир ва тўфанглардан ота бошладилар. Қалъани ютишга қодир бўлган амирий тўпларнинг ҳайбатидан, тўп ўқи оло-

вининг овозидан қалъа ичида қуршовда қолганларнинг ўтлари эрирди. Жазоир, ёй ва тўфанг ўқлари ва оташи зарбидан аҳли қалъанинг юрак ва буйрақларига тол баргидек титроқ тушди. Ҳомиладор аёллар ваҳима касратидан болаларини тушириб қўйдилар. Қалъа аҳли шуни тушуниб етдиларки, ўлим ёмғири осмондан ёғиб, ажал булоғи ердан қайнаб чиқмоқда. Тирик қолиш фурсати чумоли кўзидан ҳам торроқ ва бераҳм ўқдан ҳам тезроқ етиб келмоқда. Улар маслаҳатлашиб, омонлик сўрашга қарор қилдилар. Омонлик сўраб улар қалъанинг дарвозаларини нусратпаноҳ лашкарига очдилар. Шафқат ойинли амир барча қамалдагилар кўнгилларини кўтариб, кетишларига рухсат берди. Сўнгра катта давлат ва шуҳрат билан Кировчи аркига кириб, қарор топдилар. Шундан кейин ўн икки минг жасур аскарларни Тошканд тарафига у ерларни босиб, талон-тарож қилиш учун юбордилар. Чаповул қўшин қайтиб келгунга қадар, Курама ва унинг тобе ерлар ишларини саранжом ва саришта қилиб, бу вилоят аҳлининг қўзғалишига сабаб бўлган норасмий бидъатларни йўқ қилдилар. Бир назири йўқ ва тадбиркор саркардани бу вилоятга волий этиб тайинладилар.

Тўрт-беш кунда зафарасар лашкар ва сафари бехатар аскар киёмат куни оловини чўлдаги сахроий қозоқлар бошларида ёқиб, Тошканднинг эшигу дарвозасидан бошлаб, то Чимкент қалъасининг дарвозасигача бўлган элнинг барча чорвалари, яъни туя, қўй, от, сигирларини далалардан бутунлай йиғиб олдилар. Ниёзбек⁶⁴ қалъасини ҳам ўз тасарруфларига киритиб, нусрат ва зафар билан осмонга тахти етадиган жаҳонгир амир хизматиغا етиб келдилар. Мўминбек деганни беш юз адад мерган билан Ниёзбек чегарасига юбориб, лутф тариқасида унга “Эй тоғойи! Тоғалик номини беномуслик ерига туширманг! Тождор бошимизни сен учун қурбон қиламиз! Кировчи ҳокимини санинг итоатингга бердик. Санинг сўзларингдан заррача четга чиқмайди. Кунда бўладиган воқеаларни чегара йўли ва Чодак орқали бизга етказиб турасан. Агарда метин иродали Фаттоҳ мадад берса, йигирма кундан сўнг қайтиб келамиз”, деб айтди. Унга қимматбаҳо тўн ҳада қилиб, беш юз нафар мерган билан кетишига рухсат берди. Чаповул уриб Тошканд атрофидан олиб келинган ўлжа ва ғаниматларни давлату бахт ёр амир, Кировчи ҳокими ва Ниёзбек, Тўйтепа⁶⁵ қалъасидагиларга бериб, қолганини барча йигитларга бўлиб берди. Амирнинг ўзи анжом ва саранжомлик ҳамда тўла ғалаба билан қайтиб, тез кунларда амирлик пойтахтига келиб тушди.

Отларга яхшилаб қарашни қўшин аҳлига қаттиқ тайинлаб, // 28°
“ваъдага мувофиқ Тошканд сари қўшин тортиб, юриш қиламиз” дея
қўшин саркардаларига жавоб берди.

Йигирма кундан сўнг, ваъдага мувофиқ вилоятларга мулозим юбориб уларга йиғилишларини буюрди. Тез орада ён-атрофлардан лашкарлар келиб салтанат пойтахтида жам бўлдилар. Барча аскария йиғилгач, соҳибқиронлик анжом ва мулк олиш саранжомлиги билан амирлик пойтахтидан бахтли соат ва қулай вақтда катта салтанат ва кўп ҳашамат билан чиқиб, Арзик тепага келиб тушдилар. Эртаси бу ердан кўчиб, Оқжар йўлига тушиб, Оқжарга қўндилар. Бу ердан Қурама ва унинг ён-атрофидаги тобе худудларига мулозим юбориб, келган гуруҳ-гуруҳ, даста-даста қўшинни Тошканд устига юбордилар. Ишга лойиқ катта қўшин бирин-кетин жамланди. Олдин йўлга чиққан қўшин кетидан шукуҳли (Олим) хон саноксиз қўшин билан таваққуф этмай, тез суръат ила юриб, эртаси Қамиш қўрғонга келиб тушди. Эртаси Самғарга келди. Эртаси куни пешқадам юриб, Булоқ ёнида тушди. Шу кундан бошлаб Қурама волийси, вилоят аъёнлари, бий ва оқсоқоллар, барча амалдорлар тортиқ ва ҳадялар билан келиб, хон истиқболига чиқдилар. Кейин яна қайтишга рухсат олиб кетардилар. Мазкур куни Ён булоқдан эртаси билан кўтарилиб, куёш тик турган пайти Коризга келиб кўниш ноғорасини чалдилар. Эртаси тун ёришганда тўп отиб, Кировчи устига келганини билдирди. Икки кун шу ерда истиқомат қилиб, айру қилди ва учинчи куни жанг ва ҳарб асбобларини шайлаб, Қурама қўшини ва қил қуйруқини олиб, Кировчидан кўчди ва Тўйтепага келиб қўнди.

Амир тўпларининг овози ва фарҳангли, нусратли хоннинг келиб туриши хабарини эшитган тошкандликларнинг юзларидаги ранглари кочди, овқат уларнинг томоқларидан ўтмай қолди, луқмаларини ютишда ожиз ва ночиз бўлишди. Ваҳима кўплигидан тол барглари каби титраб, молу ашёларини кўмиш ва яширишга киришдилар. Бир тарафдан шаҳарнинг оқсоқоллари ва оғоликлари, арбоблари фуқарони қалъа атрофида ҳайдаб чиқарардилар. Анжомсизлик ва саранжомсизликдан шаҳар ичкарасида қиёмат қойим бўлганга ўхшади. Қўрқув ва ваҳиманинг кўплигидан одамларда юришга ва сўзлашга ҳам мажол қолмади. Ҳамма донг қотиб, нима қилишини билмай, ҳайрон ва саргардон бўлиб қолдилар. Иккинчи тарафдан шаҳар аҳволини очлик танг қилди. Ҳатто, кушхоналардан қон ҳам топиб еб бўлмасди. Бола-

лар кўчаларда нон-нон, деб жон берардилар. Шаҳарнинг катта ва кичиги дод-фарёд кўтариб, ёриқ оламни қоронғу тунга айлантирдилар.

Бу воқеаларни // 29^a амири равшанзамир, ул мулк олувчи хони далир эшитиб, эртаси тонгда тўплардан отиб хабар бериб, Тўйтепадан кўчди ва Чирчиқ сувидан ўтиб, Қўйлуқда тўп отиб қўнди. (Олимхон) Мўминбекни Ниёзбек қалъасида қўйиб кетганида у тошкандликлар аҳволини жуда танг қилиб қўйган эди. Очлик қаттиқлигидан одамлар сўйилган қўйлар қонини ичардилар. Тошканд ахлининг танг аҳволи шу даражага етган эдики, улар болаларини битта нонга ҳам бериб юборардилар. Амир вилоят аҳволини шу ҳолатда кўриб, эртаси тожиклар ва бекбаччалар қўшинини Тошканд қамалига маъмур этиб юборди ва ўзи орқаларидан бир мил узокликда туриб, отга миниб борарди. Тошканд саҳроси қиёмат майдониға ўхшаб кетди. Зафарни касб этган хуршид ва қуёш ёғдули султон лашкарини отлари туёқларининг чангидан самодагиларнинг кўзлари тун ва куннинг фарқиға боролмай қўйдилар. Ўша зулмат саҳросида қиёмат сарнавишти андийларнинг ҳар бирини ва қозоқиянинг ҳар бир кимсасини нусратли қўшин аскарларининг қўлиға гирифтор қилганида улар ўзларини азоб берувчи фаришта, буларни эса хароб аҳлиға айлантитарди. Шу диёр аҳли назарида чўл чумоли кўзидан ҳам тангроқ ва бахил гўридан ҳам қоронғироқ кўринар эди. Ҳайбатли амир ва сипоҳдор султон шон ва шавкат билан Солор анҳори лабиға келиб ташриф буюрди. Дарҳол тўхтамасдан тожиклар ва бекбаччаларни қамал қилиш учун шаҳарнинг жануб дарвозалари орқали юбориб, қолган саркардаларни шаҳар тарафидан сафарбар этди. Ўзи хайма ва чодар уриб, даргоҳ саропардасини барпо қилди. Гала баҳодирлар ва маҳрамлар, ходим ва ҳашаами билан ўша кеча ором ётиб, барқарор ва ором турди. Ўша кун ва тунда эрталабгача оташкўб ўқ ва тўп нидоси, амирий жазоирлар, ёй ва тўфанг, калта милтиқларнинг садоси, барча жанг асбобларининг овози кўк чарх ва ағдарилган гунбазгача кўтарилди. Шу кеча ҳомиладор аёллар кўрқув ва ваҳима кўплигидан ҳомидаларидан айрилдилар.

Эртасиға қуёш байроғи осмон саҳнида пайдо бўлиб, нур таратганида давлат саропардасининг ҳоқони, салтанат чодирининг ҳоқони ўзининг хайма ва хиргоҳидан мунаввар хуршид каби бу ложувардий сипеҳр саҳнида зулматни забт этиш учун туғ кўтариб, нусрат ялови-ни барпо қилди ва мулк тасхири учун мамлакатларни босиб олиш қиличини беллиға мустаҳкам бойлади ва зафар туёқли ул овға минди.

Филдек ёшлар ва шердил аскарлар, сара галабаходирлар Нил дарёси ва бало тўфонидек, қазойи осмонга ўхшаб бу вилоятга тўкилдилар.

Амир катта асъаса ва дабдаба билан Тошканд қалъасига //29⁶ бориб, кўшин сафларини тартибга солмоқчи бўлди. Шаҳардан бир сотлик масофада туриб, барча саркардалар ва тўпчибошиларга сарпо, харажатлари учун маблағ бериб, қайта ўз чодирини ва хаймасига давлат ва иззат билан кириб қарор топди.

Назм:

Шаҳеро агар давлату бахт ёр,
 Шавад нусрату фатҳ гардад дучор.
 Занад хайма бар боми давлат баланд,
 Шавад сақфи он бар сипеҳр устувор.
 Агар хиргах ба тори мулки адў,
 Занад тиғи нусрат шавад фатҳ ёр.
 Шаҳ бахшанда гардад шавад мулкгир,
 Касе сад диҳад гирад ў сад ҳазор.

Ўша куни давлат кўшида ором ва масрур ётиб, эртаси куни тожиклар ва бекбаччаларнинг номдор саркардаларига хабар юбордики, анжом-асбобларини саранжом қилиб, тўғирласинлар ва йигитларига ўз чимли тўғаноқларида барқарор ва мустаҳкам мунтазир туришларини буюрсинлар. Аждар гавдали шаҳарни ютиб оладиган тўп овозини эшитишлари билан белу кетмон, болта ва шашпарларни қўлга олиб, бирдан шаҳар қалъасига ёпишсинлар. Шу пайт ўра қазувчилар, белкуракчи ва филтан гўрковлар амирга хабар бердиларки, лаҳим қазувчилар дашт сичқонларига ўхшаб қалъа тарафига тешик қовлаганлар. Яқинда қалъага солинган раҳна ниҳоли илдиз солади ва қалъадагиларнинг ҳаётини кўкка совуради. Лаҳим қовлаш энди яқун топмоқда, ичи нафт ва дору билан тўлдирилди. Бу жонсупор ва фармонбардор ғулумларингиз жон бериш умидида, хизматкорлик ва итоаткорлик билан амри олий фармойишига кўз тутиб турибмиз. Сиз шаҳриёрга хизмат қилиш камарини қаҳрамонлик таъби белига боғлаб, хизматга мунтазир, амри олийга мувофиқ ва шай турибмиз. Олий ҳимматли ва сурайё мартабали амир бу зафар беҳжатли хабарни эшитиши билан, дарров нусрат қинли шамширни белига боғлаб, фатҳ жиловли от устига сакраб минди. Шаҳриёрнинг барча посбонлари ва жумла давлатхоҳлари мукамал ва мусаллаҳ дастёрлик юзасидан ўз отларига миндилар.

Солор амир виқорли тоғ каби секингина тожикларнинг жабҳаларига бориб, етиб келиши хабарини барчага маълум қилди ва лаҳимдаги дориларни ёқиб юборишга буйруқ берди. Белчилар ва лаҳим қазувчилар ўт беришлари билан, бошқа тарафдан тўплар ҳам бир вақтда қалъа тарафига ўқ ота бошладилар. Қалъа тупроғи тутун билан аралшиб, чангу ғубори ҳавога кўтарилиб, тарқалиб кетди. Тунни кундан фарқи қолмади. Барча ўзбек, //30^a тожик, сартия ва бекбаччалар кўркувли катта шўр ва ғовғани кумушрангли фалак авжига кўтариб, самандарга ўхшаб ўзларини тутун ва оташга урганча шаҳар ичига югурдилар. Тожиклар ва бекбаччалар Тошканд кўчаларида амирий катта тўфанглардан ўқ отиб, кўркмасдан ва хотиржамлик билан шаҳар арки томон юрдилар. Саркардалар шаҳарнинг ҳар тарафидан босиб кириб, сўйиш ва савашга кўшиш қилиб, вилоят ғоратига киришдилар.

Тошканд волийси бўлган Юнусхўжа вилоят қўлдан кетганини билиб, беш-олти нафар яқин давлатхоҳлари билан шаҳардан чиқиб Бухоро йўлига кириб кетди. Бу хабарни мансур ва шафқат манзур амирга етказдилар. Амир хотирига келтирдикки, агарда бу одам ўзини Худо берган давлатимиз бағрига ташлаб, бизнинг ҳақимизга эзгу ниятда бўлиб, биродарликни ўртага ташлаб аҳд ва садоқат, дўстлик ва рафоқатни маҳкам барпо қилганида, уни муҳаббат ва биродарлик шафқати билан бошини кўкка кўтарардим. Биринчидан у сулҳ талабида элчи юбориши ва ўртада сулҳ тузиши лозим эди. Ёки Аллоҳ белгилаган тақдирга тан бериб, ўз ватанида турганида яхши натижага эришарди. Энди қайси мамлакатга борса бандалик ва бош ҳам бўлиб ул вилоят ҳокимларига тобе тарзда кун кўради. Яхши оқибат ва соҳиб давлатлик жуда маҳол ишдир. Қочиш таваккул доирасидан ташқаридир.

Назм:

Бо Худо додагон ситеза макун,
Худододагонро Худо дода аст.
Ҳар киро дод Ў накарда ғалат,
Ин надонад ҳар ончи худо дода даст.

Амир ўшал куни қалъанинг ташқарисидида бекбаччалар, давлат устунлари ва салтанат аъёнлари билан форигбол қолиб, кечаси шаҳар ичига тожикларни юборди. Эртаси жаҳонбонлик дабдабаси ва мулк олиш асъасаси билан Тошканд дорул-аморатига кириб қўнди.

Назм:

Шахе ўро ки ў ҳаст молики мулк,
 Дихад бар ҳар ки ҳаст “туъти ал-мулк”⁶⁶.
 Касеро ҳад не аз доду гирифташ,
 Шаҳаншоҳе, ки бошад “танзий ал-мулк”.

Ул вилоятнинг аён ва улуғлари, ашрофларию катталарини олиб чиқиб, Оқ уй салтанат қасрида барча қозоқларнинг бийларига сиёсат қилиб, адабларини беришди. Уларнинг ҳар бирини олдинги расм бўйича ўз қабилаларига бий этиб тайинлаб, юборди.

Амир (Олимхон) бир ой давомида шу ерда истикомат қилиб, Лашкар девонбегини шу вилоят ҳукумати билан сарафроз этди. Ўзи катта нусрат ва кўз кўрмаган фатҳу зафар ва ғолиб ҳамроҳлари ила дорул-аморат бўлмиш Хўқандга келиб қўнди.

Бир йил ўтгандан кейин (Олимхон) ўйладики, Фарғона ва юзия мулки, // 30⁶ Тошканд бошдан-оёқ, қозоқ ва андия ерлари билан бутунлай мусаххар бўлди. Бухоро амири ҳам тинчлик доирасидан чиқмай, биродарлик йўлини ва ошночилик тарҳини тузиб, иттифоқ ва ҳамжихатлик, бардамликни ўртага солган. Кўҳистон⁶⁷ шоҳлари Кашмир этагидан то Панж тоғларининг адирларигача менга тобе бўлиб, муҳаббат ва дўстлик ногорасини чалиб, садосини кўк гумбаз шифтига етказмоқдалар. Қошғарнинг етти волийси ота-боболари давридан ҳозиргача Чин ва Мочин хоқонлари хизматида камарбаста бўлиб келганлар. Шу итоат ва фармонбардорликни мулоҳаза қилмай, кўз олдиларига келтирмай манга фармонбардорлик бошларини эгдилар ва адаб кўлларини кўкракларига кўйиб тавозе қилиб, қаҳрамонлик чегарасидан бир зарра чиқмай хизмат қилмоқдалар. Андижон(ликлар) шу етти шаҳар (Еттишаҳар) ҳукуматини фалакка боши етадиган амир тасарруфига киритганлар. Бундан ташқари ҳар йили дорул-аморатнинг бошқа гуруҳлари ва дорус-салтанатнинг бошқа амирлари қаторида ўлка ҳосилларидан тухфа ва ҳадяларни тортиқ сифатида ўзларининг ишончли улуғлари орқали элчилик тариқасида юборадилар, аҳволимизни сўрайдилар.

Бу ён-атрофларда адоват ва муҳолифат фақат худбин ва пур кина душманлик русия жамоаси билан қолган. Энди бу нобакор гуруҳга қарши ғазот ва жиҳодни ўзимизга лозим деб билиб, насоро билан адоват ва муҳолифатни бошлаймиз.

(Хон) кеча ва кундуз шу буюк мулоҳаза ва улуғ андишани кинасиз ва сафопеша юрагида тугиб юрар эди. У нурли хогири ва сафо

тарқалувчи фикрини “ишларингизда бир-бирингиз билан маслаҳатлашинг”⁶⁸ деган оятнинг йўл кўрсатиши билан давлат устунлари ва салтанат аъёнлари ўрталарига маслаҳат учун ташлади. Қараса, бу фикр барча амирлар ва оқилларга писанд келди ва улар бу маслаҳатни амалга ошириш учун ризолик бердилар.

Дарҳол уч юзта тоғ гавдали, маст туяларни хоқонлик туяхоналаридан муҳайё қилиб, юклатиб майманат осорли амир назарига манзур этдилар. Амир ишончли хизматкорлардан бир неча нафарини, туякаш ва йўлбошчи сорбонлар билан Тошкандга юборди. Атроф ва теваракларга мулозимларни юбориб қўшин йиғишга киришди. Тез муддатда қўшин дорул-аморатга йиғилди. Ул шахнишиннинг соҳиби, ул салтанатнинг сармояси, баландпояли тахтда чордона ўтирган, сармояли гулбанднинг гули, хонлар нигинининг сермоя гавҳари, султонлик зарб ва хоқонлик зийнати билан туғ ва байроқ, аскар ва санчиқлари билан қарор топган қасридан хуруж қилиб, қиш фаслида, далв ойининг ўрталарида Тошканд сари равона бўлди. Бунинг сабаби шу эдики, урус йўлида айни шу фаслда туяларда // 31^a юк ташиб, савдогарлик қилса бўлади, бўлмаса йўк.

Йўлларни босиб ўтгандан сўнг ўн кун деганда Шош шахрига етиб келиб, ташриф буюрди. Қўшин келиб тушганидан сўнг ҳаво янада совуб кетди.

Назм:

Эй ту мағў ҳар чи тавон мешавад,
Ҳар чи Худо хост ҳамон мешавад.
Ғарра машав бар ғарази худ марав,
Он чи дилат хост на он мешавад.
Тақя бар ин ҳашмату ваҳме макун,
Ҳамчу гул аз бод хазон мешавад.
Ҳиммати худ бар ғарази дил мабанд,
Ҳифзи ғараз офати жон мешавад.

Ҳавонинг қаттиқ совуқлигидан қўшиннинг ҳолати ўзгариб, жуда танглик юзага келди. Бирок, қўшиннинг оғир аҳволига қарамай улар Дашти кипчоқ тарафига, Чимкент ва Сайрам⁶⁹ камали учун борди. Қўшин икки кун ичида Чимкент устига келди ва унинг қалъаси устига ёмғирдек ёғди. Қалъа атрофини тожиклар ва бекбаччалар ҳалқадек ўраб олдилар. Чорпоялар қуриб уларнинг устига жазоир (тўп)ларни қўйиб ота бошладилар. Ўқ осмондан тушган балодек тўплардан

андийлар бошга тўкилди. Атроф-теварақлар, яъни Туркистон⁷⁰ чегарасидан то Авлиё ота ҳудудларигача чаповул уриб, оч қолган чўл бўрисидек, бутун Дашти қипчоқни босиб олдилар. Бу кенг даштни қозоқлар ва андийлар кўзларига чумоли кўзидан ҳам торроқ ва гўрдан ҳам тангроқ қилиб қўйдилар. Тожиклар ва бекбаччалар Чимкент қалъасининг қамали билан машғул бўлдилар. Ҳаво совуқлиги шиддатидан ҳарб асбоб ва олотларини, бел ва кетмонни ушлашга, тўфанг ва тўп отишга қўл бормасди. Йигирма кун давомида шундай оғир аҳвол билан қалъанинг ичкари ва ташқарисидаги халқ ҳамда шу чўлнинг ҳудудларини қишдан-да қуруқ ва қабристондан ҳам хароброқ ҳолатга келтирдилар. Дашти қипчоқнинг дашту саҳроси дўзах саҳроси ва чўлидек муз ва қор билан қопланди. Шундай совуқ ва музлашга қарамай шердек аскарлар ва ўқдек учар чаповуллар қозоқия элини ул чўлда қидириб, қўлга олиб қўл-оёқсиз қилдилар. Чўл ғўллари ва саҳро андийлари назарида дашту адир фазоси дўзах саҳросидек кўринаётган бир чоғда Аллоҳнинг раҳми ҳаракатга келди ва бирдан олам ўзгариб, замона акси бўлди. Амирдан бахт юз ўгириб, давлат кетди. Элчи етиб келиб қўшин қайтиши ҳақида лашқарга хабар берди.

Назм:

Макун така бар давлати тези худ,
 Равад аз сарви пахлўят така зуд.
 // 32^a Фитад ин тани пурлатофат ба хок,
 Шавад гум ҳам овози ной ва суруд.
 Гирифтанд онҳо ҳама барру баҳр,
 Ба жуз ҳасрату оҳ охир бурдан ба худ.
 Ғуборат ҳавогир то кай бувад,
 Ҳаво кай бимонад туру дар намуд.
 Ҳама дар ҳаво пўязан чун ғубор,
 Шавад жабҳааш оқибат хоки суд.
 Ҳар он шаҳ буд халқро сахтгир,
 Бигиранд аз дасти он сахт зуд.
 Ҳар он мулқро шаҳ ба азме гирифт,
 На бинад аз он мулк шаҳ ғайри суд.
 Шаҳи бо мувосо ба халқ қарамрав аст,
 Чу хуршиди тобанда бошад намуд.
 Ниёзий, агар шаҳ бувад нармхўй,
 Амон бахшад аз сахти онро вадуд.

Шул вақтда аксар кўшин ҳаво совуқлигидан қўл-оёқларини бой бериб, қўл-оёқсиз бўлиб қолдилар. Тожиклар ва бекбаччаларнинг кўнгиллари Дашти қипчоқнинг ҳавосидек бахти қайтган амирдан совуб, қайтдилар. Ислом дини ва Мустафо шариатида Аллоҳ амри ва пайғамбар фармойишлари банданинг тоқатига мос бўлиши лозим. Расулаллоҳ суннатида ҳам шундай қоида ва талаблар мавжуд. Бандага содир бўлган ҳар бир амр ва фармойиш унга оғир бўлмаслиги лозим.

(Кўшиндагилар) “Бу қандай зулмки, қишнинг совуқ палласида шу қор ва муз чўлида бизни сарсон ва саргардон, совуққа асир қилди”, деб шундай сўзларни тилларига келтирардилар. Охири чаповулга кетганлар бир-икки кундан, кейин етиб келишлари билан Чимкент ва Сайрамдан кўчиб, шошмасдан Шош сари йўлга чиқдилар.

Энди бахти қайтган ва тахти ағдарилган амир ҳақидаги маълумотни келтириш баёнига ўтаман.

Равшан замир амир кўшини Дашти қипчоқ сари кетганидан сўнг Ирискулибек, Мўминбек ва (Жумабой) Қайтоқий ва бошқалар маслаҳатни бир жойга қўйиб, Умархон олдига келдилар ва унга арз қилдиларки, вақт ғаниматдир; кўшин Дашти қипчоқда қор остида қолиб, совуқ ва музга гирифтор бўлган. Хўқандга кетишимиз лозим. Ул вилоят халқи билан иттифоқ тузиб, барчамиз бир ёқадан бош чиқарамиз ва сани амирлик тахтига ўтқазамиз. Жонидан безор бўлган кўшинга хабар берамиз. Улар ҳам бу маънони қабул қилиб, сенинг фармонингга итоат қиладилар. Умархон дилига бу “васвоси ханнос фи судури нос”⁷¹дек таъсир қилди. (Умархон) ярим кечаси минг нафар одамга яқин мукамал ва курулланган одамлари билан Тошкандан чиқиб // 32^a Хўқанд тарафига равона бўлди. Айғоқчилар амирга “Умарбек кўрнамак ва харомнамак саркардалар ҳамда тоға ва амакилари билан Хўқандга қочиб кетди”, деб хабар бердилар.

Амир (Олимхон) бу хабарни эшитиб, аждарга ўхшаб ҳайкириб, “йиллар давомида мен тожикларни йиғиб, Фарғонанинг теварак-атрофидаги душманларини йўқ йилдим. Бироқ, бу мамлакат салтанатининг пояси ҳали мустаҳкам ва барқарор эмас. Беш-олтита бангий халёлий ўзбаклар ва бўзахўр ханграшган эшаклар энг заиф бўлган инсон Умарбекни йўлдан уриб, Хўқандга олиб кетибдилар. Ўзбакия халқи ва бўйинлари йўғон сартияни шўру ғавгога солиб, ёмонликни уларнинг бўйинларига юқлаб, вилоят бошқаруви номусини оқибат қўлдан бой бердилар. Бу мулкни душманлар отлари тўғи остига қолдириб,

энди ёвнинг оёғи остига қолдирмоқчилар”, деб айтди. Кейин жойидан туриб, катта ўғли Шохруххон ётган жойга бориб уни истироҳат ва осойиш ётоғида роҳатланиб ухлаётганини кўрди. Умархон кўшига одам юбориб уни қочиб кетганини билди. Сўнгра Шохруххон бошини бағрига босиб, юзидан ўпиб: “Эй жони падар! Бу хавfli ишни сендан бўлади деб гумон қилардим. Сани ўз холингга кўймасдим. Доим азоб ва уқубатда ушлаб, ҳаётингни сарбозлар либосидек торайтирдим. Бу қандай шафқат эдики, санга раво кўрдим? Ҳамма шафқат ва марҳаматимни ўша занги суратли ва хез сийратлидан дариғ тутмадим. Бу қандай иш, қандай савдо?! Қилмишни қилдим, энди кўраёпман. Барча ишнинг якуни бор: “Барча жонзот ўлимга маҳкумдир”⁷² ва нафси бор нарса ўлажак. Шохнинг ҳам, гадонинг ҳам бу амрдан чораси йўқ. Валекин бир ғунча гул очилмасдан, бир наргис бу гулистонда гулламадан узилиб кетдим-а!” дея, ота ва ўғил бир-бирларини бағрларига босдилар. Келаётган мусибатни ҳис этиб, жонни куйдирувчи нолаи зорни бошладилар. Нимбисмил қилиб сўйилган одамлар овозидан бағритош одамлар ҳам симобдек беқарор ва ноором бўлдилар.

Бир замон ўтиб, Шохруххон отасидан: “Рухсат беринг, кўрнамак ва беандиша фасодчи, ёмонликни касб қилганлар орқаларидан бориб, уларнинг умрларини хазонга айлантирай”, деб сўради. Амир деди: “Эй отанинг ёруғ чироғи! Эй ота жигари жароҳатининг малҳами! Сансиз бу равшан олам мен учун қоронғидир. Ўз тақдиримиз ипини Аллоҳ таоло сарпанжасига бериб, қазага тан бериб, дилни ризога беришимиз шермардларнинг шевасидир”. // 32⁶

Назм:

Ҳар чи зи қазо расад ба нўше,
 Хоҳ бад бувад ва хоҳ некў.
 Дар рўзи азал шуда баду нек,
 Дидан бирасад ба сар з-ин ду.

Энди кўшинни тез қайтармоқ керак. Дарҳол кўшинни Чимкент ва Сайрам устидан чақириб олиб келдилар. Кўшин аҳволи оғир, ҳамма ўз-ўзи билан овора эди. Кўшинга икки кун дам бердилар, урус билан савдо ва элчилик учун мўлжалланган барча нарсалар ва молларни кўшинга тақсимлаб беришди. Аскарларга жар солиб деди: Эй аскарлар! Нима қилган бўлсам мусулмон халқи манфаати ва яхшилиги учун қилдим. Вилоят бошқаруви учун ғариб ва мусофирларни йиғиб, уларни оғир ишларга ва муҳим лавозимларга кўйдим ва мулк ва ўлкалар-

ни босиб олишни ўзимга касб ва ихтиёр этдим. Бу ишлардан мақсад Фарғона вилоятининг ободончилиги эди. Худога шукрим, ҳазрати Мифтоҳ ал-абвоб мадади-ла бу энг камтар бандасининг замонида Дашти кипчоқ фатҳ этилди ва Фарғона мулкига тобе бўлди. Мулк кенгайишига муяссар бўлинди. Буларнинг барчасига сабаб бу камининг қидируви, сабабларга Сабабчи бўлган (Аллоҳ) ҳамда ор-номусли тожикларнинг ўқ ва тўфангининг зарбидандир. Охир-окибат бу мулкни беанжом ўзбеклар ва бесаранжом турклар бошқа вилоятдаги душман отларининг нағали остида ва элотия халқи уловларининг туёғи тагида оёқ-ости қиладилар.

Лашкар қўшбегига васият тариқасида айтди: Эй қўшбег! Икки кунлик бу бемаҳал дунёга алданиб қолма. Мани аҳволимни кўряпсан! Кўзларим нурина сенга топшираман. Агар қазойи қадар ва тақдири Илоҳий бизни ишимизга мадад берса бу ғунчадек фарзандимга раҳм этиб, бу ёш ниҳолга шафқат этгин, унинг ҳимоясида саяй-ҳаракат қилгин токи, сенинг марҳаматинг соясида у яшасин. Агарда унинг ҳимоясида ожиз бўлсанг ҳажга юбор. Энди Шоҳрухни сенга, сени эса Худога топшираман!

Шундай сўзлар билан Шоҳруххонни Лашкар (қўшбег)га топшириб, Тошкандан чиқиб, уч маротаба йўлда тўхтаб, яна кўчиб, Тўйтепага етиб келиб қўнди.

Шу кечаси ўзбеклар лашкари ичида ғалва кўтарилди ва улар баҳти қайтган амирдан бир-бирларига шикоят қила бошладилар. “Агарда тожиклар ва бекбаччалар амирдан юз ўгирсалар иш осонлик билан якун топарди, акс ҳолда ишимиз жуда қийин бўлади”, деган сўзлар ҳар бир қўшдан эшитиларди. Баъзилар шундай маслаҳатни ўртага ташладилар: шу кечаси // 33^a тожик ва бекбаччалар билан таниш ва яқинликлари бўлган йигитларни “сизлар тожиклар қўшини ичига кириб, уларнинг тўпчибошиларига шикоят мазмунида сўз бошлаб, уларнинг ҳолидан хабардор бўлинглар. Агар улар ҳам сизлар каби амирдан шикоят қилсалар, сизлар ҳам уларга қўшилиб, амирни ташлаб кетиш ва уни тахтдан ағдариш учун тарғиб қилинглар. Қаранглар, улар нима қилар экан? Нима эшитсангиз келиб, бизларга етказиб туринг! Ўз ишимизни билиб қилмоғимиз лозим, бўлмаса қўлимиздан келмаган ишни қилмаганимиз яхши”, деб маслаҳат билан уларни тожиклар қўшини ичига юбордилар. Улар тожикларнинг бир қўшидан иккинчиси га ўтиб, таниш тўпчибошилар қўшларини топиб, ҳол-аҳвол сўраш

баҳонасида кириб ўтирдилар. Йигитларнинг келиши билан ошначилик ва жўрабозлик мажлиси бошланиб кетди. Ҳол-аҳвол сўраш, дунё ишлари ва ҳар мавзудаги сўзлардан гапириб, охир-оқибат сўз амирнинг зулми ҳақида бошланди. Тожиклар амир устидан шикоятларини ҳаддан оширдилар. Шикоятлари шу ергача бордики, агар Умархон бир ҳафта кеч қолиб шу ишни қилганида тожиклар, бекбаччалар, аскарлар ҳаво совуқлигидан Дашти қипчоқда ҳалок бўлиб кетардилар. Амирнинг мақсади бизларни ҳалок этиш эди, қалъаларни олиш эмас. Буларнинг барчаси биз мусофирларга нисбатан амир ўз зулми шумлигини раво кўрганидандир. Ғариб ва мусофирларни хор қилганидан унинг бошига шундай балолар тушди. Унинг зулми шумлигидан аксар мусофирлар совуқда ҳалок бўлдилар, баъзилар қўл-оёқларидан ажралдилар. Устига-устак, у бизни Худо берган давлатдан маҳрум этди, “лақади карамно бани одама”, оят мазмунини дариғ тутди. Бизни хор қилди, ёмонликни бизга раво кўрди. Унинг бошига келган ишлар шу зулмларидандир. Кошки, бу зулм тезроқ йўқ бўлса эди. Биз ҳам кутилар эдик. Мажлис бошидан охиригача амир устидан шикоят билан якунланди. Оқибат йигитлар узр сўраб мажлисдан чиқиб кетдилар ва ўз қўшларига қайтиб келиб, тожикларни оғзи ва даҳанларидан эшитган сўзларнинг барисини бир-бир айтиб бердилар. Маълум бўлдики, тожиклар ҳам амирдан юз ўгирибдилар. Иккинчидан, буни билиб ҳар бир манзилда кечалари минглаб аскар амирни ташлаб // 33⁶ Хўқандга қочиб кетардилар.

Эртаси (Олимхон) Кировчига келиб, унинг ҳокимини талаб қилиб меҳрибончилик кўрсатмоқчи бўлди. Бироқ, амирга қалъа дарвозаларини ёпиб, тўп ва милтиқлар билан амирни ўққа тутдилар. Амир олам ўзгарганини билди, нима қилган бўлса Ҳақ таоло ризолигига қарши экан.

Назм:

Худо ҳар чи хоҳад ҳамон мешавад,
 Дилам он чи хоҳад на он мешавад.
 Касе, ки ба марзои дил кор қард,
 Варо кор охир чунон мешавад.

(Мазмуни:

Худо нима хоҳласа ўша бўлади,
 Кўнглим тилаги бўлмайди ҳеч вақт.
 Ким қалби розилиги билан амал қилса,
 Охири ўша иш бўлади, албат).

Шундан сўнг давлат устунларини жамлаб, отга минган ҳолатда маслаҳат сўради. Унга нисбатан самимий давлатхоҳ бўлган баъзилар Хўжанд вилоятига боришни маслаҳат бердилар. У ерда барча асбоб-анжом муҳайё, садоқатли давлатхоҳлардан бўлмиш Хонқули мирзо эса ҳоким. Агарда давлат жиловини Хўжанд тарафига буриб, дарёдан ўтиб Хўжандга кирсак кўрнамаклар кўркиб Хўжандда қололмайдилар. Баъзи ичи қора кишилар эса “бу йўл узокдир, анча юришимиз керак бўлади. Бу орада Хўқанддагилар ўз ишларини тартибга ва анжомга етказдилар. Яқинроқ бўлган Кандир давони орқали вақтни бой бермасдан ўтиб, Хўқандга қутилмаганда етиб борсак, уларнинг ишлари бесаранжом ва қийин бўлиши аниқ”. Шундай ўт солувчи маслаҳатлар саркарда ва амирлар ўртасида пайдо бўлди. Охир-оқибат амири далир беихтиёр тақдирга тан бериб, Кандир довони орқали юришни ўзига лозим деб билди ва йўлга тушди. Унинг аҳволи Хўжа Ҳофиз алайҳир-рахманинг мана бу табаррук байтларига мос келарди:

Назм:

Ризо бидода ба раҳ аз жабин гирех бикшой,
Ки бар ману ту дари ихтиёр накшода аст.

(Мазмуни:

Юришга розилик бериб, пешонанг тиришмасин,
Сенга ва манга ихтиёр эшиги ёпиқдир).

Шундай қилиб ўша куни Телав саҳросида тунаб, эртаси у ердан кўчиб довон тагига келиб кўндилар. Эртаси куни тонгда садоқатли хос ва ихлосманд мулозимлари хон ҳарам ва ҳарамсаройини довондан ўтказиш учун маъмур этиб, Кандир довонига оёқ босишди. Суръат билан тоғдан ўтиб, Қизил кўприкка етиб келди. Қараса, чегара мерганлари тошлар билан йўлни ёпиб, баландликда туриб, Қизил кўприк йўлини тўсиб, олганлар. Амир кўшини билан бу аҳволни кўриб, шу тоғлик жойда ҳайрон тўхтаб қолдилар. Шу пайт давлатхоҳлардан бири Ботур қўшбегининг отаси Бойшум дегани ўз отига камчи уриб, суръат билан олдинга юрмоқчи бўлди. Бир вақт харсангни тешадиган ўқ отилиб, кўкрагига тегди ва у отдан йиқилиб жон берди.

Амир бун кўриб, икки кўлини дуога кўтарди ва кўшиннинг намак ҳақини билгани ва садоқати ҳақига дуо қилиб, деди: “Эй туз ҳақини билганлар! Мендан сизларга нисбатан ёмонлик содир бўлган бўлса, мени маъзур тутингиз //34^a ва кечирингиз. Шунча султонлик ишларимда яхшиликни умид қилган эдим. Энди мендан воз

кечиб, ҳар ким ўзини қутқариш иши билан машғул бўлсин. Мен сизлардан розиман”. Шундай кўнгилни юмшатадиган сўзларни айтиб амир лашкарияга жавоб берди ва ўзи Қаро мозор йўлига тушиб, суръат билан равона бўлди. Қолган лашкар ўз ҳолига овора бўлиб, тарқалиб кетди. Улар саҳродаги йўлтўсар ва чўлдаги қароқчиларга дуч келиб, асбоб-анжомларидан айрилиб, талон-тарож бўлдилар, баъзилари ўлдирилди. Шу тариқа лашкар пиёда ва бош-оёқ яланг ҳолда қора тун пайти Хўқандга кириб борди. Бахти қайтган амир, меҳнатдан толиққан далир ватан талашиб суръат билан бораётганида “шаҳар яқинида шаҳидлик давлатига етсам бу муродим, шаҳар ичида ўлсам мақсадим”, дея ўйларди. Шу ниятлар билан ўзининг меҳтари Зухур девонбеги ва яна уч нафар мулозими билан дарё кечувидан ўтиб, Девона чорбоғи йўли билан келарди. Шу чўлда отлари юришдан қолиб, толиққан ҳолда ерга йиқилдилар. Фақат Зухур девонбеги йўлдош бўлиб, амир билан жонидан тўйиб келарди. Олтикуш мавзеида етиб келганларида дарахтлар ичидан бир бадтўйнат ҳароми, шумталъат бир ёмон тарбияли киши, девсифат бир нокас, ғўлистон жангалининг деви милтиқдан ўқ узиб, ҳалокат жарлигига ташлади, ажалнинг аччиқ шарбатини ичтириб, фирдавси жинон мажлисгоҳида хуру ғилмон билан бирга доимий ўтирадиган қилиб қўйди.

Мазкур девонбеги бу аҳволни кўриб, дарҳол отига минди ва амирини ташлаб шаҳарга қараб от сурди. Бир илож қилиб дорул-аморатга кирди ва Умархон ҳузурига кириб ўзини унинг оёғи остига ташлади. Умархон унинг садоқати ва хизматини кўриб, бағрига босиб: “Эй вафодор хизматкор ва эй фармонбардор ғулом! Отадан яхши биродаримнинг ҳоли не бўлди?”. Кўз ёши ва нолаю афғон билан девонбеги жавоб бердики, “жони лабига етгунча биродарлик шафқатини жанобларига нисбатан дариф тутмади. Навбатимиз энди ўтиб, хонақоҳ бизнинг жойимиздир, дерди. Келиб ўзини жигаргўшаси оёғи остига ташламоқчи бўлиб келарди. Олти куш мавзеига етиб келганида, милтиқ ўқи билан уловининг ёли унинг қизил қони билан бўялиб, // 34^б хино тусига кирди. Кумушдан оқроқ ва ипакдан ҳам нафисроқ латиф вужудини хорлик тупроғига йиқитдилар”. Бу вафодор ғуломнинг сўзларини эшитгач, унга оталиқ шафқатлар ва беандоза марҳаматлар кўргузиб, (Олимхон) жасадини олиб келиб “отам ва онам қабрлари ўртасига олиб келиб кўминглар”, деб фармойиш берди.

Зухурни ўз узангисини ўпишга мушарраф этиб, кўкка етадиган остонаси соқчилари қаторидан жой берди. Амир жасадини қон билан бўялган кийимларида олиб келиб, унинг хуршиднамо муборак жисмини шаҳар ичида халқ назаридан ўтказиб, хонлар дахмасида ота-онаси ёнида дафн этдилар.

Назм:

Шаҳе ки кунад така бар тиғи тез,
Зи пахлуи ў бигзарад ҳамчу без.
Сазовори тиғ аст ҳар тиғ зан,
Мазан ту касерову хунат марез.
Ба неқўи бигзарон ту умри худ,
Ба як давр меояд он бар ту низ.
Зи атвори гардун ту ғофил мабош,
Ситезандаро пеш ояд ситез.
Бидидам дар афлок мизони адл,
Мукофотро мукофот бошад, эй азиз.
Ниёзий, дар ин даҳр озори мўр,
Нажўйи, ки ў мор гардад гурез.

Ояти карима бўлмиш “Унинг касб этгани (яхшилиги) – ўзига ва орттиргани (ёмонлиги) ҳам ўзигадир”⁷³ мазмуни унинг ҳолига мувофиқдир. Қилмиш-қидирмиш дегани шу экан. Мазкур амирнинг айёми давлати ва замони салтанатини, вафоти таърихини бу ҳарфларнинг муаллифи топиб, назм ипига тортиб, китобат риштасига киргизган.

Таърих:

Жулуси салтанати он амири рустамдил,
Ба лафзи ўзбаки Фарғона аст ўн икки йил.
Ба даври салтанаташ тожикони хуношом,
Чунонки ҳар якеи он аст наҳанги лучаи Нил.
Ба вақти қалъабари бар аду миён мебаст,
Фалак ба чаши ми аду баҳри нусраташ кашада мил.
На хандак, на ҳисор на тўпхона садд шуди,
Мисоли фирқаи Яъжуж зи бех қанда чу сел.
Қозоқу қирқизу ўзбак ба гирди ў тасхир,
Ба мулки русу хито монд масофат як мил.
Инони тавсани умраш қазо кашид охир,
Чу пеша пеш ажал гашта шуд вужуд чу фил.
Агар жўйи ту таърихи соли фавтро бикаш,
“Думи бақо ва сари жоҳ зи хони Рустамдил”.

“Бақо” сўзининг думи (алиф) ва “жоҳ” сўзининг бош ҳарфи “жим”ни “хони Рустамдил”дан исқот қилинса таърих ҳосил бўлур⁷⁴.

Умархон ибни Норбўтахон салтанати даврида юз берган воқеалар баёнидаким, у нур сочиб адл офтоби билан мамлакат тунини шариат чироғи билан ёритиб, бидъат зулматининг зулмини йўқ қилган ва фитнасоз даҳр ва шуъбадабоз осмон Фарғона мулки султонлари бошига турли қилиқ кўрсатаётган кунларда пайдо бўлди //35^a

Б унинг сабаби (Олимхонни) шариатпеша султонларга хилоф ва адолатандеша (амирларга) қарши хукмронлиги эди.

Таъби латиф ва фикри зарифга эга бўлган Умархонни барча улуг машойихлар ва хурматли уламолар, ҳамма хосу ом дорул-аморатга йиғилиб, иккинчи марта оқ кигизга солиб кўтардилар. Барча уламо “Фотиҳа” сурасини ўқиб, уни адолат тахти ва арз-дод эшитиш кўрпачасига ўтказдилар. “Муборак бўлсин” деган сўзлар ва қутловнинг жўши ва хурўши ложувард осмон тахтида ўтирганларнинг қулоғига етди.

Баъдазон ҳозир бўлганларга мақом мартабаларига қараб либос ва саллалардан иборат сарпо кийгизиб, барчани ўзидан хурсанд ва хурам қилдилар.

Кундан кунга (Умархондан) писанд аҳвол ва маъқул атвор зухурга келарди. Тез фурсатда халойиқ унинг писанд хулқиға махлиё бўлиб, унинг мадҳи ва мақтови тилларидан жорий бўла бошлади. Узоқ вақтлар ичида ўйқу тўшагида ётган зулм ва фитна унинг адолат сиёсатининг шихнаси тиғи зарбидан йўқ бўлиб, амният ва тинчлик, фароғат ва оромлик ўз жойидан ўрин олди. Халал асари ва бидъат салтанат асосидан йўқ бўлди. Хирож, таноб ва закотни шариат асосларида оладиган бўлди. Исом дини наҳй (манъ) қилган ишларни мулк ва мамлакатдан узоқлаштирди. Султонлик хукмлари ва хукмронлик ишларини шариат асосида жорий этди. Ўз эгаларидан зўрлик билан тортиб олинган қулларни қайта соҳибларига топширди. Шуъбадабоз дунё инқилобидан, фуқаробос ва хиёнатда мумтоз шоҳларнинг зулмидан қочиб, бу мулкка келиб ўз бошларини адолатлари абади бўлган дорул-хилофат тахтида ўтирганларнинг этагига кўйиб, марҳаматга лойиқ хизмат, шафқатга лозим жонсипорликларни сидқидилдан

бажарган баъзи (қул)ларни фалакка бош урган саройдан жой бериб, сарафроз этди. Шоҳлар томонидан амирилик пойтахтига тортиқ ва ҳадя сифатида юборилган баъзи (қул)ларни эса қобилиятларига қараб эшик ва дарвозалар олдига қўйиб, султонлик ишларига маъмур ва машғул этди. Тожиқларга жавоб бериб, уларнинг энг улуғларини гала баҳодир тўпасига қўшиб, вазифахўр ва остонабўслар қаторидан жой берди. Муҳаммаднурхўжа деган тожиқни ҳидоячи⁷⁵ амали билан сарафроз этиб, юз нафар номдор тожиқдан бир тўпа қилиб, байдак (пиёдалар)и билан унга топширди. Зиннатшоҳ, қози Ниёз Муҳаммад, Абдулбоқи ва шунга ўхшашларни умаро қаторига қўшди. Норбўтахон даврида надим бўлган Қобил мирзо ўғиллари ҳамда Ғариб Дўст ясовул ўғлиниким, Олимхон даврида Бухорога қочиб кетган эдилар, майманатосор Умархон замонида қайтиб келишлари билан амалдор этиб, чарх қудратига эга сарой вазифахўрларига айлантирди. (Умархон) Тошканд ҳокими Лашкар⁷⁶ бекларбегига⁷⁷ отаси Олимхон томонидан топширган Шоҳруххонни (бунориб) қатл қилди.

Назм:

Шаҳон ки ба хуни жигар сурх рў,
Шуда ёфтанд дар жаҳон обрў.
Матое ба хуни жигар мехаранд,
Наярзад ба фардо ба як рў ба рў.

Ирискулибек, Мўминбек ва Жумабой Қайтоқий амир Олимхон амирларининг саралари бўлиб, Умархонни Тошкандда йўлдан уриб, ўзлари билан олиб қочиб салтанат устига ўтказган эдилар. Улар Олимхонни бирёғлик қилгандан сўнг Умархонни ҳам ўртадан кўтариб, Ирискулибекни салтанат тахтига кўтармоқчи бўлдилар. Уларнинг бу ёвуз феъллари ва хавфли атворларидан Умархон давлатхоҳлари огоҳ бўлиб, уларнинг кетларидан тушиб, маслаҳат ва ниятларини Умархонга бир-бир етказдилар.

Олимхон даврида бир арзимас сабаб билан Бухорога қочган Ражаб қўшбеги Умархонни салтанат тахти узра келганини ва Кал Шоҳи Марғинонийни дорул-аморатда мингбоши⁷⁸ этиб тайинланганини эшитиб хурсанд бўлди. Фарзандлари Олимхондан қочиб Бухорога кетган Норбўтахоннинг давлатхоҳларини бирга олиб, Ражаб қўшбеги Умархон хизматига келди. Булар келиши билан Ражаб қўшбеги (ёрдами билан) Ирискулибек, Мўминбек ва Жумабой Қайтоқийни қатл қилдилар. Ўша ниятлари бузук бўлганларнинг маслаҳат мажлислари-

да Ражаб кўшбеги ҳам қатнашиб, уларнинг маслаҳат ва ҳақиқий ниятларидан воқиф бўлиб, амир Умархонни огоҳ қилди. Умархон уларни қатл қилиб, кудуратларини орадан кўтарди. Кудурат занги орадан кўтарилгач, мулкдорлик ойинаси жило бериб, султонлик корхонаси равақ ва кундан-кун давлат иши тараққий топа бошлади. (Умархон) мулкдорлик ва адолатда барча Фарғона мулки шохларидан кимўзди мусобақасида ғалаба коптокига эга бўлди.

Икки йил фориғболлик билан ўтди ва Шохий мингбошини Хўжандда ҳоким қилди. Юсуф Қошғарийни мингбоши этиб, барча саркарда ва амирлар билан маслаҳат қилиб: “мазкур мингбошини амир лашкар тайинлаб душман бошига юборсак, токи салтанат қуввати ва билаги кучини, амирлик шавкати ва кудратини вилоят душманлари кўзига намоён этиб, бу мамлакат мувофиқати ва бу маслаҳат оқибатини яқунига етказсин”, деб айтди. Барча давлат устунлари бу маслаҳатни //36^a яхши деб билиб, дилу жонлари ила бу маънини маъқул қилдилар. Кўшинни жамлаб Юсуф мингбошига фотиҳа бериб, Ўратепа устига югуртириш ва талон-тарож учун буюрди. Рухсат олиб Юсуф мингбоши суръат билан кўчиб, уч кун деганда Ўратепа устига ўзини етказди. Икки-уч забардаст гуруҳни Ўратепага ташлаб, ўзи бошқа саркардалар билан кўчиб тўрт кунда Оқар окбулоқдан Самарқандгача от чошиб, ғорат қилдилар. Саноксиз чорва ва беадад сурувларни кўлга олиб, мингбоши фатху нусрат билан дорул-аморатга қайтди. Ўратепани қамал қилиш учун қолдирилган уч дастани олиб Оқсуға келиб тушди. У ердан йўлга чиқиб тўрт кунда фатху зафар билан дорул-аморат остонаси файзидан баҳраманд ва оёқ ўпиш давлатига муряссар бўлиб, бағоят марҳамат ва беандоза шафқатдан сарафроз бўлди. Ўтган воқеаларни айтиб, боши Найманчада охири Хўжандда бўлган ўлжани бир-бир амир назаридан ўтказди. Амир хурсанд бўлиб унга фоҳира либослар кийдирди ва барча хизмат кўрсатган йигитларга сарполар бериб, амал ва ёрлиғлар билан уларни сарафроз этди. Мингбошига қарам юзасидан: “Барча ўлжани йигитларга савияларига қараб саройда бўлиб бер”, деди. Олий фармонга биноан ўлжа бўлиб берилди. Амир ўзи фориғболлик билан ҳукуматни шариат асосида бошқариб, салтанат тахти ва фароғат устида хотиржам истироҳат қилди.

Кўп фурсат ўтмай Дашти қипчоқ ҳолидан хабар топишни унинг адолат истовчи таъби талаб қилди. Хос амирлар ва саркардаларни номзод этиб, ўзи ҳам Тошканд сари равона бўлди. Икки-уч кун ўти-

ши билан катта салтанат ва кўп шавкат билан Қурама вилоятига келиб ташриф буюрди. Шу мулкнинг барча аъёнларини талаб қилиб, султонлик карами ва хоқонлик марҳаматлари билан сарафроз этди ва фоҳира либослар, кўп ғаниматлар бериб уларни хурсанд қилди. Эски бидъатларни бу вилоятдан йўқ қилиб, барчани масрурҳол ва форигбол этди. Шу шаҳар фуқароси ва фузалосини аҳкоми шариат билан иш тутишга даъват этиб, адолат оини билан уларни ўзидан рози қилди. Эртаси кун у Кировчидан кўчиб, йўл давомида шу ўлкадаги аламзадалар ул додраслик фалакнинг офтоби, ул фарёдга қулоқ соладиган осмондаги моҳтобга золимлар зулмидан сўз очиб шикоят қилардилар ва забун ахволларини арз қилиб, унга маълум қилардилар. Хон ўша биебонда асъаса ва дабдаба билан юришига қарамай от устида ахвол сўраб шафқат юзидан текшириш олиб борарди. Шу ўлқадан зулмни дафъ этиб, золимларга сиёсат кўрсатарди. Тошканд дарвозасига етгунга қадар ҳар қайси тоифа зулмдан шикоят қилиб, //36^б шу чўлда унинг саман оти туёғи остига ўзларини ташлаб, ул қора кун кўрганларнинг кўзларини саман оти туёғи чангу ғубори билан равшан этгани билан, улар ўз ахволларини арз қилиб, золимлар зулмидан шикоят қилардилар. Ул шафқатшиор ва ул марҳаматқирдор беназир амир оталиқ шафқати билан тўхтаб, уларнинг аҳволини бир-бир суриштириб ва ҳақиқатни билиб бўлгач, уларнинг бошларидан зулмни даф этарди.

Кечаси Тўйтепага тушиб, ташрифи билан ул жойни безатди. Тошканднинг барча уламо, фузало, умаро ва кубароси тортиқ ва пешкашлар билан кутиб олишга чиқиб, оёғига йикилиб бош эгдилар. Эртаси катта асъаса ва киши кўрмаган дабдабаю тамоша билан Тошканд дорул-мулкига юзландилар. Тошканднинг катта ва кичиги, хос ва оми Чирчиқ дарёси лабигача истикболга чиқдилар ва мақтов тупроғига ожизлик юзларини сурдилар. Дуога қўл очиб, амири беназир умрининг узайишини бениёз Аллоҳ таолодан сўрадилар. Чирчиқ сувидан ўтгандан кейин катта иззат билан амири равшанзамир Қўйлуқ мавзеига қўнди. Турли неъмат ва лаззатли таомлардан давлат устунлари ва салтанат мулозимлари билан бирга баҳраманд бўлди. Таом ва шаробдан сўнг иззат ва иқбол билан саодатманд амир шоҳона узангига оёғини қўйиб, насимдек учадиган от суворийсига айланди. Елдан секин эсиб равона бўлди. Солор сувидан то султонлик манзили ва хоқонлик қароргоҳигача тождор суворий оти оёғи, қулахдор отлик қадами остига қимматбаҳо пойандозлар тўшадиларким, салтанат

асоси дабдабасини шу куни кўк кийган фалак кўриб, ўзини кўк жома кийган қариялар каби қоматини букиб, унга ёқиш учун тождор боши атрофида айланар эди. Ер эса унинг йигитлари отлари туёғининг шарофатидан фахр ғуборини ҳаво авжига кўтариб, ифтихор бошини улуғ фалакка етказди. Бу вилоятнинг аҳолиси симинбадан маҳрамлар ва қора кўзли Хўтан⁷⁹ кийикларини тамоша қилиб, ҳайратдан кўзгуда маҳв бўлишиб, ул сарвқад жамоли камолидан ва ул хуршидмисол султонлар сардафтаридан, бемисол жамоли камолидан, меҳр янглиғ нурида соя бўлиб, ҳар бир девор тагида Зулайходек Канъон осмони ойини пойлаб йиқилиб кетардилар. Ул салтанат осмонининг қуёши хуршиди жаҳонгир каби порлаб, дорул-аморат манзилига ботиб, ташрифидан ҳамасини мамнун этди.

//37^a Олиймақом султонларга сазовор ва олийтабор хоқонларга лойиқ меҳмондорликни бошлаб, тождор хонларга хос дастурхонга оро бериб, турли неъматлар ва жондан ширинроқ шарбатларни ҳазрат жанобларига олиб кириб, султонлик мажлиси сахнини неъмату таом ва шарбатлар билан тўлдирдилар. Шаробу таомдан сўнг мажлисда бўлганларни фоҳира либослар билан сарафроз этдилар.

Лашкар қўшбегини фарзандлари билан бирга рангли сарполар ва гавҳарлар қадалган турли кийимлар билан ҳар куни ораста қилиб, хоқонликнинг бағоят карами ва бениҳоят марҳаматлари билан фахр бошларини кўк гумбаздек баланд, саройдагилар манглайдан ҳам сарбаланд қилиб, ҳузуридан кузатиб қўяр эди. Ул вилоятнинг халқи бу (Лашкар бекларбеги) кадри поясининг қиммати барча рафиъмакон ва олишон соҳиб кишварлардан юқори бўлганини ва шунинг учун ҳам у шундай навозиш ва марҳаматларга сазовор бўлганини билдилар. Шундай мурувватни кўрган халқ вилоят ҳукмдорлиги тахтига у лойиқ эканини кўрдилар. Сартия ва козоқия элларининг Барча оқсоқолларию жумла бийларини Лашкар бекларбеги хизматига буюриб, уларни тортиқ ва пешкашлар билан олиб келиб, хумоюн назаридан ўтказдилар. Шаҳар, музофот, ўлка ва элотиянинг ҳамма аъёнлари, оқсоқоллари, бийлари ва улуғларини мартабаларига қараб, аҳли аёллари билан қиммат либослар билан сарафроз этди, кўпчиликка султонлик карами ва шафқатини кўрсатди. Ҳаммаларига тархонлик хати ва хоқонлик ёрлиқлари бериб, рухсат беришди.

Назм:

Надид инчунин кас шаҳи бо жамол,
Ба фазлу фаросат ва ақлу камол.

Зи фазлу ато бахши оми ў,
Ҳамекард гузорандаги бе малол.
Ба ҳар нуктасанже ба як ҳарфи шеър,
Бибахшиди зар рафти аз вай вубол.
Набошад ба асбоби шоҳи бақо,
Магар васфи ў шуд варақ иттисол.
Ба асбоби шаҳаншаҳи дил мабанд,
Шаҳиро аз эҳсон сабаб шуд маол.
Ҳар он номвар дар жаҳон номи нек,
Баровард ба хуби наёбад завол.

Кейин, иккинчидан, Ражаб қўшбегини Туркистонни босиб олишга маъмур этди. Мазкур қўшбеги тожиклари ва Тошканд қўшини билан уч кун суръат билан кўчиб бориб, тўртинчи куни кечаси етиб бориб, эртаси саҳарда Туркистон қалъаси тагида пайдо бўлди. Ғафлат уйкуси авжи вақтида қалъага //37⁶ бостириб кириб, уни забт этишди. Бор мол ва хазинани қўлга киритиб, ул вилоят ҳокимини барча давлатхоҳлари билан Умархон хизматиға юборди. Туркистон атроф ва жонибини ҳам мутеъ ва тобеликка киритди.

Беназир ва равшанзамир амир Туркистон фатҳ бўлганини эшитиб, хурсанд ва масрур бўлди. Бироқ қариялар ва ишбилармонлар тажрибадан келиб чиқиб, тез забт этилган вилоятдан оқибат бевафолик келиб чиқади, деб айтдилар. Амир зудлик билан Туркистон вилояти ҳукуматини Шайх Бадал додхоҳ⁸⁰гаким, ота-боболари қаторида хўқандлик давлатхоҳлар жамоасидан эди, берди. Уни шарият ишларига тарғиб ва ташвиқ этиб, вужудини қимматбаҳо тўнлар ва бошини салла ва ёрликлар билан оро бериб, ул худудга кетиши учун руҳсат ва ижозат берди.

Шайх Бадал додхоҳ Туркистон қалъасига дохил бўлиши билан Ражаб қўшбеги қайтиб, фирузлик билан амир ал-муслимин ва дин ҳомийси хизматиға етиб келди. Амири жавод ўзининг султонлик лутфи ва хусравоний шафқатини қўшбегининг хизматиға лойиқ ва жонсипорликиға яраша ато этди, балки хизматиға ортиқча қарам кўрсатди. Қарамли шоҳларнинг бахиллардек тор кўзларида шундай қарам ва саховатлар кўринмаган, асло. Амири дарёдил ва сурайё манзилнинг қарам ва эҳсонларини, саховати ва бахшишларини, дили салим бўлган берувчи қўлининг охири ва кенглиги кўринмас эди.

Оқиллар буни икки сабабдан деб билардилар. Биринчи сабаб шул эдики, унинг отаси марҳум Норбўтахон ўзи бахшанда ва сахий эди. Хукмронлик коптогини барча хонлардан ютиб олган бўлиб, узоқ вақт фармонраволик тахтига барқарор ўтирган эди. “Садақа балони қайтаради ва умрни узайтиради”, деган сўз бу калималарнинг исботидир.

Имтиёзли ва билими мумтозли амир отаси ҳукумат сурган вақтларда султонлик қилу қоли ва хоқонлик феълу атворига диққат қилиб, султонлик мадори олиш-бериш, эҳсону бахшиш билан забт ва қўлга киришини яхши билган эди. Шоҳ васфининг кўпайиши ва халойиқ тилини ёпиши шаҳаншоҳлик ишларидан экан, зеро давлат бошқанинг қўлига ўтиши халойиқ дуосига боғлиқдир. Ва, яна лозим шартлардан бири, бу халойиқ аҳволдан яхши хабардор бўлиб туришдир.

Иккинчи сабаб – Ҳақ таолонинг унга кўрсатган лутфидир. (Умархоннинг) муборак вужудиини хусн ва чирой билан оро берган: унинг қомати муборакига гулдастадек чирой бериб, юзи оқпар ва хуршидлико, нур таратувчи, қора шахло кўзлари офокни ўзига банда қилувчи, // 38^a таъби зариф, зехни латиф эди. Сахий ва карим эди. Бу ҳамма фазилат Аллоҳ таолонинг унга кўрсатган бағоят лутфи ва шафқатининг иноятдан бўлиб, унга латиф назм ва мавзун шеър ёзишни ато қилди.

Назм:

Сабаб раҳ наёбад Худододаро,
 Сабаб марди раҳ асту лутфи Худо.
 На касбий бувад шеър ва зехни латиф,
 Шуд аз лутфи Ҳақ бар дил бо сафо.
 Зи таълими устоз ў бе ниёз,
 Ба дил партави бениёзий худо.

Аллоҳ таоло бировга берса беради, бермаса бермас! Беришида сабаб ва бермаслигида иллат, унинг жавҳарида нукс ва чегара, ҳад йўқдир.

Саховатпеша ва хайрандиша амир Тошканд вилоятида бир неча кун яшаб, шу мулкнинг барча машойихи, уламо, фузало ва кубароси, аён ва ашрофини хайр ва эҳсони кўплигидан беғараз ўзига қул қилди. “Инсон – эҳсон қули”, деган сўз рост экан.

Амир қайтишга фармон берганида аёлу эркак, шайху мулла, бою гадо, барча фукаро фаррух фуруғ шох, Шоҳрух руҳи, яъни Умархон ибн Норбўтахон томошасига чиқдилар. У раъноликда Миср ва ми-

срийликлар бозорига ўт кўйган раъноюзли юсуф сифатлиларнинг бошлиғи бўлиб, чиройда олам хусравларининг зеболик кулоҳини хусни тажаммул билан олиб, сайёра ўтхонасига ўт кўйиб, хуршидҷамол ва хурмисол маҳрамлариким, ой чехрали хусн тобишларидан оламни олам бозорида нурафшон қилиб, сафолдек оқ юзлари билан гулжабинлар хуснини шу боғда оро берарди. Орият обу ҳавоси билан упа рангли хуршид унинг қаршисида фалакнинг зебо рангини бой берди. Кўча ва шохкўчаларнинг икки чети Юсуфга бутунлай гирифтор бўлган мисрликлар каби тўла, Тошканд кўчаларининг деворлари остида одамлар кўзлари нам гадолардек, муфлис бўлган кишилардек, икки букилиб турганлар хусн чаманистони гулининг чиқишини кутиб турардилар. Карнай овози, ноғора ва сурнай ҳамда жанг ноғораси садосини шотирлар томошабинларнинг кулоқларига ва ҳозир бўлганларнинг диққатига етказишлари билан, зиннатойин аскарларнинг муқаддимаси ва нусратқарин лашқарийларнинг олди парвин каби тўп-тўп, санжиқ-санжиқ кела бошладилар. Халқ мажмуи ва ҳамма эркагу аёл жамоати бирдан жойларидан туриб, барча чиройли паричехралар ва жумла зиннат оролар, юзларини очиб сатр кийган хотинлар беларда олам ва очик юздан махв бўлдилар. Нағма саролар саси, //38^б бедилхонлар овози ва хушилхон булбулларнинг хонишлари савдойи томошабинлар ва томошабин савдойилар қулоғига етиб бориб, аёл ва эркак дили эзилди. Қон тўккан кўзлар ва сувдек эриган жигарлардан кўз чашмаларидан булоқлар очилиб, этаклар тўлди. Шу пайтда гулрў маҳрамлар ва хушхулқ шохидлар чиройли либослар билан ораста, ипакли тўнлар билан пироста бўлиб, арабий отларга минганча елдек учадиган париларга ўхшаб, томошабин одамлар олдидан ўтардилар. Бу боғи Эрамда янги очилган ғунчалар бўйидан назоратчи халойиқнинг димоғлари ҳалабий шишадек фирдавс атридан тўлиб кетди. Кўчада тамошабин бўлиб турганларнинг ҳуши озод чаманистони-нинг нозанинлари жамолини кўргач, бесару сомонлик томоша кўчабоғи ҳайратистонида йўқ бўлдилар. Замона фалакининг хуршиди ва Фарғона осмонининг тахтига ўтирган тўлин ойи, офоқ саҳнасидаги саховатпеша султон нурдек жамол кўк гумбазида энг зеболик ва энг дилраболик билан, жавоҳирлар қадалган заррин тож, зарбоф салла кийган ҳолда, танноз товус каби юраётган сарвиноз ва хушхиром, тоза зотли ва енгил жиловли отда юмшоқ юриб, ҳавода учаётгандай, беҳаракат ва беозор, вазирларию надимлари ва минглаб ипак кийим

кийган йигитлари ва осмонни елкаларида кўтарган аскарлари билан, зарринкамар ғулومлари ва бахмал ёпинган зулфдор шотирлари билан энг яхши асъаса ва энг комил дабдаба билан, улкан дарё сингари жўш ва хурўшга келиб, савлатли тимсоҳдек нарм хиром айлаб ўтиб кетди.

Шаҳар кўчаларида турганлардан фиғон, тошкандлик интизор бўлганлардан нола осмонга кўтарилиб, ложувардий осмондаги Сомон йўли кўчаларигача етиб, жумла халойик барчаси бирдан ул мулк тождор султони ва жаҳонбонлик маснади тахтнининг хоқони, олиймиқдор шоҳлар тахтининг чиройи, иқтидорли хонларнинг гулранг масканлари беагининг давлати ва умри зиёда бўлиши учун қўллари дуога очиб, сидки дилдан “насрун мин Аллоҳи ва фатхун қарибун”⁸¹ сўзлари тилларидан жорий бўлди ва хони аъзамнинг умри ва давлати зиёда бўлишини Бениёз Аллоҳ даргоҳидан сўрадилар.

Назм:

Эй Худоё фатхро кун пойбўси давлаташ,
Нусрату имдоду зафарро ҳамжулуси давлаташ.
Тахту бахту рахти ўро дор дар авжи сипехр,
Ҳам баланд овоза гардони ту кўси давлаташ.

Томошабин аёллар ва гулчехра қизлар хуршидмисол ва зарринкулоҳ хон хуснининг товланишидан, абрў ҳилоли ва яхши сипоҳидан ҳамма //39^a лол ва шайдо бўлиб, Эрам боғи гулистонининг булбуллари каби хонишга киришдилар ва наво кўчабоғи афғонистонида бошдан оёқ наво ва нола бошлаб, тобу тапишга тушиб, юзларидан пардаларни олиб ташладилар. Барча одамлар бирдан оҳ ва нолаларини кўк чархига етказиб, мисрлик аёлларга ўхшаб, нур таратадиган Канъон ойининг йўлига тушдилар. Ул Юсуфи Соний ёз қуёши сингари қадам ташлаб, жамоли нуридан кутаётганлар, кўчадагилар ва деворлар тагида гадолардек турганларни бахраманд этиб, барчани нур таратиш эҳсонидан саросимага солди. Шундай зебо султон ва бобако хокон, хуршид мисол махрамлар ва сарв ниҳолидек йигитлар, зебо асос аскарлар ва дебо либос лашкарийларни кўрдилар. Муча мисол ўз оғизларини хазрати хон ёди учун очиб, шукргуфтор ва шакаросор тилларини девсурат эрлари ва ифритсийрат ёрлари мазамматига киришиб кетдилар. Улар: “Қошки, бизни фирдавсобод Фарғона мулкида оламга келтирсалар. Сарви озоддек ул шарофатли ўлканинг бирор-бир йигитининг канизаги бўлиб, хон оёғини ўпиш бахтига муяссар бўлардим. Бу қандай шўр бахтликим, парини дев билан ҳамхона қилибдилар.

Назм:

Дар гулистон кардаанд гудро ба неши хор жуфт,
Инчунин дар неши занбўрон жон озор жуфт.
Найшақар ва ханталистон фаранг омодаанд,
Талхкомонро ба ширинзабони ёр жуфт.

Бу ғўлистон вилоятда, ғўристонга ўхшаш хоналарда, одамрўй фаррошлар, ёмонхулқли андийлар билан йўлдош қилдилар”. Оқибат жонгудоз ҳасратлар ва бахти қаро қойишлар, юз оғирлигу дарди сар, шикоятлар билан Эрам боғи бўлмиш Фарғона дорус-салтанатнинг товусдек паризод жамоасидан тузилган лашқари, фирдавс ошёна до-рул-аморатнинг хурлар гуруҳидан тузилган аскариясининг ўтиб ке-тишини кўрдилар.

Ақсар моҳлико аёллар ва зебоиншо паризодларнинг қалб қушла-ри сарв дарахтидек баланд бўлган ёшларнинг хусн нахли шоҳларига бориб кўндилар. Бадмаош ҳамхобалари ва пурфару хош (кибри) эр-ларидан кўнгиллари совиб, ақл йўқотган девоналар, қиморда ютқаз-ган қиморбозлар каби мусибатхоналарга ўхшаб қолган ўз уйларига ҳушдан кетган девона ва Мажнун каби беҳуш ҳолда бориб кирдилар. Девмонанд ҳамхоналари ва Ифритга ўхшаган маъшукларидан пари-дек юзларини ўгуриб, бирга яшамасликни ўзларига лозим деб билди-лар ва ақсарларининг уйлари //39^б вайроналикка мубтало бўлди.

Амир ал-муслимин ва ашраф ал-мўминин иззат ва хурмат, давлат ва нусрат, бутун тажаммул ва хурсандчилик билан Тошканд вилоя-тидан катта бойлик ва кўп молларни олиб чиқиб кетди. Йўл-йўлақай барча вилоятлардан қилинган тортиқ ва ҳадяларни қабул қилиб, мол-дан тўла ҳазина ва бой дафиналар билан тез орада пойтахтга кириб олди ва ўз ташрифидан барчани сарафроз этди.

Тахтга ўтиришининг олтинчи йили масжиди Жоме тарҳини со-либ, еттинчи йилида охирга етказдилар.

Унинг таърихини қасида ва мадҳ шаклида Мулло Ниёз Муҳаммад топиб, назм ипига тортди.

Таърих:

Амири жаҳондор ва хуршиднур,
Зи худ қард хурсанд наздику дур.
Заифон ҳама шоду хуррам аз он,
Фақирон зи эҳсони ў дар сурур.
Ятимон фаромўш қарда падар,

Зи ашфоқи базлаш ҳама дар ғурур.
 Ғарибон ватанҳо фаромӯш кард,
 Зи базлаш ҳамекард зи хешон нуфур.
 Ба давраш шуда шайху олим азиз.
 Азизон ҳама гашта ғарқи нузур.
 Ба масжиди Жомеъ кашиданд тарх,
 Зи ҳукми жаҳондори эҳсонвуфур,
 Бувад соли итмоми таъмири ў,
 Шуда аз каромоти султони зўр.
 Бикўш эй хирад ба таърихи ў,
 Ба итмоми ў омад ин жо зарур,
 Бигуфто хирад соли таърихи ў,
 Бипурси зи ман боз “Жомеъ зухур”.

Сергак ва хушёрлар хотирларига ошкор ва нозук таъбли мулоҳаза қиладиганлар дикқатига маълум бўлсинки, “боз Жомеъ зухур” таърих моддаси бўлиб келган, зеро марҳум Олимхон ўзининг майманатосор замонида шу Жоме масжиди жойида мадрасаи олий барпо этмоқчи бўлиб, бир одам қадди баробарига (деворларини) кўтарган эди. Ҳазрати эшон Домулла Муҳаммадъяқуб охунд марҳум, Аллоҳ унинг қабрини нур билан мунаввар этсин, мадраса биносидан уни манъ этиб, унга айтгандиларки: “Эй амири соҳиб хуруж! Бу барпо этаётган иморат Худо ва Русулининг илми маскани бўлаётир. Худо ва Расулининг илмини тоза маконда ўрганиш ва таҳсилида кўшиш қилиш ва унга ҳалол вақф қилиш талаб қилинади. Толиблар илм таҳсили вақтида риёзат чекиб, вақфи ҳалолдан ғизоланадилар ва илм оладилар, ҳақиқий олимларга айланадилар. Кўпгина олимлар парҳез қилмаганлари учун ҳам амалда ожиз бўлишади. Сен шу бинони қураар экансан, сарфлаётган маблағларингнинг асли даромади нимадан?! Бу пулларни касб ва ҳунардан, тегирмончилик ёки ғишт қўйишдан олмаганингни биламан. Бу пуллар халқнинг ҳақи. Аҳолидан тортиб оладиганларинг на шариат расмларига ва на халқ розилигига тўғри келади. Биров ҳаром нарсани ҳалол деб, уни сарф этса ва уни савоб деса // 40^a куфр бўлади”.

Бу сўзни эшитган амир ёқасини йиртиб, устози оёғига ўзини ташлади ва узр айтиб, мадрасани бузиб ташлашга фармон берди. Ғиштларини кўчириб олиб, бошқа бино учун сарфладилар. Шунинг учун ҳам Умархон муборак замонида Жоме масжидини иккинчи марта ўша бузилган мадраса ўрнида бино қилдилар. “Боз” (яна, қайта)

сўзини “Жоме зуҳур”га қўшиб таърих топдик. Яна бу мамлакатнинг жамъияти шу масжид асосидан кенгайиб, шу ибодатхона хурмати сақланишидан маълум бўлгани боис, шундай таърих топиб, китобат риштасига тортилди.

Жулуснинг ўнинчи йили Ўратепа амирлари ва Хўқанд хонлари ўртасида хусумат бўлгани боис, Самарқанддаги хитойи, қипчоқ⁸² ва қорақалфоқ халқидан бандалик арзи ва итоат тариқасида хабар келдики, “Жаҳонпаноҳо! Султонлик лутфи ва хоконлик марҳамати юзидан бу узокка тушган фуқароларни сарафроз этиб, таважжух жиловини Жиззах сари бурсалар нима бўлур эди? Бу узокка тушганлар олий даргоҳ остонани ўпиш шарофати ва хокбўслик шарафига етар эдик”. Бу сўзларни эшитиши билан амир хурсанд бўлиб, келган миёнчига фохира сарполар кийгизиб қўшга буюрди. Шундан кейин ҳамма давлат арконларини жамлаб, Жиззах ва Самарақанд элотияси юборган хатни ўртага ташлади. Давлатнинг барча ҳавохоҳлари ва салтанатнинг барча нусратхоҳлари рукъа мазмуни ва ариза моҳиятидан хабардор бўлиб, арзга етказдиларки, “Жаҳонпаноҳо! Мазлумларни адл истаб сенга мурожаат қилганларида адолатпеша киши сифатида шафқат юзидан бориб, мазлумларни ҳимоя қилиб, золимларга жазо беришинг зарур”.

Бу сўзлар баён этилгандан кейин шафқат қилиб қўшин жамлашга келишдилар. Вилоятнинг атроф-теварагига мулозимлар юбориб, Фарғона дорус-салтанатининг барча лашкария ва аскариясини йиғдилар. Дашти қипчоқдаги қўшин учун Лашкар бекларбегига ҳам киши юбордилар. Кейин нусратасар байроқни олиб чиқиб кўтардилар. Дарбори олийнинг кулли галабаходирлари шу нусратпайкар байроқ остида жамландилар. Шукӯҳли амир асъаса ва дабдаба, салтанат тантанаси билан пойтахтдан осмонда ин қурган хуршид каби бир ўзи отга минган ҳолда чархостона қаср саҳнидан заррин камарли шотирлари ва қўша қўшиқчи ҳофизлари билан чикди. Муқаддимада зафарли жиловни ўраб, булбулдек хониш қиладиганлар юриб, дилгудоз ва жоннавоз соз ва куйлари билан назоратчилар оху фиғонларини мовий фалак ва муаллақ осмонга чиқартириб, шу қарру фарр билан давлатхона дарвозасидан чиқиб, ташқарига хиром айлади. Барча фуқаро, тамошабин ва назаратчилар, уламолар “фатх” ояти⁸³ни ўқиб, жумла халойиқ фотиҳа беришди. Катта давлат билан шаҳардан чиқиб, Қўшқўпрук мавзеига қўндилар. Иккинчи куни Бешариққа ке-

либ тушиб, учинчи куни кўчиб Конибодом кўриқига, тўртинчи куни Қароқчикумга, бешинчи куни Хўжандга етиб келиб тушдилар. Бу ерда уч кун туриб, барча // 41⁶ кўшинни йиғиб, тўртинчи куни бу ердан кўчиб Қўштегирмон⁸⁴ устига келиб тушдилар. Мазкур кун Лашкар бекларбеги Тошканд ва Дашти қипчоқ ҳамда Қурама саркардаси ва унинг аскарлари билан Хайрободдан ўтиб, зафарасар лашкарга кўшилди. Лашкар бекларбеги ва Қурама саркардаси ўзининг амирлари билан бирга келиб, остонбўслик шарафига мушарраф бўлдилар. Хусравоний шафқат ва марҳаматлардан баҳраманд бўлиб, бошлари осмонга етди. Саркарда ва амирларнинг барчасини ва айлана чархдек саройга хизматига келган жами қуролланган йигитларни шавқ ва завқ билан қабул қилиб, уларга маслаҳат денгизда сузиш учун мувофиқ елкан берди. Барча давлатхоҳлар гавҳарсанж ғаввослар ва денгиздан келган тожирлар каби ўзларининг дурдек савобли фикрларини битта-биттадан олампаҳо хизматига манзур қилдилар: Жаҳонпаҳо, – дейишди улар, – забардаст душманни нусратасар лашкар орқасида қолдириб, забардастроқ душман устига бориш, олиймиқдор ва соҳибтамкин шоҳаншоҳларнинг маслаҳат қоидалари ва узокни кўра биладиган ҳукмдорларнинг расму ойинларига тўғри келмайди. Валекин жаҳоноро шоҳаншоҳнинг ойинаи жаҳоннамосида ва шоҳлик замирида қандай тадбир ва қандай фикр келган бўлса, мулкдорлик, оқибатни кўра билиш ва сулҳу жаҳондорлик юзасидан қайси тўғри бўлса, йўсун ва суратда бўлса ўшани ҳусни тадбир дея, бажаришинг мумкин. Шундай маслаҳатни сидқидилдан қабули, вазирларнинг дурандишлиги, хайрият ниятли саркардаларининг хотир писандликларидан ғунчамисол султон гулбуттасининг хотирига қаттиқ таъсир қилди ва ҳоконлик шакарстон лабини шакар сочиш учун очиб, табассум ва ширинзабонлик билан деди: Эй жонсипор давлатхоҳлар ва эй садоқатшиор маслаҳатчилар! Юзия қавми, қўркмас ўғрия жамоаси Фарғона қавмлари рўпарасида куёшга қарши турган бир зарра, мавж ураётган денгизга қарши турган бир томчи қабидир. Ўзимизнинг баландпоя ҳимматимизни буюк фалак устига қўйиб, зафар ва нусратни Ҳазрати Бечуну чародан сўраб, биздан мадад сўраган қавм устига бориш ҳоконлик ҳиммати ва султонлик ғайрати талаб қилади. Уларнинг олдига бориб улардан ҳол ва аҳвол сўраб, кўнгилларини кўтариб, кейин Фарғона мулки салтанатининг куч-қувватини маълум этармиз. Агарда Фаттоҳ фатҳу нусратни мен ожиз бандасига берса илло билло

бу худодод давлат ва нусрат имдодли жамиятни халқнинг хавотирга тушмаслиги, душмандан омон яшашлари учун сарфлаб, Жиззахни қамал қиламан. Шу орада қорақалпоқ, хитойи ва қипчоқ // 41^a элатлари аҳволдан ҳам воқиф бўлиб, ўзимнинг шафқат ва марҳаматимни улардан дариф тутмай, ҳолларини сўраб тураман. Шундан кейин яхши номим бу иккала жамоа ўртасида қиёмат кунигача қолажак.

Давлат арконлари ва салтанат сарҳанглари бу оқибатандеш фикр ва тажрибадан ўтган юракка яқин маслаҳатни ҳоконий шакар сочувчи оғиз ва султоний дур сочувчи забонидан эшитиб, ҳамма уни дилу жондан қабул қилиб, ҳиммат камарини бандалик белларига боғлаб, жону дилдан хизматга киришдилар. Эртаси куни Қўштегирмондан кўчиб, суръати тамом ила Хавос устига бориб тушдилар. У ердан Ёмга ўтиб, юриш бошладилар. Жиззах устига келиб қўндилар ва бир кеча ётиб, Самарқанд дарвозасигача чаповул урдилар. Қолган кўшинни Жиззах қалъасини қамал қилишга буюрдилар.

Хитой қипчоқ жамоаси мулозим юбориб, Самарқанднинг бутун қипчоқ жамоаси тортиқ ва ҳадялар билан келиб, остонбўслик шарафига етдилар. Уларнинг ҳар бир бошлиғига турли рангдаги сарпо ва дебо кийгизтириб, қолганларини ҳам савияларига қараб фоҳира сарполар билан қутладилар. Ҳоконлик бахшишлар ва карамининг кўплигидан, султонлик лутф ва эҳсонлари касратидан подшоҳлик хазинаси талон-тарож бўлган саройдек ва ўғри тушган уйлардек, софдил сўфийларнинг диллари каби молу ашё, либосу ақмош, нарсаю ажнослардан холи бўлиб қолди. Оқибат аскарлар либослари ва кийимларини қарз сифатида олиб, элотия меҳмонлари ва бодия сокинларига эҳсон қилишди. Шундай аҳвол қирқ кунгача давом этиб, Жиззах ва Самарқанддан то Миёнколгача келиб-кетган фуқароларга инъом ва либослар бериларди.

Шу аснода қамалнинг қаттиқлигидан қалъа ичидаги қуршовдагилар бирдан ўзларини ташқарига урдилар ва амирнинг хос ғуломларидан бўлмиш Шаҳрихон ҳокими Хабиб (?) жилавдорни уриб, тигдан ўтказиб қатл қилдилар. Ўша вақтда шу китоб муаллифининг бобоси ҳам бу даргоҳнинг ишончли кишиларидан ва шу боргоҳнинг ҳожатбарорларидан бўлиб, ифритмакон қалъа қамалдагиларнинг камон ўқидан фалокатнишон аччиқ ажал шарбатини даврон соқийси кўлидан олиб ичиб, бу дори бемадордан олами бенишонга йўл олди ва гўрнинг бурчагида қиёмат кунигача қоладиган бўлди.

Шафкатли ва марҳаматли амир банданавозлик ва кадрдонлик, кадршунослик кўрсатиб, Жилавдор иноқ ва бошқа қадимий бандалари ўликлариниким, жонсипорликдан ўзларини қазо ўқиға нишон қилиб, бу оламдан видолашган // 42⁶ эдилар, амир буюрди жанозаларини ўқиб дафн этдилар. Мактул ва ўлганларни ўша ерда кўмдилар.

Жонсипорлар ҳақиға шафкат шиорли дилининг куйиши ва марҳаматосор ичининг койишидан амир тоқат қилмай қайтишга буйруқ берди. Секин қайтаётиб амир Ўратепани босди ва бир-икки кун шу ерда қолиб, у ердан ҳам кўзғолиб, бамайлихотир олти кун ичида до-рул-аморатга келиб қарор топди. Эртаси барча саркардаларга рухсат бериб, ўзи Хўқандда барқарор ором олди.

Назм:

Ба ғайр аз лутфи Худо шохро мададкори,
 Кужо кунад зафар имдоду нусраташ ёри.
 Биёфт Коваро мадад лутфи Ҳақ нусрат,
 Ки тохт бар сари Заҳҳок одами този.
 Ба роҳи ажзи шаҳи бар дараш бимолад рўй,
 Муроди ў бидихад Ҳақ агар кунад зори.
 Хуш аст бар дари ў зории пурафзорон,
 Кунад ҳазор халойиқ зи гирия хунбори.
 Бар он шаҳе ки варо пеша фақржўйист,
 Шуда дили фақр аз муҳабаташ ори.
 Уружи давлати шаҳ аз дуои аҳли фақр,
 Вазад насими инояти ҳазрати Бори.
 Ниёзий, бар дараш аз фақри шоҳ хуштар нест,
 Ба сархамий зи дараш ёфтанд кулахдори.

Амир ал-муслимин тахтга ўтиришининг тўққизинчи йили Маҳмудхон тўра Аҳрорийким Бухоро амири мадади билан Ўратепа волийси бўлган эди, амир (Умархон) билан иттифоқ тузиш ва якранглик учун келишиб олиш фикрини ўртага ташлади. Фаррухдимоғ амирни муаттар димоғли алавий тўранинг ошнолик уфори ўзига тортиб, қўшин жамлаш учун ён-атрофга мулозим чиқартириб, тез кунларда нусратасар лашкар келиб Арзик тепа мавзеига йиғилди. Шундан кейин амири равшанзамир куёш нуридек фалакнинг шарқдаги саройидан порлаб чиқиб, карру фар ва асьасаю дабдаба билан Арзик тепага келиб қўнди. Кейин у ердан кўчиб Бешариқ мавзеига келиб тушди. Шундай йўл юриб, олти кун деганда Ўратепа устига келиб тушдилар.

Маҳмудхон тўра Ўратепа волийси некном амирнинг хамида васфини эшитиб, дили зироатгоҳида муҳаббат ва якраглик уруғини экиб, амир билан ҳамсухбат бўлишни ўзига лозим деб билган эди. Тавозени пеша қилган соҳибандиша амир саййидлик хурмати учун некандиш бир надими ва хайриятандиш бар маҳрамини сулҳу салоҳ учун Маҳмудхон тўра хизматига юборди. Расул бориб етиб мазкур Маҳмудхон тўра элчига нисбатан таъзим ва икромни бажо келтириб, чиқиб, амирни кўришига ваъда берди ва расулни катта хурсандчилик билан кузатиб кўйди. Ул тавоно миёнчи ва доно расул ўша алавий саййиддан эшитган латофатли сўзлар ва зарофатли гапларни энг фасоҳатли калом ва назокатли низом билан сухансанж амир хизматига // 42^a келиб, бир-бир етказди. Элчи сўзларини эшитган амир хурсанд бўлиб, уни фоҳира либослар билан сарафроз қилди. Кейинги куни нафис ва зариф тортиқлар чиқартириб, одамизода тўраи шариф давлат арконлари ва мамлакат аъёнлари билан Муғ аркидан чиқиб, мовий осмонга тенг даргоҳга кириб келди. Амир ҳам баландпоя улуғларини ул вусъатпаноҳ истиқболига боргоҳ эшигига юборди. Ўзи ҳам салтанат саройи пардасида аркони давлати билан барқарор турди. Қароргоҳи атрофида ўн минг камондор йигитларни энг зебо кийимлар билан ораста, мукамал ва курулланган тарзда пироста қилиб кўйди. Салимдил тўра боргоҳ эшигига кириб, шахриёрий пардасига дохил бўлди. Амир ҳам таъзим юзасидан рифъатпаноҳ сарой сахнига чиқди ва улар иккаласи учрашдилар. Садоқат ва муҳаббатдан бир-бирларини шафқат бағрига олдилар. Бир муддат шу ҳолатда туриб, мисрлик ой канъонлик кўёш билан учрашгандек бўлдилар. Ширин сўзларни тилларига келтириб фасоҳат билан ҳол-аҳвол сўрадилар. Бошқаси ҳам латофат оғзидан болдек сўзлар айтиб, аҳвол сўраб, кўнгил кўтарарди. Бир-бирларининг муҳаббат ва садоқатларидан хабардор бўлгач, бир-бирларига туғишган ака ва укадек бўлиб, дил зироатида муҳаббат ва шафқат уруғи илдиз отганидан бир вақтда таъзим бажо келтиришни камол ҳаддига етказдилар. (Тўра) бориб амирлар қаторининг энг бошига бориб турди. Амир таъзим тартиби ва одобини сўзсиз бажариб, ёнидан тўрага жой берди. Қолган улуғ саййидлар ва хурматли амирларни мартаба ва мақомларига қараб, даража ва рутбаларига мос тарзда белигиланган ўринлардан жой беришди. Шундан кейин турли неъматлардан иборат хоқонлик дастурхонини ўртага тўшадилар. Таом ва каломдан кейин барчага рухсат берган амир бир баландликда хайма ва хиргоҳ уриб, катта иззат билан тўрани унга туширди.

Шу кечаси умаро ва саркардалар маслаҳат қилиб, Тўрани до-рул-аморатга олиб бориб, Марғинонда ҳоким қилишга ва бошқа ишончли давлатхоҳни тўра ўрнига Ўратепага ҳоким этишга қарор қилдилар. Давлатхоҳларнинг маслаҳати амирга маъқул бўлди. Ўратепани Ражаб қўшбегига топширдилар. Маҳмудхон тўрани олиб, катта давлат билан қайтиб тез фурсатда дорул-аморатни ташриф билан сарафроз этдилар.

Андак замондан кейин Хулика авлодларидан бири, юз ва қирқ жамоаларининг мирларидан Муҳаммадраҳим оталиқ⁸⁵, келиб Ўратепа ичига кирди ва уни эгаллаб Ражаб қўшбегига киши юбориб, // 42^a Муғ аркини унга топширишни талаб қилди. Мазкур қўшбеги бир кун келиб яна жанг қилишни ўзига эп кўрмай, оқибатда Муғ аркини ташлаб, дорус-салтанатга йўл олди.

Ражаб қўшбеги келиши билан амир кўнглида хавотир ва хотирига малоллик келди. Сипоҳ халқи айтардиларки, Ражаб қўшбеги ва Муҳаммадраҳим оталиқ Бухорода бирга бўлганларида ўзаро иттифоқ ва ошнолик тарҳини тузиб, аҳду вафони ўртада мустаҳкам тузган эканлар. Мазкур Қўшбеги оталиққа ваъда қилган эканки, қачон Хўқандга қайтсам ва амири Хўқанд қабулига шараф топсам, уни Ўратепа ҳокимига қарши тарғиб ва ташвиқ қилурман. Агарда амир бу маслаҳатни қабул қилса, Ўратепани қўлга киритиши билан бу вилоят ҳукуматини менга берса керак. Аллоҳ иродаси шунга мувофиқат, қилса ул вилоятнинг ҳукумати бизга тааллуқ топса ажаб эмас. Шунда сиз бизнинг устимизга босиб келасиз ва Ўратепага кирганингизда бир тадбир ишлатиб уни сизга топшириб, чиқиб кетаман. Оқибат шу берган ваъдасига вафо қилиб Муҳаммадраҳим оталиққа Ўратепани бериб келибди.

Алқисса, халойиқ ва сипоҳийларни шундай гап-сўзлари амир кулоғига етиб борибди. Тахтга ўтиришнинг ўнинчи йили Эрназарбек девонбегини Тўрақўрғонда ҳоким қилиб, Ражаб қўшбегини унинг хизматига юборишди. Эрназарбек орқасидан мулозим юбориб, мазкур Ражаб қўшбегини ўлдиришини Эрназарбекка буюриб ўлдирдилар ва унинг жасадини дарёга ташлаттирдилар. Бошқаларга нисбатан нима амал қилган бўлса киши ажрини топади.

Назм:

Айни ба раҳе дид яке кушта фитода,
Хайрон шуда бикўфт ба дандон сарангушт.

Гуфто, ки киро кушти, ки то кушта шуди зор,
То боз кужо кушта шавад он ки туро кушт.
Ангушт мабар ранжа ба дар кўфтани халқ,
То кас набарад ранж ба дар кўфтани мушт.

Тахтга ўтиришининг ўн биринчи йили ўз бародари Олимхон кизини Маҳмудхон тўра Аҳрорийнинг ўғли Саййидхон тўрага никоҳлаб беришди.

Ўн иккинчи йили Бозоркул меҳтарким, амирнинг яқин қули ва одобли надимларидан бўлиб, афғон, тоғлиқ ва понғозийларнинг туғи унинг қўл остида эди, кеча ва кундуз амир билан бирга бўлиб, пойтахт ҳукумати унинг қўлида эди. Мазкур меҳтар Исфара дарвозаси маҳалласи ва Бекбачча маҳалласи орасидан бир ҳовли сотиб олиб, уни тартибга келтириб қурилишдан кейин амирни меҳмонга чақириб олиб келди. Ўз уйидан Янги ўрдагача ерга кимхоб ва атласдан пойандоз тўшаб, амир бошига тилла ва кумуш тангаларни сочиб, катта салтанат ва қўрилмаган шавкат билан ҳовлисига туширди. Ўн икки кун амир шу ерда истиқомат қилиб, барча сипоҳ ва галабаходирларга кийим улашди. Пойтахтдаги барча уламо ва фузалосига, барча маҳаллаларнинг оқсоқолларига сарполар бериб, шу ерда яшамоқчи бўлди. Бирок, бир оғирлик унга тегди ва кундан-кунга хасталиги оғирлашиб, аҳволи ёмонлашди. Ночор амирни дорул-аморат қасрига олиб кетдилар. Уч кун у ерда оғир дард азоби-ни тортиб, бу оламдан нариги оламга кўчди. Оламни нола ва фиғон босиб кетди.

Назм:

Карда аз ҳасрат фиғонҳо нолаи вовайлато,
Ходимони салтанат бо гирияи во ҳасрато.
Рўйҳо аз шиддати сўзиш биканда маҳрамон,
Гуфта то чоки гиребон нолаю во ҳазрато.
Гесувони анбарин карда парешон гулрухон,
Жумла мегуфтанд акнун зебу хусн аз мо хато.
Нола бонуи ҳарам мекард чун товуси хулд,
Тожи маъжар бар замин зад рух бикард ҳамчун ҳино.
Навниҳоли сарви озодаш бишуд аз бори ғам,
Чун Зулайҳо аз фироқи Юсуфи Канъон ду қабо.
Домани аркони давлат сурх шуд аз оби чашм,
Об шуд хуни жигар аз чашмаҳои чашми мо.

Олимону зоҳидон дар ҳасраташ хуни жигар,
 Рехтанд аз чашмҳои чашм тўфони бако.
 Мардумон дар кўчаву бозор ёди ҳасраташ,
 Карда мерозиданд гардида сетову дуто.
 Он қадар бозори таъзият бишуд гарм аз фиғон,
 Вурчаки савдоиёни нола пур шуд аз азо.
 Эй Ниёзий, давлати султон Худо ёри талаб,
 Аз туфайлаш зикри шоҳон шуд дар ин вақте адо.

(Умархон)нинг фархундафаржом замони ва майманатанжом асрида бўлган уламолар, мударрислар ва яхшилар қуйидагилар бўлган: Зокирхўжа эшон шайхулислом⁸⁶ Намангоний, Мавлавий Намангоний, Домла Мирзойи қозии калон, ҳазрати домла Мўминжон, ҳазрати Абдулкарим, ҳазрати домла Махзуми Зард, ҳазрати Мавлавий Кобули, ҳазрати домла Ориф, ҳазрати домла Қози Бобохўжа марҳумийлар алайҳирраҳма. Салтанат маъракаси ва амирлик тахтида, султон мажлиси ва хоқонлик йиғилишида булар бирга эдилар: Бухоро амирзодаси амир Шоҳмурод ўғли, амир Ҳайдарнинг укаси Исҳоқбек деган, Султонхон тўра Аҳрорий ва Маҳмудхон тўра Аҳрорий, Маъсумхон тўра Махдуми Аъзамий – амир ал-муслиминнинг синглиси Офтобнинг эри, Хўжа калон Махзуми Аъзамий, Эшонхон тўраҳон тўра, Жаҳонгирхон тўра Саййидофоқий. Булар барчалари амир ал-муслиминнинг ҳаммажлиси эдилар.

Султонлик ишлари ва хоқонлик муомилотида нимаики, шакар нишли амирнинг тилида жорий бўлса, ҳаммасини уламо диққатига ҳавола қиларди. Улар қабул //43⁶ қилиб, мужтаҳид олимларнинг иттифоқи билан фатво берсалар, шариат аҳкомлари асосида жорий қиларди. Ҳар вақт ва ҳар замонда унинг мажлисида муҳаққиқ олимлар қатнашардилар. Уламо ва фузало иштирокисиз мажлиси бўлмасди. Амалсиз олимлардан парҳез қиларди. Подшоҳлик ишлари ва шоҳаншоҳлик амрида омий саркардалар ва ғултабиат амирлар, жаҳли мураккаб кишилари билан мажлис қурмасди. Аксар муҳаққиқ фузало ва мудаққиқ шуаро билан ўтирарди.

Мавлавий Намангонийнинг одати шу эдики, кўпинча шариат ҳукмларини тушунтириш, панд ва насиҳат учун адолат паноҳли амир ҳузурига келиб, шаҳаншоҳлик мажлисини бахт келтирувчи қадами ташрифи билан мушарраф қиларди ва султон мажлисини ўз нуроний вужуди билан қудсийлар манзилгоҳига айлантирарди.

Покзамир ва соҳибдиёнат фатонатли амир Мавлавийи алавий мартабасининг ҳурмат ва иззатини жойига қўйиб, яланг оёқ холда уни кутиб оларди ва уни мажлис тўрига ўтқазиб, ҳурмат билан жойига ўтирғизарди. Еб-ичишлардан сўнг султонлик дастурхони орадан кўтарилгач, Мавлавий бир соат сукут саклаб хомуш бўлардилар. Амир соқчиси ва бошқа мажлисдагилар қўлларини одоб билан кўкракларига қўйиб, одоб саклашга ҳаракат қилиб жимгина ўтирардилар. Бир вақт сукутдан бош кўтариб, муборак оғизларидан шавқ кўпиги кўпириб чиқиб, хол таважжуҳи ва кол тили билан маърифат дарёсида ғарқ бўлиб, ўғит гавҳарлари ва насихат жавҳарларини олиб чиқиб, гавҳар кадрини биладиганлар ва гавҳарларни қиммат оладиганлар олдига сочиб ташлардилар. Дердиларки, эй амир! Мулк кимдан ва аҳволинг қандай? Осмон баландлигидан доим айланади, Ер эса пастлигидан доим ором ва барқарордир. Баландлик беқарорликка сабаб, беқарорлик эса юксакликка сабаб. Беқарорлик осмонни пастлик ва пастликлар тарбияси учун баланд қилган, пастликни пастлиги жиҳатидан ором ва тинч қилган. Сени ҳазрати Жаводи Бахшанда (Кечирувчи) Аллоҳ барча халойикдан устун қўйиб мумтоз этган ва ҳаммини сени итоатингга киритган. Сени сарафроз этиб, азиз бошингни султонлик тожи билан ораста қилган. Ўзининг каломи ло райбида «Аллоҳга итоат қилингиз, ва пайғамбарга ҳамда ўзларингиздан бўлган (яъни, мусулмон) ҳокимларга бўйинсунингиз»⁸⁷, деб хабар берганидан мақсад адолатшиор аҳли исломдан бўлган подшоҳлар ва муҳаққиқ олимлардир. Барча халойикни сенинг итоатингга вожиб қилгани бунга далилдир. Энди шариат ҳукмларига уларни таблиғ этиб, жорий этишинг, бидъат ва хўрликни //44^a улардан узоқлаштиришинг лозим. Шафқат ва меҳрибончилик билан уламо ва фузало устидан ҳукм суришинг жоиз. Фуқарони шариат сиёсати ва жоҳилларни насихат ва ўғит билан ислоҳга келтиришинг керак. Кеча ва кундуз бу айлана чарх ер ғамида айланар, сен ҳам унга ўхшаб ўз қўл остидагиларингни тарбиясига кўшиш этгин. Бу беш кунлик давлат билан ғурурланма. Фалакка ўхшаб тинчликни унутиб, халойик тарбиясида қойим бўлсанг ғафлат ва оромликдан узоқлашсан, мартабанг баланд курси(арш)дан ҳам ўтади.

Нур таратувчи манглайингдан умидимиз шулки, қиёмат куни ўзингни ва асрингдаги уламоларни ҳазрати Молики явмид-дин олдида шарманда қилмассан. Агарда ўша ҳайбатли куни ва салобатли соатда санинг ишинг хайрият билан тугаса, уламо ва тобеингдигиларнинг

иши ҳам яхши якун топажак. Шафқатли ва адолатли бўлгинки, “бир соатлик адолат кўп ибодатдан яхши” деган сўзлар шу фазилатнинг раҳнамосидир. Зулмандиша ва бидъатчи бўлмагинки, “Аллоҳ золим кишиларни ҳидоят сари йўлламагай”⁸⁸ дегани бу фикрга далилдир.

Амир бу жоннавоз маърифатлардан ва бу дилгудоз ваъзлардан бўшашиб, зор-зор йиғларди. Латиф жигари эзилиб, сурмасой кўзларидан кўз ёшлари сувдек оқарди.

Назм:

Хуш он шоҳе, ки чашми сурмасояш,
 Зи тарси Ҳақ ба доман лаъл резад.
 Гуҳарҳои насихат гўши жонаш,
 Шунда дар паноҳи Ҳақ гурезад.
 Бувад як қатра оби чашми шоҳон,
 Хуш зи чашме аз он тўфон бихезад.
 Ба даргоҳаш сари худро кунад ҳам,
 Сарашро лутфи Ҳақ раҳмат бирезад.
 Дар чашм бимоли хоки пойи он чунон шаҳ,
 Ту ки сурма ба чашмат ашк резад.
 Халойиқ раст аз дасти тазаллум,
 На ҳадде, ки ба кас золим ситезад.

Ҳазрати Мавлавий Махдуми мархумий ўзича ўйладиларки, “шунча панд ва насихат, ваъзларни амиру вазирлар, кабиру сағир хушларни қулоғига қуймоқдамиз. Қулоқларига булар кирганми ёки йўқ?! Имтиҳон керак, уларни...” дея Мавлавий айнаи ҳаёлда бироз хомуш тортиб, сўрадилар: “Нима ҳақида сўзлаётгандим?”. Амири хушпазир дарҳол жавоб бердики, “султонларнинг адли ва шафқати ҳақида сўз борарди”. Мавлавий айтдиларки: “Эй амир! Бу сўроқ имтиҳон тариқасида берилди. Насихат ва маърифатга қобилмисиз ёки йўқ, шуни билмоқчи эдим. Алҳамдулиллоҳ, қобилият ва диққат мақомида бўлиб, ваъзимни эшитаётган экансиз. Ҳокимларнинг ҳокими бўлмиш Аллоҳдан сизни адолатли ва фуқаропарвар султонлар // 44^б қаторидан чиқармаслигини умид қилиб сўрайман”. Амирни кўнгли эзилиб, йиғлай бошлади. Ўзини тута олмади. Барча мажлисадагилар ҳам кўп йиғладилар. Мавлавий ваъз мажлисини кўп дуо ва тилаклар билан тугатиб, жойидан турмоқчи эдики, хазиначилар бир неча фоҳира либосларни олиб чиқиб устига ташладилар. Мавлавий туриб кетишга қасд қилди. Амир ташқаригача яланг оёқ уни кузатиб, қайтишда дуо

олиб ҳарамига кириб келди. Амир ўзининг қимматли умрини, кўпинча, уламо ва шайхлар, улуғ саййидлар ва киромий хўжаларга сарф қиларди. Оқибат тахтга ўтиришининг ўн иккинчи йили касалга чалиниб, оламдан ўтди. Ўлганини бир кеча-кундуз сир сақлаб, барча давлатхоҳлар, улуғ саркардалар йиғилишиб, бутун маслаҳатни катта рағбат билан Умархоннинг ўн тўрт ёшли ўғли Муҳаммадалихонга қаратдилар. Уни олиб келиб салтанат тахтига ўтқазиб, хон кўтардилар. Шундан кейин йиғи ва сиғи овози мовий фалакка кўтарилганида халойикқа (Умархоннинг ўлими) маълум бўлди. Ҳамма уламо, машойих ва улуғ саййидлар, хурматга лойик хўжалар, вилоятлар ва маҳаллалар оқсоқоллари амирлик қасри бўлмиш Ўрданинг ичкари ва ташқарисини бозор ва Жоме масжидигача тўлдирдилар. Халойик кўплигидан бозор ва Чорсу йўли ёпилди. Барча вазирлар, надимлар, туғчилар, яқинлар ва маҳрамлар, ғулому аскарлар мотам тутиб, кўлларида ҳасса амир жасадини кўтариб чиқдилар. Йиғи-сиғи ва доду фарёд кўплигидан кулоқлар эшитмай қолди. Оқибат ясовуллар ёрдамида жаноза ўқилди ва ўликни дорул-аморат дарвозасидан олиб чиқдилар. Гўё киёмати сағир барпо бўлди. Минг машаққат билан қабристонга олиб бориб, латофатли вужудини тупрокқа топширдилар⁸⁹.

Муҳаммадалихон ибни Умархоннинг тахтга жулуси ва салтанати давридаги воқеалари

Тез жиловли ва ҳўл забонли қаламнинг оти, тезсуръат хоманинг улоғи варақ майдонида йўртиб чиқиб ёзадики, Умархон асоси заиф ва оммага ошною хосларга бегона бўлган бу тахтгоҳ билан видолашганида латиф жасади ва зарофатли вужудини бир кечаю кундуз ҳарамда махфий сақлаб, барча вазирлар ва надимлар, саркардалар йиғилишиб олиб, Фурқон китобини ўртага қўйиб аҳду паймон қилишиб, қасам ичдилар ва Муҳаммадалихонни ўн тўрт ёшида // 45^a подшоҳлик рамзи бўлмиш оқ кигизга солиб, отаси ўрнига хон кўтардилар. Юсуф мингбоши тоғлиқ Муҳаммадалихоннинг қайнотаси, саркардалар ва амирларнинг сараси ва етакчиси эди. У мазкур Муҳаммадалини хон тахтига кўтариб, ишончли мулозимларни унинг атрофига қўйиб, қўриқлашни тайинлади ва шундан кейингина амир вафот қилганини маълум қилишди. Ўша мотам либоси кийганлар кунни мусибатли қора тунга айлантирдилар. Таъзияга келганларнинг йиғлашларидан кўк кийган қари чарх ҳам Сомон йўлидаги оқ сочла-

рини паришон айлаб, сочлари тарқоқ аёллар каби боши эгик айлана бошлади. Ҳамма уламо, фузало, содоти уззом, хожагони зул-эхтиром, саодатанжом кубаро ва некуном умаро, ходим ва ҳашам, жами аскар ва лашкар, мусофир ва шаҳарли йиғилишиб олиб, жаноза намозини ўқиб, жасадини кўтариб кетишганларида кўчаю бозор, эшигу томдан мовийранг фалакка эркагу аёл доду фарёди кўтарилди. Ҳар бир киши бир куй билан нола ва зорий қилиб, йиғларди. Юсуф мингбоши Қошғарий, Муҳаммадалихоннинг қайнотаси, ўзини тилка-пора қилгандай бўлиб, хослар ва осмонга тенг саройнинг барча галабаходирлари билан ҳассаларни қўлга олиб нола ва зорий қиларди.

Назм:

Аз он ғавғои пурсўзи надомат,
 Ба жўш омад хурўши сад қиёмат.
 Ба чандин ҳашр дар ҳар кунжи роҳаш,
 Шуд пайдо қиёмат 3-ин аломат.
 Аломатҳои гуногун дар ин роҳ,
 Шуда зоҳир чу нашри бо салобат.
 Зану мардон ҳама нолону гўён,
 Ҳаме гуфтанд, ки эй соҳибкаромат,
 Ту рафти ном боқи карам монд,
 Дар ин олам умиди бо малоҳат.
 Роқим, ту аз ин ғавғои пуршўр,
 Зи сад як гуфти ва карди ғиромат.

Фарёду фиғон ва нолаю йиғи билан Дахмаи шоҳони номдор макбарасида, ота ва онаси ёнида эшиксиз тупроқли хонага султонлик ва хоқонлик об-ҳавосида ўсган, давлат ва ҳурмат ёстиғида таяниб улғайган латиф вужудини қоғоздек ҳарир ва енгсиз нафис кўйлак билан ўраб, тийра тупроқ тагига, нам ертўла ичига қўйиб, тупроқдан ёстиқ, ғамнок ердан ётоқ қилиб ётқиздилар. Ул зулматли хона эшигини ёпиб, қоп-қоронғи қилиб, унинг устига тупроқни баланд қилиб тортдилар. Кейин ҳасрат билан Қуръони шариф ва Фурқони латиф тиловатини қилиб қайтдилар. Султонлик қароргоҳига келиб қарор топдилар. Эски дастурларга мувофиқ ҳар ким ўз амаллари билан машғул бўла бошлади.

Назм:

Русуми сарвари куҳан инчунин,
 Ба тахт аввал орад, занад бар замин.
 Ба аввал варо тож бар сар кунад,

Бар он сар кашад хок //45⁶ ба рўзи пасин.
Кужо он вазирони маҳрамсаро,
Бипурсанд аҳвол бе ҳамнишин.
Шабу рўз буданд варо посдор,
Кужоянд таманно ба хок инчунин.
Сахо хуш аст шоҳро номи нек,
Ба олам намонад на шаҳ (на) ғайр аз ин.

От йили 1239/1823 йили, куз фазлида Муҳаммадалихонни ҳукмронлик тахтига кўтардилар. Қўй йили, тахтга чиқишнинг иккинчи йили Умархоннинг синглиси ва Муҳаммадалихоннинг аммаси Ойчучукойимнинг ўғли Исҳоқ тўрани Тўрақўрғонга волий ва ҳоким этдилар. Жулуснинг учинчи йили мазкур тўранинг кинғир-қийшик ишларидан ваҳимага тушиб, Бухорога чиқариб юбордилар. Шу йили Юсуф мингбошига Марғинон ҳукумати бериб бердилар. Ҳаққули юзни эса мингбошилиқ амали билан бошини осмонга етказдилар.

Ҳазрати Соҳибзоданинг⁹⁰ Бухородан келиш йили мазкур йилда эди. Бул тариқат чўлининг йўлловчиси, шариат йўлбошчиси, гумроҳларнинг ҳодийси, равон йўлнинг Махдийси, мағлуби тойиб, яъни ҳазрати Соҳибни Хўқандга кириб келиши таърихини зарифлардан бири бўлмиш Ниёз Муҳаммад дегани топиб, назм ипига тортган.

Назм:

Дар замоне, ки Муҳаммадалихон ибн Умар,
Буд волии Фарғона шаҳи ҳукмдон.
Тарки сукнои Бухоро ҳазрати Соҳиб карда,
Кард меҳру фалак шуруъ дар ин мулку макон.
Соли таърих ҳазору ду саду чиҳилу ду,
Ёфт ин мулк шараф аз кудуми кутби замон.

Жулуснинг тўртинчи йили Умархон синглиси Офтоб оймнинг эри Маъсумхон тўрани ҳам шаҳардан чиқариб юборди.

Жулуснинг бешинчи йилида эса, Ёрмозор орқали Юсуф мингбошини ҳам чиқариб хажга юборди. Йўлда у бу оламдан ўтди.

Олтинчи йили Офтобойим, Муҳаммадалихоннинг аммаси ҳам бу оламни тарк этди.

Жулуснинг еттинчи йили Эрназарбек девонбеги ва Хушвақт кўшинбегини қатл қилди.

Саккизинчи йили Исобек Андижонийни дорус-салтанат меҳтарлиги билан сарафроз этдилар. Қўшин ва фуқаро ичида барча бидъат

ва норозиликни келтирадиган киши Хулика авлодидан шу эди.

Шу йили сой бўйида Мирзо Ёдгор қўли билан қурилган Мадрасаи Хон куриб битказилди. Фузалолардан бири унинг таъриhini шундай топган:

Гуфтам ба хирад дар пайи таърих бикўш,

Гуфто, ки ҳазору ду саду чихилу шаш (1246/1830–1831).

Жулуснинг тўққизинчи йили Бузургхон тўра⁹¹ ибн Жаҳонгирхон бир неча минг хўқандлик ва қошғарлик билан Хўқанддан қошиб Кошғар⁹²га кириб борди.

Ўнинчи йили Исобек меҳтар Андижоний ҳам қочиб, Кошғарга борди ва Бузургхон тўрани хитойликларнинг Гулбоғ⁹³ қалъасини қамал қилишга қаттиқ тарғиб қиларди.

Ўн биринчи йили Муҳаммадалихон ва давлат устунларининг ғайратлари вужудларида жўш уриб, ғазот учун қўшин йиғиш пайига тушдилар. Улар “Шундай султонлик дабдаба // 46^a ва шунча хоқонлик асъаси билан имиллаб ғафлатда қолсак, номдорлик доирасидан ва ишбилармонлик қаторидан тушиб қоламиз. Бир бетажаммул хўжа бир неча авбоши бебоши билан кофирларнинг қалъасини муҳосира қилиши, вилоятни босиб олиш даъвосида хонлик ноғораси садосини баланд кўтариб, бир мулкни эгалаши маҳол ишдир. Бошқа тарафдан агарда буларга ғалаба насиб этса, кофирларнинг бир неча йиллик хазинаси авбошия халқи қўлига тушиб торож бўлади. Шунча молу бойликни қўлга олиб, авбош ва бебош халқ тарқалиб кетади. Хитой қатта қўшини билан келиб даъво қилса, ўшанда хазинани қайтариш лозим бўлади. Тарқоқ оломон ислом вилояти хазинасига талафот етказадилар ва вилоят фатаротга юз тутлади. Яхшиси, подшоҳлик ҳиммати ва жамияти, шоҳаншоҳлик иззати ва номусидан келиб чиқиб, бу вилоятга борайлик ва уни талафот қўлидан олиб қутқарайлик. Бузургхон тўра бу вилоят саранжомидида ожизлик қилмоқда. Тез орада хитойликлар унинг устига етиб келадилар. Ноилож у қочишга юзланади. Хитойликлар билан муомала қилишимизга тўғри келади. Хожагон аслида шу осмонўпар саройда тарбия топганлар. Шунинг учун хожаларнинг нисбати бизга мансуб. Энг яхши маслаҳат шуки, ғазот нияти билан зафарасар қўшинни Қошғар устига юбориб, уни тасарруф этсак. Агарда уни ўз тасарруфимизга олсак, бу савоб ва ғазот саналади”, деб бир қарорга келдилар.

Лашкарни йиғиб бир қисм қўшинни пойтахтда қолдириб, Кошғар сари азм этдилар. Тез фурсатда довондан ўтиб, Қошғар худудига кир-

дилар. Бузургхон тўра бир неча минг қашғарлик билан истикболга чиқиб, от устида туриб хон билан учрашди ва подшоҳлик таъзимини бажариб, ҳол-аҳвол сўради. Қайтиб кетиб, Муҳаммадалихонни бир катта ва кенг боғда қўш уришини буюрди. Ўша вақтда хитойликларнинг Гулбоғ қалъаси Кошғар шаҳри ичида эди ва қашғарликлар уни қамалга олгандилар.

Эртаси таъзим ва одоб русумидан келиб чиқиб, Бузургхон қашғарликларни Гулбоғ қамалидан олиб, Андижон қўшинига қамал ишини топширди. Қашғарликлар бу амрни эшитиб, Гулбоғ қамалидан қўл тортдилар. Хон ва Андижон қўшини Гулбоғ қалъасини қўлга олиш учун, жидду жаҳд кўрсатиб, Гулбоғ қалъаси деворлари тагига дору кўйиб, унга ўт бердилар. Қалъа деворининг бир тарафи ҳавога отилиб, тўрт томонга сочилиб кетди. Тош ва тупроқ дору тутуни билан аралашиб, кунни қора тунга айлантирди. Шу вақтда бирдан ғозий аскарлари ва ислом ботирлари шамъ кўрган парвона ва сурув кўрган бўридек ўзларини қалъага урдилар. Гулбоғ қалъаси ичидаги кофирлар мусулмонларни раҳна қилган қалъа деворидан ғалаба билан бостириб қирганларини билиб, уларнинг йўлини тўсиб жангга кирдилар ва хитой жазоири ва тўпларидан ўқ ота бошладилар // 46^б. Қалъа ташқарисидан мусулмонлар ҳам тўп ва жазоирдан отишни бошладилар. Бироқ, жангнинг оқибати мағлубият билан тамом бўлди.

Мусулмонларнинг такбир айтиш овозлари мовий гунбаз ва ҳаракатчан фалакка етиб, юқори оламини жўш ва хурўшга келтирди. Кофир ва мусулмон бир-бири билан аралашиб, шундай муҳораба ва муқоталани бошладиларки, ер томиридан қон қайнаб чиқди. Ҳар бир мағора ва тешиқдан қизил хун чашмаси балқиб чиқди. Қалъа деворига мусулмон сарбозлар узун нарвонларни кўйиб, қалъага кирмоқчи бўлдилар. Қалъа ичидан тўпу тўфанг, тошу кесаклар, оташсўз нафт билан отардилар. Жангнинг ғулғула овози мовий гунбазга етиб бориб, осмондагиларни беҳузур қилди.

Назм:

Ва рўзе ҳиммати оли ба нардобони қазо,
Қадам ниҳода ҳазбарон бидод сар ба ризо.
Ба зарби дасти далирон теги хунрези,
Саросар ҳама қалъа шуд гули ҳамро,
Қужост Баҳману Сухроб, Золу Рустами Ял,
Бидиди тигзаниҳо ва тўгии хун ба ҳаво.

Шудаст жумла шаҳидон шаҳиди рӯйи замин,
Шаҳодат ҳамаи ин ба пояи боло.
Ба ғайри жумла шаҳидон зумраи асҳоб,
Ба ғайри ташналабон шаҳидони Карбало.
На ҳадд маро, ки бигӯям зи рутбаи хосон,
Сивои ин ҳама хосон кунун кунам ман адо.
Аксар вақт васфи шаҳидони Кошғар гӯй,
Ки кардаанд ҳама сарҳои худ фидои Худо.

Гулбоғ қалъасининг усти ва рахнасидан (хитойликлар) уч марта мусулмонларни ерга тушурилиб, рахнадан ҳайдадилар. Тўртинчи марта хони ғозий қарадики, шаҳидлар ва яраланганлар кўпайиб кетиб, рахна солган жой ҳам тўсилган. Кўнгли бузилиб, йиғлашни бошлади ва “ўликлар ва захмийларни олиб чиқинг, кўшинни ҳам қайтаринг. Бу шерларнинг бир тирноғи Кошғардек юзта шаҳарга тенгдир”, деб буйруқ берди. Ҳамма ўлган ва яраланганларни қалъа олдидан олиб чиқиб, аскарлар ҳам қамалдан қўл тортиб, келиб ўз қўшларида ором бўлдилар. Бир ҳафта шу ерда туриб, ҳамма ўликларни ҳазрати Офокхўжа⁹⁴ қабристонига кўмиб, яраланганларини бирга олиб Жаҳонгирхонга фотиҳа бериб қайтдилар. Тез кунда мулк пойтахти бўлмиш Хўқандга етиб келиб дорул-аморатга кирдилар.

Бир ойдан кейин Бузургхоннинг Фотиҳ ал-абвоб инояти билан Гулбоғни фатҳ этгани хабари мулозимлари орқали хонга етказилди.

Жулуснинг ўн иккинчи йили Хитой келиб Кошғарни Бузургхон тасарруфи қўлидан қайтариб олди. Бузургхон бир неча минг кошғарлик билан бесару по бўлиб, бутун авлоди билан чиқиб келди.

Жулуснинг ўн учинчи йили // 47^a Ўратепа фатҳ бўлди.

Ўн тўртинчи йилида Абдурахмон шарбатдор ва Домла Эрназар бой ҳадя ва кўп қумошлар билан Рум (Туркия)га ҳазрати халифа хузурига элчи сифатида юборилди.

Жулуснинг ўн бешинчи йили элчилар халифа хузуридан сарафроз бўлиб нафис ҳадялар ва бой матолар билан рухсат олиб қайтдилар. Йўл давомида Абдурахмон шарбатдор бу оламдан ўтди. Халифанинг Муҳаммадалихонга кўрсатилган лутф ва меҳрибончилигини Домла Эрназар келиб арз қилди ва халифа бериб юборган шаҳаншоҳлик либосини мажлиси олда таъзими тамом билан хонга кийдирди. Шу муборак либос хурмати учун хон ҳамма вазаро ва умарога, ому хосга фоҳира либослар кийдириб, тўй барпо этиб, барча фуқарога ош тортди.

Жулуснинг ўн олтинчи йили Кошғарга ғазот учун беадад кўшин ва беҳад лашкар йиғиб, Хитой ғазотига юзландилар. Тўрт кундан кейин Ўшдаги файзжўш мазорда кўниб, шул аршостон маконда уч кун истикомат қилиб турди. Барча давлат арконлари ва салтанат аъёнлари маслаҳат қилиб, Муҳаммадалихонни катта давлат билан дорул-аморатга қайтариб, Ҳаққули мингбоши ва Муҳаммадшариф оталиқни кўшин саркардаси ва амир лашкари этиб, хон ижозати билан Кошғарга юбормоқчи бўлдилар. Бу фикрни хон ҳам қабул қилиб, кўшинга фотиҳа берди. Кейин яна бир кун Ўшда қолиб, Муҳаммадалихон хос баҳодирлар ва хоса мерганлар ҳамда маҳрамлари билан қайтиб келиб Андижонга кўнди. Андижон, Шаҳрихон ва Марғинонда жами ўн беш кун истикомат қилиб, сўнгра пойтахтга келиб тушди.

Хондан фотиҳа олган кўшин тўрт кунда довондан ўтиб, ноғора чалди деган мавзегга келиб қўш урди. Эртаси бориб хитойликларнинг қоровулхонасига хужум қилиб босиб олдилар ва хитойлик қоровулларни ҳалок этдилар. Эртасига қарасалар, ўн минг қуролланган хитойлик кофир ислом лашкари йўлини тўсиб, жанг ниятида турибди. Тоғни талқон қилувчи йигитлар ва шамширбоз далир ботирлар қиличларини қиндан суғуриб, галага ўзини урган шер ва сурувга ташланган бўридек хужумга ўтдилар. Зум ўтмасдан барча душманни тиғ дамидан ўтказиб, ҳалокатга етказдилар ва баъзиларини асирга олдилар. // 47⁶ Шу кеча ўша жойда қолиб, эртаси хитойи жазоирлар, қора кўндок милтиқлар, қалмоқий ёйларни асирлар билан бирга дорул-аморатнинг эски ишончли хизматкорлардан бири бўлмиш Танди иноқ орқали олижоҳ хон ҳузурига юбордилар. Кўшин эса Кошғарга дохил бўлди.

Муҳаммадалихон амалга оширган биринчи ғазотидан кейин хитойликлар Гулбоғ қалъасини шаҳардан бир фарсанг узоқликда қайтадан бино қилган эдилар. Деворининг баландлиги ўн икки газ, кенглиги ўн беш газ эди. Унинг устида ароба юрарди. Девори намли тупроқдан кўтарилиб, қалъа ичини хитой ва қалмоқ илғори ҳамда асбоб-анжоми билан тўлдирган эди. Улар ҳам ислом лашкари билан жангга шайланиб турардилар. Ислом лашкари Кошғарга дохил бўлган куни вилоятнинг барча аъёнлари чиқиб давлат арконлари билан бир-бир кўришдилар. Ўша кеча вилоят аъёнлари билан маслаҳатлашиб, эртаси отларга миниб Гулбоғ устига келиб кўндилар. Қалъага бир ўк масофа қолганда хайма ва хиргоҳ уриб, чодар ва боргоҳ барпо қил-

дилар. Саркардалар Гулбоғ атрофини ихота қилиб, чим босиб, тўғаноқ кўйиш учун буйруқ олдилар. Ҳар куни бир марта амирлашкарлар чиқиб қалъа атрофини айланиб, сардорлар ва пистирмада ўтирганларга динору дирҳам улашиб, бахшишлар бериб қайтардилар. Гулбоғ атрофида лаҳимлар қазиб, Гулбоғ хандақигача етказдилар. Шу ўртада қалъанинг ичкари ва ташқарисидан тўп ва тўфанг овози кўкранг фалакка кўтариларди.

Бир куни чошт вақтида ҳамма ўз кўшларида ғафлат уйқуда бўлган пайти Гулбоғ ичидаги хитойликлар жўшу хурўш кўтардилар. Улар лаҳимларга ўт кўйиб, тўғаноқларни бузиб, баъзи чимли тўғаноқдагиларни шахид қилдилар, баъзиларини ярадор қилдилар. Қолганлар қочиб ўз кўшларига ўзларини урдилар. Бу ваҳимали воқеани Ҳаққули мингбоши ва Муҳаммадшариф оталиқ кўриб, иккалалари бирдан ўз кўшларидан қиличларини қўлга олиб, бир нечта давлатхоҳлари ва га-лабаҳодирлар билан чиқдилар. Ислом аҳли душман томондан шунчасини ҳалокатга етказдиларки, уларнинг ўликлари жанг саҳнида ўтин боғлари каби ётарди ва мубориз жангчилар шу куни кофирларнинг жасадлари устидан юриб, жанг билан машғул бўлдилар. Хитойликлар чекиниб қалъага кирдилар.

Назм:

Зи найзаю шамшери он пурдилон,
 Асар нест аз захм бар мурдагон.
 Сареро зади сар шуди барқарор,
 Зи тезии шамшери пуробдор.
 Рагу устухонро буриди чу без,
 Гузар карди аз об чун теги тез.
 // 48^a Дар он заданди чу Бахроми гўр,
 Ба тиру тўфанге, ки зад чашми мўр.
 Ҳамекўфт бар фарқи кофар табар,
 Далеронро парешон шуди мағзи сар.
 Ҳар он, ки шароби шаҳодат чашид,
 Сурўши саодат варо даррасид.
 Ҳар он, ки зади тиг бар тори сар,
 Ду нима шуди ҳамчунон беи тар.
 Яке найза бар синаи кофирон,
 Ба зўри таковур заданди чунон.
 Чу бигзашта дар синааш як важаб,

Ба дўзах ҳамерафт нажунбонда лаб.
Агар буди Искандару Файлакус,
Ба роҳи далирон шуди хокбўс.
Дар он рўз Дорои дод рабуди,
Бад-ин баҳр кай ў шиновар диди?
Агар буди Сўҳробу Барзуйи ял,
Ҳамекард, худҳо фидо ин маҳал,
Вазири амири замон Ҳаққули,
Сипоҳдор мардониёни пурдиле.
Ба бозуи зўровари тиг зан,
Сари кофаронро фиканди зи тан.
Фалак гуфт аҳсан ба бозуи ў,
Малак карда таҳсин бар бозии ў.
Дар он жанг оталиқ Муҳаммадшариф,
Муборизи майдон марди ҳариф.
Зи як сў даромад мисоли паланг,
Ба бозуи чанголи бабри ба жанг.
Ба тиге ки мезад ба фарқи сар ў,
Буриди дубулға чу тиг ҳамчу мў.
Зади тиг бар китфу долуи ў,
Ду нима шуди жисми бадбўйи ў.
Дар он жанг бикарданд аз куштаҳо,
Бар он сахн аз кофарон пуштаҳо.
Ҳар он кофаре аз дами тиг раст,
Либоси мусалмони пўшид жаст.
Ҳар он кофаре мухтафи ёфт,
Чу баргашта бар қалъа шитофт.
Дари қалъаро кофирон хокрез,
Бикарданд аз тарсу аз тиги тез.
Қисса кўтах ин қадар бас бувад,
Зи авсофи онҳо сад як бувад.

Ислом лашкари кофирларни минг азоб билан Гулбоғга кириб бо-ришларини кўрдилар. Шаҳид бўлган ва яраланганларни олиб булар ҳам ўз кўшларига қайтдилар. Шаҳидларни ҳазрати Офок файзанвор мозорида дафн этиб, эртаси шу ерда истиқомат қилдилар. Хитойликлар (бошлиги) олдига элчи сифатида миёначи киргизиб, уларга етказдиларки, агарда сен мусулмонлар устидан ҳукуматингни рафиқ-

лик тарзида ижро этсанг, мусулмонлар орасига кофирлардан бировини сабабсиз киргизмасанг, бу вилоят фоҳишаларидан қўл тортиб, уларни қалъада сақламасанг, унда биз бу ердан кўчиб кетамиз. Акс ҳолда барча лашкар тамоман бошқа ишларини кўйиб, шу ерда қолади ва боқий умрини шу қалъа қамалида ўтказади. Элчи кириб бу сўзларни рисолат тариқасида амру фармойишга биноан арз этди. Кофирларнинг сардори таъзим ва ҳурматни бажариб, амирлар фармойишларини // 48⁶ ва аҳли ислом истақларини жону дил билан қабул қилиб, нафис ҳадялар билан элчига иззат ва икром кўрсатиб жавоб ва руҳсат берди.

Элчи келиб хитойликлар ҳадяларини катталар олдидан ўтказиб, эшитганларини улуғларга арз қилиб берди. Миёначи сўзларини эшитиб, кўчиб шаҳар ичига кирдилар. Катта обрўй ва мисли кўрилмаган хурсандчилик билан андак кунда дорул-аморат бўлмиш Хўқандга кириб келиб, осмонўпар остонани ўпиш файзидан баҳраманд бўлдилар

Кўшин Хитой Гулбоғи устида бўлган пайти Муҳаммадраҳим оталиқ юз⁹⁵ вақтни ғанимат билиб, Хўқанд кўшинини ғазотга сафарбар бўлганини эшитиб, Ўратепа ичига кириб, Солиххўжа эшон хизмати-га борди. Шул вақтда Ўратепа ҳокими Шоҳи қўшбеги эди. Солиххўжа (Муҳаммадраҳим оталиқни) кўнглида мулк таъмаси борлигини кўриб, беасбобу анжом, жанг олатларисиз, хазина ва харажатсиз мулк арусини оғушга босиб бўлмас ва уни тасарруф қилиш амри маҳоллигини ҳам билди.

Назм:

Тасхири мулк вобаста бар таҳаммул аст.

Бар бе таҳаммулон таъмаи мулк мушқил аст.

Бе таҳаммул гар касе даъвои султони кунад,

Ин бад он монад, ки кал коқулафшони кунад.

“Ол ва тут” асбобу анжомисиз бу иш муяссар бўлмағай. Бир хушёр мулозимини Муғ аркига Шоҳи **парвоначи**⁹⁶ хузурига юбориб, воқеа тафсилотларини унга маълум қилди. Мазкур қўшбеги зудлик билан бир нечта тўфангдор мерганлар ва жонсипор камончиларни олиб, Муғ аркидан чиқди ва Солиххўжа эшон ҳовлисига борди. Оталиқбек юз бўлган хона деворини тешиб, тўфанг ўқи билан отиб ишини саранжом қилдилар. Унинг ўлигини дорул-аморат бўлмиш Хўқандга юбордилар. Оталиқ ўлигини пойтахтга олиб келганда амир унинг бошини танасидан жудо қилиб, дорга осди. Танасини дор ости-

га ташладилар. Бир ҳафта боши дорда, танаси дор остида қолди. Бир ҳафтадан кейин бошини танаси билан бирга қўмдилар.

Ҳаққули мингбоши қўшини билан Кошғар ғазотидан қайтгандан кейин (оталиқ билан боғлик) воқеани эшитиб, Муҳаммадалихон хизматида арз қилдики, “Жаҳонпаноҳо! Қадимдан то айни вақтгача султонларнинг расми шу тариқада эдики, бирор бир вилоятнинг улуғи ўзининг меросий мулкини таллашиб асир тушса, султонлик қарам ва хоконлик шафқат юзасидан уни кечириб, мулкини ўзига берганлар ва уни итоатли ва фармонбардорлар қаторига киритганлар. Зероки, подшоҳлик шаъни ва номуси доирасида бизга ўхшаган ва шу каби номдорларни //49^а фармонбардор қилиб киритилиши султонлик обрўси учун энг афзал ишдир. Бундан ташқари, хоконлик обрўи олиш қоида-сида ва мулк олишда фармонбардорлик энг тўғри ишдир. Муҳаммад оталиқни қўлга тушириб, тириклайин олиб келиб, ақидатшиор амир остонбўслари ва фармонбардорлари, банда ва мулозимлари қаторига қўшиш, ҳукмронлик, некномлик, шаҳаншоҳликнинг равнақиға сабаб бўлиб, яхши ном боқий қолдиришға арзирди. Бу номақбул ишни қилган Шоҳи қўшбеги салтанат паноҳининг бадномлиғиға, мулкдорликда маслаҳатсиз иш қилишға сабаб бўлди”. Мажлисида ҳозир бўлганлар бу фикрларни тўғри деб билдилар ва Ҳаққулибекка қуллуқ қилдилар. Улар бу барча қабих ишларни Шоҳи қўшбеги шумлиғидан содир бўлганини билдилар. Шу сабабдан Ҳаққули мингбоши ва Шоҳи қўшбеги ораларида адоват пайдо бўлди.

Жулуснинг ўн еттинчи йилида Ҳаққули мингбошининг қатли содир бўлди. Қоратегин ва Дарвоз Муҳаммадшариф оталиқ ва дарбори олийнинг бошқа саркардалари иштирокида фатҳ этилди. Хон амри билан бу вилоятға Шоҳи қўшбеги волий этиб тайинланди. Дарвоз хокими Султон Маҳмудхон қайтариб олиб келаётганида йўлда бу олам билан хайрлашди. Унинг жасадини Шохимардон ва Шери Яздон пурфайз мазоридида қўмдилар ва ўзлари келиб хон қўлини ўпдилар.

Хўжа қўшбегийнинг сургуни ва уни ҳажға юборилиши шу йили эди. Ҳамчунин Бухоро элчисиким, фитнаға сабаб бўлган эди, ушлаб қўйилиши ҳам шу йили бўлди.

Шу йили, яна қўшин йиғиб Пешоғар⁹⁷ға бориб, қалъа бино қилдилар. Гадойбойни шу қалъада қолдирдилар. Қўшин қайтгани билан Бухоро амири бу қалъани олиб, бузиб ташлаши ҳам шу йили эди.

Ўн саккизинчи йилида Бухоро амири Ём ва Зомин устиға лаш-

кар тортмоқчи бўлди. Олийжоҳ хон ҳам Муҳаммадшариф оталиқни амирлашкар этиб, буюрди. Улар Тошканд кўшини билан бориб Зомин устида сафларини ростлаб, кутиб турдилар. Бухоро амири ўз тарафидан келиб, чорак санг, балки ундан ҳам яқинроқ масофада бақамти туриб, лашкар сафларини ростлади. Икки дарё лашкар бир-бирига муқобил бир соатча туришди. Баъд аз он амир ўртага миёначи солиб сулҳ таклиф қилди. Сулҳдан сўнг амир қайтиб кетди. Булар ҳам бир соат таваққуф қилиб қайтиб келдилар.

Мазкур йили ҳазрати эшон Соҳибзода Муҳаммадалихондан озор кўриб, Маккатуллоҳ тарафига чиқариб юборилган эди. Қасида ва таърихини Мулла Ашур Муҳаммад ўғли бу китобда сабт қилади. //49⁶

Назм:

Зи бўстони вилоят гули чаманоро,
 Гирифт накҳати он аз самак то сураёро.
 Зи мевай сидри боғи кутби сирҳинди,
 Чакида аз ҳаловати он хони ҳалворо.
 Зиҳи саодати ин мулк он сари актоб,
 Дар ин диёр бигустарид маснади мусаллоро.
 Бар диле мутаважжеҳ шуди ба шафқату лутф,
 Чу ранг рабуд зи ойинааш сивои Оллохро.
 Гирифта шеваи асҳоб бувад росихи шаръ,
 Намонда як сари мў бар хилофи дин поро.
 Навишта хомаи қудрат зи баҳри илму амал,
 Ба сафҳаи дили қудси сифоти фатворо.
 Камоли рифъати авжи тариқи олия,
 Расонда бар фалак-л-аъзам муаллоро.
 Дили салими вилоятмаоби ҳазрати ў,
 Гирифта ин ҳама давлат тариқи такворо.
 Чу аз саломатии дил, ки ҳамчу арши азим,
 Бикарда бар дари дил поси вилоятуллохро.
 Назар накарда ба карами хеш, ҳашмати хеш,
 Набуд бар дари ў, каски раҳи ману моро.
 Ниҳоли боғи вилояти чихилу ду сола,
 Давонад реша дар ин бўстон сукноро.
 Фиканд соя дар ин мулк ҳамчу тубии хулд,
 Гирифта маърифатуллоҳ шаҳру саҳроро.
 Бикард хон Муҳаммадали зи авжи ғурур,

Малули хотири қудсии аршу саморо.
Сафар намуд аз ин мулк ҳазрати Соҳиб,
Гирифт боиси ҳаж Маккатуллохро.
Бикард қатъи манозил ҳама ба пойи вузу,
Ба нур паймуда мунаввар бикард жумла саҳроро.
Фароизи сунан вожиботи истихбоб,
Адо бикард ба вақташ ибодати Аллохро.
Қадам ба роҳи таваккал зада ба огоҳи,
Бикард қатъ роҳи санги дашту хороро.
Шуд аз файзи қудумаш саҳро шакли фалак,
Зи касрати шарафаш сабз кард дарёро.
Мушарраф аз кадамаш арзи Рум мулки Ҳижоз,
Сабз чархи Ажам партави мусаффо.
Расида зоти мутаҳҳар ба манзили эҳром,
Шуд аз либос берун аз дарун сивоаллохро.
Расида бар дари он боргоҳи арш нишон.
Бикард бар он сажда остони ниёзро.
Адои фарз бикарду вожиботи сунан,
Бикард ба мавқуф ҳама амалҳоро.
Бидид мардум батҳии тариқи роҳу равиш,
Ҳама ба роҳи садоқати азал қадамҳоро.
Ҳама ба хазмати он подшоҳи мулки яқин,
Ба дил қабул намуданд тариқи улёро.
Бикард рўзе Худованд саодати Арафот,
Биёфт давлати ҳаж ва савоби Миноро.
Сафову Марва ва жумла лавозими ҳаж,
Адо бикард ба таъзим макоми Ҳаворо.
Бикардам аз важҳи таърих аз ақл суол,
Бигуфт “зухури қабули ҳаж” аст хуш атворро.

Фатонат арбобларига махфий қолмасинким, “Зухури қабули ҳаж” таърих моддаси бўлиб, 1245/1829–1830 санани беради.

Ҳаж ва саҳобалар макбараларини зиёрат қилиб, Мадина сари азм этилиши, ҳазрати эшон Соҳибзодани аҳли Макка билан видолашуви ва уни кузатиб қўйишлари.

Назм:

Он сарвари раҳнамои солик,
Ҳодии арабу аҷаму тожик.

Маҳдии шариату тариқат,
Мужрии сунан, раҳи ҳақиқат.
Маслак ба раҳи ибодати Ҳақ,
//50^a Аз лутфи худ Ҳақ бидода равнақ.
Шуд озими роҳи мулки Ясриб,
Дар ишқи наби ба қалби жозиб.
Содоти уззом мулки батҳо,
Карданд гусел то ба сахро.
Карда ҳам аз вай шафқат,
Хурсанд зи худ бикард рухсат.
Гашта ҳама саййидон аз он жо.
Карданд видоъ ба сад ғам онҳо.
Гашта ҳама ба ҳасрату ғам,
Бо дил ҳамаро аз ў бо дидаи нам.
Дар раҳ ҳама маҳфили саодат,
Тавсиф кунон ба роҳи ҳасрат.
Содоти уззоми Макка ҳар як,
Меғуфт ба якдигар ки бе шак,
Бўйи гули мажлиси рисолат,
Аз суҳбати ҳалқаи латофат.
Ҳар дам ба боғи дил вазида,
Бар дили касе суҳбаташ гузида.
Дар шаъни камоли ҳазрати онҳо.
Меғуфт ба якдигар садакно.
Баъд аз гусели видоъи содот,
Шоҳаншоҳи соҳиб каромот,
Намуда чу барқ роҳ маҳбуб.
Ҳамчун назар ҳавои матлуб.
Аз суръат сайри оташ олуд.
Оташ ба дарун абр биғунуд.
Аз касрати жўшиши муҳаббат,
Паймуд чу барқ роҳ ба суръат.
Дар гарми пўяи биёбон.
Дар ҳар маҳал фурузи хамса,
Мекард адо ба вақт ҳамиша.
Дар роҳи махуф бандагиро,
Мекард ў пайрави набиро.

Қатъи роҳ бо чунин риёзат,
Қард ҳамчу сипеҳр оли ҳиммат.
Баъд аз таййи жумла манозил,
Бинмуд сари равза чун машоил.
Дар бореки бар замин фитода,
Қарданд ҳама қатъи роҳ пиёда.
Бо ин ҳама пири раҳ ки паймуд,
Таъзими расул бувад мақбӯд.
Мерехт ба зеҳ зи чашм гавҳар,
Меғуфт вуруд кутби раҳбар.
Мекард адои шарти одоб,
Бо жумлаи раҳравони асҳоб.
По аз дари шаҳр маъдани нур,
Монданд ба дарун бо дили шўр.
Бо худ бо забони ҳол меғуфт,
Ки дурр ба даҳони қол месуфт.
Медон ба яқин, ки мақомест,
Ҳазрат бо ҳама саҳоба мезист.
Арзи ҳама кўчаи Мадина,
Нақши қадами расул дида.
Жибриил малоики муқарраб,
Ғуфтанд зи суҳбаташ муаддаб.
Бар зери қудум карда мафрушаш,
Руҳи амин малоики арш.
Жумла макони арш бардор,
Бар по ҳама карда пой андоз.
Бар по ҳама карда аз замин фарш,
Аз фарш ҳама то малоики арш.
Шуд фарши қадам баҳри ду шайхайн,
Қолин шуда дар раҳи амирайн.
Ҳокаш ки шуд ҳам чу сурма ноёб,
Мустиаили пойи Оли асҳоб.
Бар паҳлуи ажз роҳ пўям,
Ҳокаш ба димоғи дил бижўям.
Лоиқ на бурун пойи одоб,
Дохил шудан аз кас зи ҳар боб.
Аз касрати иштиёки равза,

Нокарда нузули кўшхона.
Чун ташналабон расонда аз шавк,
Худро ба зилоли чашмаи шавк.
Монанди қирони моҳу хуршид,
Пайваст ба вусул мақсаду умид.
Бо дарғаҳи арши остона,
Шаҳбози баланди ошёна.
Гардид дар ду гуфта дохил,
Нолону бирён // 50^б сўзиши дил.
Пайваст ба равзаи мунаввар,
Гулдастаи боғу кутби раҳбар.
Фарзинжи мужир барқи ломеъ,
Аз равза шуда чу меҳр толеъ.
Андохта партави башорат,
Бо равзаи дил бикард ишорат
Кай раҳбари раҳравони уммат,
Вай зинда бе равони уммат.
Шоханшоҳи жумла оли ҳиммат,
Мақбули ...еки шуд қабулат.
Дур аз дари худ бидъат,
Эй мажрои роҳи жумла суннат.
Эй пешрави раҳи шариат,
Аз жумла рабуди гўйи сабқат.
Бикшода ту дафтари хидоят,
Хонди ҳамаро ту дар тариқат,
Дар ой дар ой ба равзаи тан,
Пеш ой ки ҳасти маҳраи ман.
Дарёфта давлати башорат,
Бо дил шуда мункашифи рухсат.
Монданд қадам ба пойи чашмбин,
Бал монда ба мардуми аёнбин.
Жори шуда дар ду чашм чашма,
Дохил ки шуда он замон ба равза.
Пайваст дил вале дар он ҳол,
Пайи арши дили наби зада бол,
Бо қалби наби ки буд сад арш,
Дар зери қадаму чу пастии фарш.

Бо авжи маротиби муалло,
Фойиз шуда уммати музакко.
Ҳамранг шуда Қулзуми муаззам,
Бо мавжи муҳити баҳри аъзам.
Амвожи ду баҳри нур дар мавж,
Омад шуда ғарқ сифлаю авж.
Гул кард вуқуъ олами нур,
Хурони биҳишт фитод дар шўр.
Зоҳир шуда машоғили зиёрат
Ботин шуда ғаркаи каромат.
Бо ин ҳама лутфи бе ниҳоят.
Ў ёфт шарофату қаробат.
Овард зиёрат бо одоб,
Бо хусни хулқ дурри ноёб.
Карданд зиёрати ду шайхайн,
Аз баъди зиёрати амирайн.
Рухсат шуда мункашифи ботил,
Аз равзаи “Тоҳо”⁹⁸ ва “Ёсин”⁹⁹.
Гул карда ниҳоли боғи умид,
Бишқуфта чу гул берун хиромид.
Бо жумла раҳбарон сар омад,
Бо давлату сархуши баромад.
Зи онжо ба зиёрати саҳоба,
Ом шуда қутби лутф нома.
Карданд тавофи жумла асҳоб,
Бо жумла ҳамраҳону аҳбоб.
Фориғ шуда ҳазарт аз зиёрат,
Бо жўши дил ба сўзи ҳолат.
Бе худ раҳи бозгашт паймуд,
Ташрифи нузули кўш фармуд.

Китоб муаллифи равзаи муборакни ҳазрати Соҳиб томонидан зиёрат қилгани таъриҳини қуйидагича топиб, назм ипиға тортган:

Маржаъи олам он устуни дин,
Ҳодии пойгоҳи роҳи хафий.
Шуда аз Макка озими Ясриб,
Ғавси офоқ раҳбари аҷамий.
Шасту як сола буд сини шариф,

Шуд мушарраф ба равзаи набавий.
 Шуд ба кашфи башорати равза,
 Дохили борғаҳи мустафавий
 //51^a Шарафи қурбати жулуси расул,
 Ёфта шуд зи лутфи мустағний.
 Такшиф гашта лутфи бағоят,
 Ёфт рухсат вали зи қурби набий.
 Жустам аз ақл ман зи соли тавоф,
 Гуфт аз “мазҳари набию вали”.

Маълум бўлсинким, “мазҳари набию вали” таърих моддаси бўлиб, ҳосили 1241/1825–1826 дир.

Сукно ба макони пур шарофат,
 Як сол бикард бо риёзат.
 Ҳар рӯз ба равза ў бирафти,
 Пилки чашм парда рафти.
 Бар пардаи қабр жабҳа суди.
 Имдод ба дин талаб намуди.
 Зорида ба нолаҳои дилсӯз,
 Меёфт камоли лутф ҳар рӯз.
 Бо ин равиши латофату ҳол,
 Жуз ҳифзи ҳадис набуд аз қол.
 Бе он, ки навишт нӯги хома,
 Шуд мункашиф тавлид нома.
 Як давр ҳама бино дар он жо,
 Бо аҳли ҳадис қард барпо.
 Мамлу ба палос жумла асбоб,
 Ҳар хона пур аз китоби ноёб.
 Вақте, ки зиёда аз кифоя,
 Қард он ки варо набуд ғоя.
 Қарда муҳтарамон мударрис,
 Ижрои ҳадис фикҳ тадрис.
 Он ҳамдарсро итмому анжом,
 Омад ба вуқуъ ҳама сар анжом.
 Дода ҳамаро ба мустаҳикон,
 Мозода, зоди роҳилаи он.
 Бо равзаи ҳазрати рисолат,
 Рафтанд баъд ғаму хижолат.

Аз дарду ғами фироқи ҳазрат,
Бо сад дили чок баҳри рухсат.
Бо равзаи пур зиёи аҳбоб,
Доҳил шуда бо ду пойи одоб.
Дар ҳол чу марқади мунаввар,
Дар бар бикашид кутби раҳбар.
Бо нолаи дил бикард зори.
Аз дида дуруд карда жори.
Гуфт ин ки туи паноҳи уммат,
Дар ҳазрати Ҳақ, ки дори ҳурмат,
Эй сарвари анбиёву аброр,
Бо мўйи сафеди ман ту раҳм ор.
Онҳо ки тариқи нақшбанди,
Карданд ба жону дил писанди.
Маҳрум макун ту аз шафоат,
Бо жамла умам ту дар қиёмат.
Гул кард ниҳоли боғи умид,
Аз боди баҳор равзаи жовид.
Бо ойинаи дили мусаффо,
Бинмуда бәсе жамолу зебо.
Дар бораи ў камоли шафқат,
Бинмуда варо бикард ҳурмат.
Гуфт ў туи пурдон аз ту,
Бо жумла роҳравон аз ту.
Онҳо бу ту кардаанд рафоқат,
Асҳоби мажолиси тариқат.
Бо суннат ман ҳамеша қоим.
Буда ба тариқи шаръ доим.
//51⁶ Рози зи ту ҳастам ва зи онҳо,
Ҳастам бо ту то ту боши бар жо.
Он ки ба мажлиси ту роҳ ёфт,
Дарёфт муроду роҳ бишнохт.
Рухсат ба ту мову Ҳақ барорем.
Бо манзили худ, ки аз ту шодем.
Аз лутфи худ Ҳақ бикард иноят,
Муфтарихи ту кард роҳи ҳидоят.
Ҳар жо ки ту боши бо Худои,

Ҳар жо ба Худо шуди ба мои.
Як лаҳза ман аз ту нестам дур,
Дар ҳалқа ҳамеша бо ту баҳазур.
Бо Ҳақ супурда додам рухсат,
Бо халқ намо роҳи ҳидоят.
Дарёфта кашфи сарфарози,
Атвори наби ба дилнавози.
Дохил шуда бо камоли жовид,
Бо пойи адаб берун хиромид.
Аз баҳри висоли кони шафқат,
Мерахт зи чашм дурри ҳасрат.
Дар роҳи муҳожирони содот,
Мекард суҳан ба рифқи ҳолот.
Гуфт эй ҳама сокинони даргоҳ,
Эй карда ба арши манзалат жоҳ.
Дорам аз шумо умиди имдод,
Бо лутф кунед дар дуо ёд.
Онҳо ҳама аз фироқи ҳазрат,
Мерехт зи дида ашки ҳасрат.
Мегуфт ҳама эй дурри ягона,
Дар шаръ сирруллоҳи ягона.
Аз файзи мажолиси латофат,
Дар суҳбати ҳалқаи пур шарофат.
Дар хонаи дил бигрифт Аллоҳ,
Хў карда ҳама ба ҳазратиллоҳ.
Гаравид маро зи ҳалқаи худ,
Маҳрум маро ки буд бехбуд.
То дар жасад аз ҳаёт боқист,
То боди нафас ба халқ жорист.
Бошам ба диёру дил фаромўш,
Дар хифзи дуо ба зикр хомўш.
Дар шаъни шумо баҳри зиёрат,
Дар равзаи соҳиби рисолат.
Имдод намуда дар дуо ёд,
Бикунем талаб намуда имдод,
Эй шаҳвори арсаи дил,
Берун накуни зи гўшаи дил.

Моро ки ҳамеша дар дуоём,
Умиди дуо ки аз ту дорем.
Моро ба дуо ҳамеша ёд ор,
Эй пешрави хосу аброр.
Карданд гусел то ба як санг,
То хосу авом жумла як ранг.
Мажмуи халойиқи Мадина,
Карданд видоъ ба сўзи сина.
Монданд ҳама аз фироқи ҳазрат,
Дар пас нигарон ба чашми ҳасрат.
Ҳазрат шуда қотии манозил,
Баъд аз тайи манзилу марохил.
Дар балдаи Маккаи муаззам,
Карданд нузул шоду хуррам.
Мажмуи халойиқи ақолим,
Ҳажжожии сағоиру аозим.
Бо ҳазрат ҳама тавофи Каъба,
Мажмуи хосу жумла омма.
Карданд адои ҳажжи хона.
Дар соати асъади замона,
Ҳазрат бо ҳама карда ножи.
Сўйи Арафот жумла ҳожи,
Озим шуда жамъ бо таҳорат,
Карданд Арафотро зиёрат.
Карданд адо намози қурбон,
Бо сўзу ниёз аҳли ирфон.
Карданд тавофи Муздалифа,
Минову Ҳаво, Сафо ва Марва.
Мажмуи лавозими зиёрат,
Карданд адо ҳама ба ҳурмат.
Озим шуда жумла бар ватанҳо.
Гашта ҳама ба сўзи дилҳо.
Шуд озим бозгашт ҳазрат,
Аз Макка ба жониби вилоят.

Соҳибзоданинг иккинчи ҳажининг таърихи қуйидагича топилди.
Эй хирад гў зи баҳри ҳажжи дуввум,
Таърихеро бигў магў ба ҳарж.

Дилу жонро бигуфт агар дони,
Васл кун “бо зуҳури васли ду ҳажж”.

Махфий колмасинким, “бо зуҳури васли ду ҳажж” таърих моддаси бўлиб, сана 1241/1825–1826ни беради.

Саҳрову бихор ва жумла роҳ,
Қатъ ҳамаро бикарда шаш моҳ,
Мажмуи халойиқи вилоят,
Карданд ҳама пешвози ҳазрат.
Ташрифи нузул ёфт ба Хўқанд,
Гаштанд ҳама хосу ом хурсанд.
Диданд фусақо ва қавми золим,
Гардида фано шаҳи мулозим.
Пўшида либоси тоза олам,
Пур одами нав аз куҳна олам.
Рафта ҳама молҳо ба торож,
Аз шумии фисқи мардуми гоҷ.
Дилдори ба мардуми вилоят,
Медод зи рўйи раҳму шафқат.
Ёбед шумову ў на ёбад,
Ҳар кас бикунад ҳамон биёбад.
Аз шумии қавми он вилоёт.
Ёбанд тазаллуму мукофот.
Ин кори на банда, кори тақдир,
Омад ба сари жавону (ҳам) пир.

Вилоят паноҳи бўлмиш ҳазрати Соҳибзода дидорини кўришга мушарраф бўлган вилоят аҳлининг ҳар бирини маърифатуллоҳ ўғитлари билан шундай шафқат билан таскин берардилар. Ҳазрат ўз умрини энг яхши тарзда ўтказиб, Хўқанд вилоятини нақшбандия тариқатига ҳидоят қилардилар. Ўн етти йил ўтгандан кейин маъдан ул-файз мадрасасини (Соҳиб эшон) Маллахон замонида бино этди ва у Шохмуродхон¹⁰⁰ даврида қайта таъмирланган эди. Унинг таърихини зарифлардан бири топган эди ва уни назм ипига тортиб ўз жойида келтирамиз.

Муҳаммадалихон ғозий тахтга ўтирганининг ўн тўққизинчи йили Бухоро кўшинини чиқиб келаётгани хон қулоғига етди. Дарҳол Муҳаммадшариф оталиқни сонсиз қўшинга амирлашқар этиб тайинлаб, хон ўзи бир ҳафтадан сўнг орқадан йўлга чиқиб Хўжанддан ўтиб, маҳрамлари ва қирқ ботир, қирқ мергани билан Хўжанд тангли-

гига келиб тушди. Худи шу куни амир кўшини Ўратепа устида жангга киришди. Хўқанд лашкари ҳам жангни бошлаб, айна урушнинг авжида амирга уларнинг кўли баланд келаётганини етказдилар. Амир зудлик билан отланиб келиб, Хўқанд кўшинига ташланди. Лашкар мағлубиятга дуч келди ва баъзи саркардалар, жумладан Муҳаммад-шариф оталиқ асир тушдилар. Қолган кўшиннинг аксари ҳалок бўлди. Кўшу фалтар, нарсалар ва чодарни ташлаб қолганлари чекинди-лар. Шом вақти қочган кўшиннинг муқаддимаси Хўжанд танглигида турган хон кўшига //52⁶ етиб келишди. Эрталабгача орқа-олдиси ҳам етиб келиб жам бўлдилар ва қуёш чиқаётган вақтда хон ижозатисиз шовқин-сурон кўтариб Хўжанд сари йўл олдилар.

Қочокларнинг бошида Тошканд ҳокими Лашкар бекларбеги турарди. У ўзининг яқинлари Саййид қўшбеги, Баҳодир қўшбеги ва бошқа саркардалар билан хон хизматига келиб, жанг воқеаси ва кўшин мағлубияти тафсилотларини хон диққатига етказди. Шу кеча тангликда туриб, Лашкар қўшбегини Тошкандга юбордилар. Хон ҳам махрамлари, қирқ баҳодир ва қирқ мергани ҳамда галабаҳодирлари билан Хўжандга қайтди. Шаҳарга кирганида шу куни Бухоро амири Баҳодирхон (Насруллох)дан элчи келиб, ўзини йўқотган хонга чиқиб, амирни кўриши учун тарғиб қилди. Баъзи давлатхоҳлар элчи маслаҳатини маъқуллаб, хонни шунга далолат қилардилар. Баъзи давлатхоҳлар, қирқ ботир ва қирқ мерган ҳамда юз жамоаси вакиллари хонни амир билан учрашишга маслаҳат бермадилар ва “уч-тўрт нафар саркарда қочишини кўриб, амирдан кўркиб, бориб уни кўриш сипоҳигарчилик қондасидан узокдир”, дейишди улар ва хонни олиб отландилар-да, Хўқанд сари йўл олдилар.

Муҳаммадалихон ғозий Хўжанддан чиқиб Тошкўрғонга етганида, Бухоро амири элчиси хон йўлига чиқиб шундай деди: “Эй хон, қаерга бормоқчисиз? Қаерга борсангиз ҳам амир билан жанг қилишингиз керак бўлади. Ҳали ҳам вақтни ғанимат деб билиб, бориб амир билан учрашинг. Вилоятни ўзингизга қайтариб беради, меҳрибончилик ва лутф ила сизни қайтаради”. Оқибат ул-амр маслаҳат шундай бўлди-ки, Муҳаммадалихон ўз ўғли Муҳаммадаминхонни катта тортиқ ва ҳадялар билан амир хузурига юбориб, ўзи Хўқанд сари равона бўладиган бўлди.

Хон Хўқандга келиб кўниши билан амир келиб Хўжандни олди ва Махрам мавзеига келиб (яна) Хўқандга элчи юборди. Амир тўрт кун

Махрамда турди. Элчи қайтиши билан амир Хўжандга кириб келди ва бу ерда уч кун истиқомат қилиб, Хўжанд ҳукуматини Султон Маҳмудхон – Муҳаммадалихоннинг укасига берди ва узи Бухорога азм этди.

Амир қайтиши билан Муҳаммадалихоннинг онаси (Мохларойим) Хўжандга келиб, ака ва укани яраштирди. Хон Тошкандни Султон Маҳмудхонга бериб, Хўжандни ундан олди. Султон Маҳмудхон Тошкандга кетиб, Хўжандни Муҳаммадалихонга топширди.

Кундан кунга Муҳаммадалихоннинг давлати таназзулга кетиб, муҳолифат авж оларди. Шунча бадбахтлик ва шикаст Аллоҳ таоло тақозоси ва Ягона султон қудрати билан Муҳаммадалихон бошига келиши унинг шум қилиқларидан эди. // 53^a У ўз суҳбатлари ва мажлисларида фосиқлар, киморбоз ва шаробхўрлар билан бирга бўларди. Сифла (паст) одамларга ривож бериб, ўзининг давлат арконлари ва мамлакат аъёнларини хор қилди. Фоҳишаларни ўз ҳарамига киргизди. Ҳамма саркарда ва давлатхоҳларнинг дилида гина ва адоват ин қурди. Улар қандай чора ва тадбир қилишни билмасдилар. Унга илож ва чора топишдан ҳамма ожиз қолди, зеро разил ва фосиқ кишилар дорул-аморат атрофини ичкари ва ташқариси билан ўраб олган эдилар. Оқибат Бухоро амирига рукъа (нома) юбориб, бу мулкни унга беришга ваъда бердилар.

Тахтга ўтиришнинг йигирманчи йили мазкур даъватларга бинотан амир келиб Бешарикқа қўнганида Тошканддан Султон Маҳмудхон келиб, Хўжандга кирди. Амир Бешарикдан кўчиб, Сариксувга келиб тушди. Бу ердан ҳам кўчиб, Найманчага келиб қўнди. Худи шу куни амир лашкарининг муқаддимаси келиб, шаҳарни от қамсил қилдилар. Эртаси амир Найманчадан кўчиб, Ойим кишлокқа келди. Шаҳар бир ҳафта қамалга олинди. Сипоҳ анинг жанг қилишга унча рағбати йўқлигини аҳоли билди. Бу вақтда шаҳарнинг қалъаси йўқ эди. Шунга қарамасдан шаҳарликлар бир ҳафта қаршилиқ кўрсатиб, жанг қилдилар. Бироқ, охир-оқибат манғитиянинг оломон (қўшини) кўплигидан ожиз қолиб, қочишга мажбур бўлдилар. Найманчадан то Аму дарёсигача бўлган ерлардан манғитлар оломон йиғиб олгандилар ва уларни бу мулккача олиб келган эдилар. Фарғона мулкидаги баъзи кишлоклар ҳам манғитлар оломон дасталарига қўшилгандилар. Оломон ҳужуми натижасида манғитлар шаҳарга кирди. Шунга қарамасдан баъзи пурдил йигитлар шаҳар кўчаларида то мадрасагача, яъни сой бўйигача неча марта манғитияга ташланиб, кўчалар тупроғини улар-

нинг қонларидан рангли қилдилар. Жанг ва саваш қила-қила келиб хонни ва Султон Маҳмудхонни олиб, қочиб кетдилар. Амир омманинг шовқин-сурони билан шаҳарга дохил бўлди. Амир буйруғига биноан шаҳарни тўрт соат талон-тарож қилдилар. Масжидларда кигиз ва жойнамоз, мадрасаларда китоб қолмади. Барча нарсалар ғорат бўлди. Эрқагу аёлни яп-яланғоч қилиб қўйишди. Бу мулкнинг баъзи фуқароси уйлар ичида, // 53⁶ боғлар ва хилват жойларида манғитларни итдек ўлдириб, жасадларини захбур ва чуқурларга ташлардилар. Тўрт соатдан сўнг амир буйруғи билан манғитлар шаҳар талон-тарожидан қўл тортдилар. Муҳаммадалихоннинг онасини бир нечта аёл билан бирга қатлга етказдилар. Муҳаммадалихон давлатхоҳларидан ҳам бир нечтаси, унинг ўн тўрт ёшли ўғли Муҳаммадаминхон ҳам қатл этилди.

Назм:

Эй забардасти зердаст озор,
Доимо турмағай қизиқ бозор.
Зулм тиғин равомудур сурмак,
Бегунаҳларни мундоғ ўлтурмак.
Шоҳлар ишидурур шафқат,
Шаҳ асир ўлса шаҳ қилур иззат.
Ҳақ ўзидек шахни қилди асир,
Ҳақ учун лозим ўлса узрпазир.

Бу китобнинг роқими ўша хангом Хўқандда етти (?) ёшда бўлганида бу барча “ушла” ва “тут”ни ўз кўзи билан кўрган эди.

Муҳаммадалихон ва Султон Маҳмудхон қочганларидан сўнг бу вилоятга олиб келинган мусофирларни амир ўз ватанларига қайтишларини буюрди. Муҳаммадалихонни қўлга тушириб, олиб келганларида у мусофирларни кўчишларига қаршилиқ кўрсатаётган эди. Муҳаммадалихонни қўлга туширгач, қатл қилдилар. Кўпгина гуноҳсиз одамларни ҳам қатл қилдилар. Шу билан бу хонадонга қарши, бу мамлакат аҳолисига ва бу юртга қора кунлар келди. Амир улуг ва қатта, уламо ва содоти уззом, ҳурматли умаро ва фузало, ҳунармандлар, машойих ва гўзал мастура кизларни сургун қилиб, уларга озор ва малол келтириб, Бухорога кўчириб олиб кетди. Хукмронлик олат ва асбоби, султонликда керак нарсаларни, тўп ва тўфанларни, уруш воситаларни йиғиб олиб Бухорога юборди. Барча вилоятни бухороликларга бўлиб бериб, уларнинг итоатига киргизди. Ўн етти кундан кейин истиқоматга ожиз келиб, Бухорога азм этди.

Муҳаммадалихоннинг тахтга чиқиши ва ўлими таъриhini фузалолардан бири бўлмиш Мулло Ниёз Муҳаммад мусаддас тариқасида бир байтга тортиб сабт этди.

Назм:

Он шоҳи некбахт бар тахти падар нишаст,
 Мискин ба хони макраматаш жумла нишаст.
 Аз табхи шафқату эҳсони оми ў,
 Аз ваҳми жуъ жамлаи гуруснагон бираст.
 Таърихи соли жулус хирад гуфт,
 Дони ҳазору ду саду сию ҳафт ҳаст.
 Гулҳои ин чаман ҳама ранг парида аст,
 Аз ваҳми тиғи ҳазон дили онҳо дарида аст.
 Осори неку бад дар ин даҳри жиз-жиз,
 Дар боғи зиндаги касе ҳосил надида аст.
 Он шаҳи шодком бигўям ба тахти // 54^a жулус,
 Айёми давр ба солаш бисту як аст.
 Аз таърихи вафот чунин гуфт ба ман хирад,
 “Муҳаммадалихони шаҳид ҳукме” шуда аст.

Возеҳ ва равшан бўлсинким, “Муҳаммадалихони шаҳид ҳукме” таърих моддаси бўлиб келган. Санаси 1258/1842–1843 дир¹⁰¹.

Бухоро амири кетиши билан бу мулкнинг аҳволи ўзгариб кетди, бу вилоятнинг аёлу эркаги, каттаю кичиги кўча ва бозорларда манғитлар зулмидан шикоят қилиб юрардилар ва уларнинг ҳукмига бош эгмасдилар, зеро улар (Бухоро) подшоҳини адолатосор ва шафқатшиор деб билардилар. Бу мулкни ўз тасарруфига киритиб, Хўқандга кириб келганида зулм қила бошлади. Султонлик расму русуми ва ҳукмронлик коидаларини буза бошлади. Бу мулкдан кетаётиб Бухоро амири уни Иброҳим Хаёл тарёкий, бир манғити хаёлийга бериб, уни ҳоким этди. У эса Мулло Курбон мирохур, Муҳаммадшариф мирохур ва Гадоий деган кимсалар билан келишиб ҳукмронлик қиларди.

Икки ойу ўн етти кундан кейин сартия, кипчокия ва қирғизия¹⁰² жамоаси бутун Фарғона аҳли билан биргаликда Олимхон даврида ундан ҳайиқиб Талосга кетган Шералихонким, Ҳожибек ибн Абдурахмонбек ибн Абдулкаримхон ўғли эди, олиб келиб, Тўрақўрғонда уч кун ушлаб туриб, ул ҳудуднинг қўшинини ҳам жамлаб, Хўқанд сари равона бўлди. Дарёдан ўтишлари билан манғитларга хабар берди-

ларки, “Талосда бўлган бу вилоятнинг хонзолаларидан бири ўз амалларнинг қотили қонини дият тариқасида тилаб ҳамда бу меросий мулкига даъво қилиб кўзгалган ва сон-саноксиз қўшин йиғиб, Султон Баёзга келиб тушган. Эртаси келиб сизларга ҳужум қилишмоқчи”. Бу даҳшатли хабарни эшитган заҳоти Хўжанд саркардаси Тилло Қобил деганига мулозим юбориб, кечаси уни чақиртириб олдилар. Эртаси куни эрталаб у ўз одамлари билан етиб келди. (Манғитлар) урушга тайёргарлик кўриб, қасрдан чиқиб Хўжанд тарафига наҳс юлдуз каби ботиб, равона бўлдилар.

Шералихон эса бахтли юлдуз каби шарқдан порлаб, фатҳ ва зафар билан келиб дорул-аморатга дохил бўлди ва аждодларининг обод қароргоҳидан жой олди. Хўқанд мулкини манғитлар қўлидан кетиб қолиши таъриҳини назм тариқасида китобга киритилди.

Назм:

Моли мардум хору бе раҳму тазаллумпеша,
Хоки адбори маломат омаду бар сар бирехт.
Кард ғорат мулкро аз роҳи бе андешаги,
Лутфи шоҳи карда гум аз жодаи шоҳон бикехт.
Он чи аёни вилоят шайху саййиду хожаро,
Кард хориж аз ватанҳо риштаи шафқат гусехт.
//54⁶ Монд ба тахти хавонин шоҳ Иброҳими Хаёл,
Рўзи рафтан баҳри мухлис жумла мардумро фирефт.
Баъди рафтан муддати ду моҳ аз ин ё бештар,
Шералихон омаду ин мулкро аз дасташ бар гирифт.
Таърихи инро бижустам аз хирад ҳамчун бигуфт,
Ки инчунин аст “бе ҳаё бе сару по шуд гурехт”.

“Беҳаё” сўзининг боши ва оёғи “бе” билан “алиф” ҳарфлари бўлгани боис уни исқот қилб, “гурехт” сўзига дохил этсак таърих ҳосил бўлажак.

Шералихонни Муҳаммадалихон тахтига ўтиргани ва Бухоро амирини келиб (Хўқандни) қамал қилгани, мақсудга эришолмай ўзининг ёмон муомаласидан хижолат тортганининг баёни

Шералихонни султонлик тахти ва жаҳонбонлик тўшагига қарор топганидан кейин, дорус-салтанатнинг уламо, машойих, бошлиқлар ва оқсоқоллари уни оқ кигизга солиб подшоҳлик тах-

тига ўтказдилар. Кейин мулкнинг барча аъёнларини хизматига қабул қилиб, латиф даҳани ва шафқат тили билан кўнгилларини юпатарди. Талаф бўлган молларингиз ғамини еманг. “Мол талафи умр халафи” деганлари рост экан. Молларингиз талафини Ҳақ таоло қайтариб берар. Молларингиз қимматига тенг мана мен, каминани юборишди. Мамлакат ва мулкдорлик номуси, салтанат муҳофазаси ва шахриёрлик учун ота ва боболарим тахтига барқарор этишди. Энди душман зарарини йўқ қилиш учун маслаҳат ва чора топмоқ керак бўлади. Бундан кейин менинг ишим сизларнинг тадбирларингизга мутааллиқ ва барчангизнинг маслаҳатларингизга боғлиқдир. Нимани раво кўрсангиз иттифоқ билан уни адо этиб, заррача унга қарши бормасман.

Вилоят қаттақонлари бу шафқатга яқин сўзлар ва латофатга ёр калималарни Шералихондан эшитиб, ҳаммалари хурсандчилик ғоятдан қўлларини дуога кўтариб мазкур хон давлати ва умрини зиёда бўлишини Аллоҳ таоло даргоҳидан сўрадилар. Кейин айтдиларки: “Жаҳонпаноҳ! Зиё таркатувчи хотир ва нурафшон ройингга келган бу маслаҳат энг яхши маслаҳатдир ва сиз адолатпарвар ва савобнамой дилингизда қандай андиша пайдо бўлса, мулк бошқаруви ишларида энг афзали бўлади. Бироқ, “Ишларингизда маслаҳат қилинг” деган оятнинг хурмати юзасидан хумоюнӣ дикқатига етказамизки, қирқ кун, ундан кўпроқ ёки камроқ, душман яна бошимизга бостириб келади. Ўша ёмон хулқли ва ёмон сўзли жангари қавм келишидан олдин шаҳар атрофида тоғдек қалъа ва фалакка тенг ҳисор, кенг хандақли, жаҳаннамдек даҳшатли ўра // 55^а барпо этмоқ керак. Чунки бу вилоятнинг халқи тобелари билан бирга ўша гуруҳнинг талон-тарожи қўлидан, бозорчи эл эса касод, оёқ-ости бўлиб, хотирлари озор чеккан, ваҳимада қолганлар. Манғитни бу тарафга келишидан хабардор бўлсалар, шаҳар ва қишлоқ аҳолиси кўчиб қочадилар. Қалъасиз ва бедарвоза бу мулкда одамлар истикомат қилишда ожиз қолиб, уйларда киши қолмагай”.

Ислохотчи хон ва андишали султон барча оқсоқоллар маслаҳатини яхши деб билди ва вилоятнинг атроф-теварагига мулозимларни юбориб, ҳамма жойнинг оқсоқолларига фуқародан мардикор олиб келиб, ўзлари бошчилигида салтанат пойтахти бўлмиш (Хўқанд) шаҳри атрофида қалъа ва ўра қазишни ва уни тез битказишларини буюрди. Вилоятнинг барча аҳолиси қатта хурсандчиликдан ўзлари мардикорларни йиғиб олиб келдилар ва чуқур қовлашга киришдилар.

Пойтахт оқсоқоллари шаҳар атрофига чиқиб, катта тааммул билан тоғдек қалъа пойдевори тарҳини чиздилар. Барча тоифаларга ўз жойларини белгилаб бериб, қалъа деворини мукаммал қуришга уларни тарғиб қилдилар. Жидду жаҳд билан қирқ кун ичида шаҳарнинг қибла тарафида қалъанинг ярим қисмини барпо этганларида наҳс келтирувчи амирнинг ёмон юлдузли тўқсон икки тоифадан иборат лашкари келишини талон-тарож кўрган халқ эшитди. Шаҳар атрофидаги қишлоқлар аҳолиси асбоб-анжом, хас-хашаклари ва дон-дунларини олиб, шаҳарга кириб яшириндилар. Шаҳарнинг шарқий қисмида қалъа бўлмагани боис, чим босиб бачқир (тўғанок) қилдилар, хандак қовладилар. Шаҳарнинг баъзи қисмлари очиқ ва хандаку тўғаноклари йўқ эди. Шу вақтда Бухоро ва Самарқанд чўли чигирткаларининг муқаддимаси Аму дарёсидан то Ғозий Ёғлик дарвозасигача чўзилиб, бу мулкнинг киштзорига ҳирсдан оч қолган зоғ каби етиб келиб, ўликларини ташладилар. Қарасаларки, шаҳар атрофи қалъа билан ўралган, тўплар ўрнатилган, милтиқлар омода. Ҳар бир манғит бошига минг милтиқдан ўқ отишлари мумкин. (Бухоро кўшини) ярим тош орқага чекиниб, ўз кўшларини барпо этиб, кўндилар. Эртаси куни Бухоро амири катта қарру фар билан келиб, шаҳарнинг қибла тарафидаги Арзик тепадан тоғдек қалъа барпо бўлганини кўрди. Мулкни бошқариш ва халқнинг бирдамлигига офаринлар деди. “Бу мулк ободонлигининг аломати, халқ оммасининг кўплигидандирки, бир ойда тоғга ва осмони фалакка ўхшаш шаҳар атрофида қалъа барпо этибдилар”.

Амир буларнинг барчаси ўзининг талон-тарожи, баъзи аъёнларни кўчириб олиб кетиши, бегуноҳларни қатл этиши касофатидан // 55⁶ эканини билди. У қилганларидан хижолат бўлиб, ўзидан нафрат қиларди, фойда бўлмади. “Бир подшоҳнинг тасарруфидан хориж бўлган бирор вилоят халқи яхши ният билан унга ишониб, хатлар юборса, подшоҳ ҳам ўша вилоятни рағбат билан ўз тасарруфига киритса, бироқ сиёсатни ҳаддан ошириб, зулм қилса унинг жазоси ва сазоси шу бўлади. Бундай зулмпеша подшоҳга тўпу тўфангдан ўқ отиш, унга шаҳар дарвозаларини ёпиш лозим ва зарурдир”, дея ўзи ўзини маломат қиларди. Оқибат ўйлаб-ўйлаб Ойим қишлоққа, шаҳарнинг қибла тарафидаги мавзегга келиб қўнди. Уч кун қаҳр ва ғазаб билан шу тарафдан кетма-кет шаҳарга кўшинини югуртирди фойда бермади. Кўпчилиги аждардахан тўп ўқидан ўлди. Тўртинчи куни Мўйи му-

борак тарафига ўтиб, сой суви бошидан ҳужум қилди. Шаҳар ичидан тўп ва тўфанг ўқи остига шундай тутдиларки, ўтин боғламига ўхшаб сой тошлоғида ётиб қолдилар. Кейинги икки кунни ҳам шу Мўйи муборак тарафидан от чопди, барибир мақсадга етмади. Қалъанинг ҳар бир тиркаши ва буржидан минг-минг ўқ бу одамсурат, чигиртка калла ва бадтийнату беҳуда сўзларнинг бошларига кулфат ва балодек ёғарди. Бу ердан ҳам кўчиб шаҳарнинг шарқида жойлашган Тўқай тепага ўтишди. Мазкур жойдан амирнинг ўзи отга миниб, жаҳл ва ғазабдан офтоб чиқиш тарафидаги Марғинон ва Тоғлиқ дарвозаларига ҳужум қилди. Улар, ҳатто Тоғлиқ дарвозасидан кириб, Навбахор кўчасигача бостириб кирдилар. Бу кунчиқар томонда ўра ва тўғаноқ йўқ эди. Бу бебок муфсидлар ва нопок муфлисларнинг Тоғлиқ тарафидан шаҳарга кирган хабарлари мусофирнавоз ва душмангудоз шаҳар мудофаачиларига етиб борди. Ҳар бир тўғаноқдан сурувни кўрган бўридек ва бўкирган шердек ул ғаддор, нобакор ва беакл палидлар бошига етиб бориб, бало ёмғири ва бедаво дарддек, “Тайран аобил”¹⁰³ мисоли “фил асҳоблари”¹⁰⁴га ёғиб, ёпишдилар. Дару девор, кўча ва томлардан ўқ жола ва тўфондек ёғди. Душманни кўчаларда уриб, ётқиздилар. Ул бехоҳларни йўлини қаттиқ тўсиб, баъзиларини асир, баъзиларини ҳалок қилдилар. Ҳосил калом шуки, ўғил отадан олдин ўлиб, меросдан маҳрум бўлганлар сингари маҳрум ва маҳжур уларни қайтардилар.

Бухоро амири иш қўлдан кетганини, иложсиз қолганини идрок қилди. Давлати қалъасининг деворига раҳна тушганини мушоҳида қилиб, фикрга ғарқ бўлди. Ўзининг давлат арконларига маслаҳат солди. Улар маслаҳат бердиларки, агарда дунёнинг барча лашкарини йиғиб бу мулк устига тўксак ҳам мақсад ҳосил // 56^a бўлмайди. Бу мулк Мовароуннаҳрнинг энг улуғ мулкидир. Соддалавҳлик ва ростсўзлик юзасидан бу мулк аҳолиси бизга ишонгани боис, вилоятнинг тасарруф давлати бизга осонгина ўтди. Олимхон бу ўлка ҳали ободон бўлмасдан олдин Хўжанддан то Самарқанд кенглигигача бир зарб билан қўлга киритган эди. Энди бу мулкдаги ўзбекларнинг шумлигидан муҳолифат оташи ва фитна тутуни бу қудратли давлат асосини заифлаштирмоқда. Соҳибкиронларни тахтдан олиб, бу остона давлатини энг заиф шоҳларга бермоқдалар. Бу худуднинг қимматбаҳо матоҳини йиртиб олдилар. Оқибат бу қавм муҳолифати шумлигидан бу улкан вилоят ва буюк мамлакат душман оти туёғи билан остин-устин

бўлмоқда. Агар бу мулкдагилар бошида бизга қаршилиқ кўрсатганларида, бизларни Зоминдан ўтказмаган бўлардилар. Мусулмончилик юзасидан ва диндорлик важҳидан, султоннинг фиқу фужури кўплигидан унга қарши чора тополмай, ожиз колганлар бизларнинг динимиз ва имонимизга ишониб, бу ўлкани осонгина қўлдан бой бердилар. Энди эса улар билдиларки, мулкларининг хонлари фосиқ ва фожир бўлганлари билан раҳму инсофда бизлардан афзалроқ эканлар. Биздан содир бўлган ишлар натижасида қиёмат кунигача бу икки диёр ўртасида душманлик қалъаси ва адоват девори мустаҳкам барпо этилди. Оқибат бу мулк ҳақиға нисбатан қилинган бизларнинг ёмон ишларимиздан Бухоро ва Самарқанд мулкларининг аҳволи не бўлғай?!

Назм:

Акнун ду сад фаришта некў гўядаш чи суд,
Дар шахрҳо ҳикоят ба номи ту рафт.
Ҳар кас кунад бади ба бади мубтало шавад,
Коре, ки кард чарх кунадаш во намуд.

(Мазмуни:

Энди икки юз фаришта уни мақтаса ҳам не суд,
Ахир бутун оламда у ҳақда овоза тарқалди, бўлди.
Ким ёмонлиқ қилса ёмонликка юзланар,
Кишининг қилган иши олам аҳлига билинар).

Ана шундай сўзлар мажлис аҳли орасида айтилар эди. Амир ўзининг нодонлигидан қилган ишларига пушаймон еб, афсусланарди, бироқ фойдаси бўлмади. Икки ой давомида қамал қилаётган ул яланғоч Яъжуж ва Маъжуж қавми топган нарсаларини ердилар. Шу орада оқ уйлук қилинган хўқандликлардан Шоди додхоҳ бир неча бошқа амирлар билан қочиб, Хўқандга келди ва Шералихон хизматиға кирди. Булар шаҳарга кириб боришлари билан амир аҳволи қалъа ичидагиларға маълум бўлиб қолишини сезд. Бошқа истиқомат қилишни ўзига раво кўрмай, дарҳол Бухоро сари йўл олди. Хўжандни Хожа калон Жўйборийға бериб, суръат билан Хўжанддан ўтиб, хўқандлик барча ой уйлук қилинганларни қўйиб юборди. Шулардан Тангрикули шиғовул¹⁰⁵, Азимбой кўшбеги, Солих судур, Муҳаммадниёз¹⁰⁶ парвоначи ва // 56^б Танди иноқ, Муҳаммадкарим ясовул, Қотурма оғолик ва бошқалар жамоа бўлиб келиб, Шералихон билан учрашиб, таъзим учун бош эгдилар.

Бухоро амири қайтиб кетгани билан қалъа қурилиши ва хандак қовлаш ишларини ниҳоясига етказдилар. Шундан кейин мулкдорлик ва кишвар қушойлик ишларини қипчоқия, қирғизия ва сартия эли билан бирга амалга оширмоқчи бўлдилар.

Назм:

Ҳар он шоҳ агар мулк гирад ба зулм,
Пас аз рафтаниш шўр хезад зи дум.
Ба он мулк аҳкоми ў пойдор,
Нагардад ба халқ ў кунад уштулум.
Нажўяд Худо ҳаргиз озори халқ,
Бувад бад чу аз куфр озори зулм.
Бозори мардум шаҳи хў кунад,
Кунад риштаи давлат аз даст гум.

Шералихонни ота-боболари тахтига мушарраф бўлиб, тахтга ўтиришининг биринчи йили Хўқанд қалъаси ва хандақини барпо қилгани ҳақида таърих.

Назм:

Шералихон ибн Ҳожихон,
Ҳожихон ибн Абдурахмонхон.
Абдурахмон ибн Абдулкарим,
Хон, ки буд аз Шоҳрух он.
Хон Шоҳрух писар ба Ашурбек,
Буд Ашурхон валад ба Ҳожихон.
Ҳожихон бувад ибн Рустамбек,
Мир Рустам валад ба Шоҳруххон.
Шоҳрух ибн Чамашбии нек асл,
Дар насаб онҳо нажоти Бобур дон.
Омада ў ба сооти масъуд,
Мамлакатро ситонд аз адувон.
Ҳамаи мулк дар тасарруфи хеш,
Хужаста ва фаррух бикард дар замон.
Қалъаи кўхпайкари хандақ,
Кард дар даври шаҳр Шералихон.
Таърихашро худ бигуфт чунин,
То бидони бинои ин ал-он.
“Қалъаи кўхпайкаре(ю) хандақ,
Ту (ба)саддайн васл карда бихон”.

“Қалъаи кўхпайкари хандак” сон ифодасини “пайкаре” сўзининг ўртага тушган ёйи изофаси билан “саддайн”га кўшиб, ҳисобланса таърих келиб чиқади ва у 1258/1842–1843 дир.

Шералихон салтанати даври шундай эди. Хони салимдил ва ва султони асил, ул фақр истовчи шоҳ ва ул малоҳат сўзли шаҳаншоҳ ота ва боболари тахтига қарор топгач, султонлик сажжодаси ва ҳукмронлик жодасида ҳоконлик расм ва русуми билан ўтирди ва фармонфармойлик ҳукмларини жорий қилган вақтида Ёрмозорни Шоди додхоҳ ибн Шоҳи кўшбегига берди.

Бухоро амири мадади билан Тошканд ҳокими бўлган Муҳаммадшариф оталиқ хузурига давлат арконлари ва мамлакат аёнлари маслаҳати билан бир доно ва хушгўй элчи юборди. Мулойим сўз ва дилжўй гапларни мулойим ва ширин тил билан баён қилиб, уни итоатга чақирди. (Муҳаммадшариф) элчининг сўзларини ва фасих нутқларини эшитиб, жаҳл ва нодонлик юзасидан, васвоси шайтоний ғалабасидан, нафсоний ғурур ва кибрдан қаттиқ сўзларни одобсизликдан латиф сўзлар ва зариф калималар бадалига айтиб, китобат ипига тортди ва расул билан юборди. Элчи ҳам гавҳар олиб бориб бир хармуҳра (лойдан ясалган муҳр) олиб қайтаётган тожирга ўхшаб орқага мақсадга эришолмай қайтди. // 57^a Ўз шаҳриёрига ёзилган рукъани тотор мушкини олиб келгандек, олиб келди ва ҳамма оламни муаттар қилди. Элчи олиб келган номадан сасиқ ҳиндудан ҳам бадтар ҳид келарди. Уни Шаралихон хизматига манзур қилдилар.

Назм:

Бо Худододагон ситеза макун,
Худододагонро худо дода аст.
“Туъти ал-мулка”¹⁰⁷ гуфт дар Куръон,
Ин надонад ҳар он, ки азод аст.
Сарфарози дихад ба тожи шаҳи,
Он сареро (ки) аз кибр озод аст.
Ҳар касе нест лоиқи давлат,
Магар аз халқ ў ҳама шод аст.
Он ки бадхў гарчи давлат дид,
Халқро қору бор доду фарёд аст.

Нома мазмуни шундай эди: “Менга бу мулкни на амир берган, на Шералихон. Ким бу мулкни талаб қилса, биринчидан шамшир дамига бўса урмоғи ва ундан кейин мақсуд гулистони ва мурод боғидан

гул термоғи лозим. Иккинчидан тўпу тўфанг ва қилич билан жанг қилиб, зафар ва нусратга етмоғи керак бўлади. Базму жанг анжом топиб, мурод ва мақсадга етиш мумкин. Акс ҳолда, бу этаги кенг мулк аруси қўли қиска, бе сарупо ва ялангоёғларга насиб қилмайди”. Шундай номарғуб ва ноуслуб жавоб ва сўзларни нодонлик билан айтиб, элчини қайтарган экан.

Тавоно расул ва доно миёначи қайтиб, олий саройга келиб бемаъни бу сўзларни ва бошқа эшитган калималарни ҳам Шералихон ва давлат арконларига оғзаки ва фасоҳат билан арз қилди. Сипоҳигарчилик қонунида Бахшанда ва мулк Берувчи шаҳаншоҳдан юз ўгириш исён аломати ва ёмонлик рамзи эканини барча билади. Бадномлик ва бадкирдорликни киши ўзига нисбат бермоғи лозим. Бундай одамнинг устига бориб, билак кучи ва ўқ зарби билан тасарруфга киргизиб, итоат занжири билан боғлаб, ул ерда фармонларимизни жорий қилмоқ зарурдир. Эҳтимол, яна унинг димоғи ва бошида бизларда отланиб, иттифоқ билан юриш ва сипоҳдорлик салоҳияти йўқ деган гумон пайдо бўлгандир? Элчидан эшитган икки калима ва миёначидан билган бир неча ҳарф билан кенг мулк ва катта бир шаҳарни қўлдан бой бермоқ ҳаромнамакликнинг аломатидир. Айни шундай фасод халълар унинг кўнглидан жой олгандир. Бу ҳудуднинг беадад лашкарини йиғиб, ул ерга бостириб бориш // 57⁶ ва давлатни мустаҳкамлаш, маслаҳатимиз иттифоқини ул мамлакат ва барча вилоятларга, тобе ерларга маълум ва фош қилиш зарурдир. Фарғона мулкидан фитна ва фасод йўқ бўлганини ҳамма билиши керакдир. Давлат забти иттифоққа ва саодат рафоқатга боғлиқдир.

Охир ул-амр, барчанинг иттифоқи билан қўшин жамлаб унга Шералихоннинг ўрганча ўғли Маллахонни амири лашкар этиб, Юсуф мингбоши¹⁰⁸ қирғизни лашкар сипоҳдори ва сардори этиб тайинлаб, Тошканд сари азм этдилар. Шералихон эса яқинлари ва кулли баходирлари билан пойтахтда, салтанат ва давлатни мустаҳкам қилиш учун қолди.

Қўшин Кандир (довони)дан ўтиб, Уйшин қўруғига етиб тушганларида, Гадойбой қурамани, Абдурахмон метан¹⁰⁹ ва минг нафар одам билан келиб, Қураманинг мавзеларидан бири бўлган Бўкага келиб киргани ҳақидаги хабарни эшитдилар. У тамоми тама қабиласини бир жойда йиғиб, яшириниб олган эмиш. Бу хабарни давлат арконлари ва қўшин сардорлари эшитиб, зафаржиловли уловлари тизги-

нини Бўка тарафига бурдилар. Шу куни Кураманинг маркази бўлган Кировчига келиб кирдилар. Кечаси шу ерда қолиб, эртаси эрталаб бу ердан кўчиб, Кировчи ва Бўка орасидаги бир жойга тушдилар.

Амирларнинг энг яхшиси, надимларнинг энг оқили ва хайрият андишали Муҳаммадниёз ҳидоячини бир қанча сулҳга тарғиб этувчи сўзлар ва ниятларни ўзгартирувчи қарам ва тухфалар билан элчи қилиб юбордилар. Унинг орқасидан зафар асарли кўшин ҳам кўчиб, бир ўк тегадиган масофада, Бўка қалъасига яқин жойда тушдилар. Мазкур ҳидоячи қайтиб келгунга қадар шу ерда истиқоматни ихтиёр қилдилар.

Эртаси мазкур ҳидоячи қалъа ичида қамалда қолганлардан эшитганларини келиб, хизмат юзасидан кўшин улуғларига бир-бир айтиб берди. Бемаза калималар ва бепарда куйларни эшитиб, кўшин сардорлари жанг ва қатлдан бошқа чора йўқлигини билдилар. Жами туркия¹¹⁰, тожикия, қипчоқия ва сартия кўшини, айниқса дорус-салтанатнинг жами талон-тарож бўлганлари ва Фарғона мулкининг аламзадалари бу муҳолиф сўзларни ва қарши жавобларни қуршовда қолган бетамиз жамоадан эшитиб, ғалаба ҳайқириқи садосини ложувард юлдузли гунбазга етказиб, Айиқ буржидан то Балиқ буржи остигача тўлдирдилар. Барча тоифаларнинг жўшу хурўши саккиз ошёнадаги курсийга етиб, ғайрат бели ва ҳиммат камарини мустаҳкам бойлаб, жаҳл ва ғазаб билан Бўка қалъаси атрофини аждар ва наҳангдек ўраб олдилар. Қаҳрли ўк ва оташ, тўпу тўфангу жазоир бе ўхшаш беному нанг қамалдагилар бошларига селдек ёғиб, // 58^a Самуд тўфони ва балойи осмоний каби келдилар. Ишбилармон диловарлар ва жанг кўрган, иш кўзини билган беадад аскар ва сон-саноксиз лашкар ул тўғонли қалъа устига бостириб бориб, унинг остига яқинлашдилар. Белу кетмон, гурзига ўхшаш қалтақлар билан қалъадаги тўпхоналарни таг-туғи билан қўпориб ташлаб, қалъа ичига кирдилар. Нуҳ тўфонидек қалъа деворларидан, кўча ва бозорлардан бош кўтариб, бир дақиқа ичида шаҳарни ютиб оладиган аждар каби муҳолифларини захарли шамшир дами ва наҳангпайкар қилич тиғидан ўтказдилар.

Гадойбой ва Абдурахмон метан ҳавохоҳлари билан бирга оғир машаққат билан қинсиз қиличларини олиб қалъадан чиқиб қочдилар. Қалъадаги қамалдагилар, тама жамоаси ва бошқалар зафарасар ва нурсратёвар лашкар отларининг туёғи остида қолдилар. Оқибат ул-амр Бухоро амири тарафидан Гадойбой мададига юборилган Абдурахмон

метан бир неча минг одамлари билан йўлларида турган Курама лашкари устидан босиб ўтиб, ваҳимадан қочишни ихтиёр қилдилар. Довюррак диловарлар ва бемислу монанд шердил баҳодирлар уларнинг орқаларидан суръат отларини кўйиб юбориб, қувиб олиб баъзиларини қатл ва баъзиларини асирга олдилар. Гадойбой ва Абдурахмон метан зиёда машаққатлар, ўлимга келтирадиган азоблар билан тиғи тез дарёлар мавжи ва тиру тўфанг ўқларининг жўшишидан нажот соҳилига етиб, Тошкандга кирдилар. Худо ёр бўлган лашкар ва диловар аскарлар Бўқа қалъаси ва тама жамоасини талон-тарож қилиб, ғорат қилдилар.

Назм:

Ҳар он хурди жоҳил кунад саркаши,
Ба тиғи бузургон кунад ў маши.
Надорад ҳар он кас, ки поси намак,
Бимонад бад аз Само то Самак.

Бир-икки кун шу ерда истикомат қилиб, кейин у ердан кўчиб Пискент¹¹¹ мавзеига келиб тушдилар. Бир кун бу ерда туриб, иккинчи кун кўчиб Тўйтепани эгалладилар. Рамз билуви жосуслар ва суҳандон айғоқчиларни Тошканд катталари аҳволини билмоқ учун юбориб, маслаҳатписанд надимлар, номдор сартия ва тошкандлик тожикларга хабар юбордилар. Пайғом ва хабар етиб келиши билан Тошканд калоншавандалари Бек Муҳаммад оқсоқол, Домулло Солиҳбек охунд¹¹², тожик Зухур эшикоғоси кабилар ва бошқа улуғлар ўзаро келишиб олиб, иттифоқ билан ўз тарафларидан ярим тунда Бек Муҳаммад оқсоқолни кўп ваъдалар билан чиқариб юбордилар. Нома ёзиб дорус-салтанат кўшини кўнглини хотиржам қилдиларки, ташвиш тортмасдан, кўркмай хосу ом фориғболлик билан журъат қадамларингизни бардам босиб келаверинглар. Сизлар ташқаридан бизлар эса ичкаридан, иттифоқ // 58⁶ тузиб бу биёбон козоқлари ва чўлистон ғулларини орадан кўтариб, бу мулк ойинасини зулмат келтирадиганлар зангидан тозалаймиз.

Кўшин катталари хат мазмунидан воқиф бўлгач Бек Муҳаммад оқсоқол кўнглини ваъдалар билан тўлдириб қайтардилар. Мазкур оқсоқол ҳам хотиржам ва кўнгли тинч қайтиб келиб, кўшиннинг саранжоми ва тадбирини тилга олган Тошканд катталарига етказиб, уларни ҳам хотиржам қилди.

Бек Муҳаммад оқсоқолни кузатиб бўлиб, Юсуф мингбоши кўшиннинг барча саркардаларини йиғиб, Тошканд вилоятининг улуғла-

ри хатини ўртага ташлади. Хат мазмунидан уларни хабардор этди. Рисоланинг хайриятанжом мазмуни ва паём сири фош бўлганидан кейин барча саркардалар фотиҳасар кўшин ва шукуҳатвор лашкар бариси билан жанг асбоби ва ному нанг олотини хотиржамлик билан тартибга келтириб, Тўйтепа устидан кўчиб, Кавардон мавзеига келиб кўндилар.

Бу ваҳшатасар хабар Муҳаммадшариф оталиқ қулоғига бемаҳал хурўс қичқириғидек етиб бориб, ғайрат ва номус жиҳатидан ноилож Тошканд кўшини билан Солордан ўтиб, Талоғуч тепада кўнди. Қозокларнинг санчикли уруғига эътимод қилиб, хайма ва хиргоҳларини барпо этди ва жангу муҳорабага тайёр бўлиб турди. Валекин нусратасар лашкарнинг жосуслари ҳар соат Тошканд муҳолиф лашкаридан хабар етказиб турардилар. Дорул-аморат лашкари тошкандликлар, андийлар ва чўлдагиларнинг муҳолифатини эшитиб, хурсанд бўлардилар ва буни яхши фолга буриб, фатху нусрат сабаби деб билардилар. Дорул-аморатнинг барча саркардалари кеча бошида Юсуф мингбоши хаймасида жам бўлиб, мажлис барпо қилдилар ва иттифоқлашиб шундай қарорга келдиларки, ҳазрати фаттоҳи зул-матин бизнинг Фотиҳ ва Носиримиз бўлади. Чошт вақти барча ўқчи мерганлар ва тўпчиларни йиғиб олиб, лашкар муқаддимасига жойлаштирамиз, мерганлар орқасидан бутун лашкарни кўш ва фалтарига қарамасдан юбориб, ул пароканда жамоага, ҳайикқан зоғларга тошу оташ ва ўқ ёмғирини жоладек тўкамиз. Аллоҳ таолонинг бениёзлиги ва ҳожатсизлигидан барчамиз якдил ва пурдил бўлиб, мерганлар орқасидан ғайрат билан от кўйиб чопамиз.

Бу маслаҳат барча давлат арконлари ва салтанат аъёнларига маъқул бўлди. Жами одамлар, ҳамма хосу ом бир-бирлари билан қасамёд қилиб, зафаргароват ва нусраталомат кўшин орасидаги кудурат, муҳолифат ва муҳосиматни буткул йўқ қилдилар. Ҳамма якдил ва яқжихат бўлиб, ўша кеча Чирчиқ сувининг жанубида Хўқанд кўшини, сувнинг шимолида Тошканд // 59^a ва Дашти қипчоқ кўшини кун чиккунча кўркиб турдилар. Эрталабгача бир-бирларига ировул, чандовул кўйиб, ухламай чиқдилар.

Султони ховар мунаввар байроғини бу мудаввар осмон саҳнида қадаганида нусратасар ва зафарёвар лашкарнинг аламдорлари байроқни Дашти қипчоқ саҳросида ўрнатганида, ул ҳудуд чўлларининг фазосини беадад ва тезюар лашкарнинг тўриқ отлари туёғи чангу

ғубордан тўлдирди ва кунни қора тунга, ҳавосини мовий рангга айлантирди.

Кагта давлат билан Чирчиқдан ўтиб, барча мерган ва тўфангчилар, ўқчиларни ҳар қайси тўпдан йиғиб олиб, Худо ёр бўлган лашкар муқаддимасига қўйдилар ва улар пешжанг бўлдилар. Икки жонидан пешжанг мерганлар икки нафар азамат ва босавлат саракардаларни номзод қилиб, тайинлаб уларнинг раҳбарлигида қолган давлат арконлари қўшин билан бирга қўшу фалтари билан жўш урган дарё каби ва Қулзум денгизи каби аста-секин душман устига бостириб бордилар. Пурнифоқ бўлган Дашти кипчоқ қўшини Фарғона лашкарини девона филдек тез суръат билан, дарёни ютаман деган наҳанг мисоли ғайрат ва журъат, наҳангни ҳам ютаман деган аждар каби келаётганини кўрдилар. Ул бир гала авбош ва бир тўп ваҳший бебош лашкари тўп-тўп ва гуруҳ-гуруҳ бўлиб, бир-бирларига айтардиларки, булар ўз тахтидаги ҳукмдорларидан, молу жонларидан айрилган, талон ва тарождан хароб бўлган халқдир. Ўша маҳалда улар душман торожига дуч келиб, Фарғона билоди бизлар томонидан ғорат қилинган эл булар. Улар фил ва бўридан кўркмагандек, ўлим селидан ваҳимага тушмаганлар каби андиша қилмасдан найистонга тушган ўтдек, ўзларини элотия лашкарига урадилар. Ўлиш ва асир тушишдан парволари йўқдир. Бошқа тарафдан муайян кўз ва мушоҳада назар билан лашкар кўплиги ва аскария далирлари бисёрлигини кўролмадик. Зафар ва нусрат улар томонида эканини тан олмадик.

Шундай қилиб, тафаккур ва ҳайратнинг жўшу хурўши, аждарнафас тўп ва наҳангпайкар тўфанглар овози жанггоҳ саҳросида тарқалиб, қаплон тимсол жазоирлар садоси чақмоқдек сўйишгоҳ ҳавосида чақнарди. Далирлардан ҳар бири маст шердек зўрлик панжаси ва билагини хасм ўлжасини олиш учун очиб, ажал каби ёқадан ушлаб, тўсатдан пуртоб камонлар ва суръатли пардек учадиган ўқларини душман кўкрагини тикиш учун парвоз қилдираддилар.

Бу аломатнинг мушоҳадаси ва бу ҳолат муқаддимасини козоқ лашкари ва барча бешафқат қавм мажмуи кўриб, ваҳимадан тепаликлардан бир-бир пастга қараб тушиб, нажот йўлини қидираётганда, Худо ёр бўлган лашкар ва номдор аскар тўп ва милтиқ пиликларига ўт бериб, Самандардек хашм олови ёниб кетиб, жазоир ва тўфанглардан ота бошладилар. Қозоқлар гуруҳи санчоқсиз // 59⁶ қолиб, тўпу тўфанг ўтига тоб келтирмай чекинишга юзланиб, қочиш йўлига кирдилар.

Галаавбош қозоқларнинг тарқалиб кетишлари, бебош кигизли қалпоқ кийганларнинг пароканда бўлишлари, олти уруғ алашларнинг қочишларидан кейин, йиғилишиб Оталиқ туғи тарафига от чоптилар. Лашкар дарёси мавжларининг пўртанаси ҳайбатидан ва тоғ гавдали саман отларнинг туёғидан Оталиқ қўшинига қўрқув ва ҳадик тушиб, қочишга юзланди. Пешжанг мерганлари ва номусу нанг диловарлари ҳаракатидан қўшу фалтар, хиргоху чодарга қарамасдан қолганлар ҳам қочоқлар кетидан тез суръат билан қочдилар. Мерганлар уларнинг орқаларидан душманга ўқ отиб, олдига суруб кетардилар. Минг машаққат билан айрим қочганлар шаҳар ичига кирдилар, баъзилари эса киришга ожизлик қилиб, ён-атрофибга тарқалиб кетдилар, айрим кишилар эса асирга тушдилар.

Назми турки:

Бир милтиқ ила қочар қозоқи гала сағ,
Андоққи қарайлок эшитса қарсақ.
Авбош элидин умиди номус этмақ,
Андоғқи заған ила бозни яксон билмақ.

Назм:

Ба як ҳамлаи тир карданд фирор,
Қозоқ пароканда ба сад ҳазор.
Агар сад бувад марди корозмой,
Беҳ аз саду дусад мардаки нобакор.
Кунад кори мардон ба номусу нанг,
Зи жон гузашта то кунад кору зор.
Дар он рўзи жанг мард бошад далир,
Ки то ў кунад жон фидо рўзи кор.

Қозоқлар тоғ ва дашту саҳрода зоғларга ўхшаб тарқалиб, дашту тоғ шохларида бойўғлидек яшириниб, биёбонларда йўқ бўлиб кетдилар. Оталиқ ҳам минг машаққат билан қалъа аркига ўзини олиб, яшириниб олди. Нусратпаноҳ қўшиннинг мерганлари қалъани камаб олдилар ва нусратойин қўшин етиб келгунга қадар барқарор турдилар. Бир неча соатдан кейин нусрат билан зийнатланган лашкар ва хурсандчиликка қарин бўлган аскар, барча сафни ёрувчи арслонлар, йиртқич наҳанглар хужумидан Оталиқ қўшини, лашкариясининг қўшлари чодару хиргоҳ ва саропардаю боргоҳ, ақмишаю ажнос, аскария ва ғайри аскарияга тааллуқли бўлган ва бўлмаган ашёларни барисини ташлаб қочдилар. Уларнинг бариси талон-тарож бўлди. Нусратпаноҳ

мерганлар жангчи пешдав аскарларнинг орқасидан катта нусрат ва хурсандчилик билан келиб, арк дарвозаси олдида тушдилар. Бир соат ўтмасдан Муҳаммадшариф оталиқ ўғли ва укасини аркони давлати ва аёни салтанати билан бирга // 60^a олий тўшак худованди (эгаси) нинг давлатхоҳлари ва тилло тахт соҳибининг намакхўрлари хизматига чиқариб юборди. Минг тамаллук ва ювошлик билан узр сўраб, арзга етказдики, неча йиллар бўлди фалакка тенг даргоҳда Муҳаммадалихон хизматида хизматкорлик устбошини елкамга ташлаб, фармонбардорлик камарини жоним белига бағлаб, итоаткорлик ҳалқасини қулоғимга осган эдим. Оқибат манғитлар билан бўлган ҳарб ва жангда асир ва тутқунликка тушиб, Бухоро амири олдида мужрим ва гуноҳкор бўлдим. Уқубатга сазовор ва кулфатга лойик, балки қатлга вожиб эдим. Марҳамат ва хатопўшлик, карам ва кечирувчанликдан чорасозлик юзасидан мани сарафроз этиб, амир Тошканд ҳукумати-ни менга бахшида этди. Шунинг учун сипоҳгарлик расму русуми юзасидан ва Бухоро подшоҳининг яхшиликларини унутмаслик учун бундай нописанд кирдор ва бундай ношойиста рафтор, иложсизлик ва кудуратдан сизларга нисбатан мenden бу иш содир бўлди. Подшоҳ шафқати баробарида, шаҳаншоҳлик ҳукумати қаршисида кўрнамаклик ва ҳурматсизлик қилиш инсофдан эмас. Энди ихтиёр сизларда. Давлат бошқаруви низомидан келиб чиқиб, қандай муомалани менга нисбатан раво кўрсангиз, мен каби бахти қайтган, бало урган, давлати кетган, беанжому бесариштага бажо келтиринглар.

Бундай узрли сўзлар, тамаллукли гапларни баён қилгандан кейин қаср ва ҳарамдаги иззат сарири ва адолатли хусравий тариқини ташлаб, уйни жума қуни ойидек тарк этиб, содиқ кишилар қалбидек душманлик, гина ва кудуратни унутиб, қаср ва ҳарамни ташлаб кетди. Барча яқинлари билан бирга чиқиб бошқа жойда сокин бўлди. Бандаларга сазовор, фармонбардор хизматкорларга лойик, бошлари эгик кишиларга лозим кўринадиган муомалани кутиб, таслим бошини салтанат саройининг ато ва кечириш этагига ташлади. Умид ва бош эгиклик билан Худо тақдирига, осмон балосига рози бўлиб, собир турди.

Назм:

Бандаро меҳнате расад жуз сабр ўро чора нест,
 Ҳар чиз ояд аз қазо шоҳу гадоро чора нест.
 Аҳли дунёро ба сахти, ки масмум кардаанд,
 Нест суде жуз кашидан дафъи ўро чора нест.

Амирлашкар аскар солорлари ва аскар арконлари ҳамда лашкар номдорлари билан катта давлат, мислсиз иззат билан қалъа ичига кириб, султонлик қондаси ва жаҳонбонлик ва мулкдорлик расм-русумини барпо ва шариат аҳкомларини жорий қиларди. // 60^б Бул мулкнинг ҳар бир аёни кўнглини кўтариб, амал ёрликлари билан сарафроз қилди. Улуғ саййидлар ва ҳурматга лойиқ уламо, икромли умаро ва фузалога, вилоятнинг жами ақобирига сарполар берди ва уларнинг фахр бошларини чархга етказди. Дашти қипчоқ ва қозоқ бийларига атласу кимхоб, кийим ва либослар ҳадя қилиб, уларни ҳам бошларини кўкка етказдилар. Бу билод қишлоқлари оқсоқолларига ҳам сарполар буюриб сарафроз этиб, кузатиб қўйдилар. Бирок, уларни кузатишдан олдин барча қозоқия ва сартиянинг оқсоқол ва бийлари олдида Муҳаммадшариф оталиқни укаси ва фарзандлари билан олиб чиқиб, анча мазамат қилиб ва танбиҳ бериб Шералихон хизматиға юбордилар.

Нусратпаноҳ қўшин бир ой бу ерда истикомат қилиб, Тошканд вилояти ва Дашти қипчоқ мамлакатини тартибга келтирдилар ва маслаҳатлашиб Тошкандни Шералихоннинг катта ўғли Саримсоқбекка бердилар. Муҳаммадкарим Калла Марғинонийни мазкур мир тарафидан Тошканд ҳокими қилиб тайинладилар, чунки Саримсоқбек ҳали пойтахтда Шералихон хизматида қолиб кетган эди. Шунинг учун мазкур мир йўқлигида вақтинча Тошканд ҳокимлигини Муҳаммадкарим Каллага бердилар. Дорул-аморатнинг жонсупор ходимларидан бўлмиш Даврон додхоҳ тожикни баҳодирбоши этиб, амирлашкар қилдилар ва сипоҳ иши ва аскария йигитлари ишларини унга топширдилар. Кейин қайтиш учун йўлга чиқиб, Тўйтепага келиб тушдилар. Эртаси Кавардонга келиб, икки кун шу ерда тўхтадилар. Қурамани ҳам бир ишбилармон садоқатли ходимларга бериб, азимат жиловини Хўжанд сари бурдилар. Икки кун суръат билан йўл босиб, учинчи куни Хўжанд дарёси соҳилига келиб қўндилар.

Шу вақтда Хўжанд вилояти ҳукуматини Бухоро амири Хўжа Калон¹¹³ Жўйборийга берган эди. Садоқат ва муҳаббатдан яқранглик ва биржиҳатликни ўртага солиб, жанг ва жадалсиз, муноқиша ва жангу савашсиз, қатл ва хархашасиз Хўжандни Шералихонга берди. Катта иззат ва ҳурмат билан Шералихон хизматиға келган Хўжа содоти уззом ва олиймақом хўжалар қаторидан келиб, энг баланд ва аржуманд жойни эгаллади. Давлат арконлари // 61^а зафарасар қўшин билан Хўжандга бориб кирдилар. Бир кун шу ерда қолиб, Нов ва Қўштегир-

монга кўшинни юбориб, бу ерларни ҳам фатҳ қилдилар ва ишончли, кўлидан иш келадиган мулозимларни ҳукумат устига кўйиб, обрўйи тамом ва яхши саранжомлик билан қайтиб келдилар. Фируз ва фараҳманд бўлиб, дорул-аморатга кириб бориб, остонани ўпиш бахтидан баҳраманд бўлдилар. Хизмат қилган ҳар бир жонсипор кишини хизматига яраша мос мартаба бердилар, лойиқ қарам кўрсатдилар, шахриёрлик амалга ёрлик бериб бошларини баланд кўтардилар. Бахти қайтган оталиқни укаси Абдуали билан бирга қатл қилдилар.

Бир муддат ўтгач Шералихоннинг катта ўғли Саримсоқбекни Муҳаммадалихон давридаги баъзи умаролар Азимбой қўшбеги, Таниқули додхоҳ ва бошқа хўқандлик ишбилармон мулозимлар билан бирга Тошканд ҳукматига юбордилар. Мазкур мир (Саримсоқбек) бутун анжом ва ишларни саранжом қиламан деб, Тошканд сари азм этди. Суръат билан йўлларни қисқартириб, андак кунларда Кўйлик мавзеига етиб келди. Муҳаммадқарим калла ва Даврон додхоҳ Тошканднинг умаро, уламо ва фузалоси билан унинг истиқболига чиқиб, иззат ва ҳурмат билан шаҳар ичкарасига олиб кирдилар ва хотиржамлик билан давлат устига устивор қилдилар.

Бир неча кун ўтгач фитна солувчи Мусулмонқули¹¹⁴ қипчоқ Хўқанддан чиқиб, қипчоқлар орасига борди ва Шаҳрихоннинг Оқ тепа мавзеида қипчоқияни йиғиб, дорул-аморатга муҳолифат ва душманликни бошлади. Унинг муҳолифат бошлагани хабарини Шералихон ва давлат арконларига етказдилар. Давлат арконлари иттифоқи билан кўшин йиғиб қипчоқларга қарши равона бўлдилар. Икки кундан кейин Шаҳрихоннинг ғарбидаги кўриққа тушдилар. Лашкар сардори бўлган Юсуф мингбоши қипчоқларга қарши жангга катта рағбат кўрсатарди ва барча лашкар ҳам уни қўллаб-қувватлаб камарларини белларига маҳкам боғлаган эдилар. Бирок, Марғинон ҳокими Шоди додхоҳ орага тушиб жангу жадални манъ қиларди. Маслаҳатлашиб Шоди додхоҳни мингбоши этиб, Юсуф мингбоши қирғизни Марғинонга ҳоким қилдилар. Бу маслаҳат қипчоқларга маъқул тушиб, ярашдилар. Мусулмонқулини қипчоқларнинг бошқа сардорлари билан Шералихон хузурига олиб келдилар. Давлат арконлари маслаҳатини Шералихонга арз қилдилар ва Шоди додхоҳни мингбошилик мансабига тайинладилар. Марғинон Юсуф мингбошига берилди. Мусулмонқули Андижон ҳокимлигига тайинланди ва қопчоқлар унинг ихтиёрига берилди.

Кўп ўтмасдан Тошкандга юборилган Муҳаммадназар Сақов¹¹⁵ бир неча вақт у ерда туриб, кейин қочиб қирғизия жамоасиги қўшилиб Қайнотаси ва қайинукалари билан ихтилоф бошлагач, Тўрақўрғон баҳодирбошиси бўлган Муҳаммадназар Кулоқ билан тил бириктириб, иттифоқда ва Муsulмонкули маслаҳати билан Тўрақўрғон ҳокимлигини олди. Муҳаммад Назарбекни келиб Тўрақўрғонни олганида Муsulмонкули Андижон қўшинини олиб Мирободга келиб қўнди. Ўша вақтда Шаҳрихон саркори Танди иноқ эди. Қипчоқия жамоасидан Муҳаммадназар Кўрўғли, Санжар авлодидан, ўз авлоди ва жамоаси билан Танди иноқ устига борди ва уни ўз итоатига киритиб, Шаҳрихонни забт этди. Кейин келиб Муsulмонкули қўшинига қўшилди. Қипчоқлар жамоаси такмил топиб, у ердан кўзғалиб Балиқчи мавзегига келиб тушдилар. Эртаси бу ердан кўчиб, Норин дарёсидан ўтиб, Кафа мавзегига тушдилар. Икки-уч кун бу ерда барқарор туриб, икки дарё (Дуоб, Иккисув) оралағида қил куйруқ солиб, Тўрақўрғонга бориб тушдилар. Бу ерда ҳам беш-олти кун туриб, саргия ва элотия қўшинларини йиғиш учун киши юбордилар. Бу фитна солувчи хабар ва шўрангиз муҳолифат овозаси тахт кўриқчилари кулоғига бориб етди. Давлатхоҳлар Шералихонга хабар берганларида, у бу маслаҳатни давлатхоҳларига ҳавола этди. Давлат устунлари Саримсоқхонни Тошканд қўшини билан бирга келишига қадар таваққуф қилишни жоиз деб билдилар. Шу орада Шоди мингбоши кутмасдан қўшинни буюриб, Хуррамсаройга келди. Оқиллар қанча манъ қилсалар ҳам фойда бермади. Шу кунни суръат билан йўл юриб, дарёдан ўтиб Хуррамсаройга тушди.

Назм:

Он, ки ў оқибат шуд мунтазир,
Сар баровард зи иттифоқи сар.
Он саромад, ки оқибатбин нест,
Шуда аз оби чашм доман тар.
Ва онки бар мулкдори шоҳон,
Ройу тадбири оқилон хуштар.

Эртаси Чуст ҳокими Раҳматуллоҳ киши юбориб, // 62^a қўшинни Чустга олиб келиб туширди. Бошқа тарафдан қипчоқлар ҳам келиб Чустнинг шаркида, бир фарсанг узоқликда жойлашиб, ором ва қарор топдилар. Эртаси чошт вақтида қипчоқлар сафларини ростлаб келиб турдилар. Қипчоқлар тарафидан бир элчи келиб арз қилдики, Шоди мингбошидан бошқа кишига ғаразимиз ва даъвоимиз йўқ. Маслаҳат

қилдиларки, уни ушлаб берсак бадном бўлиб, номимиз ёмонга чиқади. Яхшиси Мусулмонкули ул ёндан, Шоди мингбоши бу тарафдан чиқиб, ўртада учрашиб бир қарорга келсинлар. Сўз билан уни алдаб, макр ишлатиб қўлга олсинлар. Бу маслаҳат ёқиб, маъқул тушди. Бу берилган маслаҳат асосида тадбир ишлатиб, давлат кўриқчилари ҳам уни маъқулладилар.

Хурсандчиликдан орқасига йигирма-ўттиз нафар найзачиларни пистирмага қўйиб, махфий тарзда олиб келди. Мусулмонкули келиб икки лашкар дарёси ўртасида турди. Киши жўнатиб деди: бизни Шоди мингбошига бир-икки сўзимиз бор. Бошқа ғаразимиз йўқ, бировни кераги ҳам йўқ. Биз Шоди мингбоши билан бир-икки оғиз гаплашиб, музокара қиламиз, аҳду паймон, биродарликни ўртада барпо қиламиз. Икки лашкар ўртасида сулҳ учун музокара қиламиз тоинки, бу оламни зилзила ва қўзғолишга солмайлик. Бу фосид халёлларнинг шарбати шу иккаламизнинг димоғу мизожларимиздадир, бир-биримизга косадорлик қилиб, мақсуд майидан бир-биримизни саршор қилсак ва бир-биримизнинг қўлларимиздан соқийлик қилсак. Муддао гулидан хуш ҳидларни ҳидлаб, душманлик кудурати зангини дилимиз ва димоғимиз ойинасидан артиб ташласак. Бу маслаҳатому сўзлар ва мавофиқатангиз мақолаларни давлат арконлари ва Шоди мингбоши эшитди. Мингбоши отга миниб энди бир юз қадам чопган эдики, ўнг қўли томонидан уч-тўрт найзадор найзаларини кўтариб, Шоди мингбошига от қўйиб ташландилар. Мазкур мингбоши буни кўриб, лочин чангалидан халос бўлган сайд каби қўшин кўзи олдида отини учган кушдек учириб қайтарди. Найзадорлар ҳам бургутдек чангаллари тирноғини очиб, унинг орқасидан кувиб хаймаси олди-гача келдилар ва қайтиш ниятида бўлдилар. //62⁶ Бу ғариба ҳолат ва ажиба воқеани қўшиндагилар кўриб, мушоҳада қилдилар ва сардорлар ва қўшин катталарига нафрат тилларини очиб, лаънатлардиларки, бу не хурматсизлик ва не заифтийнатлик? Ўз лашкари сардорини ҳам душман олдида забун ва хору зор қилишадими? Охир-оқибат фитначилар феълининг шумлигидан ва бу душманларининг ёвлигидан ушбу вилоят ва музофот забун ва оёқ-ости бўлади. Бу исёнчиларнинг шумлигидан зиён кўриб, қанча мусулмон қатл этилажаги, хотинлари тул, фарзандлари етим қолажагини эрта кўрармиз, ҳали.

Шоди мингбоши ҳам: “Бу қандай сипоҳигарчиликнинг муомаласи ва қандай мардликнинг қилмишидир? Мани чўл йиртқичлари ва

сахро бўриларига ташлаб, ўзларингиз эсон-омон хаймаларингда тулкидек бошларингни думларингга қисиб, думларингни қоринга босиб турибсизлар?! Сизлар мани ҳалокатим эвазига тирик қолишни ғараз қилиб турибсизларми? Қачон бу авбоши бебош ва пурхош галасининг кўлига иш ва тадбирнинг ипи тегиб қолса, ўшанда хомтама бўлиб, ҳаётингиздан умид узишингиз маълум бўлади. Бу йиртқич чўл ваҳшийлари ва бераҳм тоғ ҳайвонлари каби аксарингизни ситам панжалари билан ҳалокат жарлигига ташлайдилар. (Ёки) ўзларининг мурдор ва ҳаром табақларига сизларни ҳамтабақ ва шерик қилишади. Бу фосид хаёлларингизга умид қилмай, бу ноумид ҳасадчилар галасидан билкул юз ўгириб, тайёр бўлингизки, бу дарднинг давоси фақат жанг ва тўпу тўфанг ўқидир. Одамга ўхшаш айиқлар ва арслонлар адоватига малҳам бошқа чора ва тадбир йўқдир”, деб баланд овоз билан шундай аччиқ сўзлар ва шўрангиз калималарни айтди.

Лашкариянинг барчаси шундай куйдирувчи сўзлар ва дилни эзадиган ишоратларни эшитиб, бирдан ҳаммалари шовкин-сурон кўтариб, маркабларига миндилар ва туғу байроқларни кўтариб, кипчоқия тарафига юзланиб йўлга чиқдилар.

Назм:

Мажў зи мардуми сахронишин ҳусни маош,
Ки лозим аст бо ин музиёни тигу талош.

Аср ва шом намози вақтида иккала кўшин бир-бирига қарши турдилар. Шу пайтда Юнус тоғлик ўз туғи ва байдақи билан кипчоқия кўшинига бориб кўшилди. Мўминхўжа тожик ҳам туғ ва байдақи билан шундай қилди. Баъзи фитначи тил бириктирганлар ва мунофиқлар ҳам, қарасалар, фитна қозони қайнамоқда, қон қайнаши айни хурўшда. Дарров вақтни ғанимат деб билиб, бахтсизлик хоқини бошларига пош бериб, бирин-кетин кипчоқия кўшини ичига бориб кўшилдилар.

Шоди мингбоши кўшин аҳволи ва лашкар авзои ўзгарганини билди ва зорий қилиб маҳрамлар ва галабаҳодирлар тўпига ўзини солди. // 63^a Фалакка тенг саройнинг маҳрамлари султонлик даргоҳининг амирзодалари, олий дарборнинг галабаҳодирлари уни ўрталарига олиб, ичкаридан жой бериб, ҳимоясида турдилар. “Ўз сардорини жангу жадалсиз қўлдан бериб юбормоқ одамгарчилик ва марду мардоналик қоидаларидан ташқаридир, яхшиси урушга тайёр бўлиб турайлик”, дердилар улар. Маслаҳатни шунга қарор бериб, энди жанг

ва урушни бошлаймиз деганларида Муҳаммад Назарбек туғ ва байдақи билан келиб, салтанат боргоҳининг галабаходирларини ўз туғига қўшиб олди ва шу билан жанг осеби ва тўпу тўфанг ўқидан қутқарди. Аста-секин, мулойимгина сўзлаб, яхши гаплар ва кўнгил сўраб (мингбошини) қўшига, ўзининг хаймаси ёнида олиб келиб туширди. Агарда у шундай мадуро ва муроса йўлини қилмаганида иш жанг ва ўлдиришлар билан якун топарди. Чунки, ул замонда икки тарафнинг сипоҳигарчилик номуси ўша маконда жунбушда ва ҳаракатда эди.

Қипчоқия ичида бўлган хўқандликлардан Муҳаммад Назарбек Қулоқ, Мўминхўжа, Юнус тоғлиқ ва баъзи бошқа бирлари Мусулмонқули хузурига келиб махфий тарзда куйидагича арзига етказдилар: хозир сартия ва кипчоқия эли ўртасидаги адоват ва надоматни қиёмат кунигача “тошда битилган нақш каби” қоладиган вақти ва пайтидир. Кали Шоди¹¹⁶ ўзини султонлик даргоҳининг ота ўғлилари ва фалакка тенг хоқонлик саройининг галабаходирлари ичига ташлаган. Улар эса ору номус ва нанг деб, қаттиқ жангга талабгор бўлиб, белларини қаттиқ боғлаганлар. Номус учун урушганларнинг ўртасида ғолиб ва мағлуб бўлмайди, мухораба ва мукотала, мужодала ва талашиш адолат чегарасидан чиқиб кетади, кўп бандаларнинг қони (беҳуда) тўкилади. Бу бадномлик эса қиёмат куни қойим бўлгунча сенинг гарданингда қолади. Бошқа тарафдан мухораба ва мукотала, уруш ва саваш авбош эл ва бебош халқ тарафидан бўлмоқда. Зафар ва нусратни қўлга олгандан кейин бу Иккинчи Рум бўлган вилоят билан муомала қилмоқ керак бўлади. Санинг атрофингни ўраб олган бу оломон бу олий нишонли мулк тасарруфи ипини қўлларига олишлари билан тарқалиб кетадилар. Шунда вилоятнинг тўрт томонидан душман бош кўтаради. Ўшанда қон талабида бўлганлар душманларинг билан тил бириктириб, санинг жонингни кўкка совурадилар. Сендан кейин эса барча авлодинга ҳам бу кенг олам чумоли кўзи ва тор гўрдек тор кўринади. Уларнинг барчалари ўтган султонларнинг синовдан ўтган авлодларидан бўладилар. Буларнинг дилларини мулойимсўзлик, кўнгил сўрашлик билан ов қилиб, ўзингга муте ва тобе қилишинг лозим.

Мусулмонқули ҳам ҳаммажлисдагиларининг бу шафқатли ва маслаҳат юзасидан айтилган гапларидан хурсанд ва фараҳманд бўлиб, // 63⁶ дорул-аморатнинг отаўғилларидан бири бўлмиш Муҳаммад Назарбекка бир илож қилиб жангу жадалсиз уларни ўз хайма ва хиргоҳига олиб келишини ва у ерда ушлаб туриб, хабарини маълум

қилишга ишорат берди. “Отаўғилларга бизнинг кўнглимизда ёмон ният ва фикрлар йўқ дея маълум қилгин”, деди (Мусулмонкули). Шунинг учун мулойимлик ва яхши сўзлар билан отаўғиллар ва галабаҳодирлар фитна оловини ўчириб, ўз қўшларига келиб тушдилар. Ўша кечаси хотиржамлик билан Шоди мингбоши, Бердиали юзбоши, Мир Олим юзбоши, Худоёр Ёваги, Мулло Иззат Кўхистоний ва шунга ўхшаш бир неча номдор амирлар ва некукор улуғларни қатл қилдилар ва бахтсизлик хокини ўз бошларига сочдилар.

Шу кеча Мулло Ниёз Муҳаммад деган киши (яъни, муаллиф – Ш.В.) отаўғиллар ва маҳрамлар тўпида бўлган экан. Унинг томирларида ёшлик ғайрати ва мардлигу шижоат ҳиммати ҳаракатга келиб, ўша қоронғу кечада айни жангнинг авжи ва икки тарафнинг талоши ва мақтулларни “ушла ур” деган пайтида қўшин ичидан чиқиб, Оқсу сойи лабидан, дарёнинг кечув жойига яқин ердан йўлга чиқибди. Жарликлардан йўл юриб, шу кеча келган сел тагида қолиб, ўзи ва отини қутқариб, минг азоб билан ғору тешиқлардан ўтиб, Тўда мавзеига кириб борибди. Қараса, у ерда инсон зотидан дарак йўқ, бирор киши тирик қолмаган, балки ҳамма ўлдирилган. Уни кўрқув босиб у ердан ҳам чиқиб, сипоҳийлардан тўлиб кетган мавзедан юриб борибди. Йўлни йўқотиб Тўда жамоасининг қабристонига кирибди. Ўша қоронғи тунда юрганда унинг оти қабрларга тушиб кетиб, минг азоб билан ўзи ва отини тийра ва тор гўрлардан олиб чиқиб, бир неча марта тириклайин гўрга кириб, яна чиқиб борарди. Оқибат ул-амр отини етаклаб ўликлар ичидан тирик чиқиб, Санг мавзеига келганмиш.

Назм:

Зинда дар гўр шудаву шўри қиёмат дида,
Бо дили ҳасрат сад сури қиёмат дида.
Бо ин фарсудаги жисм дар таҳи хок,
Асари шўр зи хоки пур аломат дида.

Санг мавзеига етиб келганида одамлар машъалалар ёқиб ўтган ва кетганларни йўлини тўсармиш, келиб-кетганларни тўхтагармиш. Мазкур муллони от устида кўрганларида у эски қадрдонларини кўриб қолгани каби улардан ҳол-аҳвол сўраган, қўшин ва жангу жадаллардан маълумот берган. Кўнгил сўраганларида ул мулла жавоб берган, хотиржам қилган. Шундан кейин бу тор кечада муллага кема йўлини кўрсатиб, кузатиб қўйганлар. Дарё лабига етиб келганида // 64^a дарё ўртасида кема тўхтаганини кўриб қолибди. Тўхтаб қолишни

Ўзига раво кўрмай, у ердан ҳам ўтиб, Гадой топмас мавзеига етиб, кема ўтадиган кечув олдига келган.

Шу кўрқувли кечада бир гўл жамоаси атроф-теваракни босиб олиб, “хамма ённи босиб олган қипчоқия жамоаси бизларни сартия ва тожиқия жаомасидан ўтувчи ва кетувчи ҳар бир йўлловчини тўхтатиб, қурол-аслаҳаларини олиб, оти бўлса тушириб, ўзини қўлга олишга маъмур қилган”, деб қаттиқ сўз ва муомала билан муллани отдан тушуриб, от, қурол ва кийимларини тортиб олиб, ўзини банди қилмоқчи эдилар. Жавонмардлик ғайрати унинг ёқасидан маҳкам ушлаб, у: “Оломон йигитлари ва чўлнинг оломонийларидан эмасман. Мен фалакменгзар султон дарборининг отаўғилларидан бўламан. Мени асир қилиб қипчоқларга топширганларингда ёки нарсаларим, оту эгар, ярок ва кийимларим учун қатл қилсаларинг келиб-кетишимни Оқсу халқи ва Тўда мавзеи одамлари, Санг қишлоғининг барча фуқаролари кўрганлар. Кутиб олиб меҳмон қилиб кейин кузатиб қўйганлар. Улар мани сизларнинг кемаларингга келиб чиқмоқчи бўлганимни билишадди. Икки лашкарнинг сулҳи ва икки аскарнинг иттифоқини, орадан фитнани кўтарилишини эшитиб, улар харсанд ва масрур бўлиб, мени Гадой топмас йўлига кузатиб қўйганлар. Салтанатпаноҳи Шералихон мани ишларимни текширмоқчи бўлиб, мулозимларига буюриб дарё соҳилларигача келганида таҳқиқ ва текширишлар орамиздаги можарони фош этса, ҳолларинг не кечади? Ҳаммаларингни беватан ва дарбадар қилади-ку”, дебди.

Шу сўзларни ул шариф домулладан эшитиб бўлишлари билан, бир вақт қайси бир бурчакдан бир қария турибди-да ул бадбахт жамоага айтибдики, у эй валади зинолар! Бу ўлкани ёқиб юбориб, хароб қилмоқчимисанлар? Қандай қилиб ўзларингни қутқарасанлар. Ваҳшат солувчи сўзлар ва дағал сиёсат билан Мулла Ниёз Муҳаммаднинг от ва либосларни олиб бериб, дилнавозлик, узру маъни, яхши хулқ, дилжўйлик ва мулоимсўзлик, ширинзабонлик билан айтибдики, эй яхши йигит маъзур тутгин. Дарё лабидагиларга сиёсатдан тўла руқъалар юбориб, кема билан кечиб ўтишни қаттиқ манъ қилганлар. Шунинг учун сенга шундай муомала бўлди. Барча кемаларни чўқтирганлар. Энди ихтиёр ўзингда хоҳласанг дарёдан ўтиб Оқжарга бор, хоҳласанг Чил маҳрам орқали // 65^б кет. Уни отга миндириб йўлга солдилар.

(Мулла Ниёз Муҳаммад) аниқ билдики, барча балолардан Қутқарувчи вақту замон офатларидан ва тор кечаю ярим тун балосидан уни

Ўз ҳифзу ҳимоятига олди. Бул кечги ғўллар ва қишлоқлик девлардан кутқарди. Энди эса шу хунхўр денгиз ва саркаш дарёдан ҳам соғ-саломат олиб чиқариши ростдир. Ҳазрати Ҳофизи алал-атлоққа умид қилиб, юз. икки юз қадам тепароққа чиқиб отдан тушди ва кийимларини эгардаги қанчиғага қаттиқ боғлаб, қотирди. Қайта отга миниб, одам қаддига тенг бир жарликдан отини суриб дарёга сакратди. Сувдан балқиб чиққан от, ўз оғирлиги ва чанқоғидан бир жойда сузиб юрди ва тўйганича аввал сув ичди. Отни сув ичишидан манъ қилмай, отни ўз ҳолига қўйди, зеро чанқоқлик отни тойдириб қўйган экан. Сувга тўйгач от сузишга киришиб, дарёда бораверди. Сув оқар тарафига ўзини солиб, ўнг қўли билан от жилови ва ёлини ушлаб, чап қўли билан сузиб борибди. Шундай бир аҳволда айни сув тошқини вақтида отлиқ ва от ярим кечада сузиб борармиш. Дарё ўртасига келганда отнинг туёғи ерга тегиб, отликни ҳам оёғи дарё тубига етибди. Дарё чуқурлиги кўкракка етиб, аста-секин тизагача етиб келганда, бирдан отнинг эгари орқага кетиб қолиб, от тўхтаб қолган экан. Шу вақтда отлиқ мирзони кўркув ва ваҳима босиб, Бениёз ҳазратга нола ва зори билан: “Умидсизлик вақти зормандларнинг умид жойи Сенсан, қолиб кетганларнинг дастгири ўзингсан, Сендан бошқа мадақкор йўк, Сендан бошқа имдод йўк”, дея сўраб муножот қилди.

Назм:

Эй Худо дар ними дарё нимашаб дастам бигир,
Мондаам танҳо дар ин баҳри саъаб дастам бигир.
Дастгире нест бар ман жуз ту дар баҳри амиқ,
Гаштаам ғарқоб ба сахтии таъаб дастам бигир.

Шундай нола ва зори билан ҳазрати Воҳиб ул-атоёга нидо қилиб, ҳазрати Ғавс ул-аъзамни восита қилиб, ўзини қутқариш учун жон куйдурди. Шу пайтда довураклик унга ғолиб келиб, эгар остига кириб, Аллоҳ номини тилга олганча бир неча марта сувга шўнғиб олиб, учинчи мартада эгар билан // 65^a букта (бўғча)ни кўтариб, от устига қўйди. Шу аҳволда рокиб ва маркуб (от билан отлиқ) бир лойқали жойга тиззаларигача ботиб қолдилар. Оғир ҳолат ва минг машаққат билан оёқларини қумлоқдан тортиб олиб, кўкраккача келадиган сувда шўнғиб-шўнғиб қарийб икки юз қадам бордилар. Бирдан от яна сузиб кетди. От ёлини ўнг қўли билан ушлаб, чап қўли ва оёғи билан сузиб боришди. Бир вақт узокдан қалъадек баланд бир қоралик кўринди. Яқинроқ бориб қараса, дарё лабидаги бир жарлик экан. Яқинида бир

найза баландликда мавж урган гирдоби бор. Бу ер дарёга тушадиган сувнинг шохобчаси экан. Жар томон сузмасдан пастга қараб кета бошладилар. Отнинг аҳволи ҳам бир навъ эди. Сув тошқини вақтида дарё кенгайиб, сохиллар ҳам узоклашиб кетган экан. От бечорани холи ҳам танг бўлиб, бурнини сувдан чиқарганча нафас оларди. Отлик ҳам икки қўлини зўрға ҳаракатга келтириб сузарди. Охири от ёлини чап қўли билан ушлаб, ўнг қўлини от бўктарига чўзди, қўли етмади. Отнинг оёқлари ҳаракатдан қолганини, беҳол ва бемажол, зўрға нафас олаётганини билди. Шу ҳолатда отни кўзига жарликдаги ҳайвонлар учун сув ичишга мўлжалланган бир сўқмоқ кўринди. Бирдан унинг танасига жон кириб, сувдан сакраб ўзини жарлик устига олди. Отликнинг қўли от ёлидан узилиб кетди. Жилоннинг териси кўтос терисидан экан, бир учи тугун қилиб қўйилгани боис, шу тугун қўлига тушиб, қаттиқ ушлаб отнинг тортиши ёрдамида дарё лабига, ундан жар устига чиқиб олди. Минг азоб ва машаққат билан курукликка чиққанини ул гумроҳ қора юзлиллар ва қароқчи йўлтўсарлар кўриб туришди. Шу вақтда тонг ёруғлиги кўриниб, Ҳофизини покзот ва барча балолардан Сақловчи зот ўзининг бечуну чаро ҳимояси ва муҳофазасига олиб, хунрез дарё ва саркаш денгиздан халос қилиб, нажот соҳилига олиб чиқди. Дарёнинг нари тарафидан кутловлар бўлиб айтардиларки, довьорак паҳлавон йигит соғ бўлсин! Шундай сув тошқини вақтида бу кенг дарёдан, қоп-қора тунда кўрқмасдан кечиб ўтиш амри маҳолдир ва башарият куч-қудратидан ташқаридир. Шунча умр кўриб, шундай довьорак таваккалчи йигитни кўрмаган эдик. Муҳаббат ва // 65⁶ шафқат юзасидан дарёнинг нари тарафидан бақириб айтдиларки: “Эй жавонмард! Сенинг довьораклигинга офарин! Шу конхўр дарёдан Ҳофизини бениёз инояти билан ўтиб, Ҳодий ва Йўл кўрсатгувчининг лутфи ҳимоятида шундай диловарлик ва паҳлавонлик кўрсатганинг башарият қудратидан ташқаридир. Ўз кийимларингни тезроқ кийгин ва отингга миниб, йўлга киргин. Акс ҳолда бизларни пойлаб йўлга кирган қипчоқлар шу ерда истикомат қилмоқдалар. Одамларни асир қилиш ва молларини талон-тарожи билан машғуллар. Қамишдан ясалган солларига миниб, сенга етиб бориб бирор бир зарар етказишлари мумкин”.

(Мулла) буни эшитиб отга миниб, шаҳар сари равона бўлди. Бироз йўл юриб, қараса, дарёнинг насимидан унга шамол тегиб, совуқлиги ошибди. Бунга тоқат қилолмай бир чангалзорга кириб, кийимини эгар қанчиғасидан олди уни бир дарахтга боғлаб куритди. Шим

ва этигини яна эгарга боғлаб, отланиб Янтоқ мавзеига келиб тушди. Либосларини у ерда бутунлай қурутиб, тўйгунча еб-ичиб йўлга чиқди ва тез орада дорус-салтанат пойтахт шаҳрига етиб борди. Эшитган ва кўрганларини Шералихонга бир-бир айтиб бериб, ўз манзилига бориб кирди. Қўшин келгунга қадар ташқарига чикмай турди.

Уч кундан кейин қўшин келиб, Шералихонни кўриб бўлган воқеа ҳақиқатини хоннинг олий дикқатига етказдилар. Давлат арконларини қатл этилганини эшитиб, мазкур хон ғамгин ва хафа бўлиб, надомат ёшлари ҳасрат кўзларидан оқа бошлади. Ҳазрати Бениёзга нола ва зорий қилиб, нажот истарди ва дердики, Эй мазлумнавози золим гудоз, эй дастгири чорасоз, эй Қахҳори макхур қилувчи, эй Адиби адабсизларга адаб берувчи! Бу қандай ёмон муомалаки, бу бадмаош ва пур фарру хош гуруҳ пеша қилган ва аҳдларини фаромўш этган?! Ўшал иттифок билан мани салтанат тахтига кўтарган кунида бир-биримизнинг қатл ва нифок, жангу жадал, хасму мухосама, мухолифат ва мунозирадан қўл тортамиз деб, аҳду паймон қилиб, қасам ичгандилар. Моликул-мулк ҳазратининг ло райб китобида: “Аҳдларингга вафо қилинглар” деган фармонига ҳам итоат қилмасдан, фармонсизлик йўлига кириб кетибдилар.

Назм:

Ба мизони мукофот ҳар чи санжи,
Ки баъд аз қимматаш додан биранжи.
Матоеро фуруши қимати он,
Ба каф бини ту баъд аз зўри ...?
Бигўйи, ки ба мардум ҳар чи бигзошт,
Дар ин доир чи // 66^a карди ҳар чи бини.

Оқибат қўшин раисларига рухсат бериб, хотиржам хос уйига кириб, уч кунгача ташқарига чикмади, кўриниш бермади. Учинчи куни Шералихоннинг катта ўғли Саримсоқхон ўзининг Тошканд лашкари билан келиб отасини кўрди ва отасига хос бандалар каби таъзим келтириб, хоки пойини ўпти, фармонбардорлик билан бўйин эгиб, одоб сақлади. Ота хизматига етиб келган ўғилга Шералихон бўлиб ўтган воқеаларни айтиб берди. Олтинчи куни қипчоқия лашкари жанг талабида шаҳарнинг шарқ тарафидан Марғинон ва Тоғлик дарвозасининг даҳана кўчаларидан хужум бошладилар.

Шу йили ҳазрати Соҳибни ҳаждан келган йили эди. Шералихон насихат ва сулҳ тузиш учун ҳазрати Соҳибни қўшин билан ва Сарим-

соқхонни амири лашкар этиб юборди. Барча кўшин чиқиб Баҳрин ва Тоғлиқ кўчалари бошида қипчоқ кўшинининг қаршисида сафларини ростлаб турдилар. Тоғлиқ ва Марғинон дарвозаларининг кўчаларидан икки тарафдан қипчоқлар босиб кела бошладилар ва дарвоза ўртасида саф тортиб турдилар. Даврон додхоҳ тожик Тошканд кўшини билан Тоғлиқ йўлини тўсиб, жангга киришди ва тўпу тўфанг ўқини қипчоқлар бошига ёмғир ва дўлдек ёғдира бошлади.

Қипчоқлар шовкин-сурон кўтариб, тошкандликлар устига бирдан от қўйдилар. Бу хужумни пиёда бўлган ал-амончилар кўрдилар ва қочишга юзландилар. Ал-амоннинг жами суворийлари ва пиёдалари бу қочишни кўриб, улар ҳам ваҳима ва қўрқувдан дарвозага бориш хаёлидан воз кечиб, талашиб оламни ўз қўрқувлари билан тўлдирдилар. Улар ҳам қочишни ихтиёр қилдилар. Бу воқеани Тошканд сипоҳи кўриб, айтдиларки, бу тил бириктириш аломати ва шу халқнинг иттифоқи рамзидир. Бизни ўқ ёмғири остига ташлаб, ўзлари қочиб кетишди. Улар хато мулоҳазага бориб, Тошканд сипоҳи ҳам қочди. Дарвозалар ўртасида бўлган маҳрамлар жангнинг авжи палласида Тошканд сипоҳининг чекинишини кўриб, Ёйилма суви ва Баҳрин кўчасининг бошида бўлган галабаҳодирлар ва барча лашкария аҳли билан бирга сувора ва пиёда, Тошканд кўшини ва тарқоқ аскарлар билан бирга улар ҳам қочдилар. Галабаҳодирлар ва бошқаларнинг кўнглидан шу фикр ўтдики, шул тариқа қипчоқия шаҳар ичкарасига киритилади. Шу фикрда бўлган барча қипчоқлар // 66⁶ галабаҳодирлар устига босиб бориб, уларни ҳам қочириб, шаҳар дарвозасига олиб келиб такадилар. Маҳрамлар иш қўлдан кетганини тушундилар. Улар ҳам орқага чекиниб, жангу жадал билан қалъа олдига етиб келдилар.

Маҳрам тўпидан бўлган отаўғилларнинг юзбошиси Содикбий исмли ва пойтахтнинг улуғларидан бўлмиш Солиххўжа судур ўр олдида қатл этилди. Баъзи қордон маҳрам ва ботир галабаҳодирлар жангу талош қилиб, ҳалок бўлдилар. Шаҳардан ташқарига чиққан аламон тўдасини қипчоқлар талон-тарож қилиб, яп-яланғоч ва очиқ қолдирдилар. Улар эса ўз авратларини ўт билан ёпиб, шаҳарга кирдилар. Сулҳ тузиш учун чиққан ҳазрати Соҳибни ҳам асирга олдилар. Сулҳни қабул қилмаган қипчоқлар ҳазратни қайтарганида, у қариликдан аста-секин қайтаётганида, қочиб кетаётган оламон унга етиб келган эди. Ҳазрати Соҳиб ўзини бир четроққа олиб турган эдики, қипчоқ қочоқларни қувиб келиб, ҳазратни ҳам асирга олди. Унга мухлис

бўлган баъзи қипчоқлар етиб келиб, маъзарат сўраб озод қилдилар ва бир ҳавлига олиб кирдилар. Бирор соат шу ерда туриб, жангу жадал олови пасайишидан сўнг шаҳарга киритдилар.

Қипчоқ лашкари шаҳарга киргандан кейин улар Азимбой қўшбеги, Таниқул шиғовул, Муҳаммадкарим ясовул, Эрназар додхоҳ ва бир неча машхур амирларни қатл қилдилар. Шералининг қатта ўғли бўлмиш Саримсоқбек амири лашкар Бухоро сари йўл олди ва Бухоро амири хизматига борди. Давронбек¹¹⁷ додхоҳ Хўжандга қочди. (Бирок) бир неча кун ўтиб, унинг гуноҳини кечириб, Хўқандга олиб келдилар.

Назм:

Чунин аст авзои чархи баланд,
Зи давраш гаҳе сифлагон аржманд.
Шавад куҳнапўшон ба дебои нав,
Чу хар хасм карданд бар аспи даванд.
Гаҳе сарбаландро кунад сарнагун,
Гаҳе сарнагунро кунад сарбаланд.

Мулло Холбек¹¹⁸ қипчоқни Тошканд волийси этиб, барча қипчоқлари ва тошкандликлари билан, Даврон додхоҳни унга ёрдам бериши учун қўшиб юбордилар. Улар қатта жамоат билан бориб Тошкандга кириб, бу вилоят ишларини саранжом қилишга тушдилар. (Бирок) тез орада Тошканд халқига қипчоқия ҳукмронлиги малол келди, улардан хотирлари ранжиб, бу тоифа ҳукуматини ўзларига макруҳ деб билдилар. Бу хабар Бухоро амири қулоғига бориб етди. У Саримсоқхонга Чордара¹¹⁹ мавзеини бериб юборди. Бир неча кундан кейин сартия, қоқоқия ва бошқа элу милат // 67^a қипчоқия ҳукуматини дағаллик ва қўполлик, хатога қараб кетганини ҳис қилдилар. Бутун вилоятни ўзларидан малул ва ранжитдилар. Биринчидан, Мусулмонқули дорус-салтанатнинг кўп номдор кишиларни қатл қилгани учун, халқ ундан норози бўлди. Шунинг учун унинг ҳукуматини макруҳ деб билардилар. (Иккинчидан), вилоят аҳволи торлик ва таназзулга юзланди. Ҳамма бирлашиб иттифоқ туздилар ва Тошканд вилоятининг аъёнлари Даврон додхоҳни юбориб Саримсоқхонни Чордарадан олиб келдилар. Мулло Холбек қипчоқни ўз мухлислари билан бирга қўлга олиб, бандга солдилар. Ўша вақтда Мусулмонқули Хўқанддан Нормуҳаммад¹²⁰ қипчоқни элчи сифатида юборган эди. Уни ҳам ушладилар. Бу ваҳшатасар хабар қипчоқлар қулоғига

етиб борди ва Мусулмонқули Тошкандни манғития қўлига ўтганини билди. Барча кипчоқлар ҳайрат ва бесаранжомлик жарлигига тушдилар. Ваҳм ва ҳадик кипчоқлар кўнглига тушиб, энди маслаҳат мажлисига йиғилган эдиларки, Ўш атрофидан то Учқўрғон¹²¹ ва Олой чегарасигача қирғизларнинг исёни ва уларни Ўшни қамал қилганлари ҳақидаги хабар Шаҳрихон кипчоқлари қулоғига етиб борди. Бу хабарни Мусумонқулига ҳам етказдилар. Бу ваҳшатасар хабарни эшитиб, Тошканд маслаҳати орқага сурилди ва қирғизни даф қилиш маслаҳати зарур кўринди. Маслаҳатлашиб қўшин йиғмоқчи бўлиб, қирғизлар устига бормоқчи бўлганларида, Шаҳрихон ҳокими Курўғлини ўша вилоят қўшини ва кипчоқлари билан қирғизлар устига икки кун олдин бориб, мағлуб бўлиб қайтиш хабари етиб келди. Шу куни Мусулмонқули бориб Муҳаммадназар Кўрўғли кипчоқ қўшини билан бирлашмоқчи бўлганида, Кўрўғли қўшини қирғизия жангу жадали билан машғул эди. Аини шу вақтда Раҳматуллоҳ додхоҳ минг ва Сотиболди додхоҳ Хўқандийким, Қосим мингбошининг ўғли эди, Олой қирғизлари билан тил бириктирганлари ва Олимхоннинг ўғли Муродхонни салтанат пойтахтига олиб келиб, ҳукмронлик тахтига кўтарганлари ва Шералихонга шаҳодат шарбатини ичтирганлари ва барча дорус-салтанат аҳолисига ҳадя ва тортиқлар билан келиб Муродхонни кўриш учун берган фармонлари хабари тарқалиб кетди.

Вилоят аҳли бир-бирларига дердиларки, давлат арконлари ва мамлакат аъёнлари, барча вилоят қўшини ҳозир қирғизия устига бориб, жангу жадал ва ҳарбу китол билан машғул бўлсалару биз фуқаро халқи бепару бол, бечора заифҳол бўлатуриб, қандай бу бадномликни ўзимизга раво кўриб, фитна ўтини мулк найистонига урамиз?! Бу иш узокни кўра билиш доираси ва оқибатни ўйлаш сулукига тўғри келмайди. // 67⁶

Шундай маслаҳатларни қилиб, ўзларининг муфсид катталарига арз қилганларида уларга ҳам маъқул тушиб, бу амр эҳтиётини вилоят аҳли ихтиёрига қолдирдилар. Шундан кейин вилоятнинг барча маҳаллот ва қишлоқларига мулозим юбориб уларни тўхтатиб турдилар.

Бу ваҳшатли хабарни айғоқчилар Мусулмонқулига етказдилар. У зудлик билан тадбир ва маккорлик юзасидан Андижон ўрдасидан чиқаётган вақтида жарчи¹²²ларга Муродхон номидан жар солишни буюрди. Жарчилар ҳам “Замон замони Муродхон” дея жар солдилар. Мулозимлар ва фармонбардорлар, барча қўшин аҳли эшитиб, бу иш

Мусулмонкули маслаҳати билан бўлган деб гумон қилдилар. Кўшин аҳли барчалари хотиржам бўлиб, тарқалиб кетмасдан Андижондан чиқиб, Мусулмонкули орқасидан бордилар. Ул замона ҳарифи кўшинни олиб, Андижон пастида бўлган Миробод тарафига кетар эди. Оқибат шу мавзегга етиб бориб, отлардан тушдилар. Бу мавзеда муфсидларнинг иғво ва тухматлари билан Муҳаммадниёз ҳудайчининг укаси, Муҳаммад Собир мирохурни ва бошқа гуноҳсиз одамларни қатл қилдилар.

Эртаси бу мавзедан кўчиб, Балиқчи мавзеига келиб тушдилар. Бу ердан Гурgteпага келиб, бир кеча турдилар. Гурgteпадан илғор тариқасида Ҳазрати шоҳга келиб тушдилар. У ердан Юлғунга келиб тушдилар. Шу ерда Худоёрхонни салтанат тахти ва амирлик тўшагига ўтказдилар. Барча умаро ва кубаро хукмронликни унга мусаллам тутиб, икки кун бу ерда истикомат қилдилар. Хўқанд ичига мулозим юбориб, вилоят аъён ва ашрофларидан Худоёрхонни тахтга чиқиши ва ўзларини шаҳарга киришлари, Муродхонни шаҳарга қандай қилиб киргани, фуқарони унга бўлган муносабати ҳақида сўрадилар. Юборилган мулозим вилоят ақобирлари ва ашрофлари билан учрашиб, сўраган сўроқларига тўла жавоб олиб келди. Маълум бўлдики: “биринчидан, Муродхонни шаҳарга кириб келишидан бутун вилоят аҳли хабарсиз. Иккинчидан, у келганида султонларнинг биринчи куни тахтга чиқишлари қондасига биноан, бирор-бир маҳалладан ва дорус-салтанатга тобе жойлардан киши чиқиб, тортиқ ва ҳадялар билан уни кўришмади, хизмати ва қабулида бўлмади, давлати учун фотиҳа бермади, у билан аҳду паймон қилмади, султонлик лутфига сазовор бўлмади, фоҳира либослар билан сарафроз этилмади ва чексиз карам билан рухсат олиб қайтмади.

Сизларнинг хурматларингизни деб, бу ишлар вилоят халқидан содир бўлмади. Биз умид кўзларимизни сизлардан узмасдан, интизорлик ила йўлингизни пойлаб, // 68^a умид кўзларимизни очиб кутиб турибмиз. Хотирларингизни буткул жам қилиб, кўнишларингиз билан бизни мушарраф этинглар”. Шундай дўстона сўзларни ширинзабонлик ва мулойимлик билан айтиб, мулозимни қайтарган эканлар. Хотиржамлик учун бир нечта мактубларни ҳам вилоятнинг ақобир ва ашрофлари, оқсоқоллари орқали бериб юборибдилар. Улар келиб руқотни бериб, бўлган ҳодисотни бир-бир Мусулмонкули ва унинг кўшинига маълум қилибдилар.

Муродхон кўшини қирғизлардан иборат бўлиб, сони юз-икки юздан ошмаслигини ҳам оқсоқоллар айтиб бердилар. Қипчоқлар бу фитна икки-уч исёнчи томонидан содир бўлганини билдилар. Улар ваҳм ва кўрқувсиз Урганжий дарвозасидан кириб келиб, Кўктўнлук мозори сойи орқали пойтахтга кирдилар. Баъзи қирғизларни қатл қилдилар, айримларини асирга олдилар. Баъзилари эса қочиб кетдилар.

Хўқандлик сартия халқидан бўлмиш Раҳматуллоҳ додхоҳ минг, Сотиболди додхоҳ Қосимбек оталиқ ўғли, Охун қоровулбеги Иброҳим додхоҳ ўғли, Муҳаммадқарим халифа, Лўли халифа ва баъзи бир бошқа кишиларни Муродхонга хайрихоҳ бўлганлари учун у билан бирга қатл қилиндилар.

Муҳолифлар ишлари саранжоми топиши билан уламо ва машоихларни йиғиб олиб, Худоёрхонни иккинчи марта оқ кигизга солиб, шоҳлик салтанати тахти ва шаҳаншоҳлик тўшагини безатдилар. Салтанат тахтини ул подшоҳлик дарёсининг гавҳари шаҳаншоҳлик садафидек оро берди, тождорлик тўшагини безатди. У шоҳлар дарахтининг самараси, хонлар маҳкамасининг ўринбосари, яъни Худоёрхон¹²³ ибн Шералихон ибн Ҳожихон ибн Абдурахмонхон ибн Абдулқаримхон ибн Шохруххон ибн Ашуралихон ибн Ҳожихон ибн Рустамхон ибн Шохрух султон ибн Шаҳмастбийким, Чамашбий номи билан машхурдир, у ибн Асилзода ибн Абулқосимбий ибн Муҳаммадминхон ибн Худоёр султон ибн Султон Элик Олтун Бешик ибн Мирзо Бобур подшоҳ ибн Мирзо Умар Шайх ибн Мирзо Султон ибн Абу Саидхон Мирзо Султон ибн Мирзо Мироншоҳ ибн амир Темур Кўрагон ибн амир Тарағай ибн амир Барқал ибн амир Илингир ибн амир Инжил ибн Қарочар нўён ибн амир Соғучин ибн Барукай хон ибн Иримжи барлос хон ибн Қожули баҳодирхон ибн Барганхон. Чингизхон насаби ҳам Барганхонга бу тариқада етиб боради: Чингизхон ибн Есукой баҳодир ибн мазкур Барганхон ибн Қобилхон ибн Туманхон ибн Бойсункурхон ибн Қайдухон ибн Дутуминхон // 68⁶ ибн Буқохон ибн Бузанжархон ибн Аланкува. Аланкуванинг эркак ёки аёл эканида ихтилфлар мавжуд. Уни эркак деб билганлар уни имом Зайнуллобидин невараси бирига уйланганини айтадилар. Аёл деб айтадиганлар Аланкувани алавийзодаларнинг бири никоҳга олган ва ундан Бузанжархонни таваллуд қилган дейилади. Аланкува ибн Дубун Боён султон ибн Чубинахон ибн Мангихон ибн Ойхон ибн Офтобхон ибн Темуртошхон ибн Қаёнхон ибн Элхон ибн Юлдузхон ибн Муғулхон.

Охиргиси Тоторхон билан ака-ука бўлиб Эланжихоннинг ўғиллари бўладилар. Эланжихон ибн Илёсхон ибн Қарохон ибн Туркхон ибн Ёфас ибн Нуҳ алайҳи-с-салом, ибн Мулук ибн Матушлах ибн Идрис алайҳи-с-салом ибн Бард ибн Маҳлойил ибн Қанон ибн Ануш ибн Шис алайҳи-с-салом ибн Одам алайҳи-с-салом. Олтмиш олти пушт билан ҳазрати Абулбашарга бориб тақалади.

Ул қимматбаҳо гавҳар ва ул пурсармоя жавҳарни ўн саккиз ёшида тахтга ўтказганларида вилоятнинг барча одамизодлари, жами мансабдорлари, саййидлар аҳли, хосу ом бу амри марғуб ва фарахуслуб ишдан масрур бўлиб, хурсанд ва шодлик билан замзамаларини кўк осмонга кўтардилар. Вилоят аҳлидан бегуноҳ қатл этилган ва ҳалок бўлганлар дарди дилсўзлик ва қайғуришлар билан ҳалойиқ дилидан ювиб ташланди. Хосу омнинг хурсандчилиги ҳосил бўлиб, саодатни касб этган хон жулусидан рухсат олиб, тарқалдилар.

Назм:

Нишаст рўзи саодат ба маснади авранг,
Шукуфт ғунчаи боғи шаҳаншаҳи сад ранг.
Агарчи дер шукуфт ин гули саодат бў,
Ба бўстони чаман зору майманат авранг.
Муаттар аз гули адлаш димоғи олам шуд,
Зи буъди боди муҳолифи он жамоаи бе нанг.

Худоёрхоннинг биринчи марта тахтга ўтирганини бу бўлмағур гуноҳкор ва заифу нотавон чол, тирноқлари билан таърих айтиб, назм ипига торгди. Ҳамчунин йигирма икки байтдан иборат ўн битта таърихларни ёш ва балоғатга етган султонни тахтга жулус қилғони шарафига битдим.

Назм:

Эй молики тахти тождори,
Бар ту шуда лутфи кирдукори.
Дар маркаби шоҳист задан зин,
Бо фатҳу зафар шуди савори.
Он рўз ки ту ба тахти заррин,
Биншастии зи баҳри мулкдори,
Ба номи ту мераванд дар афлок,
Бурди хуррамино кўси номдори.
Ин сари қадимии дуоғўй,
Аз рўи ақида ва посдори.

Таърихи жулуси ту ба ҳар назме,
 Кардаам ман адо ба лутфи Бори.
 Байти аввалаш бихон мухаффи,
 Шуда дуюми ў абёти жори
 //69^a Ба қоидаи манзум шоири нодир,
 Ба ду оқиба таърих биёри.
 Ақлу хирадам ба ман чунин гуфт,
 То ёздаҳ таърихаш шумори.
 Чунин аст лузум бар таворих,
 Бар соли жулуси шахриёри.
 Таърихи жулуси шоҳият ин,
 “Ки соҳиби тожи шахриёри”.

Иккинчи байт бутунлай таърих 1261/1845–1846 дир.

Бар шаъни ту нест шоҳи корин,
 “Жуз файз гули кулаҳдори”.

Иккинчи байт бутунлай таърих 1261/1845–1846 дир.

Афлок туро ба мадху тухсин,
 “Туфто зиҳи дурур ба шоҳвори”.
 Иккинчи байт бутунлай таърих келган.
 Бар шоҳи тождорият ин,
 “Эй шоҳи шаҳи тождори”.

Иккинчи байт бутунлай таърих келган.
 Дар таҳти шаҳи ту дори тазйин,
 “Бар тожи ҳашам ба мулкдори”.

Иккинчи байт бутунлай таърих 1261/1845–1846 дир.

Эй молики мулк ҳомии дин,
 Бар ту шуда “ҳили баҳтиёри”.
 Бу ерда “ҳили баҳтиёри” таърихдир.
 Бар жодаи ҳукмрони муҳиббин,
 Ин аст ки “гар ба ҳақ гузори”.

Бу ерда “гар ба ҳақ гузори” таърих моддаси бўлиб келган.

Эй ҳомии шаръ адл оин,
 Бо ҳукми ту “васли шаръ” жори.
 “Васли шаръ” бу ерда таърих келган.
 Бар рӯзи жулуси маҳфил оин,
 Шуд “соғар”и умр хуш гузори.

Бу ерда “соғар” сӯзи ўзи таърих 1261/1845–1846 дир.

Дар шаъни ту гуфт “таърихи кул”,
Ин пири ғулум ёдгори.

Бу ерда биринчи байтдаги “таърихи кул” таърих моддаси бўлиб келган. Сана 1261/1845–1846 йил бўлади.

Муҳолифлар Фарғона мулкани, кипчоқлар ишидан саранжом айлаб, Саримсоқхон кетидан тушиб, маслаҳатга киришдилар. Маслаҳат шунга қарор топдики, ҳазрати Миён Халил Соҳиб иблисдек талбис аҳду паймон, ёлғон ваъдалар ва бефурўғ сўзлар билан элчи сифатида юборилади. Саримсоқхон бул ҳазратнинг сўзларига алданиб келса, ўшанда унинг иши итмомига етказилади. Бу номарғуб маслаҳат ва юракни эзувчи машварат маъкул тушди ва ҳазрати Миён Халил Соҳибни даъват қилиб, ёлғон аҳду паймон ва Уммус-Сибён сўзлари билан алдаб, Тошканд сари элчи сифатида юбордилар. Ҳазрати Миён Халил Соҳиб бу иблис Мусулмонқулининг асоссиз сўзлари ва ёлғон гапларига, ёлғон қасамларига ишониб, Тошканд йўлига кирди. Масофаларни босиб Тошканга кирди ва ул салимдил шоҳзода, олийнасаб калонзода, содиқдил хонзода // 69^a катта иззат ва мислсиз ҳурмат билан ҳазратни кутиб олди ва дилкаш мақом, беғаш манзилга туширди. Таом ва истироҳату ором олишдан кейин табассум ва ширинзабонлик билан воқеа ва мақсадни баён қилиб шарҳ бердиларки, Мусулмонқули ва олимартабали хоннинг арконлари сени дорул-аморатга қадам ташриф этиб, эликсир баракотли вужудинг билан фалакдек баланд боргоҳни мушарраф этишингни хоҳлайдилар. Айтдиларки, қиблагоҳи отанг интикомини қотиллардан олурсан ва нури чашмий, қирратул-айнинг бўлмиш Худоёрхонни ота ўрнига салтанат тахтига ўтқазиб, муборак манглайини шоҳлик тожи ва иззатли бошини шаҳаншоҳлик қулаҳи билан зийнат бериб, оро берайлик. Меросий мулкни душман қўлига бериб, унга итоат қилиш муносиб ишлардан эмас. Агарда дорул-аморатга боришда кўнгилларида қўрқув ва ҳадик, хавф бўлса биз аҳду паймонларимиз рамзи ва чинсўзимиз тимсоли сифатида ҳазрати Соҳиб Миён Халилни юборганмиз. Ҳазратнинг муборак тилларидан нимаики эшитсалар, сидқ деб билиб, ишонсинлар.

Ҳазрати Миён Халил Мусулмонқули оғзидан эшитган барча сўзларни мулоимлик билан айтиб бердилар ва муддаони ошкор қилдилар.

Бу сўзларини ҳазрати элчи Миён Халилдан эшитгач, мирзода давлатхоҳлари ва ҳавохоҳлари, узоқни кўрадиган ва оқибатни ўйлайдиганлар билан маслаҳат ва машварат қилганидан кейин деди: “Эй

замон солихларининг сараси, даврон олимларининг таянчи! Ул гуруҳ шундай жамоаки, сидқ улардан узоқ ва андиша уларнинг сўзларида йўқ! Ҳадик солиш ва шаккоклигу саркашлик уларинг шевадидир. Каззоблик уларнинг тилидан доим эшитилади, “Вайлун лил-муказ-зибин” деган оят ёлғончилар учун нозил бўлган, аммо улар ундан беҳабар. Аллоҳ сўзлари ва расулнинг қавли уларнинг диллари ва рақларида сабт бўлмаган. Улар на сизнинг хотирхоҳликинги ва на ҳазратим вужудларини ҳурмат қиладилар ва на саййидлик кадри ва на одамгарчиликни биладилар. Бироқ, сиз муборак қадамингизни мен каминани деб, бу қароргоҳга босиб келиб, уни ташрифи қадам билан мушарраф этибсиз, мен бутун вужудимни сиз ҳазрат учун фидо қилгум; азиз бошимни мунаввар хотирингиз ва мусаффо райингиз ризолиги учун қурбон қилгум. Мен ҳазрати ҳабиби Яздоний Имом Раббонийнинг муборак нафасларини уларнинг авлоди, аҳфоди, амжоди (набира ва чеваралари) орқали талабгор бўлганман”. Оқибатул-амр уч кун кутишни лозим деб билиб, (Хўқанд сари) равона бўлдилар.

Пойтахт Хўқандга келиб киришлари билан, Мусулмонқули // 70^а фалакка тенг боргоҳнинг давлат арконлари, осмонга баробар даргоҳнинг хослари билан бирга ваъдаларини фаромуш этиб, айтган-эшитганларидан кўз юмиб, кулоқларини эшитмаганга олиб, аччиқ ва қаттиқ муаомала билан ҳазрати Миён Халилга рухсат бериб, Саримсоқхонни Балиқчи мавзеига олиб бориб қатл қилдилар.

Ўша кунлари аҳли диллар ва силсилаи нақшбандия соҳибзодаларнинг озори имкон даражасидан ўтди. Аҳли ҳолнинг соҳиби тажрибалари, қол тажрибаси соҳибларининг донишмандлари кашфу жазб юзидан айтардиларки, одамношунос бу гуруҳнинг давлатсизлиги ва жамоаи ханноснинг бундай футувватсизлигидан улар бахтсизлик хокини ўзларининг кийшиқ бошларига сочдилар. Худо берган султонлик давлати равнақини, хусравлик шафқати мададини озор бериш ва зулм қилиш билан ўзларидан узоқлаштирдилар. Нимани кўрмоқчи бўлсалар ўзларининг шум феълларидан кўрадилар. Нима қилган бўлсалар ўзларининг ёмон хулқларидан кўрадилар, иншооллоҳ! Яқинда, балодан мукофот олиб, қаттиқ офатга гирифторм бўладилар. Худо хоҳласа, бу бадтийнатлар чангу ғуборидан бу давлатнинг этаги пок ва покиза, ойинаси эса сайқалланиб, жилоланади.

Саримсоқхон вафоти таъриhini топиб шундай назм ипига тортилди:

Паймоншиканони дев тимсол,
Карданд расули Осаф амсол,
Бо руқъаю бо қасам муламмеъ,
Бар хизмати шаҳзода ирсол.
Бифрефта ҳамчу аҳди иблис,
Оварда миёнжи хушафъол.
Аҳди худ хизмати расуле,
Бишкаста шикаст аҳди далол.
“Авфу би аҳдикум” Худо гуфт,
Нокарда қабули қавми арзол.
Хун рехта аҳди худ шикастанд,
Амри Ҳақ ва шаръ карда помол.
Таърихи вафоти шаҳзода,
Жустам зи худ гуфт аз сол,
Бар гўй ту Ниёзий таърихи он,
“Бе раҳм вубол гашт дарҳол”

Мазкур шаҳзода вафоти таъриhini охири мисра беради.
1263/1846–1847 йил.

Саримсоқхонни Тошканддан олиб келиб, қатл қилган вақтида Тошканд ҳукуматини Азизбачча¹²⁴ Чустийга бергандилар. Кировчини эса Ниёз Муҳаммадга бердилар, Туркистон эса Қаноатшоҳ¹²⁵ тусарруфида эди. Қаноатшоҳнинг укаси Даврон додхоҳ Саримсоқхон қатли хабарини эшитиб, Туркистонга, акаси олдига бориб, хонзода қатли ва Тошкандга Азизбаччани ҳоким бўлиши хабарини етказди. Қаноатшоҳ бу ғаройбасар хабарни эшитиб, // 70⁶ мухолифат ноғорасини чалди ва адоват камарини ғайрат белига боғлади. Унинг укаси Даврон додхоҳ мухолифат оташи алангаланиши ва мухосимат (душманлик) куйи баланд жаранглашини кўриб, Туркистонда қолишни ўзига эб кўрмай Бухоро сари йўл олди.

Азизбачча Тошканд ҳокими бўлиб келганида итоатни тарғиб этиб, Қаноатшоҳ билан яқинлик излади ва унга элчи юборди. Қаноатшоҳ унинг итоатини қабул қилмай қаршилиқни бошлади. Ҳар хил гап ва сўзларни айтиб элчини қайтарди. Расул ҳам келиб Қаноатшоҳдан эшитган барча сўзларни Азизбаччага айтиб берди. Азизбачча бу бемаза гапларни элчидан эшитиб, жаҳл билан Туркистон устига кўшин тортиб борди ва уни етти ой қамал қилди. Шу муддат охирида Худоёрхон давлати ривож топишининг аввалларида мингбоши

бўлиб олган Муҳаммадниёз ҳидоячини элчи қилиб, сулҳ тузиш учун Қаноатшоҳ олдига юбориб, уни ўз итоатига киргизди. Муҳаммадниёз Қаноатни анжому асбоб, мулозимлари ва давлатхоҳларию ҳавохоҳлари билан бирга соғ-саломат Туркистон қалъасидан олиб чиқиб, дарё орқали Бухоро тарафига ўтказиб юбормоқчи эди. Бироқ, Азизи бетамиз ва ул баччаи ҳез берган сўзи ва ваъдасидан қайтиб, Қаноатга етиб олиб, уни қўлга тушириб, молу амвол ва ашқол-ташқолини, асбобу анжомлари билан бирга тортиб олмоқчи бўлди. Мазкур Муҳаммадниёз қўшбеги Тошканд понсадбошилари билан бирга унга қарши чиқиб, ваъдаларига садоқат кўрсатиб, соғ-саломат Қаноатни дарёдан ўтказиб юбордилар. Қаноат Бухоро сари йўл олди. Азиз эса қайтиб келиб Туркистонга кирди. Туркистонни олган Азизбачча икки ой шу ерда истикомат қилиб, Тошкандга қайтиб келиб кирганида, Мусулмонқули мингбошини Облиққа сургун қилиниши ва ўрнига Мулло Холбек қипчоқни мингбошилиқ мансабига кўтарилгани хабарини эшитди. Мусулмонқули сургун бўлиши хабарини эшитган Азиз дорус-салтанатга қарши адоват ва муҳолифатни бошлади. Дарбори олийда бўлган қипчоқлар Азиз муҳолифатини кўриб, Мусулмонқулини Облиқдан олиб келиб, қайта мингбошилиқ мансаби ва амалига қўйдилар. Ўзининг дарбори олийдаги мингбошилиқ мансабига барқарор бўлган (Мусулмонқули) қипчоқ ақобирларининг муҳолифати ва қаршиликларидан кўнглида кўрқиб ва ҳадиксираш пайдо бўлиб, атрофига даҳанкалон авбошлар ва узунзабон бебошларни йиғиб, ёнидан жой бериб, адоват уруғини дили киштзорида экиб, душманлик ва адоват юзасидан қипчоқларнинг аъёнларидан бўлмиш Муҳаммад Диёр додхоҳ, Мулло Холбек дастурхончи, Раҳмонқули бачча, Жумабой додхоҳ кабиларни қатл қилдирди. Шу сабабдан бу разил феълидан адоват оташи қипчоқлар найистонининг // 71^a ўртасига тушиб, аланга олди. Мулло Каримқули дастурхончи, Муҳаммадназар Кўрўғли, унинг ўғли Холмуҳаммад додхоҳ, Ҳотамқули¹²⁶ рисолачи ва бошқалар биргалашиб, Кировчи волийси бўлмиш Нормуҳаммад додхоҳни Мусулмонқулига қарши чиқишини тарғиб ва ташвиқ қилардилар. Унга мактуб йўллаб ишорат қилдиларки, Мусулмонқулининг феъли бади қабиҳлик билан анжом топмоқда. У муҳолифат ноғораси овозини чиқартириб биз ҳаммамизни ҳалок қилмоқчи. Сиз бародари аржуманддан илтимос шулким, бир илож қилиб Тошканд понсадбошийлари билан иттифоқ тарҳини тузиб, яқранг ва яқжиҳат бўлишингиз лозим. Иттифоқ ҳосил

бўлгач Тошканд понсадбошийлари ва оксоқоллари маслаҳати билан ўз қўшинингизни Тошканд устига, Азиз бошига тортиб, уни ўртадан кўтарасиз ва мулкни ўз тасарруфингизга киритасиз.

Бу фитна оловининг шарораси ва жонни куйдирадиган тиғ дарёсининг жўшишидан хабар топган Нормуҳаммад додхоҳ дарҳол Курама қўшинини йиғиб, Тошканд устига, Азизга қарши борди ва Тошканд вилоятининг аҳли ва понсадбошийларининг иттифоқи билан Тошкандни ўз тасарруфига олиб, Азизбаччани дорул-аморатга юборди.

Азизни Хўқандга келиши билан Мусулмонқули уни амирлар қаторидан жой бериб, ўз ёнида олиб юрди. Андак муддат ўтмасдан қипчоқлар мулкнинг фитна ва фасодига айнан Азиз сабабчи эканини билиб, фасодни йўқ қилиш учун, уни қатл қилдилар. Азиз қатли таърихини бу камина роқими китоб топиб, назм ипига тортганим.

Жустам зи хирад таърих аз қатли Азиз,

Гуфт бар ман, ки агар жўйи зи сол бар зод.

Ҳамчу софи зи кудурат шуда дур,

Мулки Фарғона бо зоди фасод. (1266/1849-50).

У бир фасодчи киши эди. Унинг кудуратидан Фарғона мулки фасодга чалинган эди. Қачонки кудурат мулкдан кетса соф(мусаффо) лик ҳосил бўлажак мулк тарозисида бир кучли муфсид (исёнчи) сулҳ тарафдори бўлган юз тан мусаллаҳдан оғир келади. Фитна солиш билагои билан бир неча, маъракалар зеби бўлган диловарларни найранг арқони билан Иблис макрини ишлатиб шерларни бандга туширилгандек тутқунликка ташлайди, хато йўлига олиб қиради. Ростлик йўлидан пастлик жарига улоқтиради. Бир қанча вилоятларни фитна ва алғов-далғов билан хароб қилади, бузиб ташлайди. У жуда кави фосид ва зўр фитначи эди. У Фарғона мулкидан йўқ қилинган, гўёки кудурат сафодан кўтарилди. Занг босган кўзгу сайқалланиб, пок бўлди. Бинобарин, Фарғона мулкидан “бо зоди фасод”ни айирсалар таърих ҳосил бўлади. Бу воқеа Худоёрхон жулусининг тўртинчи йилида содир бўлган эди.

Назм:

Агар фитнажў роҳ ёбад ба мулк,

Кунад ғарқи дарёи хун ҳамчу фулк.

Шавад мулк аз фитнажўёни дашт,

Зи ғоратгарон ҳамчу сахройи турк // 71⁶

Намангон устидаги қирғизлар муҳолифат бошлаб, Дуоб ўртасида, унинг ғарбидаги Чуча (Чужа) мавзеида қипчоқлар билан жанг қилиб

мағлуб бўлган эдилар. Бу воқеа Худоёрхон тахтга ўтиришининг олтинчи йили бўлган эди.

Қипчоқларнинг муҳолифати жиҳатидан Мулло Каримкули дастурхончи дорул-аморат (Хўқанд)дан қочиб Тошкандга, Нормухаммад қўшбеги олдига боргани жулуснинг еттинчи йилида содир бўлган.

Қулика авлодидан бўлмиш Ўратепа волийси Исобекким, асли оти Исҳоқбек¹²⁷, у ҳам вилоятини ташлаб, осмонўпар остонани ўпиш файзига мушарраф бўлиб, хизматкорлар жулини елкасига ташладики, бу жулуснинг саккизинчи йилида эди. Фақир шу воқеа таъриhini китобат ипига тортдим ва бу авроқда сабт этдим.

Назм:

Дар даври шоҳ Худоёр, ки Худо ёри ўст,
 Додаш зафар Худой надода ба Султон Элик.
 Аз ройи вакилону вазирони хиракеш,
 Чандин куллоъ фатҳ шуд ба тадбири нек.
 Аз зарбати суюфи далирони лашкараш.
 Чандон бирехт хуни адуён ба хоку рег.
 Дар қасри Истаравшан бар авранги қасри Муғ,
 Мире, ки буд ба жойнишин Худоёрбек.
 Тарки итоати шоҳи зафарасар чу ў,
 Кард охираш надид ба жуз нохуши, валеқ,
 Партофта вилоят ва омада бар остони шоҳ,
 Аз рўйи ажз ў шуда бар бандагон шарик.
 Акнун Ниёзий ба таърихи он бикўш,
 Ба панжрўза давр беш нест дақику ракиқ.
 Таърихи ин бижустам аз хирад бигуфт,
 Аз “тали Муғ” баромада “Исҳоқбек”.

“Исҳоқбек”ни “тали Муғ”дан искот килсалар таърих сана 1268/1851-52 хосил бўлади.

Худоёрхон тахтга ўтирганининг тўққизинчи йили олдинги хонларнинг қасри бўлмиш Эски Ўрда жойида Мусулмонкули хони замон Худоёрхон номидан Мадрасаи Олий тарҳини чизиб, жулуснинг ўнинчи йили уни қуриб битказди. Шунини таъриhini назм тариқасида топиб, китобат толасига тортилди.

(Таърих):

Некбахтеро сазад шоҳе, ки бошад дин панох,
 Аз қудуми шоҳ бошад ҳоли фосиқ дар табох.

Аз мадорис дар замони майманат осори худ,
Дар сари бозор дар ҳар кўча зиннат дода шоҳ.
Аз надими шоҳ номаш буд Мукулмонқули,
Мадраса қард жойи хонони қадим ў илмгоҳ.
Таърихи ўро ба ман ҳамчун бигуфт пири хирад,
Инчунин таърих шуд “манзари музакко боб” хоҳ.

1272/1855-56-чи сана “манзари музакко боб” сўзларидан келиб чиқади.

Худоёрхон тахтга ўтиришининг ўн биринчи йили Чинобод ариғи қазиб ва мазкур ариқнинг охирида Баҳробод мавзеини барпо қилди. Унинг таъриhini туркий тилда назм ипига тортиб, ушбу варақларда сабт этиб, // 72^a Фарғоназамин мулкининг охириги адолатли хоқонлари тарихи китобида маржондек ўтказилди.

Назм:

Хон замонинда ул Мукулмонқул,
Сирдин ул қоздириб чиқорди ориғ,
Васфини ман қилурда тарих учун,
Ақлга деди қачон туголди ориғ.
Ақлга ман дедим деди манга,
Бир ориғ сув демай ва қўб де ориғ.
Сабаби булки, қўб ориғ сувлар,
Бул учун таърих ўлди “кулли ариғ”.

Аниқ ва равшан бўлсинким, таърих “кулли ариғ” дадир.

Аслида, бу ариқнинг қазииш ишларини Чин саркор деган бир қипчоқ туриб бошқарган экан. Бинобарин, Чинобод номи билан машхур бўлган.

Машорун алайҳ хон жулусининг ўн иккинчи йилида фалокат урган қипчоқларнинг ўзаро фитналари бошланди ва унинг мақолоти қўйидагича. Худоёрхонни шаҳриёрлик тахтига ва ҳукмронлик тўшагига ўтқазиб, шоҳлик тожини азиз бошига кийгизиб, шаҳаншоҳлик либосини салатанатзеб қоматига кийдирган бебош гуруҳ ва авбош жамоа, яъни қипчоқия бошлиқлари фармонбардорлик соҳасида итоатсизлик қадамларини қўйиб, адабсизлик юзасидан ҳукмронликда тилларини узайтириб, султонлик ишлари ва хоқонлик ҳукуматига қўл чўзиб, ҳукумат қилишга даъво ва ҳукмронликни ўзларига раво деб билдилар. Уларнинг ҳар бири ўзбилармонлик ва андишасизлик қилиб, ноҳинжор райи ва ноҳамвор истаклари билан барча амаллар,

яъни оталиқлик, мингбошилиқ, парвоначилик, дастурхончилик ва бошқа амалу маснабларни ўзларига нисбат бериб, фуқаро ёқасига зулм қўлларини чўзиб, уламо, машойих ва умаро қонини кўп тўқдилар. Муфассир олимлар, муҳаққиқ машойихлар, содоти уззом ва умарои иқромлардан Масжиди Жоме мударриси шайхулислом Намангоний, Халифа Сафо мархумий, Домулло Холмуҳаммад раис, Домулло Хўжамқули аълам¹²⁸, тоба сиррохуни, яна бир қанча эҳтиром соҳиблари бўлган кишиларни қатл қилдилар. Ул бадмаош бадтийнатлар, шовқин-сурон солувчи бадсириштлар султонлик ишлари ва хоқонлик “ушла, тут” амрини мазкур хонга бермадилар, қоида-сизлик ва тартибсизликни ўзларига қоида ва тартиб деб билдилар. Салтанат русму одатига қарши русумни барпо этдилар. Ўтган султонларнинг русуми ва ишларини кўр кўзлари назаридан узоқлаштириб, йўқ қилдилар, қаттиқ ва оғир ишларни жорий қилиб, фуқаро ва раоё аҳволини танг қилдилар. Нописанд ва жанжалкаш, бодани дўст тутувчи, қадаҳнўш ва мадхушлардан жами халойиқ норози бўлди.

Раоё ва фуқаро, сағиру кабир уларга нисбатан мазаммат оғизларини очиб, маломат тилларини узайтирдилар. Олий гуҳарли хон ҳам уларнинг дағал ва номарғуб феълларини, зишт ва номатлуб кирдорларини кўриб ҳайратга келарди. Давлатхоҳлар ва намакхўрлар бу ношуд гуруҳни кўриб, жунбиш ва хурўшга келдилар. Бироқ, шунга қарамасдан олий гуҳарлик тамкин юзасидан ва узоқни кўриш боисидан, сурайё назарлик ила Ҳоким ал-ҳоқиминга уни топшириб, унинг ҳифзи ҳимоятига ўзини солган эди. Бу аҳволни барча сарт, тожик ва ўзбек сипоҳлари кўриб, ҳаммалари яқдил ва якжихат бўлдилар.

Шу фалокати замон ва замона фалокати бўлмиш Мусулмонқули ички ҳабосати ва ўлдирган қипчоқларнинг қасд олишлари ваҳмидан, барча қипчоқ улуғларининг ҳадикидан ғурур бодасидан маст бўлган, сурур сабоҳидан мадхуш бўлган баъзи қипчоқларни атрофида йиғиб, кибру ғурурдан ўзларига фарқ бўлиб турганда, вақтни ғанимат деб билганлар Тошканд вилояти халқига, барча понсадбошийларига, ҳамма бошлиқларига ишорат қилиб (қипчоқларга қарши) муҳолифат ва муҳосиматга тарғиб қилдилар. Тошканднинг давлат арконлари ва мамлакат аёнлари бу ишоратни олишлари билан қипчоқияни дафъ қилиш учун Тошканд ҳокими бўлган Нормуҳаммад кўшбеги қипчоқ қаршилигига қарамай муҳолифат ва муҳосимат ноғорасини чалдилар. Беанжом бу гуруҳ ва бесаранжом бу қавм Тошканд аҳлини муҳолифат

бошлаганини билдилар ва хашму ғазаб юзасидан қўшин тартиб бериб Дашти кипчоқ сари юришни бошладилар. Қисқа муддатда йўлни босиб, Тошканд устига етиб келдилар. У ердан ўтиб Чимкент устига келиб кўндилар. У ерда қозоқия элидан закот¹²⁹, олуғот ва солғутларни олиб яна Тошканд устига қайтиб келдилар. Тоқат қилмас иссиқ ҳавода ўз ишларига машғул бўлган вақтда баъзи саркардалар, жумладан Шаҳрихон ҳокими Холмуҳаммад додхоҳ ўз жамоаси билан Тошканд ичидагилар билан тил бириктириб, Нормуҳаммад қўшбегига “бемулоҳаза чиқиб жангга киришингиз, биз ҳам ўз қўшинимиз билан хонни олиб сизга бориб қўшиламиз”, деб айтибди. Бу хабар шаҳарга етиши билан қўшин бу асрорни текшириш учун Тошканддан чиқиб Мусулмонқули устига бостириб келди. Бу аломатни Мусулмонқули кўриб, тўхтамасдан орқага чекиниб, Чирчиқ дарёси лабига етиб келди. Хонни олиб дарёдан ўтмоқчи бўлганида Тошканд қўшини етиб келиб, жангга киришди. Мусулмонқули минг машаққат билан хонга яқинлашиб, энди уни қўлга олиб сувдан ўтмоқчи бўлганида, олиймақом хонни (Мусулмонқулига) муҳолиф саркардалар олиб Тошканд ичига олиб кетишди.

Тошканднинг ботир ва диловар жангчилари барча лашкарлари билан Мусулмонқулини қувиб, Чирчиққа етказдилар. Мусулмонқули озгина қўшини билан кутулиб, Чирчиқдан ўтди ва қочиш йўлига кирди. Найазан диловарлар ва мардафкан баҳодирлар Мусулмонқул орқасидан қувиб, суриб бордилар ва баъзиларини ўлдириб, айримларини асирга олдилар. Қочоқлар минг машаққат билан тоғга етиб бориб, // 73^a Облиқ устида отларидан тушдилар. Облиқдан ўтиб, қоча-қоча Чодак йўлига тушдилар. Чодакдан ҳам ўтиб, тез суръат билан дарё лабига, Уйғур марғузур йўлига тушдилар. Намангон йўли билан юриб, Учқўрғон устидан ўтиб, зиёда машаққатлар чекиб, Мусулмонқули қайнотасининг ватани бўлмиш Кетмон тепага етиб борди.

Хони нусратпаноҳи билан бирга Тошкандга кирган кипчоқия ва сартия саркардалари иттифоқ билан ҳаммалари Ўтаббой¹³⁰ қўшбеги кипчоқни мингбоши этиб, фатҳи тамом ва энг яхши саранжомлик билан Тошканддан чиқиб, тез суръат билан от суриб дорул-аморатга кириб келдилар. Олиймақом хоннинг келиши билан кипчоқлар тахтга даъвоси бор деб, муваққатан (ориятан) хон ўрнида дорул-аморат қасрида мулк бошқаруви учун қолдирилган Абдуллабек ибн Саййидқулини қатл қилдилар.

Бир неча кун ўтиши билан бу оташафрўз фалак яна бир қанча жонсўз нағмаларни бошлади.

Назм:

Ҳар соат фалак оташ бирезад,
 Ба ғирболи ҳаводис жон бибезад.
 Димор аз рўзгори мудъи барорад,
 Ки ҳар рифоқи дигар бар жон ситезад.

Тошканд саркардаларидан Қосим мингбоши¹³¹, Муҳаммадражаб кўрбоши, Қамбар шарбатдор, Каримқули понсадбоши кабилар ҳамда бошқа понсадбошилар ва номдор кишилар тил бириктириб маслаҳатни бир қарорга келтирдиларки, олийжоҳ хонни дуо қилмоқ учун остонасига бориб уни ўпиш шарафига мушарраф бўлсак, кипчоқия жамоаси туширган чангу ғуборот ва зангу кудуротни фалакменгзар боргоҳ ойинасидан артиб ташласак, даргоҳи сипехрмонанд сахнидан қора булутни ҳайдаб, ложувардий осмон ҳавоси каби соф қилсак, деб. Тошканд ҳокими Нормуҳаммад қўшбегини ҳам тезда ўз тарафларига ағдариб, сонсиз қўшин билан Хўқандга азм қилиб, йўлга тушдилар. Масофаларни босиб ўтгач, Чорбоғи турангғуга¹³² келиб қўндилар. Хони салтанатпаноҳига мактуб йўллаб, ўз мудао ва мақсадларини арз қилдилар. Хирадпаноҳ ва диёнатогоҳ хон инсоф ва диндорлик юзасидан уларнинг илтимосларига бирор-бир жавоб бермай, уларга кетиш учун рухсат берди. Ўзини ҳеч бир гуруҳга мойил қилиб кўрсатмади ва ҳазрати Фаттоҳи зул-мубинга топшириб, сукут сақлади. Чунки ўша пуршўру шарар аломатхез ва ҳолоти қиёматангез соатида бирор-бир тарафга мойиллик кўрсатиш ҳукмронлик ҳикмати ва тадбиридан узок эди, ишнинг сару кори ислоҳдан ўтган эди.

Назм:

Ҳамчу мизон рост бошад шоҳ бо ҳар ду тараф,
 Дар миён бо худ кашад аз рости курбу шараф.
 Ҳар киро бошад гарон санги замин камар басти он,
 //73⁶ Ҳар хасу хошок кай бо санги ў бошад халаф.

Бинобарин хони динпаноҳ ҳолислик мақомида сокин турди. Дорус-салтанат аскараларига ҳам моний бўлганларидан, дорул-аморат аскарлари ҳам тахтнишин хон табиати ва ботамкин султон истаги билан сокин мақомларида виқор билан жим туришни лозим деб билиб, икки тарафдан ҳам қўл тортдилар. Вилоят аёнлари ва пойтахт маҳаллалари оқсоқоллари орқали бериб юборилган мактуб ва рукъа-

ларга ҳам жавоб бермай, уларни ҳам мададсиз ҳолатда огоҳлантириб қайтардилар.

Қиёматасар хабар етиб келиши, шўру надомат исёнчиларидан мактуб олиб келаётган оксоқолларига жавоб бериб, мулозимларга ҳам рухсат бердиларки, бизлар ҳам кафан кийганлар қаторида (киёмат кунидек) карнай ва сурнай овозини кутиб турибмиз.

Оқсоқоллар хабари етиб келиши билан Чорбоғи турангғудан чиқиб, (тошкентликлар) чошт вақтида шаҳарга кирдилар. Дорул-аморат даровазасининг олдидаги сахнга келиб қарор топиб, сафларини ростлаб турдилар. Бироз тааммудан кейин бирдан катта ва кичик ноғораларни садога келтириб, қиличларини қиндан чикориб, қасри дорул-аморатга от суриб кириб қолдилар.

Мусулмонқули Тошканд устидан қочиб Кетмонтепага келганида, у ҳам қирғизия қўшинини йиғиб, Билқиллама устига келмоқчи бўлиб, Дуоб устидаги тоғ йўлида турди ва қипчоқларнинг муҳолифат ноғораси садога кирди. Душманлик шовқин-сурони ложувардий осмон гунбазигача кўтарилди.

Бу хабар Шахрихон, Андижон, Балиқчи ҳокимлари ва унинг атрофидаги саркардаларига етиб бориш билан улар ўз қўшинларини жамлаб Мусулмонқули устига бориб, ғолибона урушда қирғизлар қўшинига шикаст бердилар. Сонсиз асирларни қўлга олиб, орқага қайтдилар ва асиру қўлга тушган бандиларни Боймурод Бозор баҳодир ўғли орқали Хўқандга юбордилар.

Тошкандликлар қўшинининг муқаддимаси шаҳарга кириб, ўз сўзларини шахриёр диққатига етказмоқчи бўлганларида Тошканд лашкари қипчоқларни остин-устун қилиб, ўлдирган жасадлардан тепалик барпо қилдилар. Қипчоқлар қаторида қирғизлардан асир тушган катталарини ҳам қатл қилинди. Ўша ҳадикли кунда:

Назм:

Ба ғавғойи пуршўр Тошкандиён,
Фаромўш карда роҳ қипчоқиён.
Дар он рўзи пурхавли офатасар,
Шуда ғарқи хун ҳамчун сўфониён.
Сари душманон мегирифт ҳамчун без,
Ба шамшер чун фили масти дамон.
Наҳанги дарёи қаҳру ситез,
Равон жўйи хун кард аз душманон.

Надида фалак то ба ин дам чунин.
 Ки аз жўйи шамшерҳо хун равон,
 Фалакро гуфт малак офарин,
 Ба бозуи зўроварони он замон.
 Фалак дар мукофоти як қатра хун,
 Чу пилон хун резад аз қотилон.
 Ки гуфт кордори ихтиёри кас,
 //74^a Зи мухтор дон кор аз худ мадон.
 Касе бад кунад оқибат бад бувад,
 Чи карди ба пеш ояд аз чарх он.
 Ҳар он кас ба мардум сухан сахт гуфт,
 Шавад бар халойиқ бад ў дар нухуфт.

Қуръон оятининг “Унинг касб этгани (яхшилиги) – ўзига ва орттиргани (ёмонлиги) ҳам ўзигадир”¹³³ дегани ўз тасдиғини топиб, давлат аъёнлари ва гуноҳсиз халққа қилган ишлари тез орада ўзларига қайтди. Ўша кунлари гўёки, “киши ўз биродаридан қочур, яна онаси ва отасидан ҳам, хотини ва ўғилларидан (қочур)” деганидек¹³⁴, қиёмат қоим бўлди-ю қочиш куни бўлди, ака-ука, ота-она, хўжайин ва бола кўзга кўринмади. Арслон ва шерни ит ва тулкани ов қилишганларидек, ҳар бир диловар қипчоқларга ташланиб, уларнинг умрларини хазон қилдилар. Ўликларини судраб дорул-аморат дарвозаларидан олиб чиқиб, қаср саҳнида буғдой боғламларига ўхшаб териб чиқдилар.

Аждардек қилич ва наҳанг каби шамширлар айни ишлаётган пайтда Ўтаббой қўшбеги мингбоши жаҳонпаноҳ хон орқасида яшириниб олиб, захар сочувчи аждардек конхўр шамшир дамидан, зар қинли қиличнинг фалокатли тиғидан халос бўлди ва ул замон тиғининг талотўпидан қутулди.

Охирул-амр, салтанат боргоҳининг ойинаси ва аморат таянчининг сажанжали (кўзгуси) муҳолифат, зулм ва зангу ғуборлардан тоза бўлди. Энди хотиржамлик билан давлатхоҳлик, жонсипорлик ва мулкдорлик учун маслаҳатни “барча ишларингизда машварат қилингиз”¹³⁵ деган оятнинг мазмунича амал қилиб, султонлик ишлари ва мулкдорликнинг зарур амалларида машваратга ҳаракат қилдилар. Ҳамма умаро ва давлат арконлари, жами вазирлар ва салтанат аъёнлари тил бириктириб, давлатни мустаҳкамлаш учун ҳумоюнӣ қулоғига етказдиларки, бу инқилоб давру замонида фориғбол ва бе-

парво бўлиб ғафлат тўшагида ётмоқ, истироҳат ёстиғида ухламоқ жаҳондорлик қондаси ва узоқни кўра билиш доирасидан, мамлакатдорлик ва ҳукмронлик тартибидан чиққанга ўхшайди. Биз эшитдикки, Мусулмонкули фитна ва фасад ипини ҳаракатга келтириб, ётган ғалвани кўзғотиб, икки дарё орасида Шаҳрихон, Андижон ва Балиқчи саркардалари билан якдил ва якжиҳат бўлибди. Барча қипчоқларни бир жойга йиғиб олиб, қўшин тузиб биз билан муҳораба ва муқоталага омода турибди. Уларнинг ҳужумидан олдин устларига бориб, ул жамоани дафъ қилишга киришиб, бу мулк этагидан бу девтимсоллар чангу ғуборини силтаб ташлаш, бу зарарқунандаларни ўртадан йўқ қилиш керак, зеро айни шу иш султонлик тадбирларининг энг улуғи ва хоқонлик муҳим ишларининг энг мукаммалидир.

Назм:

Иложи воқеа қабл аз вукуъ бояд кард,
Дареғ бувад надорад чу қор рафт аз даст.
Ба об кушта шавад оташ бувад андак,
Вагарна сар бикашад гиру дор аз Қахҳор аст.
Ба вақти заъфи аду илож бар кўши,
Вагарна мушқил аз он бишмар, ки бод рафт аз даст.

//74⁶ Бу барча инсон фардига, айникса султон паноҳий бўлмиш зоти ҳумоюнӣга лозимдир.

Маснавий:

Адў ба чашми жаҳондор агар як кас аст,
Ба чашми жаҳонбин ҳамчун хас аст.

Агар душмани шох бошад ҳақир,
Замоне ба шах ў мешавад далир.

Агар зарраи оташ афтад ба хас,
Киро ў баркашад, касе ки шавад дастрас.

Бу узоқни кўзлаб айтилган маслаҳат ҳумоюн таъбиға ва жами ҳавохоҳларига маъкул бўлди ва зафарасар лашкар қипчоқлар устига бориб, сафларини рост қилдилар. Маллахон ва Исҳоқбек юзни бошқа баъзи саркардалар билан бирга бир неча минг коргар, ғайратасар одамлар билан жанг майдонида саф торттириб, олижоҳ хон нусратасар алам (Туғ) остида қарор топди. Барча тўфангчи милтиқларини ва камондонлар ёйларни ўқ билан тўлдириб, қилич ва

шамширларини қиндан суғуриб жангга тайёр турдилар. Шу вақтда қипчоқ жамоаси Балиқчи кўли ичидан қадаҳи тушиб қолган маст ва қутурган ит каби, шамширларини яланғочлаб, от ёлларига гавдаларини ташлаб, суръат билан хони зафарёварнинг нусратасар туғига хужум қилдилар. Сартия лашкари камону тўфанг, тўпу жазоирдан бирдан ота бошлади. Тўп ва жазоир тутутинидан, барча лашкария отларининг туёғи остидан кўтарилган чангу ғубордан кўк фалакнинг заррин қайиқи кўздан ғойиб бўлди. Лашкар дарёсининг мавжидан ва жами муборизларнинг шовқин-суронидан фалак узра курсида ўтирганлар бош-оёқсиз бўлиб, ақлу хушларини йўқотдилар. Дўсту душман фарқига боришда ҳамма ожиз бўлиб қолиб, ғолибона жанг воқе бўлди, бир-бирларига раҳм қилмай қатл қилардилар. Жангу жадал маъракаси бўладиган майдонда кушталардан пушталар кўтардилар.

Назм:

Малак омада дар фалак дар хурўш,
 Расид аз замин жўши гавғо ба гўш.
 Тазалзул ба сақфи фалак барфитод,
 Зи овози тўпу тўфангу жангу жўш.
 Надида чунин жанг Афросиёб,
 Бидиди шуди бандаи ҳалқа ба гўш.
 Дар он сахро борид борони марғ,
 Ҳама ғарқи хун гашта шуд маргнўш,
 Дар он биёбон ба чанголи тиг ,
 Заданд панжа бо китфу зонуву дўш.
 Якеро дариди чу дандони сағ,
 Якеро газиди шуди сурхпўш.
 Якеро ту диди ки девона аст,
 Ту худ дур дору ба дафъаш бикўш.
 Дар он рўз сахрои торику танг,
 Надиданд адў то кунад жангу жўш.
 Накарданд танаффус пасту баланд,
 Биёбанд то ба раъд дар хурўш.
 Кашиданд зулмат ҳама дар канор,
 Далирон сардорон ҳамчун вухуш.
 //75^a Дар он вақт хони далир ҳамчу шер,
 Кашид дасту бозу аз он жангу жўш.
 Бурун шуда ба оҳистаги чун паланг,

Зи гарду ғубор ў шуда қирпўш.
Баромад зи зулмат надид одаме,
Ба пешаш ба жуз чанде аз хайркўш.
Кашида худи ў дар паноҳи Худо,
Ба хилватгаҳе то ба вақти сурўш.

Ўша замонда пурдил хон, Нил дарёсининг тимсоҳи каби секин ҳаракат қилиб, ўзини четга Худо паноҳига олди ва умид қўлини Фаттоҳи зу-л-маноннинг ҳаблул-матин этагига чўзди, нусрат ва ғалабани кутиб “Насрун мин Аллоҳи”¹³⁶ дея, умид кўзини очиб Аллоҳ таолодан мадад ва ёрини хоҳларди.

Бир бурчакда Маллахон ва Исҳоқбек юз ҳамда бошқа саркардалари билан биктурмада ётган йигитлар, тўп ва жазоир турган бир тарафдаги жойни қипчоқия бузиб кирганини кўриб, бирдан катта журъат кўрсатиб ўзларин ўша ерга урдилар. Шамшир ураётган шердил диловарларнинг қўллари зарбидан “фил куни”¹³⁷ даги аждарҳога ўхшаш шерларнинг дами тигларидан қипчоқ кўшини тоқати қолмай қочишни ихтиёр этиб, тарқалишди. Сартия лашкарининг йигитлари уларни қувиб, чошиб, ўлдириб бир отчопар масофасигача суриб бордилар. Қайтаётганда энди лашкаргоҳга етиб келиб олийжоҳ хонни қидириб топмоқчи эдиларки, олдиларидан бир неча минг қипчоқлар туғ ва аламлари билан муқобил келдилар. Йигитлар бу лашкар, албатта, хони нусратпаноҳ кўшини бўлса керак деб ўйладилар. Текшириб кўрсалар қипчоқия кўшини бўлиб чиқди.

Маслаҳат қилиб шундай қарор қилдиларки, бу балойи ногаҳонидек етиб келган кўшин, рад этилмас қазои қадарга ўхшайди. Ундан кутулиш амри маҳолдир. Ўлишдан бошқа чора йўқ, Худо паноҳидан бошқа канора йўқ! Энди таваккал қилиб Аллоҳ этагини қўл билан маҳкам ушлаб, сўйиш ва савашдан бошқа илож йўқ, жонни хонумонидан узишдан бошқа чора йўқ!

Барча диловарлар жонларидан ўтиб, тақдир тақозого тан бериб, сурувга ўзини урган оч бўридек ва қонга ташна шерни ғалага ташлаганидек бирдан хужумга ўтдилар. Қипчоқ кўшини эса хоннинг баъзи дасталарини мағлуб қилиб, уларнинг молу ашқолини ўлжа олиб, шу молу амвол ва ашқолу дашқолни талаш билан овора эдилар ва форигболу хотиржамлик билан келардилар. Бир-бирларига айтардиларки, бу худуднинг давлати бизга тааллуқ бўлди. Бизнинг йўлимизни тўсиш учун сартия ва тожиқия, балки бошқаларда ҳам мажол қолмади.

// 75⁶ Ғафлат майидан маст бўлиб, мағрур келаётганларида сартия кўшини йўлларини тўсди.

Мусулмонкули эса ўзича ўйлардики, бу маърака жангалининг шерлари эчкилардан иборат. (Бироқ) бу подани салтанат байроғи остида ҳайбатли ёш йигитлар синов тариқасида сафга тортиб, бизга – чўл бўрилари галасига рўпарў қилдирмоқчи бўлиб, пистирмада ушлаган эканлар. Бу авбошлар галаси очлик ва дарбадарликдан ўзларини салтанат байроғи остига олган ва бу лашкарлар қўйлар сурувидек биз оч бўрилар галасидан қочиб кетадилар, бу дайдиларнинг қўллари молу ўлжа юки остида банд бўлиб қолажак. Ўшанда пистирмадан чиқиб уларни ишини саранжом қиламан. Шу фикру хаёлда эдики, олдидан кутмаган ажал ва ногаҳоний балодек (сартия кўшини) чиқиб ҳужумга ўтиб, жангу жадални бошлаб, ҳилолдек қиличлари дами билан ўлдиришга киришдилар. Шерлар қўли зарбидан ва ботирларнинг қонхўр қиличлар дамидан қипчоқлари тобу тоқат қилолмай қочиб кетдилар. Қипчоқларнинг ватани бўлмиш Билқиламага бориб, яшириндилар.

Нусратасар ва давлат ёр бўлган лашкар қипчоқлар қочишидан кейин, Худо ёр бўлган (Худоёр) хонни қидира бошлаганларида, у нусратасар лашкар қаршисидан бабру ҳайдар каби бир неча жонсипор давлатхоҳлар ва йигирма-ўттиз нафар коргар суворий билан, жанггоҳнинг бир тарафидан, чангу ғубор дарёсида ғарқ бўлган ҳолда, жангга киришиб, аломат тўфони ва ҳаводисот ёмғиридан кутулиб, Ҳофизи бечун ҳимоясида келиб қарор топди.

Кутиб олиб тинчигандан кейин Маллахон ва унинг лашкарини қидиришга киришдилар. Бирдан Маллахон ҳам лашкари билан шижоатпаноҳ хон ва муборизатогоҳ султон муқобилидан туғу байдак, аламу санжоқи билан чиқди. Маллахон лашкари билан хони майманатдийдор ва саодатосор, ховар султони, зиё тарқатувчи хуршидни саодат буржидан ғубор тўфони ҳавосида порлаб чиқишини кўрдилар. Соядек ҳамма отлардан тушиб, хон узангисини ўпишга мушарраф бўлдилар. Бир-бирлари билан келиб қўшилгандан кейин билдиларки, қипчоқия баъзи сартия лашкарини мағлуб этибди, сартия ҳам баъзи қипчоқ қўшинига зарба бериб тарқатган экан. Урушнинг қаттиқлиги ва гарду ғубор тўфонидан бир-бирларининг аҳволидан ғофил қолган эканлар. Оқибат улар бир-бирларига тақдир тақозоси шу экан-да, деб кўйдилар.

Назм:

Ҳар чи ояд аз қазо жуз нўш кардан чора нест,
Сабр бояд, кўшиши беҳуда онро кора нест.
Шоҳро бояд, ки бошад шукуҳи бо викор,
Ҳар бало бесабри аз мардон барад бора нест.

Назм:

Ҳар он кас шавад саркаши тождор,
Шавад оқибат ў сазовори дор.

Шундан кейин ҳамма давлат арконлари ва салтанат аъёнлари қолган қўшин билан // 76^a жанггоҳга келдилар. Жанггоҳ майдони сатҳини чала ўлганлар ва яраланганларнинг нолишлари тўлдирган эди. Жон талашада бўлганларнинг руҳ қушларига бу саҳронинг осмони парвоз учун танглик қиларди. Ўлган диловарларнинг қонларидан замин юзи қизил рангга бўялган рангли гилам каби бўлиб, ботирлар жасадлари ва чала ўлдирилган икки қўшин аскарлари билан тўлган эди. Бу қиёматасар воқеа ва қиёматга ўхшаш ҳодисани кўриб, хайрат дарёсида ғарқ бўлишиб, ҳасрат бармоғини надомат тишлари билан қаттиқ тишладилар.

Шу хангомда улар жанг бўлган майдонда тўп ва жазоирларни, аробаларни сочилиб ётганини кўрдилар, сипоҳийларнинг асбоб-анжомлари ва қуроллари ерда тарқок ётарди. Асбоб-аслаҳаларнинг барчасини йиғиб олиб, аробаларга юклаб олдилар. Тўпларни эса қўшот аробаларга ортиб, хотиржамлик билан Пойтуғ мавзеига қайтдилар.

Пойтуғ икки дарё оралиғида, Билқиламага яқин жойдадир. Шу ерга катта нусрат билан келиб тушдилар.

Қипчоқлар аждаҳопайкар (хон) туғига ҳужум қилганларида туғ остида бўлган баъзи улуғлар, жумладан Ҳожакалон Жўйборий, Муҳаммадниёз қўшбеги, Қосим мингбоши, Мўминхўжа понсадбоши, Муҳаммадназар қулоқ понсад ва шунга ўхшашлар биргаликда таваккулпаноҳ хондан узоқлашиб, гарду ғубор остида тоғдек викорли хонни барқарор туришидан беҳабар, ғафлат юзасидан баъзилари Тошканд йўлига кириб, Тошкандга, бировлари Хўқандга, айримлари Марғинонга, баъзилари эса Шаҳрихон ва уларга тобеъ қишлоқ ва музофотларга қочиб кетиб, тарқалдилар. Хожа калон Жўйборий шаҳид бўлдилар. Дорул-аморатнинг номдор ва машҳур кишилари шу тўфонхез ва хунрез жангга ҳалок бўлдилар. Холжон қўшбеги ҳам ўшал куни ҳалок бўлди.

Охирул-амр музаффар хон ва Худо ёвар бўлган султон барча захмдорларни ўзи билан Пойтуғга олиб келди ва давлат ёр бўлган қўшин келиб кўниши билан шу мавзеда тўплардан ота бошлади. Нусратасар тўпларнинг овози Андижон, Шахрихон, Марғинон ва бошқа вилояту шаҳарларга қочиб кетганларнинг қулоғига етиб бориб улар нусратойин хон ва бахтқарин султон хизматига шошдилар. Зафарпаноҳ ва нусратинтибоҳ қўшинга келиб қўшилганлар ҳисобидан катта жамият ва сон-саноксиз қўшин йиғилди. Уч кундан кейин зафаржилов саманлар тизгинини Билқилама сари, қипчоқлар устига бурдилар. Билқилама қўли устига етиб келиб, катта шукуҳ ва ҳайбат билан қўндилар. Сон-саноксиз ва чексиз сартия қўшини келиб тушганидан Билқилама ичида қуршовда бўлган қипчоқларнинг қўнғлида // 76⁶ қўркув ва ҳадик пайдо бўлди.

(Қипчоқия катталари) шовкин ва сурон кўтариб, аччиқ сўзлар билан Муслмонқули қулоғига шундай сўзларни етказдилар: Бизга қандай кунларни раво кўрдинг? Кенг оламни бизларга гўрдек танг қилдинг, тириклик ҳаловатини аччиқ ўлимга алмаштирдинг. Бу қандай одобсизлик? Замон султони ва даврон хоқонидан бахт топиб, оқибат осий бўлдинг! Бир бадавий, ҳақир бир фуқаро бўла туриб хато йўлига кириб, ҳукмронлик даъвосини қиласан? Бу қандай кунларки, қипчоқлар авлоди бошига келтирдинг? Отани фарзадлардан, фарзандларни оналаридан, биродарларни сингиллардан, хотинларни эрларидан айирдинг? Ўз худовандингга осий ва исёнчи бўлиб, кенг жаҳонни чумоли кўзидек тор ва гўрдек танг ва қоронғу қилдинг! Энди сани ўз ҳавохоҳларинг билан бирга, айбни ёпадиган ва кечирувчи султон хизматига олиб бориб, узру маъни билан шарофатосор оёғи остига ташлаймиз. Хато ва гуноҳларимизни кечиришини сўраб, бахти қайтган ризоқўйларинг билан бирга қадамлари тупроғига садқа қиламиз! Энди сени зудлик билан, кечикмасдан неқнажот шоҳ ва покзот шаҳаншоҳ ҳузурига олиб бориб, таслим бўламиз. Ёмон ишларинг ва ёвуз амалларинг эвази ва бадали сен ўзинг бўласан! Кейин сидқ ва ихлос билан бизлар ҳаммамиз қиличларимизни бўйнимизга осиб, зор-зор нолиб, йиғлаб фалакменгзар боргоҳ остонасига бориб, амирлик шаҳаншоҳига ожиз фалокатасар бошимизни эгиб, тахт таянчлари ва беназир султоннинг ходимларига тамаллуқ ила хато ва гуноҳларимизни кечиришни сўраймиз!

Бу хабарни бандалик расми ва бошэгилик русуми билан хонга етказдилар. Шафқатшиор, айбни кечирувчи хон қипчоқия жамоасининг

гунохидан ўтди. Шу вақтда Мусулмонкули қанчалар тавалло ва тазарру билан: “мени қўйиб юборинглар, қочиб кетай. Мен тирик қолсам ҳам сизлар ҳеч зиён кўрмайсизлар. Эй беандиша жамоа, мени қўлга олсалар, билингки, мени ва сизларнинг авлодларингдан сағиру кабир ҳалок бўлади, уларни қатл қиладилар”, деб зорланса ҳам уларга таъсир қилмади. Бахти қайтган ва қабоҳат иқтибос ул жамоа // 77^a Мусулмонкулини ҳавохоҳлари билан қўлга олиб, салтанат пойтахтига юбордилар.

Дорул-аморатда бўлган давлатхоҳлар одам қаддидан икки марта баланд бўлган бир тахт ясаб, унинг устига Мусулмонкулини олиб чиқиб ўтқаздилар. Мулозимлардан, намакхўр ва тобелардан ҳеч ким ўз худовандига шундай осийлик қилмаслиги учун халойикқа ибрат ва ўрнак сифатида уни шундай қилдилар. Бир неча кун уни шу аҳволда дорул-аморат дарвозаси олдида, халойик кўзи наздида баланд чорпоя устида, одамларга ибрат бўлиши учун ушлаб туриб, охири барча давлатхоҳларнинг розилиги ва сурайёманзил хоннинг буйруғи билан Мусулмонкулини дорга осдилар.

Назм:

Ҳар он кас шавад саркаши тождор,
Шавад оқибат ў сазовори дор.

(Мазмуни:

Кимики бўлса саркаш тождорға,
Оқибат бўлар сазовор дорға).

Мусулмонкулининг вафотига таърих топиб, назм ипига тортилди:

Ҳар чи бар банда аз Худо бирасид,
Банда аз феъл бо жазо бирасид.

Дафъ натвон иродаи тақдир,

Сабр бояд, ки бандаро бирасид.

Қадами бе адаб ба маснади шоҳ,

Монд таадиб аз Худо бирасид.

Ҳукмроне, ки лоики ў нест,

Бас ба ҳукми ў бало бирасид.

Шарти шоҳи қабули омма бувад,

Варна шоҳи ба кас кужо бирасид.

Ҳама баланди кунад ба қабоҳат,

Тожи сар ... ки ҳаво бирасид.

Оқибат дод сар ба боди фано,

Он ки аз феъли худ варо бирасид.

Таърихи қатли ў бигўям ман.

Ки “ба дорул-фано бо қазо бирасид”.

Иккинчи мисранинг ҳарфларини (абжад) ҳисобида коф ҳарфидан ташқари ҳисобланса таърих ҳосил бўлур. Сана 1272/1855-56 йил.

Бир неча муддат ўтиши билан вилоятлар ишларини саранжом қилиб, нусратойин ва зафарқарин хон Дуоб (Иккисув) орасидан до-рус-салтанатга қайтиб, ташриф буюргани билан уни бахтиёр этди. Бир неча кундан кейин Маллахонни сарафроз этиб, Тошкандни унга номзод қилдилар. Билқилама жангидан қочиб кетиб Тошканд мулкини эгаллаб, хони олижоҳ номидан бошқариб турган Муҳаммаднийоз қўшбегини чақириб олиб, Чимён вилоятини унга бердилар. Андижон вилоятини Исҳоқбек юзга ҳадя қилдилар. Шу алфозда хонлик ва султонлик тахтидаги муҳим ишлари билан машғул бўлиб, вилоятлар ишларини саришта ва сипоҳичилик анжом-асбобларини ҳукумат қўли билан тартибга келтириб, энг зебо муомала ва энг яхши восита билан мулк низоми ва мамлакат бошқарувини барча хонлар ва жами хоқонлардан ҳам ўтказиб, // 78^б етти кишвар хонлардан устун ва тождор ҳукмдорларнинг энг сараси бўлди. Фармонбардорлик ва адолат билан ҳукм суришда барча олимақом шоҳлар ва ҳашаматли хонлардан ғолиблик коптогини узиб олди.

Назм:

Жаҳон бар жаҳондори оқил хуш аст,
Назебад бар он шах, ки одамкуш аст.
Худо мулки худро бар он кас бидод,
Ба тахти адолат ба шафқат нишаст.

(Мазмуни:

Жаҳон оқил жаҳондорга хуш келур,
Одамкуш шоҳга мулк ярашмайду.
Худо ўз мулкини ул кишига берар,
Ким у адолат тахтига шафқат ила ўтирур).

Маллахонни Тошкандда хонга қарши муҳолифат бошлагани, у билан учрашганда қочиб кетиб, Бухорода мусофир бўлиб юргани ва шафқатшиор хон томонидан уни қайтариб олиб келгани

Худоёрхон тахтга ўтиришининг тўртинчи йили Тошканд вилояти Маллахонга берилди. Ўшал замонда баъзи наҳс тийнатли кишилар қутқуси билан Маллахон соҳиби тахт бўлмиш хон-

га қарши иғво ва алғов-далғов бошлади. Шу вақтда Дашти қипчоқ мулкининг бошқаруви ва муҳофизатидан ғофил қолиб, қалъа ва истеҳкомларда бўлган кишилар ҳолидан вокиф ва огоҳ бўлмади, уларнинг аҳволи билан қизиқмади ҳам. Оқибат Дашти қипчоқ мулкига халал ва рахна йўл топиб, бу мамлакатнинг энг катта мулкларидан бўлмиш Оқмасжидга серкин ва бедин урусия келиб, уни қамади. Оқмасжид қалъасининг қалъадори бўлган Муҳаммадали, мақтул Шоди мингбошининг жияни (синглисининг ўғли) уч кеча ва кундуз қаттиқ уруш олиб бориб, охирул-амр сипоҳигарчиликнинг муҳим олоти ва қалъадорликнинг энг зарур сабаби бўлмиш қалайи тамом бўлганидан аҳли насоро хабар топиб, қалъа деворлари тагида лаҳим ва ўра қазиб, дору билан тўлдириб, унга ўт қўйиб қалъа деворларини портлатиб, қалъа ичига кирди.

Қалъа ичида қамалда бўлган эркак ва аёл отув куруллари бўлмиш тўпу тўфангни ташлаб, қилич сопларига қўл чўзиб шундай қахрамонлик билан жангга киришдиларки, Одам замонидан то шу дамгача бундай жангни фалак кўзи кўрмаган эди. Бундай гавжум бозорда ҳеч қачон шундай жонбоз шаҳидлар қони билан бўялган қиммат ҳарир мато сотилмаган эди. Саккиз қават осмоннинг малаклари бундай урушни кўрмаган ва эшитмаган эди.

Охир ул-амр қалъадаги аҳоли, эрқагу аёл шаҳодат йўли билан жаннат ҳисорида қамалиб қолдилар¹³⁸. Шундан кейин русия лашкари қалъани ўз тасарруфига олди. Улар бир-бирларига айтардиларки, жаҳондорлик шундаймукинки, ислом аҳлининг мулки, Мовароуннаҳрнинг дарвозаси бўлган, барча нарсалар билан таъмин бу тилсимот қалъа ҳимоясида нега ғафлатда қолдилар, шундай мулк ва шундай жавонмард эрқагу хотинларини нега ҳимоясиз қолдирдилар?! Ахир бу мулк барча аҳли ислом мулкининг дарвозаси, Дашти қипчоқ ерининг киндигидир! Ким бу қалъани қўлга киритса бутун Дашти қипчоқни қўлга олган бўлади. Улар бизларни мана шу ерда дафъ қилишлари зарур эди. // 78^a Маслаҳат қилиб ўзаро душманликни бартараф қилган ҳолда бухорий, урганжий ва хўқандий шу ерга ҳар тарафдан етиб келиб, курашсалар озгина ҳаракат билан бизларни бартараф қилиш мумкин эди. Чунки қўшинга зарур нарсалар, озиқ-овқат ва кийим-кечак бизларга етмасди. Энди шу вилоятлардан бу муҳим нарсалар олинади. Бизларни бу ердан ҳайдаб чиқариш энди мушқилдир. Мана шундай сўзларни руслар айтардилар.

Оқибат ул-амр шу бўлдики, ислом вилоятига рус аҳлининг раҳна солиши содир бўлди ва бу воқеа Маллахоннинг Тошканд мамлакатига ҳоким бўлган вақтида эди. Шу йили Маллахон Тошканд ҳукумати-га қаноат қилмасдан Худоёрхонга қарши муҳолифат ва душманликни бошлаган эди. Вақтни ғанимат деб билган руслар келиб Оқмасжидни ўз тасарруфларига киритдилар. Мазкур воқеа таъриhini қуйидагича топиб, уни назм ипига тортиб бу китоб варақларида сабт этилди.

Назм:

То ки омад ин фалак идборжў,
 Сари ў бо нури зулмат карда рў.
 Ки ба куфру зулм имдоде кунад,
 Ки бо ислому адолат ёр ў.
 Мекунад пасту баландиро гузар,
 Рўзу шаб вобаста аст бар таку пў.
 Аз қадим омад чунин атвори чарх.
 Гаҳ ба Фиръавн гаҳ ба Мўсо неххў.
 Даҳрро ораста буду либос,
 Торикиву равшани аз атвори ў.
 Инкилоботи фалак омад ба жўш.
 То биёвард куфр бар ин фалак рў.
 Аз кудуми номуборак фалакро,
 Торикистон карда гуруҳи фисқжў.
 Оқ масжидро, ки гирифтанд русиён,
 Шуд нухусоти фалак имдоди ў.
 Таърихи онро бижустам аз хирад,
 Гўш дори гуфто то гўям ба ту.
 Ту агар жўйи зи соли рахнааш,
 “Рав зи соли рахнаи куффор жў”.

Қалблари ёғдули кишиларга маълум бўлсинким, охирги мисра бутунлай таърихдир.

Маллахон Тошканд ва Дашти қипчокни ўз тасарруфига кириши-ни даъво қилиб, уларни ўз ҳукму фармони-га олди. Давлат арконлари ва мамлакат аъёнларини хизматкорлик камарини белларига боғлаган-лари ва фармонбардорлик жулини елкаларига ташлаб ҳаммалари бош эгиб туришларини кўриб, дилида султонлик ҳавоси ва ҳукмронлик садоси пайдо бўлиб, мажнундек бемаъни сўзлар ва ҳавоий гапларни айтиб, китобат ипига қадаб бир номақбул элчини рисолат тариқаси-

да хони салимдил, мустақим феъл хузурига юборди. “Мен бу ерда эканимни биласан. Сен мандан кичик бўлганинг боис, менга таъзим қилишинг лозим. Сен бу ерда, мен Хўқандда бўлишим тўғри. Сен менга фармонбардор бўлиб, мани итоатимни қабул эт, зеро сен мани улуғлигимга таъзим бажо келтиришинг керак бўлади. Энди шоҳлик номимда танга чиқаришим, султонлик тожини бошимга қўйишим керак”, деб ёзди.

Назм:

Ноқобилон ба давлати шоҳи кужо расад,
Қобил, ки ҳаст давлати шоҳи ҳамерасад.

(Мазмуни:

Ноқобил шоҳлик давлатига етмагай.
Қобил киши шоҳлик давлатига етади).

Элчи етиб келиб муслиҳ ва малиҳ хон давлат арконлари ва салтанат аъёнларига Маллахон элчиси олиб келган хатининг беанжом мазмуни ва мактубининг бесаранжом маъносини маълум қилди. Дорул-аморатнинг барча раислари (улуғлари) хоннинг нуроний райи ва шафқатли хотирига арз қилдиларки, жаҳонпаноҳо, мулкка эғалик Худонинг иноятига боғлиқ, бандасининг қидирувига эмас. Хайриятанжом ва шарофатнизом Каломида Аллоҳ таоло “Сен истаган кишингга мулк ато қилурсан ва истаган кишингдан бу мулкни тортиб олурсан, истаган кишингни азиз қилурсан ва истаган кишингни хор қилурсан”¹³⁹, деб ёзганидан маълумки, мулкка эғалик Бениёз ва Бехошиш бўлган Аллоҳ таолонинг иродасига боғлиқ.

Назм:

Бо Худо додагон ситеза макун,
Ба Худододагон Худо дода аст.
“Туъти ал-мулка” гуфт дар Қуръон,
Додани ў зи иллат озод аст.

(Мазмуни

Худо берганларга жаҳл қилмагин,
Худо берганларга Худо берган-ок.
Қуръонда “Мулкни ато қиларман” деган
Унинг марҳаматида нуксон йўқ).

Бениёз Аллоҳнинг бағоят лутфи ва бениҳоят карамидан салтанат тўшаги ва шавкат ёстиғини, шоҳлик либослари ва шаҳаншоҳлик кулоҳига сизнинг вужудингиз ва азиз бошингиз зеб бермоқда. “Иста-

ган кишингни азиз қилурсан ва истаган кишингни хор қилурсан”⁷¹⁴⁰ шу амрнинг далилидир. Кимни азиз тутган бўлса, уни жаҳонбонлик тахти ва ҳукмронлик тўшагида лаёқат бериб кўтарган. Худо берган давлатга қаршилиқ ва таарруз кўлини чўзиб, даъво қилмоқ на қадар аянчли? Шундай андишасиз ва номулойим сўзларни акангиз айтган эканки, оқибат бир куни фитна оташини бу мулк қамишзорига солади. У ҳали бош кўтармасдан шу фитна бошига бориб, уни йўқ қилмоғимиз бизга зарур.

Шу билан маслаҳатни бир жойга қўйиб, элчига жавоб бериб, кетишига рухсат беришди. Элчи чиқиб кетиши билан, бениҳоя қўшин тартиб бериб, суръат билан Тошканд устига равона бўлдилар. Тез кунда Шош устига бориб қўндилар. Эртаси отланиб, ўз сафларини тартибга келтирдилар ва жангга омода бўлиб, барқарор турдилар.

Маллахон ҳам қалъадан чиқиб муқобил турди ва мизожи ўзгаришидан режасиз жангга киришди. Бироз фурсатдан кейин Маллахон лашкари нусратасар лашкарга тоб келтирмай чекинишга юзланди ва ҳар тамонга тарқалиб кетишди. Маллахон отига қамчи уриб икки-уч нафар мулозимлари билан дарёдан ўтиб, Бухоро сари йўл олди. Нусратпаноҳ хон эса катта давлат ва улкан шавкат билан Тошканд ичига кирди. Шу ҳудуднинг ҳамма уламо ва фузалосига фоҳира либослар бериб, уларни сарафроз этди ва барча уламо, фузало ва фуқарони кўнгили сўраш билан хурсанд ва мафтун этди. Даврон Додхоҳ тожик ўғли Сўфибекни Тошканд ҳукумати устига қўйиб, ўзи катта нусрат билан дорул-аморатга // 79^a қайтди ва ўз қароргоҳи файзидан баҳраманд бўлди.

Тошканддан қочиб кетган Маллахон Бухоро дорул-аморатига бориб, амирга манзур бўлди. Амир ҳам унга яхши макон ва марғуб манзил бериб, вазифа (нафақа) тайинлади.

Қанча ой ва йил Маллахон Бухорода мусофир бўлиб истикомат қилган бўлса ҳам шафқатшиор ва раҳмгузор хон ака-укачилик ва қариндошлиқ юзасидан унинг афъоли қабихасига қарши энг яхши эҳсонларни унга кўрсатар эди. Ҳар олти ойда унга фоҳира сарполар ва турли либослар, юз ёки икки юз ашрафи тилло юбориб турарди, мурувват ва футувват кўрсатарди. Бир-икки йил ўтар ўтмас хондаги шафқат томири ва укалик ҳисси ҳаракатга кириб, Маллахон гуноҳидан ўтиб, жулусининг ўн тўртинчи йилида шафқатшиор ва гуноҳлардан ўтувчи меҳрибон хон хат ёзиб, Маллахонни чақириб олди ва ўз

хизматида ушлаб туриб, бир дақиқа ҳам ундан таҳаммул ва тағофул қилмасди.

Бир-икки йил ўтмасдан Маллахоннинг ноқобил томири яна ҳаракатга келиб, бир қанча ёмон ниятли жамоа ва ҳаромнамак ёмон андишали кишиларни ўз атрофида жамлаб, салтанатга даъво қилиш маслаҳатини ўртага ташлади. Ул шумтийнат ва ботинлари тийра бўлганлар унинг маслаҳатини маъқуллаб, бу қабих иш ва шум ниятга тарғиб эта бошладилар. Муҳолифат оловини мувофиқат қамишзори ва қариндошлик пахтазорига қўйдилар. Ҳавохоҳлар маслаҳати ва хатокорлар фикрлари Маллахонни ислоҳ йўлидан ташқарига чиқарди. Улар бир дунё (одам)ни ўзларига ҳамроҳ қилиб, бу мулкда исён кўтармоқчи бўлдилар.

Айғоқчилар бу ваҳшатасар хабарни салимдил хоннинг мунаввар хотирига етказдилар. Бу ёқмас хабарни эшитгач, зудлик билан одам юбориб уни қўлга олмоқчи бўлдилар. Бироқ, Маллахон воқиф бўлиб, тезлик билан отга миниб бир неча ишончли мулозимлари билан шаҳар дарвозасидан чиқиб, Учқўрғон йўлига кириб кетди. Бу хабарни ҳам хонга етказдилар. Бундан хабардор бўлгач, унинг орқасидан икки-уч понсадбошига “бориб ҳамроҳлари билан бирга қўлга олиб келинглр”, деб буюрди. Бироқ, бу хунаса понсадбошиларга бу амр муяссар бўлмади ва улар қайтиб келиб, ёлғон сўзларни иблисдек ўйлаб чиқиб: “ҳарчанд суръат билан саъй қилдик, бироқ унга етолмадик ва у қочиб кетди”, деб айтдилар.

Бу воқеадан барча умаро, фузало ва фуқаро хабар топиб, ташвишга тушдилар ва раҳмдил хонни мазаммат қилишга тушдилар. Улар: “Бир неча марта унинг ёмон афъоли ва ёвуз атвори // 79⁶ халойиққа маълум бўлиб, ундан бу хил ишлар кўп воқе бўлди. Шунча қабихлигига қарамасдан, унга Тошканд вилояти ва Дашти қипчоқ ҳукуматини берди. Бунга қаноат қилмай салтанат даъвосини қилди. Охири беадад лашкар билан унинг устига бориб ул вилоятдан чиқариб юбордик, мамлакатни унинг қаршилиқ кудуратидан тоза қилдик, вилоят чаманистони ва ҳукуматни ундан покладик. Ғайирлик ва муҳолифат доирасидан четлаштирдик. Бироқ, уни шундай феълу атворини била туриб, бир қутилмаган балодек бу мулк бошига етиб келиб, азим бир шовқин-сурон кўтарди. Бу қандай шафқатки, бир чумолини ҳайбатли илонга ва бир илонни аждар шаклига келтирилди? Бу эса оқиллар наздида султонлардан содир бўлган энг хавфли қилмишдир. Салтанат

ишларида ака-укалик сийланмайди, зеро салтанат даъвоси натижа-сида бир қанча гуноҳсиз одамларнинг қони, ҳақорат заминига тўки-лади. Майшат, тирикчилик ва умргузаронлик етимлар, бева-бечора, кимсасиз одамларга оғор машаққатга айланади. Бу қандай ташвишки, марҳаматли хон бу машаққатни ўзига лозим деб билди? Энди тақди-ри илоҳийга таслим бўлиб, унинг иродасига рози бўлишимиз лозим”, деб айтдилар.

Назм:

Ҳар чи ояд аз қазо бар сари одам дидан аст,
Қисмати рўзи азал банда бардам дидан аст.
Ҳар чи аз рўзи азал карда насибе бандаро,
Хоҳ гармии нафас хоҳ дами сард дидан аст.

(Мазмуни:

Қазодан нимаики одам боласи бошига келса
кўрмоғи лозим,
Азал кунидан бошлаб киши пешонасидагини кўради.
Бандани азал кунидан насибаси не бўлса,
Исиқми, совукми барчасини кўради).

Энди шафқатшиор хон билан бирга шаҳар қалъасини мустаҳкам ёпиб, мудофаа асбоб-анжомларини омода қилиб туришимиз зарур.

Хони саломатдил ўз ҳимоясини Ҳофизии Ҳуффозга топшириб, хотиржамлик билан барқарор турди. Маллаҳон пойтахтдан қочиб Учқўрғондаги қирғизлар орасига борди ва тоғ ичида қарор топди. Ул ҳудуднинг барча қирғизларини чақириб олиб, ўз аҳволи можаросини уларга маълум қилди. Ул авбош ва бебош жамоа Маллаҳон қадамини ўзларига муборак деб билиб, сардорлик ҳукумати, мамлакат бошқаруви, амалдорлик мансаблари ва туғдорлик ҳавоси бошларида пайдо бўлди. Ул бечора ноумидлар шундай умидлар билан даъватни жону диллари билан қабул қилиб, қипчоқия жамоасига ҳам мулозим юбордилар ва мақсадларини уларга ҳам маълум қилдилар. Ул бетамиз ва фасодчино хунрез, фитнахез ва шўрангез қирғизлар бу сўзларни эшитиб, // 80^a гулдек очилиб, хурсанд бўлдилар. Қабих иқтибосли ул гуруҳнинг номдорлари катта жамоат билан от чоптириб келиб, Маллаҳон узангисини ўпиш шарафига мушарраф бўлишди. Мазкур хон ўз дилидаги истакларни қипчоқия аҳлига ҳам маълум қилди. Уларни ҳам хомтамалик билан далда бериб, элотия қўшинини йиғиш учун мулозим буюрди.

Назм:

Аз он боғ булбул шавад нопадид,
Бигардад нишеман ба зоғи палид.
Ба ҳар кас назебад либоси шаҳи,
Кунад ор жавҳар зи тиғи ҳадид.

(Мазмуни:

Ул боғдан булбул кетар, кўринмас,
Палид зоғ-зағанга бўлади макон.
Ҳар кимсага шоҳлик либоси ярашмас,
Ўткир шамшир сопига гавҳар қадалмас).

Оқибат андак кунда қирғиз, кипчоку турк, қароқалпоқ¹⁴¹у жонбағиш ва қалмоқ, ҳар жамоадан гуруҳ-гуруҳ келиб жам бўлдилар. Элотия бир жойда йиғилиши билан, барча чўлу биебон ва бадавию чўлистон халқи билан бирга (Маллахонни) хон кўтариб, туғ ва алам барпо қилдилар. У ердан кўчиб Асака устига келиб тушдилар. Бу ерда бир-икки кун туриб, Андижон, Шахрихон ва Марғинонга киши юбориб, кўшин талаб қилдилар. Вилоятлар ҳам бу маънони қабул қилиб, тортиқ ва ҳадялар билан чиқиб кўришдилар ва арз қилдиларки, бунча ташвиш тортиб бу ерда туриш ва вилоятларни оёқ-ости қилиш маслаҳатдан узоқ кўринади. Зеро, ўз вилоятини хароб қилмоқ – ўз оёғига болта урмоқдек гап. Бу вилоятларнинг барчаси дорус-салтанатга бўйсинади. Қадимул-аёмдан бери бу мулк Хўқандга тегишли. Қайси некбахт шоҳ энг саодатли ва энг шарофатли дорус-салтанат тахтига чиқса, муборак қадамини султонлик узангига кўйса, жаҳон-бонлик тўшагини вужуди билан мушарраф этса, мулк ҳам уники бўлади, халойиқ ҳам унга тобе ва итоатда бўлишади.

Назм:

Тождоре ва сина ниғадоре,
Омад ин мулкро сазоворе.
Аз қадим омад ин насқ бар ин,
Ба ҳамаи мулк ҳукми ў жори.
Бар қади ин вилоят омад рост,
Тахту тожи шаҳи ва сипоҳдори.
Рутбаи ин вилоят аст баланд,
Баски шуд салтанат бар ин жори.
Тождорони мулки Турон,
Карда ин мулкро ниғадори.

Ту макун васфи ин вилоятҳо,
 Бар ҳама мулк васфи ин жори.
 Аз Худо талаб кун ту ободи,
 То кунад Ҳақ зи лутфи худ ёри.
 Дашманон дар харобии ин мулк,
 Омада карда зулм изхори.
 Он амир карда намуд дав,
 Натвонист ў ниғаҳдори.
 То таассуфкунон бадар рафтанд,
 Оқибат дасти холи ва бекори.
 Эй хирад зи Ҳақ ту талаб бикун,
 Шавкату давлати худоёри.
 То пансад сол даври давлати ў,
 Мустақим дорад ҳазрати Бори//80^б

Сизлар ўз саманлари жиловини ул вилоят ери устига буришларинг, ул низоми тартибли ва баландмақом шаҳарга боришларинг керак бўлади. Агарда ул вилоят куч билан фатҳ этилса яхши, илло чўзилиб кетса ўша вилоятда туриб қолишларингга тўғри келади. Ул вилоят жуда ҳам баракали, кенг этаги бор. Андак камал билан уни тасарруф этмоқ жуда мушқилдир.

Назм:

Аруси салтанат аз он, ки дар оғўши худ гирад,
 Ба атвори мулойим бори меҳнат дўши худ гирад
 Бу хушхуби низоми салтанат санжидан авлитар,
 Вагарна ранжиши дилҳои олам дўши худ гирад.
 Ҳамон шохе, ки зулму бидъат аз ў маназзам гардад,
 Фиғону нолаҳо дар жўш ояд гўши худ гирад.
 Ҳамон золим, ки тухми зулм бирехт дар замини мулк,
 Бикорад оқибат он ҳосил аз кишти худ гирад.

Вилоят атрофу жонибини мулойим сўзлар ва яхши хулқ билан ўз тасарруфингизга олинг. Бу эса кутиш ва сабрдан ҳосил бўлажак. Камал чўзилиб кетса, қўшинга очлик хавф солса, ғалла ва бошқа харажат лозим бўлганда ҳолимизга яраша озиқ-овқат, ғалла, ем-хашакни вилоятларимиздан йиғиб сизларга етказамиз. Агарда ҳар бир вилоят устига борсангиз кеч қоласиз. Аём аҳволи ўзгариб, Фаттоҳи зул-мубин сизларга очиб берган фатҳ эшиги бирдан ёпилиб қолса, “Ат-гаъхиру офатух”, кечикмоқ офатдир, дегани рост бўлиб чиқади.

Мабодо, Бухоро ва бошқа жойлардан, теварак-атрофдан дорус-салтанатга муҳолифлар кириб келсалар иш сизларга душворлик билан якун топиши мумкин”. Юргиянинг бундай алжир ва номакбул сўзлари қипчоқия ва қирғизияга маъқул келди ва улар бу ердан кўчиб, Самончининг шарқига келиб тушдилар.

Бу ҳадикли хабар содиқсўз хон қулоғига етиб борди ва у қўшин йиғишни ўзига лозим деб билди ва қўшин йиғишга мулозимларни маъмур қилиб, жўнатди. Андак фурсатда лашкар жамоаси йиғилди. Қўшин жам бўлгач, Саритолга чиқиб, бир кун бу ерда қолиб, учинчи куни қўшин бутунлай йиғилишини кўриб, у ердан кўчдилар ва Самончи тарафига, қипчоқия ва қирғизия устига равона бўлдилар. Қуёш бо-таётган бир вақтда элотия қўшини устига етиб келдилар ва сафларини ростлаб, жангга киришдилар. Жангнинг энг авжи палласида Фармон додхох деган бир Облик саркардаси туғ ва байдаки билан бирга орқага чекиниб, Самончи даштида тарқалиб ва пароканда бўлиб кетди. Ундан содир бўлган бу номакбул ишни қипчоқлар билан тил бириктирганидан деб айтардилар. // 81^a Баъзилар эса, эхтимол бошқа саркардалар ҳам ўзаро тил бириктирган бўлишлари мумкин деб, айтардилар.

Бу хатарли хабар барчанинг кўнгилларига тушиб, бирдан қочишга ихтиёр қилдилар. Хони номвар ва султони Худо ёварнинг қўшини чекинганда у бир неча тўпчи ва уч нафар сарбоз билан қипчоқия кўшинига рўпара турган эди. Бирдан Маллахон бир неча мулозимлари билан хони диловар Худоёрхонга яқинлашди. Иккала шахзода бир-бирларига муқобил туриб қолдилар.

Назм:

Бубин бозии золи фартути чарх,
Ду шахзодаро ў кунад ком талх.
Ба даст дода аст ҳар дуру тиғи тез,
Тамошо кунон дастхо бари зех.
Ки то барканад риштаи ғунчаги,
Баргиронад шоҳу пайванду бех.

Иккалалари қиличларини киндан суғуриб, рўпара турдилар. Охирул-амр хон паҳлавонлик ва диловарлик билан елдек учувчан оти ва маъаракани безовчи саманига қамчи уриб, суръат билан Маллахонга етиб олди. Зар қинли, буқаламун ва қонхўр шамшири билан унинг бошига шундай урдик, куёш нури ҳам назарида қоронғу кўринди, нуроний олам тунга айланди. Минг азоб билан ўзини от устида уш-

лаб турган хони ял, балки бемаҳал ажал кўлидан катта машаққат билан қутулди. Валекин дарёдил хон оташ дарёси ичида, тўпчилар қаторида туриб, фашофаш ўқ отар ва отлик сарбозларни атрофига олиб, урушарди. Шунча тўп ва тўфанглардан отдиларки, уларнинг тутуни ўша биёбон заминини ва чўл тупроғини олов кўрасига айлантирди ва унинг тутуни бутун сахро ҳавосини ўраб олди. Ярим кун қоп-қора тунга айланди. Жанг ҳаддан ошиб кетди.

Назм:

Шаҳи тождор самандармисол,
 Бикард жанг бо тўпу оташ маол.
 Пароканда мекард ба як зарби тир,
 Гурўҳи биёбони ва қавми шарир.
 Бидоди ба дасти худ оташ ба тўп,
 Ки охир бикард шоҳ қораш ба тўп.
 Шаҳи пурдил асбобу анжоми худ,
 Саломат баровард зи дарёи дуд.
 Чунон корзоре, ки хони далир,
 Бикард, накард ҳеч шоҳу вазир.
 Ба бозуи худ аз он маърака,
 Бар омад ба асбоб аз он ҳарбгах.
 Саломат ба асбоби шоҳи ба роҳ,
 Зўр омад надода яке ришта шоҳ.

Охир ул-амр барча тўпларни тўпчилари билан ва сарбозларни олиб сихат ва саломат жанг қила-қила дорул-аморатга қайтиб келишди. Олиймақом хон пойтахтга келиб кириши билан Маллахон ўзининг ўзбилармон гуруҳи ва беандеша жамоаси билан Тўқайтепага келиб тушди. Атрофларига қалъа ва хандақ қуришни буюриб, бир ой ёки ундан камроқ вақт у ерда истиқомат қилдилар. Пойтахт атрофидаги тожикия ва сартия халқи яшайдиган қишлоқлардан // 81б аҳолини йиғиб олиб келиб, итоатларига киргиздилар.

Фаросатли хон ва андишали султон билдики, қипчокия ва қирғизия жамоаси бутун Фарғона мулки аҳолисини то Қошғар довонигача мажбуран йиғиб келиб, катта бир жамоат тузиб бу мулк устига тўққанлар. Фаросат билан хон тушундики, мизожи ўзгарган Маллахон бу авбошия ва гож жамоаси билан бу мулкни анжом ва саранжом этиши амри маҳолдир. Тез орада мажбурий тарзда йиғилган бу тарқоқ жамоа балвои ом кўтаради. Бу бадавий ва ғўл ваҳшийларнинг бу мул-

қда муқим истиқомат қилишлари ҳеч мумкин эмас. Чунки буларнинг ҳаммалари кенг сахро ва баланд тоғлардан келиб қолганлар. Тирик гўрга киришни ва ранж тортишни улар ўзларига лозим деб билмайдилар. Охирул-амр тум-гарақай пароканда бўлиб кетадилар. Бундан ташқари пурнифоқ қипчоқия ва бешафқат қирғизия мулк ва ҳокимиёт учун талашадилар, Маллахонга таслим бошини эгмайдилар.

Ғаюр таъбли, аммо савдойи ва ғафлат ботқоғида ботган Маллахон қаҳр ва ғазаб юзасидан султонлик ишларини носипос ва иш кўзини билмайдиган жамоага топширади ва дағаллик билан уларга муомала қилганида яқин фурсат ва тез муддатда ул терс жамоа томонидан рад қилинади. Уларнинг иттифоқи муҳолифат билан охирга етади. Оқибат бу ўзбилармонларнинг ишлари қон тўқиш билан, бу мулкнинг аҳволоти беанжомлик ва саранжомсизликка юз тутаети. Яхшиси бу мулкни жангу жадал, талошу саваш ва ғафво билан тўлдирмай, ташвиши пурмаломат ва тарғиби надомат қилмайин. Бу пурғафво қароргоҳ ва бу ғалаёдли макондан ҳижрат қилиб, мусофирликни ихтиёр қилайин. Муҳожиратни лозим топиб кетиш ва бу бало тўфонидан сақланиш энг яхши маслаҳат ва энг гўзал тадбирдир. Чунки ҳижрон мақсуд висолига етишнинг сабаби, фуркат эса матлуб дийдорига етишнинг боисидир. Боз устига наҳс юлдузлар ва фалак остида содир бўлаётган ҳодисалар пур шўру шар ва жўшу хурўшга киришган. Ҳазрати расолат паноҳи (с.а.в.) мавжудотнинг энг аъзами ва махлуқотнинг энг ашрафи Маккадан ҳижрат қилиб, Мадинага келганидан кейин Макка ва бошқа вилоятларни фатҳ этган. Қурайш душманларининг йўқ бўлишлари ҳам ҳижратдан кейин муяссар бўлди. Энди сарвари олам суннати файзидан баҳраманд бўлиб, исломий ишларининг энг улуғ ишларидан бирини қилиш лозим. Кечикмасдан бу мулкдан кўчишим керак.

Хон намакхўрлар ва давлатхоҳларини йиғиб олиб, аҳли вилоятдан // 82^a узр сўради. Ширинсўзлик ва мулоимлик билан барча халойиқ дилларини қўлга олиб, вилоят аҳлига далда берди ва хотирларини тинчитиб, хотиржамлик ва фароғат билан вилоятдан чиқиб, Бухоро сари йўл олди. Суръат билан равона бўлиб, бир неча кундан кейин Хўжандга кирди. Бу ернинг халқи андишасизлик қилиб, хонни қўлга тушириб дорул-аморатга юбормоқчи бўлди. Хони диловар ва султони зўровар қаҳрамонлик ва довиорақлик билан сафларни ёрувчи ва ёқаларни чок этувчи шамшири билан ул андишасиз гуруҳ сафини ёриб, ул

жафокорлар этагини тилка-пора қилиб Хўжанд дарвозасидан чиқиб, Бухоро йўлида давом этди. Бир неча кундан кейин Самарқанд вилоятига кирди. Вилоят волийси хони саодатфаржомга таъзим ва эҳтиром кўрсатиб, яхши макон ва яхши манзилга жойлаштирди, меҳмондорлик тартибини шаҳаншоҳларга хос тарзда бажо келтирди. Беш-олти кун шу ерда хонни кутиб, Бухоро амирига мулозим юбориб воқеадан хабардор қилди. Амир ҳам хурсандчилик ва шодлик юзасидан маҳрам юбориб ўз хизматига талаб қилди. Шундан кейин хон Самарқанддан чиқиб, Бухоро йўлига тушди. Йўл босиб Бухоро дорул-аморатига кирди. Бухоро амири таъзимни подшоҳларга хос ва шаҳаншоҳларга мос тарзда бажариб, у билан учрашди. Амир марҳамат юзасидан сафарни ихтиёр этган хонга шоҳлар расми ва тождорлар лаёқатига мувокиф муносибатда бўлуб, яхши гуфтор ва кўнгиш сўрашлар билан шоҳлик тахти ёнидан, шаҳаншоҳлик ўрни тўридан, ўзига яқин жойга ўтказди. Меҳмондорчилик расмини султонларга лойиқ ва хоқонларга мувофиқ адо қилди ва фароғат топиб, еб-ичишлардан сўнг бир кенг макон ва баланд манзил тайин этди. Баландмакон хон ва малоҳатзабон султон катта иззат ва хурмат билан рухсат олиб, белгиланган макон ва зийнатланган манзилга келиб кўнди. Неча муддат шу ерда истиқомат қилган бўлса, шу давлатхона боргоҳидаги барча умаро ва кубаросига, ул олий даргоҳнинг жами аҳлига манзури шоҳий ва мақбули шаҳаншоҳий бўлди. Ахволу атвор ва ўтириш-туришда ҳам саодатли хонни кўриб, мушоҳада қилганларнинг барчаси билдики, шоҳлик нишонаси унинг кенг пешонасидан, нуроний манглайдан порламоқда, шаҳаншоҳлик шуъласи оламоро юзида чакнамоқда, шаҳаншоҳлик либоси унинг зебо қадида тик ва хужаста қоматида рост турибди.

Унинг тождор бошига ва давлат ёр бўлган манглайига тушган бу кўргиликлар Аллоҳ таолонинг унга ёр бўлмагани, Бениёз ва Беҳожат Зот марҳаматидан четда қолишини узокни кўра биладиган ақли ва мулоҳазали хотири билан идрок этди. Ҳазрати Вожибул-вужуд ва беҳамто ўз бандасини тахту бахт устидан бахтсизлик жарлигига ташлайди. Олимлар илм Аллоҳ хузурида эканини билиб, уч хол барча кўргиликларга сабаб бўлишини билган: биринчиси, кенг неъматига шукр ўрнига куфр келтириш, У берган комил давлатига таъзим этмаслик; иккинчиси, мулк бошқарувидаги илм, амалиёт ва ишларини жаҳл, дангасалик ва жоҳиллик билан ижро этиш; учинчиси, иноёти беиноят аломоти ва лутфи, Худо ва Холиқи мутлақнинг ато ва шафқа-

ти бандани ҳаводис тўфонларининг мавжларида мусофират кемаси билан нажот соҳили файзидан баҳраманд этса, унга рози бўлмаслик. Адиби комил мусофират машаққатлари ва кулфати билан бандасини тарбиялайди, токим мулкдорлик ишларида ва ҳукмронлик русумотида у доно ва муаллим бўлсин. Булар ҳаммаси Бениёз ва Бехожат Аллоҳнинг марҳамати, карами ва шафқатининг аломатидандир.

Назм:

Сарафрози ёфт аз лутфи Карим,
Он, ки бошад ў ба роҳаш мустақим.
Сар натобад он, ки ў фармони ў,
Бахшидаш султони шоҳи бе надим.
Гарчи аз тахташ кунад ўро жудо,
Оқибат дар салтанат дорад муқим.
Жой бар тахт, тож бар сар мекунад,
Шах, ки орад раҳм бар ҳоли ятим.
Ҳар ятимпарвар, мусофиржў амир,
Бошад ў ҳар жо Худо дорад салим.
Эй Ниёзий, фақржўёнро Худо,
Дар паноҳи худ дароварад муқим.

Алқисса, хони саодатасар ва султони давлатёр бир неча вақт Бухорода мусофир тариқасида садоқатли мулозимлари билан истиқомат қилди.

Энди тезюар қалам оти бошини Маллахон воқеоти ва умуроти, қирғизия ва қипчоқиянинг салтанат бошқаруви ва ҳукмронлиги баёнига буриб, варақ майдонида чопқир хушбўй уфор таркатадиган хомани ҳайдаб, варақ саҳифалари майдонида бу қавми бебош ва гуруҳи авбошнинг қилмишлари баёнида жавлон бериб, салтанат ва ҳукмронликлари ёзилажак.

Маллахон қипчоқ ва қирғиз, жами жамоаи бепарҳез билан до-рус-салтанат бўлмиш Хўқанд шаҳрига кириб борганида вилоятнинг бари оқиллари ва зарифлари бу гуруҳнинг аксарлари тоғлиқ ва саҳродан келган оломон, чўлу биёбонлик эканларини билдилар. Фаросат билан тушундиларки, ғавво ва исён суви бу бераво тоғлиқ гуруҳидан бу вилоят киштзори ариқларига бесарупо оқиб, фитна ва фасод ҳосилини беради. Вилоятнинг барча тамошабинлари // 83^a бир-бирларига ишорат тариқасида “Бу қандай қилиқ ва иш эдики, Маллахон қилди?! Ваҳший одамлар, биёбонлик ва бадавий, саҳродан келган ношудлар-

ни салтанат гилами устида қабул қилиб, аморат даргоҳининг тўридан уларга жой берди, муҳолифат дарёси тошиб кетди, олам исёнга ғарқ бўлди. Шохлик муҳрини ҳавога совурди, чунки буларнинг вужудлари энг кабиҳ феъл-атвор, энг гумроҳ ва ноқобил хислатдан ясалган. Салтанат матоҳининг ипини энг нозик ва ингичка адаб толасидан тўқиганлар. Кўрқамизки, энди улар ўзларининг кўрс ва дағалликлари билан бу латиф ва нозик толани узиб, нолойиқ расму русумни дағал таъбларидан тўқийдилар ва ўзларининг нописанд ишлари билан султонлик муомаласини назарга илмай тожу тахт соҳибига қаршилик қилиб, итоат қилмайдилар”.

Бу мулкнинг барча доно ва оқиллари воқеалар дарёсида ғарқ бўлиб, охири қазову қадарга таслим бошларини эгиб, булар барчаси Аллоҳ таоло иродаси эканини билдилар. Шу бобда гўзал маънолар жавоҳиротининг маҳзани ва таъби асил гавҳаристонининг денгизи Мирзо Абдулқодир Бедил энг зариф иборат ва энг латиф ишорат билан жавоҳирдан тўла девонида келтирадики,

Байт:

Шиква аз тақдир натвон дастгоҳи куфр қард,
Қобили чизе, ки ман будам ҳамонам қардаанд.

(Мазмуни:

Тақдирдан шикоят қилинмас, билгинки куфр,
Нимага лойиқ бўлсам ўшандай қилди мани).

Оқибат Маллахон дорул-аморат бўлмиш Хўқандда салтанат тахтига қарор топиб, хоқонлик ҳукуматини ишғол этди. Бир минг икки юз етмиш бешинчи йили, от йилида султонлик тахти ва хоқонлик манзилига ўтирди. Охирги шохларга ибрат бўлсин, деб ул олижанобни тахтга чиқиш таърихини назм тариқасида назм ва китобат ипига тортиб, ёзилди.

Назм:

Пирасоле, ки дар либоси арус,
Ҳамаро мефиребад ў бо фусус.
Ҳар замоне гузида сад домод,
Духтари солхўрдаи бе номус.
Ки кунад қобил аз бар дур,
Ки ба ноқобил ў қарда жулус.
Қобилон гар ба ақди худ гиранд,
Накунанд дар бағал, наоранд бўс.

Гарчи ораста бо зевару зар,
Нахарад он, ки оқил аст ба фулус,
Он, ки зи ғарра бар жулуси ў,
Ба умиде, ки шуд варо побўс,
Оқибат ў кард каманди соҳиб,
Гурехтан варо шуд побўс.
Навбати даври Маллахон, ки расид,
Пири фартут зад ба номаш кўс.
Давр омад ба ў талаб ин кард,
Ки надонист, ки мешавад маюс.
Ў надониста ақд бар худ баст,
Баъди се сол радди ин солус.
Мисли пешиниён ба қасди худ,
Чу дароварда пирасол арус.
Тож бар сари мақр, ба тахти шаҳи,
Карда он дар замон ба вақти нухус.
Эй Муқимий, замони мушаххаси жулус,
//83⁶ Ту таърихи сол кун малбус.
Аз хирад жустам ў чунин бар ман,
Чизе доду хўрда ў афсус,
“Маллахон соли асп зин карда”,
Таку пў карда шуд қарини “жулус”.

Мусаффо кўнгилли ва маъно билгувчиларнинг замирига возех ва маълум бўлсинким, иккинчи мисрадаги “жулус” сўзини биринчи мисранинг сон ифодаларига қўшсалар таърих ҳосил бўлади. Сана 1275/1858-59 йил.

Маллахон ҳукмронлиги даврида содир бўлган воқеалар куйидагича. Тахтга ўтириш куни султонлик давлати дарвозаларини ҳар бир кас во нокасга очди ва ҳукмронлик ипини ҳар бир ўғри ва нотўғрига бериб, ўз қароргоҳига уларни олиб кириб, ўзига ҳаммажлис қилди, султонлик сир-асрорига уларни маҳрам этиб, алавийзодалар каби ардоқлади. Бадавий ўғрилар ва сахролик йўлтўсарларга садрлик тўшаги ва амирлик гиламидан жой берди. Султонлик вазирлиги ва хоқонлик ишларини уларга бериб, барчаларини хушнуд қилди. Олдинги саройда бўлган мулозимлар ва тажрибали надимларни салтанат мажлисидан ва иззату ҳурмат маҳфилидан четлатди. Султонлик посбонлиги ва хоқонликни кўриқлаш ишларидан беҳабар ва ғофил

қолди. Жаҳондорлик расму русуми ва иззат-икром қоидаларини бекор қилиб, шаҳаншоҳлик вужуди латифини қўриқлаш ва ҳарами шарифини сақлашда бепарво ва дангасалик қилди. Ҳар жойу ножойда, ҳар макон ва манзилда қўниб, ухлайверарди. Бирок, ғайрат ва шижот, қаҳру ғазаб унда қўп эди, сиёсати ўткир ва андак гуноҳ билан ҳам ўлдиришга ҳукм қиларди. Омилларни ишлатиш ва мулозимларга буюришда, барча қўлостидагилар ва аскарларга қаттиқ муомала қилар, энг аччиқ сўзларни айтарди.

Маллахон ўзининг дорул-мулк бўлмиш Хўқандда салтанат ва мулк бошқаруви, ҳукмронлик ишлари, жаҳондорлик муомаласини ўша биёбонлик қавмга бериб, султонлик мажлиси ва ўтириб-туришини, шаҳаншоҳлик кириб-чикишини бир гуруҳ оломонга бердики, лочиндек курсида ўтирган хон атрофини ваҳший зоғлар каби гир айлана ўраб олиб, қарғас каби султонлик тахти ва хоқонлик курсиси атрофида қанот қоқиб учардилар. Уларнинг ҳар бири ўзини фасоҳат овозли булбул, денгиз устидаги лочин деб биларди. Ўзларини султонлик мажлисига лойиқ деб англадиларки, “ас-суҳбатун моъсирун” (ҳамсуҳбатлик қахрамонлик) дегани бунга далилдир. Андак фурсатда кудурат маъноли суҳбатлар ва касофат келтирадиган феъллари султон табиати ва хоқонлик замирига таъсир қилиб, унинг атворини ўзгартирди, // 84^а ёмонликка мубаддал этди.

Ўлтабиатли ва девсийратли кишиларни султонлик лавозимлари ва ҳукмронлик амалларига маъмур этди. Бу иш билмаган нобакорлар султонлик ишлари ҳукмронлик муомаласида қўпол тиллари билан адолат истаб келган дилафкорларнинг мажруҳ қалбларига зарба берардилар.

Бу қўпол муомалаларнинг хабари ва бу киши кўрмаган расму русумнинг овозаси барча вилоятларга етиб бора бошлади.

Ўшал замонда Тошканд ҳукумати фалакменгзар даргоҳ остонасини ўпганлардан бири бўлган Қаноатшоҳга таалуқ эди ва у урусиянинг Учалматини тобе ерлари билан, Тўқмоқ қалъаси ва Аштакни ён-атрофи билан босиб олиш хабарини Маллахонга етказди. Маллахон ўз саркардаларини давлат арконлари билан йиғиб, уларнинг маслаҳатлари билан ўша вақтда Андижон волийси бўлган Олимбек¹⁴² деган бир қирғизни Андижон катталаридан Ҳомидхўжа мирзобоши, Тўрахўжа эшон, Гўзал додхоҳ воли понсад ва шунга ўхшаш улуғлар билан Қуртқа¹⁴³ йўли орқали юборди. Яна бошқа етти понсадбошини

дорус-салтанат, Курама ва Тошканд ҳамда музофотларининг кўшини билан бирга сафарбар этди. Хўқанд кўшини дорул-аморатдан чиқиб, Курама лашкари билан Тошкандга кирдилар ва у ерда икки-уч кун қолиб, Қаноатшоҳ Тошкандда кўшинини жам қилганидан кейин ғазот мақсади билан Пишпак тарафига юриш бошладилар. Суръат билан йўл босиб улар Чимкентга кирдилар ва бу ерда икки кун қолиб, учинчи куни чиқиб, олти кун деганда Авлиёотага келиб кирдилар. Олти кун бу ерда истиқомат қилгач, айру билан ором топдилар. Шундан кейин бу ердан кўчиб икки кунда Чу суви лабига келиб тушдилар. Эртаси етти минг одамни Шодмонхўжа¹⁴⁴га кўшиб, уни олдинга юриб, Аштак ва Уч алмати ўртасидаги Бекит деган жойда турмакни буюрдилар. Қолган лашкар Шодмонхўжа орқасидан равона бўлишиб, беш кунда йўлни босиб, бир тоғ этагида келиб қўндилар. Уч кун шу ерда истиқомат қилганларидан сўнг Олимбек қирғиз ўн икки минг Андижон, Куртқа, Кетмон тепа ва бошқа қирғизия билан //85⁶ шу мавзеининг тоғлари орқали келиб кўшинга кўшилди. Шу вақт Шодмонхўжадан урусия билан муқобил келиб, жангга киришгани ҳақида хабар келди. Бу хабарни эшитган замон бу ердан кўчиб, тез суръат билан йўл босиб, чошт вақти Аштак ва Учалмати ўртасидаги рус кўшини турган Бекит деган мавзегга етиб келишди. Ислом лашкари русия лашкарини ўраб олгач, сафларини ростлади. Шу пайтда Андижон ҳокими Олимбек қирғиз ва Қаноатшоҳ тожик бир-бирлари билан лашкарга сардорлик учун талаш, мухосимат ва муҳолифатни бошлашди. Олимбек Андижон ва қирғизия лашкарини олиб бир тарафга ўзини олди. У жанг лавозимоти ва номусу нанг ишини Қаноат зиммасига ташлаб, беномуслик этагини ушлаб, номусу нанг ва мардлик этагини қўлдан бериб юборди. Дорул-аморат (Хўқанд), Тошканд ва Курама кўшини бирдан такбир айтиб, самандардек ўт, дору ва нефтга ўзларини урдилар. Шу хангомда Ҳомидхўжаким, ўша вақтда ҳақиқий мард, ҳарифи тавоно, зарифи зурафолардан бири эди, нусрат туғи ва зафар байроғи остида туриб, такбир дея “мушрикларни ўлдиригинг”²¹⁴⁵ деган оятни ўқиб, ислом аҳлини жангга тарғиб қиларди ва аҳли ислом учун ғалаба сўраб, “Илоҳим дин нусратидан нусрат бергин”, деб дуо қиларди. Ислом лашкари кофирларнинг тўпу тўфанг ўқи оташига ўзини урганда, насоро лашкарининг аҳли тўпу тўфангларидан ўқ ва нафтни осмондан ёмғир ёғгани каби ислом лашкари бошига отарди. Бу шовкин-сурон қиёмат аломатидан хабар берарди. Тўпу тўфанг отишмасининг

кўплигидан “Сур(най) чалган (киёмат куни)”¹⁴⁶ ишорати кўринар эди. Аксар пурдил диловарлар ва зўрфил йигитлар олов чангалига ўзларини урдилар ва самандардек оташ кўрасидаги майдонда олишув коптогини ютиб, шаҳидлик шарбатини даврон соқийси кўлидан олиб, бадкорларнинг тиру камонлари зарби орқали ичардилар. Баъзи жонбоз ботирлар ва шахбоз диловарлар қонхўр тиглари ва панжалари билан касофат кофирлар бошларини тоғ эчкилари бошларини кесгандек ёки чўлда ўсган ўтқи илдизидан юлиб ташлагандек олиб ташлардилар.

Назм:

Дар он рўзи пурхайбат аз жангу жўш,
 Дар афтод афлокиён дар хурўш.
 Зи жўши камонҳо ҳаво даргирифт,
 Шуда сахни сахро ҳама дудпўш.
 //85^a Яке аз далире дар он базми разм,
 Майе аз шаҳодат ҳамекард нўш.
 Яке тиг бар фарқи кофар зади,
 Гузар карди аз фарқи ў то ба дўш.
 Яке тир то бар синаи кофаре,
 Зади мешунид зи дўзах суруш.
 Замоне тир ба камону гурзи зади,
 Ба бозуйи зўр овари жангу жўш.
 Набуди дар он жо чунин жангу тир,
 Ба як тир сад дев гардад ҳамўш.
 Агар Соми зол ва Рустами пахлавон,
 Бикарданд дар даври худҳо хурўш.
 Бидиданди онҳо чунин жанги тўп,
 Зирех бар кушода, шуди далқпўш.
 Агар амин ва солор Баҳман буди,
 Бидиди чунин жанг рафти зи хуш.
 Ба бози кужо ба тиру тўпу тўфанг,
 Бидиданд онҳо, ки нашнида гўш.

Алқисса, бир соатгача ғолибона уруш қилдилар. Охирул-амр тўпу тўфанг ўқларининг ёмғирдек ёғишидан, рангли мушак ва отишмаларнинг тутунидан козоқия, элотия ва авбошия жамоаси тоқат қилмай майдондан юз ўгириб қочиб, тоғларда яшириниб, ғорларга кириб олдилар. Лекин сартия ва тожиқия лашкари рус лашкаридан қочмай чошт вақтидан пешин вақтигача отишиб, жанг қилдилар. Оқибат

насоро лашкари қорақўндок милтиқлар ва аждарсимон тўфанларга қарши жангда ожиз қолиб, бир тоғнинг адирларига ўзларини олдилар. У ерда ҳам ноором ва беқарор бўлиб, қочишни ихтиёр қилдилар. Аҳли исломнинг аксар кўшини Қаноатшоҳ билан бирга қайтиб келиб, жанггоҳдан икки тош нарирокда қўш урдилар. Қолган қўшин насоро лашкарини қувиб аср намози вақтигача уларни ўқ остига олдилар. Уларни Аштак қалъаси олдиғача қувиб бориб, қайтиб келдилар. Кечаси ярим тунда Қаноатшоҳга келиб қўшилдилар.

Назм:

Бувад лозим аз шах, ки дар рўзи жанг,
Бигирад ба дасташ домани ному нанг.
Дар он рўз аз салтанат бигзарад,
Занад пойи марди ба майдон мард.
Ситонад туро рў дар он маърака,
Диҳад қимати жонро дар он ҳарбгах.
Ба гуфтор шоҳони ширин забон,
Надонанд дар он рўз талхаи жон.
Агар шоҳ ба лутф дар ҳарбгоҳ,
Набошад хуш аз сад ҳазорон сипоҳ.
Калиди зафар шоҳро // 86^о бахшиш аст,
Бувад фатҳ бахшишро зи кўшиш аст.

Ўша кечаси Уч алмати, Аштак ва уларнинг атрофида бўлган козокия аҳолисини лашкарга буюриб, Пишпак, Мерки қалъаси ва Авлиё ота тарафига кўчириб ўтказдилар. Кейин бу ердан кўчиб тўрт кун йўл босиб Пишпак ичига кирдилар. Бу қалъада истикомат қилиб, уни қайтадан таъмирлаб мустаҳкам қилдилар. Кейин дорул-аморат саркардаларига кетишлари учун рухсат беришди. Қаноатшоҳ эса Тошканд лашкари билан шу ерда қолиб бу ҳудуд ишларини саранжом ва саришта қилиш учун қолишни ўзига лозим деб билиб бир ой шу ерда муқим бўлди. Андижон ва унга тобе ерларнинг қўшинини ҳам кетишига ижозат берди.

Дорул-аморат лашкари қайтаётганида Маллахонни айни Ўратепа устидан манғития лашкари билан уруш қилиб қайтаётган пайти Хўжандда учрашиб, унга хизматкорлик мулозиматини ва фармонбардорлик таъзимини бажо келтирдилар.

Бу банда Уч Алмати ғазоти ҳақида таърихини назм тариқасида бердим:

Дар дашти ноумиди обилапо шудем,
 Чашмон пури ашк худ зи ёрон жудо шудем.
 Дар вақти пири шастсолаги чи рӯзҳо,
 Бар сар фитод кулфату ба Ҳақ ризо шудем.
 Мо ожизони водии меҳнату бе каси,
 Дар панжаи паланги барудат ду то шудем.
 Он аждаҳои биебони давлати само ва арз,
 Аз шиддати самуми ҳавояш ду то шудем.
 Маъмури шаръ шуда мўмин ба мо ятоқ,
 Дар фасли дай ба ҳайратам маъмур чаро шудем.
 Дар асри Маллахони ғаюр мунҳарифи мазох,
 Роҳи тавил ба саҳт сафар мубтало шудем.
 Он Қалли Қаноате, ки амири лашкар аст,
 Аз шўхии касофаташ ҳама гадо шудем.
 Кардем қатъи роҳ пиёда ба ҳафтад санг,
 Дар ҳар қадам мулоқии дарду бало шудем.
 Яқсола муддати сафар ва якмоҳа роҳ,
 Аз тарси зулм ҳама рози ба як тало шудем.
 Таърихи ин ғазо ба ман чунин гуфт ақл,
 Дони ту инчунин ба “савор ғазо” шудем

Фасоҳатли кишиларнинг мунаввар ва гавҳар қалбларига, маъноларни идрок этувчи хуршид назар кишиларга маълум ва равшан бўлсинким, ғазотга чиқиш пайтида одамлар “йўл бўлсин” дея сўрасалар уларнинг саволларига “савори ғазо” (ғазотга шайландик) деб жавоб берилади. Қарасак “савори ғазо” ибораси шу сафарнинг таърихи бўлиб чиқди. Шунинг учун назм ипига тортилиб, ибрат тарикасида бу варақда келтирилди. Сана 1277/1860-61 таърихдир.

Маллахонни тахтга чиққанидан уч йил кейин Ўратепа устига юриш қилгани ва Туркистон сафари воқеаларини “Ҳажви Абдусайд” деган бир Қашғарий // 86^a ким, Андижонда эди (бағишлаб) бу сафар воқеаларини туркий маснавий шаклида бердим.

Назм:

Маллахон қўшин ила қилди сафар,
 Ўратепа сарига қилди гузар.
 Лашкарни андин буюрди хони замон,
 Бу ила амр этди бизни лутф ила хон.
 Авлиё шоҳи ҳазрати Султон,

Ғавси қутби ҳама Қозоқистон.
Демай ёлғуз қозоқ дашти элини,
Бал эрур бу юзини барчасини.
Хўжа Аҳмадга эди арш гузин,
Маърифати мулк, шоҳи фарш нишин.
Офтоби сипехри Туркистон,
Нуридин тўлуб шаҳру чўлистон.
Ҳодии роҳи жумла атроқ,
Бир назар солса қутб эди бебок.
Йўл топиб анда борса ҳар гумроҳ,
Қалбга жори эрди илоллоҳ.
Ул вилоят элини сарварини,
Қутб ал-ақтоби турк кишварини.
Эшикин сақламоқ учун бизни,
Балки тожик эли баримизни.
Авайла амр этди хони Фарғона,
Лутф этиб барчамизга шоҳона.
Деди боруб баччалар анинг сақланг,
Келса кофир туруб уруш бошланг.
Хон амрин қабул қилиб юрдук,
Барчамиз шул замон туруб жунадук.
Туғ байроқ ила юруш қилдук.
Йўл юруб саръат ила чўл кездук.
Йўлни ки суръат ила қатъ этдук,
Чимкат сариға келиб тушдук.
Лашкарни неча ранжур ўғлонларни,
Оти аруғ чарчагонларни.
Яхшилар Чимкатга қўюб кетди,
Марҳамат бирла онларга лутф этди.
Баъзи мусофир, ки нечанд киши эрди,
Хони Хўқандга варзиши эрди.
Бор эди Андижонда бир бадбахт,
Оти Абдусаид ул, баски дил сахт.
Този итдек баднафс ва сук,
Даҳр ичида бу янглиғ хирс йўқ.
Бадмаош эрди ул хасиси бахил,
То анда жойидур ани дўзах бил.

Баччағар занталоқ ул дағи,
Чўл ичинда бор эди боғи.
Боғи йўқким дарахтлари тўқай,
Ул тўқай ичра ўзи хирси Олай.
Ит чичгон данглар солиб ухлаб,
Йиқилиб ётса оғзини ит ялаб.
Кечалар ингратиб ётиб итдек.
Уйлаким Шамр ва қавми Язиддек.
Ким ани одам деб ҳавлисига тушти,
Хом экан ани кўруб пишти.
Ул лаиму мурдани ғайри занғарлик,
Қилмағай меҳмон ҳеч кимға одамлик.
Ани ҳавлисига ҳар ким кирди,
Девлар жойи эканин билди.
Ҳар ким анда // 86⁶ боруб турди,
На таом на ош зиёсини кўрди.
Уйида атоладин бошқа пишурмас экан,
Ёки умошдин бошқа бўқни ичмас экан.
Учоғида ўт ёнган эмас,
Мўрисидин тутуни чиққон эмас.
Сут(д)хури хасис насрони,
Чиқса гар бир пули чиқар жони.
Урус табиат, башараси қалмоқ,
Кофару чурчут ила манжу сиёқ.
Кирмаган бит макон эрди нокас,
Бермаган элга заррача хас.
Фитнасозу лўлии ноинсоф,
Ҳамма иши макру васвосу лоф.
Уч оғоз(с)ига килурди тухмат,
Чунки, эрди махови бе химмат.
Ҳаммаға маълум эди отосин ҳоли,
Қутуртуруб муни волии замони.
Отабек эди манжуларни очроки,
Ўзинг эдинг қасамхўри шаллоқи,
Умри ўтти волини табақин ялаб,
Ўли беҳуш, баччағар, зан жалаб.
Жабҳасида тирноқдақ шарм йўқдур,

Бу итни ҳарому ҳаришга корни тўқдур.
Сўзум бу ул саги суякка,
Ғайрат бирла қаросун бу хатга.
Бу вақтда тарзе одам бўлмиш,
Минг лаънат ўшал эшакка.
Гўристон шотусидек букулган,
Ранги ўхшар эди эски тапакка,
Халқ ани тарҳин ўхшатурлар,
Юзини тувак, оғзини чалакка.
Ўзи далаға кетур хотунлари ҳам,
Берур амни арзон бир ҳандалакка.
Жоиз эрур чун солиб отмоқ,
Ул итни бу вақтда занбаракка.
Сел сифат арикқина баччағарни,
Аҳволи аён бўлур кўзакка.
Умри ўтти волини ҳовлисида,
Кеча кундуз сув ботиб занбар бирла куракка.
Кеча кундуз юрар ўлумтук истаб,
Кўп эди шуғли ...емакка.
Эй сомии аҳли ақлу зарофат,
Йўқ тоқатим мундин зиёд сўз демакка.
Андижон шаҳри шаҳри хуб экан,
Одамизодаи хўжа кўп экан.
Нечалар ул гуруҳи саодатманд,
Одамизодаю барча давлатманд.
Кунда ҳар қайси биравни ҳурмат ила,
Элтар эрди уйиға шафқат ила.
Кўнгиллари топиб зиёфатлар,
Қилурлар қавми бо саодатлар.
Биз учун надими суҳбат баччалар,
Қилур эрди ҳар кундузу кечалар.
Бизларни кўруб мурувватини,
Ҳиммату шафқат ва футувватини.
Кўрубон офарин деб хусн ила,
Кўб дуолар қилиб дилу тан ила.
Пурсупос эрурмиз бад кеш,
Бадга ҳар дам эрур тазаллуми иш,

Золим аҳлиға мунча шафқатни,
Кўруб яна мунча ҳурматни.
Дедилар бизға фозил эркансиз,
//87^a Яхшилар суҳбатин кўрган экансиз.
Биз ҳануз сизни барчаға тенгсиз,
Қилмодук анча билмай ҳурматингиз.
Баъзилар кўнглумизни сайд этди,
Риштаи хулқ бизни қайд этди.
Қилмоғил сан уларни ёлғончи,
Рост йўлдур керак сенга ончи.
Эмди сан ҳарзалиқ йўлни унут,
Ростлиқ йўлни сидқ бирлан тут.
Яхши деб қилурлар сани ҳурмат,
Нафси саркашни эмди бер кулфат.
Сўзни қил мухтасар дуо бирлан,
Ростлиқ етар илтижо бирлан.
Хушлошиб бизлар билан йўлга,
Тушдилар ул дам канорасиз чўлга.
Йўл юруб етди ул кун,
Турк шаҳриға тўрт кун.
Сурдилар молларин шафқат ила,
Кўргузуб раҳматни ҳурмат била.
Тожик аҳлини Понсад ҳожи,
Найздорларни аввали сартожи.
Шоҳ ...лиғда найза уруб,
Душман аҳлини рости чапга суруб.
Пайрави тожик аҳли бўлғон эмди,
Хиргаҳу дастгоҳ кўрғон эмди.
Қўймасдин бизни ўзига қилди жалис,
Кеча кундуз қилиб ўзига анис.
Юзлатиб ўргаси аморат учун,
Хирқа гунбаз шарофат учун.
Равзаи Хўжа Ҳазрати Султон,
Бордилар кўзлари бўлуб гирён.
Фалаки маърифат хуршиди дин,
Гумбази осмони аҳли яқин.
Чархдек айлатиб бошларин урди,

Хоки даргоҳиға кўзларин сурди.
Остонин кўчуб тасриъ ила,
Соҳибларин тилаб тахашшуъ ила.
Салтанат авжи сапехрини,
Давлат афлокин муниримни.
Ким мусофир эди Бухорода,
Мулки Хўқандга эрди шахзода.
Сўрадилар давлатин Субҳондан,
Етуб имдод руҳи Султондан.
Берди ул дамда анга воқеа рў,
Мақсад рангини матои бўлди руфў.
Ҳар кимдаким, бор эрди кўнгулда тилак,
Алар очиб тилардилар қўл ила пилак.
Алар боруб кўшин ичра қўшулди,
Саккиз ой ул ерда муътакиф ўлунди.
Янги кўрғонни олди деб урус,
Хабарин уларға етқориб жосус.
Деди ҳозир бўлунг кеча ётмай,
Десангиз агар мулкни сақлай.
Ким ба ногоҳ агар келиб кечаси,
Қуфр аҳли қалъа олғони нечаси,
Суръат ила ўтуб Қаноатга,
Етқуруб бу хабарни у касофатга.
Бу хабарни Қаноат арза бирлан,
Етқуруб боргоҳға таъкид илан.
Хон буюрди Киравчи кўшинини,
Санчикли элотин жумласини.
Бўлди мору мўр санчикли, қурама,
//87⁶ Ул кўшулди боруб Қаноатға.
Тошканд волиси Қаноатшоҳ,
Йўл юруб суръат ила хоҳу ноҳоҳ.
Келиб ул тушти ҳазрати Султон,
Дашти кипчоқ элин килиб оломон.
Истиқомат қилиб беш олти кун,
Барча кўшинға берди ҳақ ила олтун.
Янги кўрғонни илғари ул кун,
Етди кўчмасдин илғари кўшин.

Бандаларга Қаноат айлаб раҳм,
Лутф этиб берди тўн ила дирҳам.
Сўрдилар бандиларни аҳволини,
Урус аҳлини қилғон атворини.
Деди куфр аҳли ҳолимизни кўруб,
Берди рухсат кетдилар эрта туруб.
Ихтиёр ўзимизга деди кўюб,
Хоҳ турунг, хоҳ кетинг пиёда юруб.
Бу ила рухсатни берди олди ярқ,
Бўлдук ул дамда турмойин кетмок.
Бизга урус берди рухсатни,
Муғтанам билдук анда марҳаматни.
Жўнадук турмойин нафас олмай,
Юрудук йўлда бир нафас турмай.
Бандилар сўзини Қаноатшоҳ,
Англади ҳам эшитди барча сипоҳ.
Чиқди анжомини қилиб кўшин,
Илғар айлаб юруб туну кун.
Янги кўрғон боруб нузул этди,
Кўрди кўрғонни ва ҳуши кетди.
Кўюб келган эди рус анга,
Кўймайин элини мусофир анга.
Жониға ўт кўшуб Қаноатни,
Насоро элин чопарга қасд этди.
Элин чопмокға ўтти дарёдин,
Ончи олди сипоҳи дилхоҳин.
Ончи кўшин, ки қолди йўлида,
Ўтмайин сувни аввалги йўл буйида.
Амр этиб сувдин ўтса маконларини,
Сув буйида қолғон сипоҳларини.
Бу ила ул дам Қаноат амр этди,
Сизлар Жўлакни қаманг деди кетди.
Бул кўшин мунда турмай жўнади,
Йўлда бир кеча боқи тунади.
Ул кўшин суръат ила тун қотти,
Боруб эл устиға бесабаб ётти.
Бул кўшин Жўлак устиға боруб,

Йўл юруб суръат ила тун қотиб.
Ул қўшин бориб Оқмасжид элини,
Олди вақтиси бир неча бони.
Бул қўшин ҳам босиб Жўлакни кучаб,
Бир қуни турди анда қайта жўнаб.
Ул қўшин келди сувни ул юзига,
Бул қўшин тушди сувни йўл юзига.
Тўш ба тўш туштилар сувни лабиға,
Сўнгра ўтти қўшилди бир-бириға.
Жойиким, бир қўнуш эрди Жўлак,
Мавзеи эрди они оти Тувак.
Айланиб ўтган эрди Сирни бўйи,
Қўрғонға муносиб эрди ери.
//88^a Қўрғонни анда тарҳини солди,
Солди қўрғонни андин от қолди.
То ки ул қўрғон тугаллагунча,
Ишлади барча қўшин ўлгунча.
Бир фақир ҳам анда бор эрди,
Халқдек ул ҳам иш қилур эрди.
Бир кеча ётиб анда туш кўрди,
Тушни ул кеча бул равиш кўрди:
Ҳавли эрди саҳни супурутғон,
Икки уй анда эрди бир айвон.
Икки уй бир-бирига қарағон,
Лек айвон жанубга қарағон.
Саҳни ҳавлида бир неча уламо,
Ўлтуруб анда саллалиғ фузало.
Фақир ул айвонни қибла кунжида,
Шаркий уйга қарор эрди анда.
Шаркий уйдин чиқиб яна бир меҳр,
Солди оламға нур партав чехр.
Қади озоди нахли тубидек,
Балки йўқ бир сарв десам, ки чўбидек.
Юзидин меҳр кўп нур этди,
Фарқи афлокда зухур этди.
Сарви озоди кундин озод,
Балки қудрат қўли ясаб шамшод.

Нуридин меҳр бўлдики музтар,
Чикса хуршид йўк бўлур ахтар.
Уламоға қараб фасохат ила,
Жони ширин каби балоғат ила.
Оғзини дуржидин сочиб гавҳар,
Қўл ишороти ила ул раҳбар.
Деди, эй барча сиз, ки ўлтурғон,
Печу тоб ила саллани ўрағон.
Барча излаб топиб бўлак раҳбар,
Қилсангиз ўзларингизга паямбар.
Дедилар тўрт мартаба шу ила,
Мажлис аҳлиға сўзи деб бу ила.
Ул фақир айвонни кибла буржида,
Тутуб ул дурни жон қулоғида.
Шахсе ул дамда ўртадин пайдо,
Бўлди анга дедики, марди Худо.
Шафқат ила манга тарахҳум этинг,
Бу фақирга ҳазратларингни маълум этинг.
Деди ул бўйла эй марди огоҳдил,
Мардаки содалавҳ ғофил бил.
Ул шаҳе дурки, хайма ва хиргоҳ,
Курди афлокға қилди манзилгоҳ.
Бал нубувват бурчини моҳи,
Ҳам рисолат мулкини шоҳи.
Анга аввал ло илоҳа илоллоҳ,
Дейдургон Муҳаммад расулуллоҳ.
Икки оламини офтоби деб бил,
Васфини қилғони манга қани тил.
Англади бу сўзни кетди ўзидан,
Балки ўзи демай кетди хушидан.
Уйғониб ул бу тушни ҳайбатидан,
Тушдаги кетган ҳушу калимасидан.
Анга юзланди бир ажиб ҳолат,
Дилни саҳросини тутуб баҳайбат.
Ким бу сўзлашни билмас эди,
Атайин деса айтолмас эди.
Деди охир тушни асрорини,

Аввал бировга ёшурмойин борини.
//88⁶ Етди бу тушдан хабар Қаноатга,
Айтиб англлатти жойи хилватга.
Деди анга бу тушни ким кўрди,
Кўрган одам нечук дебон сўрди.
Ул фақридан сифат қилиб бе ҳад,
Тушти кўргон Ниёз Муҳаммад.
Еткузуб ул фақирдан анга хабар,
Ҳар на сўз анга деди қилди асар.
Истаб ани қилди ул тасдиқ,
Ҳам жулус айлаб анга эрди рафиқ.
Бир-бирига қарашти тортиб ох,
Аҳли мажлис бирлан Қаноатшоҳ.
Дедилар кетди давлати ислом,
Барча ислом элидин ҳурмати ом.
Амали шаръ халқидан кетди,
Адлу инсоф шоҳдин етди.
Уламо илмиға амал қилмай,
Тинмади умароға йиқилмай.
Фатво йўлини шоҳға демади,
Шоҳким ҳар на деди ани демади.
Ҳукм бидъатга қилдилар уламо,
Қилдилар ишига қилмаған хулафо.
Зулму бидъатни қилдилар жори,
Не балолар бўлуриға бўлди тори.
Ул сиёсатки, қилди пайғамбар,
Уламоларға эрдилар раҳбар.
Эмди соф бўлди бизга қолмади иш,
Қолди зулмат ичра ҳамма ёзу киш.
Буйла деди ўрнидан турди,
Отлашиб кўргон сари бурди,
Келди кўргонға ишлар эди сипоҳ,
Ул ҳам ишлар эди ба ҳоли табоҳ.
Келди ишчи ичинда кўрди ани,
Шафқат ва лутф бирла сурди ғани.
Қилмайин ани сур келмайин манзур,
Ўз иши бирлан ул эди мақдур.

Дедилар анга барча хосу ом,
Боринг олдиға беради инъом.
Бўлди элни сўзи анга қабул,
Сўрмади андан ул тушти ҳам ул.
Оқибатким тўғалди ул кўрғон,
Хондин улар учун етиб фармон.
Шу ила фармонни еткуруб маҳрам.
Тез жўнатсун сани сипоҳини ҳам.
Жўнади анда турмайин бир дам,
От югуртуруб юрар эрди ҳар дам,
Кеча кундуз юрур эди тинмай,
Фурсате тинмайин ўлуб ётмай.
Неча кун суръат ила йўл юрди,
Тошканд шаҳриға келиб кирди.
Қабалди деб аларға андуҳ келди хабар,
Маллахон Тошкандға азми сафар.
Қилди жазм бирлан сафарни Хўқанддан,
Келгуси Маллахон Хўжанд бирлан.
Илғар аҳли эшитти бу ила хабар,
Жўнади йўлга тушти вақти сахар.
Уч кун суръат ила йўлни юруб,
Олдилар ором сув лабиға кўнуб.
Бир дарё лабиға қолди кўшин,
Эртаси бўлди рухсат “ўтсун”.
Қилдилар таъзим ила хонни дуо,
//89^a Бўлсун ҳар ишда ёр сизга Худо,
Ўтдилар суръат ила дарёдин,
Барча умид этиб Сирдарёдин.
Кўрди раво рухсатни илғарга,
Берди тўн ила пул сипоҳларга.
Хон ўтуб йўлга тушти дарёдин,
Ким кезиб йўлни дашту саҳродин.
Қолдилар бир кеча ётиб илғар,
Ким Хўжанддин чиқиб юрурға вақти сахар.
Йўл кезиб уч куни Хўқанд тушти,
Хом эди сафар қилиб пишти.
Мушкил иш йўқки бўлмаса осон,

Мард лозимки, бўлғай тарсон.
Келса бошиға ҳар на Ҳақдин кўр,
Сабр қилсанг ани қилур Ҳақ дур.
Ким санга эй Ниёзий, лозимдур,
Бул сафар таърихин сўр,
Буйла деб таърихин хирад тузди,
“Илғар аҳли аёғини узди”. Сана 1277/1860-61.

Маънони кашф этувчи нозуктабиат кишиларнинг қалбларига маълум бўлсинки, “пойи илғар аҳли” “йо” ҳарфидир уни таърих моддасидан олсалар таърих ҳосил бўлади.

Мазкур таърих моддасининг яна бир маъноси шулким, бу воқеадан сўнг тез орада насоро лашкари келиб Туркистонни босиб олди ва ислом лашкари илғор қисмининг оёғи Дашти қипчоқдан узилди. Бу сафарнинг иккинчи таъриhini қуйидагича топилди:

Бул сафар таърихин истар ул,
Ақл дедиким, анга “илғар ул”.

Биринчи таърих асл таърихдир; иккинчиси эса эҳтиботий. Таърихи иккинчи шулдурким бе идхол ва бе исқот “илғар ул” таърих моддасидир.

Маллахон Тошканддан қайтиб, дорул-аморатга кириб тушгандан кейин бир неча кун муддат ўтиб, тожик тўпи ва дасталарини Тошкандга илғор тариқасида юборди. Тожикия дастасининг чиқиб кетиши билан, баъзи кўрнамак хослар ва авбоши бебошлар, мисли Олимбек деган қирғизи мундуз, Хидир исмли¹⁴⁷ бир ўғри қирғиз, Худойназар турк деган бир бенанг ва қари ланг, баъзи қипчоқлардан Ирисали Жулғонкул(?) ўғли, Дўст юз ва бошқалар бир-бирлари билан иттифок тузиб, Маллахонни йўқ қилиш маслаҳатини қилиб, уни ўлдиришга қарор қилдилар. Бир минг икки юз етмиш саккизинчи йили, муборак шаъбон ойининг йигирма тўртинчи куни¹⁴⁸, душанба куни кечасида унга шаҳодат шарбатини ичтирдилар ва ул олийжанобнинг кумушдек вужудини қон билан гулгун қилдилар.

Маллахон (ҳалокати) таърихини бу зайлда топиб назм ипига тортилди:

Хирад гуфт агар таърихи он гар бидони,
Ба ман гўш кун то бигўям нишоне.
Назар бар шикан то шавад кашф,
Дар ин байти чаҳорум “ба қатли Маллахон”.

//89⁶ Махфий қолмасинким, “ба қатли Маллахон” таърих моддаси бўлиб келган.

Ўша вақтда Мулло Олимқули оқибатини андиша қилиб ва узоқни ўйлаб умаро ва фуқаро кўзи олдида бу ёмон андишали маслаҳат ва ёмон ниятли машваратдан ташқари эканини кўрсатмоқчи бўлиб, шу кеча ўз уйида ёпиниб ётди. Умиди шу эдики, аввал Маллахон ишини бу бесаранжомлар қўли билан анжомга етказади, кейин барча халойиқ олдида бу қабих маслаҳат ва ёвуз феълда иштироки бўлмаганини тушунтириб, жамоат иттифоқи билан бу бадзотлар ишини бир томонлама ҳал қилади.

Назм:

Даҳони макри инсон гар лаб кушояд,
Кужо ҳарф аз лаби шайтон барояд.
Ба як тадбири инсон макри сад дев,
Шавад бар бод, ҳама аз по дарояд.

(Мазмуни:

Инсон макр учун оғиз очса гар,
Шайтон бир ҳарфга оғиз очолмас.
Одамнинг бир тадбири, юзта дев макрини,
Барбод берар, ҳамма йиқилур, оёқда турмас).

Оқибат, Маллахон шаҳид бўлганидан кейин ул палид қирғиз Маллахон жасади устида ишонч, хос яқин бўлиши ва садоқатини кўрсатмоқ учун айёрлик билан кўзёш тўкиб, ёлғондан надомат ноласини кўтариб, макр билан мусибат бошига тушганини кўрсата бошлади. Умаро, фузало ва фуқаро оммаси олдида ўзининг садоқат ва ихлосини кашф ва ошкор қила бошлади. Унинг ғарази шу эдики, Маллахони шаҳид қотилларини энг осон йўл ва энг яхши муомала билан халойиқ розилиги ва талабига биноан орадан кўтариб, ноҳинжор нокаслар ва ноҳамвор ағёрлар кудурати ва зангини дорул-аморат тўрининг ойинаси ва шоҳона даргоҳнинг кўзгусидан артиб ташлаб, ҳукумат ва аморат тахтига ўзи муस्ताқил ва муस्ताқим ўтирса.

Назм:

Лаби талбис инсон гар кушояд,
Ба шайтон роҳи бироҳи намояд.
Даҳони макр агар иснон кушояд,
Раҳи хомўши бо шайтон намояд.

Агар тухми ғараз дар дил бикорад,
Ба макр он хўша чандин сар барорад.

(Мазмуни:

Инсон иблисдек фитна бошласа агар,
Шайтонни ҳам у йўлдан оздирар.
Макрга оғиз очганда инсон,
Хомушлик одобин сақланар Шайтон.
Ғараз уруғин дилда экзами,
Макр билан бошоқлари беради самар).

Кеча ва кундуз у шу ишнинг андишаси ва маслаҳатини қилиб, мамлакат ҳукуматини қандай чора ва тадбирлар билан қўлга олиб, ўз тасарруфига олишни орзу қиларди. Охири Шералихоннинг набираси, Саримсоқхоннинг ўғли Шохмуродхонни ўн беш ёшида барчанинг иттифоқи билан аморат тахти ва волийлик тўшагига кўтарди ва унинг қоматини шаҳаншоҳлик либоси билан, бошини шоҳлик кулоҳи билан безатди. Олдинги хонларнинг дастури ва хоқонларнинг расмига (қарши) мустақил давлат бўлмиш дорул-аморат даргоҳида ўзларича тартиб ва низом барпо қилди. Шоҳ кўруниши ва сипоҳнинг // 90^а қабулидан сўнг, ўтириб-туриш, ҳукмдорни кўриқлаш, мулк бошқаруви ва даргоҳ муҳофазасини ўзларича ташкил қилиб, салтанат дастгоҳини бир тартибсизлик билан барпо қилдилар.

Амирлик тахтига ўша куни Шохмуродхонни кўтарганлари таърихини мана шундай топиб, назм ипига тортдим:

Рўзе амакаш ба тахти осеб нишаст,
Аз тахт фуруд омаду бар шеб нишаст.
Бар жойи амак ҳам аз рўйи таъзим,
Бар тахт баровард ба тартиб нишаст.
Аз таърихи он рўз хирад гуфт чунин,
“Шаҳмуродхон ба жулус” бе “зеб” нишаст.

Маълум бўлсинким “Шаҳмуродхон ба жулус” сўзларидаги рақамларни қўшиб, ундан “зеб” сўзини олсалар таърих ҳосил бўлади.

Ҳазрат Соҳиб мадрасасининг такмили (таъмири) йилнинг охири, Маллахон замонида бўлди. Уни тахтга ўтиришининг тўртинчи йили бу китобнинг муаллифи мадраса таърихини мадҳ ва қасида сифатида “маъданул-файз” дея топиб, назм ипига тортган эди.

Аз иноёти Эзиди мутаол,
Ва зи каромоти беҳтарин рижол.

Ёфт таъмир ин бинои бузург,
 Лангари арзу дин ҳамчу жибол.
 Ғавси офоқ ҳазрати Соҳиб,
 Инчунин кард иморат ба камол.
 Мискин раҳравони аҳлиллоҳ,
 Маъдани файз нури илми қол.
 Пояи маънияш ба арши мажид,
 Суда аст чунонки, Сидра мисол.
 Чашмаи нури мажмуал-бахрайн,
 Ёфт жори дар наҳри қолу хол.
 Карда абр бар осмонҳо фаҳр,
 Гуфт бар ман бинои хайр хисол.
 Ин бино ёфт бо ҳама ташриф,
 Шараф машҳаду биҳишт мисол.
 Дар васфаш кужо тавон гуфтан,
 Аз ҳазорон яке ба чандин сол.
 Бар ҳавои сифоти беши мир,
 Тоире ожизе ту бе пару бол.
 Эй ки охир аз рӯйи сидқ ба чашм,
 Хоки покаш ба жойи сурма бимол.
 Ақл гуфт аз бинои таърихаш,
 “Маҳали файзи илми ҳолу қол”.

Маълум бўлсинки, охири мисра бағамом таърих моддаси бўлади.

Маллаҳонга шаҳидлик шарбатини ичтирган куни, Шохмуродхонни амирлик тахтига кўтарганларида ўша вақт Худоёрхон Жиззах қалъасида яшар эди. Қаноатшоҳ Тошканд ва Қурама лашқари билан Туркистонда турарди. Маллаҳон ҳалокати Қаноат қулоғига етиб борди ва уни эшитгани заҳоти лашқар аъёнлари билан машварат қилиб деди: “Эй нусратасар лашқарнинг амирлари! Маллаҳонни ўртадан кўтариб, // 90^б Шохмуродхонни амирлик тахти узра ўқазибдилар. Шодмонхўжани мингбоши этибдилар. Агар маслаҳатимизни қабул этсаларинг Худоёрхонни олиб келиб Тошкандда хон кўтарайлик”.

Қурама ва Тошканднинг барча амирлари, Дашти қипчоқнинг барча бийлари бу маънони қабул қилдилар ва биргаллашиб, Туркистондан мулозим юбориб мазкур хонни амирлик тахтига таклиф қилдилар.

Худоёрхон Маллаҳон қатли ҳақидаги хабарни эшитиб, ўз намахўрлари билан нусратли уловга миниб, қозоқларнинг вагани бўл-

миш Дашти кипчоқ сари азм этди. Суръат билан йўл босиб у Чордара устига келиб кўнди. Чордара қалъасининг химоячилари бу гуруҳни қалъани камал қилиб, босиб олиш учун келаётганини билдилар. Бирок, ҳақиқатдан хабар топиб, Фарғона мулкининг соҳиби тахти, баланд ошёнанинг лочини, замона хони Худоёр келаётганини билдилар. Қалъа химоячилари иттифоқ билан ҳокимлари Бобожон дегани ташқарига чиқартириб, арз қилдиларки, жаҳонпаноҳ хон вақтни ғанимат деб билиб, дарёни кечиб ўтсин ва бир илож қилиб Чинос қалъасига кирсин. Чунки Чиносда ўша вақт волий йўқ эди ва Мирзо Комил мирзо деган киши вақтинча у ерда ҳукм сураб эди. Аҳоли ҳам ўз ҳокимлари деб уни қабул қилгандилар.

Асил хон ва пурдил султон қалъадагиларнинг бу сўзларини эшитган бўлса ҳам тааммул қилиб, бир-икки кун дарё бўйида туришни ўзига жойиз деб билди. Мазкур Мирзо қадами муборак бўлган хонни дарё лабига келиб кўнишини кўриб, хурсанд ва фараҳманд ҳолда, шодлигидан гулдек очилди.

Назм:

Ин чи хабар аст ба гўши жонам бирасид,
Эҳёи ду бора бар туробам бирасид.
Омад ба димоғам аз атири шоҳи,
Бўе, ки ҳаёти жовидонам бирасид.

Шу вақтда Чиноздаги қорақалпоқлар, чўлдаги одамношунослар хон келишидан хабар топиб, қаршилик кўрсатиб, хонни дарёдан ўтиши билан қўлга туширмоқчи бўлдилар. Бирок, мазкур Мирзойи доно ва маслаҳатпеша бетамиз қорақалпоқлар ва ғаламис бадавийлар мухолафатидан хабар топиб, ул жамоа сардорини хузурига чақириб, деди: Қандай ботил андиша ва қандай фосид маслаҳатларни ўз каллангга жойладинг? Бу фараҳзамон ва шарофат // 91^a макон хоннинг келиши Тошканд ва санчикли-ю козоқлар машварати ёки Дашти кипчоқ козоқларининг маслаҳати билан эмас, балки Кандир (давони) ичидан бошлаб, то Туркистон чегарасигача бўлган Қаноатшоҳ оталиқ қошидаги қўшин, барча тилга олган музофот улуғларининг давлати билан бўлган. Улар иттифоқ билан мулозим юбориб хонни бу ерга олиб келганлар. Сизлар бу маслаҳатга қарши чиқиб, фитна барпо қилсаларинг тез суръат билан йўл босиб келаётган қўшин яқинда Тошкандга келиб кириши билан, сизларнинг қаршиликларингизни эшитиб, устларингга қўшин юборади. Сизларни чошиб, талон-та-

рож қилади ва нақд умрларингни кўкка совуради. Ул жамоа бийлари мазкур Мирзойи хушёр ва беозор ҳоким оғзидан ваҳшат солувчи бу сўзларни, сиёсат аралаш шу гапларни эшитиб, кўркүв ва ҳадикнинг кўплигидан ўз уйларига кетиб яшириндилар.

Мирзо Комил мирзо ақли комил ва расо билимидан билиндики, замона аҳли бариси Худоёрхоннинг нусрати ва давлати ғалабасини хохлаб, унинг фатҳу зафарини Бениёз хазратдан сўрардилар. Мирзо дарҳол дарёдан ўтиб, фирузбахт хонни кутиб олиб, ўзини хон қадами остига ташлади. Ҳол-аҳвол сўраб, унга арз қилдики, “Олийжоҳо! Бу ерда туришни маслаҳат бермайман. Фурсатни ғанимат деб билиб, дарёдан кечиб ўтсинлар ва Чиноз қалъасига кириб, у ерда икки-уч кун турсунлар, Худо хохлаसा кечирувчи Фаттоҳ имдоди билан давлатингизда фатҳ ва шахриёри пешоналаридаги нусрат шу ердан бошланар”.

Саодатбор хон ва пухтакор султон бу сўзларни эшитиб, дарёни кечиб ўтиш фикридан тафаккур денгизига чўкди ва жавоб берди: Эй Мирзойи сохибқалам, эй донойи ростқалам! Санинг рост ва сидқанжом сўзларингдан, ишончли юзларингнинг нуруний тобланиши саранжомидан манинг хотирим бутунлай жам, ўзим фараҳманд бўлдим, гинасиз кўнгилларимиз эса паришонликдан бирлашди. Бирок, инсон хатарли вақтда хавф ва хатардан холи бўлмайди. Сидқмақол сўзларингдан ва тўғри маъноли мақолларингдан дилим ғунчадек очилди. Бирок, сен бир кишисан холос, мамлакат олишда эса жамоа ва кўпчиликнинг иттифоқи ва биргаликда иш тутиши керак, маслаҳатчилар ва садоқатли одамлар лозим. Битта ўзинг ёлғизлик қиласанми деб кўрқаман, бу улуғ ишни эплашинг мушкул, бу буюк қилмишнинг саранжомида эса ожизсан! // 92⁶ Мани ҳалокат жарлигига солиб, ўзинг эса мамлакат (халқининг) маломати ўқига нишон бўлмагин.

Мазкур Мирзо дурандиш хон ва маслаҳаткеш султон сўзларини эшитиб, унинг хотиржамлиги учун қасамлар ичди ва кўнглини тинчитиб, дарёдан ўтказди ва Чиноз қалъаси ичига олиб кирди. Чиноз қалъасига кириб, Тошкандга вилоятнинг энг улуғ катталаридан бири бўлган Мулло Солихбек хузурига мулозимни мактуб билан юбориб, бўлган воқеаларни, кўнглидаги ҳадикларни арзига етказди.

Хони саодатнишон хабарини эшитган мазкур Охунд фараҳманд бўлиб, Тошканд вилоятининг ашроф ва аёнларини олдига чақирди ва уларга Худоёрхоннинг келиши, мулозим жўнатгани, Қаноатшоҳ оталиқнинг Дашти қипчоқ кўшини ва барчанинг маслаҳати билан ке-

лаётганини ҳаммага бир-бир ошкор қилди. Улар ҳам бу маслаҳатни қабул қилиб, иттифоқ билан фирузбахт ва давлати улуғ хон истиқболини ўзларига энг зарур ишлардан деб билдилар. Катта хурсандчилик билан Тошканд вилоятининг барча аъён ва ашрофлари истиқбол юзлари жilовини муборак қадам хон тарафига буриб, Занги ота ҳазратидан ўтиб, Кўҳна Тошкандга келиб тушдилар. Шу ердан хони диловар ва султони Худо ёвар хизматига мулозим юбордилар. Енгил учар мулозим ўқдек учиб, бир қанот қоққани билан худодод ва давлатимдод хон хизматига етиб борди ва вилоят аҳволини, истиқболига барча ақобирлар чиқиб, йўлда интизор турганини айтди.

Масъуд ва бахтиёр хон зудлик билан барча ҳозир бўлганлар билан бирга отланиб, Тошканд сари азм этдилар. Андак фурсатда Тошканднинг барча вилоят аъёнлари билан учрашди. Уларнинг сардори Солиҳбек охунд вилоят аъёнлари билан бирга жойида тик туриб, йўлга истиқбол учун чиқиб, замона шаҳаншоҳи йўлида интизор эди. Бирдан сахро осмонининг бир буржидан, ғарб тарафидан хон чиқиб, саодатосор жамоли билан бахтли юлдуз каби йўл бошидаги кутганларни, саодатли некхоҳларни мушарраф этди. Сўраш ва салом-алиқлардан кейин бир муддат у ерда туриб, еб-ичишлардан тўйиб ул манзилдан кўчдилар ва Тошканд йўлини танладилар. Занги ота (мозори)гача бу ҳудуднинг кутувчилари йўлнинг икки тарафида туриб, // 92^а салтанатзеб хон нусрат топиши ва фатҳига фотиҳа ўқиб, имдод тилардилар. Тошканд вилоятининг барча ақобир ва улуғлари билан бирга Занги ота файзанвор мазорига келиб тушдилар. Зиёрат одоби қоидаларини риоя қилиб, садақа ва назру ниёз бериб, еб-ичишлардан фориғ бўлгач, у ердан чиқиб хонни шаҳарга олиб келдилар.

Занги отадан то Тошканд ҳукумати қасрининг дарвозасигача Тошканд вилояти ва шу ён-атрофдаги элотиya халқи йўлнинг икки томонида саф тортиб, қўлларини дуога кўтариб, шаҳаншоҳ фатху нусрати ва вилоятпаноҳи хоннинг ёрмандлиги учун дуо қилардилар. Дашти қипчоқ вилоятининг аҳолиси ҳам хурсандчилик ва фараҳмандлик билан фирузбахт хон умри узайишини Ҳоким ал-ҳокимийн ҳазратидан сўрардилар. Хони дилжў ва султони некўхў чиққан манзилидан то қасрул-аморат қасригача бўлган йўлнинг икки ёнида турган халойиқ саломларига кўнгил сўрашлик билан жавоб бериб, ҳар бирларининг ҳолатига мувофиқ хушхулқи ва яхши одоби, султонлик тавозе ва хоқонлик дилнавозлиги билан алик оларди.

Назм:

Зи шоҳон хуш аст гар тавозеъ кунанд,
Ба кибру манмани умр зоеъ кунанд.
Ба одоб агар шоҳ қад ҳам кунад,
Чун афлок дар авжи ў сар ҳам кунад.

Бу дилкаш ахлоқини кўриб халойиқ хурсандчилик билан қайта-ётиб, бир-бирларига хоннинг ахлоқи ҳасанаси ва яхши хислатини мақтай-мақтай келдилар. Шу куни Тошканд вилояти ва унга тобе музофотларининг аҳолисига наврўз байрамидек кўринди. Охири катта хурсандчилик ва чексиз шодлик билан Тошканд дорул-аморат қасрига улкан бир давлат ва иззат, мисли кўрилмаган таъзим ва шавкат билан келиб тушди. Тошканд вилоятининг уламо ва фузало, кубаро ва машойихлари иттифоқ билан ва Қаноат оталиқнинг Солиҳбек охундга мактуб орқали ёзиб юборилган маслаҳати ва машварати билан оқ кигизга солиб, кигизнинг тўрт бурчагидан тўрт нафар мўйсафид оқсоқоллар, тўрт нафар аҳли тавфиқ муҳаққиқларининг машойихлари кўтариб хон деб, жаҳонбонлик тўшаги ва ҳукмронлик тахтига ўтказдилар. Баландпоя тахт ва аржумандлик жойга ўтиргандан кейин барча йиғилганларга, кабиру сағир, бойу фақир демасдан фоҳира либослар кийгиздилар, вилоятнинг каттаю кичигини, аёёну ашрофини катта хурсандчилик билан кузатиб кўйдилар.

Бир-икки кун ўтиши билан Қаноатшоҳ оталиқ Тошканд лашкариyasi ва Курама кўшини билан Дашти қипчоқдан келиб, Тошканд дорул-аморатига кўнди. Давлат арконлари ва мамлакат аёёнлари билан Қаноатшоҳ шаҳриёрий сақлавига кириб, бирор соат хизматкорлик одобини сақлаб турди ва рухсати олий ва ижозати шаҳаншоҳий билан қабулда бўлиб, остонани ўпиш шарафига мушарраф бўлишди. Шундан кейин умаро ва понсадбошилар бир-бир кириб қўл ўпиш саодатига эришдилар. Давлат арконлари султон ҳузурида шоҳона ҳукумат билан сарафроз бўлиб, иззат тўшаги ва марҳамат маҳфилига ўтирдилар. Уларнинг ҳар биридан ҳол-аҳвол сўрашгандан кейин олдиларига пурнозу неъматли дастурхон ёзиб, емоқ ва ичмоқ нарсалари билан тўлдирди. Зиёфатдан кейин Қаноат оталиқ қадди коматини заррин либос билан оро бериб, хоқонлик карам ва шоҳона марҳаматлар билан бошни баланд қилди. Саркарда ва понсадбошилар бағоят хурсандчилик билан рухсат олиб, хон хизматидан фориғ бўлиб, чиқдилар ва манзилларига бориб ором топдилар.

Ҳар куни адаб қонуни асосида таниш одамлар салтанат асос хонни бориб кўриб, остона тупроғини ўпар, садоқатли ходимлар каби тавозе ва эҳтиром билан кўриниш берардилар. Амал ва мансабига кўра, тепасига ўринларини топиб ўтирардилар. Мажлисоро хон салтанат мажлисини хосу ом ва амалдорлари билан бирга энг яхши тарзда ўтказарди. Шу тарзда хони фархунда асос салтанати дастгоҳининг бозори гавжум бўлиб, унинг овозаси мамлакатнинг ҳамма жойига тарқалиб кетди ва жарчию хабарчилар ахборотни бир шаҳардан иккинчи шаҳарга муболиға билан етказдилар.

Бу ваҳшат келтирувчи хабар Фарғона тахти устида ўтирган ақлу ҳуши йўқ кишиларгаким, салтанат ва ҳукмронлик ипини норасо қаллоблик йўли билан қўлга олганларга етиб борди. Улар яраланган илон каби биланганиб, бошлари устига бахтсизлик тупроғини сепдилар. Номус ва чорасизликдан қўшин тартиб бериб, Тошканд сари равона бўлдилар. Хўжанд йўлига кириб, Хўжанддан ўтиб Худоёрхон итоатига ўтган Нов ва Қўштегирмонни олдилар. Бу ерда Мирзо Давлат тожик волий эди. Йўл босиб Рустамбек ибн Қозоқбой Тошкандий¹⁴⁹ ҳоким бўлган Кировчини тамаллук билан қўлга киритдилар ва // 93^a у ердан ҳам кўчиб икки кун ичида Ниёзбек (кальаси) устига келиб кўндилар. Ҳокимини яна тамаллук билан ўз итоатларига киритдилар ва Тошканд устига келиб тушдилар. Тошканд йигитлари ҳар куни чиқиб улар билан ғолибона жанг қилиб, йўлларини тўсиб қайтардилар. Бир неча кун жанг ва талаш шовқин-суронини ҳаддан оширдилар. (Худоёрхон) кўшиннинг аҳволи танг бўлиб, деярли мағлуб бўлаётганида Бухоро амирининг чиқиб Самарқандга келиб қўниши хабари тарқалди. Қипчоқия лашкари кўнглига қўркув ва ҳадик тушди ва улар Тошканд устидан кўчиб, Чирчиқ дарёси лабида кўндилар. Эртаси куни Чирчиқдан кечиб ўтиб, Кировчига илғор ташлаб, у ердан ҳам кўчиб Хўжанд суви соҳилига келдилар. Бу ердан ҳам илғор юбориб, кўчдилар ва Самғарга келиб тушдилар. У ердан кўчиб дарё лабида кўш урдилар. Ул бебош ва авбош жамоа бир-бирларига муҳолифат бошлаб, ўзаро фитнани бошладилар. Ўша вақтда мингбоши Шодмонхўжа эди.

Мулло Олимкули вақтни ғанимат деб билиб, мазкур мингбоши ва Бек Муҳаммад ҳидоячи қипчоқ билан бирлашиб, Хидир қирғиз, Ирисали қипчоқ ва Худойназар чўлокни дарё лабига олиб чиқиб, қатл қилдилар. Дорул-аморат Хўқандда қолдириб келган Олимбек қирғиз мундузни ҳам дарё лабидан Чўтан қирғиз деганни юбориб, қатл қилдилар.

Худоёрхон бу фатхасар хабарни эшитиб, кўшинни омода қилиб, Тошканддан чиқди ва тез орада Кировчида тўхтамасдан Хўжанд дарёси лабига келиб тушди. Бухоро амири ҳам келиб Хужанд ичига кирди. Шердил хон ва ул мутаваккил султон дарёдан ўтиб, амир билан учрашди ва ундан фотиҳа олгандан кейин қайтиб ўзининг зафарасар кўшинига кўшилди. Бу ердан кўчиб йўл босиб келиб, Қамишқўрғонда кўнди. Эртаси унинг фармойиши билан шаҳарнинг шимол тарафидаги Урганжий дарвозасидан ёз офтоби каби чарақлаб, заррин қинли шамширларни киндан суғориб олиб Хўқанд ичига кирди.

Ўша вақтда кипчоқлар ва Шодмонхўжа мингбоши Қатаған дарвозаси олдида ўз жойларида турур эди. Шоҳмуродхон эса Мўйи муборак дарвозасида эди. Қипчоқлар Худоёрхонни Урганжий дарвозасидан бостириб кирганини эшитдилар. Бир минг икки юз етмиш тўққизинчи йили Худоёрхон шаҳарга кирди.

// 93⁶ Қипчоқлар бирдан ўз отларига миниб Қатаған дарвозасидан чиқиб, қочиш йўлига кирдилар. Шоҳмуродхон ҳам уч-тўрт нафар мулозимлари билан чимли тўғаноғидан бесаранжомлик билан чиқиб, қочиш йўлига кирди. Йўлда отдан йиқилиб тушиб, яна отга миниб қипчоқлар кетларидан қочиб борардики, Олмуроддан бир киши унинг йўлини тўсиб қўлга олди ва Худоёрхон хизматиغا юборилди. Салимдил хон шафқат ва қариндошлик юзасидан ўз олдида, жигаргўшалари қаторида уни сақлаб, қариндошлик қоидасига риоя қилди.

Хўқандга киришидан кейин уч-тўрт кун ўтиб, хони музаффар аркони давлати билан Бухоро амирининг Хўқанд ичига кирмоқчи бўлаётган хабарини эшитди. Давлат арконлари ва вилоят аъёнлари маслаҳати билан тўп ва жазоирларни дарвозалар олдида жойлаштириб, вилоят кўшини билан мусаллах ва мукаммал ҳолда жангга тайёр бўлиб турдилар.

Бу ваҳшат солувчи хабарни Бухоро амири эшитиб, Маҳрамдан орқага қайтиб, Бухоро йўлини олди. Бухоро амири орқага қайтиши билан Қаноат оталиқни кўп ҳадялар билан амир хизматиغا юбориб, ўз аҳволини унга маълум қилди. (Бирок) озгина муддат ўтмасдан Қаноат оталиқни Бухоро амири қатл қилди. Худоёрхон амирнинг бу қабиҳ ишидан хабардор бўлиб, кўб ғамгин ва паришонхотир бўлди.

Айни шу паришонлик вақтда қипчоқ ва қирғизлар лашкар йиғиб, Андижон устида яна ташвиш ва бесаранжомликни бошлаб, от суриб уни талон-тарож қилдилар. Дарҳол Дўст юз деганни Андижонга хо-

ким килиб, Дўст Муҳаммад¹⁵⁰ қорақалпоқ, Мулло Султон¹⁵¹ юз, Холикназар тожик, Муҳаммад Саййид тожик ва шунга ўхшаш пойтахт катталарини лашкар билан бирга Андижонга юбордилар. Улар келиб шаҳар мудофааси билан машғул бўлиб, шаҳар кўчаларида чимдан тўғаноқ солиб, муҳорабага мунтазир турдилар. Қипчоқия ва қирғизияни келиб Чилон мозор мавзеига келиб тушган хабари етиб келди. Эртаси куни чошт вақтида Андижон адири тепасига келиб, саф тортиб, бир фурсат ўтмасдан ҳамма тарафдан чимли тўғаноқларни бузиб шаҳар ичига бостириб, жанг тўлкинини симоб рангли осмонга етказдилар. Ҳаддан ошган қаттол жангни бошлаб, уруш шовқин-суронини Сурайё авжигача кўтардилар. Оқибат қипчоқлар гуруҳи келиб, Андижонни ўз тасарруфларига қирғиздилар ва у ерда уч кун туриб, тўртинчи куни Асака мавзеига келиб қўндилар. Шу аснода бу ҳодисанинг хабари хонга етиб борди. Бу хабарни эшитгандан кейин ва жанг тафсилотлари-ю сартия қўшинини қочишини билиб, хон давлатхоҳлар маслаҳати ва // 94^a хайриятандишлар савоб фикрларининг ёрмандлиги билан қўшин тартиб бериб, саҳройи исёнчилар ва қишлоқий адоватпешалар устига отланди. Йўл босиб бориб Марғинонда қўним топдилар ва бу ерда истиқомат бошладилар. Кейин бу ердан кўчиб Яккатут деган жойга бориб тушдилар. Эртаси куни бу ердан ҳам кўчиб, Хўқанд қишлоқдан ўтиб, Кубонинг Шўр (мавзеининг) пастроғига шовқин солиб тушдилар Шу куни бу ерда ором топдилар. Эртаси қипчоқлар келиши хабарини етказдилар. Мутаваккил хон ҳам тўпларни ўқ билан тўлдирган ҳолатда душманга қарши қўйиб, қўшин сафларини ростлади ва жангга тайёр бўлиб турди. Қипчоқлар уч гуруҳга бўлиндилар. Бир гуруҳи шердил хонга муқобил бўлиб ҳужумга ўтди. Иккинчи гуруҳ тўпларга қарши сафланди ва учинчи гуруҳ Қурама ва Ёрмозор қўшинларига қарши бўлиб, ҳужумга ўтди. Қурама қўшини қипчоқлар ҳужумига дош беролмай, қочишга тушди, Ёрмозор қўшини ҳам Қурама қўшинига қўшилиб чекиниб қочди. Хони шердилга қарши бўлган қўшин унга муқобил келиб, ул виқорли ва тамкиносор хон қонхўр паланг ва тиши ўтқир наҳангдек қонхўр шамширини заррин кинидан суғуриб, бодрафтор отига камчи уриб, жонсипор муборизларни қўллаб, ул саргардон лашкар қалбига биёбон бабри ва йиртқич шер каби ўзини урди. Уларнинг умру жонларини қўкка созуриб, ёруғ оламини ул жамоа кўзларида қоронғи гўр каби тор қилди. Ўша куни икки қўшин отларининг туёқларидан ҳаво-

га кўтарилган чангу ғубор тўфонга айланиб, ҳаво табиатини тупроқ табиатига алмаштирди. Ёғдули кун энг узун тун каби қоп-қора бўлди. Диловарлар шамширларининг қарс-қурс овози кечада чакнаётган яшин ёруғлари каби бу ғубор дарёсининг тўлқинларида чакнарди ва учаётган аждарга ўхшаб ҳавода душман қонини ичига ютарди. Ғалаба келтирувчи тўфанглар қонхўр наҳанглар каби ул тўфонасар тўлқинда бир нафасда оловдек жонни куйдурувчи ўқ чангаги ва яшиндек дору мадади билан муҳолифларнинг жигарларида панжарадек тешиқларни ул исёнчиларнинг нопок руҳлари сақар сафарига кетишлари учун очди. Жанг бозорининг ғавғоси ва шовқин-сурони мовий фалакка кўтарилиб, уларнинг бешала ҳислари бу қиличбоз диловарлар тиғи зарбидан ваҳимага тушиб, // 94^б аждардаҳан тўфангларидан ҳалал ва зарар кўриб, қочишдан бошқа чора топмай, оқибат тум-тарақай тарқалиб кетдилар.

Хони ғазанфар ва султони наррабабр, исқандардек панжаси зўридан, ботирлик қўли ва билаги билан рустамдек тиғ уриб, қувиб борарди ва сўйганларидан пушталар кўтариб, Ниёз баҳодир қалъасигача бориб орқага қайтди.

Назм, маснавий тарикасида:

Акнун ман кунам васфи он рўзи жанг,
 Ки тасфида бозори ному нанг.
 Тарозуйи бозори он маърака,
 Ба жуз жон насанжида кард бадрақа.
 Далирон ба ду каф гирифт он замон,
 Якеро ба шамшер ва дигар ба жон.
 Ба шамшер мезад бар фарқи адў,
 Яке буди он мегашт тан ду.
 Ба зону агар мезади тигро,
 Ки мазруб монди ба як дасту по.
 Агар бизади найзазан бар шикам,
 Зи пушт дар гузашти синон ду дам.
 Ба табарзин агар мезади бар сараш,
 Ки бе сар фитоди тани ло изаш.
 Шаҳи номварро ба каф тиғи тез,
 Буриди сари душманон ҳамчу без.
 Дар он рўзи бе жо шаҳи тигзан,
 Ба бозуи мардонаги сафшикан.

Чунон мезади бар сари душманон.
Чу аз тезии тиғ сар бар танон.
Биистода сар бар тани захмиён,
Зи қатъи сараш ба жуз тан зи жон.
Зи бозуи шаншаҳи тиғзан,
Касе зарб хўрди шуди рух кан.
Ҳама гуфтанд аҳсан ба бозуи ў,
Бисуфтанд дар васф бозийи ў.
Дар он рўз афлокиён то малак,
Бал аз ҳафтумин торам то таҳти самак.
Надимон агар мешуди рўзи жанг,
Шуди ҳалқа дар гўш ў бедиранг.
Агар Сом аз ҳазрати ин дасти зўр,
Бидиди ва худро кашиди ба дур.
Агар Зол аз дасти хунрези шох,
Шуниди дар он дам шуди дар паноҳ.
Агар Рустами Яли жаҳон паҳлавон,
Бидиди чунон разми охир замон.
Зи даст барфиканди амуди гарон.
Сари худ баргирифти ба як хилват он.
Зи ҳар гўша сад тири хоро шикоф,
Бирезад чу борон ба сар бе хилоф.
Паноҳ жуста мекард ў тарки жанг,
Зи борони тиру балои тўфанг.
Бало бибаст борони балои тиру камон,
Чу тўфон биборида аз осмон.
Дар он дам далирони он маърака,
Ба жанг меафтоданд дар он ҳарбгах.
Яко як дарафтода бар якдигар,
Заданди ҳама панжаҳо дар камар.
Ба дафъи синон ва амуду камар,
Бипўшида жавшан бар олуи сар.
Дубулға ба сар баста, чор ойна,
Ба дафъи зарар бувад ин қоида.
На тупу жазоир на тиру тўфанг,
Ҳамекард бар панжа жанг фаланг.
Дар он дам чунин гашта буд расми жанг.

Зи тиру тўфанг ҳоли Ифрит танг.
 Ки сад ҳамчу Рустам ба як зарби тир,
 Бияфтад зи болои //95^a маркаб ба зер.
 Бидиди чунин жанги тиру камон,
 Ҳамегуфт Сухроби Ял “ал-амон”.
 Бидид агар Баҳману Исфандиёр,
 Аз ин шахриёр инчунин корзор.
 Бидиди агар бозуи ял кан,
 Ба худ қабр мекофт он пилтан.
 Бикарданди дар даргаҳаш бандаги,
 Ба расми ғуломон сар афканадги.
 Сикандар дар олам ки қард ў зухур,
 Накард инчунинг жанг ба бозуи зўр.
 Надида фалак инчунин тигзан,
 Зи шоҳаншаҳон инчунин пилтан.
 Чи гўям зи васфи шаҳи номвар,
 Надида чунин шоҳ жинси башар.

Билохир, бечора хон лашкаргоҳига қайтиб келиб қараса, аксар кў-
 шин фатарот бўлиб, ҳар тарафга тарқалиб кетишган, фақат тўпчилар
 тўплардан отиб, жанг ва жадал билан машғул. Жанг кўрган хон ва
 ишбилармон султон бу ахволни мушоҳада қилиб, хотиржамлик би-
 лан барча лашкарнинг аробаларини йиғиб, атрофини улар билан гир
 ўраб олди. Ора-орасида тўпларни жойлаштирди. Қўркув ва ҳадиксиз,
 соғ-саломат ва кўнгилларини тинчитиб, оташнафас ва аждарпайкар
 милтиқларни ўқу дору билан тўлдириб, жангга омода бўлиб турди.
 Аскарлар ташлаб кетган кўшу палтарни ҳам йиғиб олиб, ишончи ва
 садоқатли мулозим ва ходимларга берди. Улар қайтиб келишларига
 умид қилиб, ўз эгалари ва соҳиблари келганда қайтаришни буюрди.

Алқисса, шу вақтда Андижон ҳокими бўлган Дўст номли юз (қав-
 мидан) бўлган бир ғўр ва хом киши Худоёрхон кўшини чекиниши-
 ни эшитиб, заифлиги ва беномуслигидан қипчоқлар итоатиға ўтиб
 қолди. Дорул-аморат лашкарининг саркардаларидан бўлган Мулло
 Султон додхоҳ, Холиқназар тожик лашкария йигитлари билан бирга
 минг азоб ва машаққатлар билан таваккал эҳтишом хонга келиб қў-
 шилмоқчи эдилар. Мулло Султон шердил хонга яқинлашмоқчи бўл-
 ганида қипчоқлар унинг йўлини тўсиб, қўлга олмоқчи бўлдилар. У
 йўлни ғалат қилиб Марғионга етиб келди. Энди Андижон ҳокими

Қодиркулбек бўлган эди ва у Андижонни олти ой давомида қамал қилди. Ўшал мавридда Андижон оломонларидан Мулло Шер додхоҳ ва Хўжабек саркорни қатл қилдилар.

Алқисса, қипчоқлар гуруҳи беанжом қирғизлар билан ҳар куни ғавғо кўтариб, Андижонни қамаб, чиб солган тарафлардан узоқдан от кўйиб келардилар. Бироқ, ўқ ваҳимасидан яқинроқ келолмасдилар.

Оқибат жўшу хурўш ва кўшиши бисёрдан сўнг бу вилоят аҳли бошига минг фитна ва аламотларни тушириб, қипчоқлар зўри ва билаги кучи билан бу вилоят фатҳ ва тобе // 95⁶ бўлди.

Шу орада найза урувчи нодир, Холикназари баҳодир ўзича ўйладики, бу авбошлардан қочиш йўли билан қутулиб яшамоқ аҳли маърака олдида бандий бўлиб зангийдек яшашдан ҳам баттардир. Жанг маъракасида номусу нанг талошида жон бераётган марди майдонларга ўхшаб, бу заиф дунёдан ўтиб кетишим яхшироқ эмасми, деган андишада мустаҳкам туриб, уч-тўрт нафар мулозимлари билан отга миниб, кўркув ва ҳадиксирамасдан Андижондан ошқора чиқиб, Кубо йўли билан кетаётганида бирдан ул далири таваккалчи йўлини қипчоқлар тўсдилар.

Ул паҳлавон ва марди майдон, андишали найзабоз ва ғайратли одам ўзига: “Бу сенинг охирги кунингдир. Боқий номингни бу мардлар маъракасида энг яхши ном билан қайта қолдиришинг лозим ва мардоналик фазилатини ўзингга мансуб этмоғинг зарур”, деган андишалар билан кўлига найзасини олиб, отига қамчи урди ва қипчоқларга найза отди. Икки-уч нафарини найза зарби билан отларидан ағдариб ташлади. Унинг атрофини гир-айланасига ўраб олдилар. Ул наррашер сурувга урган бўридек, галага ташланган шердек бўкириб, отини қамчилади ва душманларидан бир-икки нафарини уриб отдан ерга қулатди ва куршовни ёриб, йиртқич шердек жанггоҳ майдонидан ташқарига чиқди. Шундай қилиб бир неча марта уни куршаб олдилар у эса доирани ёриб чиқиб кетарди. Оқибат оғир жанг ва олишувлардан сўнг ҳаддан зиёда кўшишлардан кейин уни харсангни ёрувчи тўфанг ўқи билан ҳалокат жарлигига отиб ташладилар.

Алқисса, қирғиз ва қипчоқлар гуруҳи Шўр мавзеидаги чибли тўғаноқларда икки ой муддатгача саргардон бўлиб юрдилар. Атроф-теварак, Андижондан Қодиркулибек ва Шахрихондан мулозимлар юбориб, хизматга талабгор ишончли ва садоқатли йигитларни хон хузурига жўнатардилар. Қипчоқ ва қирғизлар ҳам ўз лашкар-

ларини йиғиб, қайси шаҳар ва мавзега борсалар у ердаги фуқаро ва қоракалтак дасталари уларни уриб қайтарардилар, шаҳарларга йўл бермай ҳайдардилар. Вилоят аҳли Худоёрхон давлатини дуо қилардилар ва Ҳокимлар Ҳокими бўлган Аллоҳдан адолатпеша хон нусратини сўрардилар.

Оқибат зийрак хон тушундики, агар бу йигитлар чимли тўғаноқларидан чиқиб душманга қарши чиқсалар жангу жадал, уруш ва саваш уддасидан чиқмайдилар. Ишбилармонлик, тажриба ва узокни кўра биладиган андишаси, ақли ва мулоҳазасидан келиб чиқиб, тарқок фуқарога таянишга рухсат бермади.

// 96^a Оқибат чимли тўғаноқнинг жануб тарафи, Қубо мавзеига қаратилган томондан очиб, узокроғида чимдан янги ғов қуришга амр берди. Чунки, бу ернинг бадбўй ҳиди ва ифлослиги димоғ ва ҳисга, мизожга ҳалал етказарди. Бундан ташқари, Қубога яқинроқ бўлинарди. Барча аскарлар бу амрни маъқуллаб, фархунда асос хон буйруғига биноан юз қадам нарироқда янги тўғаноқни чимдан барпо қилдилар. Шундай қилиб, қадам ба қадам ғовларни суриб, Қубо мавзеигача етиб келдилар ва Қубо шаҳрининг ичига кирдилар. Бир муддат қипчоқларнинг жангу жадали зарарларидан озод бўлиб, бир-икки кун бу ерда истиқомат қилиб, қадду қоматларини тиклаб, сўнгра у ердан кўчиб Яккатут мавзеига келдилар.

Қипчоқлар гуруҳи иш қўлдан кетганини билдилар ва шошилишчи шитоб қилиб, Якка тутга келиб, унинг атрофида айлана-айлана яқинлашмасдан кетардилар. Чунки ул жангжў баҳодирларнинг оташбор тўп ўқи ва маргосор тўфанг отишмаларидан шатта еб, ўлим биёбони йўлига кириб, ўзларининг гарду ғуборларидан олам этагини тозаландилар. Саргардонлик ва ноиложликдан ўз ишларининг саранжомини қўлдан бой бериб, Марғинон вилоятига келганларида Марғинон йигитлари шаҳардан чиқиб, уларни уриб қайтарардилар.

Шундай аҳволда бир ой ўтди.

Хўқанд дорус-салтанатидаги фуқаролар (бир куни) Жоме масжидада йиғилиб олиб, бир-бирларига дедиларки, бу қандай бемурувват фуқароки, марҳамат ойинли хоқонимиз, бизларнинг тахтнишин султонимиз Яккатут мавзеида, Марғиноннинг энг ҳақир қишлоқларининг бирида туриб, муқотала ва мужодалада саъйу ҳаракат қилиб, жангга машғулдир. Муҳтарам хон ва муҳташам султонни ваҳшийлар ва даштликлар орасида қолдириб, вилоят фуқаролари ўз уйларимизда

тинч ва хотиржам ётишимиз султонга итоат доирасидан ва хоқонлик риояти ҳаттидан узоқдир. Бутун вилоят ва унинг атрофидаги фуқаро қоракалтак (дасталарга бирлашиб) бўлиб, унинг олдига бориб ўз султонимизга мадад беришимиз зарур.

Бу маслаҳат барча хосу ом ва халойиққа маъқул бўлди ва ҳамма бирлашиб, иттифоқ бўлдилар ва ҳазрати Эшон Соҳибзода ҳузурига мулозим юбориб, уни масжиди Жомега чақиртириб келдилар. Эшон Соҳибзодани таъна қилиб, қўпол ва қаттиқ сўзлар билан уни Яккатутга, // 97⁶ қуршовга тушган хон хизматига бориши учун мажбур қилдилар. Эшон ҳазрат бу таклифни қабул қилиб, сафар тайёргарлиги учун бироз муҳлат сўраб, кейинроқ уларнинг орқаларидан йўлга чиқишини айтди. Бирдан барча халойиқ ва жами оломон ҳазрати Соҳиб бошига ғавғо кўтариб, баланд овозлар ва нописанд сўзлари, бемаъни калом ва мазмунсиз мақоллари билан эшон хотирига озор бериб, унга “Биз сизни уйга бориб, сафар саранжомини қилиб, кетганимиздан кейин орқамиздан тушишингизга йўл бермаймиз. Бу ишингиз амри маҳолдир. Ҳозир отга мининг ва оломон олдига тушиб, бизни бошқаринг” дея дўқ-пўписа қилдилар. Ноиложликдан, эшон сафар асбобисиз Яккатут йўлини олдилар. Дорус-салтанатнинг барча оломонлари бир-бирларига ишонмай йўлда бир нафас таваккуф қилишни, бирор кишини бир дақиқа ҳам орқада қолишини қўймасдилар. Шундай жидду жаҳд ва тез суръат билан Марғинонга етиб келиб, Тошлоқ мавзеига етиб келдилар. Ҳазрат ҳам шу ерга келиб тушдилар.

Кун яримдан ўтганда қабиҳ аломот оломон яна ғавғо кўтариб ҳазрати Эшон бошига келиб, ундан йўлни давом этдиришини талаб қилдилар. Шу вақтда номдор сипоҳилар ва ишбилармон аскарлардан бўлмиш Мулло Султонким, Андижондан ўз кучи билан кипчоқлар жангидан халос бўлиб Марғинонга келиб кирган эди, Марғинон катталари ва аҳолиси тарафидан дорул-аморат оломонига сардорлик қилиш учун номзод қилиб юборилган эди. Мазкур Мулло Султон деди: Эй дорул-аморат Хўқанднинг оломони, ва эй шоҳона дастгоҳнинг ҳавохоҳлари! Ҳазрати Эшон Соҳиб (зода) сизларга қўшилиб, ризоқўйлик юзидан ва дуоқўйлик йўлидан оломон қаторига кириб келибдилар. Энди (Яккатутгача) бир фарсанг ҳам масофа қолмаган. Қабиҳ афъол ва шум атворни эшон шаънига раво кўрмоқ, одобсизлик ахлоқини ҳаддан оширмоқ инсонийлик одоби доирасидан узоқдир. Бу муомаладан ғаразларинг шуки, султон фатҳу зафарини ҳазрати

Фаттоҳи зул-мубиндан сўраб, ўз шаҳаншоҳларингга мадад бермоқдир. Бундай ишларнинг оқибати аҳлуллоҳ дуоларига ҳам боғлиқ. Аҳлуллоҳ вакилларининг хафа ва ранжишларида ҳам катта хатар бор. Зафар ва хатар Ҳақ таоло иродасига боғлиқ бўлса ҳам сизларга ҳазрати Эшондан дуо талаб қилиб, мадад ва ёрдам сўраш лозим бўлади. Менга буюринглар камина бориб ҳазрати Эшон Соҳибни ранжиган хотирини // 97^а фатҳ жиловли отга миндириб келай. Сизлар одоб билан йўлга кирилинглар. Қадимдан катталар орасида расм бўлиб келганки, йўлда бирор бир йиртқич ваҳший ёки қутурган ит бўлса, кичиклар катталарни олдиндаги зарарлардан қутқаришни ўзларига фарз деб билганлар. Бу йўлда ҳам хавфу хатар кўп. Одоб юзасидан сизлар олдинроқ юринглар, орқаларидан ҳазрат Соҳиб ҳам йўлга тушиб, аста-секинлик билан боришлари яхшироқдир.

Шундай қилиб таъсирли сўзлар ва мулойим каломлар билан оломонга далда бериб, ҳазрат Соҳибзода хизматига келиб, оломон айтган сўзларини фасоҳат билан айтиб берди. Мулло Султоннинг ғарази шу эдики, бу баҳона билан ҳазрати Соҳиб ҳузурига келиб, унинг баракатли сухбагидан ва у билан ўтиришидан баҳра олиб, дуосининг шарофатига мушарраф бўлса, хосиятли дуосини олса. Шу баҳона билан эшони олийшон дуосини олди ва муборак хотиридаги ранжишга таскин бериб, қайтиб бориб, оломонга кўшилди. Мулойим сўз ва ширин гуфтори билан оломонни йўлга солди.

Хўқанднинг амини Худойназар отлиқлари ва бир неча тўпу жазоир билан олдинга юриб, суръат билан равона бўлганларида оломон пиёда орқадан келарди. Тўсатдан қаршиларида қутилмаган балодек уч-тўрт гуруҳ найздор ва камончилар пайдо бўлиб, Худойназарамин ва унинг тўпу тўпчилари йўлларини тўсдилар. Кейин орқадан етиб келган пиёда оломонга ҳужум қилиб, қувиб, ўлдириб, қўлга олардилар. Оломоннинг бир гуруҳи ўзларини бир қўрғончага олиб, яшириндилар. (Қипчоқлар) бўғдой ўрамларидаги боғларни олиб, уларни ёқиб ўша қалъача ичида яширинганлар устига ташладилар. Ёнаётган бўғдой боғламлари қалъа ичидаги оломон бошларига тушиб, дорул-аморат оломонлари билан тўлган қалъа ёниб кетиб, улар дод-фарёд кўтардилар. Ҳаво қушлари учишдан ва саҳро судралувчилари судрашдан қолдилар. Оловдан қочиб қалъа ташқарисига чиққанларни қипчоқ ва қирғизлар қўлга олиб, асир олардилар. // 97^б Оломондан баъзилари пиёда ҳолатда қочиб, машаққатлар билан халос бўлардилар.

Оломоннинг сардори Мулло Султон отига қамчи уриб, шимол тарафига, Шахрихон тарафига қочти. Бирдан унинг орқасидан икки юз нафарга яқин отлик от қўйиб қувишга тушдилар. Охири ул шеримард ва чобуксавор сардор, яшиндек қуваётган суворийларни ўзига яқинлаштирмай, минг машаққат билан халос бўлиб, ҳазрати Соҳиб хизматига етди.

Бу мудҳиш хабарни ҳазрат диққатига етказганларида Эшон Якатут йўлига кириб, энди отга минмоқчи эдиларки, иш аксига олгани билдилар. Дарҳол шу ерда таваккуф қилишни жоиз кўрмасдан Марғинонга қайтиб кирдилар. Эшон муборак нафасларини рост қилмасдан Мулло Султон эшикдан кириб келиб, муборак ҳазрат оёғига ўзини ташлади ва кўп нолаву зора билан йиғлаб, ўтган воқеаларни бир-бир нурли хотирларига арз қилиб, зиё тарқалувчи замирларига фош қилди. Ҳазрат Соҳиб Мулло Султонни овутиб, хони фирузбахт давлатини зиёда бўлиши ва фатху нусрат ёр бўлишини Ҳокимлар Ҳокими даргоҳидан сўрардилар ва баландмакон хон давлатининг муштаҳкамлиги ҳақида муждалар берардилар ва айтардиларки, бу давлатнинг боши машаққат, унинг охири эса роҳатдир. Ўшанда қаттиқ шиддатдан кейин хурсандчилик ҳосил бўлур. Шундай ширин сўзлар ва намакли мақоллар, марҳаматқарин шафқатлару карамойинли кароматлар билан уни сарафроз этиб, кетишига рухсат бердилар. Мулло Султон ҳазрат Соҳиб хизматидан фориғ бўлгач, ўз кўшига борди.

Ҳар куни қипчоқлар икки гуруҳга бўлиниб, бир гуруҳи Маози Жабал мавзеига келиб нусратасар хон, Худо ёвари бўлган хокон, қахрамонни диловар устига бориб, жанг қиларди ва унинг тўпу тўфанги зарбидан шатта еб, қулфат ва шикастдан хижолат бўлиб қайтарди. Иккинчи гуруҳ Муҳаммад Назарбек, Мирзо Аҳмад¹⁵², Мулло Султон каби Марғинонда бўлган саркардаларга қарши жанг қилиб, улардан ҳам ваҳшат кўриб, қатта қулфат билан қайтар эди. Оқибат бир куни Мулло Султон ҳазрати Маоз Жабал тепалигида жанг маъракасида қахрамонлик қилиб, қипчоқлар таналаридан жонларини суғуриб олаётганда, ғолибона жанг, ўку тўфанг дарёсининг тўлқинлари мавж // 98^a ураётганда, нангу ном жанги авж олаётган пайтда дайди ўқ тегиб, ажалнинг аччиқ шарбагини даврон соқийси қўлидан нўш этди, шаҳодат лукмасини қазо-ю қадар қўлидан татиб кўрди ва фано бодасидан масти аласт бўлди.

Ўша вақтда қипчоқия ва қирғизия лашкарининг саромади бўлган Мулло Алимқули амирлашкар бўлиб, Мулло Султон мурдаси-

ни жанггоҳдан катта иззат ва афсуслар билан олиб чиқди ва ювиб, кафанлаб, катта жамоат билан жанозасини ўқиб дафн этди.

Назм:

Ба мардон зи жон беҳтар аст ному нанг,
Ба майдони ном оварон рўзи жанг.
Дар он рўз номус агар гул кунад,
Аз ин боғ мардони жанги бар хурад.

(Мазмуни:

Мардларга жондан-да, азиздир номусу нанг,
Майдонда ном чиқармоқ керак рўзи жанг.
Шул уни номус гули очилса агар,
Бу боғда фақат жангчи мардлар ўсади, бешак.)

Марғинон ичидаги саркардалар шу тарқиқа жанглар қилиб, муқотала қилардилар ва қирғиз-қипчоқ жамоаларининг жонларига зомин бўлардилар. Бу ерда шатта еб, мақсадга етмасдан қайтиб кетардилар ва яна жамоат бўлиб, тоғдек виқорга эга хон устига келардилар. Яккатут чангалининг арслони ҳам аждарпайкар тўфанглари қулогини дору ва нафт билан буриб, отарди. Оташин ўқ камонлар ўтхонасидан сакраб чиқиб, ажали етган душманларнинг дилу жигарларини тешиб, қора тупроққа чилпарчин қиларди. Аждарсурат ва тоғларни ютиб юборадиган, таъби ўткир тўплардан ҳам отардилар. Оташ сочувчи ўқ учиб бориб лочиндек ўзини фитначи ва бадқирдор гуруҳ жасадларига урарди ва нопок жасадлари гардини қуёш жазирамаси остида қолиб, бутун пишган тупроқдек тўрт тарафга сочиб ташларди. Кундан кунга тўплар овози момақалдиروقдек фалакка тарқалиб кетарди. Яккатутнинг ҳар бир дарахти остидан уларнинг кўзида оташ булоғи фаввора уриб чиққандан бўларди.

Назм:

Палангони он бешаи Якка тут,
Ба сар рафти мерехтанд ҳамчу тут.
Ба як тир чандин танеро зади,
Ки ў домани охират барзади.
Дароварди ўро ажал дар сукут,
Ба як тир ажал гар расонди ба тут.
Тақарруб бикарди табоҳ гоҳ агар,
Ки месўхт рў то ба ришу бурут.

Оқибат қипчоқ ва қирғизлар гуруҳи дармондалик юзидан ва ночорликдан жам бўлиб, ўзаро маслаҳатлашиб дедиларки, қайси

шаҳар устига борсак тўпу тўфанг ўқини ёмғирдек бошимизга ёғдириб урадилар. Муомала қилмоқчи бўлсак айтадиларки, аввал тахтни қўлга олинглар, ёки айтадиларки, бир адолатли хонни, // 98⁶ тожу тахтга лойиқ, насаби ва ҳасаби тоза одамни топиб дорус-салтанат уламолари ва ақобирлари маслаҳати билан салтанат тахтига ўтказинглар, ана ўшандан кейин барча вилоятлар жангу жадалсиз, ҳарбу қиттолсиз қўлларингга ўтади, муте ва тобе бўлиши мумкин. Боз устига Худоёрхон Яқкатутдан кўчиб Зариламага келиб қўнибди. Эртага у Марғинонга бориб, у ерда йиғилиб қолган аскар билан қўшилиши мумкин. Икки хунхўр лашкар дарёси бирлашса ишимиз жуда мушкул ва мураккаб бўлиши мумкин. Энди биз барча жамланган қўшин билан дорус-салтанат Хўқандга бориб, бир илож қилиб тадбир ишлаб шаҳар ичига киришимиз лозим. Шаҳар аҳолиси билан тамаллуқ билан муроса қилишимиз ва уларнинг ёрдами билан ишимизни саранжом қилиш маъқул, зеро шу вақтда шаҳар ичида сипоҳ ва ишбилармон кишилар йўқ. Уддабурон ва доно кишилар, маслаҳат берадиганлар барчаси хон хизматида чиқиб, мадад бериш учун йиғилганлар. Шаҳарда қолганлар эса жанг ва жадални уddaлай олмайдилар. Ҳарбу жанг асбоб-олатлари шаҳарда қолмаган ва сипоҳийлар билан бирга Яқкатут ва Марғинонда. Энди бир тунда шабгир қилиб Хўқандга етиб бориб, пойтахтни олишимиз керак.

Бу маслаҳат барчага маъқул бўлгач, барча қирғиз ва қипчоқлар яқдил бўлдилар. Ўша вақтда Муҳаммадалихон авлодларидан бирини хон ўғли дея ўзларига хон кўтариб, ҳамма қирғиз ва қипчоқ аҳли саъй қилиб, нодонлик ва жоҳиллик билан унга Шохрух деб ном қўйдилар ва шу ҳолатда жам бўлишиб, иттифоқ бирла тун бошида секинлик билан ўз жойларидан кўчдилар. Қипчоқия ва қирғизия лашкари, Андижон, Шаҳрихон, Балиқчи кишлоқларидаги сартия қўшинлари, Ўш теварак-атрофлари то Ўзканду Олой чегарасигача, икки дарё оралиғидаги халқдан тузган қўшинлари катта издиҳом бўлиб Хўқанд йўлига кирдилар. Кечаси билан тез юриб, эртаси тонгда шаҳар дарвозаси олдига келиб тушдилар. Шаҳар аҳолиси қипчоқия лашкари келиб шаҳар ташқарисида қўнганини билдилар ва аҳли вилоят фарёди осмонга кўтарилди. Улар “Худоёрхонга нима бўлдики, шунча жонбоз кучли сипоҳ, бир тўда сарбозу тўпу тўпчилар, шунча ҳарб асбобу олоғи, бунча надим ва ходимоти билан беному нишон бўлди? Ақлимиз бунга етмайди? Зоҳиран тоғпайкар ва тамкиншиор хон катта из-

зат билан давлат арконлари // 99^a ва яқин аёнлари билан Яккатут-да қолганида, бу авбошлар хонни ғафлатда қолдириб шаҳарни макр ва ёлгон билан олмоқчи” деб айтдилар. Билохира вилоятнинг барча халки иложсизликдан жим бўлиб, сукут сақладилар.

Мулло Олимқул ва барча қипчоқлар шаҳар ичига киши юбориб “Вилоят аёнлари қози калон билан бирга чиқиб бизларни кутиб олишса яхшилик ва дилжўйлик билан шаҳарга кирамиз, илло шаҳар қалъаси деворларини вайрон қилиб, теп-текис қилиб кирамиз. Қиргандан кейин сизларнинг бошларингга қандай кунлар келишини билмай қоласиз. Худоёрхон мададидан умидвор бўлсангиз, умидингизни узинг, унинг ишини саранжом қилдик. Қўшинини ўзимиз билан бирга олиб келдик. Ҳаммамиз аҳд туздик, яқдил ва яқжихат бўлдик”, деб огоҳлантирдилар.

Вилоят аҳли бундай макру фирибига тўла қўрқувли сўзларни эшитиб: “Бу жамоа билан муроса қилиб, тинчгина уларни шаҳар ичига олиб кирайлик. Ҳақиқатни билайлик. Агарда хонга шикаст бериб, мағлуб этган бўлсалар ул вақтда жангу жадал барпо этишга ўрин йўқ, зеро барча асбобу олот бу гуруҳнинг қўлига тушган, дорус-салтанат лашкари ҳам булар билан бирлашган. Бизлар ҳам буларга мувофиқат қилишимизга тўғри келади. Шаҳар дарвозаларини уларга очиб, шаҳарга олиб кирсак-да, қирганлари билан ҳақиқатан ҳам пойтахт агрофи ва дорус-салтанат Хўқанд лашкари улар билан бирлашган бўлса, биз ҳам итоат қилайлик. Бироқ, хони некбахт ва соҳиби тожу тахт давлат арконлари ва соҳибнусрат лашкари билан ўз қароргоҳида барқарор турган бўлса, унга киши юбориб лашкари билан шаҳар қалъасининг ташқарисига даъват қиламиз ва иттифоқ билан биз – ичкаридан, у бўлса ташқаридан бу авбош ва бебош жамоага хужум қиламиз. Улар чидай олмай қочиб кетадилар”, деб ўзаро маслаҳат қилдилар. Бу қарор барчага маъқул тушди.

Қипчоқ ва қирғиз жамоаларини бир қанча шарт ва қасамлар билан шаҳар ичкарисига йўл бердилар. Бу қозиб ва давлатга номуносиб гуруҳнинг шаҳарга кириши билан маълум бўлдики, хони фирузбахт аскаридан бирор нафари ҳам йўқ. Булар хонни ғафлатда қолдириб, тўғрилиқ билан эмас, балки ўғрилиқ йўли билан келган эканлар.

Ҳазрати Сулаймонхўжа шайхулислом ҳам султон аскарларини маслаҳатсиз ва машваратсиз келганларидан дарак топиб, мулозимларидан бирини махфий тарзда хон хизматига // 99^b юборди. Маз-

кур мулозим суръат билан йўл босиб, ўша вақтда Марғинонда ҳоким бўлган Мирзо Аҳмад ҳузурига борди. Хон Зариламага келиб тушганида Мирзо Аҳмад мулозим юбориб, риёзат тортган хон ва кўргилик кўрган султон диққатига етказиб, унинг замирига фош қилди. Бу ажойибҳолат калимотни хон эшитиб, бутун форигбол ва саранжомлик билан туриб, нусратинтизом кўшин билан кўчиб Марғинонга келиб қўнди. Марғинонда бўлган барча саркардалар ўзангу ўпиш шарафидан баҳраманд бўлдилар. Бу ерда бир кеча истиқомат қилиб, Марғинон (матнда Мурғинон) лашкари ва шу ерда қолган бошқа саркардалар билан чиқиб катта жамоа бўлиб кўчиб, Фалосон/Палосон мавзеида тушдилар. Бир кеча шу ерда истиқомат қилиб, эртаси маслаҳатойин хон ва андишали султон барча жонсупор саркардалар ва ишбилармон понсадбошилар, жами садокатосор кўшин аъёнлари, номдор оқсоқолларни бирдан даъват қилиб, ҳузурига қабул қилди ва хушбаёнлик тил ва ширинзабонлик калом билан деди: “Эй салтанат хидеви розилигини кутадиганлар! Эй карам дастурхонимнинг тузини еб уни ҳурмат қилганлар! Кўнглимда яширинган бир сирим бор. Уни барча дурандиш давлатхоҳларим, хайриятойин намакхўрларим, хусусан алам ва заҳмат кунларида бирга азият чеккан, бесаранжом айёмда менга рафиқ бўлганларга изҳор қилгум келар! Барча хайрандиш ва ҳурматга сазовор давлатхоҳлар мажмуи ва хосу авом гуруҳи жону дил билан қабул қилиб, чин юракдан садоқат ва сукут сақлаб турдилар. Доно ва сўзамол хон лаб варақлари тилини очиб, даҳан девонининг фасиҳ забони билан балоғатли иборот ва малоҳатли калимот орқали таблиғ қилиб арз қилди: “Айни ҳол сизларнинг гинасиз кўнгилларинг ва кудуратсиз дилларингга мендан бирор-бир малол тушган бўлса уни султонлик ишларидан деб билиб, мени маъзур тунтинглар! Агарда менинг феъл-атворим салтанат ва ҳашаматга мос келмаса, умримни кароҳат юзидан ва малол тариқи билан ўтказган бўлсам, сизлардан умидим: мени шу аҳволда қолдириб, манга итоат қилишдан воз кечинглар, ҳукмронлик этагимни кўйиб юборинглар! Мен азиз бошимни Аллоҳ таоло этагига кўйиб, узлат ва хилват бурчагини ихтиёр этаман. Бироқ, кипчоқлар билан иттифоқ қилиш фикрида бўлсаларинг ва мани Хўқандга олиб бориб, асир қилсаларинг сизларнинг бадномликингиз оламда тарқалиб кетади. Бизни хурсанд қилиб, рози қилмоқчи бўлсаларингиз бизни кетишимизга руҳсат беринг, ўз ҳолимизга қолдиринг!”

Балоғатзабон хон оғзидан бу сўларни эшитган заҳоти // 100^а хосу ом ичидан кўтарилган фарёд мовий фалакка етиб борди. Улар тил бириктириб дедилар: “Эй султонлик фалакининг офтоби! Эй хукмронлик осмонининг оyi! Биз давлатхоҳларга нисбатан бундай гумонларни бошқа раво кўрмагин! Зеро уч ойдан бери садоқат ва жонсупорлик, азоб ва укубат билан, тотган тузимизга беҳиёнат душман билан муқотала ва муҳораба қилиб, уларнинг аксарини қатлга етказдик ва сизни хизматингизда жонфидалиқни бажо келтирдик. Аксар фуқаро хон ризолиги йўлида ўзларини адоват оловига ташладилар. Шунча хизматларини зое қилиб, хиёнат ва бадномликни ўзларига раво кўрмадилар. Модомики, руҳ баданда ва жон танда, нафас даҳанда бор экан султонлик номуси учун талашини, хоқонлик силсиласи обрўси учун каш-каш қилиш ипини қўлдан туширмаймиз! Вафодорлик йўлида жонларимизни фидо қилармиз! Аммо султони валоятпаноҳий бекина қалбини ишонтириш учун барча хосу ом, иттифоқи тамом ила бирга Каломуллох кўтариб, қасам ичамиз!”. Хосу ом ва сағиру кабир иттифоқ билан Каломуллохни садоқати дил билан кўтариб, қасам ичиб яқдил ва якжиҳат бўлдилар.

Бундай иш воқе бўлганидан сўнг хуршидназир ва софтийнат хон хотиржамлик ҳосил қилиб, бу ердан кўчди ва суръат билан йўл босиб, Оқ ер мавзеида кўнди. Бу ердан ҳам кўчиб Янги кишлокқа бориб тушиб, тўплардан ўқ отди. Дорус-салтанат фуқаролари тўп овозини эшитиб, хайратга тушдилар ва “қалъа ташқарисидан тўп овозидан не маъни ва не сабаб! Нахотки, Худоёрхон қалъа ташқарисига ташриф буюрган бўлса? Майманатовоз тўплари садоси билан бу ер аҳолисининг қулоқларига: “қадамлари қутлуғ бўлсин” деган сасни етказмоқдами?”, деб айтардилар.

Оқибат одам юбориб саодатли хон келганини билдилар. Шафқатосор хон ҳам шаҳар ичкарасига мулозим юбориб, пойтахт фуқароларига буйруқ бериб, амр этди: “Сизлар қалъа ичкарасидан барчаларингиз қоракалтак бўлиб кипчокларга ташланинг, бизлар ташқаридан жангга омода бўлиб, сизларга мунтазир бўламиз. Дарвозаларни кўзгалган халқ оммаси учун очинглар”.

Алқисса, ўша кечада фуқаро борди-келди қилиб, маслаҳатни бир жойга қўйдилар. Эртаси куни фуқаро баланд шовқин-сурон кўтариб, болта ва шашпарларни қўлга олиб, ҳар бир кўча ва манзилдан чиқиб // 100^б йўлларни тўсмоқчи бўлиб, ғавво ва тўполон садосини осмонга

кўтардилар. Қипчоқлар балвойи ом кўтарилишини ва Худоёрхон ҳам келиб шаҳарга бостириб кирмоқчи эканини билдилар. Жанг қилиш баҳонасида ўзларини оломонлардан халос этиб, Қалъа ташқарисига чиқиб олдилар. Пухтакор хон ва давлатёр султон Жадий буржининг кўёши каби фуқаролар устида чакнаб қипчоқларнинг совуқ аёзини йўқ қилиб, дорул-аморатга кирди. Қипчоқларнинг мингбошиси Шодмонхўжа мингбоши қипчоқларига қўшилиб қочиб кетди. Эртаси Мулло Алимқули қипчоқлар билан бирга Самончига бориб тушди. Ўшал вақтда Риштон¹⁵³ ва Оқер фуқаролари чиқиб уларнинг йўллари тўсдилар. Уларнинг баъзиларини ўлдириб, айримларини асирга тушириб, баъзилари эса қочиб халос бўлдилар. (Қипчоқлар) бир кеча шу ерда қолиб, эртасида кўчиб Палосон мавзеига келдилар ва учинчи куни Мурғинон устига келиб қўндилар. Мурғинон аҳолиси мураса тариқасида чиқиб уларни кўрдилар. Ўша вақтда Марғинон ҳокими бўлган Мирзо Аҳмад хон хизматига етиб келиб воқеани унинг хотирига арз қилди. Марғинонни қўлга олгач Мулло Алимқули ва барча қипчоқлар Бек Муҳаммад ҳидоячи маслаҳати билан Саритол мавзеи устига келиб тушдилар.

Ўша вақтда Бухоро амири Самарқандга келиб Худоёрхон мадади учун Алиёрбекни Ўратепа, Нов ва Қўштегирмон ҳамда Хўжанд кўшини билан юборди. Улар тез суръат билан келиб Хўқанд дорул-аморатига кирдилар. Амир саркардаларини шаҳар дарвозаларига тайин ладилар.

Қипчоқия қўшини ҳар куни Саритолдан Қурбон мерган мавзеи тарафидан кириб келиб, жангга киришардилар ва дорул-аморат йигитлари ҳам қалъадан чиқиб ғолибона жангларни олиб борардилар.

Манғит сипоҳи ҳар куни бундай жангни мушоҳада қилиб, майдонларни мактуллардан тўла ҳолда кўриб таҳсин ва офаринлар айттардилар. Улар: “Бухоро амири ташриф буюриб, бизлардан нега қипчоқлар билан урушиб, муҳораба ва мукотала қилмадиларинг, деса нима жавоб берурмиз”, деб қолдилар. Алқисса, бир куни Бухоро саркардалари итифоқ билан мурувватойин хон ва пуртамкин ҳокон ҳузурига кириб, тўла тавозе ва том эҳтиром билан хизмат кўрсатиш талабида бўлдилар. “Биз ризожўй мусофирларга лутф ва қарам юзасидан ижозат бериб, буюрсинлар, бугунги жанг ноғораси бизнинг номимиздан чалинсин” деб айтдилар. Солимдил хон шафқат ва мурувват юзасидан дедиларки: “Эй меҳмонлар! Қалъа ичида сизларни

барқарор туришларинг // 101^a сизларнинг жангларингдан яхшироқдир. Ҳайбатли тоғдек бир жойда лангар ташлаб барқарор туринглар. Сизларнинг имдодларинг бирла бу ҳудуднинг йигитлари чиқиб ҳар куни жанг билан машғул бўлиб, оқибат бу тарқоқ жамоа жонини таналаридан суғуриб оладилар. Чунки сизларнинг шу ерда барқарор туришларинг сизларнинг жангларингдан яхшироқдир”. Улар иккинчи марта арз қилдиларки, “Эй мусофирпарвар хон! Эрта-индин Бухоро амири бу ерга қадам ранжида этсалар, қахрамонлик юзасидан бизлардан итоб ва хитоб билан сўрайдиларки, сиз саркардалар бунча катта қоринларинг, этаги нам махрамларинг билан шаҳар ичида фароғат билан ётиб, қандай қилиб шаҳарни уч-тўрт нафар биёбоний ғулларга оёқ-ости қилишларига имкон бердиларинг? Подшоҳлик номуси ипини қўлларингдан қўйиб юбордиларинг? Энди султонлик марҳамат ва лутфи кўрсатиб биз камхизмат, вале кўп садоқатли мусофирларга рухсатни дариг тутмасдан хизматга маъмур этинг! Амир савол берган вақтда жавобида ожиз қолмайлик!”

Шафқатойин хон ва муруватли султон уларга рухсат бериб кузатди. Барча манғития ва юзия йигитлари мукамал ва мусаллах бўлиб, қалъадан ташқарига чиқдилар ва жангни кутиб сафларини ростладилар. Талаш ва савашга омода бўлиб барқарор турдилар. Уларга қарши қирғизия ва қипчоқия жамоаси лашкарининг шери нарлари ҳам сафларини ростлаб тез жангга киришдилар. Шу куни дорул-аморат йигитлари манғития аскарлари орқасидан урушдан ўзларини тийиб, мабодо бу ғолибона жангда манғитияга бирор шикаст етказилса, мадад беришга ҳозир ва нозир ҳолда барқарор турдилар.

Бирдан қипчоқия лашқари оч бўрилардек, ўзларини манғитияга урдилар ва ғолибона урушни бошладилар. Кўшиш ва қўшиш касратидан манғитлар паришон бўлиб, бу кутилмаган балодан қочиб қалъа ичига кирмоқчи бўлдилар. Бундай заифликни манғития йигитларидан зоҳир бўлишини дорул-аморат ботирлари мушоҳада қилиб, уларнинг ғайрат томирлари ҳаракатга келди ва жанггоҳнинг атрофидан чиқиб, ўзларини жангнинг энг қалбида бўлган қипчоқларга шундай урдиларки, кичик қиёмат воқе бўлганга ўхшади.

Назм:

Дар он вақт овози тиру тўфанг,
Ба гўши малоик расонд жўши жанг.
Жавонони фархунда жангжў,

Ба душман ба дасташ найза шуд рў ба рў.
Зади найза бар синааш бе хилоф,
Гузар карди аз пушт ў ин на лоф.
Ба тиру тўфангони хоро шикоф,
Зади карди ў бар ажал эътироф.
Ба шамшерҳое, ки чун аждаҳо,
Зади ки шуди ў аз думаш раҳо.
// 101⁶ Табарзан ба сар жилва дода табар,
Ҳамезад, ки мешуд гаҳ жудо тан зи сар.
Ҳар он мурда афтод аз зарби тир,
Қумоши варо баргирифти фақир.

Тўпу тўфанг овозидан, жангнинг “ур, тут” ғулғуласидан шаҳар қалъаси ичига васваса тушди. Кабиру сағир шаҳар қалъасининг устига чиқиб икки тарф жанги томошаси билан машғул бўлдилар. Дорус-салтанат фуқаролари ўзларини қалъа устидан пастга ташлаб, рахналар, хандақ ва ғовлардан сакраб ўтиб чалажон ва яраланган душманларнинг оту аслаҳаларини олиб, таваккулчи хон хизматига етказардилар. Бошқа бировлар эса ўлганларнинг қуролларини олиб мазкур хонга берарди.

Алқисса, икки соатлик жанг натижасида душманни олдиларига солиб, қўшларигача қувиб бориб, қайтиб келдилар. Карамшиор ва шафқатосор хон хизматига келиб тиз чўкдилар ва остонабўслар қаторида осмонпоя боргоҳ ери тупроғига қуллик юзларини суртдилар ва ифтихор бошларини ложувардий гунбазга етказардилар.

Сахий ва баракотли хон султонлик карам ва хоқонлик мурут билан бурчани ҳузурига қабул қилди ва хусравоний лутф ва хоқонлик карами билан ҳар бир мусофир манғит ва юзни фоҳира либослар билан уларнинг ифтихор бошларини кўк чарх авжига етказиб, сарафроз этди. Улар султон ҳузур ва хоқон мажлисида ҳумоюн олий диққатига кипчоқия билан сартиянинг олиб борган жангу жадаллари ҳақида сўз бошлаб арз қилдиларки, “Жаҳонпаноҳо! Бу иккала гуруҳ кипчоқ ва сартия паҳлавонларига аҳсан ва офаринлар бўлсин! Умримиз бино бўлибдики, бундай рангда қонли жанг, бундай равишда қилич уруш ва ботирликни на кўрдик ва на мушоҳада қилганмиз. Биз сартия йигитлари олдидан пешжанг бўлиб, муқаддам равона бўлганларимизда амир давлатидан мағрур ва султон имдодидан пуртакаббур бўлиб, мушук ботирлигига ўхшаш диловарлик ва тулки макрига ўхшаш фи-

рибларимиздан кибр-ҳавога берилдик ва ул биёбоний шердиллар ва Андижоний арслонларга қарши бориб, урушга омода бўлиб турдик. Бизга қарши қипчоқлар гуруҳи келиб, сафларини ростлаб турдилар ва сафларимиз орасига бирдан содда жайдари қўйларга оч бўрилар ташлаганидек ўзларини урдилар. Биз умид қилардикки, улар бундай ботирликка журъат қилмай, орқага қайтиб кетадилар, амир ва унинг лашкари хурматини жойига қўйиб жангга киришмайдилар. Бирок, биз уларнинг амир қўшини йўлини тўсиш уддасидан чиқишларини билиб, номус юзидан ва иложсизликдан // 102^а жангу талаш ва ҳарбу савашга киришдик. Рўпара ва қарши тушиб, бир-биримизга ташландик, урушиб, ўлдирдик. Иш бизга оғир бўлганини тушуниб, тум-тарақай бўлиб тарқалдик ва битта-биттадан келиб туғ остида йиғилдик ва камону тўфанг ўқлари зарбидан, минг азоб ва машаққат билан кутилиб, халос бўлдик. Шу аҳволда тушганимизни орқамизда турган дорул-аморат сартия йигитлари мушоҳада қилишиб, камон ва тўфангларини ўқдан тўлдириб, найзаларини кўтариб ҳайқирганча самандардек ўзларини қипчоқларнинг ўқ ва тиг олови дарёсига урдилар. Қонхўр шамширлари зарбидан мақтуллар конини ҳавога сачратиб, ерга тўкардилар. Найза зарбидан икки тараф қаҳрамонлари бир-бирларининг кўкракларига сичқон инига ўхшаб тешиб, туйнук очардилар. Дилни тикувчи тўфанг ўқлари душман дилу жигарини деҳқон ғалвири ва ари уясига ўхшатиб қўярдилар.

Назм:

Девон ба якбораги карданд ғулу,
 Давонида аспони зи ҳар чорсу.
 Ба даст тигҳо ҳамчунон барқи тез,
 Бикарди ду нима расанд ду ба ду.
 Бикарди ба як зарб сина шикоф,
 Бар он каш шуди найзазан рў ба рў.
 Ба тиру тўфанг мезаданд бар жигар,
 Хамерафт хун аз даҳону гулў.
 Агар мешуди Тўру Афросиёб,
 Биканди дуйи он ба даст ришу рў.
 Бидиди ҳазбарони Фарғонаро,
 Ки чун тиг бурранда тунд хў.
 Чу рўбоҳ палангони эрониён,
 Шуди дум бижумбонда дум дар гулў.

Чунон рехтанд хун, ки дар ин замин,
Зи хокаш фалак ожиз омад аз шусту шў.
Ба ҳар сў равон гашт хун он замон,
Пур аз ҳуни адувон шуди нахру жў.
Ту авсофи мардони ин мулк,
Ба бози аз ин беш акнун мағў.

Охир ул-амр қипчоқлар гуруҳини дорул-аморат йигитлари қўшларигача қувиб бориб қайтдилар. Мусофирлар номусини ҳимоя қилдилар.

Марҳаматпаноҳ хон манғит мусофирлари сўзларини эшитиб, та-бассум ва кўнгилхушлик билан бекина хотиридан ўтказдики, ўзларингдан бохабар бўлинглар, бундан-да, аҳволларинг баттар бўлиши мумкин. Яхшиям бу вилоят халқига сизларнинг номард эканлигингиз маълум бўлди. Хон уларнинг ҳол ва мақомларига мос равишда меҳрибонлик кўрсатди, фоҳира либослар кийгизди ва уларни ўз истеҳкомларига бориб туришлари учун рухсат берди.

Мулло Олимқули ва қипчоқлар гуруҳи Бухоро амирини Хўжандга келишидан хабар топиб, унинг йўлини тўсишни Кали Мингбойга буюрдилар. Мингбойи // 102⁵ мазкур амир билан Конибодом¹⁵⁴ да рўпара бўлиб, кўрқувидан орқага қайтди ва амир яқинлашаётганини қипчоқларга етказди. Бу ваҳшатасар хабарни эшитиб, маслаҳатга тушдилар ва “амир келиб Хўқандга тушгунча шу жойда барқарор турайлик. Ундан кейин аҳволга қараб кўчамиз”, деб қарор қилдилар. Амир келиб пойтахтга киргунча, шу ерда бир-икки кун турдилар ва амир шаҳарга кирган куни Мулло Олимқули барча қипчоқ жамоаси билан Саритолдан секин кўчиб, Дўрманча мавзеига келиб қўнди. Бухоро амيري ҳам эртаси куни уларни қувиб, ўзидан олдин Хўжакалон Қошғарийни Андижонда ҳоким тайинлаб юборган эди.

Амир қипчоқлар орқасидан қувиб бораётганида қипчоқлар икки тош олдинроқ юрардилар. Оқибат қипчоқлар Ўзганд¹⁵⁵ йўлига кириб, Қора Ғулжа даҳанасига бориб қўндилар. Амир ҳам келиб Қорасу мавзеида тушди ва бу мавзени талон-тарож қилишга буюрди. Сўнгра кўчиб Ўзгандга келиб, Ўзгандни ҳам талон-тарожга буюрди. Қипчоқлар Қора Ғулжа даҳанасига кириб яшириндилар. Амир, бир-икки кун шу ерда туриб, иложсизлик ва дармонсизликдан элчи юбориб, мулоим ва ширин сўзлар, марҳаматойин поралар, хусравона лутф ва шоҳона қарам билан қипчоқларни сийлади, уларга кўп ваъдалар

ва бисёр илтифотлардан мужда бериб, ўз итоатига даъват қилди. Яна уларга: “бу мулк хонзодаларидан кимни хоҳласалар хонликни унга нисбат берамиз”, дея ваъда берди.

Алқисса, амир элчиси бориб, амирнинг айтганларини қипчоқлар гуруҳига баён қилди. Улар султоний руқъани фармонбардорлик қоида-си, посбонлик расми ва одобу услуби, тавозеинтизом ахлоқи билан икки адаб қўллари билан элчидан олиб, жаҳонбин кўзларига сурма-дек суртдилар. Шундан кейин Мулло Юнусжон мунший қўлига бериб, унинг мазмунидан огоҳ бўлдилар. Мулло Олимқули, Бек Муҳаммад парвоначи¹⁵⁶, Шодмонхўжа ва барча қипчоқлар гуруҳи билан тил бириктириб амирга бундай жавоб бердилар: “Эй хайриятфикрли элчи! Эй маслаҳатойин миёнчи! Амирга нима керак эди, шунча шавкат ва ҳашамат, бунча салтанат ва рифъат билан ўзбекларнинг тўқсон икки тоифасининг энг камтар қабилаларидан ортиқ бўлмаган бизларнинг орқамиздан қувиб, бизларга қарши бўлиб, шунча шаҳаншоҳлик асъасаси ва подшоҳлик дабдабасини бу тошлоқ дашт ва танг тоғларда кўрсатиб, боргоҳининг хайма ва хиргоҳи ва саропардасини бу ерда барпо этибди?! Қўллари қисқа бўлганларнинг қўли Сурайёдан баланд бўлган ва чарх билан тенг ва қадри кўпроқ бўлган тождорлик обрўси, анбиё ва хулафодан кейин халойиқ оммасидан устун бўлган мақоми ва мартабаси, даргоҳининг баланд ҳалқасига етмайди. Азиз бошини биздек жондан тўйган кигиз киядиганлар ва дўғ ичиб юрганлар ўқига нишон қилдириб, тенглашиш салтанатпаноҳлар савоб тадбирларига асло тўғри келмайди ва маслаҳатогоҳ ақлидан узоқ кўринади. Ажаб эмас, Зафарбахш Султон ва бўқаламуннақш Тарроҳ бениёзлик лутфи билан бир тутум тупроқдан ҳам ортиқ бўлмаган бизларга мадад бериб, ёри қилса. Оқиллар кутурган девона итни кўрсалар этакларини тортишгани маълум. Султон паноҳий жаноблари умид билан, бағоят марҳаматлари ва бениҳоят карамлари юзасидан бизларни сарафроз этиб, бизларни ўзларининг ҳумоюн хизматларига тарғиб қилибдилар, итоатимизни талаб қилибдилар. Шундай қаҳру ғазабда бўлган пайти бу гуруҳни бориши ақлу ҳикматдан узоқдир. Чунки замона подшоҳи азият чекиб, тоғу дашт аро бизларни орқамиздан қувиб, ташрифи қадамлари билан бу худуд ерларини мушарраф этибдилар. Агарда бу ерда бандалик ҳалқасини қулоққа тақиб, итоат тавқини елкага ташласак бу барча бош эгишларни қаҳрамонлик қаҳру ғазаб шиддати ва султонлик тиги зарбасидан деб биладилар. Бу ҳолатда бизнинг

итоат ва фармонбардорлигимизда бир зарра вазн ва қадр қолмайди. Аслида, бизлар хумоюнӣ остонасини ўпиш ва салатанатпаноҳӣ даргоҳининг хокини ялаш шарафига мушарраф бўлиш учун Маҳрам, Беш ариқ ёки шаҳар ташқарисига чиқиб, қиличларимизни бўйинларимизга осиб, фалакменгзар даргоҳ остонасига ўзимизни ташлаб, истиқбол қилишимиз лозим эди. Энди эса инсонгарчилик доирасидан ташқари бўлган шунча беодоблик бизлардан содир бўлдики, чиқиб учрашиш тўғри келмайди. Ҳазратдан умидимиз шулки, хато ва гуноҳлардан ўтиб, марҳамат кўрсатиб зафаржиловли от жиловини бу ҳудуддан бурсинлар. Бизлар ва жаноблари орасида қаттиқ адоватга сабаб бўлган Худоёрхонни ўзлари билан олиб кетиб, ўрнига бошқани қўйсинлар. Ўзлари қатта давлат билан қайтсинлар. Биз ҳам аҳволимизга мувофиқ, баҳоли қудрат пешкаш тортиқларимизни омода қиламиз ва // 103⁶ орқаларидан Марғинон ёки Хўқандга етиб бориб, баландасос боргоҳларида останабуслик бахтини топармиз”.

Алқисса, ёғли сўзлар ва ширин каломлар билан элчини қайтардилар. Элчи ҳам асьасақирдор ва китобатосор эшитган сўзларни келиб амир хизматида бир-бир арз қилди.

Ўша вақтда амининг аҳволи қўшин таъминоти жиҳатидан анча оғир ва макон танглигидан жуда танг ҳолатга тушиб, тор ва нотекис тоғ йўли билан келгани боис, ноиложликдан ва тангмаошлиқдан қирғизия ва қипчоқия қавмлари билан мураса қилди ва буни зафар деб билиб, қайтиб Қорасуга келиб тушди. Қипчоқия гуруҳи Ўзгандга келиб амир ўрнида қўним топдилар. Оқибат амир қипчоқларни қувишдан воз кечиб суръат билан юриб дорул-аморат Хўқандга келиб кирди. Қипчоқ ва қирғизлар амирни суръат билан бориб Хўқандга кирганини билиб, улар ҳам Марғинонга келиб кирдилар.

Шодмонхўжа Тошкандий қипчоқларнинг мингбошисини Тошкандга ҳоким қилиб Марғинондан юбордилар. У ҳам суръат билан йўл босиб, Тошкандга кирди ва ул мамлакат ҳукуматини тасарруф қўлига олди.

Амир қипчоқларни мағлуб бўлмаганлари ва Худоёрхонни у олиб кетишидан Хўқанд фуқаролари кўзларида ноошнолик пайдо бўлишини пайқаб, макр йўли билан Тўрақўрғон қипчоқлари билан жангни баҳона қилиб, шаҳар ташқарисига Қўтир қипчоқ дарвозаси орқали чиқди ва дарвоза олдида қўш урди. Тун охирида у ваҳимага тушиб, беиболик ва шошилинч билан бу ердан қўчиб, Худоёрхонни олди-да,

Бухоро сари шабгир (тунги хужум) билан кетди. Унинг таърихини мана бундай топиб назм риштасига тортдим:

Шахе, ки ёр шуд ўро Худо нагардад хор,
 Агарчи танг шавад рўзи ў шашу ҳафт.
 Хар он, ки ўро дар азал бикарданд азиз,
 Ки оқибат биншонанд ўро ба фарқи тахт.
 Шахе, ки нияти он бар ғалат рақам бикашад,
 Ба рўйи худ бикушояд дар амал дари вақт.
 Ду бора омада бар қасди мулки Фарғона,
 Расида шуд бе шубҳа сараш ба кўхи тахт.
 Зи фарти давлати худ омада дар ғурур,
 Ба қасди мардуми кўхсор ў кашида рахт.
 Бирафт ва дид далирон аз баландии кўх,
 Ҳамезаданд ба тире, ки оташу нафт.
 Ақиб гашт аз он жо дасти иқбол,
 Кашида ваҳшат аз онҳо бидида авжи тахт.
 Қабул карда суханҳои он жамоаи амир,
 Биканд решаи номуси худ ба сони дарахт.
 Чи корҳо ки накард дар ҳақи шаҳи ин мулк,
 Зи кардаҳои худ омад ба пеш рўзи сахт.
 //104^a Бигў таърихи шоҳи Бухоро рафтани он,
 Зи баҳри бурдани хон “ривожи манғит” рафт.

Сана 1278/1861–1862.

Маълум бўлсинки, “ривожи”ни “манғит” лафздан исқот қилсалар таърих ҳосил бўлади.

Бухоро амири қайтиб Бешарикқа келиб қўнган вақти Шоҳмуродхонни Бухородан қайтариб олиб келиб, хон кўтариб ўзларига тобе ва боғлиқ қилиб қўйдилар. Амир буйруғи билан у келиб дорул-аморат Хўкандга кирди. Дорус-салтанат аъёнлари биргалашиб айтдиларки, Бухоро амири бу мулкни саранжом қилиш удасидан чиқмади ва шошилинч, мақсадга эришолмай чиқиб кетди. Энди эса бошимизга беҳуда ғавғо солмоқчи. Яхшиси Шоҳмуродхон қипчоқлар олдига бориб, улар билан тил топсин ва уларнинг маслаҳати ва имдодлари билан салтанат тахти ва амирлик тўшагига ўтирсин. Мулк аъёнлари маслаҳатини олган Шоҳмуродхон буни тўғри деб билди ва қипчоқлар тарафига юзланиб, юриш жиловини бурди. Қипчоқия ва қирғизия қўшинининг сардори Мулло Олимқули амир лашкар Шоҳмуродхон

етиб келиши билан унинг ёшлиги ва ёлғизлигига шафқат қилмасдан қатл этди. Сўнгра ўзларига вақтинча хон кўтарган Шохруххон деган кимсани ҳам ўлдирди. Маллахоннинг ўгли Саййид Султонни Марғи-нонда хон кўтариб, Хўқанд сари равона бўлди.

Икки кундан кейин дорул-аморат Хўқандга келиб кириб, Маллахон ўглини тахт устига ўтказдилар. (Қипчоқларнинг) ҳар бири Мулло Олимқули амир ул-умаро ихтиёри билан амалдор ва мансаб соҳиби бўлиб олдилар. Мулло Олимқулини иккинчи марта амири лашкар қилиб, мамлакат ва ҳукмронлик жиловини унинг қўлига бердилар. Мулкдорлик ишларини бу ўзбилармон ва андишасиз одам одобсизлик ва ўжарлик билан ижро этарди, салтанат ишлари ва аморат заруратида бирор муаммо пайдо бўлса уни ноҳинжорлик ва дағаллик, ғафлат ва ҳаботат билан ҳал этарди. Унинг хулқида сиёсат шафқатдан устун эди. Ҳарифмизоҷ, золим бир киши эди. Беҳиммат, фақат ўз қавми маслаҳатини тан оларди. Озмунча хатолик учун ҳам қаттиқ сиёсат қиларди. Олдинги номдор кишиларни унутиб, уларни гумдонлик бурчагига ташлади. Паст ва суфло одамларни сарбаланд қилиб, шаҳриёрлик маъракаси тўрида ўтирганлардан ҳам устун қилиб, уларни соҳиби қадр ва манзил қилди. Инсон ҳақиқа нозил бўлган “Халақал-инсона мин тафовут”¹⁵⁷ (инсонни фарқли қилиб яратди)ни хотиридан унутди. Бетартиблик низоми ва ажойиб эҳтишомни султонлик корхонаси ва хоқонлик даргоҳида жорий қилиб, олдинги султонлардан қолган тартибларни бекор қилди. //104⁶

Назм:

Он, ки ўро ба асл шоҳи нест,
Бар сараш зеби тождори нест.
Дасти Ифрит ёфт гарчи нигин,
Чун Сулаймон дастгоҳе нест.
Гарчи бар дар пур аз ҳудаму хашам,
Бошадаш низ пойдори нест.
Рутбаи мулкдори ҳамчу сипехр,
Бар баланд жойи хоксори нест.
Хок агар пояи ҳаво гирад,
Жуз нести дар ашъоре нест.
Сифлагон ҳамчу анкабут ба сақф,
Гар кунад жой худ мадоре нест.
Ин ки дар майхўри нек зарф аст,

Гар ба давлат расад кароре нест.
Эй Киромий, диди ту вазъи дахр,
Дод Ҳақ, бар кас ихтиёре нест.

Шу пайтда насоро аҳли вақтни ғанимат деб билиб, Дашти кипчок қалъаларини олиб, ўзларининг мурдор юзларини Туркистонга бурдилар. Мулло Олимқули Дашти кипчоқдаги тўс-тўполонни эшитиб, Тошканд сари азм этди. Суръат билан йўл юриб Тошкандга кирди ва Шодмонхўжани қатл қилди.

Назм:

Чи гўям ман аз мардуми фитнажў,
Ки аз шумияш куфр шуд рў ба рў.
Ки ин мулкро қавми торик насаб,
Биандохт бар сар зи ғавго тааб.
Бикарданд ғулув мардуми дўғнўш,
Бар ин мулк халқони холи зи хуш.
Зи гўшае шўри қиёмат асар,
Даровард дар ин мулки Фарғона сар.
Бикарда ғулув мардуми бадғухар,
Ки чун хас нишастанд бар рўйи бахр.
Гирифтанд ба даст риштаи салтанат,
Зи пайвандаш ожиз шуданд оқибат.
Дар ин раҳ бидоданд ҳама сар ба бод,
Ки нокарда кор он торикзод.
Сазад шоҳи бошад касе бо намак,
Магар шоҳ бошад падар ё амак.
Шаҳеро ки жадду падар шоҳ нест,
Ба аҳкоми ў хиллаи дилхоҳ нест.
Катми васф дар он шоҳи замон,
Ки яъне ба номи ў Худоёр хон.
Ки охир даромад ба мулки падар,
Надид ў зи ободи дар мулк асар.
На асбобу олот, (на) тўпу тўфанг,
Тиҳи аз хазина асбоби жанг.
Гурусна шуда жумла дар печутоб,
Бигардида мулку раия хароб.
Бидонист аҳволи ин мулкро,
Ба роҳи мувосо бикард рўйро,

Ба душман мувосо мурувват ба дўст.
Бикард лутфи Ҳақ холиё рў ба рўст.
Илоҳо ту ки давлаташ пойдор,
Ҳамеша ба тахти шаҳи деҳ қарор.
Киромий, дуо кун дар ҳақи шоҳи худ,
Кунӣ ту агар роҳ ёби ба суд.

Бир неча кундан кейин Нормуҳаммад Зодиёнийни Тошканд волийси этиб, мутақаббир ва худписанд Давлат тожикни Туркистонга ҳоким қилиб, Мулло Олимқули қайтиб келиб Хўқандга кирди.

Ул ўзбилармон тожик, элотия элининг танг аҳволини кўриб, // 105^a икки кунлик ҳукуматидан мағрур бўлди ва Туркистонда бўлган сартия халқидан бир гуруҳини йиғиб, Туркистон атрофидаги элотия халқи устига юриш ва талон-тарож қилишни буюрди. Ул ёмон нијтли ва оқибатни андиша қилмайдиган золимнинг қабиҳ ишларидан Туркистон атрофидаги барча элотия ва қозоқия халқи ул зулмшиор ва кибросор ҳукми итоатидан юз ўгириб, урусия ҳукуматини ихтиёр қилдилар.

Назм:

Адлу инсоф дон на куфру на дин,
Он чи дар ҳифзи мулк даркор аст
Адли бе дин низоми оламо,
Беҳтар аз золим шоҳи диндор аст.

(Мазмуни:

Мулкни адлу инсоф ила саклаш учун
Билгин на куфр лозимдир, на дин,
Динсиз оламини адолат ила тартибга солиш,
Шоҳи золимдан яхшироқдир, шуни ҳам билгин).

Оқибат, бу ҳисор ён-теварагидаги барча қозоқия, бу ўлканинг жами элотия халқи ул золими ўзбилармоннинг шумлигидан аҳли насоро тахти тасарруфига ўзарини олдилар. Бу вилоят ҳокимларининг ноҳинжор ва нотўғри ҳукм суришларидан бу диёрнинг аҳолиси урусия лашқари сардорларига хат ёзиб айтар эдиларки, “Туркистон қалъасидан ташқари унинг барча ерлари сизларнинг қўлларингга ўтган. Мовароуннаҳр султонлари орасида қаттиқ адоват юзага келган. Бухоро амири Фарғоназамин пойтахтининг хонларини қўл остига олиб, улардан баъзиларини қатл қилди. Бутун Фарғона мулкини ўз тахти тасарруфига киритди. Яқинда чумоли аждар ва ариқ денгизга

айланади. Иккинчидан, иккала пойтахт лашкарини Кўҳистон қўшини билан бирга боши Тибет ва кети Қандаҳор, орқаси Ҳиндистонга қўшилиб кетган ҳудудларда бирлашишлари айна шу иккала пойтахт Бухоро ва Хўқанд иттифоқи билан боғлиқ. Сизлар қўл узайтириб, бу ерларни босиб олишларингиз аҳли ислом султонларининг иттифоқсизликлари касофатидан ва маслаҳатсизликларининг шумлигидан бўлмоқда. Боз устига беному нишон кишилар бу иккала даргоҳ эшигига йўл топиб, обрў топганлар. Булардан маслаҳат кетган, ҳамиятлари ва жамиятлари тикланмасдан фурсатни ғанимат деб билиб, бутун Дашти кипчокни ўз тасарруфларингга олиб, Тошкандга кириб боринглар. Бу иккала пойтахтнинг аҳволи жуда оғир кечмоқда, қийин кўринган ишларингиз айна вақтда осонлик билан ўз ечимини топар. Шу вилоятда ўз ишларингизни саранжом қиласизлар. Агарда дарё кемаларини ҳам ўз қудратли қўлларингизга олсаларинг, йўлларни тўсиб қўйсаларинг // 105⁶ бу иккала пойтахтга борувчи ва келувчиларидан вилоят аҳволини фош қилиб, билиб оласизлар ва Мовароуннаҳрдаги бу вилоятларнинг фатҳи осонгина амалга ошади”.

Қозоқия жамоаси ва андия гуруҳининг бундай шўрангез сўзлари ва фитна солувчи мақолалари насоро лашкарини шовқин-суронга солиб, Жўлақдан Туркистон устига олиб келди. Урусия лашкари етиб келиши билан Мирзо Давлат Туркистонни ташлаб, Тошканд сари йўл бошлади. Авлиётанинг шарқини ҳам урусия лашкари жангу жадал билан ўз тасарруфига киритди. Охир ул-амр Дашти кипчокнинг энг шарафли қалъаларидан бўлган Туркистон ва Авлиё ота бир йил деганда насоро аҳли томонидан фатҳ бўлди. Куфр зулмати Дашти кипчокни торикистонга айлантирди. Ҳазрати Султон ва Авлиётани, Аллоҳ уларнинг қабрларини мунаввар этсин, (насронийлар тарафидан) олиш таърихини бу фақир мана шундай топиб, назм ипига тортиб, китобат толасига киритган.

Назм:

Дар азал ҳар чи қалам аз сурати ашё кашид,
 Аз адам омада сар бар олами пайдо кашид.
 Фатҳу нусрат бахшиши Ҳақ аст бар ислому куфр,
 Бениёзиҳои ў аз ҳар ки хоҳад во кашид,
 Дар ҳузури мажлиси Мўсо бикард ў баҳрро,
 Зери фармони саге Фиръавн, ки шитто кашид.
 Оқибат он баҳр чун аждар ба килоби нафас,

Жумла қибтиро ба Фиръавнаш ба иштиҳо кашид.
Эй Киромий қуфр чун шаб оқибат аз нури меҳр,
Хоҳад ҳамчун нисфи рӯз соя зери по кашид.
Ҳотиф аз ғайбат бар ман баҳри таърихаш бигуфт,
Дар гирифт қуфри ду мавзеъ “фароғат” “по” кашид.

Олийгуҳар ва баланд мақомли кишиларга маълум бўлсинки, “фароғат” сўзининг оёғи “те” ҳарфидир. Уни исқот қилганда таърих 1271/1854-55 йил ҳосил бўлади.

Ҳазрати Султон ва Авлиёота босиб олингандан кейин, Нормухаммад додхоҳ Хўқанд дорул-аморатига киши юбориб, Мулла Алимқулини воқиф ва огоҳ қилди. Бу ваҳшатасар хабарни у эшитиб, бошидан ҳуши учди. Барча қўшинни йиғди ва ён-атрофларга мулозим юбориб, андак кунда дорул-аморатда қўшин йиғилди. Шошилинч ва шитоб билан чиқиб Дашти қипчоқ сари юзланди. Тез суръат ва паришон хотирлик билан йўл босиб, тез орада Тошкандга етиб келиб, Мингўриқда тушди. Қўш ургандан кейин, // 106^a у урусия лашкарини жам бўлиб, Авлиёота ва Туркистондан чиқиб, икки тарафдан Чимкент вилояти қасдида келаётганини эшитди. Мулло Алимқули Тошканддан чиқиб дорул-аморат қўшини билан Чимкент сари равона бўлди. Йўл босиб бўлиб, Чимкент ичига киргани билан насоро лашкарини икки тарафдан Чимкент қасди учун йўлга чиқиб, ҳали етиб келмаганини билди. Насроний лашкарининг Туркистондан чиқиб келган бир гурӯҳи Оқарикқа тушиб, Чимкентни олиш ниятида турган эди. Эртаси эрталаб барча қипчоқия, қирғизия ва сартия қўшини туриб руслар устига етиб келиб, жангни бошладилар. Бу жангда Абдуллоҳ понсадбоши шаҳидлик шарбатини ичди. Ислом қўшинининг аксар йигитлари шаҳид бўлдилар. Икки орадаги жангдан сулҳ тузиб, орқаларига қайтдилар. Авлиёотадан келаётган насронийлар Туркистондан келган диндошлари билан Чимкент яқинидаги Эски Чимкентга келиб тушдилар. Мулло Алимқули насоро лашкарини келиб бирлашганини ва яқинроқ жойда, чорак тош масофада, Чимкент яқинидаги Эски Чимкентга тушганини кўрди. Эртаси туриб ўз қўшинини ростлади. Ислом қўшини бир майдонда пиёда бўлиб, маслаҳатдан холи Алимқули буйруғига биноан насронийлар лашкарига қарши урусия лашкарининг тўпу тўфанг ўкига нишон бўлиб турдилар. Аҳли ислом диловарлари иттифоқи тамом билан аҳли нифоқ устига югурдилар. Бир ўқ тегадиган масофа қолганда насоро лашкари ўз камонларидан бараварига

ўқ отдилар. Аҳли исломнинг “такбир” ҳайкириғи фалакул-афлокка кўтарилиб, тўққиз табақ фалакнинг малаклари авжига етди. Шаҳидлар руҳининг фавжи жаннат ул-маъвонинг кудсий кабутарлари каби гуруҳ-гуруҳ учиб, юқори оламга кўтарилдилар. Шаҳидларнинг латиф жисмлари тийра тупрокниким, “Фаттахҳару” (Покланинглар)¹⁵⁸ ояти улар учун нозил бўлган, ихтиёр этдилар ва мазали шаҳидасар ажал шарбатини даврон сокийси кўлидан олиб ичдилар, “фа удхули фи ибодий ва адхули жаннотий”¹⁵⁹ файзидан баҳраманд бўлдилар.

// 106^б Оқибат ул-амр аҳли насоро тире тўфанг ёмғирининг жоладек ёғишидан ва даранг-дурунг яшиндек чакнашидан у жанггоҳда ажал денгизи қайнаётганида улар шу куннинг қисматидан бемаҳал маҳрум бўлдилар. Русия лашкарига қарши бир қадам кўйишга мажол ва туришга мадор қолмади. Ночорликдан ҳамма бирдан ерга ётиб олди ва текис заминни улар яшириш жойга айландирдилар.

Бу ҳолатни бахти қайтган, маслаҳатсиз ва бағри қаттиқ бўлган Мулло Алимқули билиб тушундики, аксар ишга лойиқ муборизлар, уддабурон ишбилармонлар насронийлар билан бўлган бу жангда талаф бўлиб, шаҳид кетдилар. Мулло Дадабой маҳрамбоший Андижоний шу жангда шаҳид бўлди. Бу азим иш Ҳайи қадим тақдири билан амалга ошган эди.

У ночор мулозим юбориб, йигитларни жанг майдонидан қайтарди. Насоро лашкарининг сардори ҳам шаҳидлар мурдаларини олиш учун ижозат берди ва ўзи Чимкент сари равона бўлди. Ислом лашкарини назарга илмай Чимкент шахрини олиш учун қасд қилди. Рус лашкарини икки тарафидан ислом кўшини қуршаб олиб, бир ўқ тегадиган масофада туриб борардилар. Шу аҳволда Чимкент устига етиб бориб, қальани қаттиқ тўп ўқи остига олдилар.

Ўша вақтда Жомадор Афғон¹⁶⁰ – дорул-аморат ноиби, пойтахт тўпчиларига буюриб тўпларни насоро тўпларга қарши узунасига жойлаштириб, ота бошлади. Урусия лашкари отишмани бирор-бир овруполик, оврупоча усулда ташкил қилган деб гумон қилдилар ва шу ҳолатда тўп ўқларидан жондан тўйиб орқага қайтдилар. Ўша кечаси ислом лашкари Чимкентга кириб, эртасигача ухламай қалъа мудофаасида ғайрат кўрсатди. Эртаси эрталаб мулозим юбориб, насоро аҳлини ўша тунда қайтиб кетганидан хабар топдилар. (Алимқули ҳам) Тошкандни Мирзо Аҳмадга бериб, бир неча бошқа саркардалари билан олдинга илғор юборди. Алимқули дорул-аморат кўшини билан

Тошкандга келиб бир неча кун шу ерда истикомат қилди ва азимат жиловини пойтахт сари бурди. Бир неча кунлик йўлни босиб келиб, дорус-салтанатга кўнди. Бир минг икки юз саксон биринчи йили, киш бошида яна Тошканд сари азм қилди. Суръат билан йўл босиб Минг урукка бориб тушди. Бир неча кун бу ерда истикомат қилган вақти қипчоқ ва қирғизлар таъна ва маломатдан сўз очиб айтдиларки, бу шумшук одамнинг касофатидан тинчлик ва ҳаловатимиз йўқолди, чунки Дашти қипчоқ ва барча вилоятларни бизларга душман қилди. Оқибат ишларимиз жуда мушкул бўлади-ёв.

// 107^a Қипчоқия в қирғизия қўшинининг бу сўзларини Алимкули эшитиб, Тошканд аҳолиси билан янгидан аҳду паймон қилиб, отланиб Қорақамиш дарвозаси йўли билан чиқиб, тунда дарё лаби бўйлаб суръат билан юриб, Иқон мавзеи устига кўнди. Шу вақтда насоро лашкаридан юз нафари Туркистондан чиқиб шу ерда тушган экан. Қишнинг қаттиқлигига қарамасдан ғазотга азм қилди ва қорабағро боғлаб шу юз нафар русга қарши югуриб¹⁶¹, баъзиларини ўлдирди ва олтмиш нафарини асирга олди¹⁶². Яна келган йўллари билан қайтиб келиб, Тошкандда кўндилар ва бир неча кунлик Тошканддаги истикоматдан сўнг чиқиб, дорул-аморат Хўқандга бориб кирдилар.

Мулло Алимкули Хўқандга келганидан кейин бир покнафас савдойи одам шундай туш кўрибди: куёш ипак рангда нофармон, на қизил ва на қора. Қиём вақти ўтиб, пешин вақтига келиб қарор топган. Одамлар йиғилиб куёш ҳайбатига назар солиб ҳайратга тушган эканлар. Бир вақт осмондан куёш ёнидан бошқа бир куёш катта нон кулчага ўхшаб ерга тушиб кетибди. У кулчаофтоб қулаши билан куёш ҳам Бобойи Афв тоғи тарафига лочинга ўхшаб пастга учиб, бир учишда мазкур тоғ орқасига тушиб кўринмай қолибди. Ундан кейин ерга зилзила тушиб, ер деворга ўхшаб кўтарилибди ва бирдан таскин топибди ва ер қайтадан текис бўлибди. Одамлар олдига куёш рангида ерга тушган кулчани одамлар навбат билан қўлларига олиб ажабланиётганда уйқудан уйғонганмиш.

Ҳалиги одам бу кўрган тушини одамларга айтиб, улардан таъбирларини сўрабди. Улар эса адаб ва тавозе юзасидан, унинг оқ сочини ҳурмат қилиб, кўрган туши таъбирини ўзига ҳавола этибдилар. Ночор у чала ақли ва девоналик фаросати билан бундай таъбир қилибди. Куёш кун ярмида бирдан ботиши, баланд мартабадан бирдан пастликка қулашдан далолат беради. Ҳамчунонки, бемадор Алимкули-

нинг давлати таназзули муқаддимаси бўлиб, давлати авжида паства қараб кетади. Қуёшнинг қора ранги эса, уни ҳасаб ва насабдан узоқлигидан, қуёшни Бобойи Афв тоғи орқасига ботиши эса, унинг умри шу тоғ орқасида завол топишидан далолат беради. Яна Аллоҳ билгувчирокдир!

Алқисса, бир ой ўтмасдан Чимкентни босиб олиб, насоронинг Тошканд сари юз бурганлари хабарини // 108^б етказдилар. Бу хабарни барча кипчокия ва қирғизия жамоаси эшитишлари билан, айтдиларки, Мулло Алимқули Чимкентга борганида жаҳолат юзасидан ва ақли ноқислигидан қозоқия бийларининг сардори бўлмиш Бойзоқ деганни қатл қилган эди. Унинг бу шум феълдан барча қозоқия адоватни қасб қилиб, урусия лашкарининг пешжанги бўлиб, балки Чимкент босиб олинишига сабабчи эдилар, қасд олиш учун Тошкандга урусия лашкарини бошлаб олиб келганлар. Буларнинг барчаси Алимқулининг шумлигидандир. Оқибат, барчамизни бу одам ҳалокатга етказса ажаб эмас!

Шундай қилиб, барча жамоа Алимқулидан юз ўгирмоқчи бўлдилару, бироқ “насоро лашкари ғалаба қилаётган ва аҳли ислом мағлуб бўлаётган бир пайтда, орамизга фитна ва нифоқ солишимиз давлатсизликнинг аломати бўлади. Яхшиси ҳамжиҳат бўлиб, бу бахти қайтган одамнинг маслаҳатларига кулоқ солайлик”, деб андиша қилдилар. Иттифоқ ва ҳамжиҳатлик билан яна қўшин тартиб бериб, Тошканд сари азм этмоқчи эдиларки, Мулло Алимқули ўзидан хавфсираб, қўшинга ҳам қарамасдан бир гуруҳ ғалабаходирлар ва тўпхонани олиб Тошканд сари равона бўди. Қолган понсадбоши ва саркардалар икки кундан кейин унинг орқасидан чиқиб, Тошканд йўлига кирдилар. Мулло Алимқули саркардаларини кутмасдан тез суръат билан йўл юриб, Тошканд қалъасидан ташқаридаги Минг урукка чошт вақти келиб, андақ қўшин билан қўнди. Қўшин еб-ичишдан ҳали фориг бўлмасдан, қарнай ва қатта ноғора садоси уларнинг кулоқларига етди. Ҳамма: “Бу садонинг сабаби нима?” дея сўрадилар. Жавоб бердиларки, бу лашкарни отга миниш учун (рус қўшинига) берилган ишорадир, зеро рус лашкари яқинга келиб, Шўртепа мавзеига яқин етиб келган. Амирлашкар насронийлар йўлини тўсмоқчи, бетавақуф бориб жангга кирмоқчи бўлганида, “барча ислом қўшини ҳали етиб келмасдан бу озгина қўшин билан урушга киришишда не маъно бор”, дея (баъзилар) айтдилар.

Назм:

Ҳар он кас кунад кор бо иттифок,
Зафар ёр гардад хатар аз нифок.
Ба душман агар жанг аз ҳаё кунад,
Нахуст рифқ бар қавм бар по кунад.
Ҳар он кас касалманд шуд аз дарун,
Ба муҳаббати дарун шуд зи қувват бурун.
Агар ботини шоҳ бошад салим,
Халойиқ раҳанд жумла аз тарсу бим.
Саломат ба ҳар жо равад гул кунад,
Раги ғунчаи гул пур аз мул кунад¹⁶³.

Улуғларнинг маслаҳатини хотирига ҳам келтирмай, тўпларни судраб, ўзи отга минди ва бошқалар ҳам иложсизликдан отларига суворий бўлиб, амири лашкар орқасидан равона бўлдилар. Бир от чоптириш масофада // 108^a йўл босиб, ислом сипоҳларини пиёда қилиб, олдинга юборишди. Шу зайлда юриш қилаётганда насронийлар лашкарини Шўртепада барқарор бир жойда туришган ҳолатда кўрдилар ва уларга қарши тўплардан ота бошладилар. Рус лашкари ҳам тўпларидан отдилар. Икки тараф отишмаларининг тутуни ул биёбон саҳроси саҳни фазосини тўлдириб, ул саҳрони қоронгу тийра тунга айлангирди. Оламоро куёш энди куёв кўрган келин каби бошига қора дебодан сатр олди. Ер остидаги бақар (сигир) заррин молхонасида икки тараф тўпларнинг отиши шиддати ва овозидан, сур(най) садосидан ваҳимага тушиб, “Ер юзида бу қиёмат бошланишининг аломатими? Ёки Қоф тоғидан бирор оғир тош ўз барқарор жойидан силжиб, ерга тушдими?” дея сўрарди.

Оқибат тўпларнинг отишмаси ҳаддан ошиб кетиб, насронийлар лашкари бесаранжом бўлди. Бу вақтда қипчоқия ва қирғизия лашкари ўз саркардалари билан жанг майдонига яқинлашиб, узокдан урушни назорат қилардилар.

Назми туркий:

Кимки агар давлату иззат тилар,
Хон қошида қурбату ҳурмат тилар.
Тушса элни бошига номус куни,
Жондин ўтуб шоҳға хизмат қилар.
Даррани захмини еб тебрамас,
Кимки, асал таъмида нўш тилар.

Жондин ўтуб фатҳ эшикин очар,
Ул кишиким давлату иззат тилар.

Оқибат Мулло Алимқули қараса саркардалар мадад бермоқчи эмаслар ва улар жангни назорат қилиб турибдилар. Мулозим юбориб уларга деди: Эй худбин ва ўзбилармон, бехудагў саркардалар! Шу маҳалда хусумат ва адоватга ўрин йўқ! Агарда менга қасдларинг бўлса, унда аввал аҳли ислом зиммасига тушган фарзни бажо келтирайлик, чунки “Мушрикларни ўлдиришлар” деган ояти карима бу сўзларим чинлигига далилдир. Мушриклар билан муҳораба ва муқотала қилайлик, ундан кейин улуғлар маслаҳати билан менга нисбатан нимани жоиз кўрсаларинг уни қабул қилишни мен ҳам ўзимга раво деб биламан. Ҳозир вақт номус ва нанг ҳимояси вақтидир. Аҳли ислом номусини қўлдан бой бериш яхши эмас. Агарда сипоҳигарчилик ва мулкдорчилигимиз шу ҳолда бўлса, ислом қалъасининг деворларини қулатиб, қора ер билан яқсон қиламиз ва қиёмат кунигача бадномликни ўз бўйнимизга олажакмиз!

Унинг миёнчиси Мулло Юнусжон мунший Мулло Алимқули сўзларини бир-бир // 108⁶ тахтадек қотган ва уйқусираган бедор саркардаларга етказди. Саркардалар орасидан Фўлод деган бир бепарҳез кирғиз дағал жавоблар бериб мулозимни қайтарди.

Ўша вақтда аҳли лашкари насоро бўлиб турган жангда аҳли исломнинг тире тўпу тўфанг шиддатидан безовта бўлиб, ўз жойларини ташлаб орқага чекинардилар. Мусулмонлар эса бориб руслар лашкари ўрнида барқарор турмоқчи эдилар. Шу пайтда амир ул-умаро Алимқулига бир ажал ўқи учиб келиб, кутилмаганда унинг биқинига тегиб, бошқа ёнидан чиқди¹⁶⁴. У отдан чилпарчин бўлиб ерга йиқилди. Уни минг азоб ва машаққат билан қайта отга миндириб, барча тўпларни секингина олиб, жанговар йигитлар билан орқага қайтдилар. Анжом ва саранжомлик билан Тошкандга келиб кирдилар. Узоқдан жангни назорат қилиб турган қўшин, жангга кирмасдан Чирчиқ дарёси лабига келиб қўндилар. Лашкария Мулло Алимқули ва хонзода Саййид Султонни олиб Тошкандга кирганларида, насронийлар лашкари ҳам уларни қувиб, қалъа дарвозаларини тўп ўқи остига олди. Бир-икки соат уни тўп ўқи остига тутиш билан машғул бўлди ва қайтиб ўз жойида барқарор туришди. Насронийлар лашкаридан юз ўғирган қўшин жангга кирмасдан Чирчиқ суви лабига келиб, Тошкандга кирган лашкарга эътибор бермай Хўқанд тарафига қайтдилар.

Мулло Алимқули ва Султон Саййид¹⁶⁵ни олиб Тошкандга кирган кўшин, амири лашкарни бир дўконга олиб кириб ётқиздилар. Барча тарафдорларини олдига чорлаб (Алимқули) “хонзодани тарбияланг ва унга мадад беринглар, акс ҳолда душман тоифалари отларининг туёқлари остида поймол бўласизлар”, деб васият қилди ва шу маконда бу бемадор оламдан руҳи кўчиб кетди. Шундан кейин халойиқ ўз аҳволига ўзи гирифтор бўлди. Баъзи давлатхоҳлар Мулло Алимқули жасадини Шайх Хованд тухурга олиб бориб дафн этдилар.

Шундан сўнг хўқандликлар лашкари ҳар куни хонзода хизмати-га келиб, кўриниш бериб, бир-икки соат у билан ўтириб кетардилар. Бир неча кун шу аҳволда ўтди. Орада хўқандликлар қайтиш учун сўз бошладилар. Тошкандликлар дедилар: насронийлар бизни гир айлана ўраб олган, аҳволимизни танг қилган. Шўртепада бўлган жангларингда // 109^a тўпчиларингизнинг кўрсатган ишбилармонликлари натижасидан урусия тўпчилари ҳайратга келиб, ажабландилар. Модомики, хонзода ва хўқандликлар лашкари вилоят ичкарасида экан, насоро лашкари қалбида қўркув ва ваҳима қолади. Акс ҳолда улар бир соат ҳам чекимасдан бу вилоятни олардилар.

Шундай тадбир билан Хўқанд кўшини ва йигитларини Тошкандда андармон қилиб, Бухоро амирига мулозим юбориб, унинг итоати-га ўтишларини изхор қилдилар. Андак фурсатда юборилган мулозим амир хизмати-га кириб бориб, бўлиб ўтган воқеаларни бир-бир баён қилди ва Тошканд аҳолисининг арзи ва ихлосларини маълум қилди. Арзни адосига етказган элчисифат мулозимга амир: “Агар итоатлари рост бўлса, хонзодани бизнинг хизматимизга юборсинлар”, деб буюрди ва элчига рухсат бериб қайтарди. Амир ўзининг даргоҳи амирларидан бири бўлган Искандарбекни (Тошкандга) юборди. У келиб Тошкандга кирди ва хонзодани амир хузурига юборди. Амир уни ўз хизматида саклаб турди.

Шундан кейин хўқандликлар лашкари ва соддалавҳ андийлар билдиларки, бу мулкнинг фуқаролари омонлик умидида амирга тобе бўлишибди. Мақсадлари шу эдики, султонлик навозиши ва хоқонлик сипориши билан сарафроз этиб, бизларнинг ҳимоямиз учун кўшин юбориб, бу балони бошимиздан улоқтиради. Бу аблаҳ тошкандликлар ва аҳмоқ андийлар хонзодани қўлдан бой бериб, хўқандликларни ўзларидан совутган эдилар. Охир ул-амр улар бу мулкни урусияга беришлари мумкин.

Насронийлар аҳли тошкандликларнинг Бухоро амирига ён босишларини ва бунинг натижасида хўқандликлар улардан кўнгиллари совиб, вилоятларига кетганларини билдилар.

Бухоро амири ҳам имдод беришда ожиз қолди. Насронийлар вақтни ғанимат деб билиб, таважжуҳ юзини шаҳарга бурдилар ва андак ҳаракат билан Тошканд ичига кирдилар¹⁶⁶. Сипоҳ ва фуқаронинг жидду жаҳдларидан фойда бўлмади. Оқибат баъзи маҳаллалар ва дўконларга ўт қўйиб, аксар уйларни ёқиб хокитўзон қилди. Шаҳар ичида бўлган сипоҳийлар қалъа деворларини бузиб, чиқиб кетдилар. Тошканд катталаридан, мисоли Отабек баковулким, айни ҳолда дорул-аморат Хўқандда ноиблик қилади, Искандарбек Бухорий амир хизматига кетдилар. Искандарбекни амир қатл қилди. Қолган понсадбошийлар қочиб Қурамага кетдилар. Бухоро амири Тошканд қўлдан кетганини эшитиб, қўшин тартиб бериб тез суръат билан йўл босди ва Самарқандга келиб қўнди-да, // 110⁶ уч-тўрт кун шу ерда қолди.

Қипчоқлар Тошканддан қайтиб Хўқандга кирган куни бу мулкнинг амирзодалари ва хонларнинг қариндошлари ва яқинларидан бири бўлмиш Худойкули¹⁶⁷ деганни топиб, ўзларига хон кўтардилар ва яна Тошканд қасди учун қўшин йиғиб, Ермасжид мавзеига келиб қўндилар. Бу ерда бир-икки кун истикомат қилиб, Тошканд сари азм қиламиз деганда, учинчи куни Бухоро амирини бу томонга бостириб келиб Хўқандга келиб тушганини билдилар. Қипчоқлар амир яқин келишини эшитиб, қайтиб Хўқандга кирдилар. Улар фуқаро жамоати билан амирни шаҳарга қўймасдан ҳайдаб чиқармоқчи эдилар. Шаҳарга киргач улар фуқарони амир билан жангга тоблари ва қамалда қолишга мадорлари йўқлигини дарак этдилар. Ноилож бўлган қипчоқлар тўпларни олиб Мўйи муборакка чиқиб қўндилар ва амирни шаҳарга яқинлашганини билиб, Мўйи муборакдан кўчиб Дўрмонча йўлига кирдилар ва мазкур мавзегга тушдилар. Амир Бек Муҳаммад мингбошини қипчоқлар билан бирга шаҳарни ташлаб Марғинов сари кетганини билди. Суръат билан йўл босиб Хўқандга келиб кирди. Тарих бир минг икки юз саксон иккинчи эдики, амир шаҳарга кирди ва Қатағон Ўрдасига кириб қўнди. Икки-уч кунлик яшашдан кейин амир қипчоқларнинг тўксон икки қабила лашқарини писанд қилмай, ўзларининг кудурат зангини бу мулк ойинасидан ташламоқчи бўлмасдан, қатлу саваш, жангу талашу остонасида турганларини билди. Уларнинг зиёнини даф этишни ўзига мушкул деб билди ва бу мулк

ишларини саранжом қилишга ожизлигини фаҳмлади. Иложсизликдан бу мулкни Худоёрхонга берди.

Назм:

Касеро, ки давлат бувад пойдор,
Забун мешавад душманаш гашта хор.
Ғулув бар сари бозу зоғон кунад,
Нажунбанд зи ажал гар бувад сад ҳазор.
Шаванд чанд рўзе ғазанфар сифат,
Шавад беҳ зи ваҳши барорад димор.
Бар он кас, ки дод Худо ёр шуд,
Шавад оқибат хасми ў хору зор.
Фақири ту аз мадҳаш сар мапеч,
Бар он шах, ки ўро Худо ёр шуд.

Бухоро амири Худоёрхонни ўз лашкарига пешжанг қилиб, Аллоҳёрбекни бир неча саркардалари билан Худоёрхон орқасидан юбориб, азм жиловини кипчоқлар сари бурди. Мазкур хон ўз лашкари билан амир қўшинидан икки тош олдин юрди. Амир эса Худоёрхон орқасидан бир манзил узоқроқда келарди. Гоҳо кипчоқлар Худоёрхонга яқинлашиб жангга киришардилар ва Худоёрхон фаросат юзасидан улар билан энгилгина олишиб, уларни қувиб борарди // 110^а ва Кошғар довони тағигача таъқиб қилиб, довондан нари тарафга ўтказди. Уларнинг барча асбоблари, тўпу ўқларини қўлга киритди.

Бу китобнинг муаллифи бўлган ҳақир ва фақир Ҳомидхўжа мирзобоши билан бирга ўша вақтда Андижон аскарлари қаторида бу икки тараф олишувларини назорат қилганман. Ўша вақтда Бухоро амири Ўшга келиб қўнган эди. Аслаҳа ва тўп каби барча қўлга туширилган нарсаларини улар амир ҳузурига олиб келиб манзур қилдилар.

Амир кипчоқларни қўлга туширолмай, паришон хотирлик билан қайтиб, бир неча кун ичида йўл босиб дорул-аморатга келиб кирди. У қирқ кун ичида пойтахтда истиқомат қилиб, шу муддатда барча уззом, содот, уламо, машойих ва ақобирларни, жумладан ҳазрати Эшон Соҳибзода, ҳазрати Сулаймонхўжа эшон шайхулислом, ҳазрати Абдулваҳҳобхўжа эшон кози калон, Мавлавий Чўбин, номдор усталардан уста Пирназар тўпрез, уста Бухорий Гилкор ва бир неча нодиркор хунармандларни, соҳибжамол қизларни, камолга етган йигитларни кўчириб, “оқ уйлук”¹⁶⁸ сифатида Бухорога жўнатди. Қори Миршамс ва Дўстмуҳаммад меҳтарни ўша маврид қатл қилди.

Амир бу мамлакатни ушлаб туришни имкон доирасидан ташқари эканини билиб, ноилож Худоёрхонни салтанат тахтига қўйиб, Фарғона ҳукуматини унга берди. Асбобу олот, тўпу тўфанг ва анжом-аслаҳадан барисини териб ва супуриб, ўзи билан олиб кетди.

Амирнинг бу қабих феъли ва шум атворидан Худоёрхон ва аркони давлат ҳамда аъёни салтанат, барча фуқаролар хотирлари озурда бўлиб, маслаҳатга тушдилар. Зарофатли хон билдики, мамлакат бошига тушган бу оғир ишларнинг барчаси, нифоқ ва тарқоқликнинг шумлиги ва касофатидандир. Энди мувофиқат ва ҳамжиҳатлик тарҳини бутун Фарғона аҳолиси ўртасида барқарор қилиб, туркона қоида ва маслаҳатни жорий қилиб, аҳли замона истакларини инобатга олмоқ керак. Андиша юзасидан хон хушхў мулозимлар, хушгў хизматкорлар, рострав ва ростгўй, маърифатпарвар, сўзамолларни мамлакат тева-рак-атрофларидаги элотия, ўзбек, сарт ва тожик халқининг кўнгилларини сўраб туришлари учун юборди ва ҳаммани иттифоқ доирасида яқдил ва яқжиҳат қилиб йиғди. Ўзининг зариф хотирини бутунлай атроқ тоифалари // 110⁶ ва саффоқ муҳолифлардан жам қилиб, тажрибали омиллар ва синалган мубашширларни ҳукмронлик ишлари ва султонлик лавозимларига тайинлади. Олиб келинган асбоб-анжом, тўпу дору, тиру тўфанг, оту аслаҳани андак кунлар ичида анжом ва саранжом қилиб, мулк ишини саришта ва ҳукмронликни шариат асосида олиб борди. Шодмонлик ва фароғатлик эшигини фуқароларга очди.

Назм:

Ҳақ зи файзи кудуми шоҳи замон,

Кард рўзи ба мулк амну амон.

Фукаро дар фароғат осуданд,

Гашта кам зулму бидъат дур (зи) он.

Бухорода бўлган ҳазрати Эшон Соҳибзода Худоёрхонни Фарғона мулкани хуррам ва обод қилиб, Кисро замони каби зулм бойўғлисини йўқлик Қофига ҳайдалганини, адолат лочини бидъат қушини Фарғона мулки чангали ҳавосидан гумдонлик ерига қувиб, беному нишон қилганини эшитдилар. Улар “шундай фархундаосор замонда ўша худудга борайлик ва қолган умримизни Худо ёдига, ҳақ йўлига талабгор бўлганларга сарф этайлик. Беш марта намоз вақтида унинг умрини зиёда бўлишини тилайлик” деб, бир минг икки юз саксон учинчи йили ҳазрати Соҳибзода такроран, яъни иккинчи марта Бухородан Хўқанди латифга келиб ташриф буюрдилар ва саодатли қадам-

лари билан бу ерни мушарраф қилдилар. Шу йили ҳазрати Соҳиб ўз мадрасаларининг жанубидаги Хонақоҳ сахнини очиб, янада кенгайтирдилар ва музайяна барпо қилдилар. Унинг таърихи қуйидагича топиб назм ипига тортилди:

Жустам зи хирад таърихи ин гулдаста,
Гуфто ки бижў мазҳари ҳусн зебо.

Таърих 1284/1867-68 йили эдики, Худоёрхон бозор расталари, Саройи калон, Пахта саройи ва пахта капонини бино этди ва тартибга келтирди. Бу бинолар таъриhini ўша давр зариф кишиларидан бири топиб, мадҳ ва қасида шаклида Худоёрхон ҳақиға иншо этиб, назм ипига тортиган эди.

Назм:

Шоҳи диндор маъдалат кирдор,
Бахт фируз майманат осор.
Фуқаропарвар, масокин жўй,
Мушфиқи уламо, шаҳи диндор.
Аз падар то падар ба тахти шаҳи,
Биншаста ҳама бо ин кирдор.
Гавҳар ту, зи кони султони,
Жавҳари асл, эй дурри шохвор.
Аз бани Шохрухий дар ин авранг,
Мисли ту шаҳ надида дир ин диёр.
Он ки бо ту бикард бе адаби,
Адабаш дод ҳазрати Қаҳҳор.
Бурид андеш дар хало ва мало,
Дар хаёл оварад ба ту азрор.
Ҳар он шум ва бе бурдро,
//111^a Аз каж андеш дастаи хунхор.
Он ки аз лутфи ҳақ азизи ёфт,
Душманонаш шуданд бе шак хор.
Маълум аз шаҳ номи ин динвар,
Шуда имдоди ҳақ ба ин шаҳ ёр.
Мадҳи авсофи шохро гуфтан,
То ба сад сол бошад умр бидор.
Аз ҳазорон яке ба зўри забон.
Кардан на итмом ҳаст ҳуш дор.
Эй шаҳи тождори Фарғона,

Ёдгори шоҳони олий табор.
Тожи шоҳи ҳамеша бар сари ў,
Зиннат афзой домаҳу фи-д-дор.
Тобиши давлати ту дар мулк,
Кам нагардад чу меҳр нисфи наҳор.
Сари ин мулкро ба пояи чарх,
Ту расонди ба зиннати бозор.
Буд бозор як сайисхона,
Лутфи ту карда растаҳо гулзор.
Растаҳое, ки ҳама хулдойин,
Даршукуфт ғамчу гул дар фасли баҳор.
Соиронро муаттар аст димоғ,
Ва зи атри дакокини аттор.
Дар жавонон хў бари латиф,
Гарав аз хур барад дар гуфтор.
Кардаанд он ҳама дакокинҳо,
Мисли гулҳо шукуфта дар гулзор.
Бозори чўф ин саройи сағир,
Манзару хужраҳо ҳама дурбор.
Ин ажабтар, ки як саройи кабир,
Хонаҳо чун хазина аст пурбор.
Дар пеш карда низ пунба саро,
Маа капон мисл вусъатдор.
Ғайри ободии халойиқ нест,
Бар змири шағи вилоятдор.
Некномии ин билод мурод,
Аз барои дакокини гулдор.
Ҳама шаҳрҳо бо ин тартиб,
Кард ораста шағи аброр.
Яке аз нодир каромоти ин,
Эй зарифони ба хираду хушёр.
Ин биноҳо ки гашт мустазҳар,
Ҳама дар ин мисол шуд изҳор.
Асароти вилояти хон аст,
Омада дар вуқуъ ин ҳама кор.
Гар бикарди хавонини мози,
Аз иморот қаср ё бозор.

То расиди бино ба такмилаш,
Ногузашта зи солу моҳ чаҳор.
Он биноҳо, ки монда аз пешин,
Назди инҳо муносиб харкор.
Ки қунад кор мисли муздурон,
Корфармой, ки шавад саркор.
Боракаллоҳ ба хони коршинос,
Монда дар сари надим коргузор.
Вақти гуфтани суҳан ба коргарон,
Чун падар карда шафқат истизхор.
Ба ҳайрат оварда халқ ин ҳамаро,
Ҳамчу ойинаи дил, ки бе зангор.
Инчунин хосият, ки маълум нест,
Ин ҳама аз хавоси хони кибор.
Васфи хони замон шоҳ чунон,
Ки тавонад касе яке аз ҳазор.
Мани пир ғуломи ҳалқа ба дўш,
Доии давлат аст маа хуззор.
Хост аз бари ин иморатҳо,
Соли итмом то қунад изҳор.
Бар ман ҳамчунин бигуфт пири хирад,
Акнун эй пир ту ба ман хуш дор.
Инчунинг аст бинои таърихаш,
“Чаманистон ба зийнати бозор”.

// 112⁶ Билим арбобларига маълум ва аниқ бўлсинким, “чаманистон ба зийнати бозор”, таърих моддаси бўлиб келган.

Иккинчи таърихни туркий лафз ва ўзбекча байтлар билан китобат ипига тортилди.

Шукр лиллаҳ бу вилоятга лутф этди Худо,
Бўйлаким, касри халофатда қилиб бахтини жо.
Топти қўп зеб ила зиннат бу вилоят,
Бўйлаким, растаи бозор ила тузди саро.
Ўрда бино айлаган аслида Абдулкарим,
Хони замон жадиға эрди жадди воло.
Шаҳр атрофиға қўрғону дарвоза кўюб,
Қўйди Исфара дарвозасию Ҳайдарбек анго.
Улус аҳли атоғайлар ани Эски ўрда,

“Мазҳари обод” эрур ул ки таърихи бино.
 Мулки маврусини хон зеб ила ойин бериб,
 Орази шоҳиди мулк кўб топти жило.
 Аҳсани ҳусн ила зеб топибон шоҳиди мулк,
 Ғоза ва пумба ва бозор ила берди жило.
 Деди зоҳир яна таърихи гулистониға ақл,
 Бергил тоза ниҳол экти ки накҳат пиро.
 Балки бир гул дема ул неча саро неча гул,
 Муҳакқиқ они бил “тўрт гул, тўрт саро”.

Дониш аҳлиға маълум ва мафҳум ўлғайким, “тўрт гул, тўрт саро”.
 моддаи таърихдурур. Бул тарика ила билмак керакким, “гули саро”ни
 тўрт маротаба ҳисоб қилиб жамъ қилсалар таърих ҳосил бўлур.

Мазкур йил, арслон (паланг) йилида саодат буржининг офтоби
 она раҳмидан нур сочиб, султонлик бисотини мунаввар қилди. Худо-
 ёрхон бу кўз қорачўғининг муборак исмини Ўрмонбек деб номлади.
 Бу дуоғўй шу хонзода таваллудини мадҳ ва қасида шаклида айтиб,
 назмга торти:

Эй ғунчай гули садбаргу боғи навдари,
 Пайванд тору пуди Бобуру Искандари.
 Дар маҳди тахти шаҳи ту ба лутфи Ҳақ,
 Дар давлати падар зи умр бархури.
 Бошад бар шаҳон чунон дар рикоби ту,
 Дар аслу насл аз ҳама шоҳон ту бартари.
 Рўзе, ки кард ахтари бо саодатат тулуъ,
 Аз торикии наҳс халойиқ шуда аст бари.
 Эй меваи ҳадиқаи шоҳони жамкулоҳ,
 Шоҳон ба пешат арз гашта, баски жавҳари.
 Дури ба асл аз садафи Пешдодиён,
 Ҳамчун мунир дар фалак насли мутҳари.
 Шуд кавкаби ту аз осмони Каёниён,
 Толиъ зи буржи салби падар ҳамчу муштари.
 Ту карда зи маъдани Сосониён зухур,
 Нодида зи кони шоҳон чун ту гавҳари.
 Хилват саройи Ашкониёни Парс,
 Нодида аст ҳам чу ту хуршид ховаре.
 Мисли ту // 112^a нури чашм надида шаҳони турк,
 Эй гашта аз қудуми ту олам мунаввари.

Зебанда гашт тахти шаҳи аз қудуми ту,
Ораста зи гавҳарат, эй тожи сарвари.
Яъқуб аз ҳама авлоди худ гузид,
Юсуф, ки буд дар назараш меҳри анвари.
Дар шафқат аз ҳама шахзодагон туро,
Карда ба маҳди лутфи падар тифл парвари.
Аз нахли боғи чаманзори шах зухур,
Карда ба соати масъуд чун санавбари.
Эй шах туфайли гарди қудумаш зи рўйи лутф,
Ба бандаи заиф ту кун банда парвари.
Маддоҳи мадхгўйи туам ба аҳфоди ту,
Ин дои фақирӣ ту амири кишвари.
Акнун маро вазифа дуоғўист,
Нақши ҳаёт то ки ба тан ҳаст мусаввари.
Побанди давлати шах ва шахзода бод,
Дар давр то ки ҳаст фалак мудаввари.
Ту эй дуоғўй замони таваллудаш,
Бар ақл гўй то бикунад ў тасаввуре.
Соли зухури он дурри якто бижустамаш,
Ҳамчу бигуфт ў ба ман, ки аз суханвари.
Таърихи он маҳи нав бар осмони дил,
Жуз “кавқаби саодат асар” ту наёвари.

Маълум бўлмағ керакки, “кавқаби саодат асар” таърих моддаси бўлиб тушган. Бунинг маъноси шулким, саодат асари бу қимматбаҳо гавҳар ва осмонўпар юлдуз (Ўрмонбек)ни оламда пайдо бўлишидан то бу замонда бу ҳудудларнинг халқига бениёз ва муродбахш бўлган Аллоҳ таоло амният, фароғат ва осойишталикни ато этган, босқинчилар ва душманлар қўлини бу ерлардан тортирган. Шунинг учун боланинг қадамани бахтиёрликка унаб, муборак деб идрок этиб, шундай таърих топдим. Сана 1284/1867–1868.

Таърих 1285/1868–1869 эдики, султонлик садафи ва хоконлик конининг гавҳари, Маряи соний, покдоман Рокиа, парда ортида сажда қилувчи, бонуларнинг энг улуғ бонуси, хони замоннинг волидаси, яъни Ҳокимойим бу паст асосли олам, мадорсиз ва бекаму-қўст дунёдан рихлат қилиб, боқий оламга хиром айлади. Мархума маҳфурага аталган қасида-марсияни туркий қоидага биноан назм ипиға тортиб, дуоғўйлик тарикада адо этдим.

Назм:

Мадҳингда қилай тилимни гўё,
Васфингда қилай қаламни пўё.
Эй бонуи даҳр шафқат ойин,
Ва эй каъбаи зубдаи салотин.
Фақр элиға сан эдинг ҳимоят,
Шафқат ила бонуйи вилоят.
Шаҳ қасриға зебу зиннат эрдинг,
Ҳам ота ва шаҳға модар эрдинг.
//112⁶ Ки элга қилур эрдинг мурувват,
Ки кўргузуб элга кўп футувват.
Сендин эди барча кўнгли хушнуд,
Ахволи халойиқ эрди беҳбуд.
Бу таъзия ила сенга шафқат,
Ҳақ айлади мунча қилди ҳасрат.
Жаннатда на янглиғ ўлғусидур,
Ҳақ лутфи санга на бўлғусидур.
Рутбангни сани киши билолмас,
Балки киши анга етолмас.
Ҳар шохғаки бўлса сандек она,
Давлат бўлур анга жовидона.
Шохлар ҳарамида сендек ойим,
Атвори хуш, сўзи мулойим.
Шох давлатини мадори эрдинг,
Қаср аҳлини ғамгусори эрдинг.
Шохға нечук сўз ила сўзлаб,
Эл арзини қилурди йиғлаб.
Дер эрдик, эй кўзумнинг нури,
Жон роҳатию дилим сурури.
Ман айланойин азиз бошингдин,
Садқа бўлайин ширин сўзингдин.
Жонимни йўлингда садқа айлай,
Ҳақингга дуони сарфа айлай.
Фуқаро аҳли дуодур паноҳинг,
Бўлғуси мадори дастгоҳинг.
Ғамхорим ва эй кўзим чироғи,
Давлат чироғининг адл ёғи.

Адл айлаки, адл эрур сипоҳинг,
Ҳақ қошида адл эрур паноҳинг.
Шоҳ қошида сўзни бўйла маъқул,
Айлади бўлурди шоҳға макбул.
Ҳар на деганин шоҳи ризохоҳ,
Берур эрди анга неча дилхоҳ.
Ҳар шоҳда бўлса мундек она,
Равнақ топар эл бирлан замон.
Эй шафқати лутфи бениҳоят,
Маҳрам элига эрдинг ҳимоят.
Қочса агар эшикиннга мужрим,
Топғуси нажот бўлса ҳар ким.
Шаҳзода бонузодаларни
Лутф ила суяр эрдинг аларни.
Олур эрдинг олдинга суроғлаб,
Ки юзларин ўфуб, кучоғлаб.
Буйла дер эдингки, барчангизлар,
Кўзим чироғига нурсизлар.
Жон ила дилим сизларга садқа,
Ҳар қайинга садақа бошқа-бошқа.
Сиз меваи боғи чироғим,
Қандил чироғим ичра ёғим.
Кўз мардуми нуридур булардин,
Кўнглумни мадоридур булардин.
Ҳақ лутфи ила қофласун сизларни,
Ўз ҳифзида сақласун сизларни.
Шоҳким ака ва жигардур сизларға,
Тахти узра тожи сар сизларға.
Давлат фалакида сизлар анжам,
Шоҳдур орангизда шамси торам.
Маҳфуз фалак ҳаводисидин,
Ер узра замон навосидин.
Ҳақ ҳифзида асрасун ҳамиша,
Давлатда мудом адлпеша.
Давлат ҳавасида неча шоҳлар,
Раҳм этмади инига акалар.
Гоҳ акани қатл этиб инилар,

//113^a Раҳм ака-ву инига этмадилар.

Барҳам бериб ўз насабларини,

Қагъ айладилар ҳасабларини.

Ҳокимойим ҳазрати Вожибул-вужудға тазарруъ ва зори тили бир-лан ҳолати назъ (жон бериш)да авлодин ҳақиға дуо қилиб, давлат ва умрларини масъалат қилиб розилик тилагани.

Назм:

Эй молики мулк Ҳаййи доно,
 Қудратли Худосану тавоно.
 Ожиз ҳама шоҳлар эшикингда,
 Ажз ила талабда даргоҳингда.
 Шоҳ бирла гадо шоҳи ўзунгсан,
 Пасту баланд этгувчи ўзунгсан.
 Султонсан сани йўқ вазираинг,
 Олимсан, сани йўқ дабиринг.
 Мулк эгаси сен ва сен билурсан,
 Ҳар кимгаки хоҳласанг берурсан.
 Шоҳлар эшикидадур гадодек,
 Сан қилғучисан гадони шоҳдек.
 Қўйдинг ҳама шоҳни бошига тож,
 Ҳимматинг бирла халқ бердилар бож.
 Сан бергувчи жумла матлабини,
 Кофисин ва ҳам кифоятини.
 Ман ажз ила йиғлаб эшикингға,
 Келдим талаб ила даргаҳингға.
 Маҳрум юборма эшикингдин,
 Маъюс юборма даргаҳингдин.
 Қилдим қалбимни санга изҳор,
 Эй Холиқи кулл, Шоҳ ва Сагтор,
 Сендин талабим будур Илоҳи,
 Ким сан ҳама халқнинг паноҳи.
 Топшурдум ўғул-қизимни Санга,
 Аввал Санга, иккинчи унга.
 Шоҳ ўғлум эрур кўзумнинг нури,
 Жон роҳати ва дилим сурури.
 Лутф айла ва шафқатин ортур,
 Умри ила давлатин орттур.

Ким бўлса давлатиға аркон,
Лутфинг ила барчани камо кон,
Ҳифз ила аларға бўл ҳимоят,
Муслиҳ қил ва маслаҳат изофат.
Саклаб ишини фитнадин сан,
Қаср ахлини содиқ айлагин сан.
Юз йилгача давлатин қоим,
Маҳшарғача насли уруғи доим.
Қилғил ҳамасини сан муаззам,
Маснад узра тахтида мукаррам.

Ҳокимойим ҳолати назъда дунёдин умидин узуб, ўз кетарин билиб васият тили бирлан ҳамжулус заифаларға дедиким, вақти бўлур оламдин ўтсам ҳама муҳтарам мамлакат зуафолари таъзияға келгусидурлар. Марсия ва қасидамни фасиҳ тил бирла маъракамда бул тариқада менинг тилим бирлан адо қилинглар дегони.

Назм:

Эй солиҳаларким, таъзиямға,
Келган ҳаммангизки, бу ҳарамға.
Меҳмонсиз барча хуш келибсиз,
Ҳурмат бирла кўримиз билибсиз.
Шоҳ бирла гадоға тенгдур ўлум,
Кетдим ману холи икки кўлум.
//113⁶ Сўзум будурурки, барчангизға,
Манзур эмас манга дуодин ўзга.
Лутф ила манга дуо қилунгиз,
Фотиҳа бирлан ризо қилингиз
Сизларға будурки, илтимосим,
Бул маърақада бўлса ҳар ким,
Ўғлум ҳақиға дуо қилинглар,
Шоҳлик ҳақини адо қилинглар.
Тахти узра шоҳ бўлса саломат,
Эл барчаси тобғуси фароғат.
Эл бўлғуси тан, тан узра шоҳ бош,
Бошсиз агар ўлса жамла бебош.
Шоҳни элидин элни шоҳдин,
Кўп йил айирма бир-биридин.

Шоҳнинг ҳақиға қилиб дуони,
 Арз айладим ончи мудаони.
 Оламдин ўтуб юуб кўзимни,
 Ким мухтасар айладим сўзумни.

Вақтики, афифаи сожида оламдин ўтди, ончи воқиоти аҳсан ва аломоти мустаҳсан таъзия куни вуқуъға келди, бу камина ижмолан мушоҳада кўзи ва ибрат назари бирлан қасида тариқасида марсия айлаганимни адои бу турур:

Ул бонўйи сарви шариаат,
 Ул раҳрави соири тариқат.
 Ул ходимаи канизи даргоҳ,
 Ул ходимаи муҳаббат Заҳро.
 Ҳақ йўлида жонини қилди садқа,
 Ҳақ дедию холи бўлди бошқа.
 Жон зикрида бердию топти роҳат,
 Бўлди муқирру мақоми жаннат.
 Гўё бўлуб ул куни қиёмат,
 Зоҳир бўлуб анда кўб аломат.
 Қаср ичра фиғону нолаю зор,
 Айлар эди жумла намакхўр.
 Афғон ила хону хонзода,
 Йиғлар эди барчадин зиёда.
 Ул кунки жаноза ўқудилар,
 Афлок ила арз ила дедилар.
 Афлок эли бирла аҳли ғубаро,
 Фарқ ўлмади бар-биридин асло.
 Одам ададини билмадилар,
 Одам демаким, малак эдилар.
 Олимлар ила машоих аҳли,
 Саҳро эли бирла барча шахри.
 Ҳам зоҳиду ҳам обиди вилоят,
 Бок аҳли ва соҳиб басорат.
 Жумхур халойиқ ўлдилар жамъ,
 Ҳазрат эдилар ичинда бир шамъ.
 Ул кун рамазон шарофатидин,
 Мамлу ҳамма Ҳақни раҳматидин.
 Жаннатни эшиклари очилғон,

Дўзахни эшиклари ёпилғон.
Мажмуъ шарофат ила ул кун,
Олам аҳли бўлдилар шарафгун.
Тобутни тож этиб сипохлар,
Чиктилар ул шоҳу шахбаччалар.
Афғон ила нола ер юзини,
Тутти яна осмон тўзини.
Гўёки қиёмат бўлди қойим,
Ўтламади ваҳший бирлан баҳойим.
Ҳазрат бобосиға хони воло,
Арз айлади қилиб тавалло.
Тақсир энам муридингиздур,
Ким дохилаи тарикингиздур.
Ҳазрат тарафиға хон ишорат,
Қилди ва қилинг деди имомат.
Шафқат бирла қилдилар имомат,
Эл барчаси муктади тамомат.
Кулл //114^a ўкидилар жанозасини,
Ҳақдин тилаб анга раҳматини.
Фориғ бўлубон ўқуб намозин,
Арз айладилар ҳаммаи ниёзин.
Ҳақ дарғаҳиға тазаруълар айлаб,
Йиғлаб дедилар эй мусаббаб.
Зоҳирда эрди ул шоҳға она,
Фақр аҳлиға муҳиб эди ғоибона.
Мискину ғариб, ятимни ҳолин,
Юруб даво қилур эрди дарди маҳолин.
Биз мунингдек кўрмадук асл ойим,
Эл арзиға шафқат ила қойим.
Эй акраму-л-карамайни Худованд,
Мазлум элни килурди хурсанд.
Раҳмат қил анга раҳматинг ила,
Шафқат қил анга лутфинг ила.
Қил лутф ила қабрини мунаввар,
Қўй қабри ичра равзадин дар.
Раҳмат эшикин юзиға очғил,
Кавсар сувидин бошиға сочғил.

Раҳмат қил ва эт насиби роҳат,
Қабр ичида анга то қиёмат.
Сўз мухтасар айла қил дуони,
Анга тила раҳмати Худони.

Хони воломақоми волидаи мушфиқалариға марсия айтиб йиғлаганларни баёни:

Қасримни мадори аршим энам,
Тахтим узра зеби фаршим энам.
Ороиши мулку тахтим энам,
Ҳам давлату тахту бахтим энам,
Оромгаҳу нишеманим энам.

Сан эдинг иморатимнинг мадори,
Сандак эна менга йўқ келари.
Ҳар ишда дуонг берарди ёри,
Айлар эдинг Худоға зори.
Эй солиҳаи замоним энам,
Ва, эй обидаи замоним энам.

Зикринг чироғи бирла дилингни,
Ёрутган эдинг ичу бошингни.
Ҳақ зикрида ўргатиб тилингни.
Сан боғладинг амриға палангни.
Давлат фалакиға моҳим энам,
Тожи сару зеби жоҳим энам.

Қилсун сани фазли Ҳақ таборак,
Эрдинг ҳаммамизға тожи торак.
Қилсун сани лутфи Ҳақки йўқ шак.
Жаннатда Хадичаға канизак.
Эй гавҳари тожи шоҳим энам,
Ҳам доий, ҳам паноҳим энам.

Жисмимгаким заъф бўлди оид,
Эрди рамазон бир фавоид.
Икки даҳа ичра бўлди ворид.
Раҳмат била мағфиратга шоҳид.

Эй раҳмати Ҳақ паноҳи энам,
Ҳақ мағфират айлагоним энам.

Ман маслаҳатимни кимга айтай,
Сан маслаҳатим эрдинг эмди нетай.
Сандек манга ким эмди бўла олғай.
Ҳам сўзни сендек айта олмай.
Эй маслаҳатим, салоҳим энам,
Ва, эй воситаи салоҳим энам.

Халлоқи жаҳон, Худои мутлақ,
Берди манга давлат ила равнақ.
Сандек эна манга лутф этиб Ҳақ,
Давлатини дуосидан // 114⁶ этди муштак.
Эй мушфиқи меҳрибоним энам,
Дил сирига ҳамзабоним энам.

Асрори дилимга маҳрам эрдинг,
Доим манга сан муқаррам эрдинг,
Ҳар ишни қилурда ҳамдам эрдинг.
Элдин манга сан муқаддам эрдинг.
Эй боиси неқномим энам,
Ва, эй дуои субҳгоҳим энам.

Доим эл учун манга қилиб арз,
Шафқат бирла бўйла деб манга арз.
Ҳақ амрини тутки, адл эрур фарз,
Тутдим ани амрини билиб фарз.
Эй ҳодии раҳнамойим энам,
Ва, эй тожи сари кулоҳим энам.

Эй боиси давлатим ва жоним,
Қасримнинг чироғи ва хайрхоҳим.
Эл жонибидан сан узрхоҳим,
Раҳмат сани айласун Илоҳим.
Ҳар ишда дуонг паноҳим энам,
Қилмишда ишинг силоҳим энам.

Хони салтанатпаноҳининг жигаргўшаси Султон Муродхоннинг волидалариға марсия ва қасидаи таъзия учун йиғлаганлари будур:

Йиғлай сани ҳасратингда энам,
Бизлар сани фурқатингда энам.
Ўстук сани давлатингда энам,
Лутфинг бирла шафқатингда энам.
Гулдор малоҳатингда энам,
Гунча каби гулшанингда энам.

Эй лангари киштии вилоят,
Гулзори ҳадиқаи аморат.
Сандуки жавоҳири аёлат,
Сўзларда ҳамма сўзунг фасоҳат.
Йиғлай санинг фурқатингда энам,
Кундузу кеча ҳасратингда энам.

Жон роҳати дил мадори эрдинг,
Шахзодаларнинг паноҳи эрдинг.
Мазлум элининг додхоҳи эрдинг,
Хонлиқ ишининг силоҳи эрдинг.
Йиғлай санинг фурқатингда энам,
Кундузу кеча ҳасратингда энам.

Топшурдинг аларни жумласини,
Султоним акомға уҳдасини.
Авлодларингни барчасини,
Гулзорларингни гунчасини.
Азми сафар этарингда энам,
Жаннат сари кетарингда энам.

Кетдинг (ташлаб) хон акомға бизни,
Барча ўғлунг ва жумла қизни.
Шафқат бирла анга барчамизни,
Қилдинг сафар айларингда энам,
Уқбо сари етарингда энам.

Дедим биз учун қилиб каромат,
Ҳақ тахтида сақласун саломат.
Таъзим ила иззату шарофат,
Тангри карам айласун давомат,
Биз сояи давлатингда энам,
Ўстук ҳамма ҳасратингда энам.

Тўраойим марсия тариқаси бирла волидасиға йиғлагани:

Шафқат фалакида моҳим энам,
Афлокға етушти оҳим энам.
Лутф айлагувчи паноҳим энам,
Меҳринг сани дастгоҳим энам,
Эй каъбаи қиблагоҳим энам,
Ва, эй қиблаю каъбагоҳим энам.

Атвори хуш ила //115^a доим ўстук,
Ҳақ бандалигида қойим ўтдук.
Такво била кунда соим ўтдук,
Ҳам шом ила субҳ коҳим ўтдук.
Эй каъбаи қиблагоҳим энам,
Ва, эй қиблаю каъбагоҳим энам.

Ҳасрат ила кунда йиғламайму?
Бута каби кеча бўзламайму?
Ахлоқи хушингни сўзламайму?
Йиғлаб сани эмди изламайму?
Эй каъбаи қиблагоҳим энам,
Ва, эй қиблаю каъбагоҳим энам.

Кўз нури машғал чароғим,
Лутф ила қилур эдинг сўроғим.
Эрдинг манга сан чароғ ёғим,
Гулзорим ҳам самарли боғим.
Эй каъбаи қиблагоҳим энам.
Ва, эй қиблаю каъбагоҳим энам.

Саҳрои олами фанода руҳ сайдининг ажал уқобининг сарпанжа-
сиға гирифтор бўлуб, малак ул-мавт шикоргоҳида сайд бўлгани, ву-
жуди латиф инсонни хоки тирада яксон бўлгани:

Одаму Ҳавони аввалда фано қилғон ўлум,
Анбиё боғини бебаргу вафо қилғон ўлум.
Асфиёлар жисми покин ерга жо қилғон ўлум,
Авлиёлар машъалини безиё қилғон ўлум.
Ногуворо шарбатини ҳалқасо қилғон ўлум.

Зубдаи авлоди олам соҳиби лавлокни,
Соҳиби меърожи қурбат соири афлокни,
Анбиёлар ашрафи бесоя жисми покни,
Турфани айлади охирда журми хокни,
Шамси анворни кўрунгим, ерга жо қилғон ўлум.

Ким Абу Бакру Умар, Усмону Алидур тўрт ёр,
Олам аҳлиға алардин шаръ топти иштиҳор,
Мунис эрдилар расулға барча ишда ғамгусор,
Бермади бир дам омон ул кун ўлум бўлди дучор,
Жисми покни аларни сурмасо қилғон ўлум.

Нури чашми мустафоқим, эрди ул хайрун-нисо,
Ашрафи Оли расул маъдани Оли убо,
Тебратурга бешикин Жибраилга амри Худо,
Бўлур эрди кечаси тойганда ул иффат пано,
Бўйла ташриқ ила сабтайнни жудо қилғон ўлум.

Эрди сабтайни расулаллоҳ Ҳасан бирла Ҳусайн,
Нури чашми Фотима захри Ҳасан бирла Ҳусайн,
Икки фарзанд валиуллоҳ Ҳасан бирла Ҳусайн,
Эрдилар дурри улуг дарё Ҳасан бирла Ҳусайн.
Мунча ҳурмат бирла ерни хобгоҳ қилғон ўлум.

Кетдилар дунёда турмай барча авлоди расул,
Жумла асҳоб ҳурмат бирла аҳфоди расул,
Кетди асҳоби паямбар жумла мунқоди расул,
// 115⁶ Жумла ижро қилгучилар шаръу асноди расул,
Етса навбат жумласин бир-бир адо қилғон ўлум.

Бе...айлагай шаҳларни қасру айвонини,
Фақр элини елга бергай кулбаи вайронини,

Кутқаролмас ҳечким андин жаҳонда жонини,
Тафриқа қилғай жаҳон аҳлини хонумонини,
Ер юзинда жумла жонни зери по қилғон ўлум.

Нозанинлар юзини барги гулдек сўлдуруб,
Чашми шахло косасини туфроқ ила тўлдуруб,
Мўрларға ер ичинда жисми покин едуруб,
Танни ўз ҳолиға қўймай бир дам ором олдуруб,
Устухону рагу пайлардан жудо қилғон ўлум.

Одам аҳволиға тинмай кеча кундуз йиғлангиз,
Йиғламоқдин ҳолингизға бир дам ором олмангиз,
Ким йиғидин ўзга йўқдур Ҳақға савғо борсангиз,
Ҳақни даргоҳиға йўқдур мундин ортуқ туҳфангиз,
Васл этарга ўзи элга ҳақ раво қилғон ўлум.

Таърихи вафоти исматпаноҳ ва ифатдастгоҳ Ҳокимойим мархуманинг қасида тариқасида туркий алфози бирла адо қилгани:

Улки, қасру ҳарам ичида бонуйи исмат,
Нишемани ани эрди сародиқи иззат,
Фалакдак эрди ўғул манзарида рифъати ила,
Ким арз аҳлиға таважжух қилиб улув рифъат.
Жаҳонни тарбиятиға фалакда наздик,
Солурди барчани бошиға партави шафқат.
Улусқа Ҳақни ризоси учун тараххум ила,
Карамни бобида ул кўргузур эрди сабқат.
Мудом барча ятим бирла фуқаро элини,
Ки шафқат ила қилур эрди аларни тарбият.
Анинг эди фуқаро давлатини соясида,
Ҳаводис исигидан тортмас эрдилар кулфат.
Ҳамиша ул уламо ва машойих аҳлини,
Тавозеъ ила қилурди мудом кўб хурмат.
Гиёҳу сабзаҳа андоқки эди абри баҳор,
Улусни бошиға ул эрди ёмғури раҳмат.
Ямон ва яхши мусовий эди мурувватдин,
Ҳаёт суви каби сабзасори бе иллат.
Ёруғлуқ эл топар эрди уруж фикратидин,
Килкида хур каби зоил қилурди ул зулмат.

Силоҳи давлати анинг ройи анваридин,
 Топиб сафо ва жило ёнар кўзгу мулкат.
 Жаҳонға келди шахдак ўғул мундек эна¹⁶⁹,
 ... //117^a *Дуоларин килур эл жонида бўлса жамият.
 Онинг паноҳида эрди ҳамиша барча улус,
 Мудом ажз элини ул килурди тақвият.
 Жаҳонда келмагай ондек жаҳонпаноҳ ойим,
 Улусқа эрди иши шафқат ила хайрият.
 Жаҳонни гулшанида бир гули вафо бўлмас,
 Магарки, номи некўйи нақхати мидҳат.
 Жаҳонни яхши ямони сифатида Анкодек,
 Хайрдин ўзга асар канда қилмагин дикқат.
 Жаҳонни сафҳасида яхши ойиндур боки,
 Варақ юзида ёзилғон кўб топар шуҳрат.
 Кел эй Ниёзий, сан акнун дуоларини қилиб,
 Хирадга таърихи фавтини айла маслаҳат.
 Дуо қилиб ҳақиға айладим суол деди,
 Бошиға тожи бақо қўйди (бўлди)доҳили раҳмат.

Тарих донишварларига сўз булким, “тожи бақо”ки “бо” дурур
 “доҳили раҳмат”ға зам қилиб, ҳисоб қилсалар таърих ҳосил бўлғуси-
 дир. Сана 1285/1868–1869.

Ҳазрат эшон Соҳибзоданинг икки мадрасаси таъриҳини қасида
 тариқасида назм қилиб китобат ипиға тортиб, эшитгувчилардан дуо
 тилаб келтирилди.

Хуршиди сипехри дину миллат,
 Қутби фалаки тариқи курбат.
 Солори жунуди нақшбанди,
 Шоҳаншаҳи маснади тариқат.
 Дар ҳалқаи унс мажлисоро,
 Султони ҳарамсаройи ваҳдат.
 Аз жўшиши гармии алойиқ,
 Чун шишаи софдилу саломат.
 Манзур накарда мосуворо,
 Бо ин ҳама жоҳу шону шавкат.
 Нобуда дар ў ва тағйири ҳол,
 Дар таъзия ва суруру сарват.
 Холи шуда дил зи мо сиволлоҳ,

Чун ойина соф аз кудурат.
Он беадаби, ки аз адаб жуст,
Ҳақ дод адабаш надода муҳлат.
Шоҳеки зи рӯи худписанди,
Шуд мунҳариф аз раҳи ақидат.
//297 Аз феъли бадаш жазойи худ дид,
Бо жумлаи маҳрамони давлат.
Дар соли чихилу як дар ин мулк,
Овард шарафи қудуми иззат.
Бо хоҳиши дил намуд сукно,
То соли чихилу чаҳор муддат.
Баъд аз шараф зи дастбӯси,
Карданд уламо ва халқ иноят.
Ҳар кас, ки ба зоти қудсии ў,
Гардид мушаккак аз диёнат.
Аз шумии феъли бад сиришташ,
Сар дод ба бод аз жаҳолат.
Таъмири бинойи кўхпайкар,
Андохт ба зўри дасти химмат.
Гўё, ки мисоли чор Албурз,
Бар боми фалак кашида рифъат.
Аз сақли гаронияш бикарда,
Ғабро ба маҳали худ сукунат.
Бо мадрасаи дарун чи гўйи,
Аз боиси таърихи тамомат.
Эй ақли хужастарой баргў,
Итмоми бинойи ин иморат.
Бо ройи савобдиди худ гуфт,
“Дар сол”и қарин “аз шарофат”.

Тарих билгувчиларнинг фарҳангдон ақллариға маълум бўлсинки, “дар сол аз шарофат” таърих моддаси бўлиб келган. Сана 1284/1867–1868.

Ҳазрати эшон Соҳиб ва раҳнамоӣ тоиб бу бемадор олам ва беқарор бу макондан қўчган йили ўзининг муборақ даҳмаси иморатини қуриб битказди ва ўзидан кейин керак бўладиган барча нарсалар ва зарур ашёларни таъминлаб, шаръий васиқлар билан мустаҳкам қилди. Бу бе ақлу нодон ва қари ғулом, муридлик юзасидан, ақида ва

ихлос билан ҳазрати эшон Соҳибзодам вафоти тарихини назм ипига тортиб, ожизлик ва нотавонлигимдан гуноҳсизлигимдан келтирдим.

Мидҳати зоти шарифе, ки ман орам ба забон,
Шараф кард қудумаш ҳамаро файз расон.
Мужрии шаръи набий, пайрави асҳоби расул,
Ҳама раҳбарон ёфта азвай сомон.

//298 Аз ғубори қудумаш шоҳид мулки Хўқанд,
Баҳра чун шамсу зиё жабҳа чу найири тобон.
Ғули гулдастаи мужаддад алфи соний,
Низ дар боғи насаб меваи Оли Имрон.
Гавҳари зоти шарифаш ба саёдат пур об,
Гашта қадраш бигузашт аз фалаки қаҳқашон.
Арши қадре, ки ман аз ажз бигўям ҳад нест,
Сифаташро ба забон орам гўям ба даҳон.
Лек ҳастам, ки дар ин дарғаҳ ғуломи ожиз,
Хожаро нест аз он беҳ шавад ожиз нолон.
Дахмаи оли бино кард ба худ соли вафот,
Маъдани файзи каломи ҳақ ва анвари сомон.
Ҳама шаҳру маҳаллот зи файзи шарафаш,
Ёфт ташриф чу аз касрати нури қирон.
Ин шарофот, ки дар мулк ато кард Худо,
Ҳама аз файзи қудуми шарафи шоҳи замон.
Соли итмоми бино жустамаш аз ақл бигуфт,
Ту ки пурсид зи ман гўямаш аз таърихи он,
Соли такмили бино гар ту бижўйи аз ман,
Ман бигўям ба ту аз “равза ва наими жинон”.

Возех ва лоеҳ бўлсинки, “равза ва наими жинон”. Таърих моддасидир. Сана 1285/1868–1869.

Ту ба майдони вафоташ фараси хома давон,
То шавад мункашиф аз ту рақами соли замон.
Эй Ниёзий, кулаҳи ажзи ту дар арш расид,
Ин ҳама хосият аз хоки дари ў ту бидон.
Рўзҳои даҳа дар хатми каломи ло райб,
Кард изхори сафар аз раҳи дил гирияқунон.
Ҳама дар мажлиси дил ғўта ба рикқат хўрданд,
Рехт аз чашми ҳама хуни жигари муътакифон.
Урафо карда аз ойинаи дил кашфи рамуз,

Жўши тимсоли* қиёмат зи дили софдилон.
Дар мажлиси ҳайрат зада худро ба худ,
Соф аз ойна, нола зи ранги афғон.
Инчунин мавжи қиёмат ки аз ҳар дил сар зад,
Ҳашр дар зарфу пиёла шуда з-оҳи қаҳқашон.
Лутфҳо бар ҳама муътакифон рўзи сабақ,
Кард инҳо ҳама рухсат бигрифт нола кунон.
Толибони деҳа гаштанд ба хурсандии дил,
Ҳама аз рўйи садоқат ба ватанҳо гирён.
Бидаромад дар ҳарам дар шаби аёми шариф,
Гўё чун шаби қадр аз шарафаш гашт макон.
Ҳама авлод чу ахтар шуда бар гирди мунир,
Шуда аз гармии шафқат ҳама фарҳат нишон.
Рўзи якшанбе ки дар сеюми шавол ба жисм,
Сақл ориз шуда беҳуд шуда он кутби замон.
Рўзи сешанбе ва дар шашуми шавол бикард,
Нақл аз ин олами фони ва зи дори ҳирмон.
Тоири руҳи латифаш ба ҳавои жаннат,
Кард парвоз аз ин олами дорул-фармон.
Ман, ки аз соли вафоташ зи хирад пурсидам,
Ба ман ў гуфт чунин “бо дили чандон афғон”.
“Бо дили чандон афғон” таърих моддасидир.

Иккинчи таърихни шундай айтган: “Доҳили раҳмату ҳам тожи бако бар сари он”. Тожи “бако” “бе” ҳарфидир ва уни “раҳмат” сўзи бошига дохил қилсалар таърих ҳосил бўлади.

Таърихи сеюми он кутби замонро бинавишт,

Гуфт бар ман, ки чунон “килки казо дори жинон”,

(Яна таърих):

Яке аз зарифони шуъбадагў,
Ба ман инчунин гуфт он некрў,
Ту соли вафоташ бигў инчунин,
“Чароғи умам” гашт таърихи ў.

Хилофат сажжодаси, ул рисолат дарёсининг гавҳари, вилоят маъдани ва шарофат маҳфилининг шамъи, саодат осмонининг хуршиди, саййидлик гулистонининг гулдастаси, назокат боғида ўсган дарахтнинг меваси, Субҳонаху таоло даргоҳига макбул, мужаддади алфи сонининг руҳи, қиблагохисининг вориси, сажда тахтининг зебандаси,

ҳазрати Соҳибзода байроғининг энг каттаси, оламдагиларнинг нури дийдалари, замона тўраси, яъни ҳазрати Эшонжон, унинг мартабасини Аллоҳ зиёда этсиннинг таърихи (пирлик мақомига)жулусини мадҳу қасида шаклида назм қилиб, бу варакларда сабт этилди:

Ба васфи кавқабони нури аломот,
 Ба рутба ҳар як бо буржи самовот.
 Бикўшам ман, ки дар боғи вилоят,
 Ки ҳар як растаанд нахли каромат.
 Зи васфи гавҳари он баҳри бе қаър,
 Муқаррар бар ажз ғаввоси хаёлот.
 Кужо дар нақли инҳо бар расад ақл,
 Зи ланги ожиз аст аспи фаросот.
 Хусусан раста дар боғи вилоят,
 Яке сарвеки, ҳамчун нахли жаннот.
 Шарофат пойандози қудумаш,
 //118⁶ Шуда меҳробу минбари пуршарофат.
 Фуруғи шамъи фонуси вилоят,
 Чароғи маҳфили аҳли саодат.
 Шуда сажжода аз файзи жулусаш,
 Ба иқлоб ҳамчу сайқалгоҳи мирот.
 Савол аз ақл кардам соли таърих,
 Жулуси гавҳари дарёи оёғ,
 Бигуфт таърих равшан инчунин шуд,
 “Мунаввар машъали соҳиб вилоят”.

Возеҳ ва лоеҳ бўлсинким, охирги мисра куллан таърихдир.

Хони волосифотнинг мадҳи қасидасини туркий тил бирла адо қилинди.

Назм:

Мадҳи шаҳи маъдалатпаноҳи,
 Олам аҳлининг умидгоҳи.
 Султонлар ародур яғона,
 Тожи сари жумла ў тароки шоҳи.
 Атрок эли топтилар фароғат,
 Ким мулкда қолмади табоҳи.
 Мулкиға қўл урди улқишиким,
 Охир дамида кесилди боши.
 Ҳукмини тилин узотди улким,

Боши кесилурда оқти ёши.
Ибрат кўзини улким очғай,
Ҳақдин билур ул дастгоҳи.
Душманлар ила суфуф этарди,
Қочти қанча кўрнамак сипоҳи.
Ҳақ ёр ўлуб анга этди имдод,
Ким фатҳу зафар бўлуб силоҳи.
Ҳижратки расулдан эрди суннат,
Азм этди сафарға бўлди роҳи.
Бир неча замон мусофир айлаб,
Лутф айлади ҳазрат Илоҳи.
Мулкни анга иноят этди,
Жорий қилиб ҳукмини камоҳи.
Золим эли бум янглиғ ўлди.
Манзилгаҳи йўқлуқ сўроҳи,
Адл этгувчи хон сиёсатидин.
Бидъат еридур... чоҳи.
Қилди ҳамма мулкларни маъмур.
Фарғонани соҳиб калоҳи.
Эй маликул-мулк шоҳи аъзам,
Лутфинг сани шоҳлар паноҳи.
Иш бошига тушса сенга йилар,
Хоҳ бўлса гадо ва хоҳ шоҳи.
Келди санга шоҳлиғ мусаллам,
Ким сан ҳамма шаҳлар силоҳи.
Паст эшикингдан айлар умид,
Арш эли ва улки суфло жоҳи.
Суфло эди ичра бир муҳакқир,
Дурман санга талабим Илоҳи,
Булдур талабимки, сиёсатини,
Элни бошидин аюрма они.
Давримиздики, бердинг элга роҳат,
Элдин сан айирмагил замони.
Шаҳлиғи мусаллам анинг уммага,
Ислом элининг қилиб паноҳи.
Нусрат эшикин очиб юзига,
//119^a Фатҳ ила эмди баланд қил жоҳи.

Таъзим ила қил дуо Ниёзий.

Ажз ила ҳақиға субҳгоҳи.

Ва яна хони воломақом мадҳи қасидасини туркий алфози бирла адо қилинди:

Хони володин топиб Фарғона мулки зебу тож,
 Поясин афлокдин ўткарди ҳам тахти ож.
 Ройи анворидин эл топти фароғат маскани,
 Тира туфроғига топқай шамси анвордин ривож
 Салтанат айвонида андоғ адолат шамъидин,
 Оламоро бўлди тахт устида қандил зужоғ.
 Шаҳру саҳрову биёбон аҳли топти амният,
 Кимгаким, қилса таъзим етгуси юзиға гоғ.
 Мубтало аҳлини ноҳамворлардин қутқориб,
 Зулм амрозини шаҳ қилди сиёсатдин илож.
 Барча эл авбошлар асринда қалош ўлдилар,
 Барча давлатманд бўлуб хон даврида йўқдур бир оч.
 Ташналаб водилариға шарбати оби зилол,
 Қаср янглиғ етқуруб сабз айлагандекдур яғоч.
 Шаҳрлар айлаб бино меҳробу минбарлар ясаб,
 Поясин ўткарди миллатни фалақдин минг қулоч.
 Салтанат манкуҳасин ақдингда то юз йилғача,
 Комронлиқ бирла Ҳақ мустаҳкам этсун издивож.
 Эй Киромий, сан талаб қил Тангридин хон умрини,
 Холисан лиллоҳ дуо қил, демагил сан қолдим оч.

Асака мулкинда хони бадавлат ўрда бино қилиб, ул мавзенинг устида юрт қилмоқ учун мутаважжеҳ бўлуб ариғ чиқорғон баёни таърихи:

Чиқорди тоғ аро хони замон тавил ориғ,
 Сувини лаззати андоққи, салсабил ариғ.
 Асака водийси манзури хони дарёдил,
 Ўлуб чиқорди андоққи тил эрур ориғ.
 Ориғ йўлини сувни юрутурға ходи бўлуб,
 Масофатинда кесиб хора неча мил ориғ.
 Ориғ демангким, эрур жаннат ичра бир наҳр,
 Чиқорди бир ер юзиға ҳазрати хон бил ориғ.
 Ўрнини айлаган эл тўпиға берди сув иш,
 Вазифа элга беруб бутқоруб жамил ориғ.

Кел эмди таърих бобинда ўзга сўз дуо қил,
Не чунки келди ани бобинда далил ориғ.

Масмуи самъи уқало бўлғайким, “далил ориғ” таърихдур, сана 1285/1868–1869.

//119⁶ Иккинчи таърих:

Жаҳонни излама Фарғонадек топилмас жо,
Ки бир сойдин оқар суви салсабилосо.
Баҳор ўлса ҳамма тоғ даврида этагин,
Очиб сочарға раёҳин сахий каби тилло.
Бу мулк аслдурур, балки ерни тожи сари,
Неча Не чунки зеби раёҳин била топиб оро.
Аввалига топти бу Фарғона мулкида тахсис,
Ки қасри оли ясаб қилди хон узра бино.
Тафоҳир айлади бўйла деди таърихин,
Манга хирадқи, агар англасанг тафоҳир жо.

Донишварлар замирига макшуф бўлғайки, “тафоҳир жо” моддаи таърихдур, зеро ки истиқомат ва сукносинда соири арздин баланддурур. Бул сабабдин важҳи ила тафоҳур қилса бўлур. Боис будурким “тафоҳир жо” таърих бўлунди, сана 1285/1868-69.

Ва яна учинчи таърих қасида одоби бирла риштаи назмға чекиниб туркий алфози бирла адо қилинди. Айзан назм:

Оламға бу балда вазъ топти такрор,
Андоққи бисотини очарда аттор.
Бўлғуси эшитгувчи димоғи хушнуд,
Васфини қилурда дашт сахни гулзор.
Ҳар манзилеки, баланддур андин бу баланд,
Гўёки, фалак фақидаким, курсича бор.
Ул шаҳға муносиб муносиб шаҳға,
Манзар ясавтурса қилса кирдор,
Бўлғуси баҳор ўлса ҳавоси хушбў.
Ҳар жонибидин келур насими тотор.
Наззорагари эл қаёнки, бокса бошиға,
Гуллар сочадур бир тарафинда азҳор.
Бўлғонда агар тамуз ҳавоси кўб иссиғ,
Жаннатни насимидек эрур ёди баҳор.
Ҳар шаҳр ҳавоси бўлса гар кўҳча баланд,
Бул ер ҳавоси олида туфрокдин хор.

Таърихи учунчиға қалам сурди деди,
Андоққи, бу “балдаи саодатосор”.

Таъих донишварлариға зоҳир бўлғайки, баъзи иморат биноларики, ул мавзеи дилкаш ва фарраҳафзода итмомиға етди бу бир йил кейин эрди. Бинбарин, ул икки таърихдан бу бир йил ортуқ бўлди. “балдаи саодатосор” таърихдур.

Назм:

Сахву хатоки, мандин агар ўлса авф этинг,
Лойиқ пайлардин ўтмоқ мандин хато эрур.
Нуқсу хатосиға кўз солма эй зариф,
Ким халқ айтарда нуқсиға холик ризодур.
Маъюб аҳлини нуқсима бордур шикасталиғ,
Заҳми шикасталарни лутф ила ҳақ даво қилур.

Таърихи мадрасаи Волидаи хони замон, яъни Ҳокимойим мархумаки, вафотидин олдин Худоёрхонга васият этган эди. Васиятга амал этиб (Худёрхон) Масжида жоменинг шарқ тарафида бир олий мадраса бино этди. Унинг таъриҳини //120^а зариф кишилардан бири “мазҳари уламо”, деб топган эди.

Хони аъдал ва мураббии фуқаро,
Соҳиби тож ва аъзаму кубаро.
Аз жулусаш,ки ёфт тахт шараф,
Ҳам замин то ба гунбази воло.
Даме фориғ набуда аз кўшиш,
Аз мадорису масожид ва зи саро.
Ҳокимойим, ки буд модари шох,
Маряи сони ва дуввум Соро.
Гуфт бар шах, ки нури чашми мани,
Лутфи Эзид шавад паноҳ туро.
Ҳар чи аз давлати ту ёфтаам,
Он чи аз жинси молу зар ҳамаро.
Бар қудумат нисор кардам ман,
Ҳар чи хоҳи куни ту кун онро.
Шоҳ аз жўши шафқати модар,
Гуфт кардам қабул ризои туро,
Кард амал бо васияти модар,
Оқибат кард сарф хайр варо.
Баъд аз фавти модар андак рўз,

Ногузашта бинойи мадрасаро,
Тарх дар сахни шаркки жомеъ,
Буд ашраф накўтар анбаро.
Шаҳ биандохт пойи девораш,
Решаашро, ки то ба жихати саро.
Ин бино ёфт ҳамчунон тартиб,
Рафта то кулааш ба фавқи ҳаво.
Пештоқи равоқи гунбази ў,
Ҳамсари кард ба гунбази хазро.
Баъди такмили он бинойи бузург,
Гуфт аз таъби худ яке аз зурафо,
Инчунин эй Ниёзий таърихаш,
Гуфт бар ман, ки “мазҳари уламо”.

Махфий қолмасун “мазҳари уламо” таърих моддасидир, сана 1286/1869–1870.

Китоб роқими (муаллиф) мазкур мадраса биносига иккинчи таърих ҳам топиб, уни назм риштасига тортган.

Гавҳари таърихе, ки ман суфтам,
Ў на лойиқ, ки кашам ба риштаи илм.
Этимод ба айбпўшии худ,
Кардаам аз бахирадони соҳиби ҳилм.
Аз хатопўшии шаҳи воло,
Кардаам ман умид бо дили ним.
Ман зи васфи бинои кўҳ мисол,
Ҳамчу курси аст, мани заиф чу кирм.
Натвонам аз бузургии васфаш,
Ин биноро чу кўҳи Қоф аст журм.
Таърихи дуввум ақл ҳам чунин гуфт,
“Маъдани фузало кони илм”.

Охирги мисра куллан таърих бўлиб келган. Сана 1286/1869-70.

Дорус-салтанат қасри аморати таърихи ҳам қасида шаклида назм ипига чекиб, китобат шодасига киритилди.

Туйи, ки зубдаи шоҳони Тўрони,
Зи гарди пойи ту зебанда тахти султони.
Шаҳони мулуки аҷам дар рикоби ту буданд,
Ба роҳи бандагиат чун ғуломи эрони.
Ғубори суми саманди ту сурмаи чашмам,

Гунбази тожварони Ироқу сурёни.
 Ба ҳукмронии олам туи мусалламу кулл,
 Ба юмни адли ту кам шуд аз мулк вайрони.
 Чу нақши ойина зебанда гашт Фарғона,
 Гирифт роҳи тамошойи, чашми ҳайрони.
 Зи таъби анвари ту қасри осмон рифъат,
 // 120⁶ Кушода домани вусъат чу арш майдони.
 Чу Қоф лангари кишти арз дар камоли виқор,
 Шуда аст сар ба фалак суда токи айвони.
 Чи гўйям аз заъфи хонаҳои рангинаш,
 Накушҳо, ки пур аз сунъи лутфи Яздони.
 Ҳазор сол ба тавсифи қаср агар кўшам,
 Мункир нашавад аз ҳужуми нодони.
 Бақои давлати умри ту бод чандин қарн,
 Бар ин сарири муалло Искандари Сони.
 Зи бўйи гулшани такмили қасру боғи Ирам,
 Димоғи ақл шуқуфт чун гули баҳорони.
 Зи жустужўйи таърихи майманат осор,
 Хирад шунид бигуфт “шаҳнишини гулистони”.

Бар замири байзо таҳмири олампаҳои ва соири соҳиб хирадони
 қошифи маони маълум бўлсинким, “шаҳнишини гулистони” таърих
 моддаси бўлиб келган. Зеро бу бино гулистон ўртасида жойлашган.
 Таърихи ҳам шундай бўлиб келди.

Хони олиймақомнинг улуғ аждоди бўлмиш Ҳожибекка атаб бино
 этилган қаср ва боғнинг бино этиш таърихини қуйидагича топиб назм
 ипига тортилди. Сана 1286/1869-70.

Афзали жумла макон, ашрафи мажмуи билод,
 Мулки мавруси ба султонон аз аждод.
 Мевазад нақҳати гулҳои биҳишт аз чаманаш,
 Гўё олам имкон шуда жаннат обод.
 Хоки ў мушкин дар саҳни ҳаво анбарбез,
 Ҳама гулҳои ирам сар ба ҳавас дод ба бод.
 Ҳама қасре, ки дар ин гулшани зебо орошт,
 Шуда аст номи қасурони хавонин бар бод.
 Фалак аз баҳри тамошо қади худ ҳам қарда,
 Чашм аз ахтари хуршид бикарду бикшод.
 Жуз таърихи қасри чаманистон Ҳотиф,
 Баҳри итмом ба ман “бо чаман манзар дод”.

Бу ерда “бо чаман манзар дод” таърих моддаси бўлиб тушган.

Ва яна қасру-л-аморанинг алфози мадҳи қасидаи туркий бирлан риштаи назмға келтурулди:

Қачон шарофат ила бул иморат бўлди зухур,
Ер ила тенг ўлубон тоқи Кисро барча кусур.
Шукуху рифъати андоғки, манзари Баҳром,
Фалакни рутбаси олдинда ерга суфлодурур.
Ясолди аҳсани ҳусн ила тоқи айвони,
Муяссар ўлмади шаҳларға ўткорурда ғуюр.
Камоли ҳусн ила айвону тоқи курсисини,
Бу манзар олдидаким, топти ул қанча хутур.
Жамоли аҳсанини авсофида ўлуб тил лол,
Чу жаннат уйларидек, уйлари солди зухур.
Жибол қулласидек кунгури ҳавода намуда,
Этиб нечукки, Сулаймонни тахтидек машхур,
Билиб бу гунбаз // 121^a айвони равоқи қойималар.
Йўқ ўлди оқ саро номи солиб эди Темур.
Ки ерни бошиға тож эрди боши бе девор,
Нечунки ерни баландида бўлди бул маъмур.
Чиқордилар они тадриж ила ҳавоға баланд,
Етарким остонасиға зиналарни қилса убурур.
Қурулди давлат эшиги ва гунбази оли,
Сафову сифлидинким қутулмас эрди туюр.
Кирирда мавкифида неча манзару айвон,
Мукирру-л-укога, шаҳ қилиғинда этди шуур.
Ки андин ичкарироқ неча ҳавли сақлар,
Эшикни соқлоғон эл топтилар кўб анда хузур.
Иккинчи остона эрур ул саодат ўрдасиға,
Чиқорда этди андоқ ўн икки рутбадурур.
Саккиз маҳовата андоқки, ул саккиз жаннат,
Ясолди ҳар бирида неча уй мулламаъ нур.
Ки ҳар маҳоватада неча ҳавлилар тартиб,
Берилди даҳрда мундоқ бўлунмаған дастур.
Ки ҳар бир ҳавлида юз уй, ҳар уйда юз айвон.
Мунаққаш ўлди агар кўрса маҳв ўлур Фағфур.
Яна батада кўб айвон гунбази хиштин,
Ясалди қоималар анга маҳмили мақдур.

Неча тафаккур ила анга ақл меъмори,
 Таполмади они кунҳига ақл бўлуб маъзур.
 Ки ҳар бир ҳавли неча уй ила топиб зиннат,
 Ул уйларни ясаб мисли шоҳиди асрор мастур.
 Топиб ҳар уй неча ранг ила зебу ороиш,
 Ки сақф узра чекибон яғоч матлосин.
 Чеколмас эрди агар бўлса Мони маъзур.
 Ясалди ҳар тарафинда мисоли биҳишти меҳр,
 Ки шамс анваридин равшан ўлди ўйла духур.
 Ёпулди баъзи сақфи сипехрдек лаб,
 Ким айлар анга мураттаб зиёда мисли шухур.
 Ки тўрт ҳадида андоқ шарофат шарафа,
 Ул удеки анга зухур ўлди анга кўб ярашур.
 Яғоч ясарида нажжор чўби сайқалини,
 Сафода ўткариб ойинадин ки эрди булур.
 Сутунларини ясаб мисли шоҳиди танноз.
 Рўй ўртасидаким узора сарвқадки, кўрунур,
 Сутун бошинда муханнас мисоли зарҳал бурак,
 Солурди бошиға кимеки қилур тамошо шўр.
 Даричаларда сариғ, сабз, қирмизи мирот,
 Ўзини рангида ашёни элга кўрсатадур.
 Демайким кўзгу анингким тилисми рангиндур.
 Либоси акс ила оламни рангиға келдурур.
 Даричалар азалда тавозеъ меъмори,
 Қурулганда бу манзилга ўлдилар маъмур.
 //121⁶ Неча хос ила махсусдур алар ба хусус.
 Ки бир-бири очилурда насими файз келур.
 Манга не ҳад, ки сифотида айласам кўб сўз,
 Мани заиф дуоғўйға мадхидур манзур.
 Хирадга таърихин нечандин айладим қилиб изҳор,
 Хирад манга дедиким буйла таърихин кила кўр.
 Фуюзи қасри ҳамма шаҳ бу қаср аро зоҳир,
 Бўлуб бу важҳ ила таърихи “файзи қусур”.

Донишпазир маънишунос ҳазратлариға маъруз ўлғайким, ҳамма подшоҳларларни қасрлари нек фуюзоти бул қаср мисолида жомиъ ва ломеъдурур. Бул сабаб бирла файзи қусур деса бўлур. Бул важҳдин “файзи қусур” таърих бўлунди. Сана 1286/1869–1870.

Ва яна қасру-л-амора боғининг таърихи мадҳи қасидаси туркий назм ила адо бўлунди. Назм:

Ясаб қаср саодат даврида боғи жаҳоноро,
Муаттар ўлди гулзоридин олам гунбази хазро.
Шаҳи воло ки берди зеб боғ ичра раёҳиндин,
Ўшал кун тутти ер сахнини бўйи анбари соро.
Жаҳон боғида шахлар боғларига бердилар зиннат,
Бу янглиғ зиннаторо ишинда топмаган оро.
Ки ўз асринда мундоғ қаср ила боғи биҳишт ойин,
Жаҳонға келдилар шах кўрмадилар Баҳману Доро.
Ясарда тарҳини тарроҳлар андоғ саккиз гулшан,
Бу гулшан ҳар биридин тобтилар юз минг чаманоро.
Ки ҳар ашжор асморини таъмида шакар музмар,
Очарга шакар оғзин муддаилиқға не ҳад бор.
Хиёбон расталардин боғ тобти зебу оройиш,
Гулистониға бергандек чаман оро гули ҳамро.
Ки ҳар бир гулшанида жорий ўлди салсабил янглиғ,
Ариғларда бўлуб ҳайвон сувидек ҳар тараф мажро.
Жаҳон боғида ҳар на неъматдур анда ул мавжуд,
Насиб эткай санга юз йилгача Ҳақ, эй жаҳондоро.
Қилиб мужмал сифотини жаҳон аҳлиға юздин бир,
Бу боғ авсофини қилсам адо манга не ҳади оро.
Саодат боғини итмомини таърихин сўрдум,
Деди манга хирад бергум хабар эй хайр атворо.
Саодат вақтида таърихини англаб хабар берди,
Хирад такмилидн андоғ “зиҳи боғи жаҳоноро”.

“Зиҳи боғи жаҳоноро” моддаи таърих бўлди. Сабаби оройиши қасру-л-аморадурур, оройиши қасри султон оройиши мамлакатдурур. Бу важҳ ила бу тарика таърих бўлди.

Ва яна учинчи таърих нек туркий алфоз риштаи назмға чекиб мадҳи қасида адосида мунтазам бўлунди.

//122^a Ер қилиб бўйла осмонға таън,
Санда йўқ манда тахти олишон.
Чарх эшиттию бўлди саргардон,
Айланиб ҳофиз ўлди доман паҳн,
Гулшану боғ ва қаср зийнатидин,
Зухра торамда урди рақс танин.

Таърихин айлагил баён эмди,
 Анинг итмоми деки бўлди қачон.
 Андалеби хирад хабар берди,
 Таърихин “гулшани саодатшон”.

Манзур ўлғайким “гулшани саодатшон” моддаи таърихдурур,
 сана 1286/1859-60.

Мазкур санада олийдаражотли Худоёрхон ислом аҳли нафъи ва хосу омнинг имдоди учун Сир – Сайхун дарёсидан бир баҳрмисол ва кавсар жўйи каби наҳр чиқарди ва шу билан бир оламни сарсабз ва хуррам айлаб, бир жаҳонни оби ҳаёт билан пурнам қилди. Ислом мамлакати бўлмиш Фарғонани обод қилди, шаҳр ва қишлоқлар бино этди. Бу фақири дуогўй туркий тилда унинг таърих-қасидасини ёзиб, китобат риштасига жойлаб, бу варақларда сабт этдим. Назм:

Бихамдиллаҳ манга султони акбар,
 Бўлуб ҳоди ўзи ҳам шаръ раҳбар.
 Қилиб бошимни тож ила сарафроз,
 Манга лутф этди тахту маснади зар.
 Улусни қилди лутф айлаб раият,
 Мани шаҳ этди тахт устида довар.
 Менга ҳоди бўлуб лутфи худованд,
 Ким обод ўлди саъиймдин ҳамма шаҳр.
 Биёбон аҳлиға шафқат учунман,
 Ки саҳроларда коздурдим неча наҳр.
 Чикордим бир ариғ дарёи Сирдин.
 Ариғ балким демай монанди бир баҳр.
 Суви ҳайвон сувидек келди жонбахш,
 Ки бал ҳайвон суви олдинда шашдар.
 Ки ул жаннатдин ўлди асл мажро,
 Ки андоғ салсабил янглиғ матҳар.
 Умидим булки хосият бу сувидин,
 Топиб саҳрову шаҳр ўлғай мусаввар.
 Шаҳар андоқки бўлса минг маҳаллот,
 Маҳаллотинда минг масжиду минбар.
 Азон айтурда минбар узра айтса,
 Малоик самъиға «Аллоҳу Акбар».
 Шаҳодат минбар устида муаззин,
 Ки берса нафи исботин қилиб жаҳр.

Муҳаммад тангрини дурким Расули,
Деса Тангриға шоиста паямбар.
Бино бўлса мадорис хонақоҳ кўб,
Ки илми ҳол ила ҳол анда мазмар.
Бу умид ила дарёдин чикордим,
Улуғ наҳрким ул дарёи ҳамбар.
Хирадга дедим эй сайқалгари дил,
Сан айт таърих маротин мунаввар,
Хирад равшан қилиб таъбим чароғи,
Деди хони замон англаг “улуғнаҳр”.

Возех ва лоех ўлғайким Худоёрхон таъбининг тақозоси бирлан
улуғнаҳр деди. Бинобарин моддаи таърих бўлди.

Иккинчи таърих ориғ авсофи баёнинда таъби мавзун тақозоси ила
ҳазратларидин зуҳурға келгонин адосинда муболаға кўргузуб риштаи
назмға тортилғони.

Дейин шукр ангаким, Халлоқи довар,
Бу элга берди бир шоҳи музаффар.
Ки шоҳлар дуржидин бир гавҳари пок,
Келиб оламға берди зеб афсар.
Кудумидин топиб авранг зийнат,
Шарафлик бошидин аклил аҳмар
Шараф Фарғона қасри топди андин,
Ҳаво авжида андоқ чархи аҳзар.
Демай Фарғона қасри саҳни ҳомун,
Зумуррадгун турур туфроғи аҳмар.
Чикорди баҳрдин наҳреки андоқ,
Эрур арзи анинг дарёға ҳамбар.
Бўлуб мажро суви тилло сувидек,
Ичиб ер сатҳи сабз ўлди қизил зар.
Қизил зар демагин билким зумуррад.
Жавоҳирдин берур бул баҳрдин бар.
Ичиб дарё сувидин бўлди сероб,
Биёбони аъташинда ташналаблар.
Демай сувики бу ҳайвон сувидур,
Ким ул барча суви ер узра бу наҳр.
Нечук афсофини тил деб тугатгай,
Сифатда келди ул дарёи беқаър.

Демакда васфини бўлса юз оғиз,
 Ки ҳар қайсида юз тил нуктапарвар.
 Балоғат бўлса бир тил билса юз тил,
 Тугатолмай қолур васфида музтар.
 Нечук васфини қилгундур сан эй пир,
 Эурсан бир хас дарёйа бе бар.
 Шаҳи волоғуҳарнинг сан дуосин,
 Дилингда қил хафий, тил бирла қил жаҳр.
 Фасоҳат ила шаҳ таърихи адосин,
 Қилиб сочти оғзидин дурру гавҳар.
 Замири анваридин буйла машкуф.
 Бўлуб таърихини деди «Улуғ наҳр»
 Иккинчи йил туганса интиҳоси

Ки албатта бўлурди таърихи “улуғ наҳр”. Сана 1287/1870–1871.

Мадрасаи олий ва Дахмаи мутаолийни қасру-л-аморат бино қилган йилида қурилганига қасида ва мадҳ тариқасида бу варақларда ёзилди:

Зи жуди соҳиб амлок, манбаъ ул-баракот,
 Зи ҳар кудум бижўшида чашмаи ҳасанот.
 Ба асри майманат осори хони фархунда,
 Дар ин билод халойиқ зи ғам ёфт нажот,
 Зи жуди бахшиши шоҳи замона сафҳаи мулк,
 Ба юмни ҳиммати беғоя шуд ҳазор хайрот.
 Бинои мадрасаи хос, дахмаи олий,
 Зи шаҳ биёфт бар сари ум улви ахавот.
 Чи гўяд аз сифати ин бинои олишон,
 Хирад ба жуз муқирр аз баландии даражот.
 Зи саҳни худди саристаш гирифта то сари арш,
 Фуюзи нури калом ва шарофати мишкот.
 //123^a Саҳоби раҳмати Ҳақ дар ҳавои ин равза,
 Бирехт бар сари марҳумиён баса қатарот.
 Қушода аст дари раҳмат аз кусури наим,
 Ба рўйи жумла марҳумиёни ин равзот.
 Насими мағфирати вазида то доми ҳашр,
 Зи ҳар кубур футуҳе шуда дар жаннот,
 Зи акси гунбази нуронии сафо кешаш,
 Биёфт журми фалак ҳамчу сайқали мирот.

Малак ба дарс шунидан шуд аз фалак нозил,
Мисоли фирқаи талабм бар тафҳиси калимот.
Кушодаанд малоик ҳама дари афлок,
Зи баҳри накҳати ин равзаи баланд даражот,
Уружи нури калом ва ҳақи масоили дин
Ба фавқи арш бикард аз мақом бар шарафот.
Фуюзи анвари ин ҳамчу партави меҳр,
Биёфт бар сари олам зи касрати салавот.
Шуд аз таважжуҳи шаҳ ин мақоми пуранвор.
Ба ҳоли қоли муаззам мушарраф аз даъавот.
Ба кашфи қалби санавбар бар ройи султоний,
Нишонд бар сари сажжода ҳалқаи ҳазарот.
Сараш ба тож мудом ва муқирр ба тахташ бод,
Илоҳи ҳурмати «Фурқон»у «Далоил ал-хайрот».
Ба ҳақу ҳурмати лутфу каримии худ,
Ҳамеша давлати шахро ту кун ба фавқу сабот.
Зи баҳри ин ду бино гў хирад ту як таърих,
«Ки афзали кулли хайрот ҳама эҳсонот»
Ту соли таърихи ин ду бино бирав ту бижў,
“Қарини тожи алифу ломи далоили хайрот”.

Аксар беназир кишиларга маълум бўлсинки, “тожи алифу лом”-дан мурод “алиф лом”дир. Алифни “далоили хайрот”га яқин тутсак, яъни қўшсак таърих ҳосил бўладир. Яна Аллоҳ билгувчидир! Сана 1287/1870–1871.

Салтанат паноҳи бўлган хон сингисининг вафоти таърихи инчунин топиб, назм ипига тортилди ва китобга киритилди. Марсия ва қасида тариқи ила адо бўлди.

Нақл аз ин жаҳони дори ғурур,
Кард марҳума бар бихишт убур.
Ҳақ варо аз шарофати рамазон,
Кард маснаднишини дори сурур.
Буд он бинти Маряи сони,
Ҳақ зи лутфаш бикард ғарқаи нур.
Ҳеч шахро надода ин шафқат,
Дар ҳақи акрабо зи шоҳ зуҳур.
Шуда аз шафқати шаҳаншоҳи,
Ҳама марҳумиён ба садри ҳузур.

Таърихи соли фавти мархума,
 Инчунин гуфт ақли маъни шуур.
 “Аз сару по гузашт мағфура,
 Дилу жонаш бишуд қарини Ғафур”.

Арбоби дониш қалбларига маълум бўлғайки, “сару пойи мағфура” “мим” ва “йо” ҳарфлари бўлуб уни искот, “дили жон”, яъни алифни эса унга кўшиб ҳисоб қилсалар таърих ҳосил бўлади. Вас-салом вал-икром, сана 1287/1870–1871.

От йилида бозор расталарини ёнгани ҳақида таърих. 1287/1870 йили, рабиъус-соний ойида, пайшанба куни азон вақтидан то чоштгача бўлган икки соат ичида бозорнинг Читфурушлик расталарида жойлашган икки юз қирқта дўкон раста сақфлари билан бирга ёниб кул бўлди. Ёнгин тушган бу дўконларнинг беш ё олти нафар эгалари ўз молларини оловдан саломат кутқара олдилар, холос. Қолган барча молу ашёлар Читфурушлик растасининг ўртасида жойлашган Саройи хурд (кичик сарой) билан бирга ёниб кулга айланди. Шу воқеа таърихи топиб, назм ипига тортилди.

Растаи Бозори навро офати норе бисўхт,
 Ин таажуб оташе, ки то ба деворе бисўхт.
 Оташи саркаш ба тиғи об мегардад адам,
 Тезии ин обро чун равғани доғе бисўхт.
 Таърихе аз сўзиши бозор бозори мағў,
 Ҳирси оташ гашт дар пеши назар бозоре бисўхт.

Маълум бўлсинким, ўшал куни дўконлар эгаларининг нола ва фарёдлари осмонга кўтарилиб, оташ дарёсининг баланд ҳароратидан дўконларга яқинлашиб бўлмас эди. Узоқдан улар ёнгинни наззора қилиб, нола ва ва фарёд кўтарардилар. Бинобарин “бозоре сўхт” таърих моддаси бўлди. Сана 1287/1870.

1288/1871 йил эдики Худоёрхон эски Қаландархонани кенгайтириб бир янги ва баланд иморат солди. Унинг таърихини қасида билан бирга назм ипига тортилди.

Эй фалак дур кун ба ду айнайн,
 Сер кун ту ба мардум чашмайн.
 Ин чунин даври майманат осор,
 Даҳр нодида аст дар қарнайн.
 Пур шуд олам зи жўшиши ҳасанот,
 Аз рукуми киромул-котибайн.

Равшани бахш ҳамчу меҳру моҳ,
Адлу инсофи ў шуда шамъайн.
Адлу эҳсони хон зи баҳри халқ,
Гашта жори чу мажмаъул-баҳрайн.
Идгоҳе ки монда аз ду шоҳ,
Бувад он ду хони қарин амакайн.
Вориси ҳар ду шоҳи замон,
Рози аз хон руҳи ду мархумайн.
Бали арвоҳи жумла хонон,
Ҳама хушнуд то ба зул-қарнайн.
Хони воло зи қасрати хайрот,
Қард ҳосил саодати сақалайн.
Аз иморати сахни ў орий,
Бувад ин гирди иморат барзайн.
Вусъаташро бикард ду чандон,
Баҳри иду намози аёмайн.
Вусъаташ аз шимол то ба жануб,
Аз тақобил бурун на ду ҳарамайн.
Ғарбий ва шарқияш ба пойи чашм,
Дар масофат ба мададу назарайн.
Жамъ аз ғайри мардуми ин шаҳр,
Шаванд нарасид ба ду саффайн.
Сақф бар сақфи осмон ҳамбар,
Назари ожиз бубин меҳробайн.
Он устунҳо ки ҳамчу қади минор,
Сар қашида ба сақф ҳар тарафайн.
//124^a Вусъаташ дар назар чунин маълум,
Бигунҷад варо ду сад саффайн.
Ман бижустам зи ақл аз итмом,
Гуфт ў соли жомии идайн.
Таърихи ин бинои олийшон,
Мункашиф шуд зи “мазҳари кавнайн”.

Шундайки, “ро”ни “мазҳари кавнайн”га пайваст қилиб, ҳисобла-салар таърих ҳосил бўлади. Сана 1288/1871.

Хони замон ва амири даврон (Худоёрхон)нинг, унинг умри ва сала-танати узайсин, укаси бўлган Султон Муродхон мадрасаси биноти таъ-рихини қуйидагича топиб, назм риштасига тортиб китобга киритилди.

Кунам васфи бинойи рифъатойин,
 Ба рутба ин, ки аз торам гузашти.
 Бинойи мадрасаи Султон Муродхон.
 Бикард дар чорсӯ некӯ сиришти.
 Зи файзи шавқи дарёи фатонат,
 Саодат жўш зад аз хоку хиште.
 Ба рифъат ин бинойи арш поя,
 Ба фавқи арз чун курси нишасти.
 Чу гунбазҳо мисоли осмонҳо.
 Мусаффо ҳамчу ойна зар нишасти.
 Ки аз баҳси улуми жўши туллоб,
 Ба ҳар дам мезанад мавжи биҳиште.
 Ба ойини малоҳат гар кунанд баҳс,
 Надорад олимон жоиз дурушти.
 Дурри таърихи инро суфта гуфт ақл,
 “Ба дарёи улуми фикҳ кишти”. Сана 1288/1871.

Маълум бўлсинким, охириги мисра куллан таърих моддаси бўлиб келган, зеро улуми диний ичида афзали ва улуғи фикҳ илмидир. Бу олий бинода фикҳ илми кемаси мавж ураётган билим дарёсида сузади. Бинобарин таърих ҳам “киштии дарёи улуми фикҳ”да топилди.

Хонзода Насриддинхон ва домудла Исо Охундни Тошкандга Ўрмонхон тўйи хабарини етказиш учун элчи сифатида борганликлари таърихи:

Ҳар он шахро, ки бошад варо дору гир,
 Ба гуфтан бибошад вазири далир.
 Дар орад ҳама мулки шах дар низом,
 Ба нармию гарми суҳангӯ вазир.
 Бигўям зи васфи шаҳи номвар,
 Ки дар хизматаш ҳаст солиҳ дабир.
 Дар ин мулк зи касртаи ихтилоф,
 Ҳаводис биборид монанди тир.
 Ҳамма ихтилфот халкери,
 Ба як ҳалқа оварад монанди пир.
 Чу ойна соф аз кудурати гард,
 Намонад халкро дар хавогир хатир.
 Ҳама мулк дар зери фармони шах,
 Даровард гарчи қалилу касир.

Ҳама мулкро амин шаҳу роиӣ,
Ба ободи овард шуд халқ ҳасир.
Ба сар дошт фақру такаббур басо,
Ба ахлоқи хуш кард ў кибр зер.
Суханҳо, ки аз баҳри силоҳи мулк,
Ба ҳар жо ки гуфти шуди дилпазир.
Баҳри рисолатҳо ба фармони шох,
Ба ҳамроҳии шаҳзодаи бе назир.
Ба ҳамроҳи худ бурд бар мулки рус,
//124⁶ Ҳазор одаме панжазан ҳамчу шер.
Чу мизроб рафтанд таҳаммул кунон,
Нишастанд бар маснадаш карда зер.
Бидиданд чунон мардуми он диёр,
Ки шаҳзода зирак, оқил вазир.
Ҳама шукр гуфтанд, гуфтанд чунин,
Маро мешавад оқибат дастгир.
Ҳама ёфтанд хусни эҳсони шах,
Ятиму заифу масокин фақир.
Умиди кави ҳосили ин диёр,
Шудан оқибат бигзарад гарчи дер.
Ба роҳи рисолат суханҳо ки гуфт,
Забуни сухан гашт қавми шарир.
Ба бозуӣ зӯровари ва забон,
Даровард ба фармони шах бе гузир.
Суханҳои худ ки кард ошкор,
Бигуфтанд аҳсан сағиру кабир.
Бигуфт аз силоҳи шаҳаншоҳи худ,
Ба лутф сухан кард бар шаҳу амир.
Ба халқони он мулк шаҳзодаро,
Нишон дод дар чарх монанди меҳр.
Бидиданд шаҳзодаро ҳамчу меҳр,
Дурахшанда гӯё ба авжи сипеҳр.
Зи анвор давлату руҳаш ҳамчу моҳ,
Зиёбахш бар фарқ халқ касир.
Битобанда аз жабҳааш нури фақр,
Чу хуршид афканда партав ба зер.
Ба шоди зи эҳсони ў жумла жуфт,

Чу сабза нам ҳамчу гулбӯ пазир.
Кашида ба чарх риштаи хаймааш,
Ба афлок соида фавқи сарир.
Ки диданд чунин рутба салтанат,
Шукуфтанд чун гул жавону чу пир.
Зи баҳри талаб жумла дасти дуо,
Кушода бигуфтанд эй шаҳи бе вазир,
Илоҳо ту шаҳзод шағзодаро,
Ба лутф бикун ту бо мо дастгир.
Ба ҳасрат бикарданд хатми дуо,
Ба мақсад дуоро расони чу тир.
Ба қонун созмон бикард бозгашт,
Зи буржи тамус бар акиб чун мунир.
Шуданд дохили мулки Фарғона боз,
Зада кӯсу ноғора ною нафир.
Мунофиқ ба пири шуди мадхгӯй,
Ҳама хусни қабих суханҳои пир.
Агарчи бувад хусни кубх сухан,
Тарахҳум надоранд ба пири ҳақир.
Агарчи тарахҳум надоранд ба ту,
Дуо карда таърих жу аз замир.
Бикардам суол аз хирад ин бигуфт,
“Расули муҳақққ футуҳи насир”.
Сана 1288/1871.
Эсанали қўрбоши иморатининг таърихи.
Як иморат маа як айвон,
Кард қўрбошии шаҳи даврон.
Вақти маҳмуд соати масъуд,
Гашт таъмир боиси эҳсон,
Зинати сақф хусни девораш,
Дур созад аз дил ғами инсон.
Ҳар ки меҳмонхонае орост,
Мустаҳик бар тасарруфи хуррон.
Дил меҳмон шуд фараҳафзо,
Аз тамошойи хусни хонаи хон.
Ёфт ин хона зеб ва оройиш,
//125^a Чун гулистон пур аз гули хандон.

Эй Худо давлати шаҳи фаррух,
Маа умраш ба қарнҳо бирасон,
Сарфарози биёфт аҳли чаман,
Аз каромот лутфи шоҳ чунон.
Ин бино аз камоли лутфи шоҳ,
Гашт бар по зи жўши шафқати он.
Ин бино ҳамчу меҳраш аст пур хусн,
Дохилонро ба худ кунад ҳайрон.
Жустам аз ақл соли итмомаш,
Гуфт бар ман зи “мазҳари меҳмон”. Сана 1288/1871.

Худоёрхоннинг ўғли Ўрмонхон тўйининг қасида ва таърихи маснавий шаклида назм қилинди. Зариф кишилардан умидим шулки, бу бўлмагур хато ва нуқсонларни хотира ташвишлари асосида содир этган бўлсам уни ислоҳ қилиб мани авф этсинлар. Карам ва кечирिश Ундандир!

Ҳамди тўйи шоҳи жаҳон офарин,
Ҳамд на бигўям, ки ман аз камтарин.
Эй ки туи Илаҳи кулли шай,
Холиқу ҳам Ризқдеҳи кулли ҳайй.
Ҳар чи зи пастиву баланди ҳама,
Ёфта зи ту сурати ҳасти ҳама.
Шоҳ туи жумла шоҳон банда аст.
Бахшиши шоҳи зи ту зебанда аст.
Зеб диҳи жумла руаси шаҳон,
Ҳасти ту бо тож ҳама тожварон.
Мулку дин, малаки осмон турост,
Доду гирифт, в-арна зи шоҳон кужост.
Золим Заҳҳок шаҳи бе хабар,
Доди бад-ў карам, ки ў мағзи сар.
Лутфи ту овард ба Фаридун ки зад,
Кўфт табар бар сари бе мағзи ў.
Лутфи ту яке қаҳр дигар мекуни,
Мамлақати Доро ба Сикандар диҳи.
Доди надода ба ҳама анбиё,
Рутбаи меърож расулат Худо.
Носихи адён милали дини ў,
Нозил Жибриил ба вай баҳри ў.

Карди ту ирсол китоби шариф,
Нест бикард дафтари дии заиф.
Тиғи шариат ки ба Сиддиқ расид,
Буд ки пас бар хулафо ў расид.
Баъд Бў Бакр ба дасти Умар,
Доди ту он тиғи шариат асар.
Оташи кибре, ки ба чандин курун,
Тофта шоҳони мажуси фузун.
Гашт Умар оташу оташ пур аст,
Нест шуда боқиро оташ бираст.
Жойнишини Умар ва Усмон, ки буд,
Ёри сеюм кони ҳаё, баҳри жуд.
Баъди Умар тахти хилофат ба ў,
Доди ту он жомии Фурқон шуд ў.
Аз паси Усмон ба Али Муртазо,
Карди хилофат ту тааллуқ варо.
Канда зи жо он дури хайбар ба зўр,
Кард ба зўровари онро ба дур.
Баъд аз он Ҳумои адолатпаноҳ,
Қиррату-л-айни шариат ва роҳ,
Карди ту он ҳар ду дари Муртазо.
Зеб диҳи тожи хилофат дуру,
Аз паси он ду дари Ҳошими,
Дод Бани Умаййаро ҳокими.
Баъди навад соли Бани Умаййа
Доди хилофатро ба Аббосия.
Навбати давлат, ки ба Бузанжари,
Кард ружуъ турк баровард сари.
Тура насаб гашт ба пури шаҳи,
Хони шуда мухталиту сияри.
//125⁶ Жумла хавонин, ки дурри ин садаф,
Фавқ зи шоҳони Ажам дар шараф.
Кард аз ин беша ҳазбарон зухур,
Чингизу коон, Ҳулаку, амир Темур.
Тахти хилофат, ки дар он марзубум,
Хитову Ҳинду Эрон, Русу Рум.
Басо гирифтанд ҳамаро ин чаҳор,

Карданд қатли ом ба дами зу-л-фикор.
Тарик онҳо дар жаҳон қатли ом,
Карданд торож ҳама хосу ом.
Ҳарчи ки дар даври замон коштанд,
Ҳосили он низ бибардоштанд.
Оқибат онҳо бигзаштанд ба ғам,
Нома сиёҳ аст тихи чашми нам.
Навбати онҳо, ки ба Бобур расид,
Кард тазаллум ба раоё паид,
Оқибат аз насли он Бобури,
Кард зухур аз садафи Шоҳрухи.
Дурри саодат, ки чу ахтар фуруғ,
Кард нумў дар фалаки Пойтуғ.
Пояи авранги Хўқанд шараф,
Ёфт нахуст шуд дар ў ба тараф.
Қасри аморат ба фалак ҳамсари,
Риштаи он то ба самак мунтаҳи,
Жойгаҳи мартабату манзалат,
Асъасаю дабдабаю салтанат.
Кард ба қонуни хавонин низом,
Ҳамчу салотин, ки бикард интизом.
Тўпи наҳанг пайкару аждардаҳан,
Саф зада оташ дами рўинтан.
Бардошта жумла даҳан карда во,
Баҳри фуруё бурдани хасм аждаҳо.
Карда камонҳо чу сутун даҳ ҳазор,
Ҳар яки он сафшикани рўзгор.
Жумла жазоир, ки берун аз шумор,
Бе адад карда ба гардун савор.
Ончи туфангон, ки...оташу дору зи дур,
Карда ба даргоҳи худ аз ҳад фузун,
Пур шуда айвони даруну бурун.
Тўпчиёне, ки ҳама аз фаранг,
Қор кунанд бал зи фаранг карда нанг.
Бар яки ҳар тўп касе даҳ адад,
Ҳар яки он беҳтар аз саду дусад.
Кард ҳазор одами оташ мизож,

Ҳамчу самандар омили оташ илож.
 Жумла барудат нафасу сардиранг,
 Ғўта ба оташ бихуранд бе заранг.
 Вақте дар он сахн шаванд тўпбоз,
 Оташ пилта шавад ва дору барқтоз.
 Тир занад қалъа шавад гард-гард,
 Сина занад тўп зи дору чу раъд.
 Ҳашт ҳазор одами жанг иштиёқ,
 Кард камондору қарокундоқ.
 Тир зананд ҳар яке бар чашми мор,
 Жумлаи сарбоз дувоздах ҳазор.
 Ғўй рабуда зи фарангию рус,
 Дар маҳали машқ чу бар вазни кўс.
 Чиҳил ҳазор одами лашкаршикан,
 Дар маҳали жанг ҳама тигзан.
 Инчунин орошт дар боргоҳ,
 Карда мусаллаҳ мукаммал сипоҳ.
 Нест бикард зулм зи мулк ҳамчу бум,
 Кард ба адл Қофи адам жойи шум.
 Марҳаматаш чораи //126^a бечорагон,
 Макраматаш пояи бе моягон.
 Ёфт халойиқ ҳама ҳусни маош,
 Сайри авқоту фароғат фарош.
 Талхзабонон ҳама бар суҳан,
 Баст дар лаб сиёсат даҳан.
 Ҳарфи бежо зи он такаббур мизож,
 Баҳри салом ҳам шуда сар ноилож.
 Буд биёбоне, ки ҳама шўра хок,
 Гашт зи оби карамаш сабзанок.
 Ончи мадораш ҳама зи баҳри улум,
 Кард ба мо аҳли талаб дар ҳужум.
 Жўш зи сахнаш зада ғавғойи баҳс,
 Зад ба фалак мавж зи дарёи баҳс.
 Аз қадамаш хонақаҳҳо пур зи нур,
 Аз шарафаш аҳли талаб дар ҳузур.

Шаҳзода Ўрмонхон тўйининг қасида-таърихи маснавий тариқаси
ила. Назм:

Эй ту ки мақхур куни қоҳирон,
Ту бирасони ба жазо золимон.
Чун агар гашт қави чун чинор,
Оқибаташ арра ниҳи дар канор.
Шаҳ ки дар адл будаш мустақим,
Давлаташ аз нуқс куни ту салим.
Пояи тахте, ки ту карди баланд,
Ҳад на варо сифлагийён по ниҳанд.
Ҳасти ту яктову шаҳи бе вазир,
Коргоҳи даргаҳи ту бе назир.
Бар сари шохон ту ниҳи ёрлик,
Дар ҳама жо лутфи ту бошад рафик.
Лутфи ту бар хони замон бештар,
Аз ҳама хонон латофат асар.
Карди ато гавҳари пурмоя чанд,
Бар назари шоҳи халойиқ писанд.
Ҳар яки он машғулаи тахту жоҳ,
Бар фалаки қасри падар ҳамчу моҳ.
Хони замон ҳар яке шаҳзодагон,
Тўй бикард ҳамчу бузург хусравон.
Пас надиду нашнида ба гўш,
Жумла салотини замон ин суруш.
Баҳри тамошо, ки бикард жашни ом,
Муддати шаш моҳ бикард издиҳом.
Вақте даровард садойи ной нуй,
Саҳни фалак пур шуд аз ҳай-хуй.
Жамъи акобир ба дари боргоҳ,
Баста камар жумла ба фармони шох.
Аз пайи коре, ки шуда номзод,
Боиси хизмат гурўхе сад дусад.
Сарвқаду хурсиришт маҳарамон,
Баста камарҳои зар андар миён.
Дар таҳи сина ҳама таҳ карда аст,
Чун хуроне, ки пайи хизмат аст.
Манзиле, ки буд қасри Ирам,
Карда варо баҳри кас муҳтарам.
Омади он жо уламои замон,

Монд варо хон чу дастурхон
Қандгароне, ки сад алвон таом,
Лаззати жон дода ком ҳар кадом.
Ҳар якеро монда бутун гӯсфанд,
Лавзу мураббо ба симин лаганд.
Ашрабаву аъғама ранг ба ранг,
Шарбати ширин шакар карда нанг.
Жоми булӯрин, ки пур аз шароби шахд,
Лаззати шире, ки бидоди ба маҳд.
//126⁶ Монда ба дастури адаб маҳрамон,
Ин ҳама дар пеши як меҳмон.
Карда сарафроз ба дебо либос,
Баъди дуо, фотиҳаи пурсипос.
Зилла бупечида чу ғунча ҳама,
Чун гули садбарг шукуфта ҳама.
Гашт ҳама жумла шуда сарфароз,
Жумла даҳонро ба дуо карда боз.
Аз пайи меҳмон, ки бирафт зилла каш,
Ҳамчу хари бор ба пушт боз гашт.
Рӯзе ба матбах, ки ду сад деги ош,
Бар ғарибоне, ки ба вай бе маош.
Пухта дигар карда ба сарфи ятим,
Жумла ба фармудаи шоҳи карим.
Он чи тануре, ки дар ӯ нон пухт,
Ҳар якеро пухти ду сад нони жуфт.
Жумла танӯре, ки варо буд адад,
Рӯзе ду сад бор пухти ду сад.
Ёфт саранжом сад анбори нон,
Аз яке он сер шуди даҳ жавон.
Пур шуда аз ашрибаю аъғама,
Сатҳи замин майсараю маймана.
Жамъ мулук ҳамаи ому хос,
Ёфт ба жон шаҳ ҳамаи ихтисос.
Хоне, ки пур аз аъғимаи ҳафтранг,
Ноне, ки дар табақи сақл санг.
Моидае, ки бар ўст зи хони карам.
Жумла аз он зила шуда пушт хам,

Кард фаромӯш ғам авкоти худ,
Жуз зарари жуъ, ки ўро набуд.
Он, ки ружуъ карди сари худ фуруд,
Аз фараҳи ў бишуда дар суруд.
Кард ғарибон кулаҳ нимшикан,
Карда фаромӯш жилои ватан.
Карда чунин тўй шаҳи дилнавоз,
Жумла зи хони карамаш сарфароз,
Жумла шаҳарҳо ба вукуру сурур,
Баҳри тамошо ҳама карданд убур.
Баста калонон дил аз баҳри тўй,
Ҳар яке бардошт самарҳо ба рўй.
Чунки шаҳаншоҳи сурайё макон,
Баст гуле чанд чу сарви равон.
Ҳар якеро баст ду сад шохи гул.
Баст ба ҳар шох ду сад кохи гул.
Ҳар гуле садбарг ҳама ранг ба ранг,
Накҳаги он сахни ҳаво карда танг.
Шаҳ ба ҳақимоне, ки ҳама сарви ноз,
Арда ба дилҳои ҳама турктоз.
Дар таҳи гул шоҳ бибардоштанд,
Чун тожи шаҳ гул ба сар доштанд.
Сарв шуда аз киронҳо хижил,
Риштаи шамшод шуда по чигил.
Жабҳаи онҳо ба зиё чун қамар,
Карда ба дилҳои шабандуд асар.
Ҳар дуи абрўйи хилол чу тиф,
Чунки надоранд зи куштан дарег.
Наргиси онҳо чи балойи сиёҳ,
Карда ҳама ҳоли халойиқ табоҳ.
Баста даҳонон лаби лаългун,
Карди суханчу шуди сарнагун.
Ғунчаи онҳо, ки ба табассум агар,
Карди шуди кашф даҳон дар назар.
Сарвқадонанд, ки миён ҳамчу мў,
Балки миён нест миёни гуфтугў.
Кабк хироманд чу пари жилвасоз,

Ишвагаронанд саропо ба ноз,
Карда ба як ишва жаҳоне асир,
Жилвагарон бозикунон карда сеҳр.
Киштие, ки ҳар яки он чун ҳилол,
// 127^a Карда чу бат сайр дар оби зилол.
Буд бар кишти пари ноҳудо,
Ҳамчу фаранг карда ба хушки шино.
Сайр карди ба замин ҳамчу об,
Гашта ба имое чу сарв шитоб.
Жилва кунон жумла ба тахти равон,
Пеши кулла халқ зи пас дав-давон.
Ҳар яки он заврақи дарёи шўр,
Карда аз он ҳар яке тўфон зухур.
Шўъбадаҳо бигзарад сабук савор.
Кард зухур ҳамчу тилисм нигор,
Аз раҳи шўҳи ба ҳаво карда хез,
Товуси хироми ва инон жалд рез.
Кард яке жодуи сурат нигор,
Сурати Рустам, ки чу кўҳ бо виқор.
Ҳамчу ҳазбарони сафи маърака,
Зинда масал карди ба ҳар сў нигаҳ.
Гурзи гарон санг ба даст баҳри жанг,
Мисли ялон аз жихати ному нанг.
Сурати филе, ки бузург ҳамчу нил,
Кард дар он маърака чун зинда фил.
Гашт ба по сайркунон ҳар тараб,
Рокиби он чангаки оҳан ба каф.
Дар таги гул пиру жавон нақши ў,
Боқи ҳама дар ҳақи хон мадхгў.
Ҳар гул бо шўру талотум асар,
Доди зи ошўби қиёмат хабар.
Рафти баҳри шом ба фармуди шох,
Бар дари даргоҳи шаҳи жам кулоҳ.
Шуд чу Ирам саҳни дари боргоҳ,
Пур шуда хурон парирў чу моҳ.
Чунки шуд саҳни фазойи биҳишт,
Ҳамчу хиёбони Ирам гул сиришт.

Ҳамчу хиёбони гулистони хулд,
Саф зада гулҳо чу дарахтони хулд.
Машъалаҳо ки шаб афрӯхтанд,
Шаб парракон бар ҳаво сӯхтанд.
Шаҳр шуд аз равшанияш ҳамчу рӯз,
Дар хона шуда жумла жумла занон чокдӯз.
Қард ба оҳангу усул нағмасоз,
Ёфт аз он об шуда дилгудоз.
Қабки хиромон тариқи усул,
Боз бикард ишва ба вазни духул.
Даст ба сад ажза ба қарсақ зади,
Бар қафи дил панжа ба рустак зади.
Жилва кунон қомаги зебо ба ноз,
Дасту баҳал бар ду тараф қарда соз.
Мурғи дили халқ бикард он маҳал,
Ҳамчу асирон қафас дар бағал.
Рафт ба сад ғамза бар қатори об,
Мӯйи миён хӯрда аз ў бечутоб.
Бар сари онҳо, ки зади доира,
Оташи мажлис зад аз он ноира.
Чарх зади хӯрда ба сад печутоб,
Баст ба чарх жумлаи дил бе таноб.
Боз бар пушт гашт ба оҳанги ной,
Қарда ба ҳайрат ҳамаро даст хой.
Жилва кунон давр дар он маърака,
Пӯя ба сад ғунча зади ҳамчу маҳ.
Жумлаи гулҳо, ки ҳама саф зади,
Нағмагарон жумла ба даф каф зади.
Нағма сароён пайи карру но(й),
Жумла даровард ба усул дар садо.
Бозигароне, ки ҳама шўху шанг,
Қарда ба як хат усул ранг ба ранг.
//127⁶ Ҳар яки он фитнагари оламе,
Офаги жони ҳама одами.
Мавж зада шӯриши дарёи Чин,
Авж гирифт фулки сураёи Чин.
Киштии ҳаводон дар базмгоҳ,

Дар фалак сайр шуда ҳамчу моҳ.
Сайркунон ҳамчу ҳилоли сипехр,
Рӯзи қиён карда гурӯҳе асир.
Оламеро ҳар яке бо ҳусну ноз,
Ғорати жон гашт ба дил турктоз.
То ки шудаи мунқазӣ аз сулси лайл,
Хони замон кард тахфифи майл.
Жамъи муқалид ки даҳан карда боз,
Қатъи шаётин бикард тор соз.
Қаҳқаҳаву ханда ба авжи сипехр,
Кард сууд аз ҳаракот чу пир.
Гох ба мисоли фани жўғиён,
Шўъбадаҳое, ки накард лўлиён.
Жумла даҳан лаб, ки ба ханда кушод,
Оварда аз он рўй ба кандан ниҳод.
Оташи гулрез зи сар дар гирифт,
Жумла ба худ чодари асғар гирифт.
Жумла мушакҳо ҳама оташ бихўрд,
Саркаши то оташ боло бибурд.
Саҳни ҳаво кўраи оташ шуда,
Кўраи оташ зи дамаш дам зада.
Ҳар яки ў ўрҳо, ки хуми оҳанин,
Аждаре, ки дуди нафас оташин.
Ҳар якеро номи ў ғўрча мушак,
Дев шуд аз ҳайбати он жонсарак.
Вақте чу аждар, ки даҳан шуд яла,
Кард нумў оташ аз он сар зада.
Оташ аз он сар ба ҳаво чун манор,
Кард зи гулў чун нафаси аждаҳор.
Қурраи бод аз нафасаш шуд ақим,
Золи фалак бурд аз тарсу бим.
Гашти ба ғурридани он захра об,
Мухталифи барқ чу боби саҳоф.
То нашуди манқазӣ аз сулси лайл,
Шоҳ кужо карди ба тахфиф майл.
Шоҳ кард охир ба тахфиф сур,
Мавж зади кўча ба дарёи ҳусн,

Кишти шуди буржи сураёи хусн.
Раҳравон ҳамчун раҳи Каҳқашон.
Кард алоло ба фалак сар кашон.
Ҳар яки он ёфт ба буржи сабот,
Бар фалак курси, ки чун собитот.
Хусрав аз н кулаҳи қодирӣ,
Кард нумў бар фалаки хазрави.
Шаҳ алами хайма ба саҳро зади,
Жўши алоло ба сурайё зади.
Кўча ва шаҳр ҳамчун хиёбони хулд,
Жумлаи гулҳо, ки чу сарви равон,
Ҳачу дарахтон гули арғувон,
Кард ҳама жониби саҳро убур,
Карданумў шўиши явму-н-нушур.
Фасли рабиъ кард нумў фасли дай,
Ҳамчу ҳавои шакаристони най.
Саф зада гулҳо чу шажар ҳар тараф,
Даст зада нағмагарон ною даф.
Сарвқадон ҳама заррин камар,
Карда ҳама бози ба сад ишва сар.
Мавж зада //128^a жилваи тўфони хусн.
Жўш зада маҳқали ирфони хусн.
Ҳар яки он ғамзаи ба сад печу тоб,
Карда ҳама вола ба худ дил кабоб.
Ҳар яки он оламеро карда сайд,
Жумла ба саҳрои тилисм карда кайд.
Дар тарафе жумла шерони нар,
Панжа зада бар камари якдигар.
Ҳар ду дар он маърака карда талош,
Ҳайбати ду гуфта ба халқ дур бош.
Аз яки он гар бизади дар замин,
Ки роҳ биафтоди ба гови замин.
Сутурони набати, ки ҳар як чу кўх,
Чу Элбурз бо ҳайбату пур шукуҳ.
Бипошида дар сар зи кафки даҳон,
Чу дар вақти жанг ҳамчу пили дамон.
Ба ҳар як шутур саду дусад сорбон,

Ғалва карда онҳо бибастанд даҳон.
Би ғуррида ҳар як чу абри сиёҳ,
Зада дар ҳатаб сари даҳон дар ҳаво.
Ба вақте шуди рӯ ба рӯ ду шутур,
Ба паҳлӯ зада якдигар карда сур.
Ба қаҳру ғазаб ҳар ду моанад кӯҳ,
Бипечид омад замин дар сутӯҳ.
Яке ў зада ҳалқа чун кӯҳи қоф,
Бипечида поро ба по бехилоф.
Чу лашкар яке кӯҳ осори худ,
Фиканди чу кӯҳ бар замин бори худ.
Дигар бар замин забар карди яке,
Жудо карди сад сорбон бе шаке.
Пас аз жанги шутур бараҳна сарон,
Ки аз мӯй ори сари он калон.
Саре бизад ҳар кал аз санги сахт,
Шикасти агар сар зади санг сахт.
Ду сад кал дар он маърака саф зада,
Ба дастҳо супур зи шутури кал гала.
Намуд дар ситез аз шутур ҳар яке,
Бикарда зади якдигар ҳар кале.
Сарҳо задан он қадар он калон,
Ки сарҳо шуда чун хуми ғалладон.
Намонда ба даст ғайри ною сабуз,
Заданди бо он ной чун журми буз.
Заданд ончунон бар сари ҳамдигар,
Ки карданд фирор охир аз якдигар.
Халойиқ, ки диданд амри ғариб,
Зи калҳо бимонданд ҳама дар ажиб.
Савор жавонон шуда сад гуруҳ,
Ба аспони този, ки ҳар як чу кӯҳ.
Ба ҳар як гурӯҳ амр шуд бузкаши,
Бар биёбон танг омад аз кушқуши.
Ки ҳар кас жудо карда дар пеши шох,
Биёварди доди варо сару поҳ.
Ки ҳар рӯз аспони този нажд,
Гирифта хате бар давонди барот.

Бимонди зи як рўза раҳ фойга,
Ба як дам расиди ҳама пеши шах.
Ки то даври шаш моҳ буд инчунин,
Зи жуду сахоҳо кушода жабин.
Бар он асп агар даргузашт аз ҳама,
Бидоди варо қимати сад гала.
Ба он дигари омади аз ақиб,
Бидоди варо низ бар он қариб.
Ки то сад адад доди шах пойга,
Ба ҳар зўр доди дар он жо танга.
Яке дор бар дарғаҳи худ бибаст,
//128⁶ Зи авжаш ҳама тоирон пар шикаст,
Танобаш кашида ба сахни ҳаво,
Дар афлок ҳамчун хати устуво.
Гузашта сари гунбазе қойима,
Ки аз курраи бодияи шойиба.
Зада бар замин мехҳои метин,
Бипайаст бар шоҳи гови замин.
Кашиди миён баст бар ду тараф,
Бибастанд бар мехҳо саф ба саф,
Надида дар ин дор дори баланд,
Жуз ин дор дар даври чархи даванд.
Ки дар куллаш чархи овехта,
Ба чандин мушаъбад даромехта.
Ба даргоҳи шах дорбозоне, ки буд,
Зи сахни фалак гўйро мерабуд.
Ки ҳар як чу кабки дари дар сууд.
Хиромон чу товуси зебо намуд.
Кушода паре лангар андар ҳаво,
Қадам монад ба вазн мегазад по.
Бар омад ба авжи ду поя биншаст,
Зи баҳри дуо қард ҳар ду даст.
Талаб қард зи Ҳақ давлату умри шох,
Зи авлоди шоҳи адолат паноҳ.
Халойиқ ҳама даст бардоштанд,
Зи Ҳақ давлату амри шах хостанд.
Ки баъд аз дуо ною най дар садо,

Даромад ба вазнаш бимонд ҳар ду по.
Дар авжи ҳаво пой бардошта,
Қадам монд лангар ба даст дошта.
Фарқи расан хаста монда зо,
Шуда зоғ дар жустанаш сина доғ.
Ба чандин равишҳои сеҳр офарин,
Бимонда ба бози қадамро пасин.
Бинишаст рафта он жо дуйи сеҳркор,
Биистод ў дар макргоҳ қарор.
Дар омад ба фармоиш даф навоз,
Ба бозии кабўтар мисли дорбоз.
Кушода ду по худ дар андохти,
Ба фавқи расан рост партофти.
Бихўрда расан лангари зарб сақил,
Бикард дар ҳаво дар таранги гусил.
Ба зарби расан аст дар фавқи дор,
Биистод бозингаре чувткор.
Бипартофти шох бар ин насақ,
Ба чандин маротиб, ки беҳ аз сабақ.
Ба вазни дафу ною най бозгашт,
Дигар ранг ба ранг чанд бози гашт.
Ҳама маҳви мироти ҳайрат шуда,
Ки чун нақш ойна сурат шуда.
Ба таҳсин кушода халойиқ забон,
Бигуфтанд на жинси башар ин жавон.
Дуо карда шахро бигуфта дуруд,
Қадам монд ў кард боло сууд.
Ба вазни дафу кару нойи нафир,
Баромад ба болойи дор он дигар.
Бикарда дар онжо дугона адо,
Бикард хону хонзодахоро дуо.
Бифармуд шах ў баромад ба харж,
Ба харже, ки дар давр зад чарх харж.
Бикард ў зи халқ илтимоси дуо,
Ки баъд зад дуо ва санойи Худо.
Ба фармойиш дафзанон ибтидо,
Бикарду гирифт пояи чўб уло.

Биандохт худро кушода ду даст,
Гирифт чўби авсат фитода ба даст.
Аз он жо биафтод асфал гиифт,
Ки худ боз бар чўби аввал // 129^a гирифт.
Ба овозаи чарх поро бибаст,
Биандохт худро зи боло ба паст.
Чунон ў ки дар чарх бози намуд,
Таҳаййур зи сар ақлу хушро даррабуд.
Кужо васфи онро кунам ман адо,
Ки ман дар замин бошам ў дар хаво.
Пас хатми бозии найранги ў,
Баромад чанде паси якдигар.
Ба бози намуданд ду боло хунар.
Пас аз бози як-як баромад ҳама,
Дуо шоҳро кард ва сар зад ҳама.
Шуд онҳо ҳама ғарки эҳсони шоҳ,
Зи лутфи шаҳаншоҳи шафқатпаноҳ.
Зад он рўз дарёи эҳсон ба жўш,
Ба кафҳо зар ва жумла атлас ба дўш.
Кушода дари базлу эҳсони шоҳ,
Ба алтофи шоҳи ба рўйи сипоҳ.
Би буди сипоҳ бар дараи сад ҳазор,
Бипўшиди кимхо аз он даҳ ҳазор.
Дигар нух адад доди аз ғайри ин,
Ки то салла ва жома, фўта ва зин.
Дигар бист ҳазораи ҳама латапўш,
Боқи шуда чакману жомапўш.
Ниёзий зи васфи шаҳи номвар,
Ту ожиз суханро куни мухтасар.
Савол аз хусрав кун зи таърихи тўй,
Кунад бар ту маълум ин гуфтугўй.
Чунин гуфт ба ман дор ту гўши худ,
Хирад жумла “мағлуби эҳсону жуд”.
Дигар инчунин гуфт таърихи сур,
Бигўям ба ту аз “дили фарҳат убуру” (1288/1871).

^{1*}170^с Хони замон бир канизакени, иккинчи ўғли Муҳаммадаминбекни (нг) волидаси хизматиға маъмур этди. Андин бир ўғил вужудға келди. Отини Ибн Аминбек қўйилди. Бир мунча замон ўтуб, муқаллаб Ағочаойим //130^а заифаси бир ўғил таваллуд айлаб номи Фансуруллохбек (эди) ўлди. Бошқа неча адад кизи бўлуб, куллан жорияларидан эди. Россия қонунида «незакунний сен», «незакунний ружи» десалар ҳам бизнинг мусулмон шариатида онаси мулкият бўлуб меросға қўшулмай (қолса ҳам) фарзанди меросға ворис ўлғон сабабли «закунний» фарзанд авлоддур. Аммо Ибни Аминбекнинг онаси ба тариқи мурувват Саййид Муҳаммадаминбекни ионат (ва) ёрдами бирла дохили мерос бўлғондур. Холо Ибни Аминбек номидан чиқуб Ибни Яминбек номи ила машхурдур.

Жаноби хони дурандиш замонни ҳолини мушоҳида айлаб, фикри амиқ ва хаёли дақиқ бирла аз рўйи тажриба Фарғона музофотини низому қоида, қонунға олиб яроғу аслаҳаларини тузатмоқға яхши мактаб ва зобудлар бунёд //130^б бўлуб, халқни фикрини очмоқ нияти ила Саййидхон Ҳожи тужжорни қўб дунё пулу ақчалар беруб, Истанбулдан тўпу милтиқ килодуркан мошина, зобут асбоблари, мактаблар учун яхши китоблар ва рисоалар ва ани ўқутуб таълим бермоқға Истанбул мактабларида таҳсил кўрмуш хирадманд муаллим йигитлар келтурмоқға буюрди. Аммо шуҳрати “Маккаи мукаррамаға бориб жой олиб тақя соладур”, деб овоза қилдилар. Саййидхон тужжор Истанбул борди. Оғо Абдурахим афандий ибн Абдулазиз афандий ила тофишуб, хони замон буюрган нимарсаларни тамом мукамал айлаб, сотуб олиб мавжуд қилди (ва) инглиз ичи бирла Бадахшон ўтуб Қошғар бирла Фарғона ошируб тушурмоқға оғо //131^а Абдурахим афанди мутасадди бўлуб равона бўлдилар. Ҳар ким сўраса Фарғона борадурган ифак куртини мошина зобуди асбоблари деб, риёзат ила Қошғарға еткурди. Мазкур Оға Абдурахим афандини Истамбулнинг катта мактабларида таҳсил этмиш Эминбек афанди фарзандини Саййидхон хожини ўзи бирла бирга олиб, Русия ичи бирла Фарғонаға келмоқға маслаҳатни қарор беруб озим бўлдилар. Яна бир неча муаллимлар етишмоқға тайин этдилар.

Бу замони пиразол, буқаламун дунёи дунга номини гандапир дерлар. Гоҳе марду номардға, саида ва шарифаға жилва айлаб, ҳамма

^{1*}Кейинги икки юлдузчага бўлган матн «Тарихчайи Туронидан» илова қилинмоқда.

олдида яксон, хар кимға ўзини зеб беруб кўрсатадур. Боз Фарғона мулкиға хасад айлаб найрангу шўъбадабозлигини кўргузгонини «Тарихчай //131⁶ Тўроний» баёниға келтурадур, воқеаси будур.

Назм:

Бу жаҳонким гўйе мурдордур,
Неча минг каргас ёнида бордур.
Бул анинг рухсориға чангал уруб,
Ул мунинг мунқор ила бошин чўқуб.
Устидин бир-бир учарлар оқибат,
Барчадин қолғуси топиб офият.

Абдурахмон Офтобачики¹⁷¹, Муслмонқули Чўлоқдан қолған мори афъий эди доим қўлидан тасбиҳ мақри тушмай кўз ёши панд-фириб чашмаси бўлуб, бора-бора хони замонға яқин ўлуб бош кўтарди. Морликдин ўтиб, аждарҳолик мақомиға етди. Ҳажға ҳам бориб келгач яна кўпроқ халқнинг кўнглини ўзиға жалб этди. Исо Авлиё мурдашўйни, Зулфиқорбек ибн Фозилбек дастурхончи ҳамоқағшиорни, Маҳмудхон тўра Пискабий бадқирдорни, //132^a Мулло Турдали кўрнамакни бу тарика намакхаромийларни ўзиға ҳамроз этуб, тофишуб оҳиста-оҳиста маккорлик домини тутуб, фириб донасини сочмоқға бошлади. Бир тарафдан Холдор эшон улусни балво айлаб, имом “Маҳдийни ноиблари эмиш”(ман), – деб Фарғона ҳукуматиға даъвогар бўлуб чиқди. Андак гўшмол ила йўқолди. Андин сўнг Маъмур ном қирғизни хуруж айлаб чиқардилар. Бир оз танбиҳ бирла (у ҳам) барҳам топди. Баъдаху Абдулқаримбек ном «Содикбек шаҳидни ўғлиман», деб «Етимча» хон бўлуб чиқди. Кори ривожига келмай шикаст еб, қочиб Русия ҳукумати маҳкумиға келди. Волий Туркистон Коуфмон тутуб гуноҳини хони замондан сўраб, Фарғонаға беруб юборди. //132⁶ Хони замон Отабек ноибни муҳофазатиға тофшурди, алҳол давлати Инглисни Нишопур шаҳрида мутавагтан бўлуб хурмат ила турадур.

Андин сўнг мулло Мўмин ном қирғиз боланинг номини “Пўлодбек ибн Муродбек шаҳиднинг ўғли”, деб талбис айлаб (уни) “Етимча хон” қилиб чиқордилар. Гоҳ Косон гоҳ Лолак ва Олой устиларидан нишона беруб, баъзи қишлоқларни талаб, гоҳ Фарғона қўшиниға дар-афтод бўлуб, жанг этуб, ғойиб бўлуб кетурди¹⁷².

Назирбек ибн Сўфибек биродарлари ила Бухорода эди, ани ваъда ила Қоратегин ичи бирла олдириб келдилар. Назирбек чанде журъатға //133^a қодир бўлмай қочиб Самарқанд борди, алҳол Тошканддадур.

Абдурахмон Офтобачининг бу номбурдалар ила иши саранжом тофмай Султон Муродбек (ка) ҳамширасини беруб: “Сиз ҳам Саййид Шералихони шахиднинг фарзандидурсиз, акангиз эмди инсоф қилиб, тахтини сизга бермоғи ҳар важҳ ила лозимдур, навбат сизникидур”, деб умидвор қилди. Хони замонни катта ўғли Саййид Насриддинбек инъом-эҳсонга номи Фарғонага шоиъ бўлуб, ҳамма шарманда илтифотиға умидлари вобаста эди” “Хонлик сизга мусалламдур, валиаҳд-дурсиз, отангиз кўп даврон юрди, қариди. Эмди сизга тожу салатанатни тофшуруб, ўзи гўшанишин бўлмоғи зарурдур. Хаммани хохиши //133^б шулдур” – деб, кўнглини бузуб, уни ҳам хонликдан умидвор этдилар. Ҳатто иккинчи ўғли Муҳаммадаминбекни Тўраҳонтўра тағоси(ни) ортуқли хомтамаъ қилдилар. Маълумдур, агар инсон лаби талбисини ҳаракатга келтурса, юз шайтон бўлса ҳам ҳайрат ва дармондалиқда хомуш қолгай. Шунинг учун хирадмандлар айтурлар “Душмани хориждан душмани дохилий балойи азимдур», деб. Хони замонни бемулоҳаза бир ҳукмиға душманларини тили (ва) забони дароз ўлуб, давлатини завол тофмоғига сабаб ўлди.

Бир кун бир сарбоз хони замонга ариза бердиким, “камина ғуломлари хизмати подшоҳийда дини ислом учун ислом милтигини елкамга кўтаруб юрсам //134^а мани отам фалоний кичик ўгай онамни макру фириби васвоси ила отам алдануб, ҳамма бор-йўқини молу (матосини) ўгай укаларимга, фалони қозий хузурида хати васиқа қилиб беруб, ман бечорани маҳрум айлаб, мосуво қолдирубдур”, деб. Мундан хони замонни ғайрати домангир ўлуб баъдаз таҳқиқ қозини ясоқи подшоҳий айлаб, сақолини тарошлаб, васиқасини мансух айлади. Бу ҳукм бирла Фарғонада шул тариқа бўлган васиқалар қўб эди хаммаси бузулуб, маҳрум бўлганлар дохили мерос бўлдилар. Аммо душманлар «хон шариатга раҳна солди», деб иғво қилиб ҳар тарафдан авом ун-носга шикоят қила бошладилар. Абдурахмон Офтобачи Пўлод ном етимча хон яна зуҳур қилғон эди ани тамом таскин беруб, //134^б келмоқ учун уҳда олиб равона бўлди. У ҳаромзодни мусаллати қарор ва анжом тофғон эди лашкари бекарон бирла тўғри борганга Андижондан Насриддинбекни йўқлаб олиб, Асакага келтуруб хон кўтардилар. Султон Муродбек ҳам умидвор эди Марғинондан чиқаруб Отакул баҳодирбоши ҳаромзода ила Офтобачи хузуриға етди. Муҳаммадаминбек ҳам Хўқандда отаси олдидан қочуб Офтобачи олдиға борди. Хони замон бу ҳолларни мушоҳада айлаб, тақдири иложига бўюнсу-

нуб, Отабек ноиб ва Мулло Маъруф додхоҳ бирла машварат кўргузди. Алар айдилар: “Жаҳонпаноҳо, бу кўрнамакларни кўзи кўр бўлуб, дилини қаронгулук босибдур. Баҳоналари хонимиз ҳукумати Руссия ила ошно бўлуб, ғазот қилиб қўлимиздан кетган шахарларимизни //135^а фатҳ айлаб, яна исломобод қилмоқға хоҳиши йўқдур; хазина ақча кўп; лашкаримиз бениҳоят; ғазот қилмоқни бизлар ҳарчанд айтсак кулоқ солмайдур. Ани устиға шариятға раҳна солмоқ пайиға тушди”, деб халқни панди фириб беруб, оламни шўришға келтурдилар. Билмадиларки, «шер ўрни тулкиға маком бўлмас». Хони замон “бу нобакорларнинг ҳолини кўрмоқ керак, семируб давлатларини кўтара олмай, оёқларини ҳаддидан ташқари кўноб, маком поясидан ўткардилар. Анқариб жазоларин кўргайлар”, деб Исковулуб¹⁷³ женеролни Фарғона аҳли «Айрисоқол» дер эрдилар, бу вақтда Хўқандға элчилик бирла келган эди, хони замон айди: “Исковулубға хабар беринглар, ўзини эҳтиёт //135^б қилиб, бизнинг хузуримизға етсун. Мабодо, бир зарару офат етса, ҳукумати Руссия ила Фарғона орасида қон тўқулуб, ишлар яхши бўлмағай. Яна буки, бизларға тариқи меҳмонлик бирла келгандур”, деб хазинадан кўп ақчаларни юклаб, ёш болаларини, аҳли аёлларини олиб, олдидаги муътамад одамлари, яъни Отабек ноиб, Мулло Маъруф додхоҳ, Косон ҳокими хонни жияни Саййид Акрамхон тўра ибн Собирхон тўра, Бачча баҳодир понсад, Усмон Алибек понсад ибн Ниёзали кўшбеги ва ғайраҳум, маҳраму ясовул, пешхизматлари қарийб бирор минг одам ила Хўқанддан чиқуб, қальаи Маҳрам равона бўлдилар. Маҳрам қальаси Руссия тақобилиға солинған, бир тарафи дарёи Сайхун мустаҳкам қальадур. Анда хонни учинчи ўғли Саййид Умарбекни тоғаси Тўражонтўра ибн //136^а Саййид Ғозихонтўра ҳоким бўлуб, бирор минг лашқари Фарғона ила мазкур қайин оғаси турур эди. Мазкур тўраға хонни эътимоди зиёда эди. Мазкур тўрани сипоҳгарчиликка тоби йўқ ва яна бир кизи хонни катта ўғли Саййид Насриддинбекға тушган. Анинг хотирасини қилиб, Маҳрам кўрғонини ташлаб хони замонға кўрунмай, Маҳрамни ҳамма лашқарини олиб батарафи Хўқанд роҳи бўлди. Хони замон Маҳрам қальасиға етуб, бу ҳолдин огоҳ бўлуб мазкур тўрадан бу бевафоликни кўруб, ҳайрону лол қолди. Анда турғали бўлмай 1875 милодида Руссия ҳукуматиға дохил бўлуб, Хўжандға келди. Яна Руссияни хоҳиши ила Тошқанд келди. Алҳосил, Абдураҳмон Офтобачи ишни бу тарзда саранжом берди.

Баъдаху Саййид Насридинбек хонни //136^б олиб жўнаб, Хўқандга келди. Тошкандда Туркистона волиси Кофманга элчи бирла нома юборди. Номанинг мазмуни бундай: “Фарғонани ҳамма акобири ашрофи, аёни мамлакати Худоёрхондан норозилик қилиб, фарзанди Саййид Насридинбекни муносиби тожу тахт кўруб, хон қилдилар. Хукумати Русияға бошқа ғаразлари йўқ. Бинои алайх Худоёрхон қандоқ ошнолик бирла турган бўлса, бизлар андан ҳам беҳроқ ошнолик ила турғаймиз. Нома тамом, вассалом”.

Элчи Тошканд келди, номани берди. Мазмуни номадан волии Туркистон Кофман итгилоъ товуб, (уни) қабул айлаб, баъдазон Худоёрхонни «оқ подшоҳни кўруб келарсиз», деб ба тарафи мамлакати Руси равона килди.

Тошкандда ҳам одамлари //137^а хондан зору нолон бўлуб ажралдилар. Яроқ-аслаҳаларини Россия хукумати йиғуб олдилар. Андак одам ҳамроз олиб Оғочаойим хотуни, Насридинбек ва Фансуруллоҳбек икки фарзанди ила жўнаб шаҳри Ясси, яъни Туркистонга бордилар. Йўлни машаққатидин бу икки ўғли бирла оғир юкларни анда қолдируб, сабук бўлуб, саккиз нафар мулозимлари ила рохи бўлди. Окмасжид етганда Саййидхон ҳожи бирла Иминбек афанди мулоқот бўлуб, ҳасрату надомат ила ажралдилар. Оғо Абдурахим афанди Қошғар келгонида воқиоти Фарғонани эшитуб анда қолди.

Алқисса, Худоёрхон Урунбурх шаҳрига кетди. Хукумати Русия анда иқомат айлаб турмоқларини қарор берди. Тошкандда қолмиш //137^б ҳамма тобиоти Саййид Умарбек фарзанди ила Отабек ноиб ёнуб Фарғона келдилар. Қачон Офтобачини Тошканд юборган элчиси қайтди, саҳл фурсат ўтуб Зулфикорбеки ҳамоқатшиор ила Маҳмуд тўра бадкирдорни лашкарбоши қилиб буюрди алар Кандир довонидан ўтуб, Авлуғ тушуб, доҳили Қурама бўлуб, Русия ҳудудига келуб бекитларни талаб ўт қўйдилар. Абдурахмон офтобачи омодаи жангу ғазот бўлуб, ҳамма шаҳардан хоҳ сипоҳ, хоҳ фуқаро бўлсун “орзуи ғазот бўлса саодат сафаридан қолмай йиғилсунлар”, деб муноди қилдурди. Кўх-кўх лашкар жамъ бўлдилар. Офтобачи милтиқларни кофурлардан чикғон бидъат деб барҳам берди. Найза, шамшир шашпар [ва] болта бирла //138^а тўқмоқларни аскарини қўлига берди. Туғу байроқларни ростлаб жилвага киргузуб батарафи Хўжанд равона бўлди. Бу ҳангомалардан волии Туркистон Кофман огоҳ бўлуб, лашқарияни ораста этуб, Голобачўб ном женеролни сардори лашкар

айлаб озим бўлди. Офтобачини пешжанги оламиён номзод этиб Хўжанд етуб, дастбурд кўрсатди. Русия лашкари чанде илтифот қилмай Хўжанддан чиқуб Махрам қалъаси усти қир (ва) тефалик ила кўшини Фарғона устига боруб сафлариға бир тўп отмоғи бирла ҳамма лашкари қил куйруқ юз мингдан зиёд одам ўз қоллариға саргардон бўлуб, фирор этдилар. Аксарлари ўзларини дарёи Сайхунға ташлаб ҳалок //138^б бўлдилар. Талабгор бўлуб келган пиёда лашкари парокандани отлиғ казоқ-уруслар тутиб қатл айлади. Қораянтоқ дашти ўлукға тўлди. Отлиғ лашкардан каму беш қочуб қутулди. Абдурахмон обтобачи ул лашкари қипчоқий бирла алоҳида турган эди. Ҳаммадан илгари қочуб Хўқандға кирмай Асака бориб, Пўлод қирғизни топиб хон кўтарди. Волии Туркистон Марғинон бориб, аскарни харожати учун Фарғонаға “лакпули” солди. Исо Авлиё, Зулфиқирбек, Маҳмудхон тўрани тутуб Сибир қилди. Насриддинхон Хўқанддан бориб Туркистон волийсини кўруб ёнди. Пўлод қирғиз Офтобачиға “садри аъзам”лик номини беруб ўзи “маҳдийлик” номини олуб, ҳар тараф нома йиборди. Бечора //139^а Фарғона мардумини авбошлари кўбдур. Ҳар тарафдан йиғилуб, лашкари пароканда жам бўлдилар. Марғилон бузулуб Султон Муродбек қочуб Хўқанд келди. Отақул баходирбошини Марғинон(нинг) мардуми қоракалтаки уруб, ўлдуруб юбордилар. Насриддинхон Хўқанддан қочиб Хўжандга кетди. Хўқанд фукароси кишлоқликларга қўшилуб хазинани талаб, Отабек ноибни қоракалтак уруб ўлдирдилар. Султон Муродбекни дастгир айлаб Пўлод қирғиз олдиға тухфа гўён [дебон] олиб жўнадилар. Ҳамма Хўқанддаги яхши одамларнинг уйлариға қочиб кириб, кўчаға бошларини чиқара олмадилар. Мавлавий Чўби[н] ном уламои зул-эхтиром фукароға насихат қилмоғи //139^а бирла яланг оёқ авбошлар уриб ўлдурдилар¹⁷⁴. Соқоли йўк, хушрўй амрадларни, баччани понсад қилиб, ўзлариға *сардор* билиб, туғ-байроқлар бирла шаҳар кўрғонини посбонлик қилиб айлаиб, ҳар кеча қалъа устида ноғора, чирманда, карнайлар садосиға кулоқлар танг келур эди. Пўлод қирғиз тарафидан Абдулғаффорбек юз ибн Раҳим *девопбеги* зolim ҳоким бўлиб келди. Бир неча фурсатдан сўнг ани маъзул етуб, ўрниға Абдуллоҳбек ибн Олимбек қирғизни Хўқандға ҳоким айлаб юборди. Пўлоди нобакор Асакадан Марғинон келиб Хўқанд бормоқға журъат этмади. Қўлиға тушган авлоди Худоёрхондан Султон //140^а Муродбекға қўшилиб то олти ойлик норасидадан ўн бир нафар кўдак болаларни шаҳид қилди. Бу шахзодаларни

аксари сут эмадурган болалар эди. Золими жафокор (Пўлодхон) раҳм қилмади.

Ки бир минг икки юз тўқсон уч эрди,
 Хабар мундоғ дебон таърих берди.
 Фўлод қотил, лакаб «Захҳоки соний»,
 Етиб авлоди хонға кўп зиёни.
 Сўюб хонзодани бекзодаларни,
 Кўдаклик боғида озодаларни.
 Қизил гулгунчасидек икки кўдак,
 Булар хонзода эмар эди эмчак.
 Тофиб саккиз ўғулдин икки ўғул,
 Эдилар норасида сўзи булбул.
 Она қўйинидин олиб икки нафар,
 Аларни қўйди бўйини узра ханжар.
 Онаси зор йиғлаб оху афғон,
 Тўкуб ёш ўрниға ерга қизил қон.
 Яна хонзода Насриддинбекни,
 Саййид Фатҳиддин отлиғ ул ятимни.
 Тофибон кетди ханжар бирла бошин,
 Онасин оқизиб тўкди ёшин.
 //140⁶ Султон Муродбекни тутуб ҳам,
 Кўшуб саккиз сағир ўғлиға улдам.
 Шаҳодатға етурди раҳм қилмай,
 Ўшал ҳалоки хондек оқизиб қон,
 Жаҳонға ўт қўюб бадбахт лодон.
 Гунаҳсизларни сўюб олди молин,
 Кўтариб кетди бўйниға вуболин.
 Қаламравдин саккиз минг уч юз одам,
 Кесиб бошини ноҳақ тўкти булжам.
 Оқиб дарё сувидек хуни ноҳақ,
 Юрутди зулмдин узра заврак.
 Эшит бўлғон қиссаларни,
 Азал кунда бу тўлғон хиссаларни.

Султон Муродбекни Акбаралибек, Саййид Мавлонбек ном икки адад катта ўғли Фўлоддан қочуб ёдгор қолди. Фўлоди баттол бу хонзодалардан бўлак кўп одамларни ноҳақ даражаи шаҳодатға еткуруб пулу молин торож қилди. Ҳар қаю нокас бировға хусумаги ўлуб

бўхтон айлаб «урусга хизмат қилғувчи» «бўзчи» ёки «хони хонзода //141^а ларни яқин одамларидан», деб кўрсатса бетафтиш сўюб, молини талаф айлар эди. Ажаб шўрише Фарғона ахлига рўй келтуруб, оху афғон айлар эдилар! Уч ой бу бе асли нопок хонлик қилди.

Мақорини бу ҳол Саййид Насриддинхон Хўжанддан Маҳрам келиб, андин беш олти юз одам ила қасди Хўқанд этиб жўнади. То Хўқанд келгунча қарийб ўн минг лашкар жамъ бўлди. Тажрибасиз ва беғайратликдан дор ул-амораға киргали журъат қилолмай Қайнар ном кишлокға қўнуб, уч кун анда туруб қолди. Абдуллоҳбек ибн Олимбек қирғиз вақтини ғанимат товиб, бир мингча лашкари пароканда авбоши ила келиб ҳамла этди. Бежангу жадал Насриддинхон //141^б шикаст еб қочуб, Маҳрам ёнуб келди. Дарвеш ҳидоятчи ибн Муҳаммадшариф оталик асир ўлуб, қатлга етди. Бошини кесуб найза учиға олиб «Насриддинхон боши», деб қирғиз қалтоқлар шаҳарға олиб кирдилар.

Мақорини бу ходиса жинирол (генерал) Искобулув гоҳ-гоҳ Андижонни, гоҳи Намангонни муҳосира айлаб, ўт қуюб жанглар кўргузуб юрур эрди. Андижону Намангонни мусаххар этуб, Марғинон юруш қилгонда Фўлодни лашкари жамияти бузулуб, Фўлод Қоратегин қараб фирор этди.

Бу хабар Хўқандға етуб Абдуллоҳбек Хўқандни ташлаб қочти. Хўқанд мардуми тавба-тазарру бирла Маҳрамға Насриддинхон ҳузурига келуб, таклиф айлаб Хўқанд олиб жўнадилар. Ҳафта ўтмай Искобулуб жинирол //142^а Фўлодни дастгир этиб, Марғинонни мусаххар айлаб Хўқанд етуб келди. Марғинондан озим бўлишида Фўлодни дорға осиб Офтобачини тутуб Сибирға юборган эди. Баъдаху Хўқанд ичидан Насриддинхон пешвоз чиқуб Исковулубни кўрмоғи ила орқа олдиға қоровул қўюб батарафи Тошканд равона қилди.

Тарихи милодий 1876 йилда Исковулуб жинирол доҳили Хўқанд бўлуб Фарғона тамом Россия имфротури аъзам тасарруфлариға ўтди. Баъдаху Хўқандда қолгон хонзодалар Саййид Муҳаммадаминбек ва Саййид Умарбек, Ибни Аминбек, Акбаралибек, Саййид Мавлонбек, Абдулкаримбек ибн Содикбекни жинирол Кулбакубиски [Колпаковский]¹⁷⁵ у замон Хўқандға келгон эди Ўрдаға йўхлаб, //142^б мазкур хонзодаларни Тошканд боруб турушлариға фармойиш қилди. Ҳамма хонзодалар Тошканд жўнаб Абдулкаримбек юз фитна қилиб, Хўқандга қочиб сўнгра англиз давлати томон равона бўлди. Алҳол Нишопур шаҳрида мутаватандур.

Тошканддан Насриддинхон Владимир шахрига равона қилди. Икки-уч йилдан сўнг Тошканд ёнуб келуб анда вафот қилди. Амир Саййидбек ва Бурхониддинбек икки фарзанди боқи қолди. Акбаралибек ибн Султон Муродбек ҳам Тошкандда вафот этуб зурриёти қолмади. Насруллохбек муқаллаб Ўрмонбек ва Фансуруллохбек ном хонни икки фарзанди Туркистон шахридан қайтуб алар ҳам Тошкенд келган эдилар. Бир-икки йил ўтуб шахзодаи //143^a наврасида мулаққаб Ўрмонбекни умри боди хазонга мубаддал бўлди. Бу шахзодани отаси Худоёрхон ятимлик важҳидан зиёда ўзи парвариш айлаб ўстургон эди. Тааллуқдор бўлмайд ўн етти ёшида жаҳондан ўтди. Беҳад хушёр, ботамкин шахзода эди. Шоистаи раҳмат этсун. Омин!

Мақорини бу овон Худоёрхон Орунбурх шахридан ҳижрат қилиб зиёрати Маккаи мукаррама – Байтуллох этуб ҳаж айлаб, зиёрати Мадинаи мунаввара қилиб, тавофи Карбало айлаб Бағдод шахри ила Ҳирот келуб Майманага ўтуб Каррух ном мавзуда вафот этди. Ҳеч бир подшоҳлик жойда иқомат этмоқга орзуси бўлмади. Қабри алҳол зиёратгоҳи халқуллохдур. Зиёда ҳазбари (шерри) замон //143^b хон бўлуб ўтди. «Албатта биз Оллоҳнинг (бандаларимиз) ва албатта биз у Зотга қайтгувчиларимиз»^{176**}.

Комронбек ибн Саййид Умарнинг шарҳи: Хондан Тошканд шахрида тўрт ўғил: Саййид Муҳаммадаминбек, Саййид Умарбек, Ибн А(Я)минбек, Фансуруллохбек ёдгор қолдилар.

– Саййид Муҳаммадаминбекдан: Нуриддинбек, Азаматбек, Темурбек, Исломбек, Муҳйиддинбек, Мансурбек ўғил бўлиб, 1940-йилда вафот қилиб кетган.

– Саййид Умарбекдан: Оллоҳёрбек, Усмоналибек, Комронбек, Комкорбек ўғиллар бўлиб, Саййид Умарбек 1928 йилда вафот қилдилар. Оллоҳёрбек, Усмоналибекдан фарзанд йўқ. Комронбекдан бир ўғил Шохруҳбек 1948 йилда туғилган.

– Комкорбекдан икки ўғил: Ҳасанбек 1929 йилда туғилган, Ўткирбек 1937 йилда туғилган.

(Асар таржимаси 2013 йилнинг 10 июли, Рамазони шариф ойининг биринчи куни бошланди ва 30 август куни изоҳлар ва кириши билан тугади. 2013 йилининг 30 декабрида китоб таҳрири ва такмили низоҳасига етди).

Изоҳлар:

¹ *Вожиб ул-вужуд* – ўлмас, мангу, бархаёт.

² “Дарҳакикат, (Биз) Одам фарзандларини (азиз ва) мукарам қилдик”. Қуръони карим, 17:70.

³ “(Аллоҳ) Одамга барча (яратилган ва яратилажак нарсаларга тегишли) номларни ўргатди” Қуръони карим, 2:31.

⁴ Қуръони карим, 94:4.

⁵ Қуръони карим, 22:107.

⁶ Пайғамбар Муҳаммад холаларидан бири.

⁷ Қуръони карим, 6:141.

⁸ Қўқон шаҳри этимологиясини йирик олимлардан тортиб ҳаваскор тарихчиларгача ҳар хил талқин қилганлар. Бизнингча, унинг ягона тўғри маъносини ёзма манбаларда ёзилган “Хўқанд” (арабчада Х^уқанд – دنقاروخ), аслида Ҳавокент/Ҳавоканд беради. Ҳавокент, яъни “Ҳаво, шамоллар шаҳри” (кент/канд/кат – шаҳар демакдир) деган маънони билдиради. Қўқонда бўлган ҳар бир киши бу шаҳарда йил давомида қарийб 300 кун фақат шамол эсиб туришини кўрганда шу талқин тўғри эканига ишонч ҳосил қилади.

⁹ Умархон – Амир Умархон, Амирий Қўқон хони (1810–1822), зуллисонан шoir. Норбўтабийнинг ўғли. Ўзбекларнинг минг уруғидан. Бошланғич саводини оилада чиқариб, кейин мадрасада таҳсил олган. Ёшлигидан сарой хизматиға жалб қилинган: акаси – Қўқон хони Олимхоннинг давлатни бошқариш ишларида фаол иштирок этган. Олимхон 1807 – 08 йилларда унга Фарғона ҳокимлигини топширган. Шу йилларда у Андижон ҳокими Раҳмонқулибийнинг кизи Моҳларойим (Нодира)ға уйланган.

Ҳоким табақалар Олимхоннинг Тошкентда кўтарилган ғалаёни бостириш учун қўшин тортганлигидан фойдаланиб, фитна уюштирадилар ва 1810 йили Умарни хон қилиб кўтардилар, Олимхон эса ўлдирилади. Умархон Қўқон хонлиги ҳудудини кенгайтириш, ҳокимиятни мустаҳкамлаш сиёсатини олиб боради. Бухоро амириға қарашли Туркистон ш. (1815), Ўратепани (1817) босиб олган. Сирдарё бўйидаги ерларда Янгикўрғон, Жулак, Қамишқўрғон, Оқмачит, Кўшқўрғон номили харбий истехкомлар курдирган. Улар Ўрта Осиёни Россия билан боғлайдиган муҳим савдо йўлида жойлашган эди. У Россия билан дипломатик муносабатлар ўрнатишға ҳаракат қилган. Умархон даврида Қўқон, Тошкент, Туркистон, Чимкент, Сайрам, Авлиёотада масжид ва мадрасалар курилиб, қабристонлар тартибға келтирилган. Шаҳрихон шаҳарчаси барпо этилган, янги қишлоқлар вужудға келган. Хон амалдорларнинг талончилик сиёсатиға қарши Чимкент ва Сайрамда кўтарилган кўзғолон бостирилган. XIX асрнинг биринчи ярмида Қўқонда ўзига хос илмий-маданый муҳит вужудға келган – унинг бошида турган маърифатпарвар ҳукмдор Умархон илм, маданият, санъат, адабиёт, турли касб-хунарларнинг ривожига қатта эътибор берган, мадрасаларда ўқиш-ўқитиш ишларини яхшилаган, турли хунар мактаблари очилишини қўллаб-қувватлаган. Ўзи ҳам Амирий таҳаллуси билан шеърлар ёзган. Унинг атрофида 70 дан ортиқ шoir йиғилган. 1821 йилда Фазлий Наманганый Умархоннинг амриға биноан, 63 нафар шoirнинг шеърларини ўз ичига олган “Мажмуаи шoirон” тўпламини тузган. Уни улўғлаб қасидалар ёзиш, ғазалларига татаббулар боғлаш бу шoirлар ижодида етакчи ўрин тутган.

Умархон Лутфий, Жомий, Навоий, Фузулий, Бедилни ўзига устоз санаб, улардан ижод сирларини ўрганган, уларга эргашиб ижод қилган, ғазалларига мухаммаслар боғлаган. Арузнинг туркий адабиётда машхур, халқ ижодида ҳам кенг тарқалган энгил ва ўйноқи вазнларидагина ёзилган бу шеърларнинг барчаси ишқу мухаббат мавзуда. Уларда анъанавий мавзулар ва тасаввуфий рух устун. Ўзбек ва форс-тожик тилидаги шеърларини тўплаб, девон тартиб берган. Девон ғазал, мухаммас, мусаддас, туюқ жанрларидаги 10 минг мисрадан ортиқ шеърни ўз ичига олган.

Ўзбекистон ФА Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейининг матншунослик ва ёзма ёдгорликларни нашр этиш бўлимининг илмий ходимлари томонидан Умарнинг турли даврларда кўчирилган 26 та қўлёзма девони ҳисобга олиниб, уларнинг илмий тавсифи берилган. Бу қўлёзмалар Санкт-Петербург, Тошкент, Самарқанд ва Бухоро кутубхоналарида сақланади. Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида Умархоннинг 17 та қўлёзма девони мавжуд. Бундан ташқари, литографик усулда чоп этилган девонлари ва шоир шеърларидан намуналар берилган баёзлар бор (Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси).

¹⁰ Шохрух (Шохрух II) 1121/1709 йили хон кўтарилди ва 1134/1721 йили вафот этган.

¹¹ Бобурхон – Захирад-дин Муҳаммад Бобур (1483–1530) – Фарғона ҳокими (1494–1500), Мовароуннаҳр учун урушлар олиб бориб, 1512 йили Самарқандни тарк этиб, Кобулга қайтгач, 1518–1525 йиллари Хайбар довоидан ўтиб, Ҳиндистоннинг Панжоб вилоятига юришлар қилган. Ҳиндистонда Буюк мўғуллар империяси номи билан шуҳрат топган бобурийлар давлатига асос солган (1526 – 1858), буюк саркарда ва давлат арбоби, таниқли шоир ва ёзувчи.

¹² Найманча – Фарғона вилояти Данғара туманидаги қишлоқ номи.

¹³ Ҳижрий 1066 йили, шаввол ойида (милодий 1656 йили 23 июл – 21 август) Олтун Бешик вафотидан кейин Фарғонанинг барча эли аржуманд фарзанд Тангриёрхон лақабли Султон Эликхонга қайтадан аҳд-паймон қилдилар. Ўзбакият расму русумига мувофиқ вакиллар уни оқ кигизга ўтказиб, унинг тўрт бурчагидан кўтариб зарин тахт узра ўтказдилар. Дирҳам ва динорларнинг юзи унинг исмидан зеб-зийнат топди, минбарлар боши унинг номидан мунаввар ва мукаррам бўлди. Унинг лутфи, рушди, адлу адолатидан мамлакат маъмур ва раият масрур бўлиб, мухаммадия дини ва расму русумининг тараққийси, аҳмадия шаръи шарифининг тақвиятига кўп саъй ва ҳаракат қилди. Унинг давлати ва салтанати замонида деҳқонлар ва хунармандлар ҳар тарафдан келиб, зироат ва саноат ишларига ривож бердилар. Тарғова мавзеида унинг ҳаракати ва ҳиммати билан бир улкан ариқ қазилиб, унинг икки томонидаги ерларни ерсиз одамларга ва кўчманчи аҳолига тақсим қилиб бердилар. Қуруқ ерлар экинзорга ва сувсиз саҳролар боғу бўстонга, чаман ва гулистонга айланди. Ҳозирги аср халқи Хўқанд шахри ичидаги бу анҳорни Каттасой дерлар...

¹⁴ Оқсоқол – қабила, уруғ бошлиғи.

¹⁵ Сарття/сартлар – тожик ва ўзбек тилларида сўзлашувчи Ўрта Осиё шаҳарларининг аҳолиси. Сарт сўзи қадимда карвонбоши, савдогар маъноларида ишлатилган.

¹⁶ Бугун Қўқон шаҳрининг шимол-шарқида, газ захиралари пунктида жойлашган Қўқ тўнлик азизлар мазори.

¹⁷ Судур – аслида садри судур, барча садрларнинг бошлиғи. Садрлар вақф мулкларига мутасадди амалдор. Шулар устидан судур назорат қилган. Саййид ва хўжалардан тайинланар эди.

¹⁸ **Ашурмуҳаммадхон ва унинг ўғли Шоҳрухбекнинг зикри.** 1094 йили рамазон/1780 йил 31 август – 30 сентябр оyiда Фахруннисо хонимдан Ашурмуҳаммадхонга Аллоҳ таоло юлдузи порлоқ бир ўғил ато қилди. Отини Шоҳрухбек қўйдилар. Жаҳонни эгаллаш нури унинг юзи ва пешонасидан ярқираб турарди. Тўққиз ёшга кирганда уни бир хушёр ва донишманд бир муаллимга топширдилар. Илму адабдан мукамал баҳраманд бўлгач, от чопиш, ўқ отиш ва сипоҳарлик илми, найза санчишни ўрганди.

Муҳаррам ал-ҳаром ойи, ашуро кунида, ҳижрий 1121/1709 йил 23 мартда Ашурмуҳаммадхон фоний оламдан уқбо оламига рихлат қилди. Қўмиш маросимлари бажариб бўлгандан сўнг қўшин аҳли ва раъият бирга иттифоқлашиб Шоҳрухбекка аҳд-паймон қилдилар. Ҳукумат тахтига ўтириб у мамлакат бошқарувида янги ва яхши қондаларни жорий қилди. Фарғона мулки унинг даврида равнақ топиб, жуда тараққий қилди. Фарғона мамлакатининг аскар ҳокимлари ва сардорлари, қўшин амирларини алмаштирди, ҳар бир мансабга ишбилармон ва доно кишиларни тайинлади. Қўшиндаги вазифалар ва амалларни кўпайтириб, имкон борича ҳарбий қурол ва аслаҳалар билан таъминлашга саъй ва кўшиш қилди. Энди мустақил ҳукм суриш учун ҳаракатларни бошлади. Унинг ажждолари Бухоро хонларига тобе эдилар. Танга ва хутбаларда ҳам аввал уларнинг номлари ўқилар ва зарб этиларди. Шоҳруххонга навбат келганда Бухоро хонлари номини танга ва хутбадан чиқариб ташлаб, имом хатиблар хутбани Шоҳрух номидан ўқий бошладилар. Тангалар ҳам унинг номи билан зийнат топди. Қўқон шаҳрини бино этиб салтанатининг пойтахтига айлантирди. Хайрия ишларга қўл уриб мадраса ва масжидлар қурдирди. Шаҳарнинг жанубида бир олий қаср барпо этди, уни ҳозир Тефа қўрғон дерлар. Ўша баланд қасрдан ҳозир нишона ҳам йўқ...

Шоҳруххон ҳукмронлиги пайтида Наманган аҳолиси ва ул маконнинг ёмонлари бош кўтариб ёғий бўлдилар. У бундан хабардор бўлиб, бир гуруҳ баҳодирлари ва узангиси аҳли билан ўша томонга бориб, ул душманларга жазо бериб, бир ақли ва тадбирли ҳокимни қўйиб қайтди.

Шоҳруххон ўз вилояти ва ҳукуматини шундай каттиқ қўлга олган эдики, ул айёмнинг бирор-бир қайсар кишиси унинг чизган хатидан чиқмас эди, бирор-бир бузғунчи ва золим киши бош кўтарса сиёсат ўроғи билан илдизини шундай кўпориб ташлар эдики, киёматгача бошини кўтаролмас эди. Унинг сиёсати камолга етган, адолати мўътадил эди. Шоҳруххон Фарғонани бегоналар итоатидан чиқарган ва озод этган хондир. Фарғона хонлари ўзларининг мустақил ва янги давлатларини Шоҳруххон давридан бошлаб ҳисоблайдилар. Шунинг учун уни Фарғона хонларининг биринчиси деб санайдилар. Шоҳруххон халқ билан шундай муомала ва муносабатда бўлдики, қўшин ва раъият ундан шокир ва рози бўлиб, ўзи маҳбулларига айланди. У Бухорога қўшин тортиб уни ўз итоатига олиш орзусида эди. Бироқ, умри унга вафо қилмади. Ҳижрий 1134/1721–1722 йили борлик

оламидан боқий жаннатсаройига кўчиб кетди. Унинг вафотига замона шоирлари марсия ва тарихлар битганлар. Жумладан, шу бир байт билан кифоят қилинд:

Инчунин гуфто хирад таърихи фавти шоҳи дин,
Факти реҳлат хон Шохрух шуд аз атрокон жудо.

[Ақл дин шоҳи вафоти таъриhini деди:

Риҳлат вақтида Шохрух турклардан айрилди].

Отаси даврида Андижонда ўн йил ҳукм сурди. Падари бузруквори вафотидан кейин ўн уч йил ҳукмронлик тахтида қарор топди. Айтишларича, у ўрта қоматли ва жуссали бўлиб, хулқ атвори мулоим, либос ва таомда қаноатли, еб-ичишда ўзини қўшин аҳли билан тенг тутарди. Шундай оддийлиги билан маҳобат ва саховати бурунги хонлардан ортик бўлган. Ундан учта бахтли фарзанд қолди. Биринчиси Абдурахимхон, ўртанчиси Абдулкаримхон ва учинчи ўғли Шодибек. Никоҳида фақат ўғилларининг онаси Тожинисо деган аёл бўлган. Қизи бўлмаган.

¹⁹ “Минглар сулоласи вакиллари етти киши эди ва уларнинг салтанати Фарғона мамлақатида юз йил бўлди. Бу сулоланинг биринчи вакили Раҳимхон ибн Шохрух оталиқ ибн Муҳаммадхалиқбий ибн Чамашбий бўлиб, у (Шайдо лақаби билан танилган ва ушбу айёмдаги эшон Хожажонхожанинг аждоди ҳисобланмиш) йўлбошчилар паноҳи мавлоно Лутфуллоҳ Чустийнинг муриди эди. Алар ҳазратлари эса валийлар султони ва сўфийлар паноҳгоҳи Махдуми Аъзамнинг – *сирларини Аллоҳ азиз тутсин* – муриди эканлар. Ва Шохрух оталиқ уч нафар азиз фарзанднинг отаси эди: Раҳимхон, Абдулкаримбий ва Шодибий. Уларнинг истиқомат манзили Деҳқонтўда мавзесида бўлиб, Хўқанд шахрининг уч фарсахлик жанубий чеккасида жойлашган бу ер ҳозир харобага айланган. Хуллас, сулоланинг бу вакиллари илгари ўша мавзеда яшаганлар”. Қаранг: Муҳаммадҳакимхон. Мунтахаб ут-таворих (Тарихлардан сайланма китоб) / Форс-тожик тиладан таржима, кириш ва изоҳлар муаллифи Ш.Х. Воҳидов. Кўрсаткичлар тузувчилари Д. Сангирова, Ш. Юнусов. – Тошкент: Янги аср авлоди. – Б. 336.

²⁰ Ўратепа – Ўратепа/Истаравшан – Кўқон ва Бухоро давлати чегарасида жойлашган мулкнинг маркази. Фарғона, Зарафшон, Илоқ водийларини бири-бири билан боғлаб турган катта савдо йўлида жойлашган қадимий шаҳар. Ҳозир Тожикистондаги Суғд вилоятида туман маркази. Қадимда Усрушона/Истаравшан тарихий-жуғрофий ҳудуднинг маркази шу шаҳарнинг яқини (қадимий Киропол) да жойлашган эди.

Истаравшан – Истаравшан/Усрушона – тарихий-жуғрофий ҳудуд сифатида Жиззахдан Хўжандгача бўлган жойлардан таркиб топган эди.

²¹ **Абдурахимхон салтанатининг аҳволи ва кайфиятининг зикри.** 13 рабиал-аввал ҳижрий 1134/1722 йил 1 январ хонлик тахти унинг вужудидан зеб-зийнат топганида, у отаси қолдирган расм ва қонунларни давом этдириб, шу йўлдан бора бошлади. Қўшин тартиби ва ишига, ҳарбий асбоб ва жиҳозлар билан лашкарни таъминлашга янада кўпроқ аҳамият берди. Жулусидан икки йил ўтгач, катта қўшин билан Ўратепа итоатида бўлган Хўжанд ва Истаравшан томонига черик тортди. Учунчи куни тонгда Хўжандга келиб, аркон ва нарвонлар билан баҳодирлари шаҳарга кирдилар. Дарвоза посбонларини ўтқир қиличлар дамидан ўтказиб, йўқлик оламига жўнатдилар. Бутун лашкар шаҳарга кириб, ҳоким ўтирадиган

ички қалъага юзландилар. У ернинг волииси Оқбўтабек кечаси билан пари юзли хўжандлик қизлар билан мажлису базм қилиб, хуршидюзли соқилар қўлидан қизил шароб ичиб, хушдан кетгунча маст, ғафлат уйқусида ётар эди. Жанг ноғораси ва уруш найи овозидан уйғониб, киёмат кунига ўхшаган ҳолатни кўрди-да, қармоққа тушган балиқдек талвасага тушиб, уруш либосини кийиб, хос мулозимлари билан отда бирор-бир бурчакка чекинмоқчи бўлди. Хўқанд лашкарининг муқаддимаси етиб келиб уни асирга олдилар ва Абдурахимхоннинг нусратасар назаридан олиб ўтдилар. Хон уни барча кўчу-қуруни билан Ўзганд қалъасига юборди. Уч йил ўтиб у ўз табиий ажали билан у ерда вафот этди.

Хўжанд шаҳри ва унинг атрофи Аллоҳ инояти билан забт бўлгач, лашкарнинг бир қисми хоннинг шоҳона лутфи ила ижозат олиб, ғолиб ватанга қайтди. Хон укаси Шодибекни кучли лашкар билан ул вилоятда қолдириб қайтди. Бу ишлардан бўшагач, қиш мавсуми кирди ва қору ёмғирнинг кўплигидан лашкарнинг аҳволи танг бўлиб, улар Хўқандга қайтарилди ва Ўратепа билан Самарқандга юриш қулай фурсат киргунча орқага сурилди.

Қишда хон адлу инсоф билан ҳукм суриб, баҳор кириши билан Ўратепа ва Самарқанд юриши бошланди. Қуёш Савр буржига кирганда зафар келтирувчи қўшин мазкур вилоятларнинг забти учун азм этилди. Йўл ва манзиллар босиб ўтилгач қўшни нури Хўжандда ёйилди. Укаси Шодибек қўшин амирлари билан унинг кўринишига чиқдилар ва марҳаматлар кўриб, бирга Ўратепага келиб тушдилар. Лашкар амирлари қалъани олиш учун фармон олдилар. Зафарли лашкарнинг баҳодирлари қалъа атрофида асбоб ва ускуналарини келтириб, ҳар қуни мардлик жангларини кўрсатардилар. Ўратепанинг волииси Муҳаммадраҳимбек, юз қабиласининг бошлиғи, ўзида қаршилик кўрсатишга тоби йўқлигини фахмлаб, бир кечада Ўратепа қалъасининг ғарбий дарвозасидан чиқиб Хисор тарафига Шодмонбек ва Муҳаммадаминбеклар қошига кочиб кетди. Ўратепанинг қозилари ва улуғлари омонлик тилаб, кўп тухфалар ва хазина билан келиб салтанат паноҳининг мулозимларига қалъани топширдилар. Подшоҳлик марҳамати ва қимматбаҳо кийимлардан баҳраманд бўлиб, шодмонлик билан ўз маконларига қайтиб, раъият ва аҳолига омонлик етганини хабар бериб, тинчланиб хотиржам бўлдилар.

Фозилбек ибн Содикбек у ерда ҳоким этиб қўйилди. Хон бу ердан нусрат келтирувчи ҳаракат узангисини Самарқанд томонига бурди. Манзилни босиб ўтгач, у ўлкага кириб бориб қамални бошлади. Ул вақтда Бухоро хони аштархонийларнинг сўнги вакили Абулфайзхон эди. Унинг қўлидан қудрат ва истиклол кетган, давлати ва ҳукуматига вазири Ҳақимбий манғит эга чиқиб, барча мансаб ва амалларни, қирим ва чиқимларни ўз фарзандлари ва қариндошларига топширган эди. Мамлакатнинг энг муҳим ишларини ўзи ҳал этарди. Манфаат эшиклари бошқалар учун ёпиқ эди.

Қўшин бошлиқлари ва раъият шу сабадан хафа бўлиб, баъзилари ўзларини олий мақом вазирилик мансабига, баъзилари садр ва сардорлик амалида ўзларини Ҳақимбий манғитдан кўпроқ лойиқ ва авло деб билардилар ва унга итоат этишдан воз кечиб, ҳар бири ўз мақомида қолиш учун ҳаракат қилардилар. Ҳақимбийнинг илтимос ва даъватларини қабул қилмай Бухорога келишдан бош тортардилар. Аштархоний хонларининг давлати инкирозга дуч келганидан Абулфайзхон бу бедаватлар расму одатидан хафа бўлиб, ҳукм суришдан ҳам қўнгли қолиб, ов

қилиш, базм ташкил этиш билан машғул эди. Мамлакатнинг барча ишларини Ҳакимбий манғит қўлига бериб, ўсимлик у ёқда турсин, ҳатто гулга киё бокмасди.

Ўша вақтда Абдурахимхон Хўқандий камалдан кейин Самарқандни қўлга киритгач, лашкаридан бир гуруҳини ажратиб олиб, илғор этиб Каттакўрғонни ҳам забт этди. Бу жойларни ўз тасарруфига киргизиб, энди Бухоро сари таважжуҳ қилмоқчи эдики, Ҳакимбий манғит “агарда Абдурахимхон Хўқандий Бухорога келиб уни камалга олса, норози ва қарши бўлган ҳоким ва сардорлар тарафига ўтиб, Бухорони эгаллаб, манғитияни ўртадан йўқ қиладилар ва Абулфайзхонни ўз мустақил мақомига қайтарадилар”, деган мазмунни тушунди. Бухоро аҳолиси ўртасида шундай овоза тарқатилган эдики, Хўқанд ҳукмдори манғитияга қарши келмоқда ва бошқаларга иши ва даъвоси ҳам йўқдир.

Ҳакимбий манғит уддабурон бир киши эди, воқеа иложини олдиндан топиш кераклигини билиб, Бухоронинг уламо ва саййидларини кўп тухфа ва ҳадялар билан Самарқандга юборди. Хоннинг яқинлари ва мулозимларига ҳам анча тухфалар бериб сулҳ занжирини ўртага ташлади. Улуғ олимлар, саййидлар ва икки тараф амирлари бир неча кун сулҳ учун музокара ва мунозаралар олиб бордилар, куёш Мезон буржида бўлган вақти, 1144/1731–1732 йили қуйидаги шартлар билан сулҳ имзоланди. Самарқанд ва Каттакўрғон барча тобиоти билан Абдурахимхон Фарғонийга ўтади; бу жойлар Фарғона мулки таркибига киради ва Бухоро хони тарафидан уларга даъво этиши ҳеч қачон жоиз бўлмайди. Фарғона ҳукмдори шуларга қаноат қилиб, Каттакўрғондан бир қадам ҳам олдинга сиљжimasлигини тан олиб, икки тараф улуғлари ва аъёнлари ҳузурида муҳр ва имзолари билан аҳдномага зеб-зийнат берди. Бухоро хони ва Фарғона ҳукмдори ҳам сулҳни мустаҳкамлаб, Бухоро элчилари ва саййидлари, уламо билан бирга қайтиш учун рухсат олдилар. Шоҳона эҳсон ва инъомларга эга бўлиб, хурсанд ва мамнун ўз мамлакатларига қайтдилар. Бу ишларнинг тартиби ва низоми тугагач, Самарқандда шавкатпаноҳли даргоҳнинг мулозимларидан Энақули додхоҳни ҳоким ва Мулло Бечора деган бир кишини қози ва садр этиб тайинлаб, қалъада ҳам бир қутвол қўйиб, Шаҳрисабзни босиб олиш учун ҳаракат қилинди. Нусрат келтирувчи лашкар шу тарафга ҳаракат бошлади.

Шаҳрисабз волийси Ҳакимбек [манғит] бир хушёр ва уйғоқ киши эди. Самарқанд фатҳини, бухороликларнинг хўқандликлар билан сулҳ аҳдномасини имзо қилганларини эшитгани захоти доно арбоблари билан машварат қилиб, сўзамол элчиларини танлаб, жуда кўп тортиқ ва тансуқот билан бир муборакнома ёздириб юборди. Шу билан эл бўлгани ва итоатини маълум қилди. Шаҳрисабз волийсининг элчилари кўкка етадиган саройга келиб, хоннинг яқинлари орқали унинг қўлини ўпиш бахтига муяссар бўлдилар. Ожизлик ва бўйсунуш билан элчилик расмини бажардилар. Хоннинг шоҳона раҳмдиллиги жўш уриб, уларга эхтиром кўрсатди, кўп эҳсон ва инъом баҳшида этиб, улар орқали Ҳакимбек валинаъми учун жавоҳир ва дурлар билан безатилган мурассаъ қилич ва камарлар бериб уларни қайтарди. Ўзининг зафарли узангиси мулозимларидан бўлмиш Абдулжаббор туксобани улар билан бирга Ҳакимбек валинаъмининг энг катта акаси Иброҳимбек валинаъмининг жуда гўзал ва замонанинг сараси бўлган қизига совчилик учун юборди.

Элчилар келишидан Ҳакимбек хабардор бўлиб, вилоятнинг аъёни ва ашрофини истикбол учун буюрди. Эъзоз ва икром, ҳурмат билан яхши жойлар тайинлаб,

зиёфат ва меҳмондорчилик расмини бажо келтирди. Совчилик хабарини эшитиб, бундай қариндошчиликдан хотири шуқуфон бўлди. Кучи етгунча қимматбаҳо мато ва акмишалар, кўз кўрганда ялтирайдиган дуру жавоҳирдан жуда кўп ҳадялар билан, ўша даврда ҳеч ким кўрмаган ва эшитмаган дабдаба ила муътабар яқинларини, кабира аёлларни қўшиб Ойчучуқойим бинт Иброҳимбек валинаъмини Самарқандга Абдурахимхон ҳузурига юборди. Хусумат ва душманлик шундай қариндошлик билан яқун топди. Абдулжаббор туксоба олдинроқ Фарғона хони ҳузурига келиб, замона Билқиси келаётгани хушхабарини етказган эди.

Хон ашроф ва зодагонларини бориб уларни кутиб олиш ва нусратли ўрдуга олиб келиб, шоҳ ҳарамсаройига қиритишлари учун буйруқ берди. Олий фармонга биноан ул қумуш билан безатилган шон ва шавкат, катта иззат ва ҳурмат билан давлат саройи бўлмиш амирлик касрига туширилди. Ҳокимлар, маъмур ва сарқорлар бир подшоҳона зебу зийнатли тўйни камолига етказиб бошладиларки, бу ўтиришда турли-туман таомлар, шарбатлар, мевалар, қушлар гўшти кўп ва сероб ҳолда муҳайё эди...

Шоҳона тўй маросими ниҳоясига етгач, шавкатли саройда ҳозир бўлган катта ва кичик, улуғ ва оддий аҳолига хусрави замон лутфи билан заррин халатлар, тилло ва қумуш билан безатилган камарлар баҳшида этилди. Дини мубин ва пайғамбарлар саййиди суннатига мувофиқ ул ой юзли Билқис мартабали қизни салтанат чўққисининг куёши билан никоҳлаб боғладилар. Шу улуғ қизни олиб келган элчиларни катта иззат ва эҳтиром кўрсатиб, саноксиз тухфалар билан Ҳакимбек валинаъми ҳузурига қайтардилар.

Бу ишлардан фориғ бўлгач қайтиш байроғини дорус-салтанат томонга бурдилар. Бахтиёр хоннинг узанги аҳли қайси бир манзилга келиб кўнмасин, шу ер аҳлисини ўзининг эҳсон ва тухфалари билан шод ва мақсадларига етказиб кўяра эди. Чўл ва саҳраларни босиб ўтгач Конибодом мавзеига етиб келганда, зафарли ва аъло чодир қурмоқчи бўлган бир пайтда, пойтахтдаги амирлар ва давлатнинг уламо ва содоти истикболга чиқиб, хон кўрунишига етиб кўлини ўпиш давлатига етдилар. Хон у жойдан кўчиб катта шавкат билан келиб салтанат пойтахтига қарор топиб, адл ва инсофга машғул бўлди. Фарғона мулки унинг даврида қурилган бино ва иморатлари, казиган ариқ ва анҳорлари билан обод бўлди.

Ҳижрий 1146/1733 йили куёш Жавзо буржида (21 майда Жавзо қирган) бўлганида Абдурахимхон Тошқанд ва Туркистонни босиб олиш учун катта кўшин билан ҳаракатга тушди. Ул замон Тошқанд ва унинг тобиотида Баҳодирхон ҳукмрон эди. Хон Хўжандга етиб келганида мизожи ўзгариб кетиб, тоби қочти. Бадан ҳарорати кўтарилиди. Шул аср табиблари қанча уринмасин, даво тополмадилар, уринишларидан фойда бўлмади. Давлат устунлари ва хоннинг ака-укалари дарвешлар ва узлатда ўтирган кишиларга назру ниёз, садақалар улашиб, улардан дуо тиладилар – натижа бермади...

Ўлим шарбагини фазо табиби кўлидан ичиб, бу бевафо жаҳондан кўз юмди “Алабатта, биз Аллоҳнинг [бандаларимиз], ва, албатта, биз у зотга қайтгувчилармиз”. Шариат одоби бўйича кафанлаб Хўжанд мамлакатада барчанинг иштирокида катта шавкат ва ҳурмат билан кўмдилар. Замона фозиллари унинг вафотида марсиялар ва таърихлар битган. Улардан бири мана шу:

Бирафт хони замон ба сўйи жаннати ризвон,
 Ҳазору як саду чилу шаш маҳи шаъбон.
 [Замона хони кетди жаннати ризвон сари,
 Минг бир юз қирқ олтинчи йили шаъбонида].

Умри ўттиз олти ёшда, салтанати ўн икки йил. Отаси замонида саккиз йил Андижон шаҳрида ҳоким эди. Унинг мозори ҳозир ислом ахлининг зиёратгоҳига айланган. Айтишларича, у дўлвар (гавдали), қад-қомати баланд, буғдойранг, истараси иссиқ киши бўлган. Зеб-зийнат, такаллуф, яхши еб-ичиш ва кийинишни яхши қўрарди. Еб-ичиш ва ошхона жиҳозларини тилла ва кумушдан ясаёттирган эди. Шижоатли, саҳий, кибр-ҳаволи бўлиб, унинг ҳузурида ҳеч ким ижозатисиз сўз айтолмасди. Аллоҳ гўзаллиги жойи бўлган қўшин ва рабият ундан қўрқувда эдилар.

Ундан бир ўғил Эрдонабек ва учта қиз Ойжонойим, Хуршидойим ва Зебуннисоойим қолди. Иккита хотини бўлган: Шарафнисоойим Абдуллоҳбек мингнинг қизи ва Ойчучкойим шаҳрисабзлик Иброҳим кенагаснинг қизи. Унинг зикри юқорида бўлди. Эрдонабек, Хуршид хоним ва Зебуннисо хоним Шарафнисодан таваллуд топгандилар. Ойжон хоним эса Ойчучкойимдан оламга келган.

Хотинлар номидан кейин “ойим” сўзи ёзилса уни хоним деб тушунмоқ керак. Бу ўлкада хон ва амирларнинг хотинларини “ойим” лафзи билан қўшиб айтиш расмдир.

²² Куръони карим, 2:156.

²³ **Абдулқаримхон ибн Шохруххон жулусининг зикри.** Абдурахимхон фирдавс маконнинг вафотидан сўнг давлат амирлари ва миллат улуғлари иттифоклашиб Абдулқаримхонга аҳд-паймон қилиб, итоатига келдилар. Салтанат тожи унинг муборак бошида янги зеб ва зийнат топди. Адл ва инсофга қўшиш этиб, салтанати овозаси узоқ ва ёвуқ жойларга тарқалди. Элчилар ва муборакномалар атроф ҳукмронлардан келар ва шоҳона лутфу марҳаматлардан масрур ва шодмон бўлиб қайтишарди. Акаси Абдурахимхон тайинлаган вазир ва амирлардан биронтасини ўз ўрнидан олмади, акаси ва отаси хизматкорларини ҳурмат қиларди. Тефақўрғонда бўлган хон қасриким, падари бузруквори Шохруххон бино этган эди, акаси Абдурахимхон ворисларига қолдириб, ўзи Қўқоннинг Қўқунлук маҳалласида бир олий қаср бино этди. Атрофида дилни очадиган боғ барпо этди. Қаср ва боғ атрофидан барча вазир ва умарога ер тақсим бериб, ҳар бирига холи ва қудратига яраша ҳовли ва жойлар тарҳини тузиб, солдирди. Муътабар надим ва сипоҳийларга ҳам ажойиб иморатлар шу ерда қуриб, гуё бир янги шаҳар бино этди. Унинг таъриhini бир фозил шундай берган:

Хирад [дар]таъмири қасри хони одил,
 Ба таърихаш рақам зад “Мазхаробод”.
 [Хирад хони одил қасри таърихиға,
 Деди у “Мазхаробод”дир].

Шундай бир вақтда Хитой хони Кошғар вилоятига катта лашкар юборди. Бу вилоятда ҳукмронлик қилаётган Махдуми Аъзам Мавлоно Хожаги Косоний авлодидан бўлмиш Ойхўжа ва Қунхўжа ҳокон қўшини билан урушиб, оқибат нусрат

шамоли Хитой кофирлари томонига эсиб, умидсизлик хўжаларни эгаллаганда саййидлар Кўхистон паноҳ йўли орқали Бадахшон музофотига чекиндилар. У ернинг аҳолиси дунё молига алданиб, Хитой ҳукмдорларидан кўп ёмбилар олиб хўжаларни Хитой кофирларига тутиб бердилар. Динларини бевафо дунё молига сотиб, ўзларини дўзах оловига ташладилар.

Хўжаларнинг бир садақатли мулозимлари уларнинг аёллари ва бола чақаларини яширин бир йўл билан Бухорога олиб келибди. Шул вақтда тотор куффорлари жавридан кўп мусулмонлар Фарғонага муҳожир бўлиб келдилар. Абдулкаримхон муҳожирлар учун Андижон атрофидан деҳқончиликка лойиқ ер бериб, улар ҳақиқа кўп меҳрибончилик ва шафқат кўрсатди. Андижон ва унинг атрофидаги хошғарликлар шуларнинг авлодидан бўладилар. Мисраъ: “Чунин кунанд бузургон чу қор бояд қард” (“Қерак бўлганда улуғлар шундай иш тутадилар”).

Ўша замонда қалмоқ кофирлари Жунғориядан чиқиб Яъжуж ва Маъжужга ўхшаб хуруж қилиб, Алмату тарафидан Туркистонга бостириб кириб, Тошкандгача ерларга эга бўдилар. Шу шаҳарнинг шарқи ва шимолини ўзларига лашкаргоҳ қилдилар. Истиқомат учун ҳозир Қалмоқ чифган деган мавзени танлаб қалъа қурдилар. Тошканд ҳокими Баҳодирхон Бухорога қочиб кетди ва у ердан Ҳижоз сафарига (ҳаж учун) кетди.

Тошканд ва унга тобе ерларни босиб олиб, қалмоқ лашкари Қандир давонидан ўтиб, Сангин (деган) қалъани ўровга олди. Абдулкаримхон бу даҳшатли хабарни эшитиб, анча хафа бўлди ва ўз яқинларидан бўлмиш Бобобекни катта кўшин билан Сангин қалъасидаги қамалда қолганлар мадади учун жўнатди. Бобобек тез ҳаракат қилиб Чил махрам кечуви орқали Сирдарёдан ўтиб борди. Фарғона лашкари келаётганидан қалмоқлар бошлиғи хабардор бўлиб, қалъа қамалига озроқ кўшин қолдириб, қолган лашкарини олиб ёрдамга келаётган ислом лашкари йўлини тўсиш учун чиқди. Бир пистирмада асосий кучларини биқмоққа қолдириб, юз нафар сарбозни бир тепаликда жойлаштириб, мусулмонлар кўшини яқинлашганда улар билан жангга кириб, устамонлик билан орқага чекиниб, пистирмада ўтирганлар тарафига қочиб келишларини буюрди. Куёш чиққанидан бир неча соат ўтгандан кейин, ислом лашкарининг муқаддимаси кўринди. Улар ўша жамоа билан учраганда, кофирлар ўзларини мудофаа қилгандек бўлиб, кўкқисдан орқага чекиндилар. Ислол қоровуллари орқаларидан таъқиб қилиб, ўша баланд тепаликка етдилар. Кофирлар лашкари пистирмадан чиқиб, уларни паргор нуқтасини ўртага олганидек, ўраб олдилар. Уч юз нафар асир олинди, бирор киши қутула олмади. Бобобек камтажриба бир киши эди. Ҳеч бир нарсдан хабари йўқ эди. У ҳам шу ерга етиб келганида, кофирлар қоровулларини кўриб, бир даста аскарини уларни тутиб олиш учун юборди. Ўзи ҳам уларнинг кетидан юра бошлади. Пистирма жойига яқин келганда кофирлар лашкари икки қисмга бўлиниб, ислом лашкарини ўраб олдилар. Иккала лашкар ҳам тун ярим бўлгунча қаттиқ уруш ва жанг қилишди. Оқибат ислом лашкари мағлуб бўлди. Бобобек аҳли имон билан бирга захмдор ва мажруҳ асирга тушди. Баъзилар шахид бўлдилар. Қолганлар қочиб қутулишни ўзларига ғанимат кўришди.

Қалмоқлар бошлиғи асирга тушган аҳли исломни шаҳодат даражасига етказди. Бобобекни эса занжирбанд ҳолда Тошкандга юборди. Куффор аҳли кетгач, шу

жойга яқин қишлоқ аҳли келиб шаҳидларга жаноза ўқиб дафн этдилар. Шу мавзени ҳозир Шаҳидон дейдилар. Катта бир қишлоқ бу ерда бино бўлган.

Содир бўлган воқеани Сангин қалъасида қамалда бўлганлар эшитиб, қалъани қалмоқларга топшириб салтанат пойтахтига шошдилар. Бу нохуш хабар Абдулқаримхонга етиб борганда, чексиз қайгуриб мамлакатнинг барча жойларига хабарчилар жўнатиб, ҳокимлар ва амирларни ўз лашкарлари билан ҳузурига чақириб, ғазот ва жиҳодга даъват этди. Ислому кўшини жам бўлгунга қадар кофирларнинг сон-саноксиз лашкари Сирдарёни кечиб ўтиб, Хўжа Туроб мозори яқинини ўзларига лашкаргоҳ қилдилар. Эртаси улар Қайнар чашма (Қайнар булок) га келиб кўниб, бу наҳс кўшиннинг муқаддимаси эса Говхона, ҳозир Мўйи муборак номи билан машҳур бўлган қишлоққа бостириб кириб бир қисм чорва ва молу мулкларни толон-тарож ва хароб этдилар. Шул аснода Ўратепа волийси Фозилбек ибн Содикбек юз Ўратепадан, хоннинг биродари Шодибек Марғинондан, хоннинг қариндошларидан бўлмиш Дўстқулибек баҳодир Андижондан, Абдуллоҳбек Намангандан ўз сипоҳлари билан даста-даста келиб, хон кўриниши ва зафар келтирувчи хон назарига мушарраф бўлдилар. Хон “ҳар бир ишда машварат қилингиз”, деган оят мазмунига амал қилиб, машварат мажлисини йиғди. Ислому лашкарини саккиз гуруҳга бўлиб, тўртасини душмани тўрт тарафидан ҳужум қилишга юбориб муҳораба ва жиҳод қилишга, қолган тўрт гуруҳ эса зарурат тушганда уларга мадад бериш учун шай ва ҳозир бўлиб туришларига қарор қилинди. Бу фикрни Абдулқаримхон ҳам маъқуллаб, саккиз гуруҳли кўшин бошқарувиغا Дўстқулибек баҳодир минг ва Фозилбек баҳодир юзни тайинлади. Ислому лашкарининг қолган қисми бошқаруви Шодибекка берилди. Хоннинг ўзи уламо ва солиҳ кишилар билан давлатхонада “Фатҳ” сурагини ўқиб, Аллоҳ даргоҳидан ғалаба ва зафар тилаш учун қолди.

Ислому кўшини амирлари тонг сахар лашкарни саф тортиб, куффор лашкарига қарши муҳорабага шошдилар. Мусулмонлар ислому душманига қарши жиҳод уруши оловини ёқиб, унинг шуъла ва алангасини янада кўтардилар. Қалмоқ кофирлари ҳам ўз жойларидан ҳаракатга келишлари билан, қаттиқ уруш ва муҳораба бошланди.

Шул маҳалда Абдулқаримхон вужудида сабр-тоқат қолмай, йиғлаб шаҳарда қолган яна бир гуруҳ лашкарни йиғиб тартибга солди-да, ўзи жангга киришмоқчи бўлди. Вазирлар ва уламо уни бу ишидан қайтариб, “яхшиси ислому ғозийлари ва ҳомийларини Марғинон ҳокими Шодибекка бериб урушга юборинг, хоннинг шариф вужудларига эҳтиёж тушсагина ўзлари жангга боришлари мумкин”, дея арзига етказиб, қайтардилар.

Маслаҳатга амал қилиб лашкарнинг қолган қисмини икки гуруҳга бўлиб, бирини Шодибекка топшириб, ғозийлар мадади учун юбордилар. Иккинчи гуруҳни хон олдида сақлади. Шодибек муҳораба майдонига урушнинг энг қизиган вақтида етиб келиб, зафар паноҳи лашкар амирларига хабар бериб, уларнинг ишорати билан жангга киришди.

Кофирлар кўшини сони ислому сарбозларидан уч қарра кўп бўлганидан, уларнинг ўқчи ва камончилари мусулмонларни ўққа тутиб, уларни ўзларига яқинлашга ҳам қўймасдилар. Бинобарин муҳораба мушкул ва қийинчиликдан холи эмасди. Ислому амирлари хон ҳузурига чопар юбориб уни пойтахт тўфангчилари

билан бирга ёрдамга чақирдилар. Қосид шаҳарга етиб келиши билан хон барча тўфангчиларни ўзига олиб, лашкар қўнган жойга ҳозир бўлиб, ўқчиларини душман камончиларига қарши тутиб ул малъунларни милтлик зарби остига тутди. Кўпларини жаҳаннам тубига юбора бошлаганида, қалмоқлар жуда танг ахволга тушиб, муҳораба майдонидан қоча бошладилар. Шу заҳоти мусулмон лашкари суворийлари қўққисдан кофирлар сафига от чоптирдилар. Султонлик уруши бошланди. Жанг маърақасидан буруксаётган чанг ва ғубордан ёриқ кун тунга айланди. Исломо ҳомийларини қалмоқ аскарларидан фақат “Аллоҳу акбар” дейишлари билан ажратиш мумкин эди. Аллоҳнинг лутфи билан ўшал кун исломо лашкари орқасидан бир қаттиқ шамол эсиб, урушдан кўтарилаётган чангни қалмоқлар чериги юзига уриб, кўзларини кўр қилиб, ул бузғунчи жамоани қичатиб қўйди. Имон аҳли бу воқеани ғалабалари учун бир аломат деб билиб, кофирлар кўшинига қарши янада шижоат ва собитқадамлик билан чиқиб, сафларини ёриб малъунларни дўзах оловига юборардилар. Ўшал куни Абдулқаримхон шахсан урушда қатнашиб, шариф зоти билан жанг ва жиҳодга раҳбарлик қилиб, мардлик ва шижоатликдан сабоқ берди. Охир-оқибат ғалаба шамоли Аллоҳ инояти билан аҳли исломо лашкари тарафига эсиб, шайтон қавми қочишни ихтиёр этиб, тарқалиб кета бошладилар. Мусулмонлар кўшинидаги отликлар уларни Сирдарё лабига қувиб бориб, кўпларини дарё ичида ҳам ўлдирдилар. Улардан жуда кам қисми қутулиб, Қурама кишлоғига тўхтамасдан қочиб бордилар. “Интихоб ат-таворих” соҳиби сўзига қараганда, Шермуҳаммад баҳодир ва Абдусаммад баҳодир ўша жанг куни тўксонта қалмоқни ўлдирган эканлар. Қолганини шунга қиёс қилаверинг.

Исломо лашкаридан уч мингдан ортиқ мажруҳ ва шаҳид бўлганини ровий хабар берганки, унинг тўғрилигига ўзи жавоб берар. Фатҳ ва зафардан сўнг Абдулқаримхон ўз давлатхонасига қайтиб келиб, вазирлар, амирлар кўшин ва аҳоли ичидан давлат ва миллат обрўси учун жонбозлик қилганларни, ҳақ дин ҳимоясида ширин жонларини аямаганларни мартабаларига мувофиқ ардоқлаб, шоҳона эҳсон ва инъомлар билан хурсанд ва хушнуд этди. Барча ҳокимларга ҳам ўз вилоятларига қайтиш учун ижозат берди. Аллоҳ неъматларининг шукри сифатида барча аҳолига ҳам ўз лутфу қарамидан улушлар ажратиб тақдим этди.

Абдулқаримхон қалмоқ кофирлари билан жиҳод қилаётганида таърих 1153/1740–1741 йили Нодиршоҳ Эроний чумоли ва чигирткага ўхшаган лашкари билан Бухорога келди. Абулфайзхон Бухорий унга қаршилиқ кўрсата олмаганидан итоат ва бўйсуннишдан бошқа чора топмади. Мамлакат улуғлари Нодиршоҳ истикболига чиқиб, иззат ва иқром кўрсатиб, Абулфайзхоннинг муҳтарама бир қизини унинг никоҳига киргиздилар. [Нодиршоҳ] катта кўшинини аждар пайкар тўплар билан Самарқандга юборди. У ернинг волииси Абдулқаримхон давлатининг мўътабар амалдорларидан бўлмиш Энақули додхоҳ Самарқандда бир неча кун эронийлар билан жанг қилиб шаҳид бўлди. Нодиршоҳ лашкари ғзаб билан Самарқандда ғалабани қўлга киритиб, Каттакўрғон, Ургут ва шунга ўхшаш истехкомларни босиб олди ва Фарғона хони томонидан қўйилган гумашталарини ҳайдаб чиқариб, Жиззах қалъасига эгаллади. Самарқанднинг қозиси Мулло Бечора ва Каттакўрғон кутволи Хонқули ўзларининг мажруҳ мулозимлари билан Хўқанд доруссалтанатига етиб келиб воқеа тафсилотларини Абдулқаримхонга етказдилар.

Кофир қалмоқларга қарши урушда хазинадан катта харажатлар бўлиб, ислом лашкари ҳали етарли даражада дам олмаган, яраланган ва мажруҳ бўлганлар эса, охиргача даволанмаган бўлсалар ҳам Эрон аскарлари ҳужум этиш хабарини эшитган заҳоти хон қамоли ғайрат билан мамлакатнинг тўрт томонига тавочилар ва жарчиларни юборишди. Тез орада катта лашкар йиғиб Хўжанд сари юриш бошладилар. Масофаларни босиб ўтгач, ул вилоятга етиб бориб Пешоғар мавзеида бир баланд қалъа бино этиб, у ерда беш минг жангчиларни қолдириб, хоннинг ўзи эса Хўжандга келди.

Нодиршоҳ лашкари билан Хоразм сари йўлга чиққанини эшитган Абдулқаримхон, давлат пойтахти Хўқандга қайтатуриб, Дўстқули баҳодирни катта кўшин билан шу ўлка ҳимояси учун қолдирди-да, ғайб пардасидан яна нималар содир бўлишини кутди.

Нодиршоҳ ҳам ўша замоннинг нодир шахсларидан бўлиб, мақсаддан узоқлашмасдан бу ерда унинг аҳволини жуда қисқа ва мухтасар баён қалами билан ёзилиши керак бўлади.

Нодиршоҳ афшор қабиласидан бўлиб, авваллари қароқчилик қилган. Бу ишдан анча бойлик тўплаб, бир қанча жасур ва ёвқур йигитларни ўзига итоат риштаси билан боғлаганда иши ривожланиб кета бошлади. Қаерда бир йўлтўсар ва қароқчи бўлса, унинг хузурига етиб келишди. Айтишларича, қачон бир тижорат қарвонини таласалар, Нодиршоҳ ўлжанинг ярми билан қаноат қиларди, дарвеш ва мусофирларга ҳам улуш берарди. Оқибат яқинларининг насихати билан бу ишлардан ор қилиб, тавба қилди.

Ул замонда доғулилик ва муҳолифат юзасидан Эрон вазирлари ва аёнлари барча сафавий шахзодаларини қатл этиб Шоҳ Хусайинни зиндонга ташладилар. Эроннинг истиклоли ва истикболига заифлик ва фатарот юз берди. Ҳар тарафдан Эрон тахтига даъвогарлар бош кўтариб мамлакатни эгаллаш учун қўл чўзардилар. Масалан, ҳижрий 1134/1721–1722 йили Қандаҳордан Маҳмудшоҳ ибн амир Вайс ҳужум қилиб, Кирмон, Исфаҳон ва бошқа кўп жойларни истило этди. Сафавий шахзодалардан кўпини қатл қилди. Шоҳ Хусайинни яна зиндонга ташлади. Ҳижрий 1135 йили муҳаррам ойида/1722 йил (12 октябрь–11 ноябрь) вазирлар ва амирлар фалаж бўлиб қамоқда ётган Шоҳ Хусайин ўрнига, сафавийларнинг охирги намоёндаси Шоҳ Таҳмаспни тахтга кўтардилар. Шу вақтда Маҳмуд ибн амир Вайс ғалжойини амакиваччаси Ашраф ғалжойи ўлдириб, ўрнига амирликка мушарраф бўлди. Тахтдан кетган собиқ шоҳ Шоҳ Хусайинни шахидлик даражасига етказди. Ўша замон шоирларидан Мирзо Қавомиддин шоҳ шаходати учун бир арабча таърих битган. Таърих бугун:

Азламаат ал-арзу ли қатли-л-умаро,
Эҳсонаху қад мало ал-хофиқайн.
Аш-шоҳ Султон Хусайн ал-лази,
Қад жовазат аъломаху-л-фарқадайн.
Иншоа фи торихиҳи Ҳотифун,
Фақола: “Таждид ал-қатла-л-Хусайн”.

[Ер амирларнинг қатлидан зулмат билан ёпилди,
Эҳсонлариданким, шарқу ғарб эди тўла.

Султон Ҳусайн шоҳким,
Байроқлари ҳамма ерда ҳилпирларди.
Ҳотиф унинг вафоти таъриҳида иншо қилиб,
Дедики: “Ҳусайннинг қатли тақорлранди”].

Малик Маҳмуд Сийистоний Эроннинг бундай бошбошдоқлик ва тарқоқлигидан фойдаланиб, қолган ерларига эга бўлиб чиқиб, муборак Машҳадни ўз ҳукумати марказига айлантирди. Шу вақтларга яқин бир даврда Эронга тобеъ ер саналмиш Абивард шаҳри атрофларидан Нодиршоҳ Афшорий ўз мулозимлари билан шоҳ Таҳмасп ҳузурига келиб унинг хизматига ўтди. Жасурлик, ёвқурлик ва баҳодирлик Нодиршоҳнинг пешонаси ва хулқида намоён эди. Унинг қудрат ва ихтиёри қўлига мол ва пул ҳамда лашкар бериб, Эрон давлати душманларига қарши юбордилар.

Нодиршоҳ ўзининг афшор қабиласи ва бошқа уруғ ва элатлардан ёвқур ва ботир йигитларни танлаб, қатта қўшин билан Эрон давлати ва миллати душманларига қарши уруш ва муҳорабага шошилди. У қаерга бормасин бахти баландлиги ва Аллоҳнинг инояти билан ғолиб ва музаффар бўлиб, Эронни ташқи босқинчилар ва даъвогарлардан халос ва озод қилди. Оқибат шоҳ Таҳмаспни тахтдан тушириб, Исфаҳонда ҳибс этиб, унинг кичкина ўғли Аббос мирзони шоҳлик тахтига ўтказди. Кўп ўтмай сафавийлар авлодини бутунлай йўқ қилиб, хижрий 1146 йили, шавол ойида/1734 йили (7 март–5 апрел) ўзи Эрон мамлакатининг шоҳлик тахтига ўтирди. Мирзо Қавомиддин Муҳаммад Қазвиний Нодиршоҳни тахтга ўтиришига шундай таърих битган:

Искандаршон ба нусрату тоиди зафар,
Бар маснади Жам гашт адолатгустар.
Таърихи жулуси майманат монусаш,
“Зулқарнайн” аст тожи “икбол” ба сар.
[Искандардек шарафли, нусрату зафар мададила,
Жамшид тахтига ўтирди, адолат ёйилди.
Унинг бахт келтирувчи жулуси таърихи,
“Зулқарнайн”, яна “икбол” сўзининг бош ҳарфидир].

Шоҳлигининг учинчи йилида сана 1150, зул-ҳижжа ойида/1738 йили (22 март–21 апрел) қатта лашкар билан Нодиршоҳ Балх ва Қандаҳор томон юриш қилди. Бу ўлкани босиб олиб, 1151 /1738–1739 йили эса Кобул, Кашмир ва Лохурни тасарруфига киргизди. Шу билан Ҳиндистонга бостириб кириб, бобурий Маҳмудшоҳни мағлуб этиб, Бобур авлодидан бўлмиш бир қизни ўғли Насруллоҳ никоҳига киргизди. Ҳинд подшоҳи хазинасидан нақд пул, жавохирот, тилло ва кумушдан бўлган асбобу олот, товусга ўхшаш тахт, 30 қарат келадиган “Дарёи нур” номли олмос, Маҳмудшоҳ ва темурийларнинг вазир ва амирларидан ҳам сон-саноксиз ва тенги йўқ шунча мол ва бойликларни тортиб олиб эронийлар лашкари орага қайтди.

Хижрий 1153 йил, жумодал-аввал ойининг охирларида (1740 йилда мазкур ой 25 июлда бошланиб, 23 августда тугаган.) Жайхун, ҳозир Омударё номи билан машҳур бўлган дарёдан кечиб ўтиб, Абулфайзхон Бухорий билан сулҳ қилиб, унинг бир қизини ўз никоҳига олиб, Самарқандни Абдулқаримхон Фарғоний қўлидан тортиб олиб Бухоро ҳудудига қўшди. Бу ҳақда юқорида баён қилинди.

Нодиршоҳ ҳар бир тоифадан бир нафар машҳур ва бой одамни танлаб, қатта бир гуруҳни бу ер қабила ва уруғларидан ҳам жанглади. Юз қабиласидан Муҳаммадраҳимбекни, кенагастардан Олимбекни, манғитлардан Раҳимбийларни шу жамоага бошлиқ этиб тайинлаб ўзи билан Хоразмга олиб кетиб у ерни ҳам ўз тасарруфига киргизди. Хоразмлик Элбарсхон Қозоғистонга акаси Абулхайрхон хузурига қочиб кетди. Чонакшоҳ номи билан танилган Элбарсхон хотинини Раҳимбий манғитга бахшида этиб, Нодиршоҳ қошида бўлган чингизий Тоҳирхонни Хоразм тахтига ўтказди. Бу ишлардан фориг бўлгач, Марв йўли билан Келот қальасига етиб келиб, бир қисмни шу қальани мустаҳкамлашқа қолдирди. Муқаддас Машҳадга етиб келиб шу муборак ўлкада лашкарига дам берди. Ўзи эса Боғистон сари юриб гилзайи қавмига жазо бериб, мағлуб этди ва Эрон дорус-салтанатига қайтди.

Нодиршоҳни бошқалар қатори деб билишларидан, нусрат келтирувчи аскарлари ислом халифаси жаннатмақом султон Аҳмадхон билан бир неча муҳорабалар бўлиб, оқибат уни аҳли суннат эканини, тарафдорлари эса Расули ақрам аҳли байтининг дўстлари, яъни шиалар эканларини, бир гулистоннинг гули ва бир чаманистоннинг булбули эканларини дарк этиб, низо ва уруш, орада тарқоқлик ва фарқ қўйиш икки тараф миллатининг хору заиф қилишини, иттифоқ ва бирлик эса ҳар икки томонга бойлик, иззат ва давлат келтиришини фаҳмладилар. Эронийларга маслаҳат тариқасида шундай ҳукм ва фармон содир бўлдики, бундан буён Эрон мамлакатига минбар ва маслакларда аҳли суннат ва жамоани макруҳ деб билмасинлар, балки уларни ардоқлаб, бул жамоани иззат ва икром этсинлар. Аслида бир-бирларига ака-укадек бўлган шиа ва суннийларнинг бирлик ойнаси қорхонасига тарқоқлик тошини отмасинлар.

Бироқ ул замонда эронийларнинг басират кўзлари тажриба ва маърифат нуридан мукаммал баҳра олмаганидан бу ҳукм ва фармон Нодиршоҳга нисбатан адоват ва қаршилиқни дилларда кучайтирди. Эрон давлати шикастига камар боғлаганлар, фитна ва фасод ғуборини бутун Эрон мамлақати бўйлаб қўтариб, Нодиршоҳ ва ўғли Ризоқули Мирзо ўртасида гина ва кудурат уруғини сепдилар. Жаҳонни кўрувчи шоҳлик кўзи қорачиғи маътал ва кўр бўлди. Юракни қуйдурувчи бу ишлардан Нодиршоҳнинг барча яқинлари унга душман бўлиб, кўзғолиш пистирмасида фурсат пойлаб, хижрий 1160 йили жумодус-соний ойида (милодий 1747 йил 10 июн–9 июл.) унинг энг яқинларидан бир киши бедод ва зolim ханжари билан шаҳид этди...

Нодиршоҳ, унинг авлоди ва тобелари ҳақидаги тафсилотларнинг мукаммали бошқа тарих китобларнинг мутаоаласидан ҳосил бўлур. Бу ерда шу билан кифоя қилинди. Энди асл мақсадимиз бўлган Фарғона хонлари воқеотининг баёнига қайтсак.

Юқорида ёзилган эдики, Нодиршоҳ Бухородан қайтганида Абдулқаримхон Хўжанддан Хўканд дорус-салтанасига юзланди. Шодибек ҳам акаси руҳсати билан Марғинон вилоятига қайтиб, ҳукумат юргузишга киришди.

Бир куни Шодибек ов қилишга чиқади. Мулозимлари ҳам лочин, милтиқ ва шикор асбоб-анжомларини олгандилар. Овнинг қизгин палласида қазодан бир ўк Шодибекнинг кўкрагига тегиб у шаҳодат топди. Бу қасддан отилган ўк

бўлмаса ҳам, уни ким отгани маълум бўлмади. Унинг жасадини ов маҳалидан усти ёпиқ аравада Марғинонга олиб келдилар. Бу жигарни ёндирувчи хабарни Абдулкаримхонга маълум қилдилар. У тезлик билан Марғинонга етиб келиб, жаноза намозини ўқиб укаси ўлигини Хўқандга юбориб, хонлар учун махсус бино қилган макбарада тупрокка топширди. Марғинонда унинг ҳукумати олти йил, ёши ўттизда эди. Ундан яхши сийратли бир ўғил қолди оти Сулаймонбек. Бир хотини бўлган, ўглининг онаси Шамсуннисоийим. Сулаймонбекни марҳум отаси ўрнига Марғинонда ҳоким тайинлаб, хон доруссалтанатга қайтди.

Ўша замонда қипчоқия кавмига мансуб бир гуруҳ бош кўтариб, фасод ва йўлтўсарлик қилиб, тижоратчи ва савдогарлар карвонларини талаб, кўп озор еткази бошладилар. Улар Шиғой тўра деган бир кимсани ўзларига бошлик қилиб, тоғлар ичидан яширишиб, кулай фурсат топиб, яширин йўллар орқали келиб қишлоқларни талон-тарож ва хароб этиб аҳолига кўп ташвиш ва тазйиқлар етказардилар. Наманган ҳокими Абдуллоҳ додхоҳ ва унинг ноиби Хуррамсарой, ҳозир Ғурумсарой номи билан маълум, ҳокими Ўтаббой баковул бир тадбир ишлатиб шу қавмдан қирқ нафар бошлиқларини қўлга олиб, бир неча кун ўз хизматларида ушлаб, яхши халатлар билан кўнғил ва хотирларини тинчлатиб, уларнинг қароргоҳлари ва унга олиб борадиган йўлларни билиб олдилар. Сўнгра ўша ҳаромзодаларнинг барчасини қўлга туширдилар. Бирор киши қутулиб кетолмади. Бўйинларига оғир занжирларни солиб салтанат пойтахтига юбордилар. Абдулкаримхон шариф шарият ҳукмларига биноан уларни вилоятларга жўнатиб, катта йўлларда ибрат учун баланд дорларга осиб, жазолади. Мусулмонлар ва тожирлар бу қавмнинг ёмонлигидан қутулиб, шукроналар айтдилар.

Ўша вақтда Хоразм вилоятида бир воқеа бўлиб ўтди. Ўшанда Нодиршоҳ хали тирик эди. Нуралихон ибн Абулхайрхон Дашти Қипчоқ ва Қоғокистондан келиб, Нодиршоҳнинг гумаштаси чингизий Тоҳирхонни Хоразм тахтидан олиб, ўлдирди. Унинг ўрнига хонлик тахтига Нуралихон қарор топди. Бу хабар Нодиршоҳга етиб борганда, ўгли Насруллоҳни катта лашкар билан юборди. Шаҳзода йўл ва манзилларни босиб ўтиб келаётганини Хоразм ашрофлари ва зодагонлари эшитиб, Нуралихонни Дашти Қипчоқ ва Қозоқистонга чиқариб юбордилар. Улар катта ҳадялар ва тортуқлар билан Марвгача келиб, шаҳзода Насруллоҳ истиқболига шошиб чиқдилар, тухфаларни унинг назаридан ўтказиб, ожизлик ва бош эгувликлари билан шаҳзодани раҳм ва меҳрини қўзғадилар. Шаҳзода уларнинг гуноҳлари ва қилмишларини кечириб, Абу Муҳаммад ибн Элбарсхонни Абулғозийхон (Бешинчи) номи билан Хоразм хонлиги тахтига тайин этиб, Хоразм улуғлари билан қайтариб юборди. Шу билан шаҳзода Насруллоҳ Марвдан қайтиб кетди.

Абдулкаримхон салтанати даврида ҳижрий 1162/1748 йили аштархонийларнинг охирги хони Абулфайзхон Бухорийни Раҳимбий ибн Ҳакимбий манғит макр ва ҳийла ишлатиб Мир Араб мадрасасида қамаб, шахидлик даражасига етказди ва ўзи давлат ишларини қўлга олди. Раҳимбий манғитнинг ота ва боболари Абулфайзхон ва унинг отаси файзу эҳсон дастурхонидан нон-туз еб тарбият топгандилар. Оқибат туз ҳақини фоний дунёга алмашиб, ўз валинеъматларига куфрони неъмат келтирдилар. Дин, илм ва инсоф арбоблари олдида бундан-да ёмон иш ва амал бўлмаганидан замона дафтарида ўзларидан шундай ёмон ном қолдирдилар...

Бу воқеалар Абдулкаримхон даврида Фарғонага қўшни бўлган Бухорода юз берганидан уларнинг тафсилотини келтириш муносиб кўринди. Юқорида зикр этилган эдики, Нодиршоҳ қайтиш чоғида Бухородан ўзи билан ҳар бир уруғдан бир гуруҳни танлаб, уларнинг ичидан бир бошлиқ тайинлаб ўзи билан олиб кетган эди. Юз тоифасига Муҳаммадраҳимбек, кенагасга Олимбек, манғитяга эса Раҳимбий раис бўлиб, ўз қабила ва уруғлари билан Нодиршоҳ шаҳид бўлгунча унинг хизматида бўлдилар. Нодиршоҳ ўлдирилишидан кейин улар ўз ўлкаларига қайтганда, Муҳаммадраҳимбек Ҳисорга, Олимбек Шаҳрисабзга ва Раҳимбий отаси Ҳакимбий хузурига Бухорога келди. Ҳакимбий Абулфайзхоннинг вазири эди. Ўшанда манғитя тоифасида бошқаларга ўхшаб алоҳида вилоят ва ҳукумат йўқ эди. Ҳакимбий манғит ўз табиий ажали билан оламдан ўтганда, Бухоронинг қиримчиқими, бошқаруви, идораси Ҳакимбий вазирлиги вақтида аста-секин манғитлар уруғи қўлига ўтиб, Абулфайзхонда ҳеч бир эркинлик ва истиқлол қолмаган эди. Тутқаноқ ва бавосир касаллиги эса унинг жисмини шу даражада заиф қилган эдики, салтанатининг охири кунларида юришдан қолиб, бир хилватда кучи ва ғайрати етгунча тоат ва ибодат билан машғул эди. Манғитя улугларининг босими натижасида Раҳимбий ибн Ҳакимбий вазирлик мансабига тайинланди. Раҳимбий олдингидан ҳам кўпроқ ўз қариндошларини юқори мансаб ва амалларга қўйиб, уларга тараққий ва ривож бахш этди. Мол ва бойлик, динор ва дирҳамлар инъом этиб, турли йўллар билан Бухоро савдогарларини ҳам ўзларига тобе этгандилар. Юқорида зикр қилинганидек, Раҳимбий Абулфайзхонни зулм қиличи билан шаҳид қилиб, бир муддат унинг ўғли Абулғозийхонни тахтда ушлаб, қизини унинг никоҳига киргизиб, ўн олти ёшга киргани билан жафо тиғи билан шаҳид қилиб хонлик тахтига эга бўлди. Аштархонийларнинг давлати ва салтанати инқирозга юз тутиб, Бухоро бошқаруви манғит амирлари ва ҳокимлари қўлига ўтди...

Манғитя уруғининг амирлари ва шоҳларининг зикри Фарғона хонлари ва хоқонлари тарихи баёни зимнида ўз маҳаллида яна баён қилинажак.

Ҳижрий 1164 йил муборак рамазон ойида/1751 йил 24 июл–23 август Абдулкаримхон “Барча жонзот ўлимга маҳкумдир” деган шарбатни қазо соқиси қўлидан ичиб, “Сен рози бўлган ва рози бўлинган ҳолда Парвардигоринг хузурига қайт” баланд чақирғини эшитиб, асл манзилига шошди. Унинг вафоти муносабатига аср шоирлари таърих ва марсияларига дурдек сайқал берганларки, жумладан қуйидагиси ёзилди:

Подшоҳеро ки майли хотираш,

Буд хушнудии халлоқи ҳаким.

По ниҳод аз дори фони ақл гуфт:

“Ҳайф аз шоҳаншаҳ Абдулкарим”.

[Ул подшоҳким майли хотири,

Аллоҳ яратганларига яхшилик қилиш эди.

Фоний бу дунёдан ташқарига қадам қўйганда,

Ақл деди: “Шоҳаншоҳ Абдулкарим ҳайф бўлди”].

Фаришта сифат ва баланд ҳиммат бир хон эди, шужоат ва адолатдан замондошларига сабоқ берарди, қўл остидагиларга раҳм ва шафқат кўрсатишда ўртоқлик ва садоқатини ибрат қилиб кўрсатарди. Қад-қомати келишган, баланд бўйли,

оқпар, қошлари пайваста, хулку атвори яхши бир одам эди. Ундан Абдурахмонхон исмли бир ўғил ва иккита хотин қолган. Бири Фотимаойим Абдурахмонбекнинг онаси. Мазкур аёл Дўстқули баходирнинг кизи эди. Иккинчиси Ойчучукойим бинт Иброҳимбек кенагас бўлиб Абдурахимхон фирдавс макон вафотидан сўнг, биродари жаннатни ошиён қилган Абдулқаримхон никоҳига кирган эди. Абдулқаримхондан фарзанди бўлмаган. Биродари Абдурахимхон замонида Марғилонда саккиз йил хукмронлик қилди, акаси вафотидан кейин ўн саккиз йил Фарғона тахтида қарор топди, ёши эса аниқ сўзларга қараганда қирқ тўртда бўлган.

²⁴ Қалмоқлар/Жунғорлар/Ойратлар – Жунғориядаги ўрта аср давлати (1635–1758). Или водийсида яшаётган ойротларнинг чўрос улуси вакили Ботур хунтайжи рахбарлигида Ёркент хонлигидан ажралиб чиқиши натижасида барпо этилган давлатнинг асосий аҳолиси. Цеван Рабдан (1697–1727) ва унинг ўғли Галдан Церен даври (1727–1745)да қалмоқлар қайта кучайган. Шу даврда улар Мовароуннаҳр худудларига ҳам бостириб кирган. Улар Цин империяси билан тинчлик алоқаларини ўрнатиш ва ташқи сиёсатдаги фаолликни Фарб томонга қаратиш ҳамда Ёркент хонлиги устидан ойротлар ўрнатган назоратни кучайтириш сиёсатини олиб борган. Бироқ, Цин империяси Мўғулистонда ўрнашиб олгач, ойратларга қарши кураш бошлаган, жумладан, 1717 ва 1731 йилларда икки марта катта қўшин билан қарбий юриш қилган. Аммо, бу юришлар мағлубият билан тугаган. Ойротлар биринчи марта Олтой томондан, иккинчи марта Тибет томондан айланиб ўтиб, Хитой қўшини муқаддимасини орқа тарафдан узиб қўйиш хийласини ишлатиб, кам куч билан катта армия устидан ғолиб чиқиб Цин империяси режаларини барбод этган. Цин ҳукумати ойратлар билан сулҳ битими тузишга мажбур бўлган (1741 й.).

XVIII аср ўрталарида ойрат хонлигида ички зиддиятлар кучайган. Ҳокимият талашувчи кучлар ичида Цин ҳукумати ёрдамида мақсадга эришмоқчи бўлган шахслар пайдо бўлган. Амурсана Цин сулоласи учун мақбул шахс деб топилган. Аммо, у Цин сулоласининг ойратларни бутунлай йўқотишга қаратилган махфий режасидан беҳабар бўлган. 1755 йил баҳорда Цин империяси ойратларга қарши 50 минг кишилик қўшин билан уруш бошлаган. Қўшин авангардига Амурсана бош бўлган. Ойратлар хонлиги йўқ қилинган, лекин Амурсанага тахт берилмаган, у махфий кўрсатма билан Пекинга чақиртирилган. Алданганини билиб қолган Амурсана ўзини хон деб эълон қилиб, Цин салтанатига қарши кураш бошлаган, бироқ мағлубиятга учраб Россия худудига қочиб ўтиб, мусофирликда вафот этган. Жунғорларнинг сўнгги хони Давақи Пекинга олиб кетилиб зиндонга ташланган. Ойратлар хонлиги барҳам топгандан кейинги ички ва ташқи вазият Цин империясига Шарқий Туркистондан нарига ўтишга имкон бермаган. 1758 йилида Ёркент хонлиги ҳам йўқ қилинган. Шундан кейин Ойрот ва Ёркент хонликлари худудидан Цин ҳукумати томонидан ҳарбий-маъмурий тузум ўрнатилган (Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси).

²⁵ Оқ уйлук – гаровга олинган хонзода ва зодагонлар ҳамда уларнинг оила аъзолари. Улар учун оқ ўтов ва юрталар қўйиб тутқунликда ушланган.

²⁶ Қуръони карим, 3:185.

²⁷ **Эрдонахон номи билан мулаққаб ва машҳур бўлган Абдулқаюмхон ибн Абдурахимхоннинг жаҳонбонлик зикри.** Эр дегани, алифнинг касраси ва

йонинг сукуни билан туркчада далир (шижоатли, ботир) ва жасур киши, ёвкур (хеч нарсадан қўрқмайдиган) дегани. Унинг асл номи Абдулкаюмбек бўлган. Улуғ амакиси жаннатмакон Абдулкаримхон даврида ундан кўп мардлик ва хушёрлик зоҳир бўлган. Бу ўлканинг турклари уни “Эри доно” дея бошладиларки шу билан машхур бўла бошлади. Абдулкаримхон вафотидан кейин сипоҳ ва раъият иттифоки билан унинг бахтли боши хусравона тожга мушарраф бўлиб, ундан зеб-зийнат топди. Амакиси давридаги умаро ва вузарони ўз мансабларида қолдирди. Вилоят ҳокимларига ҳам тегади. Унинг тахтга чиқишининг биринчи йили Дўстқулибек баҳодир вафот қилди ва Фарғона сипоҳсолор (амир ал-умаро)лик мансабига унинг катта ўғли Идрисқулибек тайинланди.

Эрдонахон синглиси Ойжониймни шоҳона тўй ташкил этиб, амакивачаси Абдулкаримхон жаннатмаконнинг ўғли Абдурахмонбекка никоҳ қилиб берди. Шу иккала зодагон насабли ёшлардан Абдулхамидбек, Нарбаҳодир лақаби билан машхур бўлган ўғил оламга келди. Нар Баҳодирнинг маъноси эркак ва шужоъ (шижоатли, ботир) демақдир. Баъзи китобларда ёзилганки, Нарбаҳодир лафзи одамлар талаффузида оғирлик қилганидан Норбўтага айланган эмиш. Нарбаҳодир лақаби билан машхур бўлган Абдулхамидбекнинг таваллуди таърихини бир шоир шундай рақам қилмишдир:

Шўҳи ба хайра мақдами мавлуди хусрави,
Милоди “шаҳзодаи Хўқанд” зад рақам.
[Шўхий хусрав таваллуди қадамлари хайрлига,
“Шаҳзодаи Хўқанд”деб, таърих топди.]

Эрдонахон лақаби билан машхур бўлган Абдулкаюмхон ҳукмронлигининг бошида Раҳимбий манғит Бухорийнинг иши анча олдинлашиб кетди. Юқорида баён қилинганидек аштархонийларнинг охирги хони Абулфайзхон давлатининг инкирозидан Бухоро ҳукумати манғитларга ўтди ва улардан биринчи ҳукмдори Раҳимхон манғит бўлади. Раҳимхон манғит учун унинг даврида ёзилган Мулло Мир Вафои Карминагийннинг “Тухфаи хоний” номли асарида манғитлар аждодларининг насаби шундай берилган: Раҳимхон ибн Ҳакимбий ибн ...

Раҳимбий хонлик тахтига эришиб, мақсадига етганидан сўнг атрофдаги ҳокимлардан Муҳамадаминбек, Шодмонбек юз Ҳисорий, Иброҳимбек Шаҳрисабзий, Фозилбек Ўратепаги ўзларини Раҳимбийдан насабда тозарок, амирлик ва вилоятларни бошқаришда ундан устунроқ ва ҳақлироқ деб билиб, унга бўйсуннишни хоҳламасдилар. Унга итоат этишни ўзлари учун ор деб билиб, ҳар бири ўз вилоятида мустақил ҳукумат юргузишарди. Абулфайзхон ўлиmidан эса пушаймонлик ва надоматда эдилар...

Раҳимбий жуда эҳтиёткор ва уddaбурон киши эди. Қайси соҳибдавлатнинг ёрдами ва мадади ила зафар топиши, қандай мақр ва хийла лутфидан бу учта душманининг хусумати ва рақобатидан омон қолиш мумкин, деб фикр ва хаёлга ботиб қолди. Чора ва тадбир майдонига тафаккур қадамини қўйиб, давлати салоҳиятини Фарғона ҳукмронлари билан яқинлик ва алоқа қилишда кўриб, уларнинг мадади ила душманларга қарши чора топмоқчи бўлди.

Шу маслиҳат юзасидан бир суҳандон элчини фаровон ҳадялар ва хон номига ёзилган нома билан дору-с-салтанат Хўқандга юбориб, хонни тахтга чиқиши

муносабати билан муборакбод этиб унга ҳамдиллик ва иттифоқ ихзор этди. Раҳимбийнинг яқин дўстона муносабатларни ўрнатиш учун қилинган ҳаракати Фарғона хони мизожига ҳам ёқиб тушди. Хон ҳам дўстлик алоқалар эшигини очиб, синглизининг ўғли саййидлар паноҳи Хонхўжа Юсуфалихўжа ўғлиниким, бу варақлар муаллифига она томонидан бобо бўлади, элчилик тариқасида Бухорога юборди. Бухоро волийси Раҳимбий уларнинг қадамларини муқаррам деб билиб, бир неча кун уларга шоҳона меҳмондорчилик кўрсатиб, укаси Ёвқочтибийни кўп ҳадялар билан саййид Хонхўжага қўшиб Фарғона дору-с-салтанатига юборди. Ёвқочтибий дорус-салтанат Хўқандга келиши билан, шаҳарнинг баъзи улўғлари унинг истикболига чиқиб, иззат ва эҳтиром кўрсатиб муносиб бир манзилга туширдилар. Эрдонахон ҳам уни кўриб, унинг ҳақиға хўб навозиш ва эҳсонлар қилиб, шоҳларга муносиб тухфалар берди. Унга қўшиб бирор-бир муътабар зотни Бухорога қайта юбормоқчи бўлганида, мазкур саййидзода Хонхўжа Бухорода таҳсили илм қилмоқ ниятида бўлганини маълум қилди. Ёвқочтибийга уни ҳамроҳ қилиб элчиликка юбордилар. Ёвқочтибий ҳам Раҳимбий ҳузурига етиб бориб, орада дўстлик ва иттифоқ ришталари боғланганини айтиб берди. Саййидзода Хонхўжани таҳсили илм учун Бухорога келгани ҳам айтилди. Раҳимбий саййидзодани ўз суҳбатига чорлаб, мазкур саййидга иззат ва эҳсонлар кўрсатиб, яшаши учун унга яраша маош тайинлади. Саййидзода эса узоқ муддат Бухорода қолиб кетди.

Шундай қилиб вақт ўтиши билан Раҳимбий шахрисабзлик кенагас амирларини турли ваъдалар билан бир-бир ўз ҳузурига даъват қилиб, зоҳиран уларга катта иззат ва эҳтиромлар кўрсатиб, қўлга оларди. Унинг домига тушмаган Муҳаммаднуус Ўлоҳга укаси Ёвқочтибий қизини хотинликка номзод қилиб, никоҳига киритиш учун уни Бухорога чақиради. Бу содда амир Бухорога келади. Тўй ва никоҳ кечасидан кейин кенагас тоифасидан ўттиз нафар амирни, улар ичида Олимбекбий ва Субҳонқулибекбий ва шуларга ўхшаганлар бўлган, бир кечада тутиб олиб қатл қилдилар. Уларни барчасининг номини бу китобда келтириш лозим кўрилмади.

Шаҳрисабзда ҳокимлик қиладиган бир одам ҳам қолмади. Раҳимбий бу мамлакатни эгаллаш учун лашкар тортиб, тез муддатда уни итоати қайдига киритди ва Қутулукбой девонбегини ўшал вилоятда волий этиб тайинлаб Бухорога қайтди.

Уруш асбоб ва усқуналарини янада кўпроқ олиб, катта лашкар билан Ўратепа томон равона бўлди. Ўз яқинларидан бирини элчи сифатида Хўқанд хони ҳузурига юборди ва ундан дийдор кўриб мулоқот қилишни сўраб лашкар билан шахсан мадад беришини илтимос қилди. Эрдонахон элчилик мақсадидан хабардор бўлгач вилоят атрофига хабарчилар юбориб лашкар йиғишни буюрди. Тез фурсатда унинг байроғи соясида катта қўшин йиғилгач, Хўқанд сари юриш қилди. Ём ва Зом оралиғидаги жойни учрашув жойи этиб танлаб, Бухоро элчисини қайтариб юборишди. Эрдонахон ўз лашкари билан йўл ва манзилларни босгач Хўқандга келди ва у ердан Зом ва Ём қалъасига келди. Бухоро волийси Раҳимбий Самарқанддан чиқиб, ваъдалашган жойга келгач, амир ва хон ўртасидаги кўриниш амалга оширилиб, бир-бирларининг дийдорларини кўриш шарафига мушарраф бўлишди, икки томонлама ҳурмат ва эҳтиром, таъзим ва тақрим кўрсатилгач, Ўратепани бирлашиб босиб олишга киришилди.

Шу орада Ҳисор волийси Муҳаммадаминбий катта қўшин билан Ўратепа ҳокими Фозилбий ёрдамига етиб келиб, Ўратепанинг шу иккала қалъасини мустаҳкамлаб, унинг химоясида турди. Фарғона ва Бухоро лашкари ҳам етиб келиб камални бошладилар. Икки тарафдан ҳам кўп жанглар бўлди. Ёгингарчилик мавсуми киргач, Фарғона ва Бухоро лашкари ёмғирдан жонлари азобда қолди. Фарғона ва Бухоро лашкарида қаҳатчилик юзага келди. Бир бурда нон икки кумуш дирҳамга ҳам топилмади. Озиқ овқат ва таом танқислигидан иккала лашкар аскарларининг суягига пичоқ бориб тақалгач, Бухоро амири Раҳимбий ва Хўқанд хони Эрдоноҳонлар бу вилоятда ортиқча қолишни ўзларига эп қўрмай, бири Бухорога, бири Хўқанд дорус-салтанатига қайтишни тўғри маслаҳат деб билиб, қайтдилар.

Қайтиш жараёнида қўшиннинг барча лаш-лушлари, жанг асбоб ва усқуналари, хайма ва ўтовлари туя ва отларга ортирилди ва туячилар қўшин кетидан йўлга чиқдилар. Қалъадагилар ўз истехкомларидан чиқиб шу қарвонни таладилар ва юк ортилган туялардан бир қанчасини ўлжа қилиб олдилар. Баъзи туячилар ўлдирилди, бир қисми эса асирга олинди.

Муҳаммадаминбий Ҳисорий ва Ўратепа ҳокими Фозилбийнинг димоғлари кўтарилиб, мияларида Фарғона хони ва Бухоро амири билан тенглашиш хомхаёли пайдо бўлди. Раҳимхон ва Эрдона Ўратепа ҳукмдорига жазо бериш ишини бошқа вақтга қолдириб, ўз пойтахтларида қарор топдилар.

Келаси йили Эрдоноҳон Ўратепага қарши черик тортди. Раҳимхон ҳам Ҳисорга, Муҳаммадаминбийга жазо бериш учун юриш бошлади ва шу хабарни Фарғона хонига етказиш учун бир чопарини ҳам юборди. Эрдоноҳон Хўжанд вилоятига етганида Раҳимбийнинг чопари унинг ҳузурига етиб келди ва барча воқеотни унга билдирди. Эртаси куни манзилларни босиб ўтгач, Ўратепа қалъасига яқин бир тепаликда хайма ва ўтовларни ўрнатиб, ғалаба келтирувчи лашкарнинг қароргоҳига айлангандилар. Бухоро чопарига шу ерда жавоб берилди ва у Ҳисорга бориб, Раҳимхонга бор вазиятни маълум қилди.

Ўтган йили Ўратепа ҳокими Фозилбий ёгингарчилик ва ғалла билан нон қаҳатчилигидан зафарпаноҳ лашкар зарби ва ҳарбидан қутулган эди, бу навбат ҳам мағрурланиб қалъадан чиқиб Фарғона лашкарига қарши саф тортди. Унинг бундай журъати ва қайсарлигидан Эрдоноҳон вужудида ғайрат ва шижоат қайнаб кетиб, Фарғона лашкарига душманга қарши саф тортиб бориб жанг қилишлари, қатл ва мужодала учун фармон берди. Ўшал куни икки томондан ҳам шундай жанг ва уруш бошланиб кетдики, одамлар бундай урушни қўрмаган ва эшитмаган эдилар. Шом вақтида иккала лашкар амирларнинг саъй ва ҳаракатлари билан аранг ажратилди. Фозилбий қалъага, Фарғона лашкари эса ўз қароргоҳига қайтиб ором топдилар. Ҳар куни шундай жанг ва ўлдиришлар бўлиб турди. Охири Аллоҳнинг мадади ила фатҳ ва зафар Фарғона хони томонига ўтди. Ўратепа юз лашкаридан кўпчилик асир тушиб, анчаси ҳалок бўлишди, бир қисми қочиб қутулди. Олий ругбали хоннинг мулозимлари чекинганларни қувиб, Фозилбийни асирга олдилар. Уни хон ҳузурига олиб келганда жаннатмакон Абдулқаримхон замонида қалмоқ қофирларини Фарғона мамлакатига ҳужум қилган пайти у беандоза хизматлар ва жонбозликлар кўрсатилгани боис кечирилиб юборилди ва яна Ўратепа вилояти унга қайтариб берилди. Эрдоноҳон лашкарини олиб катта давлат ва оброу билан пойтахтга қайтди.

Шу вақтнинг ўзида Бухоро амири Раҳимбийдан Ўратепа фатҳини муборакбод этиш учун ва Ҳисор босиб олингани, Муҳаммадамин қўлга туширилгани ва қатл этилганини хушхабарни етказиш учун элчи келиб, бу ахборотларни етказгач, хоннинг марҳамати ва лутфидан баҳраманд бўлган ҳолда сарафроз қайтди.

Ривоят қиладиларки, Бухоро амири Раҳимбий Ҳисор волийси Муҳаммадаминбийни қўлга тушганини эшитгач, маҳобатли ва шуқуҳли бир мажлис чақириб, Муҳаммадаминни ҳам олиб келишни талаб этди. Ҳокимни унинг ҳузурига олиб келганларида у ундан тавозе ва кечиримни кўзлаган эди. Аксинча, шу ҳолатида ҳам Муҳаммадаминбийда бирор-бир қўрқув ва хавф кутаётган ҳолат зоҳир бўлмади. Муҳаммадаминбий мажлис иштирокчиларига қарата деди: “Эй мўминлар, асалому алайкум! Билиб қўйинглар, мен ўз валинеъматим Абулфайзхон ва унинг оиласига ёмонлик қилмаганман. Бу мамлакат аҳолисига мени наслу насабим ва амирлигу волийлик лаёқатим мана бу золимдан устунлиги маълум ва аёндыр. Шунга қарамасдан, мен меросий мулким билан қаноатландим, бу насаби паст ва золимга қарши лашқар торгмадим. Менга нисбатан бўлган бахиллиги ва ҳасадидан мен билан келиб урушди, зулм ва ситам ундан содир бўлаётир”. Раҳимбий бу сўзларни эшитиб, уни чақиршидан пушаймон бўлиб, афсусланди. Жаллодни чақирди Муҳаммадаминни барча яқинлари ва оиласи аъзолари билан ўтқири тигдан ўтказишни буюрди. Уларнинг орасида ёш гўдаклар ва тифллар ҳам бор эди. Муҳаммадаминбий Ҳисорий таҳорат учун сув сўради. Раҳимбийдан қўрқиб бирор киши сув беришга журъат қилмади. Таҳоратни таяммум тарзида қилиб, қиблага қараб ўтирди-да, калимайи шаҳодатни овоз чиқариб ўқий бошлади. Унинг кўзи олдида барча бола-чақалари ва аҳли аёлини шаҳид қилдилар, кейин Муҳаммадаминбий Ҳисорийни шаҳодат даражасига етказдилар.

Раҳимбий бу ишлардан фориғ бўлиб, Хоразм томонига лашқар тортди, бироқ мақсадига етмай қайтди. Сана 1172/1758 да Раҳимбий ўз ажали билан вафот этди. Ҳукмронлик муддати 12 йил, ёши 45 да эди. Ундан фарзанд қолмаганидан амирлик ҳукумати Раҳимбийнинг амакиси амир Дониёлга ўтди. У жуда мулойим ва инсофли киши бўлганидан Чингизхон авлодидан бўлмиш Абулфайзхон қариндошларидан бирини Абулғозийхон номи билан хонлик тахтига кўтарди ва ҳукумат ишларига ўзи мутасаддий бўлди. Раҳимбийнинг бева аёли Жонақшоҳ деганига уйланиб, уни никоҳига киритди. Бироз вақтдан сўнг Абулғозийхонни ўлдиртириб, тахтга Фозилхон деганни хон этиб тахтга ўтказишди.

Шу замонда кенагаснинг қарасолди уруғидан бўлмиш Бекназарбий Баҳодир Бухородан қочиб Шаҳрисабзга келди ва Раҳимхон гумаштасини ўлдириб, ҳукуматни ўз қўлига олди. Шаҳрисабзнинг олдинги ҳукмдорлари кенагаснинг очамайли уруғидан бўлганлар. Уларни Раҳимбий ўлдирганини бир шингил қилиб юқорида баён қилган эдик. Бекназарбий даврдан бошлаб Шаҳрисабз ҳукумати қарасолди уруғи қўлига ўтган. Кенагас тоифаси бир қанча уруғ ва қавмларга бўлинади. Худо хоҳласа, келажакда улар ҳақида ёзилажак. Энди ўз мақсадимиз бўлган Фарғона хонлари тарихининг зикрига қайтсак.

Эрдонахон Ўратепадан фатҳ ва нусрат билан салтанат пойтахти бўлмиш Хўқанд шаҳрига қайтиб келгач, адолат ва инсоф билан машғул бўлиб, пишиқ гиштдан икки қаватли бир мадраса, бир мусофирхона бино қилиб, уларга қўп

вакфлар тайин қилди. Келаси йили Сўх дарёсидан бир улуғ наҳр қаздиртириб Сирдарёнинг регистон жойигача тортирди. Шу наҳрдан кўп қишлоқ ва аҳоли жойлари обод бўлди. Ҳозир бу наҳр Найманча номи билан машҳурдир.

Шу ишларнинг кетидан баъзи фитначи ва бузуқи кишиларким, уларнинг вужуди бу жаҳонда ҳеч қачон кам бўлмаган, Абдурахмонбек ибн Абдулкаримхонни савоб ва тўғри йўлдан чиқариб, у туғён ва қўзғолиш отига минган ҳолда Эрдонахонга қарши исён кўтариб Чорқуҳ қалъасига бориб муҳолифат бошлади. Эрдонахон солиҳ ва доно олимларни юбориб уни қулоғига насихат дури ва жавохирларини сочди, аммо фойда келтирмади. Уч йил бирин-кетин лашкар юбориб ҳам муродига эриша олмади. Бунинг сабаби шу эдики, Чорқуҳ қалъаси тоғлар орасида барпо этилган бўлиб, унинг ғарби ва жануби Фарғонага мойилроқ бўлиб биттагина тор ва ўта кийин бир сўкмоқи бор эди. Фарғона тарафидан бошқа йўли бўлмаган. Шу йўлнинг устида бир гуруҳ тўфангчиларни лашкардан ажратиб қўйган эдилар. Йўл кенлиги жуда тор – иккита кишининг елкасига тенг бўлиб, бу танглик бир неча фарсаҳга чўзилиб кейин дарага чиқар эди. Бу йўлга кирган кишини улкан тоғу тошлар устидан ўққа тутиб тўхтатардилар. Баъзан эса шу йўлга қадам босган лашкар устига бир катта тошни ағдарардилар. Бу тош бошқа тошга уриб сўкмоққача яна юзлаб тошларни кўчириб, йўловчи бошига ўлим ёмғиридек тушиб келарди. Тоғлар устидан ҳам бу маконга ўтиб бўлмасди.

Уч йилдан кейин Идрисқулибек ибн Дўстқулибек баҳодир бир хийла ишлатиб ғалабага эришди. Бу ишнинг тафсилоти куйидагича бўлган. Идрисқули лашкарни дара даҳанасидан олиб, бир пистирмага яширди. Овоза тарқатиладики, Эрдонахон ўлим ётоғида ётибди, шунинг учун ҳам лашкар Хўқандга қайтаётир. Бу ёлғон хабарни Абдурахмонбекка ғаламислар етказишади. У Қўҳистоннинг тор қалъасидан чиқиб Исфара томон йўл олади. Айни вақтда пистирмада яшириниб ўтирган қўшин жойидан чиқиб улар билан бир неча соат урушади. Оғир жанг бўлади. Аллоҳ иродаси билан Абдурахмонбек милтиқ ўқидан оғир яраланади. Унинг лашкаридан аксари ҳалок бўлиб, қолганлари асирга тушдилар. Заҳм еб ётган Абдурахмонбекни кўриб, уни кўтариб бир усти ёпик аравага ётқизиб, икки киши навбат билан унинг бошини кўкраклари устида ушлаб дорус-салтанат Хўқанд шахрига етказдилар. Эрдонахон бу даҳшатли хабарни эшитиб, амакивачаси ётган Тўшакка келиб, табибларни чақиртирди. Улар унинг давосига бир йил ҳаракат қилдилар. Ҳаёти барқарор эмас экан фойда бермади. Бир йилга яқин касаллик тўшагида ётиб, Худо раҳматига етди. Унинг вафоти муносабати билан давр шоирлари марсия ва таърихлар битганлар. Улардан мана бу биттаси сабт этилди:

Шоҳе ки буд дар даҳр аълоий шахриёрон,

Ногаҳ ба ҳукми эзид падруд кард даврон.

Таърихи рехлаташро мехост дил зи ҳоғиф,

Омад нидойи ғайби, бар гў: “Аниси ризвон”.

[Оламда барча шахриёрларнинг аълоси бўлган шоҳ,

Тўсатдан Худо ҳукми билан олам билан хайрлашди.

Ҳоғифдан унинг вафоти таърихини юрак сўради,

Ғайбдан бир нидо келиб деди: таърихи “Аниси ризвондир”. (“Жаннат дўсти.”)]

Ундан бир аржуманд ўғил ёдгор қолди: Абдулхамидбек, лақаби, Нарбаҳодир. Абдурахмонбекнинг хотини Ойжонойим унинг фиरोкига чидай олмай андак фурсат ўтмасдан вафот этди. Абдулхамидбек онадан ҳам ажралиб, хон тарбиясидан кўкариб, балоғат ёшига ҳам етди. Шу вақтда кофир қалмоқлар билан бўлган жангда асир тушган ва уларнинг қароргоҳида яшаётган Бобобек қалмоқия лашкари билан Фарғона салтанатига даъво қилиб келди. Қаттиқ урушларда у ўлдирилди. Баъзи рисолаларда унинг насабини Абдурахимхонга боғланишлари жиддий хатодир. Аслида, у Абдурахимхон сингисининг ўғлидир. (Бошқа асарларда Абдурахимбийни катта ўғли дейилади.)

Эрдонахон 1172/1758 йили бир давосиз касалликка чалинди. Замона табиблари даволашга қанча уринмасинлар, фойда бермади. Бу фоний қасрдан борлиқ тўшагини йнғиштириб жовидонлик саройига кўчди. Унинг вафотига аср фозиллари марсиялар ва таърихлар битганлар. Жумладан, бири шудир:

Соли фавти амири Фарғона,
Ақл гуфто: “Вафоти хон” бигуй.
[Фарғона амири вафоти таъриҳини
Ақл “хон вафоти”, дебон айтди].

Эрдонахондан бешта қиз ва никоҳидаги иккита хотин қолди. Ўғли бўлмаган. Ёши 42 да. Амакисининг даврида беш йил Андижонда ҳукумат юргузди. 12 йил Фарғонада салтанат тахтига ўтирди. Сахий ва камозор киши эди. Салтанат ишларида олимлар ва оқиллар билан маслаҳатсиз иш қилмасди. Шариати исломга рую қилиб, ҳурматини жойига қўярди. Хар бир ишда шаръи шариф асосида ҳукм қиларди. Шу иккала бахтли ҳукмдор даврида мулк олдиндагилардан ҳам ободроқ бўлди. Аҳоли аҳволи яхшиланиб, анча тинч яшардилар. Диндор, тақволи бўлиб, суфийлар либосида юрар эди...

²⁸ Сулаймонхон ибн Шодихон ибн Шоҳруххон зикрида. (Хон вафотидан кейин) Фарғона шахзодалари ичида Сулаймонхон энг катта ва улуғи эди. Абдулқаюм Эрдонахон ибн Абдурахимхон вафотидан кейин салтанат тахтида қарор топиб, адл ва инсоф билан машғул бўлди. Баъзи ҳокимлар ва сардорларни алмаштирди. Фарғона хонининг улуғ вазири Абдуллоҳ қўшинбеги эди. У хоннинг ҳукумат ишларида у билан маслаҳатсиз иш қилмаслигини жуда хоҳларди. Аммо Сулаймонхон бир ғайратли йигит бўлганидан мустақил ва ўз райига қараб ҳукмронлик қила бошлади. Натижада хон ва унинг улуғ вазири орасида кудурат (дил ғашлик) ва душманлик пайдо бўлди. Абдуллоҳ қўшинбеги ўз валинеъматига қарши хиёнат ва фитна бошлашни ўйлаб, Хўжанд ҳокими ўзининг акаси Абдурахмон баҳодир мингта мактуб йўллаб ёздики. “Сулаймонхон салтанат тахтида узоқ қоладиган бўлса, эски сардорларни мансабларидан олади. Сулаймонхонни орадан йўқ қилмоқ керак”. Бу махфий мактуб улуғ амирлардан бири бўлган Абдурахмон баҳодирга етиб боргач, уни ҳам қурқув босди. Улар Фарғона давлатининг асосий таянчи Марғинон ҳокими бўлган Идрисқулибек ибн Дўстқули баҳодирни ҳам Сулаймонхон билан кўрқитиб, ундан нафратланадиган даражага етказдилар. Аста-секин барча амирларни ҳийла ва васваслар билан ўзларига шерик қилиб, бирлашиб олдилар. Бир кечаси Сулаймонхон қасрига яланғоч қиличлар билан бостириб кириб, уни тутиб қалъага солдилар. Бир неча кундан сўнг уни шаҳид қилдилар. Аниқ маълумотларга

караганда, у олти ярим ой ҳукмронлик қилиб, 25 йил умр кўрган. Бир хотини колди, фарзанди бўлмаган...

²⁹ Нарбаҳодир – Абдулҳамидбек 1716 йили оламга келган.

³⁰ Мўйи муборак – (Коратепа) – Фарғона вилояти, Ўзбекистон туманидаги кишлоқ. Қўқоннинг жанубида 1 км. масофада жойлашган. Мўйи муборак мозори шу кишлоққа яқин жойда.

³¹ Кировчи – Курама мулкининг маркази бўлган. Тошканд вилояти Пискент туманидаги кишлоқ. “Тулистон” жамоа хўжалиги таркибида.

³² Курама – Оҳангарон водийсидаги қалъа бўлган. Курама – қозоқ қабилаларнинг уюшмаси. Қозоқларнинг ўзаро аралашган уруғлари. Тошкент атрофида яшаганлар.

³³ Тўрақўрғон – ҳозир Наманган вилоятидаги шаҳар. Хонлик даврида Наманган ҳокимининг ўрдаси Тўрақўрғонда бўлган.

³⁴ Норботур лақаби билан машҳур бўлган Абдулҳамидбек ибн Абдурахмонбек ибн Абдулкаримхон зикри. Сулаймонхон тахтдан туширилиб, ҳибсга олинган кечаси Абдулҳамидхон ҳузурига бориб салтанати ва хонлигидан башорат бериб, муборакбод қилдилар. Норботурбек лақаби била машҳур Абдулҳамидбек бу улуг иш ва хатарли меҳнатдан ўзини олиб қочиб, барча таклифаларни қабул қилмади. Амирларнинг энг улуглари ва уламнинг энг ақиблари унинг оёғини ўпиб, таъзим учун йиқилиб илтижо ва эҳтиромни ҳаддидан ошириб юбордилар. Норботур уларнинг илтимослари жуда ҳаддидан ошганини кўриб, Фарғона хонлари авлоди ва аждодидан салтанат тахтига лойиқ киши қолмаганини кўриб деди: “Мен аждодларимнинг мақоми ва тахтига бегона киши туришини хоҳламайман. Акс ҳолда, ҳеч қачон таклифларингизни қабул қилмасдим”. Ислому умаролари ва уламолари кўнгли бўшлиқ қилиб йиғлаб, сидқ ва ихлос билан унга аҳд-паймон ва итоат қилдилар. Норботур уларни инъом ва ҳадялар билан тақдирлаб, рози ва сарафроз қилиб жўнатди.

Амирлик қасрини Эрдоноҳон олиймаком ворисларига қолдириб, ўзи шаҳарнинг ўртасида бир олий қаср бино этишни буюрди. Тезкор меъморлар олий қаср биносини ҳозирги Султон Мурод мадрасаси жойида бино этдилар. Мана шу қасрда 1177/1763 йили шохлик тожи ҳумоюн бошига қўйилди ва фармонраволик тахти муборак вужуди билан зеб-зийнат топди. Ўн тўрт ёшда бўлганига қарамай фармондорлик ишларида оқилона ва кўпни кўрган қариядек иш тутарди. Имомқулибекнинг Фаҳринисо исми, лақаби Мингойим бўлган мухтарама кизини шариф шарият қондаларига биноан ўз никоҳига киритиб, шохона тўйлар қилди. У мамлакат ободончилигига катта саъй ва ҳаракатлар қилди.

Шу орада Нарботур – Абдулҳамидхон ва улуг вазири Абдуллоҳ қўшинбеги ўртасида давлат ишлари ва ҳукмронлик юзасидан душманлик ва қасд олиш ғубори пайдо бўлди. Нарботур лафзи (фатҳали нун ва ронинг сукуни билан) баҳодир киши, мардни билдиради. Баъзи асарларда уни Нарбўта деб ёзганлари хатодир. Қўшинбегини эса бизнинг замонимизда хато қилиб қўшбеги ёзиб, ўқишлари ҳам хатодир. Қоф ҳарфининг мажмул йой ёки замма билан берилиши ғалат ва маъносиздир. Хон ва вазир ўртасидаги душманликнинг сабаби шу эдики, Абдуллоҳ қўшинбеги хоннинг ёшлигидан фойдаланиб баъзи муҳим ва жузвий давлат ишларини пайсалга соларди. Хондан кўп ишларда изн сўрамасди. Хон ҳам бир

муддат унинг бу ишларига панжа орқасидан қарарди, баъзан эса қочириқ ва имошорат билан унга дакки бергандек бўларди. Охир-оқибат Абдуллоҳ қўшинбеги бундай мурасалардан янада қайсар ва журъати кўпроқ бўлиб, адабсизлик даражасига етди. Ваҳоланки салтанатнинг шон ва шавкати ҳурмат ва эҳтиромни талаб қиларди. Хон ҳам бундай муносабатлардан дилтанг бўлиб, ўзига нисбатан Сулаймонга қилинган муомаласини қилишлари мумкинлигини тушунди.

Баъзи улуғ сардорлар ва амирларни бир хилват жойда яширин қақриб, “Сизлар кимга аҳд-паймон қилгансизлар? Султонларинг ким?”, деб сўради. Бу саволлардан улар ҳайрон бўлиб, ер ўпиш маросимини бажо келтириб, узр ва истиғфор тиллари билан жавоб бердилар: “Биздан бирор-бир гуноҳ содир бўлдимикинки, шунча ғазаб ва хитобга лойиқ бўлдик?”. Хон деди: “Сизлардан давлат ва салтанат ҳақида бирор-бир беадаблик ва исён зоҳир бўлгани йўқ, сизлардан мен рози. Бироқ кўраясизлар: бу одам, яъни Абдуллоҳ қўшинбегидан менинг шаъним ва шавкатимга қандай беадаблик ва хавф зоҳир бўлаётир. Агарда яна бироз сукут сақласам, ғафлатда қолсам ва кечиксам салатанат ва давлатимга зиён ва зарар тегади. Мен унга қарши гапирсам ва бирор-бир иш қилсам, хиёнат йўлига кириб Сулаймонхонга қилган муомаласини менга қилади. Бу одамнинг макр ва ҳийласидан мен хавфсиз эмасман. Энди шу мажлисимизда сизлар ўйлаб, бир фикрга келиб тўғри бир маслаҳат беришингиз лозим”. Барча бир қарорга келиб арзга еткурдиларки, биз хоннинг ризожулари ва фармонбардорларимиз. Бизлар бир неча маротаба унинг қайсарлиги ва беадаблигини кўрганмиз, бироқ изҳор ва арз этишга журъатимиз етмади. Ҳазрати олий мартабали хондан уни йўқ қилиш учун ишорат ёки фармон содир бўлса, уни йўқ қиламиз. Бироқ, бу ишда давлатнинг энг катта амирларидан бўлмиш Идрискулибек билан ҳам машварат қилсак яхши бўлади, зеро биз уни ўртадан кўтарсак унинг акаси Хўжанд волийси Абдурахмонбек ёмонлик ва фасод мақомига кадам босиши мумкин. Идрискулибек Сулаймонхонни тахтдан туширишда улар билан ёр бўлганидан тез ваҳимага тушиб, фитна ва фасод ишларига улар билан иттифок тузиб давлатни синдиришга жад қилсалар, уларни даф қилиш мушкул бўлади. Фитна ва кўзғалиш ундан ҳам зоҳир бўлиши мумкин.

Арз ва сўзлар сидқидилдан ва ишнинг салоҳияти учун айтилганидан Идрискулибекни ҳозир қилиш учун бир ишончли кишини юбордилар. Тез фурсатда у ҳам хон хизматига етиб келди. Бир неча кундан сўнг унга ҳам бир хилватда Абдуллоҳ қўшинбегининг беадаблиги ва итоатсизлигидан шикоят қилиб, иложини ҳам унга маълум қилдилар. Идрискулибек қориндошлик урф-одатларига садоқатли киши эди. Бироқ замона хонига сирдош бўлиш шарафига мушарраф бўлгани, барча улуғлар орасида уни машварат бермоқ шарафига муассар этганидан, чорасиз қолиб, деди: “Биз бандалар давлат ишларида қандай қилиб ўз валинеъматларимиз билан шерик бўлишимиз мумкин!? Нусратпаноҳ саройнинг қайси бир мулозимидан салтанат ва давлатга хавф ва муҳолифат содир бўлса сиёсат қонуни бўйича жазо олиши, жазосига қолиши муқаррардир”.

Мажлис тамом бўлгач, Идрискулибекни шоҳона кийимлар ва мурассаъ камари билан тақдирлаб, кетишга рухсат бердилар. Эртаси Абдуллоҳ қўшинбегини ушлаб ҳибса ташлаши учун олий фармон берилди. Қўшиндаги сарҳанг ва масъуллар уни кидира бошладилар. Ҳеч тополмадилар. Уни шу куни эрталаб акаси Хўжанд

ҳокими Абдурахмонбек қошига қочиб кетгани маълум бўлди...

Мансаб ва амалидан тушган Абдуллох қўшинбеги акаси ҳузурига етгач, унинг биродари укасини иззат ва иқром билан қабул қилиб, бағрига босиб зор-зор йиғлади. Ўшанда акаси фалаж бўлиб, иккала оёғи ҳаракатдан қолган эди. Шунга қарамасдан иккала биродар ёв бўлиб, исён ва қўзғолон уловига миниб, катта лашкар жамлаб, Сирдарёдан ўтиб Чустга равона бўлдилар. Бундан хабардор бўлган Абдулхамидхон Нарботур зудлик билан ўз ихтиёрида бўлган лашкарни зафар байроғи соясига олиб, исёнчиларга қарши жазо бермоқ учун шошди. Сирдарёдан ўтиб, Ёзи ва Ашт даштида иккала қўшин учрашиб катта муҳораба ва жанг бўлди. Нусрат шамоли хони олий томонидаги байроққа эсиб, Абдурахмонбек ва Абдуллох қўшинбеги ўзларининг ёмон амалларига яраша жазо олиб, ўлдирилди...

Нарботур деб аталмиш Абдулхамидхон ғайбдан етган фатҳ ва зафар билан душманини мағлуб ва сарқўб қилиб, нусрат ва фирузмандилик билан давлатхонаси бўлмиш Хўқандга келиб тушди. Хўжанд вилоятини амирзода Ҳожибекка ва Наманган билан Тўрақўрғон ҳукуматини Шоҳрухбек укаларига берди.

Шу орада Ўратепа волийси Фозилбий вафот этиб, ўрнига катта ўғли Худоёрбий тайинланди. Бир неча ой ўтгач, ёшлик кибри ва ғуруридан Хўқанд хонига қаршилик бошлаб, отаси ва аждодлари танлаган тўғри йўлдан чиқди. Амирзода Ҳожибек акаси хизматида бўлган пайт, Худоёрбий фурсатни ғанимат деб билиб, Хўжанднинг ён-атрофларига қўл чўзиб келди. Бу хабарнинг шуъласи олишон хон қалби замирига тобланиши билан Ҳожибекни ўз вилоятига юборди. Ўзи эса зафар келтирувчи лашкари билан орқадан Ўратепа ҳокими Худоёрбийни жазолаш учун йўлга чиқди. Хўжандга омон-эсон етиб келгач, амирзода Ҳожибек ва Идрисқулибекни икки саф қўшин билан илғор этиб юборди ва ўзи ҳам нусратпаноҳ лашкари билан Ўратепа заботи ва исёнчилар фирқасига жазо бериш учун шошди. Андак фурсатда Ўратепанинг саҳроси фирузасар лашкарнинг оту уловлари билан тўлиб кетди.

Худоёрбий бир неча кун қалъа деворини қалқондек бошига тортиб қаршилик кўрсатди. Охир-оқибат Ўратепа қалъаси шавкатпаноҳ лашкар кучи билан эгалланди. Худоёрбий бир кеча ўзининг бахтига ўхшаш қоп-қора тунда Самарқандга чиқиб қочди. Ўратепа музофотининг сипохи ва раъияти итоат рағбати билан жаҳонпаноҳ саройига шошиб, хоннинг хусравдек лутфидан бахраманд ва сарафроз бўлдилар. Марғинон ҳокими Идрисқулибек ибн Дўстқулибек баҳодирга Хўжанд вилояти ҳамда Ўратепа мулки ҳукуматини бердилар. Марғинон амирзода Ҳожибекка берилди.

Ўша замонда хонзода Шоҳрухбек III нинг ҳаёт ниҳоли ёшлигининг баҳори авжида ўлим шамолидан сўлиб, фоний жаҳондан кетди. Хон, сипоҳ ва раъият бир неча кун аза маросимини бажо келтириб, мусофир ва ғарибларга эҳсон ва ҳадялар улашиб, хатми қуръон қилиб савобини ўшал султонлик боғининг навниҳоли арвоғига бахшида этдилар. Бу муҳим ишларни дўндириб дорус-салтанат бўлмиш Хўқанди латифга қайтдилар.

Ўшал айёмда саййидлар паноҳи Эрдонахоннинг жияни (синглисининг ўғли) Хонхўжа узоқ йиллар Бухорода истиқомат қилиб, таҳсили илм қилиб дорус-салтанат бўлмиш Хўқанди латиф шахрига қайтди. Олийғавҳар хоннинг назари

кимёсарига кўринди. Мағфиратли Шохрухбекка тегишли бўлган Наманган ҳукумати сайидзодога берилди.

Хон бу ишлардан фориғ бўлгач, адлу инсоф ва мамлакат ободончилиги билан машғул бўлди. Сўх ва Хушёр дарёларидан катта анҳорлар казиб чиқариб, яхши кишлок ва манзиллар барпо этди. Шу жумладан ҳозир ҳам мавжуд бўлиб, илм толибларига тўла бўлган Мингойим мадрасасини курдириб, унга кўп вақфлар ажратилди. Бу мадрасани хоннинг хотини Мингойим бино этган. Шу одил хон асрида бино этилган иморатлар ва бошқа хайрия ишларини баён этсак, сўзимиз чўзилиб кетади ва мақсаддан узоклашиб кетиш мумкин.

Шу орада Хўжанд ва Ўратепа музофотларининг ҳокими Идрискулибек баҳодир ўз ажали билан вафот қилади. Бу вилоят бир соҳиб вужуд ҳокимдан бўш қолганидан Шаҳрисабз волийси ва бошқа амирлар шафоати ва илтимослари билан Фарғона хонларига авлоддан-авлодларигача садоқатли хизматда бўлган ота-боболарининг жонсипорлиги туфайли гуноҳи кечирилиб, Самарқандда дехқончилик қилиб юрган Худоёрбий олиб келиниб Ўратепага ҳоким этиб тайинланди. Хўжанд Идрискулибекнинг акаси Имомқулибекка бахшида этилди. Ҳар иккала ҳоким қимматбаҳо кийимлар, мурассаъ камар ва қиличлар билан тақдирланди.

Бир муддат ўтгач, амирзода Ҳожибек акаси Нар ботур Абдулҳамидхондан беҳуда ҳадиксираб, замину замон улардан тўла бўлган бир нечта китмир ва бузғунчи кишиларнинг иғвоси билан Тошкентга қочиб кетиб, у ердан Бухорога борди. Ул замонда Бухоро амири Дониёлбий ўз ажали билан бу фоний саройдан ... (милодий 1785) тарихида кўчиб кетди. Амир Дониёл ва Шохмурод ҳамда Бухоро тарихи тафсилотларида юқорида баён этилган эди. Дониёлбайдан бешта иззагли ва шонли ўғил, иккита хотин қолган. Бир хотинининг исми Жонакшоҳ, Элбарсхони Хоразмийнинг беваси эди. У Бухоро амири Раҳимбийнинг завжаси ҳам бўлиб, унинг вафотидан кейин Дониёлбий никоҳига олган эди. Бу хотиндан фарзанд бўлмаган. Бу бешта ўғил эса биринчи хотиндан. Барча тарихий китоблардаги маълумотлар бунга далилдир. Амир Дониёлнинг ёши етмиш бешда, ҳукумати ўн етти йил деб барча китобларда тўғри ёзилган.

Дониёлбийнинг биринчи фарзанди Шохмуродбий, иккинчиси Султон Муродбий, учинчиси Тўхтамишбий, тўртинчиси Умарбий ва бешинчиси Маҳмудбий бўлган. Таърих 1198/1783–1784 йили ўша вилоятнинг барча улуғлари, умаро ва уламоларининг иттифоқи билан Бухоро тахтига амир Шохмурод қарор топди. Шохмурод диндор бир киши бўлиб, сўфийлар кийимида юрган, барча бидъатларни йўққа чиқарган, адл ва инсофга ҳаракат қилган ҳукмдор бўлган. Бир неча бор эронийлар билан муҳорабалар қилиб, охириги марта Марвни босиб олди ва укаси Умарбийни у ерда ҳоким тайинлаб, Бобоҳон Ахта тарафидан ҳукмронлик қилаётган Байрамалихонни тутиб олиб ўлдирди. Унинг фарзадлари Ҳожихон ва Каримхонни ўша диёрнинг улуғлари ва барча ҳунармандлари билан Бухорога олиб келди. Айтадиларки, Бухорода бахмал, адрас, шоҳи (ипак), бекасаб, банорас ва шуларга ўхшаш тўқимачилик касблари марвлик эронийлар орқали тарқалган. Бундан олдин шундай нафис матолар Бухорода камроқ экан. Бундан ташқари қадимдан қолган Султон Санжар бино этган Банди Султон тўғониким, Марв воҳасини сув билан

таъминлаб обод бўлишига хизмат қилар эди, амир Шоҳмурод буйруғи билан бузиб ташланди. Бу ўлка сувсиз котқоқ ва тақир бўлиб қолди.

Бу ерда амир Шоҳмурод кўлидан Марвни тортиб олиш учун Темуршоҳнинг қилган ҳаракатларини баён этиш жуда муносибдир. Иншаоллоҳ бу воқеа баён қилинажак. Умарбийдан кейин Марвда Шоҳмуроднинг ўғли Диншоҳ ҳукмронлик қилди. “Қозон тарихи” китобининг 176 саҳифасида амир Шоҳмурод зикрида бу воқеаларни ўқиб кенгроқ маълумот олиш мумкин.

Шу вақтларда Шаҳрисабз волийси Назарбий вафот қилиб, ўрнига Ниёзалибек ҳокимият тепасига чиқди. Ҳожихон ибн Байрамалихон эроний амир Шоҳмуроддан қочиб, Ниёзалибек Шаҳрисабзий ҳузурига келди. У ерда бироз истиқомат этгач, Фарғона хони хизматига мушарраф бўлди. Ўз холи ва мақомига яраша ҳурмат ва иззат кўриб, бир неча йилдан кейин Эронга қайтди.

Юқорида қайд қилинган эдики, Ҳожибек Фарғоний амакиваччасидан беҳуда ҳадиксираб, ғаламис одамлар гапига ишониб, давлат ва ҳукуматни ғурбат ва машаққатга алмашди ва Бухорога келиб амир Шоҳмурод ҳузурида иззат ва иқром билан кун кўрарди. Охир-оқибат мусофират юқини кўтара олмай, малул ҳолда ватан ҳавоси бошига тушди. Қоратегин йўли билан Андижонга келди. Давлатпаноҳ саройидан Ҳожибекка нисбатан бирор-бир амр ва фармон йўқлигидан Андижон умароси Ҳожибек меҳмондорчилиги билан машғул бўлиб, уни муносиб бир жойга туширдилар. Бу ҳолни маълум қилиш учун шавкатли саройга махфий бир нома юбордилар. Бундан хабар топган хон: “Ҳумоюн узангиси етиб келгунга қадар хонзодани иззат-иқромини мақомига етказиб, шундай меҳмондорчилик билан ушлаб турилсин”, деган бир фармон юборди. Чопар кетидан салтанат пойтахтининг машойих ва уламоларидан бир нечасини танлаб панд-насихат бериш учун Андижонга юбордилар. Хон бир кичик зафарга йўлдош сипоҳий ва узангиси аҳли билан Андижон сари йўл олди. Йўлларни босиб ўтиб хон ул билодга соясини ташлади. Ҳожибек барча уламо, машойих ва улўғлар билан истикболга шошилиб, хон билан дийдор кўришди. Хижолат тери унинг пешонасидан оқиб тушганини Нарботур лақабли Абдулҳамидхон кўриб, амакиваччасининг (укаси) шарманда бўлишини пайқаб, лутф ва кўнгил сўраш учун саъй ва ҳаракат қилиб, уни хотиржам қилмоқчи бўлди. Салтант пойтахти бўлмиш Хўқандга қайтдилар.

Айтишларича, бир куни овқатланиш вақтида фаридун шонли хон хонзода Ҳожибекка иззат иқром юзасидан таом ейишда унга илғор ва олдин бўлишни буюрди. Ҳожибек эса бу вилоят улўғларининг расму одати бўйича катталар олдида ҳурмат сақлаб, овқат пайтида улардан кейин таом ейишни бошлашни билиб, арз қилди: “Отам мақомида бўлган Сиз жанобларидан олдин овқат емайман. Аждодларимнинг одоб ва услубларини қўлдан бой бермайман”. Бу сўзлардан хон табассум қилиб, лутф ва меҳрибончилик билан деди: “Эй кўзларимнинг нури, сенинг хужаста табиатингда бўлган шу яхши хулқ ва одоб билан қандай қилиб салтанат ва ҳукуматга розилик шевасини сақламай яна ҳукуматга даъво қиласан. Сабрли бўлгин. Агарда Худо тақдир қилган бўлса вақту соати етиб келгани билан ҳукумат сенга берилади. Бу фоний ва бақосиз дунё сени мен қабилирни жуда кўп кўрган”. Сидқидил билан айтилган бу сўзлардан мажлис аҳли ҳам риккатга

келиб, шоҳ ва шоҳзода бир-бирларини қўксиларига босиб йиғладилар, бундан буён муҳолифат қилмаслик ва айрилмаслик учун қаттиқ аҳд қилиб, сўз бердилар...

Шу фархунда йилида қалмоқларнинг ҳукмдори Қунк Тожи ўлим қўлига асир тушиб вафот этди. У жуда тадбирли, ишбилармон эди. Аҳли ислом раъияти билан муроса ва келишган ҳолда муносабат қилган. Унинг даврида қалмоқ сипоҳидан бирор-бир аскар мусулмонларга нисбатан зулм ва зўравонлик қилмаган. Бож ва хирожни ҳам мусулмонларга оғирлиги тушмайдиган қилиб тайинлаган эди. Раъиятга босим ўтказмаган. Унинг вафотидан сўнг бир тажрибасиз ва ақлсиз бир ёш йигит қалмоқларга ҳукмдор бўлди. Ҳукумат ишларини ҳам онда-сонда бажариб, кўчманчи қалмоқия фиркаси, шахарли (ўтроқ), Дашти кипчоқ, Туркистон ва Тошканд мусулмонларига зулм қила бошлади. Аҳолининг охи кўкка этди. Мусулмонлар қози ул-ҳожот саройидан бу балонинг дафъини сўрадилар. Ҳар тоифанинг билгичлари мамлакат ва элларининг қутқариш чора-тадбирини кидирардилар. Аллоҳ таоло кенг қарамадан қалмоқия тоифаси орасида бир касаллик тарқалди. Уни шу мамлакатнинг форсийзабон аҳолиси “обилаи тифлон”, Фарғона турклари эса “чечак” демишлар. Шу мараздан қалмоқия фирқасининг ишбилармон баҳодирлари йўқлик оламига кетдилар. Баъзи ривоятларга қараганда, улар “ҳасба”, форсийда “сурхак” ва шу ер туркийсида “қизамик” касаллиги шу қавм ҳалокатига сабаб бўлган эмиш. Шул сабабдан бу қавмнинг кучи заифлик ва футуротга дуч келиб, ислом аҳлидан бўлмиш кўчманчи ва ҳам шахарли аҳоли ул тоифага бож ва хирож тўлашдан воз кечдилар. Шу воқеалар давомида бу ўлканинг кўчманчи мусулмонлари орасиданким, уларни бу мамлакатда қозоқ деб айтадилар ва улар ҳам ҳар алоҳида ном ва лақабга эга бир неча фирқа ва қабилаларга бўлинади.. Улар жумладан, Улуғ жуз, Ўрта жуз ва Кичик жуз (элатлари), найман қабилиси, абаҳ, тарокли, арғин, қўнғирот, кипчоқ, деб аталади, – лардан бир гуруҳ хушёр сардорлари йиғилишиб мажлис қилдилар. Қалмоқ зулми ва жафосидан озод бўлиш учун машварат қилиб, оқибат Чингиз авлодидан Абулфайзхонним, ўзбек ва қозоқ халқи уни Абулайхон дердилар ва шу ном билан шуҳрат топган эди, Қизилжар деган мавзеда хонлик тахтига кўтардилар. Унинг итоати байроғи остида ҳар тоифадан қатта лашкар жам бўлиб, қалмоқ қавмини йўқ қилиш учун равона бўлишди.

Аҳли исломнинг қалмоқ қавмига қарши хуруж қилгани қалмоқларга маълум бўлгач, улар ҳам кўпсонли лашкар билан Дашти кипчоқнинг шаркига келдилар. Икки лашкар шу ерда учрашганда аҳли ислом лашкари ўзларини душман қўшинининг бешдан бирига тенг келганини фахмладилар ва жанг қилишга журъат этолмадилар. Лашкар қароргоҳи учун бир жой тайинлаб атрофини қавлаб хандақ шаклига келтирдилар. Шоҳ-шаббалар ва тупроқдан бир девор ҳам кўтардилар. Унинг орқасида мудофаа ва муҳорабага машғул бўлдилар. Ён-атрофдаги қабила ва уруғларга ёрдам сўраб тавочилар ва чопарлар юбордилар. Ҳақиқий Подшоҳ бўлмиш Аллоҳдан фатҳ ва нусрат сўрадилар. Чопарлар мақсадлари манзиллига етиб борганда, Абулайхон деб аташган Абулфайзхоннинг хотиниким, ул замоннинг нодираси ва оқилаларидан эди, қабилалар бошлиқлари аёлларини йиғиб, уларга деди: “Эрларимиз ғарибликда кофирлар жанги билан машғул. Ғалаба қилсалар муродга етармиз, илло мағлуб бўлсалар миллат ва ватанимиз қалмоқ лашкарининг оёғи остида пайхон бўлади, хотин ва бола-чакалар қалмоқ кофирлари қўлиги

асир тушадилар. Менга қолса, биз ҳам лашкар йиғиб эрларимиз қошига борсак. Аллоҳ таоло бизни ҳам инсон қилиб яратган. Нима бўлса ҳам эрларимиз хузурида бўлишимиз керак. Уларсиз асирликда ҳаёт кечириш ўлимдан ҳам ёмондир”. Хотиннинг мардона сўзларидан улуғ аёлларнинг томирлари ҳаракатга келиб, аёл ва эркаклардан катта бир қўшин йиғдилар. Абулфайзхоннинг хотини шу сипоҳнинг маликаси бўлиб, ҳар бир аёлга эри қайси мансаб ва амалда бўлса ўшани бериб, Абулайхон лақабли Абулфайзхон мададига шошдилар. Ўзларидан олдин Абулфайзхон хузурига хабарчиларни юбордилар. Чопарлар хушхабарни олиб келганларида, аҳли ислом лашкарида нон ва таом, егулик қолмаган эди. Ёрдан йўқлигидан хафа бўлиб, энди шу куни хандакдан ўтиб душман билан жанг қилишга, кофир калмоқия сафига хужум қилишга қарор қилган эдилар.

Хотинларини ёрдამга келишларини эшитиб, ислом лашкаридаги эркаклар томирида ҳам ғайрат ва шижоат жўш уриб ўртада гап бўлдики: “Хотинларимизда шунча ҳиммат бор экан, биз эркаклар ҳиммат ва шижоатда хотинларимиздан орқада қолсак, хотинлар душман қўлидан бизни озод этса нима бўлади?” Шундай дебон хандакдан ўтиб, сафларини ростлаб калмоқия фирқасининг лашкарига ташландилар. Икки тарафдан ҳам аямасдан қаттиқ урушга киришилди. Қалмоқия лашкари мусулмонларда бунча журъат қаердан пайдо бўлганини билмай ҳайратда қолишди. Бир вақт сахро тарафидан чангу ғубор қўтарилди. Қалмоқия фирқаси ислом лашкари катта бир сипоҳ ёрдан учун етиб келиши натижасида бундай жасур, мард ва шижоатли бўлганини фаҳмлаб, ваҳимага тушди. Қўрқув ва титроқ уларни эгаллаб қочишни ихтиёр этдилар. Ислом сипоҳи ул малъунлардан қўпларини қилич дамидан ўтказиб, жаҳаннамга равона қилдилар. Қолганлари ҳар тарафга тарқалиб, қочиб кетишди. “Қанчадан-қанча кичкина гуруҳлар Аллоҳнинг изни билан катта гуруҳлар устидан ғалаба қилган. Аллоҳ сабр қилгувчилар билан биргадир”.

Мусулмонлар бу улуғ ғалаба ва улкан ҳадядан шод бўлиб, шукрона саждасини беминнат Аллоҳ шарафига бажо келтириб, ўзларининг олийҳиммат хотинлари билан учрашиб, мардлик ҳимматларига офаринлар дедилар...

Бу очик ғалабадан сўнг Дашти Қипчоқ ва Туркистонда истиқомат қилаётган барча калмоқларнинг димоғидан тириклик қўпориб ташланди.

Ҳозир ҳам Тошканд вилояти ва унинг атрофида ул шум қавмдан қолган эди. Улар билан Қалмоқ чофқон (чопган) деган жойда яна бир аёвсиз урушлар бўлган. Натижада ислом лашкари ғалаба қилиб, калмоқларнинг қора бахтларининг байроғи пастга туширилди. Дашти Қипчоқ, Туркистон ва Тошканд мамлакатининг юзи буткул дин ва миллат душманидан соф ва тоза бўлди.

Бу ишлардан фориг бўлгач, Абулайхон номи билан донгдор бўлган Абулфайзхон таҳти тасарруфида бўлган бу вилоят ва музофотни мусулмон қабила ва тоифаларга, яъни бугунги кунда қозоқия номи билан маълум бўлган халққа бўлиб бердилар. Чимкент чимир жамоаси чекига тушди, Тошкент билоди тўрт аркон (даха)га бўлингани боис, Бешёғоч рўкини (дахаси) шайхим тоифасига, Кўкча қўнғирот ва ўрта юзга, Себзор жиниш фирқасига, Шайх Хованд Тоҳур эса сирғали, эсли ва учоқли қабилаларига берилди. Чиноз қулош ва найман ва шунга ўхшаш жамоаларига, Фарқат қишлоғи чакчам қабиласига берилди. Шахарликлар ва қишлоқларда яшаётган аҳолини уларга тобеъ ва раъият қилиб тайинлаб, ўзи

Қизилжарга, ўз манзилига қайтиб кетди. Мазкур қабилаларнинг номлари жуда кўп, уларнинг тафсилоти бир мунча зикр қилинди. Яна уни давом этсак, сўз чўзилиб кетади. Хуллас бу кўчманчи қавмга ҳукумат тегиб, улар ёз фаслида тоғларга бориб, кишда шаҳар ва кишлоқларга яқин жойларга келиб истиқомат қилардилар.

Ниёзбек Тўлабийнинг ўғли жиниш қабиласидан ва Бой Табак дегани сирғалининг қиёт ва қибрай тоифасидан яшаш учун ўзларига қалъалар қурдилар. Ҳозиргача бу мавзелар уларнинг номлари билан маълум.

Улар баъзи бир шайх ва хўжаларни ўзларига пир ва муршид қилиб, уларга ихлос ва эътиқод қўйиб, бож ва хирождан, ҳар хил олуқ ва солуклардан озод этгандилар.

Бир неча йилдан сўнг козоқ ва қирғиз кўчманчиларидан ҳоло сартия номи билан машҳур бўлган шаҳар ва кишлоқ аҳолисига кўп жабр ва жафолар етди. Сартия улуғлари ўзаро машварат қилиб козоқ кўчманчилари зулмидан қандай ҳалос бўлиш йўлларини изладилар. Охири билимли хўжалардан бирини ўз вилоятларида волий этиб, кўчманчи козоқ ва қирғизлар билан уруш қилишга маслаҳат қилинди.

Бироқ бошқа гуруҳ ишнинг салоҳиятини шунда кўрдиларки, “кўчманчи козоқлар ичида бўлган ва уларнинг ҳол-аҳволидан, ҳаракатларидан доим хабардор бўлиб турган шайх ва машойхларимизни машваратимиз мажлисига даъват этсак. Уларнинг билимлари ва тадбирлари тирноқи билан бу ишларнинг бош калавасидаги боғлам очилиши мумкин бўлар”. Мажлис иштирокчилари бу фикри тўғри ва дуруст деб топдилар. Кўчманчилар ва козоқия тоифалари ичида бўлган шайх ва пирларидан уч нафарига ўз сирларини эҳтиёт қилиб ошқор қилишга қарор қилиб ва бир сўзамол ва айтгич кишини Юнусхўжа Иноятхўжа ўғли, Бадалхўжа ва Мулло Шамсиддин ҳузурларига юбориб ўз мажлисларига даъват қилдилар. Учала муршидлар ваъдаланган жойга келиб, машварат маҳфилига кириб, аҳд ва сўз бердилар. Шундан сўнг барча халққа суҳандонлиги ва тилмочлиги билан писанд бўлган Бешёғоч даҳасидан Солиҳ оқсоқол мақсад устидан пардани кўтариб, узоқ сўзлашдан сўнг гапининг индоллосида деди: “Бундай маҳалда барчани йиғишдан мақсад ватан ва миллатимиз номусини ёқлашдир. Ҳаммага маълумки, бу кўчманчи козоқия тоифасидан барча миллат ва ватандошларимизга жуда кўп зулм ва ситамлар етаётир. Мол ва мулкимизга улар хўжайин бўлиб олишган. Мулкимизга эғалик қилиш учун журъат ва ғайратимиз етмаётир. Хотинларимиз уларга чўри, эрлари эса уларга кул, оту туяларига чўпон ва итбоқар бўлиб юришибди. Агарда биз адолат кўзи билан аҳволимизга қарасак, дарҳақиқат кўчманчи козоқларнинг асир ва бандиларига айланганмиз. Душманларимизнинг кулгиси ва дўстларимизнинг йиғлашига сабаб бўлибмиз. Қачонгача бундай хору зорликка тоқат ва тоқай бундай хорликка чидаш мумкин!? Бундай бадном ва беномус бўлиб яшайдан ўлганимиз яхши! Энди ибрат кўзимизни очиш вақти етди. Ватанимиз ва миллатимизни ҳалос қилиш учун чора ва тадбир топишимиз лозим. Барча диндошларимнинг ваколати билан мен сизларга бу арзни етказдим. Маслаҳат ва қарор қабул қилиш сизлардан”.

Мажлис иштирокчилари турли фикр ва чораларни илгари сурдилар. Юнусхўжа деди: “Қозоқ тоифалари аксарият яхши ва бой яшайдилар. Бироқ, улардан бўлган қангли ва санчиқли қабилаларига тақсимот натижасида нообод ва суви кам жойлар теккан. Шунинг учун улар танглик ва машаққатда умр кўрмоқдалар. Уларнинг ўз

яшаш жойларидан узокка тушишларининг сабаби шулким, Абулайхон лақабли Абулфайзхон хужуми ва уни қалмоқлар билан олиб борган жанглари вақтида барча қабилалар урушда қатнашгану, бироқ қангли ва санчиқли қабиласидан ҳеч ким ҳозир бўлмаган. Мол ва одам билан ҳам ёрдам бермаганлар. Шунинг учун ҳам ҳар бир қабил муйян ўз макон ва мавзеига эга бўлдилар. Бу қабилаларга эса бошқа жойларга қўчиб келишлари учун бошқа қавмлар йўл бермайдилар. Агарда шу иккала қабил, яъни қангли ва санчиқлини яхши мавзе ва маконга эга бўлишни ваъда бериб, бошқа қабилаларга қарши қўйсак, мушкулотимиз осонгина ҳал бўлиши мумкин. Бундан ташқари шу иккала тоифада уруш ва жанг ёв-яроқлари жуда кўп, жангчилари ҳам бисёр”.

Мажлис иштирокчилари бу фикр ва маслаҳати учун Юнусхўжага таҳсинлар айтди.

Мажлис аҳли Юнусхўжанинг ўзи айна шу қангли ва санчиқли қабилаларининг пири ва муршиди бўлганидан улар билан алоқа ўрнатиш ва элчилик қилишни ўзига топширдилар. Юнусхўжага Шайх Хованди Тоҳур даҳасидан бўлгани учун шу даҳа ҳукуматини ҳам унга бердилар. Себзор ва Қўкча даҳаларининг ҳукуматини Бадалхўжа Себзорийга, Бешёғоч даҳаси ҳукуматини Мулло Шамсиддин ва Солиҳ оқокол Бешёғочийга бердилар. Шундан кейин қарорларида мустаҳкам туриш учун аҳд ва паймонлар қилиб ҳар ким ўз уйига қайтди.

Юнусхўжа қангли ва санчиқли орасига бориб, лутфомуз сўзлар ва макру ҳийла билан шу иккала қабилани бошқа тоифаларга қарши ҳаракатга ундаб, шаҳарликлар ва сартия аҳолиси билан ёр бўлиб, жанг ва уруш қилмоққа даъват қилди. Бир ишончли чопарни ҳаммақсад гавҳари қўлга текканидан хабар бериш учун жўнатди. Хатда эса шундай деб уқтирди: “Шаҳарликлар ва сарт аҳолисини жанг ва уруш асбоб-усканаларини ҳозирлаб, уч кун давомида мудофаа ва муҳорабага тайёр бўлинг, кейин шаҳар ичида бу шайтон жамоасидан ким бўлмасин тутиб олгач, жидду-жаҳд билан қатл қилинг. Белгиланган кун эса биз ҳам бошқа қабилаларга қарши урушга борамиз”.

Шаҳар улуғлари бу хушхабарни олиб аср намози вақтида Жомеъ ва барча бошқа масжидлар жамоасига буни маълум қилдилар. Бирдан шаҳар аҳолиси ҳаракатга келди. Асбоб ва ускунадан ниманики топган бўлсалар қўлга олиб, белгиланган кунни интиқлик билан кутардилар. Ўша икки тоифа Юнусхўжани ўзларига сардор қилдилар. Ўзларига яқин бўлган қиёт ва турк қабилаларини ҳам иттифоқчи қилиб, ваъдаланган кунда қангли, санчиқли, қиёт ва турк қабилалари гуруҳ-гуруҳ бўлиб, номлари тилга олинган бошқа қабилаларга қарши юриш бошладилар. Аввал дулат қабиласига ўлим хабари етди. Улар устидан ғалаба қозониб, барча мол-мулкларини хароб ва бойликларини талон-тарож айлаб, иккинчи куни сирғали устидан зафар қозондилар. Фарқат ва Еттикент аҳолиси ҳам қозоқиядан зулм ва ситам кўрганлари босиб, кетмону ўроқ ва калтакларни қўлга олиб, уларни йўқ қилиш учун қўзғолдилар. Хўжа Келди мерган деган Номдонг кишлогининг бир улуғи ва Юнусхўжа қариндошларидан Ойхўжа дегани сартларнинг қатта бир гуруҳи билан Юнусхўжа ҳамда қангли, санчиқли, қиёт ва турк қабилаларига мадад бериш учун етиб келиб, жанг ва савашлар барпо этиб, биргаликда барча тоифалар устидан ғалаба қилиб, молу мулклари ва бойликларини қўлга олдилар. Мағлуб

бўлган қабилалар Тошканд ва унинг атрофидан жилойи ватан қилиб узоқ жой ва мавзёларга кетдилар.

Зафар ва ғалабадан сўнг сартиянинг улуғлари, яъни шахарликлар, кишлок аҳолиси, қангли, санчикли, қиёт ва турк қабилалари биргалашиб, бир кенг жойни танлаб мол ва қўйлар сўйиб, турли-туман таомлар пишириб, шарбатлар тайёрлаб катта зиёфат бердилар. Бир-бирларини муборакбод этиб, қангли, санчикли, қиёт ва турк қабилаларига обод ва кўнгилочар жойлар тайин этдилар. Тошканд ва унинг атрофидаги жой ва саҳролар бошқарувини мазкур тўрт қабиллага бердилар. Хўжа Келди мерган Фаркент ва Еттикентнинг ҳокими бўлди. Тошкандда Юнусхўжа, Бадалхўжа, Мулло Шамсиддин ва Солиҳ оқсоқол, юқорида баён қилганидек, чор ҳоким бўлиб амну омонлик билан ҳукм сурардилар.

Уч йилдан кейин чор ҳокимликнинг иттифоқи душманликка айланиб, Юнусхўжа хийла ва найранг билан Себзор ва Кўкча даҳасининг ҳокими Бадалхўжани порахўрликда айблаб ўлдиртирди. Бешёғоч даҳасининг ҳокимлари Мулло Шамсиддин ва Солиҳ оқсоқолни зиёфатга чақириб, захар бериб ўлдирди. Унинг муридлари ва мухлислари бўлган санчикли ва қангли қабилалари ёрдамида Юнусхўжа Тошканднинг ҳар тўртала даҳасига мустақил ҳоким бўлиб олди. Еттикент ва Фаркент ҳокими Хўжа Келди мерганни бенамозликда айблаб, санчикли кўчманчиларига: “Фаркент ҳокими Хўжа Келди мерган жуда катта бойлик тўплаган. Унинг молу мулкини сизларга бахшида этдим. Бориб унинг ва яқинларининг уй-жойларини талон-тарож қилиб, ўзини барча яқинлари ва кўч-кўрони билан ҳузуримга олиб келинлар”, деб фармон берди. Бундай буйруқни олган заҳоти ўша тарафга югурдилар ва Фаркент билан Еттикент ҳокими Хўжа Келди мерганни қариндошлари ва яқинлари билан тутиб олиб, қўл-оёқларига занжир боғлаб, кип-ланғоч Юнусхўжа ҳузурига олиб келдилар. Ўша заҳоти уни хотини, бола-чақаси ва яқинлари билан шаҳодат даражасига етказдилар. Унинг ўрнига қариндоши Ойхўжани Фаркент ва Еттикент ҳокими этиб тайинлаб, катта қўшин билан у ерга юборди. Бу ноҳиялар ҳам Юнусхўжа тасарруфига кирди. Келаси йили Пискент, Кировчи ва Тилав ҳам босиб олинди. Юнусхўжа бошқараётган мулк шимолда Чимкент, шарқда ҳозир Писком номи билан маълум бўлган Пасткон, жанубда Кандир довони ва ғарбда Сирдарёгача чўзилган эди. Лашқари эса санчикли, қангли ва шахарликлар ҳисобидан йигирма минг нафарга етар эди. Юришлар вақтида эса сони янада ошар эди.

Илми тарих толиблари ва ўқувчиларнинг замири мунирларига маълум бўлсинки, Тошканд, Туркистон ва Дашти Қипчоқнинг ҳудудлари Фарғона вилояти билан ҳамсоя бўлганидан бироз ўтиб Фарғона хонларининг меросий мулкларига ҳам даҳолат қила бошладилар. Шунинг учун ҳам бу ерларнинг тарихи ва бўлиб ўтган олдинги воқеалари, ҳукмронлари ҳақида қисқа маълумот берилди. Мутолаа қилувчилар ва ўқувчилар яна кенгрок маълумот олишлари учун шайбония ва аштархония хонлари ва хоқонлари тарихига мурожаат қилсинлар. Бундан ортиқча ёзиш биз учун ортиқча. Фарғона хонлари ҳолларининг кайфияти мақсадимиз эди. Шу мақсад сари қайтайлик.

Шу давру замонга яқин Ўратепа волииси Худоёрбек вафот этди. Фарғона хони лутфи билан акаси Бобобек унинг ўрнига тайинланиб, парвоначи мансаби билан

ҳам тақдирланиб, сарафроз бўлди. Шу аснода амир Шоҳмурод Бухорий Ўратепа музофотига таъма қилиб, қатта лашкар билан юриш бошлади. Манзилларни босиб ўтгач, Зомин қалъасига етиб келиб уни ўровга олди. Қалъа ҳокими Худоёрбекнинг куёви Маҳмудхўжа қаршилик қилишга тоби етмай, қалъани ташлаб, Ўратепага Бобобек парвоначи олдига келди. Ўратепа ҳокими Бобобек парвоначи бу дахшатли хабарни эшитгач, ишончли чопарни Фарғона хони олий саройига юбориб, аҳвол тафсилотларини унга арз қилди. Фарғона хони ҳам бу хабарни эшитгач, қатта қўшин билан амир Шоҳмурод Бухорий дафъи учун чиқди. Тўртинчи куни Хўжандга қўниб, лашкарни икки гуруҳга бўлди. Катта ўғли Муҳаммадаминбек ва амакиваччаси Хонхўжага бир гуруҳини бериб, уларни илғор тарикасида юборди. Амир Шоҳмурод ҳам уларга қарши Қўштегирмон деган жойга келиб қўш урган экан. Ўратепани босиб олиш унга муяссар бўлмаслигини тушуниб етиб, амир ҳидоят паноҳи Мусахўжа Даҳбедийни (Даҳбед Самарқандга тобеъ жойлардан бўлади), элчилик тариқасида Фарғона хони хизматига юборди.

Саййидлар паноҳи Хўжанд шаҳридаги салтанатпаноҳ саройига келиб, уч кундан сўнг ҳумоюн хон ҳузурига кириб, кимёасар назарига тушди. Фасоҳат аломатли ва ширин сўзлар, яхши одоб ва расму ойин билан элчилик вазифасини дўндираб, сулҳ учун оят ва ҳадислардан далил ва бурҳонлар келтириб, кўнгилга ёқар сўзлар билан хон ва унинг аъёнларини риккатга келтирди. Мажлис охирида мазкур саййиднинг иззат ва икромини учун турли егулик ва ичгуликлар ҳозир қилиб, бирга ўтириш учун хос бежоглик дастурхон омода қилдилар. Олий зиёфатдан кейин саййидга маликларга хос кийимлар ва шоҳона эҳсонлар бериб қайтишга изн бердилар. Нажиблик дастгоҳи саййид Ҳакимхўжа яна уч нафар ишонарли давлат ходимлари билан сулҳ салоҳ тариқасини кўриб чиқиш учун элчилик учун Фарғона хони томонидан юборилди. Мазкур азизлар амир Шоҳмурод ҳузурига бориб етиб, ҳурмат ва икром кўргач, икки тараф вакилларининг иштирокида сулҳ учун баҳсларда катнашдилар. Зомин қалъаси Ўратепа музофотига қайтарилди. Иккала давлатнинг чегараси бурунги ҳолатида қолдирилди ва иккала давлат ҳам зарар кўрмади. Қудрат паноҳи бўлган бу иккала ҳукмдор ўз давлатхоналарига қайтиб кетдилар. Фарғона хони Хўжанд ҳукуматини тобе ерлари билан ўз куёви Хонхўжага берди. Марғилонни хонзода Муҳаммадаминбекка, Наманган ҳукуматини шоҳзода Олимбекка бердилар.

Мулкдорлик ишларини тартибга келтириб, хоннинг олий ҳиммати бир олий мадраса қуришга майл қилди. Тезкор меъморлар амри олийга мувофиқ зудлик билан бир олий иморатни қуриб битказдилар. Кўп вақфлар тайин қилинди. Мир мадрасаси номи билан машҳур бўлган бу шариф бино ҳозир ҳам илм толиблари билан тўла.

Ўша вақтларда тақдири илоҳий ва қазосидан шаҳзода Муҳаммадаминбек, хоннинг энг катта ўғли, Марғинон волийси ўта оғир бир касалликка чалинди. Ўша аср табиблари қанча уринмасинлар ҳам унга даво ва муолажа топмадилар. Ёшлик пайтида ўлим шарбатини ажал соқийси кўлидан олиб ичди. Йигирма саккиз ёшда эди. Саккиз йил Марғинонда ҳукм сурди. Ундан бир хотин ва бир қиз ёдгор қолди. Мавсуф яхши сифатлар ва маъқул ахлоққа эга эди. Падари бузруквори тақдирга тан беришдан бошқа чора топмай кўп хайрот ва инъомлар, хатми қуръонлар қилиб унинг арвоҳига бахшида этди...

Ул замона шоирлари шахзода вафоти муносабати билан кўп марсия ва таърихлар ёзган. Жумладан, бир таърих шудир:

Танҳо падар з-оташи фурқат насўхта,
Дилхўйи жумла мардуми Фарғона шуд кабоб.
Таърихи рехлаташро пурсидамаш зи ғилмон,
Сар аз жинон кашида, “жанатмакон хон” гуфт.
[Фақат ота айрилиқ оташидан ёнмади,
Фарғона халққининг юраклари кўйиб кабоб бўлди.
Жаннатдаги фаришталардан вафоти таъриhini сўрадим,
Жаннатдан бош тортиб “жаннатмакон хон” деди].

Шу 1215/1800–1801 йили амир Шохмуроди Бухорий ҳам охират саройига кўчиб кетди. Умри 64 да, ҳукмронлиги 14 йил бўлгани тўғридир. Ундан учта аржуманд ўғил ва иккита хотин қолган. Биринчи ўғил амир Ҳайдар, иккинчиси Диносир тўра, учинчиси Муҳаммадхасан тўра. Давлат арконлари иттифоқи билан Қаршида волий бўлиб турган амир Ҳайдар отаси Шохмурод амирлиги мақомига қойиммақом деб топилди. Ҳукмронликда ўзининг ота-боболаридан сабоқ бериш гўйини ютиб олди. Ака ва укалари ундан ҳадиксираб, Динносир Эрон шоҳи Фатҳалишоҳ хизматига кетди. У ерда ҳурмат ва иззат топиб муқаддас Машҳадни истикомати учун тайинладилар. Муҳаммадхасан тўра эса Шаҳрисабз волийси Ниёзалибек хузурига кетди. Ниёзалибек кизини шаръий никоҳ билан Муҳаммадхасан тўранинг хотинлик риштасига тортиб, шу азиз меҳмоннинг иззат ва икромига бел боғлади. Амир Ҳайдар биродарларидан хотиржам бўлиб Ҳисор тарафига қўшин тортиб уни тасхир қўлига олиб, у ернинг ҳокими Аллоҳберди Тозни қатл этди ва у ернинг ҳукуматини Саййид Оталиқ юзга берди.

Бироз вақт ўтиши билан кўп сипоҳ бирла Шаҳрисабз тарафига ҳаракат қилди. Шаҳрисабз волийси Ниёзалибек бу хабарни эшитиб, мудофаа ва муҳораба асбобларини омода қилиш учун жидду жаҳд билан киришди. Амир Ҳайдар бир неча ой бу ўлкани қамал қилди. Икки тарафдан ҳам жанг ва пайкорлар амалга оширилиб, оқибат ярашишга ўхшаш бир нарса ўртага тушиб, амир Ҳайдар Бухорога қайтди. Бу воқеалар тафсилоти амир Ҳайдар даври зикрида ўз маҳалида баён топажак.

Таърих 1212 йилда Нарботур лақабли Абдулхамидхон фалаж касаллигига чалиниб, нотавонлик тўшагига ётиб қолди. Ул айёмдаги табиблар қанча даво ва илож қилсалар ҳам фойда бермади. Жаҳоннинг меҳнат ва машаққатли уйидан роҳат ва дам олиш маскани бўлмиш боқий оламига кўчиб кетди. Унинг вафоти муносабати билан зариф ва фозил кишилар марсия ва таърихлар ёзганлар. Улардан фақат битта байт билан қаноатландик: Таърих:

Чунин гуфт соли вафоташ хирад,
“Нихон” шуд з-иклими “Фарғона шах”.

[Хирад унинг вафоти йилини,
“Фарғона” иқлимидан “шаҳ пинҳон(нихон)” бўлди, деб айтди].

Ундан бешта яхши сийратли ўғил, бешта қиз ва иккита хотин қолди. Бири Мингойим номи билан машҳур бўлган Фаҳрунисо бинт Имомқулибек Дўстқулибек ўғли баҳодир мингдир. Шу сабабли минг қабилиси Фарғона хонларига ўз насабларини яқин деб биладилар. Уларнинг баъзи намояндалари ҳақида юқорида

бир шингил ҳикоя қилинди. Нарботурнинг биринчи ўғли Олимхон, иккинчиси Умархон, учинчиси Рустамхон, тўртинчи Фозилбек, бешинчи Ёдгорбек бўлган. Бир тўғри сўзга қараганда ёши эликда, салтанати даври 35 йилу тўққиз ой бўлган. Унинг ҳукмронлиги даврида мадраса ва масжидлар бино қилиниб, кўп анхорлар қаздириб сувлар чиқарилган. Унинг даврида Фарғона жуда обод ва равнак топган эди. Жамоли ҳоли камол топган, мақтовга арзигулик фазилатлар билан мавсуф, яхши феълу шамойил ва маъқул хислатлар билан маъруф эди...

³⁵ Бир кизи Офтоб/Ойтобойим Маъсумхонтўрага, иккинчиси Чуст ҳокими Эшонхонтўрага (улардан Бузрукхонтўра ва Рустамтўралар оламга келган), учинчиси Зулфиқортўрага, тўртинчиси Хўжатўрага (улардан Подшоҳхўжа ва Хайруллоҳхўжа ва икки қиз оламга келган), бешинчиси Умаралихўжага (уларнинг ўғли Накибхўжа) турмушга берилган эди. Аслида Нарботирнинг биринчи ўғли Муҳаммадаминбек отасидан олдин 1798 йили тўсатдан вафот этган. Унинг онаси бошқа эди.

³⁶ Минглар – ўзбек халқи таркибига кирган қабилалардан бири. Ҳозирги Самарканд вилояти, қисман Фарғона водийси ҳамда Бухоро воҳасида, таркок ҳолда Сурхондарё вилоятининг Бойсун, Шеробод, Денов туманларида, Хоразмда ва Тожикистоннинг Ҳисор туманида яшаганлар. Зарафшон водийсида яшовчи минглар учта йирик уруғга, бу уруғлар, ўз навбатида, яна бир қанча кичик уруғларга бўлинган: 1) туғали (ахмат, чағир, тўйи намоз, оқшиқ ва б.); 2) боғлон (чибли, қора, мирза ва б.); 3) увок тамғали (алғол, чаут, жайли, ўрамас, тўкнамоз, кию-хўжа, ярат) уруғлари. Минглар бошқирдлар таркибига ҳам кирган. Қўқон хонлари минглардан бўлган. Бухоро воҳасида яшаган минглар ҳам Бухоро хонлиги сиёсий ҳаётида фаол қатнашган. Хонлиқдаги муҳим мансабларни мингларнинг бекалари эгаллаб келган. Ўрагепа ва Ургут бекалари ҳам минглардан бўлган.

³⁷ Ясовул – ясо, муғуллар қонун-қоидани билувчи, қўриқловчи шахс, аскар.

³⁸ Қўшбеги – қўш, ҳарбий лагернинг қўмондони. Бухоро амирлигида вазир даражасидаги амалдор.

³⁹ Баҳодир – ботир, мунтазам қўшиннинг аскарлари.

⁴⁰ Бадахшон – Амударёнинг юқори қисмида, Помир ва Олой тоғ тизмаларида жойлашган ҳудуд. Бир қисми Тожикистон республикаси (маркази Хоруғ) ва бир қисми Афғонистон (маркази Файзобод) таркибига кирган.

⁴¹ Дарвоз – Помирнинг ғарбий қисмидаги Обихингов, Панж ва Ванч (Панж ҳавзаси) дарёлари оралиғида жойлашган ҳудуд маркази. Ҳозир ноҳия маркази.

⁴² Қоратегин – Ҳисор тизмасининг жанубий тармоғида, Душанбе шаҳрининг шимол-шарқида жойлашган ҳудуд.

⁴³ Ҳисори Шодмон – араб манбаларидаги Шуман. Хонақо дарёсининг Қофарнихонга қуйилши жойида барпо этилган шаҳар.

⁴⁴ Кўлоб – ҳозир Тожикистоннинг Кўлоб вилояти маркази.

⁴⁵ Қўшу палтар – сафар ва юриш асбобу анжомлари.

⁴⁶ Тоғли тожиклар шеvasида берилган.

⁴⁷ Бурж – йилдаги 12 ой (бурж) – Ҳамал (Қўй – 22 март – 22 апрел), Савр (Хўкиз), Жавзо (Эгизаклар – 23 май – 24 июн), Саратон (Қискичбақа), Асад (Шер), Сунбула (Кўлида бошоқ ушлаган қиз), Мезон (Тарози), Ақраб (Чаён), Қавс (Ўқ ёй),

Жадий (Эчки), Далв (Челак), Хут (Балиқ – 20 феврал – 22 март) буржларини осмон табакалари ҳисобланган етгита сайёра – Ой (Қамар), Уторид (Меркурий), Зухра (Венера, Нохид), Қуёш, Миррих (Марс, Баҳром), Муштарий (Буржис, Юпитер, Сяди Акбар), Зуҳал (Сатурн) каби сайёралар мазкур буржларни маълум бир даврда босиб ўтадилар, жумладан, Ой уларни бир ой ичида босиб ўтади. Сайёралар бахт, уруш, ёмонлик сингари рамзларга ҳам эга.

⁴⁸ Куръони карим, 80:34-36 оятлари мазмуни.

⁴⁹ Муғ арки – Ўратепа ҳокимлари яшайдиган қалъа номи.

⁵⁰ Манғит/манғития – Манқит/манғитлар – йирик қабиалардан бири. Ўзбекистон худудида Бухоро воҳаси ва Қарши атрофида, Зарафшоннинг куйи оқимида, ўрта оқимида, Чоржўй туманида, Жиззахда, Хоразмда яшаган. Манғитлар қорақалпоқлар ва Шимолий Кавказдаги нўғайлар таркибида ҳам бўлган, бир қисми эса Шимолий Афғонистонда яшаган. Ўзбекистонда яшовчи минглар бир қанча йирик ва майда уруғларга бўлинган. Энг йириклари: оқ манғит, оч манғит, қора манғит, чала манғит, бойгунди манғит. Булардан ташқари темирхўжа, исобой, гаулак, кўса, тоз, қорабайир, бакирчи, кула, тамғали, манғит козок, ўн икки чўқай, галаботир, бешкал, чобакчак, уз, уволай ва б. Манғитлар Бухоро хонлигининг сиёсий ҳаётида фаол қатнашганлар. Бу қабила Қашқадарё вилоятида ҳам кучли ва ҳукмрон қабиалардан бирига айланган. 1753–1920 й.ларгача Бухорони идора қилиб келган хонлар манғитларнинг тўқ уруғидан бўлган, шу сабабли хонликда катта имтиёзларга эга эдилар. Мазкур сулоланинг намоёндалари аввал Бухорода оталиқлик мансабини қўлга олганлар. Кейинчалик чингизий хонларни тахтдан тушириб, ҳокимиятни ўз қўлларига олишган.

Аслида манбада тилга олинган манқит/манғит, минг, юз, кўнғирот каби ўнлаб туркий уруғларнинг келиб чиқиши Дашти Қипчоқда Жўжихоннинг набираси Ўзбекхон Султон Муҳаммад (тахм. 1282–1342 йй яшаган) – Олтин Ўрда хони (1312–1342) Мангу Темурхоннинг набираси номи билан боғлиқ. Дашти Қипчоқнинг шарқий қисми (жанубий-ғарбий Сибир)да Абулхайрхон асос солган (1428) давлат ва унинг аҳолиси “ўзбек улуси” дейилган. Пойтахти – Чинги-Тура (ҳоз. Тура) шаҳри. 1428–1446 йилларда ўзбек улусига Орол денгизининг шимолий қирғоқларидан Иртиш дарёсининг ўрта оқимларигача, шарқда Сарису ва Чу дарёларидан ғарбда Ёйиқ (Урал) дарёсининг сўл соҳилларигача бўлган ерлар қараган. Ўзбек улуси уруғ-қабилачилик муносабатлари асосида барпо этилган. 92 бовл (эл-улуси)дан иборат кўчманчи мусулмон туркий халқларни Марказий Осиёда “ўзбек” номи остида тилга олишган ва 1924 йилдан бошлаб ҳозирги Ўзбекистон ана шу халқ номи билан атала бошлади. Шунинг учун мазкур асарда муаллиф “ўзбек” номи остида тилга олган аҳоли Ўрта Осиёдаги ана шу уруғ вакилларини билдиради. Бу ва бошқа тарихий асарларни ўқиганда “ўзбек улуси”ни ҳозирги ўзбек миллати билан адаштирмаслик лозим (Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси).

⁵¹ Ём ва Зом(ин) – Зомин тоғларининг этакларида, Самарқанд-Хўжанд йўлининг ўнг тарафида жойлашган қалъалар. Аввалбошда чопар – ёмчиларнинг қўниш жойлари бўлган.

⁵² Инок – Марказий Осиёда XI–XIV асрларда ҳукм сурган сулолалар салтанатида «маслаҳатчи», “вазир”ни англаган; Бухоро ва Қўқон хонликларида

хукмдорнинг ишончли кишиси, мансабдор. XVII–XVIII ларда Бухорода улуғ иноқ (иноқи калон) ва кичик иноқ (иноқи хурд) бўлган. Улуғ иноқ даражасига кўра, кўкалтош ва улуғ кўшбеги (кўшбеги-и калон) дан сўнг турган. Улуғ иноқ асосан, хукмдор фармонларини кичик мансабдаги амалдорларга етказиш ва амир қабулига муяссар бўлганларни киритиш билан шуғулланган. Кичик иноқ ҳам хоннинг ишончли кишиси бўлиб, баъзан саройдан отга минган ҳолда чиқиш ҳуқуқига эга бўлган. Ўз лавозимига кўра, улуғ меҳтар (меҳтари калон), девони саркор ва дастурхончидан юқори турган. Кичик иноққа хукмдорнинг муҳрлари солинган қутичани эҳтиёт қилиш топширилган. Кичик иноқ, шунингдек, амир номига тушган ариза ва шикоятларни қабул қилган; элчиларни қабул қилиш пайтида улар келтирган хатларни очиб, амирнинг шахсий котиби (мунший)га тақдим этган (Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси).

⁵³ Жиззах/Жиззах/Дизак (кичик қалъа дегани) – қадимий Истаравшанга тегишли истехком, қалъа. Самарқанд–Хўжанд йўлидаги муҳим ҳарбий стратегик жой бўлган. Ҳозир Ўзбекистонда вилоят маркази.

⁵⁴ Қил куйруқ – бирор иш ёки ҳарбий, муоаффаа ишларга оммавий сафарбарлик.

⁵⁵ Тўпчибоши – артиллерия бошлиғи. Қалъалар ва истехкомлар ҳолатини ҳам у назорат қилган.

⁵⁶ Мирохур – хон (амир) саройидаги отлар ва отхоналарга жавобгир амалдор.

⁵⁷ Қозоқ (лар) – Қозокнинг этногенези турли кўчманчи қабилаларнинг узок муддат давомида аралашуви шароитида кечган. Уларнинг қадимий аждоқларига саклар, усунлар ва б. кирган. Милоннинг бошларида Орол денгизидан ғарбда қозоқлар этногенезига таъсир кўрсатган аланлар яшаган. VI-VII асрларда Қозоғистоннинг жанубий-шарқида яшаган қабилалар Ғарбий Турк хоконлиги таркибида бўлган. Бу даврда шарқдан туркашлар, телелар, карлуклар ва б. келиб жойлашган. XII асрнинг бошида Қозоғистон ҳудудига қорахитойлар (киданлар) бостириб кирган, улар маҳаллий туркий аҳоли билан аралашиб кетган. XIII аср бошида мўғуллар истилоси даврида Мўғулистон ва Олтойдан найманлар, кераитлар ва б. қабилалар кириб келган. Олтин Ўрда парчаланиши билан XV асрлар ўртасида, Ўзбек хонлигидаги ўзаро низолар натижасида бу қабилаларнинг катта қисми жанубий шарққа, Мўғулистон давлати таркибига кўчган. XVI асрнинг бошида ғарбга қайтиб келган қозоқ қабилалари Қозоқ хонлигига бирлашган (Ўзбек қабилалари Шайбонийхон бошчилигида Ўрта Осиёга кетган). Шу билан қозоқ элатининг шаклланиш жараёни тугалланган. Қозоқларнинг қабила-уруғлари тарихан учта гуруҳга бўлиниб, алоҳида ҳудудларда яшаганлар. Улар жузлар деб аталган. Асосий машғулоти кўчманчи чорвачилик, фақат жанубидаги (Сирдарё бўйидаги) баъзи воҳаларда суғорма дехкончилик бўлган (Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси).

⁵⁸ Гурумсарой/Хуррамсарой – Фарғона водийсидаги Наманган вилояти, Поп туманидаги кишлоқ.

⁵⁹ Қамич кўрғон – Қамишкўрғон, Сирдарё бўйида Умархон тарафидан бино этилган истехком.

⁶⁰ Дашти Қипчоқ – тарихий-жуғрофий ҳудуд сифатида Марказий ва жанубий Қозоғистоннинг ерлари.

⁶¹ Санчикли – туркий қабила номи. Ўзбек ва қозоқ халқлари таркибига кирган этник гуруҳ.

⁶² Қуръони карим, 80:34-36 оятларига ишора.

⁶³ Қуръони карим, 3:159.

⁶⁴ Ниёзбек калъаси – Чирчик дарёсининг ўнг соҳилида барпо этилган Қўқоннинг истеҳкоми. 1865 йили рус аскарлари томонидан бузиб ташлаган.

⁶⁵ Тўйтепа – Тошканд шаҳридан тўрт фарсахда жойлашган жой.

⁶⁶ «Сен истаган кишингга мулк ато қилурсан», Қуръони карим, 3:22.

⁶⁷ Қўҳистон – Бу ерда Қўҳистон бугунги Тожикистоннинг шимолида жойлашган тоғлар (Қоратегин, Фарм ва Давроз худудлари).

⁶⁸ Қуръони карим, 3:159.

⁶⁹ Сайрам – Қозоғистоннинг жанубидаги қадимий Исфижоб шаҳри.

⁷⁰ Туркистон – қадимги Ясси. Сирдарё куйи оқимидаги шаҳар. Истеҳком ва калъа бўлган.

⁷¹ Қуръони карим, 114 сура оятларидан.

⁷² Қуръони карим, 3:185.

⁷³ Қуръони карим, 2:286.

⁷⁴ **Олимхонини Нарботур лақаби билан машҳур Абдулҳамидхонжулусининг зикри.** Умаро ва уламо, аёни давлат ва аҳли ислом ашрофларининг ижмоси билан Фарғона хонлиги тахтига ўзининг бахтли вужуди билан, Абдулҳамидхони фирдавс маконининг катта ўғли Олимхон зеб ва оройиш бериб, адл ва инсоф бериш ишига ривож берди.

Хукмронлигидан бир йил ўтганда баъзи фасод андишали ва фитна солувчи кишилар, Исфара ҳокими Бойбўта қалмоқ, Пир Муҳаммад ясовулбоши, Ражаб додхоҳ, Бобораҳим тўқсоба, Қурбон Муҳаммад тўқсоба ҳукуматга қарши ўзаро тил бириктириб, махфий равишда фитна ва фасод ишларини бошладилар. Улар Олимхоннинг амакиси Ҳожибекни қўлга олиб, исён ва қўзғалон оловини кўтармоқчи бўлиб, халқуллоҳнинг тинчлик ва осойишталик хирмониغا ўт кўймоқчи бўлдилар. Ўшал ёмонларнинг бир нафари ёмонлик келтирувчи сирлардан саройи олий надимларидан бирнга билдириб, сирни ошкор қилди. Бу хабар ҳам аста-секин Олимхон қулоғига бориб етганда, зафар ошиёнли саройи олийдан бир гуруҳ ишончли кишиларни бу хабарларни текшириб кўриш учун маъмур қилди. Ул жамоаи бадқирдор сирлари фош бўлишини билиб, қочишни ихтиёр қилдилар. Исфара ҳокими Бойбўта қалмоқ олдига бориб, ул бедийнат иттифоқи билан энг ёмон хислат бўлган куфрони неъмат ва исёнга журъат қилдилар...

Давлатга хиёнат қилган ўша ёвуз ғаламислардан бир қанчаси қўлга тушиб, тергов арбоблари ҳузурида ўз айбларига иқроқ бўлгандан кейин ибрат учун ҳукумат хоинлари сифатида ўз амалларига яраша жазога муносиб бўлдилар. Олимхоннинг амакиси Ҳожибек фитначиларга шерик бўлишда айбланиб, ўғиллари Улуғбек, Шералибек, Бекўғлибек ва акалари Рустамбек, Фозилбек, Ёдгорбек, хонзодалардан Довудкулибек ва акалари Бўтабекни, узокни кўра билган ҳолда, андиша қилиб, бир даста сипоҳ билан Талас мавзеига олиб бориб, химоялари учун посбонлар тайинлаб қайтдилар. Тез орада Ҳожибек у ерда вафот қилди. Қолганлари узок муддат шу ерда қолдилар. Улуғбек, Бекўғлибек ва Рустамбек, акалари Ёдгорбек ва Довудкулибек,

Довудкулибекнинг акаси Бекбўтабек шу Талас водийсида вафот қилган. Шералибек ибн Ҳожибек қирқ беш йил дегунча шу ерда яшади. Муҳаммадалихон ибн Умархон давлатининг инкирозидан сўнгра Фарғона хонлиги тахтига қарор топди. Уларнинг зикри ўз мавриди билан иншоаллоҳ ёзилажак.

Олимхон бу муҳим ишларидан фориғ бўлиб, қатга лашкар билан аҳли фасод ва исёнга жазо бериш учун Исфара тарафига юриш қилди. У ерга етиб бориб, қаҳр ва ғазаб билан ғалабага эришиб, қалъани эгаллаб ўз тасарруфига киритди. Бузуқчиларнинг бошлиғи бўлмиш Бойбўта қалмоқ баъзи қуфрони неъмат келтирганлар билан қўлга тушиб жазога тортилди. Ражаб додхоҳ, Қурбон Муҳаммад ва баъзи бошқа хонлар бу ҳалокатли жойдан жонларини сақлаб, турли номаълум йўл ва сўқмоқлар билан, қанча азоб ва хорлик билан Бухорога қочиб кетдилар. Асир тушганларни бошлиқлари билан шариати шариф ҳукми билан жазо бериб, ясога ётқаздилар. Шундай қилиб қуфрони неъматга қўл урган, мулк ва миллат душмани бўлганлар жазога тортилиб, дўсту душман эътиборига тушдилар...

Бу воқеалардан кейин Олимхон барча ҳиммати ва куч-ғайратини қўшинни тартибга келтириш учун сарфлади. Айниқса, тоғлиқлардан бўлмиш Қоратегинлик, дарвозлик ва бадахшонлиқларданким, ёшлиқларидан кийик, тулки ва шунга ўхшаш жонворларнинг овига машғул бўлиб, пиёда юриш ва милтик отишда қатга маҳоратга эга эдилар, ўн минг нафарини йиғиб, уларнинг улугларидан мири ҳазора ва [мири] сада (юзбоши) тайинлади. Бу афвож (гурух)нинг номини “ғалабаҳодур” деб атаб, барча лашкар ичида ажралиб туришлари учун либос ва байроқларини бошқа ранг ва кўринишда оро берди. Шу вақтдан то Умархон давригача Фарғона қўшини икки фирқа (тур)га бўлинди: тоғлиқлар (қуҳистоний)лардан иборат сипоҳи жаид, ёки тожикия ва ғалабаҳодур қўшини. Иккинчиси эса қадимия лашқари, сипоҳи ўзбекия ёки кўҳна (эски) сипоҳ. Ҳар иккала қўшинга ҳам янги тартиб ва низом жорий қилди. Нусрат келтирувчи қўшиннинг ойлик ва йиллик маошларини янги ва яхши қондалар асосида белгиладики, булар олдинги аҳволдан анча яхши ва мунтазам эди. Бироқ баъзи калтафаҳмлар ва ул замоннинг мунофиқлари, мулк ва миллат тизимининг янгиллиги ва тараққийсига қарши бўлган душманлар бундай янги қоида ва қонунлардан норози бўлиб, ўзаро шикоят қилардиларки, бундай бидъатлар олдинги замонларда йўқ эди. Ёки ўтмишда шунга ақллари етган салафлар бўлмаганмиди!? Шундай савол ва жавоблар жуда кўп бўлар эди.

Эрдонахон лақабли Абдулкаюмхон давридан то Нарботур лақаби билан шуҳрат топган Абдулхамидхон давригача, қарийиб эллик йил давомида Фарғона ўлкаси беасл ва бенасаб бўлган кўпгина шайх ва саййидлардан тўлиб кетди. Ҳар қандай жўги, дўли ёки бирор-бир маккор бошқа жойлардан келиб ҳодийлик ва саййидликка даъво қилардилар. Бечора нодон халқ буларнинг аблаҳона сўз ва найрангларига ишониб, уларга мурид ва мулозим бўлиб олгандилар. Ой ва йиллар ўтиб уларнинг вафотларидан кейин авлоду ахлофларига жуда кўп издошлар қолиб кетар эди. Улар шариатга қарши ва номаъкул бўлган сулук ва тариқатларга эрқагу аёлларни найранг ва ширин сўзлари билан даъват қилиб, тузоқларига туширардилар. Баъзи рисола ва оғзаки хабарлардан маълум бўлдики, уларнинг мажлис ва хилватдаги ўтиришларида фаҳш ва инкор этилган ишлар ҳам жуда кўп содир бўлар экан. Дунёнинг молу мулкидан ҳам жуда кўп баҳраманд бўлиб, бу мулкнинг энг бой

ганимларига айланиб, марғуб иморатлар қуриб, катта захираларга эга бўлиб, хотин устига хотин олиб ва ашулачи ва хуш овозли канизакларни, карашма унвон хушруй баччаларни ўз хизматларига олган эдилар. Нафсоний лаззатлари-ю жисмоний неъматларга берилиб ўз вақтларини шундай комронликда ўтказардилар. Ёлгон сўзлари ва найрангларини замона аблахлари кўзи олдида қилу қол ва хол деб кўрсатиб, ўзларини орифларнинг ўринбосарлари ва вакиллари, пиру муршиди комил деб, аҳмоқ одамлар олдида жилва берардилар.

Булхавас одамлар эса шариатга қарши бу тариқатдан шу беинсофларнинг тирикчиликлари яхши ўтиши, бойлик ва обрўй ҳамда ҳурмат топганларини кўриб, уларнинг силсиласига мурид бўлиб кириб, турли тухфа ва поралар билан, машаққатсиз, мужоҳидасиз, нафий ва исбот маърифатсиз иршод ва ижозатномаларни сотиб олиб риё ва фирибгарлик дўконини очиб, имон ва диёнат матоларини сотардилар. Танাপарвар ва шахватпарастлар эса илм ўрганишни ўзларига мушкул деб билиб, шу ишларни касбу-корларига айлантириб, мохир ҳунарманд бўлиб олгандилар. Айни замонда бундай бугдой кўрсатиб, арпа сотадиганлар ва хирка кийиб олган золимлардан сулук ва хиёнат бозори тўлиб кетган...

Ҳар ҳафта бир кун Олимхон рост сўзли уламо ва яхшилик истайдиган бошлиқлар билан суҳбат қилар эди. Бир куни илм мажлиси давомида шариат пешволаридан бири бидъатчи солиқлар ҳақида сўз бошлади ва бу залил табаканинг Фарғона шаҳрида кўпайиб кетаётганидан афсусланди. Шу олий маҳфилда ҳозир бўлган улуғлар ҳам шу мавзуда баҳс ва музокаралар олиб бориб, шариат далил ва бурҳонлари билан бундай шаккокликка асосланган бидъат сулукларни исботлаб, сиртидан ободу ичкаридан хароб бу жамоани қораладилар. Ҳанафия олимларининг фатво ва ҳукмлари, шариати набавий коидалари ва бажарилиши вожиб бўлган хон фармойиши билан ҳар бир шаҳар ва қишлоқда дин уламолари ҳисобидан мухтасиблар тайинлаб, шу адашган гуруҳни текшириш ва санаши учун юборилди. Мухтасиблар мақсад манзилларига етиб бориб, баъзи кишиларни панд ва насиҳат билан, бир қисм суфийларни мажбурий равишда илми ҳолу қол талаб этишларига, камолга етган бир муршид топиб олиб мурид бўлишларига ундадилар. Аллоҳ инояти билан ҳидоятга мушарраф бўлганларни эса шариат ва тариқатнинг сироти мустақимига қайтардилар. Саодати азалий бахтига насиб бўлмаганлар эса залолату ғойиблик чўлида бир қуюндек саргардон ва овора бўлиб юрдилар. Кўнгли қоронғу бўлганларнинг энг катта шайхларидан бири Бузрукхўжа дегани бўлиб, бузғунчи мазҳабдагилар билан бирга Чуст ўлкасида исён ва ҳамоқат байроғини кўтарган эди. Унинг хабосатдан қилинган туғи остида ҳар тарафдан кўп йўлтўсар ва қароқчилар келиб жам бўлган эдилар. Шу кучи билан у камсонли сипоҳи бўлган Чуст вилоятининг қальясига ҳужум уюштирди. Қалъадаги қўшин қаршилик кўрсата оламади. Кўп ҳимоячилар ўлдирилди. Бир кам қисми қочиб кетишди. Қалъани босиб олгач, у ердан шаҳарга қириб, дини мубийн олимларидан бўлган шаҳарнинг қозиси ва мухтасибини шаҳодат даражасига етказдилар. Мадрасалар, толиб ул-илм ва муаллимлар уйларини талон-тарож ва хароб қилиб, аҳли илмдан қўлга тушганларни қатл қила бошладилар. Шаҳардаги барча дукон, молу бойликни талон-тарож қилдилар. Қуролсиз шаҳар аҳолиси ҳар тарафга қочиб тарқалиб кетди.

Бу дахшатли хабар Наманган ва Тўрақўрғон ҳокими қулоғига етиб борди. У ихтиёрида бўлган сипоҳнинг бир қисмини қолдириб, иккинчи қисмига бошлиқ бўлиб Чуст билодига шошди. Давлат ва миллатга қарши бош кўтарганлар устига бориш ишини осон деб билиб, масофа узунлигини ҳам писанд қилмай, ёзнинг иссиқ палласида бир кеча-кундуз деганда Чуст саҳросига етиб келдилар. Шу чўлда икки лашкар юзма-юз учрашиб, саратоннинг қунида жангга киришдилар. Қуёшнинг жазирама иссиғида отлар ҳам жавлондан қолиб кетиб, Наманган ва Тўрақўрғон лашкари мағлуб бўлди. Кўпчилик мақтул ва мажруҳ бўлдилар, асирга тушдилар. Сипоҳнинг қолгани урушдан бош тортиб, тарқалган бир ҳолда ўз маконларига қайтди. Дин душманларининг лашкари ғалабадан яна ҳам шердил ва шижоатли бўлдилар.

Шу пайт сийрат фирқанинг иши кундан кунга тараккий топиб, ҳар бир шаҳарнинг қайси бурчагида яширинган шу ёмон тийнатли киши бўлса, ўз жойидан чиқиб нопок Бузрукхўжага қўшилди. Наманган ва Тўрақўрғон лашкарининг мағлубияти ва исёнчиларнинг қўли балоид келиши хабари Олимхонга етиб боргач, тезлик билан Ражаб девонбеги Бадахшийни икки минг сипоҳи жадид, яъни ғалабаҳодирлар ва тўрт минг нафар эски сипоҳ билан юбориб, Сирдарёдан ўтиб Қамишқўрғон мавзеида душманнинг орқасида жойлашиб, янги фармонни кугиб туришни буюрди. Ўзи ҳам янги ва эски қўшин билан ҳаракатга келиб, Санг кечувида Сирдарёдан ўтиб, Машҳад мавзеини ўз лашкари қароргоҳи учун танлади. Мулла парвоначи, Хонхўжанинг ўғиллари Юсуфалихўжа ва Юнусалихўжаларга тегишли эски сипоҳдан саккиз минг кишини лашкарнинг ўнг қанотига, Қамишқўрғон мавзеида турган Ражаб девонбеги қўшинини чап қанотига муқаррар қилиб, Олимхон ўзи лашкарнинг қалбида, янги сипоҳ аскарлари билан жой олди. Мана шу уч томондан лашкар ҳаракатга келганда унга қарши Бузрукхўжа қўшини билан қарши чиқди. Ахсикент чўлида лашкар бир-бири билан тўқнашди. Бузрукхўжа лашкари бирлашиб, Олимхон ўз вужуди билан зеб бериб турган лашкарнинг қалби билан ҳужум қилди. Олимхон душманни ҳаракатини сезиб туриб, сипоҳи жадиддан тўрт минг пиёда тўфангчини танлаб, икки қатор қилиб лашкар қалбининг олдига қўйиб, душман яқинлашганда навбат билан уларни ўққа тутишни буюрди. Шу аснода душман қўшини яқинлашиб, сипоҳ қалбига ҳужум бошлади. Қалбнинг муқаддимасида бўлган тўфангчилар уларга ўқларни ёмғирдек ота бошладилар. Душманнинг муқаддимасидан кўпчилик тўфанг ўқидан ҳалок бўлдилар, бир қисми мажруҳ бўлиб, қолганлари тўхтаб қолдилар. Шу аснода зафар ёр бўлган лашкарнинг ўнг ва чап қаноти икки тарафдан Бузрукхўжа лашкарига селдек ҳужум қилдилар. Олимхон ҳам қалба туриб тўфангчилари ўқи билан душманнинг муқаддимасини уриб, жойидан кўтарди. Иккала лашкар аралашиб кетиб, эрта тонгдан кечгача ёзнинг энг иссиқ палласида муҳораба ва мукоталага қўл урдилар. Охир-оқибат зафар уфори ислом ҳомийлари байроғига қараб эсди. Фиск ва фужур, шайтон фирқаси уруш майдонидан юз ўгириб, кўпчилик милтиқ ўқидан ва қиличнинг сувли даמידан ерга тубан йиқилиб, мажруҳ ва синган бир ҳолда тўрт тарафга тарқалиб кетдилар. Фатҳ асарли лашкарнинг отликлари қочқинларни қувиб, ул ёмон хулқли тоифадан кўпчиликни асир олишди. Бузрукхўжа баъзи тарафдорлари билан ул хатарли жойдан кенг тоғли жойларга қочиб кетиши билан ҳазрати Идрис ва Али кадамжой зиёратгоҳларигача ҳеч бир жойда тўхтамасдан борди.

Олимхон Чустга келиб ўшал уруш маъракасида давлат ва миллатга нисбатан жонбозлик ва садоқат кўрсатган умаро ва сипоҳий билан учрашиб, лойиқ мансаб ва амаллар билан уларни барчанинг олдида обрўманд ва аржуманд қилди, инъом ва эҳсонлар билан сарафроз ва баҳраманд этди. Шаҳарнинг мухтасиб ва қозисини хузурига даъват қилиб, шохона лутф ва юпатиши билан уларни шод қилиб, йиллик маош муайян ва муқаррар қилди.

Исёнчи ва кўзгалган жамоадан зарар ва мусибат кўрган аҳоли ҳам подшоҳона марҳамат ва лутфидан баҳраманд бўлиб, шу билод янғитдан равнақ ва беҳад янгилик топди. Шаҳардан ташқари бир жойда янги қалъа бино қилиб, сипоҳдан бир гуруҳ ва галабаходур тожик тўфангчиларидан беш юз нафарни шу ҳудуднинг мудофааи учун қолдириб, хон салтанат пойтахти бўлмиш Хўқанд шаҳрига қайтиш байроғини кўтарди. Йўлларни босиб ўтгач, давлатхонасига таширф буюриб доду арз ва инсоф билан машғул бўлди.

Ўша айёмда Бузрукхўжа ҳазрати Идрис қадамжойига етиб келиб, бошига тушган шунча омадсизлик ва бахтсизликдан сабоқ олмай, улар ҳам кифоят қилмаганидек болаларини мадад ва ёрдам сўраб Тошканд волийси Юнусхўжа хузурига юборди. Унинг болалари Тошкандга етиб келганларида, Юнусхўжа хўжанинг қадамларини яхшилик фоли ва давлатга етиш аломатига ёйиб, иззат ва иқромлари учун сазй ва ҳаракат қилди. Уларга ёрдам бериш ваъдасини бериб, меҳмондорчиликка бел боғлади. Уруш асбобларини тайёрлаш ва лашкар йиғиш ишлари билан машғул бўлди.

Бу воқеалардан Фарғона хони хабар топиб лашқаридан бир нечта фавжини Хўжандга юбориб, Хўжанд волийси Хонхўжага ўз қўшинини ҳам олиб Тошкент сари бориб Қурама, Пискент, Кировчи қалъасини барча ноҳия ва қасаботи билан босиб олишини, Тошканд ҳокими Юнусхўжани бахтли байроқли лашқар етиб келгунга қадар машғул қилиб туришини буюрди. Хонхўжа ҳам амри олийга мувофиқ хони мазкур юборган қўшинга ҳам бошлиқ бўлиб Тошканд сари азимат қилди. Қурама ва Пискент ноҳиясига етиб келиб бу жойларни осонгина қўлга киритди. Бу ернинг аҳолиси ҳам лашқар қадамида итоат белгисини кўриб, қаршилиқ қилмадилар. Юнусхўжа тайинлаган амалдорлар ва гумашталари Тошкандга қочиб кетишди. Кировчи қалъаси ҳам озгина жанг натижасида дорус-салтанат мадорли сарой мулозимлари қўлига ўтди.

Бу воқеалардан Тошканд волийси Юнусхўжа дарғазаб бўлиб, катта қўшин билан Фарғона амири лашқари Хонхўжага қарши жангу саваш учун йўлга тушди. Юнусхўжа ҳаракатидан лашқар амирлари хабар топиб, Кировчи қалъасида мажлис уюштириб машваратга ўтирдилар. Ҳар хил фикр ва мулоҳазалар илғари сурилди. Хўқанд дорус-салтанатидан Хонхўжага ёрдам бериш учун маъмур ва ноиб даражасида бўлиб келган Абдулқодир парвоначи саҳрога чиқиб жанг қилиш муносиб, деган таклифни ўртага ташлади. Хонхўжа эса қалъага кириб, мудофаа билан машғул бўлишни афзал, деб билди. Ҳар бири ўз фикрининг исботи ва тўғрилиги учун далил ва исботлар келтирадилар. Қилу қол узоққа чўзилди. Сипоҳ саркардаларидан кўпчилик Абдулқодир парвоначи фикрини маъқулладилар. Охир ул-амр Хонхўжа айтди: “Олий фармондан шундай хулоса келиб чиқар эдики, биз қалъа ичида туриб салтанат пойтахтидан сипоҳ етиб келгунга қадар Юнусхўжани

жанг ва муҳораба билан банд қилиб туришимиз даркор. Шу сабадан мен бу бобда янги фармойиш содир бўлмагунча саҳродаги очиқ жангга қарши эдим. Бундай хатарли ишда мени журъатим етмайди. Аммо шу билан лашкар орасида номим журъатсизлик ва кўрқокликка чиқишидан ҳам кўрқаман. Маъмуригим қонунларига хилоф бўлса ҳам номус ва ғайратим сизларнинг сўзларингга кириб амал қилишимни такозо қилади. Бироқ сизлар бу қарорнинг хато ва савоби, савол ва жавобини ўз зиммаларингга олишларинг шарт, зеро валинеъматимиз ва миллат ҳузурда айбдор бўлиб гунаҳкор бўлмайлик”. Лашкар сардорлари ва амирлари бу шартларни қабул қилиб, аҳд ва сўз бергандан сўнг, лашкария гуруҳ-гуруҳ қалъадан чиқиб Юнусхўжа жанги истикболига шошдилар. Оҳангарон дарёсининг бир қулай жойида икки лашкар учрашиб, бир-бири билан аралашиб аёвсиз урушга киришдилар. Фарғона лашкарининг маймана (бурунғор) ва майсара (жувонғор) қанотлари Юнусхўжа лашкарини олдидан кўтара олиб, қувишига бошладилар. Талон-тарож ва асирга олиш учун қўл чўздилар. Бу ҳолни кўриб Хонхўжа чопарлар юбориб уларни босқинчилик асирга олишдан манъ қилишга уринди, танбеҳ берди, бўлмади. Ҳар иккала лашкарнинг қалби жанг билан машғул эдилар. Шу вақтда санчикли ва қангли жамоасидан тузилган қатга гуруҳ Юнусхўжа мадади учун етиб келиб, ғорат билан машғул бўлган сипоҳга ҳамла қилдилар. Уларни тарқатиб юбориб лашкар қалбига ёрдам бериш учун шошилдилар. Фарғона лашкаридан кўпчилик ҳалок бўлди. Абдулқодир парвоначи ва аксар Фарғона сардолари ҳам ўлдирилди. Хонхўжа эса оғир яраланиб, отдан йиқилди. Фарғона лашкаридан жуда оз қисми бу бало ўпкинидан жонларини омон сақлаб, қочиб қутулишга улгурдилар. Фарғона лашкарига қазо ва қадардан оғир мағлубият насиб этди, зафар эмас. Қонга бўялиб хушсиз ётган Хонхўжани бир уловга олиб асир тушганлар билан бирга Юнусхўжа хузурига олиб келдилар. Фарғона лашкаридан қолган барча мол ва асбобу ускуна санчикли жамоасига бахшида бўлди. Юнусхўжа кибру ғурур билан Тошкандга қайтди. Ўз манзилига етиб келгач, Фарғона асирларини ҳамда етган захмлардан бироз бўлса ҳам жони бўлган Хонхўжани шаҳидлик даражасига етказди. Шу билан у Хонхўжадан олган неъмат ва тарбият ҳақига хиёнат қилди. Ваҳоланки ёшлигида ва ҳукуматни қўлга олишдан олдин у саййидлар паноҳи Хонхўжа қўлида парвариш топган эди. Валинеъматини ўлдириб қуфрони неъмат ва носипослиги билан донг таратди. Шамолдек тез эсиб ўтадиган беш кунлик ҳукумати ва мағрур умри давомида бўйнига дунё уволи ва охираг ниҳолини осиб олди. Андак фурсат ўтмасдан ўзининг ёмон қилмишига яраша мукофотга сазовор бўлди...

Мазлум ва шаҳид бўлган саййидлар паноҳининг умри етмишга етган, Наманган ва Тўрақўрғонда ҳукумати муддати саккиз йил, Хўжандда эса уч йил эди. Бир фозил киши унинг шаҳид бўлиш тарихини бундай берган:

Соли шаҳодаташро пири хирад чунин гуфт:

Пой аз жаҳон кашида “хони шаҳиди марҳум”.

[Шаҳид бўлган йилини хирад пири:

Жаҳондан оёқ тортиб “марҳум хони шаҳид”, деди].

Хонхўжадан бир хиштин мадраса Хўқандда ёдгор қолган. У ҳозир ҳам бор. Унда илм толиблари илм олиш билан машғул. Хотини унинг ҳаётлигида вафот этган эди. Учта ҳумоюн юзли ўғил қолди. Подшоҳхўжа номи билан машхур

Юсуфалихўжа, Умаралихўжа ва Юнусалихўжа. Аналари Эрдоноҳон лақабли Абдулқаюмхоннинг синглиси бўлади.

Тошканд волийси Юнусхўжа Фарғона лашкари устидан ғалаба қозониб, ундан маст ва мағрур бўлган ҳолда катта лашкарни Бузрукхўжа ўғилларига бериб, Кандир тоғи йўли орқали Фарғона тарафига юборди. Ўзи ҳам шу томонга юриш қилиш учун тайёргарликни бошлади. Бузрукхўжа ҳам тез келиб ўғиллари ва мададга берилган лашкарга қўшилиб, Чуст тарафига азм этди. Чуст қалъасини камалга олди. Бу хабар хонлик пойтахтига етиб боргач, Ражаб девонбеги, шахид бўлган Хонхўжанинг ўғиллари Юсуфалихўжа ва Юнусалихўжа бошқарувида кўп сонли лашкар юборилди. Бу учта амир Чуст вилоятига етиб келиб, Бузрукхўжа билан жанг қилиб, Аллоҳ инояти билан унинг устидан ғолиб чиқиб, Бузрукхўжани ўғиллари ва хос яқинлари билан асирга олдилар. Тошканд волийси Юнусхўжа лашкаридан кўп киши ўлдирилди, озгинаси бу бало гирдобидан қутулиб нажот соҳилига етдилар. Муфсид Бузрукхўжа ўз тобелари билан бирга аскария қозийларининг ҳукми билан Чуст муҳтасиби ва қозисининг қасди ҳамда унинг зулми тиғидан шахид бўлганлар қасоси учун жазога муносиб бўлди...

Ана шундай вақт ва аҳвол давомида Фарғона хонининг кўнгли ва фикри бу замони бўқаламун ҳодисоти билан банд ва машғул бўлди. Бекмуродбий ибн Худоёрбек амакиси бўлмиш Ўратепа волийси Бобобекни ўлдириб, шу музофот ҳукуматини қўлига олди. Кейин қилган ёмон иши ва номаъқул ҳаракатидан андишага тушиб Фарғона хони итоатидан бўйин товлаб амир Ҳайдар Бухорийга итоат ва тобеълигини изҳор қила бошлади. Ва шу мазмунда бир қосидини Бухорога юбориб, шу ҳийла билан қилган ёмон амали жазосидан қутулмоқчи эди...

Чопар Бухорога етиб бориши билан бу хушхабардан хурсанд бўлган амир фаровон лашкар билан Ўратепа томон азимат қилиб, Бекмуродбий қосидини ардоқлаб, ўз тарафидан бир ишонарли элчини қимматбаҳо тухфалар билан қўшиб Бекмуродбий хузурига юборди. Ўзи ҳам манзил ва йўллари босиб Зомин қалъасига тушди. Бекмуродбий ҳам шу ерда Бухоро амири истиқболига етиб келиб, зоҳиран кўрсатган илтифотдан хурсанд бўлди. Хуфияда эса (амир) Ўратепанинг собиқ волийси Бобобекким Бекмурод қўли билан қатл қилинган эди, унинг ўғлига отасининг қасдини олиш учун амакизодаси Бекмуродбийни ўлдиришни буюрган эди. Бобобекнинг ўғли ҳам отасига ичтирган шарбатдан Бекмуродбийга ҳам ичтирди.

Бухоро амири бу ердан кўчиш нағорасини чалиб, Ўратепа диёрига етиб келиб истиқомат хаймасини урди. Шу ноҳияларни тассаруфига киритиб, Эрназарбий манғитни бу ҳудудга ҳоким этиб тайинлади. Муҳаммад Қобилбий иноқ ва яна бир Бекмурод парвоначини бир черик ва катта илғор билан шу ўлкани қўриқламоқ учун қолдириб, амирлик пойтахтига қайтди.

Мана шу воқеалар Фарғона хони қулоғига етиб борди. Бирок, унда бу ҳудудни қайтариб олиш ва душманни ҳайдаш имкони ва хоҳиши бўлмаганидан бу ишларни кейинга қолдирди. Айни шу вақтларда Юнусхўжани Фарғонага қасд қилиб келаётгани хабари тарқалиб кетди. Фарғона хони мудофаа ишлари билан машғул бўлди. Юнусхўжа Фарғона лашкарининг бир гуруҳи устидан ғалаба қозониб, сайийдлар паноҳи Хонхўжани шахидлик иззатига етказганидан бери мағрур бўлиб, димоғига хом ҳаёллар йўл топиб, жанг асбобларини йиғишга, лашкар тўплашга машғул эди.

Шу билан у йигирма минг сипоҳ жамлаб Фарғона тарафига юриш бошлади ва Хуррамсаройга етганида, унга қарши Фарғона лашкари ҳам етиб келди. Тошканд волиийи Юнусхўжа қўшинининг асосий кучларини муқаддимага жойлаштириб, катта ўғли Султонхўжани унга амир тайинланган эди. Қўшинининг иккинчи фавжи санчикли, кангли, қиёт ва турк тоифаларининг улуғлари ва катталарига берилди. Хазина ва барча бойлик бир баланд тепаликка олиб чиқиб жойлаштирилди, шу ерда катта бир байроқ ҳам қадаб, ўрнатилди. Юнусхўжа шу баландликдан туриб Тошканд сипоҳини фавж-фавж ҳар тарафга юбориб, ўзи минг нафар суворий билан лашқария аҳволини кўриш ва назорат қилиш учун турарди. Ўшал тепалик иккала лашқар харакати ва машқларини яхши мушоҳада қиладиган бир мавзе эди.

Фарғона хони ҳам лашқари сафларини ростлаб Ражаб девонбеги, Малла парвоначи, саййидлар садри Юсуфалихўжа, Чуст хокими Юнусалихўжани ўз дасталари билан пистирмага қўйди. Қўшиннинг қалб қисмини укаси Умархон ва бошқа амирлар ихтиёрига берди. Сипоҳи жадиддан саккиз минг пиёдани тўфанглари билан, суворий мерган тўфангчилардан ҳам икки мингини ажратиб, ўнта тўп билан муқаддимага қўйиб, бошқарувини ўз зиммасига олди. Яна сипоҳи жадиддан икки минг тўфангчи ва беш юз нафар тўфанг билан қуролланган отлични сайлаб Қадам парвоначи ва Раҳматуллоҳ додхоҳга бериб, уруш энг кизиган палласида бошқа ҳеч бир нарасага қарамасдан Юнусхўжа турган ўша тепаликка ҳужум қилишларини ва хазинасини катта байроғи билан қўлга олишларини буюрди. Кучлар сафлангандан сўнг Тошканд лашқарининг муқаддимаси Фарғона қўшинининг муқаддимаси билан тўкнашиб, муҳораба ва муқоталани бошлади. Ҳар нуқта ва макондан лашқарнинг қолган қисмлари ҳам чиқиб, бир-бирларига ташландилар.

Тошканд сипоҳи милтиқ ўқлари ва тўплар зарбидан ҳалок ва ярадор бўла бошладилар. Марказ қисмини Фарғона лашқари муқаддимасига қолдириб, орқага чекиндилар. Шу маҳалда Қадам парвоначи ва Раҳматуллоҳ додхоҳ ўша тепаликка ҳужум қилиб, тақдир тадбирга мос тушганидан биров муҳорабадан сўнг, милтиқ ўқларига тоқат қилмай Юнусхўжа ва у билан бўлганлар тепаликдан тушиб, ўринларини фарғоналикларга бўшатиб бердилар. Тепаликдаги барча хазина ва бойликлар, катта байроқ фарғоналиклар қўлига тушди. Тепаликда фарғоналикларнинг байроғи кўтарилди. Тошканд волиийси Юнусхўжани қочганини эшитиб, қўшини қўлидан ихтиёр тизгини тушиб кетди ва қочишга юз ўғирдилар. Юнусхўжа уларнинг йўлларини тўсиб, шунча қайтармоқчи бўлди унга муяссар бўлмади. Тўфангчи отлич ва пиёдалар ҳам етиб келиб, милтику тўп ўқларидан қолган гуруҳни ҳам тарқатиб юбордилар. Юнусхўжа бошқа чора топмай оти жиловини Тошканд сари бурди. Фарғоналик отличлар уни қувиб бориб, қочқоқлардан кўпларини асир олдилар, кўплари ўлдирилди. Кўп бойлик фарғоналикларнинг қулига ўлжа тушди. Фарғона хони ҳам мансур ва музаффар ўша тепаликда чодирини қуриб, қўлга тушган хазина ва бойликни сипоҳи жадида ва эски лашқар аҳлига амал ва мансабларига қараб, бўлиб берди. Урушда жонбозлик кўрсатганларни ҳам мансаблар билан сийлаб, мумтоз ва фахрланадиган қилди. Хон ғалаба ва обрў билан салтанат пойтахтига қайтиб келиб, фарғоналикларга асир тушган муътабар ва каттақон амирларини Ўзганд қалъасига юборди. Қолганларига оту қуролларини қайтариб бериб, озод этишни буюрди.

Тошканд волийси Юнусхўжа минг азоб ва машаққатлар билан чекинган сипоҳини олиб, Тошкандга келди. Зудлик билан Бухоро амирига ярашиш ва иттифок эшигини очиб, бир сўзамол элчини қиматбаҳо тухфалар билан юборди. Амирдан тўп ва тўфанг ясовчи усталарни юборишни сўраб илтимос қилди. Бухоро амири элчини иззат ва иқромлар билан қабул қилиб, меҳмондорчилик расму русумидан сўнг тўп қўйиш ва милтиқсозлик фанидан хабардор афғон ва эронликлардан бир неча устани Тошкандга юборди. Юнусхўжа фарғоналиклардан қаттиқ шикаст егандан сўнг интиқом олиш ниятида барча куч ва ғайратини ёв-яроғ ва аслаха тайёрлаш ва лашкар тартиб беришга қаратилган эди.

Юқорида зикр қилганимиздек, Фарғона хони ҳақиқий ҳазрати муродбахш атосидан Юнусхўжа устидан зафар қозониб, Ўратепа мулкани қайтариб олиш учун ҳаракатга тушди. Аскарри жадид ва эски сипоҳ билан Ўратепа томонига юриш қилиб, ул вилоятга етиб қамалини бошлади. Тез фурсатда қаҳр ва ғазаб билан Ўратепа қалъаси фатҳ бўлди, унинг волийси Бухоро амирининг қариндоши бўлмиш Эрназарбий манғит, Пирназар додхоҳ, Қобил инок, Бекмурод парвоначи ва шуларга ўхшаш Бухоро амирлари уч минг сипоҳ билан асирга тушдилар. Олтита кичик тўп, етти юзта милтиқ ва шунга ўхшаш уруш асбоб-ускуналаридан, бойлик ва ғалладан анчаси нусратли лашкар қўлига тушди.

Ўратепа музофотининг ҳукумати Қадам парвоначига ҳадя этилди ва унинг қомати иноклик либоси билан зеб-зийнат топди. Раҳматуллоҳ додхоҳни парвоначи даражасига кўтардилар. Аскарри жадиддан тўрт минг нафар, эски кўшиндан икки минг отлик шу ҳудуднинг ҳимояси учун қолдирилди. Ўратепа вилоятини босиб олишда мардоналик ва шижоат додини берган амирлар ҳам кадр ва мансабларига қараб, янги мартаба ва даражалар билан тақдирланди. Асир тушган Бухоро амирлари Ўш қалъасига юборилди. Бухоро сипоҳига эса оту қуролларини қайтариб бериб, ватанларига кетиш учун рухсати олий берилди.

Бу ишларни бажаргандан кейин Фарғона хони салтанат пойтахтига қайтиб, соғ-саломат ўз давлатхонасида ором топди. Мамлакатнинг ободонлиги ва адлу эҳсонга бел боғлаб, Кўкон шаҳрининг ўртасида ғиштдан икки қаватли мадрасани бино этиш учун фармон берди. Қисқа муддатда ҳукуматнинг наққошлари ва меъморлари шу шариф иморатни қуриб битказдилар. Унга кўп вақфлар тайинланди. Бугун ҳам бу табаррук манзил диний илм толиблари билан тўла бўлиб, форигбол яшамокдалар. Ул шижоат ва саҳоватпеша амри билан олтита қатта наҳр қаздирилган. Ҳар бир вилоятдан кўп аҳоли кўчиб келдилар, уларнинг, яшашлари учун давлат хазинасидан маблағ ажартилиб берилди. Ҳозир бу жой Олтиариқ кишлоғи номи билан аталади ва у Фарғонанинг энг қатта қасабаси саналади. Ул одил ва амният нишонли хон даврида деҳқончилик ва экин экиш ишлари анча ривож топди. Маъюб ва маслук, етим ва есир, қариялар, ҳалол ризқ ва тирикчиликка кучлари етмайдиганларга хазинадан кийим-кечак, егулик ва ичкулик ажратилди. Ҳар бир вилоятда улар учун ошхоналар бино қилинди. Соғ-саломат ва кучи бор одамларга талончилик ва тамагарчиликни манъ этиб, ишлашларини буюрди. Бундай тартиб ва ташвиқотлардан мулк ва миллат ишлари тарақий ва ривож топган эди.

Шундай бир ҳолатда Тошканд волийси Юнусхўжа қатта лашкар йиғиб интиқом олиш ниятида Фарғонага юриш қилмоқчи эди. Бироқ ҳукуматининг қатталари уни

заҳарлаб, йўклик сафарига равона қилдилар. Тошканд зарифларидан бири унинг вафоти йилига шундай таърих ёзган:

Наввоби хирад зи баҳри фавташ,
Таърих навишт: “зулм мурда”.
[Хирад ноиби вафотига,
“Зулм ўлди”, деб таърих ёзди].

Хукумати ўн бир йил ва ёши эллиқда бўлган эди. Ундан икки ўғил: Султонхўжа ва Ҳомидхўжа қолган. Султонхўжаси отаси ўрнига ҳукумат бахтига етди. Фарғона юришини бошка пайтга қолдирди.

Шу вақтларга яқин Элтузархон Хоразмий Бухорони босиб олиш учун катта лашкар тортди. Бухоро амири Ҳайдар бундан хабардор бўлиб, унга қарши кучли қўшин юборди. Бугун Амударё номи билан машҳур бўлган Сайхун соҳилида иккала лашкар рўпара келиб, анча жанг ва савашдан кейин хоразмликлар қаттиқ шикаст топди, Элтузархон чекинаётганда кемага ўтириб дарёдан кечиб, бало ўпқони ва тўфонидан қутулмоқчи эди. Илоҳий тақдир экан қарши шамол эсиб ул ҳашамат нишонли хон раҳмат денгизига фарқ бўлди. Биродари Қутлук Муродбий ва баъзи улуғлари асирга тушдилар. Фарғона фозилларидан бир киши унинг вафотига шундай таърих битган:

Хирад соли шаҳодат чунин рақам фармуд:
“Дили бақо, сари фатҳ рафт аз тахт”.

[Хирад шаҳид бўлган йилни шундай берди:

“Бақонинг дили, фатҳнинг боши тахт (сўзидан) айрилди”.]

1220 йили⁽¹⁸⁰⁵⁾ ўтиши билан Бухоро лашкарининг амирлари у ердан Хоразмга ўтиб бу вилоят босиб олиш ишига яқун ясамоқчи бўлдилар. Юз берган воқеадан бу истак амалга ошмади. Амир Ҳайдар амру фармониға биноан улар Бухорога қайтдилар. 1221/1806 йилининг бошида Хоразм улуғлари ва катталари иттифоқ билан Элтузархони шаҳид ўрнига укаси Муҳаммадраҳимхонга аҳд-паймон қилдилар ва салтанат тахти унинг масъуд вужуди билан зеб-зийнат топиб, раоё ва бароё унинг адлу инсофидан осойишталик топдилар.

Амир Ҳайдар Қутлук Муродбекни бир гуруҳ қўшин билан тахт талаби учун Хоразмга юборди. Аммо у акасиға аҳд-паймон қилиб иттифоқ тузганидан Бухоро сипоҳи Хоразмдан қайтиб келди. Бунинг яна бир сабаби бўлган. Айни шу вақтда Олимхон Фарғоний катта лашкар билан Бухорога тобеъ бўлган энг катта қалъалардан бири Жиззах қалъасини қўлга киритиш учун ҳаракат бошлади. У қалъани қамалға олиб энди босиб олиш ниятида бўлганида ва мақсад эшиги фарғоналикларға очилиш арафасида Тошканд ҳокими Султонхўжа кучли лашкар билан Кандир давонидан ўтиб Фарғонаға тобеъ қалъалардан саналмиш Шаҳидонни муҳосара ва ўров қила бошлади. Фарғона вилоятининг чеккаларини талон-тарож ва хароба қилишға қадам босиб, аҳолиға кўп зулм етказди. Олимхон Жиззах қалъаси қамали ва фатҳини ташлаб, Султонхўжани йўқ қилишни ундан ҳам муҳимроқ деб билиб, қайтиш байроғини кўтариб, Хўжанд шаҳриға вужуд соясини ташлаганда, Султонхўжа Тошкандий Фарғона ҳудудидан чиқиб Тошкандға кетди.

Фарғона хони Олимхон йўлларни босиб ўтиб, салтанати пойтахти бўлмиш

Хўқандга етиб келиб, кўшин йиғиб, укаси Умархон тахти фармониға бериб Султонхўжа Тошкандийга жазо ва танбиҳ бериш учун юборди. Йўл ва масофаларни босиб ўтгандан сўнг Умархон бу вилоятга кириб, Тошкандга яқин жойлашган Тўйтепага келиб кўним топди. Шу ерда Султонхўжа тарафидан бир элчи келиб итоат ва тобелик изҳор этиб, арз қилдики зафар анжомли сипоҳнинг хилоли Чирчик дарёси соҳилида кўриниши билан Султонхўжа Тошканд диёрининг ақобирлари билан бирга хон кўлини ўпиш шарафига муяссар бўлиш учун келадилар. Элчини иззат ва икром билан қабул қилиб, у билан бир элчини Тошканд ҳокимини ўзига итоатга киргизиш учун хузурига юбордилар. Хон ҳам кўшин билан орқадан ҳаракатга тушиб, Чирчик дарёсининг лабида Султонхўжа белгиланган жойга келиб тушди. Бу ерда маълум бўлдики, Султонхўжани итоатга киргизиш учун хузурига борган элчи хибсга олинган ва ҳоким ваъдасидан қайтиб урушга тайёргарлик кўрмоқда. Қаттолнинг ўзи эса Чихил дўхтарон мавзеида кўнган. Умархон бу хабарни эшитгани заҳоти тўхтамасдан лашкарни жунбушга келтириб, Чирчикдан ўтди ва кўшин сафини ростлаб Чихил духтарон мавзеи сари юрди. Қорасу мавзеида икки лашкар бир-бири билан учрашиб, эртадан шомгача талаш ва савашга турдилар. Султонхўжанинг оти тўп ўқидан ерга йиқилганидан Султонхўжа ҳам ерга кулаб тушди ва лашкари қочишга юзланди. Мансур кўшиннинг пиёдалари уни бошқалар билан бирга асир олиб Умархон хизматиға етказдилар. Санчикли ва қангли тоифасининг бошлиқлари Султонхўжанинг укаси Ҳомидхўжани унинг ўрниға ҳукумат тепасига кўйиб, Тошканд қалъасига кириб олиб, уни мустаҳкамлаб мудофаага киришдилар. Умархон сипоҳи сардорларининг машварати билан қалъа забтиға аҳамият бермай, Ниёзбек қалъасини босиб олиш учун қаттиқ киришиб уни кўлга киритди. Ниёзбек қалъасидан Тошканд ва унинг аторифидаги қасабаларға Чирчик дарёсидан сув олиниб берилар эди ва бу билоннинг қалитиға ўхшар эди. Қалъа босиб олингач, тўғонни олди боғланиб, сув бошқа тарафға оқизилди. Шаҳар сувсиз қолди. Қалъани кўриқлаш учун Мўминбек бошчилигида бир гуруҳ тўфангчилар қолдирилиб, шаҳар қалъасининг камали бошланди. Қалъа атрофи кўшинға мўлжал қилиб бўлиб берилгач, шаҳар ичкарисига ғалла, ҳатто бир дона арпани олиб кирмаслик учун ўраб олинди. Қамалда қолганларнинг аҳволи шу даражаға келдики, сувсизликдан қуруқликда қолган балиқдек изтиробға тушдилар. Озик-овқат йўқлигидан пичоқ бориб суяқларига тақалгани боис, бу ўлканинг уламолари ва саййидлари Ҳомидхўжа гуноҳини кечириш учун сўз очиб, олийнасабли шахзода Умархон хузурига таъзим билан бош эгиб келдилар. Умархон шаҳар улуғларига аввал юборилган элчи озод этилсагина, кейин Ҳомидхўжа бўйниға итоат занжирини илиб сипоҳи бошлиқлари билан гилам ўпиш иззатиға мушарраф бўлиши мумкинлиги айтди. Шундан сўнг шаҳар улуғларига инъом ва эҳсонлар бериб қайтишларига рухсат берилди.

Уламо ва саййидлар қалъаға кириб Ҳамидхўжа ва кўшин бошлиқларининг ақлу ҳушларини панд ва насихатлар билан ғафлат уйқусидан уйғотдилар. Эртаси шоҳона ҳада ва тансуқотларни ҳозирлаб, маҳбус бўлган элчини озод қилиб, иззат ва икромига ҳаракат қилдилар. Олимлар ва саййидлар ҳамда сипоҳ бошлиқларидан бир гуруҳини ўзларига ҳамсуҳбат қилиш учун шавкатлик паноҳи бўлган Фарғона шахзодаси Умархон хузурига келдилар. Улар Умархон мулоқоти саодатиға етиб, айб ва гуноҳларини кечириш ва тавба суви билан ювиб, мурассаъ камар ва

қиличларга сазовор бўдилар. Шаҳарга қайтиш учун рухсат олиб, меҳмондорчилик шартларини бажаришга киришиб, бу борада яхши хизматлар кўрсатдилар. Ўртада шундай қарорга келиндики, Фарғона давлатига бундан буён итоат қилиб, ҳеч қачон хиёнат қилиш фикрига борилмади, душман дафъи учун лашкар ва турли нарсалар билан ёрдам берилади. Агарда Ҳомидхўжа бунга қарши сўз ва қилғилиги билан иш тутса, ўша заҳоти ҳукуматдан кетган саналади. Тошканднинг янги чегараси Чирчиқ дарёсидан бошланиб, Ниёзбек қалъасининг шимолидаги ҳудуд билан Тошкандга ўтади. Чирчиқнинг жанубидаги ҳудудлар эса Фарғона мулкига қўшилади. Икки томоннинг уламо, умаро ва ақобирлари бу шартларга рози бўлиб, унга имзо қўйиб, муҳрларини босгач, шахзода Умархонга топширдилар. Умархон ҳам Тошканд ҳукумати Ниёзбек Ҳомидхўжага топшириб, бахтиёрлик билан қайтди. Ниёзбек қалъасида Мўминбекни минг нафар сипоҳ билан, Пискент қалъасида Арслонбекни минг нафар муборизлар билан, Кировчи қалъасида Абдусамдбекни минг нафар кўшини билан қолдириб, шу янги ҳудуд муҳофизатини уларга топширди. Умархон манзил ва масофаларни босиб ўтиб салтанат пойтахтига кириб келиб, хон ҳазратларидан кўп лутф ва навозишлар кўрди.

Жанг ва урушларда, муҳораба ва мудофааларда янги кўшин (аскари жадид) ҳар доим жонбозлик кўрсатиб, саъй ва ҳаракатлар қилар ва зафар келтирувчи номини олганидан кундан кунга хон ҳузурда эътибор ва ишончи ҳам ошиб бориб, хон ҳам ўз навбатида унинг қучайиши ва тарбиясига катта жаҳд ва ҳаракатлар қиларди. Эски сипоҳнинг бошлиқлари ва амирлари, қипчоқ ва қирғиз тоифасининг раҳбарлари ҳасад ва дўқолликдан оғир ғам чекиб, қайғуда эдилар. Қилвир, сохта сўфий ва саййидлар замона қозилари ва ҳокимларининг ҳукмлари билан ғайришаръий сулук ва тариқатлардан маҳрум этилиб, илму дин ва тариқатларни ўрганишга мажбур қилинганларидан муҳтожлик бурчагида қолиб, қийинчилик билан умр кўрардилар. Уларнинг аҳволлари юқорида таҳрир риштасига тортилган эди. Улар қипчоқларнинг сардорлари билан зимдан тил бириктириб, дўстлик алоқаларни ўрнатиб, иттифок ва биродарлик ҳақида битим тузишдилар ва ҳукуматга қарши биргалишиб ҳаракат қилиш, кўзғолон оловини бирга ёқиш учун келишиб олдилар. Кеча ва кундуз фурсат пойлаб, интизор турардилар.

Олимхон жорий қилган янги ва яхши қоидалардан бири шу эдики, ҳар йили наврўз байрамида олий саройнинг мутасаддийлари, фаррошлари ва мулозимлари хон фармонига биноан шаҳардан ташқари бир кўнгил очар жойда қуёш ва ойга етадиган хайма ва ўтовларни ўрнатиб, турли гилам ва тўшакларни тўшардилар. Адолат тарқатувчи хон аҳли оиласи ва хос яқинлари билан шу ерга келиб истиқомат қиларди. Мамлакатнинг улуғлари ва юқори табақа намоёндалари ҳам ўз қадр мартабаларига қараб ўша хурсандчилик таралувчи жойга келиб, ҳар хил ўтовларини ўрнатиб, ўзларига манзил ва турар жой қилардилар. Савдогар ва тижорат аҳли, хунармандалар ҳам ўз бойликлари ва аҳволларига кўра дўкон ва расталар барпо қилиб, ўз қучлари ва истеъдодларига қараб ҳар хил нафис матолар ва латиф ақмишалар савдосини ташкил қилар эдилар. Бир тарафда эса салтанат пойтахти бўлмиш Хўқанд кўшини ва аскарлари жой танлаб тўп ва милтиқ отиш, чавгон ўйнаш, сипоҳ машқи билан машғул бўлардилар. Ҳар хил касб ва ҳунарга эга бўлганлар ҳам тамошабинларга ўз ҳунарлари ва санъатини турли ранг ва

сифатларда қатнашчилар кўзларига жилва берардилар. Дам олиш ва томоша қилиш учун, бозор учун мамлакатнинг турли вилоят ва жойларидан кўп одамлар бу мавзегга келишарди. Бундан Фарғона аҳолиси кўп маънавий ва моддий фойда ва манфаат кўришган. Байрам бир ой шундай давом этарди.

Байрам якунида олийшон хон саройида умумий қабул эълон қилинар эди. Ошпазлар ва шарбатчилар олий саройида турли-туман лазиз таомлар пишириб, ҳар хил шарбатларни тайёр ва муҳайё қилиб кўярдилар. Фарғона мулкнинг улуғ машойих ва уламолари, фақиҳлар, азиз ва иқромли мударрислари, илм ва фазл аҳли олий саройга бориб хусравона кўриниш шарафига мушарраф бўлардилар. Ҳар бир киши хон мажлисида ўз мартаба ва даражасига муносиб равишда жойлаштирилиб, уламо, фуқаҳо ва фузало ўзаро баҳс-мунозара қилиб илм ва билимларини кўрсатишга ҳаракат қилардилар. Шайхлар эса тасаввуф китобларини хуфя ўқиб, фазилатларини зоҳир қилардилар. Қодирия ва жаҳрия сулукининг аъзолари эса бир тарафда зикр билан машғул бўлардилар. Хуш овозли хонандалар эса дилкаш куйлар билан яхши ғазалларни тараннум қилиб, мажлис иштирокчилари қалбини риққат ва қайнашга келтирардилар. Жалолат нишон хон ўз вазирлари ва надимлари билан бу мажлисларга келиб, мажлис аҳлидан ҳол-аҳвол сўраб, меҳрибонлик кўрсатиб, кейин ўз саройига қайтар эди.

Нусрат келтирувчи саройнинг мутасаддийлари ва ходимлари мажлис қатнашчиларига чиройли бежоғлик дастурхонларни ёйиб, ширин ва лазиз таомлар, ҳалво ва шарбатлари қўйиб, еб-ичишларига далолат қилардилар. Зиёфат ва меҳмондорчиликдан сўнг шу мажлиснинг улуғлари шоҳона инъом ва эҳсонлардан сарафроз бўлиб, кетишга руҳсат олардилар.

Ўша йили эски одат бўйича гулшан рашкини келтирувчи Чор чаман мавзеида, райҳон ва ёсуман ўсадиган жойда шоҳона қабул тартиб ва оро берилди. Шоҳу сипоҳ ва раъиятдан ҳар ким ўз аҳволи ва мартабасига қараб бир жой ва маконни яшаш учун танлаб, истиқомат гиламини тўшаб, хурсандчилик ва сурур тарҳини чиздилар.

Байрамга яқун ясаб, бир куни эски дастур бўйича уламо ва фуқаҳо, мударрислар ва ардоқли машойихлар хон қабулига келдилар. Илм ва билимларини зоҳир қилмоқ учун ҳаракат қилиб, мажлис ва меҳмондорчиликлардан сўнг, тухфа ва ҳадяларни олиб, шом намозини ҳозир бўлган жамоат билан ўқигандан кейин валинеъматлари ижозати билан кетдилар. Шу пайтда сўфий либоси ва кўринишида бўлган бир киши, девоналардек жазабага тушган ҳолда хонга яқинлашди. Атрофдагилар уни хон қўлини ўпишга келаётган деб тахмин қилишди. Бирдан у ёмонлик енгидан ханжар чиқариб хон елкасига сўқди. Иккинчи марта зарба урмоқчи бўлганида, хон қилич билан унинг қўлига урди. Ханжар унинг қўлидан ерга тушди. Иккинчи қўли билан ханжарни олиб, хон қўлида қилични кўриб қочишга азм этди. Хон баланд овоз билан бу хоинни тириклигин ушлаб олишларини буюрди. Ҳар томондан шу ифрит сийратни қўлга олиш учун одамлар ўзларини ташладилар. Уни ҳар тарафдан ўраб олиб, ушламоқчи бўлганларида у ўз кўкрагига ханжар уриб, ерга йиқилиб тушди. Унинг бошига келиб тиғни қўлидан олмоқчи бўлганларида, ҳолатини текширсалар у ўлиб қолибди. Хон авзойига бир ғашлик тушди. Хоннинг хос ва яқинлари уни тўшаги билан кўтариб бир махсус жойга олиб бордилар. Жарроҳлар

зудлик билан даволаш иши билан машғул бўлиб, қонга бўялган кийимларини саодатли танасидан ечиб, захмини ювдилар ва дору қўйиб боғлаб қўйдилар. Янги кийимлар кийдирдилар. Хон ўз яқинларига захм хатарли ва ҳалокатли эмаслигини, фақат кўп кон йўқотиш натижасида беҳол бўлишини айтди.

Бир вақт укаси Умархон ва катта ўғли шахзода Шоҳрух кириб келишди. Икки соатдан кейин хон ўзига келди. Олий сарой тўрт минглик янги сипоҳ билан ўраб олиниб, кеча ва кундуз қаттиқ кўриқлана бошланди. Бу суиқасдни фош қилиш учун кўп ҳаракат қилдилар, аммо фойда бермади. Ўша кечаси бу воқеа Фарғона вилоятига тарқалди. Бир неча кун ўтмасдан бу хабар янги тафсилот ва муболағалар билан жосус, айғоқчи ва узун кулоқ гаплар билан Бухоро ва Тошкандга ҳам етиб борди. Ҳатто “Олимхон шаҳодат топган”, деган хабар ҳар ёнга тарқалди. Олимхон бўйнидан яраланган кечасининг эртаси умаро, вузаро, укаси Умархон ва ўғли шахзода Шоҳрухбек бу даҳшатли хабар тарқалиши билан, олий даргоҳга жамъ бўлдилар. Машварат мажлисида бу фитнани йўқ қилиш ва мамлакат аҳолисини тинчлатиш учун барча уламо, қозилар, ҳокимлар ва маъмурларга фармон бериб, бир ойлик наврўз байрамига келган сипоҳ, раъият, тижорат аҳли, касбу қор ва хунармандалар ўз жойларида қолиб, олдингидек ўз ишлари ва хурсандчиликларини давом этдиришларини буюрдилар. Фарғона мулки ҳокимларига эса хоннинг соғ-саломат эканлиги ҳақида хабарлар жўнатдилар. Шу воқеанинг тўртинчи куни амирзодалар, умаро, вузаро ва ақобирлар, шайх ул-ислом ва улуғ олимлар амри олий билан олий саройга чақиртирдилар. Хос ва яқинлар хонни тахти равонга олиб, аъло даражали саройга олиб кирдилар. Ҳозир бўлганлар шарафли назарга тушиш бахтига мушарраф бўлиб, беандоза хурсанд ва шодмон бўлдилар.

Шу воқеалар бўлган пайтда жосус ва хабарчи айғоқчиларнинг ёлғон сўзларига ишониб, бунда ўз давлатлари учун алоҳида аломатларни кўриб ва фурсат ғанимат деб, билиб Бухоро амири амир Ҳайдар Зом(ин) ва Сангзор қалбаларининг ҳокими Маҳмудхўжа тўрани катта лашкар билан Ўратепани босиб олиш учун юборди. Тошканд волийси Ҳамидхўжа ҳам кўпсонли кўшин билан шахзода Умарбек билан бир йил олдин имзоланган аҳдномани бузиб, Фарғона мулкига ўтган ҳудудларни қайта олиш учун ҳаракатга келди.

Бухоро лашкари Ўратепага ёвуқлашиб уни қамалга олиш учун шайланаётганда, маслаҳат ва вақт тақозоси билан Қадам иноқ ва Раҳматуллоҳ парвоначи Бухоро амирлари билан мажбурий сулҳ тузиб, Ўратепани уларга қолдириб Ҳамидхўжа ҳужумини қайтаришни муҳимроқ деб билдилар. Ҳамидхўжа билан уруш ва жанг қилиш учун унинг томонига ҳаракат қилдилар. Ниёзбек ҳокими Мўминбек, шу ҳудуд қалбаларининг ҳокимлари Арслонбек ва Абдусамадбеклар Қадам иноқ ва Раҳматуллоҳ парвоначининг мададга келишларидан кучайиб, қалъа ҳимояси ва ёқлаши ишларида кўп ғайрат ва жонбозлик кўрсатдилар. Ҳамидхўжа ирода қўли талаб ҳалқасига етмаслигини, қалъани ололмаслиги, Бухоро амирлари Ўратепани олиб шу билан қаноат қилганларини кўриб, қилган ишидан пушаймон бўлди ва орқасига қайтди. Орада Аллоҳ карами ва инояти билан Олимхон тузалиб турди. Тошканд волийси Ҳамидхўжаниннг ўз сўзидан қайтиб қилган ишлари Фарғона давлати зиммасига унга жазо бериш вазифасини юклади, унга лойиқ жазо бериш вожиб бўлди. Фарғона мулкининг шукуҳи ва иқтидорига у катта зарар етказмаган

бўлса ҳам, бошқаларнинг ибрати учун бу ишни қилиш зарур деб топилди.

Тошканд сафарига тайёргарлик учун амри олий содир бўлди. Андак замонда катта лашкар Тошканд сари ораста ва равона бўлди. Ўнчинчи куни зафар анжомлар ўтовни Чирчиқ дарёси соҳилида ўрнатдилар. Икки-уч кун шу ерда турдилар. Агарда Ҳомидхўжа ожизлик қадами ва бўйсунуш билан келиб, нусрат ошиёни оstonага ниёз ва синганлик юзини суриб авф ва кечирим тиласа, Фарғона давлатининг шону шавкатига қарши ундан содир бўлган исён ва беадаблик авф ва кечирини суви билан ювилар эди. Бироқ, Ҳомидхўжа кибр ва ғурур шаробидан шу даражада маст эдики, бундай танбиҳ ва ҳалокат унга таъсир қилмасди. Қуёш Жавзонинг йигирманчи даражаси (10 июн)да эдики, Чирчиқ кечувида Хўқанд лашкари фавж-фавж ўтиб, сафларини ростлаб, Тошканд қалъасига равона бўлдилар. Ҳомидхўжа ҳам ўз қўшини билан ташқарига хиром айлаб ... мавзеида лашкарларнинг мулокоти рўй берди. Тонгдан шомгача жанг тандири исиб, оқибат ғалаба ва фирузлик насими Фарғона қўшини томонига эди. Ҳомидхўжа ва козоқлар Банот ун-наъш юлдузлари каби тўрт тарафга тарқалиб кетдилар. Фарғона сипоҳининг отлиқлари уларни таъкиб қилиб кўпларини асирга олиб, катта бойликни қўлга киритдилар. Ҳомидхўжа мулку молидан мосуво бўлиб бир кечада Бухорога қочиб кетди. Ҳозир Минг ўрик номи билан машҳур тепалик ўша кечаси саодатли чодирлар билан безалди, атрофида эса зафарли сипоҳ қароргоҳи барпо этилди.

Эртаси Тошканднинг уламо, фузало ва улуғлари салтанат мартабали оstonага шошиб бориб, фатҳ ва нусрат билан хонни муборақбод этиб, итоат ва тобеликни қайта тикланганидан ташақкурлар изҳор этдилар. Бу вилоятнинг аҳолиси ва улуғларига лутф ва марҳамат эшиклари очилди. Товачи ва хабарчилар омонлик ва тинчлик хушхабарини шу ҳудуд аҳолисига етказдилар. Ҳомидхўжанинг қариндошлари ва яқинларини Хўқандга юбориб, хазинадан маош тайинладилар. Тошканд ва унинг музофоти Саййид Алибек парвоначига берилиб, катта сипоҳни амирлари билан бирга бу ҳудуд муҳофазаси учун қолдирдилар. Олимхон обрў ва бахтиёрлик билан салтанат пойтахти сари қайтиш байроғини ҳилпирлатиб ҳаракатга келтирди ва ўзининг тинчлик соясини салтанат аҳолисининг бошига ташлади. Жаҳонгир ойга ўхшаб шарафли уйини ўзига манзил этди, адлу инсоф ва мулкнинг ободончилигига сазй ва ҳаракат бошлаб, бир неча ойни тинч ва осойишта ўказди.

Шу вақтда Маҳмудхўжани Бухоро лашкари билан келиб, Ўратепага яқин бўлган Нав қалъасини ўровга олгани, қалъа кутволи Тулабойни ғалла ва сипоҳ ўқ-дори, озиқ-овқатдан камчилиги бўлмасада, жанг ва муҳорабасиз, ҳақи неъмат ва номуста вафо қилмай мазкур қалъани топшириб, Бухоро итоатига ўтгани ҳақидаги хабари етиб келди. Бу хабарни эшитгани заҳоти Олимхон вужудда ғайрат қони қайнаб, ўзи шахсан Ўратепа томонига лашкар тортмоқчи бўлиб, захм еганидан олдин Фарғона давлати итоатида бўлган бу музофотни Бухоро давлати қўлидан қайтариб олмоқчи бўлди. Эски қўшиндаги амир ва бошлиқларидан Жамъабой қайтоқий, Ирисқулибек, Раҳмонқули ва шуларга ўхшаш аҳли нифоқ хон арзига етказдиларки, ҳар доим жанг майдонида янги сипоҳ аскарлари музаффарлик ва ғолибликни ўзларига тегишли деб биладилар. Агарда шох эски қўшинга марҳамати олийларини раво кўрсалар, қўлдан кетган ҳудудларни қайтариб олиш бизларга ҳам насиб бўлиб, хон розилигини қўлга киритиш учун имкон қадар жонбозлик

ва жонфидаликка саъй ва ҳаракат қилиб, яхши ном қозонсак, деймиз. Софдил ва ишонарли хон уларнинг мунофиқона сўзларига ишониб, таклифларини қабул қилди. Олимхон эски сипоҳни Ўратепа сафарига тайёрлаб, қўшинга укаси шахзода Умархонни амир этиб тайинлаб, Ўратепани босиб олиш учун юборди.

Шу воқеалар давомида хануз Фарғона давлати итоатига кирмаган Тошкент ва Дашти қипчоқдаги кўчманчи саркаш тоифа ва қабилалар йўлтўсарлик ва қароқчилик каби фасод ишларни ўзларига касб қилиб, тижорат аҳли ва мусофирлар молу мулкани талон-тарож қилиб, баъзиларини ўлдириб, баъзиларни ночор ва яланғоч қолдириб кетардилар. Натижада Дашти қипчоқ ва Тошканднинг шимолидан тижорат ва мусофирлар йўллари ёпилиб қолди. Бундан ташқари, мазкур қабилалар кечалари бир-бирларига ҳужумлар уюштириб, ғолиб томон мағлубларнинг молу мулкани талон-тарож бодига гирифтор қилиб, талончилик ва қон тўкишларни ўзларига расм қилиб олгандилар. Абилайхон номи билан машҳур бўлган Абулфайзхон Чингизий даврдан то Олимхон замонигача Дашти қипчоқ, Туркистон, Тошканд мулкнинг шимолий ҳудудлари бу фитна ва даҳшатли воқеалардан хароб ва паришон ҳол бўлиб келаётган эди. Бу тоифалар ўртасида ислом шиори бўлмиш рўза, намоз ва закот йўқ бўлиб, улар бирор-бир хонга итоат ва тобе эмасдилар.

Энди Фарғона мулки тахти тасарруфига ўтган Тошканд мулкани яна талон-тарож қилиб, раъиятга фақат зулму хароб қилиш қўлини чўзишни давом этдирдилар. Тошканд волийси Саййид Алибек ўз сипоҳи билан чиқиб, уларнинг ёмонлиги оловини ўчириш учун саъй ва ҳаракат қилар эди. Аёвсиз урушлардан кейингина уларни Тошканд музофотидан ҳайдаб чиқарди. Бу хабар Фарғона хони кулоғига тўхтовсиз этиб боргач, у сипоҳи жадид билан Тошкандга бориб, Туркистон ва Дашти қипчоқдаги кўчманчи қабилаларни ўз итоатига киргизиб, ислом арконларини улар ўртасида жорий қилиб, уларнинг ёмон одатлари бўлган фитна ва фасодни йўқ қилишни истади. Фарғонанинг сипоҳи жадиди билан шу ерларга юриш қилиб, манзил ва масофаларни босиб бўлгач, аввал Тошкандга қўним топди. Янги сипоҳидан ўн икки мингини Зухур девонбегига бериб, унга Тошканднинг уламо ва машоихларидан эллик нафарини қўшиб, Туркистон ва Дашти қипчоқни босиб олиш учун юборди. Мазкур шайхларга аввал панд ва насихатлар билан қабилалар ўртасига бориб, тинч йўл билан уларни ислоҳ қилишни буюрди. Агарда олимлар ва солиҳ шайхларнинг насихатлари ўз мақсадига етмаса зўрлик ва қурол билан исломни бу қабилалар ўртасига жорий қилишларига амр берди. Масжидлар ва диний мактаблар бино қилишларини, муаллимлар тайинлаб, муносиб жойларда истехком ва қалъалар қуришни, етарли даражада қўшин қолдириб, кейин қайтишларини буюрди.

Амри олий вожиб, деб Зухур девонбеги ул ҳудудга шошиб, кўчманчи тоифаларидан кўпчилигини тинч ва уруш йўли билан итоат ва тобеликка киргизди. Чимкент мавзеида бир қалъа барпо қилиб, у ерда сипоҳи жадиддан юз нафар пиёда ва тўрт юз отлик, тўфангдор аскарни иккита тўп билан қолдириб, у ердан Авлиё ота тарафига ҳаракат қилди. Бу ердаги кўчманчи қавмларни ҳам итоат арқони билан боғлаб, бу ерда ҳам бир метин қалъа бино қилди. Минг нафар жангчини Абдуллох додхоҳ тожик ва Шохбек додхоҳ тожик тахти фармонларига бериб, у ердан орифлар

султони бўлмиш Хўжа Аҳмад Яссавий мазори сари йўл олди. Бу ноҳия ва музофот фатҳ ва тасхир бўлишига чамаси бир нафас қолди. Бирок, бу шувбадабоз дунё яна бир ўйин бошлади. Фарғона ҳукуматининг аҳволи ва замони бошқа ранг ва кўринишга эга бўлди, бир неча йиллик тараққиёт ва голиблик нест ва нобуд бўлди.

Бу аҳволнинг тафсилоти қуйидагича. Юқорида зикр қилинган эдики, эски сипоҳнинг амирлари ва фитна фиркасининг бошлиқлари Жумабой Қайтоқий, Ирисқулибек парвоначи ва Раҳмонқули додхоҳ шахзода Умархон фармони остида Ўратепа сафарига борган эдилар. Улар Ўратепани камал ва ўров қилганларида, унинг ҳоқими муҳосиранинг аямсизлиги ва қўр-қутининг йўқлигидан қийналиб, Нав қальясини жангсиз Ўратепага топширган, Фарғона итоатидан чиқиб, Бухоро амири тобелигига ўтган Тўлабой тўқсобани фарғоналикларга топширди. Ақаси Тўрахўжани ва Шукуралӣ тўқсобани Ўратепа сипоҳининг бир неча аъёнлари билан бирга гаров сифатида юборди ва уч ойдан кейин Қўқон итоатини зиммасига олиши, Фарғона хонининг нусрат келтирувчи саройига боғланишини ваъда берди. Эски сипоҳ (Умархон амирлигида) бу ишлардан фориғ бўлгач, Ўратепадан йўлга чиқиб, Фармон қўрғон кечувидан Сирдарё сувидан ўтиб, нариги соҳилида қўним топди.

Ўшал кечаси Ўратепа ҳоқими томонидан тутиб, олиб фарғоналикларга берилган Тўлабой тўқсоба посбонларининг бошлиғига уни хилват бир жойга, шахзода Умархон ҳузурига олиб боришини, унга ва Фарғона давлатига фойдаси тегадиган махфий арзи борлигини айтди. “Бу менинг қутулишимнинг сабаби ва санинг иззат ва эътиборингнинг восиласи бўлади, зинҳор бу сир очилишига муболаға этгин, аксинча кеч бўлиб катта бир фитнага боис бўлади”, деб айтди. Қоровул бунга рози бўлиб, бу сўзларни Умархоннинг ишочли мулозимларидан бирига айтди. Умарбек қулоғига булар етиб борганда, ярим тунда Тўлабойни занжир билан ҳузурига талаб қилиб, сир-асрорини билмоқчи бўлди. Тўлабой тўқсоба арз қилдики, эски сипоҳ ва қипчоқларнинг сардорлари Жумабой қайтоқий, Ирисқулибек, Раҳмонқулибек ва шуларга ўхшаш амирлар янги сипоҳнинг ташкил этилиши ва унга хони замоннинг кўп аҳамият беришидан жуда хафа бўлиб, шарияти шариф ҳукмлари натижасида ўз сулуқлари ва тариқатларидан маҳрум бўлган шайхлар ва сўфийлар билан тил бириктириб, дўсти мушфиққа айланганлар. Олимхонга сўфийнинг қасд қилиши, мени ҳам Нав қальясини жангсиз топшириб, Бухоро амири итоатига ўтишим мана шу эски сипоҳ амирлари ва қипчоқлар бошлиқларининг васваслари ва таълими билан бўлган. Ёмонликни ўзларига қасб қилиб олган бу фирқа фурсат пойлаб, сизнинг хонадонингизга қуфрони неъмат қилиб, сизларни орадан кўтариб Талас мавзеида бўлган Ҳожибек авлодидан бировни келтириб, хонлик тахтига ўтказмоқчи бўлиб юрибдилар. Бу фитнанинг олди олинмаса, ихтиёр жиловни қўлдан чиқиб кетади, шунда пушаймонликдан фойда бўлмайди. Шахзода Умархон деди: “Мен бу хабарни хонга маълум қиламан, нима буюрса шунга қараб амал қиламан”. Тўлабой эса “давлатнинг хавфсизлиги шундаки, яқинларингиз ва хос сипоҳнинг сардорларини мен билан бирга амр қилсангиз, токи шу кеча бориб ғаламисларни тутиб, бандга солайлик. Уларни тутиб олгандан сўнгра хон ҳукми билан таҳқиқ ва тергов қилиш мумкин. Сўзларим рост бўлса, муродга етасиз, илло ўлимга розиман”, деб айтди. Хонзода Умарбек эса деди: “Ҳеч бир хиёнат зохир бўлмасдан улуғ амирлар ва эски хизматқорларни қандай қилиб бандга солиш мумкин? Улар рад қилсалар ва сенинг

сўзларинг ҳақиқатга тўғри келмаса, Холик ва халқ олдида қайси юзим билан улардан узр сўрайман? Бу хатарли ишни хон рухсатисиз қандай бажариш мумкин? Хонлар саройидаги эски ва янги улуғлару амирлар ўртасидаги бундай иғво ва шикоятлар хон хузуридан жуда кўп бўлган”. Тўлабой айтдики: “Сизнинг чопарингиз бориб хон хузуридан ҳукми олиб қайтгунча, бу муфсидлар сизга имкон бермайдилар, зеро бу фитна оловини ёкиб юбориш учун улар узоқ вақтлар кечаларни машварат билан ўтказганлар. Агарда уларни йўқ қилиш ёки тутишга журъат қилмасангиз қуролланган хос яқинларингизни олиб, мен билан бирга махфий равишда, яширин йўллар билан хон хузурига шошилинг. Улар сизни қўлга олмагунча, кучлари заиф ва ноқислигича қолади. Менинг арзим қабул қулоғига етмаса, еган нимаиким ҳақи ўз зиммамдаги ишни бажардим, энди ихтиёр қўлингиздадир”.

Бу учрашувдан сўнг Тўлабой ўз жойига қайтарилди. Умарбек ўз яқинлари ва сирдош маҳрамлари сардорларини талаб қилиб Тўлабой сўзларини уларга айтиб бериб, шу хусусда машварат бошлади. Умарбекнинг сардорлари ва яқинлари тажрибасизликларидан “эҳтиётсизлик ёмон фикр”, деган мақол мазмунига амал қилмасдан, душманни ҳақир деб билиб, чора ва тадбир ишлаб чиқишда журъат қилмадилар...

Қилу қол ва саволу жавоб билан бир неча соатни ўтказиб, ҳеч бир амр ва қарорга келмай, машваратни бошқа сафарга қолдириб, ҳар ким ўз қароргоҳига қайтди. Эртаси оммавий қабул ва кўринишдан кейин, барча амирлар келиб ўз кўшинларига қайтишлари билан Умарбекнинг хос яқинлари бир-бир унинг хузурида йиғилишиб, ўша муаммо устида яна машварат мажлисини туздилар. Кўпчилик “Фарғона давлатидан юз ўгириб Бухоро амирлари олдида борган, Ўратепа ҳокими қўлидан жанг ва ҳарб билан қўлимизга тушган шу одамнинг сўзига кириб, улуг амирлар ва эски хизматкорларни ҳеч бир хиёнат ва жиноят қилмасдан қайси дajил ва асослар билан ҳибсга олиш мумкин!? Бундан ташқари бирор-бир сипоҳ бизга қарши чикмаган, жанг ва уруш қилиб қочишга мажбур қилмагани боис, рост ёки ёлгонлиги аниқ бўлмаган хабардан ваҳимага тушиб (чиқиб кетадиган бўлсак) қўркув ва беномуслик бўйнимизга тушади.

Фараз қилдик, Тўлабойнинг сўзлари чин. Унда қарам ва зафар берувчига таваккал қилиб мудофаа ва мухорабага киришамиз. Бироқ, энг яхшиси бу хабардан ишончли бир киши билан хоннинг равшан замирига арз қилмоқ мақсадга мувофиқ. Хон нимаики буюрса, ўшани бажаришимиз лозим. Бундай улуг ишларни ўзимизча қилмайлик”. Умарбекка учинчи фикр, яъни хон хузурига бир ишончли кишини юбориш мақбул бўлди. Кечаси Абдулқаюм тўқсобеа ўн нафар мулозимлари билан хабарни етказиши учун тайинланди.

Бироқ, бу тадбир амалга ошмасдан олдин осий амирлар ва улар билан фитна ва фасодга ҳамфикр бўлиб, бирлашган ғалаёнчи эски сипоҳ учта гуруҳга бўлиниб, ўн минг нафарни Тошканд йўлини қўриқлаш учун юбориб, бир фавжини Раҳмонқулибек олиб Умарбек хос сипоҳи атрофини ўраб олди, бир гуруҳ Жумабой қайтоқий ва Ирисқулибек раҳбарлигида хонзода ва унинг сардорларини қўлга тушириш учун равон бўлишди. Умарбекнинг хос сипоҳи ва ғалаёнчилар орасидаги масофа чорак фарсахдан ошмасди. Бироз қаршилиқдан сўнг Умарбек ва унинг сардорлари қўлга олинди. Қочиб кетганларни шу ёвуқ атрофда жойлашган

Раҳмонкули лашкари асирга олди. Шу ўлим жарлигидан ўзларини олиб қочганлар Тошканд йўлига чиқишлари билан посбонлар қўлига гирифтор бўлиб, бирор киши қочиб қутулишга улгурмади. Ўша кеча Умарбек ва унинг беш юз нафардан ортиқ хос аскарлари ва мулозимларининг қўл ва оёқларига банд солиб, арава ва туяларга миндиртириб, сипоҳий ўраб олган ҳолда чўл ва сахро йўли билан салтанат пойтахти бўлмиш Хўқандга равона бўлдилар. Дарёни кечиб ўтиб, Чорбоғи туранғу мавзеида тушдилар. Шу манзилда туриб илгарироқ шаҳар ичидаги ғайри шаръий деб топилган дарвеш ва сўфийларгаким, улар зикри бир неча жойда китобхонларга берилган эди, жарчи жўнатиб ўзларининг носавоб ишларидан уларни хабардор қилдилар. Улар билан эртага кечаси тун ярим бўлиши билан ўз тарафдорлари билан келиб, олий саройга яқинроқ бир жойда пистирмада бекиниб туриб, кутиб туриш учун келишиб олдилар. “Агарда биз хийла ва тadbир билан қалъа ва олий саройни қўлга олсак, хушxabарини етказамиз. Мабодо, тўп овози эшитилса, ўша соати хон саройига ҳужум қилиб, хазина ва қасру саройни жанг ва куч билан босиб олишимиз керак. Шундан кейин келажакда қилинадиган ишлар устидан машварат қилиб, бош қотирамиз”, деб айтдилар. Хабарчининг кетидан барча жамаот бўлиб, қоронғу тушиши билан Хўқанд дорус-салтанатига етиб келдилар. Ўшал вақтларда Хўқанд атрофи айлана хандак билан ўраб олилмаган, химоясиз ва мустаҳкам эмас эди. Улар осонгина шаҳарга кириб, икки гуруҳга бўлиндилар. Бир гуруҳ Жумабой қайтоқий бошчилигида Ғозиёнлик йўли билан, иккинчи фавж Ирискули ва Раҳмонкули амирлигида Мўйи муборак йўли билан шаҳарга кириб, иккала гуруҳ қалъа дарвозаси олдида учрашиб, бирлашишлари керак эди. Шаҳарнинг шихнаси сипоҳнинг шаҳарга дохил бўлишидан хабар топиб, Жумабой қайтоқий билан мулоқот қилиб, ундан бу кечки вақтда сипоҳнинг шаҳарга келиши сабабини сўради. У “биз хони ҳуюмон фармойиши билан Ўратепада асир тушганлар, Ўратепа ҳокимининг акаси Шуқурали тўқсоба ва бошқа аъёнларни ўзларимиз билан олиб келганмиз. Қалъа ичида уларни саклаш учун қолдириб, бир неча кун сипоҳга дам бериб Тошкандга қайтажакмиз”, деган жавобни олди. Нодон шихна бу ёлгонларга ишониб, ўз мақомига қайтиб кетди. Ғалаёнчи амирлар олий сарой атрофини ўраб олиб, қалъа посбонларидан дарвозаларни улар учун очишларини илтимос қилдилар. Қоровуллар улардан мунча кеч келганларининг сабабини сўраганда, улар “Ўратепа ҳокимининг акаси Султонхўжани бошқа амирлари билан қўлга туширганимиз боис, амри олий мужиби билан қалъада қолдириб, бир неча кун лашкарга дам бериб, зудлик билан Тошкандга кетишимиз лозим”, деб жавоб бердилар. Посбонлар улуғ амирлардан бундай жавобни эшитиб, уларнинг макру хийла ва куфрони неъматларидан беҳабар, текшириб турмасдан, эҳтиётсизлик билан исёнчи амирларга қалъа ичига йўл бердилар. Уларнинг сони икки юз нафардан ошмайди, деб ўйлаган эдилар. Исён ва ғалаён аҳли ўз сардорлари билан қалъага кириб, дарвозаларни эгаллаб олдилар. Посбонлар бу ҳаракатларни кўриб, мулоффа ва муҳорабага киришдилар. Уларнинг тўфанглари овози барча сипоҳ аҳли ва исёнчилар билан ёрдам беришга ваъдалашган пистирмада мунтазир турган дарвешлар қулоғига ҳам етиб борди. Булар шариятга хилоф иш қилганлар бўлиб, аксарлари осий ва исёнчилар билан бирлашдилар. Хоин амирлар қалъадагиларга шихна, шаҳар улуғлари ва раъиятнинг ёрдами етиб келмаслиги ва уларнинг

ишлари чиппакка чиқмаслиги учун дарвешлар ва уларнинг ҳамтовоқларига минг нафар отлик бериб салтанат пойтахти бўлмиш Хўқанд шаҳрининг улуғлари ва аёёнларининг уй-жойларини талон-тарож ва хароб қилишни буюрдилар. Шаҳарнинг авбошлари ва фасод келтирувчи жоҳиллари ҳар томондан келиб, бу исёнчи жамоага қўшилиб ғалаён кўтариб, шаҳар ичида талончилик ва ёнгин ёкиш билан машғул бўлдилар. Қалъа мудофаачилари исёнчи сипоҳнинг бешдан бир қисмига ҳам тенг бўлмаса-да, ҳеч жойдан мадад ва кўмак олмасдан тонггача жонбозлик билан қаршилик кўрсатиб, мактул ва мажруҳ бўлдилар. Қолганлари жанг ва урушдан чарчаб, ожиз ҳолда асирликка тушдилар. Исёнчи амир ва сипоҳларидан ҳам кўп киши ҳалок бўлди. Исёнчилар қалъа, ундаги қатга ўқ-дори, озик-овқат ва хазинага эга бўлдилар. Дарвеш ва авбошу паст одамлар билан талончилик билан банд бўлган отлик сипоҳ эрталаб тонггача уламо, ашрофу ақобир, тожирларнинг дўконларини талон-тарож супургиси билан пок-покиза супуриб, бидъат сулук ва тариқатларни шарияти шарифга қарши деб ҳукм қилган ва фатво чиқарган олимлар, фақиҳлар ва ҳокимларни тутиб олиб, минг хорлик ва зорлик билан ўлдириб, ул азизлар жасадларини ит ва ҳайвонлар олдига ташладилар, йиртқичлик ва конхўрликда, жафокорликда заррача паст келмадилар. Билим ва курул эгалари яширин манзилларга қочиб, кутулганлар бу ўлкадан кўчиб хуфия бурчақларида ётдилар.

Исёнчиларнинг сардорлари Жумабой қайтоқий, Ирисқули ва Раҳмонқули жарчи юбориб талон-тарож ва босқинни тўхтатишни буюриб, барчани саройга келиб салтанат хонадонидан бирор кишини ҳукмронликка сайлаб, ундан кейин бошқа ишлар билан машғул бўлишни маълум қилдилар. Исёнчи ва фитна аҳли талон-тарождан қўл тортиб, дор ул-аморада жамъ бўлдилар. Мажлисида ҳукмдор сайлаш масаласида ҳар хил тақлиф ва мулоҳазалар илгари сурилди. Бир гуруҳ Шералибек ибн Ҳожибекни танладилар. Бошқа гуруҳ Олимхоннинг укаси Умарбекни сайлаш тарафдорлари эдилар. Иккала жамоа ҳам ўз даъволарини далил ва бурҳонлар билан асослаш учун ҳаракат қилардилар. Раҳмонқули минг тоифасидан бўлиб, қавми ва тобеларининг кўплиги ҳамда нотиклиги, сўзлашда барчадан чечанлиги билан ажралиб туриб, Фарғона хонлари ҳам аксаран минг тоифасидан бўлганидан у насабини уларга боғлаб, бундай яқинликдан сипоҳнинг бошқа сардорлари ичида кўпроқ эътибор ва ихтиёрга эга бўлганидан сўз жиловини қўлга олиб деди: “Шералибек макмлатнинг бир чекасида яшаб, ҳукумат бошқарувининг феълу атворидан яхши баҳраманд бўлмаган, отаси ҳам ҳукуматга етмаган. Халқ орасида маъруф ва машхур эмас. Уни ҳеч ким билмайди. Бундан ташқари Шералибек узок жойда. Бир гуруҳ сипоҳ юбориб уни олиб келгунча ўн беш кун ўтади. Ишимиз эса ҳали субутга етмаган, мамлакатнинг бошқа худудлари бегоналар қўлидадир. Шундай бир вақтда ҳукмдорсиз қолсақ тўғри ва савобдан бўлмайди. Янги сипоҳ тахти фармонида бўлган Олимхон бизга қарши лашкар тортса, ҳолимиз хароб бўлар. Энг яхши ва маъқул иш бу Олимхоннинг укаси шахзода Умарбекни ўзимизга ҳукмрон қилиб сайласак. У хонзода, илму дониши билан машхур ва маъруф бўлган. Фарғона халқи унинг эҳсон ва карамини кўп кўрган, ёрдамчи ва орқадошлари ҳам кўндир. Агар уни хон қилиб танласак, ҳозирча биз билан бирга бўлмаган сардор ва амирларнинг баъзилари унга мойил бўлиб, бизга қарши чиқмасликлари мумкин.

Уларнинг ўргаларида тарқоқлик ва қаршилиқ ҳам пайдо бўлиши аниқ. Бундан эса бизнинг ишимиз тараққий топиб, ғалабани қўлга киритиш осон кечади. Хукумат бошқаруви жиловини қўлимизга оламиз, Умарбекка эса салтанат ва хукумат номигагина берилади. Кундалиқ сарф-харажатини тайинлаб, бизга хайрихоҳ бўлганлардан посбон ва хизматига одамларни қўямиз. Бизнинг рухсатимизсиз унинг хузури ва қабулига ҳеч ким киритилмайди. Қўлимизга тушган унинг яқинлари ва тобеларини ҳибсада яна ушлаб туриш керак. Бу ҳолатда Умарбек бизга ҳеч қаршилиқ кўрсата олмайди”.

Бу фикр ва тадбир барча исёнчи ва ғалаёнчи амирларга маъқул тушди. Хонзодалар ичидан Умарбек ҳукмронлик ва хонлик учун сайланди. Волий ва ҳокимларни амалларидан олиб янгиларини тайинлаш борасида сўз кетганда, Раҳмонқули деди: “Музофотларга ҳоким ва лашкарда амирларни алмаштириш ва тайинлаш бўйича сўрасангиз, менимча бироз кутишимизга тўғри келади. Вилоятлар ва амирликни ўзаро бўлиб олсак, Тошканд ва Туркистонда бўлган амир ва бошлиқларнинг адоват ва хусуматлари бизга нисбатан янада ошади, умидлари қўлдан тушиб, бизни синдириш ва интиком олиш учун саъй ва ҳаракатлари янада ошиши мумкин. Олдимизда турган муҳим ишлар биздан сабр ва тоқатни талаб қилади, қистоқ ва шитоқ бизга керак эмас, тафаккур ва мулоҳаза юритиш вожибдир. Элчилик тариқасида уларнинг хузурларига бир доно кишини юбориб, уларни ярашиш ва дўстликка қақирсак, ҳурматларини жойига қўйсак. Давлат ва миллатнинг муҳим ишларидан бўлмиш амал ва мансабларга тайинлаш ва олишда улар билан маслаҳат ва машварат қилсак. Шунда душманлик дўстликка ва кўркув яқинликка алмашиш бўлиши мумкин”. Унинг сўзи шу ерга келганида мажлис аҳли Раҳмонқулининг фикр ва тадбирига қойил қолдилар.

Раҳмонқулибекнинг ишорати билан балоғат шиор бир мунший Умархон номидан марҳамат ва ваъдалар билан тўла бўлган бир даъватнома (истимолотнома) тартиб берди. Яна бир аҳднома исёнчи амирлар тарафидан тайёрланиб, унда иттифок, иттиҳод ва аҳду паймонлар ёздириб, таъзимга лойиқ бир Қуръон билан оғт ичиб, қитмир амирлар унга қўл қўйиб, ўз муҳрларини босдилар ва аҳли фитнанинг ишончли кишиларидан бўлмиш Абдулқарим тўқсоба орқали яширин тарзда Тошкандга юбордилар. Абдулқарим шиддат билан Тошкандга келиб у билан олдиндан таниш, дўстлик алоқаси бўлган амир ва вазирлар, қариндошлари билан учрашиб аҳдномени уларга кўрсатиб, уларни ишонтириш учун ўзи билан олиб келган Қуръони мажидни далил қилди ва шу Қуръон билан амирлар оғт ичганларини айтиб, ҳийла ва васваса билан машғул бўлди...

Шу вақтда фитна аҳли ва қирриқ дарвешлар қўлидан ўша талон-тарож ва босқинчилик кечаси қочиб, мажруҳ ва оч-яланғоч, пиёда салтанат пойтахтидан Тошкандга етиб келган шихна ва бошқа қочоқлар Хўқандда содир бўлган фожиали воқеалардан сарой хизматчиларини хабардор қилдилар. Улар орқали Олимхон ҳам хабар топиб зудлик билан Тошкандда бўлган амиру вазиро олий даргоҳга қақирилди. Машварат мажлисида лашкарнинг қолиши ёки ҳаракат қилиши, бу балонинг дафъи ҳақида маслаҳат уюштирилди. Ҳар хил таклиф ва мулоҳазалардан мажлис узоққа чўзилди. Охири мажлис аҳли икки гуруҳга бўлинди. Садоқат сайқалидан кўкраклари ойинаси мусаффо бўлганлар айтдиларки, “Дашти қипчоқ

ва Туркистонда янги сипоҳ билан ислом шиорлари ва шарият аҳкомини жорий қилиш билан банд бўлган амир ва сардорлар Тошкандга чақирилсин. Зудлик билан Хўжандга бориб, у ердаги сипоҳни ҳам олиб, биргаликда хонаки душманлар жангига кириш лозим, зеро ички душманни йўқ қилиш барча ташқи ишлардан ҳам муҳимроқдир”.

Мажлис аҳлидан юраклари нифоқ марази ва куфрони неъматга гирифтор бўлганлар айтдиларки, “бу ишда сусткашлик ва кечикиш асло тўғри эмас. Лашкар йиғишга ҳожат йўқ. Фатҳ ва нусрат лашкар ва сипоҳнинг кўп ёки камлигидан бўлмайди. Ҳумоюн хоннинг ихтиёри соясида бўлган шу сипоҳнинг кучи ҳам исёнчи амирлар билан олиб бориладиган барча мудофаа ва муҳораба ишларига етади. Карам ва зафар ато этгувчига таваккал қилиб, куч-қудрат ва шавкатлари ошмасдан зудлик билан душманга қарши бориш керак. Дашти Қипчоқ ва Туркистонда бўлган барча сипоҳ ва амиру сардорларни Тошкандга чақирсак, кўчманчи қабилалар буни лашкарнинг зайифлиги ва чекиниши деб билиб, қўққисдан балвойи ом кўтарилиб кетиши мумкин. Бу эса улар билан насаб ва жинсиятда яқин бўлган Тошканд атрофидаги кўчманчи қозоқия тоифаларига ҳам таъсир қилиши мумкин. Натижада, икки душман орасида қолиб кетамиз. Бу ноҳия ва мамлакатнинг кўчманчи аҳолиси ҳали ишончли бўлмаганидан лашкарнинг ярмини бу худудда қолдириб, қолганини Тошкандда жойлаштириш лозим. Қачон ва қаерда бизга мадад ва ёрдам керак бўлса Тошканддан сўраб оламиз”.

Ақсар умаро иккинчи гуруҳ фикрини маъқуллаши натижасида Дашти қипчоқ ва Туркистонда бўлган сардор ва кўшин иккига бўлиниб, бир қисм у ерларнинг муҳофазати учун қолиши, иккинчи гуруҳ эса Тошкандга келиб туриши учун фармон берилди.

Олимхон давлатининг қуёши ботиш чегарасига етиб, Аллоҳ хоҳиши Фарғона мамлакатининг аҳволини ўзгариш ва айнашига олиб келди. Аҳли нифоқ машваратига амал қилиб, тафаккур ва эҳтиёткорликни унутиб, айни шу кунларда керак бўладиган янги сипоҳни худудларни муҳофизати учун қолдириб, ўзидан узоклаштирди...

Олимхон Тошкандда Саййидалибек ва Арслонбекни қолдириб, хизмати ўзангиси остида бўлган сипоҳ ҳамда Тошканд қўшинидан беш минг нафарини олиб исёнчи ва ғалаёнчиларга қарши Фарғона салтанатининг пойтахти сари равона бўлишга фармон берди. Кировчи қалъасига етиб келганида унинг ҳоқими Хушвақт додхоҳ куфрони неъмат зоҳир қилиб, қалъа дарвозаларини ўз валинеъматига ёпиб ташлади. Жазо бериш ва интиқом олишга вақт йўқлигидан, жиловни Тилав тарафига буриб, Қандир давони этагида отдан тушди. Лашкар амирлари ва бошлиқлари билан қайси тарафдан юриш мақсадга мувофиқ мазмунида машварат қилди. Баъзи намак ҳақи ва қадрини билганлар “Хўжандга бориб, улуг давлатхоҳлардан бўлмиш ҳоқими Холиққулибекни лашкари билан олиб, бирга душманга қарши борсак”, деб айтдилар. “Душман қўшинидан беш баробар кам бўлган сипоҳ билан, тўғри ва текис йўлларни қўйиб, бу тоғ ва давонлар билан боришимиз хикматдан узокдир”.

Диёнат нуридан кўзлари баҳраманд бўлмаган бошқа жамоа эса душманлик уруғини диллари экинзорига экиб, дедилар: “Биз Ирисқулибекни қатта лашкар билан келиб Хўжандни аҳду паймон билан қўлга киритишини, Холиққулини эса

Хўқанд дорус-салтанатиға юборганини эшитганмиз”. Бошқа бир мунофиқлар ҳам бу сўзлар чинлигини турли баҳоналар билан тасдиқлаш йўлиға ўтдилар. Бу ғаразли сўзлардан Хўжанд сафари қолдирилиб, ул манзилдан шахзода Шохрухбекни барча ахли байт, ҳарам ва мулозимлар билан Тошкандға қайтариб юбордилар.

Қор ва ёмғир шиддатидан Кандир давонидан лашкарни олиб ўтиш имкони бўлмади. Қизил кўприк дарасидаги йўл билан равона бўлиб, икки кун тошлоқ, тор ва будур йўллардан юра бошладилар. Тўплар ва ўқ-дори ва озик-овқат юклатилган от ва туялар йўл азоби ва қирчиллама совуқ шиддатидан юришдан қолганларида юкларини тушириб, кўмиб ташлаб юришни давом этдилар. Учинчи куни Бодом чашма мавзеида кўниб, ёмғир ва қор кўплигидан бу ерда бир кун дам олдилар. Шу вақтда ғаддор ва жафокор амир ва бошлиқлар тарафидан йўлни тўсишға маъмур бўлган Шодмонбек қипчоқ ва Муҳаммадшарифбий курама Олимхон лашкари олдини тўсиб, ҳужум қилишға қасд қилдилар. Олимхон лашкарини ўз жойида қолдириб, хос сипоҳидан беш юз нафар галабаходурларини олиб, сафларини ростлаб душманга ташланди. Душман сафини ёриб, шу жангда мардоналик додини берди. Лашкар Олимхондан шундай журъат ва шижоатни кўриб, улар ҳам кўққисдан ҳамлага ўтиб, ул осий ва фожирлардан кўпларини ўлдириб, баъзиларини асирға олдилар. Қолганлари тоғ ичи ва ён атрофға тарқалиб, қочиб кетдилар. Хон лашкарини қувишдан тўхтатиб, ўз мақсад сари йўлга чиқишни буюрди. Юриш давомида тоғ йўлининг оғирлигидан кўпгина оту туя ва улов ҳаракатдан қолиб, ичи қора ва бедил аскарлардан баъзилари совуқ еб чарчашларини баҳона қилиб, хон узангисидан қочиб хорлик ва бадномлик водийси сари кетдилар. Лашкардан яна кўпчилик эса оту уловлари йўқлигидан ожиз қолиб, ҳамроҳликдан узрли сабабдан қолиб кетдилар. Уларға озик-овқат ва зарур бўлган нарсаларни бериб, қўр-қут ва сардорлар тайинлаб, яна йўлни давом этдилар.

Тоғлар ичидан, дарё бўйлаб Туз қонига олиб борадиган йўлдан юриб сахроға чиқиб, қонга бир фарсах қолган жойда қўш уриб, хон лашкарни қўруқ ва санашдан ўтказишни буюрди. Хос амирлар ва сипоҳнинг жами озган ва ҳолдан тойган отлари билан беш юзу эллик нафарни ташкил қилди. Бу манзилда баъзи давлатхоҳлар арзға етказдиларки: “Ўратепа қальасига, Маҳмудхўжа ҳузурига бориб, унинг мадади билан Хўжандни олиб, душманмиз билан уруш қилишимиз мақсадға мувофиқ кўринади, чунки бунча кам сипоҳ билан душман билан урушиш машаққат ва мушкул ишдир”. Олимхон бунинг жавобида деди: “агарчи бу сўзлар ихлос ва садоқатдан айтилган бўлса ҳам, ҳаммият ва ору номус ҳали сарой мулозимлари сафидан жой олмаган, душманмиз мулозимларидан бўлган кишидан мадад сўрашға йўл бермайди”. У гўёки мана бу фард мазмунига амал қилди...

“Ҳиммат арбоблари номлари абадий бўлиши, яхшилик билан ном қолдириб яшашни хоҳлайдилар. Худо кўрсатмасин, агарда бирор-бир шармандалик уларға тегса, ўлимни яшашдан авло, деб билдилар. Сизлардан ким эсон-омон қолишни истаса, ўйламадан бу жарликдан чиқиб кетсин, мен сизлардан розиман. Мулку миллат, нусрат ва давлату ҳукумат учун ўзларингизни қанчалар ҳалоқат ва хатарға солиб, валинеъматингиз ҳақи намақини қилгансиз. Бу машаққатли сафарда ҳам сизлардан ҳар бирингиз шижоату мардликда яхши ном қолдирдингиз, мен сизларни бошқа ушлай олмайман. Қочиб кетиб, шарманда бўлишдан фойда йўқ,

чунки қаерда бўлса ҳам кун битган бўлса, ўлим эгасини топади. Ажал ва ўлим ҳақдир, ундан ҳазар қилиш ва кўркиш ярамайди. Мен сизлардан рози бўлганимдан сизлар ҳам мендан рози бўлинглар. Орангизда ўн икки йил ҳукмронлик қилдим. Имконга яраша ҳол-аҳволларингиздан хабардор бўлиб, иззатингизни сақладим. Бироқ, мен ҳам бир оғиз бандаман, ўзимни беайб ва маъсум деб билмайман”. Хон сўзини яқунланганида беихтиёр унинг кўзларидан ёш чиқиб, юзларига оқиб тушди. Сипоҳ ва амирлар ҳам йиғлашга тушиб, “фақир эдик, давлатингиздан бой бўлдик, хор эдик, марҳаматингиздан азиз бўлдик. Бошқаларга ўхшаб биз ҳумоюн узангисидан қочиб, қуфрони неъматни раво кўрмадик, ҳаётимиз борича давлат ва миллат душманлари билан жанг қиламиз. Биз қулларингиздан шариф хотирингизни жамъ тутинг, қаерга борсангиз соядек қадамингиз остидан жилмаймиз”...

Шундан кейин лашкариянинг отлари озиб тойгани ва бутқул хароб ва ярамас ҳолатга келмаслиги учун, уруш куни яна керак бўлишини инобатга олиб, хар куни озгина йўл юриб, уловларни боқишга қарор қилинди. Шундай қилиб секин-аста ва шошмасдан ҳаракат қилиб Сирдарёдаги Оқжар кечувига беш кун деганда етиб келиб, дарёдан ўтдилар. Ўшал жойда дорус-салтанат раъиятидан бўлмиш бир неча нафар савдогарни учратиб, улардан вазиятни сўраганларида улар арзга етказдиларки, “фитна ва исёнчилар, мулк ва давлат душманларининг қинғир ишларидан салтанат пойтахти аҳолиси ва Фарғона мулки раъияти бошларига бениҳоят ғам ва қайғу тушган. Фарғона халқи сиздан тўғри ва аниқ хабарлари йўқ. Агарда зоти хужаста сифат валинеъматимиздан огоҳлик топсалар бу мулк халқи қайтадан тирилиб, янгитдан хуружга келиб, бу тўлин ой дорус-салтанат бўлмиш Хўканд осмонида пайдо бўлиши билан, барча аҳоли, улуғлари билан фасодчилар ва ғалаёнчиларга ҳужум қилиб мадад бериш учун саъй ва ҳаракат қилишлари мумкин. Бироқ исёнчи амирлар сизга қарши тўрт атрофда катта қўшинни жойлаштириб, сизни кутиб туришган”.

Бу хабарни эшитиб шул савдогарларни инъом ва сийловлардан баҳраманд қилиб рухсат бердилар. Хон ўз яқинлари билан душманга билдирмасдан пойтахтга кириб бориб, аҳоли ёрдами билан душманга қарши жанг қилишга қарор қилдилар. Улар кечаси йўл юриб, қундуз куни шомгача бирор жойда яшириниб, учинчи куни бир тепалик орқасида жойлашганларида, тақдирнинг ўйини, бахтга қарши тасодифан бир неча душман ўша тепаликка чиқиб унинг орқасида сипоҳни кўриб, тез отлари жиловини орқага буриб, қочдилар. Шу заҳоти уларнинг орқаларидан бир неча баҳодирлар от қўйиб қувганларида уч нафарининг отига ўқ тегиб, отдан йиқилдилар. Уларни асирга олдилар. Қолганлари қочиб кетишди. Чарчаган ва озган отлар билан уларни қувиш қийин бўлди. Ўша учта бандини Олимхон ҳузурига олиб келдилар. Тергов ва таҳқиқлардан кейин маълум бўлдики, булар исёнчи Ирискулибек лашкаридан эканлар. Булар сардорлари амрига мувофиқ лочин, кирғий ва овчи итлар билан овга чиққан эканлар. Уларнинг лашкаргоҳлари Олимхон қароргоҳининг ўнг қўлида, уч фарсах нарида жойлашган экан. Олимхон бундан хабардор бўлгач, агар қочганлар душман лашкарига хабар берсалар, улар пойтахт йўлини тўсишларини, уруш воқеъ бўлиб қолса, бу камсонли сипоҳ ва озғин отлар билан оғир ва машаққатли вазиятга тушиш мумкинлигини фаҳмлади. Хон сипоҳи билан дорус-салтанат сари равона бўлди.

Олимхон сипоҳидан қутулиб қочиб кетган исёнчилар лашкаргоҳига етиб келиб, бўлган можаро суратини фитнагар Ирискулибекка айтиб бердилар. Ул беდიёнат ва неъматга куфр келтирган ўз лашкарини иккига бўлиб, бирини олдига ва иккинчисини ўзи билан олиб юриш қилди. Ҳозир Ҳамичбий (*Қамичбий?*) номи билан машҳур бўлган Шаҳмастбек кишлоғи яқинида, исёнчи қўшиндан икки минг нафари етиб келиб, Олимхон қўшинини йўлини тўсдилар. Бу ҳолатни Олимхон кўриб, суҳандонлик билан шуҳрат қозонган Абдуллоҳ додхоҳни ғалаёнчиларга панд ва насиҳат бериш учун юборди. Фармони олий амрига мувофиқ Абдуллоҳ додхоҳ уларнинг орасига хиром айлаб, фасоҳат таржимон тили билан ваъзини бошлаб, исёнчиларни ёмон ахлоқ ва ёмон амал, бевафолик, ҳақни унутмаслик ва куфрони неъматдан тўхтатиб, оқибатларидан уларни огоҳ қилмоқчи бўлди.

Уларга бу хонадон вакилларида олдин ва ҳозир қанча яхшилик етганини айтиб, тўғри йўл ва имонга даъват этди, фойда бермади “Қимни Аллоҳ адаштириб қўйса, унинг учун бирон ҳидоят қилгувчи бўлмас. (Аллоҳ) ундайларни ўз туғёнларида адашиб-улоқиб юрган ҳолларида тарк қилур”.

Амри маъруф ва наҳйи мункар ўрнига бахти қаро жамоадан бу насиҳатчини милтиқ билан отиб ташламоқчи эдилар. Абдуллоҳ додхоҳ бу ҳаракатлардан ҳабар топиб, Олимхон ҳузурига қайтиб келди. Шижоатни касб этган хон сипоҳини жангга ва ному номусларини кўриқламоққа тарғиб ва ташвиқ қилди. Баланд овозда такбир айтиб, шу оғир кунда у билан бирга бўлган вафодор ва диёнатли сипоҳи билан жанг маъракасига юзланди. Икки тарафдан ҳам жанг олови баланд ёди. Икки соатдан кейин Олимхон сипоҳининг ҳужуми, оташ сочувчи тўфанг ўқлари ва қилич зарбидан ул фитна солувчи қавм хорлик тупроғига тубан йиқилиб, бир қисми қочиб кетди. Диёнат ва инсоф ёрлардан ҳам бир юзу етмиш киши шаҳодат даражасига мушарраф бўлди. Олимхон қолган сипоҳини қувишдан тўхтатиб, аста-секин дорус-салтанат тарафига ҳаракат қила бошлади.

Олимхон ҳали бир фарсах йўл юрмасдан бадбахт Ирискули икки мингдан ортиқ отлик лашкари билан келиб, ўз валинеъмати билан урушиш учун мусобақага киришди. Хон ҳукмига биноан сипоҳ отлардан тушиб, учта сафда ростланиб аҳли фитна ҳамласига қарши турдилар ва тўфанглардан тўхтовсиз ўқ отиб, баъзиларни ерга тикиб қўйдилар. Бахти қайтганлар фавжи бирор ишни қойиллатиб бажармаганларидан, ўз аскарлари қошига қайтдилар. Исёнчилар сардорлари сипоҳларини бир неча гуруҳга бўлдилар ва тўрт тарафдан ҳужумга ўтдилар. Вафо ўрмонининг шерлари, сидқ ва сафо гуруҳининг аъзолари имкон борича мудофаа ва муҳорабага қўшиш қилиб, исёнчилар ва бадбахтлардан қатта қисмини ўлдирдилар, қолганларини ҳам йўқ қилишга ҳаракат қилардилар. Зафар ғайб пардасидан дину давлат валийларига қарийб чехрасини кўрсатмоқчи эди, бироқ азалий тақдир бошқача экан, шунча шижоат ва жасорат фойда бермади. Қазодан бир ўқ Қамбар деган бир қипчоқнинг милтиғидан отилиб хони олижанобнинг кинасиз кўкракига тегди. У ёнбошлаб ерга йиқилиб тушиб, жонини жон бергувчига берди. Раҳматуллоҳ парвоначи мазлум хонни ердан кўтариб, кучоғига босди. Олимхоннинг аксар сипоҳилари мақтул ва мажруҳ бўлиб, юз нафардан кам қолдилар. Улар хон атрофини ўраб олиб, исёнчилар бошлиғига “биздан бир тан тирик қолса ҳам хонни сизларга бермайди”, деб қатъий айтдилар. “Агарда хон жасадини сўрамасаларинг

биз жангни тўхтамаиз, ўликни олиб бориб аждодлари қабристониди дафн этамиз. Шундан сўнг замона хони нимани буюрса, фармонига итоат қиламиз”, деб айтдилар. Иккала тараф ҳам жангни тўхтатдилар. Вафо ахлдан икки нафар ва золимлардан ўн киши бу воқеани Хўқанд дорус-салтанатига етказиш учун равона бўлдилар. Тез фурсатда бу мотам хабари Умархон ва итлар қулоғига етиб борди. Катта ва кичик ичидан дод-фарёд овози фалакка кўтарилди. Уламо ва акобир, ёшу қаридан катта бир гуруҳ амири қабир ва хони беназир жанозасини истикболи учун Хўқанд шаҳридан ташқарига чиқдилар. Олимхон жасадини бир зарнигор аравага ортиб, улуғ аждодлари кўмилган мазорига олиб келиб, жаноза намозини адо этиб, кўмдилар. Амири мазкур шаҳодати муносабати билан ўша давр фозиллари марсия ва таърихлар битиб, дурлар сайқал бериб, шеърлар ёзганлар. Улар жумласидан бир таърих билан кифоят қилинди. Таърих:

Ҳотифе гуфт соли машҳади ў,
“Шаҳри Хўқанд” рўйи меҳр надид.

[Бир ҳотиф унинг шаҳодат йилини,
“Шаҳри Хўқанд” меҳр юзини кўрмади, деб айтди].

Ҳиммат, шижоат ва саховатда, лашкар тарбиясида бурунги хонлардан сабоқ бериш гўйини ютиб олган эди. Унинг ҳукумати даврида янги қоида ва қонунлар, янгича тартиб ва одатлар жорий қилинди. Жумладан, у тўп қуюувчи, милтиқсоз ва борут (порох) ишлаб чиқарувчи усталарни олиб келиб, йигирма минг янги сипоҳни ёв-яроғ ва милтиқ билан қуроллаб, тонгдан кечгача ўзининг эҳсон дастурхонидан уларга ҳақ берарди. Бундан ташқари эски сипоҳдан ўттиз минг аскар совуқ қурол ва ёв-яроғ билан унинг хизматида эдилар. Ҳарбий юришлар пайти ва зарурат тушганда юз минг лашкарни жамлаши мумкин эди. Баъзан гавҳар сочувчи тилидан шундай сўзлар томардики, “бу кичик мамлакат, яъни Фарғона, Бухоро ва Хоразм бир нечта хонни сифдари олмайди. Бу вилоятларнинг хонлари ва амирлари ораларидан бир нафарни улуглик ва раҳбарликка танлаб, иттифоқ билан ҳукумат тузишлари лозим”. Бу фикр ва мулоҳазалардан тўла мактубларни ёзиб у қўшни хонлар ва умароларга юбориб, уларни иттифоқ ва бирлашишга даъват қилар эди. Хоразм хони бу таклифларни қабул қилиб, Бухоро амирдан ҳали жавоб келмасдан, умри бу максадларини рўёбга чиқариш учун унга вафо қилмади. Олимхон яна ҳалол касб билан ризки рўзи тополмай ожиз қолган етимлар, нобинолар, қария ва боқувчисиз қолганларга егулик, кийим-кечакларини хазинадан, хонлик ошхонасидан тайинлаган эди. Соғ-саломат гадо ва тилончиларни бу ишларидан манъ этиб, ҳалол ишлашга буюрди. Фирибгар ва ёлғончи (сохта) саййид ва сўфийларнинг юриш-туришлари ва умргузаронлиги шарият қоидалари ва миллатнинг удумларига тўғри келмагани боис иззат ва иқромли уламо ҳамда ҳурматли фақиҳларнинг фатволари орқали манъ этди. У айтар эди: “Иззат ва мартаба талаб қилган киши, осойишталик ва айш-ишрат (ҳаловат) истаса, ҳукумат ва салтанат пиллапоясига қадам қўймасин. Ул икки нарса бу икки нарса билан келишмайди”. Яна дерди: “Ким меҳнат ва машаққат ўрнига озодликни ихтиёр қилса, узлат ва хилват бурчагига борсин”. Дерди: “Ҳиммат арбоблари ранж ва азобнинг юкини тортишлари лозим, хатар ва балолардан андиша қилиш керак эмас”. Дердики: “Хон ва султонлар аҳволларидан хабарсиз бўлган кишилар тасаввур қиладиларки, барча ноз-неъмат ва лаззатли

нарсалар улар учун доим тайёр, улар ҳамиша роҳат ва хурсандчиликда вақтларини ўтказадилар. Бу хом ҳаёлдир. Барча одамлар кундалик ризк-рўзиларини ўйлаб юрсалар-да, аммо улар олам халқи ғамини еб юрадилар”.

Олимхондан яхши биналар ва жорий хайриялар кўп қолган. Жумладан, Мир мадрасаси, ҳозир ҳам мавжуд бўлган Олтиариғ қасабаси. Олимхон мулкнинг муҳим ишлари ва молия вазиятидан барча жузъиёт ва куллиёти билан яхши хабардор эди. Ҳоким ва уммоллари раъиятдан бож, хирож, закот ва ушрларидан, шаръий ва урфий расму русумлардан бир фулус ёки бир дона кўп ололмасдилар. Унинг осойишта ва тинч замонида бирор-бир зўрни камзўрга зулм ва ситам қилишига йўл қўйилмасди. Мамлакатида, сахро ва ўлкаларида, тоғу адирларидан барча мусофир ва мужовир, босқинчи, йўлгўсар, ерли ва ажнаби ўғрилардан ҳимояланган ва қўриқланган бўлди. Ҳиммат ва шижоат, саховат, адолат ва сиёсатда ҳеч қандай камчилиги бўлмаган. Зоти шарифи яхши фазилатлар билан безалган, мақтовга арзигулик хислатларнинг манбаи эди. Ҳукумати муддати ўн икки йилу уч ойу ўн етти кун бўлиб, 38 йил умр кўрган. Ундан тожу тахтни зеб берувчи учта ўғил қолган эди. Биринчиси Шохруҳбек, иккинчиси Оталиқбек деб аталган Иброҳимбек ва учинчиси Муродбек. Бир қиз ҳам ёдгор қолган. Шохруҳбек падари бузрукворининг фожиали воқеасидан сўнг андак фурсат ўтмасдан исёнчи амирлар сазйи ва ҳаракатлари билан ўн саккиз ёшида шахидлик иззатига етди. Ундан ҳам учта фаррух сийратли ўғил: Ҳайдарбек, Саримсоқбек ва Каттабек ҳамда бир қиз қолган эди...

⁷⁵ Удайчи/ҳидоячи – элчилар, чопарларни хон хузурига олиб кирадиган сарой амалдори.

⁷⁶ Лашкар – бекларбеги. Асли номи Ғуломшоҳ Чатрорий. Умархон хос махрамларидан бўлган. Иноқи калон (1814-1815), Тошкент ва Дашти қипчоқ хокими (баъзи танаффуслар билан 1816–1841). Кўлоб ва Давроз (1830) ва Жанубий Қозоғистон (1834)га қилган юришларни бошқарган. Эшонқули додхоҳ деган ўғли бўлган ва унинг Тошкентда бино этилган иккита мадрасаси (Кўшмадраса) маълум. Шўролар даврида бузиб ташланган.

⁷⁷ Бекларбеги – бекларнинг беги. Шарафли ҳарбий унвон. Амир ал-умаро унвони билан тенг бўлган.

⁷⁸ Мингбоши – Қўқон хонлигида олий ҳарбий унвон, ҳарбий вазир. Минг нафар сарбознинг бошлиғи.

⁷⁹ Хўтан – Хитойнинг ғарбий қисмидаги шу ном билан аталган дарё, Тарим дарёсининг ўнг ирмоғида жойлашган шаҳар.

⁸⁰ Додхоҳ – дод, адолат истовчи. Саройдаги амалдор. Барча ариза ва сўровларни хон (амир)га етказиб, жавобини олиб чиқадиغان шахс. Маҳаллий ҳокимларга ҳам кўпинча шу унвон берилган.

⁸¹ Қуръони карим, 6:13.

⁸² Қипчоқлар – (рус манбаларида – половцы, Византия манбаларида – куманлар) – туркий халқларнинг энг йирик қабилаларидан бири; ўзбек халқи этник таркибидаги асосий компонентлардан бири. Қипчоқлар нафақат ўзбек халқи энтогенезида, балки қатор бошқа туркий халқлар – қозоқлар, қирғизлар, қорақалпоқлар, туркманлар, татарлар, бошқирлар, олтойликлар ва Шимолий Кавказдаги айрим халқлар (нўғойлар, қўмиқлар, қорачойлар ва б.) шаклланишида

муҳим рол ўйнаган. Қипчоқларга хос этник белгилар усмонли турклар, венгерлар ва б. қатор халқлар таркибида ҳам мавжуд.

Қипчоқларнинг Мовароуннаҳр маданий минтақаларига ялпи кўчиб келиши Шайбонийхон даврида XVI асрда ва кейинчалик XVII асрда аштархонийлар даврида юз берган. Шунингдек, қипчоқлар XVI нинг иккинчи ярми – XVIII нинг бошларида, жунғарларнинг Қозоғистоннинг жанубий ҳудудларига бостириб кириши жараёнида ҳам Зарафшон воҳаси ва Фарғона водийсига кўчиб келганлар. Қорақалпоқлар, қозоқлар билан бирга қипчоқларнинг Ўрта Осиё ҳудудларига кириб келиши икки йўналишда бўлиб, уларнинг бир қисми Сирдарёнинг юқори оқими бўйлаб Тошкент воҳаси ва Мирзачўл ҳудудларида жойлашган. Қипчоқларнинг иккинчи қисми эса Ўрта Зарафшон бўйлаб кетган. XVIII асрнинг 20-30-йилларида қипчоқлар Шимолий Фарғонанинг тоғ олди минтақаларига келиб ўрнашганлар. Фақатгина маълум миқдордаги қипчоқларгина Тошкент воҳасида қолган. Бу даврда қипчоқлар 4 та асосий гуруҳга: қора қипчоқ, сариқ қипчоқ, хитой қипчоқ ва қулон қипчоқларга бўлинган. Уларнинг ҳар бири, ўз навбатида, майда гуруҳларга бўлинган. Қипчоқларнинг айрим гуруҳлари XX асрнинг бошларигача ўзларининг уруғ-қабилавий бўлинишларини сақлаб қолганлар (Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси).

⁸³ Қуръони карим, 48 сураси.

⁸⁴ Қўш тегирмон – ҳозирги Бағдод тумани (Фарғона вилояти)даги Қўштегирмон қишлоғи.

⁸⁵ Оталиқ/Оталиқ – тахт эгаси ёки ворисининг ота ўрнидаги маслаҳатчиси, мураббийси (регент). У(лар) давлатда энг кучли бўлган қабила бошлиқлари ёки ижтимоий табақа вакилларида тайинланган.

⁸⁶ Шайх ул-ислом – давлатда мусулмон жамоасининг бошлиғи. Ўзларини саййид ва ҳўжалар деганлардан тайинланган.

⁸⁷ Қуръони карим, 4:59.

⁸⁸ Қуръони карим, 2:258.

⁸⁹ Умархон ибн Нарботур лақабли Абдулқаномхон салтанати навбатининг зикри. 1225/1810 йили Умархон жаҳонбонийлик тахти ва хонлик маснадига қадам кўйиб, адл ва адолатпарварликка киём қилди. Атрофдаги хонлар унинг қутлови учун хузурига мактуб ва элчиларни дўстлик ва бирлик учун юборардилар.

Ҳукумат ва давлат Умархонга қарор топиши билан, Фарғонанинг кўчманчиларидан қипчоқия қабиласиким, бу мамлакатнинг исёнчи ва бузғунчилари бўлиб, фитна ва фасод, талон-тароҷлик ва харобаликка сабаб эдилар, Олимхон даврида эски қабих ҳаракатлари ва қитмирлик одатларини қилишга журъат ва жасорат қилолмай, энди уни шахидлик даражасига етказиб, ҳадиксираб ва андишада эдиларки, агарда сипохи жадид амирлари лашкари билан дорус-салтанатга етиб келсалар, Умархон билан бирлашганда, Умархон куч ва истиклол топиб, мулк ва лашкария ишларини батамом бизларнинг бошқарув ва итоат қўлимиздан олади ва биздан интиқом олиши мумкин. Шу фикр ва ҳаёлда ҳийла ва тадбир йўлини қидириб, сипохи жадидани тарқатиб, исён ва ғалаёнда улар билан бирга ва ёр бўлмаган сардор ва амирларни Умархонга яқинлаштирмасликка қарор қилдилар. Бир сўз ва бир дил бўлиб улар Умархон хузурига келиб арз қилдиларки, Олимхон

бурунги хонларнинг қоида ва қонунларига барҳам бериб, янги низом, тартиб ва қоидаларни жорий қилиб, янги сипоҳ тузган эди. Самимий хизматкорлари ва қадимий давлатхоҳлари ундан хафа ва кўнгиллари синиб, қилмишига яраша кўрмоқчи бўлганини кўрди. Энди Олимхондан қолган барча расму русум буткул бекор қилиниши лозим, токи бу давлатнинг хизматкорлари ва давлатхоҳлари валинеъматлари неъматни шукрини бажо келтириб, мулку миллат, давлату ҳукумат манфаатини кўриқлаш ва зарарини дафъ қилмоқ учун ўз жонларини аямасинлар.

Умархон бу сўзлар замирида ғурур ва хиёнат борлигини билар эди. Бирок, ҳали унда фурсат, қудрат ва тарафдорлари йўқ эди. Улар Умархонни мажбурлаб қуйидаги мазмунда фармон олдиларки, қайси бир шаҳар ва музофотда лашкари жаҳид бўлса, улар хон хизматидан озод қилинади, қурол ва ёв-яроғларини шул вилоят кўрхонасига топшириб қайси томонга хоҳласалар кетишлари мумкин. Бу ҳукм чолок чопар ва хабарчилар орқали Фарғонанинг барча ҳудуд ва тобиотларига тарқатилиб, сипоҳи жаҳиднинг амир ва сардорларига ҳам етиб борди. Улар эсанкириб, ҳайратга тушдиларки, қандай қилиб хони ҳумоюн бу фармонга имзо қўйибди. Ночор ва ноилож ҳарбий қурол ва аслаҳаларини турган музофот ҳазинасига топшириб, кўпчилик ўз ватанларига қайтдилар. Олимхон ўз ҳукумати даврида бир неча йиллар заҳмат чекиб, кўп сарфу харажатлар қилиб вилоятнинг агрофу жониби, Афғонистон, Бадахшон, Кўхистон ва бошқа жойлардан йигирма минг баҳодирни йиғиб, тарбият қилиб, қуроллантириб, душманга қарши курашиш, ўқ отиш маҳоратларини ошириб қўйган эди. Андак замонда шундай кўшин тарқалиб паришон бўлди. Келажакда шундай сипоҳни йиғмоқчи бўлсалар ҳам, кўп вақт ва қатта харажат керак бўлиб қоларди. Сипоҳи жаҳиддан баъзи амир ва сардорлари Зухур девонбеги, Раҳматуллоҳ парвоначи, Абду Қадим додхоҳ, Маҳмуд додхоҳлар хон марҳаматига умид боғлаб, озгина хос қўшинлари билан салтанат пойтахтига келиб хон кўрениши шарафига мушарраф бўлдилар. Осойиш ва амният топиб улар шаҳардаги вазиятни билиб олдилар. Бу фармон ва ҳукм хоннинг ирода ва хоҳиши билан эмас, балким исён ва ғалаён арбобларининг макру хийлалари билан содир бўлганидан хабар топдилар.

Улар яширин ва махфий тарзда тарқалиб кетган қўшинни жамлашга тушдилар. Икки минг киши уларнинг байроқлари соясида йиғилди. Дорус-салтанат бўлмиш Хўқанд шахрининг улуғлари ва уламолари билан, аҳли исён ва бузғунчиларнинг амир ва бошлиқларини ўртадан кўтариб, ҳукумат ихтиёрини Умархон иқтидори ва истиқлоли қўлига бериш, шаҳид Олимхон қотилларидан ўч олиб, мамлакат юзини душманларнинг нопок ўлаксаларидан тозалаш учун зимдан иттифок туздилар.

Бузғунчи ва фитначиларнинг амирларидан Ирискули, Жумабой қайтоқий, Мўминбек ва бошқалар ҳам фурсат пойлаб, Умархон ва унинг кундан кунга кўпайиб бораётган давлатхоҳларини ўлдириб, Ҳожибек авлодларидан бирор гўдакни салтанат тахтига қўйдириб, унинг ёшлигидан фойдаланиб, давлат ва амирлик ишларини ўз қўлларига сақламоқчи эдилар. Раҳмонқулибек бу режадан норози бўлиб, уларга қарши чиқиб Умархон ва унинг давлатхоҳларига бу асрорни махфий тарзда билгизди.

Умархон тарфдорлари салом ва кўруниш вақтида олий саройга кийимлари остидан зирих кийиб, қуролланган ва тайёр ҳолда келадиган бўлишди. Бир куни

саройга келиб, улар тасодифан исёнчи амирлардан Ирискули, Жумабой қайтоқий ва Мўминбекни андак сипоҳилари билан кўриб, ўз тарафдорларига ишорат қилдиларки, бундай кулай пайт бошқа муяссар бўлмайти ва фурсат ғаниматдир, бундай мавридни қўлдан бериш керак эмас. Бузғунчилар ҳам буни пайкаб, бир бахона билан бу ўлим жарлигидан чикиб қутулмоққа ҳаракат қилдилар. Вафо ўрмонининг арслонлари кўкқисдан уларга хужум қилиб, Раҳмонқулибекдан ташқари ул бевафо ва куфрони неъмат қилганлардан бирор кишини тирик қолдирмай, ўлдирдилар. Тезюрар чопарлар юбориб, мамлакатнинг қаерида исёнчиларнинг тарафдорлари бўлса, топиб бандга олиб, олий саройга келтириш учун фармон бердилар. Хўқанд дорус-салтанатининг турли жой ва маҳалларидан кўп бузғунчилар тутиб олиб келинди. Олимхонга ўқ тегиб бўлган урушда қатнашганларни бошқалар ибрати учун бошларини кесдилар. Бу гуруҳ ичидан Олимхони фирдавс маконни милтиғи ўқи билан шаҳид қилган Қанбар қипчоқ ҳам топилди ва у оғир азоб-уқубатлар билан ўлдирилиб, жасадини ерга, йиртқишларга ем учун ташлаб юбордилар...

Ифритга ўхшаган бу жамоадан кўпчилик ўзларининг ёмон амалларига яраша жазо олдилар.

Бу ишлардан фориг бўлгач, амирлар, ҳокимлар, барча зодагонлар дорус-салтанатга келиб, қурултойда Умархонни эски расм-русум ва таомил бўйича оқ қигизга ўтирғизиш, бир гўшасини улуғ уламолар, иккинчи кўлоғини умаро ва вазаро, учинчи гўшасини қавмлар бошлиқлари, тўртинчи бурчагини омманиннг улуғлари олиб, тахтга кўтариб кўйдилар. Уни қутлаб ва табриклаб, амир ул-муслимийн деб, атадилар. Умархоннинг иккинчи бор тахтга кўтарилиши муносабатига замона шоирлари қасида ва таърихлар ёзгандилар. Улардан бир байт билан каноатландик:

Чу бар сарири адолат нишаст хазрати хон,

Дабири ақл рақам зад “Умар ба адл нишаст”.

[Ҳазрати хон адолат тахтига ўтирганда,

Ақл дабири деди: “Умар адл тахтига ўтирди”].

Шоҳи парвоначи Марғинонийни қўшинбегилик билан тақдирлади. Ражаб девонбеги Тошканд волийси этиб тайинланди ва унга саккиз минг сипоҳ бериб, Туркистон ва Дашти қипчоқ музофотларини ул атрофдаги кўчманчи тоифалар билан бўйинсундиришни буюрди. У ердаги тоифалардан баъзилари Олимхон ҳукмронлиги замонида унинг тобелигига кириб, баъзилари замона инқилоби ва Фарғонадаги ағдар-тўнтар воқеалари натижасида итоатга киритилмаган эдилар. Ражаб девонбеги зудлик билан бу амр ижроси учун чикиб кетди.

Шу вақтларда Маҳмудхўжа девонбегиким, амир Хайдар Бухорий тарафидан Ўратепа ва унинг музофотига ҳоким этиб тайинланган эди, Хўқанд дорус-салтанатига биродари Султонхўжани кўп ҳадялар ва тансуқот билан юбориб итоат ва ихлосини зоҳир қилди. Султонхўжа умаро ва вазаро воситачиликлари билан амир ал-муслимийн саройида қабул қилиниб, хусравона марҳаматлар ва чексиз ардоқлар билан баҳраманд ва мамнун бўлиб, бир неча кун пойтахтда истиқомат қилиб, кетишга рухсат олди. Масъумхўжа Ҳақимхўжа ўғли шайх ул-исломга маншур ва ёрлиғ ҳамда Маҳмудхўжа учун берилган хос кийим билан Ўратепага Умархон номидан хутба ўқиш учун юборилди. Улар йўл ва масофаларни босиб ўтиб,

Ўратепага яқин келганларида, Маҳмудхўжа Оқсу мавзеигача истиқболга чиқиб, катта иззат ва ҳурмат билан шаҳарга олиб келиниб, манзилига жойлаштирди. Жума куни шу ўлканинг хатиблари хутбани Умархон номига билан зеб-зийнат бердилар. Шайх ул-ислом Маъсумхўжа ибн Ҳақимхўжани катта ҳурмат ва кўп ҳадялар билан пойтахтга қайтардилар.

Бу хабар Бухоро амири қулоғига етиб бориши билан, у Ўратепани қайта қўлга киргиши ва Маҳмудхўжадан ўч олиш учун катта ва саноксиз қўшин билан юриш бошлади. Маҳмудхўжа ҳам Бухоро амири юришидан огоҳ бўлиб, тезжорар бир чопарни бахтиёр амир ал-муслимийн саройи шавкат мадорига юборди. Чопар ҳам жуда тез дорус-салтанат бўлмиш Хўқандга етиб келиб, сарой яқинлигига аҳвол ва ҳолатдан ахборот берди. Хабар улар орқали хон қулоғига етиб бориб, отланиш учун лашкарига фармон берди. Аллох инояти билан Умархон соати масъудда зафар насабли узангига оёқ қўйиб, Ўратепа сари Бухоро лашкари дафъи учун йўлга чиқди. Қўшин манзил ва масофалар босиб ўтиб, Қизили қишлоғига етиб келди ва ўзининг чодир ва ўтовлари билан шу сарзаминни гулистонига айлангирдилар. Ўратепа ҳокими Маҳмудхўжа сипоҳининг улуғлари ва раъиятнинг ашрофлари билан олий боргоҳга келиб, мулоқот шарафига мушарраф бўлди. Эртаси бу ердан ҳам силжиб Чақир работини лашкароҳга айлангирдилар. Бу ерда жосуслар хабар бердиларки, Бухоро амири ўз лашкари билан Зомин қалъасидан чиқиб, Бухорога қайтди. Бу хабарни тафтиш ва таҳқиқ қилиш учун бир гуруҳ сипоҳни сардори билан юбордилар. Уларнинг кетидан лашкар ҳам сафларини ростлаб, маймана қанотига Абулқосимбек оталиқ, майсара қанотига Саййидқули бекларбегини тайинланиб, лашкарнинг қалби эса амир ал-муслимийн вужуди билан зийнат топиб, катта жамоат бўлиб равона бўлишди.

Лашкарнинг етакчиси Зомин қалъасига етганда, у ерда Бухоро лашкаридан қолган баъзи лаш-луш ва ташландиклардан бошқа бирор-бир тирик жон йўқ эди. Буни амир ал-муслимийнга билгиздилар. Амирлардан баъзилари буни ҳарбий бир ҳийла деб билиб, лашкардан учта катта фавжни ажратиб Саййидқули бекларбеги, Абулқосим оталиқ ва Ўратепа ҳокими Маҳмудхўжа тахти фармонликларида юбордилар. Улар икки манзилгача олдинга юриб бухорийлардан бирор-бир нишон ҳам топмай, қайтдилар. Аҳволни маълум қилдилар. Амир ал-муслимийн шу маконда лашкарга дам бериб, Ўратепа сари юрди. Бу ернинг ҳокими Маҳмудхўжа икки кун амир ал-муслимийн ва лашкар аҳлига яхши зиёфатлар бериб, ёқимли хизматлар кўрсатди. Маҳмудхўжа ва Ўратепа улуғларига хусравона марҳаматлар тегиб, улар иззатли мансаблар билан тақдирландилар. Умархон бу ердан туриб илтифот ва кўним лутфи сосини Хўжанд аҳолиси бошига ёйди, бу ноҳия уламолари ва улуғларини шоҳона меҳрибончиликлари билан хурсанд ва шодмон қилиб, бир кун бу ерда кўним топиб эртаси кўчиш нагорасини чалиб, дорус-салтанат сари юзланди. Манзил ва масофаларни босиб, фирузлик ва нусрат билан ўз давлатхонасига кириб ором топди.

Шу вақтда хони олийшон фармойиши билан мухтарам муъин уд-дин ал-ислом, халифайи расули аном, аъло ҳазрат султон Маҳмудхон жаннатмакон номига фасоҳат рақамли муншийлар ихлос баён этувчи бир нома ёздиртириб, элчи ҳожи Мир Қурбон орқали хилофат маркази Истомбулга юборилди.

Юқорида эслатилган эдики, Ражаб кўшинбеги хумоюн хон ҳукми билан Тошканд ҳукуматига номзод бўлиб, Дашти қипчоқ ва Туркистонга бориб, бу ўлкадаги кўчманчи итоатсиз тоифалар ва қабилаарни босиб олиб, забт ва итоатга киргизиши лозим эди. У бу музофотга келиб, бир қанча қалъа ва ноҳияларни босиб олиб, аксар кўчманчи тоифаларни итоат ва тобелик доирасига киритди.

Босқинчилик ва қонтўқишлар билан шуҳрат топган баъзи кўчманчи жамоалар қилган жиноят ва қилмишларининг жазоси яқинлигидан қочиб, қўрқувдан Чотқол тоғлари орасига бориб яширинган эдилар. Бу тоғлик жойлар ёз палласида Фарғона ва Туркистон халқининг чорвалари ва моллари учун ўтлоқ жойи ва яйловлари эди. Мана шу жойлар залил гуруҳнинг қўлларига ўтиб, бу ўлкадаги аёллар ва чорва эгаларининг нола ва фиғонлари осмонга кўтарилган эди. Бу ноҳияларнинг баъзи ҳокимлари аризалар билан хон саройига мурожаат қилиб, аҳволни билдирганларида Абдулазим тўпчи ҳамда Чуст ва Косон ҳокими Юсуфалихўжаким, тоғ сафари ва тўп отишда катта маҳоратлари бор эди, катта сипоҳ билан зўровонликни ўзларига касб қилган бу кўчманчи жамоасидан егаётган балони дафъ қилиш учун маъмур бўлиб, юборилди. Улар Сирдарёдан кечиб ўтиб, Қамиш қўрғон мавзеида қўним топдилар. Лашкар амирлари машварат мажлисида шундай қарорга келдиларки, лашкар икки қисмга бўлинади. Юсуфалихўжа хазрати Идрис муборак мозорлари олдидан золимларга қарши жангга киришади. Абдулазим додхоҳ тўпчи эса Боғистон дарасидан хужумга ўтади. Шу дастурга биноан сипоҳ икки тарафдан ҳамла қилиб, тор ва танг йўллар ва баланд ақабалардан юз азоб ва машаққатлар билан гоҳ пиёда ва гоҳ сувора бўлиб ўтиб, йигирма кундан кейин иккала лашкар биргалашиб, иттифоқ билан аҳли нифоқ ва залил турган жойларига яқинлашдилар. Адашган жамоанинг раҳбари Қобили ноқобил бундан хабар топиб, тоғнинг ичидаги бир баланд чўққида жойлашган эдики, бир тор ва ўтиши қийин бўлган бир сўқмоқдан бошқа йўли йўқ эди. Шу йўл ҳам тош ва шоҳу шиббалар билан мустаҳкам тўсилган бўлиб, тўфангчилардан бир дастасини у ерда посбон қўйиб, яна бир дастани пистирмада яшириб қўйиб мудофаага шайланиб турардилар. Қобил эса ифлос вужуди билан ўзи шахсан мудофаа ва муҳоробани бошқарди.

Кўшин амирлари Юсуфалихўжа ва Абдулазим тўпчибоши қўрдиларки, шу ҳолатда бу разилларга хужум қилсалар талафотдан бошқа бирор-бир нарса ҳосил бўлмайди. Жангчилар тадбир ўйлаб лашкар ичидан милтиқ отиш ва тоққа чиқишда маҳорати бўлган ва чакқон тоғликлардан бир сипоҳ танлаб олиб, Абдуқаҳҳор тўқсоба Бадахшига топшириб, орқа тарафдан тоққа чиқиб, шу золимлар турган жойларига йўл топиб, орқаларидан ҳамла қилинсин, деб буйруқ бердилар. Лашкар амирлари буйруғига биноан диловарлар дастаси кечкурун қўшиндан ажралиб, икки манзил йўл юриб, бир мавзени танлаб, арқон ва арғамчилардан нарвон ясаб, уларнинг бошини темир миҳлар қоқиб мустаҳкамлаб, тоққа чиқиб душман тарафига равона бўлдилар. Бошқа тарафдан лашкар амирлари ҳам ҳар қуни душман билан урушиб, уларни машғулликда ушлаб турдилар. Олтинчи куни Абдулқаҳҳор тўқсоба тоғлик дастаси билан баланд бир жойдан душман орқасига тушиб, қўққисдан уларни милтиқлардан ўққа тутди. Разиллар жамоаси ўзларини бало гирдобиди кўриб, жонларидан қўл ювиб тонгдан шомгача қаршилиқ кўрсатиб жанг қилдилар. Кечаси дам олиб шу тарзда уч кун жанг ва саваш бўлди. Тўртинчи

куни Фарғона лашкари бу мустаҳкам жойни эгаллаб, лашкар амирлари буйруғи билан жар солдиларки, Қобил ва унинг бешта сарҳангларидан ташкари ким ўзининг жанг қуроли ва аслаҳаларини ташлаб, таслим бўлса, ихтиёр ўзида ва озод бўлади. Бу эълонни эшитиб золимларнинг аксарияти тиғ ва тўфангларини ташлаб, ҳар тарафга таркалаб кетдилар. Бир гуруҳ эса Қобил билан бирга қаршиликни давом этдирдилар. Фарғона сипохи тўрт тарафдан ҳужумга ўтиб, икки тарафдан ҳам анча одам ҳалок бўлди ва яраланди. Мазкур Қобили бадқирдор кўп нобакорлари билан асирга тушди. Лашкар кўлига кўп мол ва фаровон бойлик уруш асбоблари билан тушди. Золим ва бадқирдор жамоа тарафидан талон-тарож қилиниб, эгаланган Фарғона ва Туркистон раббиятига тегишли бўлган молу ҳол ва чорва олиниб, бир гуруҳни шу чорваларга қараш учун қолдирилиб, лашкар дорус-салтанат томонига обрў ва нусрат билан мурожаат қилиб, Хўқандда ҳумоюн хон назарига манзур бўлиб, саодатманд бўлдилар. Ўзлари билан олиб келинган уруш асбобларини хазинага топшириб, қолган бойликни лашкар аҳлига мартаба ва мақомларига қараб бахшида этиб, Чуст ҳокимиға фармон бердиларки, барча бойлик ва чорваларни ўз эгаларига етказиб, улардан молларини олганликлари ҳақида санад ва ҳужжат олиб, саройи олийнинг ҳисобчилари ва муставфийларига топширсин.

Кўлга туширилган нобакор жамоани шаръи шариф аҳкомининг ҳукмиға мувофиқ Қобили ноқобил билан бирга қатлга буюриб, фитналарининг оловини сиёсат тиғининг суви билан ўчирдилар.

Шу ишлардан фориғ бўлгач, хон олий ҳимматини мамлакат ободончилиғига сарфлаб муҳандис шиорли хизматкорларига буюриб, Ўзганд дарёсидан Марғинон саҳросининг ўртаси ва Андижонгача анҳор қаздириб сув чиқаришларини буюрди. Бир неча йил давомида кўпчилик бу хайрли ишни бажариш учун саъй ва ҳаракат қилиб, Аллоҳ инояти билан уни охирига етказдилар. Шу анҳорнинг кенг жойида бир кишлокқа асос солиб, унга Шаҳрихон деб ном бердилар. Алҳол бу кишлок маъмур ва машҳур турибди.

Шу йили баҳор мавсумида, Яратгувчининг санъатидан ер юзи сабза ва шукуфалар билан рангин ва зеб-зийнат топган вақт, дарахтлар ўз қоматларини ростлаб, зумрадди япроқлардан хилъат кийиб ораста бўлган пайтда, ҳар бир барг вожиб ул-вужуд санъатиға гувоҳлик бериб, ғунча қутичаси оғзидан аҳли ҳуш қулоғиға “Айт, (эй Муҳаммад) уларни дастлаб пайдо қилган зотнинг Ўзи қайта тирилтирур” овозини биринчи марта очиб айтилганида, амир ал-муслимийн фаровон лашкар билан Тошканд ва Туркистон тарафиға азм қилиб, бахтли бир соатда Тошканд билоди аҳолисини ўз вужуди билан масрур ва масъуд қилди. Амир ал-муслимийн келишидан олдин Дашти кипчоқ ва Туркистондан келган Ражаб қўшинбеги интизорлик билан хонни кутиб турарди. Тошкандда дийдор кўришға мушарраф бўлиб, амри олий билан яна Дашти кипчоқ ва Туркистон манзилу қалъаларини тасхир этиш учун чиқиб кетди. Хушвақт додхоҳ ҳам бир фавж сипоҳ билан унга ёрдам бериш учун тайинланди. Улар кундузлари дам олиб, кечалари йўлга чиқардилар. Саккизинчи куни файз осор ҳазрати Хожа Аҳмад Яссавий мозори жойлашган ва бутун Туркистон қалъалари ва истехкомлари ичида энг метин ва мустаҳкам бўлган қалъаға етиб келдилар. Уни тўрт тарафдан ўраб олиб, девор ва буржларига нарвонлар қўйиб қалъани олишға киришдилар. Сипоҳнинг бир фавжи

қалъага кириб дарвозабонларини тиғ дамидан ўтказдилар ва қалъани очиб, нусрат асар лашкарни шаҳар ичига олиб кирдилар. Қалъа ҳокими Тўқайтўра қозоқлар лашкари ва шу ерда жойлашган бухоролик сипоҳилари билан, саросималик ва изтиробдан ётган жойларидан туриб, мудофаа ишини ташлаб, Сузоқ қалъаси томон кочиб кетдилар. Шу маконда яшириниб олдилар. Ражаб қўшинбеги бу табаррук шаҳарнинг аҳолисига амният бериб, итоатга даъват қилди. Баъзи аён ва ашрофларини эса шавкат паноҳ саройга юбориб, бу муқаддас шаҳарга шайх Бадалхўжа додхоҳни ҳоким этиб тайинлаб, ўзи Сузоқ қалъасига кетди. Туркистон уламоларидан бирини панд ва насихат учун Тўқайтўра хузурига, қалъага юбориб, унга хабар бердики, агар қалъани жанг ва жадалсиз топшириб, қўшинбеги хузурига келиб, итоат қилса унинг ва тобеларининг жони ва молига омонлик берилади, балки ҳамма нарса олдингидай қолар. Мазкур элчи қанча ҳаракат қилмасин фойда бермади. Ундан кейин қўшинбеги қалъа дарвозасига яқинлашиш билан қатта бир қўшин Бухородан Тўқайтўра мадади учун келди ва унинг билаги кучайиб, мазкур элчини мулозим ҳамроҳлари билан бирга қатл қилди. Фитна ва бузғунчиликка қўл уриб, яна кўпроқ жаҳолат майдонида қаршилиқ отини югуртирди. Ражаб қўшинбеги зудлик билан лашкарга жанг ва савашни буюриб, бир гуруҳга чўп, тош ва тупроқдан қалъага қарата қарши бир неча тобалик кўтаришга амр қилди. Андак фурсатда бу амр бажо келтирилиб, бу тобаликлар устига мансур сипоҳнинг тўпчилари тўпларни ўрнатиб, отишни бошладилар. Қалъа ичидаги уйлардан оташ фаввораси осмонга кўтарилиб, Бозорбой баҳодир беш юз нафар аскари билан қалъага чиқиб, унинг шимолий дарвозасини мунгазир бўлиб турган Хушвақт додхоҳ сипоҳига очди. Фарғона лашкаридан бир неча фавж қалъага бостириб кириб, кўчманчи қозоқия лашкари ва бухороликларга ҳужум қилдилар. Икки тарафдан ҳам кўп одам ҳалок бўлди, нобакорларнинг ишлари чипакка чиқди. Кечки қоронғиликдан фойдаланиб, (Тўқайтўра) озгина тарафдорлари билан Самарқанд тарафига кочиб кетди. Барча молу мулки, хонадони ва фарзандлари, яқинлари асир тушдилар. Қалъада бўлган ҳамма молу ашё лашкар томонидан ўзлаштирилди. Шу ерда кўчманчи тоифа ва қабилаларнинг бошлиқлари барча агроф ва ноҳиялардан Ражаб қўшинбеги хузурига ҳадя ва тансуқотлар билан келиб, итоат ва таслим бўлишларини изҳор этдилар. Қўшинбеги уларни меҳрибонлик билан сийлаб, заррин хильватлар бахшида этиб, аҳли илмдан бир неча кишини уларга қўшиб, кўчманчилар болаларига таълим бериб, ислом шиорини улар орасида кенг тарқатиш учун юборди. Шу ердан Дашти қипчоқ ва Туркистоннинг ичкарасига лашкар тортиб, яна кўп қавм ва қабилаларни итоат ва тобеликка киргизиб, Тошкандга қайтди.

Шу орада амир ал-муслимийн замири мунирида султон ул-орифийн Хожа Аҳмад Ясавий табаррук мазорини зиёрат қилиш нияти пайдо бўлиб, шу тарафга азим бўлди. Сайрамдаги улуғларнинг мунаввар мақбаралари ва ҳазрати султон Хожа Аҳмад Ясавий мазорини зиёрат қилиб, шу шариф мавзедаги мустаҳиклар ва дарвешларга кўп назру ниёз бериб, қайтиш байроғини дорус-салтанат томон кўтарди. Манзил ва масофаларни босиб ўтиб, ўзининг шариф тахтида кўним топди.

Шу вақт ва замонда Абулхайрхон авлодидан бўлмиш Одилтўраким, Хитой ва Рус худудларида ўзининг кўчманчи қабилалари билан яшаб юрарди, ўғлини олий тахт эгаси хузурига юбориб, шу ислом худудида яшаши учун жой таъминлаб

беришни илтимос қилди, токим бу йил амири ислом ҳазинасига барча девоний марсумот (соликлар)ни йилма йил, муноқишасиз ва кечикмасдан адо этсин. Унинг илтимоси қабул маҳалига тушди ва унинг фарзанди шоҳона марҳамат билан тақдирланиб шодмон қайтди.

Яна Муҳаммадраҳимхон Хоразмийдан шоҳона ҳада ва тухфалар ҳамда меҳр билан тўла мактуб билан, иттифок ва иттиҳодни тақлиф этган ҳолда, Туркистон ва Дашти қипчоқ музофотларининг фатҳи билан табриклар, шавкат паноҳи бўлмиш саройга элчи келди. Бир неча кун Хўқандда қолиб, иззат-икром ва меҳмондорчиликдан кейин, кетишга рухсат олиб, Абдулҳолиқ қоровулбегини шоҳона тухфалар ва армуғонлар билан унга кўшиб, меҳрибонлик мактуб бериб (Хоразмга) юбордилар.

Айни шу вақтларда Ўратепа ҳокими Маҳмудхўжа амир ал-мўминийн ижозатисиз Бухоро амири гумашталари кўлида бўлган Пешоғар кальясини босиб олди. Бироз вақт ўтмасдан кальяни яна рухсатсиз бухороликларга қайтариб берди. Маҳмудхўжанинг беписанд ҳаракатларидан хабардор бўлиб, хоннинг муборак хотирига малоллик келди. Фарғона давлатининг амирларидан Ражаб кўшинбеги ва Абулқосим оталик, Маҳмудхўжага нисбатан замирларидега гина ва кудурат, интиком олиш нияти бўлганидан, фурсатни ғанимат деб билиб, амир ал-муслимийн муборак мизожини Маҳмудхўжага нисбатан ўзгартириб, амалидан туширмакчи бўлдилар. Хулосат ул-калом улар яхши бир хат билан хон арзига етказдиларки, Маҳмудхўжанинг кўкраги ойинаси Фарғона давлатига нисбатан тоза эмас ва хотираси лавҳида муҳолифат нақшасини чизган. Агар уни бу вилоят ва музофотнинг ҳокимлигидан олинмаса, бу ҳудудда бузғунчиликнинг келиб чиқиш хавфи бор, зеро адоват буғи ва кибру ғурур унинг димоғини шундай фасод билан тўлдирганки, ўзини мустақил деб билиб, жузъий, куллий, ички ва ташқи ишларида ўз ҳолича амал қилаётир. Унинг қайсарлиги ҳаддан ошиб кетган. Амирларнинг сўзлари ва ёзишмалари адолат манзили бўлган амир ал-муслимийннинг юрагига таъсир қилиб, ақл ва тадбир асҳоблари сўзларининг мазмунига қараб: “Бадхулқ мабош, бадгумон бош; Аз офати халқ дар амон бош” (Ёмон хулқли бўлма, бадгумон бўлгин; Шунда халқ офатидан омон қоласан), деганларидек, ул ҳудуд ҳукуматидан Маҳмудхўжани олиш фикри амири кабир кўнглида пайдо бўлди. Фасоҳат тилмочли тилидан шундай сўзлар томдики: Маҳмудхўжа жуда хушёр, замона тажрибасидан баҳраманд бўлган, ишбилармон эрди. Сипоҳ ва раъият, музофот ва чегаралардаги одамларнинг меҳру муҳаббатини қозонган. Айниқса, у чегаралар муҳофазати ва забтидаги чора ва тадбирлардан хабардор. Сизларнинг сўзларингизга кириб бу музофот ҳукуматини кимга берсакки, бу мансаб ва хизматларни маҳбубият ва мақбулият билан бажариб, бу улкан тақлиф ва мушкулотни ўз зиммасига олиб, шунча масъулиятларни жавобини берса? Ва мен шу жиҳатлардан қаноат ҳосил бўлса?” Ражаб кўшинбеги ва Абулқосим оталик шу чегаранинг муҳофазати ва ҳукуматини барча шартлари билан қабул қилдилар.

Шу вақтда Хўқанд дорус-салтанатига кетма-кет хабар келдики, амир Ҳайдар Бухорий тарафидан Муҳаммадраҳимбек оталик ибн Худоёрбек юзким, Ўратепа улуғзодаларидан бўлиб, ишбилармон ва муътабар бир киши эди, катта лашкар ва асбобу қуроллар билан Зом, Урметан ва Пешоғар ҳукуматини бериб Ўратепа

ва унинг музофотини босиб олиш учун жўнатибди. Агар Ўратепани барча тобе жойлари билан фарғоналиклар қўлидан қайтариб олса, бу музофот ҳам Муҳаммадраҳимбек оталиққа берилишини ваъда берган экан.

Ражаб қўшинбеги, Абулқосим оталиқ ва Шоҳи парвоначиларни сипоҳ билан ораста килиб, ул ходиса дафъи учун бунориб, ўн кундан кейин эса амир ал-муслимийн зафар келтирувчи катта лашкар билан ўзи Ўратепа томонига жунбишга келди. Манзилларни кезиб ўтиб, марҳамат ва висол соясини Хўжанд аҳолисининг бошига ёйди. Бу кишвардан нусрат туғини Зомин томонга юқори кўтариб бу ноҳияга етиб келгач, зафаранжомли байроқларни қадаб, хайма ва ўтовларни ўрнатдилар. Шу ерда маълум бўлдики, Муҳаммадраҳим оталиқ фируз асар лашкар келишидан хабар топиб, ўз лашкари билан чекинишга мажбур бўлибди. Бинобарин, юриш жиловини Урметан томонига буриб, Қизилсойдан ўтиб, Урметанга келиб қўним топдилар. Шу маконда Шаҳрисабз волийси, кенагас тоифасининг энг сара улўғларидан бўлмиш Ниёзалибекким, саксон ёшни қаршилаган доно киши эди, ва Ургут билан Моғиённинг ҳоқими, минг қавмининг сардорларидан бири Каттабек мулоқот бахтига умид килиб қўлни ўпиш давлатига муяссар бўлмоқ учун олий остонага келишларининг хабари келди. Ҳумоюн хон фармойишига биноан баъзи амирлар уларнинг истикболига чиқиб лашкароғоҳа олиб келдилар. Учинчи куни шавкат паноҳли саройда уларни қабул килиб, учрашув шарафига мушарраф ётиб, марҳамат ва илтифотлардан баҳраманд қилдилар. Улар ўзлари билан олиб келинган ҳадя ва тансуқотларни топшириб, қабулдан масрур ва мамнун бўлишди. Бир неча кун Ҳумоюн лашкароғоҳида истиқомат қилиб, Шаҳрисабз волийси оталиқ мансабига тайинланди Ургут ҳоқими эса девонбегилик мансаби билан тақдирланди. Уларнинг яқинлари ҳам ўз даражаларига мувофиқ шоҳона қарам ва лутфларидан баҳра олиб, вилоятларига қайтиш рухсатини олиб кетдилар. Сипоҳнинг баъзи улўғлари расму русумга мувофиқ уларни кузатиб, қайтдилар.

Шу ноҳиядан фатҳ аломатли байроқларни кўтариб, амир Хўканд дорус-салтанатига ҳаракат бошлади. Ўратепа музофоти иззатли ўтов ва хаймаларни ўрнатиш учун танланди. Юқорида бироз ишорати кетган Ражаб қўшинбеги, Абулқосим оталиқ ва бошқа бир амирлар илтимослари билан Маҳмудхўжа Ўратепа ҳукуматидан олинб, бошқа хизматга ўтказилди ва Ўратепа музофоти ва худудларига Қосимбек тайинланди. Умархон лашкари билан манзилларни кезиб ўтиб, дорус-салтанатга ташриф бунориб, арзу дод билан машғул бўла бошлади.

Шу вақтларда хоннинг олий ҳимматлилиги жўш уриб, мадраса ва масжиди Жоме қуришга қарор қилинди. Заковат унвонли меъморлар тез фурсатда бу чиройли иморатларни қуриб битказдилар. Фаровон вақфлар мударрис, ходимлар ва талабалар учун муқаррар бўлди. Ҳозир ҳам бу мадраса илм толиблари билан тўладир.

Айни шу замонда Бухоро амирининг укаси Ҳусайн тўра ва амакиси Маҳмудбекни ўғли Исҳоқбек тўра ибн Маҳмудбек, унинг амакисининг ўғли Бухоро амиридан ҳадиксираб амир ал-муслимийн хизматига келиб, иззат ва икром кўрдилар.

Баён қалами билан бироз эслаган эдики, Туркистон ва Сўзоқ қалъаларини фатҳи вақтида Тўкайтўра, қўчманчи қозоқлар тоифасининг сардори ғалаба

келтирувчи лашкардан қочиб Самарқанд балдасига келиб, хазрати Бухоро амири ҳимоя соясига кирган эди. Бухоро амири Ҳайдардан у катта мол ва аскар олиб, кучайиб Туркистонга келиб яна талон-тарож ва босқинчиликка қўл урди. Дашти кипчоқдаги баъзи кўчманчи қабилалар улар билан бирлашиб, исён ва ғалаён кўтара бошладилар. Бу хабар амир ал-муслимийн кулоғига етиб бориб, зудлик билан Саййидкули парвоначини катта сипоҳ билан уларнинг дафъи учун юбориб, Тошканд волийси унга ёрдам бериш учун буюрди.

Шу вақтда Муҳаммадраҳимбек оталиқ ибн Худоёрбек юз Бухоро ва юз фирқасининг сипоҳларидан иборат катта лашкар билан Пешоғар қалъасидан ўтиб, Ём қалъасига яқинлашди. Бу ердан кечаси хужум қилиб, Ўратепага яқинлашиб уруш хийласи йўли билан бир тепаликда пистирмада яшириниб ўтирди. Эртаси офтоб чиқишидан олдин бир кичик дастани Ўратепа қалъаси қаршисига юбориб, ўзларини қалъадагиларга намойишкорона кўрсатишларини буюрди. Қалъадагилар уруш нияти билан чиқсалар, бироз жанг қилиб, пистирма томонига қочиб келишларини амр қилди. Бу даста шу йўл билан бир тепаликка чиқиб Ўратепа қалъасидагиларга ўзларини кўрсатганларида, қалъадаги сипоҳ уларни кўрганлари заҳоти қалъадан ташқарига хиром айлаб жанг киришди. Бироз уруш ва савашдан кейин, қочишга йўз ўгирдилар. Қалъа сипоҳи эҳтиёткорлик ва сиполиқни қўлдан бериб, уларни таъқиб қилишга ўтдилар. Ўратепа ҳокими Қосимбек ва баъзи бир амирлар бундай чекинишни ҳарбий хийла эканини билиб, қанча ўринмасин сипоҳни тўхтага олмадилар. Шу ҳангома билан лашкарнинг муқаддимаси Муҳаммадраҳимбек оталиқ юз ўтирган пистирмага яқинлашиши билан у Бухоро ва юзия лашкари билан, биқтирмадан чиқиб уруш оловини баланд ёқди. Ўратепа қалъасидаги сипоҳ тартибсизлик ва тарқоқ ҳолда келаётганларидан қаттиқ уруш натижасида улар мағлуб бўлишиб, тарқалиб кетдилар. Ўратепа ҳокими Қосимбек сипоҳи тормор бўлиб, Хурсанд додхоҳ, Идрисқули додхоҳ, Зийнатшоҳ додхоҳ ва Ўратепа сипоҳининг бир неча аъёнлари оғир яраланиб асирга тушдилар, кўпчилик ҳалок бўлди. Қосимбек баъзи сардорлари ва тирик қолган бошқа сипоҳилари билан бу бало гирдобидан қутулиш учун қалъага кириб яширинди. Муҳаммадраҳимбек асирларни Ём қалъасига юбориб, эртаси ўзи ҳам сипоҳини олиб қайтди.

Бу нохуш хабардан дорус-салтанатдагилар хабардор бўлиб, воқеа суратини амир ал-муслимийнга билгиздилар. Умархон Қосимбекни бу ҳудуд ҳокимлигидан олиб, Ражаб қўшинбеги ва Абулқосим оталиқни хузурига талаб қилиб, буюрди: “Яқинда илтимосларинг билан уddaбурон ва билгич киши бўлган Махмудхўжани ул ҳудуд ҳукмронлигидан олиб, ўрнига Қосимбекни тайинлаган эдик. Сизлар сўз берган эдингизки, бу ҳудудда бирор-бир воқеа содир бўладиган бўлса, шахсан унинг дафъига кафил бўласизлар. Энди ваъдага мувофиқ, қўл остингизда бўлган сипоҳни олиб, шу ҳудудга борингиз ва бу хатарли ишга яқун ясангиз”. Олий фармон амрига мувофиқ беҳисоб лашкар йўлга чиқиб, масофалар кезганидан сўнг мақсуд манзилига етиб, Ўратепа қалъасига кирдилар. Муҳаммадраҳимбек оталиқ юз ўз қавмидан бўлган бир нечта муътабар суҳандон ва айтқични махфий равишда Ўратепа шаҳри ва унинг музофотларига Фарғона давлати итоатида бўлган юзия қавмлари ичига юбориб, улар билан яқин ва бир насабда эканини пеш қилиб, молу бойлик ва пора билан уларга пайғом (хабар) бердики, “биз юзлар бир оила ва бир

насабдаги шажараданмиз, бироқ иттифоксизликдан бегона қавм ва ёт кишилар тарафидан мағлуб ва оёқ-ости бўлиб турибмиз, ҳукуматни ноаҳил ва нолайиқ кишиларга бериб қўйибмиз. Агарда менинг насихатимни қабул қилсаларинг, унда барча юзия қавмлариким, сони саксон минг нафарга етади. Иттифок ва иттиҳод қилиб, ўрталаридан бир ҳоким сайлаб, қавм ва музофотни Бухоро ва Фарғона тасарруфидан озод этиб, мустақил бир ҳукумат тузишлари мумкин. Менким, юз қавми улугзодаларидан бириман, Бухоро амири билан аҳду паймон қилдимки, агарда Ўратепа ва унинг музофотини Фарғона давлати тасарруфидан қайтариб олсам, мустақил ҳоким бўламан. Бу бобда Бухоро давлати молу аскар билан менга ёрдам бериб, ҳомий ва мадакдор бўлмоқда. Инчунин, Тўқайтўра, қозон қабилаларининг сардори, Бухоро давлатининг хазинаси ва сипоҳидан куч олиб, Туркистон ва Дашти кипчок ҳудудига юборилган. Алҳол у ўша музофотда оммавий кўзғолон ва ғалаён кўтариб, уларга қарши ва забти учун юборилган Фарғона сипоҳининг анчасини ўзига банд ва машғул қилиб турибди. Вақтни ғанимат деб билиб, Ўратепа ва унинг музофотини қўлга киритиб, юз қавмининг мустақил ҳукуматини барпо этсак. Бу фурсатдан фойдаланмасдан, қулай вақтни қўлдан берсак, қиёматгача унинг надомати ва пушаймонлик аламини торгармиз. Бу сўзлардан менинг ғаразим ҳукуматни қўлга олиш эмас. Агарда Аллоҳ инояти ва менинг ҳаракатларим билан бу ўлка ва юзия қавмлари бегоналарга ғолиб чиқиб, ҳокимиятга эга бўлсалар, ораларидан кимни хоҳласар ўз хоҳиш ва ихтиёрлари билан ҳоким қилишлари мумкин. Мен ҳам сизлардан бирларингиз бўламан. Ҳузуримдаги вакиллар ва яқинларингиздан бир гуруҳи ҳам сизларнинг хизматингизда бўладилар. Айни пайтда бошлиқлар муҳр босилган ва имзоланган мактубларни олиб йўлга чиққанлар. Бизлар номимиздан улар нимаики айтсалар барчаси чин ва тўғридир”.

Қосидлар савдогарлар ва дарвишлар либосида юзия қавмларининг орасига бориб, юқоридаги мазмунда тарғиб ва ташвиқот ишларини олиб бордилар. Ҳар бир қавмнинг бошлиқларига мактуб ва поралар бериб, уларнинг кўнгилларини ваъда ва сўз беришлар билан авраб, тинчлантирдилар. Юз қавмлари чопар ва элчиликлар орқасида ҳамжинслари билан машварат қилиб, бирлашиб олдилар. Охир ул-амр юз фирқасининг аксарияти ўз ҳамзодлари сари мадад ва ёрдам кўрсатиш учун, Фарғона ҳокимлари ва давлатидан воз кечиб, Маҳаммад Раҳимбек оталиқ ва унинг сардорларига юзландилар. Муҳаммадраҳимбек оталиқнинг вакиллари ва сардорларига иноқлик ва имдод муждасини бериб, мақсадлари ҳосил бўлган тарзда қайтариб юбордилар. Юз қавмидан Фарғона лашкари таркибида бўлганларга ҳам хабарчилар жўнатиб, юзларнинг иттифок тузганларидан хабар бериб, уларни ҳам бошқаларга қўшилиш ва бирлашишга даъват этдилар. Буларни ҳам томирларида қон-қариндошлик ва ҳамжинслик ҳисси уйғониб, ҳаракатга келди. Фитна ва бузғунчиликка барча юзлар билан бирлашиб, жавоб ёздиларки, қачон юз лашкари Ўратепа қалъасига мурожаат қилсалар, ўша заҳоти биз ҳам мувофиқат ва ёри беришимизни ошқоро амалга оширамыз.

Муҳаммадраҳимбек юз қавмининг қарор ва аҳволларидан хабар топганида, қавидил бўлиб, Бухоро ва юз лашкари билан шошилишч Ўратепа қалъасига келдилар. Қалъадагилардан мунтазир ва маътал бўлган юз қавмига мансуб бўлганлар дарров қалъа дарвозаларни улар учун очдилар. Юз лашкари қалъани босиб олди. Ражаб

қўшинбеги ва Фарғона лашкари ичкаридаги қалъа, ҳоким ўтирадиган ва қалъайи Муғ номи билан машхур бўлган ҳисордан чиқиб, уруш ва ўлдиришни бошладилар. Фарғона сипоҳи сафида бўлган юзлар Ражаб қўшинбегидан ажралиб, юз лашкарига қўшилдилар ва улар тарафидан жангга киришиб, мадад беришга тушдилар.

Шаҳарнинг ичидаги катта йўлда ҳам оғир жанглار воқе бўлиб, Муҳаммад-рахимбек оталиққа юз қавмидан пайдарпайлик билан мадад келиб турди. Икки тарафдан ҳам кўп киши талаф ва ҳалок бўлди, Оқибат Фарғона сипоҳининг иши оғир бўлиб Муғ қалъасига кириб, яшириндилар. Бухоро ва юзия лашкари қалъани гир-айлана ўраб олиб, қалъа қамали ва уни олиш ишида бир нафас ҳам сусткашлик қилмай ҳаракат қилардилар. Ражаб қўшинбеги ва Фарғона сипоҳи ҳам қалъа мудофаасида кўп жидду жаҳд ва саъй қилиб, душман ҳужумларини ҳар дафъа милтиқ ва тўпларнинг ўқлари зарби билан қайтарардилар.

Шу аҳволда бир неча кун ўтди. Амир ал-муслимийн фармойиши билан Хўқанд дорус-салтанатидан Мирзо Абдурахим парвоначи, Ражаб қўшинбеги ва бошқаларни қутқариш учун катта бир гуруҳдан иборат сипоҳ билан юборилди. У ўратепага етиб келиши билан жанглар олиб бориб, қалъадаги Фарғона лашкари билан бирлашди. Қалъа ичида бирор-бир нарсдан захира ва посира йўқлигидан салтанат пойтахти тарафига қайтдилар. Муҳаммадраҳимбек оталиқ ўратепа музофотини истило қилиб, молу бойликдан ҳада ва туҳфалар тартиб бериб, Бухоро амирига бир элчи билан башоратнома юборди. Элчи ул жаноб ҳузурига етиб келиб, кўп навозишлар билан тақдирланиб, Муҳаммадраҳимбек оталиқ учун берилган қимматбаҳо хилъат, мурассаъ қилич, узокка ўқ отадидаган кўпгина тўп ва тўфанларни Бухоро улуғларидан бирига бериб, элчи билан юборди.

Юқорида зикр қилинган эдики, козоқ сардорларидан бўлмиш Тўқайтўра амири Бухоро кўллаб-қувватланиши билан Туркистон ва Дашти қипчоқ худудларига бостириб кириб, кўчманчи тоифаларидан бир жамоаси унга қўшилишиб, Фарғона давлатига қарши исён кўтардилар.

Бу нобакорлар разиллигини йўқ қилиш учун Тошканд ҳокими Саййидкули парвоначи тайин этилиб, юз қавмининг ғалаёнидан олдин Эрназар девонбеги, Муҳаммадкули парвоначи, Юсуфалихўжа садр, Тўраҳон мир асад, Максуд тўпчи катта сипоҳ билан Саййидкули парвоначига ёрдам ва мадад бериш учун дорус-салтанат бўлмиш Хўқанддан чикди. Тез орада Саййидкули парвоначи билан қўшилишиб, Тўқайтўра ва кўчманчи гуруҳлар билан жангга киришиб, аксариятини ўлдириб, кўпларини асирга олдилар. Тўқайтўра кам сонли тарафдорлари билан бу муҳлик жойдан қочиш водийсига юзланди. Зафарпаноҳ лашкардан бир фавжи уларнинг таъқибига бориб, гардини ҳам топмадилар. Фарғона давлатига қарши ғалаён кўтариб, Тўқайтўранинг фитна ва бузғунчилигига шерик бўлган бадвия аҳоли қилмишларига яраша жазо олдилар. Фарғона амирлари Туркистон ва Дашти қипчоқнинг энг чеккасигача бориб, кўчманчи қабала ва тоифаларни итоат силсиласига тортидилар. Энг муҳим жойларда метин қабала бино қилиб, бу ноҳиялар забти учун ҳокимлар ва сипоҳ қолдириб, қайтиш парчамини Хўқанд дорус-салтанати томонга кўтариб, амир ал-муслимийн мулоқотига комёб бўлдилар. Ҳар бир амир ўз мартаба ва ҳолатига мувофиқ шоҳона марҳаматлар билан хуррам ва шодмон бўлди.

Дашти кипчоқ ва Туркистоннинг муҳим ишлари мусулмонлар амири давлатининг авлиё ва умаролари орқали саранжом топганида, хоннинг олий ҳиммати сипоҳнинг тарбияти ва таъминотига сарф бўлди. Юз қавмига жазо ва танбех бермоқ учун улкан кўшин билан Ўратепа ва Жиззах томониغا юриш бошлади. Фатҳ аломати бўлган байроқларнинг хилоли манзил ва марҳалалар кезиб, Ўратепа музофотининг бир буржидан тулуғ қилганида, шу маконда маълум бўлдики, Муҳаммадраҳимбек оталиқ юз қавмининг барча бурж ва деворларини мустаҳкам қилиб, қўр-қут ва ем-хашак билан тўлдирибди. Бухоро амирининг навбатдаги ёрдами билан яна кучайиб, юзларнинг қўчишлари жуда осон бўлган баъзи фирқасини қалъалар ичида жойлаштириб, ақсар қавмларни эса молу амволи билан Масчо тоғларида жойлаштириб, яширибди. Хон фарзанди аржуманди Муҳаммадалибекни, Эрназар девонбеги, Саййидкули оталиқ, Юсуфбой мингбоши, Муҳаммадқули парвоначи, Абдуазимбой парвоначи, Юсуфалихўжа судур, Маҳмудхўжа нақиб, Мақсуд додхоҳ тўпчи ва баъзи сипоҳ бошлиқларини тошдек кучли лашкар билан Ўратепа қалъасини тасхир этиш учун қолдириб, нусрат фаржомли байроғини Зомин ва Жиззах тарафига қўтарди. Зомин ноҳияси шавкат паноҳ хайма ва чодирлар ўрнатиш жойига айлангач, уч кун лашкарга дам берилди ва тўртинчи куни, эрталаб лашкар фавжларининг сафларини тартибга келтириб, яхши бир кўринишда ораста қилиб, қалъа олиш ишига саъй ва ҳаракат қилдилар. Шаҳрихон ҳокими Маҳмудхўжа жилав қўшинбеги, Нав қалъасининг ҳокими Довул додхоҳларга милтиқ ўқи тегиб шахид бўлдилар. Сипоҳи мансурдан кўп киши қамал вақтида ҳалок бўлди. Оқибат Аллоҳнинг кенг инояти ва шоҳ иқболининг кучи билан метин ва мустаҳкам қалъа қўлга киритилди. Қалъа аҳлининг ақсарияти бедариғ тиг дамидан ўтказилди, фақат болалар ва аёлларга омонлик берилди. Зомин қалъасининг ишини саранжом қилиб, Жиззах қалъасига бордилар ва уни ўрвга олиб, қалъада яширинганларнинг жонларини машаққат ва бало тобасида қовурдилар.

Шаҳзода Муҳаммадалибекнинг бир гуруҳ сардорлари билан Ўратепа қалъасининг фатҳи билан машғул бўлгани юқорида бир шамма баён қилинган эди. Улар қалъани олиш ишларида саъй ва ҳаракатлар қилиб, мардлик ва жасурликни намоён қилардилар. Бир куни Муҳаммадраҳимбек қалъа дарвозасини очиб, кўп юз лашкари билан ташқарига чиқиб, қатта жамоаси билан селдек оқиб, қатта байроқ остида бошқа сардорлари билан турган Муҳаммадалибекка ҳужум қилди. Байроғи остида шаҳзоданинг сипоҳи кўп эмас эди, бовужуд ҳеч изтиробга тушмасдан ундан қаршилик ва жангда шижоат ва мардоналик зоҳир бўлди. Юз лашкари шаҳзода лашкаридан анча заиф бўлса ҳам, шаҳзода мағлуб бўлишига бир бахия қолди. Аммо ҳазрати илохий муродбахшигидан қалъа ҳужуми билан машғул бўлган сипоҳ зудлик билан шаҳзода мададига келдилар. Уруш ва саваш бозори шундай исиб кетдики, қатта ва кичик, ёшу қарининг жон матолари бир нарҳда сотиладиган бўлди. Охир ул-амр ғалаба ва зафар насими хужаста ахтар шаҳзода лашкари томон эсиб, юзья ва Муҳаммадраҳимбек оталиқ сипоҳи қочишни ихтиёр қилдилар. Нусрат асар аскарлар қалъа дарвозасигача уларни қувиб бориб, кўп одамларни ҳалокат тупроғига ташладилар. Қалъа ичидан тўфангчилардан қатта бир гуруҳи чиқиб, Муҳаммадраҳимбек ва юз сипоҳини қўтқардилар. Бир кундан кейин бирор-бир тирик жонзод қалъа ичидан ҳатто бошини ташқарига чиқармади,

девор орқасидан жанг ва ўқ отиш билан машғул бўла қолдилар. Икки тарафдан фақат тўп ва тўфаннинг ўқлари борди-келди қиларди, холос. Шу вақтда Фарғона лашкари орасидаги отларга ўлат келди ва ҳар куни юзлаб оту улов ўлиб, мурдалари дафн қилинар эди. Аксар лашкар пиёда қолди. Тагин ёмғирнинг селдек ёғишидан Фарғона сипохи лойда ботиб қолиб, юришлари кийинлашди, либос ва қурол-аслаҳалари нам ва лойдан оғир бир юкка айланди. Хонзода Муҳаммадалибек ва улуғ амирлар амир ал-муслимийн ҳузурига одам юбориб, аҳволни маълум қилдилар. Ул жаноб Жиззах қалъасининг қамали билан машғул бўлган пайтда хонзода ва амирларнинг аризалари мутолаа шарафига етиб, улуғ амирлар ва вазирлар билан пайваста машварат қилиб, маслаҳат сўради. Аксар бир фикрга келиб айтдиларки, ёмғир мавсумида лашкар бошига машаққат ва оғир меҳнат тушди, қиш фасли ҳам яқинлашмоқда. Ёмғир ва қор янада кўпаяди. Бухоро ва юзия сипохи турли керакли нарсалардан қалъада шунча захира ва қўр-қут қолдирганки, қамал шунча чўзгани билан уларда бирор-бир зарар ва камчилик кўринмайди. Қалъанинг ўрови ва қамалини ҳамда исёнчи ва ғалаёнчиларга жазо бериш ишларини орқага, бошқа сафарга қолдириш давлат осойишталигидандир. Давлат арконларининг машварат ва маслаҳатлари қабул мавқеига тушиб, “душман бизнинг қайтишимизни зайифлик, сипоҳимиз камлиги ва қўр-қут етишмовчилигидан, деб билмаслиги учун”, тўпчиларга қалъа ичини тўпга тутишни буюрди. Ҳумоюн хон амрига мувофиқ, қуёш чиқишидан то ботгунга қадар тўплардан чакмоқдек ўқ отиб, қалъа ичини оташ билан тўлдирдилар. Қалъа ичидаги уйлардан оловнинг фавворалари ва тутун кўк гумбазгача отилиб чиқди, кўп уйлар хароб бўлди.

Эртаси тонгда қайтиш нағорасини чалиб салтанат пойтахти томон ҳаракат қилдилар. ...он мавзеи хони замон кўним топишидан гулистонга ўхшаб кетганида хонзода Муҳаммадалибек соғ-саломат сипоҳ амирлари билан келиб, падари бузрукворининг фэйзосор дийдори саодатига эришди. Бу ердан тажаммул ва ҳашамат билан пойтахт сари юриб, андак фурсатда давлат тепасига қарор ва ором топиб, қимматбаҳо вақтини мусулмонлар адлу инсофи, марҳамату амниятига сарф қила бошлади.

Бундан илгари хожи Мир Қурбонқим, элчилик тариқасида маликлар посбони бўлган халифалик пойтахти Истамбулга борган эди, замона халифаси, барча мусулмонларнинг ҳомийси Султон Маҳмуд Баходурхондан Фарғона амир ал-муслимийни номига султоннинг шоҳона лутфи ва навозишларини олиб келди. Мазкур элчи мақсадига эришиб, масрур холда (Хўқандга) қайтаётиб Хоразм вилоятини кезиб ўтаётганда, Хивақ хонининг адолатли ҳузурини билан мушарраф ва манзур бўлиб, унинг бир элчиси билан салтанат мадорли саройи олийга келиб, тахтни ўпиш шарафига етди. Хоразм элчиси бир неча кун дорус-салтанат бўлмиш Хўқандда меҳмон бўлиб, хушхол ва хуррам истикомат қилиб, хони олий ижозати билан қайтиб кетди.

Шу вақтда Шаҳрисабз волийси Ниёзалибек вафот этди ва кенагас қавми сардорларининг иттифоқи билан унинг ўғли Дониёл ҳукумат тепасида қарор топди.

Қуёш Жавзо буржигга ўтиши билан амир ал-муслимийн давлат арконлари ва ҳукумат аъёнларини чақириб, Ўратепа ва Жиззах сафари ва юриши ҳақида машварат қилди. Улар бир сўз билан арз қилдиларки, алҳол фурсатни ғанимат

деб билиб, тезлик билан қичаб, ҳаракатга тушиш лозим. Зеро юз тоифалари ва ул музофотнинг аҳолиси ўтган йили посира қилган ғаллани киш давомида сарфлаб тамом қилганлар. Экилган донлари эса ҳали ўраш маҳаллига келмаган, баъзи экин ва зироатлари эса ҳали экилмаган. Шу вазиятда уларга қарши лашкар тортсақ, ўриш ва экишга имконлари бўлмайди, қўр-қутлари бўлмаганидан ахволлари танг бўлиб, ночор қоладилар. Боз устига ҳозир қор кўплигидан тоғ йўллари ҳам кўчманчиларнинг молу чорваларини ҳайдаб келиш учун жуда ноқулайдир. Ажаб эмас, шу вақтда уларнинг моллари ва чорваларини ҳам эгаллаб олсак.

Дарбори олий улуғларининг фикрлари хоннинг муборак таъб ва мизожига мувофиқ тушиб, ҳукми олий содир бўлдики, Эрназар девонбеги, Исобек парвоначи, Шоҳи парвоначи, Қурбон додхоҳ ва Муҳаммадшариф додхоҳ ўз тахти фармонларида бўлган зафар анжомли сипоҳ билан, улуғ лашкар ҳаракатидан олдин, яширин Ўратепа ва Жиззах музофотларига бориб, Фарғона давлатига ёғий (душман) бўлган юз кўчманчи қавмларинининг ҳаётларини барбод бериб, уларнинг молу амволи ва бойликларини ўлжа олиш учун қиём қилсинлар. Хумоюн хоннинг олий фармойишига биноан мазкур сардорлар кечалари шошилинч йўл кезиб, кундуз кунлари ором ётиб, масофаларни босиб ўтгач, мақсад чегарасига етиб келиб, қўқисдан уларга шабохун (тундаги хужум) қилиб, улардан кўп кишини қийратиб, асир олганда қолган сипоҳ қочиб атрофга тарқалиб кетди. Фарғона лашкарлари қўлига жуд кўп молу ашё ғанимат тушди. Улар солим ва ғаниматлар билан Хўжандга келиб, улуғ лашкар келишига мунтазир бўлиб турдилар.

Қуёш Савр ойининг ўнинчи даражаси (30 апрел)да эдики, амир ал-муслмимийн улуғ лашкари билан Хўканд дорус-салтанатидан Ўратепа ва Жиззахни тасхир қилиш ниятида юриш бошлади. Манзил ва масофаларни кезиб келиб Хўжандга дохил бўлди. Номлари зикр қилинган амирлар бу шаҳарнинг аркон ва аъёнлари билан бирга истикболга чиқиб, кўчманчи юз қавмларидан ғанимат олинган молу ашёларни қимийё асар хон назаридан ўтказиб, лашкария ошхонаси ходимларига топширдилар. Зафар келтирувчи байроқни бу ўлкадан кўтариб, сахро ва даштларни кезиб ўтиб Октепа ноҳиясида қўндилар. Бу манзилда Қўштегирмон қалъасининг ҳокими Маҳмудхўжа олий бисотни ўпишга мушарраф бўлиб, Тошканд ҳокими Бекларбеги номи билан танилган Ғулумшоҳ кўшинбеги, Хўжанд волийси Шоҳий парвоначи, Шоҳрухия ва Қурама ҳокими Муҳаммадшариф додхоҳ, Нав қалъасининг ҳокими Арслонбек, Қўштегирмон ҳокими Маҳмудхўжа катта лашкар билан Ўратепани ўрови ва қамали, босиб олишига қўмондонликка тайин бўлдилар. Ҳожи Мақсуд тўпчи ўн иккита тўп ва тўпчилари билан уларга кўшиб юборилди. Хоннинг ўзи нусрат нишонли жиловини Жиззах қалъасининг фатҳи томон буриб, Хайрбод мавзеига кетди ва у ердан чиқиб, Жиззах қалъасидан бир фарсах узоқлигида жойлашган Чаҳорбоғи девона деган жойга келиб, фируз асар лашкари учун қароргоҳ қилди. Сипоҳга уч кун ором бериб, тўртинчи куни қалъа олиш ва ҳисорларни ўраш ишлари билан машғул бўлди. Шу вақт Авлиё ясовулбоши Шаҳрисабз ҳукмдори Дониёл парвоначи номидан олий узанги қошига элчи бўлиб келди ва гилам ўпиш шарафига муяссар бўлиб, ўзи билан олиб келинган мактубни олий даргоҳ муқарриблари орқали хумоюн хонга мутолаа учун берди.

(Дониёлбек) ёзган эди: “Мулкларнинг ҳақиқий Эгаси азалий қисмат билан жаҳон бурчагидан бир кичик мулкни бизнинг улуғларимиз ва ўтган аждодларимизга иноят этган экан ва у мерос тариқасида улардан бу ризоҷўй бандага тегиб, қаноатмандлик билан одамнинг қудрати етгунча илоҳий ва чексиз неъматларини шукру саносига, кундан кунга ошиб бораётган шахриёрлик давлатининг тараққийсига машғул бўлиб, зиммамга вожиб бўлиб тушган халқнинг амнияти ва яшаш даражасини қўтариш учун алоқадри имкони саъй қилаётирман. Адолатни ёйувчи хотири мунирлардан яширин қолмаским, бизнинг қавмларимиз ва аждодларимизга Бухоро ҳукуматдорларининг манғития амирларидан қандай зулм ва жафолар етган. Охирги топқир ҳам бу музофотнинг шахарлари ва аҳолиси улар ноиблари етказган мусибатлари натижасида поймол бўлди. Хоразм хонларига нисбатан ҳам бундай зулм ва ситамни кўп раво кўрганлар. Хулоса шулким, уларнинг қўқсиларидаги ойиналари кўшни хонлар ва ҳукуматдорларига нисбатан тиниқ ва пок эмас. Қина ва адоват зангидан у шу даражада тийра ва кир бўлганки, давру замонлар ўтгач, муроса ва мадуро билан ҳам уни ювиб тозалаб бўлмайди.

Сўзнинг индолоси шулким, ўтган йили Бухоро ҳукмрони амир Ҳайдар Муҳаммадраҳимбек оталиқ юз, козоқия кўчманчи қавмларининг сардори Тўқайтўрага хазина ва лашқаридан мадад бериб, Фарғона давлати тобе ерлардан бўлмиш Ўратепа, Дашти қипчоқ ва Туркистонга юбориб, кўчманчи қабилалардан бўлмиш юзья ва козоқия тоифалар ўртасига фитна ва бузғунчилик уруғини сепаиб, Фарғона ҳукуматига қарши кўзгади. Унинг оқибатлари боқий ва кўринарлидиир. Алхамдिलлоҳ шукрлар бўлсинким, садақатни расм қилган дўстлар ва давлатхоҳлар бошига захир ал-миллат ва ад-дин амир ал-муслимийнинг кучли давлат ва қудратли салтанатининг қуёши чиқиб, ҳасадчилар ва душманлар хоҳишига қарши кундан кунга равшанроқ ва ёриқроқ бўлаётир.

Дунё аслида бир экинзорга ўхшар. Яхши ёки ёмонлик уруғини сепган, яна ўшаларни ўриб олади. Ҳозир хитой ва қипчоқ тоифалари амир Ҳайдар Бухорийга қарши муҳолифат бошлаганлар. Самарқанд волийси Давлат қўшинбегини асирга олиб, Бухоро ерларига тобе баъзи қалъалар ва ноҳияларни ҳам эгаллаб олганлар. Агарда хурсандчилик аломати бўлган шу фурсатда фирузий асар лашқар билан бу томонларга юриш бошласалар, бу ризоҷўй ҳам ўз тобелари ва сипоҳи билан нусрат насабли узангу қошига қўшилишиб, Самарқандни фатҳида шойиста хизматларни кўрсатишим мумкин. Бераҳм золимлардан тортган захмат ва аламларимиз интиқоми ва қасдини олсак. Аллоҳ инояти ва далолати билан бутун Мовароуннаҳр амир ал-муслимийн давлати таркибига кириши эҳтимолдан холи эмас...

Шу ҳолатда хитой, қипчоқ, қорақалпоқ сардорларидан Одинақулибий ва Маъмурбий минг нафар эранлари билан келиб, узанги ўпиш бахтига мушарраф бўлдилар. Қўлларида асир бўлган Самарқанд волийси Давлат қўшинбегини баъзи яқинлари билан хон ҳузурига олиб келиб, арз қилдиларки, муродга етказадиган остонанинг бандаларимиз ва Самарқанд шаҳри сафарида зафар нишон от жиловни остида садақатлиликни ҳиммат бўйинига ташлаб, хизматкорлик камарини белга боғлаб, қулчилик шартларини бажариш умидида келганмиз. Шавкат қуввати билан давлат нусрати учун ўз жонларимизни қурбон қилиш учун келдик. Амир ал-муслимийн уларга лутф ва меҳрибонлик кўрсатиб, амри олийси билан муносиб

манзилларда жойлаштириб, барчаларига кадр ва мартабаларига мос давлат хазинасидан кундалик маош тайинлади.

Умархон давлат арконлари ва заковат эгалари бўлмиш сардорларини хос мажлисига чақириб, Самарқанд ва Мовароуннахр юриши учун машварат килди. Бу хусусда баъзилар Самарқанд азми учун катъий бўлиб оғиз қутичаларини очиб, сир-асрор жавохирлари ва дурларини изҳор табақига тўкиб, шундай жилвага кирдиларки, Бухоро амирининг хуфия ва ошқора ҳаракати ва қилмишларидан давлати Фарғонага нисбатан хусумати ва адовати борлиги кўп марта очиқ ва равшан бўлди. Энди Шаҳрисабз ҳукмдорлари, кенагас қавмлари, хитой, қипчоқ, қорақалпоқ тоифаларининг сардорлари бирлашганда, бу мавридни қўлдан бой бермасдан, “Дарди бадро давоий бад” (“Ёмон дардни давоси ҳам ёмон”), деган масал мазмунига амал қилиб, давлатининг синиши ва шавкатининг сусайишига ҳаракат қилмоқ зарур. Агарда унга шундай имконият пайдо бўлса, бизга бир лаҳза ҳам омон бермас эди.

Бошқалар эса исёнчи юзигя жазо бериш ва қалъаларни фатҳ этишни таклиф қилиб, арз баёни билан аён қилдиларки, хонаки душманни ўз йўлимизда қолдириб бегона бир вилоятга бориш ақл ва ҳикматдан узокдир. Зафар ва хатар, фойда ва зарар ғайб пардаси ортида пинҳондир. Мансур ва музаффар бўлсак, яхши. Бирок, бу мамлакатнинг забти ва тасхири узокқа чўзиладиган бўлса, лашкарнинг қурол-аслаҳа, озик-овқат ва ем-хашаги тамом бўлганда, мана шу йўлимизда қолдириб келган душманларимиз лашқария эҳтиёжи учун Фарғонадан юбориладиган нарсаларни етказиш учун тўсиқ ва монелик қиладилар. Бу нарсаларни эса бегона юртда қўлга киритиш муассар бўлмагай. Бу ҳолатда кучли ва қадимий душман ўртасида қолиб, лашқария аҳволи машаққат ва захмат билан тўлиб кетади. Хусусан, шу хатарларда амир ал-муслимийн шахсан ўзи иштирок этишганда, ҳали бирор топқир синамаган дўстлар сўзига кириши ақл ва эҳтиётлик шартларига риоя қилмаслик, давлат ва миллат манфаатига тўғри келмаслиги деб, билиш лозим. Бундай баҳс ва мунозаралар кўп бўлганидан кейин, оқибат шундай қарорга келдиларки, ҳазрати валинесьмат Умархон ҳукумат ва салтанат марказида туриб, шумшук ва бузгунчи юзия қавмига жазо бериш учун машғул бўлиб, сипоҳни ораста қилиб, ул ўлқанинг тасхири учун юбориб, эҳтиёжга яраша лашқар захираларини таъминлаб етказиш учун мадад бериб туради.

Бинобарин, Бухоро амирининг амакиваччаси Исҳоқбек парвоначи, Хушвақт қўшинбеги, Арслонбек додхоҳ, Ёдгорбек додхоҳ ва Раҳмонкули парвоначини ўн минг сипоҳ ва Шоҳписанд додхоҳ тўпчибошининг икки юз нафар тўпчилари ва ўн адад тўпи билан Самарқандни эгаллаш учун тайин қилишди. Хон хитой-қипчоқларнинг сардори Одинақулибий парвоначини, Маъмурбийни эса додхоҳлик рутбаси билан тақдирлаб, улар билан бирга бўлган хитой-қипчоқ улугларига ҳам ҳолларига яраша шоҳона марҳаматлар ва меҳрибонлик кўрсатиб, шодмон ва камёб тарзда фируз асар лашқарга қўшиб, Самарқанд сафарига равона қилди.

Йўлларни босиб ўтиб, Зарафшон дарёси лабига келганларида Шаҳрисабз ҳукмдори Дониёлбек парвоначи ва Урғут (Ургут) волийси Каттабек парвоначи сипоҳлари билан келиб, Фарғона амирлари билан мулоқот юз бериб, бирлашган уюшма билан Самарқанд камали ва ўровига саъй ва ҳаракат қилдилар. Ўшал айём

амир ал-муслимийн лашкарияни Самарқандга юбориб, ўзи Жиззах қалъасини қўлга киритиш учун олий ҳимматини сарфлаётган бир вақтда, қалъанинг ҳокими Абдурасул қалъа барибир зўрлик билан фатҳ бўлишини тушуниб, шаҳарнинг уламо ва саййидларини равшан замири амир тахтига юбориб, ожизлик ва шикастини, мағлуб ва таслим бўлишини маълум қилди. Мазкур билоднинг улуғлари шафоат ва узр сўраш тили билан ҳокимнинг гуноҳ ва беадаблигини кечиришни сўраб, арз қилдиларки, Абдурасул бу залолат ва беадабликларни амир ал-муслимийн ҳақиқа адоват ва хусумат юзасидан қилгани йўқ, балки унинг зиммасида бажарилиши вожиб бўлган валинеъматни ҳукуқини адо қилмоқ учун шунча жидду жаҳдга қадам босган. Агарда у амир ал-муслимийн хизматиға камар боғласа, сидкидилдан валинеъматни ҳаққи намақини бажо келтиради. Амир ал-муслимийн улуғларнинг Абдурасул борасида шафоат тилашларини қабул қилиб, у ва қалъада бўлган барчага омонлик бериб, шу шаҳарнинг уламо ва саййидларини шоҳона ва баракатли тухфалар билан тақдирлаб қайтишларига руҳсат берди. Шаҳарнинг аъёнлари шаҳарга қайтишлари билан Абдурасул хонларга мос ҳада ва тансуқотларни тартиб бериб, сипоҳ ва раият улуғлари билан шавкатмадорли саройи олийга равона бўлди. Остона ўпиш шарафига мушараф бўлиб, мусулмонлар амирининг ҳада ва инъомларига сазовор бўлди. Хон бу ҳисорни бошқариш жиловини барча тобиоти билан яна Абдурасул қафти кифоятига топширди ва азимат тизгинини Ўратепани эгаллаш учун бурди. Бу мустаҳкам ва метин қалъани узук кўзидек ўраб олиб, қамал ва босимга дучор қилганларида, фатҳу зафар келинчаги яширинган чехрасини энди очаман деганида, илоҳий қисмат бошқача экан, бу мурод ҳосил бўлмади...

Бу воқеа тафсилотлари шундан иборатки, амир ал-муслимийн табиатида йўтал билан бирга безгак касаллиги пайдо бўлди ва ҳар соат оғирлашиб, бемор хушдан кетар эди. Фарғона табиблари ул жанобнинг касаллигини зот ул-жунб (плеврит) деб ташхис қўйиб, унинг давосига тушдилар. Амирлар ва вазирлар қўққайиб, саранг ва мот бўлиб, ишнинг салоҳиятини фақат қайтишда кўрдилар. Шу манзилдан кўчиш ноғорасига уриб, Хўқанд дорус-салтанатига аста равона бўлдилар. Масофа ва йўлларни босиб ўтгач, амирлик марказига етиб келиб, қўним топдилар. Амр ал-муслимийннинг шариф мизожи кундан кунга соғайиш ва солимлиқ томонга ўзгариб, икки ой деганда Воҳиб ал-атоёнинг чексиз иноятдан сихатлик ва офият топиб, бу азим ҳадянинг шукронасига барча мустаҳик ва дарвишларга фаровон эҳсонлар бериб, кўп асирларни ҳам озод қилди. Жумладан, Самарқанд волийси ҳам озодлик хилъатини кийди. Шу хурсандчилик пайтда адолат жойи бўлган хоннинг хотирида Туркистон сафари фикри пайдо бўлиб, бу ўлка раияти аҳолини текшириш ва билиш учун ҳаракатга тушди. Фарзандлар, яқинлар ва соқчилар дасталари билан йўлга чиқиб, Тўйтепа осмони амир ал-муслимийн кўнишининг анбардек хидидан хушбўй бўлиб, Тошканд уламолари, улуғ амирлари ва сардорлари хон истикболига шошиб, шавкат ва тажаммул билан Тошканд дор ул-аморатига олиб келдилар. Тошканд аҳолиси ва раияти учун бу кун наврўз байрамига айланиб, шодлик ва хурсандчилик уларда юз берди. Шу вақтда ҳумоюн хон амри билан муҳандисшиор маъмурлари Қорасув анҳоридан бир ариқ қазиб чиқариб, сувсиз ва қақир ерларни обод ва экишга мос қилиб бердилар. Ҳозир ҳам бир нечта қишлоқ шу сувдан

маъмур ва ободдир. Шундай қариялардан бири Гавҳардон кишлоғидирки, алҳол халқ уни Ковардон деб аташган.

Самарқанд фатҳига юборилган Исҳоқбек парвоначи, Хушвақтбек қўшинбеги ва бошқа сипоҳ сардорлари бир неча ой шаҳар қалъаси олдида туриб, қамални расо чўздилар. Қиш мавсуми яқинлашганидан, икки томондаги уламо ва сулаҳо(суллоҳо?)ларининг саъй ва ҳаракатлари билан орада ярашиш тушиб, Фарғона лашкарининг сарф-харажатларини Самарқанд аҳолисидан нақд олиб, Тошқанд шахрига кириб, олий тахт поясига турдилар.

Бундан илгари амир ал-муслимийн аржуманд ўғли Абдуллоҳбекка келин қилиш учун Қоратегиннинг шоҳи Абдулазизшоҳ хузурига муҳтарама кизини сўраб, Зухур девонбегини совчиликка юборган эди. Абдулазизшоҳ бундай қуда-андачиликни катта рағбат ва рози-ризалик билан қабул қилиб, нек ахтар қизини шоҳона ҳашамат ва зийнат буюмлари билан Зухур девонбегига ҳамроҳ қилиб, равона қилди. Зухур девонбеги маликайи мазкура билан, ўшал кунлари Хўқандга етиб келиб, ўзи билан шоҳ қарочигини олиб келганини саройи олийга хушхабарини берди. Амри олийга биноан бу муҳтарама қиз Зухур девонбеги билан бирга Тошқандга олиб келиниши билан, шавкат паноҳ саройининг баъзи яқинлари истиқболга чиқиб, чексиз эҳтиром ва икром кўрсатиб дор ул-аморатга олиб кирдилар. Қоратегин улўғларидан ҳам бир неча нафари тожнинг дурига йўлдош бўлиб келган эдилар. Уларни яхши манзилларда жойлаштириб, хони ҳумоюн амрига мувофиқ подшоҳона тўйлар ва хусравона тантаналар ташкил этиб, ҳазрати хайр ул-башар суннати ва мустафо шариасти билан маликани хонзода никоҳига киритдилар. Туркистон ва Тошқанд музофотлари билан бирга дилбанд фарзанди Абдуллоҳбекка берилиб, Ғуломшоҳ қўшинбегиким, Бекларбеги номи билан донгдор эди, унинг оталиғи этиб тайинланди. Давлат арконлари ва вилоят аъёнларини ҳар томонлама ва ҳар жиҳатлардан сийлаб хон дорус-салтанатга қайтиш учун фармон берди.

Шу вақтларда амир ал-муслимийн Зухур девонбегини элчилик тариқасида Чин давлатига юбориб, тижорат ва Чин билан савдогарлар борди-келдиларини Қошғар музофотида амалга ошириш учун масъул ва Фарғона давлати ва ҳукумати номидан вакил қилди. Зухур девонбеги олий фармонга биноан Қошғарга келиб, бу ерда бўлган Чин давлатининг ҳукуматдорлари билан мулоқот қилиб, элчилиги мақсадидан уларни хабардор қилди. Бу вилоятнинг ҳокими уни бир неча кун меҳмон сифатида киромий тутиб, Қошғарда Фарғона ҳукумати номидан Чин давлати олдида вакил тайинлаш таклифини қабул қилди. Мазкур элчи қайтиш руҳсатини олиб, Хўқанд дорус-салтанатига келди. Қошғар музофотида Абдуллоҳбек давлат вакили сифатида тайинланди.

Юқорида баён риштасига тортилиб ёзилган эдики, Ражаб қўшинбегининг саъй ва ҳаракатлари билан Маҳмудхўжа Ўратепа ва унинг музофоти ҳукуматидан олиниб, бу худудларнинг ҳукумати ва муҳофазатини Ражаб қўшинбеги ўз зиммасига олган эди. Бирок бу худуднинг ҳукумати ва тутумида етарли даражада хушёрлик ва огоҳлик кўрсатмасдан, бошқарув ва муовинликда ҳам сусткашлик қилиб, сансалорлиги, нодонлиги ва қабихлигидан бу ўлка Фарғона тасарруфидан чиқиб кетишига сабаб бўлди. Шунинг натижасида у хусравона илтифот назари ва эътибор даражасидан тушган бўлса ҳам, бироқ вазифа, шоҳона инъомлар ва шунга

ўхшаш сийловлардан баҳраманд бўлиб турган эди. Мана шу Ражаб қўшинбеги тийнатиининг разиллигидан куфрони неъматга кадам босиб, баъзи фасодчилар билан махфий равишда маслаҳат ва машварат қилиб, Оталиқбек номи билан аталган Иброҳимбек ибн Олимхон номига фитна ва бузгунчилар билан бирга аҳд-паймон қилди. Иброҳимбек Умархон амри олийси билан Абдулазизшоҳ саройида тутқунликда истиқомат қиларди. Унинг номига мактуб ёзиб, унга шум мақсадларини билгизди ва уни авраб, у ердан қочиб, зудлик билан Фарғона вилоятига келишини сўради. Бахтли тасодифдан бу нома Қоратегин шоҳи кўлига тушиб, Иброҳимбекни қаттиқ назоратга олиб, хатларни амир ал-муслимийн хузурига юборди ва уни Ражаб қўшинбеги ҳамда бузқучиларнинг ҳолу аҳволи ва ҳаракатларидан хабардор қилди. Бу асрор амир ал-муслимийннинг куёвдек равшан қалбига фош ва ошкор бўлгани билан, фитна ва хиёнат арбобларини тутиб олиш учун фармон берди. Текшириш, тафтиш ва таҳқиқлар натижасида Ражаб қўшинбеги ва бошқаларнинг гуноҳ ва хиёнатлари исбот бўлди ва қозийлар шарияти шариф аҳкомлари асосида уларни бошқалар ибрати учун, ёмон амалларига яраша жазога гирифторм қилдилар. Фитначи аҳлидан баъзилари, Тентак тўра ва Сотике кипчоқ сингарилар хусравона сиёсатидан қочиб, борлиқ кўчларини нажот соҳилига чиқариб, мамлакатнинг бир гўшасига бориб, ўғри ва нобакорларни йиғиб, босқинчилик билан машғул бўлдилар. Амирлардан Саййидкули бекларбеги ва Абулқосим оталикни кўпсонли лашкар билан шу жамоани даф қилиш учун номзод қилиб юбордилар. Улар ўша тарафга шошилинич бориб, бузгунчилар фирқаси билан урушиб, кўпларини Сотике билан бирга бедариг тиғ дамидан ўтказдилар. Тентак тўра бир неча нафари билан қочиш водийисга кириб кетиб, гумномлик бурчагидан жой олди. Мамлакат юзи нобакорлар ва разиллар мурдаларидан пок бўлди.

Хон барча олий ҳимматини Аллох халқининг яшаш даражасини кўтариш ва тинчу осойишта яшашни, раият ва сипоҳнинг тарбияти ва шафқати учун сарф қилар эди. Ато ва адолат, инсоф ва арзу доди билан яхши ном қолдиришга ҳаракат қилди. Бироқ, ғайб оламидан “Сен рози бўлган ва рози бўлинган ҳолда Парвардигорнинг хузурига қайт”, деган овоз унинг хуши қулоғига етиб, Ҳақ даъватини қабул қилиб, 1237 йили, раби-ус-соний ойининг 13 куни/1822 йил, 7 январ жовидон саройига кўчиб кетди. Жаноза намозини ўқиб, уни ганждек аждодлари мазори даҳмасида дафн қилдилар, унга Аллохнинг раҳматлари бўлсин.

Ҳукумати 12 йил, ёши 38 да бўлган. Ундан бир-икки хотин ва учта ўғил қолган эди. Амир ал-муслимийн Умархон доно, сахий киши, фазилатлар эгаси, яхши хислатлар соҳиби бўлиб, уламо мухлиси, шоир ва фозилларнинг муҳиби эди. Унинг адолатли замонида мамлакатнинг ҳар ёнидан фузало ва шуаро дорус-салтанат саройида жамъ бўлиб, ўзини ҳам кўнгилга ёқадиған шеърлари мавжуд. Амирий девондаги ғазаллар унга тегишли. Нозим маснавийси жавобида ёзилган Ҳозикнинг маснавийсини Ҳозик Ҳиротий унинг даврида айтган. Фазлий Намакконий (!)нинг назмда битилган “Шоҳнома” номидаги тарихий асари шу адолат нишон замонида битилган.

Олий ҳиммати билан шариф бинолар ва жорий хайрияларидан бўлмиш иморатларни кўп қурган. Жумладан, Сирдарёдан Шаҳрихонгача қазилган анҳор, Тошканд ноҳиясидаги Хон ариғ. Бу анҳорлардан ҳозир ҳам кўп кишлоқлар аҳолиси фойдаланишади. Хўқанд шаҳрининг ўртасидаги Мадрасайи Олий ва

масжиди Жоме ҳам ундан ёдгордир. Яна унинг амирлари ва вазирларидан ҳам яхши бинолар бизнинг замонамизгача ёдгор қолганки, уларнинг сони бу мухтасар асарда сиғмайди. Ул асрнинг фузало ва шоирлари амир ал-муслимийн вафотига қалам киприкларидан шинжарфдек (қизил) ёшларини тўқиб, кўпгина марсия ва таърихлар ёзган...

⁹⁰ Миён Халил ҳазрат Соҳибзода – ваф. 1285/1868–1869 йили. Уламо ва дипломат. Пешоварда туғилган. Ҳаждан кейин Қозон шаҳрига келган. Бу ерда татар уламоларидан бири бўлган Мулло Фатхуллоҳ (1767–1843) қизи Фотимага уйланган. 1814–1842 йиллари Қўқондан Россияга элчи бўлиб борган. 1862 йилгача Тошкентда яшаган. Жияни Миён Фазл Аҳмад Бузруғ хожи билан Бухорога кетган ва амир Музаффар хузурда бўлиб, шу ерда вафот этган.

⁹¹ Бузрукхон тўра (1824–1877) – Жаҳонгирхон тўра ибн Солиххон тўра ибн Саййид Офқохўжа ўғли. Қошғарнинг қўғирчоқ ҳукмдори (1865–1867). 1867 йили ҳаж сафаридан кейин Кашмир, Панжоб ва Бухорода бўлиб, Қўқон яқинидаги ҳозирги Кинагез қишлоғига келиб яшаган.

⁹² Қошғар – Хитойнинг Синьцзян-Уйғур мухтор республикасидаги шаҳар.

⁹³ Гулбоғ, қалъа – Қошғар шаҳрининг ички қалъаси. Ҳоким қароргоҳи бўлган.

⁹⁴ Офқохўжа/Оппоқхўжа (1625, Қумул, Шарқий Туркистон – 1695, Қўқун қишлоғи, Қашқар вилояти) – ислом илми ва тасаввуфнинг йирик тарғиботчиларидан бири ва Ёрқент хонлигида тахтда ўтирган хўжаларнинг дастлабкиси. Туркистон тасаввуф илмининг раҳнамоларидан Маҳдуми Аъзамнинг авлоди. Оппоқхўжанинг исми Ҳидоятуллоҳ бўлиб, у халқ орасида хурмат белгиси бўлган «Офок» («Ёруғ дунё» ёки «ёруғлик эгаси»)–хўжа номи билан машҳурдир. У ёшлигида отаси Муҳаммадусуф ибн Эшон Калон билан турли шаҳарларда юриб билим ва тарбия олган. 1638 й.да Қашқарга келиб, отаси вафотидан сўнг бу ердаги Оқтоғлик хўжаларга бош бўлган. 1670 й.да Ёрқент хонлигида юз берган ички курашлар натижасида Оппоқхўжа Қашқарни тарк этиб Туркистон шаҳарларида, қалмоқлар (ойротлар) орасида ва Хэши йўлагидидаги (Хэси-цзоулан) вилоятларда диний тарғибот ишлари билан шуғулланган. 1678 й.да Тибетга бориб, у ерда икки йилга яқин яшаган ва Будда дини вакиллари билан яқин алоқада бўлган. 1680 й. Тибет зодагонлари ёрдамида ойротлар хони билан танишган. 1681 й.да қалмоқлар томонидан Ёрқент хонлиги тахтига ўтказилган. Унинг жасади Ёғду деб номланган жойдаги ота-бувалари қабри ёнига дафн этилган.

⁹⁵ Юз/юз қабиласи –Ўратепа шахри, Зомин, Бахмал, Булонғур атрофи билан биргаликдаги ҳудудда жойлашган кучли қабила бўлган. Улар қирқ қабиласи билан бирга ўзбек халқи таркибига кирган йирик қабилалардан бири. Тарқок ҳолда Самарқанд атрофида, Панжикентнинг жанубида, ҳозирги Ғаллаорол, Жиззах, Зомин ва Ўратепа ҳудудларида яшаганлар. Қирқ уруғи кўпинча юзлар билан аралашган ҳолда яшаганлар. Шунинг учун ҳам кўпгина манбаларда “қирқ юз” номи билан ҳам маълум. Қирқ, юз ва минг қабилалари марқа деган умумий ном билан аталган. Қирқларнинг этногенези Дашти Қипчоқ ўзбеклари билан боғлиқ. Қирқлар ўтмишда бир қанча уруғларга бўлинган. Шулардан энг йириклари: оқ-қўйли, қора-қўйли, қора-сирақ, қорача, олмаса-ун, чапарашли ва б. Улар XX асрнинг бошларига қадар ярим ўтроқ ҳолда яшаб, чорвачилик билан, бир қисми тоғ ён

бағрида, адирларда яшаб, лалмикор ва суғорма деҳқончилик билан шуғулланишган (Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси).

⁹⁶ Парвоначи – парвона, яъни капалакдек хон (амир) хузурига кириб, ариза ва сўровларни олиб кириб, жавобини олиб чиқадиغان амалдор.

⁹⁷ Пешоғар/Пшоғар – Пешоғар, қалъа – Жизза ва Ўратепа орасида қурилган Қўқон қалъаси. Ҳозир қишлоқ номи.

⁹⁸ Қуръони карим, 20 сурасининг номи.

⁹⁹ Қуръони карим, 36 сурасининг номи.

¹⁰⁰ Шохмуродбек (1847–1863) – Саримсоқхон ўғли. 25 феврал-4 июн 1862 йили Қўқон хони. Аликули фармони билан ўлдирилган.

¹⁰¹ Муҳаммадалихон ибн амир ал-муслимийн Умархони жаннатмакон ҳукуматининг зикри. 1237/1822 йили амир ал-муслимийн (Умархон) вафотидан кейин, буюк уламолар, аҳли исломнинг улуғ вакиллари унинг катта ўғли Маҳаммадалихонга аҳд-паймон қилмоқ учун уюшиб, иттифок билан аҳд-паймон маросими ва қутлов тантанасини бажо келтирдилар. Ўн беш ёшлигида жаҳонбонлик тожи унинг ҳумоюн фарқидан зеб-зийнат топиб, салтанат ва хонлик тахти унинг тоза вужудидан сарбаландликка етди. Хони ҳумоюннинг тахтга чиқиш кунида давлат тахти унинг бахт келтирувчи қадамидан тоза шукуҳ ва янги маҳобат ҳосил қилди. Мерос қолган хазина эшикларини очиб, тухфа ва ҳадялар беришга қўл очиб, хосу ом, мискину етимларга фаровон эҳсон ва инъомлар берди...

Падари бузруквори қолдирилган яхши қоида ва қонунларга риоя қилиб, мерос қолган хизматкорларни аржуманд мансаблар билан ардоқлаб, уларнинг маош ва озикаларини кўпайтириб, дод ва адолатга машғул бўлди.

Фарғона шайх ул-исломи ва замона устоди Олимхоннинг куёви Маъсумхўжа хони олийнинг руҳсати билан икки буюк муқаддас шаҳарларни тавоф (ҳаж) қилиш учун чиқиб кетди...

Муҳаммадалихон Кошғар сафаридан олдин Гадейбой додхонни бир неча сипоҳий дасталари билан Навканд қалъасига, бу ҳудуд муҳофазати ва истехкомига қолдирган эди. Хон Кошғарга келиб, бу шаҳарнинг тасхирига машғул бўлаётганида, унинг йўқлигини ғанимат деб билиб, Муҳаммадраҳимбек оталиқ Бухоро ва юзия лашкари билан Фарғона вилоятидаги қалъаларни босиб олиш ва талаш учун ҳаракат қилди. Тағин шу вақтда Бухоро амири ҳам амирлик пойтахтидан катта лашкар билан чиқиб, Самаркандга келганида Фарғона чегарасида жойлашган баъзи амирлар ҳадиксираб, Кошғарга хон хузурига тезюрар чопарларини хабардор қилиш учун юбордилар.

Фарғона хони давлат арконлари билан машварат қилиб, (Кашғардан) қайтишни маъқул деб билиб, Ҳаққули қўшинбегини лашкарнинг учдан бири билан Кашғар ва унинг қалъалари забти учун қолдириб, қайтди. Шу аснода Муҳаммадраҳимбек оталиқ Навканд қалъасининг қамали ва қуршовига жидду жаҳд қилиб, Бухоро амири кўпгина лашкар билан унга мадад учун келаётир деган умидда эди. Бирок, Каттақўрғон ва Самарканд атрофидаги хитой, қипчоқ ва қорақалпоқ кўчманчи тоифасининг кўзғолони ва ғалаёни Бухоро ҳукуматида катта ташвиш келтирди, амир Ҳайдарни Фарғона тарафига юриш қилишига монелик ва тўсқинлик қилди. Улар ички ишлари билан машғул бўлиб, Муҳаммадраҳимбек оталиқ мададига

етиб кела олмадилар. Муҳаммадраҳимбек бир муддат Навканд қалъасининг сиртида турди. Фарғона хонининг Хўқанд дорус-салтанатига келиб киришини билиб, муродга етмасдан Навканд қалъасидан, Ўратепага мунг ва маънос бўлиб қайтди. Навканд қалъаси ва чегараларининг мири Гадейбой додхоҳ бу вазиятдан Муҳаммадалихонни хабардор қилди.

Муҳаммадраҳимбек оталиқ Фарғона давлатига нисбатан кўп марта душманлик ҳаракати ва қилиқларини зоҳир қилган эди. Бу дафъа ҳам хоннинг айна жиҳоди вақтида Фарғонага қасд қилиши, барча мусулмонларга қаттиқ алам ва таъсир қилди. Фарғонанинг иқромли уламолари Муҳаммадалихонни Муҳаммадраҳимхонга жазо ва адабини бериш учун тарғиб қила бошладилар. Хон ҳам бу улуг ишда амирлари ва вазирлари билан машварат қилиб, уларни ҳам буюк уламо билан ҳамфикр эканларини фахмлаб, кўп лашкар билан Ўратепани босиб олиш ва Муҳаммадраҳимхон оталиққа жазо бериш учун йўлга чиқди. Йўл ва масофалар босиб ўтилгач, Қизил мавзеи нусратасар аскарлар учун қўниш манзилига айланди. Ахбор ва текширувлардан шу нарса маълум бўлдики, Муҳаммадраҳимхон оталиқ, қатга ўғли Бобобекни сипоҳ билан Ўратепа қалъасида қолдириб, ўзи лашкар йиғиш ва қўр-қут тайёрлаш учун Жиззах қалъасига борибди. Шу кечаси лашкарни бир неча гуруҳга тақсимлаб, ҳар бирига бир зийрак сардор тайинлаб, шу заҳоти Ўратепа қалъасига ҳар тарафидан ҳужум ва талаш қилишни буюрди. Мансур аскарнинг амирлари ҳумоюн хон топшириғи билан қалъа сари шошиб, зафарпаноҳ сипоҳнинг баҳодирлари турли нуқталардан нарвон ва арқонлар ёрдамида қалъага кирдилар. Қалъа дарвозабонларини ўлдириб, барча лашқария учун шаҳар қопқаларини очдилар. Лашкар шаҳар қалъасини эгаллади.

Юз ва Бухоро сипоҳи гафлат уйқусидан уйғониб, ҳайрон ва саранг қаршилиққа тоб бермай Муғ қалъасига кириб панаҳ топдилар. Фарғона лашқари ҳам орқаларидан қувиб, мазкур қалъани ҳалқадек ўраб олиб, уни босиб улуш учун саъй ва ҳаракатларни бошладилар. Юзия сардорлари ва Муҳаммадраҳимбек оталиқнинг ўғли ўзларининг ожиз ва мағлуб бўлишларини ҳис этиб, вилоят улуглари ва уламоларини олий саройга юбордилар. Хон Муҳаммадраҳимбекнинг авлоди ва сардорларига шафқат қилиб, омонлик берди ва улар Жиззах тарафига қуйиб юборилди. Қалъа Фарғона лашқари қўлига ўтиб, ниҳоятда кўп бойлик уларга ғанимат тушди.

Бу музофот ҳукуматини Шоҳи парвоначига бериб, хон нусрат ва обрў билан ул ноҳиядан қайтиб келиб дорус-салтанат Хўқандда Фарғона мулки ободончилиги билан машғул бўлди. Хони ҳумоюн фармойиши билан муҳандис меъморлар Хўқанд шаҳрида пишиқ гишт ва ганчдан икки қаватли мадраса қурилишини бошладилар. Кўп вақф ҳам унга тайинланди. Ҳозиргача бу мадрасадаги мударрис ва толиби илмлар фориғ ва фарҳатда илм таҳсили билан машғул. Адолатнишонли хон ҳукми билан Сўх дарёсидан бир ариқ казиб чиқариб, ўлик ётган қақраб ерлар тирилтириб, обод қилинди. Деҳқончилик ва зироат ишларига ривож ва янги равнақ берилди. Вақт ўтиши билан шу ариқ баракотидан кўпгина кишлоқлар ташкил топдики, уларни санаш ва баён қилиш анча узоққа чўзилади.

Юқорида ёзилган эдики, Кошғар сафаридан қайтиш чоғида Ҳаққули қўшинбеги Фарғона сипоҳининг учдан бири билан хитойликлар қалъаларини босиб олиш

учун ул мавзеда қолдирилган эди. Ҳаққули ва Жаҳонгирхўжа беш ойдан ортик қалъа қамали ва қуршови билан машғул бўлиб, ундан Хитой лашкари эзилиб, бир кеча қочиб кетиш учун қалъадан чиқди. Улар Оксу тарафига ҳаракат қилиб, шу ердаги хитойлик сипоҳи билан бирлашмоқчи эдилар. Исломи амирлари душман макридан хабардор бўлиб, бир неча отликларни таъкиб қилишга юбордилар. Тағин яна бир неча даста билан ўзлари ҳам орқадан суръат билан равона бўлдилар. Олдинги фавж эрталаб душманга етиб олиб, жангни бошлади. Хитой лашкари ночор урушга киришиб, жанг қизиган пайтда қолган ислом жунуди ҳам етиб келиб муҳорабага қўшилдилар. Фатҳ ва зафар насими ислом лашкари тарафига эсиб, хитойликлар ўлиб, асирга тушиб улардан бирор нафари нажот соҳилига етмади. Мусулмонлардан озгина киши ярадор бўлиб, бир неча нафаргина шаҳодат топди. Қолганлар соғ-саломат ва ғаниматларга эга бўлиб Кошғарга келдилар. Қўлга тушган қурол ва аслаҳалар билан бирга Фарғона хонига хушхабар етказиш учун чопарлар юборилди.

Бу ғалабадан сўнг Фарғона сипоҳсолори Ҳаққулибек бошқа қалъа ва ҳудудларни эгаллаш учун лашкар ва қўшин ишига машғул бўлиб, уларни таъминлаш учун саъй қилиб, бу вилоят ишларини саранжом қилмоқчи бўлди. Лекин ҳар бир билод ва мамлакатда бўлгани каби, бу ерда баъзи ғаламис, мунофиқ ва ҳақношинос одамлар Жаҳонгирхўжа ҳузурига йўл топиб, унинг маишат мажлиси ва тараб базмига ёр бўлиб, дедилар: “Фарғона қўшинбеги Ҳаққулибек бу вилоятда турар экан, сизнинг ҳукумат ва эркинлигингизни ривож ва равнақи бўлмайди. У бу вилоятни хитойликларнинг нопок ва ўлакса вужудларидан тозаласа, бу ерда янги одамни ҳукумат тепасига қўйиши мумкин. Яхшиси қандай йўл ва ҳийла билан бўлмасин уни бу мақомдан қайтаринг”. Бу афсун, чўпчак ва ғаразли сўзлар билан улар Жаҳонгирхўжа қалбини тўлдирдилар. Хўжа ҳар хил нарсалардан бир қимматбаҳо ҳадя тайёрлаб, Кошғарнинг сўзга чечан баъзи бир улуғлари орқали Ҳаққулибек қошига юборди ва унга деди: “Аллоҳга шукрлар бўлсинки, Парвардигори олам ва оламиён лутфи ва амирликнинг паноҳи бўлмиш хон қадами билан мусулмонлар лашкари хитойликлар сипоҳи устидан зафар топиб, ул қавмнинг ҳайбати тарқоқликка мубаддал бўлиб, мулкда амният ва тинчлик қарор топди. У бу бурчакда қолиб кетган бу қавмдан қолган бир-иккитасини йўқ қилишда катта лашкарнинг заҳмати ва ҳаракати керак бўлмайди. Бир неча кун яна ўз қадамлари билан бизни сарафроз этиб, шу жойларида истироҳат ва ором топиб, қолган машаққат ва хизматларни бу камина ва бу ўлканинг аҳолиси зиммасига қолдириб, қайтсинлар”. Ҳаққулибек Жаҳонгирхўжадан бу бемаъни хабарни олиб, қайтариб жавоб бердики: “Бу ерда ўз ихтиёрим билан келиб турмаяпман. Бу музофотдан ҳумоюн хон ижозатисиз қайтишимнинг имкони бўлмайди. Бу хусусда олий саройга мурожаат қиламан, қандай фармон ва топширик бўлса ўшанга амал қиламан”. Хабарчи Ҳаққулибек жавоби билан қайтиб келганида, Хўжа зудлик билан Кошғарнинг ҳар тоифа ва қабиласидан ишбилармон вакилларни йиғиб олиб, мажлис аҳлининг машварати ва маслаҳати билан у кучи етгунга қадар нафис ва рангоранг ҳар жинс мато ва латиф ақмишалардан, тилла ва кумушдан ясалган идиш ва асбоблардан шоҳона ҳадя ва тансуқот муҳайё қилиб, бир неча кўпни билган ва хушёр кишиларни дорус-салтанатга элчи этиб тайинлаб, уларга қўшиб юборди.

Бундан ташқари, итоат ва таслим мазмуни билан тўла бир мактубни сафирлар қўлига бериб, жўнатдилар. Амири лашкар Ҳаққулибекни ҳам бундан хабардор қилдилар. Қўшинбеги ҳам бу ишни маъқуллаб, ўз тарафидан Абдусамад додхоҳни Кошғар музофоти вакилларига кўшиб, баланд тахт поясига шундай арз қилдики, бу кулингиз хитойлик лашкарини қолган-қутган қисмини хайдаб чиқариш ишини муҳим деб билиб, Кошғарнинг бошқа қисмларига ҳам ўтиб душманнинг нопок вужудидан пок этмоқчи эдим. Аммо Жаҳонгирхўжа ва баъзи кўтаҳандиш одамлар, хитойликларни даф қилиш ишини осон деб билиб, бу амри азим масъулиятини ўз зиммаларига олиб, хитойлик билан муҳораба ва жиҳодни уларга қолдиришимни хоҳлайдилар. Бу ишни ўзим анжомга етказишга рози бўлмаётирлар.

Абдусамад бу жамоа билан Кошғардан дорус-салтағнатга етиб келиб, остона ўпиш шарафига етиб, ариза ва ҳадяларни хумонон хон назаридан ўтказиб, элчилик қондаларини бажо келтирди ва улар учун тайинланган манзилда қўним топиб, арзаларини жавобини олиш учун мунтазир турди. Хони ғозий Кошғар ишлари бўйича давлат арконлари билан машварат қилиб, Кашғар вилояти улуғларининг хоҳишларига мувофиқ, Хитой лашкарининг қолган қисмини даф этиш масъулиятини Жаҳонгирхўжа ва Кошғарнинг аҳолисига бериб, қўшинбеги Ҳаққулибекни Фарғона лашкари билан қайтиши учун амр қилди. Кошғар вакиллари ҳамда Абдусамад додхоҳ хусравона лутфларнинг марҳаматидан баҳраманд ва сарафроз бўлиб Кошғарга қайтиш учун рухсат олдилар.

Вакиллар Кашғарга қайтишлари билан Ҳаққулибек у ердан сипоҳи билан Хўканд дорус-салтанатига келди ва баракатасар хон назаридан бахтиёр бўлиб, хизматида ягона бўлган эранлари шу сафарда мардлик ва қаҳромонлик шартларини бажарганлари учун, мартаба ва амалларига мувофиқ хони ғозийнинг чексиз карамидан баҳраманд бўлдилар.

Фарғона сипоҳи қайтиши билан Жаҳонгирхўжа ҳукумат шаробидан маст ва аласт бўлиб, ақл-хирад ва эҳтиёткорликдан юз ўгириб, базм мажлисини кураш майдонидан афзал деб билиб, доно одамлар суҳбатидан қараганда, улфатчилик этагини маҳкам ушлаб, ҳолати тили бу сўзларни тараннум қилар эди...

Баъзи сергак ва тийрак улуғлар уни бу ёмон ва бало келтирувчи хулқ ва атвордан манъ қилсалар ҳам келим бермасди. Уч ой ўтди. Хитой лашкарининг сардорлари Фарғона сипоҳи қайтиши ва Кошғар ахволининг тарқоқлиги ва низомсизлигидан хабардор бўлиб, қатта бир уюшмани тузиб, ҳеч ким билмаган яширин йўллар билан Кашғарга бир манзил қолган жойга келиб тушдилар. Агарда кишлоқ аҳолиси чўлу даштдан қочиб шаҳарга келмаганларида, кошғарликлар бундан сира огоҳлик топмасдилар. Сипоҳ ва райятнинг баъзи улуғлари вазиятдан хабардор бўлгач, рухсатсиз унинг хилватхонасига кириб бу даҳшатли воқеа ва бўлган кўргиликни унга билгиздилар; ишрат мажлисини мусибат маҳфилига айлантирдилар. Ўша маҳал ҳар хил гап ва калочалар ўртага солинди ва охири сипоҳ ва райятдан йиғилиши муяссар бўлганларни олиб, бир неча фавжга тақсимлаб уларга Тўрахўжайи Аҳрорий, Худоёрбек ибн Муродбек ва Мўсахўжайи Аҳрорийларни сардор этиб Хитой лашкари муҳорабасига юбордилар. Йўлда иккала лашкар учрашиб, жангдан уруш бозори иссиб кетди ва қарию ёшнинг ҳаёти бир нарҳда савдоланди. Кўп қўшиш ва қўшиш (ўлдириш)лардан сўнг мусулмонларга шикаст етиб, аҳли исломнинг аксари шахид

бўлдилар. Тўрахўжа ва Мусахўжа баъзилар билан асирлик бандига тушдилар. Жуда кам одам бу йўқлик жарлигидан борлик соҳилига чиқиб, Кошғарга қочиб келди. Орқаларидан Хитой лашкари етиб келди. Бир минг икки юз қирқ иккинчи (1826–1827) йили яна бу мулкка эга бўлдилар. Жаҳонгирхўжа тун зулмотида бир неча нафар билан ул шаҳардан Фарғона ва Кошғар орасидаги тоғли жойга қочиб, бир муддат шу жойда ҳаёт кечирди. Хитой ҳукумати хўжани қўлга олиш учун турфа хийлалар ўйлаб, ҳар хил мактублар Кошғар мусулмонлари номидан ёзиб, Жаҳонгирхўжани даъват қилиб, бир неча мунофиқ, нокас ва диёнатфуруш орқали унга етказдилар. Жаҳонгирхўжа ул бадсийратли золимлар қавли ва қасамларига ишониб, тоғлар ичидан чиқиб куффор қўлига гирифтор бўлди. Шу вақтда кўпгина мусулмонлар аҳли аёллари билан Кошғар музофотидан ҳижрат қилиб, Фарғонага келдилар. Хони ғозий уларнинг ахволига раҳм ва шафқат қилиб, Андижон ва Ўш орасидан уларга ер ва жойлар бериб, яшаш, деҳқончилик ва эҳтиёжлари учун экинларидан ҳосил олгунга қадар давлат хазинасидан ёрдам берди.

Шу воқеаларга яқин вақтда Бухоро амири хитой-кипчоқ тоифаси фитна ва исённинг дафи билан машғул эди, яраш ва сулҳ эшигини очиб бу амрнинг исботи ва сидқини исботлаш учун Исматуллоҳ додхоҳни элчилик тариқасида қимматбаҳо ва шоҳона тухфалар билан Хўқанд дорус-салтанатига юборди. Йўл ва мавзеларни кезиб ўтиб Исматуллоҳ додхоҳ Хўқандга яқинлашганида, саройи олийнинг баъзи маъмур ва мутасаддийлари истиқболига чиқиб Хўқанд дорус-салтанатига олиб кириб, сафир учун муқаррар бўлган муносиб маконда тушириб, унинг иззат ва икромига ҳаракат қилдилар. Учинчи куни элчи остона ўпишга рухсат олиб, элчилик одобини балоғат билан бажо келтириб, тухфаларни кимёасар хон назаридан ўтказиб, хусравона навозиш ва илтифотлар билан комёб қилинди. Яна бир неча кун меҳмон сифатида қолиб, кетишига рухсат берилди. Бухоро амирига лойиқ тухфа ва ҳадялар тартиб бериб уларни Азимбой додхоҳ билан элчига қўшиб юбордилар. Нурато мазорига етиб борганларида амири кабир уларнинг келишларидан хабардор бўлиб, Нурато ҳокимини кутиб олиш учун жўнатди. Уларни Янгикўрғон қалъасига даъват қилиб, Исматуллоҳ додхоҳ (ва Азимбой додхоҳ) мазкур қалъада ул жаноб хузурига мушарраф бўлиб, кўп эъзоз ва икромлар қўрди.

Андак фурсатдан кейин амири кабир томонидан Азимбой додхоҳ ва таниқли иршодпаноҳ халифа Хусайн элчилик учун хитой, кипчоқ ва қорақалпоқ тоифалари олдига панд ва насиҳатлар бериб уларни ифоқага келтириш учун юборилди. Шу иккала тоифа раислари амирдан аҳднома талаб қилдилар. Азимбой додхоҳ амир хизматига келиб, мазкур қабилаларнинг қони ва молларига берилган омонлик аҳдномасини қўлга киритиб, қалъада тоифалар раисларига берди. Сулҳ ва яраш орага тушди. Қабилалар қалъани амир мулозимларига топшириб ўз манзил ва маконларига қайтдилар.

Бу ишлардан фориг бўлгач, амир дор ул-аморат Бухорога қайтди. Азимбой додхоҳни ўзи билан олиб кетиб, шоҳона марҳамат ва илтифотлардан масрур ва мамнун қилиб қайтишга рухсат берди. Исматуллоҳ додхоҳ шоҳона тухфалар ва яна бир бош от билан хони ғозий хузурига юборилди. Улар бирга Хўқанд дор ул-аморатига келдилар. Дарбори олийнинг баъзи маъмурлари истиқбол қондасини бажо келтириб, уларни хони ғозий гиламини ўпиш билан мушарраф этиб, амири

кабир муҳаббатномаси ва ҳадыларини хонга топширтириб, уларни хони ғозий меҳрибонлиги билан сарафроз этдилар. Элчи бир муддат меҳмоннавозлик йўсинида пойтахтда яшаб туриб, Султонхожайи Адо билан бирга ҳада ва тухфалар билан Бухоро дор ул-аморатига юборилди.

Бухоро ва Фарғона давлатлари орасида бир неча марта элчилик ва дўстона муносабатлар амалга ошиб, бу иноқлик хосиятидан қорақалпоқ ва хитой-қипчақларнинг фасодлари таскин топди, ҳар иккала мулкнинг душманлари ва муфсидлари гумдонлик гўшасида йўқ бўлишди. Иккала миллатнинг дўстлари эса комронлик манзилида тинч бўлдилар.

Ҳижрий 1241/1825 йил, чоршанба куниси, рабиул-аввал ойининг учинчисида (1825 йил, 16 октябр. Бирок, бу кун шанба бўлган) амир Ҳайдар Аллоҳ раҳматига кўчиб, мадрасайи Олийнинг ёнида дафн этилди. Айтишларича, у такводор, уламо, олим ва фозилларга дўст туташган киши эди. Ундан олтига нек ахтар ўғиллар қолган. Ҳусайнтўра, Умартўра, Абдуллохтўра, Насруллохтўра, Зубайртўра, Жаҳонгиртўра. Ҳаким қўшбеги Бухоро давлатининг асосий устунларидан бири эди. Амири кабир вафотини сир тутиб, Қарши волийси бўлган Насруллох тўрага чопар юбориб, чакиртириб отаси ўрнига амирлик тахтига кўтармоқчи эди. Унга муяссар бўлмади. Ҳусайнтўра энг катта ўғил сифатида ва ҳамда яхши хулққа эга бўлганидан мулк ва ҳукумат улуғлари унинг амирлигини тан олдилар. Ҳаким қўшбеги уларга қарши чиқиб амирлик эшикларини улар учун ёпиб қўйди. Сипоҳ ва райят ҳар тарафдан босиб келиб, қалъа дарвозаларини синдириб аркни забт қилдилар. Ҳаким қўшбеги баъзи тарафдорлари билан қочиб кетиб яширинди. Ҳусайнтўра амирлик тахтига ўтириб ҳукмронлик ишлари билан машғул бўлди. Ҳаким қўшбеги яширинган жойидан чиқиб уламо ва аён шафоати билан кечирилди ва яна олдинги вазирлик мансаби билан тақдирланди. Насруллохтўра Бухоро яқинига келиб, акасини тахтга чиққанидан хабар топиб, Қаршига қайтиб кетди. Амир Ҳусайн қарийб уч ой ҳукмронлик қилиб, заҳарланиб дунё ибратхонасидан кетди. Ул замона одамлари Ҳаким қўшбегини олчоклигидан ўз валинеъматини ўлдиришга қодир деб билардилар. Амир Ҳусайн вафоти 1242/1826 йил, 20 чи жумодул-увла (милодий 1826 йил, 21 декабр.) юз берган эди. Амир Ҳусайн саховат ва ҳимматда, илму фазилатда халқ орасида жуда донғи кетган эди.

Амир Ҳусайн вафотидан кейин ҳукумат арконлари ва миллат аёнларининг ижтимои билан Кармина волийси Умартўра келиб тож ва тахт соҳиби бўлди. Ҳаким қўшбеги унинг амирлигига ҳам қарши бош кўтариб, хуфния мулозимларини юбориб, Қарши ҳокими Насруллох тўрани амир Умар дафи учун тарғиб ва ташвиқ қилди. Насруллох тўра Самарқандга бориб, Ҳаким қўшбегининг тарафдорларидан бўлган у ернинг волийси билан Бухорога келиб, уни қамал қилди. Бухоронинг бошқаруви ва тутуми Ҳаким қўшбегининг иқтидор муштида бўлганидан, қалъа копуларини Насруллох сипоҳига очиб, амир Умарни тутиб биродари қўлига бермоқчи эди. Амир Умар хабардор бўлиб, қочиб одамлар назаридан яширинди. Насруллох тўра дор ул-аморатга кириб, шаъбон ойи, 1243/1827 йил фармон бериш тахтида қарор топди. Амир Умар баъзи уламо шафоати билан амон қолиб, яширинган жойидан чиқиб, руҳсат олиб Ҳиротга кетди. У ерда Комроншоҳ ибн Маҳмудшоҳ ҳузурда бир муддат истикомат қилиб, Қундузга келди. Қундуз волийси Муҳаммад Муродбек

қатаган уни эъзоз ва иқромлар билан олқишлаб олиб, бир неча кун меҳмон қилди ва ундан Фарғонага келиб, Муҳаммадалихон ғозий қошида азиз ва муҳтарам яшади. У 1245/1829 йил вафот қилди. Хон амри билан унинг тобутини Бухорога олиб бориб, аждодлари мазориди, бобоси амир Дониёл қабри ёнида кўмдилар. Ундан бир фарзанд қолган эдики, ёшлигида ўлиб кетди.

Амир Насруллоҳ тахтга ўтирганида Ҳаким кўшбеги олдингидек вазири кабир мансабига кўйилди. Хиёнатни қасб этган унинг табиати эркин ҳукумат юрғизишга одат қилганидан, амир Насруллоҳни ҳам бошқа амирлардек билиб, ҳукумат ишларида мутлақ ҳоким бўлишга интиларди. Амир Насруллоҳ ҳушёр бир жўнмард эди. У кўшбегини бу ҳаракатларидан манъ қилса, унга нисбатан акаларига қилган муомалани қилиб, бошқа бировни давлат тепасига қўярди. У тадбирнинг метин арқонидан ушлаб, зоҳиран ўзини ғафлатга солиб, кўшбегига муҳолиф бўлган сипоҳ улуғлари ва давлат мансабдорларини махфий равишда уни йўқ қилиш учун қўзғаб, Ҳаким кўшбегини орқадослари Исматуллоҳбек ва Аббосбеклар билан тутиб олиб қатл қилди. Ҳаким кўшбеги ўрнига Раҳмонберди Туркманни вазири кабир қилиб тайинлади. Ҳукумат бутунлай амир Насруллоҳга ўтди. Андак фурсат ўтмасдан ҳадиксираб юрган укаларини ҳам ўртадан кўтарди. Амир Насруллоҳ ҳақидаги маълумотлар қисқа ўз маҳалида келади, Худо хоҳласа.

1244/1828 йилнинг бошида Кошғар аҳолисидан кетма-кет хабарлар кела бошладики, Жаҳонгирхўжа даврида унинг сипоҳида бўлган мусулмонларга хитойликлар беандоза жавру зулм етказмоқдалар. Улар ватанларидан бош олиб кетмоқни ихтиёр қилганлар, бироқ ижозат ололмайдилар. Бу хабарни эшитишлари билан Фарғона уламоларининг ҳаммият томирлари ҳаракатга келиб, хони ғозийга Кошғар мусулмонлари аҳволини билгиздилар. “Ислом фармондорлари зиммаларида ситам кўрганлар фарёдларига етиш вазифаси вожиб қилиб қўйилган, бу дунё ва нариги дунёда уларнинг номлари эсланади ва буюк иш сифатида мукофотланади”, деб арз қилдилар. Хони ғозий зудлик билан Ҳаққулибекка қатта лашкар билан Кошғарга бориб, ул мазлумларни золимлар қўлидан халос қилиш учун фармон берди. Хони ҳумоюн фармонида биноан Ҳаққулибек амири лашкар ул томонга шошиб, давонлар ва оғир тоғ йўлларида ўтиб, Кошғарга етиб борди. Чин ҳукуматдорлари хитойлик чериги билан, дашт урушига чидамай қаршиликсиз Гулбоғ қалъасига кириб жойлашдилар. Ҳаққулибек бир неча ой қалъани қамал ва қуршовда ушлаб турди. Оқибат чинийлар аҳволи танг бўлиб сулҳ ҳақида сўз бошладилар. Ҳаққулибек ҳам “сулҳ яхшироқдир”, деган ояти карима мазмунига амал қилиб, қуйидаги шартлар билан яраш бўлди: Ким Фарғона мамлакатига муҳожират қилмоқчи бўлса, тўсиксиз молу мулки билан чиқиб кетиши мумкин; тижорат ишлари, борди-келди ишларни назорат қилиш учун Фарғона давлати томонидан Кошғар музофотида бир ҳукумат вакили тайинланади.

Ҳаққулибек бу ишлардан фароғат ҳосил қилганида, бу диёрнинг кўп мусулмонлари, кўчу қурон ва моллари билан хижратга ирода қилдилар. Улар лашкардан олдин Фарғона тарафига юборилди. Бу вилоятда бир вакилни барча ваколатлар билан қўйиб, соғ-саломат ғаниматлар билан қайтиб келдилар.

Шу аҳвол жараёнида юзларнинг сардорларидан Муҳаммадраҳимбек оталик, Исҳоқбек парвоначи ва Жабборқулибек Жиззах қалъасидан чиқиб, ҳар бири

озмунча сипоҳлари билан ўзларини замона қахрамонлари деб билиб, тез юриб тонгда Ўратепа қалъасига етиб келдилар. Уларнинг тарафдорларидан Солих хўжа, уларнинг қасди ва режаларидан хабардор бўлиб туриб, бир неча оркадошлари билан қалъа тепасида мунтазир турар эди. Уларни кўриб аркон ва таноблар билан юз сардорларини қалъа ичига, уйларига олиб кирдилар. Юз сардорлари шу манзилдан жанг нағорасини чалиб хуруж қилдилар. Ўратепа волийси Шоҳи парвоначи бундан хабар топиб, ўз сипоҳидан бир неча жангараларини танлаб, шу фавж билан босқинчилар йўлини тўсди. Қаттиқ уруш бўлди. Муҳаммадраҳимбек ва Жабборқулибек аксар сипоҳлари билан ҳалок бўлдилар, Исҳоқбек ва қолган аскар асир тушдилар. Асирлар мактуб билан бирга Хўқанд дор ул-аморатига юборилди. Исҳоқбек бошқалар билан андак хибсда туриб, озодлик хилъатини кийди. Бир шоир Раҳимбек оталик воқеаси муносибати билан таърих ёзмишдир:

Бу соли қатли он мағрури бадқирдор.

Забон ҳайф аст олоем ба гуфтор.

Ишорат қард қотил вақти куштан,

Сари “муфсид” сари “ғаддор” бардор.

[Ул мағрури бадқирдор қатлига,

Ҳайфдир тилни айтиши билан булғасак.

Қотил ўлдириш вақтида ишорат қилди:

Муфсид боши ва ғаддор сўзининг бош ҳарфидан топ].

Шоҳи парвоначи бу хизмати учун кўшбеги мансаби билан тақдирланди.

Ҳаққулибек амири лашкар ҳам Кошғардан келиб қўлни ўпиш шарафига мушарраф бўлиб, шу сафарда унга ҳамроҳлик қилганлар билан бирга мардлик шартларини бажарганлари учун ҳол ва мартабаларига яраша хони ғозийнинг шохона марҳаматлари ва лутфлари билан сарафроз бўлдилар.

Бу орада Муҳаммадраҳимбек оталикнинг ўлиши воқеаси ҳамма жойга тарқалиб кетди. Фарғона сипоҳсолори Ҳаққулибек кўшинбеги ҳам юзия фирқасидан бўлганидан, томирида ғазаб ва асабият ҳаракатга келиб, қаттиқ ранжиб, Шоҳи парвоначига хат ёздики, “шундай донгдор кишини шавкат паноҳ саройга тирик етказишинг лозим эди токи, басираг арбоблари машварати ва олий ҳукмдорнинг қарори билан иши амалга ошсин. Шунча буюк ишни хони ҳумоюн руҳсатисиз қандай далил билан қилишга журъат қилдинг?”. Шоҳи кўшинбеги жавоб юбордики, жанг иссиғлигида илоҳий тақдир билан у ўлди. Исҳоқбек ва қолганларни тирик қўлга тушганлари боис дор ул-аморатга юбордик. Бу жиҳатда мени маъзур тутасиз. Оғзаки бу жавоб Ҳаққулибек дилига асар қилмади. У Шоҳибекка нисбатан ҳасад ва гина оловини ўз кўксига жойлаштириб, Шоҳибекка қарши бўлган баъзи ҳукуматдорлар билан иттифоқ тузиб, ҳийла ва мақр билан уни хони ғозий илтифоти ва тарбияти назаридан четлаштирмакчи бўлди. Бирок отилган ҳар бир ўқи мурод мўлжалига етмасди...

Хон замири мунавваридоғи Шоҳибекка нисбатан бўлган эътибор ва эътимодни сира ҳам ўзгартира олмай, оқибат ҳасад ва бахиллик бебурд Ҳаққулибекнинг разил қалбига йўл топиб, тарбият ҳаққига қарши бориб, ўз валинеъматиға куфр келтириш йўлига қадам босди. У зимдан хони ғозийнинг укаси Султон Маҳмудбек номига бир қатор аҳли нифоқдан аҳд-паймон олиб, ғалаён ва исён учун бир

кунни белгилади. Бу ваъда ва хуруж содир бўлишидан олдин улардан бир нафари воқеа суратини саройнинг яқинларидан бўлмиш Азимбой додхоҳга маълум қилди. Додхоҳ эса бу хабардан Муҳаммадқули парвоначини огоҳ қилди ва улар биргалашиб хони ғозийга бу ахборотни етказдилар. Шу заҳоти Муҳаммадқули парвоначи катта фавж билан исёнчилар гуруҳини қўлга олиш учун тайин этилди. У бориб ўша айтилган жойдан nobакорларнинг бошлиғини бир қанча тарафдорлари билан тутиб олиб, хибс қилди. Куръони карим сўзлари остида ёзилган аҳдномени, қўл қўйилган ва муҳр босилган тарзда топиб, исён ва ғалаённи исбот қиладиган бошқа аломат ва нарсалари билан саодат асар хон назарига қош ва арз қилдилар. Таҳқиқ ва тафтишлардан сўнг бу душманлик ва исён ўз исботини топди. Уламоий киrom ва қуззоти ислом ҳукми билан, замона nobакорлари ибрати учун уларни қатл қилдилар...

Султон Маҳмудни (акаси Муҳаммадалихон) мулозимлари, молу нарсалар билан Шаҳрисабз тарафига юбориб, йиллик маошини шоҳона хазинасидан муайян қилган эди. Султон Маҳмудбек бу вилоятга бориб, Шаҳрисабз волийси Дониёлбек кизини хотинликка олиб, форигболлик билан бир муддат яшаб юрди. Унинг қолган зикри ўз жойида ёзилажак, иншооллох.

Баҳодурхўжа парвоначи ўшал воқеаларда nobакор исёнчиларга мансуб бўлса ҳам, айби исбот бўлмаганидан ўғли Лашкархўжа билан икки муқаддас шахрлар ҳажи учун юборилган эди. Баҳодурхўжа Бухорога келиб, амир Насруллоҳ баҳодурхон хизматини ихтиёр қилиб, иноят ва рияят топган эди. Ҳақим тўраким Самарқанд тарихини мунтахабан фарғона туркий тилида ёзган эди, Муҳаммадалихон тахтга чиқиш йилида, қайси бир исён ва фитнаси учун, унинг қариндошлиғи ва ҳамнасаблигини инобатга олиб, уни кечириб фақат мамлакатдан чиқариб юборган эди. Чунончи бу ҳақда юқорида тахрир аргиза етган эди. У Бухоройи фоҳира шахрида амир саройи олийси улуғлари қаторидан жой олган эди. Ҳақимхон тўра Баҳодирхўжа иттифоқи билан исён ва ғалаён оловини ёқиш билан машғул бўлиб, мамлакатнинг келинчағи бўлмиш Фарғонани Бухоро амири кўзида энг дилкаш тарзда жилвагар қилдилар. Оталиқбек ибн Олимхон, жаннатмакон амир ал-мўминийн ва-л-муслимийн Умархон даврида Қоратегинга кетиб, ул ҳудуд шохининг қизига уйланиб, у ердан Шаҳрисабзга келган эдики, бу ҳақда ўз жойида ёзган эдик. Бу содда хонзодани ваъда ва мактублар билан авраб, Шаҳрисабздан Ҳисор тарафига олиб ўтиб, Бухоро амири уни молу давлат ва аскар билан таъминлаб бўлгач, Қоратегин вилоятига олиб бордилар.

Ҳижрий 1250/1834 йили Қўлоб, Қоратегин ва Дарвоз ҳокимлари Оталиқни куёв бўлгани учун ўзларига яқин тутиб, унга мадад бериш учун бирлашдилар. Улар сипоҳларини Фарғонанинг жанубий чегарасига яқинроқ жойда, Кўҳистоннинг Ҳойит ва Сари пул деган мавзеида йиғдилар. Бу ҳодисаларнинг абори хони ғозийга маълум бўлгач, таваккуф қилмасдан Муҳаммадшариф оталиқ, Муҳаммадқули парвоначи ва Мирзо Раҳим парвоначини кўпсонли кучли лашкар билан тоғлиқларнинг дафи учун тайин этиб, топшириқлар берди. Улар ўшал томонга шошиб, уруш қилиб тоғлиқлар сипохи устидан ғалаба қилдилар. Қўлоб ва Дарвоз ҳокимлари ўз мулкларига қочиб кетдилар. Қоратегин волийси Оталиқбек билан бирга Бухоро томонига қочиб боришди. Бу фитнадан мақсад ҳосил бўлмагач,

Баходирхўжа Ҳижоз сафарига чиқиб кетди. Фарғона амирлари Қоратегин вилоятини барча тобе ерлари билан қўлга киритиб, Муҳаммадқули парвоначини волий тайинлаб, катта сипоҳни бу ерда қолдириб, фатху нусрат билан қайтиб, Хўқандда ўз валинеъматлари гиламини ўпиш шарафига мушарраф бўлиб, мартаба ва макомларига яраша илтифот ва навозишларга эга бўлдилар.

Ҳижрий 1251/1835 йили жумодал-увла ойида (милодий 1835 йилда бу ой 25 августда кирган.) Муҳаммадқули парвоначини Наманган волийси тайинлаб, унинг ўрнига Мирзо Раҳим парвовначи Қоратегин ҳукуматига қўйилди. Бир муддатдан сўнг 1253 ҳижрий (милодий 1837–1838) йили Шоҳи парвоначи Ўратепадан Қоратегин волийлигига ўтди.

Бу орада Бухоро амири амир Насруллоҳ баходирхон бир неча топқир Шаҳрисабзга лашкар тортиб, икки томондан ҳам кўп одамлар ўлдирилгач, зафар топмай қайтиб келди. Бундай омадсизликни амирларнинг билмаганлиги ва тажрибасизликларидан деб билиб, амир улуғ амирларидан Қарши волийси Аёзбий, Самарқанд волийси Шукурбий ва бошқа сипоҳ сардорларини тутиб, кейин қатл қилди. Шундан кейин лашкарининг тарбияти ва танзими билан машғул бўлди. Бу фикрларини вазири Раҳмонберди туркманга айтди. Вазир хўжайини фикрини маъқуллаб, арз қилдики мен бандага биров фурсат бериш лозим. Шошиличч билан бу ишларни қилиш мумкин эмас. Хаёлни амалга ошириш учун бир йўлни излашим керак. Бухоро амири унинг сўзларини маъқуллаб, бу ташаббусларни амалга оширишни унинг зиммасига қўйди.

Иттифоко шу вақтда Абдусамад сардор Эронийким Аббос мирзо ҳузуридан қочиб Ҳиндистонга борган эди ва у ердан амир Дўст Муҳаммадхон олдига келиб, лашкари сардори бўлиб, Санг марра жангида амир Дўст Муҳаммадхон соҳиб билан бирга бўлган эди, Афғонистон амиридан ҳадиксираб, хизматидан воз кечиб Бухорога келган эди. Бухоро вазири қабири Раҳмонберди Туркман унинг келишидан хабардор бўлиб, олдига чақирди ва амирнинг марҳаматли назаридан ўтказиб, манзур ва мақбул бўлди. Давлат ноиби, пиёда лашкарнинг амири ва тўпчи этиб тайинланди. Бухоро ва унинг агрофида яшаётган афғон, эронлик ва бадахшонийлардан Абдусамад ноиб қўрсатмасига биноан бир неча пиёда фавж тузиб, номини сарбоз (лар) деб аташди. Бу дасталарнинг тутуми ва ихтиёри Абдусамад сардор зиммасига берилди. У пиёда ва сарбоз аскарларининг тарбияти ва таълимида ҳадд ал-имкон саъй қилиб, тўп ва милтикни эрон ва афғонларга ўхшаб омада қилди, аскарция иши олдинги вақтдан анча янги қондалар билан ораста бўлди.

Бу ишларни бажаргандан кейин 1253 ҳижрий (милодий 1837–1838) йили Афғонистон амири Шужоъ ал-мулк ибн Темуршоҳ билан бўлаётган қаршиликда банд бўлишидан фойдаланиб, Бухоро амири Насруллоҳ Бадирхон (Афғонистон) Туркистони ва Балхни эгаллаш учун катта сипоҳ ва сарбозлари билан Жайхун (Аму) дарёсидан ўтди. Балх волийси Солиххўжа, Мозори шариф ҳокими Зулфиқор ва Шибиргон ҳукмдори Шужоъ ад-дин қаршиликка куч-қудрат тополмай ҳада ва тухфалар билан келиб, хизмат қилдилар. Балх ва унинг тобе ерлари босиб олингач, Солиххўжа, Зулфиқор, Шужоъ ад-дин ва шу билоднинг баъзи улуғларини бандий қилиб, уларнинг молу мулки тортиб олинди. Амир ўз томонидан бу вилоятга бир волий тайинлаб Бухорога қайтди.

Хижрий 1254 йили афғония миллатининг иттифоқсизлигидан Афғонистон амирлиги инглиз томонидан истило топиб, амир Дўст Муҳаммадхон амирзодалар, шужоатширо сардорлари ва вафодор хизматчилари билан Афғон Туркистонидан чиқиб келаётганда, Хулм ва Кундуз вилоятларида ҳам кўним топгандилар. Хулм волийси Муҳаммадаминбек, Кундуз ҳокими Муҳаммад Муродбек Муродебек қатаган одамгарчилик юзасидан, яхшилик ва садоқат кўрсатиб, ҳаддалимкон розилик тилаб, шойиства хизматлар қилдилар. Ўша кунлар шундай азиз меҳмонни эҳтиром қилиб, ўзларидан яхши ном қолдирдилар...

Бу муқаддимани ёзишдан мақсад уларнинг тавсиф ва мақташи эмас, балки бу ёзишма ўқувчи ва эшитувчи учун танбиҳ ва ибрати учундир. Шу вақтда амир Насруллоҳ баҳодирхон Афғон амирини Бухорога қўшни ерларга ташриф буюрганини эшитиб, ўз яқинларини элчилик тариқасида юбориб, ёқимли ваъдалар билан меҳмонга даъват қилди. Афғонистон амираи бу илтимосларни қабул қилиб, баъзи аҳли хонадони, ходимлари ва молу жиҳозини шу вилоятда қолдириб, амирзодалар ва сардорлар билан, бир даста мулозимларини олиб Бухоро дор ул-аморати сари йўлга чиқди. Амир Насруллоҳ амри билан сипоҳ ва раият улугларидан бир неча киши бир манзилгача истикболга чиқдилар ва амир Дўст Муҳаммадни саройга олиб келдилар. Амир, амирзодалар ва сардорлар амир Насруллоҳ хузурига кирганларида, икки тарафдан ҳам салом-алейҳ расми амалга оширилди. Амир Насруллоҳ амир Дўст Муҳаммадхон ҳурмати учун жойидан турмай, ўтирган ҳолда қўл бериб сўрашди. Бу муомала амир Дўст Муҳаммадхон қалбига оғир ботган бўлса ҳам, сир бой бермай тухфалар қаторида олиб келган бир отни амир назаридан ўтказиб, амир саройи мутасаддийларига бериб юборди. Қисқа сўхбатдан кейин Бухоро амираи амри билан бу азиз меҳмон учун тайёрланган манзилга бордилар.

Бир неча кундан сўнг амир Насруллоҳ амир Дўст Муҳаммадхонга дарак бердики, Афғонистондан олиб келинган барча сардор ва мулозимлар, зарур ишларни бажариш учун бир неча хизматчилардан ташқари, бизнинг саройимиз хизматида берилсин. Бошни қотирадиган бу таклифлардан Афғонистон амираи ўзини таҳқирланган ва пастга урилган деб, билиб жавоб бердики, бу мусофир ул жаноб даъватига биноан меҳмон тариқасида келганман. Мен билан келган сардор ва мулозимлар менга ҳамроҳлик қилиш учун келган ва ажралишни хоҳламайдилар. Мен амри олийни кутиб турибман, рухсат берсалар қайтиб кетаман. Бу жавобдан амираи Бухоро табиатида қасд олиш ғубори пайдо бўлиб, амир Дўст Муҳаммадхон берган тухфаларни от билан бирга қайтариб юборди. Амир Дўст Муҳаммад Бухоро амираиға ёздик, байтуллоҳ сафарига ният қилдим, эҳсон дастурхонларидан татиган нону намакларига рози бўлиб, рухсат берсинлар, кетайин. Бухоро амираи бундан воқиф бўлиб, ижозат бериб бир неча ишончли кишилари ва сарханглари билан талай лашкар билан уларни кузатиб қўйиш учун тайинлади. Амир Дўст Муҳаммадхон сардор ва мулозимлари билан бирга Балх сари равона бўлди. Жайхун (Аму) дарёси соҳилига етиб келганида қараса, маллоҳлар эски ва тешик қайиқларни олиб келибдилар. Амир улардан бошқа қайиқ талаб қилди. Маллоҳлар “бундан ташқари қайиқ йўқ”, деб жавоб бердилар. Кемасиз дарёни кечиш мумкин эмаслигидан, амир ноилож шу қайиққа чиқмоқчи эди. Бухоронинг бир сарханги ва маъмури кемачиларга туркий тилда бир неча топшириқлар бера бошлади. Амир

Дўст Муҳаммадхон мулозимлари ичида икки-уч нафар туркийдон бор эди. Улар Бухоро маъмурлари ва маллоҳнинг қасди ва ниятларидан амирни огоҳлантирдилар. Амир Дўст Муҳаммадхон бошқа йўллар ҳам унга ёпиб қўйилганини билди. Боришдан воз кечиб, ночор Бухорога қайтди. Тўраҳўжа нақиб ҳовлисига келиб қўнди. Эртаси амир Насруллоҳ бир эътимодли маъмури орқали яна дарак бердики, амир Дўст Муҳаммадхон мулозимларига жавоб берсин, олдида икки-уч нафардан ортиқ хизматкор тутмасин. Амир Дўст Муҳаммадхон ва хизматкорларини мулозимлари ўртасида ноилож ва ногузир айрилиш юз берди. Улар йиғи-сиғи билан валинеъматлари билан видолашиб, ҳар ён ва теваракка тарқалиб, сарсон-саргардон бўлиб кетдилар. Афғонистон амирининг маоши ва аҳволи янада тангрок бўлиб, амир Насруллоҳдан Шаҳрисабзга кетиш учун ижозат сўради, аммо розилик берилмади.

Дўст Муҳаммадхоннинг фарзандлари, куёвлари, ака-укалари ҳамда тарқатилган эллик нафар мулозимлар Бухорода мардикорлик ва хунармандчилик қилардилар. Улар машварат ва маслаҳат қилиб, бир кишини йўлбошчилик учун кира қилиб, Шаҳрисабз тарафига қочдилар. Қарши тобелигидан ўтаётган вақтда йўл посбонлари улардан сафар ижозатини сўрадилар. Бунга аҳамият бермай йўлни давом этганларида посбонлар йўлларини тўсиб, бахслашиш ва мунозорани бошладилар. Иш муроса ва мадора чегарасидан ўтиб, уруш ва тортишув билан тугади. Бир вақт хабар топган Қарши ҳокими етиб келиб, Бухоро сипоҳига қўшилди. Бу воқеадан Чирокчи ҳокими ҳам хабардор бўлиб, бухороликларга келиб мадад бера бошлади. Афғон сардорзодаларидан икки киши ва бир неча мулозимлари ўлдирилди. Амирзодалардан Акбархон, Сардор Аҳмадхон ва бошқа раҳбарлар турли даражада захмдор бўлдилар. Мулозимлари ҳам қаттиқ жароҳатланган эдилар. Бухороликлардан ҳам кўп киши ўлдирилиб, захмдор қилинди. Бухороликлар афғонлардан бир неча қарра кўп бўлганларидан оқибат ғалаба қилиб, амирзода ва сардорларни мулозимлари ва йўлдошлари билан бирга беҳурмат қилиб тутиб олиб, асир ҳолида кўрикчи ва посбонлар билан Бухоро амири хузурига юбордилар. Айни қиш совуқ ва аёзлиги пайтда уларни минг захмат ва машаққат билан Бухорога олиб келдилар. Бу азизлар аҳволини кулфат ва хорликда кўрган мардум беихтиёр зор-зор йиғлардилар. Муаккиллар уларни Регистонга, яъни амирлик дарвозаси олдига олиб келиб, Бухоро амири фармонига мунтазир бўлиб турдилар. Бухоро амири олдидан бир маъмур чиқиб мулозим ва хизматкорларга жавоб бериб, уларни тарқатиб юборди. Амирзодаларни ўзи билан олиб, оталари амир Дўст Муҳаммадхон хузурига олиб келди.

Афғонистон амири фарзандларини шул аҳвол ва кўринишда кўриб, меҳр ва раҳм юзасидан дийдасидан ёш равона бўлди. Бу воқеадан кейин амир Дўст Муҳаммадхон ва баъзи амирзодалар билан сардорларни Бухорода маътал ва маҳбус шаклида қолдириб, бошқа сардор ва хизматчиларни Бухородан Хулм ва Туркистон томонига чиқариб юбордилар.

Хулоса шуки, амир Дўст Муҳаммадхон замона гардишидан Бухорога келиб тушиб, кўп жавру жафолар тортиб, охир ул-амр “тоқат қилмаганда қочиш пайғамбар суннатига мос” деганларидек, ҳийла ишлатиб бир хизматкори ва бир йўлбошчи билан дарвишлар киёфасига кириб, Бухородан Шаҳрисабзга равона

бўлишди. Йўлда бир карвонга кўшилиб, соғ-саломат Шаҳрисабзга етиб боришди. Бир илож қилиб шу шаҳарда истиқомат қилаётган Кабирхон афғон тожир уйига кириб бордилар. Кабирхон тижорат ишлари билан кетган, уйда йўқ эди. Уйига қайтиб келганда, азиз меҳмонни кўриб, уни таниши билан обёига ўзини ташлаб, соҳиби ва сарвари оёқини ўпмоқчи эди. Аммо амир Дўст Муҳаммадхон хушхулк ва тавозели киши бўлганидан, Кабирхонни ердан кўтариб уни кўксига босиб, қўл бериб кўришиш билан сарафроз этди. Ул садоқатли киши шодмонлиги камолидан йиғлашга тушиб, ором топа олмасди. Амир соҳиб ҳам ўзини тиймасдан кўнгли бўшлик қилиб, кўз ёшлари оқиб соқолига тушар эди. Ором ва тинчлангандан кейин Кабирхон хизматга бел боғлаб, нафис ва покиза дастурхон тўшаб, лазиз таомлардан бир неча хилини кўйиб, одоб ва ризолик топиш билан мулозиматга турди. Амир соҳиб Кабирхонни таомга даъват қилиб, унинг кадри ва манзалатини кўтариб бирга ўтириб суҳбат қуришга даъват қилди. Амир соҳибга шоҳона кийимлар олиб келиб арз қилдики, агар олий саркор йўл азоби ва чангидан покланиб фароғат топмоқчи бўлсалар, лутф ва қарамларини дариг тутмасинлар. Амир соҳиб сафар ғуборини ғусл ва таҳорат билан тозалаб, тоза хилъат ва либосларни кийиб, янги ва рангин гиламлар ва тўшаклар билан зеб-зийнат берган меҳмонхонага хиром айлади. Шом ва хуфтон намозини ўқиб, амир соҳиб ўзи учун тайёрланган тўшакда ётиб тинч истироҳат қилди.

Эртаси тонгда бомдод намозини ўқиб, чоштлиқ қилгандан сўнг Шаҳрисабз ҳоқими Дониёлбек билан мулоқот қилиш учун кетди. Дониёлбек амир Дўст Муҳаммадхон қадамини муборак деб билиб, иззат ва эҳтироми учун туриб қўл бериб, кейин бағрига босиб кўришди, таъзим ва тавозе расмини бажо келтирди. Амир соҳибга тахти бошидан жой бериб, меҳмондорлик расми ва кўнгиш сўраш шартларини жой-жойида бажарди. Шаҳрисабзда муқим бўлган улуғлардан Султон Маҳмудбек ибн Фарғона ҳукмдори амир ал-муслимийн Умархон, саййидлик паноҳи Ҳақимхўжа, Хўжа парвоначиларни шу мажлисга даъват қилиб, амир соҳиб билан таништирди. Мажлис охирида амир учун янги манзил ва жой тайин бўлди ва амир соҳибни у ерга туширдилар. Амир Дўст Муҳаммадхон Шаҳрисабзда истиқомат қилган даврида ҳар куни улуғлар томонидан даъват қилиниб, буюк тантана ва зиёфатлар ташкил қилардилар. Бир муддат Шаҳрисабзда фароғат ва ҳурмат билан яшаб, амир соҳиб Туркистон ва Хулм сафарини истаб, Дониёлбекни бундан хабардор қилишди. Дониёлбек сафар учун зарур ва лозим бўладиган барча нарсаларни тайёр қилиб, амир соҳиб турган манзилга келиб, яна бирор нарса керак эмаслигини сўради. Султон Маҳмудхон, Хўжақули парвоначи, саййид Ҳақимхўжа ва бошқа зодагонлар бир манзилгача бирга бориб, видолашув маросимини бажо келтирдилар. Амир Дўст Муҳаммадхон Бухорода бўлган фарзандлари амирзодалар Акбархон ва Сардор Аҳмадхонларга ёрдам беришни Дониёлбек ва бошқа сардорлардан илтимос қилиб, йўлга чикди. Соғ-саломат ва фирзулик билан Хулмга етганида, волий Муҳаммадаминбек хабардор бўлиб, кутиб олишга чикди ва ҳукумат қасрига олиб келиб туширди. Муҳаммадаминбек волий олдингидан ҳам кўпроқ жўнмардлик ва жонсипорликка саъй ва ҳаракат қилди. Амир соҳиб хурсанд бўлиб, саломат бу вилоятда кўним топганидан Шаҳрисабз волийси ва бошқа дўстларини хабардор этди. Бухорода ранж ва азоб чекиб юрган амирзода Акбархон

ва Сардор Аҳмадхон, охир ул-амр Шаҳрисабзга қочиб келдилар ва бу ердан Хулм ва Кобул тарафига ўтиб кетдилар.

Камина бу авроқнинг муаллифи амири Бухоро воқеалари ва тарихини баён қилиш жараёнида мусофират ва муҳожирати вақтларида содир бўлган Афғонистон амири Дўст Муҳаммадхон саргузаштларини ҳам қисқа ва мухтасар ёздим. Энди асосий мақсад бўлмиш Фарғона хонларининг ўтмиши ва аҳволларининг баёнидан қолиб кетмайлик. Бироқ, азиз ўқувчилар бу воқеалар тафсилоти ва таҳқиқотини хоҳласар “Мустафод ал-ахбор фи аҳвол ал-Қазон ва-л-Булғор” асарининг 187-саҳифасига мурожаат қилсинлар. Бу асарнинг муаллифи ҳозирги уламоларнинг сараси Шаҳоб ад-дин ибн Баҳо ад-дин ал-Маржоний бўлиб, уни хижрий 1303 йили, муҳаррам ойида (милодий 1885 йил, 10 октябр – 9 ноябр) ёзиб битган.

Шу орада “Мунтахабу-т-таворих”и туркий асарининг муаллифи Ҳаким тўра ва баъзи бошқа кишиларким, фитна ва исёнлари натижасида Фарғонадан қочиб, Бухорога бориб, амир Насруллоҳ Баҳодирхон саройида обрў топган эдилар иғво ва тутқулари билан Оталиқбек ибн Олимхонга амир Насруллоҳ кўшини билан мадад ва ёрдам бериб, уни Кўлоб ва Дарвоздан Фарғона салтанатини даъво қилиши учун юбордилар. Оталиқбек Кўлобга кетди. У ернинг волийси Оталиқбек ишида у билан ҳамдостон бўлди. Қоратегин ҳокими Шоҳи парвоначи бу ваҳимали хабардан Фарғона ҳукмрони Муҳаммадалихон ғозийни хабардор қилди. Бу фитнани даф қилиш учун Ғуломшоҳ кўшинбеги Бадахшонийким, Бекларбек номи билан машхур ва маъруф эди, номзод бўлиб, катта лашкар билан Қоратегин ҳудудига шошилинич юборилди. Дарвоз волийси хонзода Оталиқ ва Кўлоб ҳокимига ўз кўшинлари билан бориб, кўшилишни истаб, биргалиқда Фарғона лашкарига қарши чиқмоқчи бўлганида, Фарғона лашкарининг сардорлари ва амирлари олдинроқ ҳаракат қилиб Кўлоб ва Дарвоз ўргасидаги тоғ йўли кўним жойи (бандари)ни тўсиб, уларни биргалашшига қўймадилар. Шоҳи парвоначи Дарвоз ва Бекларбеги лашкари Кўлоб фатҳига ҳаракат қилдилар. Оталиқбек Кўлобдан қайта Бухоро ҳудудига қочиб кетди.

Кўлоб ва Дарвоз ҳокимлари қаршилиққа журъат қилмай, итоат ва таслим бўлишларини билдирдилар. Фарғона амирлари Кўлобда Довулбекни ўз жойида қолдириб, ўғли Каттабекни кизи билан бирга ва Кўлобнинг баъзи улуғларини Фарғонага юбордилар. Дарвоз волийси Маҳмудшоҳни ҳукуматдан олиб, ўрнига акаларидан бирини тайинлаб Маҳмудшоҳни бола-чақалари ва тобелари, ашрофлари билан бирга олиб Кўлоб ва Дарвоз тоғли ҳудудларини Шоҳи парвоначи итоати ва тахти фармонида бериб соғ-саломат ва ғаниматлар билан Фарғона томонига йўл олдилар. Хўканд давлатхонасига етиб келиб, кўриниш ва олий остонани ўпиш шарафига мушарраф бўлиб, Ғуломшоҳ кўшинбеги Бадахшонийга шарафли “Лашкар Бекларбеги” номини, Шоҳи парвоначига эса “Шоҳибекни номвар” (Номдор Шоҳибек) деган фахрли номларни бердилар.

Маҳмудшоҳ Дарвозий йўлда вафот этгани учун, унинг фарзандлари ва аҳли оиласини барча Кўлоб ва Дарвоз ақобирлари билан бирга Хўканд давлатхонасидан жой берган эдилар. Уларнинг маошлари учун вазифа ва маблағ ажратдилар. Кўлоб волийсининг куллуғ юлдузли қизини, Марғинон волийси хонзодаи ақрам Муҳаммадаминхон никоҳига киргиздилар.

Бу воқеалар давомида Бухоро амири Насруллоҳ Баҳодирхон Шаҳрисабз волииси Дониёлбекдан Дўст Муҳаммадхон ва унинг фарзандларига иззат ва хурмат, одамгарчилик кўрсатганидан ранжиб, лашкар тортиб, Шаҳрисабзни босиб олиш учун тайёргарлик кўра бошлади. Бу даҳшатга солувчи хабардан Дониёлбек хабардор бўлиб, қалъа ва истеҳкомларнинг таъмири, лашкар йиғиши ва уни тарбияси ҳамда ўқ-дори йиғишга киришди. У Худованди оламдан бу балони қандай йўқ қилишни сўраб дуолар қилиб, қандай ҳийла ва тadbир билан бу хавфу хатардар халос бўлиш фикр ва зикрида эди.

Шу орада хонзода Султон Маҳмудбек ибн Умархон, Муҳаммадалихон ғозийнинг укаси Фарғона сипоҳсолори Ҳаққулибек фитна ва исёнида иштирок этгани боис Шаҳрисабз тарафига чиқариб, юборилган эди. Шаҳрисабз ҳокими Дониёлбек қизига уйланиб, бу ерда муқим тургани ўз маҳаллида зикр қилинган эди. Ҳижрий 1254 йили, шавол ойида (ҳижрий 1254 йили шаввол ойи милодий 1838 йил 18 декабр – 1839 йил 16 январга тўғри келади) Фарғона давлатининг баъзи муфсид ва намақхаром амирларидан бўлмиш Муҳаммадшариф оталиқ курама, акаси Абдували додхоҳ Зомин қалъасининг ҳокими, амакиваччаси Муҳаммад Иброҳим парвоначи, Нав қалъасининг ҳокими Маҳмудхўжа додхоҳ ибн Худоёрбек девонбеги Хулиқа юз, Шоди эшиқоғобоши тожик, Абдурахмон Митанбий ва номларини келтириши чўзиб кетадиган бошқа маъмурлар Султон Маҳмудбек номига мактуб ва номлар юбориб уни Фарғонага даъват қилиб, акаси билан жанг қилишга тарғиб қилардилар. Хонзодага итоат қилиш ва душманлари билан курашишда ёрдам беришларини ваъда бериб, уни авраб қосид ва чопарлар ҳам юборардилар.

Султон Маҳмудбек жойни хилват топиб бир куни бу мактуб ва асрорлардан қайинотаси Шаҳрисабз волииси Дониёлбекни хабардор қилиб, машварат ва маслаҳат сўради. Дониёлбек бу хабарларни эшитиб чехраси очилиб, бу ҳодисаларни ўзининг бахтиёрлик аломати деб билди ва бундан ўз манфаатида фойдаланмоқчи бўлиб, дарров бир котибни хузурига чакириб, латиф бир мактубни Султон Маҳмудбек номидан Бухоро амирига ёздирди. Уни таъзим ва мактовлар билан тўлдириб, Фарғона мамлакатига ворислик ҳақи борлигини, уни қайтариб олганда итоат ва тобеликни бўйнига олишини матлаб ва муроди қилиб таҳрири ришталарига тортди. Мактубни Фарғона давлатининг мунофиқ амирлари хатлари билан бирга, шоҳона ҳада ва тухфалар билан бир суҳандон элчи орқали равона қилдилар. Элчи Бухоро амирлиги пойтахтига етиб бориб, элчилик расмини балоғат билан бажарди. Бу шодиёна хабардан амир Насруллоҳхон замирида қувонч юз бериб, тўхтатмай “Мунтахабут-таворих”ни туркий асарининг муаллифи Ҳақимтўраниким, шундай инкилобларни кидириб юргувчиси эди, муҳаббат ва ваъдалар билан тўла хат жавобини бериб, қимматбаҳо тухфалар билан элчига қўшиб Шаҳрисабзга жўнатди.

Мавсуф Ҳақимтўра Шаҳрисабз волииси Дониёлбек ва Султон Маҳмудбек олдиларига келиб, Бухоро амири марҳаматномасини етказди. Хуллас калом, бу орада ваъда ва ворислик масаласида бир неча борди-келдилар ва ёзишмалар бўлиб, охири шундай қарорга келиндикки, амир Насруллоҳхон Урметанни барча тобеоти билан Султон Маҳмудбекка беради ва бунга иловатан қарор қиладикки, Фарғона мамлакатидан қўлга киритилажак барча бойлик Султон Маҳмудбекка берилади. Агарда Султон Маҳмудбек Бухоро амири ёрдами ва мадади билан Фарғона билоди

ва диёрини қўлга олса, унда Бухоро лашкарининг бир неча йиллик сарфу харажатини қўтаради, хутбада амир номини ўзининг номидан олдин айттиради, Бухоро давлатининг душманини дафиди кўшин ва моддий ёрдами билан қатнашади. Буларни ахду паймон қилиб, ҳазрати Ҳақ субҳонаху номи ва каломи билан онт ичдилар. Кейинги йили учрашиб бу режаларни амалга ошириш учун келишиб олдилар.

Бу орада Фарғона ҳукмдори Муҳаммадалихон Ўратепага келиб, муҳандис меъморларга буюриб, Пешоғар чегарасида бир янги қалъа бино қилди. Гадейбой додхоҳ Довул парвоначининг ўглини бу қалъада бир неча фавж кўшин билан қолдириб, хон пойтахтга қайтди.

Ҳижрий 1255, ражаб ойда (милодий 1839 йил, 10 октябр – 10 ноябр) Бухоро амири амир Насруллохон Фарғонани босиб олиш учун лашкар тортиб, Фарғона чегарасида жойлашган Пешоғар қалъасини қаттиқ қамал ва қуршовга олди. Қаттиқ мудофаа ва муҳорабалар, икки томонлама талафотлардан сўнг бу қалъа босиб олинди ва Гадейбой озгина одамлари билан бу ҳалокатли жойдан қутулиб чиқиб Хўқандга келди. Бухоро амири шу кичик сипоҳдан шунча жасоратни кўриб, битта қалъа фатҳи билан қаноатланиб Самарқанд тарафига қайтиш жиловини бурди.

Аввалги йили амир ваъдага мувофиқ Султон Маҳмудбек ибн Умархонга Урметан ва унинг атрофини берган эди. Энди унга яна Фалғарни ҳам тобе худудлари билан Масчоғача кўшиб, туҳфа ва ҳадялар билан элчисини Султон Маҳмудбек ва Дониёлбек, Шаҳрисабз волийси олдиларига жўнатиб, хонзодани ҳузурига чақирди. Хонзода ўз қайинотаси билан видолашув маросимини бажо келтириб, ўз мулозимлари ҳамда кенагас жамоасидан Дониёлбек мадад учун берилган фавж билан Самарқанд сари равона бўлди. 30 шаъбон, 1255 йили Самарқандга келиб, ҳазрати амир мулоқотига мушарраф бўлиб, ул жаноб билан қўл бериб, қучоқлашиб кўришди. Амир ўз ёнида унга манзил тайинлаб жойлаштирди. Бир неча кун бу шаҳарда ором ва осойиш топиб, хонзодага Урметан ва Фалғарни қатта дабдаба ва тажаммул билан бериб, кетишга руҳсат берди ва ўзи Бухоро дор ул-аморатига қайтди.

Ҳижрий 1256 йилнинг бошларида (милодий 1840 йили март ойи) Фарғона мамлақатида бир кўргилик бўлди. Эшони Шайхча Бухорий номи билан танилган Абдулкаҳҳор деган киши ҳаж сафарига бориб, узоқ муддат жаҳонни кезиб Фарғонага қарашли Наманганга келади ва жаҳрия сулукида шайхлик нағорасига чалиб, кўп мардумни иродат ва ихлоси ҳалқасига тортган эди. Бир куни қатт анжуман ва зиёфат қилиб, хосу омни чақириб меҳмондорчиликдан кейин эълон қиладики, “анча муддатдан буён ҳазрати Расули ақрам муборак сочларини кўп ҳаракат ва машаққатлардан кейин Ҳижоз сафаридан қайтиш чоғимда қўлга киритганман. Бугунгача мен бу сирни жоним ҳазинасида, халқ кўзидан яшириб келар эдим. Шу кеча тушимда бу жавҳари нодирни ошқоро кўрсатиш, бу шаҳарнинг аҳолиси унинг тавофи шарофатидан маҳрум бўлмасин деган маънода амр берилди”. Бу сўзлардан кейин у тиллодан ясалган бир қутичани хирқаси кисасидан олиб, ҳозир бўлганларга кўрсатди. Ул жамоа зиёрат қилиш одоби ва услуби шартларини бажариб, ўз макон ва манзилларига қайтдилар. Наманганнинг барча аҳолиси улардан бу ҳақда эшитиб, эртаси гуруҳ-гуруҳ бўлиб келиб ўша қутичадаги нарсани тавоф ва зиёрат қилиб кетардилар. Бу овоза тез орада бутун Фарғона бўйлаб тарқалиб кетди. Хар диёр ва шаҳардан одамлар гуруҳ-гуруҳ ва фавж-фавж бўлиб зиёратга келиб-

кетардилар. Одамларнинг жамоаси шу даражага етдики, Наманган ҳокими фитна чикмасин деб, шайхчани ўз хузурига талаб қилиб, навозиш ва икром кўрсатиб: “катта шахрларга бориб, бу дастгоҳ ва хонақоҳни кўрсатсалар, кўпроқ манфаат келтиради”, деб айтди. Бу маслаҳат шайхга маъқул тушди. Қайтиш вақтида шайх ва унинг тарафдорларига муносиб хилъатлар бериб кузатиб қўйди. Шайх хонақоҳига қайтиб сафар асбобини тайёрлаб, бир мохир заргарни олиб келиб, унга бир кичик сандикни қумушдан ясаёттирди. Қутичани ҳарир ва нафис матога ўраб сандикча ичига солиб, қумуш қулфи билан қулфлади. Шайхнинг яқинларидан бири ушбу сандикчани бошига қўйиб, зикру самоъ ва ажабтовур тажаммул билан Хўқандга равона бўлдилар. Наманган халқи катта жамоа билан Шайхчани кузатиб қўйди. Шайхни Хўқандга келишидан хабардор бўлиб, шаҳар аҳолиси, сўфийлар, сулуқ аҳли, дарвишлар ва омий халқ бир неча фарсахгача истиқболга шошдилар. Бу воқеа Фарғона ҳукмдорининг ҳумоюн қулоғига етиб борди. Уламони даъват қилиб, бу ҳақда истисфоро ва истиълом сўради. Уламо ва донишмандлар арз қилдиларки, хотам ал-анбиёнинг муборак сочлари аббосия халифалари даврида хазиналарида бўлган. Алҳол бу гавҳар Усмонли халифаларнинг хос хазиналарида бўлиши мумкин. Ҳар қандай соҳибдавлат унга муяссар бўлмаганида, фуқаро ва машойихга йўл бўлсин! Баъзи жаҳон кезган одамлардан қулоғимизга чалинган эдики, Ҳиндистон ва Сарандебнинг баъзи тоғларида бир ўт ўсар экан. Уни Мовароуннаҳрда “ошиқи салавот”, дерлар. Салавот айтиш вақтида бу ўтда бир ҳаракат ва қайиришни пайқаш мумкин. Кимё илми ва ўтларнинг хосиятидан хабардор бўлган шахслар бу камёб ўтни дорилар таркибига қўшиш ё бошқа ният учун сақлайдилар. Бирор-бир толиб пайдо бўлса, қиммат баҳода сотиб юборадилар. Баъзи жаҳонгашта одамлар бу ўтни топишда кўп заҳмат ва меҳнат сарфлаб, кимё олимларидан бу гиёҳни сотиб олиб, фириб ва найранг дўконини очиб, сармоя тўплашга киришадилар.

Яна бир гуруҳ одамларнинг фикрича, Ҳинд денгизида бир нав балиқ бор экан. Юзи ва лабларида нозик барок сочлар бўлармиш. Илми римиё ва найранг билгичлари уни топиб, ва кўзбўямачилик ишларида кенг фойдаланар эканлар. Улардан бу қилиқлар каззоб ва нобакор, олчоқ шайху сўфи қўлларига ўтиб, макру ҳийла матоига ва оломонни тузоққа тушириш донига айланиб, одамларни хайвонсифат ва ваҳший табиат қиладилар. Бирок шунча бўлса ҳам, унинг ҳақиқати ва моҳиятидан хабаримиз йўқ. Бу бетайин одам, яъни Шайхчайи Бухорийнинг қилмиши ва феъли шунга ўхшаш.

Хони замон бу хикояни эшитиб, мажлисда ҳозир бўлган уламо ва аҳли фатводан бу ишнинг манъи ва ул маккор ва динфурушни жазо бериш учун фатво талаб қилди. Улар арз қилдиларки, бу шаҳарнинг аҳолиси ва бу диёрнинг халқи таассуб ва жаҳолатда маъруф бўлган, бу замонда залолат ва жаҳолатда шундай ботиб қолганки, телба ва девона бўлганлар. Алҳол буни манъ ва йўқ қилиш ақл ва тадбир қонунига мувофиқ келмас. Уни манъ қилишнинг вақти ва макони бор, фитна ва ғалаён бўлиши мумкин.

Фарғона хони ҳурматли вазирлар ва буюк олимлар маслаҳатлари билан бу ишни бошқа вақт ва маконга қолдирди.

Шу орада яна Марғинов шаҳрида Аббос сўфи дегани пайдо бўлиб, найранг сандигини очиб, олдинги гўл шайхга ўхшаб ҳуққабозлик ўйинини бошлади, кўп

жоҳиллар шу беҳаё ва тубан одамнинг итоатиға кириб адашдилар. Хўқанд шаҳрида эса Азимжонбой Бухорийнинг куёви Қаландар эшон деган бир ноинсоф учинчи бидъат ва хиёнатни бошлади. Катта бир уюшмадан иборат беҳирад ва авбош оломон унга мурид ва мухлис бўлдилар. Қисқаси бу учала фирқа турли рангдаги яловларини ҳар хил маголардан ясаб ва тартиб бериб, чўпларини ҳам турли рангда қилиб, найранглари асбобу усқунаси солинган сандикларини кўтариб, учала шайх ва сўфи бошчилигида катта кўчадан зикру самоъ ва ажойиб ҳайбату ғаройиб санъатлар билан ўтиб, шаҳар сиртидаги Қаротепа мавзеиғача бордилар. Шу ерда жойлашган бир масжиднинг хонақоҳида сандикларини кўйиб, ҳар бир шаҳар, қишлоқ ва маҳалладан муридлари ва зиёратчилар олиб келтирилган минглаб яловларни, ниҳол эккандек масжиднинг кенг сахнида кадаб кўйдилар. Ҳозир бу мавзе Мўйи муборак номи билан машҳурдир.

Бу воқеаларнинг баёни сўзни анча чўзган бўлса ҳам бу мамлакат одамларининг турқ-атворини кўрсатиш учун қалам ўзини тия билмади, токи икромли қорилар бу диёр аҳолисининг ахлоқи ва аҳволаридан маърифат ва ошнолик пайдо қилсинлар.

Ҳижрий 1256 йили 17 рабиус-сонийда (милодий 1840 йил, 19 июн) Шаҳрисабз хоқими Дониёлбек вафот қилди. Хожақули парвоначи унинг ўрнига ҳукмдор бўлди.

Бир йил олдин, яъни 1255 йил ражаб ойининг охирида (милодий 1839 йил, октябр ойининг бошларида) Бухоро амири Пешоғар қалъасини босиб олган эди. Амир Насруллоҳ бор кучи ва химматини уруш асбоб-анжомларини тайёрлаш, аскарининг тарбияти ва тақвияти билан машғул бўлди. Дарбор амирлари, буюк яқинлари ва асрори маҳрамларини чақириб, хуфия тарзда овлоқ мажлисини уюштириб Фарғонага юриш ва босиб олиши бўйича маслаҳат қилди. Ўшал суҳбат чоғида ҳар хил тадбирлар ўртада кўп бўлди. Оқибат шундай қарорга келиндики, Бухоро амалдорлари ва маъмур сарқорларига Ҳисор, Кўлоб ва Кўҳистон ҳудудларига қўшин тортилиши муносабати билан лашқариянинг олти ойлик захиралари, ўқ-дори ва ем-хашак захирасини тайёрлаш учун фармон берилсин токим, бу хабар ҳамма жойга тарқалиб, душман, яъни Фарғона хони ҳам Бухоро аскарининг Фарғонага юришидан хабарсиз ва ғафлатда қолсин. Шунда тўла тайёрлик ва омодалик билан бу мамлакатга равона бўлармиз. Бухоро амири бу машварат қарори билан шундай фармон ва ҳукми тарқатиш учун топширик берди.

Шу орада хабарчилар Фарғона хонига маълумотни етказдиларки, Бухоро амири амир Насруллоҳхон лашқар тортмоқ ниятидадир. Аммо қайси тарафга юриш қилиши номаълум. Халқ орасида Ҳисор ва Кўҳистонга юриш қилади деган хабарлар тарқалган. Содир бўлган фармонлар ҳам сипоҳ ва райят орасида тарқалган хабарларни исбот қиладики, дарҳақиқат сафар Кўҳистон тарафига режалаштирилган. Фарғона хони бу хабарлардан воқиф бўлиб, амири Бухоро амакиваччаларидан Исҳоқбек парвоначи ибн Маҳмудбий ибн амир Дониёлни катта ва конхўр сипоҳ билан Ём қалъасининг ҳукумати ва муҳофазати учун юборди. Ўзи эса адади кўп лашқар билан Хўжанд шаҳрига келди; мақсади Бухоро йўлидаги қалъа ва истехкомларни текшириш, уларнинг таъмири ва истехкомига яна такмил бериш эди. Ғуломшоҳбек Бадахшийниким, Бекларбегийи лашқар номи билан шуҳрат қозонган эди, кўп сонли сипоҳ билан эҳтиёт ва муҳофизат тариқаси билан бу ҳудудда, Ўратепа қалъасида қолдирди. Қаерда кўмак ва ёрдамга эҳтиёж тушса

шу қалъадан тез ва шошилинч тарзда мадад бериши осон ва муяссар бўлишни топширди. Ўзи қўшин ва жамият билан Хўжандда қолиб, ғайб пардаси ортидан нима воқеа юзага келишини кўрмоқчи эди.

Хони замон ҳукуматининг аёнлари ва давлатининг арконларидан Ғулумшоҳ Бекларбегийи лашкар, Муҳаммадшариф оталиқ, Холбек қўшинбеги, Гадейбой парвоначи ва бир неча шахсларни хузурига даъват қилиб, шу бобда маслаҳат ва машваратларини сўради. Ғулумшоҳ бекларбегийи лашкар, Холбек қўшинбеги, Гадейбой парвоначи кўксилари ойинаси нифоқ ва гина зангидан тоза ва мусаффо бўлгани учун хоннинг фикрини яхши қабул қилиб, маъқулладилар. Аммо Муҳаммадшариф оталиқ ва унинг шериклариким, ботинлари куфрони неъмат иллатидан ва миллату давлатга хиёнат маразидан тўлиб-тошиб кетган эди, арз қилдиларки, зоти олийлари жосус ва хабарчиларнинг маълумотларига қараб, шунча гап ва овозаларга ишониб ташвиш тортишлари тўғри эмас. Бу жонсипор бандалар ва вафодорликни шиор қилган хизматкорлар шу кунларда сизга керак бўлиб қолмасак, заҳмат ва машаққат юқини кўтармасак бизнинг боримиздан нима фойда ва даромад? Жаноби олий ўз давлатхоналарида роҳат ва фароғат билан дам олсинлар. Бу ранж ва оғирликни биз меросий ва қадимий кулларига топширишлари ҳам тўғри, ҳам инсофдандир. Муҳаммадалихон бу хазёнларга илтифот қилмаган бўлса ҳам бу мажлисда фикрини изхор этмай, бироқ Бекларбегини Холбек қўшинбеги ва Гадейбой парвоначини сипоҳ билан таъминлаб, ўша худуднинг ҳукумати ва каттик муҳофазати учун тайин қилмоқчи эди. Бу мулоҳазалар ҳали фикрдан амалга ўтмасдан бурун, бахти ва қисматининг қоралигидан Муҳаммадалихонни Фарғоний мизожи олийсида бир хасталиқ хуруж қилди. Тез-тез қусиб, кўнгли ғаш ва ҳушдан кетадиган бўлди. Табиблар буни захарланиш касофати деб билиб, унинг давосида саъй ва ҳаракат бошладилар. Умаро ва вазаронинг қарори билан Холбек қўшинбеги хонни маҳофа (усти ёпик ароба)га ётқизиб, надимлар ва мулозимлари ҳамда бир неча фавж соқчилари билан Хўқанд дор ул-аморатига қайтди.

Шу вақтда Муҳаммадшариф оталиқ ва унинг яқинлари ва дўстлариким, бурунги 1254 йили Муҳаммадалихоннинг укаси Султон Маҳмуд Шаҳрисабзда бўлганида унга хуфия мактублар юбориб, акасига қарши тарғиб ва рағбатлантирган эдилар ва уларнинг иғво ва тутқулари билан хонзода Бухоро амири билан Фарғонани босиб олишда аҳд ва иттифоқ тузган эди, чунончи бу воқеа иштирокчилари номи билан юкорида зикр қилинган эди, яна махфий мактублар юбориб фурсат ғаниматлигини таъкидлаб, шошилинч ҳаракат қилишларини талаб, муҳораба майдонида биринчи хужумдагина ўзларини таслим бўлишларини билдирдилар. Мактубни бир тезювар чопарга бериб, Ўрметан ва Фалғар музофотида бўлган Султон Маҳмудбекка юбордилар. Чопар бу мактуб ва даракни Султон Маҳмудбекка етказганида, у дарров бир ишончли одамни Бухорога юбориб, амир Насруллоҳни бу воқеалардан хабардор қилди. Бухоро амири кечиктирмай фаровон лашкарни ораста қилиб, Фарғонани эгаллаш қасди билан равона бўлди. Жиззах қалъасига етганда Султон Маҳмудбек ўз сипоҳи билан Ўрметандан келиб, амир билан учрашиб кўруниш юз берди. Эртаси тонгдан қўшиннинг ўнги, сўли, қалби ва муқаддимасини тўғрилаб йўлга чиқиб, Ём қалъасини қамал қилдилар. Қалъанинг ҳоқими амирнинг амакиваччаларидан бўлмиш Исҳоқбек парвоначи ибн Маҳмудбекбий ибн амир

Дониёл қалъадорлик ишида мардлик ва мудофаада баҳодирлик кўрсатиб, бирор-бир кишини қалъага яқинлашишга қўймасди.

Бухоро амири Абдусамад ноибни ўз хузурига чакириб, шоҳона лутф ва чиройли ваъдалар билан бошини қўкка кўтариб деди: “бугун синаш куни ва хунар кўрсатиш маҳаллидир. Санинг ишбилармонлигинга ишониб топширган олов асбоблари ва оташ ёғадиган тўпларимни ишга сол. Бу фанда устодлик даъвоинг бор эди. Бир дақиқа ҳам хунарингдан воз кечмагин”. Амири аржуманднинг топшириғига мувофиқ муҳим нуқталар ва тепаликларда катта тишларни жойлаштириб, уч кеча ва кундуз қалъанинг ичи ва сиртини тўпга тутдилар ва бу фанда моҳирона санъатларини кўрсатдилар. Тўпчилар қаерга тўп билан рахна солсалар қалъадагилар дарров уни ёпиб қўярдилар. Исҳокбек ва унинг сипоҳи муҳораба ва мудофаа ишида, намакҳалоллик вазифаларини исбот қилишда, вафодорлик ва садокатда ҳадалимкон саъй ва ҳаракат қилардилар. Қалъа мудофаачиларининг бахти кароликлари ва омадсизликларидан тўртинчи кеча уларни умрларининг хотимаси бўлди. Бахтсизлик тасодифидан тўпларнинг ўқи кетма-кет борут ва қўр-қут анборларига тушди. Ёнғин бошланди. Уни ўчириши муяссар бўлмади. Ёнғин борутга тегиб, порглашидан учкун ва шарораси осмонга кўтарилди. Бошқа иморат ва анборларга ёнғин ўтиб кетди. Қалъа аҳлининг бир жамоаси ёниб, қолганлар изтироб ва малул бўлиб қолдилар. Оловдан қалъанинг тўрт томони кундек ёрик бўлди. Ҳар тарафдан Бухоро сипоҳи қалъага бостириб кирдилар. Бирлари қалъа дарвозаларини очиб, баъзилари арқон ва нарвонлар билан қалъага кириб олдилар. Исҳокбек вазиятни бу аҳволда кўриб, бир дарвозадан чиқиб, қочиш чўлига қадам қўймоқчи эди. Ажали етган экан, Бухоро сипоҳи қўлига асир тушди. Қўл ва оёқларини бойлаб Бухоро амири хузурига олиб келдилар. Амир деди: “анчадан бери бу сайд биздан қочиб юрган эди”. Жаллодни кўз ўнгида уни бисмил қилишни буюрди. Жаллод ҳам қўйни қурбонликка келтирадигандек, амир олдида Исҳокбек ибн Маҳмудбек ибн амир Дониёлни ўз ҳамроҳлари билан бирга бошларини таналаридан жудо қилди. Исҳокбек закий ва шоир, вафодор ва фозил киши эди. Отаси амир Ҳайдар даврида Хўқанд давлатига келиб, ўз ҳолига яраша иззат ва иқромлар кўриб вафот этди. Ўғли Исҳокбек Фарғона давлатининг тузи ва неъматидан ўсиб, тарбият топган эди. Алҳақ яхши ном ва ҳақшунослигини исботланганини кўрдик.

Бу кўнгилсиз воқеа Муҳаммадалихон сомеасига етиб бориб, ул намакҳалол қатлидан ғам ва қайғуга ботди. Кўзларидан оққан ёшлари шариф соқолига тушди. Кўнгил айниш, алағдалик ва ҳушдан кетиш тўхтагани билан у ҳали жойидан туришга қодир эмас эди. Табиблар уни ҳаракат қилишга руҳсат бермагандилар. Шунга қарамасдан Хўжандда турган Фарғона сипоҳининг амирларига чегарага бориб, қалъа ва истехкомларни ҳимоя қилиш ва қўриқлаш учун топшириқ юборди. Ўзи тузалиб, қувватга кириб юриш бошламагунча очиқ жангга кирилмасин, дея амир қилди. Амир ва сардорлар Хўжанддан Ўратепа ва Зомин қалъаси томонига ҳаракат қилдилар. Ул замонда Бухоро амирини Зомин қалъаси қасди учун келаётган хабари келди. Сипоҳсолор Лашкар бекларбеги ва бошқа амирлар иқтидор муштларида бўлган сипоҳнинг қалб ва ўнг қаноти ҳамда муқаддиманинг ихтиёрлари жиловини қўйиб юбориб, тез ва шошилич ҳаракат қилишга ундасалар, чап қанот ва Муҳаммадшариф оталиқнинг сипоҳи ҳамда бошқа намакҳаромий

мунофиқ сардорларнинг қўшини, кечикиш, ғафлат ва иллатни ўзларига касб қилиб, шу важ ва баҳоналар рўқач қилардиларки, тез юришда юк ташийдиган от ва туяларимиз, сипоҳнинг улови чарчаб толикади, ишга ярамай қолади ва бу ерда от-улов топиш муяссар бўлмайди.

Йўл ҳаракати давомида содиқ амирлар мунофиқ сардорлар билан кечикиш ва кечикмаслик, тез юриш ёки секин ҳаракат қилмоқ учун баҳсу мунозара қилганларича, Бухоро амири Зомин қалъасига Фарғона лашкаридан олдин етиб келиб, қамал ва қуршовини бошлади. Қалъа ҳокими Абдували, исёнчи Муҳаммадшариф оталиқнинг биродари бўлиб, қалъа метин бўлгани, анвои ўқ-дори ва ем-хашақдан таъмин, ҳарбия асбобларидан тўла бўлганига қарамай жангсиз ва қаршиликсиз уни амирга топширди. Ўзи қатта сипоҳи билан келиб Муҳаммадшариф оталикка қўшилиб, акасига амир Насруллоҳ ва Султон Маҳмудбекнинг номаларини топширди. Бу воқеалар содир бўлганидан кейин Бекларбеги ва унинг яқинлари ҳамда Муҳаммадшариф оталиқ ва унинг ёронлари йиғилашиб бирга ҳаракат ёки сукунатни ихтиёр қилмоққа қилу қол ва баҳсу жидол қилдилар. Хубби ватан ва ҳуқуқи намакни ўйлаб, фикр қилаётганлар Муҳаммадалихоннинг олий фармойишига мувофиқ Ўратепа ва унинг қалъаларининг химояси ва қўриқлашини муҳим деб билардилар. Муҳаммадалихон келгунча мудофаага тўла бўлишни таклиф қилдилар. Намак ҳақини билиш, инсоф ва диёнатдан баҳраманд бўлмаганлар, қалъа мудофааси ва истехкомларни мустаҳкамлашни қўрқоқлик ва ҳадиклаш деб билиб, миллатнинг фитна ва фалокати, давлатнинг синишини истадилар. Улар зимдан чопарлар юбориб Бухоро амири ва Султон Маҳмудбекни Фарғона лашкарининг авзо ва аҳволдан хабардор қилиб, суръат билан ҳаракатга тушишни тарғиб қилдилар. Фарғона лашкари Ўратепа тобеларидан бўлмиш Оби Хабагак мавзеига етиб келган пайти, Бухоро сипоҳи ҳам ортларидан етиб келиб, жангга сафландилар. Маймана қанотига Султон Маҳмудбек, майсара қанотига Иброҳим девонбеги манғит, илғор (талоя)га Ҳақимбек мирзо парвоначи, қалбни Бухоро амири ўз вужуди билан ораста қилди. Абдусамд ноибни сарбоз фавжи ва тўпчилар билан муқаддимага қўйиб, бир неча даста отлик сарбозларни ҳам таркиб ва тартиб бериб Ўратепа йўлини тўсишга қўйиб, Фарғона сипоҳини қалъадан кесиб қўйдилар. Фарғона лашкарининг сипоҳсолори Бекларбеги ҳам қўшин сафини ростлашга киришиб, ўнг қўл урдасини ўз зиммасига олди, чап қўл ихтиёри жиловини мунофиқлар сардори Муҳаммадшариф оталикка берди, Абдуллоҳ парвоначи ва Гадейбой парвоначиларни лашкарининг қалбига жойлаштириб, ўғли Эшонқули додхоҳни тўфангчи ва тўпчилар фавжи билан сипоҳнинг илғор қисмига қўйди. Биринчи бўлиб Абдусамд ноиб сарбоз ва тўпчилар фирқаси билан Эшонқули додхоҳ ва Фарғонанинг тўфангчилари ва бундукчи (ўқ отувчилар)ларига қарши ҳаракат қилиб, турли нуқта ва жойлардан уруш ва тўплардан ўқ отишни бошлади. Эшонқули томонидан ҳам ўқотар усқуналардан яраша жавоб бўлди. Шу пайт Султон Маҳмудбек маймана қўшини билан Бекларбеги ва ўнг қанотга ҳужум қилди. Найза ва ханжар билан бир-бирларига ташландилар. Майсарадан Иброҳим девонбеги манғит Муҳаммадшариф оталиқ тахти фармонида бўлган Фарғонанинг чап қанотига ҳамла қилишга юзланди. Берган ваъдасига мувофиқ номусни фаромуш қилиб, ака-укалари ва яқинлари билан байроқларини ерга ташлаб, туришдан қочишни танладилар. Чап қанотдагилар ўз сардорлари аҳволини бу ҳолда қўриб, кўнгилларига хавф ва қўрқув

йўл топиб, қочмокка юзландилар. Муҳаммадшариф оталиқ, биродарлари, дўст ва тарафдорлари билан Бухоро амири хизматига келди, хусравона лутф ва марҳаматга улар сазовор бўлдилар. Иброҳим парвоначи бир неча фавжни қочганлар ортидан юбориб, ўзи қолган сипохи билан Бекларбеги ва Фарғона сипоҳининг сўл қаноти билан уруш қилаётган Султон Маҳмудбек ва бухороликларнинг маймана қисми мададига шошди. Бекларбеги ва Фарғонанинг сўл қаноти қарийб мағлуб бўлишганда, Гадейбой парвоначи Абдуллоҳ парвоначини лашкар қалбида қолдириб, бир неча гуруҳ билан ўнг қанот сардори Бекларбеги ёрдамига ошиқиб, қаттиқ уруш бошланиб кетди. Шу маҳалда Бухоро амири қалбни учта гуруҳга тақсимлаб, бирини Султон Маҳмудбек ва Иброҳимбек парвоначи манғитга ёрдам бериш учун, иккинчисини фарғоналикларнинг қалбидаги Абдуллоҳ парвоначига қарши мужодаласига юборди. Икки лашкар бир-бирларига ташланиб қаттиқ ва оғир жанг бўлиб, иккала тарафдан ҳам кўп одам ҳалокат тупроғига куладилар. Фарғона сипоҳи қалбининг сардори Абдуллоҳ парвоначи ҳалок бўлди. Ўрнини Субҳонқули додхоҳ эгалади ва қалб мавқеини бухороликларга бериб, Фарғона тўфангчиларига қўшилдилар ва Эшонқули додхоҳ билан бирга улар Бекларбеги тарафига майл қилиб, ўнг қўл билан бирлашдилар. Бекларбеги қараса, бухорликларга кетма-кет мадад келиб, улар урушга жасур ва далир бўлиб киришиб, Фарғона лашкари эса заиф бўлаётир. Тагин Фарғона сипоҳи Муҳаммадшариф оталиқ хиёнатидан дилҳаста ва хотирлари синиб, мавқеларини ташлаб кела бошладилар. Фарғоналикларнинг иши оғир ва қийин бўлди. Агарда урушга киришса Фарғона сипоҳи батамом мағлуб ва ҳалок бўлади. Оғир тўплар ва олиб кетиши қийин бўлган ўтов ва юкларни уруш майдонида ташлаб, тўфангчи ва тўпчиларни энгил тўплар билан қўшиннинг олд ва ортида тайинлаб, уюшган ҳолда секин Ўратепа қалъаси томонга чекина бошладилар. Бухоро қўшини қолдириб кетилган нарсалар ва тўпларни қўлга киритиб, фарғоналиклар орқасидан жанг қилиб борардилар. Абдусамад ноиб Бухоро сарбозлари ва тўпчилари билан дарров бориб, Ўратепа йўлини тўсди. Бекларбеги Ўратепадан ноумид бўлиб, Нав қалъаси сари юзланди. Тун сипоҳи оламни зулмат пардаси ортига олиши билан Бухоро сипоҳи таъқиблашдан тўхтаб, ўша жойни қароргоҳ қилдилар. Ҳақимбек Мирзо парвоначини қўш атрофида посбон қилиб тайинланди. Бекларбеги Нав қалъасигача бирор-бир маконда тўхтамасдан, қалъага яқинлашганида унинг ҳокими Иброҳим парвоначи, Муҳаммадшариф оталиқ, намакхаромининг куёви эди, қалъа дарвозаларини Бекларбегига очмай, ичкарига қўймади. Гадейбой парвоначи бир неча киши билан қалъага яқинлашиб, панд ва насихат тили билан уни куфрони неъмат ва унинг оқибатларидан огоҳлантириб, қилмишидан қайтармоқчи бўлдилар аммо фойда бермади. Иброҳим парвоначининг ишорати билан биров қалъа устидан Гадейбой парвоначига қараб ўқ узди. Ажали етмаган экан, милтиқнинг ўқи ёнидаги мулозимига тегиб отдан йикитди. У жонини жаҳон яратувчисига топшириб, ўлди. Гадейбой парвоначи бу жойни тезда тарк этди. Бекларбеги алам ҳолда бу қалъадан Хўжанд сари ҳаракат қилди. Анча масофаларни босиб ўтгач, бир тор жойда лашкарга дам ва таом бердилар, от-уловга ем-хашак ва ором бериб, у ердан Хўжандга келдилар. Хўжанд ҳокими Шоди додхоҳ ҳам Бекларбеги мадади учун ўн беш кун олдин катта сипоҳ билан юборилган икки номард Абдурахмон додхоҳ митан ва Абдурахмонбек ибн Худоёрбек девонбеги юз нобакорлик меваси бўлган вафосизликни ўзларига шиор

қилиб, Хўжандда туриб шаҳар давозаларини Бекларбегига ёпдилар ва уни шаҳарга киришига монелик қилдилар. Бекларбеги ночор бўлиб Хўқанд дор ул-аморатига қайтди.

Шу орада Муҳаммадалихон ҳам соғайиб, отга миниш учун куч пайдо қилганда Бухоро амири ва султон Маҳмудбек дафи ва муҳорабаси учун отланди. Бешариқ мавзеида қўним топганида, Бекларбеги ҳам келиб хизмат ва мулозамат кўрсатиш шарафига етди. Хуфия қилиб у Муҳаммадшариф оталиқ ва унинг яқинларининг хиёнати ва куфрони неъматини баён қилиб, Холбек қўшинбеги, Гадейбой парвоначи ва Маҳмудбек шиғовул билан бирга арз қилдиларки, мувофикни мунофиқдан зоҳиран ажратиш жуда мушкул ишдир...

“Ишнинг энг яхшиси сулҳдир” деган мақолга амал қилиб, амир билан яраш учун битим бўлгани бу жонсипор ақли қосирига яқиндир”, деб айтди. Самимий давлатхоҳларнинг бу савоб фикрлари хон жанобига маъқул бўлиб, давлат ва миллат манфаатига нимаики тўғри келса қилинлар. Хон хузуридан чиқишга рухсат олиб, улар машварат билан бир элчини тухфа ва ҳадялар ҳамда мактуб билан амир тарафига юбориш учун келишиб олдилар.

Ўшал вақтики Бекларбеги Оби жомак мавзеидан урушдан юз ўгириб, Хўжандга келди Бухоро амири Ўратепа қалъасига бориб, муҳосара ва муҳорабадан сўнг уни қўлга олиб, қалъа аҳолисидан кўп кишини қатл қилди ва Хўжанд сари мурожаат қилди. Йўлда Нав қалъасининг ҳоқими Иброҳим парвоначи Муҳаммадшариф оталиқнинг куёви, Хўжанд ҳоқими Шоди додхоҳ, Абдурахмон додхоҳ метан ва Абдурахмон додхоҳбек Худоёрхонбек девонбеги ўғли юз ўз тобелари ва фавжларини олиб кўп пешкаш ва тансуқотлар билан Бухоро амири ва Султон Маҳмудбек хузурларига келиб, қўлларини ўпиш шарафига муяссар бўлиб, қалъалар қалитларини топширдилар. Шу ерда Султон Маҳмудбек Иброҳим девон манғит, Муҳаммадшариф оталиқ ва бошқа сардорлар билан амирдан бир манзил илгарироқ бориб Хўжандга кирдилар. Эргаси Маҳрам чўлига бориб қўним топдилар. Уларнинг ортларидан амир Хўжандга келиб кирган эдики, Муҳаммадали хон тарафидан Муҳаммадаминбек, Мирзо Муҳаммадайноб мунший, Маҳмуд шиғовул элчи бўлиб келдилар. Элчилик одоби маросимидан сўнг уларга иззат ва икром кўрсатиб, Жиззах ҳоқими Остонақули эшиқоғасини қўшиб, Муҳаммадалихон хузурига элчилик учун юбориб, хондан Тошканд ва Туркистонни барча ҳудудлари билан талаб қилди. Бу борада бир неча марта элчиларнинг борди-келдиси амалга ошди.

Яхши бир тасодиф билан шу вақтда Хоразм хонининг бир талай лашкар билан Бухоро тарафига юриш қилган хабари етиб келди. Баъзи умаро ва уламонинг мубаширрати билан орада сулҳ ва яраш осонгина воқе бўлди. Ўратепа тобе ерлари билан Бухоро амирига ўтди. Хўжанд ва Нав қалъаси ноҳиялари билан бирга Султон Маҳмудбек ҳисасига қўшилди.

Бухоро амири зудлик билан қайтиб Ўратепада Бердиёрбек додхоҳни ҳоқим этиб тайинлаб, Бухоро дор ул-аморатига шошди. У ерга етиб борганда Хоразм хонини пойтахтидан чиқмаганини эшитди. Амир Муҳаммадалихон билан қилган сулҳидан пушаймон бўлиб, келаси йил яна лашкар тортиш учун омодалик кўра бошлади. Абдусамад ноиб маслаҳати билан сарбоз ва тўпчилар фавжларини ўқотар

аслиҳа ва қуроллар билан, Хоразм чегарасидаги қалъаларни қатта захиралар ва сипоҳ билан таъминлади.

Амир Фарғонадан қайтишидан биров муддат ўтгач, давлатхоҳлар ва яраш аҳли ака-ука ўртасида алоқа ўрнатиб, Муҳаммадшариф оталиқ ва туркий тилда ёзилган “Мунтахабут-таворих” асарининг муаллифи Ҳақимтўраларнинг фитна ва иғволари натижасида узилган муҳаббат ва бирлик занжирини қайта боғлаб, мустаҳкамладилар. Ҳижрий 1256 йили, зул-қаъда ойида (милодий 1840 йил 25 декабр – 1841 йил 24 январ) Муҳаммадалихон Тошканд ва Туркистон вилоятларини барча тобиотлари билан бирга ҳукмронлик ярлиғини укаси Султон Маҳмудбекка бериб, қатта ҳашамат ва тажаммул билан Тошкент сари равона бўлди. Бу ернинг волииси Бекларбеги барча ашроф ва улуғлари билан Султон Маҳмудбек истикболига чиқиб, ҳукумат марказига уни ўтказиб, хазина ва ҳукумат ишларини хонзодага топшириб, Хўканд дор ул-аморатига кетди.

Бу воқеалардан кейин Муҳаммадалихон ва укаси Султон Маҳмудбек, замона фитналаридан ҳам қутулиб, сипоҳ тарбияти ва аҳолининг турмушларини кўтариш учун ҳаракат қила бошладилар. Ҳижрий 1258 йили, рабиул-авал ойида Бухоро амири Шаҳрисабз ҳокими Хўжақулибек парвоначи ва Ургут волииси Одилбек парвоначига нома ёзиб, уларни Фарғона сафарига унга ҳамроҳлик қилишларини таклиф қилди. Ўзи эса қатта лашқари билан Самарқандга равона бўлди. Бу ерда Шаҳрисабздан Баҳодир эшиқоғоси, Дониёлбекнинг набираси бир неча фавж кенагас сипоҳи билан ва Ургут ҳокими Одилбек парвоначи минглардан тузилган қатта сипоҳ билан келиб қўшилдилар. Бухоро амири Самарқанддан орасата ва пайваста бўлиб, манзил ва масофаларни кезиб, Оксу мавзеида қўним топди. Муҳаммадалихон ҳам Бухоро амирининг ҳаракатларидан хабар топиб, Холбек қўшинбеги, Саййидбек қўшинбеги, Гадейбой парвоначи, Йўлдош додхоҳ ва Ибни Ямин додхоҳни Фарғона лашқари билан Хўжанд муҳофазати ва қўриқлаши учун юборди. Улар Бухоро амирдан илгари Хўжандга етиб келиб, қалъа химояси ва дашт уруши бўйича машваратни бошладилар ва уруш илмини билмасликларидан, ғурур ва кибрдан ўзларидан бир неча қарра кўп ва қучли бўлган лашқар билан очик дашт жангини танладилар. Қора бахт уларга тўғри фикрни танлаш учун имтиёз бермади. Қалъадаги мудофаани ташлаб бир тор жойга етиб борганларида Бухоро қўшини билан юзма-юз учрашдилар. Қаттиқ уруш бошланди. Фарғона улуғларидан Холбек қўшинбеги, Гадейбой парвоначи ва Баҳодирхўжа додхоҳ жангнинг кизиганида бошқа сардорлар билан бирга ҳалок бўлдилар. Охир ул-амр ғалаба Бухоро лашқарига насиб этди, Фарғона сипоҳи қаттиқ шикаст топди. Фарғоналикларнинг аксари ҳалок бўлиб, Йўлдошбек додхоҳ, Ибни Яминбий ва Саййидбек қўшинбегилар бир неча муътабар кишилар ва сипоҳ аҳли билан асирга тушдилар ва Бухоро амирининг ҳукми билан қатл этилди. Қочиб кетган одамларни Бухоро сипоҳи таъқиб қилиб, кўпларини йўқлик денгизида ғарқ қилиб, биров нафар бу бало гирдобидан нажот соҳилига чиқдилар. Шу кун Бухоро амирлари Хўжанднинг аъён ва ашрофлари билан ярашиб, шаҳар дарвозалари улар учун очилганда ичкарига кирдилар. Савдо-сотик ва тижорат ишлари яна давом этди. Эргаси тонгда Бухоро аскарларининг амирлари берган ваъдаларига вафо қилмай шаҳарга ҳамла қилиб, дўконлар, маҳалла ва уйларга кириб, талон-тарожга қўл

урдилар. Бир кеча-кундуздан кейин бирор нарса кўзга кўринмагандагина Бухоро амири раият ҳолига раҳм қилиб, яширинган ва кўмилган нарсаларни Хўқанд аҳолисига қолдириб, лашкарни талончиликдан тўхтатди. Эртаси Хўқанд дор ал-аморати томонига равона бўлди. Учинчи куни Бешариг кишлоғига етиб келиб, бу ерни лашкаргоҳга айлантриб, бир неча кун бу ерда ором топиб дам олди. Шу аснода Фарғона ҳукмдори Муҳаммадалихон ўзининг дилбанд фарзанди Муҳаммадаминбек ва Бекларбегини икки нафар олим билан бирга элчи қилиб, бурунги йил имзоланган аҳдонома билан амир ҳузурига юборди. Улар амир ҳузурига келиб элчилик расмини бажо келтирганларида, амирнинг жажли чиқиб, уларни асир қилди.

Шу кунларда Султон Маҳмудбек ўз сипохи билан Тошкентдан чиқиб, дор ул-аморат Хўқандга келди ва акаси Муҳаммадалихон мулоқотига мушарраф бўлди. Хони ғозий мулкдорлик ишлари, лашкария ва раият тутуми жиловини Султон Маҳмудбек кўлига берди. Шу вақтгача шаҳар атрофида қалъа ва хандақ бўлмаганидан, сипох, раият ва мардикор ишлатиб хон ва Султон Маҳмудбекнинг топшириқлари билан, кеча ва кундуз ишлаб, шаҳар атрофини хандаққа ўхшаш қовлаб, чўп, тупрок ва тош билан тўрт кун деганда тўсиқ билан ўраб олдилар. Бухоро амири Бешарик қишлоғидан ҳаракатга келиб, Қўшқўпрук мавзеида тушди ва эртаси Арзиктепага келди. 1258 йил, рабиус-соний ойининг аввалида (милодий 1842 йили 12 май), кўёш Савр бўржида бўлган вақт Бухоро лашкари сафларини ростлаб, шаҳар атрофини амирлар амри билан ўзларига бўлиб мўлжал қилиб олдилар. Лашкар кўплигидан кеча ва кундуз қалъани олишга ва уни қуршаб, босмоқ учун жидду жаҳд қилдилар. Абусамад ноиб шиа, Бухоро сарбозлари ва тўпчиларининг амири ғарб томондан ўқотар қуролларини ишга солиб, шаҳар истехкомини хароб қила бошлади. Хўқанд дор ул-аморатининг аҳолиси Бухоро лашкари билан бўлган жангда ғайрат ва шижоатлар кўрсатардилар. Бухорийлар очиладиган ҳар бир рахна зудлик билан шаҳарликлар тарафидан қайта ёпилар, бухороликлар қайси тарафдан ҳужум қилсалар, уларни қилич ва милтик зарбидан қайтарардилар. Шу аҳволда бир неча кун ўтди. Бидъатчи сўфилардан шайх Абдулқаҳҳор Бухорийким, Эшони Шайхча номи билан донг таратган эди ва Ҳожи Қаландар шайхким, отаси Мулло Самандар Самарқанд ахлидан бўлиб Хўқандга келиб уни ватан қилган эди ва шу ўғли Ҳожи Қаландар шайх Мингойим мадрасасида илм олиб, ҳаж сафарига ҳам бориб, қайтиши билан Хўқандда яшаб, Азимжонбой Шаҳрисабзийнинг кўёви бўлиб олиб, шайхлик нағорасини уриб, бир талай аблаҳларни ўзининг макр домига туширганини, 1257 йил воқеалар доирасида, яъни ҳар иккала гўл, нодон ва қозиб шайхларнинг “мўй муборак” воқеаси ичида баён қилиб, бу қоралама ўқувчиларини мазкур эшонлар аҳволдан хабардор қилган эди.

Айни шу камал давомида бу иккала риёкор, бевурд ва маккор шайх ўз муридлари ва тобеларига бош бўлиб, ғалаён ва фитна кўтариб, эълон қилдиларки, Бухоройи шарифни ўтган улўғларининг руҳлари бизга башорат бердиларки, Муҳаммадалихон ва унинг хонадонидан арвоҳлар юз ўгуриб, Фарғона мамлақати бугундан бошлаб қиёматгача Бухоройи шариф амирига насибу рўза айланди. Биз Бухоро лашкарига ёрдам бериш учун маъмур ва масъул бўлганмиз. Ким бу дунё молу хазинаси ва бойлигига толиб бўлса, охират савобини тиласа бизга қўшилиб,

мадад ва ёрдам берсин. Бу чақирикни эшитган захоти шаҳарнинг барча авбош ва нобакорлари Эшон хузурига жам бўлиб, ҳар бир аблаҳ топган теша, болта ва таёкни қўлга олиб, исён байроғини кўтариб, икки фирқага бўлиндилар. Шайх Абдулкаҳҳор шаҳарнинг бозор ва дўконларини, шайх Қаландар эса ўз издошлари билан ҳукумат хазинаси ва бойликларини ғорат қилиш учун ҳаракат қилдилар. Хўқанд дор уламорати ичида фитна ва исён кўтарилди. Фарғона сипоҳининг баъзилари давлат хазинаси ҳимоясига туриб, Қаландархўжа бош бўлган палидлар гуруҳи билан урушга киришдилар. Фарғона сипоҳи шаҳарликлар билан қалъа мудофааси ва истехкоми билан машғул бўлиб, Бухоро сипоҳи билан жанг қилаётган бир пайтда Абдулкаҳҳор эшонгаким, Эшон Шайхча номи билан машхур эди ва унинг гуруҳига қарши куч топилмади. Бу муфсидлар гуруҳи шаҳарнинг бозорлари ва дўконларини талон-тарож қилиб, уламолардан бирови уларни бу ёвуз ишлардан тўхтатмоқчи бўлиб, насиҳат қилса уни ушлаб олиб, болта ва калтак зарбидан шахид қилардилар. Бозорлар талашидан фориг бўлгач, Бухоро лашкари учун истехком ва йўлларни очиш учун улар Мўйи муборак тарафига шошдилар. Абдурахмон юзбоши ва шаҳар калонтарларидан Иброҳимбой амин ва Абдурахим оқсоқол уч юз сипоҳ ва олти юз раият билан Мўйи муборак тарафидаги истехкомда Сўфи девонбеги Ҳисор ҳокими, Бердиёрбий Ўратепа ҳокими ва баъзи бухоролик аскарларига қарши жанг қилиб қаршилик кўрсатар эдилар. Шу вақтда золимларнинг бошлиғи шайх Абдулкаҳҳор Бухорий ўз нобакор издошлари билан Бухоро лашкарига ёрдам учун етиб келиб, шаҳарликларга қарши ур-йикитга киришди. Бу ҳолни кўриб Бухоро сипоҳи ҳам далир бўлиб, мудофаада бўлган шаҳарликлар истехкомини раҳна ва вайрон қилиб, шаҳарга кирдилар. Фарғона сипоҳи ва шаҳарликлар икки тамондан ҳам ўраб олинди. Жанг асносида Абдурахмон юзбоши ва Иброҳимбой амин бир уюшма сипоҳ ва раият билан шахид бўлдилар. Кўпчилик асирга тушди. Талайгина халқ ва сипоҳ қочиб кетди. Бухоро сипоҳи нобакор бузғунчилар иттифоқи билан Колвак маҳалласигача келганда, бу ерда шаҳарликлар эллик нафар Фарғона сипоҳи билан бухороликлар ва бузғунчилар йўлини катта тўсинлар ва аробалар билан тўсиб, банд қилиб унинг орқасидан мудофаа ва муҳорабага тайёр турардилар. Улар тажовузга қарши чиқиб жангга киришдилар. Сўфи девонбеги ва Бердиёрбий бу ерда уруш ва саваш қилардилар. Шу аснода Иброҳим парвоначи Хаёл Бухоронинг бир қисм сипоҳи билан Қайнарбулоқ худудида шаҳар муҳосираси билан машғул эди ва шайх Абдулкаҳҳор Бухорийни исёнчи гуруҳи ва муридлари ҳамда бир фавж Бухоро сипоҳи билан уларнинг қўмагига юборди. Бу жамоа у ерга бориб шаҳарликлар билан жанг ва жидол қилдилар. Шу фурсатда Иброҳим парвоначи Хаёл ўз сипоҳи билан хужумга ўтиб, шаҳарликлар истехкомини қўлга киргизиб, раҳналар солиб шаҳарга кирдилар ва Худойқули понсадбоши, Мулло Йўлдошбой амин, Сотиболди оқсоқол бошличилигида бўлган беш юз сипоҳи ва минг нафарга яқин шаҳарликлар билан қаттиқ жанг қилдилар. Худойқули понсадбоши ва шаҳар улуғлари ҳамда бир жамоа хўқандликлар ҳалок бўлдилар, бир қисм асирга тушди, баъзи мудофаачилар қочиб кетишди. Бу ерда ҳам бухороликлар ғалаба қилиб, Иброҳим парвоначи Бухоро сипоҳи билан ва шайх ўз сафдошлари билан Найманча тарафидан Бухоро сарбозлари ва тўпчилар фавжлари билан шаҳарга ҳамла қилиб, босишга свай ва ҳаракат қилаётган Абдусамад ноиб шиа мадади учун шошдилар.

Тошканд волийси Султон Маҳмудбек етти минглик Фарғона сипоҳи билан мана шу тарафдан шаҳар камали ва ҳужумига тайинланган Бухоро қўшинининг асосий қисмларини, сарбоз ва тўпчиларини даф қилиш учун мардона жидду жаҳд қиларди. Шу аснода Ҳожи Қаландар шайхким, ўз авбошлари ва издошлари билан ҳазина талон-тарожига келиб амирлик саройи ва бўш қасрни ўраб олган эди, дор ул-амора сипоҳи тарафидан бир гуруҳ нобакорлари билан ўлдирилди. Шунда бошқалар ҳар тарафга тарқалиб кетдилар. Бу нобакорлар ёвузликларини даф этгандан сўнг Муҳаммадалихон укаси Султон Маҳмудхон ва Фарғона лашкарига ёрдам бериш учун шошмоқчи эди. Аммо аллақачон Муҳаммадалихон шайх Қаландар Ҳожи ва унинг муридларию тобелари билан машғул бўлган вақтда Абдусамад ноиб ва Бухоро сипоҳининг катта қисми, Иброҳим парвоначи, шайх Абдулқаҳҳор Бухорий ва унинг сафдошлари Султон Маҳмудбек ва Фарғона сипоҳини ўраб олиб, шаҳарликларнинг банд ва истехкомларини бузиб ташлаб, ҳар томондан ҳужумга ўтиб, бало ва азоб гирдобига гирифтор қилган эдилар. Мадад ва ёрдам вақти ўтиб кетган эди, Фарғона сипоҳига катта шикаст тегиб, анча кўп фарғоналиклар шахидлик шарбатини ичиб, катта қисми асирлик бандига тушиб, гирифтор бўлгандилар. Султон Маҳмудбек кам хос одамлари билан бу ҳалокат жойидан ташқарига чиқиб, қочишга юзланди. Холиқкули деган бир маҳрамини акаси Муҳаммадалихон ҳузурига юбориб, сипоҳнинг мағлуб бўлиши ва бу бахтсизлик аломати бўлган воқеадан хабардор қилиб, дарак бердики: “Бу шаҳарда истиқомат энди жоиз эмас, бизлар Ўзганд қалъасига кетдик. Маслаҳат ул жанобга шулким, ўз хос мулозимлари ва муътамадлари билан бу томонга ҳаракат қилсинлар. Бу қалъага бориб, лашқарияни йиғиб, жанг асбоблари билан таъминлашга саъй ва ҳаракатлар қилиб, тартиб ва интизом билан бухороликлар жангига киришсак”. Бу чопар келиб Муҳаммадалихон ҳузурда даҳшатли ҳодисалар ва фожиавий воқеаларни Султон Маҳмудбек хабарини айтиши билан, Муҳаммадалихон дарров ҳазинадан нимаики кўтариб кетиши мумкин ва муяссар бўлса олиб, хос одамлари ва кичик қўшин билан ўша вақтнинг ўзида Фарғонанинг энг метин ва мустаҳкам қалъаларидан бири бўлган Ўзганд қалъаси тарафига, маъруф ва обод йўлларни ташлаб, дашт ва йўлсиз жойлардан равона бўлди. Муҳаммадалихон ва укаси Султон Маҳмудхоннинг кетиши куни Бухоро амири Хўқанд дор ул-аморатига дохил бўлди.

Бухоро лашқари ва шайх Абдулқаҳҳор Бухорий ўз муридлари, авбошу шумшук ва санқилардан бир катта жамоага бирлашиб, талон-тарожлик ишида, фасод ва исёнда шайхга ҳамроҳ бўлиб, шаҳар маҳаллаларини шундай таладиларки, уй-жой ва хоналарда бўйра нақшидан ва ўргимчак толасидан бошқа нарса қолмади. Бунга қаноатланмай аёл ва эркакларнинг аврат нарсаларини ечиб олиб, Фарғона халқига шунча кўп беномуслик ва зулмлар етказдиларки, ҳеч кимнинг ақлига сиғмасди. Бошқа ҳеч нарса қолмаганидан кейин ҳазрати амир топшириғи билан улар талашни тўхтатдилар. Бу талончилик таърихини бир шоир 1258/1842 йилида бундай ёзган. Таърих:

Соли торожи сипоҳи манғити бе раҳмро,
Ҳар ки аз “ғорат” пўшад “чашм” мегардад аён.
[Манғити бераҳм сипоҳининг талончилик йилини,
Ким ғоратдан кўз юмса бўлади маълум].

Бердиёрбек Ўратепа ҳокими ва Маҳмудхўжайи намақхаромийким, отаси Бухородан Умархон хизматиға келган эди, Фарғона давлатхонаси хизматкорлари зумрасида тарбият топган бўлиб, Марғинонда таваллуд топган киши эди. У Умархон ва Муҳаммадалихонларнинг нон ва тузини еб ўсган бўлиб, бурунги йили Муҳаммадшариф оталик ва унинг қариндошлари Ўратепа урушида куфрони неъмат қилиб, валинеъматларидан юз ўгириб, Бухоро амирига қўшилганларида Маҳмудхўжа улар билан эди. Бу ҳақда ўз маҳаллида зикр қилинган эди. Шу аснода амири Бухоро амри билан улар катта сипоҳни олиб, Муҳаммадалихон ва Султон Маҳмудбек таъқибига шошдилар. Муҳаммадалихон Хўканд дор ул-аморатидан Ўзганд қалъаси тарафига сахро ва адирлар билан тез ҳаракат қилганида, аксар отлар ва юк ортирган улови, мулозимлари билан бирга ҳолдан тойиб, ҳаракатдан қолди. Кечаси зарурат юзасидан Марғилон тобеларидан бўлмиш Ёзи ёбон қишлоғида кўндилар. От ва туяларига дам бериб, ем-хашак бердилар ва эратаси мақсади сари юзландилар. Бердиёрбек ва Маҳмудхўжалар Бухоро сипоҳи билан Марғиноннинг Файзободига келиб тушганларида Муҳаммадалихон ва укаси Султон Маҳмудхондан қанча нишон қидирдилар, бирор-бир хабар ёки асар топмадилар. Маҳмудхўжанинг ҳаромзодлик ва фирибгарлик томири ҳаракатга келиб, Бердиёрбек билан машварат қилиб, унга бир неча фавж билан Учқўрғон қишлоғига бориб, Олойга олиб борадиган йўлни забт этишини, ўзи эса қолган сипоҳ билан Андижонга бориб, қаерда Муҳаммадалихон ва Султон Маҳмудбекдан дарак топса, ҳар қандай мақр ва ҳийла билан бўлмасин уларни қўлга олишга қарор қилди. Шу қарорга амал қилиб Бердиёрбек сипоҳнинг бир қисми билан Учқўрғонга равона бўлди. Нобакор Маҳмудхўжа эса Кубо қишлоғига сафарга чиқди. Бир неча хос мулозимларига хат бериб, унда ўзини Бухоро амиридан воз кечиб, Муҳаммадалихон ва укасига таслим ва мухлис бўлишини, бухороликларга нисбатан чиндан ҳам қарши эканини ёзиб, юзаки онт ҳам ичган эдики, Муҳаммадалихон хизматида жонсипорлик камарини жонига бойлаб, танасида бир томчи қони қолгунча Фарғона давлати ва миллати душманининг дафи йўлида сусткашлик ва орқаташарлик қилмайди. Қиссадан ҳисса шуки, чопарлар айтилган ва кўрсатилган услуб билан хатни олиб, Андижон ва Ўш атрофида юриб, хон ва унинг укасини топиш учун жосуслик ва айғоқчилик ҳам қилардилар. Учратган одамларга Маҳмудхўжани Бухоро амири билан муҳолиф бўлганини, хон ҳузурига бориш учун мунтазир турганини изҳор қилиб, Муҳаммадалихон турган жойини сўрардилар. Шу айёмда от-уловларининг толиққани ва юришдан қолишларидан хон мулозимлари жамоасида тушқунлик пайдо бўлди, аксар хизматкорлари уловсизликдан юришдан қолиб, ночор Муҳаммадалихон андақ кишилари билан юз машаққат чекиб Андижон яқинидаги Бўтақора қишлоғига етиб келди. Сафарга шайлангани ва от-улови юришдан қолганидан хон икки кишини либос сотиб олиб, бир савдогар қиёфасига кириши ҳамда от сотиб олишлари учун Андижонга юборишга мажбур бўлди. Улар Андижондан улов сотиб олиб, қайтиш чоғида, бахтга қарши Маҳмудхўжа юборган чопарларнинг бири билан учрашиб қолдилар. Ул чопар Маҳмудхўжани Бухоро амири билан қарши бўлганини ва уни Муҳаммадалихон билан учрашиш зарурлигини айтди. Ул икки гўл ва нодон киши бу қосиднинг мунофикона сўзларига ишониб, Маҳмудхўжа кўмакига хомтамаъ

бўлиб, қосидни Муҳаммадалихон жойидан хабардор қилдилар. Чопар улардан ажрашиб, бир неча фавж билан Андижон яқинига келиб қўним топган Маҳмудхўжа қошига келди ва бу хабарни унга билгизди. Намакхаромий Маҳмудхўжа ўз сипоҳи билан суьбат билан Бўтақора мавзеига шошди. Андижондан бир неча бош улов сотиб олган ул икки мулозим хон хузурига келиб, Маҳмудхўжа чопари билан учрашганлари ва уни Бухоро амиридан юз ўгуриб, хон хизматкорлигига иштиёқ билан киришни кутаётганини айтиб бердилар. Муҳаммадалихон у турган жойдан қосидни хабардор қилган бу икки аблаҳдан норози бўлиб, душман хавфидан ва мулозимларининг камлигидан даҳшатга тушиб, таваккуф қилмасдан йўлга отланди. Шу вақтда муфсид Маҳмудхўжа ўз фавжлари билан етиб келиб, хонни ўн беш нафар мулозимлари билан ўраб олди. Хон шу камгина мулозимлари билан ҳам қаршилик кўрсатмоқчи эди. Буни кўриб Маҳмудхўжа билдики, жанг воқеа бўлса, хон тириклайин таслим бўлмайди. Амирдан ҳали хонни қатл этиш учун фармон бўлмаганидан, хон таъзими учун отдан пиёда бўлиб, ерни ўпиш ва бўйин эгиш расмини бажо келтириб арз қилдики, агар Бухоро амири томонидан бирор ёмон қасд ёки ёмонлик хон жаноби олийларига нисбатан борлигини билсам эди, ўз сипоҳим билан ўзим жон бериш камарини дилим белига бойлаб, ҳаётим борича сизга хизмат кўрсатишдан тоймасдим. Ва, лекин бу банда ҳазрат амири Бухоро тарафидан зоти олийга нисбатан мурувват ва муҳаббатдан ташқари бошқа нарса борлигини ҳис қилмаганман. Аниқ биламанки, аҳд ва паймонга келиб, мамлакатни сизга топшириб қайтиб кетмоқчилар, хавф ва ваҳшатни шарафли хотирларидан билкул олиб ташланг. Бу эски ва самимий ғуломингиз Фарғона давлатининг нону тузидан тарбият ва парвариш топганман, мулк ва давлатнинг осойишталигидан бошқа андишам йўқ. Бу сўзларни ғалат ва ёлғон онтлар билан мустаҳкамлаб ҳам кўйди. Бухоро сипоҳи хон ва унинг мулозимларини бутунлай ўраб олганларидан қутулиш ва қочиш йўли қолмаган эди, ночор хон тақдири илоҳийга тан бериб Бухоро сипоҳи билан Марғинов тарафига юриш жиловини бурди. Йўл асносида хон давлатхоҳлари уни бу ҳалокатдан халос қилиш учун шунча чора ва фурсат кидирдилар – муяссар бўлмади. Эртаси куни хон Бухоро сипоҳи биланким, зоҳирда хонга нисбатан ҳурмат кўрсатиб ботинда уни кўриқлаб келардилар Марғиновга келиб кирди. Муҳаммадшариф оталиқ ва унинг укаси Абдулваликим, барча қариндошлари ва яқинлари билан ўтган йили Ўратепа жангида қуфрони неъмат қилиб, Бухоро амири хизматига ўтган эдилар, шу кунларда Бердиёрбек ва Маҳмудхўжа билан бирга Муҳаммадалихон ва Султон Маҳмудбек ортларидан маъмур бўлиб, Бухоро сипоҳининг бир фавжини олиб қўшинидан ажрашиб қолган Султон Маҳмудбекни, бир неча нафар паришонхал ва қоқоқ хос мулозимлари билан бирга Қорасув мавзеида қўнганларида қўлга тушириб, Марғиновга олиб келган эди. Уни акаси Муҳаммадалихон билан бирга кечқурун Хўқанд дор уламоратига олиб кирдилар. Бухоро амири келиб жойлашган Фарғона хонининг саройидаги зангори қўшқидаким, уни Муҳаммадалихон бино қилган эди, амир ишораси билан уларни маҳбус қилиб жойлаштирдилар. Ҳижрий 1258 йили рабиус-соний ойининг ўрталарида (милодий 1842 йилда 12 май мазкур ой қирган) тун ярмидан ўтганда Муҳаммадалихон, Султон Маҳмудбек ибн Умархони жаннатмакон, Муҳаммадаминбек ибн Муҳаммадалихон, Муҳаммадалихоннинг

онаси Моҳларойим, Муҳаммадаминбекнинг онаси ва унинг ҳомиладор хотини, яна икки нафар мўътабар аёл билан амир Насруллоҳ Бухорий ҳукмига биноан кўшкани хоний билан туташ боғда шаҳодат даражасига етказдилар.

Муҳаммадалихон хони ғозий шахид ва фирдавсмакониининг хос табиблари бўлмиш Мирзо Исмоил ва мулло Зайниддиннинг аниқ сўзларига қараганда, Муҳаммадалихонни Муҳаммадаминбекдан бошқа асил фарзанди бўлиши мумкин бўлмаган. Далиллари шуки, Муҳаммадаминбек таваллудидан кейин хоннинг таносил аъзоларида бир жароҳат пайдо бўлади. Хон уялиб ҳаёдан бу маразни яшириб, табибларга мурожаат қилмай хонаки дорилар билан даволаниб юрган экан. Бу иллат шиддат топиб кучайгандан сўнг табибларга мурожаат қилади. Бироқ табиблар “бу касалликни бошида даволаса бўлар эди, энди эса кеч бўлган. Бироқ даволатсак ҳам таносил ва таваллуд силсиласи қатъ бўлади”, деган экан. Муҳаммадалихон шунга ҳам рози бўлганида табиблар уни даволайдилар ва хон соғайиб кетади.

Яна Холназарким, турк тоифасининг зодагонларидан ва Абулқосимким, Марғинон ашрофларининг авлодидандир ва ёшликларидан хон саройида тарбият топиб ўсган ва хон хизматида кўп вақтлар ҳозир у нозир ва сир-асрорига маҳрам эдилар, бу қораламининг шарафли отаси Худоёрхон, илоҳо жаннати ризвонда абадий қолсин, ҳукуматининг охири даврида бу иккала мавсуф парвоначи мартабасига етган эдилар, айтардиларким Муҳаммадалихонни Муҳаммадаминбекдан ташқари асл боласи бўлмаган. Айтардиларки, Музаффарбек ва Қаландарбек хоннинг қайси бир аммасининг болалари бўлиб, улар болалигида тувғонлари Аллоҳ раҳматига етганда хон уларни фарзандликка қабул қилиб, тарбия ва парвариш қилган. Баъзилар эса Музаффарбек ва Қаландарбекни хон авлодидан деб биладилар.

Муҳаммадалихондан қиз қолмаган. Муҳаммадалихон шаҳодат топгандан кейин унинг бир канизақини амир ўз ҳарамига олади.

Муҳаммадалихон давридан кўп бинолар ва жорий хайрия иншоотлари қолган. Жумладан, хон мадрасаси, Оҳангарон маҳалласидаги иккинчи мадрасаси. Хонинг онаси ҳам бир мадраса, каломуллоҳ ҳофизларининг доимий яшашлари учун битта қироатхона бино қилиб, уларнинг ҳар бири учун кўп вақтлар тайин қилган. Ҳозиргача улар шаръий илмларнинг толиблари билан тўладир.

Унинг давлати даврида Фарғона мамлакатида унинг амир ва вазирлари ҳам масжид ва мадрасалар, хайрия биноларни таъмир қилганлар, бу иншоотлар учун кўп вақтлар ажратганларки улардан кўпи ҳали ҳам мавжуд ва амал қилади. Аҳли ислом талабалари улардан фойдаланиб баҳра олмақдалар. Уларни бу мухтасарда батафсил баён қилинса чўзилиб кетади.

Муҳаммадалихоннинг ёши ўттиз еттида, ҳукумати 21 йил бўлган. Аср шоирлари унинг шаҳодати муносибатига кўп марсиялар ва таърихлар айтган. Шу маҳалда биттаси билан кифояландик. Таърих:

Амир Насруллоҳ он шоҳи Бухорий,
Ба хунрези бувад Ҳажжожии Соний.
[Амир Насруллоҳ ул шоҳи Бухорий,
Қон тўкишдадир Ҳажжожии Соний].

Бухоро амири Фарғона хони Муҳаммадалихон, укаси Султон Маҳмудбек, унинг ўғли Муҳаммадаминбек ва уларнинг аҳли аёли қатлидан хотиржам бўлди,

уламо улуғлари, саййидлар, шайхлар, сипоҳ ва раиятнинг мўътабар намояндалари маҳоратпеша Фарғона хунар ахлидан қатга бир гуруҳини молу аёл ва фарзандларини гаров сифатида олиб, бир неча фавж сипоҳ билан Бухорога равона этди. Улуғ ва маъруф кишилардан бирор кишини Фарғона мамлакатига қолдирмади. Иброҳим девонбегийким, Иброҳим Хаёл номи билан машхур эди Хўқанд ҳукуматиға, намакхаромий Муҳаммадшарифниким, Фарғонанинг фитна ва шикастиға сабабчи эди Тошканд волийлигиға, Иброҳимбек девонбегийнинг укаси Абдулқодирбекни Марғинонга, Амоуллоххўжа судурни Наманган ва Сирдарёнинг шимолидаги барча ерларға то Қандир давонигача, Абдулқаримчани Андижонга ҳоким этиб тайинлаб, Бухорога қайтди. Музаффарбек ва Қаландарбекни ўзи билан Бухорога олиб кетди.

Фарғона халқи хон, хонзодалар, волидаси ва хонаводаларининг шаҳодат топганларини эшитиб, кўзларидан алам ва қайғу ёшлари фавворадек отилиб, сел бўлиб окди, мотам ва аза тўфонида ғарқ бўлдилар. Фарғона халқи Бухоро амиридан хонни яна аҳду паймон билан тахтиға қўйиб қайтиб кетади, деган умид қилган эдилар. Бироқ, ҳаммасининг акси бўлди. Фарғона халқи девоналардек, бухороликлар ва амирларидан нафратланиб, ярамас бухороликлар ҳукуматини даф қилиш учун бирлашиб, иноклашдилар. Иззат ва икромли Фарғона саййидлардан Подшоҳхонтўра ибн Юсуфалихонтўра ибн Хонхўжатўраким, Эрдонахон фирдавс ошиённинг куёви эди, Исҳоқхўжайи Косонийким, ўғли Саримсоқхўжайи парвоначи баракатли саййид Худоёрхон жаннатмакон даврида Фарғона сарбозларининг иккинчи ноиблик мартабасига етган эди, мингия сардорларидан Маҳаммадназарбек ибн Ирисқулибек, қирғизия муътабар раисларидан Юсуфбий сору, кипчоқия бошлиқларидан Муҳаммадназарбий ибн Қўрўғлибий, Мулло Холбий ва Ўтамбойбийлар элчилик тариқасида Авлиё тобелигида бўлган Талас мавзеиға, Шералихон ибн Ҳожибек ибн Абдурахмонбек ибн Абдулқаримхон ибн Шоҳруххон хизматиға бориб, Фарғона давлатининг меросий фармондорлик тахтиға даъват қилдилар.

Собиқан тахрир риштасиға тортилган эдики, хижрий 1213/1799 йили, Олимхоннинг иккинчи йил ҳукмронлигида баъзи нобакор ва ғаламис одамлар маҳфий равишда Олимхонга қарши ёв бўлиб, уни тахтдан тушириб, унинг амакиси Ҳожибек ибн Абдурахмонбекни ҳукумат тепасиға келтирмоқчи эдилар. Бироқ уларнинг фитналаридан Олимхон хабардор бўлиб, гуноҳлари исбот бўлганларни қатлга буюрди. Баъзи исёнчилар Бухорога қочиб кетдилар. Бу фитнада иштирок этган Ҳожибек учта ўғли Улуғбек, Шералибек ва Бекўғлибек ҳамда акалари Рустамбек, Фозилбек, Ёдгорбек, амакисининг болалари Довудқулибек, Бўтабек ва хоқазоларни бир фавж сипоҳ бирла кечқурун Авлиё ота тобеларидан бўлмиш Талос мавзеиға юборди. Йўл давомида Ҳожибек Аллоҳ раҳматиға етди, бошқа хонзодалар саломат ул мавзега етиб бордилар. Уларни қўриқлаш учун посбонлар қўйиб, ҳар йили маошларини хазинадан бериб турардилар, Рустамбек, Фозилбек, Ёдгорбек, Довудқулибек, Бўтабек шу ерда боқий оламға шошдилар. Улуғбек ва Бекўғлибек Талосдаги бир масжидда қуръон тиловати билан машғул бўлган пайтларида тақдири илоҳий билан кўхна бинонинг гумбази тушиб, остида қолиб ўлдилар.

Шералихон қирғизия улуғларининг қизларидан икки нафарини ўз никоҳига олиб, қирқ беш йил шу мавзеда яшади. Унинг биринчи хотинидан Маллабек, Сўфибек ва Моҳларойим оламга келиб, иккинчи манқуҳасидан Абдурахмонбекким, ўзбеклар уни Саримсоқбек деб атаганлар, Худоёрбек ҳамда Султон Муродбек билан Ойчучукойим деганлар борлиқ майдонига кадам қўйган эдилар. Илоҳий инояти биланким, ояти каримайи “Сен истаган кишингга мулк ато қилурсан ва истаган кишингдан бу мулкни тортиб олурсан” унинг беиллат қудратининг асаридан даракдир, хижрий 1258 йили, куёш Саратон бўржида эдики (милодий 1842 йили, июн-июлда), номлари юқорида келтирилган Фарғонанинг улуғлари ва раиятининг вакиллари Шералихон хузурига келиб, арзу ниёзмандлик билан Фарғона мамлақати аҳолисининг унинг бахтли ташҳизи қадамларига мунтазир эканликларини, вилоятни ажнабийлар босиб олиб, Муҳаммадалихони жаннатошиённи аҳли байти билан шаҳодат топганини унга билгиздилар. Бу дилсўз воқеа тафсилотларини эшитиб, Шералихоннинг шафқат сийратли табиати рикқатга келиб, кўз ёшлари муборак соқолларига оқиб, ҳумоюн зотида бўлган фитрий макорим ал-ахлоқидан Фарғона мулки ва миллатига меҳрибонлик ва тараҳхум кўрсатиб, Фарғона улуғлари ва аҳолиси вакилларининг илтимос ва илтижоларини қабул мақомига етказди. Сипоҳ ва ҳарб асбобларини таҳҳиз ва тартиб бергандан сўнгра, бир талай сарғия ва қирғизия баҳодирларининг фавжлари билан Фарғона тарафига масъуд толеъ ёр бўлади, деб равона бўлди. Водий ва давонлардан ошиб ўтиб Наманган шаҳрида қўним топди.

Манғития истилоси ва Муҳаммадалихони шаҳид воқеаси вақтида ўлканинг атрофига тарқалиб кетган Фарғона лашкари Шералихоннинг нуслат келтирувчи узангисига келиб қўшилдилар. Ҳар тоифадан диловар йигитлар катта рағбат ва итоат билан келиб унинг давлати соясида туриб, фатҳ аломатли байроғи остида сафланардилар. Катта бир жағмият ва уюшма пайдо бўлдики, бурунги хонлар даврида бундай жамоатни ҳеч ким кўрмаган эди. Хуллас калом, Намангандан бу катта сипоҳ Чуст шаҳри тарафига ҳаракат қилиб, жума куни ҳазрати Мавлоно Лутфуллоҳи Чустий муборак мазори ёнидаги Жоме масжидида катта ҳашамат билан намози жумани адо қилдилар. Бу ўлканинг аҳолиси шу ноҳияда бўлган Бухоронинг амалдорлари ва гунаҳталарини асир қилиб, хони олий хузурига олиб келдилар. Шу куни лашкарияни икки қисмга бўлиб, бирини катта аржуманд ўғли Саримсоқбек номи билан донгги чиққан Абдурахмонбекка, иккинчи қисмини келинининг акаси Юсуфбий соруға бериб, уларни лашкар амирлари этиб тайинлаб, Хўқанд дор ул-аморати тарафига равона бўлди. Сирдарёдан кемада кечиб ўтиб, бир неча фарсахни кезгандан кейин, лашкарияга дам ва истироҳат бериш учун Шайх Боязид мазори муборағи мавзеида бир кеча қолдилар. Эртаси яшанба куни бу манзилдан тезда ҳаракат қилиб, Саримсоқбек номи билан донг таратган Абдурахмонбек амир лашкар ва Муҳаммадназарбек минглар сардори Ер масжид тарафидан, иккинчи амири лашкар Юсуфбий сору Навбахор томонидан Хўқандга ҳужум қилдилар. Бухоро лашкари бу ерда истехком барпо қилиб турган эдилар ва озгина мудофаа ва муқобаладан сўнг бир қисм ўлдирилиб, аксари қочиб кетдилар. Шералихон лашкари Хўқанднинг шимолига қараб юрди. Хўқанд аҳолиси қўлларига болта, теша, кетмон, калтак, умуман топган ҳар бир нарсани олиб Шерали сипоҳига мадад

бериш учун бир тану бир жон бўлишиб, Бухоро ва манғития сипоҳини йўқ қилишга бош қўтардилар. Бухоро амири лашкари Иброҳим Хаёл аҳволни кўриб, қаршилиқ кўрсатиш учун журъат қилолмай, шаҳарнинг жануб томонидан чиқиб қочишни ихтиёр қилди. Хоннинг қасри ва кўшиқига кириб жойлашган Бухоронинг икки минг пиёда ва сарбозлари Хўқанд аҳолиси тарафидан кўршаб олинди. Уларга чекиниш ва қочиш йўлини тўсдилар. Бухоро сарбозлари қаср ичидан милтиқ ўқлари билан аҳоли ҳужумини қайтарардилар. Шу аснода фирузиасар лашкар етиб келиб, хонзода Саримсоқбек номи билан шуҳрат топган Абдурахмонбек фармонига биноан ҳар томондан ҳужумга ўтиб, нарвон ва арконлар билан қалъа деворига чиқиб, кўпгина зафар паноҳ лашкарнинг баҳодирлари қаср ичкарасига кирдилар ва сарбозлар билан жангни бошладилар. Бир фавж дарвозани эгаллаб, уни очдилар ва бутун лашкар фавжлари қалъага тўкилиб кириб, Бухоро пиёдаларидан бирортаси тирик қолмади.

Якшанба куни қуёш Саратон буржининг ўртасида бўлган вақтда Саримсоқбек номи билан танилган Абдурахмонбек амири лашкар хонлик саройига кириб, мингларнинг сардори Муҳаммадназарбекни бир неча фавжи билан Иброҳим Хаёл Бухорий орқасидан юборди. Ўзи Юсуфбий сору билан бирга мулкни босиб олиш ва забт этиш ишлари билан машғул бўлди.

Айтадиларки, Хўқанд аҳолиси Шералихоннинг ҳумоюн мавқаби келиши хабарини эшитиб, ашрофу аъёнлари билан жуда ҳам масрур ва шодмон бўлиб, бир неча фарсах унинг истиқболига шошдилар. Шаҳар аҳолисининг қолган қисмидан ёшу қари, оқилу нодон шаҳардан ташқари бўлган Сари мазор мавзеидан то хон саройининг дарвозасигача йўлнинг икки тарафига саф тортиб, ўзларининг валинъаматлари ва соҳиби тожу давлатларининг бахтли қадами ташрифига илҳақ бўлиб, кутиб турардилар. Тўрт соатлик кутишлардан сўнг зафар аломатли хусравий байроқларнинг шамсияси Хўқанднинг шимол тарафидан кўриниб, Сари мазор осмонида хилпиради. Ҳазрати амир ал-муслимийн Шералихон фаровон азаматлик ва шавкатлик билан келиб, Фарғона халқининг ҳижрон кўрган дийдаларини ўзининг баракатосор вужуди билан мунаввар қилди. Қайси бир сафдан ўтмасин ҳалойиқ унинг умри узайиши ва давлати абадий бўлишига баланд овоз билан дуо қиларди. Хонлик саройига келиб у шохзодаи номдор ва олитабор амирлар, шижоатшиор сардорлар билан кириб, ота-боболаридан ва шарафли аждодларидан қолган тахтига қарор топди.

Душанба куни, ҳижрий 1258 йил, жумодус-сонийнинг йигирманчи кунидан кейин (милодий 1842 йил 30 июл), қуёш Саратон буржида бўлган вақтда икромли уламо ва умаро иттифоқи, бутун аҳли ислом жамоасининг ижмои билан Фарғонанинг хонлик тожи ва жаҳонбонлик тахти Шералининг қутлуғли зоти билан оройиш ва намоиш топиб, шохлик тожи ва фармонберишлик гултожи унинг боши билан зеб-зийнат топди. Минбар боши ва дирҳаму динорлар юзи унинг исми шариф ва азим лақаби билан олий шараф ва баланд қадр топди. У адолат ва тотувлик тахтига ўтириб, лутф ва марҳамат эшиқларини ланг очиб, ҳар бир кишини кадр мартабасига мос равишда инъом ва эҳсонлар билан тақдирлади. Замона ҳодисалари ва айём воқеаларидан, бегоналарнинг босқинчилигидан Фарғона мамлақатида ким зарар кўрган бўлса уларни қоплади, Ўзининг қатта ўғли Абдурахмонбекни Фарғона сипоҳига амири лашкар, келинининг акаси Юсуфбий соруни қўшинбеги

мансабига, Муҳаммадалихони шахиднинг тоғаси Муҳаммадназарбекни мазкур қўшинбеги ноиби қилиб тайинлаб, унга яна Андижон ҳукуматини берди. Иккинчи ўғли Маллабекни Марғинов ҳокими, фархунда сийратли ўғли Худоёрбекни Наманган волийси этиб тайинлади.

Шералихон амир Насруллоҳ Бухорийнинг Фарғонага лашкар тортгани ва унинг оқибатларини йўқ қилишни сиёсий ишлар ва тадбирлар ичида энг муҳим деб билганидан, амирлар ва волийларни лашкарлари билан ўз хузурида сақлаб, уларнинг ўринларида ишларни саранжом-саришта қилишлари учун ноиб ва вакилларини юборди. Хўқанд дор ул-аморати янги давлат юзага келиши кунидан бошлаб, қайси бир шаҳар ва музофотда Бухоронинг амалдори, ҳокимлари ва сипоҳийлари бўлса, раият ва аҳоли уларни кўлга олиб, Хўқанд дорус-салтанатига, олий ҳукмдор хузурига ўзларининг аёён ва улуғлари оркали жўнатардилар. Бухоро улуғлари ва сипоҳийларидан кўплари, Фарғона бухороликлар тарафидан истило қилиниб, олиб кетилганлар билан алмашиб олгунга қадар, гаров сифатида муваққатан ҳибсга ташланди.

Муҳаммадалихон ва унинг укаси Султон Маҳмудбекни ҳийла ва найранг билан асирга олиб, Бухоро амирига топшириб, шу хизмати эвазига Марғинов ҳокимининг ноиби бўлиб олган намакхаромий Маҳмудхўжа Марғинов аҳолиси томонидан кўлга олинди, кишан ва занжирлар билан дор ул-аморат Хўқанд шаҳрига юборилди. Буюк олимлар ва ҳурматли қозийлар ҳукми билан Маҳмудхўжани кўфрони неъмат ва исёни учун ёмонларнинг ибратига дорга осдилар...

¹⁰² Қирғиз(лар) – Қирғиз номи илк бор геэгуьн шаклида хитойча «Ханшу» («Хан сулоласи тарихи»; мил. I аср) йилномасида мил. ав. 203 йилги воқеалар баёнида тилга олинади. Қирғизларнинг келиб чиқиши ҳақида турли қарашлар мавжуд, хусусан уларнинг Енисей қирғизлари деб аталмиш халқдан тарқалгани масаласи мунозарали. Қирғизларнинг илк этник тарихи қадимий қабила иттифоқлари (хунлар, дин-линлар, саклар ва усунлар) билан боғлиқ. Турк ҳоконлиги ва кўчманчи давлат уюшмалари даврида (VI–X асрлар), кейинчалик қирғизлар таркибига кирган қабилалар Саян–Олтой, Иртиш бўйи, Шаркий Тяньшаннинг туркий аҳолиси орасида шаклланганлар. Қирғизларнинг бир қисми IX–XII-асрларда, катта қисми эса ўрта асрлар давомида ғарбга кўчиб, Исиккўл атрофлари, Еттисув хавзаси, Тяньшан (Тангритоғ) ён бағирлари, Фарғона водийсининг тоғолди худудлари ва Дашти Қипчок ўлкаларига бориб жойлашган.

Қирғизларнинг асосий қисми Тяньшан ва Исиккўл ораллиғини макон тутиб, бу ердаги бир неча туркий қабилалар билан биргаликда ҳозирги қирғиз халқини ташкил қилган. Қирғиз халқи таркибига, шунингдек, Еттисув ва Мовароуннахрнинг туркий қабилалари, жумладан қарлуқлар ва уйғурлар, кейинроқ мўғул қабилалари, XVI–XVII асрларда эса келиб чиқиши козоқ-нўғайлар билан боғлиқ қабилалар кирган. Қирғизларнинг бир қисми бошқа туркий халқларнинг этногенезида қатнашган. Хусусан, 92 ўзбек уруғига оид шажараномаларнинг барчасида қирғиз этноними қайд қилинган. Шунингдек, Ўзбекистоннинг бир неча вилоятларида қирғиз номи этнопоним сифатида сақланиб қолган. Қирғизлар хонлик даврида кўчманчи ва ярим кўчманчи чорвачилик, айрим туманларда XIX асрнинг иккинчи ярмидан деҳқончилик билан шугулланган (Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси).

¹⁰³ Куръони карим, 105:3.

¹⁰⁴ Куръони карим, 105:1.

¹⁰⁵ Шиғовул – элчилар ва чопарларни хон хузурига олиб киришга масъул амалдор. Шу шахс шиғовул бўлганида «Фарғона хирожи ва таноби, закот пуллари, асқариянинг кишлоқ ва ғаллоғи, кишлоқ харажоти, сарқору амлок тахқиқи ва ҳисоби, асқария яроғу аслаҳа дафтари» унинг назоратида бўлган. Қаранг: Муҳаммад Юнусжон шиғовул. Тарихи Алиқули амирлашкар. // Қўлёзма. Ўзб ФА Шарқшунослик институти хазинаси, №12136, 145-бет.

¹⁰⁶ Муҳаммадниёз понсадбоши (ваф. 1857 й.) – Турсун Муҳаммад ўғли. Тошкент (1852–1853) ҳокими, мингбоши (1854-1857).

¹⁰⁷ Куръони карим, 3:26.

¹⁰⁸ Юсуфбий, Қўқон мингбошиси – 1259/1843 йили шаъбон ойида Кал Шоди фитнаси билан ўлдирилган.

¹⁰⁹ Митан/метан – қирғиз-қипчоқларда уруғ номи.

¹¹⁰ Турк – ўзбеклар таркибидаги этник гуруҳлардан бири. Турклар тўртта йирик қабила (турк, мусобозори, калтатой ва барлос)дан иборат бўлган. VI–XVI асрларда ҳозирги Ўзбекистон худудига келиб жойлашган. Қадим ва ўрта асрлардаги туркий қабилаларнинг қолдиқларидан таркиб топган. Турклар таркибига турклашган мўғул қабилаларнинг айрим гуруҳлари ҳам кирган. Улар, баъзан, чорвачилик ва қисман деҳқончилик билан шуғулланган. Бугун туркийлар моддий ва маънавий жиҳатдан бошқа ўзбек гуруҳларидан фарқ қилмасда, айрим урф-одатлари ва хўжалик фаолияти билан ажралиб турган. XX асрнинг бошларида туркларнинг кўпчилиги тоғлардан воҳаларга кўчиб тушганлар. Улар Бухоро хонлиги худудида, Самарқанд вилояти, Фарғона водийсида жойлашган, айрим гуруҳлари эса Ўратепа, Жиззах яқинида ва Тошкент воҳасида яшаганлар. Турк қабилалари Яхсув, Қизилсув дарёлари водийларида, Хонақодарё, Қофирниҳон дарёларининг юқори қисмида, Зарафшон тоғининг ғарбий ён бағриларида, айрим гуруҳлари эса Бухоро воҳасида Шоҳруд дарёси бўйлаб жойлашган. Барлослар Қашқадарё, Сурхондарё ва қисман Зарафшон водийсига ўрнашган. Мусобозорилар Хонақодарё, Қарши воҳаси ва Қашқадарёнинг юқори қисмларида, калтатойлар эса, асосан, Сурхондарёда яшаган (Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси).

¹¹¹ Пскент/Пасткент – Тошкент вилоятида туман номи ва унинг маркази.

¹¹² Мулла Солиҳбек охунд – тўлиқ исми Мулла Солиҳ охунд додхоҳ Қозоқбой Убайдуллабек ўғли (1805, Тошкент – 1868, Томск, Россия) – давлат арбоби, уламо, мударрис, Подшо Россияси кўшинларига қарши Тошкент мудофасининг раҳбари. Отаси – Қозоқбой-бек Қўқон хонлигининг энг нуфузли кишиларидан бири бўлган, унга додхоҳ унвони берилган; Тошкент шаҳрида амалга ошириладиган ишларда унинг маслаҳати муҳим аҳамият касб этган. Солиҳбек охунд дастлаб Тошкент мактаб-мадрасаларида, сўнг Бухорода (1832–1842) таҳсил олиб, охунд илмий унвонига сазовор бўлган. Шералиҳон (1832–1844) томонидан юборилган «Муборакнома»га мувофиқ хон саройида маслаҳатчи вазифасини бажаради, кўп ўтмай Тошкентга қози ва раис ҳамда Хожа Ахрор, Қўқалдош мадрасаларига бош мударрис лавозимига тайинланади. Худоёрхон (1862) даврида ҳам унинг

мавкеи кўтарилади. Маллахон тахтга келгач (1858–1862), Солиҳ охундни Қўқонга чақиртириб «Қозилик ва бошқа амалларга» ёрлик беради. Султон Саидхон (1863–1865) даврида ҳам хоннинг яқин маслаҳатчиларидан бири бўлган. Аликули билан бирга ва у шахид бўлгач, яқка ўзи Тошкент мудофаасини бошқаради. Барча маблағини шаҳар муҳофазаси учун сарфлайди. Генерал М. Черняев билан ўртада тузилган шартнома аҳдларини тузишда фаоллик кўрсатган. Бу шартнома қабул қилиниб, ўртада «Аҳднома» битилгач, кутилмаганда Черняев шартномани бузиб, ўз хоҳишига мос келадиган 2-шартномани тузади. Солиҳ охунд унга имзо чекишдан бош тортади. Шу сабабли 9 нафар шериги билан судсиз Томск шаҳрига сургун қилинади. Тошкент шаҳрининг 37 нафар нуфузли кишилари Солиҳ охундни сургундан қайтариш учун императорга «Илтимоснома» (1867) юбордилар. Унга қайтиш учун рухсат берилганлигини эшитган рақиблари одам ёллаб Солиҳ охундни захарлаб ўлдирганлар. Муфассал қаранг: Солиҳбек додхоҳ / Тузувчилар: О.Бўриев, Н. Убайдуллабек ўғли. – Тошкент: Фан, 2006. – 104 б.

¹¹³ Хўжа Қалонтўра – асли номи эшон Зоҳидхўжа. Хўжанд (1842–1843) ҳокими ҳам бўлган. 1853 октябрида вафот этган.

¹¹⁴ Мусулмонкули кипчоқ/чўлоқ – 1842 йилдан Қўқон хонлигинг сиёсий майдонида келган кипчоқларнинг машҳур пешволаридан. Уч марта мингбошилиқ мансабига кўтарилган. Худоёрхоннинг отолиғи ва қайнотаси. 1844-1852 йиллар давомида хонликни бошқарган. 1852 йили кузида қатл этилган.

¹¹⁵ Муҳаммадназарбек ибн Ирискулибий – Муҳаммадназарбек қўшбеги – хонликда бу ном билан иккита Муҳаммадназарбек маълум. Иккаласи ҳам қўшбеги унвонини олган. Бири Муҳаммадназарбий Қўрўғли кипчоқ, етти қашқа буруғидан. 1840 йилда Шаҳрихон ҳокими. 1852 йили Худоёрхон фармони билан ру вазиладан олинган. Иккинчиси Муҳаммадназарбек Сақав ибн Ирискулибек минг – Муҳаммадалихон онасининг тоғаси. Шу Муҳаммадназарбек 1842–1843 йй. парвоначи унвонида Наманганда ҳоким бўлган. 1852-1853 йй. Хўжанд ҳокими. 1865 йилдан Қошғарга кетиб Яъқуббек давлатида хизмат қилган.

¹¹⁶ Шоди додхоҳ (*Қали Шоди*), *мингбоши 1844 йили ўлдирилган.*

¹¹⁷ Давронбек – Қаноатшоҳ оталиқнинг укаси. 1842–1844 йй. Тошкент ботурбошиси бўлган. 1847 йили Саримсоқбек ўлимидан сўнг Бухорога кетган эди.

¹¹⁸ Мулло Холбек – хонликнинг ҳарбий ва давлат арбоби. Мусулмонкули томонидан қатл қилинган.

¹¹⁹ Чордара – Чордара шаҳри ҳозир Жанубий Қозоғистон вилоятидаги Чордара тумани маркази.

¹²⁰ Нормуҳаммад – кипчоқ қабиласидан. 1845 йилдан Қурама ҳокими. 1848–1852 йиллари қўшбеги унвонида Тошканд ҳокими бўлган. Мусулмонкулининг ашаддий душмани. 1864 йили август ойида ҳалок бўлган.

¹²¹ Учқўрғон – Наманган вилояти Учқўрғон туманидаги шаҳар, туман маркази. Вилоятнинг шимол-шарқида, Норин дарёси (Сирдарё ҳавзаси)нинг чап соҳилида. Қўқон – Андижон – Тошқўмир йўналишидаги темир йўл чорраҳасида, Намангандан 42 км шимолий-шарқида жойлашган.

¹²² Жарчи – жар солиб хон (амир) фармонлари ва амрларини халққа баланд овоз билан эълон қиладиган шахс. Хабарчи, чопар маъносига ҳам келади.

¹²³ “Мунтахабут-таворих” асарининг муаллифи Муҳаммадҳакимхоннинг маълумотига қараганда, Шералихон 2 шаъбон 1260/16 август 1844 йили Муродхон томонидан қатл қилинган. Шунда у 55 ёшда бўлган, 2 йил ва бир ойу 25 кун хонлик қилган. Муродхон 9 кунлик хонликдан кейин 9 шаъбон 1260/23 август 1844 йили кипчоқлар қўлида Мусулмонқули ва Муҳаммадназарбек рахбарлигида ўлдирилган. Худоёрхон 24 августда тахтга кўтарилди. Қаранг: Муҳаммадҳакимхон. Мунтахабут-таворих / Кириш, форс тилидан таржима, изоҳлар муаллифи Ш. Воҳидов. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2010. – Б. 126.

¹²⁴ Азиз фармончи/парвоначи Чустий. “Азизбачча” номи билан машхур. Асли Чустлик. Қўкон хонлигининг давлат арбоби ва саркардаларидан. Тошкентда ҳам ҳоким бўлган.

¹²⁵ Қаноат оталиғ – Қаноатшоҳ оталиғ тожик (1862 йили ўлдирилган). Қаротегиннинг Самсолик қишлоғида оламга келган. Ўғли Одилбек, укаси Давронбеклар билан Қўкон хони Муҳаммадали хизматига келиб кирган. Қўкон хонлари ва бухоро амири Насруллоҳ ва Музаффарга ҳам хизмат қилган. Жиззах (1855–1856), Туркистон (1856–1857), Марғинон (1859), Тошкент (1860–1862) ҳокими. Рус босқинчиларига қарши Узуг Ағач мухорабасида Қўкон қўшинига бошлиқ бўлган ва шу урушдан сўнгра ғозий унвонини олган. Амир Музаффар фармони билан қатл этилган.

¹²⁶ Ҳотамқул парвоначи – Тўрақўрғон ҳокими, кипчоқларнинг ўлмас уруғидан. Уни Қилич кўрчи ибн Абдуллоҳбек Қўкон бозоридан олдида қатл этиб, шу билан отасининг қасосини олганга ўхшайди.

¹²⁷ Исо парвоначи (ўл.1853 й.) – асли номи Исҳоқ бек, юз қабиласидан. Баҳодирбек ибн Худоёрбий ибн Фозилбий ибн Садикбий ибн Хушиқабий ибн Қулиқабий ўғли. 1842 йилгача шахрисабзда яшаган. 1842–1844 йй. амир Насруллоҳ томонидан Ўратепа ҳокими этиб тайинланган. Қоконликлар бу шаҳарни босиб олгач, у бир муддат тутқунликда ушланди ва 1847 йили яна Ўратефага ҳоким этиб тайинланди, 1849 йили Худоёрхон фармони билан қатл этилган.

¹²⁸ Эшон Соҳибзода – Миён Фазл Аҳад, Ҳазрати Соҳибзода калон. 1869 йили вафот этган.

¹²⁹ Зақот – тозаланиш. Ислоҳ жамоасидаги камбағаллар фойдасига соҳиби нисоб мусулмонлардан ўз ихтиёрлари билан берилиши керак бўлган солиқ. Бироқ хонликда бу солиқ хон хазинаси фойдасига олинган.

¹³⁰ Ўтаббой/Ўтамбий – 1862 йили вафот этган. Қипчоқларнинг элатон уруғидан. Қурама (1847), Тошкент (1858), Марғинон (1860) ҳокими. 1853 йил кипчоқлар қирғинидан Худоёрхон ҳомийлиги натижасида омон қолган эди.

¹³¹ Қосим мингбоши – 1277/1860–1861 йили афот этган. Зақотчи, ботурбоши (Тошкентда), додхоҳ, амири ашкар ва мингбоши унвонларини олган. Кейинчалик Бухоро амирлигига кетиб, амир Насруллоҳ ва амир Музаффарларга хизмат қилган.

¹³² Турангғу – толга ўхшаш бир тур дарахт номи.

¹³³ Қурьони карим, 2:286.

¹³⁴ Қурьони карим, 80:34-36.

¹³⁵ Қурьони карим, 3:159.

¹³⁶ Қуръони карим, 6:13.

¹³⁷ Қуръони карим, 105 сурасига ишора.

¹³⁸ 1853 йил, 28 июлда Оқ масжид босиб олинганда гарнизондаги 300 аскар, 83 нафар аёл ва 65 боладан, 226 та эркак, тўртта аёл ва 2 нафар бола ҳалок бўлиб, 35 нафар эркак, еттида аёл ва 10 бола яраланган. Рус босқинчилардан эса 34 нафари ҳалок бўлган ва 130 нафари эса ярадор бўлган. Қаранг: Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. Том I. – Спб., 1906. – С. 225-227.

¹³⁹ Қуръони карим, 3:26.

¹⁴⁰ Қуръони карим, 3:26.

¹⁴¹ Қорақалпоқ/қорақалпоқ – Ўрта Осиёдаги халқ, Ўрта Осиё, Туркменистон, Қозоғистонда, Россияда, Афғонистонда, Эронда ҳам яшайди. Қорақалпоқ тилида сўзлашади. Мил. II аср охири – IV асрларда Орол бўйи чўлларига Шарқдан хунлар, VI–VIII асрларда эса туркийлар келиб маҳаллий кабилалар билан қисман аралшиб кетган. Мана шу этник негизда Орол бўйи илк ўрта аср халқлари – бижанақлар ва ўғузларнинг шаклланиш жараёни кечган, уларнинг муҳотида VIII-X асрларда Қорақалпоқларнинг ҳам шаклланиши бошланган. X асрнинг бошида бижанақларнинг бир қисми Ғарбга, Жанубий рус чўлларига кетган; Киев Руси худудига келиб жойлашган кабилалар рус йилномаларида “чёрные клобуки” (қора қалпоқлар) деб ном олган. Волга-Урал оралиғида қолган бижанақларнинг шарқий қисми Иртиш ҳавзасидан келган қипчоқлар билан аста-секин аралшиб кетган, уларнинг тилини қабул қилган. Манбаларда қипчоқ уруғ-қабила иттифоқида “Қорақалпоқ” атамасига мос келувчи «қора бўркли» этноними учрайди. Мўғуллар истилоси даврида Рашидиддин асарида «қавми кулоҳи сиях» номи билан қайд этилган. Чингизхон босқини оқибатида улар Ғарбга – Волга бўйларига, Сарикамиш, Ўзбўй ва Амударёнинг куйи оқими бўйларига кўчишга мажбур бўлганлар.

Қорақалпоқлар ярим ўтрок ҳаёт кечириб, сўғорма деҳқончиликни чорвачилик (айниқса, қорамол) ва балиқ овлаш билан қўшиб олиб борганлар. Уларнинг аксарият қисми XVII-XVIII асрлар ўрталарида Сирдарёнинг ўрта ва куйи оқими бўйлари (Туркистон, Жанкент, Чирикработ) ҳамда бир қисми Орол минтақасида (Қўнғирот, Шоҳтемир ш.) яшашган. Бироқ Ёйиқ ва Эмба дарёлари бўйларида ҳам улар истиқомат қилганликлари ҳақида маълумотлар бор. 1743 йили козоқ хони Абулхайрхон қорақалпоқларга хужум қилган, натижада сирдарёлик қорақалпоқларнинг асосий қисми XVIII асрнинг иккинчи ярмида Сирдарёдан унинг ғарбий ирмоғи – Жанадарёга кўчган. XIX аср – XX аср бошида қорақалпоқларда хўжалик, ижтимоий ва оилавий ҳаётда уруғ-қабила тизими ва патриархал-уруғчилик муносабатлари қолдиқлари сақланиб қолган (Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси).

¹⁴² Олимбек додхоҳ – 1862 йили май ойи ўрталарида ўлдирилган. Ҳасанбий ибн Шоҳмирзоннинг ўғли. Олоӣ кирғизларидан барғи ёки мундуз уруғидан. Қирғизларнинг манқуш уруғидан бўлган Қурбонжон додхоҳнинг эри. Маллабекнинг қотилларидан бири.

¹⁴³ Қуртқа/Қуртқа – Норинда 1823 йили қурилган Қўқоннинг истехқоми.

¹⁴⁴ Шодмонхўжа парвоначи, мингбоши – (1798–1863). Қўқон давлатининг харбий ва сиёсий арбоби. Маҳрамбоши (1844), додхоҳ (1848), Тошкент (1853)

ва Хўжанд (1856–1857) ҳокими, мингбоши (1857–1858), Балиқчи ҳокими (1858–1860). 1862–1863 йилларида Худоёрхон мингбошиси. Тошкент (1863) ҳокими. Алиқули фармони билан ўлдирилган.

¹⁴⁵ Қуръони карим, 9:5.

¹⁴⁶ Қуръони карим, 22:101.

¹⁴⁷ Хидир қирғиз додхоҳ 1862 й. 13 май ўлдирилган – қирғизларнинг ўттиз ўғул жамоасининг бошлиғи. Маллахон қатлида иштирок этган. Эшикоғаси, ҳидоячи, парвоначи унвонларни олиб, 1862 йили Марғинонда ҳоким бўлган. Шодмонхўжа ва Алиқули томонидан ўлдирилган.

¹⁴⁸ Сана 1278 24 шаъбон – 1862 йили 24 феврал Маллахон ўлдирилган.

¹⁴⁹ Рустамбек додхоҳ Қозокбой ўғли – Туркистон (1858–1859), Тошкент (1859–1860, тўққиз ой), Туркистон (1861) ҳокими. 1862 йили дастурхончи бўлган.

¹⁵⁰ Дўстмуҳаммад – 1863 йили ҳалок бўлган. Қорақалпоқлардан.

¹⁵¹ Мулло Султон додхоҳ (ваф. 1863) – юз қабиласидан, охунд ва понсадбоши.

¹⁵² Мирзо Аҳмад қўшбеги – 1829 йили туғилган ва 1895 йилдан кейин вафот этган. Курама (1853), Тошканд ва Дашти кипчоқ (1854 феврал–1858 ёзигача) волийси. Мингбоши унвонида 1862–1863 йиллари Худоёрхон қўшинини бошқарган. Хўжанд (1863) ва Тошканд (1864), Марғинон (1865) ҳокими бўлган. Унинг ёзган аризасига кўра, Чимкент, Сайрам ва Авлиётада ободончилик ишларини олиб борган. Мерки ва Исфарада янги ариқлар қаздирган. Ит кечув, Манар, Карбаткан, Қизил жайли, Таш, Жулак, Чордара ва Чинозда истехком ва кальалар курдирган. Кейинчалик 12 минглик қўшин билан Шарқий Туркистондаги Яъқуббек давлатида хизматга кетган. 1878 йилдан Тошкентдаги Ўқчи маҳалласида яшаган.

¹⁵³ Рашидон/Риштон мавзеси – Фарғона вилояти Риштон туманидаги шаҳар (1977 й.дан). Туманининг мавмурий маркази. Вилоятнинг ғарбида, Сўх дарёсининг ўнг соҳилида, Қўкон-Фарғона автомобиль йўли ёқасида жойлашган. XVIII асрда мустақкам қалъа бўлган.

¹⁵⁴ Конибодом – Хўжанд-Қўкон йўлида жойлашган шаҳар. Ҳозир Суғд вилояти (Тожикистон)даги туман маркази.

¹⁵⁵ Ўзганд – Ўзгенд – Қирғизистоннинг Ўш вилоятидаги Ўзген тумани маркази. Қорадарёнинг ўнг соҳилида жойлашган.

¹⁵⁶ Бекмуҳаммад додхоҳ – шаъбон оғи 1282/20 декабр-1866 йили 18 январ вафот этган. Қипчоқларнинг етти қашқа уруғидан. Муҳаммад Назар Кўрўғли ибн Санжар баҳодирнинг бобоси, Холмуҳаммад додхоҳнинг отаси. Шаҳрихон (1842–1852), Чуст (1860–1861), Андижон (1865) ҳокими. Бир муддат Қўконда хон бўлган Худойқулининг мингбошиси бўлган (июн 1865). Худоёрхон учинчи марта тахтга чиққанида (июл 1865) 3–4 минг қирғиз ва қипчоқлар билан Шарқий Туркистонга кетган.

¹⁵⁷ Қуръони карим, 6:165.

¹⁵⁸ Қуръони карим, 58:12.

¹⁵⁹ “Бас, (солиҳ) бандаларим (сафи)га қўшилгин ва жаннатимга киргин” Қуръони карим, 89:29–30.

¹⁶⁰ Жомадор ноиб (1805–1880 й. кейин) – панжоблик. Лаҳорда сипоҳийларнинг зобити бўлган. 1850 йилгача сикхлар қўшинида хизмат қилган 1860–1865

йилларида Кўкон тўпчибошиси. Бир муддат Шарқий Туркистондаги Яъқуббек Бадавлат хизматида ҳам бўлгани маълум.

¹⁶¹ Икон воқеаси 16-18 (1-6) декабр бўлиб ўтган.

¹⁶² Икон муҳорабасида Серов бошчилигидаги дастасидан (жами улар 103 нафар бўлган, 2 зобит, 97 казак, 4 аскар, 1 йўлбошчи Аҳмад) 1 зобит, 50 казак, 2 аскар кейинчалик олинган захмларидан 11 урал казаки ҳалок бўлган эди.

¹⁶³ Гулнинг гунчаси халқнинг қалби, мул (дурда) эса шаробнинг чўкмаси. Шароб хурсандчиликнинг рамзидир. – Муаллифнинг шарҳи.

¹⁶⁴ 1865 йил 2 май. Бошқа маълумотларга қараганда, Алимқули амирлашқар 23 зул-ҳижжа 1281/1865 йили 19 май Тошкентнинг Мингўрик мавзеига келиб тушган. 21 май амирлашқар босқинчилар ўқидан яраланиб вафот этган.

¹⁶⁵ Султон Саййид хон – Султон Саййид Муҳаммад (1847 ёки 1852–1868–69) номигина 1863–1865 (май)гача Кўкон хони.

¹⁶⁶ Босқинчилар сафи саккизта пиёда рота, 2 казаклар сотнясидан иборат бўлиб, уларда 10 та тўп бўлган. Тошқанд қамали вақтида уларга яна иккита рота икки тўпи билан келиб қўшилган (жами 1300 аскар). Бу кучларга полковник (кейинчалик генерал) Абрамов, подполковник Жемчужников, ротмистр (кейинчалик полковник) Вульфферг, поручик (кейинчалик генерал) Пётр Михайлович Шорохов, майор Делакроа, полковник Краевский ва б. қўмондонлик қилган.

¹⁶⁷ Худойқулибек ибн Мақсудбек ибн Бекбўтабек ибн Сулаймонбек ибн Шодибек

¹⁶⁸ Оқ уйлик – гаровга олинб, бошқа жойга олиб кетилгандан сўнг уларга ҳурмат кўрсатиларди. Улар, кўпинча, оқ ўтовларда яшаганлари боис шундай дейилган. Қора уйликлар эса асирга олинган, ҳақ-хуқуқсиз душман томони.

¹⁶⁹ Шу ерда қўлёманинг бир varaғи йўқолган. Икки юлдузча орасидаги матн Ш.Воҳидов шахсий кутубхонасидаги “Готвальд” нусхаси асосида тикланди.

¹⁷⁰ Қўлёмна шаклида бўлган “Тарихчайи Туроний” асари Муҳаммад Умар Марғилоний, тахаллуси Умидий бўлган шоир ва тарихчига мансуб бўлиб, унинг нусхаси настаълиқ хатида, рус фабрика қоғозида кўчирилган. Муқоваси оддий, ясама (сохта) турида бўлиб, лабаки ва таякилари қизил матодан, улчами 20,5x12,5; Қоғози рангли, чизиклидир. Матни ўлчови 13,5x8 см. 13 сатрдан иборат.

Умидийни шоирлиги ва уни “Мақтубчайи хон” номидаги асари борлигини билардим. Бу ҳақда докторлик рисолам ва монографияда ҳам айтилган эди. Муаллифнинг асл номи Муҳаммад Умар қори. Отасининг исми Неъматуллох охун. Марғилон шаҳрида 1835 йили оламга келган. 1905 йили Тошкентда вафот этган шоир, тарихчи Муҳаммад Умар “Умидий” ва “Ҳавоний” тахаллуслари билан ижод қилган. Ҳаёти Фарғона ва Марғилонда, Шарқий Туркистон (Қашқар)да кечган, Фуркат, Муқимий ва бошқа шоирлар билан яқин ижодий ҳамкорликда бўлган. Ижодий фаолияти XIX асрнинг 2-ярмида Фарғонадан бошланган; адабий мероси кичик ҳажмдаги лирик ва сатирик шеърлар ҳамда эпик дostonлардан иборат. Унинг «Маснавийи Умидий», «Девони Умидий» (1881), «Қачқули Қаландарий» (1891–1892; назмий ва насрий йўл билан ёзилган ҳикоялар, афсона ва ривоятлар тўплами) асарлари, «Бадавлатнома ёки Тарихи Хўқанд» (1880), «Мақтубчайи хон» (1884), «Жангнома» (1888), «Ҳайрат ул-олам» ва б. тарихий, фалсафий-дидактик

достонлари етиб келган. Умидий лирикасида ватанпарварлик, вафо ва садоқат, соф муҳаббат каби инсоний фазилатлар тараннум этилса, достонларида Фарғона водийси ва Шарқий Туркистондаги турли жанг жадалларда ҳароб бўлган юрт, халқ ахволи ҳаққоний тасвирланади. Масалан, 2700 мисрадан иборат «Бадавлатнома ёки Тарихи Хўқанд» достониди Умархон вафоти (1822) дан 1875 йилгача бўлган Қўқон тарихи ва Ёқуббек (Муҳаммад Ёқуббек Бадавлат)нинг (1820–1877) ҳарбий юришлари ҳикоя қилинади. Унинг астрономия ва тиббиёт илмлари билан шуғулланганини кўрсатувчи маснавийлари ҳам бор. Асарларининг кўлёмалари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти, Россия ФА Санкт-Петербург бўлими фондларида сақланади.

“Тарихчайи Туроний”нинг ягона нусхаси Шоҳруҳбек хожи оилаларида, уларнинг холалари Эйтиборхон саъй-ҳаракатлари билан сақланиб келган. Сабаби муаллиф ўз даврида Шоҳруҳбекнинг боболари Саййид Умарбек оиласига яқин бўлиб, борди-келдиси бўлган. Муаллиф Сўфибекнинг ўгли Назирбек билан жуда қалин дўст бўлган экан. Саййид Умарбек мана шу Назирбекнинг қизи Муаззамхонга уйлانган эди.

¹⁷¹ Абдурахмон офтобачи – Мусулмонкули кипчоқнинг ўгли (тахм. 1844–1888. Қўқон). 1865–1875 йиллари Худоёрхонга офтобачи бўлиб хазмат қилган. Сўнгра парвоначи, мингбоши бўлган. Қўқон хонлигининг жанубидаги тоғли вилоятларда яшовчи қирғизлар ва кипчоқларнинг бир қисми томонидан Худоёрхон сиёсатига қарши бошланган кўзғолон раҳбарларидан.

Худоёрхон кўзғолонни бостириш учун Абдурахмон Офтобачи ва Иса Авлиё бошчилигида қўшин жўнатган, бироқ улар кўзғолончилар томонига ўтган. Кўзғолончилар Ўш, Наманган, Андижон ва Асакани олганлар. Хон кўзғолонни бостириш учун Туркистон генерал-губернаторлигидан ёрдам сўраган ва уни қутмай Тошкентга қочган. М. Д. Скобелев бошчилигидаги жазо қўшини Қўқонга 1875 йил, 13 июлда етиб келган. Кўзғолончилар 1873 йилдаёқ Пўлатхонни хон деб эълон қилганларига қарамай, Абдурахмон Офтобачи кўзғолончилар сафини янги кучлар билан тўлдириб, кипчоқлар ва оддий жангчиларга даҳбоши, элликбоши каби унвонлар бериб, уларни янгидан тузилаётган қўшинларга бошлиқ этиб тайинлаган. 1875 йил 22 августда Маҳрам жанги бўлиб, унда кўзғолончилар ёмон курулланганликлари, ҳарбий маҳорат йўқлиги туфайли енгилганлар. 8-9 сентябрда Абдурахмон Офтобачининг 5 минг кишилик лашкари М. Д. Скобелев қўшини билан Минг-тепа қишлоғида жанг қилиб мағлубиятга учраган. Абдурахмон офтобачи 25 йигити билан Ўзганга қочган. Бу жангларда Пўлатхон Абдурахмон Офтобачига ёрдам бермаган. Абдурахмон офтобачи ва Пўлатхонларнинг ўзаро рақобатидан фойдаланган рус қўшинлари Қўқон, Марғилон ва Ўшни жангсиз эгаллайди. М. Д. Скобелев Абдурахмон Офтобачи бошчилигидаги кипчоқларга узил-кесил зарба бериш учун кипчоқларнинг Норин билан Қорадарё оралигидаги қишлоқ ерига 1876 йили қишида ҳарбий экспедиция уюштирган. Кўзғолончилар бундан хабар топиб рус қўшинини Андижонда кутиб олганлар. 1876 йили 8 январдаги жангда кўзғолончилар яна мағлубиятга учраганлар. 18 январда Абдурахмон офтобачи бошчилигидаги лашкар Асакада енгилиб, шаҳарни ташлаб чиққан. 19 январда Пўлатхон сулҳ таклиф этиб Хўжандга К. П. Кауфман хузурига

элчиларини юборган. Бундан Абдурахмон офтобачини рус айғоқчилари огоҳ этадилар. Абдурахмон офтобачи ўз ҳаётини сақлаб қолиш ва мавқега эга бўлиш илинжида 1876 йили 20 январда таслим бўлиши ҳақида музокаралар олиб бориш учун ишончли кишиларини жўнатган, 24 январда генерал М. Д. Скобелев билан шахсан учрашганидан сўнг ўз сафдошлари (26 сафдоши ва 400 жангчи) билан таслим бўлган. Абдурахмон офтобачи ўз тасарруфидаги кўзғолончиларни тарқатиб юборган, бу билан кўзғолон мағлубиятга маҳкум этилган.

1876 йили босқинчиларга таслим бўлишидан сўнгга Екатеринославга (1881 йилгача) сургун қилинди. Кейинчалик Архангельскда Россия давлатидан йилига 3000 тила рубл нафақа олиб яшаган. 1888 йили Қўқонда вафот этган.

¹⁷² Пўлод/Пўлат/Фўлод – Исҳоқ Ҳасан ўғли мулло Мўмин (1844 – Марғилон – 1876). Исҳоқ Ҳасан Қўқондаги Тун-қатор мадрасасида ўқиган. Андижондаги масжидда имомлик қилган, савдогарлик, носфурушлик билан ҳам шуғулланган. Тошкентга келиб, Абдулмўмин оталик билан танишгач, шу ерда вақтинча яшаб қолади. 1872 йили Шер додҳоқ бошлиқ бир гуруҳ кўқонликлар Самарқандда истиқомат қилаётган Пўлатбекни (Олимхоннинг невараси) Қўқонга таклиф қилиб, уни хон қилиб кўтаришга ваъда қилишади. Лекин, Пўлатбек бу таклифни рад этади. Шундан сўнг кўқонликлар Тошкентга келиб, Абдулмўмин оталик билан учрашганлар. Уларнинг илтимосига қўра, Исҳоқ Ҳасан «Пўлатхон» номи билан фитначилар ва ҳокимият учун курашаётган кириғизлар кўзғолонига бошчилик қилишга рози бўлган ва Наманганга келиб кўзғолонга раҳбарлик қила бошлаган. Унинг томонида Худоёрхон сиёсатидан норози бўлган йирик бойлар, қабила зодагонлари ва ҳарбийлар, ҳатто Худоёрхоннинг ўғли ва б. қариндошлари ҳам ўтган. 1875 йил 22 июлда Худоёрхон Тошкентга қочишга мажбур бўлади. Хон тахтига «Пўлатхон» ва Худоёрхоннинг катта ўғли Насриддинбеклар асосий даъвогарлар эди. 1873 йилда кирғизлар «Пўлатхон»ни Қўқон хони деб эълон қилган эдилар. Аммо, Худоёрхон Тошкентга қочгандан кейин Абдурахмон офтобачи Насриддинбекни хон деб эълон қилиб тахтга ўтқизган. Шу сабабли «Пўлатхон» Абдурахмон офтобачи ва Насриддинхонларга қарши курашни бошлаб юборади. Оқибатда, Қўқон хонлигида икки ҳокимиятчилик пайдо бўлади. Бунинг олдини олиб, кучларни бирлаштириш мақсадида, Абдурахмон офтобачи 1875 йилнинг 7 августида Чор Россияси мустамлакачиларига қарши ғазавот эълон қилади ва халқ озодлик ҳаракатини бошлаб юборади. «Пўлатхон» бу ҳаракатни қўллаб-қувватлайди, аммо қўшинини жангга олиб кирмайди. 1875 йил 23 августида Маҳрам қалъаси остонасида руслар билан Абдурахмон офтобачининг қўшини ўртасида каттик жанг бўлади. Кўқонликлар мағлубиятга учрайди. К. П. Кауфман кўзғолончиларни бирин-кетин тор-мор этиб, Қўқон, Марғилон ва Ўшни жангсиз босиб олган. 1875 й. 22 сентябрда Кауфман Марғилон ш.га Насриддинхонни таклиф қилиб, аҳоли учун жуда оғир бўлган шартномага имзо чеқтиради. Натижада, аҳоли Насриддинхонга қарши кўзғолон кўтарди. Насриддинхон Тошкентга қочишга мажбур бўлади. «Пўлатхон» расман Қўқон хони деб эълон қилинади. Абдурахмон Офтобачи ҳам уни тан олади. «Пўлатхон» билан ярашиб ҳарбий кучларини бирлаштиради. Рус аскарлари билан бўлган жангларда кучлар тенг бўлмагани натижасида «Пўлатхон» мағлубиятга учрайди. 1876 йил 1 мартда Марғилон шахрида дорга осиб ўлдирилади.

¹⁷³ Искобулуб/Искобулув – Скобелев Михаил Дмитриевич (1843.17.9, Санкт-Петербург — 1882.25.6, Москва) — Россия империясининг Туркистондаги босқинчилик урушларида фаол иштирок этган рус харбий арбоби, инфантерия генерали (1881). Бош штаб академиясини тугатган (1868). 1869 йилда Ўрта Осиёга капитан унвони билан келиб, 8 йил ичида генерал-майор унвони билан Россияга қайтган. У Хива хонлигини босиб олиш (1873) ва «Пўлатхон» кўзғолони (1873-1876)ни бостиришда К.П.Кауфманнинг энг яқин ёрдамчиларидан бири бўлган. Андижонни вайрон қилиб аҳолисига 3300 рубл товон тўлатган. Қўқон хонлиги тугатилгач, 1876 й. 19 февралда ташкил қилинган Фарғона вилоятининг биринчи харбий губернатори бўлган. Скобелев томонидан вилоят маркази Қўқон шаҳридан Янги Марғилонга кўчирилади. Туркистонда подшо Россиясининг мустамлакачилик сиёсатини жорий қилишда катъий фаоллик кўрсатган. Россия-Туркия уруши (1877-1878) қатнашчиси эди. Ахал-така харбий юришлари пайтида «2-Ахалтака экспедицияси»га раҳбарлик қилган. Кўктепа (Геоктепа) қалъаси ва Денгил-тепа рус аскарлари томонидан эгаллангач (1881 й. 12 янв.), айни унинг буйруғи билан тирик қолган барча қалъа аҳолиси: 45000 киши (аёллар, қариялар, болалар) ёппасига қириб ташланган, уларнинг мол-мулки таланган ва Кўктепа ер билан яқсон қилинган. Скобелев ашаддий шовинист ва мустамлакачи сифатида Туркистондаги туб халқларга паст назар билан қараган. Скобелев ҳақида маҳаллий аҳолида нафратли хотиралар сақланиб қолган. Скобелев 1882 йилда Санкт-Петербургда фожиали ўлдирилган. Фарғона вилоятининг маъмурий маркази бўлган Янги Марғилон (ҳозирги Фарғона) шаҳри 1907-1924 йилларда Скобелев номи билан аталган эди. Қаранг: ЎзМЭ, том 7, 2004. – Б.670.

¹⁷⁴ Мавлавий Чўбин – 1875 йили ҳалок бўлган тараққийпарвар олим.

¹⁷⁵ Кулбакубиски [Колпаковский] – генарал Г.А.Колпаковский, рус саркардаси. Туркистон генарал-губернатори (1881–1882).

¹⁷⁶ Қуръони карим, 2:156.

ШОҲРУХБЕК УМАРОВ

**ХУДОЁРХОН
АВЛОДЛАРИ ТАРИХИ**

ХОТИРА МАНГУ ҚАДРИЯТДИР

(Сўз боши ўрнида)

*Менинг ҳам руҳимда ажодлар оҳи,
Менинг ҳам қонимда қилич занги бор.*

Абдулло Орипов

Дунёга келган ҳар бир инсон ўзидан қандайдир из қолдириб кетади. Ҳатто, туғилибоқ вафот этганларнинг ҳам “фалон санада оламга келиб, фалон кунда дунёдан кўз юмди”, дейилган умри янглиғ мухтасар тарихлари бўлади. Тангри таоло томонидан қисматига маълум бир муддат яшаш битилганларнинг тарихлари эса узоқроқ воқеотларни ўз ичига қамрайди. Ва, аччиқ ҳақиқат шуки, тарих варағига кимдандир яхши ва яна кимдандир ёмон из тушиб бораверади. Шу сабаб келажак авлод кимнидир дуолар ила ёдга олгани ҳолда, кимларнидир эслаганда қалбларида оғриқ ва норозилик ҳиссини туядилар.

Аждодларимиз ҳаёти ва қилмишлари, касбий фаолиятлари, хато ва муваффақиятлари мозийда муҳим ўрин эгаллайди. “Бизга яхши оналарни беринглар, биз яхши одамлар бўлиб етишамиз”, деб айтган эди донишмандлардан бири. Аммо, минг афсуски, фарзанд ота-онасини танлай олмайди. Оламга келиб улғайгандан кейин фарзанд ўз аждодининг насаби, келиб чиқиши, миллатига қизиқади. Баъзан эса атрофимиздагилар ёдимизга солишади, эслайди; тан олади, фахрланади, баъзан таъна қилади. Тарихда ўзидан қора ном қолдириб кетгани учун келажак насллари ундан ор қиладиган одамлар нақадар бахтсиз бўлгани ҳолда, ўзидан авлодлари юзини ерга қаратмайдиган ёруғ саҳифа қолдириб кетганлар нақадар бахтиёр инсонлардир.

Мустақиллик шарофати билан энди мен ҳам ўз ота-боболаримни эслайман. Улар халқимиз тарихида алоҳида из қолдиришган. Бир вақтлар уларни ўтмиш саҳифаларидан ўчириб ташлашга уринганларнинг ўзлари бугунга келиб, тарих зарварағидан ўчириб ташланмоқда. Уларни биров эсга ҳам олмайди. Ёхуд эсланганда кўнгилларда нафрат ҳисси уйғонади. Аждодим нечоғлик оғир синовлардан ўтиш эвази-

га бугунгача давомийлигини сақлаб қолганини англайман, англаган сари изтиробим ортади. Имом Ғаззолий ҳазратларининг ибратомуз бир ўғитлари ёдга келади: “Қабрда қилган ишларидан пушаймон бўлиб ётганлар устида тириклар бир-бири билан қирпичок бўлмоқдалар”.

Қўқон хонлигининг сўнгги хони бобокалоним Саййид Муҳаммад Худоёрхон Шералихон ўғлининг насаби султон Бобур орқали Соҳибқирон Амир Темур Кўрагонга бориб уланиши ҳақида ривоятлар мавжуд. Ўтмишдаги кўпгина ўзбек муаррихларининг китобларида бу хусусда анчагина маълумотлар бор. Бу ҳақда менинг ўзим отам Комронбек ва ҳали ҳаёт бўлган Худоёрхоннинг набираларидан ҳам эшитганман. Бундан ташқари хоннинг амакиси Қўқон хони Амир Умархон (1810–1822 йиллар Қўқон хони бўлган) ўз девони дебочасида, хоннинг рафиқаси малика Моҳларойим (“Нодира” буюк ўзбек шоираси, хоннинг тоғаси Раҳмонқули оталиқнинг қизи) ўз ғазалларининг бирида *“Саёдат хонадони, шоҳ Бобур насли покиман; Худоё, раҳмат айла жумла авлоди изомимни”*, дея бу ҳақда таъкидлаган.

Ривоятда айтилишича, Худоёрхоннинг Амир Темурга бориб тақалладиган шажараси куйидагича бўлган:

(23) Худоёрхон ибн (22) Шералихон ибн (21) Ҳожихон ибн (20) Абдурахмонхон ибн (19) Абдулқаримхон ибн (18) Шоҳруххон ибн (17) Ашуралихон ибн (16) Ҳожихон ибн (15) Рустамхон ибн (14) Шоҳрух султон ибн (13) Шаҳмаст бий/Чамашбий ибн (12) Асилзода ибн (1) Абулқосимбий ибн (9) Муҳаммад Аминхон ибн (8) Худоёр султон ибн (7) Султон Эликхон “Олтун Бешик” ибн (6) Мирзо Бобур подшоҳ ибн (5) Умар Шайх Мирзо ибн (4) Султон Аҳмад Мирзо ибн (3) Абу Саидхон Мирзо ибн (2) Мироншоҳ ибн (1) амир Темур Кўрагон ибн амир Тарағай...

1876 йили Қўқон хонлиги Россия империяси томонидан бутунлай босиб олинди. Хонликнинг охириги хони Худоёрхон ва унинг тахт вориси Насриддинхоннинг тирик қолган авлодлари бир қисми Россия ичкарасига сургун қилинди, бошқа бир гуруҳи тутқунликда сақланди. Шўролар даврида эса Худоёрхон авлодлари яна қатағон қилинди. Бу тузумнинг зулмидан омон қолганлар бугун мустақил Ўзбекистонда яшаб, фидокорона меҳнат билан эл қаторида ҳаёт кечирмоқдалар. Улар ҳам барча ўзбекистонликлар қаторида Ўзбекистоннинг мустақиллик нашидасини сурмоқдалар, давлатимиз Раҳбари Исло

Каримов ва Ўзбекистон ҳукуматининг ички ва ташқи сиёсатини, олиб борилаётган кўп қиррали фаолиятларини қўллаб-қувватлайдилар. Муштақиллик абадий бўлишини Аллоҳдан тилайдилар ва ўтган аждодлар руҳи барча ишларимизда ёру мададкор бўлишини истайдилар.

Худоёрхон авлодларидин бири бўлган мен, Шоҳруҳбек Қўқон хони Худоёрхоннинг ўғли Саййид Умарбекнинг набираси сифатида бугунги кунгача яшаб келаётган бобокалоним Худоёрхоннинг ўғил авлодлари шажараларини ёритмоқдаман. Шу сулолавий тарихни ёзишда барча қариндош уруғларим вакилларига берган ёрдамлари учун, айниқса, Талъатали ака, Хотимахон, Журъатхон, Темурхон, Темучин, Башируллох, Омонуллоххон, Саййид Аброрхон ва номлари асарда тилга олинган яқинларимга самимий миннатдорлик билдираман.

Авлодлар хотирасини тиклаш ва Худоёрхон ворислари ҳаётини ёритиш учун ўз маслаҳатлари билан яқиндан ёрдам берган, мени ҳар томонлама қўллаб-қувватлаган олим, мазкур асарнинг масъул муҳаррири, тарих фанлари доктори, профессор Шодмон Воҳидовга алоҳида миннатдорлик изҳор этаман. Айни шу тарихчининг саъй-ҳаракатлари ва жонқуярлиги билан Қўқон хонлиги тарихи ва Худоёрхон авлодларига оид кўпгина манбалар илмий муомалага киритилиб, таржима ёки табдил этилиб чоп қилинмоқда. Энди бугунги кун тарихчилари хонликнинг тарихини шу манбалар асосида кенг ёритишлари мумкин. Қўлингиздаги мазкур асар ҳам шу укамининг ташаббуси, даъвати ва ҳамкорлигида, уларнинг бевосита раҳбарлигида юзага келди.

Китобнинг бир қисмини ташкил қилган “Тарихи Шоҳрухий” (Ибрату-л-хавоқин) асарини ҳам Ш.Воҳидов таржима этган ва у кириш сўзи ва изоҳлари билан сизларга тақдим этмоқда. Мазкур асарнинг шарҳ ва изоҳларида “Анжум ат-таворих” ва “Тарихчайи Туроний” маълумотларидан ҳам кенг фойдаланилди. Ўйлайманки, бу нашр ҳам ўзбек давлатчилиги тарихида муҳим ўрин эгаллаган хонлик ўтмишини ёритишда мутахассисларга яқиндан ёрдам беради.

Асарнинг нашрига бел боғлаган нашриёт ходимлари, муҳаррирлардан яна бири Хондамир Қодирийга, унинг тақризчилари, баъзи архив маълумотларни фойдаланиш учун берган Сирожиддин Аҳмадга, академик Азизхон Қаюмовга, Фарғона, Қўқон, Андижон шаҳарларида яшаётган қариндошлар ва дўстларимга, айниқса, ўлкашунос олим Яҳёхон Дадабоевга ҳам бизни ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватлаганлари учун ташаккур изҳор этаман.

«Билишимиз шарт бўлган тарих саҳифаларини қунт билан варақлаш ҳаммамиз учун ҳам фарз, ҳам қарзидир»¹, дейди Ислом Каримов. Инсон хотирасиз комилликка эриша олмаганидек, ўз тарихини билмаган халқнинг келажаги ҳам бўлмайди.

Азиз китобхон! Сизларга тарих саҳифаларини қунт билан варақлаш учун сабот ва омад тилаймиз!

Ҳеч бир одам ўз қилган иши учун муқамаллик даъво қилолмайди. Банда янглишади. Эҳтимол, Худоёрхон даври ва сиёсатига оид яна мен билмаган қанча-қанчалаб маълумотлар бордир. Шунингдек, Худоёрхон авлодига мансуб эканидан беҳабар қондошларимиз бордир. Ушбу китоб билан танишиб чиққан азиз ўқувчиларимиз ўзларининг фикр-мулоҳазалари ва қимматли маълумотлари билан бу камчиликларни тўлдиришда бизга яқиндан ёрдам беради, деган умиддаман.

Мулоқот учун тел:

+ 99 893+398-00-95; 240-25-98.

Шохруҳбек Саййид Умарбек набираси
Тошкент, 2013 йил.

*“Бари ўтди, эл қолди қисматга ўйин бўлиб,
Яқтан ўзбек ўз-ўзин юмдалади бетўхтов.
Улуг бу юрт кийган тўн чок-чокидан сўкилиб,
Уч ёнга кетди ўзбек қўлида учта ялов”.*

Абдулло Орипов

ҚЎҚОН ХОНИ САЙЙИД ХУДОЁРХОН ИБН ШЕРАЛИХОН **ҳақида айрим маълумотлар**

Худоёрхон 1843–1858, 1862–1863, 1865–1875 йилларда шимолдан ҳозирги Қозоғистон, шарқда Қирғизистон, жанубда Тожикистоннинг бир қисми, ғарбда Туркистон ерларида ташкил топган учта давлатнинг бири – Қўқон хонлигининг хони бўлган кишидир. Қўқон хонлиги тарихига бағишланган кўпгина тарихий асарларда ва XX аср бошларида ёзилган китобларда бу шахснинг тахтга чиқиши ва давлатни идора қилишда олиб борган сиёсати ҳақида кенг маълумот берилади.

¹ Каримов И. Буюк келажагимизнинг ҳуқуқий қафолати. // Каримов И. А. Биздан овоз ва обод Ватан қолсин. Асарлар, 2-том. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – Б.92.

Маълумки, Худоёрхон 12 ёшида, етакчиликни қўлга олган кипчоқ-қирғиз зодагонлари ва бийлари қўли билан тахтга кўтарилган. Унинг бўлажак қайнотаси Мусулмонкул баҳодирбоши сиёсий ва хўжалик ишларини олиб борган. Ниҳоятда қаттиққўл бўлган бу шахс қабилавий йўсинда улкан мамлакатни ўз қабиладошлари билан бошқармоқчи бўлиб, ўз сиёсатини аёвсиз ўтказгани туфайли халқ уни қўллаб-қувватламаган. Халқ исён кўтариб, ёши улғайиб, давлатни бошқариш ишларини анча ўзлаштириб олган Худоёрхоннинг қўлига ўзини топширган. Аммо турли миллат ва элатлардан иборат бўлган ўтроқ ва кўчманчи хонлик аҳолиси у ёки бу бекнинг ифвосига учиб, тез-тез ғалаёнлар қилиб турган. Шу боис Худоёрхон тахтга уч марта келиб-кетишга мажбур бўлган.

Россия мустамлакаси ва шўро даврида баъзи олим ва тадқиқотчилар Кўкон хонлиги тарихи ва Худоёрхон шахси ҳақида ўз даври учун муҳим танқидий маълумотларни баён қилишган, турли монографиялар чоп этишган. Танқидий асарлар хон Худоёрхон шахсини эмас, у хонлик қилган давр, ижтимоий-маъмурий-сиёсий воқеаларнинг тавсифи ва таҳлилига бағишланган. Шу боис Худоёрхоннинг шахси ижтимоий воқеалар жараёнида унчалик кўзга ташланмайди. Аммо тарихий материаллар буларга ўз тузатишларини ҳам киритмоқдаки, бу янги давр, яъни Ўзбекистон Республикасининг миллий мустақилликни қўлга киритиши, адабиёт, тарих, хуллас ижтимоий фанларнинг илмий таҳлил усулининг ўзгариши, ҳаётга, манбаларга янги нуқталардан туриб ҳар тарафлама қараш вужудга келганини эътиборга олиб, Худоёрхон шахси ва фаолиятига янгича назар ташлаш пайти келди. У амалга оширган амалий ишларнинг ижобий ва салбий томонларига илмий нуқтаи назардан объектив баҳо бериш даври келди.

Худоёрхон ибн Шералихон Кўкон хонлиги тахтига учинчи бор ўтирган (1865–1875) даврда ижтимоий-маданий ҳаётда ижобий ишларни ҳам қилганки, бундан тадқиқотчиларнинг кўз юмушига маънавий ҳаққи йўқ. Чунки тарихий манбалар бундай қатъий баҳо беришга имкон бермайди. Бунда ўша даврдаги сиёсий ва маъмурий бошқариш усуллариининг ибтидоийлигини, амалдорлар ўртасидаги фитна ва фасодни ҳам унутмаслик керак.

Худоёрхон учинчи бор тахтга келгач, аввало ободончилик ишларини амалга ошириб, бузилган саройлар, мадрасалар, ҳаммомлар, мазорларни обод қилди. Уруш ва ўзаро жанжаллар туфайли издан чиқиб

кетган хўжалик ишларини йўлга солди. Мадрасаларнинг изчил ишлаши, ўқув жараёни мутгасил бориши учун мударрис ва ўқитувчиларга шароит яратди. Тарихчи Умидий Марғинович таъбирича, Қўқон мадрасаларида илмий-ўқув ишлари Бухоро мадрасаларидан сира қолишмайдиган даражага кўтарилган. Хонликнинг барча худудларидан келган ўқувчилар пойтахт мадрасаларида талабаларнинг кўплигини швециялик сайёҳ ва олим Севин Гедин ҳам ўзининг “Осиёнинг қалбида” китобида таъкидлаб ўтади.

Булардан ташқари, Худоёрхон Қўқонда Ҳокимойим мадрасасини қурган. Моҳларойим, яъни Нодирабегим мадрасаси ва мақбараларини таъмирлаган. Янги ариқлар қазилган, Шаҳрихонда Амир Умархон томонидан қаздирилган Шаҳрихонсой ўзани тузатилиб, аҳоли сувдан бемалол фойдаланиши учун шароит яратилган.

Худоёрхон Туркияга махсус кишилар юбориб, нақд пулга қурол заводи сотиб олдиртирган. У рус маъмурияти билан муроса муносабатларини олиб бориб, халқни беҳуда қон тўкилишидан сақлаб қолган.

Зеро, юқорида келтирилган фактлар, Худоёрхон даврида ҳам уста ирригаторлар, сиёсатчилар, олимлар, халқ бинокорлари (архитекторлари), фан ва дин олимлари фаолият кўрсатганига далилдир.

Маълумки, 1875 йил июл ойида сохта Пўлдохон ва унга эргашган саркардалари Исо Авлиё, Абдурахмон Офтобачининг бирлашган қўшинлари ҳужумига дош беролмай, Худоёрхон тахтдан қатта ўғли Насриддинбекнинг фойдасига воз кечиб, ўзи Хўжандга келади. Орадан бир неча кун ўтиши билан Туркистон генерал-губернатори фон Кауфман даъвати билан Тошкентга келиб, ўша йилнинг 12 августидан: “Петербургда, император ҳузурига борасан”, деб алдаб, Россия ичкарасига жўнатиб юборилади. Императордан олинган махфий фармойиш асосида Оренбург генерал-губернатори Крыжановский томонидан ўша шаҳарда мажбурий ушлаб қолинади ва икки йилдан зиёдроқ уй қамоғида сақланади. Собиқ хон Худоёрхон 1877 йилнинг охирида Турдиали исмли киши билан тил топишиб, унинг ёрдамида аввал Афғонистон, сўнг Эрон худуди орқали Ҳаж ниятида Маккага боради. Ҳаж зиёратидан сўнг Ироқ, Ҳиндистон ва бошқа мамлакатларда бўлади. Собиқ хон ҳаётининг охириги йилларида, Аллоҳ иродаси билан Эрон йўлидан Кобул тарафга, ундан кейин Ислом шайх Ҳиротий маскан тутган Каррух деган жойга келади. Худоёрхон Эронда эканидаёқ Афғонистон подшоҳи амир Абдурахмонхон ва бош вазир

Саййид Акромхон (Саййид Акромхон Худоёрхоннинг жияни бўлиб, Афғонистонда 40 йил “судури аъзам” мансабида фаолият юритган) эшитиб қолиб, Ҳирот ҳокимига собиқ Кўкон хонини Ҳиротга олиб келиш ва у ердан иззат-икром билан Кобулга етказиш ҳақида фармон беради. Аммо Карруҳда хоннинг бетоблиги зўрайиб, Ҳиротдан келган сардор ва аскарбошилар билан учрашганда, уларнинг Ҳирот шаҳрига бориш таклифларини қабул қилмаган.

1882 йил ёзида Карруҳда Худоёрхон бевафо дунё лаззатларидан воз кечиб, бу дунёдан кўз юмади. Хоннинг вафотидан сўнг Афғонистон подшоҳи Абдурахмонхон фармони билан Карруҳ мавзесида марҳум хон қабри устига ниҳоятда яхши макбара қурилади, мақсура бино қилинади. Унга вақфлар буюради. Худоёрхон Ҳиротдаги Эшон шаҳид Ислоом шайх мазорига дафн этилган.

Маълумотларга қараганда, Шералихон ўғилларининг барчаси унинг таласлик қирғиз хотинларидан туғилган. Жумладан, Ёркинойим (Жаркиной) дан (бу хотини Ҳокимойим номи билан шуҳрат топган) Салимсоқхон, Худоёрхон ва Султон Муродбек, Сўнаойимдан Маллахон ва Сўфибек туғилган. Бундан ташқари, Шералихоннинг Норчучукойим, Офтобойим ва Моҳларойим исмли қизлари ҳам бўлган¹.

Худоёрхоннинг **Насриддинбек, Муҳаммадаминбек, Саййид Умарбек, Ибн Яминбек, Ўрмонбек** (Насруллохбек), **Фансуруллохбек**, исмли ўғиллари ҳамда **Хонпошшоҳон, Шаҳзодаҳон, Тўрапошшо, Моҳзодаҳон, Озодаҳон** исмли қизлари бўлган. Қуйидаги эсдаликлар айни уларнинг авлодларига ҳамда Сўфихоннинг ўғли Назирхонга тегишли. Зеро, Назирхон авлодлари Худоёрхоннинг ўғиллари билан куда-андачилик билан туташиб кетган.

Албатта, бугунги куннинг талаблари ва кадриятлари мавкеидан туриб ўтмиш ва тарихий шахсларга баҳо бериш жуда мушқил. Бунинг имкони ҳам йўқ. Биз уларни қилмаган ишлари ва бажарилиши мумкин бўлган амалларни қилмаганликда айблай олмаймиз. Ўтмишга ҳакамлик қилишга фақат Вақт ва Замон ҳақли эканини унутмаслик керак. XIX асрнинг ўрталаридаги сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий ҳолат, маданий ва маънавий ҳаёт, афсуски жаҳон тарихида бурилиш

---

¹ Наливкин В.П. Краткая история Кокандского ханства. – Казань, 1885. – С.146; Набиев Р. Из истории Кокандского ханства (Феодальное хозяйство Худаярхана). – Ташкент: Фан, 1973. – С.86; Юсупов Ш. Худоёрхон ва Фуркат. – Тошкент: Шарк, 2001. – Б.70.

ясаган Амир Темур, Петр I, Наполеон каби шахсларни тарих сахна-сига келтирмади. Худоёрхонни ўраб олган шароитда ўз мамлакати ва давлат манфаатларини тор шахсий, оилавий, уруғ ва қабилавий манфаатлардан устун кўядиган амалдор ва мансабдорлар етишиб чиқмади. Марказий ҳукуматни хон ёки амир тимсолида мустаҳкам қилиш, ҳукумат ва давлатда бажарилиши қатъий шарт бўлган қоида ва қонунлар, тартиблар жорий қилинмади, марказлашган давлатларга хос бўлган тизим яратилмади. Уруғ-аймоқчилик, маҳаллийчилик, кўчманчиларнинг ўтроқ аҳоли билан қонли қарама-қаршиликлари (шаҳар маданияти ва кўчманчи халқлар турмуш тарзининг зиддияти тимсолида), жуда мураккаб бўлган халқаро вазият ҳамда қўшни давлатларнинг ўзаро уруш ва жанглари, бунинг устига аҳоли бошига тушган оғир солиқ ва олиқлар, порахўрлик, амалдор ва мансабдорларнинг хиёнатлари, тамагарликлари ҳар қандай ижобий ташаббусни бош кўтарган жойида йўқ қилиб ташларди. Аҳоли ва диний уламолар ўртасидаги хурофот ва мутаассиблик, жаҳолат ва саводсизлик ҳар қандай ақлли, ташаббускор, ихтирочи ва нияти эзгу бўлган, янгиликлар тарафдори бўлган шахсни ҳалокатга маҳкум қилар эди.

Уч хонлик ўртасидаги қарама-қаршилик, хусумат ва жангу жидоллар бирлашишга тўсқинлик қилиб, ўзаро бегоналашиш ва узоклашишни тезлаштиради. Уч хонликнинг ҳукмдорлари эса яратувчанлик, бирлашиш ва иттифокда эмас, балки кибру ғурур ва манманликда, баланддимоғликда ўзаро мусабакалашдилар. Тарихий манбаларда Умархон Бухоро элчисига:

Сазад, ки мири Бухоро мутеи ман гардад,
Умар ба вақти хилофат муқаддам аз Ҳайдар.

(Бухоро амири менга тобе бўлса арзийди,
Халифаликда Умар Ҳайдардан олдин бўлган), деб айтганида,

қабулда ҳозир бўлган Хива элчиси Умархон ва мажлис аҳлига қарата:

Муҳаммад Раҳим олдида тобса жой,

Умар тобе ўлмазму, Ҳайдар мутеъ?, деб айтган жавоби

келтирилади. Бу ўзаро қарама-қаршилик, ақлсиз манманлик кейинчалик ҳам бу ҳукмдорларнинг ворислари ўртасида давом этиб, айрилиш ва тарқоқликлари, ўзаро хусуматлари Россия империясининг Туркистон худудларини босиб олишида қулай шароит яратишга, сабаб бўлди.

Айниқса, 12 ёшида улкан бир давлатнинг тахтини қўлга киритган Худоёрхонга уни бошқариш анча мушкул бўлганини тасаввур қилмоқ керак. У узоқ муддат Мусулмонкули ва унинг тарафдорларининг қуршовида бўлиб, ҳар лахза ўлим хавфи ва таҳдиди остида яшаган. 1852 йилнинг кузида Мусулмонкули таъсиридан қутулгач, энди мустақил давлатни бошқараётган бир пайтда Россия тажовузи бошланди, турли фитначи куч ва гуруҳлар ака ва ука ўргасига низо солди. Оқибат, акаси Маллахон ундан тахтни тортиб олади. Бироқ, тез орада шу кучларнинг хиёнати натижасида шахид бўлади. 1862–63 йилларидаги ҳукмронлиги даврида Худоёрхоннинг умри марказий ҳукуматга қарши бўлган кучларнинг олишувлари билан ўтади. Охир-оқибат қарши кучларнинг тазйиқи билан у тахтни ташлаб Бухорога кетади. Орада хонлик ҳудудларига Россия подшосининг юриши давом этиб, Тошкент қўлдан кетганда Бухоро амири ёрдами билан Қўқон тахтини эгаллади. Бу “ёрдам” натижасида амир Музаффар хонликнинг кўп ҳудудларини талон-тарож қилиб қайтди. Худоёрхоннинг учинчи ҳукмронлик даври ҳам (1865–1875) сиёсий жиҳатдан ниҳоятда нотинч ўтган. Россия Қўқон билан тинч муносабат ўрнатиб олиб, Бухоро ва Хива давлатларини ўзига қарам қилди. Ундан кейин, бу хонликка бутунлай барҳам беришга киришади. Ана шундай мураккаб ва танг вазият ва ҳолатда сарой аҳли, амалдорлари, давлат мансабдорларидан нимани кутиш мумкин!? Уларни тушуниш ва оқлашдан кўра айблаш осонроқ, албатта.

Мен шу авлод вакили сифатида Худоёрхон ва унинг авлоди ҳақида имкон қадар ҳақиқат чегарасида туриб, маълумот беришга жазм этдим. Менинг бу ёзишмаларим шажаравий тарих жанрига мансуб. Унда давр ва ўтмишга, тарихий шахсларнинг қилмишларига чуқур баҳо бериш, ҳакамлик қилиш даъволарим йўқ. Ёзишмаларимда баъзи жузъий (ёки катта) хато ва камчиликлар учун ўқувчилардан узр сўрайман. Бугунги кунги ҳаётимиз ва жамият тараққиётининг назаридан туриб “ўтмишда кўп нарсаларга эришишимиз мумкин эди”, дейиш осон кўринади. Қўлдан бой берган имкониятлардан афсусланишдан бошқа чора йўқ. Бироқ, аждодларни айблашга ҳаққим ҳам йўқ, зеро улар ўзларини оқлай олмайдилар. Уларни оқлайдиган сабаб ва далиллар эса жуда кўп. Уларга биз раҳм кўзи билан қараб, Аллоҳдан мағфират қилишини сўраймиз. Уларнинг хатоларидан ибрат, жасоратларидан ўрнак оламиз.

Айтилганидек, бобом Саййид Умарбек Қўқон хони Худоёрхоннинг ўғли бўлган. Ушбу эсдаликларда, айнан хон Худоёрхондан тарқалган хонзодалар, улардан оламга келиб, тарқалган авлод ҳақида билганларим ва эшитганларимни ёзмақчиман.

Тангри таоло умр берса, Худоёрхоннинг қиз авлодлари ва бошқа яқинлари ҳақида ҳам билган ва эшитганларимни қоғоз узра битиб, сиз азизларга тақдим қилиш ниятидаман, зеро хотира мангу қадрият ва у вақтдан ҳам кучли дейдилар. Хотира замон ва макон оша авлоддан авлодга қолдириладиган қадриятдир.

САЙЙИД МУҲАММАД НАСРИДДИНХОН ХУДОЁРХОН ЎҒЛИ

(1850-1882)

С аййид Муҳаммад Насриддинбек Худоёрхоннинг тўнғич ўғли бўлиб, 1850 йил Қўқондаги “Жахоноро” саройида Катта Пошшахонойимдан туғилган. Пошшахонойим Хўжа Калон тўранинг тўнғич кизи эди¹.

1849 йили Пошшахонойим саройга келин бўлиб тушганида Мусулмонкул иккинчи марта вазирликдан туширилиб, Фарғона мулкидан четлаштирилган, ўзини мустақил эълон қилган Ўратепа мулки яна фатҳ этилганди. Пошшахонойим орадан роса бир йил ўтиб, ўғил туғади. 1843 йилдан бери чақалоқ кўрмаган саройда бирдан тўй бошланиб кетади. Хоннинг онаси Ҳокимойим яхши ният билан набирасига Насриддинбек деб исм қўйиб, қулоғига азон ва тақбир айттира-

¹ Бошқа маълумотларга қараганда, Насриддинбекнинг онаси Мусулмонкули қипчоқнинг қизи Мингли оғим – “Қозоқ оғим” бўлган экан. Қаранг: Дадабоев М. Хўқонди латиф маҳаллалари ва кўчаларининг номланиш тарихи. – Фарғона: “Фарғона” нашриёти, 2007. – Б. 146-147.. “Мунтахаб ут-таворих” асарининг муаллифи Муҳаммад Ҳакимхоннинг маълумотига биноан, Қўқон хони Шералихон 2 шаббон 1260/1844 йили 17 август Муродхон томонидан қатл қилинган. Шунда у 55 ёшда бўлган, 2 йил ва бир ойу 25 кун хонлик қилган. Муродхон 9 кунлик хонликдан кейин 9 шаббон 1260/1844 йили 23 август қипчоқлар қўлида Мусулмонкули ва Муҳаммадназарбек раҳбарлигида ўлдирилган. Худоёрхон 24 августда тахтга кўтарилди. Қаранг: Муҳаммадҳакимхон. Мунтахаб ут-таворих / Кириш, форс тилидан таржима, изоҳлар муаллифи Ш. Воҳидов. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2010. – Б. 126. Мазкур Мингли Оғим Худоёрхон тахтга кўтарилганида, балки ундан олдин унинг никоҳига кирган бўлиши мумкин – Ш.В.

ди. Ўғил кўрган хон юртга хайр-эхсон қилиб, ғарибу ғураболарнинг қорнини тўйғазади. Чақалокни илк бор бешикка белашда ҳам хоннинг пири Валихон тўра хўжакалон (Саййид Умарбекнинг бобоси Ғозихон тўранинг отаси)нинг катта хотини белайди. Бутун сарой шу мурғак чақалоққа меҳр қўйиб, эркалаб катта қила бошлайди. У ризқли, насибали, оёғи қутлуғ келган шахзода бўлишига барча умид қилган.

1852 йили хон жуда нуфузли бўлган қипчоқлар ижтимоий илди-зига каттик зарба беради, уларнинг энг кучли йўлбошчиси мингбоши Муслмонкулни тутиб, қатл эттиради ва хонликни амалда мустақил бошқара бошлайди.

1853 йили охири 1854 йил бошида Насриддинбекнинг суннат тўйини соғ-саломат ўтказган хон бу улуғ неъматнинг шукронаси шарафига Қўқон шаҳар катталарини, машҳур меъморлари, донгдор усталари ва қурувчиларини йиғиб, “Жаҳоноро” саройи давр талабига жавоб беролмай қолгани сабабли 1842 йили Қўқон – Бухоро уруши оқибатида вайрон бўлиб қолган “Заррин” саройи ўрнида Янги Ўрда биносини қуриш ҳақида маслаҳат қилади. Дастанга ганчдан саройнинг кичик нусхаси (макети) тайёрланади. У хон томонидан тасдиқлангандан сўнг Янги Ўрдани қуриш ҳақида фармони олий эълон қилиниб, қурилиш ишлари бошланади.

Саййид Насриддинбекнинг болалик ва ёшлик даври асосан Қўқон, Бухоро ҳамда Андижон шаҳарларида ўтган. У ёшлигиданок отаси саройида ҳам маънавий, ҳам дунёвий илмларни, ҳам ҳарбий таълимни ўзлаштиради.

Саккиз ёшга тўлган шахзода Қўқон тахтини ташлаб чиқиб, Бухорога кетишга мажбур бўлган хон отаси билан Бухорога келади. У ерда 1858 йилдан то 1863 йилгача яшаб, таълим олади.

1865 йили хон ҳукмронлигининг учинчи даврида, 15 ёшга тўлган шахзода Андижон шаҳрига ҳоким этиб тайинланади. У илм-фан аҳлига хайрихоҳ бўлиб, Андижондаги саройига олимлар, шоирлар, дин аҳллари йиғар, махсус анжуманлар ўтказарди.

Саййид Насриддинбек ўқимишли, билимдон ҳамда юмшоқ табиатли жуда хоксор киши эди. Китоб йиғиш ва китоб ўқиш унинг сеvimли машғулоти бўлиб, ўзи ҳам туркий ва форсий тилларда ғазаллар машқ қилиб, Мир Худоёр исми исфаралик шоирга дастанга машқ шеърларини кўрсатиб, ундан маслаҳатлар олиб турар эди. Ўғлининг шеърятга қизиқишини сезган хон хонлик ва саройнинг эътибор-

ли кишиларидан бири, замонасининг машхур шоири Муҳйи (Ҳожи Муҳйиддин Муҳаммад Ризо Охунд ўғли)ни Андижонга шахзодага устоз сифатида юборади. У шахзодага назм ва насрдан таълим беради. Бу иш самарали натижа бериб, Саййид Муҳаммад Насриддинбек Муҳйи раҳбарлигида шоир ва носир бўлиб етишади. Унинг бизгача етиб келган эхтиросли шеърларидан бири “Тазкираи Қаюмий”га киритилган бўлиб, бу тазкира 1998 йилда уч жилддаги китоб ҳолида чоп этилди.

Худоёрхон учинчи хонлик даврида мисли кўрилмаган катта курилишларни амалга ошириб, фарзанди Насриддинбекни ва яқинларини ҳам шундай ишларга рағбатлантиради. Унинг Андижон саройида дастлабки қилган ишларидан бири отаси каби, саройдаги ҳамда бошқа амалдорлар болалари таълим олишлари учун саройда махсус мактаб ташкил этганлигидир. Бу мактабдан ташқари Андижонда мухташам мадраса ва жоме масжидини курдиради. Унинг ҳокимлиги даврида Андижон шаҳри ёнидаги Чойкент қишлоғида порох кукуни ишлаб чиқарувчи корхона, шаҳардаги европача милтиқларни ва бошқа қуроолларни таъмирлаш корхоналари кенгайтирилиб, қайта курилади.

1870 йил январида Кўқонда хоннинг пирларидан бири Миён Бузрук вафот этди. Унинг дафн маросимида қатнашган хон ва шахзода Насриддинбеклар Тошкентдан жанозада иштирок этиш учун келган тошкентлик муаррих Муҳаммад Солиххўжа Тошкандий (“Тарихи жадидаи Тошкент” асари муаллифи) билан учрашиб қоладилар. Кейинроқ 1875 йили тахтдан воз кечиб, Тошкентга фон Кауфман ҳузурига келган хон дастлаб Султон юзбоши уйига, сўнгра Муҳаммад Солиххўжанинг кўшниси бўлган Ўтаббой кўшбеги уйига жойлашганди. Шу пайтдан бошлаб Муҳаммад Солиххўжа ва хоннинг фарзандлари ўртасида илиқ муносабатлар юзага келади. Айниқса, Муҳаммад Солиххўжа шахзода Насриддинбекнинг яқин дўсти ва ишончли кишисига айланган. Аслида, улар ўртасида муносабат бундан олдинроқ хонзоданинг 1871 йили Тошкентга даволаниш ва дипломатик миссия билан генерал-губернатор ҳузурига келганда бошланган эди. 1873 йилга келиб, қирғиз-қипчоқ жамоаларининг ўтрок аҳоли билан зиддиятлари кучайган ҳамда ўзаро қонли курашлар авжига чиққан, рус маъмуриятининг жосуслик хизмати қуткуси билан мамлакатда бесаранжомлик бошланиб кетган эди.

1874 йил ўрталарида шахзода Насриддинбекнинг устози Муҳйи ҳаж зиёратига кетади. Маккаи мукаррама ва Мадинаи мунавварада бўлиб, ҳаж арконларини адо этган шоир 1875 йил кузида Қўқонга қайтиб келади. Бу вақтда Қўқон хонлиги тақдири қил устида эди. Чунки 1875 йилнинг августида хон катта ўғли Саййид Муҳаммад Насриддинбекнинг фойдасига тахтдан воз кечиб, Тошкентга келишга мажбур этилган, бу ердан эса Туркистон генерал-губернатори фон Кауфманнинг ҳийласи билан алданиб, Русия ичига жўнатилиб, бошқа бир махфий буйрукка кўра, Оренбургда ушлаб қолиниб, уй қамоғида сақланмоқда эди.

Худоёрхондан сўнг бўшаб қолган Қўқон тахтига шахзода Насриддинбек Абдурахмон офтобачи (Мусулмонкулнинг ўғли) ва бошқа қирғиз-кипчоқ жамоалари томонидан мажбуран тахтга ўтказилиб, хон деб эълон қилинади.

Саййид Муҳаммад Насриддинхоннинг ота тахтига ўтириш даври рус мустамлакачилари Қўқон хонлиги ҳудудини кетма-кет қонга ботириб, эгаллаб боришлари ҳамда ўзаро қонли курашларининг авжига чиққан даврига тўғри келади. Бинобарин давр тақозоси юмшоқ табиатли Саййид Муҳаммад Насриддинхонни ҳам бу можароларда фаол қатнашмоққа мажбур қилади.

Қирғизлар жамоаси Исҳоқхон Ҳасанбой ўғлини сохта “Пўлодхон” номи билан хон кўтариб, хонга қарши чиқишиб, кейинчалик Саййид Муҳаммад Насриддинхонни мағлубиятга учратадилар. У Маҳрам қалъасига – қайнотаси Тўраҳон Ғозихон тўра ўғли (бобом Саййид Умарбекнинг тоғаси) ҳокимлик қилаётган ҳудудга чекинади.

Қўқон шахрини ташлаб Қалмоқ дарвозасидан чиқиб кетган Саййид Муҳаммад Насриддинхондан кейин хон ўрдасига бостириб кирган сохта “Пўлодхон” ва унинг ҳамтовоқлари хазина, бошқа қимматбаҳо буюмларни талон-тарож қиладилар, кўз кўриб, кулоқ эшитмаган жиноятларни содир этадилар. Хоннинг укаси Султон Муродбекни, Насриддинхоннинг она бошқа икки укасини, уч ўғлини ҳамда Султон Муродбекнинг етти ўғлини сўйиб ташлайдилар.

Юқорида айтганимиздек, Маҳрам қалъасига чекинган Саййид Муҳаммад Насриддинхонни танг аҳволга қолганидан воқиф бўлган, ҳаждан қайтган Муҳйи дарҳол Маҳрам сари шогирди Насриддинхоннинг ҳузурига отланади. У тахтнинг қонуний соҳибига ҳар тарафлама далда бериб, унинг саройдаги эътиборли кишилар билан алоқа ўр-

натишига, сал ўтгач, 1876 йил январида Қўқонга таклиф этилиб, яна тахтга ўтказилишига кўмаклашади.

Қўқон тахтига қайта ўтирган Насриддинхон “сохта Пўлодхон” аскарлари билан жанг қилади. Бу орада рус кўшинлари томонидан Андижон тўпга тутулиб, бир кечада босиб олингани ҳақидаги хабар тарқалади. Худоёрхон, Султон Муродбек ва Насриддинхоннинг аёл-қизларини туяларга ўтказиб, тоққа олиб кетмоқчи бўлиб турган қирғизлар бу хабарни эшитиб шошиб қоладилар ва олиб кетишга улгурмайдилар. Баъзиларини ўлдириб ташлаб кетадилар.

Қирғизлардан омон қолган она, опа-сингиллари билан кўришган Насриддинхон уларни саройга қайтариб олиб келади. Ўлдирилган амакиси, хонзода укалари, ўғиллари ва аёл маликалар учун мотам тутиб, уларнинг хотиралари учун Қуръон тиловат қилдиради.

1876 йил январ ойига келиб, Абдурахмон офтобачи ва сохта “Пўлодхон”лар уюштирган фитна ва кўзғолонларини бостириш баҳонасида қирган рус босқинчилари хонликнинг асосий шаҳарлари Марғилон, Наманган, Андижон ва хонликнинг бошқа шаҳарлару қишлоқларини босиб олиб, оёқости қилади. Айрим маълумотларга қараганда, Насриддинхон иккинчи марта Қўқон тахтига қайтганида генерал Скобелев бошчилигида Андижон тўпга тутулиб, йигирма мингга яқин киши ўлдирилган. Пойтахт ва унинг атрофидаги ҳудудларда хонликка қарши Скобелев, Пичугин, Святослов-Мирский ва Кауфманнинг ўзи қарши уруш олиб борган.

1876 йил 20 январда рус босқинчиларининг Қўқон хонлигини босиб олишига замин тайёрлаган, уларга махфий хизмат қилган, отасининг қасосини поччасидан (Худоёрхон Мусулмонқулнинг қизи, Абдурахмоннинг опасига уйланган) олган, Худоёрхоннинг тузини ичиб, тузлуғига тупурган, кўрнамак Абдурахмон Офтобачи ўзининг 12 нафар ҳамтовоклари билан русларга силлиққина таслим бўлади.

1876 йил 28 январда Учқўрғонда мағлубиятга учраган, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган жиноятларни содир этган, аввал рус босқинчилардан моддий кўмак олиб, хонликда фитна уюштириб кўзғолон кўтарган, лекин энди унинг хизмати русларга керак бўлмай қолган, оддий қирғиз “носфуруш” сохта “Пўлодхон” тор-мор этилади¹.

¹ Ўзбекистон Миллий Энциклопедиясида Пўлодхон ҳақида қуйидаги маълумот келтирилади: Пўлод/Фўлод/Пўлат – Исҳоқ Ҳасан ўғли (1844 – Марғилон – 1876). Исҳоқ Ҳасан Қўқондаги Тунқатор мадрасасида ўқиган. Андижондаги масжидда

Айтишим керакки, шўролар замонида “халқ кўзғолони, миллий-озодлик ҳаракати” номи билан шуҳрат топган Пўлодхон исёни аслида бу ўтроқ аҳоли ва кўчманчи қирғиз-кипчоқлар ўртасида бўлиб ўтган тўкнашув, уруғ-аймоқчилик асосида бўлиб ўтган қаршилик эди. Бу исён орқали қирғиз-кипчоқлар хонликдаги ҳукуматни қўлга

имомлик қилган, савдогарлик, носфурушлик билан ҳам шуғулланган. Тошкентга келиб, Абдулмўмин оталик билан танишгач, шу ерда вақтинча яшаб қолади. 1872 йили Шер додхоҳ (Алимкули амирлашкарнинг ўғли) бошлик бир гуруҳ кўконликлар Самарқандда истиқомат қилаётган Пўлатбекни (Олимхоннинг неварасиман деб юрган кишини) Кўконга таклиф қилиб, уни хон қилиб кўтаришга ваъда қилишади. Лекин, “Пўлатбек” бу таклифни рад этади. Шундан сўнг кўконликлар Тошкентга келиб, Абдулмўмин оталик билан учрашганлар. Уларнинг илтимосига кўра, Исҳоқ Ҳасан деган кимса «Пўлодхон» номи билан фитначилар ва ҳокимият учун курашаётган қирғизлар кўзғолонига бошчилик қилишга рози бўлган ва Наманганга келиб кўзғолонга раҳбарлик қила бошлаган. Унинг томонига Худоёрхон сиёсатидан норози бўлган йирик бойлар, қабила зодагонлари ва ҳарбийлар, ҳатто, Худоёрхоннинг ўғли ва б. қариндошлари ҳам ўтган. 1875 йил 22 июлда Худоёрхон Тошкентга қочишга мажбур бўлади. Хон тахтига «сохта Пўлодхон» ва Худоёрхоннинг катта ўғли Насриддинбеклар асосий даъвогарлар эди. 1873 йилда қирғизлар «Пўлодхон»ни Кўкон хони деб эълон қилган эдилар. Аммо, Худоёрхон Тошкентга қочгандан кейин Абдурахмон офтобачи Насриддинбекни хон деб эълон қилиб тахтга ўтқизган. Шу сабабли «Пўлодхон» Абдурахмон офтобачи ва Насриддинхонларга қарши курашни бошлаб юборади. Оқибатда, Кўкон хонлигида икки ҳокимиятчилик пайдо бўлади. Бунинг олдини олиб, кучларни бирлаштириш мақсадида Абдурахмон офтобачи 1875 йил 7 августда Чор Россияси мустамлакачиларига қарши ғазавот эълон қилади. «Пўлодхон» бу ҳаракатни қўллаб қувватлайди, аммо қўшинини жангга олиб қирмайди. 1875 йил 23 августда Маҳрам қалъаси остонасида руслар билан Абдурахмон офтобачининг қўшини ўртасида қаттиқ жанг бўлади. Кўконликлар мағлубиятга учрайди. К. П. Кауфман кўзғолончиларни бирин-кетин тормор этиб, Кўкон, Марғилон ва Ўшни жангсиз босиб олган. 1875 й. 22 сентябрда Кауфман Марғилон шаҳрига Насриддинхонни таклиф қилиб, аҳоли учун жуда оғир бўлган шартномага имзо чектиради. Натижада, аҳоли Насриддинхонга қарши кўзғолон кўтаради. Насриддинхон Тошкентга қочишга мажбур бўлади. «Пўлодхон» расман Кўкон хони деб эълон қилинади. Абдурахмон офтобачи ҳам уни “тан олади”. «Пўлодхон» билан ярашиб ҳарбий кучларини бирлаштиради. Рус аскарлари билан бўлган жанглarda кучлар тенг бўлмагани натижасида «Пўлодхон» мағлубиятга учрайди. 1876 йил 1 мартда Марғилон шаҳрида дорга осиб ўлдирилади. Айтишим лозимки, бу исёни ҳеч қачон миллий-озодлик ҳаракати деб бўлмайди. Зеро, бу уруғ-аймоқчилик ва этник қарама-қаршилик замирида ҳокимият учун олиб борилган турли гуруҳ ва уруғларнинг ўзаро курашлари эди. Русларга қарши олиб борилган “ғазот” шиори остидаги тўкнашувлар эса “сохта Пўлодхон” ва бошқа кучларнинг жон сақлаш учун олиб борилган уринишлари эди – Ш.В.

олиш учун интилдилар. Пўлодхон хонликдаги энг ёвуз, мутаассиб ва жоҳил кучлар кўлида кўғирчоқ хон эди. Айни шу кучларнинг хиёнати натижасида рус кўшинлари Фарғона водийсини босиб олишга муваффақ бўлдилар.

1293 хижрий йилнинг муҳаррам ойида (1876 йил феврал) Наманганда турган генерал Скобелев генерал-губернатор Колпаковскийдан шоҳ Александр II нинг имзоси билан Қўқон хонлигини бутунлай босиб олиш учун фармон олади.

1876 йил 15 февралда Қўқон қамал қилинади. Қамалда қолган Саййид Муҳаммад Насриддинхон эндиликда ўзаро жанглар, қирғинлар натижасида ниҳоятда эзилган ва қашшоқлашган Фарғонани тиш-тирноғигача ҳарбий жихатдан мукаммал қуролланган ёвуз рус босқинчиларидан сақлаб қолишга кўзи етмайди. Оддий ибтидоий қурол билан қуролланган халқини қонга ботириш гуноҳ деб билган Қўқоннинг сўнги хони русларга таслим бўлади.

1876 йил 19 февралда Русия императори Александр II нинг фармонида кўра, Қўқон хонлиги тугатилиб (шу куни император туғилган кунига ҳадия сифатида тортиқ қилинган), унинг худудида Туркистон генерал-губернаторлиги таркибидаги янги Фарғона вилояти тузилади.

Руслар томонидан тахтдан ағдарилган сўнги хон, отаси Худоёрхон сингари Тошкентга олиб кетилади. Рус императорининг 19 февралдаги фармони Қўқон ва хонликнинг бошқа шаҳар, қишлоқларида фуқароларга ўқиб эшиттирилади. Туркистон генерал-губернаторлиги таркибида Фарғона вилоятини ташкил этиш ишлари жадаллик билан бошлаб юборилади.

Тошкентга келган Саййид Муҳаммад Насриддинхонга йилига 3000 сўм нафақа тайинланиб, бир яшар ўғли Амир Саййидбек, тўрт яшар қизи Икромархон ва хотини Кичик Пошшаойим (бобом Саййид Умарбекнинг тоғасининг қизи) Русиянинг ичкарасига, Владимир шаҳрига сургун қилинади.

У сургунда ватани Фарғонани эсдан чиқара олмайди. Туркистонда содир бўлаётган воқеалардан доимо кўз-қулоқ бўлиб яшайди. Саййид Муҳаммад Насриддинбек бегона юртларга бориб қолиб, ватанини соғиниб, замонадан норози бўлиб, тақдирдан нолиб, ўзининг машаққатли қисматидан аччиқ-аччиқ йиғлайди, совуқ ҳамда айрилиққа чидолмай касалга чалиниб қолади.

1880 йил 29 июлда Тошкентга қайтиб келишга рухсат олади. Бетблигидан озиб кетган ва кучдан қолган Саййид Муҳаммад Насриддинхон Туркистон шахри орқали Тошкентга келади. Қайтишда Туркистонда яшаётган Оғачаойим, шахзода Фансуруллохбек ва Оренбург кадет корпусидан касал бўлиб қайтган шахзода Ўрмонбекларни олиб қайтади. Улар Шайх Хованд Тохур даҳасининг ғарбий қисмига келиб ўрнашадилар. Тошкентда яшаётган укалари Саййид Муҳаммадаминбек ва Саййид Умарбеклар ёрдамида Занжирли маҳалласида Олимхўжа исмли кишидан олинган ҳовлида яшай бошлашади.

Сургунда ўпкаси шамоллаган Кичик Пошшахонойим Тошкентга келгач, касали зўрайиб, қон қуса бошлайди ва 1880 йилнинг кузида вафот этади. Саййид Муҳаммад Насриддинхон сургун сабабли хорлик ва муҳтожликда вафот этган аёли Кичик Пошшахонойим учун қаттиқ ғамга ботиб, ўзини олдириб, тушкунликка тушиб қолади. Унинг оғир кунларида дўсти тарихчи Муҳаммад Солиххўжа бирга бўлади. Бу даврда улар яна ҳам яқинлашиб қоладилар ва икки дўст ўртасидаги суҳбатлар асосан ҳаёт, тарих ва адабиёт мавзусида бўлган.

Кичик Пошшаойимнинг таъзияси ўтгач, терисида пайдо бўлган касаллик яна уни безовта қила бошлайди. 1871 йили чиқиб, тузалиб кетган бу яра касаллик, 1880 йилга келиб яна хуруж қилган эди. Уни даволаш учун Муҳаммад Солиххўжа ўз даврининг моҳир табиби Асадуллох ибн Абдуллох Кавказийни чақиртиради. Бу табиб Султон Саййидхон ибн Маллахон ва Алимкули амирлашкарнинг хос табиби бўлиб, 1871 йил Тошкентга элчилик билан келган Насриддинхонни ҳам даволаган эди.

Табибнинг Шайх Хованд Тохур маҳалласида ичкари, ташқари ва ўрта ҳовлиси бўлиб, у ташқари ҳовлида беморларни қабул қилар эди. Дарди оғирлашиб қолган Насриддинхонни уйига олиб келган табиб унга ўрта ҳовлисида махсус жой қилиб бериб, даволай бошлайди. У табибнинг хонадонида яшаб қолади.

1880 йилнинг охирига келиб, анча соғайиб, тузалиб қолган Насриддинхонга Муҳаммад Солиххўжа Асадуллох табиб ёлғиз қизини никоҳлаб бермоқчи эканини айтади. Унинг розилигини олади.

У Кичик Пошшахонойимдан сўнг уйланмаган, кичик Амир Саййидбек ва Икромохон пошшалар Оғачаойим қарамоғида қолган эди. Табибнинг қарорини маъқуллаган Оғачаойим унинг уйига совчи бўлиб келади ва никоҳ тўйи кунини белгилаб кетади. Никоҳ ўқилганда

Муҳаммад Солиххўжа келиннинг вакил отаси, Мирза Ҳақим парвоначи куёвнинг вакил отаси бўладилар. Никох маросимида шахзодалар Саййид Мавлонбек, Саййид Акбаралибек, Саййид Муҳаммадминбек, Саййид Умарбек, Ғаффорбек, Ўрмонбек, Ибн Яминбек, Фансуруллоҳбек ва Худоёрхоннинг жияни Саййид Ақромхонлар иштирок этади.

Насриддинхон 1881 йили август ойида ўғил фарзанд кўради, чақалоқнинг кулоғига азон ва такбир айтгани келган Муҳаммад Солиххўжа уни фарзанд билан муборакбод этади. У билан суҳбатлашган Муҳаммад Солиххўжа биргаликда Фазлийнинг “Мажмуот уш-шуаро” асарини ўқиганлигини тилга олади. Ушбу суҳбат чоғида Муҳаммад Солиххўжа суҳбатдоши илтимоси билан шоирлардан Ҳозикнинг (1843 йил ўлдирилган) рубойисига бағишлаб Фазлийнинг ёзган рубойиси Насриддинхонга жуда ҳам ёққанлиги сабабли унга атаб кўчирилган “Мажмуотуш-шуаро” асари кўлёмасини ҳамда Ҳожи Муҳйиннинг қасидалар девонини унга совға қилган экан.

1882 йил кузида Насриддинхон қиз фарзанд кўради ва исмини Ҳидоятхон бегим деб қўйди. Шу йил охирига келиб сўнгги хоннинг касали кучайиб, Асадуллоҳбек хонадониди вафот этади. Хонзодаларга она мақомида бўлган Оғачаойим марҳум Саййид Муҳаммад Насриддинхоннинг муборак жасадини Занжирли маҳалласидаги уйига олдириб келади, ювиб, кафанлаб, жанозасини ўқитиб, Шайх Хованд Тоҳур қабристонига дафн қилдиради. (Бу қабристон ҳозирда йўқ бўлиб, у ерга Ислом университетининг биноси қурилган).

1875 йилнинг кузига келиб “сохта Пўлодхон”дан енгилиб, Кўқон тахтини ташлаб, Маҳрам кўрғонига чекинган Саййид Муҳаммад Насриддинхоннинг никоҳида безгакдан вафот этган хотинидан ташқари тўртта хотини бўлган. Улардан уч нафар ўғил ва бир нафар қиз кўрган. У Маҳрам кўрғонига ҳомиладор кенжа хотини Кичик Пошшахон-ойим ва тўрт яшар қизи Икрома пошшани олиб чиқишга улгурган эди. Юқорида баён қилганимиздек “сохта Пўлодхон” унинг уч ўғлини ва хотинларининг баъзиларини ўлдирган.

1882 йил охирига келиб унинг икки нафар ўғли: Амир Саййидбек, Саййид Бурҳониддинбек ва икки нафар қизи: Икромахон пошша, Ҳидоятхон бегим бўлган.

АМИР САЙЙИДБЕК ХУДОЁРХОНОВ (1872-1925). Насриддинхоннинг тирик қолган ўғилларидан бўлиб, у 1872 йил охирида

Кўкон шахрига яқин Маҳрам кўрғонида дунёга келган. Онаси Кичик Пошшахонойим Маҳрам кўрғонининг ҳокими Тўраҳон тўранинг ёлғиз кизи эди. Тўраҳон тўранинг ҳарбий соҳага уқуви бўлмаса ҳам, хоннинг қайнукаси (бувим Мунисхон пошшанинг укаси Ғозихон тўранинг ўғли) бўлгани учун хон саройининг эътиборли кишилари-дан бўлган. Кўконни ташлаб, Маҳрам кўрғонига чекинган Насриддинхон билан келган Кичик Пошшахонойим ҳомиладор бўлиб, шу ерда ўғил фарзанд кўрди. Чақалоққа Амир Саййидбек деб исм кўйилиб, кулоғига ҳаждан эндигина қайтиб, Маҳрамга Насриддинхон хузурига келган унинг устози шоир Мухйи азон ва такбир айтади.

Чамаси икки ойдан зиёдроқ вақт ўтиб, Кўкон хонлиги руслар томонидан тўлиқ босиб олинади. Тошкентга Туркистон генерал-губернаторлиги ихтиёрига юборилган отаси, онаси ва опаси билан келган Амир Саййидбек Россиянинг ичкарасига Владимир шахрига сургун қилинади. Бу шаҳар Клязьма дарёсининг чап соҳилида 1108 йилда князь Владимир (Владимирович) Всеволодович Мономах томонидан Ростов-Суздаль Русини ҳимоя қилиш қалъаси сифатида барпо этилган. У ерда XII-XVIII асрларга тааллуқли жуда кўп ёдгорликлар сақланиб қолган. Владимир шахри Волга ҳавзасида жойлашган бўлиб, иқлими совуқдир. Амир Саййидбекнинг болалик даврининг энг яхши дамлари айрилиқда совуқ ўлкада ўтган.

Владимирга келган Насриддинхон ва кичик Амир Саййидбекларни кутиб олган Владимир вилоятининг генерал-губернатори уларга ёғоч уй, махсус хизматчи, унинг ва оиласининг “бежавотирлигини таъминлаш” мақсадида иккита қуроолланган ҳарбий хизматчи ажратди.

Ёшгина Амир Саййидбекнинг кўнғир сочи, қоп-қора қош-кўзига тикилиб қараган хизматчи аёл Евдокия уни кўриб ҳайратга тушади. Бу оддий рус аёлида туркистонлик жажжи Икрома пошша ва Амир Саййидбекларга нисбатан қалбида меҳр уйғонади. Улар кўп вақтларини Евдокия билан ўтказишар, бир-бирлари билан сирлашадиган, мулоқот қилишадиган бўлиб қолишади. Одамовироқ бўлиб қолган отаси яқинлари билан ҳам ёлчителиб гаплашмасди, фақат унинг бола-ларча шўх қилиқларини кўриб завқланарди.

Амир Саййидбек ўрмонга Евдокия билан қўзиқорин, ертут ва бошқа ўрмон меваларини теришга бориб, у ерда ўтлоқда ўтлаб юрган вазни 700 кг дан зиёд, туси тўриқ, оёқларида оқ қашқаси бор от зотлари уюрини кўриб, ҳайратга тушар эди. Кейинчалик от заводларига эга

бўлган шахзода шундай от зотларини Туркистонга келтириб, кўпайтиради. Ёши 4-5 га етган хонзодага онаси бошланғич саводни бера бошлайди. Евдокия ва ҳарбий соқчилардан бир оз русча гапиришни билиб олади.

1880 йил оғир совуқ иқлимни кўтара олмаган Насриддинхон касал бўлиб қолади ва оиласи билан ватанига қайтишга ижозат олади.

Тошкентга қайтган Амир Саййидбекка отасининг дўсти Тошкентнинг таниқли мударрисларидан бири бўлган Муҳаммад Солиххўжа устозлик қилиб, ислом асослари, қироатдан, шунингдек, форс шоирлари асарларидан сабоқ беради. Тошкентга келиб, бир оз яшаган кичик Пошшахонойим ўпкаси шамоллаб вафот этади. Онасининг вафотидан сўнг отасининг эски дарди кўзғалиб, ахволи оғирлашади. Шаҳарнинг машхур табибларидан Асадуллоҳбек отасини уйига олиб бориб, даволай бошлайди. 1882 йилнинг охирига келиб отаси Саййид Муҳаммад Насриддинхон ҳам вафот этади.

Ота ва онадан эрта ажралган Амир Саййидбекка васий бўлган Мирза Ҳаким парвоначи васийлик қилишдан бош тортган бўлиб, кейинчалик уни васийликка олган хоннинг жияни Саййид Ақромхон тўра Худоёрхоннинг қочишида ёрдам бергани учун руслар томонидан қамоққа олингани сабабли бобом Саййид Умарбек ўз васийлигига олган. Ўн ёшгача рус-тузем мактабида ўқиган Амир Саййидбек амакилари ёрдамида Оренбург кадетлар корпусида ўқишни давом эттиради. Кадетлар корпусида ҳарбий ва қишлоқ хўжалик билимларини эгаллаб, 1893 йили Тошкентга қайтиб келади. Шу йили Жўрабек Додхоҳнинг уйига совчи бўлиб борган Оғачаойим Амир Саййидбекка жияни Хожал Сучукойнинг кўлини сўраб беради. Икки ёшнинг никоҳига рози бўлган Жўрабек Додхоҳ уларнинг тўйини ўтказиб беришда ўзи бош-қош бўлади. Хожал Сучукойим ва Амир Саййидбеклар тенгдош эдилар, уларнинг никоҳидан 1894 йили Саййид Амруллоҳбек туғилади. Амир Саййидбекка Бешёғочдан уй ва Тошкент уездидаги 14 десятина ҳайдаладиган ер мулк қилиб расмийлаштириб берилади (1 десятина = 1,0925 гектар).

Туркистон генерал-губернатори тузоғига хиёнат йўли билан туширилган Жўрабек 1868 йилдан то умрининг охиригача (1906 йил) Тошкентда ва Тошкент яқинида ўзи сотиб олган Қорасувдаги уйда умр ўтказган. Бутун шу давр ичида Жўрабек ўлка ижтимоий-маданий ҳаётида фаол қатнашиб, Худоёрхон вафотидан сўнг унинг ўғиллари

ва набираларига ихлос билан қараган. Дўстлик ва куда-анда ришталари билан ўзаро боғланган. Бунга асосий сабаб 1868 йили генерал Кауфман Шаҳрисабз ва Китобни қамал қилганда бу шаҳарларнинг беклари Жўрабек ва Бобобеклар қамалга дош беролмай уруғ-аймоқ, бола-чақалари билан Қўқонга қочиб келадилар. Бундан хабар топган хон мулозимларини юбориб, бекларга иложсиз қолганлигини, уларнинг хонлик худудида туришлари юртнинг бошига руслар томонидан катта фалокатлар келтиришини, имкон топиб, улар Қашқарга ўтиб кетса, ёрдам беражакларини айтиб юборади. Шунда икки бек юртнинг тинчини ўйлаб, фон Кауфман ихтиёрига боришларини маълум қиладилар.

Шундан сўнг уларнинг хоҳиши инобатга олинаиб, беклар иззат-икром билан ёнларига хон Худоёрхон тарафидан бир неча мулозимлар қўшилган ҳолда Туркистон генерал-губернатори хузурига жўнатилади. Улар билан келган уруғ-аймоқларига хазинадан маош ажратиб, баъзиларини лавозимга тайин этади.

1898 йили Эски шаҳарнинг Хадра майдонидан Анҳор кўприги Ўрдагача трамвай темирйўли ўтказилиб, (ҳозирги Навоий кўчаси) унда от билан тортиб юриладиган трамвай вагонлари қатнови йўлга қўйилади. Вагонлар Белгияда ясалиб, олиб келинган. Бу вагонларни тортиб юрувчи отлар Владимир отлари бўлиб, улар Амир Саййидбекнинг от заводларида етиштирилган эди. Амир Саййидбекнинг ерлари генерал Жўрабекнинг Қорасувдаги ҳовлисига туташ бўлгани учун (ҳозирги шаҳарнинг Ҳамза райони) ўша ерда рафиқаси Хожалой билан яшаб қолади. Амир Саййидбек ўлка сиёсий ҳаётига аралашмай, Жўрабек Додхоҳнинг ёрдамида экин майдонларини кенгайтириб, қишлоқ хўжалик, чорвачилик ва йилкичилик билан шуғулланиб, ўлканинг йирик ер эгасига айланади.

1917 йил Октябр инкилобидан сўнг ҳукумат тепасига келган большевиклар ҳукумати унинг ерларини аста-секинлик билан тортиб ола бошлайди.

1918 йили Қўқонда яшаётган укаси Саййид Бурҳониддинбек ўлдириб кетилади. Унинг дафн маросимида иштирок этган Амир Саййидбек ўғиллари Саййид Амруллоҳ ва Абдулҳамидбеклар билан Қўқонда бир оз яшаб қолади. Укасининг фарзандлари Ойимчахонойим ва Анварбекни олиб, Тошкентга қайтиб келади. Тошкентга қайтган Амир Саййидбек большевиклар ўтказаетган сиёсатга қарши чиқ-

май, тирик яшаб қолиш максидида мурося қилишга мажбур бўлади ва 1925 йили вафот этади. У Жўрабекнинг ёнига дафн қилинади.

Амир Саййидбек билан Ражаб Алибек қизи Хожал Сучукойдан олти нафар фарзанд туғилиб, уч нафар ўғиллари ёшликда вафот этиб кетадилар. Фақат икки ўғил – Саййид Амруллоҳбек, Саййид Абдулхамидбек ва бир нафар қиз Иноятхонлар яшаб қоладилар.

САЙИД АМУРЛЛОҲБЕК ХУДОЁРХОНОВ (1894-1971).

Амир Саййидбекнинг тўнғич ўғли бўлиб, у 1894 йили Тошкент шаҳрида туғилган. Онаси Хожал Сучукой Ражаб Алибекнинг қизи, Жўрабек Додхоҳнинг жияни эди. Саййид Амруллоҳбекнинг болалик ва ёшлик даври Тошкентнинг Бешёғоч маҳалласи ҳамда Тошкент яқинидаги Қорасувда ўтган. У ёшлигиданоқ китоб мутолаа қилишни ёқтирар, дунёвий илмлардан математика ва фалакиётга қизиқарди. Жўрабек тоғасининг Қорасувдаги шахсий кутубхонасида тўпланган нодир китобларни мутолаа қиларди.

Саййид Амруллоҳбек ёш бўлса-да, маърифатли кишилар даврасида тарбия кўрган, ақлли, зийрак ва илмли хонзода эди. У аввал рус-тузем мактабида, сўнгра Тошкент ҳарбий корпусида ўқийди.

1905 йили ҳарбий интизомни бузган Саййид Амруллоҳбек ҳарбий бўлимдан иқтисодиёт-ғижорат бўлимига ўтказилади. Бу бўлимда Вотинцев ва Полтарацқийлар билан бирга ўқийди. Кадетлар ҳарбий мактабида ўзи севган математика ва фалакиёт фанларини чуқур ўзлаштириб, рус ва немис тилларини ўрганеди.

1906 йилнинг 24 январидан 25 январига ўтар кечаси Жўрабек Додхоҳ ўзининг Қорасувдаги боғида номаълум шахслар томонидан сирли тарзда ўлдириб кетилади. Жўрабекнинг ваҳшиёна ўлдирилгани ҳақидаги хунук хабарни эшитган, Қорасувда қўшни бўлиб яшаётган Амир Саййидбек Хожалой ва ўн икки яшарли кадетлар ҳарбий мактабининг ўқувчиси Саййид Амруллоҳбеклар билан бирга тоғалари уйига тезда етиб келадилар. Уй ичига кирганларида ўнг елкасидан чопилган тоғалари каравотда ётар, устидаги оқ чойшаб кип-қизил қонга бўялган ҳолатда эди. Тоғалари Жўрабекни Қорасувдаги ўз боғидан қабр қазиб, қорилар дуою тиловати билан дафн қилишади. Кейинчалик қабр устига макбара ўрнатилиб, ёнига катта масжид қурилади. Бу масжид ҳозир Жўрабек номи билан юритилади. Шўролар даврида макбара биноси артелга айлантирилиб, Жўрабек ва Амир Саййидбекнинг суяқларини ҳозирги Қорасувдаги “Хонзодалар хази-

раси”да дафн этилади. Тоғасининг дафн маросимида иштирок этган ёш Саййид Амруллоҳбекка тоғаси Жўрабекнинг сирли ўлими руслар томонидан атайлаб уюштирилгандек кўринади ва унинг рус мустабид тузумига нафрати янада ошади.

Ундан бир синф юкори ўқиган Вотинцев у билан дўст бўлиб, унга ҳарбий мактабда билимларни ўзлаштиришга ёрдам берарди (Вотинцев 1911 йил Тошкент кадетлар мактабини тугатган, Петербург политехника институтини тамомлаган, 1917 йили Туркистонга қайтиб, 1918 йили Туркистон МИК раиси қилиб сайланган, 1919 йилда ўлдирилган).

Амруллоҳбек 1913 йили Тошкент ҳарбий мактабини тугатиб, отаси Амир Саййидбек билан Москвага бориб, Москва иқтисодиёт институтига ўқишга киради. Институтда “яхши” ва “аъло” баҳолар билан ўқиб, намунали талабалар қаторига қўшилади. Ўша пайтда институтни “аъло” баҳолар билан тамомлаган талаба Германия ва Франция академиясига ўқишга юборилар эди. Шу орзу-умид билан ўқиётган Саййид Амруллоҳбек 1917 йил рўй берган рус инқилоби туфайли мақсадига эриша олмайди ва шу йили ватани Туркистонга қайтиб келади. Зеҳнли, илмли бўлганидан Тошкент шаҳар банкида иш бошлайди, кейинчалик банк бошқарувчиси лавозимида фаолият кўрсатади.

Илмга ташна бўлган Саййид Амруллоҳбек Ўрта Осиёда ягона бўлган шўролар дохийсининг кўрсатмаси билан ташкил этилган Давлат университетининг тиббиёт бўлимига ўқишга киради (кейинчалик шу бўлим асосида ТошМИ ташкил этилган).

У 1924 йили отаси Амир Саййидбек ва онаси Хожалойнинг розилиги билан Фарғона вилоят Аввал қишлоғида яшовчи Исахон аъламнинг кенжа қизи Дамдорхонни тўй қилиб, ўз никоҳига олади. Дамдорхоннинг опаси Ўғилхон унинг амакиваччаси Азаматбек Худоёрхоновга турмушга чикқан эди.

1925 йили отаси Амир Саййидбек вафот этади. Уни Жўрабек ёнига дафн этадилар. Отасидан кейин оила ва рўзғор ташвишлари билан бўлган Саййид Амруллоҳбек ўқишни давом эттира олмайди. Банкка қайтиб ишга кириб, ишбилармонлиги ва ҳалол меҳнати билан эътибор қозонади.

1925-1929 йилларда шўролар ўтказган ер-сув ислоҳоти асосан мулкдор ер эгаларига қарши қаратилган бўлиб, у кулоқлар (қишлоқ мулкдорлари)нинг ерларини тортиб олишни, 3-4 тадан ортик

от-хўқизларни мажбуран сотишни, уларни чораккор ва ерсиз деҳқонларга бўлиб беришни кўзда тутган эди. Ислохот натижасида 28 мингдан ортиқ бой, йирик кулок, савдогар, хон ва амир амалдорларининг хўжаликлари тугатилади. Уларнинг мол-мулки тортиб олинди, хонавайрон қилинади.

1930 йилга келиб колхозлаштириш кулоқлар ва ер эгаларини синф сифатида тугатиш, ёппасига коллективлаштириш асосида амалга оширилди. Беш мингдан ортиқ ўзига тўқ деҳқон хонадонлари кулоқ сифатида рўйхатга олинди, республикадан ташқаридаги районларга (асосан, Украинанинг Херсон вилояти ва Шимолий Кавказга) сургун қилиниб, кўчириб юборила бошлайди.

Амир Саййидбекнинг ер-сув, мол-мулки тортиб олинган бўлса ҳам унинг хотини Хожалой ва кичик ўғли Абдулҳамидбек кулоқ сифатида рўйхатга олинади. Мутасадди раҳбарларга онаси ва укасини ҳимоя қилишга келган Саййид Амруллоҳбекка рад жавоби берилиб, ўтмишини кавлаштириб, унинг ўзини ҳам кулоқ қилинганлар рўйхатига киритадилар. Шундай қилиб, Хожалой ўғиллари Саййид Амруллоҳбек ва Абдулҳамидбеклар билан кулоқ қилиниб, Украинанинг Херсон вилоятига кўчириб юборилади. Очлик ва хорликка маҳкум этилган ўзбек деҳқонлари Украинанинг Херсон вилоятининг Скадовск туманида пахтачилик совхозлари ташкил этишга, чигит экиб, пахтачилик билан шуғулланишга мажбур этилади.

Ака-ука Саййид Амруллоҳбек ва Абдулҳамидбеклар сургундаги ўзбек болаларини ўқитиш мақсадида совхознинг 4-бўлимида олти йиллик тўликсиз ўрта мактаб ташкил этиб, болаларга сабоқ бера бошлайдилар. Саййид Амруллоҳбек болаларга инглиз, немис тиллари, математикадан, Абдулҳамидбек эса она тили ва адабиётдан сабоқ бериб, ўқувчилари олдида катта ҳурматга сазовор бўладилар.

1937 йил сургунда бўлишларига қарамай, ака-ука Амирсаййидовлар қамоққа олинди, халқ душмани деб эълон қилинади ва 10 йил озодликдан маҳрум этилади. Етти ой қамоқда ўтирган Абдулҳамидбек оқланиб чиқиб, Херсон вилоятига қайтиб боради.

1944 йили Саййид Амруллоҳбек Колыма (Россиянинг Магадан вилоятида) қамоқхонасидан озод этилади ва у Тошкентга қайтиб келади.

Унга иш топишда, хужжатларини тўғрилашда отам Комронбек ёрдам беради. Энг кенжа сингиллари Масъудaxonни у билан бирга келган укаси Абдулҳамидбекка никоҳлаб берадилар.

1946 йил охирида фронтдан қайтаётган Дамдорхоннинг укаси опасини кўргани кириб, уларни қайтариб олиб келишга имкон топади ва 1947 йил бошида уларни олиб қайтади. Рафиқаси ва фарзандлари билан дийдорлашган Саййид Амруллоҳбекка Тошкентда яшашга рухсат берилмайди. У бошпанасиз ҳолда оиласи билан бирга шаҳардан 100 км узоқликда жойлашган Далварзинда яшашга мажбур қилинади.

1950 йилга келиб, куёвлари Саййид Маҳмудбек ва бошқа яхши кишиларнинг ёрдамида Тошкент шаҳри яқинидаги Қорасувда яшашга рухсат олади. Далварзиндан оиласини кўчириб келади ва танишларининг уйига жойлашадилар. Амир Саййидбек ва Саййид Амруллоҳбекни яхши таниган Асрор исмли киши Жданов колхозида (ҳозирги Қорасув маҳалласи) биргина хонаси биткизилган янги уйда яшаб туришга таклиф этади. Унинг таклифини қабул қилган Амруллоҳбек унинг ҳовлисида яшай бошлайди ва Жданов колхозига ҳисобчи бўлиб ишга киради. Молия ва иқтисодни яхши билган Саййид Амруллоҳбек колхоз раиси Қирғизбой Абдувалиевнинг эътиборига тушади. Ҳалол меҳнати билан жамоадошлари орасида ҳурмат қозонади.

Унинг оилавий аҳволини яхши билган колхоз бошқармаси унга уй-жой қуриш учун ер майдони ажратади (Ҳозирги “Оқдарё” кўчасидаги уй). Ўғил-қизларининг меҳнати, кўшниларининг ҳашари ёрдамида уй 1952–53 йилларда қуриб битказилади. Унинг рўзғори изига тушиб, ўғил-қизлари улғайиб, жамиятда ўз ўринларини топа бошлайдилар. 1953 йил Сталин ўлганидан сўнг собиқ Иттифокда эрмакка фуқаролар камалиб, отилиб, сургун қилинавермайдиган замон келиб, у ва оиласи тинч яшаб, ўтмиш ортда қолганига шукроналар айтадилар.

1955 йил юртга ош бериб, тўнғич ўғли Бобурхонга Мақсудхон “дума”нинг набираси Раънохонни олиб бергач, қалби қувончга тўлади. Шўро мустамлакаси даврида яшаган Саййид Амруллоҳбек унинг барча зулм ва зўравонлигига чидади, тирикчилик учун меҳнат қилиб, эл-юрт ғами билан яшади, баҳоли қудрат унга наф келтирди. 1971 йилга келиб, унинг соғлиғи ёмонлашади ва шу йили вафот этади. Уни Жўрабек қабристонига Амир Саййидбек ёнига дафн қиладилар.

Саййид Амруллоҳбек Дамдорхон Исохон Аълам қизи билан 1924 йил турмуш қурган бўлиб, уларнинг никоҳидан уч нафар ўғил ва тўрт нафар қиз туғилган.

БОБУРХОН АМИРСАЙИДОВ (1928-1991) Саййид Амруллоҳбекнинг тўнғич ўғли бўлиб, 1928 йили Тошкент яқинидаги Қорасув мавзеида туғилган. У катта бобоси Насриддинхон каби юмшоқ табиатли, оддий меҳнаткаш одам эди. Бобурхон ёшлигиданок айрилиқ, муҳтожлик ва оғир меҳнатни кўриб катта бўлган.

Улар Украинага кўчириб юборилганида у онадан заиф ва нимжон туғилган, бор-йўғи икки яшарлик гўдак синглиси Муҳаббатхоннинг ҳали катта чилласи ҳам чиқмаган эди. Чақалоқнинг Украинага етиб боролмаслигидан чўчиган онаси Дамдорхон уни Тошкентда опаси Ўғилхонга қолдириб кетади. (Фарзанди бўлмаган Ўғилхон эри Азаматбек Худоёрхонов билан келишиб, гўдакни асраб олиб, унга ўз фамилияларини берадилар.) Украинанинг Херсон вилояти Скадовск тумани қишлоқларининг бирига келган Бобурхон кулоқ қилинган деҳқон ва маҳаллий украин болалари билан ўйнаб катта бўлади. У олти ёшга етиб, отаси ташкил этган мактабда ўқиб, савод чиқаради. Фақат ўқиш ва ёзишни ўрганган Бобурхон отаси Саййид Амруллоҳбек 1937 йили қамоққа олингани туфайли ўқишни давом эттира олмайди. Бир этак болаларни катта қилаётган онаси Дамдорхоннинг ёнига кириб, оила боқишга мажбур бўлади. Ўн уч ёшида тракторни бошқариб, ер хайдайди, жўяк олади, чигит экади, катта кишиларга ўрнатилган меҳнат нормасини бажаради.

1941 йил уруш бошланиб, немислар Германияси Украина ерларини босиб олади ва у ерларда ўзларининг тартиб-интизомларини ўрнатадилар.

1942 йил немис босқинчилари босиб олган ҳудудларида яшаётган ёш ўғил-қизларни Германияда ишлаш учун жўната бошлайдилар. Шундай тадбир сабаб 1943 йили немисларнинг қўлига Бобурхон ҳам тушиб қолади. Уни поездга ўтказиб, Германияга жўнатилаётган пайтда поезд эшелонидан тушиб қолиб, қочишга муваффақ бўлади.

Уруш туфайли сургун қилинган кулоқлар уйдан назорат сусайиб, уруш тугаб, улар сургун ерларини ташлаб, ватанларига кета бошлайдилар. Урушдан қайтаётган тоғаси уларни кўргани келиб, маҳаллий маъмурлар билан гаплашади ва уларни поездга ўтказиб олиб келишга эришади.

1947 йили Дамдорхон фарзандлари Бобурхон, Боирхон, Нинахон ва Лилахонлар билан Тошкентга қайтиб келиб, қариндош-уруғлари билан кўришади.

Юкорида таъкидлаганимиздек, Бобурхон уруш, меҳнат ва оила ташвишлари билан бўлиб, илм ва махсус таълим олмай қолган эди. Тошкентга қайтган Бобурхон Ўзбекистон темир йўлларига қарашли Қорасувдаги Тошкент темирйўл юк саройига (контейнер) тепловоз машинисти ёрдамчиси бўлиб ишга киради. Кейинчалик тепловоз машинисти касбини эгаллаб, Ўзбекистон темир йўллари тепловозларини бошқара бошлайди. Шу касбда то 1988 йили нафақага чиққунига қадар хизмат қилади. Ўз касбининг фидойиси бўлган Бобурхон Амирсаййидов жамоадoshлари орасида катта ҳурмат ва эътиборга сазовор бўлиб, бир умр ҳалол яшаган. У мўмин одам бўлиб, батартиб ва озода юрарди. Ҳозиргача маҳалладаги кексалар уни яхши хотиралар билан эслайдилар. Бобурхон Амирсаййидов 1991 йили 63 ёшида вафот этади. У Жўрабек қабристонига Саййид Амруллоҳбекнинг ёнига дафн қилинади.

Бобурхон билан Раънохон 1955 йил турмуш қуришган бўлишиб, уларнинг никоҳидан тўрт нафар ўғил ва бир нафар қиз дунёга келган.

САИДАБРОРХОН АМИРСАЙЙИДОВ Бобурхоннинг тўнғич ўғли бўлиб, у 1956 йил Тошкент шаҳрида туғилган. Унинг болалик даври Тошкент шаҳрида ўтган. Ҳамма болалар қатори аввал болалар боғчасига, сўнгра ўрта мактабнинг биринчи синфига ўқишга борган. У ўрта мактабни 1973 йил битириб, шу йили Тошкент қишлоқ хўжалиги институтининг қишлоқ хўжалик иқтисоди бўлимига кирган. Ўқишни 1978 йил тамомлаб, институтнинг иқтисод кафедрасида кичик илмий ходим бўлиб ишлайди. Сўнгра институт аспирантурасига ўқишга кириб, илмий иш қилади ва номзодлик диссертациясини ҳимоя қилиб, иқтисод фанлари номзоди илмий даражасини олади. Катта боболари каби етук иқтисодчи бўлиб етишади. Институтда талабаларга бир оз сабоқ бериб, халқ хўжалигига ишга ўтиб, турли лавозимларда фаолият кўрсатади. Ҳозирда “Нур Макс” қўшма корхонасининг раҳбари бўлиб ишламоқда.

Саидабдорхон 1982 йили Билолхон аканинг 1957 йилда туғилган Лаълихон исмли қизига уйланган, уларнинг никоҳидан икки нафар ўғил – Саидбек 1983 йил ва Жамшидбек 1987 йил туғилган.

УЛУҒБЕК АМИРСАЙЙИДОВ Бобурхоннинг иккинчи ўғли бўлиб, у 1957 йил Тошкент шаҳрида туғилган. Унинг болалик ва ёшлик даври Тошкентнинг Оқдарё маҳалласида ўтган. Уч ёшга етган Улуғбек болалар боғчасида тарбияланиб, кўп вақтини бобоси Саййид Амруллоҳбек билан ўтказарди.

1964 йили болалар боғчасидан ўрта мактабнинг биринчи синфига бориб, уни 1974 йили битирган. Шу йили хужжатларини Тошкент алоқа институтининг информация технология бўлимига топшириб, кириш имтиҳонларидан муваффақиятли ўтиб, институтнинг биринчи босқич талабаси бўлган. 1979 йили мазкур институтни имтиёзли диплом билан тамомлаган. Давлат имтиҳон комиссиясининг йўлланмасига кўра 1980 йил Тошкент алоқа институтининг информация технология кафедрасига ўқитувчи лавозимиغا ишга қабул қилинган.

1980-1985 йиллар мобайнида институтда илмий изланишлар олиб боради ва Ленинград (ҳозирги Санкт-петербург) да номзодлик диссертация ишини муваффақиятли ҳимоя қилиб, техника фанлари номзоди илмий даражасини олган. Улуғбек махсус билим юртлари ва институтларда талабаларга сабоқ бериб, ҳозирда Тошкент Информация Технология Университети доценти бўлиб ишлаб келмоқда.

Улуғбек Амирсайидов 1986 йили Жаҳонгирнинг 1963 йил туғилган Нигорахон исмли қизига уйланган. Уларнинг никоҳидан бир ўғил ва бир қиз туғилган. Ўғли Нодирбек 1987 йил, қизи Диёра 1991 йили туғилган.

АЗАМАТБЕК АМИРСАЙИДОВ Бобурхоннинг учинчи ўғли бўлиб, у 1962 йил Тошкент шаҳрида туғилган. У туғилганда Саййид Амруллоҳбек унинг қулоғига азон ва такбир айтиб, яхши ният билан Азаматбек (Азаматбек Худоёрхоннинг набираси, Саййид Амруллоҳбекнинг амакиваччаси божаси) деб исм кўйиб берган. Унинг болалик ва ёшлик даври Жаркўрғон ва Окдарё кўчаларида ўтган. Саййид Амруллоҳбекнинг бу набирасига меҳри баланд бўлиб, билган тарих ва қиссаларини сўзлаб берарди. Айниқса, у шўролар тузумидан кўрган жабр-зулмлари, онаси Хожалойнинг муборак жасади ўзга юртларда қолиб кетгани, уни дафн қилолмаганини сўзлаганда кўзларидан беихтиёр ёш думалар, нохуш хотиралар бирин-сирин ёдига тушарди. Ёш Азаматбек жажжи қўлчалари билан бобосининг намланган юз-кўзлари ҳамда соқолини силаб-сийпалаганда унинг ғам-андухлари тарқаб кетар эди. У мактабнинг учинчи синфида ўқиётган пайтида бобоси Саййид Амруллоҳбек бу дунёни тарк этади.

Вақт ўтиб, ҳаётнинг аччиқ-чучугини тушуниб борган Азаматбек 1979 йили ўрта мактабни битириб, шу йили Тошкент Политехника институтига ўқишга киради. Уни 1984 йили тугаллаб, муҳандис касбини эгаллайди. Шу давр ичида халқ хўжалигининг турли соҳаларида раҳбарлик лавозимларида ишлаб келмоқда. Азаматбек

Амирсаййидовнинг саъй-ҳаракати билан тарихчи Абдусмад Эгамбердиев билан рус ва инглиз тилларида “Қўқон хонлиги тарихи” китоби чоп этилди ва Қўқон шаҳар ўлкашунослик музейида бир бўлим унинг ҳомийлигида таъмирланди.

Азаматбек аммаси Нинахоннинг 1965 йилда туғилган қизи Шаҳнозахонга уйланган. Уларнинг никоҳидан ўғли Комронбек 1993 йил, қизи Ситорахон 1994 йил туғилган.

ИСЛОМБЕК АМИРСАЙЙИДОВ Бобурхоннинг тўртинчи, кенжа ўғли бўлиб, у 1968 йил Тошкент шаҳрида туғилган. Унинг болалик даври Тошкентнинг Оқ уй маҳалласи, Окдарё кўчасида ўтган. Бобоси Саййид Амруллохбек вафот этган йили болалар боғчасига чиққан. Болалар боғчасида етти ёшгача тарбия олиб, сўнг ўрта мактабнинг биринчи синфига ўқишга борган. 1985 йили мактабни тамомлаб, Тошкент Техника Университети талабаси бўлган. Университетнинг кимё технологияси бўлимида беш йил ўқиб, муҳандис-кимёгар мутахассислигини эгаллаб, халқ хўжалигининг турли соҳаларида раҳбар лавозимларида ишлаган. Ҳозирда Янгийўл ёғ-мой комбинатида ишлаб келмоқда.

Исломбек Амирсаййидов 1997 йили Ширинхон Мираъзам қизига уйланган. Уларнинг никоҳидан уч нафар қиз: Фарангизхон 1998 йил, Бехруза 2000 йил, Шаҳзода 2007 йилда туғилган.

НОДИРА РАҲИМОВА Бобурхоннинг ёлғиз қизи бўлиб, у 1960 йили Тошкент шаҳрида туғилган. Бобурхон бу қизини жуда яхши кўриб, унга меҳри баланд бўлган. Украина ерларида вафот этган бувисини хотирлаб, “бувижон” деб эркалаб чақирарди. Унинг жисми исмига монанд бўлиб, хусн-латофатда, ақл-идрокда ва илму одобда Яратган унга сахийлик қилган эди. Камтар ва содда бўлиб ўсган Нодирахон ўрта мактабда ўқиб юрган кезларидаёқ ўқитувчи бўлишга қизиқа бошлаган. Ўша пайтда мактабларда муаллимлик қилаётган амакилари Абдулҳамидбек ва аммаси Лилахонларга эргашиб, муаллима бўлиш иштиёқи унинг орзусига айланади.

Мактабни битириб, Тошкент педагогика институтига ўқишга киради. Институтни тугатиб, Нодирахон бир қанча вақт Тошкент мактабларида муаллималик қилган. Турмушга чиққач, ўғил-қизлари туғилишган ва ишлай олмаган.

Нодирахон Жўрабек авлодларидан бири бўлган Мухторхон Раҳимовга турмушга чиққан бўлиб, уларнинг никоҳидан бир нафар

Ўғил Амирбек 1987 йил, уч нафар қиз: Иродахон 1985 йил, Нозимахон 1989 йил, Бекнозахон 1997 йили туғилган.

БОИРХОН АМИРСАЙИДОВ (1935-2002) Саййид Амруллохбекнинг иккинчи ўғли бўлиб, у 1935 йил Украинанинг Херсон вилояти Скадовск туманида туғилган. Боирхон туғилганда онаси Дамдорхон 28 ёшда бўлган. Унинг болалик даври сургунда Украинада ўтган. У 2 ёшга тўлганида отаси Саййид Амруллобек “халқ душмани” деб эълон қилиниб, қамоққа олинади. Отаси қамалиб, гўдак Боирхон бувиси ва онаси қарамоғида қолади. Саййид Амруллохбек ва Абдулхамидбекни таниган-билган сургундаги кулоқ оилалари Дамдорхон ва унинг фазандларининг еб-ичишидан хабар олиб, уларга моддий кўмак бериб туришади. Сургунда бутунлай бегона одамларнинг бир бутун оила бўлиб, ҳамжихатликда, бир-бирларини кўллаб-қувватлашлари сургун, кейинчалик урушнинг оғир ва машаққатли дамларини енгиб ўтишнинг асосий омили бўлди.

1941-1942 йиллар Украинани тўла босиб олган немис армияси у ерда мавжуд бўлган маориф ва соғлиқни сақлаш тизимларини қайта ташкил этиб, мактаб ёшидаги болаларни ўқита бошлайди.

1942 йил етти ёшга тўлган Боирхон шундай мактабларнинг бирига бориб савод чиқаради. У ўша даврда украин ва рус тилларини билиб, маҳаллий мактабда қийналмай ўқийди.

Урушдан қайтаётган тоғаси йўл-йўлакай уларни кўргани бориб, Тошкентга олиб қайтишга имкон топади ва уларни 1947 йили ватанига қайтариб олиб келади. Ватанга қайтган Боирхон отаси ва опалари Қадрияхон, Муҳаббатхонлар билан дийдорлашади. Лекин сургундан қайтган оилани Тошкентга киритмайдилар, шаҳардан 100 км узоқликда бўлган Далварзинда яшашга мажбур қилинадилар.

Илм-маърифатга ниҳоятда ташна бўлган Боирхон дастлаб етти йиллик ўрта маълумот олиб, сўнг Тошкент темирйўл техникумига ўқишга киради. Темир йўлларни қуриш ва лойиҳалаш мутахассислиги бўйича техник касбини эгаллайди. Ўқишни битирган Боирхон Давлат энергия проект институтида техник, муҳандис, гуруҳ раҳбари, катта муҳандис бўлиб ишлайди. Ҳаёт изга тушиб, турмушлари яхшилана боради. Унинг олий маълумоти бўлмаса ҳам заҳматкаш ва фаол ишчи эди. Ўзининг умри давомида, айниқса, болалик ва ўсмирлик даврида жуда кўп заҳмат чекди. Сургун ва уруш оқибатларини кўрди. Унинг табиатида ўжарлик, тезлик, шаддодлик аломатлари бўлса-да, аммо юмшоқ ва ширинсўз эди.

У китоб йиғиб, уларни ўқишни яхши кўрар, дунёвий илмлардан тарих ва математикага қизиқар, мусиқа тинглашни ҳам ёқтирарди.

У маданиятли ва ўқимишли киши бўлгани учун “Ўзмеvasабзавот ва вино тайёрлаш” кўмитасига бош мутахассисликка ишга таклиф этишади. Тез орада жамоадошлари орасида хурмат-эътиборга сазовор бўлади.

Ёши улғайиб қолган Боирхон қариндош-уруғнинг маслаҳатгўйига айланиб, ота ва акаларининг удумларини давом эттираётган паллада 2002 йил 67 ёшида вафот этади. У отаси ҳамда акаси ёнига “Жўрабек” қабристонига дафн қилинади.

Боирхон 1973 йили Муборақхон Элибой Раҳмонзода кизига уйланган. Муборақхон риштонлик бўлиб, онаси Дамдорхоннинг жиянининг қизи эди. Улар аҳил ва иноқ яшайдилар, аммо Аллоҳ аввал уларга фарзанд бермайди. Ноумидликка тушмасдан сабр қиладилар. Ниҳоят орадан олти йил ўтиб, Аллоҳ уларга фарзанд неъматини ато этади. Бу орзиқиб кутилган фарзанд киз бўлиб, исмини Хонзодахон деб қўйдилар. Орадан икки йил ўтиб иккинчи киз Мунисахон туғилади.

ХОНЗОДАХОН АМИРСАЙИДОВА Боирхоннинг тўнғич қизи бўлиб, у 1979 йил Тошкент шаҳрида туғилган. Унинг болалик даври Тошкент шаҳрида ўтган. Хонзодахон хусн бобида тенги йўқ, ақл-идрокда беназир бўлиб, у Боирхоннинг дилбанди эди.

У мактабда ўқиб юрган кезларидаёқ ҳинд-урду тилига кизиқа бошлайди. Бу кизиқиш орзуга айланиб, 1996 йили мактабни битириб, Тошкент Шарқшунослик институтининг филология факултетининг урду бўлимига ўқишга киради ва ҳинд-урду тиллари бўйича мутахассис бўлиб етишади.

Хонзодахон отаси Боирхон ҳаётлигида турмушга чиққан бўлиб, ҳозирда у Робияхон, Рухсорахон ва Фансуруллоҳбекнинг онаси.

МУНИСАХОН АМИРСАЙИДОВА Боирхоннинг иккинчи қизи бўлиб, у 1981 йили Тошкент шаҳрида туғилган.

Мунисахон 1998 йили Тошкент Шарқшунослик институтининг филология факултетининг турк тили бўлимига ўқишга киради.

У отаси вафот этганда институтнинг учинчи босқич талабаси эди. Институтни битиргач, онаси ва қариндошларининг розилиги билан Улуғбек исмли йигитга турмушга чиқиб, уларнинг никоҳидан Хондамир ва Диёрхонлар туғилган.

Муборакхон ҳозирда қизлари ва набиралари ардоғида бахтли ҳаёт кечириб келмокда.

ТЕМУРБЕК АМИРСАЙИДОВ Саййид Амруллобекнинг кенжа учинчи ўғли бўлиб, у 1948 йили Тошкент шаҳрида туғилган. Саййид Амруллохбек оиласи худди Темурбек туғилган Далварзинда яшашга ҳукм қилинган эди. Оила Темурбек икки ёшга тўлганда Далварзиндан қайтиб, Қорасувдаги танишларининг уйида (Ойхоланинг ҳовлиси) жойлашиб, яшай бошлайди. Ҳеч қандай шароити йўқ, бир хонада тикилиб яшаётган Саййид Амруллохбек оиласига бефарқ бўлмаган ва Амир Саййидбекни яхши таниган Асрорхон ака Қорасувдаги Жданов колхозида ўзига тегишли энди қурилиб, ҳали томи тўлиқ ёпилмаган, бир уй ва даҳлизи битган уйида яшаб туришларини таклиф этади.

Ёш Темурбекнинг болалик даври Тошкент ва Далварзинда ўтиб, ўйнаб-қулиб яшашга имкони бўлмаган. У болалигида ҳам ниҳоятда жиддий эди.

У 1955 йили 156-ўрта мактабнинг биринчи синфига ўқишга боради. 1966 йили Тошкент Политехника институтининг қурилиш бўлимига кириш учун ҳужжатларини топширади. Беш йил институтда ўқиб, 1971 йили уни тугатади ва қурувчи-муҳандис касбини эгаллайди. Шу йили отаси Саййид Амруллохбек вафот этади. Институт йўлланмаси билан Сув хўжалиги вазирлиги қошидаги “Ўздавсувлройиҳа” лойиҳалаш институтида муҳандис, кейинчалик катта муҳандис, гуруҳ бошлиғи бўлиб ишлайди. Бу лойиҳалаш институти 1975 йили “Ўзсув саноат қурилиш” лойиҳалаш институтига айлантирилади. Шу институтда катта муҳандис, гуруҳ раҳбари бўлиб ишлаб, 1977 йили Тошкент давлат университети қошидаги малака ошириш институтига ўқишга юборилади.

1978 йили малакасини ошириб қайтган Темурбек Сув хўжалиги вазирлиги томонидан Сурия Араб Республикасига Мискина чўллариини ўзлаштириётган ўзбек ирригаторлари қаторига хизмат сафарига юборилади.

1982 йили хизмат сафарини яқунлаб ватани Тошкентга қайтиб келади, институтда хизматини давом эттиради.

1992 йили “Ўзқишлоқсув таъминоти” лойиҳалаш институтига бош муҳандис бўлиб ишга ўтади. 1995 йили шу институтда директор бўлиб ишлайди.

1999 йили немис мутахассислари билан “Хоразм вилоятининг ичимлик сув таъминоти” лойиҳасида бош муҳандис бўлиб иштирок этади. Лойиҳани 2002-2003 йиллар тугатиб, яна “Ўзқишлоқсув таъминоти” институтига қайтиб бориб, бош муҳандис ва директор бўлиб ишлайди.

2008 йили нафақага чиқади. Темурбек 1975 йили Мавлудахон Раҳимберди қизига уйланади. Уларнинг никоҳидан 1976 йилда Бекзодхон исмли ўғил, 1977 йилда Саидахон исмли қиз туғилган.

БЕКЗОДХОН АМИРСАЙИДОВ 1976 йил Тошкент шаҳрида туғилган. У икки ёшлигида отаси Темурбек Сурия Араб Республикасига ишга юборилади. Оиласи ҳам у билан бирга кетган эди. Унинг болалик даври Тошкент ва Суриянинг Ас-Саура (Инқилоб) шаҳрида ўтган.

Отаси билан Суриядан қайтган Бекзодхон 1983 йили 19-ўрта мактабнинг биринчи синфига ўқишга боради. 1993 йили ўрта мактабни битириб, Тошкент Давлат Техника университетининг энергетика бўлими талабаси бўлади. Талабалик ҳаётининг аччиқ-чучугини тортган Бекзодхон беш йил ўқиб-ўрганади.

1998 йили муҳандислик дипломини химоя қилиб, муҳандис-электрчи касбини эгаллайди. Университет йўлланмаси билан Шайххонтохур тумани РЭСида электрчи бўлиб иш бошлайди. Илмга ташна бўлган Бекзодхон кундузи ишлаб 2003 йили Молия институтининг сиртқи бўлимига ўқишга қиради, уни 2007 йили битириб, Ўзбекистон давлат акциядорлик компаниясига тегишли иқтисодиёт бирлашмасига бошлиқ ўринбосари бўлиб хизмат қила бошлайди. Тиришқоқ, зийрак, билимли мутахассис Ўзбекистон Молия вазирлигида ёнилғи комплекси бўлимининг бошлиғи этиб тайинланади. Ҳозирда шу лавозимда хизмат қилиб келмоқда.

2002 йили Бекзоднинг кўнгли, икки томоннинг розилиги билан Динорахон Темурбеклар оиласига келин бўлиб тушади. Уларнинг никоҳидан уч нафар қиз: Ҳилолахон 2003 йил, Ширинахон 2004 йил ва Мадинахонлар 2010 йил туғилганлар.

САИДАХОН АМИРСАЙИДОВА Темурбекнинг ёлғиз қизи бўлиб, у 1977 йили Тошкент шаҳрида туғилган. Темурбек Сурия Араб Республикасига хизматга отланганида бир яшарлик қизалоқ эди. Сурия Араб Республикасидан қайтган Саидахон болалар боғчасига қатнаб, 1984 йили 115-ўрта мактабнинг биринчи синфига ўқишга қира-

ди. Мактабни тугатиб, 1994 йили Тошкент Давлат Техника Университети қошидаги қизлар коллежининг иқтисодиёт бўлимига ўқишга кириб, у ерда тўрт йил ўқиб, ҳисобчи мутахассислигини эгаллайди.

1998 йил Гидроузел корхонасида ҳисобчи бўлиб иш бошлайди. Ҳисобни яхши билган Саидахон 2006 йилда “Ўз Транс ГАЗ” бирлашмасига таклиф қилинади ва ҳозирда шу корхонада ишлаб келмоқда.

2000 йили Файзулла ака ўғли Шухратдан Темурбекнинг уйига Саидахоннинг қўлини сўраб, совчилар келади. Икки томоннинг розилиги ва ёшларнинг кўнгли билан уларнинг никоҳ тўйи бўлиб ўтади. Саидахон ва Шухратжонларнинг никоҳидан Ботирбек 2001 йил, Иродахон 2004 йил ва Фарангиза 2010 йил туғилган.

ҚАДРИЯХОН (Ёркиной) (1925-2008) Саййид Амруллоҳбекнинг тўнғич киз фарзанди бўлиб, у 1925 йили Тошкент шаҳрида туғилган. Қадрияхон туғилиб, бир ёшга етар-етмай бобоси Амир Саййидбек вафот этади. Унинг болалик ва ёшлик даври Тошкент ҳамда Украинанинг Херсон вилоятида ўтган. Саййид Амруллоҳбекнинг меҳри бу қизига баланд бўлиб, зехни ўткир, жуда хушфезъл бўлган кизи билан фахрланар эди.

Бувиси Хожал Сучукой ниҳоятда фариштали, диёнатли аёл бўлган, шунинг учун маҳалла-қўйда уни ёшу қари баравар хурмат қилган, одамлар орасида бу ажойиб аёл “пошша ойи” деган ном билан шуҳрат топганди. Қадрияхон ёшлигиданоқ шу бувиси билан бирга бўлиб, ундан боболари Шоҳрухбий, Амир Умархон, Худоёрхон, Жўрабек ва Бобобеклар кассаларини эшитган эди.

1930 йил Қадрияхон беш ёшга тўлганда бутун оила “қулоқ” қилиниб, Украинанинг Херсон вилоятига сургун қилинади. Саййид Амруллоҳбек ва Абдулҳамидбек Херсон вилоятининг Скадовск тумани биринчи пахта совхозининг 4-бўлимида 6 йиллик тўлиқсиз ўрта мактаб очиб, қулоқ болаларига сабоқ бера бошлайдилар. Бу мактаб ҳашар йўли билан қурилган бир қаватли бино бўлиб, 1931 йили Қадрияхон шу мактабнинг биринчи синфига ўқишга боради. 1937 йили отаси ва амакиси қамокқа олинмасдан бурун 6 йиллик маълумотни олиб, ўқишни давом эттириш мақсадида уни Тошкентга жўнатиб юбордилар. Вокзалда Қадрияхонни холаси Ўғилхон, аммаси Иноятхон, синглиси Муҳаббатхонлар кутиб оладилар.

Сургундан қайтган Қадрияхон холаси Ўғилхоннинг уйида яшай

бошлайди. Отасининг қамалгани ҳақидаги хабарни эшитиб гангиб қолади. Бу орада холасининг турмуш ўртоғи поччаси Азаматбек Худоевхонов ҳам тергов қилиниб, қамоққа олинади.

1938 йили бувиси Хожал Сучукойнинг ўзга юртдаги ўлиmidан бир оз ўтиб, поччаси Азаматбек ҳам вафот этади. Оиланинг ҳамма ташвиши – болаларни боқиш, тарбиялаш масъулияти Ўғилхоннинг зиммасига тушади. Уй-рўзғор ишларида унинг ёрдамчиси бўлиб ўн тўрт ёшли Қадрияхон қолган эди.

1941 йили уруш бошланиб, қатағон қилинган оилаларнинг аҳволи яна ҳам оғирлашади. Уларга моддий томондан қийин эди. Аммо улар бориға қаноат қилишарди. Уруш йиллари очарчилик, орада қанча азобли кунлар, йиллар ўтди. Ҳеч кимға оғир, машаққатли ҳаёт насиб этмасин, аммо қийинчилик кишини ҳар томонлама “пишитар” экан. Доимо қийинчиликлар орасида яшаб, институтнинг иккинчи курсида ўқиётган Қадрияхонни сўраб совчилар кела бошлайди.

1944 йили уруш охирлаб қолган, Саййид Амруллохбек ҳужжатсиз юрган кезлари синглиси Иноятхон, Дамдорхоннинг опаси Ўғилхонлар унга Қадрияхоннинг қўлини сўраб, Махдуми Аъзам авлодларидан Саййид Ғулом ўғли Саййид Маҳмудхондан совчилар келаётганини оҳиста айтадилар. Шунда Саййид Амруллохбек Ленинград (Петроград) қишлоқ хўжалик институтини битириб, агроном бўлган бўлғуси куёви Саййид Маҳмудбек билан шахсан учрашиб, суҳбатлашади ва уларнинг никоҳига розилик беради.

1945 йили уларнинг никоҳ тўйи бўлиб ўтади. Рўзғор, тўй ташвишлари билан имтиҳонларға қатнаша олмаган Қадрияхон ўқишни давом эттира олмайди ва шу маълумоти билан қолиб кетади. Уй-рўзғор харажатларини Саййид Маҳмудбек таъминлаб турган бўлса-да, бекор ўтиришни эп билмаган Қадрияхон савдо-сотик ишлари билан шуғулланади.

1947 йили онаси Дамдорхон, укалари Бобурхон, Боирхон, сингиллари Нинахон, Лилахонлар сургундан қайтиб келадилар. Қадрияхон турмуш ўртоғи Саййид Маҳмудбек билан уларнинг ҳужжатларини расмийлаштиришда уларға ёрдам берадилар ҳамда моддий кўмаклашадилар.

Қадрияхон “Новинка” модалар ательесида дизайнер, бичиқчи бўлиб ишлаб, ишчи-хизматчилар орасида эътиборға сазовор бўлади.

У 1993 йили қарилик нафақасига чикди.

Саййид Маҳмудбек ғоят адолатли ва ҳалол киши эди, батартиб ва озода юрарди. Ҳозиргача маҳалладаги кексалар уни мақтаб эслайдилар. У ҳақиқий мусулмонга хос фазилатга эга эди.

Қадрияхонда ҳам Саййид Маҳмудбекдаги яхши фазилатлар бор эди. Ҳалоллик, меҳнаткашлик, меҳрибонлик каби фазилатлар уларни бир-бирига боғлаб турарди. Шунинг учун бўлса керак, барча машаққатларни биргаликда енгиб ўтишди, қирқ беш йилдан ортиқ бирга яшашди.

Саййид Маҳмудбек 1988 йили вафот этди ва у Минор қабристонига дафн қилинди.

Ҳаётнинг ҳам оғир, ҳам энгил кунларида яшаб кўрган, ота-боболарининг хотирасини доимо ёдида тутган Қадрияхон қариндош-уруғлари билан силаи раҳми узмайди. Умри давомида атрофига барҳаёт хон авлодларини йиғиб, яхши кунларида ҳам, ёмон кунларида ҳам маслаҳатларини аямай бош-қош бўлади. Бобо-бувилари ҳақида хотираларини эшитган, билган, кўрган воқеаларни сўзлаб беришдан эринмас эди.

У ҳар қандай даврага сиғиб кетадиган ёқимтой аёл бўлиб, қайси даврада пайдо бўлса файз кирарди.

Қалби меҳр-саховатга тўла Қадрияхон 2008 йили 83 ёшида бу дунёдан камсуқумгина кўз юмди. Уни Минор қабристонига онаси Дамдорхон, холаси Ўғилхон, сингиллари Муҳаббатхон ва Ўқтамхонлар ёнига дафн қилишади.

Қадрияхон ва Саййид Маҳмудбекларнинг никоҳидан ёлғиз қиз фарзанд Шоистахон 1948 йилда туғилган.

ШОИСТАХОН Қадрияхоннинг ёлғиз фарзанди бўлгани учун ота-онасининг бахти, қувончи, умиди, кўзларининг нури эди. У оғир, босиқ қиз бўлиб улғайди. 1966 йили ўрта мактабни битириб, Тошкентда янги ташкил топган чет тиллар институтининг роман-герман тиллари бўлимига ўқишга киради. Талабалик даврида устозлари ва талабалар орасида эътибор қозонади. 1970 йил институтни битириб, меҳнат фаолиятини марказий банкда бошлайди. Кейинчалик 1971-1992 йиллари Тошкент политехника институти, 1992-2011 йиллари Тошкент иқтисод университетига талабаларга инглиз тилидан сабоқ бериб, нафақага чиқади.

Шоистахон билан Жаҳонгирбеклар турмуш қуришган бўлиб, уларнинг никоҳидан уч нафар қиз: Шаҳнозахон(1982-1997 йй.), Нигинахон(1986 й.) ва Муштарийхон(1991 й.)лар туғилган.

Шахнозахон 1997 йили фожиали тарзда автохалокат туфайли вафот этган.

Нигинахон 2008 йили Тошкент иқтисод университетини битириб “Лукойл” компаниясида ишламоқда. Муштарийхон ҳам 2013 йили Тошкент иқтисод университетининг “Халқаро маркетинг” бўлимини битириб, Тошкентдаги “Женерал моторс” компанияси корхонасида маркетинг бўлиб фаолият кўрсатмоқда.

НИНАХОН ШОМУРОДОВА (Амирсаййидова) Саййид Амруллобекнинг учинчи қизи бўлиб, у 1932 йили Украинанинг Херсон вилояти Скадовск туманида туғилган. Туғруқ пайтида Дамдорхонга доялик қилган шифокор аёлнинг исми Нина бўлиб, у чинкириб дунёга келган чақалокни биринчи бўлиб қўлига олган. Ташқарида хабар кутиб турган Саййид Амруллохбекни қиз фарзанд билан табриклайди ва чақалокни келажакда шифокор бўлишини тилайди. Ундан чақалокка ўз исмини қўйишини илтимос қилади. Доянинг истагини амалга оширган Саййид Амруллохбек қизига Нинахон деб исм қўйди. Бу исм аввалига ғалатироқ туюлиб, кейинчалик бунга кўникиб кетилган.

1937 йили отаси “халқ душмани” деб қамокка олинганида у беш ёшли кизалок эди. Ўша пайтлар қамок, сургун, кулоқ, халқ душмани, ёт унсур, айрилик, мотам деган сўзларнинг маъносига тушунмас, аммо бу сўзлар унинг мурғак қалбида бир умрга мухрланиб қолган.

1938 йил сургунда, ўзга юртда икки ўғли қамалиб қолган Хожал Сучукойнинг юраги бундай жабру зулми кўтара олмайди. Бу қандай бедодликки, шўро мустамлакаси сиёсатдонларининг нотўғри сиёсати туфайли ожиз, нимжон икки фарзанди қамалган онахон ватандан узокда, ўзга юрт тупроғида вафот этса...

Марҳуманинг дафн маросимини Дамдорхон ва кичик Бобурхон ўтказдилар.

1938 йил онаси вафотидан сўнг оқланиб, қамокдан озод этилган Абдулхамидбек акасининг рўзғорига ёрдам бера бошлайди.

1939 йили етти ёшга тўлган Нинахон Скадовскдаги маҳаллий тўлиқсиз ўрта мактабда ўқиб, билим олади. Бу пайтга келиб, рус ва украин тилларини ўрганиб олганди.

Бобурхоннинг саъй-ҳаракати, тинимсиз меҳнати эвазига бу оила бошидан йўқчилик ва очарчиликни ўтказмайди.

1941 йили уруш бошланиб, немислар Германияси Украинани тўлиқ босиб олди. Босиб олинган Херсон вилояти Скадовск тумани қи-

шлоқларида яшаётган Саййид Амруллоҳбек оиласи ҳам босқинчилар кўлида қолиб кетади.

1942 йил охирларида ишга кетган Бобурхон уйга келмай қолади. Ундан хавотир олган Дамдорхон йиғлаб юборади. Онасининг аҳволини кўрган Нинахон акасидан хабар олиш мақсадида 30 км йўлни пиёда немислардан бекиниб, ўрмон ичи дарахтларни паналаб, акасини кидириб боради. Оёқлари шилиниб, қабашиб кетган синглисини кўрган Бобурхон нима гаплигини тушунади. Синглисига комбайн бузилиб, бора олмаганини айтиб, кишлоққа кетаётган аравага ўтқазиб юборади. Йиллар ўтган сари у шифокор бўлишни орзу қилади. 1947 йили Тошкентга қайтиб келган Нинахон шифокорлар тайёрлайдиган Охунбобоев тиббиёт билим юртининг фелдшер-акушерлик бўлимига хужжат топширади.

1954 йили Тиббиёт билим юртини “қизил диплом” билан битирган Нинахон Тошкент тиббиёт институтининг санитария бўлимига қабул қилинади. Ўқишда фаол изланувчан, илмга ташна бўлган Нинахон бу институтни 1960 йилда битириб чиқади. Унинг меҳнат фаолияти 7-шаҳар касалхонаси қошидаги 19-шифохонада болалар шифокорлигидан бошланади. Бу шифохона эски шаҳарнинг “Ҳазрати имом” (Хастимом) даҳасида жойлашган. Бемор болалар эски шаҳарлик бўлиб, яшаш жойларида шарт-шароит, санитария аҳволи оғир эди. У бемор болаларнинг энг яхши табиби, моҳир ташкилотчи, фидоий, ширинсўз инсон сифатида эски шаҳарликлар ўртасида зўр обрў-эътибор, катта ҳурмат қозонади.

1964 йили 12-болалар шифохонасига ишга ўтади. У ердан нафақага чиқиб, ёши 65 га етгунча фаолият кўрсатди. Шифохона жамоаси ва ҳамкасблари орасида жуда катта ҳурматга эришади.

У ўзининг кўп йиллик самарали меҳнатлари учун бир қатор нишон ва медаллар билан мукофотланган.

1961 йили у Мирсоат Шомуродовга турмушга чикқан. Мирсоат аканинг бобоси Шомуродбой Қашғар маҳалласида катта бойлардан бири бўлиб, Амир Саййидбек билан дўст эди. Уларнинг никоҳидан Шоҳидахон 1962 йил, Шаҳзодбек 1963 йил, Шаҳнозахон 1965 йил, Санжарбек 1969 йил туғилган.

ШАҲЗОДБЕК ШОМУРОДОВ Нинахоннинг тўнғич ўғли бўлиб, у 1963 йил Тошкент шаҳрида туғилган. У барча болалар каби аввал боғча, етти ёшга тўлгач эса Тошкент шаҳар 70-ўрта мактабининг би-

 Шоҳруҳбек Умаров. ХУДОЁРХОН АВЛОДЛАРИ ТАРИХИ

ринчи синфига ўқишга боради. Мактабни “1980 йил тугатиб, шу йили Тошкент Политехника институтининг радио электроника ва автоматика бўлимига ҳужжатларини топширади ва институт талабаси бўлади.

1985 йили институтни битириб, муҳандис-электрик мутахассислигини эгаллайди. СаюзЭВМ корхонасида муҳандис бўлиб иш бошлайди.

Шаҳзодбек муҳандис бўлиш билан бирга фаол тадбиркорлик ва ташкилотчиликка эга, шу боис шаҳарнинг турли корхоналарида раҳбарлик лавозимларида ишлаб келмоқда. 1995 йили Шаҳзодбек онаси Нинахонга Юлдузхон исмли шифокор кизни ёқтириб қолганини айтади. Шифокордан келин қилиш орзусида бўлган Нинахон бу ҳақда Мирсоат акага маслаҳат солади. Маслаҳат бир жойдан чиқиб, шу йили ёшларнинг висол тўйи бўлиб ўтади.

Уларнинг никоҳидан Шоҳруҳбек 1996 йил, қизлар: Бекнозахон 1998 йил, Шаҳринозахон 2004 йил туғиладилар.

САНЖАРБЕК ШОМУРОДОВ Нинахоннинг иккинчи ўғли бўлиб, 1969 йил Тошкент шаҳрида туғилган. У оиланинг энг кенжа сеvimли эрка фарзанди эди.

Мактабдан сўнг у 1986 йили Тошкент Политехника институтининг Радио-электроника ва автоматика бўлимида ўқийди ва уни 1992 йили тамомлайди. Орада 1988-1989 йиллари ҳарбий хизматда бўлиб қайтган ёш муҳандис “Ёшлик” кичик корхонасида иш бошлайди. Илмга ташна Санжарбек Тошкент Политехника институтининг кимё технология бўлимига ўқишга кириб, иккинчи мутахассисликни эгаллаб, муҳандис-технолог дипломини ҳам олади. Ҳозир турли раҳбарлик лавозимларида фаолият кўрсатиб келмоқда.

Санжарбек 1998 йили Азизахон исмли кизга уйланган ва уч нафар фарзанди бор.

Қизи Шаҳризодахон 1999 йил, ўғиллари Амир Саййидбек 2001 йил, Саййид Аълохон 2007 йил туғилган ва улар 50 сон мактабда таҳсил олишади.

ШОҲИДАХОН Нинахоннинг катта қизи бўлиб, 1962 йили Тошкент шаҳрида туғилган. Шоҳидахон 12-ўрта мактабда 10 йил ўқиб, сўнг Тошкент Политехника институтининг кимё-технология факултетининг керамика технологияси бўлимига ўқишга қабул қилинади ва мазкур институтни имтиёзли диплом билан тамомлайди. Давлат имтиҳон комиссиясининг тавсиясига кўра керамика техно-

логияси кафедраси аспирантурасига ўқишга қабул қилинади. Аспирантурани муваффақиятли тамомлаб Шохидахон техника фанлари номзоди илмий даражасини олган. Ҳозир Тошкент кимё технология институтида талабаларга сабоқ бериб келмоқда.

Шохидахон 1990 йили Илҳомжон Ҳасановга турмушга чиққан. Уларнинг никоҳидан қизи Камолабону 1991 йил туғилган. У кимё технология институти магистранти. Ўғли Шаҳриёрбек 1993 йил туғилган. Тошкент Техника университетининг энергетика факультетида таҳсил олмоқда.

ШАҲНОЗАХОН Нинахоннинг иккинчи қизи бўлиб, у 1965 йили Тошкент шаҳрида туғилган. 1972 йилм 12-ўрта мактабнинг биринчи синфига ўқишга бориб, 1982 йили уни битирган. Шу йили Низомий номидаги Тошкент педагогика институтининг дефектология бўлимига имтиҳонларни топшириб, институтнинг биринчи босқичига қабул қилинади. Шаҳнозахон тоғаси Бобурхонга келин бўлган.

1987 йили ўқишни битирган Шаҳнозахон институт аспирантурасида ўқиб, илмий изланиш олиб борган ва педагогика фанлари номзоди илмий даражасини олган. Дефектология кафедрасида ўқитувчи, катта ўқитувчи, доцент, ҳозирда кафедра мудири бўлиб ишлаб келмоқда.

Шаҳнозахон ва Азаматбекнинг никоҳидан икки фарзанд дунёга келган. Ўғли Комронбек 1992 йилда туғилган. Ҳозир ҳуқуқ соҳасида таҳсил олмоқда. Қизи Ситорахон 1994 йили туғилган. Ҳозирда чет тилига ихтисослашган лицейда ўқимокда.

2004 йили Мирсоат ака Шомуродов вафот этди. Уни Минор кабристонига дафн қилишди.

Қалби одамларга нисбатан меҳру муҳаббатга, саховатга, шафқатга тўла Нинахон фарзанду набиралари ардоғида ҳаёт кечириб келмоқда.

ЛИЛАХОН (Сарафрозхон) (1937-1986) Саййид Амруллоҳбекнинг учинчи қизи бўлиб, у ҳам 1937 йили Украинанинг Херсон вилояти Скадовск туманида туғилган. У туғилганда отаси Саййид Амруллоҳбек “халқ душмани” деб қамокка олиниб, бир ёшга тўлганида бувиси Хожал Сучукой вафот этгади. У қулоқ қилинганларнинг фарзандлари ҳамда ўша ерда яшаётган маҳаллий (рус, украин) болалари билан бирга катта бўлган.

1945 йили уруш тугаб, вилоят немис босқинчиларидан озод этилгач, қайта очилган маҳаллий қишлоқ мактабининг биринчи

синфига ўқишга борди. Бу пайтга келиб, у рус ва украин тилларини ўзлаштириб олган жажжи қизалоқ эди. 1946 йил охири урушдан қайтиб келаётган тоғалари Ҳабибуллоҳхон опа ва жиянларидан хабар олиш мақсадида уларнинг олдига кириб ўтади. Тоғаси маҳаллий назоратчилардан уларни Тошкентга олиб кетишга рухсат олади. Дамдорхон, Бобурхон, Бобурхон, Нинахон ва Лилахонлар тоғалари Ҳабибуллоҳхон билан ҳарбий поезд эшелонида Тошкентга қайтиб келадилар. Тошкентга келишади, оталари Саййид Амруллоҳхон ва бошқа қариндош-уруғлар билан кўришадилар. Тошкентда бир оз яшагач, ўша даврда ўрнатилган тартибга кўра, уларнинг оиласи кулоқ қилингани учун шаҳардан 100 км нарида яшашга мажбур қилинади.

1950 йил Саййид Амруллоҳбек оиласи Тошкентга қайтиб келади. Шу йили у ўрта мактабнинг бешинчи синфига қабул қилинади.

1955 йили катта акаси Бобурхон уйланади. Шу йили келин тушириб, юртга тўй берган Саййид Амруллоҳбек кенжа қизи Лилахонни Педагогика институтининг биология бўлимига ўқишга киргани билан муборакбод этади.

1960 йили институтни битирган Лилахон йўлланма билан Тошкент шаҳрида янги очилган 7-мактаб интернатига ўқитувчи-тарбиячи қилиб ишга юборилади. Ота ва амакиси Абдулҳамидбекнинг насихат ва маслаҳатларига кулоқ солган ёш муаллима болалар билан тез тил топишиб, улар орасида эътибор қозонади.

Унинг исми жисмига монанд бўлиб, хусн-латофатда, ақл-идрокда ва илму одобда Яратган унга саҳийлик қилган. Шундай оқила жиянини қўлдан чиқаришни истамаган аммаси Иноятхон уни иккинчи ўғли Талъатхонга келин қилиш мақсадида акаси Саййид Амруллоҳбекка маслаҳат солади. Саййид Амруллобек сингисининг таклифига рози бўлади. Лилахон ва Талъатхонларнинг тўйлари камтарона, ихчам, қариндош-уруғ, маҳалла-кўй, ёру биродарлар иштирокида бўлиб ўтади. Тўйдан кейин Талъатхон Наманган вилоятининг Чортоқ шаҳарчаси дорихонасига ишга юборилади, у ерда яшаб қолган Талъатхон оиласини кўчириб олиб кетади. Лилахон Чортоқ шаҳарчаси мактабларининг бирида ўқувчиларга сабоқ бериб, муаллимлик қилди.

Ўзининг қисқа умри давомида муаллималик қилган Лилахон ёшларни қийинчиликлардан қўрқмасликка, ҳалол, тўғрисиўз бўлишга, ўқиш, идрок қилиш орқали дунёни англашга, она Ватанни жону дилдан севиш ва берилган неъматларга шукр қилишга чақирди.

Бор-йўғи 49 йилгина яшаган Лилахон фарзандларининг тўйини кўрмай, армон билан 1986 йили бу дунёни тарк этди.

Ҳаётининг сўнги дамларида ҳам унинг нигоҳи фарзандларида бўлиб: “Ўқинглар, саботли, довюррак йигит-қизлар бўлинглар”, деб насиҳат қилди. Бу панд-насиҳатлар фарзандларининг хотирасида бир умр мухрланиб қолди.

Лилахон ва Талъатхонлар никоҳидан тўрт нафар фарзанд туғилган. Ўғиллари: Отабек, Ойбек ва Элбек. Қизлари Муножотхон. Улар ҳақида маълумот Иноятхоннинг авлодларида келади.

АБДУЛҲАМИДБЕК АМИРСАЙИДОВ Амирсайидбекнинг иккинчи ўғли бўлиб, у ҳақида маълумотларни ўғли Темучинбек Амирсайидов шундай ёзган:

“Дадам – Амирсайидов Абдулҳамид Амирович (1904 й. 24.01 – 1992 й. 10.06) Тошкент шаҳридаги Оқ уй даҳасида туғилган. Унинг отаси – Амир Сайидбек Насриддинбек ўғли бизнинг Амирсайидовлар сулоламизга асос солган. Насриддинбек эса Кўконнинг сўнги ҳукмдори Худоёрхоннинг ўғли бўлган. Менинг отам Худоёрхоннинг чевараси. 1875 йил 29 августда рус кўшинлари “Маҳрам” қалъасини босиб олгач, генерал-губернатор К.П.Кауфман мустақил Кўкон хонлиги тугатилганини эълон қилади.

Дадам истеъдодли, донишманд, кенг фикрловчи ва доимо янгиликка интилувчи инсон бўлиши билан бирга, беш нафар фарзанди ва неча-неча юзлаб ўқувчилари учун ажойиб мураббий-устоз эди. Қатагон даврларидаги барча қийинчиликлар, машаққатлар ва тазйиқларни ҳеч кимга суянмасдан мустақил равишда ҳал қилиш одати, жонажон юртдан сургун қилиниши унинг сабр-бардошини, характерини янада тоблади ва мустаҳкамлади.

Иккинчи жаҳон урушидан кейинги оғир йилларда доимий тураржойи бўлмаганидан унга ҳар хил ижара уйларда яшашга, ҳар куни 5-6 километр пиёда йўл босиб, ишга бориб-келишга ва ҳамма нарсани тежаб-тергаб сарфлашга тўғри келган. Уч нафар фарзандини боқиш учун асосий ишидан ташқари совхоздан ижарага ер олиб, унда картошка, пиёз, маккажўхори етиштирарди. 1951 йили захирадаги офицер Веревкинлардан ижарага уй олиб, бутун оиласини қишлоқ (4-ГЭС)дан Янгийўл шаҳридаги Шакарли (Сахарный – яқинида қанд лавлагидан шакар ишлаб чиқарувчи завод бўлганидан шундай аталган) маҳалласига кўчириб боради. Ҳозир бу ерда Янгийўл ёғ-мой комбинати жойлашган.

1953 йили қиш жуда қаттиқ келиб, боғдорчилик совхозининг катта боғи совук урганидан бутунлай куриб қолгач, унинг ўрни ўқитувчилар ва бошқа муҳтож одамларга хусусий уйлар куриш учун бўлиб берилди. 1954 йилда биз ҳам дон тайёрлаш корхонаси яқинидаги боғдорчилик совхозидан ер майдони олдик. Дадам ва онам бир оз кўшимча даромад топиш учун мактабда икки сменадан ишлашарди, кечқурунлари, баъзида керосин чироклар ёруғида ўқувчиларнинг даста-даста дафтарларини текшириб чиқишарди. Ўша йилнинг охирида катта оилага мўлжаллаб ўзимизга шинам уй куришга киришдик. Қийинчиликлар даврида бу ўзига хос жасорат эди. Уйимиз курилиши ўн йил давом этди. Лекин шу давр мобайнида бутун ҳовлимиз узум ишқомлари, бошқа мевали дарахтлар, помидор, булғор қалампери, маккажўхори, турли кўкатлар ва гуллар билан қопланиб, ҳар томонлама бизга қувонч бағишлайдиган бўлди.

Амакимиз Амруллоҳбек хотини билан тез-тез Тошкентдан келиб, янги уйимизда меҳмон бўлиб кетишни ёқтирарди. Уларнинг ҳовлимизни айланиб, бўлиқ узум шингилларини, шафтоли, олма, олча меваларини, сабзавот экинлари ҳосилини кўриб завқланишларини, сўнгра айвонда кўк чой устида ширин суҳбат куришларини кузатиб бир олам шодлик сезардик. Шундай дамларда Украинада сургунда бўлган давримизда доимий НКВД назорати остида ўтказган кунларимизни, машаққатли уруш йилларини эслардик ва, албатта, фарзандлар ҳақида гап кетарди. Бундай дамларда бир-бирларини жондан севадиган ва хурмат қиладиган улардан бахтли одамлар бўлмасди.

Дадам 75 ёшга кирганида ҳам Тошкентга малака ошириш курсларига қатнарди. У ерда ўзи ўқиб-ўрганиши билан бирга мактабда тўплаган бой тажрибаси, эгаллаган билимини ёш ўқитувчиларга ўргатар эди. Йиллар ўтиши билан уни оёқ, бел оғриғи кўпроқ безовта қиладиган бўлиб, ҳар кун мактабга ишга бориб-келиши қийинлашиб қолди. 80 ёшга яқинлашганда умуман бормай қўйди. Лекин ёш ва тажрибали ўқитувчилар кунда-кунора уйимизга келиб, улар билан суҳбат куриш асносида мактабдаги ишлардан хабар бериб, ўзларини қизиқтирган масалалар, фойдали янгиликлар юзасидан маслаҳатлашиб туришарди.

1979 йил 21 декабр тунги соат 24 да тўсатдан укам Азаматни ҳарбий комиссариатга чақириб, қаергадир юборганларида ва бу қатъий сир тутилганида дадамнинг соғлиги кескин ёмонлашди. Собиқ десантчи

сифатида уни Афғонистонга жўнатишгани кейинроқ маълум бўлди. Бирок, бу тўғрида очик гапирилмасди, шу тариқа деярли икки ярим ой мобайнида, 1980 йилнинг март ойига қадар ҳеч қандай хат-хабар бўлмади. Лекин қандайдир ёмон, ўта жиддий ишлар бўлаётгани ҳақидаги миш-мишлар билан бирга ёпиқ кўрғошин тобутлар ҳам етиб кела бошлади. Дадам руҳан эзилиб, асабийлашадиган ўлиб қолдилар.

1989 йил 5 мартда ёмон ўсма касаллигидан онам вафот этди, икки ҳафта ўтиб, 1989 йил 19 март куни Белорусда кутилмаганда Азамат ҳалок бўлди. Бу қақшатқич икки зарба – қирқ йил бирга аҳил яшаб келган одамани йўқотгани ва севимли ўғлининг фожиали ҳалок бўлгани дадамни батамом ҳолдан тойдириб, ҳаётдан совитди. Энди уни ҳеч нарса қизиқтирмас, хурсанд қилмасди. Эргалабдан кеч тунгача оромкурсида ўз дунёсига чўмган ҳолда ўтирар эди. 1992 йил мартдан у бутунлай тўшакка ётиб қолди. Ва 10 июнь тонгида худди онам сингари жимгина бу дунёни тарк этди. У Янгийўлнинг “Файзиобод” даҳасидаги қабристонга, ўғли Азаматнинг ёнига қўйилди.

Дадам юксак фахрий унвонлар ва ҳукумат мукофотларига эга эмасди (Ўша совет даврида ундай одамлар, уларнинг келиб чиқиши ҳақида овоз чиқариб гапирилмасди: КГБ айғоқчиларидан кўркишарди). Юзлаб ўқувчилари орасидан олимлар, профессорлар, ёзувчилар, шифокорлар, педагоглар, хизмат кўрсатган ва халқ артистлари, малакали муҳандис-мутахассислар, бошқа кўплаб ҳурматли одамлар чиққани унинг учун энг олий мукофот эди. У ўз ишини жон-дилидан севарди ва ўқувчилари ҳар томонлама камолга етган, юқори маълумотли, ҳалол, меҳнатқаш, юксак ахлоқ ва маданият эгаси бўлишлари учун жон куйдирарди. Оқибатда уларнинг кўплари шундай кишилар бўлиб етишдилар ҳам.

Менга падари бузруквор бўлгани учун эмас, балки иш фаолиятига қараб, ҳақиқатан дадамни Макаренко, Абдулла Авлоний каби педагоглар, Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир, Маннон Ромиз, Зиё Саид сингари маданиятимизнинг буюк арбоблари билан бемалол бир қаторга қўйиш мумкин. Уларнинг қисмати бир хил – ноҳақ қатағон. Шундай бўлса-да, улар педагогика, тил ва адабиёт, санъат соҳаларига улкан ҳисса қўшганлар.

Дадам жуда катта ва бой тажрибага эга ўқитувчи – педагог эдилар. Сиёсий қатағонлар ва тазйиқлар даврида қулоқ сифатида Фарбий

Украинага, Херсонга сургун қилинган. Ўша ерда сургунда юрганлардан НКВД ходимлари: “Ичингизда ўқитувчилар борми?” деб сўраганида, дадам: “Ҳа, бор, мен ўқитувчиман”, деб жавоб берган. Шундан кейин акаси Амруллоҳбек билан мактаб очишиб, рус ва ўзбек тили, математика, география ва тарих фанларидан дарс беришган. У араб тилидаги китобларни, жумладан Қуръони каримни бемалол ўқирди, немис тилини ҳам анча яхши биларди. 1935-37 йилларда Украинанинг Скадовский районидаги тўлиқ бўлмаган ўрта мактабда муаллимлик қилган.

1937 йил август ойида (Рамазон ҳайити кунида) тухматчиларнинг кўрсатмаси билан улар гўё исён тайёрлаш ва Қора денгиз орқали Туркияга қочишни ташкил қилишда айбланиб қамокка оинади ва отувга ҳукм қилинади. Ҳукм 10 йиллик қамок жазосига алмаштирилади. Дадам шу вақтда 33 ёшда бўлган. Шу муддатни улар тўлиқ ўтаб чиқишган.

Бирор жойга боришга ҳақ-ҳуқуқсиз, мунтазам равишда НКВД майори Исаев деган кимсанинг хузурига бориб йўқламадан ўтиб туриш, албатта, руҳан нақадар азобли ва ҳақоратли эди. Бунинг устига ҳар борганда янги-янги айбловлар, асоссиз ва чексиз камситишлар ҳамда уйга қайтаманми ёки яна қамокка олишадими деган хаёл-хавотирда юришнинг қанчалик оғирлигини тасаввур қилиш мумкин. Дадам бошидан ўтказган ўша йиллар ҳақида жуда хафа бўлиб гапириб берарди. Биз ундан ёшлиги, насл-насаби, бобо-бувилари ҳақида ҳикоя қилиб беришини илтимос қилганимизда, ўйланиб анча хушёр тортиб, тўғри жавобдан қочарди. Унга кўрган кунларини эслаб, хаёлан бўлса-да, ўтмишга қайтиш жуда оғир эди, албатта. Кўпроқ, у бизнинг тақдиримиз, келажагимиздан ва ҳар хил айғоқчиларнинг шўроларнинг турли ташкилотларига бўлар-бўлмас гап етказишларидан хавотирланарди.

Совет Иттифоқи барбод бўлганидан кейин газета ва журналларда аста-секин ўша даврлар, Сталин ва унинг гумашталари даврида қатағон қилинганлар, ноҳақдан қамалганлар ва зулм кўрганлар ҳақида ёза бошлашди. 1997 йили Ўзбекистон мустақиллигининг 6 йиллиги муносабати билан дадам ва амаким тўлиқ оқланди. Лекин, афсус-надоматларки, падари бузрукворим бу кунни кўра олмади.

Онам – Губер Эрна Рейнгольдовна (1924 й.08.04–1989 й.05.03) Украинада, Запорожье областининг Ново-Николаевск районида педагоглар оиласида туғилган. Унинг отаси Губер Рейнгольд Андреевич

ва онаси Губер Мария Ивановна – бизнинг бобомиз ва бувимиз немис тили ўқитувчилари бўлишган. Улар изидан бориб, онам ҳам узок йиллар шу фандан дарс берган. Кўлида уч нафар ёш боласи бўлишига қарамасдан, 1954 йили Тошкент Давлат педагогика институтини сиртдан ўқиб тугатган. Нима учундир 1950 йили дадам, мен ва укам Женья биргаликда кенг буғдойзорда онамни қандайдир ўқишга кузатиб қўйганимиз, шу пайт бошимиз устида халқ тилида “кукурузник” деб аталадиган Ан-2 самолёти айланиб юргани болалик хотирамда қолиб кетган. Ўша пайтда ҳаёт жуда оғир эди. Ўз уйимиз бўлмаганидан колхоз боғи орқасида жойлашган 4-ГЭС бўлимидаги кичик бир посёлкада ижарада турардик. Онам ишга 5-6 километр узокдаги К.Ворошилов номли мактабга дала орқали лой-чанг кечиб катнарди. 1951 йили Янгийўлдаги Шакарли мавзесига кўчганимиздан кейин 3-4 километр масофада, Эски Қовунчи қишлоғидаги кўҳна масжид биносида жойлашган мактабда дарс бера бошлади. Транспорт воситалари камлигидан ҳар доим пиёда бориб-келарди.

Онам кўлигул чевар эди. Катта байрамларга бувим билан бирга биз – болаларга ёқаларига каштали тўкилган кўйлақлар совға қилишарди. Пазандаликда ҳам жуда кўли ширин – турли-туман пишириклар тайёрлашга уста эди, айниқса, у пиширган паловни барча қариндошлар, таниш-билишлар, касбдош дўстлари мактаб-мактаб истеъмол қилишарди. Ҳатто, ўқувчиларни пахта теримига чиқаришганида, мактабнинг деярли ярмига етадиган ош дамлашни уддалай оларди.

1954 йили 4 боласи бўлишига қарамасдан, дадам билан биргаликда ўзимиз учун яхшигина уй қуришди. Бу пайтда онам 4 километр нарида бўлган А.Чехов номли мактабда ишлашга ўтган эди.

Ўша совет даврида об-ҳаво шароити қандай бўлмасин, қорми, ёмғирми, барибир, барча ўқув юртлари, корхона ва ташкилотларнинг 1 май, 9 май ва 7 ноябрда бўлиб ўтадиган тантанали юришлар, яъни умумхалқ намоийишлари ва парадларда, албатта, қатнашишлари қатъий ҳукумат талаби ва партия кўрсатмаси сифатида белгилаб қўйилган эди. Шу тантанали байрамларга ота-онамиз бизга ҳар доим янги кийимлар тайёрлаб қўйишлари ҳамон эсимда қолган. Намойишга одатда биз дадам билан бирга чиқардик, у ўртада бўлиб, икки томонида бо-раётган бизларни қўллари билан ушлаб борарди. Барча ўқитувчилар бизга самимий нигоҳлари билан қараб, ота-онамизга ҳавас қилишар-

ди. Намойишдан қайтишимизда Омма бувимиз ва бобомизнинг байрам дастурхони атрофида тўпланардик. У ерда ликопча шаклидаги динамикдан бутун мамлакатда ўтаётган байрам парадлари ҳақидаги репортажларни эшитардик. Ўзимизнинг уйимизда йиғиладиган вақтларимиз ҳам бўларди, бунда буви ва бобомиз бизникига келишарди.

Шу боисдан кейинчалик ҳам, имкони борича байрамларда жонажон уйимизда йиғилиш аънанаси ўз-ўзидан одат тусига кирди. Бундан ота-онамиз жуда хурсанд бўлишиб, ҳар гал боришимизни сабрсизлик билан кутишарди. Турли лаззатли таомлар, пишириклар, ширинликлар, уйда тайёрланган тузламалар, мевалар ва, албатта, ўзимизнинг хушбўй қўлбола мусалласдан бели букилаёзган катта стол атрофига ўтирардик. Онажонимиз бизга ҳақиқий байрам ва дам олиш уюштирар эди. Ҳар доимгидек этак боғлаб олиб, кун бўйи ошхонадан чикмай, бизга гоҳ эрталабки нонушта, гоҳ тушлик ва кечки овқат тайёрлаш билан банд бўларди. Таомланиб бўлиниши билан кейинги овқатга дастурхон тузаш учун идиш-товокларни ювиб, жой-жойига қўйишга киришиларди. Ҳозиргача эласам битта ўзи шунча ишга қандай улгурганини ақлимга сиғдира олмайман.

Тарқалишимизда онам бизни кўча муюлишигача кузатиб чикиб, узоқ вақт кетимиздан то темир йўл ортида қорамиз кўринмай қолгунича қўл силтаб турарди. Шу онда хаёлидан нималар кечаётгани фақат унинг ўзига аён эди. Фақат биз кетганимиздан кейингина ором олишни ўзига раво кўрарди, унда ҳам оз муддатга, чунки эрта тонгда туриб мактабга пиёда ишга бориши лозим эди. Шундай кунлари кечаги чарчоқдан кейин эрталаблари чинакамига овқатланиш у ёқда турсин, енгилгина нонушта ҳам қилолмасдан чикиб кетарди.

Ўғлим Амирбек “бувимизнинг Янгийўлдаги дастурхони”ни аллақандай болаларча ҳаяжон билан эслаб туради. Онамиз бегим кунлари пўсти арчилмаган картошкани қайнатиб, катта ликобчада тузланган помидор, карам, бодринг, яна сабзавот икриси, картошка ёки карам солинган бўрсилдоқ гуммалар билан дастурхонга қўйгач, барчамизни стол атрофига таклиф қиларди-да, гўё ўзини окламоқчи бўлгандай, қўлларини ёйганича табассум билан: “Насиб қилганига шукр қиламиз”, деб кўярди. Бироқ, бу ҳақиқий шоҳона зиёфат бўларди, чунки ҳар биримиз зўр иштаҳа билан тўйиб-тўйиб еб олардик. Аҳил оиламиз даврасида ҳақиқий хурсандчилик бўларди. Ҳаммани шундай едириб-ичириш учун эса ўзига яраша истеъдод ва маҳорат талаб қилинарди.

Сарвкомат ва жуда гўзал аёл бўлган онамиз жамоатда, педагоглар, кўшнилари орасида катта обрўга эга эди.

1988 йил октябр ойи охирида аёвсиз ва ёмон ўсма хасталиги уни тўшакка ётқизиб қўйди. Соғайиб кетишига ҳеч умид қолмади. Она-мизнинг ўша кунлардаги бизнинг ҳаммамизга чексиз меҳр билан бирга чуқур қайғу, ғам-алам билан боққан кўзларини унутиш қийин. У кўзлар орқага қайтиб бўлмаган ўзга дунёга кетиш олдидан биз билан видолашаётгандек эди. Бечора волидамиз ўша пайтда 9 нафарга етган ўғил-қиз невараларига яхшилик, қувонч ва шодлик улашиб яшашни жуду-жуда орзу қиларди.

1989 йил 5 март тонгида бераҳм касаллик онамизнинг юрагини уришдан тўхтатди, у бирор сўз гапирмасдан, жимгина бу дунёдан кетди... Янгийўлнинг “Файзиобод” мавзесидаги қабристонга, ота-онаси ва акаси Рональд ёнига дафн этилди.

Мана энди волидаи муҳтарамамиз йўқлигида у қандай нур таратувчи, меҳр билан суювчи инсон бўлганини, биз унга қанчалик муҳтож эканимизни, меҳрибонликларига яраша жавоб қайтармаганимизни, ёқимли, ширин сўзларимизни ундан дариг тутганимизни билиб етдик.

Ота-онамиз 5 нафар фарзандни тарбиялаб, олий маълумотли қилишди.

Ака-укалардан энг каттамиз мен, **АМИРСАЙИДОВ ТЕМУЧИН АБДУЛҲАМИДОВИЧ** 1945 йил 15 августда туғилганман. 1964-67 йиллари ҳарбий хизматда бўлдим. Уч йиллик ҳарбий хизматнинг охирига чақирғига тўғри келдим. Лекин, 1967 йили совет-хитой чегарасида фитналар бўлиб, вазият оғирлашди. Бунинг оқибатида СССР Мудофаа вазирлиги буйруғи билан муддатли ҳарбий хизмат вақти чўзилиб, 3,5 йил хизмат қилишига тўғри келди. Армияда ҳарбий курувчи касбига ихтисослашиб, унга ихлос қўйганимдан хизматни тугатиб қайтгач, Тошкент политехника институти қурилиш факультетининг кечки бўлимига ўқишга кирдим ва қолган бутун умримни шу соҳа билан боғлаб, зилзиладан кейинги Тошкентни қайта тиклашга ҳисса қўшдим ҳамда республикамизнинг турли қурилишларида иштирок этдим.

Меҳнат фаолиятим даврида “Боштошкентқурилиш” тизимида оддий ишчидан катта прорабгача бўлган вазифаларда ишладим. Кейинчалик Тошкент вилоят капитал қурилиш бошқармаси Лойиха бўлими

бошлиғи, Ўзбекистон республикаси Касаба уюшмалари курортлар бўлими мудири, Ўзбекистон республикаси касаба уюшмалари Республика Кенгашининг капитал қурилиши бошқармаси бош муҳандиси, Ўзбекистон Республикаси Туризм ва экскурсиялар бўйича раис ўринбосари, Ўзбекистон Республикаси Касаба уюшмалари физқултура ва спорт раиси ўринбосари, Ўзбекистон Республикаси “Ўзқасаба қурилиш” трести бошқарувчиси, “Давлатхимтекстқурилиш” кумитасининг Давлат архитектура қурилиши назорати бош бошқармаси ходими лавозимларида ишладим.

1973 йилда Рискиева Ноиба Асадовна билан турмуш қурдим. Турмуш ўртоғим 1974 йилда Тошкент Давлат тиббиёт институтини тугатган, шифокор.

1975 йил 21 апрелда туғилган **Амирбек** исмли ўғлимиз бор. Амирбек 1982 йили биринчи синфга борди. Унинг соғлиғи яхши бўлмаганидан Қримнинг Анаппа, Сочи, Тошкент шаҳарларида ўқиб, ўрта мактабни битирди. 1992 йили Тошкент шаҳридаги 110-сон мактабни яхши баҳоларда битириб, Бизнес ва дипломатия хусусий университетининг Халқаро алоқалар факультетига кирди. 3 босқичда у Тошкент давлат иқтисодиёт университетининг Халқаро алоқалар факультетининг сиртки, кейинчалик кундузги бўлимида ўқиди. 4 курсда таълим олаётганида Англиянинг Нотингем трент университетига ўқишга кирди ва бу билим юртининг ҳам дипломини олди.

Амирбек иккита олий маълумоти билан ўз билими ва малакасига мос иш топишда анча қийинчиликларга дуч келди. Кўпчилик унга ишонмай, ёши ва тажрибасизлигини пеш қилардилар... Охийри, у бир муддат Ўзбекистон Республикаси Давлат мулк кумитаси қошидаги қимматбаҳо қоғозлар бозорини тартибга солиш ва назорат қилиш Марказида ишлади. Ярим йилдан сўнг у хорижий инвестициялар ва ташқи алоқалар Бошқармасига бошлиқ этиб тайинланди. Энди унинг билими ва орттирган тажрибасини инобатга олиб, унга турли вазифа ва мансабларни тарклиф қила бошладилар.

2000 йили уни “CARTHILL” Asset Management Companу тижорат компаниясининг Бош директорининг Инвестициялар ва активлар бўйича Бошқарув директори вазифасига таклиф қилдилар. Бу иши жараёнида Амирбек Япония, Туркия, Россия, Германия, Венгрия ва Бирлашган араб амирлиги давлатларига хизмат юзасидан сафар қилди. Бирок, бу иш масъулияти ва оғирлиги унинг соғлигига катта зарар

етказди. Ишончсизлик, ҳасад ва ғаразгўйларнинг саъй-ҳаракатлари натижасида, Амирбек бу ишдан воз кечди. Шу муддат ичида у турли давлатларнинг матбуотида бир нечта илмий ва амалий ҳамда назарий мақолаларни чоп эттирди.

Катта билим ва тажрибага эга бўлган Амирбек 2006 йили Москва шаҳрига ишга таклиф қилинди. У ердаги бир ширкатда Молия директори бўлиб фаолият олиб борди. Унинг иш куни 15-16 соатдан кам эмасди. Бир йил ўтар ўтмас Бош директор малайлари Амирбекнинг иш фаолиятига халақит бера бошладилар. Интизомли, тартибли, имони бут ва виждонли бўлган Амирбекнинг иш жойидаги муносабатлар бузилади, ўғлимнинг соғлиғи ёмонлашди.

2010 йили у бу ширкат билан шартномасини узиб, Дубайдаги бир ширкат раҳбарининг даъватига биноан Араб амирлигига ишга кетди. Дубайда уни жуда яхши кутиб олдилар. Бугунги кунгача Амирбек оиласи билан шу шаҳарда ишлаб келмоқда. Иши ва яшаш шароити яхши.

2002 йили Амирбек Ўрта Осиё педиатрия тиббий институти толибаси Маликахон исмли қизни ёқтириб у билан оила қурган эди. Бу никоҳдан 2003 йили Тошкент шаҳрида Шахзодахон, 2008 йили Москвада Муслимахон, 2010 йили Дубайда Саидаминхон таваллуд топганлар.

Шахзодахон набирам, 2010 йили Дубайда инглиз-ҳинд мактабининг биринчи синфига борди. Шу ерда у “Менинг оилам” номли болалар расмлари конкурсига қатнашиб, иккинчи ўринни ва умрида биринчи марта – 80 АҚШ доллари, 2 та экскурсияга билет ва мевалар учун ваза мукофототини олди.

Бизларнинг иккинчимиз **АМИРСАЙИДОВ ЕВГЕНИЙ АБДУЛҲАМИДОВИЧ** 1949 йил 7 февралда Тошкент вилоятининг Янгийўл туманида туғилган. Болалигидан ўзига хос ёқтирган нарсалари ва қизиқишлари бор эди. Кўпчилик болалар каби шоколадни жондидан яхши кўрарди, шунинг учун ҳам ҳали уч ёшида онамга “катта бўлганимда жуда кўп шоколад олиб бераман”, деб ваъда қилганди. Яна расм чизишни, нималарнидир ясашни хуш кўрарди ва бунга тезда қўли ҳам келиб қолаверарди. Мактабда ўқиб юрган йиллари расм тўғарагига қатнашди, пуфлаб чалинадиган чолғулар оркестрида муסיқачи бўлиб иштирок этди. Бу оркестр Янгийўлдаги энг яхши муסיқа жамоаларидан эди.

1972 йили Тошкент политехника институтининг архитектура факультетини тугатган Евгенийни Россия Федерацияси Горький областидаги Дзержинский шаҳрига ишга жўнатишди. Одамлар билан киришимли, муомалали бўлишидан ташқари латифалар айтиб беришга уста эди, гитара чалиб кўшиқ айтишни ҳам қойиллатарди. 1973 йилнинг март ойида у касби химик-технолог бўлган Сирофима Николаевна билан танишиб, турмуш қуришди. Ўзбекистонга қайтгач, Ангрэн шаҳрида йирик “Ўзбекшахтақурилиш” трестининг бош архитектори, сўнгра Ангрэн, Дукент, Янгиобод (ўша пайтлари Иттифоқ мақомига эга) шаҳарлари бош архитектори лавозимларида ишлади. Шундан кейин Ўзбекистон Республикаси Архитектура ва қурилиш Давлат қўмитасига архитектура ва шаҳарсозлик Бош бошқармаси бошлиғининг ўринбосари лавозимига ишга таклиф қилинди. Ўзбекистондаги йирик шаҳарлар, туман марказлари ва кентлари қурилишларини марказлаштириш, меъморий ва композицион жиҳатдан ривожлантириш ишларида фаол иштирок этди. У СССР Архитекторлар уюшмаси аъзоси ҳам эди.

Совет Иттифоқи тарқаб кетгач, 1991 йилдан бошлаб ишлаб чиқариш, саноат тараққиёти соҳаларида ва умуман ҳаётда катта қийинчиликлар юзага келди. Россия, Украина, Белоруссия, Германия ва Қримга оммавий кўчиш бошланди. Вужудга келган иқтисодий мураккабликлар ва оилавий аҳвол сабаб 2006 йили оиласи билан Нижний Новгород (собик М.Горький) шаҳрига кўчиб ўтишди.

Евгенийнинг Темур (1973 й. туғилган), Максим (1979 й. туғилган) исмли ўғиллари ҳамда Ирина (1989 й. туғилган) исмли қизи бор.

Евгенийнинг ўғли Темур 1973 йили 2 октябр Ангрэнда туғилган. Тошкент кимё-технология институтини битирган. Номзодлик диссертация ҳимоясидан сўнг шу таълим масканида бир неча йил доцентлик қилди. Ота-онаси Россияга кетгандан кейин Тошкентда ёлғиз қолди. Иқтисодий ва молиявий аҳволини яхшилаш мақсадида ўқитувчилик касбидан воз кечиб Тошкент мой комбинатига ишга кирди. Ишбилармонлик, билим ва тажрибаси кўл бериб комбинатда ҳурмат ва эҳтиромга эга бўлди. Маҳсулот турларини кўпайтириш, уларнинг сифатини яхшилаш борасида анча меҳнат қилди. Ўсимлик мойлари ва маргаринларнинг янги нав ва турларини ишлаб чиқаришда ҳиссаси бўлган Темур 2008 йили Бош директор ўринбосари этиб тайинланди.

2006 йили Темур Дилором исмли қиз билан турмуш қурган. Ҳозир у айна юксалиш ва ўсиш даврида.

Темурнинг укаси Максим 1979 йили 28 октябрда Ангренда туғилган. Қурилиш коллежи ва институтини битирган. Ангреннинг Резина-техника заводида конструктор, “Главтошкентстрой”да муҳандис бўлиб ишлади. 2006 йили ота-онаси билан Нижний Новгородга кўчиб кетган. Ҳозир шу шаҳарда ишлаб юрибди.

Ирина Евгенийнинг қизи 1989 йили 30 август Ангренда туғилди. Доно, истеъдодли ва тиришқоқ қиз. Ота-онаси билан Нижний Новгородга боргач у ерда ўрта мактабни битирди ва аълочи, олимпиадалар ғолиби сифатида олий билим юртига имтиҳонсиз кирди. 2008 йили Формацевтика институтига ўқишга киргач уни битириб, ҳозир обрўли бир ширкатда ишламоқда.

Ака-укалардан учинчимиз **АМИРСАЙИДОВ АЗАМАТ АБДУЛҲАМИДОВИЧ** (1950 й.11.01– 1989.19.03) Янгийўл туманида туғилган. 1968 йилда Янгийўлдаги озик-овқат техникумини тугатган, озик-овқат саноати механиги, юқори малакали қурувчи-монтажчи, электр ва газ пайвандчиси эди. Болалигидан балиқ овини яхши кўради. Шинаванда, барча билан хушмуомалали бўлганидан дўстларга бой эди.

Икки йил Сахалин оролидаги “Южная сопка” деган жойда ҳарбий хизматда бўлди. 1979 йил 21 декабр тунги соат 24 да ҳарбий комиссариатга чақирилиб, десантчилар батальони таркибида Афғонистонга жўнатилиб, Кобулда подшоҳ саройига жанговар ҳужумда қатнашди. Биз бу ҳақда анча кейин билдик. Чунки унинг қаерда эканлиги сир тутилди. 1980 йил март охирида уйга қайтиб келди. Лекин энди унинг қиёфасида илгариги қувноқ йигитдан нишона ҳам қолмаган – қўлида СССР Мудофаа вазири маршал Гречконинг ёрлиғини ушлаган, ўта жиддий, камгап, андишали бир кишига айланган эди. Афғонистондан кейин у анчагача ўзига келолмай юрди, ўша юртда бошидан кечирганларини дардсиз ва оғир хаяжонсиз эслай олмасди.

1975 йил январда касби педагог, инглиз тили ўқитувчиси бўлган Людмила Марковна Ткаченкога уйланди.

Ўзбекистон, Тожикистон ва Қирғизистондаги йирик саноат объектларида ишлади. Таклиф ва шартлашувга биноан 1988 йили август ойининг охирида оиласи билан Белорус Республикаси Могилев

области Бобруйск райони Ковали кишлоғидаги Александр Невский номли колхозга кўчиб кетди. У ерда қурилаётган йирик консерва заводида бош механик лавозимида ишлаётган эди. Бироқ бошлаган ишини якунига етказиш насиб этмади. 1989 йил 19 майда, яъни онамиз вафот этганидан икки hafta ўтгач, уни хотирлаб маърака ўтказмоқчи бўлиб, қариндош-уруғлари, яқинлари ва дўстларини ўз уйига таклиф қилади. Лекин ҳалокат юз бериб, боши билан ерга қаттиқ йиқилгани оқибатида ҳаётдан кўз юмди. 1989 йил 21 майда унинг жасади олиб келиниб, Янгийўлга дафн этилди.

Ундан 1976 йилда туғилган Лена исмли қиз, 1980 йилда туғилган Денис исмли ўғил қолди.

Азаматнинг қизи Лена 1976 йили 29 январь Янгийўлда туғилган. 1988 йили ота-онаси билан Белоруссияга кўчиб кетиб, у ерда ўрта мактабни муваффақият билан битирди. 1998 йили турмушга чиқади, бироқ унинг эри фожияли ҳалок бўлади. Лена 2001 йили қизчаси Ксения билан ёлғиз қолди. 2003 йили у Василий исмли йигитга турмушга чиқади. Бу никоҳдан 2004 йили Татьяна, 2008 йили Кирилл туғилган.

Азаматнинг иккинчи фарзанди Денис 1981 йили 29 ноябр Янгийўлда туғилган. Ўрта мактабни Белоруссияда тугатди. Техникумни битириб, совхозда механик бўлиб ишламоқда. 2007 йили Юлия деган қиз билан оила қурди. 2008 йили туғилган Виктория исмли қизи бор.

Ўғиллардан тўртинчимиз **АМИРСАЙИДОВ ТЕМУР АБДУЛ-ҲАМИДОВИЧ** 1952 йил 1 декабрда Янгийўл шаҳрида туғилган. Ўқишни тугатгач, Тошкент темирйўл транспорти муҳандислари институтининг “Саноат ва фуқаро қурилиши” факультетига ўқишга кирди. Институтни тугатгач, йўлланма билан Қозоғистон Республикасига ишга юборилиб, у ерда Кўкчатов ва Қарағанда вилоятларида Қозоғистон темирйўли бўйлаб жойлашган кўпгина инфратузилма иншоотлари қурилишида иштирок этди.

Бир йил ҳарбий хизматда бўлди ва Ўзбекистонга қайтгач, Тошкент шаҳри қурилишларида ишлади. Оддий ишчидан то йирик қурилиш трести бошқарувчиси, Тошкент шаҳар капитал қурилиш бош бошқармаси бошлиғининг ўринбосари лавозимларигача босиб ўтиб, қатта тажриба тўплади.

2004 йилдан 2008 йилгача Қозоғистоннинг янги пойтахти Остона шаҳри қурилишларида бош муҳандис лавозимида ишлади. Шундан

буён Россия Федерацияси Москва области қурилишларида ишлаб келмоқда.

1975 йилда иктисодчи мутахассис Аделя Махмудовнага уйланган. Саид ва Илёс номли ўғиллари бор.

Саид 1976 йили 6 октябр Қўқон шаҳрида туғилган. 1993 йили Тошкент политехника институтининг қурилиш факультетини битирди. Тошкентнинг турли қурилиш қорхоналарида ишлади. Саид Тошкентдаги нодир ва замонавий бинолардан М.Горький номидаги Рус драма театри, ўзбек Миллий драма театри, Мустақиллик майдонидаги Сенат биноси, Ўзбекистон республикаси Вазирлар Маҳкамаси биносининг қайта таъмирланишида, Республика Молия вазирлиги биноси, Тошкент давлат халқ хўжалиги университетининг биноси, 2-ТошТИ қошидаги тиббиёт колледжи биносининг қурилишида фаол қатнашган. Хоразм, Қарши, Ангренда олиб борилган катта қурилишларда иштирок этмоқда.

Саид 2005 йили Ферузага уйланди. Бу никоҳдан 2006 йили қизи Дениза, 2008 йили ўғли Саид ва 2011 йили Асилбек туғилган.

Илёс 1981 йили 12 июнда Тошкентда туғилди. Ўз хулқида эга бўлган Темурнинг бу ўғли тиришқоклиги, ўзгармас характери билан ажралиб туради. Ўрта мактабни битиргач Тошкент Автойўл институтини битирди. Тошкент ва Навоий вилоятларидаги қурилишларда иштирок этган. Қутилмаганда, у 2009 йили Россия фуқаролигини олиб Москвага кўчиб кетди. Ҳозир Москва вилоятида жойлашган бир қурилиш ширкатида бош механик бўлиб ишламоқда. 2005 йили туғилган Богдан исмли ўғли бор.

Амирсаййидовларнинг кенжаси синглимиз **ЛИЛИЯ АБДУЛҲАМИДОВНА** (собик эрининг фамилияси билан Нуриддинова) 1956 йил 23 ноябрда Янгийўл шаҳрида туғилган.

Меҳнат фаолиятини мактабда ўқиб юрган йилларидаёқ лаборантликдан бошлаган. Мактабни тугатгач, бир йил Жиззах шаҳрида ишлади. Сўнгра Тошкент Давлат педагогика институтида ўқиш билан бирга оилавий анъанани давом эттириб, лаборантликдан бошлаб, ўқитувчи, илмий бўлим мудири, мактаб директори, Янгийўл шаҳар халқ таълими бўлимининг мудар вазифаларида ишлаб келди.

Ҳозирда Янгийўлда ота-онамизнинг уйида яшамоқда.

1987 йилда турмушга чиқди. Бирок, никоҳдаги ҳаёти узоқ чўзилмай, 1992 йили ажрашишга мажбур бўлди. Қийинчиликларга қара-

 Шоҳруҳбек Умаров. ХУДОЁРХОН АВЛОДЛАРИ ТАРИХИ
май, Иноятхон (1988 й. туғилган) ва Эрна (1990 й. туғилган) исмли қизларини оёққа турғазди.

Лилиянинг қизи Иноятхон онасининг қўллаб-қувватлаши билан ўрта мактабни, сўнг Ўзбекистон Миллий Университетининг биология факултетига таҳсил олди. Ўзи ўқиган Янгийўлдаги Ломоносов номидаги мактабда ишлай бошлади. 2011 йилдан бери формацевтика компаниясида хусусий тадбиркорлик ва илмий фаолият билан шуғулланиб келмоқда. 2013 йили бухоролик йигит Умид Каримов билан турмуш қурган.

Лилиянинг иккинчи қизи Эрна опасидан икки йил кейин 10 декабрь куни туғилган. Ўрта мактабни битириб, Ўзбекистон Миллий Университетининг хорижий филология факультетига ўқишга кирди. 2012 йили хитой тили ихтисослиги бўйича ўқишни аъло баҳолар билан битирди. Касби бўйича ҳозирда иш топмагани боис реклама компаниясида ишлаб келмоқда.

ИНОЯТХОН Амирсаййидбекнинг ёлғиз қизи бўлиб, у 1908 йил Тошкент шаҳрида туғилган. Онаси Хожал Сучукой Жўрабек Додхоннинг жияни Ражабалибекнинг қизи эди. Амирсаййидбекнинг бу қизи тўрт ўғилдан кейин туғилгани боис, у киз Аллоҳнинг марҳамати, инояти, дея унга Иноятхон деб исм қўйиб, чақалокқа азон ва такбир айттирди. Одам исми билан туғилади, дейишади. Ўз даврининг табаррук кишиларидан Амирсаййидбекнинг дилига Иноятхон деган исми Аллоҳнинг ўзи солган бўлса, ажаб эмас.

Қизим серфарзанд бўлсин, уй-жойим десин, деган мақсадда чақалокнинг илк бор ювинтирилган сувини уйнинг ичига ва ҳовлига септирилган. Чақалок учун элда урф бўлган маросимларни ўтказилади. Оилага шодлик, қувонч келтирган Иноятхон оиланинг эрка фарзанди бўлиб, катта бўла бошлайди. АмирСаййидбек қизини ниҳоятда яхши кўрган. Иноятхон ҳусн бобида тенги йўк, ақл-идрокда беназир бўлган. Гарчи, у хонзода бўлса-да, табиатан камтар, бойлик ҳамда шон-шуҳратга қизиқмай катта бўлди. У ёшлиқдан савод чиқариш учун тиришқоқлик билан ҳаракат қилиб, отаси таклиф этган муаллималардан уйда сабоқ олди.

1917 йил феврал инқилоби содир бўлганда, у тўққиз ёшда бўлиб, бошига қандай кунлар келишини билмайдиган шўх, ўйинқароқ, шу билан бирга илмга ташна қизалоқ эди. Шу йили октябр ойида ҳукумат тепасига келган шўролар ҳукумати унинг бахтли болалик давридан айирди, оғир ҳаёт қисматига дучор қилди.

Отаси Амирсаййидбекнинг барча имтиёзлари бекор қилиниб, ер-сув ва мол-мулклари мусодара қилиниб, шўролар ихтиёрига ўтказилади.

1920 йил 12 ёшли Иноятхон ўпка яллиғланиши касалига учраб, анча вақтгача хаста бўлиб ётиб қолади. Ёлғиз қизини бу ахволда кўрган АмирСаййидбек қаттиқ қайғуради, унинг дардига шифо истаб бормаган эшиги, кўрсатмаган табиби қолмайди. Шунда умидсиз бўлиб қолган отаси АмирСаййидбек ва онаси Хожал Сучукойга тиббиёт илмидан Москвада таълим олган акаси Амруллоҳбек синглисини даволашини айтади. Тезда укаси Абдулхамидбек билан керакли дори-дармон топиб, Иноятхонни даволай бошлайдилар. Ака-уканинг ҳаракати, Аллоҳнинг марҳамати билан Иноятхон аста тузалиб, оёққа тура бошлайди. Аммо у оёққа туриши билан кўчада ўйнаб юрган укаси Абдулазизхонни терак дарахти босиб қолади ва у вафот этади. Шодлик кетидан бирдан қайғунинг берилиши Амирсаййидбеклар хонадонига Аллоҳ томонидан бир синов бўлди. Соғайиб кетган Иноятхон маҳаллий хотин-қизлар мактабида сабоқ олиб, уйда меҳрибон акалари ёрдамида сиртдан рус хотин-қизлар билим юрти дастурини муаллима (гувернант) ёллаб, ўқиб тугатади.

У балоғат ёшига етиб, 17-18 ёшга тўлганда отаси унга муносиб куёв излаб, узатиш ва тўйини кўриш орзусида бўлади. Аммо 1925 йили отаси унинг тўйини кўролмай 51 ёшида тўсатдан вафот этади. Падари вафотидан сўнг у хотин-қизлар саводини ошириш курсларида муаллима бўлиб, саводсиз хотин-қизларга сабоқ бера бошлайди. Давр жуда оғир бўлиб, ижтимоий келиб чиқиши қора ишчидан бўлмаган аҳолининг маълум қатлами устидан тазйиқ ўтказилиб, уларга “халқ душмани”, “ёт унсур”, “кулоқ” деган номлар илинаётган эди.

1929 йилга келиб, Тошкент шаҳрида ҳаёт бўлган Худоёрхон фарзандларидан ўғли Фансуруллоҳбек ва кизи Чорсолахон (Хонпошшахон) қолган эди. Шу йили Чорсолахон (Хонпошшахон) пайғамбар ёшига етган бўлиб, АмирСаййидбеклар хонадонига совчи бўлиб келади, жияни Иноятхонни ўғли Саидазизхон учун сўрайди. Икки томон розилиги билан уларнинг тўйи 1929 йил охирида бўлиб ўтади. Саидазизхоннинг биринчи никоҳидан иккита фарзанди бўлиб, улар Омонуллоҳхон 1923 йил ва Мусинахон 1929 йил туғилган эдилар. Улар оталари никоҳининг дастлабки кунларидаёқ Иноятхонни она деб қабул қилган, Иноятхон ҳам уларга ўз фарзандидан ортиқ меҳр қуйиб тарбиялаган эди.

1930 йил охирида “қулок” қилиниб, Украинага жўнатилган онаси, акалари, жиянларини кузатган Иноятхон қалбида мустабид тузумга бўлган нафрат бир умрга мухрланиб қолди.

1930-1937 йиллар ўлкада очарчилик ҳукм суриб, Шўроларнинг қатағон тегирмони ишга тушиб, айниқса, хон авлодлари, зиёлилар, ислом дини намояндалари, умуман ижтимоий келиб чиқиши қора ишчи бўлмаган кишиларга оғир бўлди. Улар турли йўллар билан гуноҳкор топилиб, камоққа, сургунга жўнатилди, баъзилари отиб ташланди.

1937 йил бошида сургундан қайтиб келаётган жияни Қадрияхон йўлда тиф касалини юктириб олади ва Тошкентга келиб шу касаллик билан оғрийди. Бу касаллик Муҳаббатхон ва Ўктамхонларга ҳам юкиб, уч опа-сингил шаҳар касалхонасига тушиб қолади. Уларни Иноятхон парвариш қилиб, касалхонада қараб турди ва тузалиб чиққанларидан сўнг уйига олиб келди. Ўша пайтда қизларни тарбиясига олган Ўғилхоннинг турмуш ўртоғи Азаматбек Худоёрхонов (Худоёрхоннинг набираси, Амруллоҳбекнинг божаси) қамокқа олиниб, ўнинг ташвиши ўзига етарли эди. Қамокда касалга чалинган Азаматбек Худоёрхонов 1938 йил бошида озод этилиб, тергов тўхтатилади. Шунда Иноятхон касалхонадан соғайиб чиққан қизларни Ўғилхонга топширади.

1938 йил ўрталарида 50 ёшга тўлган Азаматбек Худоёрхонов сил касаллигидан вафот этади. Эндиликда қизларнинг тарбияси, еб-ичиришни Иноятхон Ўғилхон билан баробар ўз зиммасига олди. Ўта меҳнаткаш, меҳрибон, шу билан бирга шаддод, қадамидан ўт чакнайдиган, гапда ҳам, ишда ҳам эркаклардан устун турган Иноятхон турмуш ўртоғи Саййидазизхон билан очарчилик, қатағон, урушнинг азоб-укубатли кунларидан ўзининг фарзандлари ва сургунда юрган акасининг қизларини соғ-омон чиқариб олади. Уруш тугаб, унинг жароҳатлари бита бошлайди. Бирин-кетин акалари Амруллоҳбек ва Абдулҳамидбеклар қамокдан чиқиб келадилар.

1947 йили келинойиси ҳамда жиянлари Иноятхоннинг онасининг муборак жасадини Украинада қолдириб, сургундан қайтиб келадилар. Онасининг совуқ дийдорини ҳам кўролмаган Иноятхон ўқсиб, дод солиб йиғлайди, уларни шу кўйга солган мустабид тузумга ланат айтади.

Ҳаёт аста изига тушиб, қайгулар унутилиб, ўғил-қизлари ўсиб-улгайиб, маҳалла-кўй ва жамиятда ўз ўрниларини топа бошлайдилар.

Унинг умри рўзгор ишлари билан, болаларини ювиб-гараб, едириб-ичириш ташвиши билан ўтган. У ўзининг умри давомида катта ҳаёт йўлини босиб ўтиб, руҳан пок, камсукум, жўн, оддий ҳаётни афзал билди. Юз-кўзларидан нур ёғилиб тургувчи бу аёл хон авлоди эканидан фахрланди ва умри давомида бу авлодга содиқ бўлиб яшади.

Унга Аллоҳ узоқ умр берди, у 1988 йил – саксон ёшида вафот этди. У “Минор” қабристонида дафн этилди.

Иноятхон қабртоши устида шундай ёзувлар бор:

Шоҳлар наслига мансуб

Мунисгинамиз, онажонимиз, алвидо.

Парилар базмига улфат

Жамшидгинамиз, онажонимиз, алвидо.

Қалби дунё, меҳри дарё

Танҳогинамиз, онажонимиз, алвидо.

Яшарсиз қалбимизда бир умр

Иноятхон онажонимиз, алвидо.

Юқорида айтганимиздек, Иноятхон Худоёрхоннинг кизи Чорсолахон (Хонпошшахон)нинг ўғли Саййидазизхонга турмушга чиққан бўлиб, уларнинг никоҳидан беш нафар ўғил, икки нафар қиз туғилган.

Ўғиллар: Чингизхон 1932 йил, Талъатхон 1934 йил, Журъатхон 1936 йил, Хисравхон 1945 йил, Башириллоҳхон 1951 йил.

Қизлар: Муяссархон 1942 йил, Шаҳодатхон 1948 йил.

Юқорида баён қилганимиздек, Иноятхон Саййидазизхоннинг биринчи никоҳидан туғилган Омонуллоҳхон (1923 йил) ва Мусинахон (1928 йил)ларни ҳам тарбиялаб, уларга ўз фарзандидан ҳам ортиқ меҳр берди.

Уларни Иноятхон туғмаган бўлса-да, хон авлодига мансуб бўлганлари учун уларни Иноятхоннинг бош фарзанди деб шарҳ бердик. Иноятхон ва унинг авлодлари ҳақидаги маълумотлар Иноятхоннинг ўғиллари Журъатхон ва Башируллоҳхонлар берган ахборот асосида ёзилди.

ОМОНУЛЛОҲХОН САЙЙИДАЗИЗОВ (1923-2006) Саййидазизхон ва Иноятхонларнинг бош фарзанди бўлиб, у 1923 йили Тошкент шаҳрида туғилган. Унинг онаси Масъудахонбегим эди. Омонуллоҳхон дунёга келганда Саййидазизхон ҳовлиси шодлик ва

хурсандчилик туйғулари билан тўлиб-тошди. У бу хонадонга ўзгача файз бағишлади. Унинг болалиги бувиси, ота-онаси бағрида ўтиб, шўролар ҳукуматининг тушуниб бўлмас ва аянчли сиёсий даврига тўғри келган. Эндигина беш ёшга тўлганида онаси Масъудахон вафот этиб, у етим қолади. Ҳаёт бўлган бувиси Худоёрхоннинг қизи Чорсолахон (Хонпошша)дан тарбия олади.

1930 йили Саййидазизхон никоҳига кирган Иноятхондан бир оз ҳадиксираб турган Омонуллоҳхон, унинг меҳри, ширин сўзи туфайли уни ўз онасидек кўра бошлайди. Иноятхон ҳали келинлик либосини ечмай, уни ювиб-тараб, мактабнинг биринчи синфига кузатиб қолди.

Шу йили Чорсолахон (Хонпошша) 64 ёшида вафот этиб, Омонуллоҳхон Иноятхон тарбиясида қолади.

Омонуллоҳхон 1940 йили ўрта мактабни битириб, Тошкент Политехника институтига ўқишга киради. Аммо 1941 йилда уруш бошланиб, институтда ўқиш тўхтатилади. Омонуллоҳхон Тошкент Чкалов номидаги авиасозлик заводида фронт учун тер тўкиб меҳнат қилади. Меҳнат фаолиятини урушдан кейин ҳам заводда давом эттиради. Ота-онаси, устозларининг дуосини олганлиги, ўзи ҳам меҳнаткаш, тиришқоқ бўлганлиги учун, у ёш бўлишига қарамай, заводда ҳурмат-эътиборга сазовор бўлади.

Урушдан кейин заводнинг гўшт таъминоти билан шуғулланиб юрган Омонуллоҳхон, 1953 йил Бешёғочдаги Тошкент шахрининг йирик кушхонаси қошидаги тайёр гўшт маҳсулотлари ишлаб чиқарадиган цехига таъминотчи бўлиб ишга кириб, умрининг охиригача шу ерда ишлаб қолади.

Ишда чакқон ва тиришқоқ бўлгани учун, уни кушхонанинг тайёр гўшт маҳсулотлари тақсмоти ва сотув бўлимига бошлик қилиб ўтказилади. Тошкент шаҳар ижроия кўмитасининг қарори ва тошкентликларнинг талаби билан Бешёғоч кушхонаси тугатилиб, Ўрта Овулдаги йирик замонавий гўшт комбинатига кўчирилади. Бу комбинат 1971 йил ишга туширилиб, унинг асосий ишчи-хизматчилари Бешёғоч кушхонасининг собиқ аъзолари эди.

1972 йил охирида комбинат раҳбарлигига Йўлдошев Ҳасан Амирович тайин этилиб, корхона яхши кўрсаткичларга эриша бошлайди. Аммо 1973 йил қиш ойида фожа рўй беради. Эрта тонгда Бешёғоч майдонидан, комбинат ишчи-хизматчилари билан лиқ тўлган 7-автобус саройига тегишли “ЛИАЗ” русумли автобус Ўрта Овулга

кета туриб, Бешёғоч биринчи цемент кўприги олдида бошқарувни йўқотиб, “Бўзсув” анҳорига тушиб кетади. Автобус саломидаги кишиларнинг бари анҳорнинг муздек сувига ғарқ бўлишади. Ғарқ бўлганларнинг жасадини сувдан чиқариб, уларни дафн этишда Омонуллоҳхон корхона раҳбарлари билан жонбозлик кўрсатади. Мархумларнинг оила аъзоларига маънавий ва моддий кўмак беради.

Омонуллоҳхон комбинат жамоаси орасида катта хурмат ва эътиборга сазовор бўлиб, 1983 йил нафақага чиқади. У тиниб-тинчимас инсон бўлгани боис, нафақада бўлишига қарамай, комбинатда иш фаолиятини давом эттириб, 1993 йили муборак ҳаж зиёратига бориб келди. Аллоҳ берган ўғил-қизларни уйли-жойли қилиб, юздан ортиқ набира ва абиралар кўрган Омонуллоҳхон ҳожи 2006 йил 15 январь вафот этади. У Минор қабристонида дафн қилинади. Омонуллоҳхон ғоят мўмин ва ҳалол инсон бўлган. Ҳозиргача маҳалладаги кексалар, таниган-билганлар уни яхши хотиралар билан эслайдилар.

Омонуллоҳхон 1947 йили Маъфурахонга уйланган бўлиб, уларнинг никоҳидан ўн та фарзанд туғилган. Икки ўғил Жориллоҳхон ва Ҳамидуллоҳхонлар гўдаклигида вафот этган. Қолган саккиз фарзанд ҳаётдир. Улар қуйидагилар: Забихуллоҳхон 1948 йил, Атоуллоҳхон 1950 йил, Фасихуллоҳхон 1951 йил, Маъруфахон 1953 йил, Зафруллоҳхон 1955 йил, Фатхуллоҳхон 1957 йил, Машруфахон 1960 йил, Убайдуллоҳхон 1963 йил туғилганлар.

Забихуллоҳхон 1972 йили Тошкент полттехника институтини битириб, 2003 йилгача “Тошметроқурилиш” ташкилотига ишлади. 1998-2006 йилларда “Новза” маҳалласида раис бўлди. Ҳозир нафақада.

Маъруфахон Саййидазизова (Исмаилова) 1978 йили Исмоилов Тоирга билан турмуш қурган. Уларнинг никоҳларидан бир ўғил ва бир қиз бор.

Саййидазизов Зафруллоҳхон меъмор, унинг синглиси Машруфахон кутубхонада ишлайди. Машруфахоннинг турмуш ўртоғи Маъруфхон бўлиб, уларнинг икки нафар қиз ва икки нафар ўғиллари бор.

ЧИНГИЗХОН (1932-1982). Иноятхон ва Саидазизхонларнинг иккинчи ўғли бўлиб, у 1932 йили Тошкент шаҳрида туғилган. Юқорида айтганимиздек, Омонуллоҳхон ва Мусинахонлар Саййидазизхоннинг биринчи никоҳидан туғилган эдилар, шу боис Чингизхон Иноятхоннинг тўнғич бош фарзандидир. Чингизхоннинг болалик ва

ёшлик даври қатагоннинг қийинчилик, урушнинг машаққатли, урушдан кейинги оғир йилларига тўғри келган.

У 1939 йили ўрта мактабнинг биринчи синфига ўқишга борган, у ерда етти йил ўқиб, тўлиқсиз ўрта маълумот олгач, Тошкент қишлоқ хўжалик техникумига ўқишга киради. Техникумни 1949 йил тугатиб, Наманган вилояти Учкўрғон туманига агроном-этимолог қилиб ишга юборилади. Учкўрғон ва Катта Фарғона каналига тез-тез бориб турган республика раҳбари Усмон Юсуповнинг назари ёш агроном Чингизхонга тушади. Кейинчалик Боёвут совхози ташкил этилиб, унга директор бўлган Усмон Юсупов ва совхоз бош агрономи Қодирхонов Нодирхонлар таклифига кўра, совхознинг биринчи бўлимига агроном этиб тайинланади. Чингизхон ўтли-шудли, тиришкоклиги ҳамда касбига меҳри баланд бўлгани боис, сидқидилдан меҳнат қилади, ўз соҳасида мартабаси ортиб, совхознинг бош агроном-этимологи этиб тайинланади.

1965 йил Янгийўл тумани “Халқобод” боғдорчилик совхозига бош директор бўлиб ўтган Усмон Юсупов, Боёвут совхозидан бир неча мутахассис, ишчи-хизматчиларни янги совхозга ишга олиб келади. Шулар қаторида Чингизхон ҳам бўлиб, у совхознинг бош агроном этимологи этиб тайинланади. Усмон Юсуповнинг маслаҳати билан у Тошкент қишлоқ хўжалик институтида сиртдан ўқиб, олий маълумот олади. У.Юсуповнинг вафотидан сўнг, совхоз раҳбари бўлган Хонназаров ва Усмон Юсуповнинг рафиқаси Степанинколлар билан совхозда ўзининг меҳнат фаолиятини давом эттиради. “Халқобод” жамоаси орасида ўз билими, меҳнати, инсонийлиги билан ҳурмат қозонади. У 1982 йили 17 июн куни 50 ёшида тўсатдан вафот этади. Марҳумни Янгийўлдан олиб келиниб, Минор қабристонига дафн қилинади.

Чингизхон 1959 йили Мухаббатхон (1918-1997 й.)га уйланган. У совхоз бош агрономи Қодирхонов Нодирхоннинг ёлғиз қизи эди. Уларнинг никоҳидан Муқаддасхон 1960 йил, Жаҳонгирхон (1962 й) туғилган.

МУҚАДДАСХОН Чингизхоннинг ёлғиз қизи бўлиб, у 1960 йил Тошкент шаҳрида туғилган. Унинг болалик даври Боёвут совхози ва Янгийўл шаҳарларида ўтган.

1968 йили Муқаддасхон Янгийўл шаҳрининг Йўлдош Охунбобоев номидаги 15-сон ўрта мактабининг биринчи синфига ўқишга боради. Мактабни яхши ва аъло баҳоларга ўқиб, у ерни 1978 йил тугаллайди.

Шу йили Тошкент Халқ хўжалиги институти талабаси бўлади. Устозлари ҳамда талабалар орасида ҳурмат орттирган Муқаддасхон 1982 йили институтни муваффақиятли тамомлаб, халқ хўжалигида иқтисодчи бўлиб ишлай бошлайди. Фарзандлари мактаб ёшига етгач, уларнинг тарбияси билан машғул бўлади. Ҳозирда Муқаддасхон уй бекаси, турмуш ўртоғи ва фарзандлари билан бахтли ҳаёт кечирмоқда.

Муқаддасхон 1981 йил, 1953 йил туғилган, аспирантурани тугатиб, илмий иш қилаётган ёш олим Алишерхон Собировга турмушга чиқади. Уларнинг биргаликдаги ҳаётидан Азизхон 1982 йил ва Шаҳзодхон 1985 йил дунёга келган.

АЗИЗХОН Муқаддасхоннинг тўнғич ўғли бўлиб, у 1982 йил Тошкент вилояти Янгийўл туманида туғилган. Чингизхон вафот этганда Муқаддасхон ҳомиладор ҳолда отасининг дафн маросимида иштирок этган эди. Ўғли Азизхон дунёга келгач, қайғу ўрнини хурсандчилик эгаллади. Азизхон икки оилага шодлик олиб келди. Ота-онаси бағрида болалиги ўтган Азизхон 1991 йили Янгийўл шаҳар Ломоносов номидаги 10-ўрта мактабнинг биринчи синфига ўқишга боради. У ерда беш йил ўқиб, 1996 йил Тошкент шаҳрининг 282-ўрта мактабида 1999 йилгача ўқийди. Мактабда ўқиш билан бирга, Тошкент Давлат Иқтисодиёт университети қошидаги лицейда 1997 йилдан то 1999 йилгача сабоқ олади.

2002 йили Тошкент Давлат иқтисодиёт университети талабаси бўлиб, уни 2006 йили тамом қилади. Ҳозирда СПООО “ASIA TRANS TASH” қўшма корхонасида жиҳоз ва материаллар бўлимида бош мутахассис бўлиб ишламоқда.

Азизхон 2007 йили, 1982 йили туғилган олий маълумотли Иродахонга уйланган. Уларнинг никоҳидан Саййидамирхон (2008 йил) ҳамда Саййидаборхон (2010 йил) туғилган.

ШАҲЗОДХОН Муқаддасхоннинг иккинчи ўғли бўлиб, у 1985 йил Тошкент шаҳрида туғилган. Ўрта мактабни тугатиб Тошкент Давлат Иқтисодиёт университети талабаси бўлади.

2007 йили университетни битириб, институт магистратурасига ўқишга киради.

2008 йил банк тизимида ишлаб, 2010 йил армия сафида хизмат қилиб қайтади.

2011 йилдан ташқи иқтисодиёт алоқалар департаментининг халқаро ҳисоблар бўлимида бош мутахассис бўлиб ишлаб келмоқда.

ЖАҲОНГИРХОН Чингизхоннинг ёлғиз ўғли бўлиб, у 1962 йил Тошкент шаҳрида туғилган. Унинг болалик даври Янгийўл шаҳрида ўтган. Янгийўл шаҳар Йўлдош Охунбобоев номидаги 15-ўрта мактабни тамомлаб, Тошкент Политехника институти механика факултетига ўқишга киради ва у ерни 1984 йил қишлоқ хўжалик машиналари муҳандис-механиги мутахассислиги бўйича битирган.

Институтни битиргач, 1984-1997 йиллар давомида Тошкент Мотор заводида муҳандис конструктор, муҳандис-технолог, участка бошлиғи, цех бошлиғи ва директор ўринбосари бўлиб ишлаган. 30 йил мобайнида қишлоқ хўжалиги машиналари механизмлари ва моторларини ишлаб чиқарувчи корхоналарда раҳбарлик лавозимларида ишлаб келмоқда.

Жаҳонгирхон 1985 йили Ўрта Осиё Педиатрия тиббиёт институти талабаси, 1964 йилда туғилган Шаҳлохонга уйланган. Болалар шифокори бўлган Шаҳлохон, шаҳар шифохоналарида ишлаб, Тошкент шифокорлар малакасини ошириш институтида илмий иш олиб борган ва тиббиёт фанлари номзоди илмий даражасини ёқлаган.

Жаҳонгирхон ва Шаҳлохон никоҳидан уч нафар қиз: Шоҳидахон 1987 йил, Зиёдахон 1988 йил, Иноятхон 1993 йил туғилган.

ШОҲИДАХОН Жаҳонгирхоннинг тўнғич қизи бўлиб, у 1987 йил Тошкент шаҳрида туғилган. Ўрта мактабдан сўнг 2004 йили Тошкент Давлат юридик институтига ўқишга кириб, 2008 йил мазкур институтни имтиёзли диплом билан тамомлаган. 2009-2012 йиллар институтнинг экология ҳуқуқлари кафедраси магистратурасида ўқиган. Ҳозирда Тошкент шаҳар Мирзо Улуғбек тумани нотариусида ишлаб келмоқда.

Шоҳидахон 2009 йили ўзи билан юридик институтда бирга ўқиган Санжарга турмушга чиқади. Уларнинг никоҳидан 2011 йилда Нозимахон туғилган.

ЗИЁДАХОН Жаҳонгирхоннинг иккинчи қизи бўлиб, у 1988 йил Тошкент шаҳрида туғилган. Тошкент Педиатрия тиббиёт институтига кириб, 2012 йилда уни тугатган. Меҳнат фаолиятини Тошкент врачлар малакасини ошириш институтининг болалар неврологияси кафедрасида ординаторликдан бошлади.

ИНОЯТХОН Жаҳонгирхоннинг учинчи кенжа қизи бўлиб, у 1993 йили Тошкент шаҳрида туғилган. У туғилган йили катга бувиси Иноятхоннинг вафотида беш йил тўлган эди. Жаҳонгирхон яхши

ният билан бувиси хотирасига унинг исмини кўйиб, қулоғига азон ва такбир айттиради. Иноятхон 50-ўрта мактабни тугатгандан сўнг Тошкент ирригация ва мелиорация институти қошидаги Академик лицейда ўқишни давом эттиради, у ерни 2011 йили битириб, шу йили Тошкент Давлат юридик институти талабаси бўлади. Ҳозирда мазкур институтнинг иккинчи босқичида ўқимокда.

ТАЛЪАТХОН (1933-1996) Иноятхоннинг учинчи ўғли бўлиб, у 1933 йил 19 январда Тошкент шаҳрида туғилган. Унинг болалик ва ёшлик даври Шўролар ҳукуматининг оғир ва бесаранжом, уруш ва урушдан кейинги йилларига тўғри келган.

1940 йил ўрта мактабнинг биринчи синфига бориб, уни 1954 йил тугатади. Шу йили Тошкент тиббиёт институтининг доришунослик бўлимига ўқишга киради. 1960 йил ўқишни битиргач, институт йўлланмаси билан Наманган туманлараро дорихона бошқармасига қарашли Чортоқ сихатгоҳи қошидаги 421-дорихонага ишга келади. Дорихонада бир оз ишлагач, уни дорихона мудирлари этиб тайинлашади.

1960 йилдан то 1993 йилгача Наманган вилояти, Чортоқ, Янгикўрғон шаҳар дорихоналарида ҳамда Чортоқ сихатгоҳи дорихоналарида мудир бўлиб ишлаган.

1993 йили нафақага чиқиб, Тошкентга қайтиб келади.

1996 йили пайғамбар ёшига етиб, вафот этади. Минор қабристонига дафн қилинади.

Талъатхон 1963 йили тоғасининг қизи Сарафрозхон (Лилия Амир-саййидова)га уйланган бўлиб, уларнинг никоҳидан Отабек 1964 йил, Муножотхон 1966 йил, Ойбек 1968 йил, Элбек 1972 йил туғилган.

Отабек Талъатхоннинг тўнғич ўғли бўлиб, у 1964 йил 21 июлда Тошкент шаҳрида туғилган. Тошкент Давлат Политехника институтини 1986 йил тугатиб, Тошкент Мотор заводида иш фаолиятини бошлайди.

У 2002 йил 28 январда 38 ёшида касал бўлиб вафот этган.

Отабек 1988 йил касби журналист 1965 йилда туғилган Далмирахонга уйланган. Уларнинг никоҳидан Дурбек 1989 йил ва Иродахон 1990 йил туғилган.

Дурбек ҳозирда Миллий Банкнинг Бош амалиёт бўлимида ишлайди.

Иродахон Шарқшунослик институтининг бакалавриятини битирган. У Камолиддинхўжа билан оила қуриб, Мубинахон ва Оминахон исмли қизлари бор.

ОЙБЕКХОН Талъатхоннинг учинчи фарзанди (иккинчи ўғли) бўлиб, у 1968 йил Наманган вилоятида туғилган. 1985 йил ўрта мактабни тамомлаб, Тошкент Аграр университетига ўқишга кирган. 1987-1989 йиллар армия сафида хизмат қилди. 1992 йил университетни битириб, Наманган вилоятида иш фаолиятини бошлаган. Соҳанинг корхоналарида турли лавозимларда хизмат қилган.

Ойбекхон 2001 йилда шифокор Раънохонга уйланади. Уларнинг никоҳидан Хонзодахон 2003 йил, Шаҳзодахон 2004 йил туғилган. Улар ҳозирда ўрта мактабда таълим олишмоқда.

ЭЛБЕКХОН Талъатхоннинг (учинчи ўғли) тўртинчи фарзанди бўлиб, у 1972 йил 10 июлда туғилган. Унинг болалик даври Наманган вилояти Чортоқ шаҳрида ўтган.

1989 йили ўрта мактабни тугатиб, хусусий тadbиркорлик билан шуғуллана бошлайди. Tadbиркорликда яхши самара ола билмаган Элбекхон Тошкент ёғ-мой комбинатига ишга киради.

Элбекхон 1999 йилда ҳамшира бўлиб ишлаётган Мунаввархонга уйланади. Уларнинг никоҳидан Ҳилолахон 2000 йил, Зиёдахон 2005 йил туғилган.

Улар ҳозирда мактаб ўқувчилари.

МУНОЖОТХОН Талъатхоннинг ёлғиз кизи бўлиб, у 1966 йил 19 мартда Тошкент шаҳрида таваллуд топди. 1983 йил Тошкент Политехника институтига ўқишга кирди. 1987 йил ўқишни битирди.

У 1987 йил Бахтиёрхонга турмушга чиқади. Уларнинг никоҳидан Худоёрхон 1988 йил, Нозимахон 1991 йил, Иноятхон 1992 йил туғилган.

Худоёрхон Муножотхоннинг тўнғич ўғли бўлиб, у 1988 йил 1 июлда Бекобод шаҳрида туғилган. 2005 йил Бекобод шаҳридаги ўрта мактабни битириб, Тошкент Давлат Иқтисодиёт Университетига ўқишга киради. 2009 йил ўқишни битириб, Бекобод металлургия заводида иқтисодчи бўлиб ишга киради. 2013 йил уйланди.

Нозимахон Муножотхоннинг иккинчи фарзанди бўлиб, у 1991 йил 1 сентябрда Тошкент вилояти Бекобод шаҳрида таваллуд топган. Мактабни 2011 йил тамомлаб, Тошкент Давлат Педагогика институтида таҳсил олмоқда.

Иноятхон Муножотхоннинг учинчи фарзанди бўлиб, у 1992 йил 21 ноябрда Бекобод шаҳрида туғилган. Муножотхон бу қизига исм танлашда турмуш ўртоғи Бахтиёрхондан: “Бувиларим хотирасига уларнинг исмини қўйсак майлими?” дея сўрайди. Аёлининг истаги-

ни амалга оширган Бахтиёрхон чақалокқа Иноятхон дея исм кўйиб, қулоғига азон ва такбир айттиради. Унинг болалик даври ота-онаси бағрида ўтган. Бекобод шаҳрида ўрта мактабни битириб, Тошкент Миллий Университетига ўқишга киради. Ёш талаба бўлган Иноятхоннинг кўлини Ички ишлар вазирлигида ишлаётган Бекзодхон сўрайди. Ҳар икки томоннинг розилиги билан ёшлар 2012 йили турмуш қуришади.

Уларнинг никоҳидан 2013 йил Имронбек дунёга келади.

ЖУРЪАТХОН САЙИДАЗИЗОВ Иноятхон ва Сайидазизхонларнинг тўртинчи ўғли бўлиб, у 1936 йил Тошкент шаҳрида туғилган. Унинг ёшлик даври шўролар ҳукуматининг қатағон, уруш ва урушдан кейинги оғир йилларига тўғри келиб, болалигини боладек ўтказмаган. Катталар тортган азоб-уқубатларни, кўрғиликларни у ҳам татиб кўрган. Мактаб ёшига етиб, уруш туфайли мактабга чиқолмай, ўқиши бир оз орқага сурилди.

1945 йил уруш тугаб ҳамма қатори ўқишини давом эттиради ва ўрта мактабни битириб, 1957 йили Тошкент қишлоқ хўжалик институтига ўқишга киради. У ерни 1962 йил битириб, шу йили институт йўлланмаси билан Қорақалпоғистон Автоном Республикаси Чимбой туманидаги пахта элита хўжалигига агроном қилиб ишга юборилади.

1962 йил декабр ойида Ўзбекистон фанлар академиясининг ўсимликлар генетикаси ва физиологияси институтининг таклифи билан аспирантурага ўқишга кириш мақсадида ишга чақириб олинади. У 1962-1966 йиллар институтда лобарант, катта лобарант ва кичик илмий ходим бўлиб хизмат қилади. 1966-1970 йиллар институт аспирантурасига ўқишга кириб, уни тугатади.

1970-1976 йиллар илмий иш билан шуғулланиб, 1976 йил институтнинг кенгайтирилган илмий кенгаши, унинг қилган илмий ишларини кўриб чиқиб, биология фанлари номзодлигига лойиқ деб топади.

Биология фанлари номзоди Журъатхон 1962-1979 йиллар Ўзбекистон Фанлар академияси таркибида, 1979-1996 йиллар Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги вазирлиги, Ўзбекистон агросаноатида турли лавозимларда, етакчи бош мутахассис бўлиб, Ўзбекистон Республикаси пахта ҳосилдорлигини оширишда, пахта навларини республика вилоятлари ери, об-ҳаво шароитига қараб жойлаштиришда ўз ҳиссасини кўшган камтарин олимдир.

1963 йили Иноятхон Саидазизхон билан маслаҳат қилиб, Журъатхонга ўзларининг авлодларининг вакиласи бўлган, тиббиёт институтини ботириб, шифокор бўлиб ишлаётган, 1941 йил туғилган Нафисахон Зиёдхўжа қизи муносиб эканини айтади. Саидазизхон бу таклифга рози бўлиб, жияни Шаҳзодахон (акаси Тўхтахоннинг қизи) га қуда бўлишни айтади. Томонларнинг розилиги билан, ёшларнинг кўнгли билан шу йили Журъатхон ва Нафисахонларнинг никоҳ тўйи бўлиб ўтади. Уларнинг никоҳидан бир ўғил – Нажибуллоҳхон 1966 йил, ва икки қиз – Наргизахон 1964 йил, Нозимахон 1977 туғилган.

НАЖИБУЛЛОҲХОН Журъатхоннинг ёлғиз ўғли бўлиб, у 1966 йил Тошкент шаҳрида туғилган. Болалик даври Тошкент шаҳрининг Дархон маҳалласида ўтган. Ўрта мактаб тугатиб, Тошкент Политехника институтининг қурилиш бўлимига ўқишга киради.

1993 йилдан турли қурилиш идораларида қурувчи (прораб), муҳандис, бош муҳандис бўлиб ишлаган.

Тошкент савдо пассажида, Жар спорт комплексида, давлат циркида, ёзги ва қишки президент қароргоҳида, олий мажлис биносида, Оқ уй ва сенат комплекси қурилишида бош муҳандис бўлиб ишлаб келган. Ҳозирги кунда давлат аҳамиятига эга қурилишларда иштирок этмоқда.

Нажибуллоҳхон Ватанхон исмли қизни никоҳига олган бўлиб, уларнинг никоҳидан икки нафар ўғил Комронбек ва Комкорбек туғилган.

Ака-ука Комронбек ва Комкорбеклар ҳозирда илм олиб, она Ватанимизга муносиб фарзанд бўлиш ниятидалар. Комронбек Тошкент давлат техника университети талабаси, Комкорбек коллежда сабоқ олмақда.

НАРГИЗАХОН Журъатхоннинг тўнғич қизи бўлиб, у 1964 йили Тошкент шаҳрида туғилган. Унинг болалик даври ота-онаси бағрида ўтган. Иноятхон бу набирасини ўзига яқин тутиб, ёшлигидаёқ унга ҳаётий ҳикматлар, маслаҳатлар ва насиҳатлар айтиб, мустақил ҳаётга тайёрлаб борган. Табиийки, набирасининг яхши хулқи, ўткир зеҳни, фаҳм-фаросатини кўриб, унга бўлган меҳри кун сайин ошган.

Ўрта мактабни яхши баҳоларга битирган Наргизахон Тошкент Политехника университетида ўқишга кириб, у ерни 1990 йил тамомлаган.

Балоғат ёшига етган Наргизахон кўни-қўшнилари орқали ўзига келаётган совчиларни эшитар, беихтиёр Фурқатхондан келган совчи-

ларга нима дейишни билмай қолган, бувиси Иноятхон ундан у ҳақда фикрини эшитиб, розилик берган эди.

Наргизахон ва Фурқатхонларнинг никоҳидан икки ўғил: Фаррухбек 1986 йил ва Шоҳрухбек 1990 йил туғилган.

Фаррухбек Тошкент тиббиёт институтини битириб, 2012 йил унинг магистратурасини тугатади. Ҳозирда Республика урология марказида шифокор уролог бўлиб хизмат қилмоқда.

У 2012 йили Ойдинхон Баҳодирхон қизига уйланган.

Шоҳрухбек 2008 йил ТАТУ (Тошкент ахборот технология университети) ни битириб, ҳозирда мазкур университетнинг магистратурасида таҳсил олмақда.

НОЗИМАХОН Журъатхоннинг иккинчи қизи бўлиб, у 1977 йил Тошкент шаҳрида туғилган. У мактабни битириб, Тошкент давлат иқтисодиёт институтига ўқишга киради, у ерни 1999 йил тугатиб, шаҳар корхоналарининг бирида иқтисодчи бўлиб ишлаб келмоқда.

Нозимахон 1995 йили 18 ёшга тўлиб, Башархонга турмушга чиқади. Уларнинг никоҳидан икки нафар ўғил – Амирсаййидбек 1996 йил, Худоёрхон 2005 йил ва бир қиз – Шаҳзодахон 1999 йилда туғилган.

Журъатхон ва Нафисахонлар ҳозирда қарилик гаштини суриб, ўғил-қизлари ардоғида ҳаёт кечирмоқда.

ХИСРАВХОН САЙИДАЗИЗОВ (1945-2002) Иноятхон ва Саидазизхонларнинг бешинчи ўғли бўлиб, у 1945 йил Тошкент шаҳрида туғилган. Май ойига келиб, уруш тугаб, мамлакат оғир уруш жароҳатларини даволаш, тиклаш даврига кириб, саратон ойида, айна пишиқчилик палласида, кундузлари куёш оламини оташ бўлиб қиздираётган, кечалар тўлин ойдан чароғон бўлган гўзал тонгларнинг бирида Саидазизхон ва Иноятхон оиласида ўғил дунёга келади. Унга яхши ният билан Хисравхон деб исм қўйилиб, чақалоқнинг қулоғига азон ва такбир айтилади. Хисравхоннинг болалик даври ўзларининг гулзордан иборат шиnam ховлиларида ва шаҳарнинг Дархон маҳалласида кечди.

У мактаб ёшига етиб, маҳалладаги мактабнинг биринчи синфига ўқишга борди.

“Старт” стадиони унинг уйига яқин бўлгани учун, мактабда ўқишни тугатиб, тенгқурлари билан тўп ўйнашни ёқтирар, кейинчалик ўтган асрнинг 70-75 йилларининг машхур футболчилари Тўлаган Исоқов, Михаил Ан ва Фёдоровлар билан тўп суриб, “Пахтакор” жамоаси ўринбосарлари таркибига киритилган эди.

Хисравхон 1962 йил мактабни тугатиб, шу йили Тошкент Политехника институтининг механика бўлимининг “Автомобил транспорти” ихтисослигига ўқишга киради.

1963 йили армия сафига чақирилиб, 1965 йил хизматдан қайтиб келиб, институтда ўқишини давом эттиради. 1970 йил институтни битириб, 7-сон такси саройига ишга юборилади. Такси саройида бошланғич фирма ташкилотининг котиби, автосаф бошлиғи бўлиб ишлайди.

1973-1974 йиллар мамлакатда “Жигули” русумли енгил автомобиллари кўплаб ишлаб чиқарилгани боис, уларга “Сервис” хизмати-ни кўрсатиш долзарб масала бўлиб қолди. Республикада “Сервис” хизмат кўрсатадиган станциялар ташкил этила бошлади. Бу “Сервис” хизматига енгил такси саройининг хизматчилари жалб қилинди. Шу хизматчилар сафида бўлган Хисравхон Толятти шахрига малакасини ошириш учун ўқишга юборилади. Ўқишдан қайтган Хисравхон Луначарский кўчасидаги “Сервис” хизмат кўрсатиш станциясининг бошлиғи этиб тайинланади. Бу соҳада анча тажрибаси ошган Хисравхон шаҳарда яна бир қанча “Сервис” хизмат кўрсатиш станцияларини очиб, уларга раҳбарлик қилади. Тошкент вилоятининг Ғазалкент шаҳрида “Сервис” хизмат кўрсатиш станциясини ташкил этиш мақсадида, уни ўша ерга ишга юборилади. Хисравхон мурувват ва сахийлик, саховат ва эзгулик сифатлари билан зийнатланган киши эди. Шаҳарнинг таниқли кишилари, санъаткорлари билан дўст бўлиб, айниқса, машҳур ҳофиз Ғуломжон Ёкубов билан яқин дўст эди.

1985-1987 йиллар унинг омадига кўз теккандай бўлди, бошига оғир мусибатлар тушди, аввал уйдан ўз оиласини ташлаб чикди, бир йилдан кейин 1988 йили онаси Иноятхондан айрилиб қолди. У отадан сўнг яна бир бош устунни – меҳрибонидан, суянчиғидан айирганини ҳис қилади. Бу қайғу ва дардга бардош бера олмади.

У 2002 йил 57 ёшида вафот этади. Уни Минор қабристонига дафн қиладилар.

Хисравхон 1963 йили Украинада армия сафида хизмат қилган. У ерда Елена исмли украин қизини ёқтириб қолган. Уни Тошкентга олиб келиб, никоҳига олган. Улар бир неча йил яшагач, ҳомиладор Еленанинг онаси қизини Украинага қайтариб олиб кетади. Ва у ерда 1975 йилда Лена исмли қиз дунёга келади. Елена юртига қайтиб кетганидан сўнг у онасининг маслаҳати билан ўқимишли оиладан

чиққан Диля исмли қизга уйланади. Уларнинг никоҳидан Саидахон 1976 йил ва Нодирабегим 1981 йил туғилган.

БАШИРУЛЛОҲХОН (Башируллоҳон) САИДАЗИЗОВ Иноятхон ва Саидазизхоннинг олтинчи ўғли, энг кенжа фарзанди бўлиб, у 1951 йил Тошкент вилояти Бекобод шаҳрида туғилган. Ўз даврининг илғор зиёлиларидан бири Саидазизхон дилига Башируллоҳон деган исмни Аллоҳнинг ўзи солган бўлса, ажаб эмас (“Башируллоҳ” – Аллоҳнинг хушхабарини тарқатувчиси, башорат қилувчиси деган маъноларни билдиради). Негаки, у туғилгандан кейин бирор йил ўтиб, собиқ иттифокда бўлар-бўлмасга қамокка олиш, сургун қилишлар тўхтади. Бу кўп авлодларга ва ижтимоий келиб чиқиши ишчи бўлмаган кишилар учун ҳақиқий хушхабар эди.

Башируллоҳоннинг ота томондан бобоси Максудхон “дума” бўлиб, Тошкент шаҳрининг таниқли бойларидан, Худоёрхоннинг катта куёви, қизи Чорсола (Хонпошша)хоннинг турмуш ўртоғи эди. Унинг она томондан бобоси Амирсайидбек бўлиб, Худоёрхоннинг тўнғич набираси, Насриддинхоннинг ўғли эди. Шундай қилиб, унинг ота-бобо, она-бувиси ўз даврининг таниқли ва табаррук, ниҳоятда илмли, шижоатли, тўғрисўз, одил инсонлари бўлган. Шундай табаррук хонадонда дунёга келган Башируллоҳоннинг болалиги Бекобод шаҳрида ҳамда ўзларининг Тошкент шаҳрининг “Дархон” маҳалласидаги ҳовлиларида ўтган.

Башируллоҳон рус тилидан хабардор бўлгани учун 1958 йил кўнгли очиқ, меҳрибон аёл бўлган отасининг жияни Мисрхон, Худоёрхоннинг қизи Чорсолахоннинг набираси Москва шаҳрида ўзи раҳбарлик қилаётган мактаб интернатга уни ўқишга қабул қилинади.

Москвада тўлиқсиз ўрта маълумотни олган Башируллоҳон Тошкентга қайтиб 142-ўрта мактабда ўқиб, етуклик аттестатини олади. Болалик орзулари уни Тошкент Политехника институтига бошлади. У институтнинг тоғ-кон ва металлургия бўлимига киради.

1976 йил институтни тамоллаб, тоғ-муҳандиси ихтисосини олади. Институт йўлланмаси билан “Ўзбекнефт” ишлаб чиқариш бирлашмасининг лойиҳа ва смета экспертиза бўлимида муҳандис бўлиб ишга келади.

1977-1993 йиллар мобайнида бирлашмада муҳандис, катта муҳандис, бирлашма раисининг ёрдамчиси, бўлим бошлиғи лавозимларида ишлади. Ота-онаси ва устозларининг дуосини олгани,

Ўзи ҳам меҳнаткаш, тиришқоқ бўлгани учун 1993-2000 йиллар турли қўшма корхоналарнинг бош директори, бош директорнинг ўринбосари лавозимларида ишлади.

1993-1999 йилари Москвада “Файз” Қўшма корхонасида Бош директор бўлиб ишлади.

2000 йилдан ҳозиргача Ўзбекистон вазирлар маҳкамаси қошидаги “Ўз давлат нефтгаз инспекцияси”нинг Тошкент шаҳрининг нефт маҳсулотларидан фойдаланишни назорат этиш бўлимининг бош технологи бўлиб фаолият кўрсатиб келмоқда.

Башируллоҳхон 1977 йили биоорганик химия институтида ишлаётган Ферузахонга уйланади. Ферузахон Аграр университетининг профессори Санжархон ва Тошкент Тиббиёт институти доценти Ёлкинойнинг кизи эди. Ферузахон кейинчалик биология фани номзоди даражасига эришиб, 2012 йилдан Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясида илмий котиба бўлиб ишламоқда.

Башируллоҳхон ва Ферузахон никоҳидан Хуршидхон 1978 йил, Гавҳархон 1983 йил ҳамда Жавоҳирхон 1995 йилда туғилган.

ХУРШИДХОН Башируллоҳхоннинг тўнғич ўғли бўлиб, у 1978 йил Тошкент шаҳрида туғилган. Унга ёшлигиданок рус ва инглиз тилларидан сабоқ берадилар. Мактаб ёшига етиб, 50-ихтисослашган мактаб-гимназияга ўқишга боради. Мактабда ўқиб юрган кезларидаёқ у бувиси Ёлкиной каби шифокор бўлишга қизиқа бошлайди. Йиллар ўтган сари шифокор бўлишни орзу қилади Хуршидхон 1995 йил Тошкент Педиатрия тиббиёт институтига ўқишга киради. 2002 йил институтни тугатиб, шу йили мазкур институтнинг магистратурасига ўқишга киради. Магистратурада ўқиш билан клиникадаги ишини давом эттиради. Кардиохирургия соҳасига қизиқиб ТашПМИ ва Жанубий Кореянинг Йонсей университети тузган халқаро лойиҳада иштирок этади.

2004 йили бир гуруҳ ёш шифокорлар билан Йонсей университетига ўқишга юборилади, у ерда профессор унвонини олади. 2005 йил Кореядан қайтган Хуршидхон ТашПМИ шифохонасида кардиохирург бўлиб иш бошлайди. Унинг бундан кейинги фаолияти Йонсей университети профессорлари билан боғланиб, бир неча бор Корея шифохоналарида иш ўрганиб қайтади.

Шу вақтдан Ўзбекистон-Корея ҳамкорлигида амалга оширилган мурувват лойиҳасида ишлаб, кам таъминланган оилалардаги юраклари хаста болаларни даволашда иштирок этади.

2008 йили Эроннинг Машҳад шаҳридаги анжуманда, кейинчалик эса, бу шаҳарнинг шифохоналарида маърузалар билан қатнашди.

2011 йилдан буён Хуршидхон Республика тиббий тез ёрдам марказида болалар кардиохирурги бўлиб ишлаб келмоқда.

Хуршидхон 2006 йили Гулчехраҳон исмли қизга уйланган. Уларнинг никоҳидан Шаҳризодахон 2007 йил туғилган.

ЖАВОҲИРХОН Башируллоҳхоннинг иккинчи ўғли бўлиб, у 1995 йил Тошкент шаҳрида туғилган. Уч ёшида боғчага чиқиб, инглиз ва рус тилларини ўрганади. Мактаб ёшига етгач, 50-гимназия мактабини битириб Тошкент ирригация ва мелиорация институти қошидаги лицей Интерхаузга ўқишга киради. Уни 2012 йил битириб, ҳозир Вестминстер университетининг талабаси бўлган.

ГАВҲАРХОН Башируллоҳхоннинг яқка-ёлғиз қизи бўлиб, у 1983 йили Тошкент шаҳрида туғилган. У туғилганда бувиси Иноятхон ҳаёт бўлган.

Башируллоҳхон қизидаги яхши хулқ ва ўткир зеҳни кўриб, Ферузaxon билан маслаҳатлашиб уни инглиз тилига ихтисослашган 17-ўрта мактабга ўқишга берди. Гавҳархон мактабни 2000 йили аъло баҳоларга тамомлаб, Халқаро дипломатия ва иқтисод университетиининг халқаро ҳуқуқ бўлимига ўқишга киради. 2005 йили инглиз тилида диплом ишини ҳимоя қилади, бакалавр унвонига эга бўлади, шу йили мазкур институтнинг магистратурасига кириб, у ерни 2007 йили тамом қилади. 2007 йили Америка қўшма штатларининг Бёркли Калифорния университетига кириб ўқийди. Уни 2008 йил тамомлаб, 2008-2009 йиллар машҳур “Бейкер ва Маккензи” юридик фирмасида юрист бўлиб ишлайди.

2010 йили Лондон университети иқтисод мактаби докторантурасига ўқишга кирди. Лондон университетидаги ўқишни иш билан боғлаб, Лондоннинг машҳур юридик фирмаларида ишлаб келмоқда. 2012 йили АҚШда имтиҳонларни топшириб адвокатлик лицензиясини олди. 2013 йили октябрь ойида Лондонда ҳуқуқ бўйича докторлик диссертациясини муваффақиятли ёқлади.

МУСИНАХОН (1928-2013) Иноятхон ва Саидазизхонларнинг иккинчи фарзанди бўлиб, у Тошкент шаҳрида туғилган. Унга бувиси Хонпошшаойим (Худоёрхоннинг қизи) “Мусинахон”, яъни кексалардек узоқ яшасин, деб исм қўйди. У бир ёшга тўлганида онаси Масъудахон вафот этади. Икки ёш гўдак билан қолган отасига

Хонпошшахон жияни Амирсаййидбекнинг ёлғиз қизи Иноятхонни олиб беради. Ҳар иккала фарзанд тарбияси билан банд бўлган Иноятхон, уларга ўз фарзандидан ортиқ меҳр беради. Мусинахоннинг болалик ва ёшлиги шўролар ҳукуматининг қатағон даврларига тўғри келган. Бу пайтда собиқ Иттифокда очарчилик, бесаранжомлик, коллективлаштириш ва уруш даҳшатлари ҳукм сурарди. У 1935 йили ўрта мактабнинг биринчи синфига ўқишга боради.

1942 йили мактабнинг еттинчи синфигача ўқиб, тўлиқсиз ўрта маълумотни олади. Уруш туфайли юқори синфларда ўқиш тўхтайди. Болалар ҳам катталар каби фронт учун меҳнатга сафарбар қилинади.

1945 йил уруш тугаб, Мусинахон мактабгача болалар педагогика техникумига ўқишга киради. Ўқишни битириб, шаҳар болалар боғчасида тарбиячи бўлиб ишлай бошлайди. 1950 йил турмушга чиқади ва турмуш ўртоғи Наманган вилояти Поп туманига ишга юборилади. Мусинахон ҳам турмуш ўртоғи Обиджоннинг иш жойига бориб, ўша ерда яшайди.

1962 йилга келиб улар Тошкентга қайтиб келадилар. Мусинахон Чилонзор тумани 363-болалар боғчасига тарбиячи бўлиб ишга киради. У ерда 1995 йил нафақага чиқади. У жамоадошлари орасида катта ҳурмат қозонди. У ҳам акаси Омонуллоҳхон каби узоқ умр кўриб, 2013 йил 85 ёшида вафот этади.

Юқорида баён қилганимиздек, Мусинахон 1950 йил маълумоти ҳуқуқшунос бўлган Обиджон Шариповга турмушга чиққан. Уларнинг никоҳидан икки нафар ўғил ва икки нафар қиз туғилган. Улар – Мамлакатхон 1951 йил, Мунирахон 1955 йил, Саидамин 1958 йил ва Саидахмад 1959 йилда дунёга келган.

МАМЛАКАТХОН Мусинахоннинг тўнғич қизи бўлиб, у 1951 йил Наманган вилоятида туғилган. Унинг болалик даври Наманган вилоятининг Поп ва Учқўрғон туманида ўтган. Болалар боғчасига борган, туман мактабларининг бирида бошланғич маълумотни олган. 1963 йили Тошкентга қайтган Мамлакатхон Чилонзор туманидаги мактабларнинг бирини битириб, савдо техникумига ўқишга кирган. Техникумни битиргач, уни “Ширин” гастрономига ишга юборилади, у шу гастронимда нафақага қадар ишлаган.

Мамлакатхон 1974 йили 127-автокорхонада ҳайдовчи бўлиб ишлайдиган Аловуддинов Сирожиддинга турмушга чиқади. Уларнинг никоҳидан Зиёвуддинхон 1975 йил, Абзалхон 1977 йил, Аббосхон 1979 йил, Камолиддинхон 1981 йил туғилган.

ЗИЁВУДДИНХОН Мамлакатхоннинг тўнғич ўғли бўлиб, у 1975 йил Тошкент шаҳрида туғилган. Ҳозирда тижорат билан шуғулланмоқда.

АБЗАЛХОН Мамлакатхоннинг иккинчи ўғли бўлиб, у 1977 йил Тошкент шаҳрида туғилган. “ЎзГазОйл”нинг ёнилғи шахобчасида катта оператор бўлиб хизмат қилиб келмоқда.

У 2004 йили Дурдонахон исмли қизга уйланиб, уларнинг никоҳидан икки ўғил Ҳожихон ва Юсуфхон туғилган.

АББОСХОН Мамлакатхоннинг учинчи ўғли бўлиб, у 1979 йил Тошкент шаҳрида туғилган. Аббосхон 2005 йили касби доришунос бўлган Дилрабохонга уйланади. Уларнинг никоҳидан Робияхон ва Оминахон туғилган.

КАМОЛИДДИНХОН Мамлакатхоннинг тўртинчи ўғли бўлиб, у 1982 йил Тошкент шаҳрида туғилган. У Мадинахон исмли қизга уйланган.

МУНИРАХОН Мусинахоннинг иккинчи қизи бўлиб, у 1955 йили Наманган вилоятининг Поп туманида туғилган. У туғилганда Обиджон Янгикўрғон туманига катта терговчи қилиб ўтказилган эди. Мусинахонлар ҳам Поп туманига кўчиб ўтадилар. Унинг болалик даври гўзал водийнинг Янгикўрғон ва Поп туманларида кечади. У ерда биринчи синфни тугатиб, ота-онаси билан Тошкентга қайтиб, Чилонзор тумани мактабларининг бирида ўқишини давом эттиради. 1973 йили мактабни тамомлаб, Ўрта Осиё Педиатрия институти (САМПИ)га ўқишга кириб, 1979 йили болалар шифокори мутахассислигини эгаллайди. Институт йўлланмаси билан Тошкент шаҳар 12-болалар шифохонасига шифокор қилиб юборилади. У ерда то нафақага қадар ишлайди.

Мунирахон 1974 йили Тошкент Политехника институтини битаириб, Юнусобод тумани сув хўжалигида катта муҳандис бўлиб ишлаётган Ҳасанов Мираъзамга турмушга чиқади. Уларнинг никоҳидан Мирхотам 1975 йил, Ширинахон, 1976 йил, Мирадхам 1980 йил, Ферузахон 1983 йил туғилган.

МИРХОТАМ (1975-2010) Мунирахоннинг биринчи ўғли бўлиб, у 1975 йил Тошкент шаҳрида туғилган. 2010 йили касаллик асоратидан вафот этган.

Мирхотам 2005 йилда Масъудахон Содиковага уйланган бўлиб, бу никоҳдан Миразиз туғилган.

МИРАДҲАМ Мунираҳоннинг иккинчи ўғли бўлиб, у 1980 йил Тошкент шаҳрида туғилган. Жаҳон тиллари университетида таҳсил олиб, “ЎзГазОйл”га ишга киради. Ҳозир ёнилғи тарқатиш шахобчаларининг бирида катта оператор бўлиб ишлаб келмоқда.

У Маликаҳон исмли қизга уйланади ва Мирмуҳаммад ҳамда Мираҳмад номли ўғиллари бор.

ШИРИНАХОН Мунираҳоннинг тўнғич қизи бўлиб, у 1976 йил Тошкент шаҳрида туғилган. 1993 йил Тошкент Педагогика институтининг дефектология бўлимига ўқишга киради.

Ширинаҳон Бобурҳон Амирсаййидовлар оиласига келин бўлиб тушади. У Исломбек Амирсаййидовга турмушга чиқади. Уларнинг никоҳидан уч нафар қиз – Фарангизхон, Бехрузаҳон, Шаҳзодаҳон туғилган.

ФЕРУЗАХОН Мунираҳоннинг иккинчи қизи бўлиб, у 1983 йили Тошкент шаҳрида туғилган. Тошкент Педагогика институтининг дефектология бўлимига ўқишга киради. 1983 йил Жасурбек Бобоҷоновга турмушга чиқади. Уларнинг никоҳидан Ҳуснияҳон, Шодияҳон туғилган.

САИДАМИН Мусинаҳоннинг тўнғич ўғли, бўлиб, у 1958 йилда Наманган вилоятининг Янгиқўрғон туманида туғилган. Унинг болалик даври гуллар водийси Наманган вилоятида ўтган. У ёшлигиданоқ расм чизиш ҳамда лойдан уй, шакллар ясашга ишқибоз бўлди. Оила аъзолари билан Тошкент шаҳрига қайтган Саидамин Чилонзор туманидаги мактабга ўқишга боради. Мактабдан сўнг Саидамин Беньков номидаги архитектура ва рассомлик билим юртининг архитектура бўлимига кириб ўқийди. Ўқишни битириб, қурилиш лойиҳалаш институтларида турли лавозимларда ишлайди. Мустақиллик берган имкониятлардан фойдаланган Саидамин яқка тадбиркорлик билан шуғулланиб, ўзининг тижоратини йўлга қўйган. Ҳозирда тижорат билан машғул.

Саидамин 1991 йили, касби ҳамшира бўлган Машкураҳонга уйланган. Уларнинг никоҳидан Саодатхон 1992 йил, Мунисаҳон 1996 йил туғилган.

Саодатхон Тошкент Политехника институти қошидаги академик лицейни битириб, 2012 йил Кенгсой агросаноат ва бизнес касб-хунар коллежининг ҳуқуқшунослик бўлимини битирган.

Мунисаҳон эса маданият коллежининг талабаси.

САИДАҲМАД Мусинахоннинг иккинчи ўғли бўлиб, у 1959 йилда Наманган вилоятининг Янгиқўрғон туманида туғилган. У туғилганда отаси Обиджон Янгиқўрғон туманида катта терговчи эди. У бир ёшга тўлганида тоғаси Талъатхон Чортоқ оромгоҳи дорихонасининг мудири бўлиб ишга келади. Унинг болалик даври Наманганда ўтиб, тўрт ёшга етганида Тошкентга қайтиб келади. Чилонзордаги болалар боғчасида тарбияланиб, ўрта мактабни битириб, Тошкент Политехника институти талабаси бўлди. Институтни тамомлаб, Ўзбекистон нефт ва газ корхоналарида турли лавозимларда ишлаб келган. Ҳозирда Оҳангарон тумани сикилган газ қуйиш шахобчасининг бошқарувчиси бўлиб хизмат қилмоқда.

Саидахмад Тошкент автомобил ва йўллар институтини битирган Динорахонга уйланган. Уларнинг никоҳидан Саидолимхон 1992 йил, Фотимахон 1997 йил ва Зухраҳон 1997 йил туғилган.

Саидолимхон Тошкент Давлат ирригация ва мелиорация университети талабаси, Фотима ва Зухраҳонлар 71-ўрта мактаб ўқувчиларидир.

МУЯССАРХОН Иноятхоннинг тўнғич кизи бўлиб, у 1942 йил Тошкент шаҳрида туғилган. Унинг болалик даври оғир уруш йилларига тўғри келган. У мактабга борганида уруш тугаганига бор-йўғи тўрт йил бўлиб, мамлакат даҳшатли урушнинг оғир жароҳатларини даволаб улгурмаган эди. Мактабда ўқиб юрган кезларида химия фанига қизика бошлайди ва унда “доришунос” бўлиш иштиёқи кучая боради. Мактабни битирган Муяссархон “доришунос” тайёрлайдиган ўқув юрти Тошкент Фармацевтика институтига кириб уни 1968 йил тамомлайди.

1970-1971 йиллар шаҳар дорихоналарида ишлайди.

1972 йили Тошкент Политехника институтининг “Кимё” кафедрасига ўқитувчи бўлиб ишга киради ва талабаларга кимё фани сир-асрорларидан сабоқ бера бошлайди. Жамоадошлари ва талабалар орасида ҳурмат-эътиборга сазовор бўлади. Уни оддий ўқитувчиликдан катта ўқитувчиликка ўтказишади. Шу институтда 25 йилдан ортиқ сидқидилдан меҳнат қилиб, минглаб талабаларга устозлик қилиб, нафақага чиқади. Худбинлик, инжиқлик ва бетга чопарлик каби хусусиятлар унинг табиатига мутлақо ёт бўлиб, унга онаси Иноятхондан ўтган гўзал фазилатлар умри давомида ҳамроҳ бўлиб келмоқда.

Кунларнинг бирида кечки пайт Иноятхонларнинг ҳовлисига Чимкент шаҳридан меҳмонлар келишади. Улар шунчаки меҳмонлар

эмасди. Зиёфат ва ўзаро суҳбат узоқ давом этди. Меҳмонлар уйларига кетишгач, Иноятхон қизи Муяссархонни чақиради. Қизи кулибгина кўриниш бергач, унга Отажондан совчилар келганини айтиб, розилигини сўрайди.

Шундай қилиб, Муяссархон қишлоқ хўжалиги фанлари номзоди, Қишлоқ хўжалиги Вазирлигида бўлим бошлиғи бўлиб ишлаётган Отажонга турмушга чиқади. Уларнинг никоҳидан Дилнозахон 1968 йил, Нурбек 1970 йил ва Шаҳнозахонлар 1977 йилда туғилган.

Дилнозахон 1989 йили Алишержон исмли йигитга турмушга чиққан бўлиб, уларнинг никоҳидан Мухлисахон, Худоёрхон, Солиҳабону туғилган.

Нурбек 1993 йили Маҳмудахонга уйланади, уларнинг биргаликдаги турмушидан Жамшидбек, Жавоҳирбек, Саидакбарбек дунёга келган.

Шаҳнозахон 1998 йили Шавкатхонга турмушга чиқиб, уларнинг никоҳидан Шохруххон, Шаҳзодахон ва Фаррухбек туғилган.

Муяссархон турмуш ўртоғи билан бахтли ҳаёт кечириб келмоқда.

У ҳозирда 70 ёшдан ошиб, оиладан, фарзандларидан тиниб-тинчиб, ўзи яшаётган “Дўстлик” маҳалласи раисининг диний, маърифий-маънавий ахлоқ-тарбия масалалари бўйича маслаҳатчи бўлиб хизмат қилиб келмоқда.

ШАҲОДАТХОН Иноятхоннинг энг кенжа қиз фарзанди бўлиб, у 1948 йил 4 февралда Тошкент шаҳрида туғилган.

1948 йил Амирсаййидов ва Саидазизхон хонадонлари учун баракали, қувончли йил бўлди. Агар Амирсаййидбек шу йили барҳаёт бўлганда ўғли Амируллоҳбекдан ўғил набира Темурбекни, Иноятхондан қиз набира Шаҳодатхонни ва Қадрияхондан қиз абира Шоиствахонларни кўрган бўлар эди. Шаҳодатхоннинг насаби, тўртинчи бобоси она томонидан Худоёрхонга борар, отаси Саййидазизхон эса Худоёрхоннинг қизи Чорсолахон пошшанинг ўғли эди.

У оиланинг кенжа фарзанди бўлгани учун ёшлигида эрка, ўйинқароқ ва шўх қиз бўлган. Унинг болалиги отаси Саидазизхоннинг кўркама, ораста хонадонидан ўтган.

Шаҳодатхон 1966 йил ўрта мактабни битириб, Надежда Крупская номидаги мактабгача тарбия педагогика билим юртида ўқийди. Билим юртини битириб, Чилонзор комсомол кўмитасида инспектор бўлиб иш бошлайди.

1969 йил комсомол кўмитаси йўлланмаси билан Тошкент Халқ хўжалиги институтига ўқишга юборилади.

1970 йил Шаҳодатхон Тошкент Халқ хўжалиги институтнинг “Моддий техника таъминоти” кафедрасида ассистент бўлиб ишлаётган Диёрхон Муҳитдиновга унаштирилади. Шу йили уларнинг тўйи бўлиб ўтади. Тўйдан сўнг Диёрхон Москвадаги Г.В.Плеханов институти аспирантурасига ўқишга киради.

Шаҳодатхон институтни 1975 йили тугатиб, озиқ-овқат вазирлиги қошидаги ТСКТБда муҳандис иқтисодчи бўлиб ишлайди. Кейинчалик вазирликнинг бошқармасига ишга ўтиб, то нафақага қадар ишлайди.

Шаҳодатхон ва Диёрхон Муҳитдиновнинг никоҳидан Улуғбек, Насибуллаҳхон, Дилмуродхон, Шаҳзодахон ва Фарзонахон туғилган.

УЛУҒБЕК Шаҳодатхон ва Диёрхонларнинг тўнғич ўғли бўлиб, у 1971 йил 28 октябрда Тошкент шаҳрида туғилган.

У 1994 йил Тошкент Халқ хўжалиги университетни муваффақиятли тамом қилиб, ҳозирги пайтгача Тошкент Давлат иқтисодиёт университетида “Банк иши” кафедрасида катта ўқитувчи бўлиб талабаларга сабоқ бериб келмокда. Мазкур университетнинг “фахрий доктор”и.

Улуғбек касби шифокор бўлган Дилбархонга уйланган. Уларнинг никоҳидан Шаҳриёрхон, Жавдатбек туғилган.

НАСИБУЛЛОҲХОН Шаҳодатхон ва Диёрхонларнинг иккинчи ўғли бўлиб, у 1974 йил 22 мартда Тошкент шаҳрида туғилган. У 1996 йил Тошкент Давлат иқтисодиёт университетни тугатиб, ҳозир хорижий фирмаларнинг бирида директор бўлиб ишламокда.

Насибуллаҳхон касби иқтисодчи бўлган Гулчехраҳонга уйланган. Уларнинг никоҳидан Саидахорхон туғилган.

ДИЛМУРОДХОН Шаҳодатхон ва Диёрхонларнинг учинчи ўғли бўлиб, у 1976 йилда туғилган. Тошкент иқтисодиёт университетини 1998 йили тамомлаб, иқтисодчи бўлиб етишди. Ҳозирда Швейцария хорижий фирмасининг Ўзбекистондаги вакили бўлиб иш фаолиятини олиб бормокда.

Дилмуродхон касби иқтисодчи бўлган Дилшодахонга уйланган. Уларнинг Искандарбек ва Исмоилхон исмли ўғиллари бор.

ШАҲЗОДАХОН Шаҳодатхон ва Диёрхонларнинг тўнғич кизи бўлиб, у 1981 йил 14 июнда Тошкент шаҳрида туғилган. Тошкент Давлат иқтисодиёт университетини 2004 йили тамомлаб, халқаро

иктисодий муносабатлар бакалаври мутахассислигини эгаллаган. 2006 йил мазкур университетнинг магистратурасини тамомлаган. Шахзодахон 2006 йили Бахтиёр Назаровга турмушга чиқади. Уларнинг никоҳидан Саидазизхон ва Саидамирхон туғилган.

ФАРЗОНАХОН Шаҳодатхон ва Диёрхонларнинг энг кенжа қизи бўлиб, у 1986 йил 20 майда Тошкент шаҳрида туғилган.

2008 йили Тошкент Давлат иқтисодиёт университетини тамомлаб, шу йили магистратура талабаси бўлиб, уни 2010 йили битирган.

Фарзонахон ҳозирда онаси Шаҳодатхонга қараб, уни парвариш қилиб келмоқда.

САЙИД БУРҲОНИДДИНБЕК НАСРИДДИНХОН ХОН ЎҒЛИ 1881-1918). У 1881 йили Шайххонтохур маҳалласининг ғарбий қисмида жойлашган Асадуллоҳбек хонадониди дунёга келган.

СайидБурҳониддинбекнинг отаси Насриддинхон Худоёрхоннинг тўнғич ўғли, онаси эса Асадуллоҳбекнинг ёлғизгина қизи эди.

Асадуллоҳбек қизининг исми Розияхонбегим бўлиб, у кунларнинг бирида бомдод намозини адо этиб, ўрта ҳовлига кириб келаётган Насриддинхон қаршисида ҳовлини супура туриб, тўхтаб қолади. Нозикдан келган оппоққина Розияхон таъзим қилиб, Насриддинхонга салом берганида қизнинг бошига чамбарак қилиб ўралган қирк кокил сочи шундайгина тўкилиб, унинг оёғи узра тушди. Бундай узун сочни умрида биринчи марта кўрган Насриддинхон хайрат билан қизга қарайди. Кўнғир сочли Розияхоннинг кийикникидек хуркович кўзларини кўрган Насриддинхоннинг ўшанда юраги жиз этиб кетганди. Соғлиғи тикланиб анча ўзига келиб қолган Насриддинхон у Асадуллоҳнинг қизи эканини хизматкордан билган, кўп жойдан совчилар келаётганини, аммо хонадон соҳиби ҳеч кимга рўйхуш бермаётганлиги ҳақида ҳам ундан эшитганди. Насриддинхонда ўша тонгги учрашувдан сўнг пинҳона ошиқлик ҳисси пайдо бўлган, аммо дардини ҳеч кимга айтолмаганди. Бу воқеадан икки ҳафталар ўтгандан кейин дўсти Муҳаммад Солиххўжа Асадуллоҳ уни куёвликка муносиб кўриб, қизини унга никоҳлаб бермоқчи эканлигини айтади ва ундан розилик сўрайди. Бу таклифдан Яратганга шукроналар айтган Насриддинхон қизариб кетади...

Уларнинг тўйи ортиқча дабдабасиз, камтарона ўтказилди. Бу орада Насриддинхон бу турмушидан 1881 йили, юқорида айтганимиздек, бир ўғил кўрган, исмини Сайид Бурҳониддинбек деб қўйган.

Саййид Бурҳониддинбек эндигина бир ёшдан ўтганида синглиси Ҳидоятбегим туғилган. Бир оз вақт ўтиб, 1882 йилнинг охирида отаси Насриддинхон вафот этади. Унинг болалик даври бобоси Асадуллоҳбек хонадонидан ўтган.

Ёш Саййид Бурҳониддинбек ва синглиси Ҳидоятбегимга Муҳаммад Солиххўжа устозлик қилиб, ислом асослари ва кироатдан, шунингдек, форсий асарлардан сабоқ берган.

Балоғатга етмаган хонзодаларни бобом Саййид Умарбек васийликка олган. Саййид Бурҳониддинбек рус-тузем мактабида таълим олгач, гимназияга ўқишга кирган. У ўз даври учун етарли маълумотни олиб, аср бошидан ўлканинг сиёсий, маданий, ижтимоий ҳаётида қатнаша бошлайди. Ёши 18 га тўлганида унга васийлик қилган бобом Саййид Умарбек хонзодага тегишли бўлган уй-жой, мол-мулкни унинг ўзига расмийлаштириб берган. У ҳам ўлкада дастлабки пайдо бўлган жадидлар гуруҳига қўшилган. Уларга янги усулдаги мактабларни ташкил этишда, газеталар чиқаришда, дарслик ва ўқув қўлланмалари нашр этишда кўмаклашган.

Аср бошида ҳали ҳаёт бўлган, Қўқонга келиб яшаётган катта холапошшаси Хўжа Калон тўранинг кичик қизи Қамбар Пошша (Худоёрхон унинг опаси Катта Пошшаойим безгақдан ўлгандан кейин никоҳларига олган) уни Қўқонга чақириб, уруғларининг қизига уйлаб қўйган. 1905 йили Қўқонда яшаб, Тошкентга тез-тез қатнаб турган Саййид Бурҳониддинбек ўлкада содир бўлаётган сиёсий, ижтимоий ва маданий воқеаларни кузатиб, баъзи тадбирларда фаол қатнашади.

Айниқса, 1905 йил Нижний Новгород шаҳрида Бутун Россия мусулмонлари съездида “Мусулмонлар иттифоқи” партиясини тузилиши, 1906 йили Петербургда “Бутун Россия мусулмонлари иттифоқи” (қисқача “Иттифок”) бирлашмасининг ташкил этилиши унинг Чор ҳукуматиغا нисбатан сиёсий қарашларини ўзгартириб юборади.

Бу икки воқеа Туркистон ўлкасида анча шов-шувга сабаб бўлган.

Инқилоблар орасидаги даврда 1908–1916 йиллари Тошкент, Қўқон, Туркистоннинг бошқа шаҳар ва вилоятларида жадидлар ва бошқа сиёсий гуруҳларнинг ташкилотлари пайдо бўла бошлайди.

1914 йилги Биринчи Жаҳон уруши ва 1916 йилги кўзғолонлар Саййид Бурҳониддинбекнинг ғоявий қарашларига сезиларли таъсир кўрсатди.

1917 йил феврал инқилоби Туркистон аҳолиси томонидан зўр ҳаяжон билан кутиб олинади. Ҳукумат тузилмаларини қайта қуришга киришилади. Ҳамма жойларда ижтимоий-сиёсий ташкилот ва партиялар тузила бошлайди.

Шу кезлари Қўқонда Саййид Бурҳониддинбек “Иттифоқ” ташкилотини ташкил этишда фаоллик кўрсатади. “Иттифоқ” асосан мусулмон халқларини саводхон қилиш, уларни 1917 йил феврал инқилоби туфайли юзага келган иқтисодий ва сиёсий воқеалар билан ҳар томонлама таништириш, мусулмонларни мамлакат сиёсий ҳаётида иштирок этишларини ташкил этиш учун бирлаштириш, мусулмонлар орасида фуқаролик ғоясини тарқатишни ўз олдига мақсад қилиб қўйди.

1917 йил июнда Қўқонда халқ йиғини бўлиб ўтиб, унда биринчи марта ташкил этилаётган “Мусулмон меҳнаткашлар иттифоқи”нинг низоми қабул қилинади. Йиғилганлар иттифоқ бошқарувини сайлашади, 28 июнда бошқарув мажлисида ҳайъат сайланди. Унда Саййид Бурҳониддинбек Худоёрхонов – раис, Орифжон Мирпўлат ўғли – раис ўринбосари, Муҳаммаджон Холикзода – котиб, Мирзохид Мирокилзода – котиб ўринбосари, Маҳмуджон Аҳмаджон ўғли – хазиначи этиб сайландилар.

Қўқон шаҳри болшевиклар тўнтариши арафасида ва ундан кейин шиддатли сиёсий воқеалар марказига айланди. Кўпчилиги жадиждардан иборат бўлган Туркистон демократлари болшевикларнинг ижтимоий тенгликка зид бўлган, халққа қарши сиёсатига кескин муносабатда бўлдилар.

1917 йил 28 ноябрда Қўқон шаҳрида “Туркистон мухторияти” тузилганлиги эълон қилинади.

Тошкентдаги Шўро ҳокимияти вакиллари Қўқондаги воқеаларни диққат билан кузатиб бораркан, ҳокимиятни уларнинг қўлига бериб қўйишни хошлашмасди. Аини пайтда болшевиклар ҳокимияти “мухториятчилар”ни йўқ қилиш учун садоқатли ленинчилар сафларидан гуруҳлар, ишчи дружиналар, йирик ҳарбий бўлинмаларни туза бошлайди ҳамда ўзаро фитна уруғларини сочиб, ички низоларни чиқариб, бирдамликни бўлиб ташлашга ҳаракат қиладилар.

1918 йил 31 январда Шўроларнинг ўлка съездида Қўқондаги ҳукуматни тарқатиб юбориш ҳақида қарор қабул қилинади.

Шундан сўнг Қизил гвардиячилар, австро-венгер ҳарбий асирлари ва маҳаллий арман бирлашмалари (дашноқлар)дан ташкил этилган қисмлар Лениннинг буйруғи билан Қўқон томон йўл олади.

1918 йил 18 февралдан 19 февралга ўтар кечаси Тошкентдан пидеда, отлик ва артиллерия қисмлардан иборат 19 та эшелон кўшин етиб келиб, Қўқонни уч тарафдан қуршовга олади. Артиллерия тўплари тўлик жанговар ҳолатга келтириб қўйилади.

Туркистон мухториятини ҳимоя қилиш юклатилган Эргаш кўрбошига қуролни ташлаб, таслим бўлиш буюрилади. Эргаш уларнинг шартларини бажармаслигини айтади.

Шунда 12 та замбаракдан ёндирадиган снарядлар билан Қўқон аҳолиси устига ўт очилади. Тўп снарядлари шаҳарни вайрон этиб ташлайди. Аммо мухториятчилар таслим бўлмай ҳар бир бинони, ҳар бир дўқонни, ҳар бир карвонсаройни мардларча ҳимоя қиладилар.

1918 йил 20 феврал тонгида вайрон этилган шаҳарга қўшинлар ва дашноқ (дашноқлар 1915 йилдаги турк-арман қирғинидан қочиб, Туркистонда паноҳ топганлар)ларнинг жанговар қисмлари Эски шаҳарга бостириб кириб, ўғирлик ва мусулмон аҳолига зўравонлик қилиш билан шуғулланади. Ўша кунларда қамокқа олишлар бошланади. Айрим қамокқа олинганлар суд ва терговсиз отиб ташланади. Қўқон аҳолиси ваҳимага тушган ҳолда шаҳарни тарк эта бошлайди. Қўқон уч кун ёнган. Уйлар, газлама омборлари, нон дўқонлари куйиб кул бўлган. Эски шаҳарнинг учдан бири тўлик вайрон этилган. Қўқонни собиқ рус генераллари Колпаковский, Скоблев ва Кауфманлар ҳам бунчалик вайрон қилишмаган эди.

1918 йили феврал ойида Саййид Бурҳониддинбек ўзининг уйида номаълум шахслар томонидан пичоклаб ўлдирилиб, уйдан барча қимматбаҳо буюмларни олиб кетишган.

Унинг дафн маросимида Тошкентдан акаси Амир Саййидбек, жиянлари Саййид Амруллоҳбек, Абдулҳамидбеклар ва бошқа хонзолар етиб келиб, Қўқон шаҳар қабристонида дафн қиладилар. Амир Саййидбек фарзандлари билан марҳум укасининг ҳамма маросимларини тугал ўтказиш мақсадида Қўқон шаҳрида бир оз яшаб қолади. Маросимларни ўтказиб, жиянлари Ойимчахон ва Анварбекларни олиб Тошкентга қайтиб келади. Саййид Бурҳониддинбекнинг кичик қизи Муттихон онаси билан Қўқонда қолади.

ОЙИМЧАХОН (Раҳбархон) (1901-1989) Саййид Бурҳониддинбекнинг тўнғич қизи бўлиб, у 1901 йили Қўқон шаҳрида туғилган. Онаси қўқонлик бўлиб, бобоси Хўжа Калон тўранинг кичик қизи Қамбар пошшонинг жиянларидан бири бўлган.

Укаси Ҳафизбек туғилиб, Ойимчахон беш ёшга тўлганда онаси тиф касалидан вафот этган. Онасининг ўлиmidан сўнг отаси кўконлик бошқа аёлга уйланган ва 1910 йилда Муттихон исмли қиз туғилган. Унинг болалик даври Кўкон шаҳрида ўтган. У хусн бобида тенги йўқ, ақл-идроқда беназир бўлган. Саййид Бурҳониддинбек бу қизини ниҳоятда яхши кўрган. Унинг саводли ва илмли бўлиши учун муаллимлар таклиф этиб ўқитган. Отасининг фожеали ўлиmidан сўнг 1918 йил ўрталарида ота бир она бошқа тўрт яшарлик укаси Анварбек билан иккисини амакиси Амир Саййидбек Тошкентга кўчириб олиб келади ва уларга васийлик қилади. Оталари вафотидан аввал укаси Ҳафизбек тўсатдан оғир бедаво касалга учраб вафот этган.

Балоғат ёшига етиб Тошкентга келган Ойимчахон тез кунда ўзининг табиати, хусни ва ақл-идроқи билан амакиси хонадонидан эътибор қозонади. Хусусан, Амир Саййидбек унинг учун эътиборли, насл-насабли кишилар орасидан муносиб куёв излай бошлайди. Шундай кунларнинг бирида 18-19 ёшли Ойимчахонойимга Тошкентнинг машҳур бойларидан Саййид Азимбойнинг ўғли Саййид Ақромбойваччадан совчилар келади. Ойимчахоннинг розилиги билан Амир Саййидбек тўйга рози бўлади. Уларнинг никоҳ тўйи 1920 йили Тошкент шаҳрида бўлиб ўтади. Ойимчахон Саййид Азимбойнинг Хадра майдони атрофидаги уйига келин бўлиб тушади (бу уй ҳозирги Цирк биноси жойлашган ер эди).

Саййид Ақромбой Саййид Азимбойнинг 19 ўғлидан ёлғиз тирик қолган ўғли бўлиб, шўролар ҳукуматининг шаҳар банки бошқарувчиси бўлган. Уларнинг ёшлари орасидаги фарқ катта бўлса ҳам, улар аҳилиноқ яшаганлар. Саййид Ақромбойвачча ғоят мўмин ва ҳалол инсон бўлади. Шунга қарамай, шўроларнинг қатағон тегирмонидан омон қолмайди. У 1935 йили НКВД ходимлари томонидан қамоққа олиниб, 1937 йили “халқ душмани” деб эълон қилинади. Файзулла Хўжаев, Акмал Икромов, у ва яна тўққиз киши Тошкент шаҳар чеккасидаги Яланғоч даҳасида отиб ташланади. Улар кафансиз ўрага ташланиб, кўмиб юборилган.

Саййид Ақромбойваччанинг Хадрадаги ҳовлиси тортиб олиниб, оиласи Тошкент шаҳридан 50 км узоқликка сурғун қилинади.

Мусофирчиликда уйсиз, 5 та фарзандни едириш, ичириш, кийдириш ҳамда тарбиялаш Ойимчахоннинг зиммасида эди. Тирикчилик қийин бўлгани сабабли Ойимчахон фарзандлари билан

“Қонқус” ва “Ўрта овул” қишлоқларида дуч келган юмушларни қилишарди, яхши кишиларнинг уйларида вақтинча ётиб-туришга мажбур бўладилар. Оила моддий жиҳатдан жуда қийналади. Аммо Ойимчахон ношукрлик қилмайди. Бориға қаноат қилади. Оғир, машаққатли ҳаёт насиб этганидан нолимаган.

Балоғат ёшига етиб қолган қизи Баҳридурхон колхозда ҳисобчи бўлиб ишлаган ва 1940 йили “Қонқус”да яшовчи Миртурсунга турмушга чиқади, Ойимчахон оиласи куёвлари билан бирга яшай бошлайди.

1941 йили уруш бошланиб, 1943 йили Ойимчахоннинг катта ўғли Саййид Аъзамхон армия сафига чакирилиб, фронтга жўнатилган.

Турмуш ўртоғи “халқ душмани” деб отилади, ўғли фронтга кетади, бироқ Ойимчахон тушкунликка тушмади, бориға қаноат, йўғига сабр қилди. Уруш туфайли колхознинг ҳар бир хонадони бирор кадрдонидан айрилган. Айрилиқ доғи нечоғли аламли бўлса ҳам ҳамиша яхшилиқни тилаб, ўксик дилларга далда бериб келди.

Уруш тугагандан сўнг 1947 йили ўғли Саййид Аъзам ногирон (контузия) ҳолда қайтиб келади. Шунга ҳам шукр қилди.

У 25 йил давомида “халқ душмани”нинг хотини деган ноҳақ тамға остида яшади.

Ниҳоят, 1956 йилдан Н.С. Хрушчев, гарчи болшевиклар тузган тузумнинг вакили бўлса ҳам, кўп яхши ишларни қилиб кетди, гуноҳсиз одамларни оқлади. Неча-неча миллионлаб кишининг оёғидан кишанларни олиб ташлаган.

Саййид Ақромбойвачча оқланиб, 25 йил уйсиз яшаган Ойимчахонга Тошкентнинг Чилонзор туманидан 2 хонали уй берилади ва унга имтиёзли нафақа (132 сўм) тайин қилади.

Бу уйда набираси Саййид Мухторхон билан бирга яшади. Ойимчахон бир умр камсукумгина ҳаёт кечирди. 1989 йили 88 ёшида бу бевафо дунёни жимгина тарк этган.

Ойимчахон ва Саййид Ақромбойваччадан икки нафар ўғил: Саййид Аъзам (1924-1988), Саййид Мурсал (1929-1964) ва уч нафар қиз: Баҳридурхон (1921-2000), Лилифархон (1925-1954), Ҳибохон (1927-1985)лар туғилган.

САЙЙИД АЪЗАМ (1924-1988) Ойимчахоннинг тўнғич ўғли бўлиб, у 1924 йили Тошкент шаҳрида туғилган. Унинг болалик даври шаҳарнинг эски шаҳар қисмида ўтган. У отаси қамоққа олинганда шаҳар мактабларининг бирида олтинчи синфда ўқир эди. 1937 йил

отаси Саййид Акромбойвачча “халқ душмани” деб эълон қилинади ва отишга ҳукм этилади. Уларнинг оиласи Тошкентдан чиқарилиб, шаҳардан 50 км нарида жойлашган собиқ Свердлов жамоа хўжалиги (ҳозирги Ўрта овул, Қонқус худудлари)га сургун қилинади. Ўн уч ёшли Саййид Аъзам оғир юмушларни бажаради, бировларнинг эшигида юриб, молбоқарлик қилади, колхозда кетмон чопиб, оилага ёрдам беради.

1941 йили уруш бошланиб, сургунда қийналиб яшаётган оила яна ҳам оғир кунларни кўради.

Саййид Аъзам 1943 йил охирига келиб армияга чақирилиб, фронтга кетади. Урушда мардларча жанг қилиб, жанглarning бирида оғир ярадор бўлиб, ўша ерларда 1947 йилгача қолиб кетади.

Саййид Аъзам урушдан асабий бўлиб қайтади. Шу боис одамлардан ўзини олиб қочар, отлар билан овунарди. Отларга меҳр бериб, колхоз отхонасидаги отлардан бирини аравага қўшиб, аравакашлик қилади. Янгийўл тегирмонида ишлай бошлайди.

1957-1958 йиллари Мелихон исмли аёлга уйланиб, шаҳарга кетиб қолади. Шаҳарда турли юмуш ва касбларда ишлайди. Саййид Аъзам ва Мелихонларнинг никоҳидан икки нафар қиз: Маҳфузахон, Умидахон ва бир нафар ўғил Равшан туғилган. Саййид Аъзам 1988 йили 64 ёшида вафот этади.

САЙЙИД МУРСАЛ (1929-1964) Ойимчaxonнинг иккинчи ўғли бўлиб, у 1929 йили Тошкент шаҳрида туғилган. У ёшлигиданок ўқиш ва ёзишни ўрганади, китоб йиғиш ва ўқиш унинг сеvimли машғулоти бўлган. Отаси қамалиб, онаси, опа-акалари билан сарсон-саргардонликда умр кечиради.

Маълумки, “халқ душмани”нинг ўғлига ҳеч ким меҳр бермаган. Болалигини боладек ўтказолмаган. Болалиги ўқсиб ўтган. Деярли бир умр бўйнини қисиб яшаган.

Булар етмагандек, унинг болалик ва ўсмирлик йиллари уруш йилларига тўғри келади, етим ҳамқишлоқларининг ўкинч ва армонларини тинглайди, ўғлидан “қора хат” келган оналарнинг додлаганини эшитади. Бу оғир машаққатли ҳаёт унинг қалбида болалик чоғларидаёқ муҳрланиб қолади. У 5-синфда ўқиб юрган кезларида адабиётга қизиқа бошлаган, қўлига қалам олиб, шеърлар машқ қилади. Йиллар ўтган сари шоир бўлиш иштиёқи кучая боради. У ўзининг шеърый машқларида мавжуд тузумни қоралаб ёзади ва бу шеърлар ҳукумат идораларига етиб боради. Шеърый машқларни олган НКВД ходимла-

ри уни излаб “Қонқус”га келади ва уни савдойи ҳолда кўриб, қайтиб кетади. Қамалмай қолиш мақсадида, кишиларга ўзини савдойи қилиб кўрсатган Саййид Мурсал тирикчилик учун деҳқончилик қилади ва уйланмасдан 1964 йили 35 ёшида вафот этади.

БАҲРИДУРХОН (1921-2000) 1921 йили Тошкент шаҳрида туғилган. У Ойимчахоннинг тўнғич қизи бўлиб, отаси қамокқа олинганда 15-16 ёшли ўсмир қиз бўлган. Унинг болалик ва ўсмирлик йиллари Тошкентнинг Хадра даҳасида ўтади. Етти ёшдан мактабга боради, аммо оила бошидан ўтган 1936-1937 йиллар воқеалари туфайли ўқишни битира олмайди.

У онаси, укалари ва сингиллари билан шаҳардан чиқарилган. Шаҳардан 50 км узоқликка сургун қилинади. Сургунда кўчада қолиб, одамларнинг хизматини қилади, кейинчалик колхозга ҳисобчи бўлиб ишга киради.

Баҳридурухон оиланинг тўнғич фарзанди бўлгани боис, оиладаги қийинчиликларни онаси билан барабар тартади. Ойимчахон шу қизининг саъй-ҳаракати туфайли очарчилик, уруш йиллари машаққатларини енгиб ўтишда куч ва бардош топади.

1940 йили Баҳридурухон ўзи билан колхозда ишлаётган Миртурсунга турмушга чиқади.

Урушдан кейинги оғир йилларда ҳам колхозда ишлаб, умри рўзғор ишлари ва болаларни ювиб-тараш, едириб-ичириш ташвиши билан ўтади.

Баҳридурухон 2000 йили 79 ёшида вафот этади.

Юқорида айтганимиздек, Баҳридурухон билан Миртурсун турмуш қилишиб, уларнинг никоҳидан 4 нафар ўғил ва 4 нафар қиз туғилган. Уларнинг икки ўғли ёшлигидаёқ вафот этган бўлиб, икки нафар ўғил ва тўрт нафар қиз яшаб қолган.

Тўнғич ўғил Миродил 1947 йил, Миролим 1952 йил ва қизлар: Мавлудахон 1949 йил, Ҳимоятхон 1950 йил, Муборақхон 1955 йил, Мунисхон 1957 йилда туғилган.

МИРОДИЛ Баҳридурухоннинг тўнғич ўғли бўлиб, у 1947 йил “Қонқус” кишлоғида туғилган. Бу чақалоқ товушини бу оила етти йил кутади...

Миродил набираларнинг тўнғичи бўлгани боис Ойимчахоннинг меҳри бу набирасига баланд эди. Унга ёшлигиданоқ улуг боболари ҳақидаги қиссалардан сўзлаб, қулоғини пишитар, катта мақсад ва юқори мартабаларга ҳавас уйғотишга ҳаракат қилар эди.

Халқлар “дохийси”нинг ўлиmidан сўнг фуқаролар бир оз эркин нафас ола бошлайди. Аммо мамлакат урушнинг оғир жароҳатларини ҳали даволаб улгурмаган эди. Болалар ўқиш билан бир қаторда рўзгор тебратишга ҳам жалб қилинар. Шунинг учун Миродил ҳам синглиси Мавлудахон билан бирга эшак миниб, олис Бешёғоч бозорига узумми, нокми, олмами олиб келиб сотиб, рўзгорга зарур нарсаларни харид қилиб қайтар эдилар.

1963 йили мактабни битирган Миродил Тошкент ирригация ва мелиорация институтига ўқишга киради. Негадир ўқишни ташлаб, 1969 йили армия сафига хизматга чақирилиб, хизматни 1972 йилда тамомлаб, ватанига қайтади.

Ҳар қалай армияда қурилиш қисмларида хизмат қилгани учун шаҳарнинг қурилиш ташкилотларида қурувчи бўлиб ишлайди. Қурилишдаги фаолияти 27 йилни ташкил қилган.

Миродил болалигидан доривор гиёҳларга қизиқиб юарди. Шайх-ур раис Абу Али ибн Синонинг шу ҳақдаги турли рисолаларини мустақил ўрганиб, доривор гиёҳлардан маълумотга эга бўлади. Баъзан гиёҳлардан дамламалар тайёрлаб, ўзини ва яқинларини даволаб юрди.

Қайта қуриш, ошкоралик даври бошланиб, “Қонқус”да халқ табобатини яхши билган Мардон табиб беморларни даволай бошлайди. Унинг номи шаҳар ва республикада машҳур бўлиб кетиб, ундан даволанишни истайдиган беморлар кўпайиб, “Қонқус”га кела бошлайдилар. Шунда Мардон табиб шифобахш гиёҳларни яхши билган Миродилни ўзига ёрдамга таклиф этади. Таклифни Миродил қабул қилиб, Мардон табиб билан бирга ишлай бошлайди.

2009 йили муборак ҳаж сафарини адо этиб келган Миродил ўғил-қизларини уйли-жойли қилиб, ҳозир Озодахон умр йўлдоши билан бахтли ҳаёт кечириб келмоқда.

Армиядан қайтган Миродил 1973 йили 1953 йилда туғилган Озодахон исмли қизга уйланган. Уларнинг никоҳидан ўғиллар: Мирокилхон 1978 йил, Мирқобилхон 1982 йил, Мирқодирхон 1988 йил ва қизлар: Шаҳнозахон 1974 йил, Шаҳзодахон 1977 йилда туғилган.

МИРОЛИМ Бахридурхоннинг иккинчи ўғли бўлиб, у 1952 йил “Қонқус” қишлоғида туғилган. Унинг болалик даври ота-онаси бағрида “Қонқус” қишлоғида ўтган.

Ўқишни 1959 йили колхоз қошидаги ўрта мактаба бошлаб, уни 1969 йили тугатади.

1970 йили Тошкент тўқимачилик комбинатига ишга киради.

1978 йили комбинатдан ишдан бўшаб, Тошкент темир йўлларига вагон кузатувчиси бўлиб ишга киради. Бу соҳада 35 йилдан кўпроқ меҳнат қилади. Республиканинг ва собиқ Иттифоқнинг турли шаҳарларига хизмат билан бўлади. Ўз соҳасининг моҳир билимдони бўлган Миролим бир қанча шогирдлар тайёрлйди ва 2012 йили нафақага чиқади. Ҳозирда ўғил-қизлари ардоғида рафикаси билан тинч-тотув ҳаёт кечириб келмоқда.

1978 йили Миролим Ўлмасхон исмли қизга уйланган. Уларнинг никоҳидан Гулихон 1980 йил, Миромил 1982 й, Гулираъно 1985 йилда туғилганлар.

МАВЛУДАХОН (1949-1999 йиллар) Баҳридурхоннинг тўнғич қизи бўлиб, у 1949 йили “Қонкус” қишлоғида туғилган. Ўрта мактабни тугатиб, 1967 йили Тошкент халқ хўжалиги институтига ўқишга киради. Институтни 1972 йили ботириб, олий маълумотли иқтисодчи мутахассислигини эгаллаб, она қишлоғига қайтиб келади. Колхозда иқтисодчи бўлиб ишлайди.

1969 йили шаҳарлик Хусанбойга турмушга чиқади. Уларнинг никоҳидан тўрт нафар ўғил ва бир нафар қиз туғилган. Ўғилларининг исмлари Муҳаммаджон, Аҳмаджон, Раҳматжон, Маҳмуджон бўлиб, қизининг исми Розияхондир.

Фарзандлари кўпайиб, ишлашга имконият тополмаган Мавлудахон фарзандлари тарбияси билан машғул бўлган.

У 1999 йили 50 ёшда тўлиб, оғир бедаво касаллик билан оғриб вафот этади.

ҲИМОЯТХОН Баҳридурхоннинг иккинчи қизи бўлиб, у 1950 йили “Қонкус” қишлоғида туғилган. Мактабни ботириб, колхозда колхозчи бўлиб ишлай бошлайди. Азимбек деган йигитдан унга совчилар келади. Икки томоннинг розилиги ва ёшларнинг кўнгли билан уларнинг тўйи 1971 йили бўлиб ўтади. Уларнинг никоҳидан Сайёрахон 1972 йил, Ҳикоятхон 1974 йил, Қозимбек 1976 йил, Нодира 1978 йил, Наргиза 1985 йил, Нигора 1987 йил туғилган. Сайёрахон гўдаклигида нобуд бўлган.

Ҳимоятхон ўғил, қиз, куёв ва набиралари билан ширин ҳаёт кечириб келмоқда.

МУБОРАКХОН Баҳридурхоннинг учинчи қизи бўлиб, у 1965 йили “Қонкус” қишлоғида туғилган. Ҳамма болалар қатори колхоз

боғчасида тарбияланиб, ёши еттига тўлиб, мактабнинг биринчи синфига ўқишга боради. Мактабни 1972 йил битириб, колхозда ишлаган. 1976 йили Раҳимжон исмли йигитга турмушга чиқади. Уларнинг никоҳидан Ҳамиджон 1978 йил, Лобархон, Умиджон ва Дилбархонлар туғилган.

Муборакхон турмуш ўртоғи Раҳимжон билан бахтли ҳаёт кечириб келмоқда.

МУНИСХОН Бахридурхоннинг кенжа қизи бўлиб, у 1957 йили “Қонкус” қишлоғида дунёга келган. У оиланинг кенжатоғи бўлгани учун эрка бўлиб катта бўлган. 1964 йили мактабнинг биринчи синфига ўқишга боради. Мактабда саккиз йил ўқиб, Тошкент савдо техникумига ўқишга кирган. Техникумни тугатган Мунисхон собиқ Фрунзе савдо марказида сотувчи бўлиб ишлаган. Балоғат ёшига етган Мунисхон Садриддин исмли йигитга кўнглиг қўяди. Ёшларнинг кўнгли розилигига қарши бўлмаган томонлар уларнинг тўйига розилик берадилар ва тўйлари бўлиб ўтади. Мунисхон ва Садриддинларнинг никоҳидан икки нафар ўғил: Сирожиддин, Нуриддин ва икки нафар қиз: Малоҳатхон, Моҳирахонлар туғилган.

Мунисхон турмуш ўртоғи билан бахтли ҳаёт кечириб келмоқда.

ЛИЛИФАРХОН (1925-1954) Ойимчахоннинг иккинчи қизи бўлиб, у 1925 йили Тошкент шаҳрида туғилган. Болалик даври эски шаҳарнинг Хадра маҳалласида ўтган. 1932 йили собиқ Чапаев номидаги 42-ўрта мактабнинг 1-синфига ўқишга боради. Ўрта мактабда ўқиб юрган кезларида шифокор бўлишни орзу қилган эди, лекин оила аъзолари билан 50 км узоқликка Тошкентдан чиқариб юборилади.

12 ёшли Лилифархон 1937 йил катағоннинг оғир давларини бошидан ўтказса ҳам, қисматидан нолимади, барчасига онаси каби сабр-тоқат билан чидади. Бировларнинг уйида хизматини қилди.

Орада уруш бошланди. Ўша йиллари Лилифархон урушнинг жами оғирликларини, машаққатларини елкасида кўтарди, ўзи емай, топганини жангчилар оғзига тутган фидойи деҳқонлар сафида бўлди, улар билан теппа-тенг меҳнат қилди.

Уруш тугаб, мустақил ҳаётга қадам қўйган Лилифархон озиқ-овқат дўконида сотувчи бўлиб ишлайди. Ниҳоятда ювош, хушфезъл, соддадил қиз дўкон мудири Муроджонни севиб қолади.

Уларнинг тўйи 1950 йили бўлиб ўтиб, Муроджон Лилифархонни она юрти бўлмиш Бўка шаҳрига олиб кетади.

1954 йили Бўкада яшаётган Лилифархон 29 ёшида вафот этади.

Лилифархон ва Муроджонларнинг никоҳидан 1951 йили Саййид Мухторхон туғилган.

САЙИД МУХТОРХОН (1951-2010) Лилифархоннинг ёлғиз фарзанди эди. У уч ёшга тўлганида онаси вафот этиб, отасининг кўлида қолади.

Касалманд икки ўғилнинг қисматига куйган Ойимчахон учун қизининг бевақт ўлими оғир зарба бўлди. Сочи оқариб, қадди букилиб қолди. Етти ёшли набираси Миродил билан Бўкага бориб, етим бўлиб қолган уч ёшли набираси Саййид Мухторхонни “Қонкус”га олиб келиб, ўз тарбиясига олди.

Саййид Мухторхоннинг болалик даври “Қонкус”да бувисининг илиқ бағрида ўтган. Холаларининг ўғил-қизлари билан ўсиб-улғайди.

1961 йили Саййид Ақромбойвачча оқланиб, ҳукумат 25 йилдан кўпроқ уйсиз юрган Ойимчахонга Чилонзордан икки хонали уй беради, 132 сўм миқдорида нафақа тайин қилади. Янги уйга кўчиб келган Ойимчахон ўзи билан Саййид Мухторхонни ҳам бирга олиб келиб, у билан бирга яшай бошлайди. Шаҳарда бувиси билан яшаётган Саййид Мухторхон Чилонзордаги мактабларнинг бирига боради. Мактабни 1969 йили битириб, қурилиш ташкилотларининг бирига ишга қиради.

1974-1976 йиллари армия сафида хизмат қилади. 1976 йили қурилиш ташкилотидан бўшаб, Ўзбекистон темир йўлларига вагон қузатувчиси бўлиб ишга қиради. 1980 йил Ойимчахон ўзи бош бўлиб, набираси Саййид Мухторхонни Раънохон исмли кизга уйлантиради.

Саййид Мухторхон 2010 йили 59 ёшида вафот этган.

Саййид Мухторхон ва Раънохонларнинг никоҳидан икки нафар ўғил: Саййид Камолхон 1981 йил, Саййид Жалолхон 1989 йил, бир нафар қиз: Барнохон 1991 йилда туғилган.

Саййид Камолхон 25 ёшида вафот этган.

ХИБОХОН (1927-1985 йиллар) Ойимчахоннинг учинчи кизи бўлиб, у 1927 йили Тошкент шаҳрида туғилган. Унинг болалик даври Тошкентнинг Хадра даҳасида ўтган. Отаси Саййид Ақромбойвачча қамалиб, отишга ҳукм этилганда ўн ёшли қизалоқ бўлган. У Тошкентда учинчи синфгача ўқийди. 1937 йили онаси, ака ва опалари билан сургун қилинади. Сургунда юриб, бировларнинг эшигида хизмат қилади, кейинчалик колхозга кириб ишлайди.

Уруш йиллари балоғат ёшига етиб, ҳали мустақил ҳаёт йўлига кадам қўймай, акасини интизор кутган, эридан барвақт жудо бўлган, кўксини юлиб додлаган ёш-ёш жувонларни кўриб, у эрта улғайди.

Қонли уруш тугади. Ҳибохоннинг болалик, ўсмирлик даврлари тез суръатлар билан ўтиб кетди.

1954 йили колхозда тракторчи бўлиб ишлайдиган Абдулхамиддан унга совчилар келади. Абдулхамидни яхши таниган Баҳридурхон онаси Ойимчахондан тўйга розилик беришни сўрайди. Шу йили уларнинг тўйи бўлиб ўтади.

Уларнинг никоҳидан Абдужалил 1955 йил, Абдуҳаким 1957 йил, Муқаддасхон 1958 йил, Пўлатой 1961 йил, Абдулвоҳид 1963 йил, Алишер 1965 йил туғилганлар. Фарзандларини қийинчилик билан ўстириб, орзу-хавас кўраман деб яшаб юрган Ҳибохон 1985 йил 58 ёшида вафот этади.

Саксон саккиз ёшга чиқиб икки ўғли ҳамда бир қизини ерга қўйган Ойимчахон чуқур қайғу-изтиробда қадди букилади.

МУТТИХОН Саййид Бурҳониддинбекнинг иккинчи қизи бўлиб, у 1907 йили Қўқон шаҳрида туғилган. Онаси Саййид Бурҳониддинбекнинг иккинчи хотини бўлиб, қўқонлик машҳур кишилардан Муҳаммадҷон тўра Холиқзоданинг қизи эди. Муттихон онаси Ойимчахон каби бошланғич таълимни отаси уйида олган.

1918 йил отасининг фожеали ўлимидан сўнг амакиси Амир Саййидбек билан Тошкентга кетмай, онаси билан Қўқонда қолиб кетган. Муттихоннинг кейинги ҳаёти ҳақида бошқа маълумотлар топилмади.

ҲОФИЗБЕК Саййид Бурҳониддинбекнинг тўнғич ўғли бўлиб, 1903 йили Қўқон шаҳрида туғилган. Онаси Хўжа Калоннинг қизи Қамбар пошшанинг жияни эди. Ҳофизбек Ойимчахон билан туғишган опа-ука бўлган. Ҳофизбекнинг тақдирига узок умр кўриш битилмаган экан, у гўдаклигидаёқ вафот этиб кетган.

АНВАРБЕК Саййид Бурҳониддинбекнинг иккинчи ўғли бўлиб, у 1914 йили Қўқон шаҳрида туғилган. Унинг болалик даври Қўқон шаҳрида ўтган. Юқорида айтганимиздек, 1918 йил феврал ойида отаси ўзининг уйида номаълум шахслар томонидан ўлдириб кетилади. Унинг ваҳшиёна ўлдирилганини ўз кўзи билан кўрган Анварбек (у вақтда 4 ёш бўлган) қаттиқ кўрқиб кетади. Бу воқеадан сўнг у тез-тез гапирадиган, гоҳо дудуқланиб, сўзлаганда тутилиб гапирадиган бўлиб қолади.

Отасининг вафотидан сўнг тўрт ёшли Анварбекни амакиси Амир Саййидбек Тошкентга олиб кетган ва уни ўз тарбиясига олади.

У Мунаввар қори ташкил этган “Намуна” мактабини тамомлаб, муаллимлик қилаётган амакиваччаси Абдулҳамидбекдан бошланғич сабоқни олган. У ўн ёшга тўлганида амакиси Амир Саййидбек вафот этади. Амакиси вафотидан сўнг ёлғиз қолган Анварбек опаси Ойимчахоннинг ёнига келиб, поччаси Саййид Ақромхонбойваччанинг таълим-тарбиясини ола бошлайди. Хадрада ташкил этилган эркақлар мактабига киради. Мактабни битириб, Хадрадаги биринчи трамвай депосига ишга киради. Трамвай электр қисмларини таъмирловчи устага шогирд бўлиб, кейинчалик ўзи ҳам уста электрчи бўлиб етишади. Унда трамвайни бошқаришга ҳавас орта бориб, у депо қошидаги трамвай ҳайдовчиларини тайёрлаш курсига ўқишга киради. Курсда ўқиб, трамвай ҳайдовчиси гувоҳномасини олади ва “Кўкча – Вокзал” йўналишида қатнайдиغان трамвайни бошқара бошлайди.

1937 йилда Саййид Ақромбойвачча ҳамда Украинада сургунда бўлган амакиваччалари Саййид Амруллобек ва Абдулҳамидбеклар “халқ душмани” деб эълон қилиниб, қамоққа олинадилар. “Халқ душмани”нинг қариндоши деб Анварбекни деподаги ишидан бўшатадилар. Бир муддат ишсиз юрган Анварбек поездга ўтириб, Украинага қариндошларини кўргани боради. У ерда Хожал Сучуконинг вафот этганини эшитиб, қаттиқ изтиробга тушади, қабрини зиёрат қилиб, қариндошлари олдида бир оз яшаб қолади. Уларга уйларининг томини очиб-ёпишда, хўжалик ишларини юргизишда Дамдорхон ва ёш Бобурхонларга ёрдам беради.

1940 йил охирига келиб, Тошкентга қайтади. Қайтаётиб, Тошкентга келаётган Генадий исмли ўғилчаси бўлган Зоя Петровна билан танишиб қолади. Улар билан манзилга етгунча суҳбатлашиб келади. Тошкентга келиб, уларга ижара уй топишда кўмаклашиб, у билан учрашиб туради.

1941 йил уруш бошланиб, Анварбек биринчилар қаторида ҳарбий комиссариатга келиб, фронтга жўнатишларини сўрайди. Аммо улар гапиришда нуқсони борлиги учун уни қайтариб, депода фронтга кетган трамвай ҳайдовчилари ўрнига трамвай ҳайдаши лозимлигини тушунтирадилар. Шундай қилиб Анварбек трамвай депосига қайтиб бориб, яна трамвай ҳайдай бошлайди. Зоя Петровнани ўзига чиптачи қилиб ишга олади. Кейинчалик Зоя Петровна ҳам курсларни битириб, ҳайдовчилик қилади.

Уруш йилларида ва ундан кейин ҳам Анварбек ва Зоя Петровна тошкентликларнинг манзилини яқин қилиб, хизмат қиладилар. Ижара уйларда яшаб юрган Анварбекка 1954-1955 йиллари шаҳарнинг Хувайдо мавзесидан уй қуриш учун ер ажратиб берилади. Фақат маошга яшовчи оиланинг иморат қуриши қийин эди. Шунинг учун бола-чақа билан ғишт, гувала қуйишиб, пахса учун лой тепишиб, қариндош уста ва танишлар кўмагида бир уй, бир даҳлизни аранг тиклаб олиб, 1957 йилнинг ёзида кўчиб киришади. Аста-секин ҳаёт изига тушиб бориб, оғир кунлар орқада қола бошлайди. Узоқ йиллар трамвай депосида ишлаган Анварбек ва Зоя Петровналар жамоадошлари орасида хурмат-эътиборга сазовор бўладилар. Ёшлари етиб, қарилик нафақасига чиқадиладар.

1984 йили 70 ёшга тўлган Анварбек вафот этади.

Анварбек билан Зоя Петровнанинг биргаликдаги турмушларидан икки нафар ўғил: Акмалбек ва Рустамбеклар туғилган.

Акмалбек билан Лидия Жумабоевнадан Леонид исмли ўғил туғилгани маълум.

Анварбек вафотидан сўнг Зоя Петровна ва фарзандлари Хувайдодаги ҳовли-жойни сотиб, ҳар бирлари шаҳарнинг турли жойларидан уй олганлари ҳақида маълумот бор. Аммо уларнинг кейинги ҳаётлари тўғрисида маълумот топилмади.

САЙИД МУҲАММАДАМИНБЕК ХУДОЁРХОН ЎҒЛИ

(1857-1923)

Худоёрхон ўғли Саййид Муҳаммадаминбек 1857 йили Қўқон шаҳрида туғилган. Онаси 1831 йили Косонда туғилган Пошша Бонуойим эди. Пошша Бонуойим машҳур Косон хўжаларидан Баҳодирхон тўранинг синглиси бўлган.

У жуда ҳам соҳибжамол аёл эди ва хоннинг бу аёлига меҳри баланд бўлиб, Оғача (Масъуда)ойимни ҳам никоҳига олгунга қадар Пошша Бонуойим ҳарамни бошқаришни ихтиёрига берган эди. Пошша Бонуойимдан акаси Саййид Муҳаммадаминбекдан 13 йил кейин Чорсолахон пошша исмли қиз ҳам туғилган. Пошша Бону Худоёрхон билан то 1875 йил августигача бирга бўлган. Унинг хизматларини қилиш учун тўққиз каниз, беш кул ажратилган эди.

Саййид Муҳаммадаминбекнинг болалик даври Қўқон шаҳрида ўтади. Ҳарам тартибига кўра, шахзода 12 ёшга етгунча ички ҳарамда оналари билан яшайди. У ерда оналари ва устозларидан таълим-тарбия олиб, 12 ёшга тўлганида ҳарамнинг шахзодалар яшайдиган ҳовлисидан алоҳида хона ажратилиб, ўша ерда яшайди. Шахзодага диний, дунёвий, ҳарбий илмларни ўргатиш учун устозлар ажратилган бўлиб, улар шахзодага сабоқ берар эдилар.

Маълумотларга қарганда Туркиядан таклиф этилган Эмин афанди турк тили ва ҳарбий соҳадан дарс берган. Андижондан хонзода Насриддинбек саройидан қайтган шоир Муҳйи унга адабиёт, араб ва форс тилидан сабоқ берган.

1866 йили хон Худоёрхон укаси Султон Муродбекни Марғилон ҳокимлигига, катта ўғли Насриддинбекни Андижон ҳокимлигига тайин этади. Шу йили Жаҳоноро саройида ўғли Саййид Муҳаммадаминбек ва бобом Саййид Умарбекларнинг хатна тўйларини ўтказиб, юртга ош таркатади. Қўқонда тинчлик 1873 йилгача давом этади. 1873-1875 йиллари қирғиз-қипчоқ жамоалари кўзғолони, хонлик худудида ўзаро низолар ва халқнинг норозилиги бошланиб кетади. 1875 йили отаси Мукулмонкул мингбошининг қасосини Худоёрхондан олишни мақсад қилган Абдурахмон офтобачи (Мукулмонкулнинг ўлимидан сўнг Ҳокимойимнинг илтимосига кўра, у тирик қолган, хон Худоёрхоннинг тузини ичиб, таълимини олган) хонга хиёнат қилиб, катта кўшин билан кўзғолончилар томонига ўтиб кетади. Шахзода Насриддинбекни ўзига оғдириб, уни мажбуран тахтга ўтқазмоқчи бўлади. Худоёрхон юртнинг тинчи, ўзаро қирғинга йўл қўймаслик мақсадида, 1875 йил августида ўғли Насриддинбекнинг фойдасига тахтдан воз кечиб, Тошкентга кетади.

1876 йил 19 февралда Қўқон хонлиги чор Россияси томонидан тўлиқ босиб олинади. Хон ўрдасига келган генерал Колпаковский буйруғига кўра, Қўқонда қолган хонзодалар Саййид Муҳаммадаминбек, менинг бобом Саййид Умарбек, Ибн Яминбеклар ва хон Худоёрхоннинг укаси Султон Муродбекнинг ўғиллари Акбаралибек, Саййид Мавлонбеклар Қўқон шаҳридан чиқарилиб, Тошкент шаҳрига жўнатилади. Хонзодалар Тошкентга келиб Ниёзбек кўрғонига жойлашадилар. Рус ҳукумати Саййид Муҳаммадаминбекка йилига 500 сўм ва оналари Пошша Бонуойимга 300 сўм нафақа тайин қилади. Шахзода ва унинг оиласи ўша нафақага яшаб, ҳеч қандай кўчмас мулкка эга эмас эди.

Саййид Муҳаммадаминбек форс-тожик, араб, турк ва рус тилларини яхши билар, эсдаликларини форс тилида ёзиб борар эди. Бу эсдаликларда 1300 йилдан то 1900 йилгача бўлган Фарғона тарихини ёзиш режалаштирилган, кейинчалик бу эсдаликлар “Анжум ат-таварих” (Тарих юлдузлари) асарининг ёзилишига сабаб бўлади. Унинг рус босқинчиларига нафратлари кучли бўлиб, қарши кураш йўлларини тополмай, армон ва алам билан яшарди. 1881 йили собиқ хон Худоёрхон номидан Туркиянинг Истанбул шаҳридан Саййид Муҳаммадаминбек номига келган мактуб, унинг ҳаётини бутунлай ўзгартириб юборади. Мактубда хон Худоёрхон ўғилларига оталарча насихат қилиб, хонликдан мосуво бўлиш сабаблари ноаҳилчилик, ўзаро қонли қирғинлар, қирғиз-қипчоқларнинг хиёнати, хонликдаги амалларга нолайиқ кишиларнинг тайинланиши, айниқса, ҳарбий тайёргарлик, қурол-аслаҳалар ибтидоий эканлигини ёзган эди.

1883 йили “Туркистон вилояти газети”га муҳаррир бўлиб келган Н. Остроумов собиқ хоннинг ўша вақтда Тошкентда истиқомат қилиб турган ўғиллари билан алоқа боғлаган. Улардан Саййид Муҳаммадаминбек ва Ибн Яминбекни ўз газетасида ҳамкорлик қилишга жалб қилади. Шундай қилиб Саййид Муҳаммадаминбек Туркистон ижтимоий ҳаётида фаол қатнаша бошлайди, хусусан Муҳаммад Солиххўжани яқин танигани учун унинг “Тарихи жадидаи Тошканд” асарига ҳомийлик қилади. Тарихий билимларга эга тараққиётчи Саййид Муҳаммадаминбек томонидан 1894 йили 22 мартда “Туркистон вилояти газети”да чоп этилган “Фарғона музофотининг хонлари хусусидаги воқеотлар” асари тарихчи ва маҳаллий зиёлилар орасида катта ҳурмат ва эътиборга сазовор бўлади. Бу газета саҳифаларида Саййид Муҳаммадаминбекнинг қизиқарли мақола ва хабарлари босилиб чиқа бошлайди.

Туркистон генерал-губернаторидан рухсат олган хонзода ўз маблагаи ҳисобидан янги шаҳарнинг Қашғар маҳалласидан ичкари, ташқари ва ўрға ҳовлиси бўлган, ташқи кўча тарафи болаҳонали катта уйни сотиб олади. Оиласи ва яқин қариндошлари билан яшай бошлайди. 1898 йил январида “Туркистон вилояти газети”да рус императори Александр II нинг фармонида кўра Саййид Муҳаммадаминбекка Русия мамлакатининг “потомственный дворянин” унвонига лозим кўрилгани тўғрисидаги фармони ўзбек ва рус тилларида босилади. XIX аср охиридан бошлаб “жадидлар” номида маърифатчилик ҳаракати бошланади. Илғор туркистонлик зиёлилар Шарқ ва Ғарб

маданиятининг энг яхши ютуқларини ўзлаштиришга интилиб, халқнинг турмуш даражасини ривожланган мамлакатлар даражасига кўтариш ҳамда Туркистонда миллий-демократик давлат барпо этишни ўз олдидларига мақсад қилиб қўйишади.

Саййид Муҳаммадаминбек ва унинг ўғиллари ҳам, шу ҳаракатга қўшилиб, янги усулдаги мактаблар очиш, дарсликлар яратиш, театр гуруҳлари маърифатчилик жамиятлари тузиш, газеталар нашр этилишига бошчилик ва ҳомийлик қиладилар.

1885 йилдан то феврал инқилоби арафаларигача Туркистон генерал-губернатори девонида таржимон бўлиб ишлаган Саййид Муҳаммадаминбек 1917 йилда рўй берган феврал инқилобини яхши умидлар билан кутиб олади. Феврал инқилоби натижасида мустабид чор ҳукумати ағдарилиб, “Муваққат ҳукумат” ўрнатилади. Туркистонга ҳуррият шабадаси етиб келади. Худоёрхондан тортиб олинган давлатни қайта тиклаш умиди уйғонади. Худди шундай умид Саййид Муҳаммадаминбек ва ҳаёт бўлган Худоёрхоннинг авлодлари қалбида учкунланади.

1917 йилнинг 27 октабр кунда Туркистон мухторияти эълон қилинади.

Мухториятнинг ҳукуматлар маҳкамасини тузишда Саййид Муҳаммадаминбек фаол қатнашади. 73 кун яшаган Қўқон мухторияти тугатилиб, чор ҳукуматига нисбатан янада ёвуз, раҳмсиз бўлган шўролар ҳукумати ўрнатилади. Шўролар даврида у Туркистон Революцион Ҳарбий Советида ишлай бошлайди.

1918 йил 17 июлдан 18 июлга ўтар кечаси Екатеринбург жинояти содир этилади. Собиқ шоҳ Николай Романов ва унинг оиласи (малика, фарзандлари), доктор Боткин ва уч хизматкор ўлдирилади. Екатеринбург жинояти содир этилгандан 24 соат ўтгач, Екатеринбург шаҳридан 150 км шимолда жойлашган хийла ихчам Алапаевск шаҳрида кўз кўриб, кулоқ эшитмаган жиноят амалга оширилади. Шоҳ хонадонининг бошқа кўплаб аъзолари ваҳшийларча кириб ташланади. Бу воқеалардан бир оз вақт ўтгач, 1918 йилда ташкил этилган – Туркистон Совет Республикаси халқ Комиссарлари Советининг раиси Ф.И.Колесовга Тошкентда ҳаёт бўлган Худоёрхон авлодлари бошига Русия подшоҳи Николай Романовнинг тақдирини такрорлаш – уларни кириб ташлаш ҳақида махфий буйруқ ва кўрсатма келади. Бундан хабар топган ҳарбий вазир Н. Осипов ҳарбий совет аъзоси Саййид

Муҳаммадаминбекни огоҳ этади. 1921 йил Қашқар маҳалласидан чиқиб кетган Саййид Муҳаммадаминбек Эски шаҳар ҳудудига ўтиб яширинади. Болшевиклар таъқибидан яшириниб юрган хонзода оғир касалга учрайди. 1923 йили касалликдан вафот этади. У Минор Қабристонига дафн қилинади.

Саййид Муҳаммадаминбекнинг никоҳида тўртта хотини бўлиб, улардан 8 ўғил ва 6 қиз туғилган эди. Хотинлари ва фарзандлари:

Биринчиси Рўвхавза (Руҳафзо) хоним бўлиб, 1857 йил туғилган. Ёши Саййид Муҳаммадаминбек билан тенгдош эди. Уларнинг никоҳидан Саййид Муҳаммад Нуриддинбек, Саййид Муҳаммад Маликбек ва Саййид Муҳаммад Темурбеклар туғилади. Иккинчиси Омон Пошша бўлиб, 1856 йил туғилган. Пошшахон Бонунинг Косонлик қариндошларининг қизи эди. Омон Пошша Саййид Муҳаммадаминбекдан бир ёш катта бўлса-да, унинг севиқли хотини бўлган. Уларнинг никоҳидан Саййид Муҳаммад Азаматбек, Саййид Муҳаммад Мададшоҳ, Саййид Муҳаммад Мансурбек ва Подшоҳон туғилади. Учинчиси Нуфатойим бўлиб, 1859 йил туғилган. Уларнинг никоҳидан Саййид Муҳаммад Ислонбек, Саййид Муҳаммад Муҳийдинбек, Саодатхон Пошша. Тўртинчиси Тожихон бегим бўлиб, 1890 йилда туғилган, Саййид Муҳаммадаминбекнинг энг ёш ва гўзал хотини эди. Уларнинг никоҳидан Муҳтарамхон, Мукаррамхон, Мунавварохон ҳамда Муқаддамхонлар туғилади.

САЙЙИД МУҲАММАД НУРИДДИНБЕК (1879-1936) Саййид Муҳаммадаминбекнинг тўнғич ўғли бўлиб, у 1879 йил Тошкент шаҳрида туғилган эди. Оналари Рўвхавза хонимдир. Саййид Муҳаммад Нуриддинбекнинг болалик даври Тошкент шаҳрининг Ниёзбек кўрғонида ўтган. У кўрғонда яшовчи рус, кавказ, ноғой, татар, козок ва тожик миллатига мансуб болалар билан ўйнаб, бирга катта бўлади. Амакилари хонзода Саййид Муҳаммад Насриддинбек ва Саййид Муҳаммад Ўрмонбеклар вафот қилганларида эндигина беш ёшга тўлган эди. Отасининг дўсти Муҳаммад Солиххўжадан Ислон асослари ва қироатдан сабоқ олади.

1886 йил руслар томонидан Қўқон хонлигининг босиб олинганига ўн йил тўлади. Шу йили етти ёшга тўлган Саййид Муҳаммад Нуриддинбек рус-тузем мактабига ўқишга кириб, рус тилида ўқиш ва ёзишни ўрганади. 1889 йил ўн ёшга тўлган шахзода Тошкентда ташкил этилган рус гимназиясида таълим ола бошлайди. Гимназияда

ўн йил ўқиган Саййид Муҳаммад Нуриддинбек таълимни давом эттириш мақсадида Русия пойтахти Петербург шаҳрига боради. Петербург шаҳрида аслзода, дворян фарзандлари ўқийдиган Лазарев номидаги ярим ҳарбий Петербург институтининг яқин шарқ бўлимига ўқишга киради. Бу даврда отаси Саййид Муҳаммадаминбекка Русиянинг “Потомственный дворянин” унвони берилган эди. Дворян фарзандлари билан Петербург шаҳрида сайр қилиб юрган шахзода гўзал, баланд иморатлар, Нева дарёси устига қурилган кўтарма кўприклар, рус маданият ўчоқлари музейлар, ломбардлар, банклар жойлашган кўчадан юриб, хайрат билан боқар, ўз юрти улардан тараққиётда орқада қолиб кетганига афсус чекар эди. Шимолнинг илиқ кунларида ўқишдан бўш пайтларида Нева дарёси бўйида сувга қармоқ ташлаб ўтирар, қайиқда сузаётган йигит-қизларни кўриб, ҳаваси келар эди. Институтда беш йил таълим олиб, ҳарбий билим ва тилларни ўрганиб, қайтиб келади. Тошкентда жадидлар ҳаракатига қўшилиб, Тошкентда муддаррис Абдурашидхон домланинг учинчи фарзанди бўлган Мунаввар қори Абдурашидхонов билан амакиси шахзода Фансуруллоҳбекнинг Занжирлидаги ҳовлисида учрашади ва у билан бир умр яқин дўст бўлиб қолади.

Мунаввар қори билан ёшлари тенг бўлиб, улар учрашганда 25 ёшга тўлган эди. У, Мунаввар қори ва амакиси Фансуруллоҳбек каби ўлка жадидлари сафида эди.

1907 йили Муннаввар қори Исмоил Гаспринский Қримда ташкил этган “Усули жадид” мактабига ўхшаш шундай мактабни биринчи бўлиб Тошкентда очади. Мактаб қуриш ҳамда очиш учун кетган моддий маблағнинг бир қисмини ўз зиммасига олган Саййид Муҳаммад Нуриддинбек янги усулдаги Мунаввар қори мактабида рус тили, ҳарбий ва жисмоний тарбия фанларидан дарс бера бошлайди. Мунаввар қори билан биргаликда шахмат ҳақида рисола ёзиб, чоп эттиради. Бундан ташқари, Мунаввар қори ёзган мактаб дарсликларини нашр қилдиришда кўмак бериб, бошчилик қилади. Ўқитувчилик фаолиятини журналистика билан қўшиб олиб борган Саййид Муҳаммад Нуриддинбек жадидларнинг “Тараққиёт”, “Хуршид”, “Осиё” ва “Ҳақиқат” каби рўзномаларида долзарб мақолалари билан иштирок этади.

1917 йил феврал инқилобини зўр ҳаяжон билан кутиб олади ва ўксик қалбида ёрқин келажакка умид уйғонади. 1917 йил ноябрда

ҳокимият болшевиклар томонидан тортиб олинади ва бу ҳукумат, чор ҳукуматига нисбатан янада ёвуз, раҳмсиз бўлиб, Саййид Муҳаммад Нуриддинбек ва унинг бошқа биродарларининг бор-йўғини тортиб олиб, чор ҳукумати берган барча имтиёзларни бекор қилади. Совет давлатининг қатағон тегирмони ишга тушиб, у ва унинг бошқа биродарлари, сингиллари, қариндош-уруғларини аста-секин жисмонан маҳв қила бошлайди. Шўролар ҳукумати билан мураса қилиб яшашга мажбур бўлган хонзода ҳарбий мактабда ўқитувчи бўлиб ишлайди. Ҳарбий мактабда ижтимоий келиб чиқиши пролетар эмас деган “чакув” уюштирилади ва у ҳарбий мактабдан кетишга мажбур бўлади. Ишсиз юрган олий маълумотли Саййид Муҳаммад Нуриддинбекка Тошкент шаҳар ўрта мактабларида рус тили ва адабиётидан дарс беришга таклиф тушади. Бу таклифни қабул қилган Саййид Муҳаммад Нуриддинбек ўрта мактабларда ўқувчиларга сабоқ беради. Унинг ҳаёти беҳаловат ўтади. У яшаётган уй ЧК ва НКВД ходимлари томонидан неча бор тинтув қилинади. 1935 йили 57 ёшга яқинлашиб қолган Саййид Муҳаммад Нуриддинбекни НКВД ходимлари сўроқ қилдилар. Унга тухмат уюштириб, мақсадларига етишмоқчи бўладилар жисмоний қийноқ ва азобларга дош беролмаган шахзода оғир касал бўлиб қолади. Тергов тўхтади ва уни уйига жўнатишади. Терговдан кейин у узоқ яшамайди ва 1936 йили вафот этади. У отаси ёнига дафн қилинади.

Русиядан қайтган Саййид Муҳаммад Нуриддинбек олмон миллатига мансуб аёлга уйланган бўлиб, ундан Агниса исмли қиз туғилган эди. Бу аёли вафот этгач, қариндош-уруғларининг маслаҳати билан Хуббинисо исмли гўзал, соҳибжамол кизга уйланади. Бу аёл шаддодгина бўлгани учун кўни-кўшни ва қариндошлар орасида Пошшахон исми билан машҳур бўлади. Саййид Муҳаммад Нуриддинбек билан Хуббинисо никоҳларидан Олимбек, Маликбек ва Ўрмонбеклар туғилади.

Саййид Муҳаммад Нуриддинбекнинг тўнғич ўғли **ОЛИМБЕК** уйланмасдан вафот этгани маълум. Унинг тўғрисида бошқа маълумот топилмади.

МАЛИКБЕК (1928-2007) Саййид Муҳаммад Нуриддинбекнинг иккинчи ўғли бўлиб, Тошкентда туғилган. Нуриддинбек унга навқирон ёшда ўлиб кетган укасининг отини қўйиб, кулоғига азон ва такбир айтган.

Маликбек 1935 йили мактабнинг биринчи синфиги боради. Отаси вафот этганидан сўнг, Маликбек кўп хонзолалар қатори насабини яшириб яшашга мажбур бўлади. Онаси ҳам икки ёш хонзода фарзандининг ҳаётини сақлаб қолиш учун, шўро идораларида хизмат қилаётган бир оддий хизматчига турмушга чиқади.

Маликбекнинг амакиси Саййид Азаматбек вафот этганда у 9 ёшли бола бўлиб, амакисининг жанозасида қатнашади. Ўша кезлардан бошлаб мавжуд тузумга унинг нафрати ошиб, бироқ кўрқиб яшашга мажбур бўлади.

Мактабда ўқиб юрган йиллари Олим ака деган фотографага шогирд тушиб, ундан фотоафлик сир-асрорини ўрганади. Туғилган кунининг бирида ўғай отаси унга “Зенит” фотоаппаратини ҳадя қилади. Шу билан Маликбек фотография билан астойидил шуғуллана бошлайди.

Бир куни аммаси Мунавварахон Худоёрхонова унга отаси Саййид Нуриддинбекнинг педагогик фаолияти ҳақида сўзлаб беради ва шу билан Маликбек қалбида ўқитувчилик касбига меҳр уйғотади.

1945 йили Маликбек Педагогика институтига ўқишга кириб, рус тили филологияси факультетини 1950 йили битиради. У Тошкент вилоятининг Ўртасарой тумани, Тельман номидаги 2-сон ўрта мактабга ўқитувчи этиб юборилади. Бу мактабда Маликбек 1956 йилгача ишлайди. 1957 йили Маликбек Тошкентга қайтиб пойтахт мактабларида сабоқ бера бошлайди.

Ўтган асрнинг 60 йилларида “Тошкент окшоми” газетасида узоқ йиллар фотомухбир бўлиб ишлайди. Катта тажрибага эга бўлган Маликбек Республиканинг марказий газеталарида фаолият юргизади.

Шу билан бирга Маликбек Ўзбекистон матбуотида умрининг охиригача хизмат қилади.

Маликбек жуда хоксор, заҳматқаш, чинакам зиёли эди. Унинг қалбида инсон ва табиатга бўлган муҳаббат жўш уриб турарди. Гўзаллик шайдоси эди. Унинг олган суратларида даврнинг руҳи ўз аксини топган бўлиб, улар тарих саҳифаларида муҳрланиб қолган.

Маликбек узоқ умр кўриб, 2007 йили 79 ёшида оламдан ўтди. У “Минор” қабристонида дафн этилган.

Маликбек биолог олима Раънохон билан оила курган. Уларнинг никоҳларидан икки ўғил: Турғунбек 1980 й. ва Маҳмудбек 1982 й. туғилган.

Турғунбек Севарахон исмли қизга уйланган. Уларнинг 2009 йили туғилган Индира исмли қизлари бор.

Маҳмудбек Иқтисодиёт институтини тамом қилиб, Гўзалхон билан оила курган. Уларнинг 2007 йили туғилган Сардорбек исмли ўғил ва 2009 йили оламга келган Моҳинахон номли қизлари бор.

ЎРМОНБЕК Саййид Муҳаммад Нуридинбекнинг учинчи ўғли бўлиб, у 1930 йили Тошкент шаҳрида туғилган.

Унинг онаси Хуббинисо эди. Саййид Нуриддинбек бу ўғлига 17-18 ёшида бевақт вафот этган амакиси хонзода Ўрмонбек номини тибаррукан қўйган эди. Ўрмонбекнинг ёшлик даври Тошкент шаҳрида ўтган бўлиб, очарчилик ва қаҳатчилик йиллар, қатағонлар даврига тўғри келган.

Ўрмонбек акаси каби ўрта ва олий мактабни битирган эди. Бирок, унинг табиатида ўжарлик, такаббурлик ва совуққонлик иллатлари мавжуд бўлиб, унинг тарбиясида онаси Хубинисо анча қийналган.

Ўрмонбек улғайиб онасининг қаршилигига қарамай Бодомзор шифохонасида болалар шифокори бўлиб ишлаётган Антонина исмли қизга уйланади ва унинг Эмилия исмли қизи ва Азаматбек исмли ўғли шу никоҳдан туғилади.

Эмилия вафот этгани ва Азаматбекни Ўзбекистондан чиқиб кетгани боис, улар ҳақида маълумотлар топилмади.

Ўрмонбек ва Антониналар вафот этган. Ўрмонбек “Минор” қабристонига дафн қилинган.

САЙЙИД МУҲАММАД МАЛИКБЕК (1883-1899) Саййид Муҳаммадаминбекнинг иккинчи ўғлидир. У 1883 йилда Тошкентда туғилган. Онаси Рўвхавза хонимдир. Отаси ҳузурида тарбияланиб, рус-тузем мактабида ўқиган. Акаси Саййид Муҳаммад Нуриддинбекнинг унга меҳри баланд бўлиб, кейинчалик ўғил фарзанд кўрганида, исмини унинг хотирасига Маликбек деб қўйган. 15 ёшида гимназияда ўқиб юрган Саййид Муҳаммад Маликбек 1899 йил кишда кетаётиб сирпаниб кетади ва боши билан музга урилиб хушидан кетади. Боши қаттиқ жароҳатланган шахзода ўзига келмай вафот этади. У Минор қабристонига дафн қилинади.

САЙЙИД МУҲАММАД ТЕМУРБЕК (1884-1935) Саййид Муҳаммадаминбекнинг учинчи ўғли бўлиб, 1884 йили Тошкентнинг Ниёзбек кўрғонида дунёга келади. Онаси Рўвхавза хонимдир. Саййид Муҳаммад Темурбекнинг болалик даври Тошкент шаҳрида

ўтади. Оталари хонадонига таклиф этилган устоз муаллимлардан Ислом асослари ва бошланғич таълимни олиб, Тошкентдаги гимназияда ўқийди. У гимназияда ўқиб юрган кезлари, дарсдан бўш вақтида шайхурраис Абу Али Ибн Синонинг тиббиёт, илоҳиёт, мантиқ, адабиётга доир асарлари билан танишиб, унда “Тиб қонунлари” ва Шарқ табобатига қизиқиш уйғонади. Орадан 10 йил ўтгач, гимназияни аъло баҳолар билан тамомлаган Саййид Муҳаммад Темурбек отаси билан поездда Санкт-Петербург шаҳрига келади. Улар “Зеленина” хиёбони билан юриб, акаси Саййид Муҳаммад Нуриддинбек ўқиб, битириб кетган Лазеров номидаги Санкт-Петербург институти биносига келдилар. Саййид Муҳаммадаминбек уни қабулхонада қолдириб, институт ректори хонасига кириб кетади. У деярли бир соатга яқин чиқмайди. Қабулхонада отасини кутиб ўтирган Саййид Муҳаммад Темурбек қизиқиб рус ва немис тилларида ёзилган журналларни варақларди, бу орада қабулхонадаги навбатчи офицер икки марта ректор хонасига кириб чиқади. Биринчи гал икки кумуш гардишли стаканларда лимонли чой киритади. Иккинчисида дарҳол чиқиб, кимлардир билан телефон орқали гаплашади. Телефон орқали чакирилган зобит, Саййид Муҳаммад Темурбекни синов ўтказиш учун бир дарсхонага бошлаб кетади, орадан бир оз вақт ўтгач, ўнга яқин ўқитувчилар келиб у билан суҳбат қила бошлайди. Синов ва суҳбат хулосалари керакли қоғозларга ёзилиб, имзо чекилган вараққа офицер шахсий хулосасини ёзиб, Саййид Муҳаммад Темурбекни яна қабулхонага етаклаб келади. Уни етаклаб келган зобит қабулхонадаги навбатчи офицер билан бир оз сўзлашиб, сўнгра ичкарига киради. Орадан ярим соат ўтгач, ичкаридан отаси Саййид Муҳаммадаминбек, генерал кийимидаги бир одам ва уни етаклаб юрган офицер чиқишади. Мен сени Лазеров институти талабалигига қабул қилинишинг билан табриклайман, яхши ўқиб, мени ва юртингнинг юзини ерга қаратмайсан деган умиддаман, дейди генерал кийимидаги киши. Шундай қилиб, Саййид Муҳаммад Темурбек тиббиёт бўлими талабаси бўлади. Институт ярим ҳарбий бўлиб, халқ хўжалиги ва ҳарбий соҳага мутахассислар тайёрлар эди. Беш йил мобайнида тиббий ва ҳарбий билим олади. Саййид Муҳаммад Темурбек кечаю кундуз ёзда ҳам, қишда ҳам тинимсиз ўқийди. Институтни тамомлаган хонзода Узоқ Шарққа йўлланма олади.

1914 йили биринчи жаҳон уруши бошланиб, шарқий қисмларда хизмат қилаётган Саййид Муҳаммад Темурбек рус армияси иштирок

этаётган ғарбий фронт чизигига келиб, Германия, Австрия, Венгрия иттифокига қарши жанглarda иштирок этади. Рус-герман frontiда кўрсатган қаҳрамонликлари учун бир неча орден олиб, элга танилади. 1916 йили жанглarning бирида жароҳат олади ва юрти Туркистонга қайтади. Жароҳати тузалиб фронт ортига юборилади. Туркистондан мардикорликка сафарбар этилган ўзбек йигитлари гуруҳида таржимон бўлиб хизмат қила бошлайди. Сафарбарлик 1916 йил сентябридан то 1917 йилнинг феврал инқилоби ғалабасигача давом этади. 1917 йил инқилоби бошланмасдан она юртига қайтган Саййид Муҳаммад Темурбек Туркистоннинг маданий, ижтимоий ҳаётида фаол иштирок этади. Ўлкада жадидчилик ҳаракати кенг тарқалган бўлиб, улар аста-секинлик билан маърифий ислохотларни амалга ошира бошлайдилар. Ушбу маърифий ислохотлар сиёсий вазифаларни кўзда тутувчи ҳаракатларга айланиб, Туркистоннинг демократик кайфиятдаги илғор зиёлилари сиёсий партиялар ва жамиятлар ташкил эта бошлайдилар. Ана шундай партиялардан бири “Шўрои Исломия” деб аталиб, унга акасининг дўсти Мунавварқори Абдурашидхонов раҳбарлик қилади. Мазкур партиялар Россиянинг федератив тузилмаси доирасида миллий Мухторият тузишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Бу жараёнлар 1917 йилдаги феврал инқилобидан кейин, айниқса, кучаяди. Саййид Муҳаммад Темурбек шу партиянинг фаол аъзоси бўлди. Тошкентда чоп этила бошлаган “Турк сўзи” ва “Турк эли” газетасининг муҳаррири сифатида фаолият юритади. Бу газеталар унинг сиёсий ва маърифий долзарб мақолаларини ўз саҳифаларида чоп этади.

1917 йилнинг ноябрида ҳокимият большевиклар томонидан тортиб олинган, Туркистон демократлари большевиклар ҳокимиятининг амалда ижтимоий тенгликка зид бўлган, халққа қарши қаратилган фаолиятига кескин муносабатда бўлиб, 1917 йил 28 ноябр куни Қўқон шаҳрида “Туркистон Мухторияти” тузилганини эълон қилишди. “Туркистон Мухторияти” 73 кун яшаб, бундан олдинроқ ҳокимиятни эгаллаб олган большевиклар томонидан тормор қилинади. Ўлкада чор рус ҳукуматидан даҳшатлироқ бўлган Шўролар ҳукумати ўрнатилади. Шўролар ҳукумати ижтимоий келиб чиқиши пролетар бўлмаган аҳоли қатламни ўзига синфий душман деб, уларга “ёт унсур”, “қулоқ”, “халқ душмани” деган тамғани босиб, йўқота бошлайди.

Эл-юрт учун баҳоликудрат наф келтирган, виждони пок, халқига садоқатли, тиббий ҳам ҳарбий илмга эга бўлган шахзода Саййид Муҳаммад Темурбек шўролар ҳукуматига тирикчилик учун унга хизмат қилишдан бўлак илож тополмайди. Касби шифокор бўлган немис миллатига мансуб аёли билан ўша пайтда мавжуд бўлган тиббий муассасаларда ишлайди. Мактабларда ўқувчиларга тиббиётдан сабоқ беради. Аёли билан аҳил, иноқ яшайди, аммо ундан фарзанд кўрмайди. Зулм, зўравонликни авж олдириб юборган шўролар тузуми уни ўзи учун хафли душман ҳисоблаб, 1935 йили НКВД томонидан камокқа олади ва шу йили камокхонада касалликдан вафот этади.

САЙИД МУҲАММАД АЗАМАТБЕК (1888-1939) Саййид Муҳаммадаминбекнинг тўртинчи ўғлидир. У 1888 йил Тошкентнинг янги шаҳар қисмида жойлашган Қашғар маҳалласида туғилган. Онаси 1856 йил Фарғона водийсида туғилган Омон пошша бўлиб, у Махдуми Аъзам авлодидан эди. Омон пошша Саййид Муҳаммадаминбекдан бир ёш катта бўлишига қарамай, унинг хотинлари орасида соҳибжамол, ақл-идроқда бенуксон, латофатли, ширинсўз аёл бўлган. Кези келганда ўта суюкли ва бир оз шаддод бўлган Омон пошша Саййид Муҳаммадаминбекнинг ишларига аралашиб, керакли ўринларда маслаҳат ҳам берар эди. У мазкур аёлидан уч ўғил ва бир қиз кўрган. Саййид Муҳаммад Азаматбекнинг болалик даври янги шаҳар ва Қашғар маҳалласида ўтиб, кўпроқ рус болалари билан ўйнаб катта бўлади. У ёшлигиданоқ рус тилини, маънавий ва бошланғич таълимни ўзлаштиради. Унинг табиатида журъатлилик, қатъийлик ва жанговарлик аломатларини сезган отаси уни тўққиз ёшга етганида Оренбург Иккинчи ҳарбий кадетлар корпусига ўқишга юборади. Кадетлар корпусида ўн йил ўқиб, ўрта ва бошланғич таълимни олган Саййид Муҳаммад Азаматбек 1907 йили Москва шаҳрига боради. У ерда Александровск ҳарбий билим юртининг артиллерия бўлимига ўқишга киради. Бу ҳарбий билим юртида ўқиш рус императори саховати ҳисобидан бўлиб, талабалардан ўқиш учун маблағ олинмасди. Ҳарбий билим юрти талабалари стипендия билан таъминланарди. Бу ўқув даргоҳида Австрия-Венгрия, Болкон ярим ороли, Турк шахзодалари, Русия аслзодаларининг фарзандлари таълим олишарди. У ерда ҳарбий интизом жуда қаттиқ бўлиб, хизмат бурчларини адо этишда, ҳеч кимга енгиллик берилмас эди. Рус-славян тилини ва ёзувини мукамал эгалаган Саййид Муҳаммад Азаматбек

бу билим юртида ҳарбий фанлар – тактика, ҳарбий топография, артиллерия отишуви, эҳтимоллик назарияси, балластикани чуқур ўрганadi. Катта жисмоний машқлар, отда юриш, қурол-яроғлар билан ишлаш, тактик машғулотлар ва даладаги машқларни бажаришга жуда кўп вақтини сарфлайди. Кеча-кундуз ўқиб-ўрганadi. Қийин дамларда унга устозлари, талаба биродарлари сидқидилдан ёрдам беришади. Ота-она, ака-ука ва қариндошларидан йироқда бўлган Саййид Муҳаммад Азаматбек, ҳарбий хизмат ниҳоятда машаққатли ва оғир, аммо олийжаноб иш эканини тушуна боради. Икки йил мобайнида Оренбург ҳарбий кадетлар корпусида олган билимларини такомиллаштириб, полигонларда, далада, отиш майдонларида кечаю кундуз, нам ҳаволи ёзда ҳам, қаҳратон қишда ҳам тинимсиз машқ қилади. Ниҳоят, 1909 йили билим юртини битириб, унга кичик зобит-поручик унвони берилади. Юқори Удинск яқинидаги Березовск қишлоғида жойлашган 2-Сибир мартир дивизионида хизмат қилишга жўнатилади. Сибирнинг шиддатли, қаттиқ қаҳратон қиши ва совуқ иқлимга чидаган шахзода уч йил хизмат қилади. 1912 йили хизмат таътили билан Тошкентга келиб, ота-она, ака-ука ва ёр-биродарлари билан дийдорлашади. Таътилдан сўнг хизматни давом эттириш учун Олмаота шахрига кетади. У ерда рус армиясининг артиллерия дивизионида хизмат қила бошлайди. У 24-25 ёшга етиб, етук забардаст зобит бўлиб етишади.

1914 йили Европанинг катта давлатлари, АҚШ, Япония ва Туркия давлатлари ўртасида дунёни қайта бўлиш масаласи етилиб қолган эди. 1914 йил 28 июнда Австрия-Венгрия шахзодаси Франс Фердинанднинг ўлдирилиши биринчи жаҳон уруши бошланиб кетишига баҳона бўлди. 1914 йил 1 августда Германия чор Россиясига, 3 августда эса Францияга қарши уруш эълон қилади. Англия 4 августда, Япония 23 августда Германияга қарши уруш бошлайди. Шундай қилиб, жаҳон уруши бошланади.

Германия армияси Англия – Франция қаршилигини синдириб, Франция чегараларидан ўтади. 4-7 август рус қўшинлари Шарқий Пруссияга киради. Олмаота артиллерия дивизионида хизмат қилаётган Саййид Муҳаммад Азаматбек дивизони Ғарбий Европага юборилиб, қўшин таркибида артиллерия батареяси командири бўлиб хизмат қила бошлайди. Шарқий Пруссияда рус қўшинлари Шимолий Ғарбий фронт кўмондонлигининг ожизлиги сабабли жанглари му-

ваффақиятли давом эттира олмайди. Шунга қарамай рус армиясининг Жанубий ғарбий fronti кўшинлари, Австрия-Венгрия кўшинларига зарба бериб, Львовни ишғол қилади. 1915 йил Руминиянинг биринчи жаҳон урушига кириши Россиянинг ҳарбий аҳволини оғирлаштиради. Фронт чизиги чўзилиб кетади. 1916 йил ёз-кузларига келиб, Германия ва Россия каби давлатларнинг иқтисодий аҳволи оғирлашади. Уруш халқ хўжалигининг издан чиқиб кетишига, чор империясида очарчилик ва қашшоқликни ғоят кучайиб кетишига олиб келади. Бу ҳол, айниқса, Туркистон ўлкасида кўзга ташланади.

Рус ҳукумати уруш кетаётганини баҳона қилиб, ўлка аҳолисини янада қаттиқроқ талаб, зулумни кучайтиради.

Шундай оғир вазиятда 1916 йил 25 июнда рус императори Николай II нинг имзоси билан “Империядаги рус бўлмаган эркак аҳолини ҳаракатдаги армия районида мудофаа иншоотлари ва ҳарбий алоқа йўллари куриш учун олиб бориладиган ишларга, шунингдек, давлат мудофааси учун зарур бўлган бошқа ҳар қандай ишларга жалб қилиш ҳақида” деб чиқарган фармони эълон қилинади. Бунга кўра, Туркистон ўлкасидаги 19 ёшдан 45 ёшгача бўлган эркак кишилар мардикорликка сафарбар этилиши лозим эди. Бу аёллар ва болалар боқувчисиз қолиб, ҳалок бўлишлари ҳеч гап эмаслигидан дарак берар эди. Чор ҳукумати вакиллари подшо фармонининг дарҳол амалга оширилишини талаб қилади. Сабр қосаси тўлиб тошган халқнинг кўзғолон кўтаришдан бошқа иложи қолмайди.

1917 йил февралда Русия буржуа демократик инқилоби содир бўлади. Худоёрхон томонидан бой берилган ўлкада ҳуррият шабадаси эса бошлайди. Октябр ойи охирида ҳокимиятни тортиб олган болшевиклар Россиянинг урушдан чиқишини эълон қилади. Болшевиклар ҳукуматининг сулҳ таклифлари Антанта давлатлари томонидан рад қилинади. Чет эл ҳарбий интервенсияси ва граждандар уруши бошланиб кетади. Русия армияси хизматида бўлган Саййид Муҳаммад Азаматбек бу ўзгаришлар таъсирида қандай йўл тутиш лозимлиги ҳақида бош котиради...

1920 йили Туркистон Совет Республикасида биринчи қизил гвардия ва қизил армия отрядлари таркибида ўзбек миллий отлик полки ташкил этилади. Армия сафларида пролетар кадрлари сийрак бўлгани учун кўп лавозимларга чор армиясининг собиқ офицерлари таклиф этилган эди. Шулар қаторида ўзбек миллий отлик кавалерия

бригадаси командрлигига Саййид Муҳаммад Азаматбек тавсия этилади. Бу бригада Фарғона frontiда иштирок этади, шунда унинг устидан чакув уюштирилади, иши ҳарбий инқилоб трибуналига юборилади. Кўкон шаҳрида Евдокимов раислигида трибунал аъзоси Олимхўжаев С., ёрдамчилар Ўрозбоев, Абдулаев.М ва Охунов.И иштирокида ҳарбий инқилоб трибунали Саййид Муҳаммад Азаматбек ишини кўриб чиқади. Унга қўйилган айблар ҳар томонлама ўрганиб чиқилиб, у айбсиз деб топилади. 1922 йил октябр ойида Туркфронт артиллерия дивизиони қўмондони этиб тайинланади. 1923 йил Туркфронт қошида ишчи ва деҳқон фарзандларига ҳарбий таълим бериш мақсадида, Тошкент артиллерия мактаби ташкил этилади. У шу мактаб бошлиғи этиб тайинланиб, артиллериядан сабоқ бера бошлайди. Бу мактаб кейинчалик Бирлашган Ўрта Осиё ҳарбий мактабига айлантирилади. У курсантларга артиллерия отишмаси назариясидан сабоқ беради. Саййид Муҳаммад Азаматбекнинг ўтган дарслари жуда қизиқарли бўлиб, курсант ва касбдошлари орасида ҳурмат-эътибори баланд эди. Шунга қарамай, унинг уйи НКВД ходимлари томонидан бир неча бор тинтув қилиниб, ўзидан тушунтириш хатлари олинар эди. 1933 йили Тошкентда Ўрта Осиё индустриал институти (ҳозирги Тошкент техника университети) ташкил этилади. Шу институт қошида ҳарбий кафедра очилиб, у талабаларга ҳарбий соҳада маърузалар ўқийди. 1938 йили нафақага чиқади ва шу йили 28 майда НКВД ходимлари томондан қамоққа олиниб, 1939 йилгача қамоқда сақланади. Қамоқда сил касали билан касалланиб, озод этилади. Орадан кўп ўтмай вафот этади.

У “Минор” қабристонига дафн қилинади.

1922 йили Фарғона frontiда Шохимардон худудида жанг қилиб юрган Саййид Муҳаммад Азаматбек Аввал қишлоғида яшовчи Исахонтўранинг 1905 йили туғилган ўртанча қизи Ўғилхонни кўриб, ёқтириб қолади ва улар 1922 йили турмуш қурадилар. Улар севиб-севилиб яшайдилар. Аммо Аллоҳ уларга фарзанд бермайди. Ўғилхон Саййид Муҳаммад Азаматбекнинг розилиги билан опасининг 1927 йилда туғилган қизи Ўқтамхонни ва синглиси Дамдорхоннинг 1930 йилда туғилган қизи Муҳаббатхонни фарзандлика олиб тарбиялайди.

МУҲАББАТХОН (Азаматбековна) МАҚСУДХЎЖАЕВА (1930-1988) Саййид Амруллоҳбекнинг иккинчи қизи бўлиб, Тошкентда туғилган. Онаси Дамдорхон Худоёрхоннинг набираси Саййид

ид Муҳаммад Азаматбекнинг хотини Ўғилхоннинг кенжа синглиси бўлган.

Айтилганидек, 1930 йили Украинага “кулоқ”лар рўйхатига кiritилган Амирулоҳбеклар oilаси 1931 йили Тошкентдан сургун қилинган. Улар билан хайрлашгани келган Саййид Муҳаммад Азаматбек божаси Амруллоҳбекка йўл олислигини ва унинг азоби оғирлигини тушунтириб, эҳтиёт чораси қилиб ҳали бир ёшга тўлмаган қизи Муҳаббатхонни Тошкандда уларнинг тарбиясида қолдириб кетишини маслаҳат беради.

Дамдорхон аввалига рози бўлмайди, аммо қайнонаси ва опаси Ўғилхоннинг илтижолари уни кўнишга мажбур қилади.

Шундай қилиб, Муҳаббатхон холаси Ўғилхоннинг oilасида тарбия ола бошлайди. Бундан аввал у опасининг 1927 йилда туғилган Ўқтамхон исмли қизни ҳам фарзандликка олганди. Ўғилхон Азаматбекдан фарзанд кўрмаган эди. Саййид Муҳаммад Азаматбек, рафикаси Ўғилхоннинг фикрини маъқуллаб, жияни Муҳаббатхонни фарзандликка олиб унга ўз фамилиясини беради. Шунинг учун ҳам биз Муҳаббатхон шажарасини бу жойда бермоқдамиз.

Муҳаббатхоннинг болалик даври Тошкент шаҳрида Азаматбекнинг Обухов хиёбони (янги Алишер Навоий номи Миллий кутубхонаси жойлашган ер) ёнидаги кўчада жойлашган шинамгина ҳовлида ўтади.

Бу йиллар Туркистонда очарчилик, коллективлаштириш, қагафон йиллари бўлиб, ҳали ёш бўлган Муҳаббатхоннинг ҳаётида ўчмас из қолдиради.

Айниқса, 1938 йил отаси Саййид Муҳаммад Азаматбекнинг қамоққа олиниб, бироз муддат ўтиб, қамоқдан қайтиб келиб беморликдан вафот этиши унинг мурғак қалбида мавжуд мустабид тузумга нисбатан нафрат уйғотади. У бу даврда иккинчи синф ўқувчиси эди.

Отасининг вафотидан кейин икки йил ўтиб, Улуғ Ватан урушининг бошланиши қийналиб яшаётган oilани яна ҳам оғир аҳволга солиб қўйди. Бу даврда 1937 йил Украинанинг Херсон вилоятидан қайтган Қадрияхон (Муҳаббатхоннинг опаси) улар билан яшар, Муҳаббатхон уч қизни едириб-ичириб, тарбия қилишда холаси Ўғилхонга кўмақдош бўлган эди.

Ўғилхон ва уч қиз даврнинг оғир синовларига сабр-бардош билан тоқат қилиб, очарчилик ва уруш йилларидан омон-эсон чиқиб оладилар.

Уруш тугаб балоғат ёшига етган Қадрияхон 1945 йили Саййид Маҳмудбекка турмушга чикиб, оилага шодлик, хурсандчилик кириб келади. Аммо бу узоқ давом этмади. 1946 йил талабалар билан пахта йиғим-теримига чиққан Ўктамхон бошини шамоллатиб (менингитдан) вафот этади. Муҳаббатхонлар оиласи яна қайғу аламга дучор бўлади.

Бу орада Муҳаббатхон балоғат ёшига етиб кўзга ташланиб қолганидан бу уйга совчилар кела бошлайди. Тоғаси Саййид Маҳмудбек (опаси Қадрияхоннинг эри) олдига тез-тез келиб турадиган Замонхон унга бефарқ эмас эди.

1949 йили ўн тўққиз ёшга тўлган Муҳаббатхонга Худоёрхоннинг қизи Чорсолахоннинг набираси Замонхон Мақсудхўжаевдан унга қўлини сўраб совчилар келади. Ўзаро розилик билан шу йили уларнинг никоҳ тўйлари бўлиб ўтади.

Қизи Ўктамхоннинг вафотидан сўнг хафакон касалига чалинган Ўғилхон, Муҳаббатхон туфайли бирин-кетин оламга келган набираларини кўриб, аста-секин тузала бошлайди. Аммо, 1953 йил бошида Ўғилхонда юрак хуружи содир бўлади. Шу йили баҳор фаслининг бошларида Наманганда қиз фарзанд кўрган Муҳаббатхоннинг олдига кетаётган Қадрияхондан чақалоқнинг исмини Мухтабар (Мўътабар) хон қўйишларини айтади. Бироз вақт ўтиб, 48 ёшда у вафот этади. Дафн маросимига бош бўлган Амруллохон жума намозидан сўнг жанозасини ўқитиб, “Минор” қабристонига дафн қилади. Жанозага етиб келолмаган Муҳаббатхон онасини совуқ дийдорини ҳам кўролмай армонда қолади.

Замонхон Наманганда янги ташкил этилган Сирдарё вилоятининг маркази Гулистон шаҳрига ишга юборилади. Муҳаббатхон ҳам Замонхон билан Гулистон шаҳрида яшай бошлайди.

Оллоҳ уч қиздан сўнг Замонхон ва Муҳаббатхонларни ўғил фарзанд неъматини билан баҳраманд этади. Исмини Саййид Мухторхон деб атаб қулоғига азон ва такбир айтилади.

Тўртинчи Қизлари Гулмирахон оламга келганидан сўнг, ўғли Саййид Мухторхон уч ёшга етиб вафот этади. Каттиқ қайғуга ботган Муҳаббатхон Тошкентга қайтиб келади ва қизларининг тарбияси, уларга таълим бериш билан машғул бўлади. Опаси ишлаётган “Новинка” модалар ательеси ва унинг тикув цехларидан тайёр маҳсулотларни қабул қилувчи бўлиб ишлайди. Бу ерда 16 йил ишлаб нафақага чиққан Муҳаббатхон 1988 йили саратон касали билан оғриб, 58 ёшда

вафот этади. Муҳаббатхон “Минор” қабристонига, отаси Азаматбек Худоёрхонов ёнида дафн қилинган.

Юқорида айтилганидек, Ўқтамхон ва Саййид Мухторхонлар ҳам ота-оналари ёнларига дафн этилган.

Динорахон (1950-1998) Муҳаббатхоннинг биринчи кизи бўлиб, Тошкент шаҳрида туғилган. Пойтахтнинг 42 мактабини тугатиб, Тошкент политехника институтининг кимё-технологияси бўлимига ўқишга киради. 1972 йили бу институтни битириб, шу ердаги “Пласт-масса технологияси” лабораториясида лаборант, кейин кичик илмий ходим бўлиб ишлайди. 1978 йили Динорахон фан номзоди илмий даражасини олиш учун диссертациясини ёқлаган. Афсуски, катта хурмат ва эътиборга эга бўлган ёш олима 1998 йили 47 ёшда вафот этади.

Динорахон 1972 йили Абдуғафур Юсуповга турмушга чиқиб, Ўзбекистон халқ шоири Шукурулло хонадонига келин бўлиб тушган. Уларнинг никоҳларидан ўғил: Хусанхон 1974 йили, икки қиз: Дилоромхон 1973 й. ва Дилдорахон 1982 й., туғилган.

Хусанхон 1999 йили уйланган бўлиб, унинг Аюбхон 2000 й., Умархон 2006 й., исмли ўғиллари ва 2010 й., туғилган Сафирахон огли кизи бор.

Дилоромхон 2001 йили Давронбекка никоҳланган бўлиб, уларнинг никоҳидан бир нафар ўғил Отабек 2005 йил ва бир қиз Муслима 2003 йили туғилган.

Дилдорахон 2001 йили Саййидхўжага турмушга чиқиб, уларнинг никоҳидан икки нафар ўғил Саййид Яхё 2002 й., Юсуфхўжа 2005 й. ва бир нафар қиз Ясмينا 2012 й., туғилган.

Шахлохон Муҳаббатхоннинг иккинчи кизи бўлиб, у 1951 йили Тошкент шаҳрида туғилган. У 1968 йили ўрта мактабни тугатиб, шу йили Тошкент тўқимачилик ва енгил саноат институтининг “Енгил саноат” бўлимининг чарм буюм технологияси мутахассислиги бўйича ўқишга қабул қилинди. Институтни битириб, “Новинка” модалар ательесига, “Малика” тикувчилик фабрикасида турли вазифаларда ишлаб, тикув корхонасида раҳбар бўлиб нафақага чиқади.

Шахлохон 1973 йили Муҳаммадамин Обидовга турмушга чиқиб, уларнинг никоҳидан икки ўғил: Фаҳмиддин 1975 й., Хайридин 1978 й. ва бир қиз Шаҳнозахон 1982 й., туғилган.

Фаҳмиддин 1994 йили Нигорахонга уйланган ва бу никоҳдан Баҳром 1995 й. ва Исроил 1999 й., туғилган.

Хайриддин 2005 йили Рўшонага уйланган ва уларнинг бу никоҳларидан ўғил Сардор 2006 й. ва қиз Асала 2008 й. туғилган.

Шахнозахон 2000 йил Омонulloҳон Саййидазизовнинг набираси Фансуруллоҳбекка турмушга чиқади ва уларнинг Саййид Мухаммад 2001 й., Саййид Мақсуд 2004 й., Саййид Омон 2007 й., туғилган фарзандлари бор.

Мухтабар (Мўътабар)хон Муҳаббатхоннинг учинчи қизи бўлиб, у 1953 йили Наманган шаҳрида туғилган. Унга бу исми, айтилганидек, бувиси Ўғилхон қўйиб кетган эди.

Мухтабархоннинг болалик даври Наманган ва Гулистон шаҳарларида ўтган. 1970 йили ўрта мактабни битириб, Тошкент политехника институтининг кимё-технологияси бўлимининг “Чинни технологияси” мутахассислигига ўқишга киради. 1975 йили институтни битириб, Тошкент чинни заводида муҳандис-технолог бўлиб ишлаган.

Илм-фанга иштиёқи баланд бўлган Мухтабархон институтга қайтиб “Чинни технологияси” кафедрасида илмий изанишларини олиб боради. 1981 йили олима Москва шаҳрида номзодлик диссертациясини химоя қилиб, техника фанлари номзоди илмий даражасини олган.

1992 йилдан бери Мухтабархон турмуш ўртоғи Маҳмуджон Ёкубов билан хусусий тадбиркорлик билан шуғулланиб келмоқда.

Мухтабархон ва Маҳмудхоннинг икки ўғиллари: Нодирбек 1985 й., Ойбек 1991 й. ва бир қизлари Гавҳархон 1980 й. бор.

Нодирбек 1988 йили Лолахонга уйланган бўлиб, уларнинг никоҳидан бир нафар ўғил Саййидаминхон 2012 й. туғилган.

Гавҳархон 2001 йил турмушга чиққан. Унинг икки нафар қизи Рушана (2012 й.) ва Севинч (2004 й.) бор.

Гулмирахон Муҳаббатхоннинг тўртинчи қизи бўлиб, у 1962 йили Гулистон шаҳрида туғилган. Тошкент политехника институти битирган. Республика онкология илмий-текшириш институти қошидаги “Нихол” корхонасида муҳандис-технолог бўлиб иш бошлади.

1992 йили турмуш ўртоғи Шукруллоҳ Қосимов билан дори-дармон ишлаб чиқарувчи корхона очиб, ҳозиргача раҳбар ўринбосари бўлиб ишлаб келмоқда.

Гулмирахон ва Шукруллоҳ никоҳларидан Асадуллоҳхон 1984 й., Зиёдуллоҳхон 1987 й. ва қизлар Севарахон 1985 й., Нозимахон 1986 й., туғилган.

Асадуллоҳхон 2008 йили уйланган бўлиб, унинг Изатилла 2009 й. ва Азизхон 2010 й. исмли ўғиллари бор.

Севарахон 2005 йили Фирузхонга никоҳланган бўлиб, уларнинг икки ўғиллари Шаҳриёр 2007 й., Далер 2001 й. ва бир қиз Парвина 2006 й. туғилган.

Мунираҳон Муҳаббатхоннинг бешинчи қизи бўлиб, у 1967 йили Тошкент шаҳрида туғилган. Ўрта мактабдан сўнг Тошкент политехника институтининг кимё-технологияси бўлимининг “ёғ-мой технологияси” ихтисослиги бўйича ўқишга кириб, уни 1989 йили тамомлади.

Мунираҳон 1997 йили Фуркат Харратовга турмушга чиқиб, машҳур созанда – чангчи, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Фазил Харратовга келин бўлади. Мунираҳон ва Фуркат уч нафар ўғиллари Озодбек 1991 й., Диёрбек 1998 й., Абдорбек 1999 й. туғилган.

САЙИД МУҲАММАД ИСЛОМБЕК (1888-1983) Саййид Муҳаммадаминбекнинг бешинчи ўғли бўлиб, 1888 йили Тошкентда туғилган. Онаси 1859 йили туғилган Нуфатойим Саййид Муҳаммадаминбекнинг учинчи хотини бўлиб, ундан икки ўғил ва бир қиз туғилган эди. Саййид Муҳаммад Исломбек туғилмасдан олдин кўчмас мулкка эга бўлмаган отаси Туркистон генерал-губернаторининг рухсати билан Тошкентнинг янги шаҳар қисмидан катта ҳовли сотиб олади. Бу ҳовли Қашғар маҳалласида жойлашган бўлиб, ички, ташқи ва ўрта ҳовлидан иборат эди. Саййид Муҳаммад Исломбек шу ҳовлида дунёга келади. У онадан жуда заиф ва нимжон туғилади. Шунга қарамай Аллоҳ бу хонзодага Худоёрхон авлодлари ичида энг узок умр беради. У бир асрга яқин умр кўради. Саййид Муҳаммад Исломбек ёшлигидан ислом асослари ва кироатидан сабоқ олиб, етти ёшга тўлганида рус-тузем мактабига ўқишга боради. У ерда рус тилидан сабоқ олиб, спорт ва жисмоний тарбия билан шуғулланиб, соғлиғини тиклайди. Ота ва акаларининг маслаҳати билан Оренбург кадетлар корпусига ўқишга кетади. Оренбургга ўқишга келган шахзода ўн ёшга тўлган эди. У ерда етти йил ўқийди. Уни тугаллаб, Москвада Александровск ҳарбий билим юртида яна икки йил таълим олади. Қишки спорт турлари билан шуғулланган Саййид Муҳаммад Исломбек Москванинг шиддатли қиши ва совуғига чидайди. Ўқишни тугатиб, она юрти Тошкентга қайтиб келади. У 19-20 ёшга тўлган забардаст йигит бўлиб, Тошкентдаги қиличбозлик-гимнастика курсларига қатнаб, ўзини чиниқтириб боради. Кейинчалик шу курсларда ўзи ҳам сабоқ бера бошлайди.

1908-1910 йиллар Туркистонда жадидчилик ҳаракати авж ола бошлаган паллада Оренбург, Москва шаҳарларида ҳарбий билим ва тилларни ўрганиб, зобит бўлган Саййид Муҳаммад Ислombек отаси, амакилари ва акалари қаторида жадидчилик ҳаракатига кўшилди.

Қиличбозлик ва гимнастика курсларида сабоқ бериб юрган Саййид Муҳаммад Ислombек Александра исмли қиз билан учрашиб, танишиб қолади. Унга спорт сирларидан сабоқ бераётган шахзода бефарқ эмас эди. Қунларнинг бирида қизга меҳри баланд бўлган Саййид Муҳаммад Ислombек отасига ўша қизга уйланиш истаги борлигини айтади. Ёшларнинг орзу-истагига қарши бўлмаган отаси тўйга рози бўлади. Икки ёш турмуш куриб, бахтли ҳаёт кечира бошлайдилар.

1917 йил феврал инқилоби рўй беради. Мустабид чор ҳукумати ағдарилгани Туркистон аҳолиси томонидан зўр ҳаяжон билан кутиб олинди. Инқилоб Русиянинг Мустамлакачилик сиёсатидан эзилган мусулмонлар ҳамда ҳаёт бўлган хон фарзандлари ва набиралари қалбида ёрқин келажакка умид уйғотади. Феврал воқеаларидан кейин ҳукумат тузилмаларини қайта куришга киришилади. Ҳамма жойларда ижтимоий-сиёсий ташкилот ва партиялар тузила бошлайди. Демократ жадидлар ва миллий зиёлилар ўзларининг сиёсий ҳаракатлари йўлида катта қадам қўядилар. Улар миллий ривожланишнинг мустақил ғоясини олға суриб, кенг мусулмон оммасининг орзу-умидларини ифодалай биладилар. 1917 йил 9 мартда Тошкентнинг Чорсу майдонидаги жоме масжидида Тошшаҳарижроқўмга делегатлар сайлаш муносабати билан 20 мингдан ортиқ киши йиғилади. Йиғилиш иштирокчилари Убайдулло Хўжаевни раис, Мунаввар қорини раис ўринбосари, Саййид Муҳаммад Ислombек Худоёрхоновни мажлис котиби этиб сайлашади. Мажлис йиғилиши Тошшаҳарижроқўми делегати этиб, шаҳарнинг 4 даҳасидан 40 киши сайланади. 10-11 март кунлари сайланган делегатларга қарши норозилик тўлкини кўтарилади. 13 мартда яна умумхалқ намоиши бўлиб ўтади. Бу йиғилишга 40 минг киши қатнашади. Мазкур мажлисда полиция тизимини тугатиш ва унинг ўрнига маҳаллий аҳолидан муҳофизларни сайлаш ҳақидаги қарор муҳим аҳамиятга эга бўлади. Кўпчилик овоз билан Эски шаҳар комиссарлигига Саййид Муҳаммад Ислombек Худоёрхонов, унинг ўринбосари этиб, Мусахон Мирзаимов сайланади.

18 мартда барча ишлар, шунингдек, полициянинг кийим-кечак ва шахсий қуроллари эндиликда Эски шаҳарда тартиб-интизомни

қўриқлашга даъват этилган Саййид Муҳаммад Ислombек муҳофизларига берилади. Бу воқеа чор тизимининг бузилишини бошлаб беради. 1917 йил ноябрида Петроградда ҳокимият большевиклар томонидан тортиб олинади. Туркистон демократлари ва зиёлилари, жадидлари сафида хоннинг ҳаёт бўлган ўғил ва набиралари болшевиклар ҳокимиятига қарши кескин муносабатда бўлиб, декабр ойида Қўқон шаҳрида “Туркистон мухторияти” тузилганлигини эълон қилинишини қўллаб-қуватлайдилар. Петроградда 1917 йил кузи охирида рўй берган “Корнилов исёни” билан боғлиқ воқеалар, генерал Дутовнинг советлар билан барча муносабатларни узиши Тошшаҳарижроқўми Эски шаҳар комиссари бўлиб ишлаётган ҳарбий зобит Саййид Муҳаммад Ислombекнинг сиёсий қарашларини ўзгартириб юборади. Уни собиқ рус армияси офицери К.Осипов билан яқинлаштиради. Кейинчалик, 1918 йили Туркистон Совет Республикаси халқ Комиссарлари Советининг ҳарбий комиссари бўлиб сайланган Осиповни большевикларга қарши қўтарган исёнида иштирок этади.

Қизил аскарлар томонидан 1918 йил январ ойида Оренбургнинг эгалланиши Москва билан алоқани яхшилади. Бундан руҳлаган Тошкентдаги совет ҳукуматининг қизил гвардиячилар, Австро-Венгер ҳарбий асирлари ва маҳаллий арман дашноқларидан ташкил этилган ҳарбий қисмлар билан аввалроқ Қўқондаги “Туркистон мухторияти”ни ағдариб, кейинчалик “Осипов исёни” ҳам бостирилади.

1919 йил болшевиклар таъқибидан қочишга мажбур бўлган Саййид Муҳаммад Ислombек Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунавварқори Абдурашидхонов ва акалари ёрдамида Афғонистоннинг Тошкентдаги саффороти (элчихонаси) Россия-Афғонистон битимини таёрлаш учун Россия Ташқи ишлар комиссарининг ўринбосари Чечерин ҳузурига Москвага кетаётган дипломатик миссияга таржимон қилиб ишга қабул қилинади. У 1920 йили 10 мартада Тошкентдан Афғонистон дипломатик миссияси билан Москвага жўнаб кетади. Маълумотларга қараганда, 1919 йил Афғонистон тахтига ўтирган подшоҳ Омонуллоҳхон 1919 йил 21 февралда мамлакат мустақиллигини эълон қилади ва ўша йилиёқ Россия билан дипломатик алоқалар ўрнатилишига эришади.

Саййид Муҳаммад Ислombек дастлабки Россия-Афғонистон битими лойиҳасини тайёрлашда фаол иштирок этади. У Чечерин

бошлиқ шўро гуруҳи ва Афғонистон миссия ходимлари орасида билимдонлиги билан хурмат-эътиборга сазовор бўлади.

1921 йил Москвада Афғонистоннинг чет элдаги биринчи элчихонаси қуриб битказилади, ҳамда Россия-Афғонистон битимини имзолаш учун Қобулдан Москвага келган расмий Афғонистон давлат делегатсияси Кремлда В.И.Ленин томонидан қабул қилинади ва Россия-Афғонистон битими имзоланади. Битимга Россия томонидан ташқи ишлар вазирининг ўринбосари Чечерин ва Афғонистон томонидан подшоҳнинг ташқи ишлар вазири имзо қўядилар. Кейинчалик Саййид Муҳаммад Исломбек Тошкентда қолган энг кенжа синглиси Муқаддамхонга йўллаган бир мактубида: “1921 йилгача, – дейди у, – Афғонистон чет давлатлар билан ҳеч қандай ташқи муносабатлар ўрната олмаган эди. Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган Англия Афғонистоннинг чет давлатлар билан фақат Англия воситачилигида алоқалар ўрнатилишини талаб қилган эдики, бу ҳол мамлакат мустақиллигига ва эркинлигига зид эди. Афғонистон курулли кураш орқали ва муҳорабалардан кейингина, Англия унинг мустақиллигини ва биринчи бор Россия билан дўстлик ва дипломатик муносабатлар хусусида битим тузишни тан олишга мажбур этди”. Россия ташқи ишлар комиссарининг ўринбосари Чечерин билан дўстона муносабатда бўлган Саййид Муҳаммад Исломбек унинг ёрдамида Европа мамлакатларида элчихоналар очиш мақсадида Москвадан Афғонистон делегацияси билан чет элга жўнаб кетишга рухсатнома (виза) олади. У она шаҳри Тошкентга келиб ота-она, қариндош-уруғлар ва ёр-биродарлар билан хайрлашиб, Тошкентдаги рафикаси Александра Худоёрхонни ўзи билан бирга олиб Афғонистон дипломатик миссияси билан бирга Европа давлатларига чиқиб кетади. Кейинроқ Саййид Муҳаммад Исломбекни қабул қилган Афғонистон подшоҳи уни Франция ва Швейцарияга Афғонистоннинг ишончли вакили қилиб тайинлайди. Москвада Афғонистон элчихонасида хизматда қолган Саййид Муҳаммад Исломбек Францияга, Парижга келади ва у ерда 1922 йил 20 сентябрда Афғон элчихонасининг очилишида жонбозлик кўрсатади. Элчихонада 1922 йилдан ҳақиқий хизматдаги маслаҳатчи бўлиб ишлай бошлайди. 1923 йил Туркистон мустақиллиги учун курашга бутун умрини бахшида этган Аҳмад Заки Валидий Париж шаҳрида Саййид Муҳаммад Исломбек билан учрашиб қолади. Унга паспорт тўғрилашда, Германияга кириш рухсатномаси

(виза)ни олиш ва бошқа ишларда ёрдам беради. А.З.Валидий кайдларидан маълум бўлишича, Саййид Муҳаммад Исломбек Европанинг турли мамлакатларида яшаб, Туркистон мустақиллиги учун курашган кишиларга қўлидан келган барча ёрдамни берар, ўзи ҳам Афғонистон элчихонасида расмий лавозимда бўлишига қарамай, турли йўллар билан Туркистон сиёсий ишларида катта мақсад билан иштирок этар эди. Саййид Муҳаммад Исломбек ўзини Афғонистон дипломати сифатида ўз даврининг етук сиёсатдони, мустахлак сиёсатининг шафқатсиз душмани эканини намоён этади. Дипломат сифатидаги фаолияти Афғон ҳукумати томонидан юксак қадрлангани ҳақида сингилларига: “Мен, – дейди у, – Афғонистон билан Франция Маданий алоқаларини яқинлаштиришда катта муваффақият билан хизмат қилдим. Кўп йиллик хизматларим учун Афғонистон мени ўзининг энг юқори ордени (Вафо нишони), шунингдек, Франция ҳам юксак ордени (Фахрий легион) билан тақдирлади”, деб ёзади у мактубида. Саййид Муҳаммад Исломбек Париждаги Афғон элчихонасида 1960 йилгача ҳақиқий хизматдаги маслаҳатчи, 1960 йилдан то умрининг охиригача нафақадаги фахрий маслаҳатчи лавозимида ишлайди.

1972 йилда унинг ярим асрдан зиёд ҳаёт аччиқ-чучукларини биргаликда тотган рафикаси Александра Худоёрхон вафот этади. Уни Париждаги Пер Ла Шез қабристонига дафн этиради. Рафикаси вафотидан кейин ёлғиз қолгач, Париждаги катта уйини сақлаб туришга қуввати етмайди. Унинг Александра билан биргаликдаги ҳаётида фарзандлари йўқ эди. Саййид Муҳаммад Исломбек Парижни ташлаб, Швейцарияга кетади. Швейцариядаги дўстлари, шогирдлари ёрдамида Монтре шаҳри яқинидаги ҳар тарафлама имконият яратилган “Вальмонт” деб аталувчи пансионатда яшай бошлайди. Қарилик, ёлғизлик, ярим асрдан ортиқ давом этган ватандан жудолик Саййид Муҳаммад Исломбекни тез орада енгиб кўяди. Чамаси ана шу пайтлардан бошлаб, ёши 84 га етган Саййид Муҳаммад Исломбек юртига қайтишни орзу қилади. Юртига боришни сўраб Москвага бир неча мактуб йўллайди, барча матубларига рад жавобини олади. 55 йил умрини кўшни Афғонистоннинг бошқа мамлакатлар билан дўстлик ва маданий алоқаларни ўрнатиш ва мустаҳкамлашга бағишлаган, 88 ёшли Саййид Муҳаммад Исломбекнинг она юрт тупроқларини ўпиб, шу тупроқ бағрида жон беришдек муқаддас

орзуси шўролар тузуми томонидан барбод этилади. 1979 йилда совет кўшинлари Афғонистонга киритилиб, бутун мамлакат остин-устун қилиб юборилади. Бу воқеа 91 ёшга кирган собиқ дипломатнинг Афғонистонга қайтиш умидларига, узил-кесил чек қўяди. 1983 йили 95 ёшга кирган Саййид Муҳаммад Исломбек Швейцариянинг Монтре шаҳри яқинидаги Вальмонт шифохонасида вафот этади. Унинг васиятига кўра, хоки Парижнинг Пер Ла Шез кабристонига рафиқаси Александра Худоёрхон қабри ёнига дафн этилади.

САЙЙИД МУҲАММАД МАДАДШОҲ Саййид Муҳаммад-аминбекнинг олтинчи ўғлидир. У 1894 йил Тошкент шаҳрида туғилган. Онаси Омон Пошша эди. Саййид Муҳаммад Азаматбек билан бир онадан туғишган ака-ука эди. 1895 йил ёз ойида бир ёшга етар-етмай тўсатдан оғриб вафот этади.

САЙЙИД МУҲАММАД МУҲИЙДИНБЕК Саййид Муҳаммадаминбекнинг еттинчи ўғли бўлиб, 1902 йили Тошкент шаҳрида туғилган. Онаси Нуфатойимдир. Саййид Муҳаммадаминбек бу ўғлига акаси Насридинхоннинг устози шоир Муҳйи шарофатига шу исмни қўйган эди. 1902 йили Андижон зилзиласи рўй беради. Андижон зилзиласи оқибатини ўз фожиасидек қабул қилган шоир Муҳйи Андижонга боради. У ерда 19 банддан иборат мухаммас битиб, шаҳарда зилзила вақтида ярамас феъл-атвори туфайли том тагида қолиб ўлган бир ўғри хусусида шеърый ҳикоя ёзиб Тошкентга келади. Шоирнинг икки асарини “Туркистон вилояти газети”да чоп этилишида ёрдам берган Саййид Муҳаммадаминбек у билан дўстлашиб қолади. Шу кези ўғил фарзанд кўрган шахзода уни хонадонига таклиф этиб, туғилган чақалоқ қулоғига азон ва такбир айттиради. Саййид Муҳаммад Муҳийдинбекнинг болалик даври Тошкентда ўтади. Акалари каби илм олади. Ноаниқ сабабларга кўра йигит ёшида уйланмасдан вафот этади. Унинг ҳаёти ва вафоти ҳақида маълумот сақланган эмас.

САЙЙИД МУҲАММАД МАНСУРБЕК Саййид Муҳаммад-аминбекнинг саккизинчи ўғлидир. У 1907 йили Тошкент шаҳрида туғилган. Онаси Омон пошша эди. Саййид Муҳаммад Мансурбекнинг болалик даври Тошкент шаҳрида ўтади. Акаси Саййид Муҳаммад Мададшоҳни ўлимидан сўнг қариган чоғида ўғил кўрган онаси Омон пошшанинг унга меҳри жуда баланд эди. Аммо фарзандининг камолини кўролмай, уни эрта ташлаб кетади. Унинг тарбияси билан

кўпроқ опаси Саодатхон пошша шуғулланади. Саййид Муҳаммад Мансурбек ақлли, ўқимишли тадбиркор ва жасур йигит бўлган.

Ўлкада инқилоб рўй берганда ўн ёшга тўлади. 1917 йил октябр ойида ҳокимиятни большевиклар тортиб олиб, ўзларининг низом ва тартибларини ўрната бошлайди. Большевиклар таъқибидан қочиб Қашғар маҳалласидан чиқиб кетаётган отаси, опаси Саодатхон пошша ҳамда ҳали гўдак бўлган қизларини унга топшириб кетади. Ўша вақтда у эндигина 14 ёшли ўсмир йигитча эди.

1923 йили отаси Саййид Муҳаммадаминбек вафот этади. Сингилларини боқиб, тарбия қилиш опаси ва унинг зиммасига тушади. Шунга қарамай, у тинимсиз ўқиб-ўрганади, айниқса, математика ва фалакиётга жуда меҳр қўйган эди.

1928 йили Педагогика институтининг физика ва математика факултетига ўқишга киради ва уни 1933 йили битириб чиқади. Ёш педагог Саййид Муҳаммад Мансурбек ўрта мактабларда математика ва физикадан ўқувчиларга сабоқ бера бошлайди.

1935 йили Педагогика институтининг физика ва математика кафедрасига ишга таклиф қилиниб, талабаларга дарс бера бошлайди. Кафедрада илмий изланишлар олиб боради.

1937 йил мартда ижтимоий келиб чиқиши қора ишчи бўлмагани учун синфий душман деб НКВД томонидан қамоққа олинади. Бу даврда унинг акалари ва опаси ҳам қамоққа олиниб, тергов қилинаётган эдилар. Тергов натижасига кўра, у “халқ душмани” деб эълон қилинади. 1937 йил 27 августда “Малик” совхози қамоқ лагеридан отишга ҳукм қилинади. Саййид Муҳаммад Мансурбек уйланмаган эди.

1958 йили СССР Олий Президуми фармони билан вафотидан сўнг оқланади.

Саодатхон Пошша (1892-1971) Саййид Муҳаммадаминбекнинг олти нафар қизи орасида катта – тўнғич қизи бўлиб, онаси Омон пошша эди. У 1892 йил Тошкент шаҳрининг Қашғар маҳалласида туғилган. Саодатхон пошша хусн бобида тенги йўқ, ақл-идроқда беназир бўлган. Унинг болалик даври янги шаҳарнинг Қашғар маҳалласида ўтган. Отаси томонидан таклиф этилган устозлардан Ислом асослари, Куръон қироати, адабиёт ва тарихдан сабоқ олади. Бир оз муддат ака ва янгаларидан рус тилини ўрганиб, саккиз ёшга тўлиб 1900 йили ўзбек аёллари орасида биринчи бўлиб, гимназияга ўқишга киради. Саодатхон пошша барча Туркистон мусулмон аёлла-

ри каби бошига паранжи чачвон ёпиниб, ўқишга боради. Гимназияда Европача урф ва маданиятни ўрганади. Уни шахсий ҳаётида тадбик эта бошлайди. Ўн йил гимназияда ўқиб, ўз даври учун етарли маълумотни олади. Гимназияда математика ва фалакиётдан яхши билимга эга бўлган Саодатхон пошша Тошкент банкларининг бирида ишлай бошлайди. У машҳур бобурий малика Гулбаданбегим каби, ота ва акалари ҳақида эсталиклар ёза бошлаган ва унга “Воқеотлар” деб номлаган эди.

1917 йилги феврал инқилобини ота ва акалари орзу қилган мустақил ватан тузилиш имконини беради. Аммо, 1917 йил октябр-ноябр ойида ҳукумат болшевиклар томонидан тортиб олингач, Худоёрхон авлодларининг орзу-истаклари амалга ошмайди. Ҳукумат тепасига Чор Россиясидан ҳам ёвузроқ бўлган шўролар ҳукумати келади. Бу ҳукумат Саодат пошшанинг ота, ака-укалари, сингиллари ва бошқа ҳаёт бўлган Худоёрхон авлодларини жисмонан маҳв қила бошлайди. 1923 йили отаси вафот этади. Саодатхон пошша отадан етим қолган ука-сингилларини боқиш, тарбиялаш ташвиши билан ҳаётнинг хузур-ҳаловатидан воз кечишга мажбур бўлади. У ҳам Темурий, Бобурий маликалар каби турмуш курмайди (тарихдан маълумки, 300 та бобурий маликалар турмуш қилмаган). 1938 йили Саодатхон пошша ҳақида “хоннинг набираси” деган хабар юқорига узатилади. Ўша пайтларда „халқ душмани“ бўлиш учун шунинг ўзи кифоя эди. 1938 йил 12 июлида НКВДнинг 1-махсус бўлими қамокқа олиб, тергов қилади. Унинг “Эсталиклар”и ва авлодларининг фотоҳужжатлари НКВД ходимлари томонидан тортиб олинади ва кейинчалик йўқ қилинади. Икки йилга яқин қамокда сақланиб, 1940 йил 29 мартда тергов ва иш тўхтатилгани муносабати билан озод қилинади. Қамокдан келгандан кейин у ҳеч кимга таъна қилмайди, нолимайди. Кўкси тўла алам ва изтиробларни ичига ютади. Акалари Саййид Муҳаммад Нуриддинбек, Саййид Муҳаммад Темурбек, Саййид Муҳаммад Азаматбек ва укаси Саййид Муҳаммад Мансурбекларнинг фожиали ўлимига дош беради, ўқиб-ўқиб йиғлайди. Бир кечада сочи оқариб, қартайиб қолади.

1945 йилга келиб Саодатхон пошшанинг Франциядаги акаси Саййид Муҳаммад Ислонбекдан бошқа ҳамма ака-укалари вафот этиб кетишган эди. Шўролар даврида отасининг ҳовлиси коммунал (жэк) уйга айлантирилиб, унинг бир қисмида ўзи, сингиллари Мухтарамхон,

Мукаррамхон, Мунавварахон ва Мукаддамхонлар билан бирга яшар эди. Урушдан кейин Мухтабархон ва Мукаррамхонлар Тожикистоннинг Душанбе шаҳрида яшовчи опалари Пошшоҳоннинг олдига бориб, ўша ерда яшаб қоладилар. Саййид Муҳаммад Исломбек ва Саодатхон пошша она бир ака-сингил эдилар. Шу сабабдан Франциядан унинг номига хатлар ва қимматбаҳо совғалар келар эди. У сингилари ҳамда Худоёрхоннинг ҳаёт қолган авлодларига йўл кўрсатувчи меҳрибон маслаҳатчи эди. 1948 йил туғилганимда менга исм тополмаган отам Комронбек исм қўйиб беришни ундан илтимос қилган эканлар. Шунда юз-кўзларидан нур ёғилиб тургувчи бу аёл менга Шоҳрухбек деб исм қўйиб берган эканлар.

1950 йил Мукаддамхон ўғил кўрганини эшитган Саодатхон, синглисига кўмак беришни давом эттиради. Унинг фарзандлари Темурбек ва Улуғбекларни вояга етишида ўзининг муносиб ҳиссасини кўшади. 1961 йил бомдод намозини ўқиб бўлган Саодатхон пошша бу оламдан кўз юмади. У Минор қабристонига дафн этилади.

ПОШШОХОН Саййид Муҳаммадаминбекнинг иккинчи қизи бўлиб, у Тошкент шаҳрида туғилган. Онаси Омон пошша эди. Пошшоҳон турмушга чиқиб, Тожикистоннинг Душанбе шаҳрига кетади. Ундан Турдихон ёки Омонulloҳон исмли ўғил туғилгани маълум, бошқа маълумотлар топилмади.

МУХТАРАМХОН Саййид Муҳаммадаминбекнинг учинчи қизи бўлиб, у Тошкент шаҳрида туғилган эди. Онаси Тожихон эди. Мухтарамхондан фарзанд йўқлиги маълум, бошқа маълумотлар топилмади.

МУКАРРАМХОН Саййид Муҳаммадаминбекнинг тўртинчи қизи бўлиб, Тошкент шаҳрида туғилган. Онаси Тожихон бегим эди. Мукаррамхон 1933 йиллар отам Комронбекка турмушга чиқиб, фарзандсизлик туфайли ажрашиб кетишган. Улар ҳақида ҳам бошқа маълумотлар топилмади.

МУНАВВАРАХОН Саййид Муҳаммадаминбекнинг бешинчи қизи бўлиб, 1917 йил Тошкент шаҳрининг Қашғар маҳаласида туғилган. Онаси Тожихонбегим отасининг тўртинчи хотини эди. Отаси вафот этганида беш ёшли кизалоқ бўлган. Мунавварахон акалари ва онаси Саодатхон пошшанинг тарбиясини олиб, ўсиб-улғаяди. Ҳамма болалар қатори ўрта мактабда ўқишни бошлайди. Ўттизинчи йилларда у ҳаётга ташна, бутун вужуди билан ўқишни

ўйлаган, эртанги кунни энтикиб кутадиган хаёлпараст, ер-кўкка сиғмаган қизча эди. Лекин яқин кунлар ичида бирин-кетин жондан азиз акалари, опаси ва ўзини қатағон этилишини, ҳаёти осонлик билан ўтмаслигини у қаердан билсин?!

1934 йили ўрта мактабни аъло баҳолар билан тугатган Мунавварахон Педагогика институти тил ва адабиёт факултетининг рус филологияси бўлимига ўқишга киради. Шу йилдан бошлаб акалари ва опаси НКВД томонидан сўроқ қилиниб, қамоққа олина бошлайди. У 1940 йил институтни битириб, Тошкент мактабларида рус тилидан дарс бера бошлайди. Навбат унга келиб, сўроқ қилинади. Эндигина ўқитувчилик қилаётган Мунавварахон Худоёрхоновна ишдан бўшатилиб, Тошкентдан Наманганга сургун қилинади. Табиатан ўта меҳнатқаш, меҳрибон шу билан бирга шаддод, қадамидан ўт чакнайдиган, гапда ҳам, ишда ҳам эркаклардан бироз устун бўлгани учунми, ҳарқалай сургунда, у тўрт яшар ўғли Музаффархон билан кўчада қолиб кетмайди. Мактабдаги ҳар қандай ишларда хизмат қилиб, уруш охирларидагина она шахрига қайтиб келиб яшаш ва ишлашга муваффақ бўлади. Тошкентдаги ўрта мактабларда дарс бериб юрган кезларида Самарқанд университетининг рус тили ва адабиёти кафедрасига ишлаш учун таклиф қилинади. У таклифни қабул қилади. Самарқандга бориб ишлай бошлайди, талабаларга рус тили ўқитиш методикасидан сабоқ бериб кўп шогирдлар таёрлайди. Ҳаётда ўз ўрнини топишга интилган Мунавварахон, чекланишларга, тухматларга қарши курашиш ва ёруғ кунларга етишиш мақсади эди. У меҳнат билан яшади, катталарга суйқалмади. Ҳеч нарса таъма қилмади. Кунларнинг бирида Самарқандда партия марказқўмининг маънавият котиби, марказқўм мактаблар бўлими мудирлари ҳамда республика маориф вазири иштирокида катта йиғилиш ўтказилади. Турли масалалар бўйича ахборотлар тинглангач, йиғилиш котиби кун тартибига киритилган ахборотнинг номини айтиб, баланд овозда: “Нотик Мунаввара Худоёрхонова” деб эълон қилади. Марказқўм котиби президум аъзолари ва зал минбарга кўтарилаётган Мунавварахонга хайрат билан тикиладилар. У бу ҳолатни сезиб: “Ҳа, мен Худоёрхон авлодидан ва мен бу билан фахрланаман!” дея маърузасини бошлайди. Йиғилиш якунланиб, марказқўм котиби уни ишдан бўшатишни таклиф этиб жўнаб кетади. Ишдан бўшатиш билан Мунавварахон Тошкентга келиб, Қашғар маҳалласида жойлашган 5-сон ўрта мактабда оддий ўқитувчи бўлиб

ишлайди, аммо камалмай қолади. Чунки, бу пайтга келиб, “халқлар доҳийси” ўлиб, юрт бир оз эркин нафас олар эди.

Бундан бироз аввал акаси сингилларим, қариндошларимга зиён бўлмасин деб барча алоқаларини, жумладан хат-ёзишмаларини бутунлай тўхтатган эди.

Мунавварахон 1957 йилдан бошлаб, акалари орасида ёлғиз ҳаёт бўлган, Францияда дипломатик фаолият билан шуғулланаётган акаси Саййид Муҳаммад Ислombек билан хат алоқасини йўлга қўяди.

Бироз ўтиб, у Тошкентдаги 5-сон ўрта мактабда оддий ўқитувчи бўлиб ишлаётган Мунавварахон меҳнатлари туфайли, шу мактабнинг директори этиб тайинланади.

Мунавварахон 1975 йил октябр ойида Москвада фанлар академияси институтларидан бирининг аспирантурасида таълим олаётган ўғли Музаффархонни кўргани боради ва ўша ердаги халқаро телефон орқали акаси Саййид Муҳаммад Ислombек билан ярим соат чамаси йиғлаб-йиғлаб сўзлашади. Бу сўзлашув ака ва сингилнинг сўнги сўзлашуви бўлиб қолади.

1975 йил Москвадан қайтган Мунавварахон қадрдон мактабида фаолиятини давом эттириб, таниқли халқ таълими ходимаси сифатида номи элга ёйилади, медал ва орденлар билан мукофотланади. 1983 йили 95 ёшли акаси Саййид Муҳаммад Ислombек вафот этади. Унинг вафотидан Мунавварахон қаттиқ қайғуради ва 1984 йили қандли диабет касали билан Мунавварахон Музаффархон олган уйда вафот этади. У Минор қабристонида дафн этилади. Мунаввара Худоёрхонова 18 ёшида Усмонхон Ҳайдаровга турмушга чиққан. Уларнинг никоҳидан Музаффархон туғилган.

Музаффархон Ҳайдаров Мунавварахоннинг ёлғиз ўғли бўлиб, у 1936 йил Тошкент шаҳрида туғилган. Отаси Усмонхон Ҳайдаров эди. Мунавварахон ва Усмонхонлар бир оз яшаб, ажрашиб кетишади. Музаффархоннинг болалик даври Тошкент ва Наманган шаҳарларида ўтган. Мунавварахон 1940 йил Наманган шаҳрига сургун қилинганда Музаффархон эндигина 4 ёшга тўлган эди. 1941 йил уруш бошланиб, у онаси билан урушнинг охиригача Наманганда яшайди. Сургунда болалиги ўтган Музаффархон бошланғич таълимни Наманган мактабларида ва онасидан олган. Акалари, онаси ва ўзининг қисматидан қаттиқ чўчиб қолган Мунавварахон, ўғлини жуда эҳтиёт қилар эди. Уни асрашнинг ягона йўли русий таълим ва маданиятни

бериш деган фикрга келади. Шу мақсадда ўша пайтда Наманганда ягона бўлган рус боғчасига ўглини жойлаштиради. Ўзи ҳам боғча ёнидаги мактабдан иш топади. Музаффархон боғчада икки йилдан ортиқроқ бўлиб, мактабда уч йил бошланғич таълим олади.

У 1945 йил охирида онаси билан Тошкентга қайтади. Қашғар маҳалласидаги 5-сон ўрта мактабнинг рус гуруҳида ўқишини давом эттиради. Унинг синфдош ўртоқлари асосан рус ва русийзабон миллатига мансуб болалар эди. Музаффархон улардан рус одатлари ва рус тилини тўлиқ ўзлаштириб олади. Ўрта мактабни битирган Музаффархон Москвадаги Плеханов номидаги халқ хўжалиги институтининг иқтисод бўлимига ўқишга киради. Талаба ўглини мусофирликда зориктирмаслик учун Мунавварахон Москвага тез-тез бориб, ўғлидан хабар олиб туради. Институтни битирган Музаффархон Москвада Фанлар академияси институтларининг бирида аспирантурада ўқиб, иқтисод фанлари номзоди илмий даражасини олади ва ўша ердан иш топади. Москвада Вералиха исмли арман қизини яхши кўриб, унга уйланади. Мунавварахон қандли диабет касалига чалинган, ўғлидан Тошкентга қайтишини илтимос қилади. Аммо шарқона тарбия, ўзбекона одоб ва ҳаёдан бир оз узоқлашган Музаффархон уйга қайтишни истамас эди. Касаллик, ёлғизликдан қаттиқ изтиробга тушган Мунавварахон узоқ ўйлай-ўйлай йўл топади. Москвада арман хотини ва қизи билан яшаётган Музаффархон одига бориб йиғлай-йиғлай унга аҳволини тушунтиради. Уни оиласидан ажратиб, Тошкентга келишга кўндиради. У уйини барча жиҳозлари билан хотини ва қизига қолдириб, Тошкентга қайтади.

Аввалдан дугонаси Марҳаматхон билан келишиб олган Мунавварахон Янгийўл шаҳрида эътиборли бўлган Мирраҳматнинг иккинчи қизи Гулнорахонни Музаффархонга олиб беришни режалаштирган эди. Республика режа кўмитасида илм-фан бўлимида бўлим бошлиғи бўлиб ишлаётган Музаффархон, Гулнорахон билан учрашади. Улар бир-бирларини ёқтириб қоладилар. Уларнинг никоҳ тўйи 1980 йил бўлиб ўтади. Гулнорахон Музаффархон олган Тошкентдаги янги уйига келин бўлиб тушади. У республикада илм-фаннинг ривожланишига ва уни режалаштиришга ўзининг муносиб ҳиссасини қўшади. 1996 йили нафақага чиқади.

Музаффархон 2002 йили саънатнинг мусиқа йўналишини танлаган қизлари учун, Европа ва Жаҳонда танилган уста саънаткорлардан

устоз топиш мақсадида Москвага қайтиб боради. У ерда у ўзига иш, қизларига устоз топиб яшай бошлайди. 2007 йил 71 ёшга кирганида Музаффархон юрак хуружидан вафот этади. Москвадан мархумнинг жасадини олиб келган Темурбек уни Мунавварахон онаси ётган қабрга дафн қилади.

Музаффархоннинг ва Вералиха исмли арман хотинидан Эльмира исмли қиз туғилган. Бу қизни Мунавварахон узатган эди. У ҳақда бошқа маълумотлар учрамади.

Музаффархон ва Гулнорахонлар никоҳидан 1881 йил Ферузахон, 1883 йил Нодирахонлар туғилган. Ҳозирда улар оналари билан Москва шаҳрида яшамоқдалар.

Ферузахон Москва Консерваториясида талабаларга мусикадан сабоқ бермоқда. У санъатшунослик фани номзоди. Нодирахон муסיқани ташлаб, отаси каби иқтисодчи бўлиб етишган. Москвадаги корхоналарнинг бирида иқтисодчи бўлиб ишлаб келмоқда.

МУҚАДДАМХОН (1922-1991) Саййид Муҳаммадаминбекнинг олтинчи қизи, энг кенжа фарзанди бўлиб, 1922 йили Тошкентнинг Қашғар маҳалласида туғилган. У бир ёшга тўлганида большевиклар таъқибидан қочиб юрган отаси вафот этган. Унинг болалик даври беҳаловат ва оғир ўтган. Энди юра бошлаганида онаси Тожихон бегим безгак касалидан вафот этган. Ҳам ота, ҳам онадан эрта ажраб қолган Муқаддамхон тарбияси билан асосан онаси Саодатхон пошша шуғуллана бошлаган. Саодатхон пошша ҳаётда турмуш қурмаган, фарзанди бўлмагани боис, Муқаддамхонга жуда боғланиб қолган. Уни сингил эмас, ўз фарзандидек кўрган эди. У оиланинг кенжа фарзанди бўлгани учун ака ва опаларининг эътиборида, эркатойи бўлган. Шунга қарамай, у ҳамиша ёлғиз қолган кезларда жиддий ва ғамгин эди. Муқаддамхон ёш бўлишига қарамай, бу ҳаётда жуда кўп нарсани кўрди. Бошидан жудоликни ҳам, қувончларни ҳам ўтказди.

У 1940 йил хотин-қизлар пед билим юртини битириб, Тошкент шаҳар мактабларинг бирида, бошланғич синфларга муаллим этиб тайинланади. У ҳам онаси Мунавварахон билан бирга Наманганга сургун қилинади. Наманган шаҳрига келган опа-сингил қаерга боришларини билмай қоладилар. Бегона шаҳар, бегона одамлар. Паспорт ва ҳужжатларини расмийлаштириш учун рўйхатхонага келадилар. Улардаги ширинсуханлик, аслзода хонзодага хос назокатни, русча гапириб, ёза олишларини сезган рўйхатхона ходимаси уларни ўз

қариндошининг уйда яшаб туришларига таклиф этади. Хизмат юзасидан Муқаддамхон опасидан ажраб, алоҳида яшашга мажбур бўлади. Аммо улар тез-тез учрашиб турадилар. Сургунда юрган Муқаддамхонга халқ душманининг кизи, ёт унсурнинг синглиси деб жуда кўп савдоларни бошидан ўтказди. Лекин барига сабр билан чидади. Энг қийин вазиятда ҳам ширин муомаласи билан ғолиб бўлди. Унга ёмонлик қилганларга ҳам тик қараб, бир оғиз ёмон гапирмади. Уруш охирлаб, опа-сингил Тошкент шаҳрига қайтиб келадилар. Мунавварохон, Муқаддамхон ва кичкина Музаффархонлар билан дийдорлашган Саодатхон пошша оғир кунлар ўтиб кетганига шукроналар қилади. Ёш ва гўзал Муқаддамхонни турмушга узатиш орзуси билан яшай бошлайди.

1949 йил кунларнинг бирида уларнинг уйига Самарқанддан Тошкентга ишга юборилган тагли-тугли, авлоди барлос уруғидан бўлган Жўра акадан совчилар келади. Совчилар Саодатхон пошшага Жўра ака Муқаддамхонни Самарқандда Мунавварохонни кўришга борганидан танишини, ёшлар бир-бирларига бефарқ эмасликларини айтишди. Тақдир экан Саодатхон пошша ёшларнинг никоҳига рози бўлади. Шу йили уларнинг тўйи бўлиб ўтади. Муқаддамхон бир қанча вақт Тошкент мактабларида муаллимлик қилди.

1950 йили Темурбек туғилади. Уруш туфайли бир оз тўхтаган қатағон яна бошланиб, республиканинг раҳбар ходимлари, зиёли, илмли кишилари устидан чакув, тухматлар уюштирилиб, қамокқа олишлар яна бошланиб кетди.

Жўра ака ғоят мўмин ва ҳалол одам эди. Кам гапирарди. У мусулмонларга хос хислатларга эга бўлиб, атрофидаги ғаламисларга парво қилмасди. Шунинг учун бўлса керак ўша йиллари унинг устидан юқори ташкилотларга “чакув” юборилади. У НКВД органларига чакирилиб, тергов қилинади. Ноҳақликка жим қараб туролмайдиган Саодатхон пошша ва Муқаддамхонларнинг ҳаракати билан қамалмай қолади. Ҳаёт ўз измига тушиб, оғир кунлар ортда қолади. 1961 йили Худоёрхон авлодларининг кайвони онаси Саодатхон пошша вафот этади. 1966 йили Тошкент шаҳрида зилзила содир бўлиб, Қашғар маҳалласи талофат кўради. Қашғар маҳалласи ва ён-атрофдаги маҳаллалар бузилиб, текисланиб қайта курила бошлайди. Зилзила туфайли Муқаддамхонлар оиласи “Янгиобод” маҳалласидан уй олиб, ўша ерда яшай бошлайди. Жўра ака ўша янги ташкил этилган

маҳаллада оқсокол этиб сайланади. Умрининг охиригача юрт, маҳалла ташвиши билан яшайди.

1989 йил юртга ошкоралик, демократия кириб келади. Шўролар ҳукуматининг таназзули бошланади. Муқаддамхонинг Францияда қолиб кетган акаси қабрини зиёрат қилишга имкон пайдо бўлади.

1991 йил ўғли Темурбек билан Париж шахрига бориб, Саййид Муҳаммад Ислонбек қабрини излаб топиб, уни йиғлай-йиғлай зиёрат қилади.

1991 йил 31 август Ўзбекистон ўз мустақиллигини эълон қилади. Бу хабарни эшитган Муқаддамхон Аллоҳга шукроналар қилади. Бу кунларга етиб келолмаган отаси, акалари ва опаларини хотирлаб дод солиб йиғлаб юборади. Лекин, бу вақтга келиб Муқаддамхоннинг ўзи ҳам оғир дард билан оғриб қолади. Унинг ягона орзуси тиниб-тинчимас тўнғич ўғли Темурбекни уйлаш эди. Шу хаёллар оғушида оқ чойшаб устида ётган, тилдан қолган Муқаддамхоннинг олдига ўғли Темурбек билан қўл ушлашиб, бўлғуси келини Нодирахон кириб келадилар. Унга қараб ўтирган менинг онам Файзинисо бўлғуси келини келганини қулоғига айтиб тушунтиради. Кўзини ярим очиб, Нодирахонга қараган Муқаддамхонинг юзида хиёл таббасум пайдо бўлади. Нодирахоннинг қўлини қалтироқ қўллари билан аста пайпаслаб ушлаб, унга розилик аломатини билдиради. Темурбек ва Нодирахонлар чиқиб кетгач, хотиржам юзида ним табассум билан бу дунёдан кўз юмади. Унинг дафн маросимига онам Файзинисо бош бўлади. У Минор қабристонига амаким Оллоҳёрбек ёнига дафн қилинади.

ТЕМУРБЕК ЖЎРАЕВИЧ ХУДОЁРХОНОВ (1950 й. туғилган).

Муқаддамхонинг тўнғич ўғли бўлиб, у 1950 йил Тошкент шахрининг Қашғар маҳалласида туғилган. Унинг туғилиши муносабати билан маҳалла, қариндош, ёру биродарларга суюнчилар улашган Муқаддамхон фарзандини ёмон назарлардан, қора ниятлардан, золимларнинг зулмидан ҳамшиша асрамоғини, соғлиқ ва омонлик, имон ва диёнат билан вояга етмоқликларини насиб этмоғини сўраб дуолар қилиб, қулоғига такбир ва азон айттиради. Темурбекнинг туғилиши билан Саодатхон пошша, Мунавварахон, Муқаддамхонларнинг ва бошқа қариндошларнинг қалбида ширин бир умид туғилади. Айниқса, Саодатхон пошша хайр-дуолар қилиб, қичик Темурбекка бор меҳрини берган, унинг сиймосида вафот этган ота, ака-укаларини кўриб, қалбида отаси қурган катта оила қайта тикланадигандек эди.

Аввал бошланғич ўрта мактабда, кейинчалик инглиз тилига ихтисослашган мактаб-интернатда ўқийди. Унда автомобилни бошқаришга ҳавас эрта уйғониб, шаҳарлараро қатнайдиغان катта автопоездларни орзу қилади. Унинг бу орзусини амалга оширишда ўша пайтлар Ўзбекистон автомобил транспорти вазирининг ўринбосари бўлган Муҳсим ака Ғозиев ёрдам беради ва кейинчалик бу киши шу соҳанинг турли йўналишида фаолият кўрсатишида унга кўмак беради.

1991 йили Темурбек онаси Муқаддамхон билан Франция диёри Парижга сафар қилади. Пер Ла Шез қабристонида тоғаси Саййид Муҳаммад Ислombекнинг қабрини топиб, зиёрат қилиб қайтади.

Истиклол очиб берган имкониятлардан фойдаланиб, ўз йўлини топган Темурбек мустақил Ўзбекистонинг ижтимоий ва маданий ҳаётида иштирок эта бошлайди.

1997 йили тарих фанлари доктори Ҳайдарбек Бобобековлар билан бирга Россиянинг Москва ва Санкт-Петербург шаҳарларига сафар уюштириб, Кўқон хонлиги тарихига оид архив, фото ҳужжатларни, хонликдан олиб чиқиб кетилган тарихий ёдгорликларни қайтариш масалаларини ўрганадилар. Хонликлар ҳақида ёзилган ўтмиш ёзувчиларнинг кўлёма асарларини ва баъзи тарихий архив ҳужжатларни республикага қайтаришга муваффақ бўладилар. Темурбек 2002 йили таникли адабиётшунос олим, профессор Шариф Юсуповнинг “Тарих ва адаб бўстони” номли китобида Саййид Муҳаммад Ислombек ҳаёти ҳақидаги “Буни умр дерлар” деган тарихий публистик мақоласининг ёзилишида олимга катта кўмак кўрсатади.

Темурбек Худоёрхонов Нодирахон билан аҳил турмуш куриб келмоқдалар, улар уч ўғилни тарбиялаб вояга етказишмоқда. 1992 йил туғилган тўнғич ўғлининг исми Худоёрхон бўлиб, ҳозирда у ҳуқуқ соҳасида таълим олмоқда. Темурбекнинг бу ўғлидан умиди катта. Келажакда тоғаси Саййид Муҳаммад Ислombек каби дипломат бўлишини орзу қилади. 1994 йили туғилган ўртанча ўғлининг исми Муҳаммад Алихон бўлиб, ҳозирда билим юртларидан бирини битириш арафасида, олий таълим юртларига кириш ҳаракатида. У бобоси Жўра ака каби табиатан оғир, босиқ ва мўмин йигит. Кам гапиради. 2007 йили туғилган кенжа ўғлининг исми Чингизхон бўлиб, ҳозирда беш ёшга тўлган. Жисмонан соғлом, ғайратли бўлиб ўсмоқда.

УЛУҒБЕК ХУДОЁРХОНОВ (1954-2002) Муқаддамхонинг иккинчи ўғли бўлиб у 1954 йили Тошкент шаҳрининг Қашғар маҳалла-

сида туғилган. У отаси каби оғир, вазмин, ғоят мўмин ва ҳалол одам эди. Болалиги Қашғар маҳалласида ўтиб, ҳамма болалар қатори боғчага бориб, мактабда ўқиб таълим олади.

Муқаддамхон кичик ўғли Улуғбекни ўзининг ахлоқий-маънавий қарашларга эга мустақил инсон сифатида кўришни умр бўйи истади. Бировнинг ҳаққига кўз олайтирмайдиган олийжаноб қалб соҳиби, мард, танти инсон сифатида уни кўрсам армоним йўқ, дерди. Шундай ниятда у ўғлини яхши мактабларда, манаман деган домлаларда ўқитди, тил ўргансин, деди. Оқибатда на у ёқли, на бу ёқли гапирадиган бўлди. Ўғлидан умиди катта бўлгани учун унга муносиб иш қидириб, уни яхши жойларга ўрнаштириб қўйган. Бирор жойда у ўзини тузук қобилиятини кўрсата олмагач, унинг иш-пиши билан қизикмай қўйган. Бундан бу ёғига унинг ҳаёти қандай кечаркин деган хавотирда яшаб, шундан ташвишланарди.

Муқаддамахон ўз таниш-билишларини ишга солиб Улуғбекни ишга жойлаштиради. Туман ҳокимиятида ишлаб юрган Улуғбек 2002 йили 48 ёшида юрак хуружидан вафот этган. Уни акаси Темурбек “Янгиобод” маҳалла қабристонига, отаси ёнига дафн этади.

САЙИД УМАРБЕК ХУДОЁРХОН ЎҒЛИ

(1863-1928)

САЙИД УМАРБЕК (1863-1928)нинг дунёга келиши Қўқон хони Худоёрхоннинг иккинчи хонлик даври 1862-1863 йилларга тўғри келади. Онаси Мунисхон пошша 1845 йилда туғилган бўлиб, қўқонлик Саййид авлодидан катта ер, мулк эгаси бўлган Ғозихон тўранинг кенжа кизи эди. Ақл-идрокли, зийрак, ҳамда ҳусн-латофатда беназир Мунисхон пошшага хоннинг назари тушади. Бир неча вақт ўтгандан кейин хон уни ўз никоҳига киритади. Ундан ўғил Саййид Умарбек туғилади. Мунисхон пошша ўзининг мафтункор гўзаллиги, билимдонлиги билан саройда эътиборга сазовор бўлади. Хизматида саккиз каниз, тўрт қул бўлиб, ўғли шахзода Саййид Умарбек билан саройда истиқомат қилар эди.

Худоёрхон 1863 йили Қўқон тахтини ташлаб кетганида, баъзи хонинлари бевафолик қиладилар. Аммо Мунисхон пошша хонга вафодор, содиқ қолади ва у билан учинчи хонлик даврида ҳам 1865 йилдан

 Шоҳруҳбек Умаров. ХУДОЁРХОН АВЛОДЛАРИ ТАРИХИ
то 1875 йилгача бирга яшайди.

Айтилганидек, 1876 йил феврал ойида Насриддинхон таслим бўлади. Қўқон хонлиги чор Россияси томонидан тўлиқ босиб олиниб, унинг ўрнига Фарғона вилояти тузилади.

Насриддинхонга эса, зикр қилинганидек, йилига 5000 сўм нафақа тайин қилиниб, оиласи билан Россиянинг Владимир вилоятига бадарға қилинади.

Худоёрхоннинг оиласи Қўқондан чиқарилиб, Тошкентга олиб келинади.

12 ёшли Саййид Умарбек ҳам онаси Мунисхон пошша билан Тошкентга келади ва ўзларига ажратилган Ниёзбек кўрғонидаги хоналардан бирида яшай бошлайдилар.

Хоннинг ер, сув, бойлик ва мулкларини тортиб олган рус ҳукумати Худоёрхон ва унинг укаси Султон Муродбек оила аъзоларининг ҳаммасига (турмушга чиққан қизларидан ташқари) давлат томонидан умрбод нафақа тайинланади. (Архив ҳужжатларида бу маълумотлар бор).

Хусусан, Саййид Умарбекка йилига 360 сўм, онаси Мунисхон пошшага ҳам 360 сўм нафақа тайинланади. Кўчмас мулк берилмайди. Улар билан бирга Тошкентга келган шахзода акаси Худоёрхоннинг иккинчи ўғли 19 ёшли Саййид Муҳаммадаминбекка йилига 500 сўм, онаси Пошша бонуга ҳам йилига 360 сўм нафақа тайинланади. Кўчмас мулкка эга эмасдилар. Саййид Умарбек укаси Худоёрхоннинг учинчи ўғли 4 ёшли Ибн Яминбек йилига 500 сўм, онаси Мохбегим ҳам йилига 360 сўм нафақа тайинланади. Саййид Умарбекнинг иккинчи укаси, Худоёрхоннинг тўртинчи ўғли 3 ёшли Фансуруллоҳбекка йилига 300 сўм, онаси Масъуда (оғача)га ҳам йилига 360 сўм нафақа тайинланади. Уларга ҳам кўчмас мулк берилмайди.

Тошкентда яшаётган Худоёрхон ва Султон Муродбекни оила аъзоларига хоннинг акаси Сўфибекнинг ўғли Назирхон ғамхўрлик қилиб, уларнинг холидан хабар олиб туради. Саййид Умарбекнинг ўсмирлик даври ғоят бесаранжом ўтган. Айниқса, отасини Оренбургга сургун қилиниши, у ердан қочиб кетиши, укаси Ўрмонбекни сил касалига мубтало бўлиб, навқирон 17 ёшида вафот этиши устига-устак Владимирдан Насриддинбекнинг хаста бўлиб қайтиши шахзода Саййид Умарбекни чуқур қайғуга солади.

Онаси Мунисхон пошшанинг саъйи-ҳаракати билан амакиси Султон Муродбекнинг 15 ёшли қизи 1873 йилда туғилган Марҳаматой-

имга уйланади. Уларнинг никоҳи 1888 йили бўлиб ўтади. Бу никоҳдан Оллоҳёрбек ва Султон Алибеклар туғилади. Шу йили рус ҳукуматидан рухсат олган Мунисхон пошша Ниёзбек кўрғонидаги уйларини ижарага қўйиб, ота юрти Рошидондан узоқ бўлмаган Тўда қишлоғига ўғли Саййид Умарбек ва келини Марҳаматхонлар билан кўчиб келиб, у ерда яшаб қоладилар. Тўда қишлоғида ҳовуз қазитиб, дам олиш учун боғ қилдиради. Саййид Умарбек шу боғни кенгайтириб, чорвачилик ва боғдорчилик билан шуғуллана бошлайди. Тошкент ва бошқа вилоятлардан турли гул ва мева кўчатларини олиб келиб, эктиради. Боғ шинам, ораста бўлиб, “Бек бува” боғи билан ном чиқаради. Бу боғга Фуркат, Муқимий, Ҳазиний каби шоирлар, қўшиқчи ҳофизлар ташриф буюриб, турли кеча ва базмлар ўтказилар эди.

Саййид Умарбек бобоси Шералихон каби ов қилиш, йилки ҳайдаш, отларни қўлга ўргатиш, улоқ ва пойга чопишни яхши кўрар эди. Бедана, қирғовул овлаш сеvimли машғулоти бўлиб, сайроқи беданаларнинг сайрашини мароқ билан тинглар эди. Табиатан хушфёъл бўлганидан бирор кимсадан дили оғриси ҳам, унга нисбатан мулоим ва марҳаматли бўлишга ҳаракат қиларди. У камдан-кам ғазабланарди. Тўдада яшаб юрган Саййид Умарбекка Мунисхон пошша акасининг қизи Ойимчакхонни олиб беради ва бу никоҳдан Усмон Алихон туғилади.

Ака-укалари олдига ҳамда Россия ички ишлар Вазирлигининг полиция департаментига кўриниб туриши шарт бўлган Саййид Умарбек Тошкентга тез-тез келиб турар эди. Ниёзбек кўрғонида бир мунча вақт яшаб турган кезлари Назирхон тўнғич қизи 1876 йил туғилган Муаззамхонни Саййид Умарбекка никоҳлаб беради. Уларнинг бу никоҳи 1895 йили бўлиб ўтади. Муаззамхон ўз замонасининг энг ўқимишли, оқила ва донишманд аёлларидан эди. У хусн-малоҳатда бениёз, ақл-идроқда бенуқсон, тадбиркор ва хушфёъл бўлган. Кези келганда Саййид Умарбекка етук маслаҳатчи, сабр-тоқатли, ибодатли эди. Муаззамхондан беш фарзанд дунёга келади. Жумладан, Эътиборхон 1896 йил, Илтифотхон 1900 йил, Комронбек 1902 йил, Комкорбек 1905 йил, Масъудахон 1920 йил туғилган. Саййид Умарбек ўғиллари Оллоҳёрбек, Усмон Алихон, Комронбек ва Комкорбекларнинг саводларини чиқариб, рус-тузем мактаблари ва кадет корпусларида ўқитади, саводли, зиёли қилиб тарбиялайди.

Қизларининг савод чиқаришида Муаззамхоннинг ўзи муаллималик қилиб, тарбиялайди.

Саййид Умарбек 1889 йилда туғилган тўнғич ўғли Оллоҳёрбекка укаси Оғачаойимдан туғилган Худоёрхоннинг тўртинчи ўғли Фансуруллоҳбекнинг қизи пошшо Соҳиббахонни олиб беради. Шаҳзода Фансуруллоҳбек Жўрабекка (собик Китоб беги, кейинчалик рус армияси генералига) куёв бўлган, Пошшосоҳиббахон генерал Додхоннинг набираси эди.

1910 йили Фансуруллоҳбекнинг қизи Подшосоҳиббахонга уйланган Оллоҳёрбек Марғилон шаҳрига ҳоким этиб тайинланади. Бир қанча вақт ҳоким бўлиб ишлаган Оллоҳёрбек кейинчалик банк тизимига ишга кириб кетади. Укаси Усмоналихон ҳарбий кадетлар корпусини битириб, Самарқанд шаҳар горнизонида хизмат қилар эди. Хизмат чоғида Анастасия исмли рус қизини севиб қолади ва унга уйланади.

1917 йил феврал инқилоби натижасида мустабид чор ҳокимияти афдарилиб “Муваққат ҳукумат” ўрнатилган, Туркистонга хуррият шабадаси етиб келади. Ўзбек зиёлиларида ўз юртларининг бўйнидаги мустамлака кишанларидан қутилиш умиди уйғонади. Худди шундай умид Саййид Умарбек ва ҳаёт бўлган Худоёрхоннинг ўғил ва набиралари қалбида ҳам учқунланади.

1917 йилнинг 27 октябрида Туркистон мухторияти эълон қилинади. Убайдулла Хўжаев ҳарбий нозир этиб тайинланади. Эргаш қўрбоши эса шу даврда шаҳар милицияси бошлиғи бўлган эди. Декабр ойининг ўрталарида Эргаш қўрбоши Саййид Умарбек билан учрашиб суҳбат қуради. Шу кеча Саййид Умарбек хотин, бола-чақасини олиб Тошкентга кетади. Тошкентнинг “Пушти ҳаммом” маҳалласидан ижарага уй топиб яшай бошлайди.

1918 йилнинг 18 феврилида Қўқон мухторияти тугатилиб, ўлкада шўролар ҳукумати ўрнатилади. Саййид Умарбек яна Фарғонага Рошидонга қайтиб боради. Шўролар ҳукумати ҳамма қатори Саййид Умарбекнинг қариндош-уруғларини бор-йўғини тортиб олиб, чор ҳукумати берган барча имтиёзларини бекор қилади. Совет ҳукуматининг Саййид Умарбек ва Худоёрхоннинг оила аъзоларини, қариндош-уруғларини аста-секин жисмонан маҳв эта бошлайди. Рошидон ва унинг атрофида ҳам Бoғбон бува, ҳам Табиб бобо, ҳам Бек бува номлари билан машҳур бўлган, шўро давлати билан муросаи-мадора қилиб яшай олмаган Саййид Умарбек 1928 йили Тўда қишлоғида 65 ёшида вафот этади. Уни Тўда қишлоғидаги “Абдуллоҳ Ансорий” қабристонига дафн қиладилар. Фарзандлари ва

хамқишлоқлари қабри устига сағана қурадилар, аммо сағананинг ғиштлари кейинчалик бузиб олинаиб, пахта қуритиш пунктларига ишлатиб юборилади.

Ҳозирда мен, унинг набираси Шохрухбек сағанани таъмирлаб, ёдгорлик лавҳи ўрнатдим.

Саййид Умарбекнинг тўнғич ўғли **ОЛЛОҲЁРБЕК** ва Пошшо-соҳибахонлардан **АНДОЛҲОН** исмли қиз туғилади. Андолхон турмушга чиқмай вафот этади. Андолхоннинг ўлимида Пошшо Соҳибахонни айбдор деб билиб Оллоҳёрбек ундан ажрашади.

Оллоҳёрбек Тошкент давлат консерваториясида иқтисод ва математикадан дарс берар, талабалар орасида ҳурматга эга эди. У консерваторияда музика ўқитувчиси чирчиқлик Елена деган қиз билан танишади. Улар бир-бирларини ёқтириб қоладилар ва турмуш қурадилар. Уларнинг турмушларидан фарзанд бўлмайди. Улар Оллоҳёрбекнинг Улуғ Ватан урушига кетиб, ҳалок бўлган укаси Комкорбекнинг ўғли Ўткирбекни фарзандликка олиб тарбия қиладилар. Оллоҳёрбекни ҳаёти беҳаловат ўтади. У яшаётган уй НКВД ходимлари томонидан неча бор тинтув қилинади. Ундан бир неча марта тушунтириш хатлари оладилар.

1937 йили эса Оллоҳёрбек, укалари Усмоналихон, Комронбек ва Комкорбеклар қамоққа олинадилар. Уларга “ёт унсур”, “халқ душмани” тамғаси ёпиштирилиб, отишга ҳукм қилинадилар. Оналари Муаззамхон, хотини Елена, келини Анастасия, тоғалари Амирхонларнинг саъй-ҳаракати билан отиш ҳукми бекор қилиниб, озодликка чиқадиладар.

Оллоҳёрбек урушдан кейин, то умрининг охиригача консерватория қасаба уюшмасининг раиси бўлиб ишлайди. Бетоб бўлиб, 1962 йили 73 ёшида вафот этади. Уни Тошкент шаҳрининг “Минор” қабристонига дафн этадилар.

УСМОНАЛИХОН Саййид Умарбекнинг иккинчи ўғлидир. У 1897 йили Рошидоннинг Тўда қишлоғида туғилган. Онаси Ойимчахонойим Мунисхон пошшанинг акасининг қизи эди. Усмоналихон ҳам акаси Оллоҳёрбек каби ўқимишли эди. У рус-тузем мактаби, Тошкентдаги Суворов ҳарбий билим юртини битириб, кадетлар корпусида таълим олади. Ҳарбий зобит бўлиб етишади. Табиатида ўжарлик, такаббурлик ва шуҳратпарастлик аломатлари бўлиб, қатъийлик ва жангталаб киши эди.

Кадетлар корпусидаги ўқишини тамомлаган Усмоналихон ҳарбий хизматини давом эттириш мақсадида, 1917 йили Самарқанд шаҳрига келади. Самарқанд ҳарбий қисм горнизонида комендант бўлиб хизмат қилади. Горнизонда хизмат билан Ўрта Осиёга оиласи билан кўчиб келган ҳарбий зобит М.Г.Степановнинг қизи Анастасия билан танишиб қолади ва икки ёш ўртасида ўзаро меҳр-муҳаббат пайдо бўлади.

Усмоналихон ва Анастасия турмуш қурадилар. Улардан фарзандлар туғилади. Аммо яшаб кета олмайдилар. Улуғ Ваган уруши бошланганида капитан унвони билан Усмоналихон урушга жўнайдди. Урушда бошидан яраланиб, қайтиб келади. Урушдан қайтган Усмоналихон ҳеч кимга аралашмай, қариндош-уруғлари билан борди-келди қилмас эди. Эр-хотин уйларида иккита зотли ит – Атос ва Пальма лақабли овчи итларни боққанлари маълум. Бу овчи итлар зотини овга ишқибоз бўлган Туркистон генерал губернатори Кауфман Европадан олиб келиб тарқатган эди. Шунинг учун, бу итлар Усмоналихон учун қадрли эди. Овчилар уюшмасида ишлаб, овчи итлар эрмаги бўлган Усмоналихон 1976 йили 78 ёшида вафот этади. У Тошкент шаҳридаги “Тешик қопқок” қабристонида дафн қилинади.

ЭЪТИБОРХОН Саййид Умарбекнинг катта қизидир. 1896 йилда Тошкентнинг Ниёзбек қўрғонида туғилган. Унинг онаси Худоёрхоннинг жияни Назирхон Сўфибек ўғлининг қизи Муаззамхон эди.

Эътиборхон Саййид Умарбек оиласида уч ўғилдан кейин туғилгани учун отаси уни ўзига яқин тутиб, қизига меҳри баланд бўлган. Эътиборхоннинг болалик даври Тошкент шаҳри ва Фарғона водийсида ўтган. У илм ва одобни онасидан олган бўлиб, ҳуснли, оғир табиатли ва илмли қиз бўлиб улғайган.

Эътиборхон ёшларида уч-беш ёш фарқи бўлган Муҳаммадаминбекнинг қизи Саодатхон пошша, Амир Саййидбекнинг қизи Иноятхон, Фансуруллоҳбекнинг қизлари Ҳумоюнхонбегим ва Подшоҳихон, тоғаси Музробхоннинг қизи Мамлакатхон, холаси Назирхоннинг қизи Санобархонлар билан аҳил, яхши борди-келди алоқаси бўлган. Айниқса, у Мамлакатхон ва Санобархонлар билан сирдош ва дугона эди.

Эътиборхон укалари ва сингилларига ўта меҳрибон бўлиб, уларни катта қилишда онасига ёрдамчи эди.

17 ёшга тўлганида отаси Саййид Умарбекнинг розилиги билан қўқонлик катта бобоси Саййид Ғозихон тўра авлоди Маъдалихон тўрага турмушга чиқади, аммо уларнинг никоҳидан фарзанд бўлмай-

ди. Отаси Саййид Умарбек вафотидан кейин турмуш ўртоғи билан Тошкентга кўчиб келиб, онаси билан яшай бошлайди.

Маъдалихон тўра вафотидан кейин Эътиборхон онасиз қолган жиянлари Мукаддасхон ва Ҳасанхонларни ўз тарбиясига олиб, уларга оналик меҳрини бериб катта қилади.

Кейинчалик хомиладор кенжа синглиси Масъудахон касалга чалиниб, Қовунчи қишлоғидан Тошкентдаги Чувалачи маҳалласига келганида унга ҳам қараган. Бахтга қарши Масъудахон қиз дунёга келтириб, ўзи ва кейинчалик қизчаси ҳам вафот қилишади. Эътиборхон икки ёшли Масъудахоннинг ўғли Темучинбекни ўз тарбиясига олади. Бирок, Темучинбек беш ёшга етганида отаси Абдулҳамидбек уни олиб кетади.

Эътиборхон укаси Комронбекнинг хонадонида яшаб, бизларни тарбиялашда онамга катта кўмаклашган. Эътиборхон аммам бизларга ва бошқа жиянларига меҳр кўйган бўлса ҳам у китобларни эъзозларди, китоб ўқишни жуда ҳам яхши кўрарди. Энг яхши машғулоти ҳам турли ёзув ва тиллардаги китоб, газета ва журналларни ўқиши эди. Айни шу Эътиборхон амамнинг асраб-авайлаши сабабли Муҳаммад Умар Умидий – Ҳавоий қаламига мансуб “Тарихчаи Туроний” асари бугунги кунгача етиб келган.

1964 йили август ойида отам Комронбек ошқозон саратонидан вафот этади. Отам Санобархон холам кўлида жон берган. Отамнинг дафн маросими ва маъракаларига бош-қош бўлган Санобархон укасидан ажраб ёлғиз қолган Эътиборхонни бир муддат ўзи билан яшашга кўндиради.

Отам вафотидан бир йил ўтиб, у Санобархон оиласида бир оз яшаб қолади. Аммо, у тез-тез уйимизга келиб кетар, отадан ёш қолган мен ва сингилларимдан хабар оларди. Қалбида имон, яхшилик, силаи раҳм кучли бўлган Эътиборхон қавму қариндошчилик ришталарини узмай Амирхон тоғаси ва яқинлари хонадонларига ташриф буюриб, баъзан тунаб қолар, уларнинг шодлик ва қайғулик кунларида бирга бўларди. 1976 йили укаси Усмоналихон ҳам вафот этади ва шу йили Саййид Умарбек хонадонининг ёлғиз вакиласи бўлган Эътиборхон сил касаллигига чалиниб шифохоналарнинг бирида узоқ муддат ётиб қолади.

Эътиборхон 1980 йили 84 ёшида вафот этади. Уни “Тешик қопқоқ” қабристонидаги тоғаси Амирхон ва укаси Комронбек ёнига дафн қилинди.

ИЛТИФОТХОН Саййид Умарбекнинг иккинчи қизи бўлиб, 1900 йили Фарғона водийсида туғилади. Табиатан камтар ва ҳимматли бўлган Илтифотхон Рошидон атрофида донг чиқарган, Зодиён қишлоғининг машхур Саййид авлодидан бўлган Дарвешхон тўрага турмушга чиқади. Уларнинг никоҳидан 1923 йили Муқаддасхон исмли қиз туғилади. Илтифотхон қишлоқда касалга чалиниб қолади, даволаниш мақсадида қизи Муқаддасхон билан Тошкентга келади, шу ерда туриб қолади. Оғир касалга чалинган Илтифотхон 1931 йили Тошкент шаҳрида вафот этади ва “Тешик қопқоқ” қабристонида дафн қилинади.

Онасидан етим қолган Муқаддасхон холаси Эътиборхон, тоғаси Комронбеклар тарбиясини олиб катта бўлади. Ўрта мактабни битириб, педагогика институтини кечки бўлимига ўқишга киради. Кундузи ишлаб, кечкурун ўқиган Муқаддасхон ўқишни битиради. Вояга етган Муқаддасхонни хола ва тоғалари отаси Дарвешхон ихтиёрига юборишади. Хола ва тоғалари билан маслаҳат қилган Дарвешхон қизи Муқаддасхонни Отахон тўрага узагади. Уларнинг никоҳидан Жалолхон, Фазилатхон, Муродхон ва Саййидалихонлар туғилади.

КОМРОНБЕК Саййид Умарбекнинг учинчи ўғли бўлиб, 1902 йил Фарғона водийсида туғилган. Комронбекнинг онаси Муаззамхон Худоёрхоннинг акаси Сўфибекнинг ўғли Назирхоннинг тўнғич қизи бўлган. Комронбек ҳам акалари Оллоҳёрбек, Усмоналихон каби тарбияланиб ўқимишли, саводли эди. Кўриш қобилияти суст бўлгани учун ҳарбий соҳада таълим ололмайди. Болалик ва ўсмирлик даври Фарғона водийсида ўтади. 1920 йили Тошкентдан отаси Саййид Умарбек билан Рошидонга қайтаётган Комронбек Олтиарик қишлоғида тўхтаб, Мунисхон пошшанинг тоғаси Саййид Расулхон тўранинг кўрғонида тунаб қоладилар. Саҳар бомдод намозига тайёргарлик кўраётган пайтида Комронбекнинг кўзи қумғонга ўт қалаётган гўзалгина қизга тушиб қолади. Унинг Саид Расул тўранинг набираси эканини, кўп жойдан совчи келаётганини хизматчидан билган, аммо хонадон соҳиби ҳеч кимга рўйхуш бермаётганини эшитган Комронбек ўша тонгги учрашувдан сўнг кўнгил дардига учрайди, аммо дардини очиқ ҳеч кимга айтолмайди. Тахминан икки ҳафталар ўтиб кейин онаси Муаззамхон аср намозидан сўнг Комронбекка астагина:

– Ўғлим! Катта тоғангиз Саид Расулхон тўранинг бўйи етган қиз набираси бордир, куёвликка сизни маъқул кўришяпти, нима дей-

сиз? Ўйлаб кўриб, маъкул бўлса, жавобини берингиз, – деб хонадан чиқиб кетади. Фалакнинг гардишига тасанно ва шукроналар айтган Комронбек бу таклифдан кизаради.

Тўйлари ортиқча дабдабасиз, камтарона ўтказилади. Бу орада Комронбек турмушидан бир ўғил фарзанд кўради, Исмини Ҳамидбек деб қўйишади. Комронбек турмушидан рози, эр-хотин ширин, тотув ҳаёт кечиришади. Шўролар ҳукумати билан муросаи-мадора қилиб яшашга мажбур бўлган Комронбек Қўқон ва Рошидонда бўлаётган ўзгаришларда иштирок эта бошлайди.

Қозон кадет корпусини тамомлаб, қайтиб келган укаси Комкорбек билан 1924 йили Тўда қишлоғида мактаб очади. Ўзи директор, укаси ўқитувчи бўлиб ишлайдилар. Комронбек Тўда қишлоғида кўплаб ободончилик ишларини амалга оширади. “Риштон” жамоа хўжалигининг ҳозирги таъмирлаш устахонаси жойлашган жойда пахта пункти, унинг атрофида турар-жой бинолари қуришда бош-қош бўлади. Лекин фалак гардиши терс айланиб, Комронбекнинг гўзал сеvimли аёли иккинчи фарзандини дунёга келтириб, ўзи вафот этади. Дунёга келган чақалокни асраб қолиш имкони бўлмай, у ҳам бу дунёдан кўз юмади. Она ва болани бирга дафн этишиб, Комронбек қайғуда қолади.

1928 йили 65 ёшда Саййид Умарбек Тўда қишлоғида вафот этганини айтиб ўтган эдик. Отасини дафн маросимини ўтказган Комронбек, онаси ва укаларини олиб 1928 йили Тошкентга яшаш учун кўчиб келади. Бу орада гўдак Ҳамидбекни ҳам ажал ўз домига олади. Комронбеклар оиласи Тошкент шахрининг “Пушти ҳаммом” маҳалласида бир бой одамдан қолган уйнинг болаҳонасида ижарада тура бошлайдилар. Комронбек ва Саййид Умарбек авлодлари шўро идораларидан хон авлодига мансублигини яшириш мақсадида, Худоёрхонов фамилиясини ўзгартириб Саидов ва Умаров фамилияси билан яшаб келганлар. Комронбек, Комкорбек, Ўйтиборхон, Масъудахонлар Умаров; Оллоҳёрбек, Усмоналихон, Муқаддасхонлар Саидов фамилиясида бўлганлар. Исmlларидан хон ва бек қўшимчаларини олиб ташлашга мажбур бўладилар. Тошкентга кўчиб келган Комронбеклар оиласига тоғалари Амирхон ва Жаҳонгирбек ғамхўрлик қиладилар. Комронбек савод чиқариш курсларида ўқитувчи, мусиқа тўғарақларида тўғарак раҳбари бўлиб ишлайди. Чувалачи маҳалласида оқсоқол бўлган Амирхон ускуналарини бузиб олинган, Назирхон яшаган эски

ҳовлини тузатиб, таъмирлаб яшашни опаси Муаззамхонга таклиф этади. Бировларни уйда ижарада турган Муаззамхон укасининг таклифини қабул қилиб, отаси яшаган ҳовлини оқлаб-кўклаб, таъмирлаб яшай бошлайдилар. Саводли бўлган Комронбек транспорт артелларида маданий-оқартув бўлимининг бошлиғи, артел раҳбарининг ўринбосари бўлиб ишлайди.

Комронбек сеvimли аёли ва фарзандларининг ўлимидан сўнг Ойшахон, Хосиятхон, Турсуной, Мукамбархон, Кўйсиной каби қиз-жувонларга уйланади. Лекин улар билан узоқ яшолмайди. Негадир, Аллоҳ унга фарзанд бермай сабр-тоқатини синар эди.

Комронбек 1937 йили акалари билан бирга ҳибсга олинади ва кейинчалик окланади. Бу тўғрида Оллоҳёрбек саҳифасида айтиб ўтдик.

Улуғ Ватан уруши бошланади, Комронбек ҳам фронтга жўнайтиди. Йўлда улар кетаётган поезд бомба остида қолади. Яраланиб фронтдан қайтиб, фронт ортида хизмат қилади.

1944 йили “Иттифок” жамоа хўжалигида маданий-оқартув ва сиёсий бўлимда ишлаб юрган Комронбек, партия ташкилотининг котиби Мурод исмли киши билан танишади ва улар дўстлашиб қоладилар. Тез орада Мурод жамоа раҳбари, Комронбек эса партия ташкилотининг котиби этиб сайланади. Ҳукумат жамоага Тошкент шаҳар атрофидаги шўрхок ерларда боғ-роғлар ташкил этиш, полизчиликка мослаштириш, кўплаб тут дарахлари экиб, ипак қурти бокиб, пилла етиштириш режа дастурини тақдим этади. Даствлабки йил оғир бўлади, аммо жамоа ўзини ўнглаб олади, раҳбар ва котиблар даствлабки ҳосилни татиб кўриш учун ҳосил байрами, қовун сайли ўтказиб жамоа аъзоларини, маҳаллий ҳокимият вакилларини таклиф этиб, ҳурматга сазовор бўла бошлайдилар. Ёзнинг иссиқ кунларидан бирида икки дўст иш режалари, шахсий ҳаётлари тўғрисида суҳбатлашиб дала шийпонида тунаб қоладилар. Саҳарда бомдод намозини ўқиб, жойнамом устида Аллоҳдан “биттагина ўғил фарзанд бер”, деб йиғлаб нола қилаётган Комронбекка кўзи тушган Мурод унга жуда ачиниб кетади. Эри урушда ҳалок бўлиб, Дилбар исмли жажжи қизалоғи билан қолган синглиси Файзинисога уйланишини таклиф этади.

Мурод Файзинисонинг отаси Мирносир отага асранди ўғил бўлиб, унга тутинган ака эди. Дўстининг таклифини қабул қилган отам – Комронбек гўзал, навқирон Файзинисо, яъни менинг онамни ниқоҳига олади. Улар ўртасидаги ёш фарқи катта эди. Комронбекнинг

илтижоларини Аллоҳ ижобат қилиб, 1948 йили август ойида унга ўғил фарзанд, яъни мени беради. Аллоҳга ҳамду сано айтиб, қувончдан гангиб қолган отам Комронбек аввал менга қандай исм қўйишни билмай қолган. Мен етти кун исмсиз яшаганман. Саккизинчи куни отам мени йўргакка ўраб, Худоёрхон авлодларининг кайвони онаси бўлиб қолган Муҳаммадаминбекнинг қизи Саййид Исмоилбекнинг опаси Саодатхон пошшага олиб боради ва менга исм қўйиб беришни илтимос қилади. Саодатхон пошша отамни ўғил фарзанд билан табриклар, хонликка асос солган бобокалонларимнинг исми “Шоҳрухбек” дея исм қўйиб беради. Бироқ, туғилганлик гувоҳномасида ФХДЁ ходимасининг “онгли айби” билан Шоҳ сўзи олиб ташланиб, Шаврух деб ёзилиб қолган эди.

Уйимизда **Дилбар** опамнинг ўрни бошқача эди. Эндигина 17 ёшга тўлган опамга кетма-кет совчилар кела бошлаганидан отам изтиробга тушдилар. Дилбар опамнинг отаси Ҳожи ака Иккинчи жаҳон урушида ҳалок бўлган бўлиб, онам отамга турмушга чиққан кезлари Дилбар опам 5 ёшда бўлган. Опамни тарбиялаб вояга етказган отам Дилбар опамни Болтабой исмли кишига узатдилар. Уларнинг тўйлари 1960 йили бўлиб ўтди. Бу никоҳдан жиянларим Норматжон ва Неъматжон оламга келдилар. Опам Дилбар сабабли набира кўрган отам беҳад суюнган эдилар.

Отам вафот этганда опам ҳомиладор ҳолда дафн маросимларда иштирок этдилар. Учинчи ўғиллари жияним Ҳикматжон туғилгач, оиламиздаги қайғу ўрнини шодлик эгаллади. Ҳикматжон доим икки қўлини орқага қилиб юрганидан, бизлар “бу бола ҳукумат бўлади” дердик. Ҳозир у Қибрай тумани ҳокимининг ўринбосари бўлиб хизмат қилмоқда. Бугунги кунда жиянларим Норматжон, Неъматжон, Ҳикматжон, Исматжон ва Дилфузахонлар эл-юртга хизмат кўрсатиб юрибдилар.

Болтабой ака 2011 йили вафот этганлар. Опам Дилбархон бола-бақралари ва набиралари билан эл қатори бахтли ҳаёт кечирмоқдалар.

1949-1950 йиллар Шўро ҳукуматининг яна жазаваси тутиб, 1937 йилги қатағон шабадаси яна эса бошлади. “Хон авлодига мансублигини яшириб, коммунистик фирқа аъзолигига кириб олган” деб, отам Комронбек устидан чакув уюштирилади. Фирқа аъзолигидан чиқарилиб, ишдан бўшатилади. Ишсиз юрган отам оиласида 1950 йил

Мавлудахон исмли қиз фарзанд туғилди. Синглимни оёғи кутилуг келиб, ишсиз юрган отам “Тоштрам” бошқармасининг Шофайзи маҳалласи “Бўзсув” жари ёқасидаги ёрдамчи хўжаликка қишлоқ хўжалигидан тажрибаси бўлгани учун ишбоши қилиб ишга олинади. Бу ёрдамчи хўжалик асосан бошқарма қошидаги “Трамвайчи” номли пионерлар лагерига гўшт-сут, полиз-сабзавот маҳсулотлари ва мева тайёрлаб берар эди.

1952 йили **Лобархон** ва 1953 йили эса **Донохон** исмли сингилларим туғилди. Отам баҳор ва ёзда ёрдамчи хўжалик ишчилари учун ажратилган уйда, қишда эса Чувалачидаги уйимизга қайтиб бориб яшар эди.

1953-1954 йиллар ёрдамчи хўжалик ерларини ҳукумат шаҳар фуқароларига хусусий уй-жой қуриш учун ажратиб берди. 1954 йили хўжалик тарқатиб юборилади. Унинг ўрнида Тошкентнинг янги “Кўкча”, “Оқ илон” ва “Шофайзи” маҳаллалари барпо бўлди.

1955 йили яна ишсиз бўлиб қолган отам оиласида **Шахлохон** исмли қиз туғилди. Бир этак болаларга ота бўлган отамнинг олдида онам, мен ва кетма-кет туғилган қизларни боқиб тарбиялаш вазифаси турар эди. Ейман-ичаман деб турган фарзандларини боқиш учун ҳар қандай ишга тайёр бўлган отам “Тоштрам” бошқармасининг йўлларни таъмирлаш бошқармасига ҳам боғбон, ҳам қоровул бўлиб ишга кирди. Ёш эканига қарамай, фаросатли ва оқила бўлган онам Файзинисо ўздан ёши анча катта бўлган отам Комронбекка оилани бошқаришда ёрдам берар, гоҳида ўзини аёл эканини унутиб, ун қопини орқалаб нон ёпган, ер чопган, лой қорган, пахса урган, том суваган аёл эди.

Рус истилоси туфайли мустақилликни бой берган Ўзбекистон қачондир мустақил давлат бўлиб, ўз байроғи, герби ва гимнига эга бўлиб, Бирлашган миллатлар ташкилотига байроғи кўтарилишини бир умр орзу қилиб яшаган отам бизларга хон авлодига мансуб эканлигимизни бот-бот уқтирар эди. Келажакда мустақил Ватанда яшайсизлар деб айтар эди.

Отам 1960 йили Республика педагогика институти қошида очилган собиқ Суворов ҳарбий билим юрти биносидagi (ҳозирда миллий хавфсизлик институти) тилга ихтисослашган тажриба мактаб-интернатига мен, сингилларим Мавлудахон ва Шахлохонларни ўқишга бердилар.

Бу мактаб-интернат инглиз тилига ихтисослашган бўлиб, тил ўқитувчилари Англиядан таклиф этилган эди. Энди инглиз тилини ўрга-

ниш амалга ошаётган паллада юқори мансаб раҳбарлари ва маънавият доҳийларига маъқул келмаганлиги учун, 1962 йили у ёпилади ва оддий мактаб-интернатга айлантирилди.

1962 йили 60 ёшга тўлган отам нафақага чиқдилар, шу йили ошқозон саратони касаллиги билан оғридилар. Бу касаллик билан икки йилга яқин курашдилар ва саратон уни енгди. 1964 йили август ойида отам вафот этдилар. Отам Комронбек Саййид Умарбек ўғлини “Тешик қопқоқ” қабристонига дафн қилдик.

Онам оила бошлиғи бўлган сеvimли кишисидан айрилгани боис, бизларни ҳам ота, ҳам она бўлиб тарбиялай бошладилар. Мен ҳам онамга қўлимдан келганича ёрдам берардим, сингилларимнинг кўнглига қараб, кўзларидан ёш оқизмасликка ҳаракат қилар эдим. Қувноқ, кўзлари доимо шўх, жилмайиб турадиган сингилларим оталарининг ўлимидан сўнг шўхлик қилмай, сипо тортиб қолган эдилар. Суянчиғимни йўқотиш менга қаттиқ таъсир қилган, гўёки бир кунда катта бўлиб қолган эдим...

Иттифоқ ва Ўзбекистонда тушуниб бўлмайдиган, ғалати воқеалар содир бўла бошлади. Аввал дўконларда сотувда гуруч камайиб, кейинчалик йўқолиб, ўрнига сотувда гуруч оқшоғи чиқарилди. Сўнгра оқ нон ва оқ ун маҳсулотлари йўқ бўлиб, ўрнига қора нон, учинчи сорт унга арпа уни кўшиб тайёрланган нон ва ун маҳсулотлари ўрин олди. Кўп маҳсулотлар бутунлай камчил бўлиб кетди. Баъзи маҳсулотлар ҳам узундан-узун навбатга туриб олинар, баъзида жанжал-тўполон бўлиб кетар эди. Бу табиийки, аҳолининг жаҳли, норозиликларига сабаб бўларди. Бу салбий ҳолатлар очикдан-очик муҳокама қилинар, Шўро ҳукумати юргизаётган сиёсат қораланмоқда эди. Бу норозиликлар ҳукумат бошлиғининг алмашуви билан яқунланди. Бу воқеа 1964 йили ноябр ойида содир бўлди. Худди шу пайтда мактабларнинг юқори синфларида дарс тўхтатилиб, ўқувчилар пахта ва сабзавот йиғим-теримига сафарбар этиларди. Тўққизинчи синфда ўқиётганимда мен ҳам синфдошларим билан сабзавот йиғинига бордим. Теримдан кейин ўқишни кечки мактабга ўтказиб, кундузи ишламоқчи бўлдим. Бундан хабар топган мактаб директори Саййидақбар Саййидахмедов маҳалла оқсоқоли, яъни отамнинг тоғаси Амирхон тоғага (Худоёрхоннинг акаси Сўфибекнинг набираси) аълочи бўлганим учун мактабда қолиб, ўқишни давом эттиришини илтимос қилади. Амирхон тоға онамга мактаб директо-

рининг илтимосини етказди ва мен мактабдан кетмай яна ўқий бошладим. Аммо, отамнинг бевақт ўлими онамни тирикчилик ташвишлари билан шуғулланишга мажбур қилар эди. Ҳали кўлимдан иш келмайдиган мен ва тўрт қизни боқиш, едириш-кийдириш онамга қараб қолган эди. Шундай вазиятда ҳам онам тушкунликка тушмади, отамнинг бизга: “Аллоҳ раҳмдил ва меҳрибон, ҳеч бир кишини ризку насибасиз қолдирмайди, фақат ҳаракат қилиш керак, шунда баракот беради”, – деб айтадиган гапларини эслаб, биргаликда меҳнат қилдик, онам мактаб фарроши бўлиб ишлади, бозорда кўкат сотди. Фаррошлик юмушларини мен ва сингилларим бажарар эдик. Яхшиямки отам ҳаётлигида уй-жой, ҳовли қилиб кетган эканлар, рўзғор тебратишда у асқотди. Онам менга ҳовлини экин экса бўладиган ерини чоптириб, кўкат уруғларини септирарди, уни ўстириб, парвариш қилар, кейин ўриб, бозорда кўкатчиларга қолдириб кетарди.

Уйда сингилларим билан қолганимда уларнинг дафтарларини текширардим, улар билан суҳбатлашиб, мактабларига бориб хабар олардим, шўхликлари учун қойиб қўярдим. Ҳаёт ҳам шу тахлит ўз изига тушиб ўтиб борарди.

1966 йил 26 апрел куни Тошкент шаҳрида ер қимирлади. Зилзила шаҳардаги хом ғиштлардан қурилган иморатларга шикаст етказди. Шаҳарни қайта курамиз, деб иттифоқдан турли миллат вакиллари, айниқса, руслар Тошкентга босиб кела бошладилар. Шаҳар маркази қурилиш майдонига айланади. Шу йили мен ўрта мактабни аъло баҳоларга битирдим ва кумуш нишон билан тақдирландим. Хужжатларимни Тошкент Политехника институтининг механика факултетига топширдим. Кириш имтиҳонларини топшириб институт талабаси бўлдим. Ўқиш бошлангунча талабалар қатори мен ҳам талаба қурилиш отрядларига жалб қилиндим. Ўқиш биринчи сентябрдан бошланди. Шаҳар марказида зилзиладан жабр кўрган Қашғар, Минор, Қаймоқ бозор, Шайхонтоҳур, Баланд масжид, Қоратут, Лабзак, Тахтапул ва Себзор маҳаллалари текисланиб, ерли аҳолига шаҳар чегараси бўлган Бирлик, Қурбақаобод ва Янгиободдан уй-жой қурилиши учун курук ер ажратилди. Руслар яшайдиган Пиёнбозор, Ўқчилар кўчаси, Тупроққўрғон, Вокзал олди, Олой бозори атрофидаги эски ҳайвонот боғи бузилиб, у ернинг аҳолиси янги қуриб битказилган уйларга кўчирилди. Асосан барак, жарлар атрофида яшовчи руслар яшаш шароитларини яхшилаб оладилар. Шундай қилиб, ерлик аҳоли

шаҳар марказидан сиқиб чиқарилиб, марказдан курилиш баҳонасида келган руслар Тошкентда жойлашиб олдилар.

Институтда ўқиб юрган кезларимда Мавлудахон ва Лобархон ба-лоғат ёшига етиб қолган эди. Уларнинг тўйини қилиб, куёвга узатдик. Тўйларидан кейин оиламиз моддий томонлама қийналиб қолди. Шунда мен кечкурун қоровул бўлиб ишлаб, кундузи ўқиб оиламизга ёрдам бера бошладим. Мен олий техника касбини эгаллаб, олий ўқув юртини тугатдим.

Шундай кунларнинг бирида онам олий ўқув юртида таҳсил ола-ётган, ўртаҳол ўзбек оиласидан чиққан, яхши тарбия кўрган, отаси маҳаллада ўзига яраша обрўга эга бўлган, Чифатойнинг Хуррият кў-часида яшовчи Раҳимжон аканинг Мавлудахон исмли ёлғиз қизига мен учун совчи бўлиб бордилар. Биз учрашиб, бир-биримизни ёқти-риб, оила қурадиган бўлдик.

1974 йили ноябр ойида тўйимиз бўлиб ўтди. Тўйимиздан уч ой ўтганидан кейин Султонбек тоғанинг маслаҳати билан синглим До-нохонни куёвга узатдик.

1975 йили 127-автокорхонада механик, автосаф бошлиғи бўлиб ишлаб юрганамда ўғлим **Отабек** туғилди. Ҳамма яқинларим хурсанд бўлди, айниқса, ўғил кўрганамдан бошим осмонга етган эди. Аллох-га шукрона айтиб, элга эҳсонлар қилдим. Орадан бир йил ўтиб, ик-кинчи ўғлим – **Ойбек** туғилди.

Бу орада Шахлохон ҳам турмуш қилди. Мени уйлаб, сингилларим-ни турмушга чиқарган онам қийинчиликлари ортда қолганига шукр ки-либ, бу кунларга етиб келмаган отамни эслаб, пинҳона йиғлаб олар эди. Мен 1977 йили Сурия Араб республикасидаги Мискинада ишлаётган ўзбек ирригаторлари билан икки йиллик хизмат сафарида бўлдим. Мен билан Мавлудахон ва ўғилларим бирга бўлишиб, қадимий Дамашқ, Ҳалаб шаҳарларини томоша қилдик, Суриялик арабларнинг ҳаёти ва маданий мерослари билан танишдик. Ас-саура шаҳарида яшаб, Ефрот дарёсида қурилатган Ефрот гидроузели қурилишида иштирок этдим.

1979 йили Ватанга қайтдик, ўзим ишлаган 127-автокорхонага ке-либ хизматимни давом эттирдим.

1980 йили ўғлим **Давронбек** туғилди. Мен директор, бош муҳан-дис лавозимларида ишлай бошладим. Бундай лавозимларда фаолият юритиш албатта, осон бўлмади, бунинг тагида машаққатли меҳнат, сабр-тоқат ётади.

1985 йили орзиқиб кутган қизим **Мунисхонпошша** туғилди. Замон ўзгариб етмиш йил ҳукм сурган мустабид тузум таназзулга юз тутаётган паллада, Ўзкомпартиянинг XVI пленуми бўлиб ўтади. Бу пленумда қизил империя салтанатининг сўнгги хуружи бошланиб, республикада “пахта иши”, “Ўзбеклар иши” номли тухмат компаниялари бошланиб кетди. Ўз ишининг фидойилари, маҳаллий миришкор деҳқонлар қамалиб, пахта ҳосилини қўшиб ёзишда айбландилар. Янги йўл туманидаги “Ўзколхозстрой” ихтиёридаги республика микёсидаги автокорхонада раҳбар бўлиб ишлаётганимда мен ҳам тухматга учрадим. Ишдан бўшатилиб, раҳбарлик лавозимларида ишлашга нолройқ деб топилдим, хайрият қамалмай қолдим.

Мажбуриликдан шаҳарнинг турли автокорхоналарида, тўғри келган лавозимларида ишлаб юрдим. Орада оиламда иккинчи қизим **Мухлисхонпошша** туғилди.

Республикада 1989 йили термос ишлаб чиқарувчи Ўзбекистон-Хитой қўшма корхонаси ташкил этилди. Қўшма корхона термоснинг қолбаларини Хитойдан келтириши лозим эди. Шу мақсадда, Ўзбекистон автомобил транспорти вазирлиги қошида халқаро юк ташувчи “Узинтранс” автокорхонаси очилди. Шу корхонада ишлаш учун мени тақлиф этдилар. “Узинтранс” корхонасида таъминот бўлимида бошлиқ, кейинчалик механик бўлиб ишладим.

1992 йили ўрта мактабни Отабек, 1993 йил Ойбек битириб чиқдилар.

1993 йили ўғлим Отабек Тошкент Давлат Шарқшунослик институти талабаси бўлди. Шу йили “Узинтранс” қошида Ўзбекистон-Афғонистон қўшма корхонаси – “Узавганторгтранс” очилди. Мен шу корхонанинг Термиз шаҳридаги филиали бошлиғи, ўғлим Ойбек чилангар бўлиб Термиз шаҳрида ишлай бошладик. Бир йилга яқин ўзбек ҳайдовчилари йигирмата замонавий “МАЗ” русумли автомобилларда Термиз шаҳри ва портига йўғилиб қолган юкларни қўшни Афғонистонга ташиб бердилар.

1994 йили Ойбек Тошкент тўқимачилик институтига кириш имтиҳонларни топшириб, институт талабаси бўлди. Онам Файзинисо ая энди набираси Отабек учун келин ахтара бошлади. Кўкча даҳасининг “Оқ илон” маҳалласида яшовчи Раҳимжон аканинг кенжа қизи Нодирахоннинг ва ўғлим Отабекнинг кўнгил розиликлари билан 1996 йили никоҳ тўйини қилдик.

Буларнинг оиласида ўғил туғилди. Бу ўғилга онам **Комронбек** деб исм қўйиб бердилар. Бу орада балоғат ёшига етган, тўқимачилик институтининг тўртинчи курсида ўқиётган ўғлим Ойбек менинг тавсиямга кўра, Абдумалик Убайдуллаевнинг Зухраҳон исмли қизига уйланди. Уларнинг тўйи 1998 йили бўлиб ўтди.

Ойбек ва Зухраҳонларнинг никоҳидан ўғил туғилди. Исмини буюк подшоҳ Бобур Мирзонинг ўғли шарафига **Хумоюнбек** деб қўйдик. Бу орада кенжа ўғлим Давронбек ҳам олий ўқув юртига сиртдан ўқишга кирди. Эски аср тугаб, янги 2000 йил бошланди.

Шу йил ноябр ойида Отабек қиз фарзанд кўрди, исмини **Хонзодабегим** деб қўйдик. Аммо Хонзодабегим узоқ яшамади, 2001 йили ўткир шамоллашдан вафот этди. Шу йили ёз ойида онам бандаликни бажо келтирдилар. Онамни отам Комронбек ётган “Тешик қопқоқ” қабристонига дафн этдик.

Кунларнинг бирида хотиним Мавлудахон кўшниси Ҳамидахон билан уларнинг таниши бўлган Сайёрахонларнинг уйига совчиликка бориб, уларни Захроҳон исмли қизларини ўғлимиз Давронбек учун сўрайди. Захроҳон Омонулло ҳожининг тўнғич фарзанди бўлиб, медицина билим юртини битириб, биринчи шаҳар касалхонасида ҳамшира бўлиб ишларди. Учрашувга чиққан Давронбек уни ёқтириб қолади ва уларнинг тўйлари 2003 йили бўлиб ўтди.

Орада қизи Хонзодабегимнинг фироқида эзилиб юрган Отабек ва Нодирахонларга Аллоҳ яна қиз фарзанд берди. Бувиларининг хотираси учун исмини **Муаззамхон** деб қўйдилар. Ака-укаларни бирдек кўрган Аллоҳ Ойбек ва Зухраҳонларга ҳам қиз фарзанд бериб қувонтириб юборди. Бу набирага Мавлудахон ўзи **Зебохон** деб исм қўйди. Зебохон исмига ғашим келганидан мен уни Пошшахон деб эркаладим ва бу исм унга иккинчи исм бўлиб қолди.

Бу орада 2004 йили ўғлим Давронбекнинг биринчи ўғли **Комкорбек** туғилди.

Истиклол очиб берган имкониятлардан кенг фойдаланиб, тинч ва барқарор мамлакатимизда учала ўғилларим маслаҳатим билан бирлашиб тижорат қила бошладилар. Натижа жуда яхши бўлди. Улар энди оёққа туриб ўз сармояларига эга бўлдилар, меҳр-саховатли инсонлар қаторида қўлларидан келганича саховат ва эҳсон кўрсата бошладилар.

Қизларим Мунисхон ва Мухлисахонлар ҳам балоғат ёшига етиб, ўрта мактаб таълимини олиб, бичиш-тикиш касб сирларини ўргана бошладилар.

2006 йили феврал ойида қизим Мунисхонни Йўлдошхўжа исмли йигитга турмушга узатдик. Шу йили Давронбек ҳам Себзордаги уйларига кўчиб чиқди. Қумлоқ кўчасидаги ота ҳовлимизда мен ва Отабек оиласи билан қолдик.

2007 йил мен ва Мавлудахон учун унутилмас, азиз ва муқаддас йил бўлиб қолди. Шу йилнинг сентябрь ойида набирам **Саййид Умарбек** дунёга келади. Декабрь ойида қайнонам Қумрихон ая, ўзим ва умр йўлдошим Мавлудахонлар билан муборак ҳаж сафарига бориб қайтдик.

Ҳаж сафаридан чамаси бир ярим ой ўтиб, кичик келиним Заҳрохон ўғил кўрди, отини яхши ният билан **Саидхожибек** деб қўйдик.

2009 йилнинг бошида энг кенжа қизим Мухлисхон пошша ва Аҳмаджонларнинг никоҳ тўйи бўлиб ўтди. Шундай қилиб, биз уч ўғилни уйлаб, икки қизни куёвга бериб, фарзандларим олдидаги ўз бурчларимизни бажаргандай бўлдик.

Қизимнинг тўйидан икки ой ўтгандан кейин ўрганча ўғлим Ойбек ва Зухраҳонлар ўғил фарзанд кўришди. Унга қудам Абдумалик **Хондамирбек** исмини танлади ва чақалокқа шу исмни қўйдик.

Мухлисхон ва Аҳмаджонларнинг никоҳларидан набирам **Эъзозахон** туғилган. 2012 йили Оллоҳ инояти билан 21 июнда Мухлисхон қизимга Оллоҳ эгизак қизларни ато этди. Исmlарини **Фотимахон** ва **Зухраҳон** деб атадим. Қизим Мунисхон эса 24 июнь ойида ўғилли бўлди ва исмини **Бекзод** деб қўйдик.

1950 йилда синглим **Мавлудахон** туғилган. Мавлудахон болалик кезларида боғча ва мактабда бўладиган турли мусиқа тадбирларида иштирок этарди. Санъатга ихлосманд бўлган отам уни қўллаб-қувватлаб санъаткор бўлишини орзу қилар эдилар.

Ўқишдан бўш вақтлари Муқимий номидаги ўзбек мусиқа драма театрига кириб, драма-театр артистларининг репетицияларини томоша қилиб, сахна сирларини ўрганишга ҳаракат қилар эди. Актёр Ҳасанхон билан танишади ва уларнинг тўйи 1968 йили бўлиб ўтди. Уларнинг Арофатхон, Адолатхон исмли қизлари бор.

Арофатхон 1986 йили Дилбархоннинг ўғли Ниғматжонга турмушга чиқди. Уларнинг никоҳидан **Сардор** ва **Қамолалар** туғилди. Бир пайтлар Чоржўй филармониясида доирачилар ҳам бўлиб, улар Хоразм ва бошқа шаҳарлардан чақирилар эди. Бир куни Роза Худойберганова Ҳасанхонни ёнига чақириб, Тошкентдан доирачи топиб,

ишга таклиф қилишни айтди. Шунда Ҳасанхон ёшлигида бир маҳаллада туғилиб, катта бўлган доирачи дўсти Хусанжон борлигини ва уни таклиф қилиш истагини билдиради.

Хусанжонни синаб кўрган Розахон уни ишга олади. Филармонияда Ҳасан ва Хусан бўлиб ишлаб юришади, бир-бири билан борди-келди қилиб, фарзандлари ҳам бирга ўйнаб катта бўла бошлайдилар. Икки дўст Ҳасан ва Хусан қуда бўлишга аҳд қилишди. Фарзандларини бешик кетди қилиб қўйишади. Яъни Ҳасанхоннинг қизи Адолатхон қулоғини Хусанжоннинг ўғли Садриддинга тишлатишади. Бу гўдаклар балоғат ёшига етганда, 1989 йили тўйлари бўлди. Улардан **Саодатхон** ва **Дониёр**лар туғилди

Саодатхон Зокиржон деган билан оила курган. Уларнинг **Жасур** деган ўғиллари бор.

1952 йилда иккинчи синглим **Лобархон** туғилган. Тоғам Холтой ака опаси Файзинисодан Лобархонни қайниси Омонжонга хотинликка беришни сўради. Уларнинг никоҳ тўйи 1969 йили бўлиб ўтди.

Уларнинг қизлари **Наргизахон** 1972 йили туғилган. 1974 йил ўғил **Шухрат** туғилди. 1976 йили иккинчи қиз Насибахон туғилди. 1978 йили қиз Озодахон ва 1979 йил **Мираҳмад** туғилган.

Наргиза ва Мирафзал билан бўлган никоҳидан Мирвосит, Мирхолик ва Зарифахон туғиладилар.

Иккинчи қиз Насибахон Солихжон билан турмуш курган. Уларнинг никоҳидан қизлар: Нигора, Моҳира, Маъмура ва ўғил Ҳожиакбар туғиладилар.

Насибахоннинг қизи Нигорахон 2001 йили Тошкент Давлат консерваториясининг мусиқа бўлимига ўқишга киради.

Шухрат Саидахонга уйланган. Уларнинг никоҳидан Миркозим, Умидахон, Миродил туғилган.

Лобархоннинг учинчи қизи Озодахон Равшанжонга турмушга чиқади. Уларнинг турмушидан Абдуллох, Абдурашид, Абдураззоқ ва қиз Рисолатхон туғиладилар.

Лобархоннинг кенжа ўғли Миррахмат Дилдорахон исмли қизга уйланади ва уларнинг Диёра ва Мирмуҳаммад номли фарзандлари бор.

Учинчи синглим **Донохон** 1953 йил туғилган. Донохон Жўрабек исмли йигит билан оила курган ва уларнинг Абдусаттор, Улуғбек, Зиёдахон ва Барнохон қизлари бор.

Абдусаттор Ислом акани қизи Нодирахонга уйланган ва уларнинг никоҳидан қизлар – Азизахон, Зайнабхон, Одинахон ва ўғил – Қосимбек туғилди. Улуғбек Фотимахонга уйланган бўлиб, уларнинг никоҳидан икки ўғил Исломбек ва Илҳомбек туғилган.

Донохон қизи Зиёдахон Музаффар деган йигитга турмушга чиққан. Уларнинг никоҳидан: Нозима, Мухлисахон, Эъзога ва ўғил Саидазим туғилади.

Барнохон банк молия коллежини битириб Иброҳим ўғли Исмоилга турмушга чиқади. Уларнинг никоҳидан: Баҳринисо ва Мехринисо туғилган.

Тўртинчи синглим **Шахлохон** 1955 йили туғилган. У 1974 йили Орифжон билан оила қурган. Уларнинг ўғиллари Санжар ва қизлари Нигорахон. Нигорахоннинг Абдурауф исмли ўғли ва Эльмира номли қизи кагта бўлиб қолишган.

Санжар Иродахон исмли қиз билан оила қурган. Уларнинг никоҳидан Амирхон ва Муслима туғилган.

Саййид Умарбекнинг тўртинчи ўғли КОМКОРБЕК (1905-1943) эди. У 1905 йил Муаззамхон бегимдан туғилган бўлиб, исмининг маъноси форс – тожик тилида истак, умидга етказувчидир. Саййид Умарбекнинг ўғиллари орасида оқил, тадбиркор, шунингдек, ҳарбий салоҳиятли эди. Ўғил фарзандларни кенжаси ва эркаси эди. Ака-ука Комронбек ва Комкорбеклар жуда аҳил-иноқ бўлиб, ўйнаб-кулиб юрганларида, оталари Саййид Умарбек кенжа ўғли Комкорбекни тўнғич ўғли Оллоҳёрбекни олдига Тошкентга юборади. Акаси Оллоҳёрбек амакиваччалари (Муҳаммад Аминбекнинг ўғиллари) ёрдамида укаси Комкорбекни Қозон ҳарбий зобитлар тайёрлайдиган кадетлар корпусига ўқишга киритади. Кадет корпусидаги ўқишни 1917 йил Россияда рўй берган тўнтариш туфайли тугата олмайди. Тошкентга қайтиб бир мунча вақт Оллёрбек ва Усмоналихон акалари билан бирга бўлади. Сўнгра Фарғонага отаси Саййид Умарбекни ҳузурига бориб яшай бошлайди. У ерда 1920 йилдан то 1925 йилгача Тўда кишлоғида акаси Комронбек асос солган мактабда ўқитувчилик қилади. 1926 йили Тошкентга қайтиб бориб, ҳарбийларни қайта тайёрлаш курсларига кириб ўқийди, мактабларда ўқувчиларга ҳарбий билим бера бошлайди.

1928 йили Муаззамхон тошкентлик Умархоннинг қизи Нусратойга совчи бўлиб боради. Ота-оналар рози бўлиб, шу йили уларнинг тўйи бўлиб ўтади. Тўйдан бир оз вақт ўтиб, касал бўлиб қолган ота-

си Саййид Умарбек вафот этади. Саййид Умарбекнинг дафн маросими ўтказиб, бутун оила Тошкентга кўчиб келади. Нусратой 1929 йили эгизаклар **Ҳасан** ва **Зухра** туғиб беради. Эгизакларнинг бири – Зухраҳон вафот этади. Ҳасанхон яшаб қолади. 1931 йили Нусратойнинг бевақт ўлиmidан сўнг Комкорбекнинг Қозон кадетлар корпусида ўқигани ҳисобга олиниб, Азаматбек Худоёрхонов кўмондонлик қилган ўзбек тўпчилар дивизиясига кичик зобит бўлиб қабул қилинади. Дивизия Самарқанд шаҳрида жойлашган эди. Комкорбек акаси Усмоналихон билан яшар эди. Онасиз бўлиб қолган Ҳасанхон амакиси Комронбек ва аммаси Эътиборхонларни кўлида қолиб, тарбия ола бошлайди. Самарқанд шаҳрида хизмат сафарида юрган Комкорбекка акаси Усмоналихоннинг дўсти Иноятбек турмуши бузилган Раънохон исмли қизчаси бўлган синглиси **Ойнисахон**га уйланиб оила қуришини таклиф этади. Ойнисахонни кўриб, учрашиб, суҳбатлашган Комкорбек унга уйланишга рози бўлади. Уларнинг никоҳидан 1937 йили **Ўткирбек** туғилади. 1937 йили акалари билан ҳибсга олинади ва дивизия таркибидан чиқарилади. Акалари билан Астрахан/Аштархон шаҳрида халқ душмани деб суд қилинади. У афв этилади Тошкент шаҳрига қайтиб келиб, онаси Муаззамхон ва оиласи билан яшай бошлайди. Мансаб ва унвонлардан махрум бўлган Комкорбек мактаб болаларига ўқитувчилик қилиб, ҳарбий билим бериб юради.

1940 йили қизи **Муаттархон** дунёга келади.

Бу вақтда собиқ Шўро давлати фин уруши гирдобига тортилган бўлиб, мактабда ҳарбий тайёргарликдан таълим бераётган Комкорбек “оқ фин” урушининг жазо отрядига жўнатилади. У ердан тўғри Иккинчи жаҳон урушига кетиб, ярадор бўлиб Тошкентга қайтиб келган пайти бир ёшли қизи Муаттархонни кўлига кўтариб бағрига босган ва уни онаси Ойнисахонга ўхшашини айтган экан. У тўрт ёшли ўғли Ўткирбекнинг пешонасини силаб “уйни ёлғиз эркаги бўлиб қолдинг”, деб яна фронтга кетади. Шунда ака-сингил оталарининг дийдорини сўнгги бор кўриб қолган эдилар.

Комкорбек 1943 йили Краснодар ўлкасидаги жанглarning бирида ҳалок бўлади.

Комкорбекнинг тўнғич ўғли **Ҳасанхон** Нусратой исмли хотинидан туғилгандир. Ҳасанхон амакиси Комронбек ва аммаси Эътиборхонлар кўлида тарбия олади. Унинг болалик ва ўсмирлик даври очарчилик ва уруш йилларига тўғри келади. Шунинг учун етарли би-

лим ололмайд қолади. Тўликсиз ўрта маълумот билан “Тоштрам”нинг трамвай ҳайдовчилари тайёрлайдиган курсга кириб ўқийди. Курсни битириб чиқиб, Тошкент кўчаларида трамвай ҳайдай бошлайди. Трамвайни турли миллат вакиллари бошқариб, уларда одоб-ахлоқ, тартиб-интизом паст бўлгани учун Ҳасанхон бир оз бетартиб ҳаёт кечиради. Чиптачи, ҳайдовчи аёллар билан танишиб, улар билан кўнгилхушлик қила бошлайди. Ҳатто, баъзи аёллардан фарзанд кўради. Унинг бу хатти-ҳаракатидан ранжиган Комронбек уришиб, танбех ва насихат қилади. Эътиборхон Мевазор маҳалласида яшовчи Турсуной исмли бефарзандлик сабабли турмушидан ажраган жувонга Ҳасанхонни уйлантиради. Уларнинг никоҳидан ўғил туғилади, исмини **Хусравбек** деб қўядилар. Трамвай ҳайдаб, табиатан ҳазил-мутойибага мойил Ҳасанхон ўзи кўримсиз бўлса-да, қиз-жувонлар билан тез тил топишиб оларди. Хотини ва ўғли борлигига ҳам қарамай, бетартиб ҳаёт кечиришда давом этди. Кунларнинг бирида 16-трамвай йўналишида ишлаётган Ҳасанхон кечки навбатчиликдан уйига қайтаётиб Толибжон аканинг қизи Муяссархон исмли қизини кўриб, уни ёқтириб қолади. Улар бир неча бор учрашиб турадилар. Бу орада Ҳасанхон хотинидан ажрашган, бўйдоқ эди. Ўғли бўлмаган Толибжон яхши ният билан Ҳасанхонни куёв қилади. Кейинчалик набираси **Роҳатой** 1960 йил туғилгандан кейин хонадонидан жой беради. 1963 йили ўғли **Бахтиёр** туғилади. Ўғил набира кўрган Толибжон ота юртга дарстурхон ёзиб, ош беради. Трамвай ҳайдашни ташлаган Ҳасанхон андижонлик дўсти Абдуфаттоҳ билан савдогарчилик қила бошлайди. Андижон шаҳрига серкатнов бўлиб қолади. Бир неча эр кўриб фарзандли бўлмаган андижонлик аёл билан танишиб қолиб, унга уйланади. Аллоҳнинг қудрати чексиз, бепушт бўлиб қолдим деб ўйлаган аёл Ҳасанхондан хомиладор бўлиб қолади. Бу орада Россияга мол олиб борган Ҳасанхон савдо-сотик интизомини бузади ва ўша ерда қамалади. Қамоқ муддатини ўтаб Тошкенга қайтиб келган Ҳасанхон хотинлари орасида талаш бўлиб кетади. 1971 йили қизи Раънохон туғилади. Ҳасанхон яна ўртоғи Абдуфаттоҳ билан топишади. Унинг ёрдамида Тошкент давлат университетининг кўп қаватли биносига комендант бўлиб жойлашади, у ерда анчагина ишлаб, яна “Тоштрамвай” ташкилотига қайтиб, трамвай ҳайдай бошлайди. 55 ёшга етганда, 1985 йили номаълум сабабларга кўра, “Россия” меҳмонхонаси ёнида фожиали ҳалок бўлади. Бундан хабар топган ўғли Бахтиёр ва

ушбу сатрларнинг муаллифи Шоҳрухбек Ҳасанхон жасадини олиб келиб, ювиб-тараб, Минор қабристонига дафн қиладилар.

Ҳасанхоннинг тўнғич қизи **Роҳатой** оқила, илмга ташна бўлиб вояга етади. Онаси Муяссархонга ёрдамчи, синглисига яхши тарбиячи бўлади. Ўрта мактабни битириб, рус тили ва адабиёти институтига ўқишга кириб уни битиради. 1984 йили Роҳатойга Тоҳиржон исмли йигит совчи юборади. Ёшлар учрашиб, бир-бирларини ёқтириб қоладилар ва уларнинг камтарона тўйлар бўлиб ўтади. Бу тўйга Ҳасанхоннинг ўзи бош бўлади, аммо бир йил ўтиб, набирасини кўролмай, фожиали ҳалок бўлади. Роҳатой Худоёрхоннинг аёл авлодлари орасидан катта ҳарбий зобит бўлиб етишади. Роҳатой ва Тоҳиржонларнинг турмушларидан туғилган қизлари: Иродахон ва Нигорахон, ўғли Шухратжонларга яхши тарбия бериб, вояга етказди.

Роҳатой қизларини ўқитиб, яхши куёвлар топиб узатди. Катта қизи Иродахонга Равшанжонни муносиб кўрди. Улардан набиралари Мадинахон ва Бехрузлар дунёга келди.

Кичик қизи Нигорахон эса Муроджон билан турмуш қилган. Уларнинг турмушидан Нажмиддин туғилди.

Ҳасанхоннинг 1963 йили туғилган ўғли **Бахтиёр** бобоси Толибжон отанинг эркаси, кўзининг нури, ҳаётининг қувончи эди. У ўрта мактабни битириб, олий ўқув юртига киришга имконияти бўлмай, ҳайдовчилар тайёрлайдиган курсга кириб ўқийди. Уни битириб, юк ташувчи автомобилда ҳайдовчи бўлиб ишлай бошлайди. Онаси Муяссархон Бахтиёрга қиз ахтара бошлайди. Зухраҳон исмли қизни ўзлари учун мос келин деб танлайди. Бахтиёр ва Зухраҳонларнинг тўйи 1990 йил бўлиб ўтади. Ёлғиз ўғил бўлган Бахтиёржонга Аллоҳ уч ўғил ато этади. Кетма-кет туғилган уч ўғилга – тўнғичига Азизжон, ўртанча ўғилга Азимжон, кенжа ўғилга Толибжон деб исм қўядилар.

Ҳасанхоннинг иккинчи қизи **Раънохон** бўлиб, 1971 йили туғилган. Опаси Роҳатойга ўхшаб оқила, оғир-вазмин қиз бўлиб ўсди. Мактабни тугатиб, рус тили ва адабиёти институтига ўқишга кирди. Ундан сўнг опаси кетидан ҳарбий хизматга кирди. 1994 йили Суннатхон исмли йигитга турмушга чикди. Уларнинг никоҳларидан ўғил Фурқат ва қиз Хуснора оламга келишди.

Муяссархон ҳозирда ҳаёт ва ўғли Бахтиёр уларнинг хизматидадир.

Комкорбекнинг иккинчи ўғли **ЎТКИРБЕК** бўлиб, 1937 йили Самарқанд шаҳрида таваллуд топган. Онасининг оти Ойнисахон.

Комкорбек Улуғ ватан урушида ҳалок бўлгандан сўнг ёш Ўткурбек отадан қолиб, амакиси Оллоҳёрбек ва унинг хотини Елена кўлида қолади. Уларнинг тарбиясини олган Ўткурбек 1956 йили “Ўзбексел-маш” заводига ишга киради. Кечки усулда Тошкент Политехника институтининг Механика факультетига ўқишга кириб, уни тамомлади. Ўткурбек ўз курсдоши Раиса исмли қиз билан 1964 йили оила курди. Институтни битирган Ўткурбек етакчи мутахассис сифатида Ангола халқ республикасига ишга юборилди.

1988 йили Ватани – Ўзбекистонга, – ўзи улғайиб катта бўлган селмаш заводидида хизматини давом эттиради. Мустақилликдан сўнг Ўткурбек Италия ва Ўзбекистон металл идиш-товоклар ишлаб чиқарувчи қўшма корхонага директор ўринбосарлигига таклиф қилинади. У шу корхонада нафақага чикқунга қадар ишлайди. Ўткурбек ва Раисахонлар севиб, севилиб яшайдилар. Гулсумхон ва Маратбек фарзандларини катта қилиб, ўқитиб вояга етказдилар.

Ўткурбекнинг қизи Гулсумхон Равшанжон билан оила курган. Уларнинг Камола ва Исмоил отли фарзандлари бор.

Ўткурбекнинг ўғли Маратбекнинг Санжар ва Диёра исмли болалари бор.

Ўткурбек 75 ёшида 2012 йили тўсатдан вафот этди. У Тошкентдаги “Минор” қабристонига дафн қилинган.

Юқорида айтилганидек, Комкорбекнинг ягона қизи **Муаттархон** 1940 йили туғилган. Отаси вафотидан сўнг Муаттархон тарбиясини амакиси Усмоналихон ўз зиммасига олган эди. У амакисининг Чувалачи маҳалласида амакиси Усмоналихон ва янгаси Анастасия билан яшарди. Ёлғизликка кўника олмаган Ойнисахон қизи Муаттархонни ёзги таътил кунлари олиб келиш шарти билан Усмоналихондан сўраб олиб, Олой бозори ёнидаги коммунал уйига олиб келади ва уни 3-сон рус ўрта мактабига жойлаштиради. У ерда тўққиз йил ўқиган Муаттархон, ўқишни давом эттирмай тўқимачилик комбинатига ишга киради.

18-19 ёшга етган Муаттархон “Тўқимачи” дам олиш уйида Ўтқиржон деган йигит билан танишиб қолади ва кейинчалик онаси, амакисининг розилиги билан шу йигитга турмушга чиқади. Турмушга чиқиб фарзандли бўлган Муаттархон уйига яқин 47-болалар боғчасида хўжалик ишлари мудири бўлиб ишлайди. У ердан паррандачилик саноатига қарашли парранда фермасига бошқарувчи бўлиб ишга ўтади. Шу фермада узоқ йиллар ишлаб, нафақа чиқади.

Муаттархоннинг Ўткиржон билан бўлган никоҳидан Равшанбек 1962 й., Рустамбек 1974 й., қизлар: Гулнорахон 1964 й., Нигорахон 1966 й. туғилганлар.

Равшанбек Муаттархоннинг тўнғич ўғли Дурдонахон деган қизга уйланиб, уларнинг бу никоҳларидан Давронбек 1989й. ва Дониёрбек 1991 й., таваллуд топганлар. Бирок, Дониёрбек туғилгандан кейин улар ажрашиб кетадилар ва у 1994 йили Зоҳидахон исмли қизга уйланади. Бу никоҳидан 1996 йили Ҳилолахон исмли қиз оламга келди.

Муаттархоннинг иккинчи ўғли **Рустамбек** Инобатхонга уйлانган. Бу никоҳдан тўртта ўғил: Олимжон, Комилжон, Ўткиржон, Азизжон ва қиз Маҳинахон туғилган.

Гулнорахон Муаттархоннинг тўнғич қизи бўлиб, отасининг жияни Зиёвуддинга эрга чиқиб, бу никоҳдан икки нафар ўғил: Шухрат, Шавкат ва бир нафар қиз Гўзалхон туғилган.

Гўзалхон Файзуллажонга турмушга чиққан. Шухрат ва Шавкат хали уйланмаган.

Нигорахон Муаттархоннинг иккинчи қизи Рустамхўжага турмушга чиқиб, уларнинг бу никоҳларидан ўғил Баҳромхўжа ва икки қиз Раънохон ва Барнохон туғилган.

Раънохон Алишер исмли йигитга никоҳланди ва уларнинг қизлари Мастурахон, ўғиллари Абдуллоҳ ва Неъматуллоҳ бор.

Баҳромхўжа ва Дилдорахонларнинг Исломхўжа исмли ўғли 2013 йили туғилган.

Барнохон 2011 йили Козимхонга турмушга чиққан ва ҳозирча фарзандлари йўқдир.

МАСЪУДАХОН ХУДОЁРОВА (1920-1947) Саййид Умарбекнинг энг кенжа фарзанди бўлиб, у 1920 йилда туғилган эди. Унинг онаси Худоёрхоннинг жияни Назирхоннинг тўнғич қизи Муаззамхон бегим эди.

Отаси Саййид Умарбек вафот этганда саккиз яшар қизалоқ бўлган. Отаси ва онаси хонзодалар бўлишига қарамай, болалик даври очарчилик ва шўро ҳукуматининг коллективлаштириш даврига тўғри келгани учун турмуш тарзи оддий, камтарона эди. Саводини онаси Муаззамхон ва онаси Эйтиборхонлардан олади. Отаси Саййид Умарбекнинг вафотидан сўнг, бутун оила Тошкентга келиб боболари Назирхон яшаган Чувалачидаги ҳовлисида яшай бошлайдилар. Саводи бўлишига қарамай, хужжат бўлиши учун савод чиқариш курсларига

кириб ўқийди. Бу ҳужжат билан эски шаҳарда очилган хотин-қизлар педагогика билим юртига кириб, бошланғич синф ўқитувчиси деган дипломга эга бўлади ва шаҳар мактабларида бошланғич синфларга дарс бера бошлайди. Масъудaxon ўзининг мафтункор гўзаллиги, оқила ва билимдонлиги билан ажралиб турарди. Шаҳар маъориф бўлимида катта эътиборга сазовор бўлган эди. “Қизил Ўзбекистон” газетасининг 1940 йил 13 сентябр 213-сонида Тошкент шаҳар 122-ўрта мактаб ўқувчиси Маъмура Усмоновага алифбодан сабоқ бераётган Масъудaxonнинг фотосурати ва у ҳақда мақола чоп этилиб, Республика бошланғич синф ўқитувчиларига намуна сифатида эълон қилинган эди. Ишдан бўш вақтларида саводи йўқ маҳалладаш хотин-қизларга уйда дарс бериб, уларни савод олишига ёрдам беради.

1941 йили Улуғ Ватан уруши бошланади. Акалари урушга кетиб, рўзгор ташвишлари, жиянларига қараш Эътиборxon ва Масъудaxonларнинг зиммасига тушади. Контузия ва ярадор бўлиб Комронбек ва Усмоналихонлар қайтиб келишади. Комкорбек эса халок бўлади. Ҳаёт шундай ўтаётган пайтда 1944 йили Украинанинг Херсон вилоятига сургун қилинган Худоёрxonнинг тўнғич ўғли Насриддинхоннинг набираси Абдулхамидбек Амирсаййидов Тошкентга қайтиб келади. Усмоналихон ва Комронбекларнинг меҳмони бўлади. Сочлари қалин, тақимига тушган, ироқи дўпписи ярашиб турган амакиваччаси Масъудaxonни кўриб, ёқтириб қолади. Юрагидаги дардини акаси Амируллахонга айтади. Бу ният акага маъқул бўлади ва укаси Абдулхамидбекка Масъудaxonнинг қўлини сўраб совчиликка келади. Совчиларга рад жавоби берилмайди ва икки ёшнинг никоҳ тўйи 1944 йили бўлиб ўтади. Улуғ Ватан уруши кетаётгани сабабли, икки хонзоданинг тўйи дабдабасиз камтарона бўлиб ўтади. Тўйдан сўнг Абдулхамидбек ва Масъудaxon яшаш учун Қовунчи қишлоғига кўчиб боришга мажбур бўлишган (Абдулхамидбек марказ шаҳарлардан 50 км узоқда яшашга ҳуқуқи бўлган). Уларнинг никоҳидан 1945 йили ўғил **Темучинбек** туғилади. Иккинчи фарзандига ҳомиладор бўлган Масъудaxon касалга чалиниб, Тошкентга қариндошлари олдига қайтиб келади. Ҳомиладорлик даври оғир ўтади ва ниҳоят 1947 йили қиз фарзандини дунёга келтиради. Чақалоқ яшаб кета олмайди, Масъудaxonнинг ўзи ҳам дардга чалиниб, фарзанди нобуд бўлганидан сўнг бир оз вақт ўтиб, 27 ёшида вафот этади. Уни Тошкент шаҳридаги “Тешик қопқоқ” қабристонига дафн қиладилар.

Онаси вафот этган Темучинбек холаси Эътиборхон ва тоғаси Комронбекнинг кўлида қолиб, тарбия ола бошлайди. Бефарзанд ўтаётган Эътиборхоннинг меҳри Темучинбекка баланд эди. Отасига бериб юборган жияни Муқаддасхондан кейин ёлғиз қолган Эътиборхон Темучинбекни еру кўкка ишонмасди, унга қаттиқ боғланиб қолган эди. Бу хонадонга келин бўлиб тушган, Комронбекни қувонтириб, ўғил фарзанд туғиб берган Файзинисо ҳам Темучинбекни ўз фарзандидек ювиб-тараб кўяр эди.

Беш ёшга бориб қолганда отаси Абдулҳамидбек Темучинбекни Масъудахондан кейин уйланган, миллати немис бўлган Эрна исмли аёлига олиб келиб беради. Эрнанинг ота-онаси Туркистонга Чор Россияси даврида келиб қолган бўлиб, Қовунчи ва Янгийўл шаҳрида хурматли кишилар эди. Тарбияси бузилади деб ёш Темучинбекни тоға ва холаларига кўрсатмайдилар. Темучинбек Эрнанинг таъсирида ўз она тилисини йўқотиш даражасига боради. Ўрта мактабни тугатиб, Армия сафига чақирилади. Армия сафида хизмат қилган Темучинбек хизмат муддатини ўтаб, Тошкентга қайтади ва хужжатларини Тошкент Политехника институтининг қурилиш факультетининг кечки бўлимига топшириб, имтиҳонлардан ўтади.

Зилзиладан вайрон бўлган Тошкент шаҳрини тиклаш ишларида иштирок этади.

Балоғат ёшига етган Темучинбек бокс бўйича жаҳон чемпиони Руфат Рисқиевнинг синглиси Ноибaxonга кўнгил кўяди. Улар бир-бирлари билан учрашиб турар эдилар. Бу ниятни онаси Эрнахон орқали отаси Абдулҳамидбекка етказган Темучинбек интизорлик билан отасининг қарорини сўрайди. Қарор Ноибaxonларнинг уйига совчиликка бориш билан яқунланади. Икки томоннинг розилиги билан ёшларнинг тўйи 1973 йили бўлиб ўтади. Тўй Қовунчи қишлоғида бўлиб, кейинчалик келин ва куёв Тошкентдан уй олиб кўчиб келишади. Уларнинг никоҳидан бир ўғил **Амирбек** 1975 йил туғилган. Амирбек ёшлигидаёқ ўта қобилиятли бўлиб, одоб-ахлоқда намунали эди. Амирбек билан кўп шуғулланиб, унга инглиз тилини ўрганишга тўла имконият яратадилар. Мактабда аниқ фанларни ўзлаштиришда ёрдам бериб, шу фанларни ўргатишга қизиқиш уйғота билдилар. Амирбек ўзининг устида кўп ишлар, ундан ота-онаси ва устозлари мамнун эдилар. Бобоси Абдулҳамидбек вафот этганда (1992 йил, Янгийўл шаҳар қабристонига дафн қилинган), Амирбек ўн етти ёшда бўлиб, ўрта

мактабни битириб, молия институтига ўқишга киради. Институтда ўқиб юрган кезлари талабалар учун чет эл олийгоҳларида ўқишга бориш грантини ютади. Бир пайтда Тошкент молия иқтисод институти ва Нотингем трент университетида ўқийди. Тиришиб, билимни яхши ўзлаштириб, юқори тоифали иқтисодчи дипломини олади.

Амирбек Маликахон исмли исми жисмига мос бўлган қизга уйланган уларнинг Шаҳзодаҳон, Муслимаҳон исмли қизлари ва Саид Аминхон номли ўғиллари бор.

ЎРМОНБЕК – САЙИД МУҲАММАД НАСРУЛЛОҲБЕК ИБН ХУДОЁРХОН

(1867–1883)

Ўрмонбек – Саййид Муҳаммад Насруллоҳ Худоёрхоннинг тўртинчи ўғли бўлиб, у 1867 йили Қўқон шаҳридаги хон ўрдасида туғилган. Онаси Кичик Шоҳойим Дарвоз ҳокимининг қизи бўлиб, “Дарвоз пошшоойим” номи билан машҳур эди.

1865 йил Қўқонда фарзандлари Саййид Муҳаммадаминбек ва Саййид Умарбекларнинг хатна тўйларини ўтказган хон Муҳаммад Шариф оталиқнинг ўғли Шералибийни лашкарга бошлиқ қилиб, Қора тегин ҳокимлигига ва Дарвоз шоҳлигига юриш қилиб, уни забт этади. Шу йили мағлуб бўлган Дарвоз шоҳи Худоёрхон билан яхши муносабатда бўлиш мақсадида якка-ёлғиз соҳибжамол кизини хонга узатади. Нозикдан келган оппоққина, қўнғир сочли, гўзал Дарвоз маликасига хон бобомнинг меҳрлари тушиб, уни Қўқонда катта тўй-томошалар билан никоҳига киритади.

Кичик Шоҳойим хондан бир ўғил кўради. Исмини Саййид Муҳаммад Насруллоҳбек (Ўрмонбек) деб атайдилар. Бу ўғил туғилганда хон қирқ ёшдан ўтган, онаси Кичик Шоҳойим ўн саккиз ёшда эди. Шаҳзоданинг онаси шоҳ кизи бўлгани учун хон шаҳзодага ўзининг барча орзу-умидларини боғлаб, уни ўзидан сўнг тахт-тожнинг ягона вориси деб билди ва Кичик Шоҳойим бундан бахтиёр бўлди. Аммо Кичик Шоҳойим шаҳзода Саййид Муҳаммад Насруллоҳбек (Ўрмонбек) уч кунлик вақтида вафот этади. Унинг вафоти бутун хон ўрдасини ларзага келтиради. Худоёрхон валиаҳд қилиб қолдирмоқчи бўлган ўғлининг онаси вафотидан қаттиқ қайғуради. Уч кун ўрдада тонг йиғи

билан таъзия бошланиб, шом йиғи билан якунланарди. Ниҳоят, хон таъзияни тўхтагиб, шахзодани Дарвоз подшозодаси вафотидан бир неча кун аввал қиз кўрган ва қизи нобуд бўлган суюкли аёли Масъудaxon (Оғача)ойим тарбиясига расман топширади. Бағри гўдак билан тўлган Масъудaxon (Оғача)ойим уни эмизиб тарбиялайди, унга ўз фарзандидан ҳам ортиқ меҳр қўяди. Мурғак чақалок тоғлик Дарвоз йигитлари каби сертук бўлгани учун ҳамда ҳаёти ўрмондек яшнаган, бепоён бўлсин деб Масъудaxon (Оғача)ойим уни Ўрмонжон, Ўрмонбек деб эркалайди, бу ном унга иккинчи исм бўлиб қолади. Бутун сарой уни шахзода Ўрмонбек деб қақира бошлайди.

Ўрмонбек бир томондан етим бўлгани учун, иккинчи томондан валиахдликка ният қилингани учун хон уни алоҳида эҳтиёт қилар, унга ёшлигидаёқ хат-савод бериш мақсадида ўрдага таникли устоз ва муаллимларни таклиф этган эди. У отаси ўрдасида маърифатли кишилар даврасида тарбияланиб, хонлик ва чет мамлакатлардан келган олимлар сабоғида илм-фанга қизиқади. Маълумки, Худоёрхоннинг ўзи ҳам шеърятга, тарих фанига жуда қизиққан ва кўпгина тарихий асарлардан воқиф бўлган. Кўқон хонларининг бой кутубхонаси бўлиб, Ўрмонбек ёшлигиданок ана шу кутубхонада кўп вақтини мутолаа билан ўтказган.

1873 йили Кўқонда бошланган бесаранжомлик 1875 йилга келиб авжига кўтарилади.

1875 йилнинг саратонида, “яқинлар”ининг хиёнатидан эзилган хон катта ўғли Насриддинбек фойдасига тахтдан воз кечади. Кўқонни тарк этиш олдидан хон шахзода Ўрмонбекнинг хонасига қиради, шахзода ётиш олдидан тунги ибодатни тугаллаб, Қуръон тиловати билан машғул эди. Шунда хон шахзода хонасининг дарчасидан шаҳарга бир неча дақиқа қараб, гўё она юртининг ҳавосини сўнги марта симираётгандек, яна шу ерга қайтиб келиш насиб бўлармикан деб хаёл қилди.

Тиловатни тугаллаб, шахзода Ўрмонбек отасига салом бериб, таъзим бажо қилди. Уни оҳиста бағрига босган хон унга йўл тараддудини кўриш лозимлигини айтиб, чиқиб кетди. Кўқондан чиқиб кетганларида шахзода 9-10 ёшли ўспирин йигитча эди.

1875 йил июл ойининг охирларида Ўрмонбек отаси билан руслар қўли остидаги Хўжандга келиб, бир неча кун тургач, хон Туркистон генерал-губернатори К.П.фон Кауфманнинг таклифига кўра, ва

у юборган олтмиш чоғли казак аскарлари ҳимоясида Тошкентга йўл олади. Улар 1875 йилнинг 8 августида Тошкентга кириб келадилар, уларни сохта илтифот билан кутиб олган фон Кауфман хонни император фармонида кўра, Россия ичкарасига сургун қилади.

Туркистон шаҳрида оналари Масъудахон (Оғача)ойим, укаси Фансуруллоҳбек ва бошқа бирга келган ҳамроҳлари билан шахзода Ўрмонбек хайрлашади ва отаси билан Оренбург шаҳрига кетади.

Оренбург шаҳрига келган Худоёрхон, шахзода Ўрмонбек, шахзоданинг тоғаси Эсонали, хоннинг жияни Саййид Ақромхон, катта маслаҳатчи Отабек Ноиб, сўх беги Мулла Маъруф ва бошқаларга Оренбург генерал-губернатори Крижановский зиёфат беради, улар бир-бирлари билан совға алмашадилар. Зиёфат чоғида хон Крижановскийга мурожаат этиб, бу ердан Петербургга бормоқчи эканликларини, кейин Маккага ҳажга бориб, қайтиб келгандан сўнг Москвада доимий яшаш учун жойлашмоқчи эканликларини, ўғли Саййид Муҳаммад Насруллоҳ (Ўрмонбек)ни юқори мансабдорларни тайёрлайдиган билим юртларида Россияда ўқиётган турк шахзодалари каби таълим олишига рухсат беришларини айтади.

Император Александр II Худоёрхонга Петербургга боришга рухсат бермайди, аммо Саййид Муҳаммад Насруллоҳ (Ўрмонбек)нинг Россияда ўқиб, таълим олишини мақсадга мувофиқ деб билади.

Оренбург кадетлар корпусига ўқишга қабул қилинган Ўрмонбек хон ва тоғасининг унга билдирган ишончи, яратиб берилган имкониётлар учун миннатдорчилик изҳор этиб, бу умид ва ишончни оқлаш учун астойдил илм олиб, ўқимоққа бел боғлашини билдиради. Хон отасидан дуои фотиҳа олганлиги, ўзи ҳам зийрак, тиришқоқ бўлганлиги боис, у тез орада Оренбург кадетлар корпуси курсантлари орасида обрў-эътиборга сазовор бўлади.

Ўрмонбек ўқиш мобайнида корпус синфхоналарида, далада, отиш майдонларида кечаю кундуз жазирама ёзда ҳам, қаҳратон кишда ҳам тинимсиз ўқиди, машқ килди.

У 1877 йил ёзги таътилда тахи бузилмаган янги кийим-бош, шинел, этик, камар, фуражка кийиб олиб хон отасини (бу пайтда Худоёрхон Оренбургда уй қамоғида сақланаётган эди) кўргани зиёратга келади. Озгиндан келган, тик қоматли Ўрмонбекни кўрган хон, наҳотки шу менинг валиаҳд ўғлим, деб ажабланади. Аммо ўғлининг аҳён-аҳёнда калта-калта йўталиб қўйишидан бир оз хавотирланади.

Таътилда хон билан бирга бўлган Ўрмонбек эзилган, қашшоқлашган Фарғонанинг тақдири ва келажаги ҳақида суҳбатлашар, хонликни бошқаришда йўл қўйилган хато ва камчиликларни таҳлил қилишар эди.

Ватанни тарк этаётган хон ва шахзода ўша лаҳзаларда, ўз юртидан бутунлай жудо бўлиб кетяпмиз, деб зинҳор ўйламаган, балки кўмак олиб ҳадемай зафар кучиб, яна Қўқонга қайтажагига уларнинг умиди ва ишончи муқаррар эди. Аммо тақдирнинг ҳукми ўзгача бўлди, толе уларга боқмади. Шу дамда таътил тугаб, хон билан хайрлашиб, корпус ётоқхонасига қайтаётган Саййид Муҳаммад Насруллоҳ (Ўрмонбек) дийдор киёматга қолаётганидан беҳабар эди. Хоннинг маънос тортган сиймосини сўнгги бор кўрган, ғаму изтиробларига гувоҳ бўлган суюкли фарзанди Ўрмонбек отасининг 1877 йил 12 ноябр тунда Оренбург шахридан чиқиб кетганидан ғоят ташвишланиб, хавотирга тушди. Хон ҳақида ташвишли хабарлар унга ҳам кела бошлади.

1878 йил охирида ўпкаси шамоллаган, отаси тақдирдан ғоят сиқилган шахзода сил касали билан оғриб, ўқишни давом эттира олмайди. Онаси Масъудахон (Оғача)ойим ва укаси Фансуруллоҳбек яшаётган Туркистон шахрига келади.

1880 йил саратон ойда Владимир шахридан қайтаётган Насриддинхон (Худоёрхоннинг тўнғич ўғли) Туркистон шахрига киради, у ердан Масъудахон (Оғача)ойим ва укалари Ўрмонбек билан Фансуруллоҳбекни олиб, улар билан бирга Тошкент шахрига келади.

Ўрмонбек, онаси ва укаси Фансуруллоҳбеклар акалари Саййид Муҳаммадаминбек, Саййид Умарбеклар ёрдамида Тошкентнинг Шайх Хованд Тоҳур даҳасининг Занжирли маҳалласидан олинган ҳовлида яшай бошлайдилар.

Тошкентда яшай бошлаётган Ўрмонбекнинг касали зўрайиб кетиб, 1883 йили 17 ёшида сил касалидан вафот этади. У Шайх Хованд Тоҳур қабристонига, акаси Насриддинхон ёнига дафн қилинади.

Саййид Муҳаммад Насруллоҳ (Ўрмонбек) уйланмаган эди.

^{1*}Худоёрхоннинг сеvimли рафиқаси Оғочаойим – Масъудабегимнинг ўғли Ўрмонбекка бағишланган марсияси.

Худоёрхон томонидан Ўрмон номи билан ардоқланган кичик, тўртинчи ўғли Насруллоҳбек ўғай акаси Муҳаммадаминбекнинг таърифича асли Дарвоз бегининг қизи – халқ тилида “Дарвозпошшоой-

---

^{1*}Юлдузчалар орасидаги мазкур маълумотларни Сирожиддин Аҳмад нашрга тайёрлаган. Муаллиф уларга минаатдорчилик изҳор этади.

им” деб аталган хотинидан туғилган фарзанддир. Дарвозпошшоойим 1865 йили кўзи ёригач, уч кундан кейин дунёдан кўз юмади. Чақалоқни Муҳаммадаминбекнинг онаси Пошшоойим бонуга эмизиш учун берилганда у қабул қилмай, хон буйруғини рад этади ва чақалоғидан айрилган Оғачаойимга тавсия этилади.

Оғачаойим номи билан шуҳрат қозонган Масъуда бегим кашкарлик зиёли мулла Жалилнинг қизи, Худоёрхоннинг кенжа ва суюкли рафиқаси, шоир Фансуруллоҳбекнинг онаси эди. Оғачаойим ўша кунларда қиз боласидан айрилган бўлиб, Ўрмонбекни эмизишга розилик беради. Оғачаойим Ўрмонбекни ўз фарзандидек катта қилади. Худоёрхон 1875 йилди Оренбургга сургун қилинган пайтда хон билан бирга Туркистонгача боради ва шу ерда қолиб, 1879 йилгача яшайди. Сўнг Тошкентга кўчиб келиб, Олимхожи деган кишининг ҳовлисини сотиб олади. Ўрмонбек 17 ёшга етганда, 1883 йил 18 декабрь сахар вақтида тўсатдан оламдан ўтади. Фарзандининг ўлимига чидай олмаган Оғачаойим қуйидаги марсияни битади. Оғачаойим ўғлининг танаси совимай мерос талашган қариндошларидан хафа бўлади ва Ўрмонбекнинг ўлимида уларни айблайди.

Марсия узоқ вақт эл оғзида айтиб юрилган. “А.В.Н.” имзоли киши марсиянинг ёзма вариантыни матбуотда босишга рухсати билан бирга Н.П. Остроумовга келтириб берган. Остроумов марсияни 1888 йилда Император Рус Археология жамияти Шарқ бўлимининг тўпламига топширади. Марсия тўпламнинг IV жилд, 1889 йил нашрига киритилиб, 1890 йили чоп этилган. Марсиянинг кораламаси Н. Остроумов архивида сақланмоқда. Марсиянинг муаллифи Оғачаойим эканлиги матндан сезилса-да, Остроумов унинг муаллифи номаълум дейди. Агар Оғачаойимни хонзоданинг онаси эканлиги эътиборга олинса, шубҳага ўрин қолмайди.

1

Ўрмонбегим ётмади, ёни ерга тегмади,
Ичидаги ҳасратин отасига айтмади.

2

Ҳазрат Султон йўлида, тахта ойна қўлида,
Оғачаойим зор йиғлар Ўрмонбегим кўйида.

3

Оғачайим айтадур: сочинг узун-қисқаси,
Ўрмонжоним ўлуб кетди, қолмади ҳеч нусхаси.

4

Сой ичида сандали, Ўрмонжоним тахтидур,
Ўрмонжоним ўлуб кетди, душман беклар бахтидур.

5

Ўрмонжоним салласи Истанбулда тўқулгон,
Ўрмонбекни жанозасин тошканликлар ўкугон.

6

Ўрмонбекни анбарин Имом ўғли тиккон экон,
Тўйларига қилгони анбарига ёпгон экон.

7

Ўрмонбегим гул экти, соясида ётгони,
Оғайим тўр олди, анбарига ёпгали.

8

Ўрмонбегим уй солди, тахмониға гул солди,
Ўлди гўшанға кўрмай, кўрсатганға йўл солди.

9

Ўрмонбекни ўлугу қолиб, молиға қилди печат,
Уйинг куйгур душман беклар, бекнинг бошиға етди.

10

Эй қулу чўриларим, олиб хатлар бўлинг озод,
Йигитликда ўлиб кетди, ҳовлилари бўлди барбод.

11

Ўлумдан келган элчи кўлида фўлод қайчи,
Оғачайим йиглаб чиқди, олдида қора сочи.

12

Қаро сочи қирилиб, Ўрмонжондан ойрилиб,
Ўрмонжонни орқасидин боқиб қолди зор ойрилиб.

13

Ўрмонжонни минганлари қора ва ола от,
Ўрмонбегим айтадурки, ётганлари Калобод.

14

Ўрмонбегим ўлуб кетди, қолмади ундан зурриёт,
Ҳеч ким ғариб бўлмасун, ани қилмасун киши ёд.

15

Сой ичинда мис қозон, сўфилар оятадур азон,
Айни саҳар бўлгонда Ўрмонжон бўлди хазон.

16

Ўрмонбегим “ху” деди, “бир пиёла сув” деди,
Эмди ажал манго етти жойим қаро гўр деди.

17

Ўрмонбек мазорлари Олимхўжани уйидур,
Айни камолга етганда, бақодин бўлди жойлари.

18

Анбар олдиға тушуб, йиғлади Шавкат қули,
Сочин ёйиб садр тепти Нигору Зумрад чўри.

19

Отажоним–тақсирим, шул дамда бўлсалар қани,
Неча юз қулу чўри озод этганлари қани*.

ИБН ЯМИНБЕК (БИНЯМИНБЕК) ИБН ХУДОЁРХОН (1871-1918)

Худоёрхоннинг бешинчи ўғли Саййид Муҳаммад Ибн Яминбек (Биняминбек) бўлиб, у 1871 йил Қўқон шаҳрининг хон ўрдасида туғилган. Онаси Моҳбегим эди. Моҳбегим Худоёрхоннинг хос канизларининг бири бўлиб, шаҳзода Саййид Муҳаммадаминбекнинг онаси Пошшабону хизматида бўлган. Хондан ўғил кўрган Моҳбегимга ҳарамдан хос хона ажратилган бўлиб, хизматиға уч каниз ва уч кул бўлган.

Моҳбегим Пошша Бонуойим билан эгачи, сирдош дугона, шаҳзода Саййид Муҳаммадаминбекка гўдаклигидан боқиб, ювиб-тарагани боис яқин қадрдон эди.

У ниҳоятда гўзал, соҳибжамол қиз бўлгани учун хоннинг унга меҳри тушиб, никоҳига киритган.

Ибн Яминбек бошқа шаҳзодалар каби хон ўрдасида таълим-тарбия ола бошлайди.

Унинг бахтли болалик даври 1875 йилгача давом этди. Шу йилдан хонликдаги сиёсий вазият ғоят бузилади. Худоёрхон тўнғич ўғли Насриддинбек фойдасига тахтдан воз кечиб, фон Кауфман таклифига кўра Тошкентга келади.

Хоннинг пойтахтдан кетиши ва хонликдаги вазият рус маъмуриятига жуда қўл келади. Туркистон генерал-губернатори фон Кауфман Еттисувдан Тошкентга қайтиб, хонлик ҳудудларини босиб олиш чораларини кўра бошлайди.

Қирғиз ва қипчоқлар Қўқон тахтига Насриддинбекни оқ кигизга ўтказиб, хон қилиб кўтардилар, аммо хонликда тинчлик бўлмайди. Энди “Пўлодхон” номли сохта хон қирғиз Мулла Исҳоқ Ҳасан ўғли қирғиз ва қипчоқ жамоалари, рус хуфялари томонидан моддий ва ҳарбий кўмак олиб, Насриддинхонга қарши тахт учун кураш олиб бордилар. “Пўлодхон” Қўқон тахтини эгаллаши биланоқ мислсиз кўламда қатлиомни бошлаб юборди. Унинг қатлиомидан не-не азоблар чекиб, Аллоҳнинг марҳамати билан тирик қолган Ибн Яминбек орадан 15-20 йил ўтиб, ўзининг беҳаловат ўтган болалик хотираларини 1893 йил “Туркистон вилояти газети”да чоп этиб, шундай ёзади:

“Онам Пўлодхон даврида чеккан азоб ва укубатни, тортган алам ва бахтсизликларини, мени қандай қилиб қотиллардан сақлаб қолганини ҳали ҳам кўзёшисиз эслай олмайди.

Қўқонда отамдан сўнг уч ой унинг катта ўғли акам Насриддинбек тахтга ўтирган эди... Қипчоқлар бир оддий кимсани Пўлодхон номи билан хон кўтаради ва у Марғилон, Қўқонда жабр-зулмни ҳаддан оширади. У отамнинг укаси Султон Муродбекнинг менинг бошқа онадан бўлган икки укамни (бири тўрт, бири уч ёшда эди), Насриддинхоннинг учта ўғлини, амаким Султонмуродбекнинг еттита ўғлини тутиб қатл этади. Айтишларича, Султонмуродбекнинг бир яшар бешикда ётган ўғлини Пўлодхон сўйишга буюради. Жаллод бешикка келиб қўл уриши билан мазкур гўдак жаллодга қараб, кўп муҳаббат билан табассум қилади. Шунда жаллод Пўлодхонга арз қилади:

– Таксир, бу гўдакни қатл этишга менинг кўлим бормади, чунки уни ўлдириш учун ёнига борганимда менга қараб табассум қилмоқда. Бегуноҳ гўдакнинг табассумлари ихтиёримни олди, – дейди.

Пўлодхоннинг ғазаби келиб, жаҳолат билан ўрнидан туриб, ўз кўли билан бешиқдаги бола ҳамда жаллодни сўйиб ташлайди.

Онам менга қизларнинг кийимини кийдириб, қошларимга ўсма кўйиб, Кўқонда яшаётган энагамнинг уйига олиб боради. Бу ерда у бизни 25 кун яшириб туради. Кейин энага Пўлодхон ва унинг одамларидан кўрқиб, бизни ортиқ яшира олмаслигини айтади. Чунки Пўлодхон жар солиб, хон авлодидан бўлганларни яширганларга қаттиқ жазо беришини маълум қилади... Онам синглиси билан маслаҳатлашиб, қабристонга қарайдиган бир корини топиб, унинг ёрдамида 10 кун қабрлар ичида яширинади. Бунинг учун у корига 25 тилла берган...

Яна қайтиб энагамнинг уйига келганмиз. У бизни бир чуқурликка жойлаб, устини бедалар билан ёпади. Икки ой шу ерда яшадик. Марғилон руслар томонидан босиб олингач, Пўлодхон дорга осилди. Онам хурсандчиликдан барча нарсаларини уйнинг эгасига ҳада қилади. Бир неча кундан сўнг бизни топиб, Тошкентга олиб келишади. Рус ҳукумати онам ва менга нафақа тайинлайди”.

Генерал Колпаковский буйруғи билан Кўқон шаҳридан чиқарилган Ибн Яминбек онаси Моҳбегим билан Тошкент шаҳрининг Ниёзбек кўрғонига олиб келинади ва улар акаси Саййид Муҳаммадаминбек оиласи билан бирга яшай бошлайди.

Ибн Яминбек ўз хотирасида ёзганидек, чор ҳукумати уларга умрларининг охиригача шахзода Ибн Яминбекка йилига 500 сўм, онаси Моҳбегимга йилига 360 сўм нафақа тайинлайди, аммо кўчмас мулк берилмайди.

6-7 ёшида Тошкентга келган шахзода Ибн Яминбекнинг ҳаёти бир умрга Тошкент билан боғланиб қолади. У акасининг Қашғар маҳалласидан сотиб олган уйида яшаб, тарбия ола бошлайди. Акаси Саййид Муҳаммадаминбекнинг саъй-ҳаракати билан бир оз рус-тузем мактабида савод чиқарган Ибн Яминбек Тошкентда рус гимназиясига ўқишга қиради.

1883 йили “Туркистон вилояти газети”га муҳаррир бўлиб келган Н. Остроумов собиқ хон Худоёрхоннинг ўша вақтда Тошкент шаҳрида истиқомат қилиб турган ўғиллари билан алоқа боғлаган.

Саййид Муҳаммадаминбек билан газета муҳарририятига келган, ёши 12-13ларда, ширинсухан, шахзодаларга хос назокатли, гимназия кийимини кийган Ибн Яминбек муҳаррир Н.Остроумовда яхши таассурот қолдиради. Кейинчалик Остроумов унда журналистикага ҳавас уйғотади. Гимназияда 10 йил ўқиган Ибн Яминбек русча ўқиш ва ёзишни жуда яхши ўзлаштириб олади. Гимназияда ўқиш билан бирга Тошкентда истиқомат қилувчи акасининг дўсти Муҳаммад Солиххўжа, дўсти Исҳоқхон Жунайдуллахўжа ўғли (Ибрат) каби тилшунос, тарихни яхши билувчи маърифатпарварлардан араб, турк, форс тилларидан, тарихдан, Ислом асосларидан сабоқ олади. Ибрат ўзининг 1916 йили ёзган “Фарғона тарихи” асарида шундай деб ёзади:

“Биз ёшлиқдан иттиҳодмандлигимиз (танишлигимиз, бирикканлигимиз) Бинёмин (Ибн Ямин) бегимиз иландир. Гоҳи хизматдан фориғ бўлган вақтларида марҳамат қилуб келурлар ва гоҳи биз борурмиз, мувосалат (борди-келди) бор”.

Ёш бўлишига қарамай, ўша даврнинг сиёсий доиралари ва маърифатпарвар шахслари орасида кўплаб танишлар орттирган Ибн Яминбек ўз даври учун етарли даражада билим олади. Ибн Яминбекда билим ва публицистик истеъдодни пайқаган Н.Остроумов “Туркистон вилояти газети”да ҳамкорлик қилишга чақиради. Бундан ташқари “Садои Туркистон”, “Садои Фарғона” газеталарида ҳам фаол қатнашади.

Ибн Яминбек ўзининг публицистик мақолаларида дунёвий фанларни, Европа маданиятини тарғиб этади. Унинг 1893-1894 йиллардаёқ “Туркистон вилояти газети” саҳифаларида чоп этилган, ўлка маданий ҳаётида катта воқеа бўлган Ибн Яминбекнинг Фурқат “Саргузаштнома”си тахлитида ёзилган йирик публицистик насрий асари Туркистон зиёлилари томонидан ҳурматга сазовор бўлди. Кейинчалик Ибн Яминбек анча муддат “Тошкент вилояти газети”нинг муҳаррири вазифасини ҳам адо этди.

Балоғат ёшига етиб забардаст йигит бўлган Ибн Яминбек 1893 йили акаси Саййид Муҳаммадаминбек билан Бешёғоч маҳалласидан ҳовли-жой қилади ва Заҳробибидин исми қизга уйланади.

1898 йил 6 январидан Туркистон генерал-губернатори барон Вревский фаолиятининг охириги йили “Туркистон вилояти газети”да ўзбек ва рус тилларида Ибн Яминбек Россия мамлакатининг “потомственный дворянин” лавозимида лозим кўрилгани тўғрисидаги шох фармони босилиб чиқади.

Руссиянинг “потомственный дворянин” унвонига 27 ёшида сазовор бўлган Ибн Яминбек Туркистон генерал-губернатори барон Вревский маҳкамасида таржимон, маҳаллий мусулмонлардан тушган шикоят ва хатлар бўлимида ходим бўлиб ишлайди.

1900 йил бошларига келиб, у акаси ва укаси, жиянлари каби жадидчилик ҳаракатини қўллаб-қувватлайди, уларга имкон даражасида ёрдам кўрсатади.

Баъзи маълумотларга қараганда, Ибн Яминбек Тошкентнинг Шайхонтохур даҳасидаги Баландмасжид маҳалласида онаси билан яшаган ва шу ҳовлида касалликка чалиниб, 47 ёшида вафот этган. Унинг қabri Шайхонтохур қабристонида акаси Насриддинбек ва укаси Ўрмонбек ёнида бўлган.

Ибн Яминбек ва Захробиби никоҳидан фарзанд туғилмаган.

САЙИД МУҲАММАД ФАНСУРУЛЛОҲБЕК ХУДОЁРХОН ЎҒЛИ (1872-1931)

Хон Худоёрхоннинг ёш жиҳатдан энг кенжа (олтинчи) ўғиллари Сайид Муҳаммад Фансуруллоҳбек бўлиб, у 1872 йил Кўқон шаҳрининг хон Ўрдасида туғилган. Унинг онаси Қашғарлик Ибодуллоҳўжа (баъзи манбаларда мулла Жалил)нинг гўзал кизи бўлмиш Масъудахон (Оғача)ойим эди. 16 ёшли соҳибжамол Масъудахон (Оғача)ойимни ҳусни таърифини эшитган хон уни Ўшдан олдириб келиб, никоҳларига киритган ва ундан бир киз кўрган. Бу киз чилласи чиқмай нобуд бўлган.

Маълумки, Масъудахон (Оғача)ойим ўз замонасининг идрокли, фаросатли, ифбатли ҳамда ақл-заковат соҳибаси бўлган. Шунингдек, ҳусн-латофат бобида ҳам беназир бўлган.

У сиёсатдон, инсонпарвар саховатли аёл бўлиб, баъзан давлат ишларига ҳам аралашиб, хонни ўз фикрларига кўндира оладиган тadbиркор аёл эди.

1868 йил рамазон ойида Ҳокимойим вафот этади. Жанозадан қайтган хон узлатда ўн кеча-кундуз сурункасига тоат-ибодат қилиб, шундан кейингина давлат ишларига аралашиб, ҳарамга киради.

Ҳокимойим доно маслаҳатчи, қанчадан-қанча савоб ишларнинг ташаббускори бўлган, ўзининг вафотидан сўнг қилиниши лозим бўлган хайрли амалларни ўғли Худоёрхонга васият қилиб қолдирган.

Хон бувимнинг васиятларидан вокиф бўлган Масъудахон (Оғача) ойим хонга, оналарининг васиятига кўра, уларнинг номига мадраса солишни маслаҳат беради.

1869 йил бошида “Мадрасаи Ҳокимойим” номи билан мадраса қурилиши бошланиб, унга мулла Турдиали Мирзони ишбоши қилиб тайин қилинади, Масъудахонойим ўз жамғармаси ҳисобига қурилишда иштирок этишга хондан ижозат сўрайди. Хукмдордан рухсат бўлгач мадрасанинг қурилиш жараёнида, у ўз канизлари билан тез-тез қурилиш майдонига келиб, устабоши ва иш бошқарувчиларга маслаҳатлар бериб турган. Уларга бинонинг кам-кўстлари ҳақида кўрсатма ва эътирозлар билдирган.

Ҳокимойим вафотидан сўнг ҳарамни Масъудахон (Оғача)ойим бошқарган. Юкорида айтиб ўтганимиздек, чилласи чикмай қизи вафот этган Масъудахон (Оғача)ойимга, валиаҳд шахзода Саййид Муҳаммад Насруллоҳ (Ўрмонбек)нинг (Кичик Шохойим Ўрмонбек қирқ икки ёки қирқ уч кунлик вақтида вафот этган) тарбияси берилган эди. У бу чақалоққа кўкрак тутиб эмизади, унга ўз фарзандидан ҳам ортик меҳр кўяди. Етим болага кўрсатган олийжаноб, саховатли ишлари учун бўлса керак, орадан уч-тўрт йил ўтиб, 1872 йили Аллоҳ унга хондан ўғил ато қилади. Бу ўғилга Саййид Муҳаммад Фансуруллоҳбек деб исм қўйилади.

Унинг болалик даври хонликнинг оғир дамларига тўғри келиб, у онаси Масъудахон (Оғача)ойим билан хоннинг хорлик ва муҳтожлик кунларига шерик бўлган.

Қўқонни ташлаб, Тошкентга келаётган хон ўзи билан Оғачаойимни ва унинг тарбиясида бўлган шахзодалар Саййид Муҳаммад Насруллоҳ (Ўрмонбек), Саййид Муҳаммад Фансуруллоҳбекни олиб кетади.

Тошкент орқали Туркистонга бориб, Хўжа Аҳмад Яссавий мақбарасини зиёрат қилган хон Масъудахон (Оғача)ойим ва Саййид Муҳаммад Фансуруллоҳбеклар билан хайрлашиб, уларни ўша ердаги яқин одамларининг уйида қолдиради. Ўзи сафарни давом эттириб, Оренбург шахрига келади.

Оренбург шахрига келган хон ва унинг ҳамроҳларини Россия императори фармойишига биноан икки йилга яқин уй қамоғида ушлаб турилади.

Тарихий манбаларда қайд қилинишига кўра хон 1877 йил 12 ноябрига ўтар кечаси ҳажга бориш мақсадида, бир неча яқин кишиси билан бирга Оренбургдан махфий равишда жўнаб кетади.

Хоннинг тақдиридан беҳабар Масъудахон (Оғача)ойим ўғли Фансуруллоҳбек билан бирга Туркистонда уларни кутиб яшайди. Бу орада ўпкаси шамоллаб касал бўлиб қолган Саййид Муҳаммад Насруллоҳ (Ўрмонбек) ҳам Туркистонга қайтиб келиб, улар билан яшай бошлайди.

1880 йил сургунда Россиянинг Владимир шаҳридан қайтаётган Насриддинхон Туркистонга кириб, Масъудахон (Оғача)ойимни зиёрат қилиб, укалари билан кўришади ва уларни ўзлари билан бирга олиб 29 июл куни Тошкент шаҳрига кириб келади.

Хоннинг бошқа аёлларидан туғилган шахзодалар — Саййид Муҳаммадаминбек, Саййид Умарбек ва Ибн Яминбеклар бу вақтда Тошкент шаҳрида истиқомат қилар эдилар. Уларнинг ёрдами билан Шайхованд Тоҳур даҳасида жойлашган Занжирли (Занжирли маҳалласининг номи занжир яшадан эмас, балки Шайх Хованд Тоҳур мозори дарвозасига уй ҳайвонлари кириб кетмаслиги учун осилган занжирдан олинган) маҳалласидаги Олимхўжа деган кишининг ҳовлисини ижарага, кейинчалик сотиб олиб яшай бошлайдилар.

1882 йили Саййид Муҳаммад Насриддинбек ва 1883 йили Саййид Муҳаммад Насруллоҳ (Ўрмонбек)ларнинг шу ҳовлида жанозалари ўқилиб, Шайх Хованд Тоҳур қабристонига “Дахмаи шоҳон”га дафн қилинади. (Ҳозирда бу қабристон текисланиб, у ерда Ислом университети, солиқ кўмитасининг, меҳнат вазирлигининг бинолари ва бошқалар барпо этилган).

Масъудахон (Оғача)ойим ёлғиз ўғли Фансуруллоҳбек билан умрларининг охиригача ўша ҳовлида яшаб қоладилар.

Ёш шахзода Фансуруллоҳбек Туркистон ва Тошкентда эски мактабда таълим олгач, рус-тузем мактабида ҳамда Шайх Хованд Тоҳурдаги Эшонкули Додхон мадрасасида таҳсилни давом эттиради. Мадрасада ўқитиладиган дарслар орасида, айниқса, аруз илми уни мафтун этади ва хон фарзандлари орасида ягона шоир бўлиб етишиб чиқади. Фансуруллоҳбек яратган ғазал ва мухаммаслар XIX аср охири ва XX аср бошларида тартиб берилган қўлёзма ва тошбосма баёзларда тез-тез учраб туради.

Фансуруллоҳбекнинг Хисравбек номли тўнғич ўғли бўлган ва Тошкентда вафот қилган (1907 йили ҳаёт бўлган). Шу ўғли номини у ўзига тахаллус қилиб олган эди, яъни Хисрав тахаллуси билан ижод қилган.

Шеърятга, шоирларга ихлоси баланд Фансуруллоҳбек шоир Фурқат Тошкентда яшаган йилларда забардаст йигит эди. Шоирнинг Тошкентда эканини билган Фансуруллоҳбек у билан танишиш, дўстлашиш, айниқса, шеърят ҳақида суҳбатлашиш, ўз шеърини машқларини кўрсатиб, ундан маслаҳатлар олиш истаги уни улкан шоир Фурқат билан яқинлаштиради. Фурқат Фансуруллоҳбекнинг “Занжирли” маҳалласидаги ҳовлисида бир неча марта бўлади, ундан кўп илтифотлар кўриб, устоз мақомида бўлади.

Фурқат Тошкентдан жўнаб кетгач, русча яхши хат-саводга ҳам эга бўлган Фансуруллоҳбек Туркистоннинг ижтимоий-маданий ҳаётида фаол қатнаша бошлайди. Туркистоннинг вақтли матбуот органлари билан ҳамкорлик қилади. Ўлкада жаҳидчилик ҳаракати авж ола бошлагач, Фансуруллоҳбек илк жаҳид матбуотини вужудга келишида Шайх Хованд Тохур даҳасининг Дархон маҳалласида истиқомат қилувчи Мунаввар қори Абдурашидхонов билан фидойилик кўрсатадилар. Жаҳидларнинг ўлкадаги дастлабки газетаси бўлмиш “Хуршид” газетаси 1907 йилда ўзбек тилида чиқади. “Хуршид”нинг 2-сони Фансуруллоҳбекнинг “Сабаби тулуъи Хуршид” сарлавҳали дастурий мақоласи билан очилади. Газетанинг ундан кейинги сонларида ҳам Фансуруллоҳбекнинг фаол иштироки яққол кўриниб туради. Туркистон жаҳидларининг раҳнамоси Мунаввар қори Абдурашидхоновни ўзига устоз деб билган Фансуруллоҳбек ҳукуматга оппозицион руҳдаги даврий нашрларга, жумладан “Осиё”, “Суръат”, “Ҳақиқат” рўзномалари саҳифаларида ҳам бот-бот кўриниб туради.

Россия ички ишлар вазирлигининг полиция департаменти Туркистонда махфий полиция идорасини ташкил этади. Махфий сиёсий полиция идораси 1907 йилда Тошкентда Туркистон туман муҳофаза бўлими остида иш бошлайди. У ўзининг асосий диққат-этиборини истиқлол учун курашаётган Туркистон ёшларининг ижодий зиёлилар етакчиларига қаратади.

Худди шу мақсадда Санкт-Петербург 1908 йилда таниқли изқурварлардан Леонид Канницкий ва Николай Васильевни Тошкентга юборади. Туркистон генерал губернатори Санкт-Петербургда ташриф буюрган махсус жандармлар корпуси подполковниги Николай Васильевнинг марказдан олган катта ваколатлари ва яширин вазифаларидан огоҳ бўлади.

Николай Васильев ўлка вилоятлари ҳарбий губернаторларига махфий топшириқ юклайди. Губернаторлар савол ва сўровларга тўлиқ жавоб ёзишлари шарт эди.

Подполковник Васильев асосий диққат-эътиборини ёш жадидларга қаратиб, уларнинг етакчи сардорларининг фаолиятини ўрганади. Жандарм зобити улар орасидан алоҳида хавфли шахс сифатида Мунаввар қори Абдурашидхонов ва Фансуруллоҳбек Худоёрхоновларни рўйхатга олади. 1910 йил 9 июлда Васильев Тошкент шаҳар ҳокимига махфий хат-сўров юборади.

Сиёсий разведка ходимининг бу сўровига Тошкент шаҳар ҳокими Фансуруллоҳбек Худоёрхонов ҳақида қуйидаги мазмунда жавоб юборади:

“Фансуруллоҳбек Худоёрхонов шубҳали қарашлари учун Туркистондан чиқиб кетишга мажбур қилинган Фурқатнинг мухлиси, у билан Тошкентдалигида бир неча бор уйида, кейин Жўрабекнинг Қорасувдаги боғида суҳбатлар курган. Туркистон истиқлолини истайдиган шахслар билан борди-келди қилади. Жадид матбуотида шоир ва журналист сифатида фаол қатнашиб келади. Ёши 35-40 ларда, тарбияли, маълумотли шахзодаларга хос назокатли. Русча гапиради, ёза олади, дунёқарашини инқилобий. Бир ўғил ва икки қизи бор”.

Подполковник Василев ёш жадидларга доир маълумотларни умумлаштирган ҳолда ёзиб, эътиборни жиддий қаратиш лозим деб Марказни огоҳлантиради.

1910-1917 йиллар давомида Туркистон жадидларининг энг фаолларига айланган Фансуруллоҳбек ва Мунаввар қори Абдурашидхонов Тошкент, Андижон, Қўқонда “Тараккийпарварлар” фирқасининг шаклланишига асос соладилар ва бу фирқаниннг Чор ҳукуматига қарши жиддий ишларни амалга оширади.

1917-1930 йиллар давомида худди шу “Тараккийпарварлар” фирқасининг фаоллари “Турон”, “Шўрои Исломи”, “Шўрои уламо”, “Равнакул-Исломи” каби рус ва шўро мустамлакачиларига қарши курашига раҳбарлик қилган сиёсий ташкилот ва фирқалар ташкил этилади.

Тарихий шарт-шароитлардан маълумки, подшо жандармлари журъат қилмаган ишни НКВД “уддалайди” ва Мунаввар қори Абдурашидхонов 1929 йили ҳибсга олиниб, 1931 йили отиб ўлдирилади. Фансуруллоҳ Худоёрхонов эса 1930 йил қамалиб, 1931 йили Тошкент турмасида дунёдан кўз юмади.

Собик Қўқон хони Худоёрхоннинг суюкли аёли малика Масъудахон (Оғача)ойимдан дунёга келган шахзода Фансуруллоҳбекнинг муборак жасади Тошкент турмасида қолиб кетади. Турма ходимлари унинг жасадини кўмиб юборадилар.

2013 йили 26 сентябр Тошкентдаги “Жўрабек додхоҳ” қабристонини зиёрат қилганимизда укамиз Шодмон Воҳидов бу ердаги хонзодалар қабрлари устида бир қабртошни кўрдилар. Унда “Ушбу Хусравхон ибн Фансуруллоҳбек ибн Худоёрхони мархумий сана 1314/1896 йилда 5-моҳи қурбон (5 зу-л-ҳижжа) 8 май таваллуд топуб, сана 1344/1926 21 моҳи барот(шаъбон) 4 февралда вафот қилдилар. Гаффара лаху” деб ёзилган экан. Маълум бўлдики, Фансуруллоҳбекнинг ўғли Хусравхон ҳам шу қабристонда дафн этилган экан.

Фансуруллоҳбекнинг никоҳида иккита аёли бўлган. Катта аёлининг исми Тўра Сучукой собик Китоб беги, кейинчалик рус армияси генерали Жўрабек Қаландар қорининг қизи бўлиб, у Фансуруллоҳбекдан уч ёш катта эди. Айтишларича, Худоёрхоннинг вафотидан сўнг Туркистондан Тошкентга қайтиб келган Масъудахон (Оғача) ойимга ўша вақтларда полковник мансабида бўлган Жўрабек уйланишга қарор қилади. Жўрабек Оғачаойимни ўз таклифига кўндира олмайди. Унга дўқ-пўписа ва зўравонликни ҳам ишлатиб кўради. Аммо ундан:

“Мен хон хотиниман, саллот менинг тенгим эмас”, деган рад жавобини эшитади. Кейинчалик Фансуруллоҳбек йигит ёшига етиб, ҳар жиҳатдан одамларга манзур бўла бошлагач, Жўрабек уни куёв қилиш ҳаракатига тушади. Бу ишга Фансуруллоҳбекнинг онаси ҳам қаршилиқ қилмайди.

Фансуруллоҳбек билан Тўра Сучукойимнинг никоҳидан илгарироқ эслатиб ўтганимиз Хисравбекдан ташқари Ҳумоюнхон, Подшо-соҳибахон деган қизлар ва Ҳожибек исмли ўғил туғилади.

Фансуруллоҳбекнинг иккинчи аёлининг исми Бахтибиби бўлиб, ёши Фансуруллоҳбекдан кичик эди. Фансуруллоҳбекнинг Бахтибибидан бир қизи ва бир ўғли бўлган. Қизи Мавжудахон ва ўғли Хайруллобек эди.

Фансуруллоҳбекнинг фарзандлари Мавжудахон, Ҳожибек ва Хайруллобеклар гўдаклик чоғларида вафот этиб кетадилар.

Хисравбек ҳам тўсатдан 1926 йили 4 феврал Тошкент ҳарбий мактабида ишлаб юрган кезларида вафот этади.

Ҳумоюнхон ҳақидаги маълумотлар набиралари Талъатали, Омонуллоҳхон ва Хотимахонлар берган маълумотлар асосида ёзилди.

ХУМОЮНХОН Саййид Муҳаммад Фансуруллоҳбекнинг тўнғич кизи бўлиб, у 1894 йили Тошкент шаҳрининг Шайх Хованд Тохур даҳасининг Занжирли маҳалласида туғилган. Унинг онаси Фансуруллоҳбекнинг биринчи хотини Тўра Сучукойим кейинчалик рус армияси генерал-майори Жўрабек Қаландар қори ўғлининг кизи эди. Тўра Сучукой Фансуруллоҳбекдан уч ёш катта бўлишига қарамай анча кўхлик, хуснли аёл эди. Улардан туғилган қизни кўлига олган Оғачаойим чақалоқнинг юзини очиб, яхши ният билан Ҳумоюнхон деб исм қўйиб, қулоғига азон ва такбир айттиради. Масъудахон (Оғача)ойимнинг бу набирасига меҳри баланд эди, унга ахлоқ-одоб, Куръон қироатидан сабоқ берди. Отаси томонидан таклиф этилган муаллималардан дунёвий илмларни ўрганди, ҳатто, отда юриш ва чопиш санъатидан хабардор бўлди.

Балоғат ёшига етиб, Ҳумоюнхон бегим хуснининг таърифи шаҳарга ёйилиб, унинг қўлини сўраб совчилар кела бошлади.

Кунларнинг бирида кеч пайти Фансуруллоҳбекнинг Занжирли маҳалласидаги ҳовлисига Тошкентнинг Лангар маҳаллалик машҳур Тожиддинхон эшон ҳожидан меҳмонлар келишди. Улар шунчаки меҳмонлар эмасди. Зиёфат, ўзаро суҳбат узоқ давом этди. Суҳбат чоғида меҳмонлар хонадон соҳибига хоннинг ўлими олдида ёзилган махсус мактубини тақдим эташади. Мактубда Худоёрхон Тожиддинхон эшон унга мусофирлик ва оғир бетоблик чоғида кўрсатган меҳроқибатини маълум қилиб, ўз қизларидан бирини ана шу зот никоҳига беришни васият қилади. Чиндан ҳам собиқ хон ҳаж сафарига жўнаши арафасида (1877 йил охирида) олти ўғил фарзандидан ташқари турмуш қурмаган Шаҳзодаҳон, Тўрапошша, Хонпошша, Мохзодаҳон ва Озодаҳон исмли беш кизи қолган эди¹. Собиқ хон ана шу қизларидан бирини Тожиддинхон эшон никоҳига аҳд қилиб, орадаги инсонийлик қарзини узмоқчи, ундан ташқари қизларидан бири шундай саховатли, меҳроқибатли одамнинг никоҳида, бахтли бўлишини орзу қилган эди. Аммо Тожиддинхон эшоннинг Афандиойим исмли шаддод хотини бўлган. Васиятдан хабар топган Афандиойим устига кундош

---

¹ Архив маълумотларига қараганда 1887 йили Худоёрхон қизларидан Шаҳзодаҳон – 25 ёшда, Тўрапошшо – 23 ёшда, Мохзодаҳон – 19 ёшда, Хонпошшо – 22 ёшда, Озодаҳон – 10 ёшда бўлган экан – Ш.В.

келтирмасликнинг чорасини кўради ва бу ният амалга ошмай қолади.

Орадан анча замонлар ўтиб, 1909 йилда Тожиддинхон эшон вафот этгач, Афандиойим Худоёрхоннинг васияти бажарилмай қолганидан виждон азобига тушади. Тўнғич фарзанди Шаҳобиддинхонга хоннинг набираси, Фансуруллохбекнинг Ҳумоюнхон исмли кизини олиб бериш мақсадида совчилар билан собиқ хоннинг мактубини жўнатади. Бу билан у икки ёш бошини ковуштириб, кўнгли таскин топишини ният қилган эди.

Меҳмонлар хайр-хўш қилиб уйларига қайтишгач, Фансуруллохбек ҳам хонасига киради. Уни онаси Масъудахон (Оғача)ойим ва хотинлари Тўра Сучукой, Бахтибидилар интиклик ва ҳаяжон билан кутардилар. Фансуруллохбек меҳмонларнинг муддаосини баён қилиб, отасининг махсус мактубини онаси Масъудахон (Оғача)ойимга беради. Хоннинг дастхатини дарров таниган Масъудахон (Оғача)ойим ҳушидан кетишига оз қолади.

Онаси ҳамда икки хотини билан маслаҳат қилган Фансуруллохбек кизи Ҳумоюнхон бегимнинг сўзини олишни уларга топшириб ташқарига чиқади...

Уйда онаси, бувиси ундан жавоб кутишар эди.

Ҳумоюнхон ҳамон бошини кўтаролмас, юзи лов-лов ёнар, бор шижоатини тўплаб, сўзлашга куч изларди. Охири у зўрға, эшитилар-эшитилмас овозда: “Отамнинг розилиги менинг розилигим эмасми?!” деб жавоб бера олди холос. Унинг сўзини отасига етказишди. Отаси яқин келиб, унинг пешанасидан ўпди ва уни бувиси билан, онаси олдида қолдириб хонадан чиқди. Орадан бир оз вақт ўтиб, 1912 йил тут пишиғида Ҳумоюнхон ва Шаҳобиддинхонларнинг никоҳ тўйи бўлиб ўтди.

Ўшанда Ҳумоюнхон бегим Тошкент шаҳрининг Лангар маҳалласида жойлашган Тожиддинхон эшоннинг икки қаватли ҳашаматли, ички, ташки ҳовлиси бор уйига келин бўлиб тушди. Бу уйда 1930-йиллар ўртасигача саксон ёшлар чамасида бўлган – Афандиойим барча ўғил-қизлари ва келинлари жilовини маҳкам ушлаганча оиласида ҳукмфармолик қилар эди.

Ўша кунлар умрининг энг бахтли ва энг қувончли дамлари эди. Аёл эрини қанчалик яхши кўрса ва у билан бахтли ҳаёт кечирса, қалбидаги хотиралар ҳам улуғлик касб этади. Ҳумоюнхон бегим ҳам Шаҳобиддинхон эшонни яхши кўрар, у билан кўп йиллар аҳил яшаб,

солиҳ фарзандлар тарбиялайди. Эр-хотин болалари билан Сталин қатағонидан қутулиш мақсадида, 1930 йил охирида Қозоғистоннинг Семипалатинск шаҳри орқали Хитойнинг Тўрбоғатой чегара истеҳкомига қочиб келишади. Улар Ўзбекистондан чиқиб кетишлари олдида Ҳумоюнхон бегимнинг отаси шахзода Фансуруллоҳбек 1930 йил охирида сўроқ бериб, тергов қилинаётган, унинг кўеви Шаҳобиддинхон эшон НКВД ходимлари томонидан қидирилаётган эди. Бу ҳақда эшонга маҳалладошлари Эргашбой деган киши: “Эшитишимча, қайнотангиз камоқда эмиш, устингиздан ҳар турли чакув, тўхматлар борга ўхшайди. Эндиги маслаҳат шуки, манави ишлар бости-бости бўлгунча бошқа ерда турсангиз яхши бўлар эди”, деб огоҳ этади. Чегарадан соғ-саломат ўтиб олган Шаҳобиддинхон эшон чегара истеҳкомидан 100 км ичкарига, Олтой тоғ тизмалари этагида жойлашган Хитойнинг Чоучак шаҳарчасига етиб олади. У ерда тошкентлик савдогарлар, лангарлик тадбиркорлар ёрдамида кичикрок ҳовли олиб, оиласи билан яшай бошлайди.

1932 йили Ҳумоюнхон бегимнинг тўнғич ўғли, эндигина саккиз ёшга тўлган Норбўтахон ўзга юртда вафот этади. Ўғлининг вафотидан сўнг ҳеч қанча вақт ўтмай, унинг дарду қайғусига чидолмаган Ҳумоюнхон бегим 36-37 ёшида бу дунёдан ҳасрат ва армон билан ўтиб кетади. Уни Чоучак қабристонига ўғли Норбўтахоннинг ёнига дафн қилишади.

Ҳумоюнхон бегим билан Шаҳобиддинхон эшоннинг никоҳидан эслатиб ўтганимиз Норбўтахондан ташқари Мидхатхон ва Турғутхон исмли ўғиллар, Мунираҳон ва Макбулаҳон исмли қизлар туғилган.

НОРБЎТАХОН (1924-1932) Ҳумоюнхон бегимнинг биринчи ўғли бўлиб, у 1924 йили Тошкент шаҳрининг Лангар маҳалласида туғилган. У ўнг юзида нор билан туғилгани учун унга Норбўтахон деб исм қўйилган эди. Унинг болалик даври асосан Тошкент шаҳрида ўтган. Норбўтахон бўлик, чиройли гўдак бўлгани учун бобоси Фансуруллоҳбек уни “Норбўтахони соний” деб эркалар эди (Норбўтахон 1763-1798 йилларда Қўқон хони бўлган).

Ўз замонасининг зиёли кишилари бўлган Шаҳобиддинхон ва Ҳумоюнхон бегим Норбўтахонга ёшлигиданоқ Ислоҳ асослари ва Куръон қироати илмидан сабоқ берадилар. У мактаб ёшига етганда “Ҳафтяки шариф”ни бошидан охиригача ёдлаб, маъноларини билар эди. Етти ёшга тўлган Норбўтахон Тошкент шаҳар 41-мактабнинг би-

ринчи синфига ўқишга боради. Шу йили ота-онаси билан Хитойнинг Чоучак шаҳрига қочиб кетади.

1932 йили саккиз ёшга тўлиб, оғир касалликка чалиниб, ўша ерда вафот этади.

¹***МИДХАТХОН** (1925 йил 20- май, - 1975 йил 13феврал,) Ху-моюнхон бегимнинг иккинчи ўғли булиб, у ҳам 1925 йили Тошкент шаҳридаги Лангар маҳалласида туғилган. Унинг болалик даври шаҳарнинг Лангар маҳалласида, Тожиддинхон эшоннинг ҳашаматли ховлисида ўтган. Мидхатхон, бир томондан, бутун Ўрта Осиёда минглаб муридлари бўлган табаррук Тожиддинхон эшонга, иккинчи томондан, собиқ Қўқон хони - Худоёрхонга абира эди. Шу жиҳатдан қаралганида ҳам унинг нуфузли, саховатли сулолаларга мансуб эканлиги сезилиб турар эди. Мидхатхоннинг болалик йилларидаги тарбияси Тожиддинхон эшоннинг хотини – Афандиойим назоратида бўлди.

Шўролар ҳокимияти илк давридаёқ маҳаллий зиёлилар, диний арбоблар, жадидлар ва бойларга қарши «синфий кураш»ни бошлаб юборди. Ўзбек миллатининг «ўзлигини» йўқотишнинг асосий йўллари иккита: «кулоқ қилиб, ўзга юртларга сургун қилиш» ёки «шўролар ҳукумати душмани деб қамаш» эди. XX асрнинг 20-30 йилларида «пролетарлар ҳукумат»ининг асосий сиёсати шу эди.

XX асрнинг 30-йиллари бошларида бошланган «Сталин катағони» бу оилани ҳам четлаб ўтмади. Шаҳобиддинхон эшон, ўз оиласи билан Тошкентдан кетишга мажбур эдилар, чунки уларни ҳам бой, ҳам диний арбоб, ҳам зиёли сифатида айблаб, жазолашлари аниқ эди. Мидхатхон ота-онаси билан Шарқий Туркистоннинг Чоучак шаҳрига келганида олти ёшли бола эди.

У шу ерда етти ёшга тўлиб, мактабга боради. Чоучак шаҳарида яшовчиларнинг кўпчилиги уйғур мусулмонлари бўлиб, улардан ташқари Туркистондан борган ўзбек, рус, козоқ ва татар-нўғай қочоқ-муҳожирлари бор эди. Уларнинг орасидан чиққан зиёлилар шаҳарда ўзбек, козоқ, татар, рус тилларида тўлиқсиз ўрта маълумот берувчи мактабларни очган эдилар. 1932 йил шундай мактабларнинг бирида ўқиётган Мидхатхонга онасининг вафоти ҳақидаги хабар келади. Мактабда сабоқ бераётган устоз Мидхатхонга ҳамдардлик билдиради: «Бандамиз, бу мусибат ҳамманинг бошида бор, онангизнинг

¹ *Кейинги юлдузчагача бўлган маълумотлар муаллифи Омонуллохон Мидхатхон ўғли бўлади – Ш.В.

жойи жаннатда бўлсин. Сизга сабр-тоқат ато этсин»- деб, унинг бошини силаб, тасалли беради. Кейин хона бурчагидаги кутини очиб, бир сиким пул узатади. Мидхатхон рад этиш учун оғиз жуфтлаган эди, устози гапиришга қўймади. Мидхатхоннинг юраги баттар тўлқинланиб, кўзларига ёш қўйилиб келади.

Хуллас, ўшанда Мидхатхон меҳрибон устозининг яхшилигини кўнглига тугиб, ўзини қўлга олиб, уйга келади. Эшик олдида бир кечада соч-соколи оқарган, қадди чўкиб, йиғидан кўзлари қизарган дадасини кўриб, бағрига отилди. Ҳали жуда ёш бўлса-да, дадаси Шаҳобиддинхон эшон билан ёнма-ён туриб, ичидан эзилиб, элда урф бўлган маросимларни ўтказди. У онасининг дафн маросимини ўтказиб, мактабга устози ёнига қайтиб, ўқишини давом эттиради.

Бу орада ёш болалар билан қолган Шаҳобиддинхон эшон бошқа бир аёлга уйланишга мажбур бўлади. Бу аёл Тошкентнинг Сарихумдон маҳалласидан келган Саййидқаримбойнинг қизи Шаҳодатхон бўлиб, онасиз қолган етим болаларга яхши муносабатда бўлмайди. 1935 йили Мидхатхоннинг опаси-Мунираҳон билан, 1933 йили Шарқий Туркистонга келган зиёли муаллим, Тошкентлик Ҳасанхон домланинг ўғли, Фузайл Исломовларнинг тўйи бўлиб ўтади. Шундан сўнг, Шаҳобиддинхон эшон ўз оиласини олиб Ғулжа шаҳрига кўчиб боради. Ўн ёшга тўлган Мидхатхон Ғулжа шаҳрида ўқишни давом эттиради.

Ғулжа шаҳрида тижорат ва хаттотлик билан шуғулланиб юрган Шаҳобиддинхон эшоннинг совет НКВДси юборган «махфий руйхат»ида исми ва фамилияси бўлгани боис, Хитой ҳукумати у 1937 йили уни қамоққа олади. У қамоқхона зулматида жон таслим қилади. Отасининг вафотидан сўнг ака-ука Мидхатхон ва Турғутхонлар ўғай она тарбиясида қолиб, кўп қийинчиликлар, оғир қунларни кўриб, вояга етадилар.

«Халқлар дохийси – Сталин» ўлгандан кейин, 1955 йили золимларнинг зулмидан қочиб, чет элларда яшашга мажбур бўлган ватандошларимизга ватанига қайтишга ижозат берилади. 1955 йил охирида ватанига қайтган ака-укалар ўзларига тегишли уй бўлмагани учун Мунираҳоннинг уйига келиб тушадилар. Шундоқ ҳам тор ховлида, бир этак болалар билан тикилиб яшаётган Мунираҳон укаларини хуш қабул қилиб, бундан сўнг укаларига оналик меҳрида, турмуш ўртоғи Фузайл Исломов эса оталик мақомида турадилар. Уларни уйлик-жойлик қилишда жонларини фидо қиладилар.

Юқорида баён қилинганидек, Лангар маҳалласида Тождидинхон эшондан икки қаватли уй, ичкари ва ташқари ҳовли қолган бўлиб, 1933 йили шўролар ҳукумати бу уйни тортиб олиб, кўпчилик яшайдиган «коммунал уйга» айлантирган эди. Мунираҳон ва Фузайлхонларнинг ҳаракатлари туфайли, Лангар маҳалласидаги уйларнинг ички ҳовлисидан Мидҳатхон ва Турғутхонларнинг уй-жой қуришлари учун тўрт сотих ер ажратилади.

Мидҳатхон укаси Турғутхон ва жиянлари билан ғишт, гувала куйишиб, пахса учун лой тепишиб, қариндош уста ва танишлар кўмагида бир уй, бир даҳлизни аранг тиклаб оладилар. 1957 йил ёзида ака-ука уйга кўчиб кирадилар. Ватанли бўлган Мидҳатхон савдо курсларини битириб, дастлаб хўжалик ва маданий моллар базасида, кейинчалик шаҳарнинг кўзга кўринган Марказий ва Бош Универсал магазинларида ишлайди.

1965-1970 йилларда Тошкент халқ хўжалиги институтининг кечки бўлимини «савдода бухгалтерия ҳисоби» мутахассислиги бўйича туғаллайди.

Мидҳатхон жуда ҳозиржавоб, ўзбек, рус, хитой, уйғур, татар, қозоқ тилларининг нозик жиҳатларига биладиган, ўз дўстларига маслаҳатгўй, жигарлари ва қариндошларига меҳрибон инсон сифатида камол топади. Эски ўзбек ёзувини пухта эгаллаганлиги туфайли Қуръон тиловат қилиш, намоз ўқиш ва рўза тутишни қанда қилмасди. Ҳаёт изга тушиб, Мидҳатхон ўз оиласи билан яхши яшай бошлайди. Аммо шафқатсиз ажал уни 50 ёшида олиб кетади. У 1975 йили 13 февралда тўсатдан вафот этади.

Мидҳатхон опаси Мунираҳоннинг маслаҳати билан Шаҳобидинхон эшоннинг дўсти бўлган – Саидмуҳсинхон эшоннинг Ётиборхон исмли қизига 1958 йил уйланади. Саидмуҳсинхон эшон Тошкент шаҳри чеккасида, ўша даврда «54-разъезд» деб номланган мавзеда катта ер-ҳовли ва боғга эга эди. Ўз ўғил фарзандларидан эрта жудо бўлган Саидмуҳсинхон эшон Мидҳатхон ва Ётиборхонларни бирга туришлари маъқуллигини айтади. Мидҳатхон ва Ётиборхонлар никоҳидан икки нафар ўғил: Омонulloҳхон ва Ҳожиакбархонлар туғилган. Уларга ушбу исмларни Саидмуҳсинхон эшон қўйган бўлиб, ўз набираларининг кўз олдидарида ўсаётганликларидан жуда хурсанд эди. Аммо 1965 йил ноябр ойида Саидмуҳсинхон эшон вафот этади.

Омонulloҳхон – Мидҳатхоннинг биринчи ўғли бўлиб, у 1962 йили Тошкент шаҳрига яқин бўлган, Зангиота туманида, Саидмуҳ-

синхон эшоннинг ховлисида таваллуд топади. Омонуллоҳхон 1969 йили Тошкент шаҳрининг 236-сонли ўрта мактабнинг биринчи синфига ўқишга боради. Мидҳатхон ўғли Омонуллоҳхонни ўз боболари каби идрокли, илмли бўлиши учун ҳам ота, ҳам устоз бўлиб, унинг ўқишига катта аҳамият беради.

Лекин, 1975 йил Мидҳатхоннинг тўсатдан вафот этади. Эътиборхон ўз фарзандларига ҳам оналик, ҳам оталик меҳрини беришга аҳд қилади. Омонуллоҳхон 1979 йили мактабни олтин нишон билан битириб, шу йили Тошкент халқ хўжалиги институти талабаси бўлади.

Тез орада талабалар ва устозлари орасида эътиборга сазовор бўлади. Институтни 1983 йили имтиёзли диплом билан тугаллаган Омонуллоҳхон институтнинг «Савдо иқтисодиёти» кафедрасида ассистент, сўнгра аспирант бўлиб ишлай бошлайди. 1994 йили у иқтисод фанлари номзоди илмий даражасига эришади. 1994-1995 йиллари Европа Иттифоқининг илмий дастурлари доирасида Германия ва Австрия давлатларида малака оширади.

1996 йилдан бошлаб Омонуллоҳхон ўз меҳнат фаолиятини Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги собиқ «Давлат ва жамият қурилиши академияси»да давом эттиради. У мазкур академияда докторант, доцент, кафедра мудири, факультет декани лавозимларида ишлайди.

2009 йилдан бошлаб эса, у Г.В.Плеханов номидаги Россия иқтисодиёт университетининг Тошкент шаҳридаги филиалида кафедра мудири, сўнгра факультет декани лавозимларида ишлаб келмоқда.

Омонуллоҳхон 1986 йили Нарғизахонга уйланган бўлиб, уларнинг никоҳидан икки нафар қиз – Нозимахон, Вазирахон ва бир нафар ўғил-Зиёдуллоҳхон туғилган. Нозимахон Тошкент Давлат Техника университетини битириб турмушга чиққан ва ҳозирги кунда суғурта соҳасида ишламоқда. Вазирахон Тошкент молия институтини тугаллаб банк тизимида меҳнат қилмоқда. Зиёдуллахон ҳали университет талабаси.

Ҳожиакбархон Мидҳатхоннинг иккинчи ўғли булиб, у 1965 йили Зангиота туманида, Саидмуҳсинхон эшоннинг ҳавлисида таваллуд топади.

1982 йил Ҳожиакбархон ўрта мактабни кумуш нишон билан тугатиб, Тошкент халқ хўжалиги институтига «халқ хўжалигини режалаштириш» мутахассислиги бўйича ўқишга киради. Ўқиш билан бирга меҳнат қилишга аҳд қилган Ҳожиакбархон, яхши хунар эгаси

хам бўлиш мақсадида Тошкент модели пойабзал уйида ишлай бошлайди.

1989 йили Ҳожиакбархон институтни яхши натижалар билан тугаллаб пойабзал моделшунослиги бўйича 6 разрядли катта уста даражасига эришади. Ўз устозларидан оқ фотиҳа олиб, 1989-1998 йилларда хусусий ишлаб чиқариш ва тижорат корхоналарида меҳнат қилади. 1998 йилдан бошлаб эса, ўз меҳнат фаолиятини Тошкент шаҳаридаги тижорат банкларида давом эттириб келмоқда.

Ҳожиакбархон 1990 йили Манзураҳон исмли кизга уйланган. Уларнинг никоҳидан икки нафар киз – Муҳаббатхон, Мағфиратхон ва бир нафар ўғил – Саидахмадхон туғилган. Муҳаббатхон Тошкент Давлат педагогика университетини тугаллаган, турмушга чиққан ва бир нафар фарзанди бор. Мағфиратхон ҳозирги кунда Тошкент Давлат иқтисодиёт университети талабаси. Саидахмадхон эса ўрта мактаб ўқувчиси.

Эътиборхон фарзандлари Омонуллоҳхон ва Ҳожиакбархонларнинг никоҳ тўйларини оталари Мидҳатхоннинг, боболари – Шаҳобиддинхон эшон ва бувилари - Ҳумоюнхон бегим кўрмаганликларини афсусланиб кўп куюнар эди. Бу қувончли кунларни кўриш, набираларини тарбия қилиш бахти Эътиборхонга насиб этди. Мидҳатхоннинг умр йўдоши Эътиборхон 2002 йил 23 декабрда вафот этган.

ТУРҒУТХОН (1927-1984) Ҳумоюнхоннинг учинчи ўғли бўлиб, у 1927 йил Тошкент шаҳрининг Лангар маҳалласида туғилган. Унинг болалик даври Тошкент ва Хитойнинг Чоучак шаҳарларида ўтган. Турғутхон оиланинг кенжа фарзанди, ота-она меҳридан эрта ажраган ва опа-акалари бағрига суянган фарзанд эди. У беш ёшга тўлганда аввал катта акаси Норбўтахон, кейин эса, онаси – Ҳумоюнхон бегим вафот этадилар.

Етти ёшга тўлган Турғутхон Ғулжа шаҳридаги тўлиқсиз ўрта мактабларнинг бирига ўқишга боради. 1937 йили Шаҳобиддинхон эшон халқ душмани деб эълон қилиниб қамоққа олинади. Марҳума Ҳумоюнхон бегимнинг уч нафар фарзанди: 14 ёшли Мақбулаҳон, 12 ёшли Мидҳатхон ва 10 ёшли Турғутхон ўғай она тарбиясида қоладилар. 1939 йили 16 ёшга тўлган Мақбулаҳон Ғулжа шаҳрида тошкентлик ҳамшаҳарлари Усмонали ўғли Бурҳоналига турмушга чиқади.

Ўғай она зулмига чидай олмаган Турғутхон тўлиқсиз ўрта мактабни битириб ҳарбий хизматга кетади. Ҳарбий хизматдан қайтгач, 1955

йили Турғутхон акаси Мидхатхон билан Тошкентга қайтиб келади. Улар ўзлари туғилган Лангар маҳалласидаги ҳовлилари коммунал хўжалик ихтиёрига берилганлигидан хабар топадилар

Тожиддинхон эшоннинг боғида меҳнат қилган бир чол: “Шу боғдан ўз улушингизни олинглар, чунки бу жойда сизнинг ҳаққингиз бор” – деб гувоҳлик беради. Ака-ука Мидхатхон ва Турғутхонлар ички ҳовлидан уй-жой курадилар. Қурилишга уларнинг жиянлари, қариндош уста ва танишлар ёрдам берадилар. 1957 йилнинг ёзида ака-ука уйга кучиб кирадилар. Турғутхон Тошкент шаҳрида ёғоч-созлик комбинатида ҳар хил лавозимларда, кейинчалик саломатлиги туфайли маиший хизмат кўрсатиш соҳасида ҳам анча йил фаолият кўрсатади.

1960-йили Турғутхон Лангар маҳалласидан бўлган Робияхонга уйланади. Робияхон Чоучак шаҳрининг энг катта бойларидан бўлган Имом қозининг кизи бўлиб, улар ҳам қувғинни бошларидан ўтказишган ва кейинчалик кўпчилик сингари 1955 йили Тошкент шаҳрининг Ҳастимом (Ҳазрати имом) маҳалласига кўчиб келишган эди.

Робияхоннинг оталари ёшлик пайтларида ўтиб кетган бўлса ҳам, оналари Замирахон ва тўртта бадавлат акалари қўлида ўсиб-улғайиб тиббиёт билим юртида ўқиган, жуда чиройли, гўзал, ақлли қиз бўлиб етишади. Турғутхон ва Робияхон турмушларидан биринчи фарзанд дунёга келади. Унга яхши ниятлар билан **Бахтиёрхон** деб ном кўйишади. Бахтиёрхон ўрта мактабни 1979 йили тамомлаб, Тошкент электро-механика олийгоҳига ўқишга киради. 1981 йил баҳор ойида собиқ совет армияси сафига чақирилади. 1983-йили қайтишига саноқли кунлар қолганда ўз хизмат бурчини адо этиб турган пайтида ҳалок бўлганлиги ҳақида мудҳиш хабар келади.

Дониёрхон – Нажотхон Турғутхоннинг иккинчи фарзандидир. Дониёрхон-Нажотхон 1964 йилнинг 4-мартида Тошкент шаҳрининг Лангар маҳалласида дунёга келади. Нажотхон исми Турғутхоннинг иккинчи исми бўлиб, бу ўғлини шундай атаган.

Дониёрхон 1981 йили ўрта мактабни битириб Тошкент халқ хўжалиги институтига ўқишга киради. Студентлик даври у учун осон кечмайди. 1983 йили акасидан, 1984 йили отасидан ажралади. Шунга карамай, 1985 йили олийгоҳни аъло баҳоларга тамомлаб, ўқишни давом эттириб, илмий иш қилишга таклиф қилинса ҳам, онаси Робияхонга ва укаларига ёрдам учун меҳнат йўлига киради.

У дастлаб Республика микёсидаги «Узторгодежда» базасида товаршунос, иқтисодчи, армия сафидан қайтганидан сўнг, омбор мудир бўлиб ишлади.

1996 йилдан «Ўзбек савдо» акционерлик жамиятининг РТОПП «Сервисторг» бўлимида катта лавозимларда 2005 йилгача ишлади. Ҳозирда тадбиркор сифатида иш юритмоқда.

Дониёрхон 1988 йили Барнохон исмли қизга уйланади. Ҳозир улар тўрт ўғилнинг ота-онасидир. Саид Давронхон 1990 йил, Саид Далилхон 1992 йил, Саид Алихон 1997 йил, Саид Мухаммад Ёсинхон 2007 йил туғилган.

Баҳодирхон Турғутхоннинг учинчи фарзанди. 1967 йил Тошкент шахрининг Лангар маҳалласида туғилган. Баҳодирхон бувалари сингари келишган, хушбичим, уни кўрганлар бобоси Шаҳобиддинхонни ёдга олар эди. 1984-йили ўрта мактабни тамомлаб, ҳаёт қийинчиликларига қарамай, кундузи умумий овқатланиш корхоналарида ишлаб, Тошкент халқ хўжалиги институтининг савдо иқтисоди факультетининг кечки бўлимига ўқишга киради. Ўқишини тамомлаб ўз соҳаси бўйича Тошкент фирмаси, кейинчалик эса ЦУМ, Юнусобод дўконларида хизмат қилади. 1998–2000 йиллар мобайнида ёру биродарлари, қариндошлари кўмагида “Хосиятлик” номли тўйхонани куриб ишга туширади. Ҳозирги кунда у ушбу мажмуада бош директор лавозимида ишламоқда.

Баҳодирхон 1990-йили Барнохон исмли қизга уйланади. Ҳозирда улар иккита фарзанднинг ота-онасидирлар: Мадинахон 1991 йил, Замирахон 1994 йили оламга келган.

Баҳромхон Турғутхоннинг тўртинчи фарзанди. 1970-йил туғилган. Ўрта мактабдан сўнг Тошкент халқ хўжалиги институтини тугаллади. Баҳромхон дастлаб озиқ-овқат, маиший хизмат кўрсатиш корхоналарида ишлаб, ҳозир тадбиркор сифатида фаолият кўрсатиб келмоқда.

У 1993-йили Малоҳатхон исмли қизга уйланади ва ҳозирда улар тўртта фарзанднинг ота-онасидирлар: Шахзодахон 1994-йил, Шахнозахон 1996-йил, Зиёдахон 2000-йил, Оминахон 2007-йил таваллуд топганлар*.

МУНИРАХОН (1916-1998) Хумоюнхон бегимнинг тўнғич фарзанди, биринчи қизи бўлиб, у 1916 йили Тошкент шахрининг Лангар маҳалласида туғилган.

Мунираҳон 1923 йили Тошкентдаги 41-мактабнинг биринчи синфига ўқишга боради. Мактабнинг саккизинчи синфида ўқиб юрган кезлари, 1931 йили отаси уни ва оиланинг бошқа барча аъзоларини олиб, золимларнинг зулмидан қочиб, Шарқий Туркистоннинг Чоучак шаҳарчасига келади. У ерда 1932 йили укаси Норбўтахон ва сўнгра онаси Ҳумоюнхон бегим вафот этади. Отаси ва синглиси, укаларига қараш ёшгина Мунираҳоннинг зиммасига тушади. Онаси вафотидан сўнг отаси бошқа аёлга уйланса-да, у синглиси Мақбулаҳон, укалари Мидҳатхон ва Турғутхонлардан меҳрини аямай, уларнинг етимлигини билдирмасликка ҳаракат қилди. Айниқса, укалари у билан бир умрга боғланиб қолишди.

Мунираҳон Фузайл Исломовга турмушга чиқиб, бир қанча фарзандларнинг онаси бўлади. Унинг Чоучак шаҳрида катта оиласи бўлса-да, бироқ, у ўз ватанини эсдан чиқара олмайди, Тошкентни орзиқиб қўмсайди, унга янада муҳаббати ортади.

1953 йили “халқлар доҳийси” ўлади ва 1955 йили уларга она Ватанига қайтишга руҳсат берилади. Улар шу йили шаҳрига қайтиб келади. Қайтгач, Тошкентда қолган холаси Подшосоҳибахонни ва бошқа қариндош-уруғларини излаб топади. Уларнинг ёрдамида шаҳарда торгина бир ҳовлини сотиб олиб яшай бошлайди. Мунираҳон мадраса кўрмаган бўлса ҳам зехни ўткир, хушфезъл, фаришталихулқ, диёнатли аёл эди. Шунинг учун қавму қариндошлар орасида ва маҳалла-кўйда уни ёшу қари барабар ҳурмат қилар эди. Турмуш ўртоғи Фузайл махсумни жуда иззат қилар эди. Унинг умри рўзғор ишлари билан, болаларини ювиб-тараб, едириб-ичириш ташвиши билан ўтди. Мунираҳон 1998 йил Тошкент шаҳрида 82 ёшида вафот этди.

Юқорида баён қилганимиздек, Мунираҳон 1935 йили Чоучак шаҳрида Фузайл махсум Исломовга турмушга чиққан. Уларнинг турмушидан Нодираҳон 1935 йил, Фазлиддинхон 1937 йил, Ноилаҳон 1939 йил, Шафияҳон 1941 йил, Хотимаҳон 1943 йил, Бобурхон 1944 йил, Баҳодирхон 1947 йил, Озодахон 1949 йил, Равшаной 1952 йил, Фотимаҳон 1955 йил ва Заҳроҳон 1958 йилда туғилганлар.

1992 йили Мунираҳон ўғли Бобурхон ва синглиси Мақбулаҳон, унинг ўғли Ҳусанали билан ҳаж сафарига бориб, барча ҳаж маросимларини бажариб қайтиб келишган.

ФАЗЛИДДИНХОН (1937-2011) Мунираҳоннинг биринчи ўғли бўлиб, у 1937 йил Хитойнинг Чоучак шаҳрида туғилган. У туғилган

йили Шаҳобиддинхон эшон “халқ душмани” деб эълон қилиниб, қамокқа олинган эди. Унинг болалик даври Чоучак шаҳрида ўтган. 1944 йили мактаб ёшига етиб, 1954 йили уни битириб. Ватанига қайтишга рухсат берилгани боис, у 1955 йили ота-онаси билан Тошкент шаҳрига келади. Шу йили собиқ Совет армияси сафига хизматга қақрилади.

Армия сафидан қайтиб, Тошкент халқ хўжалиги институтига ўқишга киради. 1961 йил институтни тамомлаб, институт йўлланмаси билан Тошкент хўжалик ва маданий моллар савдо бошқармасида иқтисодчи бўлиб ишлайди. У шу соҳада 2007 йилгача ишлайди. Касбдошлари, савдо жамоаси олдида катта хурмат-эътиборга сазовор бўлади. У 2011 йили 64 ёшида вафот этади.

Фазлиддинхон 1962 йили Райҳонахонга уйланиб, уларнинг никоҳидан икки нафар ўғил ва бир нафар киз туғилган.

УЛУҒБЕК Фазлиддинхоннинг биринчи ўғли бўлиб, у 1963 йили Тошкент шаҳрида туғилган. У ўрта мактабни 1980 йил тамомлаб, Тошкент тиббиёт институти талабаси бўлади. Институтни имтиёзли диплом билан тугатган Улуғбек собиқ Ленинград шаҳри тиббиёт олийгоҳи аспирантурасига ўқишга юборилади. Аспирантурада ўқиб, илмий изланишлар олиб бориб, тиббиёт фанлари номзоди илмий даражасини ёқлашга муваффақ бўлади. Тошкентга қайтиб, шаҳарнинг турли шифохоналарида шифокор бўлиб ишлайди. Ҳозирда Онкология илмий текшириш институтида бўлим бошлиғи бўлиб ишлаб келмоқда.

Оилали, ўғил ва киз фарзандлари бор.

ОЙБЕК Фазлиддинхоннинг иккинчи ўғли бўлиб, у 1965 йил Тошкент шаҳрида туғилган. Мактабни битирган Ойбек 1982 йили Тошкент тиббиёт институтига ўқишга киради. Ўқишни битириб, институтда илмий ходим бўлиб ишлаб келмоқда.

Оилали, фарзандлари бор.

НИЛУФАРХОН Фазлиддинхоннинг ёлғиз қизи бўлиб, у 1968 йили Тошкент шаҳрида туғилган. 1985 йили ўрта мактабни тугатиб, шу йили Тошкент халқ хўжалиги институтини битириб, ҳозирда коллежда иқтисод фанидан дарс бериб, муаллималик қилмоқда.

Оилали, фарзандлари бор.

БОБУРХОН (1944-2001) Мунирахоннинг иккинчи ўғли бўлиб, у 1944 йили Хитойнинг Чоучак шаҳарчасида туғилган. Мактаб ёшига

етиб, маҳаллий мактабларнинг бирига кириб ўқийди, у ерда 4-синфгача ўқиб, 1955 йили ота ва онаси билан Тошкентга келади. Тошкентга келиб, ўқишни давом эттириб, етуклик аттестатини олади. Хужжатларини Тошкент тиббиёт институтига топширади. 1967 йил ўқишни битириб, институтда кичик илмий ходим бўлиб ишлайди. Кейинчалик мазкур институтнинг аспирантурасига кириб, тиббиёт фанлари номзоди илмий даражасини олган Бобурхон ўзининг илмий изланишларини амалиётга қўллаш мақсадида, Тошкент шаҳар 16-шифохонасида жарроҳлик бўлимида ишлайди. У ерда илмий изланишлар олиб боради ва докторлик диссертациясини ёқлаб, тиббиёт фанлари доктори илмий даражасини олади. Бобурхон иш фаолияти давомида бир қанча шогирдлар тайёрлайди, бир қанча ўқув-методик қўлланмалар, илмий мақолалар тайёрлаб нашр қилдиради. Қандли диабет касаллигини даволаш ҳақида ва жарроҳликда қўлланиладиган услублар соҳасида кўплаб илмий китоблар чоп эттириб, профессор илмий унвонига сазовор бўлади. Изланувчан олим 2001 йил 57 ёшида вафот этади. Уни Чимир ота қабристонига дафн қилишади.

Бобурхон 1972 йил Солиха исмли қизга уйланиб, уларнинг никоҳидан Барнохон 1973 йил, Хулкархон 1974 йил ва Алишерхон 1978 йилда туғилган. Бобурхон шифокорлар сулоласини яратган бўлиб, унинг ўғил ва қизлари шифокор бўлиб етишган. Ҳаммалари тиббиёт фанлари номзоди илмий даражасини ёқлаб, шаҳар шифохоналарида ишлаб келмоқдалар.

БАҲОДИРХОН Мунираҳоннинг учинчи ўғли бўлиб, у 1947 йил Хитойнинг Чоучак шаҳрида туғилган. Унинг болалик даври Чоучак шаҳрида ўтган. У етти ёшга киргач, бошланғич таълимни Чоучак шаҳрининг мактабларидан бирида бошлайди. Иккинчи синфга ўтганида ота ва онасига ватанига қайтишга ижозат этилади. Улар 1955 йили Тошкент шаҳрига қайтиб келадилар. Баҳодирхон шаҳар мактабларининг бирида ўрта маълумот олади. 1965 йили собиқ Совет армияси сафларига чақирилиб, уч йил хизмат қилиб қайтади. Армиядан қайтган Баҳодирхон Тошкент Ависозлик институтига ўқишга киради, у ерда беш йил ўқиб, муҳандис авиасоз ихтисослигини эгаллаб, Чкалов номидаги Тошкент авиация ишлаб чиқариш бирлашмасида муҳандис бўлиб хизмат қилади. Ўзбек нефт ва газ бирлашмасида, кейинчалик Давлат кўчмас мулк бошқармасида бош директор ўринбосари лавозимларида ишлаган. 2007 йил нафақага чиққач, катта бир оиланинг бобоси бўлиб, бахтли ҳаёт кечирмоқда.

Баходирхон 1975 йил Жўрахон исмли қизга уйланган, уларнинг никоҳидан Ботирхон 1976 йил, Камолахон 1978 йил ва Бехзодхон 1980 йил туғилган.

НОДИРАХОН Мунираҳоннинг тўнғич қизи бўлиб, у 1935 йили Хитойнинг Чоучак шаҳрида туғилган.

Нодираҳоннинг ёшлиги Хитойнинг Чоучак шаҳрида ўтган. У мактаб ёшига етиб, маҳаллий мактабларнинг бирига кириб ўқиб, ўрта маълумот олади. Замонасининг зиёли кишиларидан бўлган Фузайл махсум қизи Нодираҳонни Урумчи шаҳрига олий мактабга ўқишга юборади. Нодираҳон у ерда Шаркий Туркистон университетининг биология бўлимига ўқишга киради.

1955 йил ўқишни битириб шу йили ота ва онаси билан Тошкентга қайтиб келишади. Нодираҳон юқумли касалликлар шифохонасининг биохимия лабораториясига ишга киради ва шу ерда нафақага чиққунга қадар ишлайди.

Нодираҳон 1960 йил Фузайл махсумнинг жияни Мирпўлат Самадовга никоҳ қилинган эди. Уларнинг никоҳидан уч нафар қиз ва бир нафар ўғил дунёга келган. Қизлар Шоираҳон 1960 йил, Сурайёхон 1963 йил, Олимахон 1970 йил, ўғил Дилмуродхон 1962 йилда туғилган.

Нодираҳон қизлари ва ўғлига олий маълумот бериб, уйли-жойли қилган. У ҳозирда турмуш ўртоғи Мирпўлат домла билан бахтли ҳаёт кечирмоқда.

НОИЛАХОН Мунираҳоннинг иккинчи қизи бўлиб, у 1939 йил Хитойнинг Чоучак шаҳрида туғилган. Ноилаҳон Чоучак шаҳар ўрта мактабларининг бирига ўқишга киради. У ерда 8-синфда ўқиб юрганида ота-онасига Тошкентга қайтишга ижозат этилади. У ота-онаси билан Тошкентга келади. Ноилаҳон Тошкентда ўқишни давом эттириб, шаҳарнинг 40-сонли мактабига кириб, ўрта маълумотни олади. 1961 йили Тошкент тиббиёт институтига ўқишга киради. Уни 1966 йил тамом қилади ва институт йўлланмаси билан Тошкент вилояти Гишткўприк қишлоғи поликлиникасига шифокор бўлиб ишга юборилади. У тиришқок, зехнли бўлгани учун поликлиниканинг бош шифокори этиб тайинланади.

Ноилаҳон 1965 йили Усмонов Шухратга никоҳ қилинган бўлиб, уларнинг никоҳидан уч нафар қиз туғилган. Қизлар Лолахон 1965 йил, Нигораҳон 1968 йил ва Наргиза 1981 йилда туғилган.

Лолахон ва Нигорахонлар шифокор, Наргизахон банк ходимаси бўлиб ишлаб келмоқда.

ШАФИЯХОН Мунирахоннинг учинчи қизи бўлиб, у 1941 йил Хитойнинг Чоучак шаҳрида туғилган. У 1948 йили мактабнинг биринчи синфига ўқишга боради. Еттинчи синфга ўтганида ота-онаси билан ватанига қайтишади. Шунда у ота ва онаси билан Тошкентга қайтиб келади. Мактабда ўқишни давом эттириб, ўрта маълумот олади. Етуклик аттестатини олган Шафияхон Тошкент чет тиллар институтининг француз тили бўлимига ўқишга кириб, уни битириб чиқади ва Тошкент мактабларида ўқувчиларга француз тилидан сабоқ беради.

Шафияхон 1968 йили Бахтиёр Соатовга никоҳ қилинган бўлиб, уларнинг никоҳидан 1969 йилда Дилфузахон дунёга келган.

Хотимахон Мунирахоннинг тўртинчи қизи бўлиб, 1943 йил у ҳам Чоучак шаҳрида туғилган. Мактаб ёшига етиб, Чоучак шаҳрининг маҳаллий мактабларининг бирига ўқишга боради. Мактабнинг бешинчи синфига ўтганда ота-онаси билан Тошкентга келади. Тошкентда ўқишни давом эттириб, тўлиқсиз ўрта маълумот олиб, 7-синфни битиради. Оиладаги моддий аҳвол сабабли кундузи ишлаб, кечкурун кечки ишчи-ёшлар мактабида ўқиб, етуклик аттестатини олади. Илм-фанга қизиққан Хотимахон 1963 йили Тошкент Политехника институтининг кимё-технология бўлимига ўқишга киради. Хотимахон 1968 йили институтни имтиёзли диплом билан тамом қилиб, мазкур институтнинг аспирантурасида ўқишга қолдирилади. Шу йили турмушга чикиб, кетма-кет фарзандлар туғилгани боис, у аспирантурани тугата олмай, асиссентлик лавозимида ишлайди, кейинчалик ўқитувчи ва катта ўқитувчи бўлиб, нафакага чиккунга қадар талабаларга сабоқ беради.

Юқорида баён қилганимиздек, Хотимахон ўзининг холаваччаси Талъаталига никоҳланган бўлиб, уларнинг никоҳидан Анварали 1970 йил, Аҳмадали 1972 йил, Асадали 1974 йил ва Акмалали 1982 йил туғилган.

ОЗОДАХОН Мунирахоннинг бешинчи қизи бўлиб, у 1949 йили Хитойнинг Чоучак шаҳрида туғилган. У олти ёшга тўлганида ота-онаси билан 1955 йили Тошкент шаҳрига келади. У ёшлигиданок мусиқа тинглашни ёқтирар, мусиқали тадбир ва анжуманларда қатнашарди, мусикадан хабардор кишилар билан дўстлашар эди. Му-

сикага бўлган хавас уни 1956 йили Глиер номидаги мусиқа мактабига етаклаб келди. Мусиқа мактабини тамомлаган Озодахон 1966 йили Тошкент давлат консерваториясига ўқишга киради. 1971 йили консерваторияни тамомлаб, Тошкент мактабларида мусикадан дарс беради. У ҳозирда оиласи билан Америка Қўшма Штатларида яшамокда.

Озодахон Мансурхонга никоҳланган бўлиб, уларнинг никоҳидан икки нафар ўғил Санжархон ва Шоҳруххон туғилган.

РАВШАНОЙ Мунираҳоннинг олтинчи қизи бўлиб, у 1952 йили Хитойнинг Чоучак шаҳрида туғилган. У уч ёшга тўлганида отонаси билан Тошкентга келади. 1970 йили ўрта мактабни тамомлаб, ҳужжатларини Тошкент Авиасозлик институтига топширади. Кириш имтиҳонларини муваффақиятли топшириб Равшаной мазкур институтнинг талабаси бўлади ва у ерни 1975 йили тамомлаб, институт йўлланмаси билан Чкалов номидаги Тошкент авиасозлик бирлашмасининг 84-корхонасида муҳандис бўлиб ишлай бошлайди. Шу корхонада турли лавозимларда ишлаб, қарилик нафақасига чиқади.

Равшаной 1976 йили ўзи билан бирга ўқиган Баҳодирхонга турмушга чиқиб, уларнинг никоҳидан Бахтинур 1978 йил, Дурдонаой 1980 йил, Аббосхон 1984 йилда туғилган.

ФОТИМАХОН Мунираҳоннинг еттинчи қизи бўлиб, у 1955 йили Тошкент шаҳрида туғилган. Унинг болалик даври Тошкент шаҳрида ўтган. Уч ёшга тўлиб, болалар боғчасига бориб, у ердан 1962 йили шаҳар мактабларидан бирининг бошланғич синфига ўқишга боради, у ерни 1972 йилда битириб, Тошкент халқ хўжалиги институтига ўқишга киради. Фотимахон олийгоҳни 1976 йили тугатиб, иқтисодчи ихтисослигини эгаллаб, бир неча савдо корхоналари ва фирмаларида фаолият кўрсатади.

Фотимахон 1980 йили Тохирхонга никоҳланган бўлиб, уларнинг никоҳидан Фарҳодхон 1983 йил, Гулчеҳраҳон 1985 йил ва Комронбек 1991 йил туғилган.

Фарзандлари халқ хўжалиги тармоқларида ишлаб келмокда.

ЗАҲРОХОН Мунираҳоннинг саккизинчи қизи бўлиб, у 1958 йили Тошкент шаҳрида туғилган. Унинг болалик даври Тошкент шаҳрида ўтган. 1965 йили ўрта мактабни тугатиб, Тошкент халқ хўжалиги институтининг ҳисоб бўлимига ўқишга киради. 1979 йили олий маълумотли ҳисобчи бўлиб, “Ўзбекбирлашув” бошқармасида иш

бошлайди. Бу бошқарма тугатилиб, корхона тарқатиб юборилгандан сўнг Республика музейлар бошқармасига ҳисобчи бўлиб ўтади.

Захроҳон 1986 йили Абдурашидхонга никоҳланган бўлиб, уларнинг никоҳидан икки нафар ўғил Умидхон ва Абдуллахонлар туғилган.

МАҚБУЛАХОН (1923-1997) шахзода Фансуруллоҳбекнинг набираси Ҳумоюнхон бегимнинг иккинчи қизи бўлиб, у 1923 йили Тошкент шахрининг Лангар маҳалласида Шаҳобиддинхон махсум ва Ҳумоюнхон бегим оиласида туғилган.

У 1931 йил 41-мактабнинг иккинчи синфида ўқиб юрганида Хитойнинг Чоучак шахрига келадилар. У ерда Мақбулаҳон ўқишни давом эттиради. Кўп ўтмай укаси Норбўтахон ва онаси Ҳумоюнхон бегим вафот этади. Онаси вафотидан сўнг отаси бошқа бир аёга уйланади. Ўғай она ўғайлик қилиб, болалар билан яхши муносабатда бўлмайди. Айниқса, Мақбулаҳон ўғай онасининг жабр-зулмини кўп тортади. Опаси Мунираҳон узатилиб кетади.

1937 йили Шаҳобиддинхон эшон халқ душмани сифатида қамокқа олинади. Мақбулаҳон улғаяркан қалбидаги иймон ҳам куртак очиб борар ва ҳақиқатни қидирар эди. Мақбулаҳон ҳаётнинг азоб-укубатларни енга-енга балоғатга этади ва 1939 йили турмушга чиқади. У ота уйини келин бўлиб тарк этгач, энди ўзга бир оиланинг қизи бўлади, у ерни юрт тутади ва бир умр ўша уйда қолади. У ота уйида ўғай она қўлида кадрдон укаларини қолдириб кетаётганидан афсус ва надоматлар чекади. Унинг бутун умри болаларини ювиб-тараб, едириб-ичириш ташвиши билан ўтади. Мақбулаҳон ниҳоятда фариштали, диёнатли аёл бўлгани учун одамлар уни “Пошша ойи” деб атар эдилар. 1963 йили апрель ойида у оиласи билан Ғулча шахридан ватанига қайтади. Мақбулаҳон 1992 йили ўғли Ҳусанали, опаси Мунираҳон ва унинг жияни Бобурхон билан ҳаж сафарига боради. Мақбулаҳон 1997 йили 74 ёшида вафот этади.

Юқорида баён қилганимиздек, Мақбулаҳон 1939 йили 1920 йилда Тошкентнинг “Заргар” маҳалласида туғилган, 1933 йилдан бери ота-онаси билан Хитойнинг Ғулжа шахрида тижорат билан шуғулланиб келаётган Усмонали ўғли Бурҳоналига никоҳ қилинган эди. Уларнинг никоҳидан етти нафар ўғил ва тўрт нафар қиз туғилган. Ўғиллар: Султонали 1940 йил, Талъатали 1943 йил, Жавдатали 1950 йил, Шавкатали 1952 йил, Рашодали 1954 йил, Ҳусанали 1960 йил,

Дилшодали 1962 йилда туғилган. Қизлар: Мукаррамхон 1947 йил, Муфарраҳон 1957 йил, Муяссархон 1958 йил ва Муқадамхон 1964 йилда дунёга келган.

СУЛТОНАЛИ (1940-1995) Мақбулаҳоннинг тўнғич ўғли бўлиб, у 1940 йил Хитойнинг Ғулжа шаҳрида туғилган. Унинг болалик даври Ғулжа шаҳрида ўтган. У етти ёшида маҳаллий ўзбек мактабларининг бирига ўқишга боради ва у ерда ўн йил ўқиб, ўрта маълумотни олади. Отаси Бурҳонали билан бирга тижорат қилади. Султонали 1963 йили ота-онаси билан Хитойдан Қозоғистоннинг “қўриқ совхоз”ларининг бирига кўчиб келади. 1964 йили Тошкентга келиб яшайдилар. Тошкентга келган Султонали собиқ Совет савдо техникумига ўқишга кириб, уни битириб чиқади. Ва узок вақт “Олой” бозорида назоратчи бўлиб ишлади. У 1995 йили 55 ёшида вафот этади.

Султонали 1965 йили Саломатхонга уйланган бўлиб, уларнинг никоҳидан Саодатхон 1966 йил, Дилфузахон 1968 йил, Алишерхон 1969 йил, Ҳасанхон ва Зухраҳонлар 1975 йилда туғилган.

Саодатхон 1999 йил автоҳалокатдан вафот этган, у турмуш курган бўлиб, учта фарзанднинг онаси эди. Султоналининг бошқа фарзандлари ҳам оилали бўлиб, улар ҳам фарзандлидирлар.

ТАЛЪАТАЛИ Мақбулаҳоннинг иккинчи ўғли бўлиб, у 1943 йили Хитойнинг Ғулжа шаҳрида туғилган. Унинг болалик даври асосан Ғулжа шаҳрида ўтган. Мактаб ёшига етган Талъатхон Ғулжада очилган “ўзбек” мактабларининг бирига ўқишга киради. У ерда ўн йил ўқиб, ўрта маълумотни олади. Мактабни битириб, отаси Бурҳоналининг тижоратига кириб ишлайди. 1963 йили Қозоғистоннинг қўриқ совхозларининг бирига Хитойдан кўчиб бориб, яшай бошлайди.

1964 йили ота-онаси билан Тошкентга келади, шу ердан собиқ Совет армияси сафига чақирилади. Ҳарбий хизматдан қайтиб, техникум сиртқи бўлимини, сўнг Тошкент халқ хўжалиги институтини сиртдан ўқиб битирган. Институтни битириб, Госснаб (Давлат материал таъминоти) бошқармасида бош мутахассис бўлиб ва 1985 йили Тошвилоят-нефтьтаъминоти 6-бензин қуйиш шахобчаси бошлиғи бўлиб ишлайди.

2003 йили нафақага чиқади.

Талъатали 1968 йили Мунираҳон холасининг тўртинчи қизи Хотимаҳонга уйланган бўлиб, уларнинг никоҳидан тўрт нафар ўғил туғилган. Анварали 1970 йил, Аҳмадали 1972 йил, Асадали 1974 йил ва Акмалали 1982 йилда дунёга келган.

Анварали 1991 йили Дилбарга уйланган бўлиб, уларнинг никоҳидан Шаҳзодаҳон, Азаматали, Хонзодаҳон туғилган. 2008 йили Анварали Нигораҳонга уйланади ва уларнинг никоҳидан Бобирали оламга келган.

Аҳмадали 1992 йили Матлубаҳонга уйланган бўлиб, уларнинг никоҳидан Матирабону, Иродаҳон, Фаррухали, Зиёдаҳон ва Ҳилолаҳонлар туғилган.

Асадали 1996 йили Мавжудаҳонга уйланган бўлиб, уларнинг никоҳидан Бурҳонали, Абдуллоҳ ва Аминаҳонлар туғилган.

Акмалали 2004 йили Дилобарҳонга уйланган бўлиб, уларнинг никоҳидан Абдулазизали туғилган.

Талъатали рафиқаси Хотимаҳон билан 2004 йили муборак ҳаж сафарига бориб келган. Ҳозирда улар тўрт фарзандни уйли-жойли қилиб, ўн учта набиранинг хожи бобоси ва хожи бувиси бўлиб, бахтли ҳаёт кечириб келмоқдалар.

ЖАВДАТАЛИ Мақбулаҳоннинг учинчи ўғли бўлиб, у 1950 йили Хитойнинг Ғулжа шаҳрида туғилган. 1957 йили етти ёшга тўлган Жавдатали Ғулжа шаҳридаги ўзбек мактабларининг бирига ўқишга киради. Мактабнинг 6-синфида ўқиётганида ота-онаси билан Ғулжа шаҳридан чиқиб, Қозоғистоннинг кўриқ совхозларининг бирига кўчиб келиб, яшай бошлашади. 1964 йили Тошкент шаҳрига келиб жойлашадилар. У шу ердан собиқ Совет армияси сафига хизматга чақирилади.

Армия сафидан қайтган Жавдатали савдо дўконларида ишлай бошлайди.

1991 йили истиқлол очиб берган имкониятлардан кенг фойдаланиб, Жавдатали тижорат билан шуғуллана бошлайди. Натижа ёмон бўлмайди.

Жавдатали Эътиборхон исмли қизга уйланган бўлиб, уларнинг никоҳидан бешта қиз туғилган. Улар қуйидагилар: Шаҳнозаҳон, Дилнозаҳон, Дилафрўзхон, Адibaҳон ва Нигораҳон.

Қизларнинг ҳаммаси оилали, бахтли ҳаёт кечириб келмоқда.

ШАВКАТАЛИ Мақбулаҳоннинг тўртинчи ўғли бўлиб, у 1952 йили Хитойнинг Ғулжа шаҳрида туғилган. Шавкатали 1964 йили ота-онаси билан Тошкентга келишади. Тошкентда ўрта мактабни ўқиб, етуклик аттестатини олган Шавкатали Тошкент Политехника институтининг Тоғ-кон металлургия бўлимига ўқишга киради.

Институтни битириб, лойиҳалаш институтларида турли лавозимларда ишлайди. 1991 йилдан тижорат билан шуғуллана бошлайди.

Шавкатали 1979 йили Муҳаббатхонга уйланган бўлиб, уларнинг никоҳидан Мадинахон, Жаҳонгирхон ва Шухратхонлар туғилган.

РАШОДАЛИ Макбулахоннинг бешинчи ўғли бўлиб, у 1954 йили Хитойнинг Гулжа шаҳрида туғилган. Унинг ҳам болалик даври Хитойнинг Гулжа шаҳрида ўтган. У ерда бир оз яшаб, она юртлари Тошкентга қайтиб келадилар. Тошкентга келган Рашодали шаҳарнинг ўрта мактабларида маълумот олади. Армия ёшига етиб, собиқ Совет армияси сафларида хизмат қилади. Армия сафидан қайтган Рашодали Сергелидаги кимё базасига оддий ишчи бўлиб қиради.

Рашодали 1981 йили Машкурахонга уйланган бўлиб, уларнинг никоҳидан учта фарзанд туғилган.

ХУСАНАЛИ Макбулахоннинг олтинчи ўғли бўлиб, у 1960 йили Хитойнинг Гулжашаҳрида туғилган. 1964 йили Тошкентшаҳрига келади. Тошкентда ўрта мактабларнинг бирида ўқиб, етуклик аттестатини олади. Мактабни тугатиб, Тошкент Политехника институтининг механика бўлимига ўқишга қиради. Аммо иккинчи босқичга келиб, ўқишни ташлаб кетади ва собиқ Совет армияси сафларида хизмат қилади. Армиядан қайтиб, “Кучлик” нефт базасида ишлайди. Нефт базасида иш фаолиятини тугатгач, хайдовчи бўлиб ишлайди.

Хусанали 1986 йилда Марҳаматхонга уйланган бўлиб, уларнинг никоҳидан Маликахон, Ўғилой, Сайёрахонлар туғилган. Уларнинг ҳаммаси оилали. 2011 йили оғир касалликдан сўнг Марҳаматхон вафот этади. Бир йил ўтиб 2012 йил Хусанали Назокатхонга уйланади ва уларнинг никоҳидан Муҳаммад Умархонали туғилган.

ДИЛШОДАЛИ Макбулахоннинг еттинчи ўғли бўлиб, у 1962 йили Хитойнинг Гулжа шаҳрида туғилган. 1964 йили ота-онаси билан Тошкентга келиб, мактабларнинг бирида ўқиб, ўрта маълумот олади. Сўнгра у Тошкент Политехникумининг транспорт бўлимига ўқишга қиради. Техникумни битиргач, собиқ Совет армияси сафларига хизматга чақирилади. Армия сафларидан бўшаган Дилшодали савдо соҳасида ишлаб, кейинчалик ўзининг тижоратини йўлга қўяди.

Дилшодали 1987 йили Маҳбубахонга уйланган бўлиб, уларнинг никоҳидан Жаъфарали, Моҳинурхон ва Насибахон туғилган.

Дилшодали 2006 йили АҚШга бориш учун “Грин карт” ютиб олади ва оиласи билан Кўшма Штатларга ишлаш, яшаш учун кўчиб кетади.

Улар ҳозир АҚШда истикомат қилмоқдалар.

МУҲАРРАМХОН Мақбулахоннинг тўнғич қизи бўлиб, у 1947 йили Хитойнинг Фулжа шаҳрида туғилган. 15-16 ёшида ота-онаси билан Хитойдан чиқиб, 1964 йили Тошкентда яшай бошлади. Кундузи ишлаб, кечкурун кечки ишчи-ёшлар мактабида ўқиб, етуклик аттестатини олади, сўнгра Тошкент Политехника институтининг Автомобил йўллари бўлимининг йўл қурилиш иқтисоди ихтисослигини ботириб чиқади. Институт йўлланмаси билан шаҳар ободонлаштириш бошқармасида иқтисодчи, кейинчалик бош иқтисодчи бўлиб ишлайди ва шу ердан нафақага чиқади.

2008 йил Муҳаррамхон учун унутилмас, азиз ва муқаддас йил бўлиб кирди. У муборак ҳаж сафарига бориб қайтди.

Муҳаррамхон оилали. Учта фарзанди бор. Улар: Ҳамидуллохон, Нодирахон ва Гулчехраҳонлардир.

МУФАРРАҲХОН Мақбулахоннинг иккинчи қизи бўлиб, у 1957 йили Хитойнинг Фулжа шаҳрида туғилган. 1974 йили мактабни ботириб, Тошкент Политехника институтининг кимё технология бўлимининг “Дон сақлаш, дон маҳсулотлари технологияси” ихтисослигини тамом қилади. Институт йўлланмаси билан “Дон ва дон маҳсулотлари” ишлаб чиқариш бошқармаси марказий лабораториясига технолог, кейинчалик лаборатория мудирини бўлиб ишлайди ва шу ердан нафақага чиқади.

Муфараҳхон 1982 йили Хусанхонга никоҳланган бўлиб, уларнинг никоҳидан тўртта фарзанд туғилган. Улар: Музаффархон, Ҳасанхон ва Зухроҳон, Тоҳиржонлардир.

МУЯССАРХОН Мақбулахоннинг учинчи қизи бўлиб, у 1958 йили Хитойнинг Фулжа шаҳрида туғилган. Муяссархон ҳам Тошкентга келиб шаҳар мактабларидан бирини тугатиб, Тошкент Политехника институтининг кимё технология бўлимининг “резина технологияси” ихтисослигига ўқишга киради. Муяссархон 1979 йили мазкур институтни ботириб, бир оз ўз ихтисослиги бўйича ишлаб, ҳозирда “Сағбон нон” корхонасида бош технолог бўлиб ишламоқда.

Муяссархон 1990 йили Рустамхон Қаюмовга никоҳланган бўлиб, уларнинг никоҳидан икки нафар ўғил – Улуғбек ва Ҳумоюнбеклар туғилган.

МУҚАДДАСХОН Мақбулахоннинг энг кенжа тўртинчи қизи бўлиб, у 1964 йили Тошкент шаҳрида туғилган. Унинг болалик

даври Тошкент шаҳрида ўтган. Мактаб ёшига етиб, биринчи синфга ўқишга боради. 1981 йили ўрта мактабни битиради. Шу йили тиббиёт техникумига ўқишга киради, у ерда ўрта тиббий маълумот олиб, туман СЭСида ходима бўлиб иш бошлайди. Кейинчалик етакчи ходима бўлиб хизмат қилади.

Муқаддасхон 1985 йили Иброҳимбекка никоҳланган бўлиб, уларнинг никоҳидан Илҳом, Нигора ва Давронлар туғилган.

ПОДШОСОҲИБАХОН хонзода Фансуруллоҳбекнинг иккинчи қизи бўлиб, у 1896 йили Тошкент шаҳрида туғилган. Онаси Тўра Сучукойим эди. Подшосоҳибахон ўша пайтда ҳаёт бўлган бувиси Худоёрхоннинг сеvimли, донишманд аёли Масъудахон (Оғача)ойим қўлида тарбияланади. Отаси Фансуруллоҳбек қизи Подшосоҳибахоннинг ўз даври анъанасига кўра форс, араб ҳамда рус тилларини ўрганишига шароит яратиб беради. У савод чиқариб, илмли ва одобли қиз бўлиб етишади.

Тошкент ва Фарғонага бобом Саййид Умарбек туфайли бориб-келиб яшаб юрган катга бувим Мунисхон пошша (Худоёрхон бобом аёлларидан бири) ва кундошлари Масъудахон (Оғача)ойим ўрталарида илик дўстона муносабат, борди-келди бўлган.

Кунларнинг бирида суҳбатлашиб ўтирган кундошлар балоғат ёшига етган набиралари Саййид Муҳаммад Оллоҳёрбек ва Подшосоҳибахонларнинг бирга оила қуришларига аҳд қиладилар. Оналарининг битимига ака-укалар қарши бўлмай, тез орада ёшларнинг тўйини ўтказиб, бир-бирлари билан куда бўладилар.

Саййид Муҳаммад Оллоҳёрбекнинг онаси Худоёрхоннинг она бир сеvimли укаси Султон Муродбекнинг қизи Марҳаматхонойим эди. Икки ёш Тошкент шаҳрида бахтли ҳаёт кечира бошлайди.

Саййид Муҳаммад Оллоҳёрбек ва Подшосоҳибахонларнинг никоҳидан Андолхон исмли қиз туғилган. Андолхон балоғат ёшига етиб, вафот этиб уларнинг никоҳи бузилади.

Подшосоҳибахон тоғаси Жўрабек Додхоҳнинг ўғиллари хонадонида Қорасувда яшаб, ўша ерда вафот этади.

 Шоҳруҳбек Умаров. ХУДОЁРХОН АВЛОДЛАРИ ТАРИХИ
НАЗИРХОН СЎФИБЕК ЎҒЛИ ИБН ШЕРАЛИХОН
(1855 – 1908)

Назирхон Сўфибек ўғли Тошкентга кўчиб келиши билан кейинчалик Насриддинхон ва Худоёрхоннинг бошқа фарзандларига узоқ йиллар ҳомийлик қилиб, уларнинг тарбия ва улғайишларида вафотига қадар катта ҳисса қўшган.

Сўфибек Худоёрхоннинг акаси бўлиб, отаси Саййид Шералихоннинг Сўнаоим исмли аёлидан туғилган эди. Оналари бир бўлгани учун Сўфибек акаси Маллахон билан аҳил-инок, сирдош маслакдош эди. Худоёрхоннинг фармони билан 1852 йили Маллахон Тошкент шаҳрига, Сўфибек Андижон шаҳрига ҳоким этиб тайинланади. 1853 йили Маллахон укаси Худоёрхонга бўйсинишдан бош тартади. Хонга қарши чиқа бошлади. Маллахон урушларда мағлуб бўлиб, 1853 йили Андижонда баъзи лашкарбошилари билан Бухорога кетади. 1856 йили Сўфибек ўғиллари Назирбек, Муродбек, Зафарбекларга суннат тўйи ўтказди. Бу тўйга гуноҳи Худоёрхон томонидан кечирилган Маллахон, Сўфибек ҳамда Худоёрхон ва Султон Муродбеклар қатнашади. Тўйда ака-укалар учрашиб, бундан сўнг аҳил бўлишга, бир бирларини қўллаб қувватлашга келишиб оладилар. Тахтга даъвогарлик қилувчилар орасида Рустамхон тўра бошлик гуруҳ тўйда Худоёрхонга суикасд уюштирмоқчи бўлишади. Суикасд амалга ошмайди, аммо хонни пойтахтда йўқлигидан фойдаланиб, муҳолиф гуруҳ кўзғолон кўтаришади. Худоёрхон Андижонда туриб Муҳаммад Ниёз мингбошини Қўқонга юборади. Исён бостирилиб бошлиқлари сургун қилинади, баъзилари ўлдирилади.

1857 йили Бухоро амири босқинчиларига қарши бўлган халқ урушга шайланиб, мудофаа воситаларини қураётган бир пайтда турли гуруҳлар орасида ҳокимият учун курашаётган жараёнларга тортилиб қолган Маллахон, қирғизларнинг бир гуруҳига орқа қилиб, хонлик тахти учун курашга аралашади. 1858 йили ака-ука ўртасида қаттиқ жанг бўлади. Сўфибек ўз қўшини билан Маллахон томонга ўтиб кетади ва Худоёрхон тор-мор этилади. Мағлубиятга учраган Худоёрхон укаси Султон Муродбек билан Хўжандга, кейин Бухорога ўтиб кетади.

1858 йили 13 ноябр жума куни эрталаб Маллахон укаси Сўфибек билан Қўқонга кириб, хонлик тахтига ўтиради. 1859 йилнинг бошида Сўфибек тўсагдан вафот этади. Отадан эрта айрилиб етим бўлиб

қолган Назирхон укалари билан амакиси Маллахоннинг қаромоғида қолиб кетадилар.

1862 йилда Маллахон суиқасд натижасида ўлдирилади. Амакисининг ўлиmidан сўнг Назирхон Тошкентга амакиваччаси Маллахоннинг ўғли Султон Саййидхоннинг олдига боради.

1863 йили Султон Саййидхон Қўқон тахтига ўтказилади. Алимқули Фарғона амирлашқари бўлиб олиб, барча бошқарувни ўз қўлида сақлайди. Бу даврда рус империяси қўшини кетма-кет Қўқон хонлигига тегишли ерларни босиб олиб, 1864 йилнинг кузида Тошкентга яқинлашади. 1865 йил Тошкент олинади. Тошкентни ҳимоя қила туриб амирлашқар Алимқули ярадор бўлади ва ҳалок бўлади.

Шу йили Бухоро амири Музаффар ёрдамида Худоёрхон Қўқонга қайтади ва хонлик тахтини қайта эгаллайди.

Бухоро амири талаби билан Султон Саййидхон ва у билан бирга Назирхон Бухорога юборилади. Ўн ёшли Назирхон Бухорода ўқийди. Бухоро амирини назорати ва тарбиясида бўлади. Балобат ёшига етиб қолган Назирхон амирнинг кўрсатмаси билан Бухородан Қоратегин вилоятига келади. 1872 йил Қоратегин ҳокимининг қизига уйланади. 1873 йили бухоролик ва қирғизлардан аскар тўплаб Олойга келади. Бухоро амири талабларига итоат қилмай қўйган Худоёрхонда алами бўлгани учун Назирхонга “Қўқонга хон бўласан” деб, ҳарбий ёрдам беради. Қўқонга хон бўлиш ҳавасида юрган Назирхонни ҳаракатидан воқиф бўлган Худоёрхон, унга қарши укаси Султон Муродбекни Қўқон аскарига бош қилиб жўнатади. Сон жиҳатдан кўп бўлган Қўқон аскарига Назирхон таслим бўлади. Орқага Бухорога қайтишга илож тополмай Қўқонда Худоёрхоннинг ғазабидан кўрққан Назирхон, оиласи билан Тошкенга рус ҳукумати ихтиёрига ўтиб кетади. Рус ҳукумати Назирхон ва оиласига нафақа тайинлайди. Обухов кўрғонидан уй жой беради. Қир ариқ, Қоплонбек атрофидан шоли ва пахта экиш учун ер ажратади. Назирхон сиёсатга аралашмай тинч яшай бошлайди.

1876 йили феврал ойида Қўқон хонлигининг ерлари Россия империяси томонидан босиб олинди, Фарғона вилояти тузилади.

1875-1876 йилларда охириги хон Худоёрхоннинг ҳаёт бўлган яқин авлодлари Қўқондан чиқарилиб, Тошкент шаҳрига юборилади. Тошкент шаҳрида яшаётган Назирхон уларга бош қош бўлиб туради.

Ибрат ўзининг Фарғона тарихи китобида "...Бубеклар (хонни ўғиллари Муҳаммадаминбек, Сайид Умарбек, Бинёминбек, Фансуруллоҳбек) ичинда ҳаммаларини катта қариялари алоҳол Назирбекдурлар. Бул киши хоннинг акалари Сўфибегимни ўғилларидир. Кўб музаввик сўзлашадурғон муфаррик кишидурлар, Тўрақўрғонга ҳоким ҳам бўлғон эдилар..." деб ёзган.

Амакиваччалари билан жуда яхши алоқада бўлиб, улар билан борди-келдини узмаган Назирхоннинг бир қанча аёллари бўлиб, фарзандлари асосан уч аёлидан туғилган эди.

Назирхон билан Қоратегин ҳокимининг қизидан ўғиллар: Музробхон, Муаззамхон оламга келган.

Назирхон билан Бастинисабегимдан ўғиллар: Абдулқаҳҳорбек, Абдулаҳадбек, Шаҳриёрбек, қизлар: Санобархон, Гулосхон, Ҳидоятхон таваллуд топган.

Назирхон билан Китобнинг собиқ беки Бобобекнинг сиглиси Иқболой (Иқлимой)дан Баҳодирхон ва Ҳаётхонлар туғилган.

МУЗРОБХОН НАЗИРХОНОВ (1875-1917). Қошлари қалин, сочи жингалак, кўзлари кўкиш дуркун гавдали Музробхон Назирхоннинг тўнғич ўғли бўлиб, Қоратегин ҳокимнинг қизидан туғилган эди. Кўриниши, гап сўзи Қоратегинларга хос бўлиб, ёшлик даври отаси Назирхоннинг Ҳудоёрхон билан ёвлашиб, юрт талашиб юрган кезларига тўғри келади.

Рус ҳукумати отасига ажратган Обухов қўрғонида нўғой, рус, татар, козоқ ва қирғиз болалари орасида ўсиб катта бўлади. Рус, козоқ ва татар тилларини ўрганиб қолган Музробхонга Назирхон ҳарбий таълим бериш мақсадида Оренбург кадетлар мактабида таълим олаётган амакиваччалари олдига юборади. Аммо соғлиги панд бериб, у Тошкентга қайтиб келади. Амакиси Маллахонни қаттиқ ҳурмат қилган козоқ бойларига ҳам тилмоч, ҳам олди сотдида шерик бўлиб ишлай бошлайди.

Туркистон генерал губернаторлигида ишлаётган Ибн Яминбек (Ҳудоёрхоннинг тўртинчи ўғли) жияни Музробхонни ёнига олади, губернаторликнинг туб аҳоли вакиллари билан воситачи тилмоч котиб бўлиб ишлайди.

Назирхон балоғат ёшига етган Музробхон никоҳига гўзал, оқила Мاستонбибини олиб беради. Музробхон ва Мاستонбибини никоҳидан Байзохон, Мамлакатхон, Қубайисхон, Ҳамзахон ва Салоҳиддинбеклар

туғилади. Музробхон узок умр кўрмайди. Ўғли Салоҳиддинбек олти ёшга етганда 1917 йил касалликдан вафот этади. У “Тешик қопқоқ” қабристонида дафн этилган.

Музробхоннинг тўнғич қизи **Байзохон** нафис бир хуснга эга бўлиб, сочлари тим қора узун эди, шунинг учунми тезда кўзга ташланиб совчилар кела бошлайди. Тошкент шаҳрининг машхур бойларидан бири бўлган Муқонбек укаси Муҳаммадалибекка у пайтда ҳаёт бўлган Назирхондан набираси Байзохон қўлини сўрайди. Назирхон розилигини беради.

Музробхон 16 ёшли қизи Байзохонни 1905 йили келин қилиб Муқонбекнинг укаси Муҳаммадалибекка узатади. Байзохон ва Муҳаммадалибеклар ахил-иноқ бўлиб Тошкент шаҳрини Чувалачи маҳалласида яшай бошлайдилар. Уларнинг никоҳидан 1907 йили Қуддусали туғилади. Кейинчалик бу бола машхур болалар шоири бўлиб етишади. Собиқ Иттифоқ ва Республикада болалар шоири Қуддус Муҳаммадий номи билан машхур бўлиб кетади.

Қуддус Муҳаммадий (1907-1987). Ёш китобхонлар муҳаббатини қозонган Қуддус Муҳаммадий республикада янги шаклланаётган болалар адабиёти мактабининг асосчиларидан биридир.

Маълумотларга қараганда, бўлғуси адибнинг катта аммаси, Худоёрхоннинг келини Муаззамхон ғоятда зеҳни ўткир, хушфёъл аёл бўлган. У латифа, халқ мақоллари, ғазал, шеър, дoston ва эртақлар сўзлашга уста бўлган экан. Шундан бўлса керак, бўлажак шоирнинг болалик чоғлари Муаззамхонлар ҳовлисида ўтган экан. Қуддусали аммасидан ғазал ва эртақлар сўзлаб беришини илтимос қилар экан. Муаззамхон жиянининг бошини силаб ё Бедил, ё Яссавий ё Машрабдан бирор ғазал, ёки бирор эртақ айтиб берар экан. Уларни эшитиб Қуддусали аммасининг уйида ухлаб қолар, хавотир қилгани учун отасидан дакки эшитар экан.

Октябр тўнтариши, бўлажак шоирнинг ҳаётига мусибат бўлади.

Амакиси Муқонбекни ва отаси Муҳаммадбекни ёт унсур деб мол мулк, ерларини тортиб олган шўролар ҳукумати уларни “қулоқ” деб эълон қилади.

Ёш Қуддусали ва Хадичахонлар оналари билан қолади. “Қулоқни хотини”, “қулоқнинг ўғли” ва “қулоқнинг қизи” деган номларни эшитиб, ўша даврда ўлмайд яшаб қолиш учун бу хонзодалар чора излайдилар. Байзохон бир камбағал дехқонга турмушга чиқади.

Хадичахон ва Қуддусали “етим боламиз” деб болалар уйига жойлашадилар. Шундай қилиб ижтимоий чиқишларини беркитиб, Байзохон камбағал деҳқон хотинига ва ака-сингил етимга айланадилар.

Қуддус Муҳаммадий ўз фаолиятини ўқитувчиликдан бошлайди. Мактабда табиат фанидан дарс беради. Шоирнинг сўзига кўра, ўқитувчилик касби уни шоир бўлишига сабаб бўлган. Ўшанда шоир дарсларни қизиқарли ўтказиш учун, ўтказилган ҳар бир дарс мавзуси юзасидан шеър ёзиб ўқувчиларга ўқиб берар экан. Натижада дарс ўқувчиларга яхши етиб борибди. Бу воқеадан дарак топган мактаб директори мактаб ўқитувчилари ва ўқувчилари учун очик дарс ўтиб беришни илтимос қилади. Очик дарс жуда қизиқарли ўтади. Бу дарсда фойдаланилган шеърларни “Маданий инкилоб” (ҳозирги “Ўқитувчилар” газетаси) босиб чиқаради.

Ўшандан кейин Қуддусали болалар шеърятни фидойисига айланади, бир кун шеър ёзмаса уйқуси келмай қолади. Қуддус Муҳаммадий болалар психологиясининг билимдони, шоир, тажрибакор, табиатшунос, бекиёс муаллим бўлиб ном чиқаради.

Тақдир бўлиб Қуддусали болалар боғчасида тарбиячи бўлиб ишлаб юрган Муборақхонни кўриб ёқтириб қолади. 1933 йили уларнинг тўйи бўлиб ўтади. Улар биргаликда яшаган даврида фарзанд бўлмайди ва улар ажраб кетадилар.

1940 йили Қуддус Муҳаммадий улкан ўзбек шоири, халқ оғзаки дostonларининг билимдони самарқандлик Ислom шоир билан бирга ишлайди. У дўмбира билан куйлаган ҳар бир халқ дostonларини оғзидан ёзиб олишга муяссар бўлади. Самарқандга кетиши олдида бўйдоқ юрган Қуддус Муҳаммадий Ёдгорхонга уйланади ва беш йил давомида Самарқандда Ислom шоир яшайдиган Нарпай районидаги мактабга директор, ҳам Ислom шоирга шахсий котиб бўлиб ишлайди. Бу орада 1941 йил тўнғич ўғли Қўчқорбек туғилади. Улуғ Ватан уруши тугаб Тошкентга қайтган шоир Ислom шоирдан ёзиб олинган терма, дoston ва шеърларни ҳукуматга топширади.

Қуддус Муҳаммадий фақат ўзининг ижодини эмас, балки ўзининг бутун ҳаётини болаларга, болалар адабиётига бағишлаган фидойи инсон эди.

Қуддус Муҳаммадий инсон сифатида ҳам, ўз асарларига ўхшаган оддий, самимий. Уни кўрмаган одам унинг шеърларини ўқиб, у ҳақда тасаввур қилиши мумкин. У ўзининг Ёдгорхон билан қурган оддий,

камтарона турмушидан ўғиллар: **Кўчқорбек** 1941 й. (рафикаси Дилбар. Фарзандлари: Комил, Абдурахмон, Дилором. Комил Фирузага уйланган ва уларни Азизбек, Иброҳим ва Лазиза исмли болалари бор; Абдурахмон ва Салтанатдан Абдурахим, Малика ва Мадина; Дилором билан Бахтиёрдан Бехруз ва Бекзодлар оламга келган), **Тожибек** 1946 й. (ўғиллари: Навобек, Аълобек, кизлари: Байзохон, Фарида, Зиёда, Ирода. Навобек Лаълиой билан оила куриб Маликабону, Мадинабону ва Қуддусалибек исмли фарзандалари бор. Аълобек 2001 йили Лобар билан оила қурган. Байзохоннинг Дилафруз, Мехрибону ва Муҳаммадалибек исмли болалари; Фаридани Файзуллоҳ билан Марҳабо, Холмурод, Муҳаббат, Азамат; Зиёданинг Ўткирбек билан Зилола, Асилбек, Камола, Ҳасанбек ва Ҳусанбек; Ироданинг Алимардон билан Улуғбек, Азизбек ва Нодира исмли фарзандлари бор), **Шодибек** 1949 й. (рафикаси Муаттархон. Қизи Мўътабархон. У Шухратжон билан оила куриб Наима, Самира ва Козимбек исмли фарзандлари бор), **Тинчлик** 1953 й. (турмуш ўртоғи Мунира. Ўғли Нодирбек, кизлари Мурувват, Муниса. Нодирбекни Турсуной билан никоҳидан Сумайя ва Хадижа исмли кизлари бор. Мурувват Элдор билан оила қурган ва уларнинг Фарангиз, Муҳаммадали, Муҳаммадризо номли болалари бор.), кизлар: **Баҳорой** 1952 й. (турмуш ўртоғи Ҳасан, фарзандлари: Динара, Нодира, Наргиза, Камола, Жавоҳир), **Нихолой** 1954 й. (турмуш ўртоғи Алиакбар. Фарзандлари Алиасқар, Сирожиддин ва Садриддин), **Бахриой** 1956 й. (эри Улуғбек, фарзандлари Чарос, Бахтинур), **Зебоой** 1958 й. (турмуш ўртоғи Тохир, қизи Зийнат), **Гулиой** 1961 й. (турмуш ўртоғи Рихситилла. Болалари Шохрухмирзо, Муҳаммадиёр, Моҳистара). фарзандлар кўради. Доим болалар ардоғида, болалар орзу истаклари, қувватлари ва шодликлари билан яшаган шоирга Оллоҳ узоқ умр беради. Ўзбекистон халқ шоири, “Ҳамза” номидаги Давлат мукофотининг лауреати, бир неча давлат мукофотларининг нишондори Қуддус Муҳаммадий 90 ёшида, 1997 йили 22 июнда вафот этади. Уни “Тешик қопқоқ” қабристонига дафн қилишган.

Азизбек Мирсаидов (1926-1993). Азизбек Мирсаидов Музробхоннинг тўнғич қизи Байзохоннинг иккинчи ўғли бўлиб, 1926 йили Тошкент шаҳрида туғилади.

Қулоқ қилиниб қамокга солинган Муҳаммадбек узоқ яшамайди, ўғил-қизларини Байзохонга қолдириб, ўзи Оллоҳга омонатини топ-

ширди. Кулоқнинг хотини деб қувилган, эридан ажраб, нима қилишини билмай қолган ёш бева Байзохонни, юқорида баён қилганимиздек Мирсаид исмли камбағал деҳқон ўз химоясига олади. Ўғлини болалар уйига, қизларини тоғаларининг кўлида қолдириб, Мирсаид билан турмуш қуради. Уларнинг никоҳидан 1926 йили Азизбек исмли ўғил туғилади.

Азизбекнинг бошидан кўп оғир кунлар ўтган. Онаси Бойзохон вафот этганда Азизбек 8-10 ёш бола бўлиб, ўрта мактабнинг бошланғич синфларида ўқир эди. Унинг ўсмирлик даврида Улуғ Ватан уруши бошлади. Ҳамма ўсмир йигитлар қатори фронтга бориб урушда иштирок этишни орзу қиларди. Ҳали ёш бўлгани учун унга чақирув қоғози келмас, бир неча бор ҳарбий комисариатга бориб, ҳарбий хизматга олишларини илтимос қиларди. Ниҳоят 1943 йили ёши 17 га етган Азизбекка чақирув қоғози келмай ўзи кўнгилли тарзда Украина-Белорус фронтига немисларга қарши курашга боради. Азизбек танк дивизиясида танкчи ёрдамчиси бўлиб хизмат қила бошлайди. Танкда жанг қилиш сирларини тез ўзлаштириб олган Азизбек немис фашистларини Белоруссия ва Украина ерларидан қувиб чиқаришда жонбозлик кўрсатади. Шарқий Европа давлатларидан Польшани озод қилишда қатнашиб, 1945 йил 9 май ғалаба кунига етиб боради. Ғалабадан кейин ғарбий Украинани ажратиб олишга уринаётган Бендераларга қарши курашиб, ғарбий Украинада жойлашган танкчилар дивизиясида бир муддат туриб қолади. 1946 йили қисм йўлланмаси билан у Ленинград Танкчилар ҳарбий ўқув билим юртига ўқишга юборилади ва у ерда 1951 йилгача таълим олади. Билим юртини битиргач лейтенант ҳарбий унвонига эга бўлади. Билим юртини битирув кечасида таклиф қилинган қизлар орасидан Нина Егоровна исмли гўзал украин қизи билан танишиб, уни ёктириб қолади. Ёшлар аҳду-паймон қилишиб, севишиб турмуш қурадилар ва Ленинградда яшаб қоладилар. 1952 йили қизи Светлана туғилади. Шу йили Азизбек Белоруссияга ҳарбий хизматга юборилади. Ҳарбий хизматни у Борисов шаҳрида ўтайди. Ўша ерда 1958 йили ўғли Сергей туғилган.

1958 йили Азизбек амакиси жанозасига келганида отаси Мирсаид уни Тошкентда қолишига ундайди. Ёши улғайиб қолган отаси илтимосини қайтара олмаган Азизбек Тошкентда қолади. Хотини ва болаларини Тошкентга чақиради.

Шу йили собиқ танкчи, катта лейтенант Азизбек Тошкент шаҳар

давлат автоинспексиясига капитан унвони билан ишга қабул қилинади. Азизбек ўзининг моддий аҳволини тиклаб олиб, хотини Нина ва фарзандлари билан бахтли ҳаёт кечири бошлайди. Шундай кунларнинг бирида аввал отаси 1963 йили вафот этади. Кейин бир кун хотини Нина беҳосдан электр токи бор очик симни ушлаб олади. Ҳамма ери нам бўлган аёлни бир зумда ток уради ва у 1970 йил фожиали ҳалок бўлади. Аёлининг ўлимидан сўнг Азизбек чуқур қайғуга ботиб, ўзига келолмай қолади ва хизматдан бўшатилади. У Тошкент шаҳар қурилиш бош бошқармасига қарашли 1-нчи автоҳўжаликда механик бўлиб ишлай бошлайди.

1970 йили қирқ беш ёшдаги Азизбек хотини вафотидан сўнг Дилором Исроилова деган аёл билан танишиб, у билан учрашиб юради. Дилором ўзига тўқ, бадавлат аёл бўлиб, экскаватор ремонт заводи ошхонасида бош ошпаз бўлиб хизмат қилар эди.

1971 йили Дилором ва Азизбеклар турмуш курадилар. Уларнинг никоҳидан Иброҳимбек 1972 йил туғилади. Ҳаёт изига тушиб борар, Азизбек ва Дилоромлар бахтиёр эдилар. Светлана турмушга чиқиб, ўғли Сергей холаси Қубайсхон хонадонида тарбия олади. Кичик автоҳўжаликларда ишлаб юрган Азизбек тумандаги йирик 127-нчи автоҳўжаликга таъминот бўлими бошлиғи бўлиб ишга ўтади. Бўш вақтини ўғли Иброҳимбек билан ўтказар эди.

1980-1985 йиллар шўролар ҳукуматининг турғунлик даври авжига чиқиб, қайта қуриш, ошкоралик даври бошланиб мамлакатда турли бакироқ ва зўравон гуруҳлар пайдо бўла бошлайди. 1984 йили тақинчокларни тақиб тунги навбатчиликдан қайтиб келаётган Дилором босқинчиларни кўлига тушиб қолади. Тақинчоклари ечиб олиниб, ўзини ваҳшийларча ўлдирадилар. Ўн уч ёшга тўлган Иброҳимбек онасидан ажраб, отаси Азизбек билан қолади. Катта бўлган Иброҳим ойнага нақш солиш ва рангли тасвир тушириш санъатини эгаллайди. Мебел учун ишлаб чиқариладиган ойналарга жило берувчи уста бўлиб етишади.

1993 йили юрак хуружи билан оғриган Азизбек 67 ёшида вафот этади. Уни Қорақамиш мавзеидаги “Беш кўрғон” маҳалла қабристонига дафн этишади.

Ёлғиз қолган Иброҳим жамиятда ўз ўрнини топишга ҳаракат қилади. Хунармандлар уюшмасига аъзо бўлиб, туман ҳокимлиги томонидан уюштирилган ишлаб чиқарувчи хунармандлар орасида

мебел ойналарига жило беришда юқори натижаларга эришади.

Иброҳим Моҳирахон исмли қиз билан танишиб 1996 йили турмуш курадилар. Уларнинг никоҳидан икки ўғил: Бехзод 1997 йил, Бурҳонбек 2004 йил, қиз Ситорахон 1999 йил туғилади. Моҳирахон фарзанд тарбияси билан банд бўлиб, уй бекаси. Ҳозирда Иброҳимнинг ўзи курган уйида бахтли ҳаёт кечирмоқдалар.

Азизбекнинг тўнғич қизи Светланахон 18 ёшида Авазжонга турмушга чиқиб икки ўғли: Даврон ва Дониёр, қиз Дилбархонларни онаси, саккиз нафар набираларнинг бувиси бўлиб яшаб келмоқда.

Азизбекнинг ўғли Сергей бир неча бор уйланиб, ҳозирда бир ўғил ва бир қизни отасидир.

Музробхоннинг иккинчи қизи **Мамлакатхон** эди. Балоғат ёшига етган Мамлакатхон, Қўқонлик саййид авлодидан бўлган Тўраҳонга турмушга чиқади. Тўраҳон Қўқондан келиб қолган савдогар бўлиб, уни шаҳарда бир нечта тижорат дўконлари бор эди. Қўқонда ҳам оиласи бўлиб, тез-тез бориб турар, Мамлакатхон ёлғиз қолган кезлари сингиллари ва укаси Салоҳиддинбекларни олдида турар эди.

Мамлакатхонлар турмушлари давомида ўн тўртта фарзанд кўрадилар, лекин уларнинг бирортаси яшаб кета олмайди.

Фарзандлари турмаган Мамлакатхон кўчада бирон бола йиғлаб турган бўлса, албатта ёнига бориб, бошини силар, бирон сабаб билан кимдир болаларини койиса, у ҳам йиғлаб юборар эди. У ниҳоятда фариштахулқ, диёнатли аёл бўлгани учун маҳалла кўйда, қариндош-уруғлар орасида уни ёшу қари баробар ҳурмат қиларди.

Унинг умри кўпгина ўзбек аёллари каби уй-рўзғор ишлари билан ўтади.

Музробхоннинг учинчи қизи **Қубойисхон** эди. Оталари вафот этиб анча эсли бўлиб қолган Қубойисхонга Салимхондан совчи келади ва улар турмуш куришади. Аммо улар узоқ яшамайдилар. Ўғиллари Юнусбек 1930 йили туғилгандан кейин бир оз вақт ўтиб ажрашиб кетадилар. Давр оғир эди. Қубайисхон 1937 йили Олимхон деган кишига турмушга чиқади. Уларнинг никоҳидан 1938 йили Эркинхон туғилади, 1941 йили эса Фуломхон туғилади.

Қубойисхон уч ўғилни ўқитиб катта қилади, уйлантириб, уйли жойли қилиб 1984 йили вафот этади. У Кўкчадаги Шайх Зайниддин қабристонига дафн этилган.

Катта ўғил **Юнусбек** Шафоатхонга уйланади. Улардан Дилдора,

Фурқат, Гули ва Фарходлар туғилади.

Қизлари Гули саккиз ёшда ва Дилдора 36 ёшга етиб вафот этади.

Юнусбек ўғиллари Фурқат ва Фарходларни уйлантириб, набиралари бағрида яшаб келмоқда.

Ўртанча ўғил **Эркинхон** ва Кароматхонларнинг никоҳидан Ботир, Севарахон, Баходир, Бахтиёр, Сурайё ва Саидалар туғилади.

Эркинхон 62 ёшида касалликдан вафот этади. У ҳам онаси Кубайсхон ёнида Шайх Зайниддин қабристонига дафн этилган.

Кенжа ўғил **Ғуломхон**га Кубойсхон жуда кўп қизларга совчи бўлиб боради. Такдир уни Муборакхон деган қиз билан боғлади.

Муборакхон ва Ғуломхондан Зулхуморхон, Авазбек ва Илхомбеклар туғилади.

Ғуломхон автохалокатга учраб, ногирон бўлиб қолади ва кейинчалик юрак хуружидан 2008 йили вафот этади. У Абдурахмонов жамоа хўжалиги қабристонида дафн этилди.

Музробхоннинг тўртинчи қизи **Ҳамзахон** бўлиб, Мастонбиби аёлидан туғилган эди.

Ҳамзахон Музробхоннинг қизлари ичида ўктам эди. У хусн латофатда бекиёс, ақл-идроқда бенуксон, тадбиркор ва хушфёъл эди.

Бўйи етган Ҳамзахон ҳовлига сув сепиб, супуриб турган пайтда Юсуфхон Тўраҳон поччасини сўраб келиб қолади.

Ҳовлида юрган, қирққоқил сочининг ерга тегай деб турган Ҳамзахонни кўриб, Юсуфхон эсини йўқотиб кўяди.

Оромини йўқотган Юсуфхон Ҳамзахонга уйланиш истагида совчилар юборади.

Уларнинг тўйи тезда бўлиб ўтади. Ҳамзахон келин бўлиб Юсуфхоннинг собиқ “Ватан” кинотеатри рўпарасидаги болаҳонали уйига келин бўлиб тушади.

Юсуфхон ва Ҳамзахонлар бахтли яшай бошлайдилар. Бир мунча вақтдан кейин адлия ва ҳуқуқ соҳасида ишлаётган Юсуфхон Бухорога меҳнат сафарига юборилади, у билан бирга Ҳамзахон ҳам кетади.

Қадимги Бухорода яшаб юрган кезларида укалари Салоҳиддинбекни ҳам чақириб, ишга жойлаб кўядилар.

Бу орада хизмат сафари тугаб Юсуфхон ва Ҳамзахонлар Тошкент шаҳрига қайтиб келадилар, аммо Салоҳиддинбек Бухорода бир оз муддатга яшаб қолади.

Юсуфхонларнинг ҳовлиси бузилиб Кисловодск кўчасидан янги

 Шоҳруҳбек Умаров. ХУДОЁРХОН АВЛОДЛАРИ ТАРИХИ
уй жой солади.

Оллоҳ уларга фарзанд бермайди. Аммо Ҳамзахон Юсуфхоннинг аввалги рўзгоридан туғилган Фирдавс ва Барноларни тарбиясига олиб катта қила бошлайди.

1960 йили бир оз касалланган Ҳамзахон вафот этади.

Ҳамзахондан айрилиб қолган Юсуфхон ҳам кўп яшамайди, у ҳам шу йили вафот этади. Улар Юнусобод мавзеси кабристонига дафн қилинган.

Салоҳиддин Музробхонов (1911-1987). Салоҳиддин Музробхоннинг ёлғиз ўғлидир. У 1911 йили Тошкент шаҳрининг Чувалачи маҳалласида туғилади. Дўконга Музробхонга суюнчи келтирган хизматчига кимхоб тўн кийгизади. Салоҳиддинни йўргаклаб чиққан доя кампирга бошдан оёқ адрас-кийим ёпади. Чақалок бошидан кумуш, тилла тангалар сочади. Етти кунлик чақалок Салоҳиддинга серуруғ, серфарзанд бўлсин деб, бешик тўйи, соч тўйи суннат тўйларини ўтказиб юртга ош беради.

Музробхон ва Мاستонбиби биттаю битта ўғилларини еру кўкка ишонмас эдилар. Ёлғиз ўғил бўлган Салоҳиддин отаси Музробхон ва опаларини эркатойи эди.

Октябр инқилоби рўй берганда Салоҳиддин 6 ёшли болакай эди. Шўролар ҳукумат тепасига келиб, ўлкада нохуш ўзгаришлар содир бўла бошлайди. Шўро ҳукумати билан мурсою мадора қила олмаган Музробхон узоқ яшай олмайди ва бироз касалга чалиниб вафот этади.

Ёш Салоҳиддин опалари ва аммалари билан қолиб тарбия ола бошлайди. Ўлкада маданий инқилоб амалга оширилиб, эски ўзбек-араб алифбоси тугатилади. Мактабларда ўқиш лотин алифбосида олиб борила бошлайди. Янги тизимга ўтган мактабларда ўқитувчилар етишмас эди. Мактабларда ишлаш учун турк ва татар ўқитувчилари таклиф этила бошлайди. Ёш Салоҳиддин ҳам турк мактабларининг бирига ўқишга киради. Ундан бир синф юкорида бўлгуси ўзбек адиблари Ойбек, Ғафур Ғулом, Ғайратийлар ўқир эдилар. Салоҳиддин 9-синфни битириш арафасида ўқиётган мактаби ёпилиб турк ўқитувчилари республикадан чиқариб юборилади. Мактаби ёпилган Салоҳиддин 9-синф маълумоти билан қолиб кетади.

Анча қобилиятли, уддабурон Салоҳиддин Юсуфхон поччаси ёрдамида суд идораларида котиб бўлиб ишлай бошлайди.

Мастонбибини кўргани ўртанча синглиси Хайринисо қизи

Пўлатой билан тез-тез келиб турар эди. Улар келганда Салоҳиддин ва Пўлатой бир-бирига бефарқ эмасликлари кўриниб турар эди.

Пўлатой 16 ёшга тўлганда опа-сингил куда бўлдилар. 1929 йили тўйлари бўлиб ўтади, аммо бу ёшларга Оллоҳ фарзанд ато этмайди.

Турмушларининг бешинчи йили ажрашиб кетадилар.

1930 йиллари собиқ иттифоқ ҳарбий саноатига Ўрта Осиё республикаларининг ипак толасини етказиб бериш мажбурияти долзарб масала бўлиб қолган эди.

Ёш Салоҳиддин ҳам ипакни қайта ишлаш, йиғишга жалб қилинади.

Пўлатойдан ажрашган Салоҳиддин 1935 йил республикада ном чиқарган ҳофизлар ака-ука Акмалхон ва Бобохон Сўфихоновларга авлод бўлган Йўлдошхоннинг қизи Манзураҳонга уйланади.

Шу йили ипак толасини тайёрлаш мақсадида Туркменистон республикасининг Керки шаҳрига Манзураҳон билан келади. Хон авлодига мансублигини беркитиш мақсадида Салоҳиддин, адлия соҳасида ишлаётган поччасинг маслаҳати билан отини Султонбекка ва фамилиясини Шохмуротовга ўзгартиради.

Шу ерда қизлари 1936 йил Мухайёхон туғилади. Керки шаҳрида икки йил яшаган Салоҳиддин оиласи билан Бухоро шаҳрига кўчиб келади. Бухорода қизлари 1938 йили Муршидаҳон туғилади. Бухоро шаҳрида Юсуфхон поччаси ва опаси билан бироз яшаган Салоҳиддинбек хизмат сафари билан Шаҳрисабз шаҳрига келадилар. У ерда 1940 йили орзиқиб кутилган ўғил Ғайратбек туғилади. Манзураҳон ва Салоҳиддинбеклар Улуғ Ватан уриши бошлангани тўғрисидаги хабарни Шаҳрисабзда эшитадилар.

Икки қиз ва ўғли бўлган Салоҳиддин то 1945 йилгача Шаҳрисабз шаҳрида яшаб, 1945 йил яна Бухоро шаҳрига қайтиб боради.

Ипак тайёрлаш фабрикаси қурилишида иштирок этади ва уни ишга тушириб, 1947 йили Тошкент шаҳрига қайтиб келадилар.

1947 йил туғилган қизларига 1941 йили туғилиб, вояга етмай вафот этган қизлари Вилоятхоннинг исмини берадилар.

Орадан уруш ҳам тугаб ҳаёт изига туша бошлайди.

Бирин кетин ўғил-қизлари вояга етиб мактаб ва ўқишларни битирадилар.

Фарзандсиз бўлган Пўлатой қариндошлик ришталари билан Салоҳиддинбекка боғланганлиги сабабли кундошининг

 Шоҳруҳбек Умаров. ХУДОЁРХОН АВЛОДЛАРИ ТАРИХИ
фарзандларига меҳр кўяди. Болалар ҳам ётсираб турмай Пўлатой ойисинига келиб турар эдилар.

Балоғат ёшига етиб қолган кизлари Муҳайё ва Муршидахонларга совчилар кела бошлаганда Салоҳиддинбек Манзураҳон билан туриб қолади ва уларни куёвга чиқарадилар.

1962 йили ҳарбий аскарликдан қайтган Ғайратбек отасига уй-жой қилишда ёрдам беради.

Икки она Ғайратбек учун муносиб қиз ахтариб юрган кезлари, Салоҳиддинбек ўзи билан бирга ишлайдиган ҳамкасабасининг қизи ҳуснли, гўзал Лолахонни келин қилишини таклиф қилади.

Томонларнинг розилиги билан Ғайратбек ва Лолахонларни тўйи бўлиб ўтади.

Муҳайёдан набира кўрган Салоҳиддинбек бобо мақомига эга бўлади.

Муҳайёхон ва Саъдуллаҳўжадан Саодатхон (эри Абдумалик, ўғиллари Ўтқир ва Ўктам), Азимжон (хотини Фароғат. Фарзандлари исмлари: Рустам, Феруза, Дилфуза, Авазхон), Дилбархон (куёвининг исми Қудратиллоҳ. Уларни Шавкат ва Дилрабо исмли болалари бор), Инобатхон(Баҳодир билан оила қурган ва Ҳожиакбар билан Назокат исмли болалари бор), Латофатхон (унинг эри Мирғиёс. Фарзандлари: Камола, Бобур ва Малоҳат) ва Одилжонлар туғилади.

Муршидахон ва Эгамбердининг никоҳидан Шухратбек ва Журъатбеклар дунёга келдилар. Шухрат Назокат исмли қиз билан оила қурган ва уларнинг Ҳумоюн ва Жамшид исмли болалари бор. Журъат эса Шаҳнозага уйланган ва бу никоҳдан Жасур, Дилзода ва Фарзона исмли фарзандлари туғилган.

Ғайратбек ва Лолахонларни турмушларидан: ўғил Азаматбек, Улуғбек, Давронбеклар, киз Лобархон ва Нодирахонлар туғилади.

Ғайратбекнинг тўнғич ўғли Азаматбек Доноҳон исмли қиз билан оила қуриб, бу никоҳдан Баҳромбек, Дурдонахон (уни Аваз билан бўлган никоҳидан ўғил Нурбек туғилган), Шаҳзодахонлар туғилади.

Ғайратбекнинг иккинчи ўғли Улуғбек ва Дилнозахонлардан Шоҳруҳбек ва Зебоҳонлар оламга келган. Зебоҳон Муҳаммадсодик деган йигитга турмушга чиққан.

Унинг учинчи ўғли бўлмиш Давронбек ва келини Нарғизахонлардан Комронбек ва Мафтунахонлар туғилган.

Ғайратбекнинг катта қизи Лобархонни Бекзод ва Бобур исмли

Ўғиллари мавжуд. Бекзод Фотимага уйланган ва уларнинг Амирхон исмли ўғиллари бор.

Унинг иккинчи қизи Нодирахоннинг Фарҳод билан никоҳидан Шавкат, Гулнора ва Шодиябегим фарзандлари бор. Гулнора Ҳикматуллох билан оила қурган ва Абдулбоситхон исмли фарзанди бор.

Салоҳиддинбек юмшоқ табиатли киши эди. У китоб ўқишни ёқтирар, ўзининг шахсий кутубхонасида кўп китобларни тўплаган эди.

Қариндош уруғи, айниқса, опаларига жуда меҳрибон, тўй-маъракаларда бош-қош бўлар эди.

Энг кенжа қизи Вилоятхонни бек авлодидан бўлган Қосимбекнинг ўғли Исроилбекга узатади.

Вилоятхон ва Исроилбекларнинг никоҳидан: кизлар Дилфузaxon (турмуш ўртоғи Алишер. Болалари Шерзод, Дилсора, Дилноза, Бекзод), Ҳаётхон (эри Зайниддин. Ўғиллари Зухриддин, Муҳриддин, Жамолиддин), Наргизaxon (Холмат билан оила қурган. Достон, Исмоил ва Шаҳноза исмли болалари бор), Замира (Нурматга эрга чиқиб, Мунирахон, Маъмурахон ва Жавохир исмли болалари бор), Нозима (унинг турмуш ўртоғи Дилшод. Диёр ва Манзура номли ўғил ва қизи бор) ва ёлғиз ўғил Хурсандбеклар туғиладилар. Хурсандбекни Наргиза исмли хотинидан Шохрух, Гулхумор исмли аёлидан эса Хуршид, Улуғбек ва Шаҳзода исмли фарзандлари мавжуд.

Ажойиб қисмат соҳиби бўлган Салоҳиддинбек 1987 йили вафот этади. У Хўжа Аламбардор қабристонига дафн қилинади.

Салоҳиддинбекнинг қизлари Муҳайёхон ва Муршидахонлар вафот этиб кетганлар.

2012 йил оғир касалликдан кейин Ғайратбекнинг аёли Лолахон вафот этади. Уни Кўкча қабристонига дафн қилишади.

МУАЗЗАМХОН НАЗИРХОН ҚИЗИ (1876-1939). Муаззамхон Назирхоннинг тўнғич қизи бўлиб, 1876 йили Қоратегин ҳокимининг қизидан туғилгандир.

Муаззамхон ёшлигидаёқ китобга ўч бўлиб ўз замонасининг ўқимишли оқила ва донишманд кизларидан эди. Болалик йиллари Қоратегин ва Кўлоб тоғларида ўтган бўлиб унда тоғликларга хос гўзаллик, виқор ва жўш эди. Табиат қўйнида улғайган, булоқ ва жилғалар куйларига мафтун Муаззамхон ҳар жиҳатдан соғлом қизалоқ бўлиб, ҳоким саройида маликаларга хос таълим-тарбия олган. У чиройли киз бўлиб, чиройли куларди ва чиройли гапирар

эди.

Муаззамхоннинг саводи тез чиқади, у шеърят мухлиси эди. Муаззамхон халқ касб-хунарларини ва оғзаки халқ ижоди, дoston ва эртакларини мириқиб тинглаб уларни йиғиб юрар эди.

Назирхон тўнғич қизи Муаззамхон билан фахрланар, хонзодаларга хос тарбия топаётганидан бахтиёр эди.

Кўкон хонлиги руслар томонидан босиб олингандан сўнг, Кўконда қолган Худоёрхоннинг авлод, ўғил-қизлари, набиралари шаҳардан чиқарилиб, Тошкентга олиб келинади ва Сирдарё харбий губернатори ихтиёрига топширилади. Тошкентда анчадан бери яшаётган Назирхон (Назирхон Худоёрхонга жиян) амакисининг ўғил-қизлари, набираларини жойлаштириб, ўзга шароитга кўниқиб кетишларида, боскинчи рус хукмдор, амалдорлари билан муросаи-мадора қилишларига жонбозлик қилади.

Тошкент ва Риштонга (Фарғона вилояти) тез-тез қатнаб турган Саййид Умарбек Ниёзбек кўрғонида ёлғиз қолиб кетишларига тўғри келиб қоларди. Улардан хабар олгани келган Назирхон, ёлғиз қолган шахзодани кўриб, хонзода Мунисхон билан маслаҳатлашиб, тўнғич қизи Муаззамхонни Саййид Умархонга никоҳлаб қўйишга қарор қилади. Кичкина тўй қилиб юртга маълум қиладилар.

Уларнинг бу никоҳи 1895 йили бўлиб ўтади. Бувимиз уйим жойим деган аёллардан бўлган. Қай ерга бормасинлар бир кундаёқ уйини, бола чақасини соғиниб қолар эди. Умри Тошкент шаҳрида ўтган бўлиб, жойи келганда Саййид Умарбекка етук маслаҳатчи, сабр-тоқатли, ибратли эди.

Муаззамхондан бешта фарзанд дунёга келади. Булар: Эътиборхон 1896 й, Илтифотхон 1900 й, Комронбек 1902 й, Комқорбек 1905 й, Масъудахон 1920 йил. Бу фарзандларнинг ҳаёти ва тақдири мазкур хотираларнинг Саййид Умарбек бобида ёзилган.

Муаззамхон саранжомл-саришта аёл эди. Ҳамиша рўзгорини бут бўлишини истарди. Эшикдан меҳмон кириб келса, қувониб кетар эди. Рўзгорлари рус ҳукумати берган нафақага (рус ҳукумати Саййид Умарбек ва онаси Мунисхон учун умрбод нафақа тайин қилган эди) ва ўзи, қизлари Эътиборхон ва Илтифотхонларнинг қўлда тиккан чорси (қийикча) сўзана, ироқи дўппиларни бозоридан келар эди.

Тирикчиликнинг гоҳ нурли, гоҳ нурсиз йўлларида Саййид Умарбекга ҳамроҳ бўлган меҳнаткаш аёл эди.

1917 йили ҳукумат тепасига келган Шўролар ҳукумати Саййид Умарбек ва шунингдек Худоёрхон авлодларига берилган барча имтиёзларни бекор қилади, бор будларини тортиб олади (чор рус ҳукумати шахсий тилла тақинчоқ ва бошқа фойдаланиладиган буюмларига тегмаган эди) ва жисмонан маҳв қила бошлайди.

Чор ҳукуматидан ҳам ёвузроқ бўлган Шўро ҳукумати уларнинг уй-жойини мусодара қилди, оила аъзоларини уй-жойсиз қолдириб, кўчага ҳайдаб солди. Ноилож қолган Саййид Умарбек Тошкентга Пушти ҳаммом маҳалласида бир хонадоннинг болохонасини ижарага олиб яшай бошлайди. Очарчилик, ҳаёт жуда оғир эди. Шаҳарда ижарада яшаётган Муаззамхонга укаси Амирхон Чувалачи маҳалласи оқсоқоли, ускуналари бузиб олинган оталари Назирхон яшаган уйни таъмир этиб яшашга таклиф қилади.

Бу таклифга рози бўлган Муаззамхон ўзларини ота ҳавлисини тузатиб, оқлаб-кўклаб яшай бошлайди (ҳозирда мен яшаётган ҳовли).

1928 йили Саййид Умарбек вафот этади. Унинг вафотидан сўнг Муаззамхон оила аъзолари билан бутунлай Тошкентга кўчиб келади.

Ҳаёт шундай ўтиб борар эди. Муаззамхон укаси Амирхон ташкил этган “Қуруқ” артелида чевар, чой қадоклаш фабрикасида қадокловчи бўлиб ишлаб рўзгор юргизар эди.

Кечкурунлари фарзанд, набира, жиянлари ва қўшниларга турли эртак, шеър ва дostonларни айтиб берар эдилар.

Болалар шоири марҳум Қуддус Муҳаммадий “Сичқонбой ва Қўнғиз бекач”, “Печка ва сандал” эртақларини аммаси Муаззамхондан эшитиб, ёзганлиги тўғрисида ва унинг шоир бўлиб етишида аммасининг хизматлари катта эканлиги ҳақида маълумотлар шоирнинг таржимаи ҳолида берилган.

Саводли хонзода бўлган Муаззамхоннинг сўзлари ҳикмат, гаплари тиниқ, фикрлари чуқур, ҳар бир калималари тирик тарих эди.

У бир чекада меҳнат билан жимгина яшади, аммо 1937 йили ҳайкириб “халқлар дохийсига” йўл топиб, исён кўтарди.

Фарзандлари Комронбек ва Комқорбек (Саййид Умарбекнинг бўлак хотинларидан бўлган ўғиллари Оллохёрбек, Усмоналихонлар) суд қилинмай “Тройка” (особое совешание) уларни халқ душмани деб эълон қилиб, отишга ҳукм қилади. Уларни Астрахан шаҳрида судсиз, прокурорсиз, оқловчисиз, гувоҳларсиз олиб бориб, отиб ташламоқчи бўладилар.

Шунда у онанинг саъй ҳаракати билан “Тройка”ни отиш ҳукми бекор қилиниб, уларнинг ҳаёти сақланиб қолади. Бунинг асосий сабабларидан бири шу йили НКВД бошлиғи Ежов ҳам “халқ душмани” сифатида отиб ташланган эди ва унинг “айби” билан “беғуноҳ қамалган ва ҳукм этилганлар”нинг бир қисми озодликка чиқарилган эди.

1939 йили анча қариган, озиб кучдан қолган Муаззамхон ҳаётдан рози бўлиб, бошқаларни ўзидан рози қилиб бу дунёдан кўз юмади. У она Тошкент шаҳар “Тешик қопқоқ” қабристонида дафн қилинади.

АМИРХОН НАЗИРХОНОВ (1880-1966). Амирхон (биз у кишини тоғ ота деб қақирар эдик) Назирхоннинг учинчи фарзанди бўлиб, 1880 йили Қоратегин ҳокимининг қизидан туғилган эди.

Ёшлигида опаси Муаззамхоннинг қўлидан тушиб кетиб, оёғи ногирон бўлиб қолган Амирхон рус тузем мактабларининг бирида ўқийди, уни битириб отаси Назирхонга хўжаликни бошқаришда ёрдам бера бошлайди. Чор ҳукумати Назирхонга умрбод нафақа тайинлаб, Обухов кўрғонидан жой берган эди. Бундан ташқари “Қир ариқ” ва Қоплонбекда шолитор ва пахта экиладиган ерлари бўлиб бу ерларни Йўлдошбек деган иш боши (саркор) бошқарар эди. Чорикор ва мардикор деҳқонлар Йўлдошбек билан бирга шоли, пахта ва полиз экинларини экиб яхшигина даромад олар эдилар. Даромадни маълум қисмини ўзларига ҳақ сифатида олиб, қолган қисмини Назирхон оиласига беришарди. Чор Россияси даврида Амирхон оиласи тўқ яшар эди.

Назирхон ўғли Амирхонга қўқонлик тўра авлодидан бўлган Саломатхон исмли қизни олиб беради. Жуссаси ўзига ярашган пастак бўйли Саломатхон Амирхоннинг сеvimли ёрига, Назирхоннинг сеvimли келинига айланади. Бирин кетин фарзандлар туғила бошлайди.

Тўнғич ўғил 1910 йили туғилган **Таълатбек**дан кейин Саломатхон кетма-кет тўрт ўғил кўради. Исmlларини Элтузарбек деб қўйдилар, аммо Элтузарбекларнинг бирортаси яшаб кета олмайди, гўдак-лигидаёқ нобуд бўладилар.

Инқилобдан кейин ҳукумат Шўролар қўлига ўтади, улар мол-мулкларни тортиб олиб рус ҳукумати берган имтиёзларни бекор қилдилар. Шўролар ҳукуматига саводли ишбилармон кишилар керак эди, шу сабабли оёғи ногирон қўлтиқ таёқда юрадиган Амирхонга иш берадилар.

Ўткир нотик, саводли, рус тилини билган Амирхон эски шаҳар

касаба уюшмаси кўмитасининг ташкилий бўлимида бўлим бошлиғи бўлиб ишлайди. Ерлик, туб жой аҳолининг ҳуқуқларини ҳимоя қилади. Касаба уюшма кўмитасининг шаҳар ва ўлка курултойларида иштирок этади.

Шу кезлари бошқарув тизимини қўлида ушлаб турган шўро вакиллари хўжалик иқтисодини издан чиқарадилар, ўлкада очарчилик бошланиб фуқоралар урушига олиб келади.

1921 йили “Янги иқтисодий сиёсат” (НЭП) сиёсатини ўйлаб топдилар ва уни ҳаётга татбиқ эта бошлайдилар.

Амирхон оиласида вафот этиб кетган Элтузарбеклардан сўнг 1920 йили ўғил **Мўминбек** дунёга келади.

Амирхон ўзи ва опа-сингилларининг шахсий буюмлари, тилла тақинчоқларини сотиб тўплаган маблағидан чой қадоқлаш артелини ташкил қилади ва шу артелнинг раиси бўлиб ишлайди.

1921 йили Тошкент шаҳар маҳаллалари қайта ташкил этилади, эски Чувалачи маҳалласининг номини ўзгартириб “Бирлик” маҳалласи деб атайдилар. Амирбек шу маҳалланинг оқсоқоли бўлиб сайланади.

Артел ва маҳалла ташвишлари билан юрган Амирхонга 1923 йили Саломатхон яна бир ўғил туғиб беради. Навоийдек улуғ шоир бўлсин деб унга **Алишербек** деб исм қўядилар.

Чой артелидан бўш пайтларида касаначилар тарқатган ип, ипак ва майда қийқим, лахтақлардан “курама” дастурхон, чойшаб; ипакдан палак гилам тикиб юрган опа-сингил ва жиянлари “Қурок” артели ташкил қилиш таклифини берадилар.

Чой артелини бошқаришни кичик укаси Шаҳриёрбекка топшириб, Амирхон “Қурок” артели раиси, опаси Муаззамхон, синглиси Санобархон ва жиянлари Эътиборхон, Мамлакатхон артел аъзолари бўлиб иш бошлайди.

1923-1925 йиллар Шўро ҳукумати 8-март Халқаро хотин қизлар байрамини тарғиб қилиб маҳаллий туркий хотин-қизларни паранжичачвонларини ташлаб очилиш тадбирларини авж олдирган эди.

1925 йили 8-март куни Саломатхон Амирхонга орзиқиб кутилаётган қиз фарзандини берди.

Бу хабар ўша кезлари ёш Ўзбекистон республикаси оқсоқоли Йўлдош Охунбобоевга етиб боради. У Амирхонни фарзанд билан табриқлаб, шарқ аёллари энди озод ва хур бўлди деб, “**Озодхон**”

деган исмни кўйиб беради.

“Янги иқтисодий сиёсат” (НЭП) тадбирини ўтказган шўролар ҳукумати бир оз ўзини ўнглаб олади.

Эндиги навбатда шўролар ҳукумати давлат иқтисоди ривожланишига ҳисса қўшган тадбиркор, зиёли, етук мутахассислар, савдогарлар, ер эгалари, артел, фабрика, завод эгалари, ўрта ҳол деҳқонларга “қулоқ”, “босмачи”, “ёт унсур”, “халқ душмани” деган айбларни кўйиб, шўро ҳукумати уларни бирин-кетин йўқота бошлади. Большевиклар отани болага, болани отага, акани укага, укани акага, эрни хотинга, хотинни эрга қарши сиёсатини ўтказиб миллатимиз орасидан “яхшилик” ва “силаи раҳм”ни кўтариб ташламоқчи бўлдилар.

Шу даврда Саломатхон Амирхонга **Нозимбек**ни туғиб беради, лекин у гўдаклигидаёқ нобуд бўлади.

Ўлкада яна бир сиёсат – коллективлаштириш сиёсати бошланиб колхозлар ва кооперативлар пайдо бўла бошлайди.

Миллат ва халқ фидойиларига ҳужум ва зулм кучая боради.

Қизлари Юлдузхон (**Иноятхон**) туғилган 1931 йили Амирхон “ёт унсур” деган тухмагга учрайди. Маҳаллани ташлаб чиқиб кетаётган пайтида, Қосим ака Ибодов бошлиқ маҳалла фаоллари, кетишига йўл кўймадилар. Ҳозирда Юлдузхон яшаётган ховлини унга жой қилиб берадилар. Амирхонни “ёт унсур” эмасликлигини ташкилотларга айтиб, уни химоя қиладилар.

1933 йили Талъатбек 23 ёшга тўлади. Уни уйлаб қўйиш ҳаракатида юрган Амирхоннинг бошига мусибат тушади.

Иккита русий забон йигит Чувалачи чойхонасида тўполон чиқарганда, жанжалга аралашиб қолган Талъатбекни уриб, ўлдириб қўядилар. Таълатбекнинг ўлими очилмай сирлигича қолади.

Балоғат ёшига етган Талъатбекни фожиали ўлими тоғамиз ва унинг оиласини чуқур қайғуга солади. Қайғуга ботиб, асаблари таранглашган Амирхоннинг оёқларида касаллик кучайиб, букилиб қолган оёқни табиблар кесишга таклиф этадилар, аммо у рози бўлмайди.

1935 йили Амирхон оиласида **Қундузхон** исмли қиз туғилади.

Мўминбек, Алишербек ва Озодхонлар анча катта бўлиб, бувимиз Саломатхонга уй-рўзғор ишларига ёрдам бера бошлайдилар.

Мўминбек отаси ишлаётган аравакашлар артелида ишлаб

пул топа бошлайди. Амирхон аравакашлар артели ишчи касаба уюшмасининг раиси бўлиб, ишга извош аравада бориб келар эди. Буни баъзи кўролмайдиган маҳалладошлари Султон Ҳамдамов бошчилигида НКВД органларига чақув уюштирадилар. Чақув ва тухмат исботланмай НКВД ходимлари бир-икки кун ушлаб, қўйиб юборадилар.

1939 йили Мўминбек армия ёшига етади ва ҳарбий хизматга қакирилади. Ҳарбий хизматни яқунлаб уйга қайтар чоғида 1941 йил Улуғ Ватан уруши бошланиб, уни ўша ердан фронтга жўнатиб юборадилар. Бирок, ундан “урушда бедарак кетди” деган хабар келади.

1942 йили Алишербек барча тенгдошлари қаторида Ватан ҳимояси учун отланади. Ватандошлари каби мардларча жанг қилади. Жангларнинг бирида окопдан бошини чиқариб, душманни нишонга олиш пайтида дайди ўқ келиб, бошига тегади ва қўшни маҳаллалик аскар дўсти Ҳамидуллани қўлида жон беради.

Ҳамидулла ўша ерда қабр қазиб, Алишербекни дафн этади. Бу ҳақда Ҳамидулла фронтдан яраланиб қайтганда Амирхон оиласига айтиб беради.

Икки ўғлини йўқотган Амирхонни жарроҳлар касал оёғини кесиб ташлаб, уни ўлимдан сақлаб қоладилар. Амирхон оиласи эл қатори урушдан чиқиб олди.

Энди ўғилларидан ажраган Амирхон шу маҳаллада яшовчи жияни Комронбекка суяниб қолади.

1946 йили қизи Озодхонга Юсуфхўжадан совчи келади. Олий юридик маълумотга эга бўлган Озодахон Амирхон розилигига кўра, Юсуфхўжага турмушга чиқади. Уларнинг никоҳидан **Шаҳзодахон** 1947 й. (Боймурод билан оила куриб уларнинг Муҳаббат исмли қизи бор. Муҳаббатни Анвар билан бўлган никоҳидан Жасур исмли ўғли бор), **Шоиस्ताхон** 1950 й. (Нурмуҳаммадга эрга тегиб Аброр (у Наргисахон билан оила куриб Жавохир исмли ўғил кўрган), Шаҳноза(эри Озодхўжа, болалари Бобурхон ва Наргизахон), Дилноза (турмуш ўртоғи Улуғбек, болалари Иброҳим ва Ўзозахон) исмли болалари бор), **Ҳасан** (хотини Гулчехра, қизи Умида) ва **Зухраҳонлар** 1953 й. (унинг эри Аббосхон. Фарзандлари: Раъно, Равшан, Фарҳод. Шухратни Лайло, Барно, Умиджон; Равшанни Азизхон ва Асадхон исмли фарзандлари бор), **Шоҳидахон** 1956 й. (Наримон билан оила

курган ва Сардор, Шахло, Элдор номли болалари бор. Рустамни Шахзода ва Сардорни Шахзод исмли боласи бор), **Сурайёхон** 1958 й. (Абдуқаҳҳор билан турмуш курган ва уларнинг Шохрух ҳамда Шохсанам исмли фарзандлари бор), **Фахриддин** 1960 й. (рафиқаси Феруза; фарзандлари Гулноза, Камола, Дилдора. Гулноза Фаррух билан оила қуриб, Гўзал, Алишер, Абдор; Камола эса Тохир никоҳидан Диёрбек исмли ўғил кўрган), **Саодатхон** 1963 й. (турмуш ўртоғи Равшан бўлиб, Жаҳонгир ва Зиёда исмли болалари бор. Жаҳонгир Иродага уйланган ва уларни Лолахон исмли қизлари бор), **Суръатхўжа** 1967 й. (Дилдора исмли қизга уйланган ва Санжар билан Юсуфхўжа исмли ўғиллари бор).

Амирхон **Юлдузхон** соҳибжамол бўлгани учун уни эркалаб Иноятхон деб чақирар эдилар. Бу исм унга иккинчи исм бўлиб қолади. Кичиги **Қундузхон** эди.

Юлдузхон ва Қундузхон ўрта мактабни битириб, мактабгача тарбия билим юртига ўқишга кирадилар. Боғча болалар тарбиячиси касбига эга бўлишиб, шаҳар боғчаларида тарбиячи бўлиб ишлай бошлайдилар.

Юлдузхон ва Қундузхон 1952 йили Тошкент Педагогика институтининг мактабгача тарбия бўлимига ўқишга кирадилар.

1958 йили Юлдузхон ва Қундузхонлар кундузи ишлаб, кечкурун ўқиб институтни тамом қиладилар. Шу йили Юлдузхон Восиқжон исмли йигитга турмушга чиқади, лекин Оллоҳ уларга фарзанд бермайди. Ўн йил бирга яшаб фарзандсизлик туфайли ажрашиб кетадилар.

1964 йили Қундузхон ва Раҳимжонларнинг тўйи бўлиб ўтади. Уларнинг никоҳидан 1965 йили **Гулнорахон** исмли қиз туғилади.

1964 йили Амирхоннинг сеvimли жияни Комронбек вафот этади. Бу ўлим Амирхон учун оғир зарба бўлади.

1966 йили Тошкент шаҳрида зилзила содир бўлади. Шу йили Амирхон ота 86 ёшда вафот этади. Васиятига кўра, уни Комронбекнинг қабри ёнига “Тешик қопқоқ” қабристонига дафн қилинади.

Амирхоннинг турмуш ўртоғи Саломатхон узок яшайди юз ёшга яқин етиб вафот этади, уни ҳам “Тешик қопқоқ” қабристонига дафн қиладилар.

Қандли диабет касалига учраган Озодхон ҳам оталари каби оёқлари кесилиб ногирон бўлиб қолади ва 1996 йили вафот этади.

Қундузхон ва Раҳимжонларнинг турмуши узоқ давом этмайди улар ажрашиб кетадилар. 1978 йили Қудузхон Қодиржон исмли кишига турмушга чиқади. Уларнинг никоҳидан 1979 йили Гулчехрахон туғилади. 2011 йили оғир касалликдан Қундузхон ҳам вафот этади. Уни ҳам “Тешик қопқоқ” қабристонига дафн қилинади. Ҳозирда Амирхоннинг қизи Юлдузхон яшаб келмоқда.

БАҲОДИРБЕК НАЗИРХОНОВ (1887-1957). Баҳодирбек Назирхоннинг тўртинчи фарзанди бўлиб, 1887 йили Тошкент шаҳрида туғилган. Онаси Китоб беги Бобобекнинг синглиси, Муҳаммадалихон девонбегининг қизи эди. Онаси опалари Иқболлой (Иқлимой), Жўрабек додхоннинг хотини бўлиб, Назирхон генерал додхоҳ билан божа эди.

Болалик ва ўспиринлик даври Тошкент шаҳрида диний ва дунёвий илмларни олиш билан ўтди. Болалик даврида Жўрабекнинг Тошкент шаҳри яқинида, Қорасувдаги уйига тез-тез бориб турар эди. 1901 йили генерал-майор ҳарбий унвонли бўлган Жўрабек билан суҳбатлашиш бахтига сазовар бўлган Баҳодирхон, унинг ёрдамида ҳарбий ва юридик таълимларни олади. Жўрабекни шахсий кутубхонасидан кўп асрлик тарихга эга бўлган нодир қўлёзмалар билан танишади.

1906 йил Жўрабек ўз боғида ваҳшиёна ўлдириб кетилганида Баҳодирхон 19 ёшда бўлиб, бу вақтда у форс, араб ва рус тилларини дурустгина билар эди.

Маълумки, Россия ички ишлар вазирлигининг полиция институти Туркистонни бошқариш учун бу ерда махфий сиёсий полиция идорасини ташкил этади. У 1907 йили Тошкентда Туркистон ўлкасини муҳофаза бўлими номи остида иш бошлайди. Бу бўлим Баҳодирбекнинг ўзига ишга таклиф қилади. Инқилобдан аввал ички ишлар ишларида ишлаш учун уни Самарқанд шаҳрига юборилади. У ерда Люсия исмли рус қизи билан танишиб унга уйланади. Ундан Алишербек исмли ўғил туғилади. 1917 йили инқилоб содир бўлади, Баҳодирбек Самарқандда ички ишлар органларида ишлаб қолади.

1933 йили Баҳодирбек шўро ҳукумати партия раҳбарларининг тавсиясига кўра, Фарғона водийсидаги Асака шаҳридаги йирик пахта тозалаш заводига раҳбар қилиб жўнатилади. Номаълум сабабларга кўра, хотини Люсия ва ўғли Алишербек Самарқанд шаҳрида қоладилар. Баҳодирбек уларни таъминотидан хабар олиб туради.

Заводнинг пахта қабул қилиш пунктига пахта топшириб юрган тепакўрғонлик деҳқон завод директори Баҳодирбек билан танишиб, дўстлашиб қолади.

Кунлардан бир куни шу дўсти ёлғиз яшаб юрган Баҳодирбекни қишлоғи Тепақўрғонга тўйга таклиф қилади. Шу тўйда даврада сочлари жамалак қилиб ўралган, атлас кўйлак кийган, баланд чиройли товушда доира чалиб қўшиқ куйлаётган ёшгина қизга Баҳодирбекнинг кўзи тушади. Уни суриштира бошлайди. Қизнинг исми Ибодатхон, 1916 йили туғилган, ёши 19 да, тўйга таклиф қилган деҳқоннинг жияни экан. Тўйдан Асакага қайтаётган Баҳодирбек, Ибодатхон ҳақида ўйланиб қолади. Бу тўғрисида Ибодатхоннинг тоғасига маълум қилади.

Маълум бўлишича, опа-сингил, Ибодатхон ва Майсарахонларнинг оталари “қулоқ” қилиниб “Тройка” чиқарган ҳукмга кўра, отиб ташланган бўлиб, қизлар тоғалари қаромоғида яшаётган экан. Уларнинг онаси бошқа турмуш қилган бўлиб, едириб ичириш, таълим тарбиялари тоғасининг зиммасида экан.

Рус аёлига уйланиб пушаймон бўлган Баҳодирбек бу тўғрисида Ибодатхон кўлини сўраб тоғаси ризолигини олади. Тўйга Ибодатхоннинг тоғаси бош-қош бўлиб, жиянини Баҳодирбекка никоҳлаб беради.

1933 йил ёш, гўзал навкирон Ибодатхонга уйланган Баҳодирбек бахтиёр эди. Бу никоҳ уни бир умрга Асака шаҳри билан боғлаб қўйди.

Ибодатхонда саънатга бўлган ҳавасни, юқори бас товушга эга эканлигини сезган Баҳодирбек 1937 йили Ибодатхон билан Тошкентга келади. Тошкентда яшаётган қариндош уруғ ва ака-ука, опа-сингиллари билан дийдорлашади.

Ибодатхон Ўзбекистон халқ артисти Ҳалима Носирова билан бир студияга қабул қилиниб, бирга дугона бўлиб таълим ола бошлайди. Ибодатхоннинг баланд товушдаги қўшиқ ижроси Ҳалима Носирова ва бошқа ҳофизларни ҳайратга солар эди.

Аммо Тошкент ҳавоси Ибодатхонга тўғри келмайди. Соғлиги ёмонлашади, бундан хавотир бўлган Баҳодирбек уни Асакага қайтариб олиб келишга мажбур бўлади. Она юрти ҳавосидан ўзига келган Ибодатхон, 1938 йил ўғли Қўчқорбекни дунёга келтиради.

Баҳодирбек Асака ёғ-мой заводидида бошланғич партия ташкилоти котиби бўлиб ишлай бошлайди.

Ибодатхон ўғли Қўчқорбекка аллали қилиб қўшиқ айтиб берганда, атроф-маҳалла кўй уйларининг деразаси олдига тўпланиб, қўшиқни тинглаб эшитар экан. Бу орада 1939 Ибодатхон иккинчи ўғли **Анварбек**га ҳомиладор бўлади ва уни соғ-солomat туғиб олади.

Ёш Кўчқорбек ва Анварбеклар дуторнинг майин ўйноқи куйлари, доира садолари ва оналари ширали, бетакрор сеҳрли овозлари билан ижро этилган кўшиқларни тинглаб катта бўладилар. Кейинчалик Кўчқорбек ўзбекларни ичида биринчи бўлиб “труба”да чалувчи солист, Анварбек эса кўшиқчи ва бастакор бўлиб етишади.

1941 йили Улуғ Ватан уруши бошланади. Ёши кексайиб қолганига қарамай Баҳодирбек 1942 йили 55 ёшида фронтга кетади.

Фронт орқасида қолган Ибодатхон барча ўзбек аёллари каби меҳнат қилади ва сеvimли ёри Баҳодирбекни фронтдан қайтишини интизорлик билан кутиб яшайдилар.

Баҳодирбек 1945 йили фронтдан яраланиб қайтади ва яна ўзи ишлаган ёғ-мой заводида хизматини давом эттиради. Sevimли кишисини фронтдан қайтиб келиши Ибодатхонни қувонтириб юборади ва Баҳодирбекка 1947 йил **Ҳаётхон** исмли қизалокни тақдим этади. Чақалокқа Баҳодирбек навқирон ёшида вафот этган ёлғиз синглисининг исмини хотирлаб қўйган эди.

Ҳаётхон 3-4 ёшга етганда Баҳодирбекнинг соғлиги, фронда ортирган касаллари безовта қила бошлади. Юридик маълумоти бўлган Баҳодирбек заводдаги фаолиятини тўхташиб нафақага чиқади ва Асака шаҳар судига маслаҳатчи бўлиб ишга ўтади.

Бу даврда ўғли Азаматбек туғилади, лекин яшаб кета олмайди.

Тошкентдан келиб Асакалик бўлиб қолган Баҳодирбек эл-юрт ташвиши билан яшади.

1956 йили ўғли Шукурбек туғилади. Шукурбек бир ёшга тўлганда Баҳодирбек 1957 йили оғир касалликдан вафот этади ва улар Асака шаҳар марказий қабристонига дафн қилинади.

Баҳодирбекни биринчи ўғли Ибодатхондан **Кўчқорбек** бўлиб, 1938 йили Асака шаҳрида туғилади. Кўчқорбекнинг болалик йиллари улуғ Ватан урушига тўғри келиб, у оғир шароитда яшаб, ўқиб катта бўлган. У ўрта мактабни 5 ёшида бошлаб 15 ёшида мактабни битириб Тошкентга келади. Мусиқа билим юртинининг труба чолғу асбобларини чалиш бўлимига ўқишга киради. Билим юртини битириб, ўзбек созандалари ичида биринчи бўлиб труба чалувчи созанда бўлиб етишади.

Ўзбекистон халқ артисти марҳум Ботир Зокиров ташкил этган биринчи ўзбек эстрада коллективи “Мюзик холл”да у труба чалувчи созанда бўлиб ишлай бошлайди. Ботир Зокиров билан Ўзбекистон ва

Собик Иттифоқнинг Санкт-Петербург, Москва ва бошқа шаҳарларида берган концертларида иштирок этади.

Кўчқорбек Тошкентда собик Свердлов концерт залида концертдан кейин, Тошкент авиазаводида конструктор бўлиб ишлаётган машҳур химик Вилл Мирзаяновнинг синглиси Луиза Мирзаянова билан учрашиб қолади. Икки ёш Кўчқорбек ва Луизалар учрашиб юриб, ўрталарида муҳаббат ришталари пайдо бўлади. Ёшлар севишиб турмуш курадилар. Луиза ўзи яшаётган авиасозлар оилавий ётоқхонасидан чиқишга мажбур бўлиб, Кўчқорбек билан ижарага хона олиб яшай бошлайди. Ижара уйларда яшаш жонига текган Луиза квартира олиш мақсадида, Кўчқорбекнинг сеvimли иши биринчи ўзбек эстрада гуруҳини ташлаб, Қувасой мусиқа мактабига бориб ишлашга кўндиради. Луиза ва Кўчқорбеклар фарзандлари билан Қувасойга кўчиб борадилар.

Қувасой мусиқа мактабида ўқитувчи бўлиб ишга кирган Кўчқорбек, болалар боғчасига мудира бўлиб ишга кирган Луизалар мақсадларига эриша олмайдилар, – квартира ололмайдилар. Севимли ишини ташлаб кетган Кўчқорбек пушаймон бўлади.

Қувасойда бир оз яшаган Кўчқорбек оиласи билан Шаҳрихон шаҳрига келиб яшай бошлайди. Мусиқа мактабида ишлаб квартира олиш бахтига муяссар бўлади. Кўчқорбек ва Луизани Элвира ва Албина деган қизлари ҳамда Артур деган ўғиллари бор.

Қайта куриш ва ошқоралик даврида улар Шаҳрихондаги уйларини Тошкентнинг Юнусобод даҳасидаги уйларнинг бирига алмаштириб Тошкент шаҳрига кўчиб келадилар.

Кўчқорбек мусиқа мактабида дарс бериб, кечкурун циркда труба чалиб оила боқар, Луиза эса болалар боғчасида мудира бўлиб ишлаб рўзгорга ёрдам бера бошлайди. Шу даврда Ўзбекистон ўзининг мустақиллигини эълон қилади.

Тоғалари Вил Мирзаянов ёрдамида Америкага бориб қолган Эльвира ва Альбина АҚШ фуқароларига турмушга чиқади. Эльвира билан Крутист деган киши ва Альбина Бил Тэд билан Тошкентда никоҳдан ўтиб, Америкага кўчиб борадилар. Улар билан Кўчқорбек ва Луизалар бирга кетишади.

Кўчқорбекнинг қизи Эльвира америкалик Крутистга турмушга чиқмасдан аввал Хондамир исмли йигитга турмушга чиққан эди. Уларнинг турмушидан Дилнора деган қиз туғилади. Америкалик

Крутист Дилнорани фарзандликка олади, уни Эльвира билан никоҳидан Темур туғилади. Луизани акаси Вил Мирзаян Америкада америкалик аёлга уйланган эди. У аёлни Мирзаяндан аввалги турмушидан ўғил бўлиб, исми Тэд бўлган экан. Альбина шу йигитга турмушга чиқиб, тоғасига келин бўлади.

Кўчқорбекнинг иккинчи қизи Альбина билан Тэддан Камилла туғилган.

Кўчқорбекнинг ўғли Артур эса ҳозир Белгияда яшайди. У мебел ишлаб чиқариш ва таъмирлаши билан шуғулланади.

Мураккаб қисмат эгаси бўлган Кўчқорбек 2009 йили Американи Сан Диего шаҳрида вафот этади. Марҳумга Сан Диего шаҳрида жойлашган масжидда жоназа ўқилиб, шаҳар мусулмонлар қабристонига дафн қилинади. Ўша ерда жума намози хутбасида номи ўқилиб, дуои фотиҳа қилинади. Ҳозир Луиза қизлари билан яшаб келмоқда.

Анвархон Назархонов Баҳодирбекнинг иккинчи ўғли бўлиб Ибодатхон аёлидан 1939 йили Ўш вилоятининг Аравон шаҳрида туғилган.

Урушдан яраланиб қайтган Баҳодирбек уй-рўзгор юмушларини қўлга олади. Кўчқорбек ва Анвархонлар ўрта мактабга ўқишга бориб, бирин кетин битира бошлайдилар. Ўрта мактабни тамом қилган 17 ёшли Анвархон Асака корхоналарининг бирида чилангар бўлиб иш бошлайди. 1957 йили онаси Ибодатхон Анвархонга Тошкентга бориб ўқишга кириши учун рухсат беради.

Анвархон Тошкент Давлат консерваториясининг вокал бўлимига ўқишга кириб, уни 1968 йили тамом қилади. Ўқишни битирган Анвархонга Инобатхон 1946 йили туғилган, Фарғона шаҳрида яшовчи Мухтарамхонга совчи бўлиб келади ва уларнинг тўйлари 1968 йили бўлиб ўтади.

Анвархон ва Мухтарамхонларнинг никоҳидан Акбархон 1969 йил, Нигорахон 1972 йил, Севарахон 1976 йил, Давронбек 1982 йил туғиладилар.

71 ёшга тўлган Анвархон 2010 йил 10 декабр вафот этади. У Самарқанд дарвозадаги “Заҳ” қабристонига дафн этилади.

Акбархон ўрта мактабни тамом қилиб, Бехзод номидаги Миллий рассомчилик ва дизайн институтига ўқишга киради. Талабалик йиллари Райҳона исмли қизга уйланади. Уларнинг никоҳидан 2001 йили Бекзодбек туғилади. Акбархон 2002 йили институтни битириб турли фирма ва корхоналарда ишлаб келмоқда.

Ўрта мактабни тугатган **Нигорахон** Тошкент давлат консерваториясининг ўзбек миллий чолғулар бўлимига 1989 йили ўқишга кириб, уни 1994 йили тугатади. Шу йили Рустамжон исмли йигитга турмушга чиқади. Уларнинг никоҳидан Юлдузхон 1995 йил, Диёрахон 2002 йил, Элёрбек 2005 туғилади. Нигорахон мактаб ёшгача педагогик билим юртида мусикадан дарс бериб келмоқда.

Анвархоннинг ўрганча кизи Севарахоннинг ўрни бўлак бўлиб, ота-оналари кўпроқ эътиборни шу қизларига қаратиб, келажакда машҳур инсон бўлишини орзу қилар эдилар. Ёшлигидан “Булбулча” болалар ашула ансамблига қатнашиб, спортнинг сузиш, от миниш, курашиш, дзюдо турлари билан шуғулланар эди. Расм чизиш, бичиш-тикиш, тўқиш ва тил ўрганишига аҳамият беради.

Ўзининг кўшиқлари билан Севара Назархон бўлиб элга танила бошлайди.

Севарахон жуда кўп китоб ўқир, отаси билан жуда кўп шеърларни танлаб кўшиқ қилар эди. Кўшиқларга куйларни ўзи ёзар эди. Биринчи устози, маслаҳатгўйи ва тингловчи отаси Анвархон бўлар эди.

Севара 1996 йили Мансур Тошматов билан “Сидерис” гуруҳини ташкил этиб, бу гуруҳда яккахон солист бўлади.

1998 йили Россиянинг Могилев шаҳрида ўтказилган халқаро фестивалда иштирок этиб, юқори ўринни олади.

2000 йили “Йилнинг энг яхши аёл кўшиқчиси” деган мукофотни олади. “Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист” унвонини олган Севара Назархон ҳозирда Ўзбекистон, Россия, Қозоғистон ва бошқа Европа, Осиё ва Америка давлатларида ўтказилган халқаро фестиваллар иштирокчиси ва совриндоридир.

Севара Назархон ўзбек санъатини хорижда тарғиб қилиб келаятган истеъдодли санъаткордир. Мусикада миллийлик ва замонавийликни мувафакқиятли уйғунлаштира олган хонандалардан биридир. Лондоннинг машҳур “Rez/World Records” студиясида кўшиқлар тўпламларини ёзди. 2004 йилда Осиёнинг яхши хонандаси сифатида “Best Asian Artist” мукофотини қўлга киритди.

Анвархон ака ҳаётлик пайтларида қизлари Севарахон ва Баҳромжонларнинг тўйига розилик берадилар. Уларнинг тўйи 2001 йили бўлиб ўтади. 2007 йили ўғиллари Денгиз туғилади.

Анвархон акани кенжа ўғли **Давронбек** 2007 йили Ўзбекистон Давлат жаҳон тиллар университетини тамом қилади. Мухтарамхон аяни розилиги билан Нарғизахонга уйланади. Уларнинг никоҳидан

2009 Шахризода туғилади. Мухтарамхон ҳозирда ўғил ва қиз набира-ларини катта қилиб, бахтли ҳаёт кечирмоқда.

Баҳодирбекнинг учинчи ўғли **Шуқурбек** бўлиб, 1953 йили Асака шаҳрида туғилади. Отаси вафот этганда Шуқурбек 4 яшар бола бўлиб, тарбияни онаси Ибодатхондан олади. Боғча ва мактаб тарбияларини олган Шуқурбек акалари ва онаси каби санъат йўлини танламайди. Аксинча, отаси Баҳодирбек каби техникага қизиқиб электромеханик бўлиб ишлайди.

Балоғат ёшига етган Шуқурбек Венера исмли ҳуқуқшунос қизга уйланади. Венера ва Шуқурбек никоҳидан икки қиз Анжела, Эльзаралар ва ўғил Артур туғилади.

Баҳодирбекнинг ёлғиз қизи **Ҳаётхон** бўлиб, у 1947 йили Асака шаҳрида туғилади. Ҳаётхоннинг исми жисмига мос бўлиб, отаси Баҳодирбекни меҳри унга баланд эди. Хусн-латофатда, ақл-идроқда ва илму одобда табиат унга сахийлик қилган эди.

Отаси Баҳодирбек вафот этганда Ҳаётхон ўн ёшлик қизалок бўлган.

Ҳаётхоннинг болалик даври Асака шаҳрида ўтади. Онаси Ибодатхонни сеҳрли алла, куй кўшиқларини эшитиб катта бўлган Ҳаётхонни мусиқа санъатига қизиқиши жуда баланд эди.

Асака шаҳрида ўрта мактабнинг 8-синфини битирган Ҳаётхон, 1965 йили Наманган мусиқа билим юртига ўқишга киради ва уни 1969 йили битириб, Тошкент шаҳрига келади. Тошкентда онаси Баҳодирбекнинг ака-сингил ва жиянлари билан дийдорлашиб, Мухтор Ашрафий номидаги Тошкент давлат консерваторияси хор-дирежорлик бўлимининг сиртқи факультетига ўқишга киради. Шу йили Асака шаҳрига қайтиб бориб, шаҳар мактабларида мусиқадан дарс бера бошлайди. Имтиҳон топшириш учун Тошкентга келиб юрган Ҳаётхон Баҳодирбекнинг жияни Салоҳиддинбек билан болалар шоири Қуддус Муҳаммадий хонадонига бориб юрар эди.

Қуддус Муҳаммадийга мухлис бўлган шоир Мамарасул Бобоев бир бирларини хонадонларида кирди-чикдилари бўлиб, икки шоир дилдан суҳбат куриб адабиёт, санъат, мусиқа ҳақида гаплашар эдилар.

Кунлардан бир куни Мамарасул ака ўғли рассом Бахтиёр турмушидан ранжиб, бир ўзбек оиласидан чиққан оқила, санъатни севадиган қиз бўлса, Бахтиёрни қайта уйлантирмоқчи эканлигини айтади. Бахтиёр биринчи турмуши татар аёли бўлиб, шоир Мамарасул акага келинлик хизматини қилмаган эди. Ўғиллари Бахтиёр ва келинлари

ораси яхши эмас эди. Шу сабаб Бахтиёр хотини билан ажрашиб, бўйдоқ яшар эди. Табиатан қизиқ ва ҳушёр бўлган Қуддус Муҳаммадий имтиҳон топшириш учун келган Ҳаётхонни дўсти Мамарасул Бобоев ва унинг ўғли Бахтиёрга кўрсатади. Ҳаётхон шоир ва унинг ўғли рассом Бахтиёрга ёқиб қолади. Мамарасул ака Қуддус Муҳаммадийни Асакага совчи бўлиб боришга кўндиради. Совчи бўлиб келган Қуддус акага Ибодотхон қизини турмуш қурган йигитга бермаслигини айтиб рад жавобини беради.

Ҳаётхон ва Ибодатхонларга ёқиш мақсадида, Бахтиёр озиш мақсадида жисмоний машқлар билан қоматини ростлаб, Тошкент аэропортидан Асакага учган ҳар бир самолётдан Ҳаётхон учун анвойи гуллардан гулдаста қилиб жўнатар эди.

Ҳаётхонни ёқтириб қолган йигит, киз қалбига йўл излар эди. Ўзини ўтмиш ҳаётини кўз олдига келтирган Ибодатхон, қизини тақдири ўзиникига ўхшагани учун қайта совчи бўлиб келган Қуддус акага розилигини билдиради. 1974 йили консерваторияни сиртки бўлимини тугатган Ҳаётхон шу йили Тошкентга Мамарасул Бобоев хонадонига келин бўлиб тушади. Келинлик хизматини ўрнига қўйган Ҳаётхон шоирнинг армонларини тарқатиб унга 1975 йили Алижон исмли набиранни тақдим этади. 1977 йили ўғиллари Отабек туғилади. Санъатни қадрлаган Ҳаётхон ўғилларини санъаткор бўлиб етишига бор кучи, меҳнатини аямайди. Алижон отаси каби рассом бўлган. Отабек кино актёр бўлиб етишиб чиқиши керак эди, лекин иқтисодий танглик уни молиячи бўлишига мажбур қилади.

Алижон 2000 йил Лена исмли қизга уйланади. Уларнинг бу никоҳидан 2001 йили қизи Полина туғилади. Алижоннинг 2012 йили Алихон исмли ўғли бошқа аёлидан дунёга келади. Отасининг хатосини такрорлаган Алижоннинг тақдирини кўрган Ҳаётхон иккинчи ўғли Отабекга Наманган мусиқа билим юртида бирга ўқиган дугонасининг қизи Нигорахонни олиб беради. Ҳозирда Отабек ва Нигорахонларнинг никоҳидан киз Кумушбиби 2001 йил ва ўғил Сухроб 2003 йил туғилган.

Бахтиёр ака ҳозир вафот этган бўлиб, Ҳаётхон ҳали ҳам иш фаъолиятини тўхтатмай, учта набиранни бувиси бўлиб ҳаёт кечириб келмоқда.

Ҳаётхон ва Бахтиёр ака севиб, севилиб яшайдилар. Ҳаётхон Тошкентда мактабгача тарбия билим юртининг мусиқа бўлими бошлиғи бўлиб, 33 йилдан буён ишлаб келмоқда.

АБДУҚАХХОРБЕК Назирхонни тўртинчи ўғли бўлиб Тошкентда иккинчи хотини Бастинисадан туғилган эди. Назирхон ва Бастиниса оиласида олтита фарзанд туғилган: Абдуқаххорбек, Санобархон, Хидоятхон, Шаҳриёрбек, Гулосхон, Абдуаҳадбек.

Абдуқаххорбек ҳақида тафсилотлар йўқ. Унинг жуда художўй, соҳид ва парhezкор бўлгани, тарки дунё қилиб, ҳаж сафарини орзусида қатагон йилларида вафот қилиб кетганини эшитганмиз.

Абдуқаххорбек балоғат ёшига етиб, ўз даврининг катта шифокори бўлган Гуломхоннинг синглиси Қутбихонга уйланган экан. Уларнинг никоҳидан 1923 йили **Мавжудахон** туғилади.

Мавжудахон улгайиб Тўйчибек деганга турмушга чиқади. Бу оила ҳам шифокорлар оиласи эди. Мавжудахон шаҳарнинг 9-шифохонасида физотерапия бўлимини бошқарган. У вафот этганида “Тешик коқоқ” мозорига дафн этилган.

Тўйчибек Ўзбекистонда етук рентгенологлардан бири. Иш фаолияти шифокор педагоги сифатида ТошМИда талабаларга дарс бериш билан ўтган.

Уларнинг никоҳидан Отабек ва Шоқирбек, Маҳмудахонлар оламга келган. Улар ота-онаси ҳавас қилиб, шифокор касбини эгалаб Тошкент шаҳрида яшаб ишламоқдалар.

САНОБАРХОН НАЗИРХОНОВА (1892-1973). Санобархон Назирхоннинг иккинчи қизи бўлиб, 1892 йили Тошкент шаҳрининг Чувалачи маҳалласида туғилган.

1910 йили Назирхон қизи Санобархонни 1884 йили туғилган тошкентлик, ўзига тўқ, бадавлат, хунарманд, дехқончилик ва чорвачилик билан шуғулланувчи Қаюмхўжага турмушга узатади. Уларнинг оиласида тўққиз нафар фарзанд оламга келган. Ҳаёт қолиб яшаб кетганларининг исмлари Аъзам, Турсуной ва Аъло.

Санобархондан 1917 йили **Аъзамхўжа** исмли ўғил дунёга келган. У Замирахон исмли қизга уйланади. 1942 йили Аъзамхўжа ТошТИ ни битиради ва урушга сафарбар этилади. Урушда у ҳарбий шифокор сифатида бурчини бажарган. 1943 йили март ойида Аъзамхўжа хотини Замирахоннинг ўғил туғганини ва исмининг Бахтиёр қўйилганидан хат орқали хабардор бўлади. Аъзамхўжадан 1943 йили 15 майда урушда ҳалок бўлди деган қора хат келади. У Калинин вилояти, Черногубова тўрар жойида бўлган оғир жангларнинг бирида мардларча жанг қилиб, ҳалок бўлади, уни ўша ерга дафн қилишган. Бахтиёр Муяссар исмли қизга уйланган ва унинг Баҳром исмли фарзанди 1991 йили оламга келган.

Санобархон фарзандлари ёшлигида вафот этаверганидан 1934 йили туғилган қизига Турсуной деб исм кўйган. Катта бўлганида акаси Аъзамхўжага ўхшаб ТошТИни битириб, шифокор касбини эгаллайди. Турмуш ўртоғи Алижон ҳам шифокор бўлган. Турсуной ва Алижон оиласида фарзандлар Валижон, Барно ва Алишерлар туғилишган. Назирхоннинг набираси Турсуной 80 ёшда ва ҳозир ҳаётдир.

Аълохон Санобархоннинг кенжа ўғли бўлиб, олим бўлиб етишган.

Унинг ўғиллари: Талъатхўжа, Шавкатхўжа, Рашидхўжа ва қизи Наргизахон.

Аълохон авлодларимиз орасида фан доктори илмий даражага эга бўлиб, катта бир авлоднинг давомчиси, катта оила бошлиғидир. Аъзамхўжа акасининг набираси Бахтиёрнинг ўғли 9 ёшда етим қолган Баҳромни Аълохон ҳомийликка олган.

ҲИДОЯТХОН НАЗИРХОНОВА (1908-2001). Ҳидоятхон Назирхоннинг энг кенжа қиз фарзанди бўлиб, Бастинисахон аёлидан 1908 йили Тошкент шаҳрининг Чувалачи маҳалласида туғилган. У туғилгандан сўнг, бир оз вақт ўтгач оғир касалликдан Назирхон 53 ёшда вафот этади. У ҳаётдан рози бўлиб, бошқаларни ҳам ўзидан рози қилиб бу дунёдан кетади.

Ўлими олдидан оила аъзоси билан рози-ризолик сўраган Назирхон, ўғил-қизларига “Мен Ҳидоятхон қизимга оталик меҳрини бера олмадим, мendan кейин Ҳидоятхон қизимни кўнглини ўқситмай катта қилинлар”, деб васият қилиб кетган экан.

Мовий кўзли, шўх-шаддод бўлган Ҳидоятхон акалари Музробхон, Амирхон, Баҳодирбек, Абдуқаҳҳорбек, Шаҳриёрбек, опалари Муаззамхон ва Санобархонларнинг тарбияларини олади.

Акаларининг аёллари, келинойилари қайноталарининг васиятига кўра, унинг инжикликларини, тантикликларини кўтариб, ниҳоятда уни эъозлар эдилар. Ёшлиқда рўй берган қуйидаги воқеани Ҳидоятхон бизларга сўзлаб берган эди.

Кунлардан бир куни маҳалла қизлари билан ўйнаб юрган Ҳидоятхон ҳовлида арини уясига кўзи тушади. Шўхлиги тутиб Амирхон акасининг ҳомиладор аёли Саломатхондан арини уясига чўп тикишини илтимос қилади. Унинг дугоналари олдида илтимосини қайтара олмаган Саломатхон ари уясига чўп тикади. Уяси бузилган арилар учиб чиқиб Саломатхонни чақа бошлайди. Ариларни ҳайдаш мақсадида учлари сариқ, кумуш тангаларни тешиб боғлаган соч попуклари билан ура бошлайди. Ари чакқани етмагандай, соч попук

тангалари билан урилган Саломатхоннинг баданлари кўкариб кетади, аммо қайнсинглисига ҳеч нима демайди. Гоҳ бу ҳовлига, гоҳ у ҳовлига бориб шўхлик қилиб юрган Ҳидоятхон балоғат ёшига етиб қолади.

Тошкентлик Саййид Маҳмудхўжанинг 1905 йили туғилган ўғли Мақсудхўжадан Ҳидоятхонни сўраб совчилар келади.

Ҳидоятхоннинг акалари унинг никоҳига розилик берадилар ва 1925 йили уларнинг тўйи бўлиб ўтади.

Мақсудхўжанинг никоҳидан 1926 йили қиз туғилади, исмини Сайёра деб қўядилар. Орадан икки йил ўтиб, 1928 йили ўғил Маъруфбек туғилади.

1932 йили ҳуқуқ соҳасида ишлаётган Мақсудхўжани оиласи билан Москва шаҳрига ўқишга юборишади. 1935 йили Мақсудхўжа миллатчиликда айбланиб, Москва шаҳрида камокқа олинади. Ҳидоятхонни икки ёш боласи билан сармоясиз ва ҳимоясиз Москва шаҳридан чиқариб юборадилар. Улар яхши одамлар ёрдамида Тошкент шаҳрига етиб келадилар. Йўлда шамоллаб қолган ўғли Тошкент шаҳрига етиб келиб вафот этади.

Ҳидоятхонни “халқ душманининг хотини”, Сайёра қизини “халқ душманининг қизи” деб маҳалла ва мактабда ёмон муносабатда бўладилар. Шунга қарамай, улар даврнинг бундай синовларига бардош билан чидаб яшайдилар. Очарчилик ва уруш йилларидан соғомон чиқадилар.

Фабрика ва турли артелларда ишлаб тирикчилик ўтказган Ҳидоятхон ёлғиз қизи Сайёрани бокиб, ўқитиб тарбиялаб 1946 йили куёвга узатади. Уддабурон ва тадбиркор бўлган Ҳидоятхон қийналиб қолган ака-ука ва опаларига ҳам ёрдам берар, тўй-ҳашам, маъракаларда бош бўлар эди.

Ҳидоятхон жуда чиройли эди. Чиройли куларди, ширин гапирарди. Бирор давраларда иштирок этса, суҳбатга файз кирарди, шўх кулгилар янграб давра кенгайиб борарди.

Ҳозир ҳам маҳалладошлар, қавм-қариндошлар Ҳидоятхонни хотирласа, энг аввало унинг озода, пазанда, ширин сўзи, хусн муомаласини гапиришади.

Ҳидоятхон 1953 йили тўнғич набираси Холидахон 5 ёшга тўлганда Сайёрани иккинчи марта турмушга узатди (биринчи турмуши бузилган эди) ва ўзи билан набирасини олиб қолди. Уни тарбиялаб, вояга етганида турмушга узатди.

Мовий кўзли, фариштамонанд нуроний дуогўй Ҳидоятхон 2001 йили 91 ёшда вафот этди. Уни Сайёрахон қизи ётган қабрга “Тешик қопқок” қабристонига дафн қилинди.

Сайёрахон Маҳмудова (1926-1990 йй.) “Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ўқитувчи” унвонига сазовар бўлган Ҳидоятхоннинг ёлғиз фарзанди бўлиб 1926 йили Тошкент шаҳрида туғилган.

Унинг болалик давр Шўролар ҳукуматининг очарчилик, коллективлаштириш, катағон ва уруш даврига тўғри келган.

Болалик ва ўсмирлик йиллари оғир ўтиб, ортда қолади. Ўрта мактабни тугатиб, педагогика билим юртида сиртдан ўқийди. Ўша кезлари ўқитувчи бўлиб ишлаётган Худоёрхон набиралари Масъудахон ва Муннаварахонлар каби Тошкент шаҳрининг 59-мактабида бошланғич синфларига дарс бера бошлайди.

1945 йили Улуғ Ватан уруши тугайди. Сайёра 19 ёшга тўлиб чиройли ва кўҳликкина қиз бўлди. Унга шаҳарнинг кўп йигитларидан совчилар кела бошайди.

Ҳидоятхон Қосимбекдан келган совчиларга розилик бериб юборади.

Қосимбек ва Сайёранинг тўйлари 1946 йил бўлиб ўтади. Уларнинг никоҳидан 1947 йили Холидахон исмли қиз туғилади.

Холидахон 3 ёшга етар-етмас Қосимбек қамалиб қолади. Турмуш ўртоғи қамалиб, ёш қизалоғи билан қолган Сайёра ўзини аямай ишга ва ўқишга уради. 1948-1952 йиллар педагогика билим юртида ўқиб, тугатади. Шу йили Низомий номидаги педагогика институтининг кечки тарих-филология факултетига рус тили адабиёти ихтисоси бўйича ўқишга киради.

1953 йили Қосимбек билан ажрашган Сайёрани Ҳидоятхоннинг яқин дугонаси Шарифахон укаси Шамсиддин учун қўлини сўрайди. Сайёрахон билан маслаҳатлашган онаси бу тўйга розилик беради.

Тиббий билим юртида ўқитувчи бўлиб ишлаётган Шамсиддин Сайёрани келажакда олима бўлишида ҳам моддий, ҳам маънавий кўмак беради.

1957 йили институтни битирган Сайёрани, институт ректорати кичик илмий ходим сифатида ишда олиб қолади ва кейинчалик шу институтнинг аспирантурасига йўлланма беради.

1963 йили Ўрта Осиёда ягона бўлган А.С.Пушкин номи Республика рус тили ва адабиёти институти ташкил этилади. Сайёра шу институтнинг рус тили ўқитиш методикаси кафедрасида ишлай бошлайди. Бу ерда кўплаб илмий монографиялар, услубий қўлланмалар, бошланғич синфлар учун “Рус тили” дарслигини ёзади.

1968 йили қилган умумий илмий ишларини жамлаб номзодлик диссертациясини ёклаб фан номзоди деган унвонга сазовор бўлади ва ўзи ишлаётган институтнинг “Рус тили ўқитиш методикаси” кафедрасига мудир бўлади.

“Мактабда рус тили ва адабиёти” журналининг редколлегия аъзоси ҳамда Республика ўқувчилар фан олимпиадалар ташкилотчиси ва Хайъат аъзолари таркибига киритилиб, ўқувчи болалар орасида рус тилига муҳаббат уйғота олди.

Республикада рус тилини тарғиб этишда ва ўқитишда Сайёрахоннинг методик қўлланмалари рус тилини ўрганувчилар учун катта аҳамиятга эга бўлди. У миллий кадрларни тайёрлашда катта ҳисса қўшди.

Сайёранинг илм ва жамоат орасида рус тили тарғиботида қилган улкан меҳнатларини ҳисобга олиб, унга 1985 йили профессор унвони берилди.

Хукумат Сайёранинг меҳнатларини муносиб тақдирлаб унга “Халқ маърофи аълочиси”, “Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган ўқитувчи”, “Меҳнат ветерани” унвонларини бериб, бир қатор нишонлар билан мукофотлайди.

Сайёрахон ва Шамсиддин никоҳларидан **Покизахон** 1956 йил, **Ферузахон** 1960 йил туғилдилар.

Холидахон болалик давридаёқ вазмин, ақл идроки билан, нозик табиати билан ажралиб турар эди. Ўрта мактабни битирган Холидахон Республика хотин-қизлар педагогика билим юртига ўқишга киради. 1965 йили билим юртини битириб, хужжатларини Тошкент давлат университетининг физика факультетига топширади ва кириш имтиҳонларидан муваффақиятли ўтади. Талабалик даврида университет ҳаётида фаол иштирок этган Холидахон 1970 йил ўқишни битириб, факултетнинг физика радиацияси кафедрасида кичик илмий ходим лавозимида ишни бошлайди.

1971 йили Ҳидоятхоннинг яқин дугонаси Кароматхон ўғли фото мухбир Ҳакимжон учун Холидахонни сўраб совчиликка боради. Ёшлар учрашиб бир-бирларини ёқтирадилар ва уларнинг тўйи бўлиб ўтади.

Холидахон ва Ҳакимжонларнинг никоҳидан Наргизахон 1972 й, Юлдузхон – 1975 й., Зафарбек 1977 (2009 й. вафот этган), Шаҳнозахон - 1979 й. туғилдилар.

Ўғил-қизлари кўпайган Холидахон университетдаги илмий ишини қолдириб, ўзлари яшаб турган 45-мактабга физика ўқитувчиси бўлиб ўтади, у ерда 30 йил дарс бериб нафақага чиқади.

Бувилари тарбиясини олган Наргизахон 1992 йили Шердорбекка турмушга чиқади. Уларнинг никоҳидан Муҳаммаджон 1993 й., Билалжон 1995 й., Зоҳиджон 2010 й. туғилдилар.

Юлдузхон балоғат ёшига етганда, уни 1994 йили Қодиржон исмли йигитга турмушга берадилар. Уларнинг никоҳидан Робияхон 1996 й., Фазилатхон 1998 й., Азизбек 2006 йил туғилдилар.

Холидахоннинг ёлғизгина ўғли Зафарбек оғир босиқлиги билан ажралиб турар эди.

Балоғат ёшига етган Зафарбекка Холидахон 2003 йили Моҳирахон исмли қизни олиб беради. Уларнинг никоҳидан Сардор 2004 туғилади. Қора талоғи оғриб операция бўлган Зафарбек 2009 йили юрак хуружидан вафот этади. У ҳам “Тешик копқоқ” қабристонига дафн қилинади.

Холидахоннинг кенжа қизи Шаҳнозахон 1998 йили Мирсаидхонга турмушга чиқади. Улар никоҳидан Мадинахон 1999 й. ва Муҳаммадюсуф 2003 й. туғилдилар.

Сайёра Маҳмудованинг иккинчи қизи **Покизахон** 1956 йили Тошкент шаҳрида туғилади. Болалик даври онаси Сайёрахон ва отаси Шамсиддинларнинг бағрида ўтиб, боғча ва мактаб тарбиясини олади. Ўрта мактабни тамомлагач, Миллий Университетнинг рус филологияси факултетига ўқишга қиради. Институтни битириб, Сайёрахоннинг маслаҳати билан институт аспирантурасига ўқишга кирган Покизахон илмий иш билан шуғулланиб, 1998 йил номзодлик диссертациясини ёқлайди. Онаси каби олима бўлиб етишади ва Жаҳон тиллари институтида доцент бўлиб ишлайди. Покизахоннинг Искандар билан бўлган никоҳидан Лолахон исмли қиз ва Аскар исмли ўғли туғилган.

Лолахон ҳозирда Санкт-Петербург шаҳрида яшайди унинг иккита фарзанди – Элвира 2006 й. ва Юлия 2007 й. туғилган.

Сайёранинг кенжа қизи **Ферузахон** 1960 йил Тошкент шаҳрида туғилади. Болалик даври ота-онаси даврида ўтиб, бахтли болалик даврини кўриб боғча ва мактаб тарбиясини олади. Ўрта мактабни тамомлаб Тошкент тиббиёт институтига ўқишга қиради ва малакали шифокор бўлиб етишади.

1981 йили шифокор йигит Искандарга турмушга чиқади. Уларнинг никоҳидан Жамшидбек 1982 йил, Диёрахон 1984 йил туғилдилар. Қизи Диёра ва Мансурбеклардан Орзухон исмли набиралари бор.

Сайёрахон 1990 йил ҳафакон касаллиги билан вафот этади. У “Тешик қопқоқ” қабристонига Санобархон холаси ёнига дафн қилинди.

Шаҳриёрбек Назирхонов (1903-1972) Назирхоннинг энг кенжа ўғли бўлиб, 1903 йили Тошкентнинг Чувалачи маҳалласида Бастини-са хотинидан туғилган. У отам Комронбекдан бир ёш кичик бўлиб, аммо бир-бирларини иззат-хурматлаб, тоға-жиян мақомида эди. Бўйи баланд, кўзи мовий, истараси иссиқ, ширинсухан, ҳазил-мутойибага мойил, талабчан, саховатли ва мард киши бўлган.

Унинг болалик даври шаҳарнинг Чувалачи маҳалласида ўтган. Рус-тузем мактабида савод чиқариб, рус тилида сўзлаб ёзарди.

Болшевикларнинг давлат тўнтариши вақтида 14 ёшли йигитча бўлиб, оёғи ногирон бўлган катта акаси Амирхоннинг рўзғор юмушларига ёрдам бериб юрар эди. Амирхон ўзи ташкил этган чой қадоклаш артел бошқарувини укаси Шаҳриёрбекка топширган эди. Шаҳриёрбек артели бошқариб, ўзи мустақил ҳаёт кечира бошлайди. Тирикчилик сабабли турли корхона ва артелларда ҳам ишлаган.

Иккинчи жаҳон урушига қадар, аввал Бекобод ва Боёвут тарафларида ишга бориб, ўша ерларда ишлаб қолиб кетади, сўнгра Андижонда ҳам ишлаб 1945-1946 йиллар у ердан Тошкентга қайтиб келади.

Шаҳриёрбек Соғлиқни сақлаш Вазирлигининг тарғибот ва маърифат бўлими томонидан ишлаб чиқарилган йўриқномалар, касалликларнинг олдини олиш ҳақидаги тавсиялар ҳамда меъёрий хужжатларни Республика соғлиқни сақлаш муассасаларига тарқатишда фаол қатнашиб, сидқидилдан бу вазифани бажарган. Вазирликда обрўси юкори бўлган ҳолда шу ердан нафақага чиққан.

Шаҳриёрбек 1947 йили 1915 йида туғилган Жамила Юнусовага уйланган ва Марказий телеграф қаршисидаги Олмазор кўчасининг Баланд масжид маҳалласида синглиси Ҳидоятхонга қўшни бўлиб яшади.

Жамилахон билан биргаликдаги турмушдан сабр ва тоқат билан фарзанд кутган Шаҳриёрбекка Оллоҳ 1954 йили фарзанд ато қилади. Туғилган ўғил чакалоққа **Қудратбек** деб исм қўйиб, юртга шукрона хайр-эҳсон қилди.

Бу бахтли ҳодиса кетидан Шаҳриёрбек ҳаётида мудҳиш воқеа содир бўлади. У ишдан қайтаётиб трамвай йўлида ҳаракат қондаси бузулиши натижасида оғир жароҳатланади ва чап оёғи тўпикдан қаттиқ жароҳатланади. Жаррроҳлар оёқни сақлай олмайдилар. Чап оёқ

тиззагача қисми кесиб ташланади. Шаҳриёрбек кейинчалик ясама (протез) оёқ билан соғ одамдек юрар эди. Биз болалар эса, бунинг фарқига бормаганмиз.

Тошкент шаҳрининг Навоий кўчаси кенгайтирилиб, 1962 йили халқаро ёшлар фестивали ўтказилиши муносабати билан ўтказилган ободонлаштириш ишлари натижасида Шаҳриёрбек турган жойлар бузилди ва унга оиласи билан Қорақамишнинг 1/3 мавзесидан квартира берилади.

1972 йили бетоб бўлиб қолган Шаҳриёрбек вафот этади ва уни “Тешик қопқоқ” қабристонига дафн қиладилар.

Шаҳриёрбек вафот этганда **Қудратбек** 18 ёшли йигитча эди. Унинг ёшлик даври ота ва она бағрида ўтиб, 1971 йили 133-ўрта мактабни тугатиб автотранспорт ҳайдовчилик курсига кириб ўқийди. Курсни битириб, шаҳарлараро юк ташувчи 56-автокорхонада ҳайдовчилардан бирига шогирд бўлиб тушади. Шаҳардан шаҳарга юриб шу касбни ўрганади, кейинчалик эса шу автокорхонада ҳайдовчи экспедитор бўлиб ишлайди.

Қудратбекнинг онаси Жамилахон 1977 йили вафот этади. Ота ва онасининг вафотидан сўнг у ўзи мустақил яшай бошлайди.

Қудратбек Элмира, Умиджон, Диёра, Умарбек, Саййид Муҳаммад каби ўғил ва қизларга отадир.

Қудратбек Дилоромхон исмли садоқатли аёл билан яшаб келмокда. Ҳозирда у “Меркурий” хусусий фирмасининг директор ўринбосари сифатида фаолият олиб боради.

ТАМОМ

Эпилог

Дўстлар, жасоратни гоҳи-гоҳида
Бир оз кўпиртириб ёзар эдик биз.
Азиз набиралар, унутманг фақат,
Ҳар бир фожианинг бордир чораси.
Тупроқ кўзғалмасдан ўрнидан багтар
Солмасидан аввал даҳшат, қатағон, –
Ер ости тинч турсин десангиз агар,
Сизлар ер устида сўзламанг ёлғон!

Абдулла Орипов

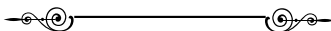

МУНДАРИЖА

Сўз боши:	3
Ибратул Хавоқин	25
Шоҳруххон салтанати бошланиши аввалидаги воқеалар	37
Шоҳруххоннинг катта ўғли бўлмиш Абдурахимхони Қироннинг воқеалари баёнида	48
Норбўтахон ибн Абдурахимхон ибн Абдулкаримхон сал- танати навбати ҳақидаким, у ўн тўрт ёшида салтанат тожигга зеб берган эди	56
Умархон ибни Норбўтахон салтанати даврида юз берган воқеалар баёнидаким, у нур сочиб адл офтоби билан мамлакат тунини шарият чироғи билан ёритиб, бидъат зулматининг зулмини йўқ қилган ва фитнасоз даҳр ва шуъбадабоз осмон Фарғона мулки султонлари бошига турли қилиқ кўрсатаётган кунларда пайдо бўлди	101
Муҳаммадалихон ибни Умархоннинг тахтга жулуси ва сал- танати давридаги воқеалари	122
Шералихонни Муҳаммадалихон тахтига ўтиргани ва Бу- хоро амирини келиб (Хўқандни) қамал қилгани, мақ- судга эришолмай ўзининг ёмон муомаласидан хижолат торганининг баёни	148
Маллахонни Тошкандда хонга қарши муҳолифат бошлага- ни, у билан учрашганда қочиб кетиб, Бухорода мусофир бўлиб юргани ва шафқатшиор хон томонидан уни қай- тариб олиб келгони	199
Изоҳлар:	340
Худоёрхон авлодлари тарихи	469
Хотира мангу кадрийатдир	470
Қўқон Хони Саййид Худоёрхон ибн Шералихон	473
Саййид Муҳаммад Насриддинхон Худоёрхон ўғли	479
Саййид Муҳаммадаминбек Худоёрхон ўғли	562
Саййид Умарбек Худоёрхон ўғли	597
Ўрмонбек – Саййид Муҳаммад Насруллоҳбек ибн Худоёрхон	624
Ибн Яминбек (Биняминбек) ибн Худоёрхон	630
Саййид Муҳаммад Фансуруллоҳбек Худоёрхон ўғли	634
Назирхон Сўфибек ўғли ибн Шералихон	662

Тарихий-бадший нашр

НИЁЗ МУҲАММАД ХЎҚАНДИЙ
ИБРАТУЛ ХАВОҚИН
(Тарихи Шаҳрухий)

ШОҲРУХБЕК УМАРОВ
ХУДОЁРХОН
АВЛОДЛАРИ ТАРИХИ

Муҳаррир:
Дишод Ражабов

Техник муҳаррир:
Диамурод Жалилов

Мусахҳиҳ:
Нодира Эгамқулова

«Turon zamin ziyo» нашриёти
Лицензия: АИ № 171.2010 йил 11 июн
Тошкент ш. Юнусобод-14.27/35

Теришга 2014 йил 25 январда берилди.
Босишга 2014 йил 12 майда рухсат этилди.
Бичими: 60x84 ¹/₁₆. «Times New Roman» гарнитурасида
офсет босма усулида офсет қоғозида босилди.
40,75 (+8,75) шарт. б.т. 40,70 ҳисоб нашр. таб.
Адади 500 нусха. 54-сон буюртма.

“Муҳаррир“ нашриёти матбаа бўлимида чоп этилди.
100060, Тошкент шаҳри, Элбек кўчаси, 8-уй.

E-mail: muharrir@list.ru.